DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

TÜRK MAARİF TARİHİ

OSMAN ERGİN

İSTANBUL MEKTEPLERİ

VE

İLİM, TERBİYE ve SAN'AT MÜESSESELERİ

— DOLAYISİYLE —

TÜRKİYE
MAARİF TARİHİ

CİLD : 1 - 2

YAZAN :

OSMAN ERGİN

İstanbul Vilâyeti Mektupçusu

Her hakkı mahfuzdur.
Kısmen veya tamamen iktibas edilemez.

Baskı - Dizgi - Cilt :
ESER MATBAASI
İstanbul — 1977

TAKDİM

En meşhur müelliflerin eserlerini neşretmeyi prensip edinen Yayınevimiz, Türk Maarif Tarihi *sahasındaki boşluğu doldurmak amacıyla, uzun yıllardan beri piyasada mevcudu bulunmayan* OSMAN NURİ ERGİN'*in* «TÜRKİYE MAARİF TARİHİ»*ni neşretmekle hem bu sahadaki boşluğu doldurduğu hem de okuyucularına kıymetli bir eser takdim ettiği inancındadır.*

İlk baskısından bu yana 38 yıl geçtikten sonra bu eseri yeniden yayınlarken, ilk baskısındaki sarih baskı hatalarını düzeltmekten ve Arap harfleriyle yazılan bölümlerin de Türkçe okunuşlarını yazmaktan başka hiç bir değişiklik yapılmamıştır.

Müellif, Türkiye Maarif Tarihi'ni kaleme alırken zaman zaman sert ifadeler kullanmış, hadiselerin geçtiği devri ve idarecileri kınamıştır. Biz, müellifin bu fikirlerinin çoğuna katılmadığımız halde, eserin aslının orijinalliğini bozmamak gayesiyle şerh koymaktan da kaçındık.

Memleketimizin kültürüne 12000 sayfayı geçen eserleriyle hizmet etmiş olan Osman Nuri Ergin'in TÜRKİYE MAARİF TARİHİ 5 cilttir. Yayınevimiz 5 ciltlik bu eseri, lüks cilt halinde [(1 ve 2. ci cilt) 1. ci cilt, (3 ve 4. cü cilt) 2. ci cilt, ve (5 ci cilt) 3. cü cilt olarak] yayınlamıştır.

Maarif Tarihinin ilk baskısı 1943 yılında tamamlandığı zaman Maarif Vekili tarafından takdirle karşılanmış ve Türkiye'deki bütün Liselere dağıtılmak üzere 300 takım, Halkevlerine de 200 takım satın alınmıştır.

Ancak, komisyonların uzun yıllar çalışarak hazırlayabileceği bir eser olan Türkiye Maarif Tarihi'ni tek başına hazırlamakla başarısının doruğuna çıkan Osman Nuri Ergin'in bu kitabını yeniden baskıya hazırlarken her cildin sonuna mufassal konu ve haşiye fihristleri eklenmiştir.

Hiç şüphesiz ki, Türkiye Maarif Tarihi konusunda yazılmış olan eserlerin en mufassalı olan Osman Nuri Ergin'in «Türkiye Maarif Tarihi»*ni okuyucularına sunmaktan kıvanç duyan Yayınevimiz, okuyucularının teşvik ve takdirleriyle Türk - İslâm kültürüne hizmet etmeye devam edecektir. Tevfik Allahtandır.*

ESER KÜLTÜR YAYINLARI

OSMAN NURİ ERGİN

(Hayatı ve Eserleri)

Osman Nuri Ergin 1300 (1883)'de Malatya'nın İmran (İmirin) köyünde doğmuştur. Babası Hacı Ali Efendidir. 1309 (1892) yılında İstanbul'a gelmiş Darüşşafaka'ya girmiş ve bu okuldan 1901'de mezun olmuştur.

Arapça öğrenip dinî konularda eserler mütalâa etmek gayesiyle 1901 - 1904 yılları arasında Şehzadebaşı Camiinde Çarşambalı Hacı Ahmet Efendinin derslerine devam etmiş, fakat buradaki tahsilini tamamlayamamış, icazet alacağı yıl, buradaki dersleri terkederek İstanbul Darülfünûnu Edebiyat Fakültesine girmiş ve burayı 1907 (1323) de birincilikle bitirmiştir.

Darüşşafaka'dan mezun olduğu yılın sonlarına doğru Padişahın iradesiyle İstanbul Şehremanetine (Belediyesine) memur olarak girmiş, çeşitli bölümlerde Başkâtiplik, Mümeyyizlik ve Şube Müdürlükleri yapmıştır. En son memuriyeti olan MEKTUPÇULUK'ta 22 yıl çalışmış, yaş haddinden 1946'da emekli olmuştur.

Osman Nuri Ergin Darüşşafaka'dan mezun olduktan sonra memuriyetle birlikte öğretmenlik hayatına da atılmış aralıksız olarak Darüşşafaka, Vefa Lisesi, Amerikan Kız Koleji, Ameli Hayat Mektebi, Belediye Zabıta Memurları Mektebi ve İstanbul Polis Meslek Mekteplerinde Türkçe, Edebiyat, Felsefe, İçtimaiyat, Tarih ve Beledî Bilgiler derslerini okutmuştur.

Halka okuma - yazma öğreten Gece Mekteplerinde de çalışmış, 1908 inkılâbından sonra Darüşşafaka mezunlarının (Çırak Mektebi) adıyla Çiçek Pazarında açtıkları gece dersleri kursunda da Alfabeyi en çabuk şekilde öğretmiş ve uyguladığı tedris usulünü KOLAY ELİFBA adıyla bastırmıştır. Bu Alfabe daha sonra İLAVELİ KOLAY ELİFBA adıyla 1928 yılına kadar defalarca basılmıştır.

«Hayatta en büyük emelim ya kitapçı ya da kütüphaneci olmaktı. Fakat memuriyet bağları ve maişet dertleri beni bunlara tamamiyle bağlayamadı.» *diyen Osman Nuri Ergin'i Dr. Op. Cemil Topuzlu 1328 - 1330 yılları arasında HAZİNE-İ EVRAK (ARŞİV) kurulurken, dairenin tanzimi ve dosya teşkilatını kurmakla görevlendirmiştir.*

MEKTUBİ KALEMİne (Yazı İşleri Müdürlüğü) bağlı Encümen raporlarını basmak için küçük bir pedal ve bir kasa hurufatla BELEDİYE MATBAASI'nı da kuran Osman Nuri Ergin'dir. Diğer taraftan 1926 yılında İstanbul Şehremaneti Mecmuasını çıkartmaya başlamış ve Belediyeden ayrılıp Vilayete girinceye kadar 10 yıl yayınlamıştır.

1927 yılında ilk nüfus sayımı yapılmak istendiği zaman, İstanbul'un sokaklarına isim verilmesi ve sayım mıntıkalarının harita üzerinde tesbiti için yetki verildiği zaman 4 - 5 ay içinde 6214 sokağa isim vermiş, sonra da Nüfus Memurlarına mıntıkalarını gösteren bir harita hazırlamıştır. Bu haritalar 1934 yılında REHBER adıyla bastırılmıştır.

Maarif Tarihine büyük emeği geçen Osman Nuri Ergin 1961 yılında vefat etmiştir.

ESERLERİ

A — BELEDİYE KONUSUNDA :

1 — *Mecelle-i Umur-u Belediye. (5 cilt. Evkaf Matbaası. 1924)*

2 — *Küçük Mecelle-i Umur-u Belediye. (3 baskı yapmıştır. Evkaf Matbaası. 1924)*

3 — *Belediye Vergi ve Resimleri. (Şehremaneti Matbaası. 1924)*

4 — *Beledî Bilgiler. (4 baskı yapmıştır. Osmanbey Matbaası. 1939)*

5 — *Sivil Belediye Kongresi (Belediye Mecmuasında neşredilmiş 15 makale. 1929 - 1930)*

6 — *Beledî ve İçtimaî Mevzular. (Belediye Mecmuasında neşredilmiş 30 makale.)*

7 — *Kavanin, Nizamat ve Talimat-ı Belediye. (Garoyan Matbaası. 1912)*

8 — *İmtiyâzat ve Mukavelâtı Belediye. (Garoyan Matbaası. 1915)*

9 — *Evamir ve Mukarrerâtı Belediye. (Garoyan Matbaası. 1915)*

10 — *Kitap ve Kitabevleri Klavuzu. (Bozkurt Matbaası 1937)*

B — TARİH KONUSUNDA :

11 — *Tarih-i Teşkilât-ı Belediye. (Matbaaî Osmaniye. 1922)*

12 — *Türkiye Maarif Tarihi. (5 cilt. Osmanbey Matbaası. 1939 - 1943)*

13 — *Türkiye'de İlk Halk Mektebi. (Darüşşafaka Tarihi. Evkaf Matbaası. 1927)*

14 — Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişâfı. (Cumhuriyet Matbaası. 1936)

15 — Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi. (Cumhuriyet Matbaası. 1939)

16 — Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler. (Yeni Türkiye Matbaası. 1937)

C — İSTANBUL HAKKINDA :

17 — İstanbul Şehri Rehberi (Renkli, haritalı. Cumhuriyet Matbaası. 1934)

18 — İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri. (Osmanbey Matbaası. 1940)

19 — İstanbul Hayır ve Sıhhat Müesseseleri. (Resimli Garoyan Matbaası. 1912)

20 — İstanbul'da 5 asırlık İmar ve İskân Hareketleri. (Burhaneddin Matbaası. 1938)

21 — Cumhuriyet ve İstanbul Mahalli İdaresi. (Resimli. Cumhuriyet Matbaası. 1933)

22 — Fatih İmareti Vakfiyesi.

23 — Fatih'ten sonra İstanbul'da kurulan Vakıf Vergi Sistemi.

24 — Fatih Sultan Mehmet zamanında İstanbul Belediyesi ve Belediye İdaresi.

25 — Tarih-i Feth-i Kostantiniyye. (İbn-i Kemal'in aynı adı taşıyan eserinin tercümesi.)

26 — İstanbul'da 5 asır içinde kurulan ilim, terbiye ve sanat müesseseleri ve teşekkülleri.

D — BİYOĞRAFİLER :

27 — İstanbul Şehreminleri (Resimli. Şehremaneti Matbaası. 1928)

28 — Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi. (Resimli. Bozkurt Matbaası. 1928)

29 — Abdülaziz Mecdi Tolun'un hayatı şahsiyesi. (Resimli. Kenan Matbaası. 1942)

E — BİBLİYOĞRAFYALAR :

30 — *İbn-î Sîna Bibliyoğrafyası. (Ahmed İhsan Matbaası. 1937)*

31 — *Dr. Süheyl Ünver Bibliyoğrafyası. (Millî Mecmua Matbaası. 1941)*

F — İZAH VE İLAVELERLE BASILAN ESERLER :

32 — *Abdülaziz Mecdi Tolon'un Divanı*

33 — *Hüseyin Kâzım Kadri'nin İnsan Hakları Beyannamesi*

34 — *İsmail Fennî Ertuğrul'un Hakikat Nurları.*

35 — *İsmail Fennî Ertuğrul'un Büyük Filozofları.*

36 — *İslâmda Temellük ve Tasarruf Hakkının Dokunulmazlığı (Türk Tarih Kurumu Konferanslarının 95. inci serisi)*

37 — *Osmanlıcada Yanlış Kelimeler ve İbareler Sözlüğü.*

38 — *Kolay Elif ba.*

ÖNSÖZ

Maarif Tarihini ne zaman ve nasıl yazdım? Onun da bir tarihi vardır; izah edeyim: Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde **Cumhuriyet ve İstanbul mahallî idaresi** başlığı altında bir eser neşretmiş; bunda on sene içinde İstanbul'da vilâyet ve belediye sahalarında yapılan işler hakkında tarihî ve ihsaî kısaca izahat vermiştim. Bu eserin İstanbul mekteplerinden bahseden kısmında (Sayfa 102) bir haşiye yazarak:

«Mahallî idare yalnız ilk mekteplerle meşgul olduğu için burada ancak onlardan bahsolunmuştur. Halbuki Cumhuriyetin feyizli devrinde İstanbul'un diğer mektepleriyle irfan müesseseleri de eski devirlere nisbet ve kıyas kabul etmiyecek derecede inkişaf etmiştir ve bu cihet **İstanbul mektepleri ve irfan müesseselcri** adile yazmış olduğum diğer bir eserde tafsilâtiyle gösterilmiştir.

Dedikten sonra eser hakkında biraz izahat vermiş, o zamana kadar ortaya çıkan maarif tarihlerine temas etmiş ve sonunda:

«Maarif Vekâleti, yahut İstanbul vilâyeti veya herhangi bir kitapçı himmet eder de bu eseri bastırırsa muharrirden ziyade memleket irfanına hizmet etmiş olur; eserin muharriri vazifesini yapmıştır; şimdi de bu himmeti ve bu hizmeti beklemektedir.»

Demiştim. İtiraf edeyim ki burada yazıldığından bahsetmiş olduğum eser yine maarif tarihi olarak değil, Dahiliye Vekâletinin emrü tensibile yazmağa başladığım **İstanbul Vilâyeti idare coğrafyası**nın yalnız mektepler kısmı idi. O eserin basılması imkânını göremeyince yazılmış olan maarif kısmının olsun heder edilmiyerek üzerinde biraz daha işlenirse bir maarif tarihi olur diye haşiyeyi bu maksatla yazmış ve böyle göstermiştim. Bunda isabet etmişim. Çünkü günün birinde Maarif Vekâleti ilk tedrisat şube müdürlerinden Hıfzırrahman Raşit bahsettiğim eseri ve oradaki haşiyeyi görerek kitabın basılmasına ön ayak olmuş ve muharrire müracaat etmiştir. Kitabın tamamen yazılmamış olduğu fakat bu haşiyenin yazılmasındaki maksat kendilcrine izah edilince cevaben ikmal edilirse tab'ı esbabının İstanbul Maarif Müdürlüğünce temin edileceğini söylemiş ve tamamlamaya teşvik et-

mişti. Eserin şu suretle basılması imkânını görünce derhal müsveddelerini aradım: Notlarımı buldum, işi daha geniş tutarak üzerinde çalışmağa başladım.

İstanbul mektepleri hakkında bir eser yazılmasını tasarladığım zaman birinci cilddeki bahisler üzerinde tabiatiyle çok durmamıştım. Fakat eser maarif tarihi şeklini alınca anladım ki bu kısım yazılmazsa kurulacak bina temelsiz olacaktır. İşe önce buradan başladım ve yeniden yazdım. İkinci cild kısmen hazırdı. Bununla beraber ona da bir mislinden fazla ilâve yaptım. Üçüncü cildi de yeniden yazmak mecburiyetinde kaldım ve tam bir sene çalışarak eseri bitirdim.

Sıra basılmasına gelmişti. Burada da İstanbul Maarif Müdürü Tevfik Kut elimden tuttu. Basılması hususunda Daimî Encümenden karar almak için İstanbul Vali ve Belediye Reisliği makamına yazmış olduğu müzekkerede:

«İstanbul mektepleriyle kültür müesseselerinin kuruluşunu, yaşayış tarzlarını ve ilmî bir esere ötedenberi şiddetle ihtiyaç görülmekte idi. Uzun tetkik ve teşebbüslere, senelerce eski eserleri, kayıdları ve vesikaları karıştırıp mehaz bulmağa lüzum gösteren bu işi tarihçi bir maarif mensubunun yapması en tabiî bir vazife olarak görünür ve hatıra gelirse de idare işleriyle ve tedrisle meşgul olan muallimlerle memurlar arasında vakit bulub da bununla da uğraşabilecek şimdiye kadar kimse çıkmadı. Ancak maarif memuru olmamakla beraber mekteplerle ve muallimlikle alâkası malûm olan ve ötedenberi bu türlü tarihî neşriyatta bulunan vilâyetimiz Mektupçusu **Osman Ergin**'in böyle bir eser yazmış olduğu anlaşılarak bunun hakkında kendilerinden izahat istenmiş fakat eserin kısmen yazılmış olduğu ve ancak tab'ı imkânı görülürse tamamlanacağı öğrenilmişti.

Kendilerinden istenilip - Maarif Vekâleti erkânından bazılariyle birlikte - tetkik edilen programı üzerinde de görüşülerek kararlaştırılan şekilde eseri tamamlarsa bastırılmasına delâlet olunacağı yahut kendileri bastırırlarsa basım masrafını karşılayacak kadar nüshanın bölge kütüphaneleri için satın alınacağı vaad ve ihsas ile ikmaline teşvik ve tertip olunmuştu.

Osman Ergin, o zamandanberi bu işle meşgul olarak bugünlerde kitabı tamamlayıp getirmiş, idareye göstermiş, ve tekrar gözden geçirildikte 50 - 60 forma arasında büyükce bir hacimde beş kısımdan mürekkep bir eser olduğu anlaşılmıştır... Bu eser heyeti umumiyesi itibariyle İstanbul mektepleriyle kültür müesseselerinin tarihlerinden

bâhis olmakla beraber sırası düştükçe programlara ve tedris usullerine de temas ettiği görülmüştür. Binaenaleyh bir an evvel bastırılarak ortaya çıkarılması İstanbul maarifi için olduğu kadar hattâ daha ziyade Türkiye maarifi ve millî kütüphanemiz için de bir kazanç olacağından şimdilik birinci kısmının bastırılmasına muharririni teşvik ve tatmin için bir miktar nüshasının satın alınmasına müsaade buyrulması» rica edilmişti.

İşte yazılması tasarlanmış ve birazı yazılmış fakat basılamaz diye bir köşeye atılmış olan bu eseri tamamlatmak ve bastırmak hususlarında şu iki maarif mensubunun yüksek hizmet ve himmetlerini burada minnet ve şükran hisleriyle dolu olduğum halde okuyuculara ve maarif severlere açıkça bildiriyorum.

Şimdiye kadar mekteplerimiz ve maarif tarihimiz hakkında belli başlı üç eser yazılmıştır :

Birincisi: **«Maarifi umumiye Nezareti tarihçei teşkilât ve icraatı»**dır: Tanzimat devrinden 1255 (1839) dan 1310 (1892) ye kadar 54 senelik vakaları ihtiva eder, yazanlar Mahmud ve Âli Beylerdir; bir cildde 524 sayfadır; tertipsizdir; fakat içinde bir maarif tarihi için oldukça zengin malzeme vardır.

İkincisi: **«Türkiye Maarif Tarihi»**dir; yazan Nafi Atuf'dur; iki küçük cildde 309 sayfadır; muhtasardır; muharriri eserinin bir **deneme** ve bir **taslak** olduğunu söyler; şu kadar var ki iyi bir maarif tarihi yazabilmek için:

1 — Böyle bir tarihi yazabilmek için görülmesi zarurî olan bütün vesikaları bulabilmek hayli çetin bir meseledir, 2 — Malûm olan vesikalar bile şimdiye kadar ciddî bir tahlile tâbi tutulmuş değildir, 3 — Maarifin gidişini anlıyabilmek için içtimaî ve iktisadî müesseselerin de tarihini bilmek lâzımdır. Halbuki bu neviden tarihler bizde henüz yoktur... Bunlar yapılmayınca bir maarif tarihi nakıs kalır...

Tarzında bu maarifçinin yürüttüğü mütalaâ yerinde olduğundan altına ben de imzamı atıyorum.

Üçüncüsü; **«Türkiye'de orta öğretim»**dir. Yazan Hasan Âli Yücel'dir. Bir cildde 700 sayfadır. Yalnız 36 lise ile 118 orta mektepten ve 14 muallim mektebinden ve bunların idare şekillerinden mufassalca bahseder. Değerli muharririnin de temenni ettiği gibi maarifin her şubesi için böyle hususî, fakat mufassal eserler yazılmış olsa onlardan muhtasar bir umumî maarif tarihi çıkarmak çok kolay bir iş olur.

Bunlardan başka eski Darülfünun başta olduğu halde diğer bir kısım yüksek mekteplerle liseler için yazılmış bir hayli risale ve kitap varsa da daha hususî mahiyette oldukları için onlardan burada bahse lüzum görmedim.

Şu halde bu eser hususî ve umumî mahiyetteki maarif tarihlerimizin dördüncüsü olmuş oluyor. Eserin asıl mevzuu İstanbul'daki mekteplerle ilim ve terbiye müesseseleri olduğu halde çerçevesini genişleterek buna bir de **Türkiye Maarif Tarihi** kaydını ilâve edişim pek de haksız ve münasebetsiz görülmemelidir. Daha düne kadar Türkiye maarifi demekle İstanbul maarifi kasdedilmez miydi? Bugün de hemen hemen yine de öyle değil midir?

Edebiyat tarihlerinde Abdülhak Hâmid'e atfolunan bir fıkra olduğunu hatırlıyorum:

Hep gördüğümüz gibi yazmaktan ne çıkar? Biraz da düşündüğümüz gibi yazalım!

İşte ben de yukarda adlarını saydığım eserlerden istifade etmedim, diyemem. Bununla beraber bu eserî gördüğüm gibi değil düşündüğüm gibi yazdım diyebilirim. Hele **tasnife ve mukayeseye** çok gayret ve dikkat ettiğimi ayrıca söylemek isterim. Cildlerin fihristlerine şöyle bir göz gezdiriş bunu açıkça gösterir. Bütün eseri beş kısımda ve bu kısımları da üç cildde topladım. Mekteplere aid kısımları ayrıca beş devreye ayırdım.

Birinci kısım : Araplaşma ve iskolâstik tedris devridir. İstanbul'un fethi tarihi olan 758 - 1453'den başlar 1938 senesi sonuna kadar 465 sene sürer. Bu devir millî değil daha ziyade dinîdir. Hele Türkçeye hiç kıymet verilmemiş, Türkün öz dili mekteplere ve medreselere asla sokulmamıştır.

İkinci kısım : Garplılaşma ve yenilik devridir. Bizde ilk Garplılaşma hareketi tarihi sayılan 1187 - 1773 den 1923 e kadar 150 sene sürer. Bu devrede ne tamamiyle millî, ne tamamiyle dinî diyemiyeceğimiz gibi yine tam manasiyle garplılaşmak da sayamayız. Osmanlıca adı altında Türkçe mekteplere girmiş, fakat Arapça, Farsca, Fransızca ve İngilizce ile birlikte yaşamıştır.

Üçüncü kısım : Türkleşme ve milliyetçilik devridir. 1923 de ve Cumhuriyetle lâyıklık esasının kabuliyle başlar. Arabça ve Farsça mektep programlarından çıkarılmış, Osmanlıca terkedilerek doğrudan doğruya açık ve sade Türkçeye ehemmiyet ve kıymet verilmiştir.

Dördüncü kısım : Beş asır içinde bu şehirde kurulmuş ve yaşamış olan ilim ve terbiye müesseselerinden bahseder. Bu müesseseler de büsbütün ayrı bir tasnife tâbi tutulmuşlardır. Şu kadar var ki bunların dinle alâkası bulunanları birinci kısımda ve birinci cildde mektepler ve medreselerle birlikte gösterilmiştir.

Beşinci kısım : Mekteplerle müesseselerin mercilerinden ve idare tarzlarından kısaca bahseder.

Biraz önce **bu eseri gördüğüm gîbi değil düşündüğüm gibi yazdım.** demiştim. Bu sözle **tasnifim kusursuzdur, eserim mükemmeldir** demek istemediğimi bilmem ki teyide hacet var mı? Bu iddiayı bir an için hatırıma getirmediğimi ve ilim adamlarımızın, bilhassa maarifçilerimizin irşadlarına, tenvirlerine her zaman muhtaç bulunduğumu söyliyebilirim ve birinci cildin neşrinden sonra bunu onlardan mutlaka beklerim.

Hattâ bu düşünce iledir ki kalan cildlerin mümkün olduğu kadar kusursuz çıkmasını temin maksadiyle ikinci cildin şemasını şimdiden ve muvakkaten bu cildin sonuna ekledim, üçüncü cildinkini de ikincinin sonuna koyacağım. Okuyucularım bunları o cildler yazılıp basılmadan önce gözden geçirerek mutalâalarını bildirmek lütfunda bulunurlarsa eserin tekemmülüne ve dolayısiyle maarif tarihine hizmet etmiş olurlar. (*)

Bu şemalar ve fihristler maarif tarihimizi bir takım devirlere taksim ettiğimi ve her devre birer ad verdiğimi gösterecektir. Bunların nasıl karşılanacağını kestiremem! Fakat şu muhakkak ki bu devirler siyasî inkılâplarımızı adım adım takib etmektedirler.

Yenilemek ve ilerlemek için **garplılaşmak**dan başka çare kalmadığını açıkça ve iyice anlamış ve göstermiş olduğumuz 1839 da **Gülhane hattı,** 1876 ve 1908 de **Kanunu esasî,** 1923 de **Teşkilâtı Esasiye Kanunu** dediğimiz **Constitution**ları neşretmek suretiyle siyasî, idarî hattâ içtimaî tarihimizde açılmış olan dört devir yaşadığı müddetçe ilk, orta ve lise tahsillerinde gözle görünür derecede yenilikler belirmekle beraber bilhassa yüksek tahsil, meslek ve ihtisas mektepleri olmak üzere her devirde hemen, hemen değişmez bir yekûn olarak 18 müessesenin kurulmuş olmasını yalnız **güzel tesadüflere** mi hamledeceğiz? Yoksa eski kültürde rakamlara ve harflere birer manâ ve kıymet verilmekte olduğunu hatırlıyarak ve 18 in **Hayyi** gösterdiğine bakarak

(*) Bu baskıda, yazarın sözünü ettiği ekler konulmamıştır.

her siyasî devrin açılışı ve her yenilik hamlesi maarifimizde bir **hayatiyyet**, bir **canlılık** mı uyandırmıştır? diyeceğiz! Eser daha ziyade **kronik** mahiyette olduğu için bunu kat'i olarak söylemek bana değil maarifçilere düşer.

Her cild biribiri ardınca takip edilirse İstanbul'un ve dolayısiyle Türkiye'nin umumî bir maarif tarihi olarak aralarında bir aykırılık görülemiyeceği gibi cildler ayrı ayrı alınsa da yine birini diğerinden istiğna ettirecek müstakil bir eser sayılabilirler. Meselâ:

Birinci cilddeki bahisler bir kısım eski kültürümüzü ve onları veren müesseseleri ihtiva ettiği için tarihî kıymetinden başka şimdiki nesli alâkadar edecek ciheti görülemez. Buna rağmen bugün tamamiyle bir **müstehase** olmuş olan medreselere 60 sayfa tahsis edişim onun ne kadar müteredd bir müessese olduğunu tesbit hattâ isbat içindir. Eskilikleri nisbetinde müstahaselere kıymet verilerek müzelerde saklanmaz, haklarında risaleler, kitaplar yazılmaz mı? İşte ben de bu maksatla bu müessese üzerinde nisbeten fazla durdum.

Gerek medreseler, gerekse tekkeler ve hattâ camiler hakkında birinci cildde toplamış olduğum malûmatın onda biri derecesinde daha önce yazılmış derli, toplu bir yazı görmüş olsaydım bu bahisleri bu kadar uzatmazdım. Benden sonra maarif tarihi yazacakların bunlardan ya hiç bahsetmiyecekleri yahut kısaca temasla iktifa edecekleri tabiîdir.

İkinci cild: bugünkü mekteplerin kuruluşunu, ilerleyişini ve yaşayışını gösterdiği için başlı başına bir **İstanbul mektepleri tarihi** sayılabilir.

Üçüncü cild; beş asırlık ilim ve terbiye müesseselerini ve bunlarla mektepleri idare eden makam ve mercileri çerçevesi içine almış olduğu için öteki cildlerle birlikte bulunsa da, bulunmasa da olabilir.

İşte bu düşünceler dolayısiyledir ki her cild için ayrı fihristler yaptım. Fakat bunları o suretle tertip ve tabettirdim ki cildlerin üçünü bir arada bulundurmak istiyenler o fihristleri yerlerinden söküp sonuna ekliyebilirler ve böyle yapılacağını tahmin ettiğim içindir ki cildlerin sayfa numaralarını yürüttüğüm gibi alfabetik alâm fihristini de üçüncü cildin sonuna koydum.

Mekteplerimizle müesseselerimizin tarihlerini kuru ve yeknasak bir ifadesi ile büsbütün **kronik** bir tarzda yazıp geçmek istemedim. Bundan dolayıdır ki yeri ve sırası geldikçe tarihimize, fikrî terakkile-

rimize, içtimaî hayatımıza, dilimize, dinimize ve ananelerimize aid olarak istitrad kabilinden bazı mutalâalar yürüttüğüm gibi yine bu maksatla bir hayli haşiye de yazmış bulundum. Yaşamakta olduğumuz büyük inkılâp eski kültür ile yenisinin arasını gün geçtikçe açmakta olduğundan bugünki neslin tavzihini istemiyecekleri birçok noktalar yarınki nesil için tamamiyle karanlık kalacaktır. Bu haşiyeleri yazarken bugünküleri değil yarınkileri düşündüm.

Kitabda bol bol haşiye bulundurmaklığımın bir sebebi de onu biraz daha sevdirerek okutmak arzusudur. Şöyle bir teşbih yapsam bilmem ki hata mı etmiş olurum? Bir kadın için süs ne ise bir kitap için de haşiye odur, kanaatindeyim. Harikulâde güzel bir kadının süslenmeğe ihtiyacı olmazsa da orta derecedekiler daha güzel görünmek için mutlaka süslenmek mecburiyetindedirler. Tıpkı bunun gibi fevkalâde uslûp sahipleri hangi mevzuu ele alırlarsa alsınlar tekellüfsüz, tasannusuz yazarlar ve okuturlar; fakat mevzuu da, uslûbu da bu bahtiyarlığa nail olmamış bulunanlar yazılarını okutabilmek için onları sevilir bir hale getirmek ve bunun için de uslûbdaki yeknesaklığı gidererek yer yer haşiyeler, fıkralar yazmak mecburiyetindedirler. İşte ben de bu düşünce ile bu yolu tuttum. Ve diğerlerinden sarfınazar yalnız birinci cildde 51 haşiye yazdım. Başlı başına birer mevzu olan bu haşiyelerin arandığı zaman kitabın neresinde olduğunu bulmak da oldukça güç bir iş olduğunu bildiğim için **Tarihi Teşkilâtı Belediye** adlı kitabımda yaptığım gibi bunda da haşiyeler için ayrıca fihristler koydum.

Bu yola gitmekle bahisleri uzattığımı, ölçüyü büyük tuttuğumu iddia edecekler bulunacağını tahmin ediyorum. Bunu bildiğim halde yine - de dolayısiyle de olsa - mevzuuma dair ne gördümse, ne okudumsa hattâ ne işittimse yerli yerince kayıd ve tesbit ettim; bir kısmını kitapların **satır**ları, bir kısmını kütüphanelerin **tozlu rafları**, arşivin **küflü vesikaları** arasından çıkardım; bir kısmını da yaşıyanların **sâdır**larından almağa çalıştım. Keşke daha fazla okumuş, daha çok vesika görmüş ve daha ziyade kimselerle görüşmüş ve tanışmış olaydım da kitabım daha uzun olaydı. Çoğu yazma olan bu kitaplarla vesikalar her gün birer suretle ortadan kayboldukça, bilgilerini, görgülerini **sâdır**dan **satıra** nakletmemiş olanlar hergün birer birer aramızdan ayrıldıkça gelecek nesil bu malûmatı nereden ve kimlerden alacaklardı bilmem!

Bu eseri yazarken müracaat ve istifade etmiş olduğum mehazları yerli yerince kayıd ve işaret ettim, bunlardan başka birçok ilim adamlarımızdan türlü türlü yardımlar gördüm. Kimisi mehaz gös-

terdiler; kimisi herhangi bir bahsi yazıp gönderdiler; kimisi de ellerindeki vesikaları, kütüphanelerindeki kitapları verdiler. Bunları da yerli yerince kayıd ve işaret ettiğim gibi eski Darülfünun emini İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nu, Üniversite Tıb Tarihi Profesörü Doktor Süheyl Ünver'i, Derleme Müdürü Selim Nüzhet Gerçeğ'i, müverrih Mehmed Zeki Pâkalın'ı, muallim ve muharrir Hikmet Turhan Dağloğlu'nu ve eserin ortaya çıkmasında her manâsiyle yardımını gördüğüm Raif Yelkenci'yi ayrıca zikretmeği bir vicdan ve irfan borcu bilir ve hepsine birden derin minnet ve şükranlarımı sunarım.

Bu eser; her türlü kusur ve noksanlariyle beraber ilim adamlarımızın mütalâalarına mazhar olur, bilhassa maarifçilerimiz öteki tarihlerle birlikte kütüphanelerinde buna da bir yer ayırırlarsa umduğum manevî mükâfatı görmüş, Türk irfanına şu kadarcık bir hizmetim dokunmuştur, diye hayatımın sonuna kadar sevinirim.

8 Birincikânun 1938
OSMAN ERGİN

Birinci Kısım

ARAPLAŞMA ve İSKOLASTİK TEDRİS DEVRİ

(857) 1453 den 1938 senesine kadar

DEVRİN İZAHI

Bu devri sonrakilerden ayıran başlıca vasıf; Arapçanın ilim dili olarak alınması ve iskolastik denilen zihniyet ve usule bağlı kalınmasıdır.

Selçuk Türklerinin Farsçayı resmî dil olarak almalarına karşı Osmanoğulları hükûmet işlerinde Türkçeyi kullanmışlarsa da bu dil hiç bir müessesede halka öğretilmezdi; mekteplerde ve medreselerde ise yalnız Arapça hâkimdi.

Garplılaşma devri başlayınca mekteplere Arapça ile Farsça da girmiş ve bu iki dilin yardımiyle Osmanlıca adı altında karışık bir Türkçe ortaya çıkmıştı. Bununla beraber medreseler 1908 inkılâbına kadar Farsça ile Türkçeye asla kapılarını açmamışlardı. 1923 inkılâbından sonra ise medreseler Arapçalariyle birlikte yıkıldılar; mekteplerden de Arapça ve Farsçadan başka Osmanlı Türkçesi de uzaklaştırılarak yerlerini asıl Türkçeye bırakmağa mecbur kaldılar.

İskolastik tedrise gelince: Lûgat manasına bakarak buna yalnız medresenin okutma ve öğretme tarzı demek doğru değildir. Bununla beraber medresenin doğurduğu bu tarz; ilimde, felsefede yahut tedriste ve tefekkürde derin kökler salmış ve garp âlemi bunun fenalığını anlıyarak çok önce terkedebilmiş olduğu halde şark yakın zamana kadar bundan yakasını sıyıramamıştır.

Bizde iskolastiğin zararlarını hemen hemen ilk defa riyaziyeci Salih Zeki bir konferansında anlatmış ve onu Yusuf Akçora'nın diğer bir konferansı takip etmiştir. Muallim M. Cevdet de bu mütefekkirin konferansları dolayısiyle iki defa bu mevzua temas etmiştir.

M. Cevdet'in mutalâasına göre: Bir şeye, bir esere, bir tarz ve bir usûle iskolastiktir, dedirten dört şeydir.

Birincisi : Şark veya garp kitaplarından, müelliflerinden, mezheplerinden birine saplanıp kalmak;

İkincisi : Söylenen, okunan, tercüme ve nakledilen kitapların, programların, usûllerin, tedbirlerin millî ve mahallî muhit ve ihtiyaç ile

alâkalarının derecesini takibden ve ihtiyaçlarla zaruretler değiştikçe onları da tebdil ve islâhtan gaflet etmek;

Üçüncüsü : Tecrübe ve müşahededen istinbat edilmesi lâzımgelen malûmatı kitaptan almaya savaşmak;

Dördüncüsü : Tecrübe ve müşahede icrasına imkân olmıyan hakikatlerden bahseden eserlerin mutalâası zamanında başka eserler, başka mezhep ve mesleklerle mukayeseyi yani o eserin, o nazariyenin çürük ve sağlam noktalarını temyiz ettirecek intikadı aklî ameliyesini terkeylemek ve kör bir teslimiyet göstermektir.

İşte bu çığırı medreseler açmış olduğu için maarif tarihinin bu kısmında bu iki büyük kusuru taşıyan; tedriste iskolastik usulünü taassubla ve yabancı bir dille tatbik eden müesseselerden bahsolunacak ve aşağıda sıra ile anlatılacak olan her müessese buna birer misal teşkil edecektir.

I

MEKTEPLER ve MEDRESELER

Bu devirde kültür müesseselerimiz; mektep ve medrese diye ikiye ayrılır: Mektepler daha ziyade saray, hükûmet ve askerlik işlerinde çalışacak memurlara, medreseler ise dinî ve hukukî bilgileri edinmek istiyen halk tabakasına mahsustu.

Tahsilin ilk basamağı olmak lâzım gelen sübyan mektepleri de yalnız Kuran okumağa, namaz surelerini öğrenmeğe ve biraz da yazı karalamağa (kaligrafi) yarardı. Bu bakımdan bunları mektep diye saymağa bile değmez.

İşte burada bu üç türlü müesseseyi ayrı ayrı tetkik edeceğiz:

A. SARAY MEKTEPLERİ

Bu mektepler saraydaki çocukları okutmak, Hünkârın hizmetinde bulunacak memurları, müstahdemleri yetiştirmek, saray halkını eğlendirecek ve güldürecek saz söz ehliyle oyuncuları talim ve terbiye etmek üzere saray içinde açılmışlardı.

Burada bu vasıfları taşıyan Şehzadegân ve Enderun mektepleriyle Meşkhaneyi tetkik edeceğiz:

I. ŞEHZADEGÂN MEKTEBİ

Mutlakiyet devrinde memleketin hâkim ve aristokrat sınıfının çocuklariyle halk tabakasına mensup çocukların bir arada okuyamıyacağı tabiîdir. Bunun en iyi misali şehzadegân mektebinin ayrı oluşudur. Bu mektep sarayla birlikte açılmıştır.

Şehzadegân mektebi Topkapı sarayının harem dairesinde Darüssaade ağasının bulunduğu binanın üst katındadır. Mektebin âmiri ve nazırı Darüsseade ağasıdır. Tahsil derecesi halk tabakasına mahsus sübyan mekteplerinin aynıdır. Osmanlı hanedanından bir kısmının oldukça okur yazar olması bu mektepten aldıkları bilgiden ziyade onların sonradan hususî surette okumuş veya terbiye görmüş olmalarından ileri gelir. [1]

Halkın sübyan mekteplerinde olduğu gibi burada da yalnız Kuran okutulur, namaz sureleri ezberletilir ve biraz da yazı meşkettirilirdi.

Hanedana mensup kızlarla erkeklerin bir arada okudukları şüphesizdir. Çünkü buraya devam edenler yalnız Padişahın çocukları yani biribirinin kardeşleri oldukları için aralarında - o zamana göre bile - kaç göz olamazdı. Topkapı sarayından başka yerlerde oturan şehza-

---

[1] Eskiden Şehzadeleri yetiştirmek için güzel bir esas konulmuştu: **Atabey** veya **Lala** adında münevver ve tecrübeli, yaşlı başlı bir adam bir şehzadenin yanına verilir, birlikte bir vilâyete gönderilir ve şehzade orada onun nezaret ve mesuliyeti altında tedris ve terbiye olunurdu.

Selçuk Türkleri tarihinde Atabeylerin mühim ve siyasî rollerini müverrihler kaydederler. Şehzadenin sarayı bir hükûmet konağı; amelî ve idarî bir tatbikat mektebi idi. O memlekette bulunan yahut başka yerlerden getirilen âlimler, şairler ve idare adamları Şehzade ile birlikte bulunurlar, onunla düşerler, kalkarlar, onu hem nazarî hem emelî bir tarzda yetiştirirlerdi. Sonra zamanı ve sırası gelip o şehzade hükûmdar olunca kendilerini yetiştiren Atabeylerini, Lalalarını Başvekâlete, ötekilerini de birer yüksek memuriyete geçirmek suretiyle hem onları mükâfatlandırır hem de kendisi ahlâkını, kabiliyetini tecrübe etmiş olduğu kimselerle memleketi idareye başlardı. Yazık ki, bu usul ancak Kanunî devrine kadar devam edebildi. Fatih'in ve Beyazıt II nin şehzadeleri bu suretle yetişenlerdendir.

delerin çocukları ise tabiatiyle bu mektebe gelemezlerdi. Onlar da saraylarında okurlardı.

Şehzadegân mektebi için tarih ve ilim bakımından söylenecek başka bir şey göremiyorum. Bugün mektep binasının eşyasiyle birlikte bir müze halinde kullanılmış olması çok yerindedir. Şimdiki ve gelecek nesiller bir sübyan mektebinin ne olduğunu ancak bu binada görebileceklerdir. Rahleler, minderler, Şehzadelerin el yıkadıkları musluklar, su içtikleri küplerin bile yerli yerinde bırakılmış olmasında isabet edilmiştir. Hattâ abdesthanenin şekli bile orayı gezenin dikkat gözünü üzerine çekmektedir. Hele büyük salonun yanındaki odanın tavanının çini olması, odada bir takım dolaplar bulunması çok dikkate değer.

Yalnız Şehzadelerin ilk defa derse başladıkları zaman onlar için yapılan tören hem maarif, hem Osmanlı tarihleri bakımlarından ehemmiyetli görüldüğünden burada biraz ondan bahse zaruret vardır:

Bu tören; söylemiye lüzum yok ki, şehirde halk tabakası tarafından yapılan **bed'i besmele** cemiyetinden daha parlak, daha mühteşem olurdu.

Hamit I devrine ait bir vesikaya göre törene başlamadan iki gün önce İncili köşk önündeki sahraya [2] Sadrazam için bir **Otag**, Şeyhülislam için bir **Oba**, Nakilbüleşraf ve sadreyn için obalar, Yeniçeri ağası, Defterdar, Reisülküttap ve Çavuşbaşı Efendiler için **Çerge**'ler; müteferrikalar ve saire için de on beş kadar **çadır** kurulurdu. [3]

---

[2] Sahra tâbirinden burasının açık, geniş, ve ağaçsız bir yer, bir meydan olduğu anlaşılır. 3 Teşrinisani 1839 da İmparatorluğun ilk temel yasası olan frenklerin **charte** dedikleri **hattı hümayun**'un okunması için burasının seçilmiş olması da binlerce halkı alabilecek bir saha olduğunu gösterir.

Saray çevresinde böyle geniş ve çıplak bir yerin bırakılması eski devrin en mühim spor hareketlerinden sayılan **cirit** oyunu oynamak içindi.

Şimdi yerinde kısmen boş mühimmat depoları, kısmen bostanlar vardır. En çok yerini bilhassa İncili köşk önünü şimendüfer hattı kaplar. Şimendüferi'in Sirkeciye kadar getirilmiş, bilhassa bu sarayın içinden geçirilmiş olmasının fenalıklarından birisi de bu tarihî meydanın parçalanmış ve bu hale getirilmiş olmasıdır.

[3] Şu resmî vesika bizde ötedenberi kullanılan çadırların çeşitlerini, hususiyle rütbeye göre taksimini gösterir. Bunların şekilleri ve kıtaları da bilinse iyi olurdu. Bununla beraber bu çadırların çoğu Topkapı sarayında hattâ askerî müzede vardır. Adları ve çeşitleri oralarca mukayyet ve mazbut olmak lâzım gelir.

Çadırcılık en eski, en revaçlı sanatlarımızdan birisidir. İleride bir sanatlar tarihî yazacak olan çadırcılığa ve onların darüssınaası olan Mehterhaneye büyük bir yer ayıracaktır sanırım.

Tören günü bütün davetliler gelip yerli yerinde otururlar, kendilerine tatlılar, kahveler ikram edilir, öğle yemeğini de orada yerlerdi. [4] Yemekten sonra Hünkâr mutad olan merasim ve teşrifatla İncili köşke gelir, yukarıda adları geçen devlet erkânı Hünkârı köşk önünde karşılarlar, sonra bu heyet şehzadeyi karşılayıp birlikte getirmek üzere büyük bir alay ile orta kapıya kadar giderlerdi. Bir çeyrek saat sonra mektebe başlıyacak olan Şehzade bir at üzerinde olduğu, sağ ve solunda **Darüsseade ağası** ile **Hazini Şehriyarî** bulunduğu halde görünür, **Nakibüleşraf** orada bir dua okur, Sadrazam ile Şeyhülislâm Şehzadenin eteğini öperler, âlâyı valâ ile İncili köşke getirirler, orada iki müsahip tarafından çil paralar saçılır, sonra herkes dağılır ve rikâp taşında yalnız Sadrazam kalırdı. Sadrazam Şehzadeyi attan indirip kucağına alarak köşke götürür, Hünkârın elini öptükten sonra babasının yanında hazırlanan yere oturturdu.

Bu tören yapılırken Sadrazam, Şeyhülislâm, Nakibüleşraf, sadreyn ve Ayasofya şeyhi ile birinci ve ikinci imam otururlar, geri kalan devlet erkânı ayakta dururlardı.

Hünkârın oturduğu yerin yanına iki ihram yani yaygı, bunların ortasına bir rahle konulur ve Sadrazam yine çocuğu kucağına alarak getirip rahlenin önüne oturturdu.

O sırada Hünkârdan başka herkes ayağa kalkarak çocuğa **Besmele** çektirilir, okumaya başlatılırdı. Tören sonunda Şeyhülislâm ile Ayasofya şeyhi birer **dua** okurlar, dışarıda bulunan saray müezzinleri yüksek ses ile **âmin** derlerdi.

Bu işler de bittikten sonra Şehzade yine geldiği alay sırasiyle orta kapıya kadar götürülür, orada attan indirilerek Harem dairesine teslim edilirdi.

Daha sonra İncili köşkte Hünkâr tarafından Sadrazama, Şeyhülislâma Darüsseade ağasına, Nakibüleşrafa, sadreyne, birinci ve ikinci imamlara birer kürk giydirilirdi.

Sadrazam da İncili köşk önündeki sahrada başta Yeniçeri ağası olduğu halde bu törenin teşrifatına dahil 23 kişiye padişah nâmına birer **hıl'at** giydirir ve başka âtiyeler ve ihsanlar dağıtırdı.

Bu tören için Hünkârın sahildeki İncili köşke inmesi ve Şehzadenin de orta kapıdan İncili köşke, oradan tekrar orta kapıya alayla ge-

---

[4] Bu vesikada yemeğin verilmesinde, miktarında, birlikte veya münferiden yenilmesindeki usüller de gösterilmekte ve tafsilât verilmektedir.

tirilip götürülmesi şehirdeki halk mekteplerinin **bed'i besmele** cemiyetlerine uymak, çocuğu okutmaya teşvik etmek için konulmuş bir usul olsa gerek.

Bu tören bir kanun halinde tesbit olunmuştur. [5] Bununla beraber şair Enderunlu Fazıl Hamit I in Şehzadeleri Mustafa ile Süleyman'ın 1198 de mektebe başlamaları törenini bir risale ile tafsil ve teyit etmiştir. [6] Fakat bu canlı dekor ve bu heyecanlı hâdiseyi kelime oyuncağına boğmuş, mahezim olan vesikanın onda biri derecesinde tasvir edememiştir. [7]

Şu kadar var ki, bu risale ile Osmanlı Padişahlarının niçin cahil, aynı zamanda neden o kadar mütaazzim olduklarını gösterecek ruhî bir hâleti bize izah etmiştir ki o da şu manzumesinden anlaşılır:

Şehi Abdülhamidi evvel şahı keramet girdar
Ki ana mülhem olur her ne zuhûr eylerse
Akseder ayineî kalbine levhi mahfuz
Cümle malûmu olur her ne havadis varsa
Dahi şehzadesi Sultan Süleymanı zekî
Ki olur ana müyesser neye kim başlarsa
Başladı derse bu demlerde henüz amma kim
Şeyhülislâmı yanıldır hele söz söylerse
Tıfıl amma bu necâbet ile Şeyhülislâm
Gelsin andan okusun fazlü hüner isterse
Hızrü Cibril anın hacesi anlardan hep
Ahzeder her ne öğrense, ezberlerse
Saklasın anı hemen cümle kazadan mevlâ
Şahı devrana bunun gibi dahi çocuk verse
Böyle mi meth'i şehinşah ederdi Fazıl
Dili giryanını gamden azıcık kurtarsa
Padişahım ola mazur ki zira tab'ım
Olmasa pençei mihnette, neler gösterse
Yine nâçar o hâlet ile tarih dedi
Başladı yümn ile Sultan Süleyman derse

---

[5] Kanun sureti Topkapı sarayı müzesindedir. Bulan ve haber veren müze müdürü Tahsin Uz'a müteşekkirim.

[6] Fatih - millet - Emirî efendi kütüphanesi. No. 387 - 471 - 1530

[7] Vasıf tarihinde de böyle bir alay tasvir edilir. Fakat ifade muğlâktır kelime oyuncağına boğulmuştur.

Bu manzumeye göre her ne kadar Şehzade Şeyhülislâmdan derse başlamış ise de kendisi onu okutur, çünkü hocaları **Hızır** ile **Cebrail**'dir. Mübalâğanın, böbürlenmenin bu türlüsü eski İran'da bile yoktu sanırım.

İnsan bu halleri, bu dalkavuklukları gördükçe edebiyat tarihi yazanlara hak veriyor. Ve divan edebiyatının Türklerin saf ve temiz ahlâkını bozmuş olduğuna daha candan inanıyor.

II. ENDERUN MEKTEBİ

Bu mektep Topkapı sarayı içinde idi. Enderun tâbiri de bunu gösterir. Sarayda, orduda ve hükûmet işlerinde çalışacak memurları, müstahdemleri burası yetiştirirdi. Mektebin İstanbul fatihi tarafından açılmış olduğu zannedilir. Talebesi Acemioğlanlar arasından seçilirdi. Yani ilk zamanlarda buraya yalnız devşirmeler ve yabancılar alınırdı, Türkler giremezlerdi. Bununla beraber rehine olarak İstanbul'a getirilen hükûmdar çocukları da bu mektepte tahsil ve terbiye görürlerdi. Bu türlü tahsil görenlerden iki Prens Osmanlı tarihinde hainlikle ad bırakmışlardır. Birisi Arnavut Kralı Jan Kasteryoti'nin küçük oğlu **Jorj Kasteryoti**'dir. Ötekisi Eflâk Beyi olan **Kostanin**'in oğlu **Dimitriyus Kantmir**'dir. [1]

---

[1] Jorj Kasteryoti Murat II zamanında rehine olarak alınmış, Edirne'ye getirilmiş, orada Fatih Mehmet'le birlikte tahsil ve terbiye görmüş ve Anadolu'da, Rumeli'de birçok harplerde bulunarak yararlığı görülmüştür. Arnavutlar Makedonyalı Filibin oğlu büyük İskenderin Arnavut ırkından olduğunu iddia ettiklerinden Jorj Kasteryoti de bunu hatırlıyarak ve onun gibi bir fatih bir cihangir olmak istiyerek İskender Bey adını almıştır zannedilir. Babası öldükten sonra miras meselesini bahane ederek kaçıp Arnavutluğa gitmiş, orada devleti senelerce uğraştırmıştır. İskender beyin sergüzeşti ve hâtıraları bugünkü Arnavutluk hükûmetinin teşekkülünde mühim bir âmil olmuş, onlarca millî bir kahraman sayılmıştır.

Kamusu Âlâm'da «İskender'in mezarının Arnavutluğun Leş kasabasında olduğunun, fakat kemiklerini üzerinde taşıyanlara kurşun geçmez diye itikat edildiği için mezarından çıkarılıp cengâverlerin esvaplarına dikildiğinin» yazılı oluşu da bunu gösterir.

Kantimiroğluna gelince: Ulah Prensliğine tayin olunan Prens beyleri devlete sadakatlerini temin için oğullarından birisini rehine olarak İstanbul'da bırakırlar, o zamanın biricik yüksek mektebi olan Enderûnu hümayûnde tahsil ve terbiye görürlerdi. Bu türlü rehinler, kendi dinlerini muhafaza etmekle beraber Enderûnda okunması mutat olan ilimleri ve sanatları, Osmanlı idare sistemini, yaşayış edeplerini diğer talebe ile birlikte öğrenirlerdi. İşte Dimitriyus (1099) 1687 de bu maksatla Enderûna verilmiş, Rum, Lâtin, Rus, İtalyan, eski Yunan ve Fransız dillerini evvelce tahsil etmiş olmakla beraber burada da Türkçe, Farsça, Arapça öğrenmişti. Lâtince yazdığı Osmanlı tarihini Dö lâ Jonkiyer Fransızcaya tercüme etmiştir.

Dimitriyus Kantimiroğlunun asıl şöhreti Enderûnda bulunduğu sırada şark musikisini tahsil etmiş, bu musikî üzerine Osmanlı Türkçesiyle eserler yazmış olmasıdır. Bu eserleri «Şehbal Mecmuası» kısmen neşretmişti. Bunlar okunursa Osmanlı Türkçesindeki

Acemioğlanlar Enderûn mektebinin birer idâdisi yani talebe hazırlayıcısı hükmünde idiler. Orada tahsilde iyi derece kazanmış, düzgün ahlâk sahibi olduğunu göstermiş olanlar seçilip bu mektebe alınırdı. «Bu şakirdan giderek muteber mansaplar ihraz edip devletin ve memleketin siyasî ve içtimaî hayatında birer uzuv olacaklarından Enderûna alınacakları zaman simaları kapı ağası huzurunda kiyafet ilmini bilir bir zata tetkik ettirilir, yüzlerinde sa'd ve meymenet görülenler mektebe alınır, şirret ve fesat görülenler alınmazdı.» [2]

Mektebin teşkilâtı zamanla hayli terakki ederek 17 inci asırda - bilhassa acemi oğlanlar mekteplerine son şekilleri verildiği sırada - kat'î şeklini almış ve yedi odaya, yani sınıfa ayrılmıştı. Her odanın, yani sınıfın başında bir **ağa** bulunurdu. Tarihler bu odaları şöyle kaydederler:

1 — **Küçük oda** (Hanei sagir)

2 — **Büyük oda** (Hanei kebir)

Bu iki odadakiler yalnız okurlar, yazarlardı. Bunlar Enderûn mektebinin iptidaî yahut ihzarî sınıfları idiler. **Dolma** denilen elbiseyi giydikleri için kendilerine **dolmalı** da denilirdi. Bunların sayıları öteki odalardakinden fazla idi ve iş hususunda kapı ağasının maiyeti sayılırlardı.

Kapı ağası harpte, sulhta daima Hünkârın yanında bulunur, Camiye giderken birlikte giderdi. Anahtar, peşkir ve şerbet hizmetleri büyük odalılara aitti.

3 — **Doğancılar odası** (Hanei Bazbazan)

Hünkârın avda kullandığı doğanlara bakan 40 kişiden ibaretti, ağalarına **doğancıbaşı** denilirdi.

4 — **Seferli odası:**

Bunlar Hünkârın çamaşırlarına, elbiselerine bakarlardı. Hünkârın sarığı, kavuğu, seccadesi, hizmeti bunlara aitti. Camide Hünkârın üze-

---

kudreti anlaşılacağı gibi makamlar ve usûller icat etmiş olduğu da görülür. Şark musikîsi makamlarından **Sultanî neva** bunun eseridir.

Kantimiroğlu nihayet (1123) 1710 da Buğdan Prensliğine tayin olundu. Fakat o sırada çıkan Osmanlı - Rus harbinde Rusya tarafını iltizam etti, harp bitip Ruslarla sulh yapılınca Osmanlılar Ruslardan bunun teslimini istedilerse de Ruslar vermiyerek birlikte götürdüler ve Ukranyada yerleştirdiler (1136) 1723 te orada öldü.

(Şehbal No. 48 - 52. Rauf Yekta'nın makalesinden kısaltma)

[2] Edebiyatı umumiye mecmuası. No. 16. Mehmet Refik Beyin makalesi. Sayfa 277

rinde namaz kılacağı seccadeyi bunların ağası serer ve Padişahı tatmin etmek için evvelâ seccade üzerine kendisi başını koyarak secde ederdi. Sarayın melbusat ve mefruşatına da bu oda halkı ile ağaları bakardı.

5 — Kiler odası:

Bunlar sarayın yiyeceği ve içeceği ile uğraşırlar ve onlara bakarlardı. Ağaları **kilercibaşı** idi. Bilhassa Hünkârın yiyeceği yemeğin tadına bakmak, onlarda bir hiyânet, bir tehlike olmadığına inandırmak için mutfakta hazırlanan yemek tablasını Padişahın yemek odasına kadar götürüp bizzat sofraya koymak bunların başlıca vazifelerindendi.

6 — Hazine odası : Ağaları hazinenin muhafazası işleriyle meşgul olurlardı.

7 — Has oda : Bunlar **zülüflü** denilen 40 ağadan ibaret idiler. Gece gündüz Hünkârın hususî hizmetinde bulunurlar. «Aleddevam hırkai şerife yüzlerini sürüp dünyevî ve uhrevî müdavat için ve İslâm Padişahı için dualar» ederlerdi. Bunların ağasına **Odabaşı** denilirdi.

Hünkârı giydirip kuşatmak has odalılara ve bunların başına düşen vazifelerdendi, **silâhtar, rikâptar ve çukâdar** da has odalılarla birlikte bu işlere bakarlardı. Bu odadakiler elbise olarak kaftan giydikleri için kendilerine **kaftanlı** da denilirdi.

Has Odabaşı sarayda kapi ağasından sonra en yüksek rütbeli zabit olup mührü hümayûnlardan birisini taşırdı. Bundan başka hil'at giydirilmek suretiyle mazharı taziz ve tâltif olan kimselere hil'at giydirirdi. Hünkâr traş olurken müsahipler divan durarak bekledikleri gibi has odabaşı da sağ eliyle altın ve gümüş çubuklu asaya dayanmış olduğu halde bir iki adım geride dururdu.. [3]

Enderûnluların yalnız büyük, küçük odalardakileri değil öteki odalarda bulunanları da okuyup yazmaktan, bir hüner ve sanat öğrenmekten geri kalmazlardı. Bunlar kendi odalarına düşen vazifeleri yaptıktan sonra kalan boş vakitlerinde yazı öğrenirler, Kuran okurlar, hıfza çalışırlar, tecvit öğrenirlerdi. Bir kısmı da daha ileri giderek saraya gelen hocalardan şer'î bilgileri edinirlerdi.

Yaz, kış, akşam namazdan bir saat önce abdestlerini alırlar, güneş batıncaya kadar Kuran okurlardı. Akşam namazını kıldıktan son-

[3] Askerî müze rehberi, kısım 3. Sayfa 21

ra yatsıya kadar dinlenirler, yatsı ezanı okunur okunmaz ikişer ikişer dizilirler, Hünkâr mescidine gelirlerdi. Burada her oda kendisine ayrılmış olan yerde namazı kıldıktan sonra imamla birlikte kalkarlar, Hünkâra dua ederlerdi. Sonra herkes odasına çekilirken ayak üzeri «padişah selâmetliği için ve geçmiş Padişahlar ruhları için üç ihlâs, bir fatiha» okurlardı.

Sabahları güneş doğmadan önce kalkarlar, sabah namazına kadar Kuran okurlar, namazı kıldıktan sonra Kuran'dan okuyacakları yeni dersleri alırlardı. Enderûnlular bu dersleri de saraya gelen hocalardan alırlardı. [4]

Tarihî Gilmanî sahibi der ki:

«Kuran okuyan bazı ihvanı pürsafa kendileri güzel ve mergûp olduklarından başka âvazları dahi güzel ve şirin olup bir mertebe lâtif ve memduh edâlarla ve bülend ve âlâ ve nefis davûdî savt ve gûnagün makamlar ile Kuran tilâvet ederler ki, işiden canlara ve mürdedil olanlara nevhayat verir.»

Bu işi bitirdikten sonra o gün Hünkâra ait ne vazife varsa görürler ve bunlar da bitince ya yazı meşkederler, yahut başka ilim ve marifet tahsiliyle meşgûl olurlardı. Bunların öğrendikleri şeyler birinci derecede: İslâm dîni ve terbiyesi; ikinci derecede iyi geçinme usûlleri, üçüncü derecede büyüklere hizmet yolları ve muaşeret edepleri idi. Bunlardan başka cündilik (ata binmek ve kullanmak), kemankeşlik (ok atmak) ciritbazlık (cirit oynamak) hanendelik (musikî) öğrenirlerdi. [5]

Enderûn mektebinin talebe mecvudiyle hocaları ve bir dereceye kadar okudukları dersleri Evliya Çelebi'nin yazısından öğreniyoruz:

(1045) 1635 senesinde Evliya Çelebi yirmi yaşında iken Ayasofya'da müezzin mahfelinde okuduğu Kuran Padişah Murat IV ün hoşuna giderek onu doğrudan doğruya has odaya vermiştir. [6] Evliya'nın Kuran hocası ve Hünkâr imamı bu değerli talebesinin elinden alınmasını hoş görmemiş, tahsilini tamamlamak için saraydan çıkarıp evine gönderilmesi ve bu suretle yine kendisinden ders okuması için Hünkârdan ricada bulunmuş, Hünkâr hiddetlenmiş ve cevaben:

---

[4] On birinci asırda medrese ve Enderûn tahsili. Ahmet Refik. (İkdam)

[5] Edebiyatı umumiye mecmuası. Aynı makale.

[6] Enderûna ilk zamanlarda Türklerin alınmadığını ancak acemi oğlanlar mekteplerinden gelen esir, köle ve devşirmelerin kabul edildiğini biliyoruz. Bu tarihte Evliya Çelebi'nin doğrudan doğruya Enderûna alınmış olması gösteriyor ki eski usul bozulmuş Enderûna Türkler de girmeğe başlamıştır.

«— A, Efendi! Ya bu bizim asitânemiz tenbelhâne, meyhâne, eşkiyahâne midir? Burada 3000 kadar gilmanı hassa şebüruz ilim ile meşgullerdir. Ve halifeleri ve yedi Dersiamları vardır. Cenabınız dahi burada haftada iki kere ders veriyorsunuz. Yine gel, yine yel ol sizden okusun.»

demiştir. Bunun üzerine hocası «Bari müsaade buyurun da evinden kitaplarını getirsinler» demesi üzerine de Hünkâr kalem, kâğıt istiyerek hazinedarbaşıya hitaben bir hat yazmış onda:

«— Evliyaya bir Kâfiye, bir Molla Cami, bir Tefsirî Kadı, bir Misbâh, bir Dibace, bir Müslîm ve Buharî, bir Mültekalebhür, bir Kudurî, bir Gülistan ve Bostan, bir El'abüssübyan, bir Lûgati Ahterî, elhasıl 20 kıt'a mülük için tahrir kılınmış kütübü nefise verilsin.»

demiş ve ayrıca ders malzemesi olarak bir murassa gümüş divıt, Hint işi bir çekmece ile bir de kelâmı kadîm vermiştir. Evliya Çelebi der ki:

«Şebürüz ilme meşgul olup yine Evliya Mehmet Efendiden haftada üç kere tilâveti aşere talim ederdim. Üç yerden farisî ve arabî okur ve ilmi hatla meşgul olurdum.»

Gerek Evliya'ya verilen kitaplardan gerek kendisinin okuyuş tarzını anlatışından öğreniyoruz ki Enderûn mektebi de medreseler gibi dinî ilimler öğretiyor ise de burada her çeşit yazı ile Farsçanın bulunuşu tedrisatın medreselerden daha yüksek olduğunu gösterir. Buna bir de musikiyi ilâve ederseniz Enderûn mektebi o zaman medreselerden büsbütün ayrılmış olur.

Atâ tarihinde «tahsili ulûma dair nizâmat» başlığı altında şu cümleleri okuyoruz:

«Salı günleri resmî hoca efendiler kovuşları teşrif buyurur ve taamlar tenavül olunur badehu **Buharii şerif** dersleri okunur, ulümu aliye ve âliye tedris edilir. Şu kadar ki, Enderûn halkının ekserisinin tahsili ulûm ve maarife hahişi kemalde olmak cihetiyle işbu hoca efendilerden bir günde talim ve tedris olunan kadar tahsile kanaat olunmayıp bir taraftan içlerinden yetişip mezun ve müsteit olan erbabı daniş ve kemalden ve bir canipten tabahhur etmek istiyen zadegân ve zikudretler taraflarından münasip maaş ile tedarik ve tayin olunan hoca efendilerden eyyamı iyd ve sürden vesair hizmet zuhuriyle mazur bulunulan günlerden maada külli yevm iktisabı ulûm ve fünuna himmet olunur ve akibi derste şürekâ yekdiğeriyle müzakere ve badehu Halifelerden istizahî mesaili müşküle ile tenviri ezhan eylerler.

Bu suretle okuyup ihrazı destimayeî icazet edenlere tarafı Hazreti Padişahiden şallariyle birer takım mükemmel elbise ve atible ihsaniyle tahsili ulûm ve fünuna tergip buyrulur. (C. 1, Sayfa 145.)»

Müftüoğlu Ahmet Hikmet on birinci asrı hicride «Türk menabii irfanı» adlı tetkikinde bu mektebin ders programı meselesine temas ederek - anlaşıldığına göre - Atâ tarihinden naklen der ki:

Acemilerin ilk muallimleri **lala**lardır. Bunlar ağalara tertilî Kuranı Kerim, tecvit, ilmühâl ile Birgivî Halebî, Kudurî gibi faraizi dinîyeye ve fıkhe dair kitaplar okutturmakla beraber ağaları Arabî, Farisî ve Türkçe kitâbet derslerine devama ve kemankeşlik, cündelik, tüfenk endazlık, ciritbazlık ve harp ile seyf ve sinanda melekeperdazlık ve ilmi müsikide maharet sazlık talimine ve nefsi Padişahiye hizmet eden gediklileri şuruplar, tatlılar, taamlar tabh ve ihzarını talime sevkederlerdi.

Saraya gelen muallimlerden ağalar sıra ile: Buharî ve Arabîden iptida ve intiha derslerini okurlar, Cumartesi ve Çarşamba günleri yazı hocalarından sülüs ve tâlik meşkederler, Pazar günleri reisülkurra efendiden ilmi kıraat tahsil ve Salı günleri yine muallimlerden buharî ile ulûmu arabiy taallüm eylerlerdi. Bunlardan başka bir fende, bir sanatta ihtisas kesbetmek istiyenler müsait gün ve saatlerde ayrı bir muallimden iktisabı feyiz için müsait zamanlarda serbest bırakılır ve bu fen ve sanatı öğrenenler ayrıca ihsana ve taltife nâil olarak teşvik edilirlerdi. Sarayda müteaddit kütüphaneler mevcut olduğundan tamiki malûmat pek kolay idi. Hattatlığı ileri götürenlere Enderûn kütüphaneleri için nüshaları nadir eserler yazdırılırdı, bu sayede Enderûndan pek çok fuzelâ, şuera, erbabı siyaset, müverrihler, eshabı sanayi, musiki üstatları yetişmiştir.

Lisanımızı teşkil eden Türkçe, Arabî, Farisî gibi üç esas için devletin hidayeti teşkilâtında üç membaı feyiz teessüs etmişti: Farisî zebanî tekkelere has, Arapça medreselere mahsus olduğu gibi Türkçe dahi Enderûnda tedris olunurdu. Bununla beraber din lisanı olan Arapça da ihmal edilmezdi.

Sarayın mimarını, nakkaşını, ressamını, hattatını, kâtibini, imamını, müezzinini, münecciminî, müverrihini, şairini, alimini, silâhşorunu, hanendesini, sazendesini, nüktedanını, soytarısını Enderûn yetiştirir hattâ çok defa Türk devletinin seraskerini, kazaskerini, sadrazamını, kaptanı deryasını, valilerini, elçilerini Enderûn verirdi.

Enderûndan on birinci asırda bir hayli idare adamları çıktığı gibi

tefsir ve hadiste «merci şifaülmüminin» müellifi has odalı Ali ağa, «kasidei tantaraniye» ve «Kasidei münferice» mütercimi Mahmut Halife, «fikhi ekber» ve «eyyühalvelet» mütercimi Ali Halife, «pendi attar» şarihi Abdurrahman Çelebi, hattat Recep Halife, hattat Derviş Ahmet Halife, hattat rikâptar Abdullah ağa, hattat ve musikişinas müezzinbaşı Mustafa ağa, hattat Türk Ali gibi [7] âlimler ve hünerverler yetişmiştir. [8]

Bir odadan diğer odaya geçmek için kıdemli yani eskimiş olmak şarttı. En son sınıf demek olan has odaya kadar gelenler çıkma tabiriyle çıkarılırlar, çırak edilirler ve her türlü hükûmet ve ordu işlerinde kullanılırlardı. Çıkma müddeti 8 sene idi. Çıkanların yerine acemi oğlanlar mekteplerinden yenileri alınırdı.

Enderûndan çıkanlar Veziriâzamlık, kaptan paşalık, Yeniçeri ağalığı, kapıcıbaşılık mirahırlık, eyâlet valilikleri, sancak beylikleri ve daha bunlara benzer sarayın ve hükûmetin yüksek memuriyetlerine tayin edilirlerdi.

On üçüncü asır ortalarına kadar Enderûn mektebinden 79 Sadrazam, 3 Şeyhülislâm, 36 kaptanı derya yetişmiş olduğunu Tayyar zade Ahmet Atâ tarihinin ikinci cildinde yazar ve isimlerini sayar.

Zamanın en yüksek mektebi ve sarayda hizmet görmek itibariyle en büyük bir terbiye müessesesi demek olan Enderûn terbiyesini müverrih Ahmet Atâ tarihinde kayıt ve zaptetmiştir. (C. 1, Sayfa 148.) Millî terbiye ile ve terbiye tarihiyle uğraşanlar için tetkike değer bir mevzudur.

Enderûndan çıkanlar arasında en dindar müslümanlar, en kuvvetli hafızlar ve müezzinler, en hassas şairler ve edipler, en cesur askerler ve kumandanlar, en mahir sanatkârlar, mimarlar, ressamlar ve nakkaşlar, en yüksek musikişinaslar, ve hattatlar, en değerli âlimler ve müverrihler yetişmiştir. Tarihler birçok ilim ve marifet sahiplerinin seferli odasından yetiştiğini haber verirler. Şu anlatışa göre Enderûnlular Türk kültürüne, Türk hükûmetine büyük hizmetler etmişlerdir. [9]

---

[7] Yalnız bu adama Türklük sıfatının eklenmiş olması onun devşirme olmadığını ve nasılsa meselâ Evliya Çelebi gibi müstesna olarak Enderûna alınanlardan bulunduğunu göstermez mi?

[8] Mihrap mecmuası. Sayfa 835 ve 840

[9] Bunların içinde İslâmiyeti anlayamıyan, ona ısınamıyanlar da vardı. Biraz yaşı ilerlemiş olduğu halde devşirilenler bu türlülerdendir. Derler ki, bunlardan birisi sırasiyle

Fakat bunların kâffesinin Türkün gayri unsurdan olduklarını. Türklerin bu mektebe giremediklerini söylemeğe hacet var mı? Enderûna girmek orada okuyup yetişmek ve sonunda devlet ve saray hizmetlerine girebilmek için ya esir, ya devşirme, ya köle olmak lâzımdı.

Dili, dini ve milliyeti ayrı olan bu yabancı unsurlar arasında bu kadar adam yetişmekle ve bunlar Türk kültürüne, Türk milletine hizmet etmekle hattâ Türkten, Araptan ziyade müslüman olmakla veya görünmekle beraber içlerinde eski milliyetlerini hatırlıyarak onu güden ve bu bakımdan Türk'e zarar veren, Türk'ü tahkir edenler de yok mudur? Şüphesiz ki vardır. İşte İskender Bey bunların başında gelir.

Enderûndan olmamakla beraber yine devşirme olarak sipahi ocağından yetişme olan Duka Kin oğlu Yahya beyin:

Arnavut aslı oluptur aslım
Kılıç ile dirilir her faslım
Nola taifei şir efken
Kılsa şahin gibi taşlıkta vatan.

Beyitleri ne kadar mânalı düşmüştür, değil mi?

18 inci asıra gelinceye kadar Osmanlı devletinde yüksek memuriyetlere çıkmış olanlar arasında Türk oğlu Türklere az tesadüf edilir. Bunu tarihlerimizin devlet adamlarından bahsederken onları meselâ Arnavud Hasan paşa, Boşnak Salih paşa, Gürcü Mehmet paşa, Çerkes Hüseyin paşa, Abaza Ali paşa, Macar Osman paşa, Hırvat Mahmut paşa, Frenk İbrahim paşa, Rum Mehmet paşa... İlâh gibi milliyet adlarıyle birlikte söylemelerinden de öğreniyoruz. Osmanlı tarihi baştan aşağı bunları böyle anlatır.

---

terakki ederek nihayet Rumelide bir eyalete vali olmuş, bulunduğu muhitte cami, mektep, medrese gibi İslâm ve Osmanlı kültürüne yarıyan birçok müesseseler yaptırmış günün birinde durup dururken kethüdasını çağırıp:

— Bak ağa şu Eflâk-Buğdan taraflarında bir Hıristiyan köyünde bir de kilise yaptır, der.

Kethüda hayretle yüzüne bakar, bir Müslümanın kilise yaptıramıyacağını anlatmak ister, tabiî Paşa da anlar ve der ki:

— Ne bileyim ben hocalar Müslümanlığın, papazlar hıristiyanlığın hak dini olduğunu söylüyorlar. Yaptığım hayır müesseseleri arasında bir de kilise bulunsun. Öteki dünyada hangi din doğru çıkarsa o müessese işine yarar.

Bu bir hikâye de olsa o cehalet devrinde bu fikirde bulunanların bir değil birçok bulunacağında şüphe yoktur.

Tarihlerimizde bu türlü yazılışı görenler, fakat bunların yetişme tarzını, devletin o zamanki idare sistemini bilmiyenler bunu Türkün kabiliyetsizliğine Türkün adam yetiştirmediğine ve Türklerde idare kabiliyeti olmadığına atfederler.

Yüksek mekteplerde ve liselerde hocalık eden fakat Türk unsuruna mensup olmıyan bir muallim bilirim ki bu zat tarihlerden çıkarmış olduğu bir istatistiğe dayanarak asırlarca Türkiyeyi idare edenlerin Türkten başkaları olduğunu ve bunların arasında Arnavutların ekseriyeti teşkil ettiğini dershanelerde talebeye anlatır ve muallimler odasında da arkadaşlarına söyler dururdu.

Türk unsuru o devirlerin biricik yüksek memur ve meslek mektebi olan Enderûna giremeyince, saray hizmetine kabul edilmeyince bunlar arasında yüksek makamları, sadaret mevkilerini işgal edenler bulunamıyacağı kadar tabii ne olabilir? Cumhuriyet devrinde hükûmetin halisüddem Türk olmıyanları memur ve bilhassa muallim yapmamasındaki isabeti takdir edecek söz bulamam.

1932 de neşretmiş olduğum **«Beledi bilgiler»** adlı eserimde (Sayfa 119) Osmanlı ülkesinde görülen müsavatsızlıklardan, yapılan zulümlerden bahsederken demiştim ki:

«Yalnız şurasını kayda mecburuz ki, bu haksızlıkları ve bu müsavatsızlıkları memleketin sahibi olan Türk unsurunun yaptığı ve bu sayede Türklerin diğer unsurların zararına olarak onların üstünde efendice ve rahat yaşadığı akla gelmemelidir. Bilâkis Türkler İslâm olmıyan unsurlardan fazla bir refaha mazhar olmuyorlardı. Çünkü Türkler hakkında da müsavat muamelesi tatbik edilmiyordu. Türk unsuru hükûmet işlerinden, hükûmet memurluğundan, hattâ askerlikten bile uzaklaştırılmıştı. Devşirme suretiyle memleketin ötesinden berisinden toplanmış olan Arnavut, Hırvat, Boşnak, Bulgar, Rum ve Ermeni çocukları ile muharebelerde esir edilen diğer milletlerin çocukları küçük yaşlarda mekteplerde ve kışlalarda beslenip büyütülerek Yeniçeri ordusu, yani devletin askeri bunlardan teşkil olunduğu gibi bu devşirmeler arasında sivrilenler de saray müstahdemi, zabit ve memur olurlardı ve bu usulün neticesi olarak ordu kumandanları, vezirler, valiler ve sadrazamların yüzde doksanı Türkün gayri olan bu unsurlardan olurdu. Sonraları Çerkes ve Gürcü gibi diğer milletlerden ya esaret veya mühaceret suretiyle Osmanlı ülkesine gelenlerle Arap ve İranlı gibi diğer İslâm milletlerden Türklere iltica ve iltihak edenleri de bu milletler haritasına ilâve edecek olursak altı asırlık Osman-

lı saltanatını kimlerin idare etmiş ve asıl Türkleri hangi unsurların hakir görmüş olduğunu anlarız.

Yukarıda adı geçen milletlerden Türkün yurdunda, Türkün nimetiyle yetişip te iş başına geçenler yanlarına ve hükûmet işlerine Türkleri değil, kendi milliyetine mensup olanları getirmeyi âdet edinmişler ve bundan dolayı asıl Türkler hükûmet işlerine yabancı kalarak ekseriyetle köylerde sefil ve perişan bir hayat geçirmişlerdir.

Atalar sözü arasında Türkü tahkir mahiyetini gösteren ve bu zamanları hatırlatan darbımesellerin sayısı on beşi geçer. Bunların hepsini Türkün gayri unsurlar asıl efendileri olan Türkü tahkir için uydurmuş ve söylemişlerdir.

Bu iddia ve bu hüküm ifrat telâkki edilebilir. Evet! Devşirmeler içinde de Türke hürmet edenler, gayri müslimlere insanî muameleler yapanlar bulunabilir ve belki sayıları da pek çoktur. Fakat muharriri bu tarzda fikir yürütmeye sevkeden bu devşirmelerin tarihte görülen ef'ali ve yazdıkları eserler de Türkler hakkında kullandıkları tabirler ve nihayet bütün bunların neticesi olarak Türkün diğer unsurlar arasındaki düşük mevkiidir. Asırlarca devam eden bu vaziyetin tafsilâtını tarihlere bırakarak burada yalnız Göriceli bir Arnavut devşirmesi olan **Koçu** Beyin (1041) 1631 de yazmış ve Murat IV e takdim etmiş olduğu meşhur lâyihada görülen şu fıkrayı nakil ile iktifa ediyorum:

«... Tarihi mezburdan beri millet ve mezhebi nâmalûm şehir oğlanı, Türk, çingene, tatar, kürt, laz, yörük, katırcı, deveci, hamal, ağdacı, kuttaitarik, yankesici ve sair ecnasi muhtelife mülhak olup ayin ve erkân bozuldu ve kanun ve kaide kalktı.» (Avrupa tabı sayfa 16)

Burada Türk tabirinin en başta ve kimlerle birlikte anıldığına ve Türk orduya girmekle ordunun bozulduğunun iddia edilmesine nazarı dikkatinizi celbederim.

Koçu Beyden 171 sene sonra ve (1222) 1807 tarihinde yine böyle bir eser yazıp Mustafa IV e takdim etmiş olan Koca Sekbanbaşı zamanında artık devşirmeler kalmamış ve Türkler o kadar tahkir edilemez olmuş olacak ki, bu zat ta Türklere mutad olan hakareti yine Türk olan Türkmenlere tevcih etmiştir. Koca Sekbanbaşı Yeniçeri ordusunun bozulması sebeplerini söylerken «... Filasıl bunlar pâk asker olduğundan bunlardan nice hizmetler olmuştur. Amma şimdi Acem bozuntusu ve Türkmen ve Kürt hırsızları ve dönme ve bozmalar dolmuş...» diyor. (Hülâsatülkelâm fi reddilâvam sayfa 41).

Önceleri Edebiyatı Cedidecilerden ve sonraları en müfrit Türkçülerden olan Müftüoğlu Ahmet Hikmet **«On birinci asrı hicrîde Türk menabii irfanı»** başlığı altında yazmış olduğu makalelerde bu bahsi daha etraflıca anlatmakta olduğundan bu mühim mevzuu büyük bir edibimizin yazısiyle de teyit ve takviye etmek üzere aynen alıyorum:

«Enderûna alınan Hıristiyan ve ecnebi esirleri Milâdî on altıncı ve on yedinci asırlarda Ortodoksluk, Katoliklik ve Protestanlık mücadeleleri, din muhalefetleri arasında büyümüş olduklarından esasen mâneviyeti şahsiyeleri, istinat noktaları sarsılan bu gençlerin ruhlarını hattâ vücutlarını Enderûnun muntazam ve ateşli terbiyesi eriterek başka bir kalıba, Müslümanlık ve Osmanlılık kalıbına döküyor ve beş, on sene sonra bu unsurlardan diğer heyulâlar zuhur ediyordu. Osmanlılık tamamiyle Türklük değildi. Mühtedi esirler ile ihâta edilen Enderûn Türklüğün hasaisi iptidaiyesinden ayrılmıştı. Bu muhitteki hâlis Türklerin ruhlarındaki Türklük cilâsı, dehası silinerek onun yerine tedricen beynelmilel bir yaldız sürülmüş idi.

Enderun zarif, ince idare adamları, tendürüst vezinde kahramanlar, müktedir ve mütefennin hünerver ve sanatkârlar yetiştiriyor, fakat ne bu idare adamları, ne kahramanlar ve ne de hünerverler Türkün fıtrî dehasından hissedar olmuyorlardı. Onlar için muhit İstanbul ve saray âfatinden ibaret idi. Onlarca gaye millete değil, saraya hizmet etmek, onlarca emel tarihte güzel ad bırakmak değil vali ve vezir olmak, zengin olup tahakküm eylemekti. Bu gibilerden bazan gayri şuurî hizmetler sadir olabilirdi. Fakat ekseriya millî imana malik olmadıklarından ihtirasları saikasiyle vatanın vücuduna derin yaralar açıyorlardı. Bu halin sebepleri ayrı ayrı idi.

İslâmiyetin milletin ruhuna aşıladığı demokratlık hissinden, bu esirlikten yetişme ailesiz, an'anesiz ümera istifade ederek Anadolunun, Rumelinin erbabı asaletine musallat oluyor, onların servetlerini, şereflerini, hanedanlarını berbat ederek zatî menfaatleri uğruna vatanın köşesinde, bucağındaki içtimaî kuvvetleri haiz muhterem şahsiyetleri ve tarihî aileleri imhaya çalışıyor ve bu yüzden birçok kıtallere ve ihtilâllere sebep oluyorlardı.

Enderûndan yetişme valilerin maiyetlerinde götürdükleri **Kapıkulu** halkı denilen etbâ ve haşem dahi kendileri gibi esir veya devşirmeden yetişmiş ecnebilerden mürekkep olduklarından bunların içlerinden gözü açık olanlar Mültezimlik, Muhassillik, Muhtesiplik, Subaşılık vazifeleriyle vilâyetin her tarafına gönderilir ve ahalî mahalliyeye taslit olunurlardı. Bu memurlar evvelâ devlet nâmına icrayı memu-

riyet ve vergi cibayet eder ve ikinci derecede efendileri için halktan para çeker ve neticede zatî menfaatlerini temin uğrunda ahaliyi soyarlardı. Vali dahi memleketin serveti ve ahalinin itaati nisbetinde biriktirdiği paralar ile İstanbul'daki âmirlerini minelbap ilelmihrap hediyelere boğardı.

Bu tabakadaki kimseler kubbealtı vezirleri, veya Sadrazamı olunca dahi menfaatlerini halka ve devletin mânevi şahsiyetine hizmette değil hükûmdarın keyfine tab'iyette bulduklarından türlü türlü tabasbus ve desiselerle onu şımartarak mevkilerini tahkime ve rakiplerini teb'ide fırsat bulurlardı.

Valiler, vezirler mevkilerinin tehlikede olduğunu görünce kâh Yeniçerileri, kâh Sipahileri ve bazan da ülemayı ve ahaliyi el altından kışkırtarak hiç yoktan ihtilâller çıkartıp bu vesile ile devletin başına gaileler açarlardı. Bu ihtilâller neticesinde çok kere kendilerinin veya rakiplerinin başları ve bazan dahi Padişahın ve hattâ saray ümerasının hayatları hedef olurdu.

Fırsat düştükçe vilâyetlerde temerrüt eden valilerden isyan edenler ve İskender Bey gibi devleti senelerce uğraştıranlar da az değildi.

Bu asırda idare muhitinde Türklük hissi bilkülliye meçhul olup ciheti camialı bir İslâmiyetten ibaret kalmıştı.» [10]

*
* *

(1241) 1825 te ve nihayet askerî ve mülkî mektepler açıldıktan sonra acemioğlanlar mektepleri ortadan kaldırıldığı halde Enderûn mektebinin uzun zaman sessiz ve sedasız bir şekilde 1908 inkılâbına kadar yaşamış olduğu görülüyor.

(1262) 1845 ten sonra medreselerle sübyan mektepleri hariç olduğu halde bütün mekteplerin ıslahına ve yenileştirilmesine teşebbüs olunduğu sırada Maarif Nezareti buraya da el atmıştır. (1267) 1850 tarihli bir meclisi vâlâ mazbatasında okunduğuna göre «Mekâtibi umumiye nazırı saadetlû Kemal Efendi bendeleri gidip hazinei hümayun kethüdası Saadetlû Ağa Hazretleriyle birlikte oranın ahvali hâzırasının ve sureti talim ve taallümlerinin ilerlemesi vesali müktaziyesini tahkik ve istişarebirle meclisi âcizanemize vâki olan ifadesine göre şimdiki halde oranın Arabî ve Farisî hocası olup ancak Arabî hocalarının birisi kütüphane hocası olarak vazifeî memuriyeti haftada bir kere ge-

[10] Mihrap Mecmuası. Sayfa 844

lip hâdisi şerif okutmaktan ibaret olduğuna ve biri dahi Akağalara mahsus bulunduğuna nazaran asıl Arabî hocaları üç adet olup bunlar dahi haftada ikişer gün gelerek ulûmu Arabiyeden herkesin mertebeî istidatlarına göre sarf, nahiv ve fıkhi şerif dersleri okutmakta ve Farisî hocası dahi haftada üç gün gelip ders vermekte iseler de sureti talim ve taallümleri usulü cedidei meriye üzerine olmadığından ve riyaziyat hocaları bulunmadığından Fermanı âlî veçhile derslerinin usulü matlûba üzere okutturulması vesailinin istikmali...» istenilmiş ve bu tarihten sonra burası da iptidaisiyle birlikte rüştiye derecesinde bir mektep haline getirilmiştir. Bu devrede mekteplerde Arabî ve Farisî okutmanın programın başında geldiğine şu vesika da şahittir.

Fakat daha sonraları bu rüştiyeye üç senelik bir sınıfı mahsus ilâve olunmuş (1325) 1909 senesine ait olarak elde edilen ve altında 10 muallimin imzası bulunan bir ders cetvelinde okunan dersler şu suretle gösterilmiştir:

İptidaî birinci sene : Eczayı şerife, Talimi namaz, Hesabı zihnî, Hattı sülüs.

İptidaî ikinci sene : Kur'anı Kerim, İlmühâl, Kıraati Türkiye, Hesap, İmlâ, Hattı sülüs.

İptidaî üçüncü sene : Kur'anı Kerim, İlmühâl, Tecvit, Kıraati Türkiye, Hesap, İmlâ, Hattı sülüs.

Rüşdî birinci sene : Ulûmu diniye, Arabî, Farisî, Lisanı Osmanî, Hesap, İmlâ, Hattı sülüs, Hattı rık'a, Resim.

Rüşdî ikinci sene : Ulûmu diniye, Arabî, Farisî, Lisanı Osmanî, Hesap, Coğrafya, İmlâ, Hattı sülüs, Hattı rık'a, Resim.

Rüşdî üçüncü sene : Ulûmu diniye, İlmi ahlâk, Arabî, Farisî, Lisanı Osmanî, Hesap, Coğrafya, İmlâ, Hattı sülüs, Hattı rık'a, Resim.

Rüşdî dördüncü sene : Ulûmu diniye, İlmi ahlâk, Arabî, Farisî, Lisanı Osmanî, Hesap, Coğrafya, Hendese, İmlâ, Hattı sülüs, Hattı rık'a, Resim.

Sınıfı mahsus dersleri programıdır:

Tahsil devresi üç senedir.

- Ulûmu diniye
- İlmi kelâm
- Tasviri ahlâk
- Edebiyatı Osmaniye
- Edebiyatı Farisiye
- Mantık
- Tarihi umumî
- Coğrafyayı umumî
- Riyaziye: Cebir, müsellesat
- Ulûmu tabiiye

1 Temmuz 1325 (1909) de bir kararname ile bir de talimatname neşrolunarak Enderûn mektebi lâğvedilmiş, aynı zamanda has oda, hazine ve seferli koğuşları adları ve vazifeleriyle birlikte ipka edilmiş ve buralardaki müstahdeminin, muallimini mahsusasından akait ve Kuranı Kerim taallüm için Cuma'dan maada her gün bir veya iki ders almaları, hıfzı Kuran eylemeleri, talimatnamede tasrih olunmuştur. Yine Enderûnu hümayun müstahdemininin vazifei asliyelerine halel gelmemek üzere arzu ettikleri mekteplere devamlarına müsaade edilmiştir.

1923 ten sonra ise Topkapı sarayı müze ve kütüphane haline getirilerek bütün memur ve müstahdemler bu işlerle tavzif edilmişler ve bu suretle bu müessesenin de beş asırlık tarihî rolüne nihayet verilmiştir.

Şu programa göre Enderûn mektebini orta derecede bir mektep saymak lâzımgeliyor. Programda İslâm ve bilhassa Osmanlı tarihinin yer almamış olması sebebi anlaşılamıyor. Acaba bu dersler sınıfı mahsusta tarihî umumî sırasında mı gösteriliyordu? Yoksa hiç mi lüzum görülmemişti? Buraları meçhuldür.

III. MEŞKHANE

Musiki refahta, servette ve medeniyette yükselmekle birlikte yürüyen bir sanat olduğundan Osmanlı Türkleri Anadoludaki beylikleri birer birer ortadan kaldırıp orasını kâmilen aldıktan ve Rumeliye de geçerek ülkelerini bir kat daha genişlettikten sonra bu geniş ülkenin temin ettiği servet ve refah nisbetinde zevke ve eğlenceye de vakit bulabildiler.

Bu devirlerde yazılan ve icat olunan musiki eserleriyle aletlerinin çokluğu bunu gösterir. Musiki cereyanının, başında sarayın bulunacağını tahmin edebiliriz.

Üniversite tarih profesörü İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu bu eserlerle aletler hakkında epeyce malûmat toplamıştır. Ondan edinilen bilgiye göre: Murat II musikiye meclûptu. Hızır bin Abdullah adlı bir musikişinas kendisine ilk defa musiki eserini takdim etmiştir Musahibi Amasyalı Şükrullah Farsça muhtelif musiki eserlerinden bir tercüme yapmıştı. İsa Çelebi nâmına Lâdikli İsrafil zade Abdülmecidin oğlu Mehmet Çelebinin **Fethiye** adile Beyazıt II için yazdığı musiki kitabı Fatih zamanında yetişen Aydınlı Şemsettin Nahifînin **«Bereket»** adındaki musiki kitabı, Tireli Kadızadenin **«Musiki»** risalesi Ahizadenin **«Risalei musiki fi ilmüledvar'»**ı malûmdur.

Musikî âletleri 14 - 16 ncı asırlarda kemençe, ney, kanun, ut, tanbur, daire (tef), çögür (saz), kopuz (flâvtaya benzer), zurna ve envai kudüm veya nekkare (çifte nâra), zil, boru, bulgarî veya bağlama, davul vesairedir. Evliya Çelebi Akşemsettinin torunu ve Hamdinin oğlu Şemsi Çelebinin **Bonkar** sazını icat ettiğini ve **yelten** adını verdiği tanbura büyüklüğünde bir saz meydana getirdiğini yazar.

Kanunînin İrana kaçan oğlu Beyazıd'ın adamlarından Ferhadî'nin İranda icat ettiği bir saz üç kirişli ve sürahi şeklinde idi. Kanun şeklinde 26 kirişli **muganni** Garbî Anadoluda çalınırdı.

Şükrüllah eserinde Türk sazlarını ut, ekliği, rebap, mizmar, pişe, çenk, nüzhe, kanun diye gösterir. Ekliği kısa tanbura, rebap uta ben-

zer mizmar iki parçalı bir neydir. Nüzhe; musiki allâmesi Seyfüddin bin Abdülmümin tarafından tertip edilmiş 108 kirişli murabba şeklinde bir sazdır. Muganni sazını da bu yapmıştır. Bunun üst kısmı kanun, altı nüzhe şeklindedir.

Havassa, halka, mehterlere, tekkeye ve orduya mahsus ayrı ayrı musiki vardı.

Havassa ait musiki tekâmül ederek son zamanlarda Enderûn musikisi dediğimiz şekli almıştır. Mehter musikisinde zurna ile davul esastır.

15 - 16 ıncı asır musikisi sanatkârlarından bir kısmı bestekâr, bir kısmı hem bestekâr, hem çalgıcı idi. Murat II ye musiki eserini takdim eden Hızır Bin Abdullah eserinin mukaddemesinde Edirne sarayındaki üstatlar yanında eser yazmak haddi olmadığını itiraf eder ve onların adlarını sayar.

Fatih sarayına mensup Şirimert adlı bir utçu, İshak adında bir kanuncu vardır. Saz çalmak ve bestekârlık vadilerinde İstanbul'lu Meşrebî Kalender, Kastamonu'lu Kadı Şemsi, tanburî Muslihittin Mudurnu'lu tanburî Razî ve riyaziyûndan Muhiddin Muhammed'i biliyoruz.

Beyazıt I in oğlu Şehzade Mahmud'un adamlarından Andelibî ve Fatih devri hanendelerinden, Senaî ve kopuz çalmakta mahir Edirneli Sâgeri'yi görüyoruz.

16 ıncı asır başlarında yetişen, kendisinin ve diğer şairlerin şiirlerini besteliyen Kâtibi ile 16 ıncı asırda İstanbul'a getirilerek maaş tahsis edilen Serezli Makamiyi sayabiliriz. Yavuz'un Tebriz'den getirdiği sanatkârlar arasında nayî Şeyh Murat, İmam kulu neyzen, Kanunî Şah Meran malûmdur.

17 inci asrın ortalarında ölen Tokatlı Derviş Ömer Gülşenî musikide bir asır kadar üstat olmuştur. Yine bunun ilim ve fazliyle beraber musikide üstat olarak şehzade Korkut'u gösterebiliriz. **Gıdayı ruh** adında bir saz ihtira etmiştir ve her sazı çalmakta mahirdi.

Buraya kadar sayılan musikişinaslarla eserleri ve icad ettikleri âletler bir tarihçimizin görüp bulabildikleridir. Ve bunlar da vaktiyle nasılsa kitaplara ve tarihlere geçirilmiş olan şeylerdir. Tarihlere geçmiyen musikişinas adlariyle ziyaa uğrayan eserlerinin ve âletlerinin de bunlar kadar yer tutacağı şüphesizdir. Bu kadar da olsa yine gösterir ki, Osmanlı İmparatorluğu zamanında memlekette geniş mikyasta bir musiki ve eğlence hayatı hüküm sürüyormuş. Bunda zerre kadar şüphe yoktur.

Bu musiki hangi mekteplerde öğreniliyordu?

Şiir gibi musikinin de ayrıca mektebi olmayıp otodidak bir şekilde öğrenildiği muhakkaktır. Bununla beraber halk musikisi için Bektaşi, havas musikisi için Mevlevî tekkeleri birer mektep olacağı gibi saray musikisi için de Enderûn mektebini ve bilhassa Meşkhaneyi gösterebiliriz.

Saraya musiki ve eğlencenin Yıldırım zamanında girdiğini tarihlerden anlıyoruz ve Murat IV zamanında musikinin sarayda çok canlı bir hayat yaşadığını bizzat o hayata iştirâk etmiş olan Evliya Çelebiden öğreniyoruz.

Hem şair, hem musikişinas olan Selim III zamanında ise saray musikisinin en son tekâmül devresine girdiğini Atâ tarihi bize bildiriyor.

Evliya Çelebi (1045) 1635 te Enderûna alındığı zaman oradaki ve o tarihteki musiki hayatını anlatıyor. Evliya'nın anlatışına göre **«Meşkhane** has hamam yanında imiş. Burada «şebüruz saz ve suveri gûnagün ile fasıllar edip Hüseyin Baykara faslı ederdik» diyor. [11]

Müftüoğlu Ahmet Hikmet te **«on birinci asrı hicride Türk menabii irfanı»** adlı tetkikinde der ki:

«Fenni musiki tahsili için seferli koğuşunun arkasında kâin Meşkhane de asrın en ileri gelen musiki üstatları vasıtasiyle istidadı fıtrî ve hudaisi olanlara ney, santur, tanbur gibi musiki aletleri ile usuller ve makamlar talim ettirilerek bu suretle yetişen hanendelerle sazendeler ser mahfil, müezzinbaşı ve imamı şehriyarî olurlardı.

Bugün hâlâ musikimizin âsarı bakiyesinde en ziyade muteber olan bu Meşkhaneden çıkan üstatların besteledikleri ilâhî, semaî, beste, kâr, peşrev, nakış ve şarkılardır.» [12]

Sarayın harem dairesindeki musiki hayatiyle alafranga musiki hakkında kitabın ikinci cildinde **Muzikai Hümayun** kısımında izahat verilecektir.

---

[11] Cilt 1. Sayfa 245

[12] Mihrap Mecmuası. Sayfa 841

B. Askerî Mektepler

B. ASKERÎ MEKTEPLER

İstanbul'u almakla tarihin orta çağını kapayıp son çağını açmış olan ve zamanın en talimli, en tecrübeli bir daimî ordusunu kuran Osmanlı Türklerinin bir takım askerî mektepler açacakları tabiî idi. Bu mektepleri orduya zabit, hükûmete memur yetiştiren, askere musiki öğreten ve beden terbiyesine çalışan müesseseler diye üçe ayırıp öylece tetkik edeceğiz :

I. ACEMİOĞLANLAR MEKTEBİ

Osmanlı hükümdarları az zaman içinde Anadolu ve Rumeliyi elde edince buraları idare etmek için geniş bir hükûmet makinesi, kuvvetli ve daimî bir ordu kurdular ve büyük bir saray teşkilâtı yaptılar. Memleketin memura ve askere, sarayın hizmet edecek unsurlara ihtiyacı vardı. Evine, ailesine ve köyüne bağlı bulunan Müslüman Türkleri bu işlere ısındıramıyorlar ve onlar da buna rağbet göstermiyorlardı. Düşmandan alınan esirlerin - İslâm fıkhına göre - Padişaha ayrılan beşte birinin bu işlere verilmesiyle bu ihtiyaç önceleri bu suretle telâfi edilmeye başlandı. Esirler arasında genç ve dinç olanlar ufak bir ücretle evvelâ çiftçilerin yanına gönderilir ve bunlar orada beş sene kadar Türkçeyi, Müslümanlığı ve bir efendiye hizmeti öğrendikten sonra alıp Acemioğlanlar kışlasına verilirlerdi ve kışlalarda kendilerine sarayın, ordunun işleri, hizmetleri ve sanat öğretilirdi. [1] Sarayın bahçıvan-

---

[1] Her millet komşularına kendi aralarında söylenenden başka birer ad vermiştir. Meselâ Yunanlılar Yunanlı olmıyana **Metek**, Romalılar, Romalı olmıyanlara **Barbar** dedikleri gibi Araplar da Araptan başka milletlere **Acem** derlerdi. Nitekim İranlılar da Araplara **Tazî** derler.

Araplar İslâmiyetin başlangıcında şarka doğru ilerledikleri sırada ilk önce İranlılarla karşılaşmış oldukları için **Acem** tâbiri hemen hemen İranlılara tahsis edilmiş oldu. Yoksa lûgat manasının şümulü dairesinde İranlılar olduğu gibi o zaman İranlılardan daha şarkta olan biz Türkler hattâ başka milletler de vardır.

Biz Türkler ise Türkten başkasına **Yad** deriz. **Yadel** yabancı memleket.**Yader** yabancı adam demektir. **Yad** yerine **tat** da kullanılır. Bu takdirde **tatel** ve **tater** de denilir. Hattâ **Tatar** tâbiri bundan gelir, derler.

Hilâfet zamanlarında hutbelerde işitilen **Mevlâ mülûkülârabi velâcem** sözü de bunu

ları, kayıkçıları, sanatkâr ve hizmetkârları hep bunlar arasından yetiştirilirdi. Bugün kışla bir mektep olduğu gibi o zamanlarda da bunlar tabiatiyle amelî birer mektep işini görürlerdi.

Timurun Osmanlı Saltanatını parçalamasından ve Rumelide fethedilecek yer kalmamasından sonra bu ihtiyaç evvelâ Rumelide daha sonra Anadoludaki Hıristiyanların çocuklarını devşirmek yani toplayıp almak suretiyle telâfi edilmeye başlandı. [2]

Tarihlerden ve kanunnamelerden anlaşıldığına göre Hıristiyan köylerinden 40 evde bir hesabiyle bir çocuk devşirilirdi. Çocukların en asil ailelere mensup olmasına, yaşlarının bir kayda göre 14 ile 18 bir diğerine göre de 15 ile 20 arasında bulunmasına, Türkçe bilmemelerine ve orta boylu olmalarına çok dikkat edilirdi. Uzun boylular arasında yakışıklıları görülürse Padişaha (solak) olmak üzere onlar da devşirilirdi. [3] Bosnalılar müstesna olmak üzere Müslüman köylerinden devşirme alınmazdı.

---

gösterir. Halifenin (Arap olan ve olmıyan milletlerin hükûmdarlarının mevlâsı yâni efendisi, en büyüğü olduğu) mânasını gösteren bu cümlede **Acem** kelimesi tam yerinde kullanılmıştır.

Araplar bu kelimenin ismi mensubunda **Acem** veya**Âcem** derler ve **Âcem** suretinde de cemilendirirler.

Acemi tabirinde bir yabancılık mefhumu bulunduğu gibi her yabancı kimse yeni geldiği bir mühitin, yeni giriştiği bir işin, yeni başladığı bir sanatın tabiatiyle yabancısı olacağından bu kelimenin çerçevesi biraz daha genişliyerek müptedi, cahil, iş bilmez mânalarına gelmiye başlamıştır.

İşte yabancı milletlerden esir alınan, yahut yabancı unsurlardan devşirilen kimseler din, milliyet ve meslek itibariyle Türk-İslâm unsuruna ve milletine yabancı oldukları için bunlara bu bakımdan da **Acemi** denilmiştir.**Acemi** tâbirinin manası zamanla biraz daha genişliyerek bugün bile bir sanata, bir mesleğe, bir işe yeni başlıyana **Acemi** denilmekte olduğu gibi asker ocağına yeni gelen, askerî talim ve terbiyeyi henüz öğrenmemiş olan kimselere de **Acemi nefer** denilmektedir.

Türkçede önceleri kelimenin bu son aldığı manalar **tor** ve **torlak** tâbiriyle ifade edilmişdi. **Torat,** acemi at demektir. **Torlak Kemal,** Samavna kadısı oğlu Bedrettin isyanında adı geçen bir şahıstır. **Acemi** kelimesi Osmanlıcaya girdikten sonra bu Türkçe kelimeler şehir ve kasabalarda yazı ve konuşma dilinden çıkarıldı, ancak köylerde halk dilinde kalabildi.

[2] Esirlerle devşirmeler hakkında Türk tarihî ana hatları müsveddelerinden profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu «Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı»nda ve müverrih Ahmet Refik yine bu seriden «Devşirme» tetkikinde uzun uzadıya izahat verirler.

[3] Solak: Padişah maiyetini teşkil eden 60, 61, 62 ve 63 üncü ortaların kumandanı olan zabit idi. Padişah ata bindiği zaman ikişer ikişer yanlarında yaya giderler ve bunlar servi kürk kaplı yeşil kadife elbise giyerlerdi. İşte bu hizmetleri ve vazifeleri dolayısiyledir ki, solakların boylu, boslu kimselerden olması lâzımgelirdi.

Müverrih Şamdanîzade der ki :

«Bosna fetholundukta cümlesi birden Müslüman olup Padişaha rica ettiler ki, evlâdımız devşirme tarikiyle ahzoluna. Reaya zimmileri evlâdından beher sene biner nefer devşirilip sınıf olup acemioğlan meyanında terbiye olunup bâdehu hasenülveçih olanları Enderûnu hümayûna ve kuvvetlileri bahçelerde bostancı, bakisi ortalara Yeniçeri yazılırdı ve Yeniçeri kışlalarında sakin olurlardı. Devşirmeler Müslüman evlâdından olmazlardı. Hattâ sünnetli tevellüt eden zimmî evlâdı dahi şüpheli deyu alınmazdı. Zira müslim olan kâr ve kisip bilir, hini müzayakada babası, anası yanına kaçar, zahmete tahammül etmez deyu kabul olunmazdı. Amma reaya evlâdı cenkten dönmez, dönse hakkından gelinip kaçamaz deyu böyle kanun kılınmıştı. Çünkü Bosnalı Müslüman oldu onun için evlâtlarının devşirilmesini rica ettiler. Padişah dahi Müslüman Bosnalı da devşirme olsun deyu icazet verdi.» [4]

Asalet sınıfına mensup bir kısım gençlerin Osmanlı ve İslâm kültürü almak üzere Enderûna alındığını biliyoruz. Fakat hiç Türkçe bilmiyenlerin evvelâ Enderûnun idadisi mahiyetinde olan acemioğlanlar mektebine alınmakta olduğunu da Ma'noğullarının Galatasaray'a alınmış olmasından öğreniyoruz.

(1143) 1730 da küçük Ahmet Paşa Suriye'de Dürzilerin reisi Ma'noğlunun tedibine memur edilmiş ve kendisinden beklenen işi yapmıştı. Ma'noğlu Fahreddin ile iki oğlunu İstanbul'a gönderdiği zaman Fahreddin devlete isyanı dolayısiyle idam olunmuş ise de «oğulları Reşit ve Kabili istidat olmakla Galatasaray'ına verilip gılmanı hassa adadına geçtiler. (Bunlardan) Hüseyin Bey sonra has odaya duhul edip istidadı zatisi ile kat'ı meratip ederek merhum Sultan İbrahim Hanın evaili saltanatlarında sır kâtibi ve hayli nam ve nişan sahibi olup badehu hazinei âmire kethüdası olduktan sonra taşra çıkıp ba'de zamanın Köprülü Mehmet Paşa asrında da elçilik ile gidip muvakkar ve muteber oldu» denilmesi bunu gösterir.

Bunlardan başka Yeniçerilikten tekaüt olupta evlenenlerin çocukları da «birkaç nefer ihtiyar odamız kulu oğludur» diye şahadet ettikten sonra acemioğlanı kaydedilirdi. [5] Devşirilen çocuklar için Manastır'da, Edirne'de kışlalar yapılmış olduğu gibi İstanbul'da da yeni saray (Topkapı), Galatasaray, eski saray, Atmeydanı ve Şehzadebaşı semtlerinde acemioğlanlar kışlaları yapılmıştı. Sonraları devşirmele-

[4] Meriüttevarih. (yazma) Beyazıt umumî kütüphane.

[5] Naima tarihi C. 3. Sayfa 179

rin çiftçilerin yanlarına verilmesinden vazgeçilip doğrudan doğruya bu kışlalara konularak talim ve terbiye edilirlerdi.

Acemioğlanların öteki askerlerden bilhassa halktan ayırt edilmesi için kıyafetleri de tesbit ve tayin edilmişti.

Müverrihler acemioğlanların sayılarını 9.000'e kadar çıkarırlar. [6]

Okuyup yazmanın eski zamanlara nisbetle çok ilerlemiş ve orduya alınanlar kâmilen Türk bulunmuş oldukları halde bugün bile kışlalarda neferlerin okutulmasına himmet olunduğu gibi bilhassa bu devirlerde yabancı unsurlara Türkçe konuşmak, okuyup yazmak öğretmek, İslâm din ve an'anesini telkin etmek, bugün bir amele taburundan, bir istihkâm bölüğünden beklenen işleri ve sanatları belletmek en önde tutulan programlardan idi.

---

[6] Bunlardan Galatasaray Mektebi şimdi aynı adı taşıyan lisenin yerinde idi. Bu mektebi Beyazıt II nin yaptırmış olduğu zannediliyor. (1241) 1825 te Yeniçeriliğin ortadan kaldırıldığı tarihe kadar yaşamış birçok defa yanmış yeniden yapılmıştır. En son (1235) 1819 da yeniden yapıldığı sırada yine mektep mahiyetinde kışla ittihaz olunmuş ve 1254 de Tıbbiye mektebine tahsis edilmiştir. (1278) 1861 de idadîi umumî adiyle Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Mühendishane mekteplerine talebe yetiştirecek bir müessese olmuş (1284) 1867 de bugünkü lise haline getirilmiştir.

Şehzadebaşındaki mektep binasının Bizanslılar zamanından kaldığı tahmin olunuyor. İlk itfaiye mektebi de **Tulumbacıbaşı konağı** adı altında burada açılmış. Yeniçeriler kaldırıldıktan sonra bu konak ilk Tıbbiye mektebi olmuştur. (1300) 1882 senesinden sonra İstanbul'da Mülkiye İdadisi açıldığı sırada yine bu kışlanın yerinde yapılmış olan Saffet Paşa konağı idadî binası olmuştur. Bugün bile bu kışlanın veya mektebin hatırasını yaşatan ve Acemoğlu hamamı denilen bir hamam vardır. Bu, mektebin veya kışlanın hamamı idi. Bir de camii vardı. (1327) 1909 yangınında yandı, yeri yola verildi. Konservatuvarın önüne düşen Acemoğlu meydanına 16 Mart şehitleri âbidesinin yapılması da iyi tesadüflerdendir. Kışla binası (1241) 1825 te kâmilen yıkılarak ortasından yollar açılmış yeri şuna buna satılmış hattâ o sırada Babıalî binasının bahçesi genişletilmek istenilerek birçok evler alınıp bahçeye kalbedilmiş olduğundan sahiplerine alacakları para mukabilinde bu kışladan yer gösterilmiştir. Burada yeni açılan yollardan birisi de Fevziye caddesidir. Bu; Yeniçeriler kalktığı sırada Serasker olan Ahmet Fevzi Paşanın adına nisbetle verilmiştir.

Eski saray denilen şimdiki Üniversite binasının yerindeki mektebin ne zaman açıldığı bilinemiyor fakat (1241) 1825 te burası Babı seraskerî ittihaz olunduğu zaman mektep te kaldırılmıştır. Mektep binasının sarayın ne tarafında olduğu bilinemiyor. Babı seraskerî binası bugün Üniversite olduğuna göre, bu mektebin de ergeç yine bir ilim müessesesi oluşu iyi tesadüflerdendir.

Atmeydanındaki İbrahim Paşa mektebine gelince; bu bina kısmen yerinde duruyor ise de mektebin kâmilen değilse kısmen o koca binanın neresinde olduğu anlaşılamıyor. Bu mektep te (1241) 1825 te lâğvedilmiştir. Yerine yeni bir adliye binası yapılmak istenilmesi dolayısiyle yıkılıp yıkılmaması aylarca matbuata sermaye, ilim ve tarih cemiyetlerine iş olan bina bu mektebin binasıdır. İstanbul şehrinin ileride alacağı yeni şekil dolayısiyle yıkılmak lâzımgeleceği zannolunuyor.

Bu suretle yetiştirilen acemiler arasından işe yarıyanlar seçilip saray ve hükûmet hizmetlerine alındıktan sonra kalanlar da talim ve terbiye görmüş asker sıfatiyle Yeniçeri yazılırdı.

Alman tarihçisi Ranke, Osmanlı kudret ve satvetinin esaslarını, Yeniçeri teşkilâtını bilhassa Enderûnun talim ve terbiyesini anlatırken sözü acemioğlanlara intikal ettirerek bir Avrupalı gözüyle ve kafasiyle der ki :

«Burada kâmilen tecride, menafii umumiyeye sıkı bir merbutiyet, yeni bir hayat düsturunun tatbiki şiddetle hüküm fermandır. Burada terbiye edilenler ilk gençliklerini, ebeveyinlerini, vatanlarını unuturlar, saraydan başka vatan, padişahtan başka hâkim ve peder bilmezler, onun arzusundan başka arzu tanımazlar, onun temennisinden başka emel taşımazlar. Sıkı bir inzibattan ve mutlak surette itaatten başka faaliyet bilmezler, Padişah uğurunda harpten başka meşguliyet tanımazlar. Onlar için İslâmiyet yolunda harbin temin ettiği şeyler hayatta ganimet, ahirette cennetten ibarettir. Bir feylosofun ahlâkî, dinî ve içtimaî terbiye için dermeyan ettiği fikir burada birçok asır evvel insaniyetperverane ve aynı zamanda cengâverane bir maksatla tatbik edilmiştir.» [7]

İşte garbin en yüksek bir tarihçisinin de yetiştirilme şeklini beğendiği acemioğlanlar kışlası, esas itibariyle eski devrin bir askerî mektebi, bir askerî sanat müessesesi, bir amele ordusu yurdu ve nihayet bir gedikli zabit ocağı idi, diyebiliriz. Bunlar arasından seçilip saray ve mülkiye hizmetlerinde çalıştırılanlar da başkaca kayda değer bir mahiyettedir.

Acemioğlan mekteplerinin birkaç defa şekillerinin ve idare tarzlarının değiştirilmiş olduğunu tarihlerden öğreniyoruz. Mesela;

Mektebi Sultanî tarihçesinde (Sayfa 17) ihtifalci Mehmet Ziya Bey diyor ki :

«Selim II asrında ve (978) 1570 tarihinde Galatasaray'ında bulunan ağaların birazı Enderûnu hümayûna, bir miktarı eski saraya nakledildi ve bu suretle Galatasaray'ında boş kalan yerler medrese itibar kılındı. Diğer bir rivayete göre, Murat III asrında saray olmak üzere eski nizamları veçhile içine yine ağalar ikame olunmuşken Ahmet I saltanatında yine tahliye edilerek medrese haline konuldu. Osman II zamanında üçüncü defa olmak üzere yine saraya tahvil olundu. (1076)

[7] Yeni mecmua. Ranke Ahmet Refik sayı 20. Sayfa 404

1665 te mevcut ağalardan bazıları yine Enderûnu hümayûna ve bazıları Sipahi ve silâhtar bölüklerine verildi. Ve Galatasaray'ı tekrar medreseye tahvil ile içerisine talebe konuldu.»

Burada geçen medrese tâbiri Arapça ve şeriat öğreten halk medresesi mânasına alınmamalıdır. Mektep ve ders yeri demektir. Bununla beraber sonraları bu mekteplerde de şer'î ilimler öğretildiği tarihlerimizden anlaşılmaktadır.

Fakat 17 inci asrın son yarısına doğru Galatasaray'la beraber diğer acemioğlanlar mekteplerinin teşkilâtları esaslı ve kat'î surette değiştirilmiş ve o tarihlerden itibaren kışla ile mektep ayrılmıştır.

Bu münasebetle silâhtar Fındıklı Mehmet Ağa der ki:

«... Kışlaları halkında daima kavga ve fesatları eksik olmayıp cevirleri çekilememekle bâ fermanı hümayûn içlerinde mevcut iç organlarından hizmeti Padişahiyle lâyik 50 miktarı ifraz ve yeni sarayda vâki hazine ve kiler ve seferli odalarına tevzi olunup sair 1.000 miktarı gılman yollariyle bir bölüğe çıkıp Galatasaray'ına 40 nefer Bostancı ile bir usta ve sarayı mezbur evkafından vazifeleri verilmek üzere musilei Süleymaniye pâyesinde bir müderris ve İbrahim Paşa sarayına kezalik bir bekçi ile musilei Süleymaniye pâyesinde bir müderris vazolunup Edirne sarayı mîriden (hükûmet tarafından) satıldı.» [8]

Şu yazılardan ve onlardan sonra çıkan vesika ve kayıtlardan öğreniyoruz ki, on yedinci asrın sonlarına doğru Şehzadebaşındaki acemioğlanlar mektebi yine o adda ve Etmeydanındaki gibi bir asker kışlası olmuş, Atmeydanındaki İbrahim Paşa sarayı yalnız mektep haline getirilmiş ve eski sarayda yeniden bir acemioğlanlar mektebi açılmıştır.

Acemioğlanlar mekteplerinde spora ve askerî idmanlara ve talimlere çok ehemmiyet verilirdi.

Müftüoğlu Ahmet Hikmet der ki:

«At üstünde silâh kullanmakta mümarese için bir buçuk arşın uzunluğunda, üç parmak kalınlığında mahrutî ve ucu sivri bir demiri günde ondan iki yüz defaya kadar bilâ inkıta at üstünde toprağa saplamak ve ok ve tüfek endahtında hedefe isabet ettirmek, genç ve harun atlara binmekte tahsili meleke eylemek ve altı köşeli ve musattah perdahtlı ve üst tarafı kalemvarî yontulmuş cirit değneklerini uzağa atmak ve köşeli musattah tarafından ağaca saplamak süvari id-

[8] Silâhtar tarihi cilt 2. Sayfa 648. Selâniki tarihi sayfa 197

manlarından madut idi. Bu suretle meleke kesbolunarak üstatların tasdiknameleri ihraz edildikten sonra **Keskinler** denilen üstat sınıfına geçirilirdi.

Beş ve ondan otuz kata kadar bükülmüş, demir tel üstüne sarılmış ıslak kar keçesini hayvan dört nala koşarken bir kılıç darbesiyle ikiye bölmek ve koşan atı birden durdurmak, dar ve mevhum bir merkez etrafında at üstünde harman çevirmek, bir arşın uzunluğunda ve dört parmak kalınlığında demir lobodu at üstünde yere vurduktan sonra elliden yüz metre yüksekliğine gerilmiş ipten aşırmak **keskin** cündîlerin maharetleri cümlesinden idi.» [9]

Bu mekteplerde okunan derslerin müfredatı ve bilhassa terbiye sistemi hakkında etraflı ve katî malûmatımız yoktur. İleride arşivde çıkacak vesikalar bu karanlık köşeleri aydınlatacaktır. Bununla beraber nereden aldığını söylemiyerek ihtifalci Ziya Bey Mektebi Sultanî tarihçesinde (Sayfa 17) şu malûmatı veriyor:

«Galatasaray ağalarının (talebelerinin) kâffesi okuyup yazmak ve ol vakitler usulünce tomak, top, çup oynamak ve kemankeşlik öğrenmek arzu edenler içlerinden bir üstadın elini öperek **kepade** denilen gevşek kabzalı ve kolay çileli bir yayı günde beş ondan iki yüze kadar vakit bulabildikçe çekip bazusuna kuvvet getirdikten sonra gevşekçe yay ile ot dolu kıl torbaya **kepez** saplıyarak tirendazlık öğrenip mukaddemei harp olan fenni çâlâkide kesbi meleke ve maharet etmek usulden idi. Burada tahsili ilim ve marifet eden ağaların ahval ve harekâtı muntazam bir daire dahilinde cereyan ederdi. Ağalar tabur halinde camie giderek namaz kıldıktan sonra yine bir tertip üzere kovuşlarına giderlerdi. İkindi namazından sonra saray ağası tarafından bazı oyunlar ile tenezzüh yapmalarına müsaade edilir ve bu esnalarda cirit, tomak ve ciritbazlık taliminin mukaddemesi olmak üzere çup, top oyunu gibi idman oyunlariyle eğlenirler ve bir müddet saray meydanında gezinirlerdi. Sair vakitlerde okur yazarlar ve cümlesi başlarında güğez çuhadan hilâl resminde şepkülâh ve elbiseî kanuniyelerini lâbis oldukları halde edibane keştüğüzar ederlerdi. Bu darı irfanda müteaddit ders hocası, hattatlar, hastahane tabipleri, hizmetçiler ve pars (silip süpürme) kethüdaları ve sanayiî saire için üstatlar tayin olunmuştu. Evkatı muayyende ulûmu diniye ve edebiye, hututu mütenevvia ve fününü mütedavile tedris edilmek üzere müteaddit hoca ve ahkâmı şer'iye telkin ve tefhim eylemek üzere müktedir şeyhler ve vâizler tayin kılınmıştı.»

---

[9] Mihrap mecmuası; Sayfa 839

Bunları teyit edecek vesikalara ve kayıtlara tarihlerimizde ve arşivde rastlanmaktadır. Meselâ Topkapı Sarayı arşivinde 14/76 sayılı ve (1175) 1716 senesine ait bir vesikada Galatasaray mektebinin kadrosu şu suretle gösterilmektedir:

Ağayi sarayı hümayûn Galata
Kethüdayi sarayı hümayûn Galata
Gılmananı hassa: 30
Der odaî evvel 111
Der odaî orta 107
Der odaî küçük 60
308

Abdullah Efendi kurra der sarayı hümayun Galata
Mustafa Efendi (Hamidî zade) muallim der odaî evvel
Osman Efendi muallim der odaî sani
İsmail Efendi (Amasyalı) muallim der odaî salis
Esseyit Mehmet Hamidî hattat
Hafız Yusuf hattat

Yine bu vesikalardan birisi (1209) 1794 senesinde talebe mevcudunu:

184 Baş odada
192 Orta odada
144 Küçük odada

olmak üzere 525 raddesinde göstermektedir.

Yine bu seneye ait aynı vesikada eski sarayın kadrosu da şöyle kaydedilmiştir:

Ağayi sarayı atik, kethüdayi sarayı atik, kâtibi gılmananı hassa, vâizi odaî gılmanan; hacei gılmanan, hattat, gılmananı hassa adet. 130

Yine bu vesikalar ve kayıtlar Atmeydanındaki İbrahim Paşa sarayında medreseî evvel ve medreseî sanî tarzında bir teşkilâttan haber vermektedirler.

«Bu mekteplerin en parlağı ve en eskisi şüphesiz Galatasaraydaki idi. Beyazıt II nin açmış olduğu bu mektebin gerek kışla halinde iken, gerek mektep haline getirildikten sonraki ders programını kat'î olarak tesbit edemiyoruz. Fakat burada medrese usulü tahsil gösterildiği, şu kadar var ki, Türkçeye ve yazıya medreseden ziyade kıymet ve ehemmiyet verildiği anlaşılıyor. Meselâ: Cevdet tarihinin verdiği bir

malûmata göre: «Bosna valisi iken vefat eden İsmail Paşa sinnitemyize vüsulunda Galatasarayına çırağ olarak tahsili maarif etmiş ve hususiyle hüsnü hattın envaını öğrenmişti. Birkaç türlü yazısını Sultan Mustafa merhuma arzettiklerinde derhal sarayi ceditte vâki hazine hüddamına ilhak olunup çok geçmeden bahtiyar ve saadeti taliî kendine kafadar oldu» (C. 2. Sayfa 32)

Galatasarayda açılan kütüphane dolayısiyle Vasıf tarihinde (Sayfa 38) görülen (1167) 1753 senesine ait şu kayıtlar mektebin ehemmiyeti ve gördüğü rağbet hakkında bizi oldukça tenvir etmektedir:

«Asıtanei saadette bazı kibar mücerret terbiye ve iktisabı maarif için eklâdı ekbatları olan evlâtlarını hezar niyaz ile Galatasaray'ına çırağ ettirip... Maariften behre dar olanları sevki kader ile sarayi cedide (Topkapı) alınıp... Ancak fakirhülhal olanlar tahsili kitabe kadir olmayıp kitabet ve kıraatte zahmetkeş ve kaydı istiarei kütüp ile hali müşevveş olup..

Alât gerek etmiye tahsili kemalât

vefkince istidat varsa dahi fıkadanı alet ademi vusuli matlabe illet olduğunu padişah... Teferrüs edip sarayı mezkûrda bir kütüphane ve dershane binasını ferman... Dershaneye müderris tayin ve talebei ulûmun esbabı tahsilleri teshil ve tehvin...» deniliyor.

Yine o eserde ve o sayfada :

Galatasaray'ında bina olunan kütüphane hitam bulup. Fününu müteaddideyi şamil tertip olunan kütübü nefise.. Kütüphaneye isal olundu... Kütüphane hocası muhaddis Mehmet Efendi, üç oda hocaları ve Şeyhülkurrasî... Ve derse tayin olunan 30 nefer hülefa ve Enderûn gılmanı... Kütüphanede içtima ile kütüphane hocası tefsiri beyzaviden Fatihai şerife tefsirine başlayıp neşri düreri maanî ve keşfi esrarı mesani eyledi... denilmesi mektebin programını ve derslerin mahiyetini bir dereceye kadar gösterir. Gerek Galatasaray mektebinde, gerek bu kütüphanede arapça ve din dersleri okuyup öğrenenlerin tahsil derecesini gösteren bir vesikaya arşivde rastlıyoruz; buradan çıkan birisinin Medinede hâdis okutacak kadar arapça öğrenmiş olması dikkate değer bir keyfiyettir. (1142) 1729 da Babıâliden Cidde muhafızı Mehmet Paşaya yazılan bir fermanda:

«Kidvetül ülemail mütehakkikin Mevlâna Mehmet zide ilmühu süddei saadetime arzuhal edip.. Mezbur mukaddema Galatasarayında on

iki seneden mütecaviz tahsili ulûme bezli makdur ve hâlâ Medinei Münevvere Nevverehallahu taalâ ilâ yevmilâhârede hadisi şerif kıraat ve ifadesiyle meşgul olup lâkin bir yerden medarı maaşı olmayıp olveçhile ahvali müşevveş olduğunu bildiriy..,» [10] denilerek bu adama gümrük hasılatından bir aylık bağlanması emrolunmaktadır.

(1208) 1793 senesine ait muallim M. Cevdetin tasnif etmiş olduğu 1625 saray numaralı vesikada mektebin şöyle bir kadrosuna da rast gelmekteyiz:

«Galatasarayda imamı teberdaran, hattatı evvel, hattatı sanî ve kurra ve kâtip ve cerrahı evvel ve cerrahı sanî ve tabip ve rahıabî (su yolcusu) ve bunlardan başka ser şerbetçilik, dört nefer şerbetçi halifeleri, hacei teberdaran, müezzin ve kayyumi camii teberdaran, vekilharcı kiler, pazar giden, kilerci, saka, mutmet, gübrekeş...» [11]

---

[10] Arşiv dairesi, merhum M. Cevdet'in maarif defteri No. 6726.

[11] Bu vesikanın alt tarafında adları sayılan memuriyetlerden sıra ile dokuzunun «Kasriyed» ve «Evlâdiyet» şartiyle intikali doğru olmayıp münhal vukuunda ehlinin tayini lâzım gelir.» deniyor. Sayılan memur ve müstahdem adları arasında üç odanın hocalariyle kütüphane hocasının adlarının olmayışının sebebi anlaşılamıyor. Teberdarlardan bahsedilişine göre acemioğlanlardan başka sarayın bir tarafında teberdarların oturmakta oldukları anlaşılıyor. Şerbetçiliğin olsa olsa bunlarla münasebeti olabilir. Esasen Türkler büyük binalara, hükûmet dairelerine vezir ve zengin konaklarına saray derler. Buraya da o suretle saray denildiği şüphesizdir. Bunlardan başka bu sarayda da hünkâr dairesi olduğu ve şu halde padişahın vakit vakit bu saraya geldiği yine bu vesikalardan anlaşılıyor.

Bir de iki cerrah ile bir tabipten bahsolunması çok mühim olsa gerek. Acaba o bina dahilinde acemioğlanlar mektebinden başka meselâ bir hastahane yahut bir tıbbiye mektebi mi vardı? Yoksa bu cerrahlar ve tabibler yalnız o mektepteki talebenin yahut teberdarların sıhhatiyle mi alâkadar oluyorlardı? Ne türlü olursa olsun bunlar hep dikkate değer şeylerdi. Tıp tarihiyle uğraşanların bu meseleyi incelemeleri lâzım gelir.

Şu satırları yazdıktan sonra Evliya Çelebi de (C, 1 S. 71) tesadüfen şöyle bir kayıt gördüm: Çelebi Beyazıt II nin Galatasaray binasını yaptırdığından bahsederken diyor ki: «Anda bir darüşşifa ve tahsili ulûm için bir medrese inşa edip her kim anda bir kerre **bismillâh** dediyse **müfessirin** ve **muhaddisinden** ulu kimse olurdu. Ahirkâr sarayı has olup hüddam ve gilmanı has ikame olundu» İşte bu fıkra tâ başlangıçta burada bir de hastahane açılmış olduğunu gösteriyor. Bu hastahanenin (1208) 1793 senesine kadar yaşamış olması dikkate değer.

II. MEHTERHANE

Mehterhane Osmanlı Türklerinin askerî muzika mektebidir. **Mehter**; Farsça **Mahıter**'den kısaltmadır. Taze ay, yeni doğan ay yani müzikayı çalanların hilâl şeklinde toplanmaları sanat ve mesleklerine ad olmuştur.

Mehter muzikasının Osmanlı devletinin kuruluşiyle birlikte doğduğu ve an'aneye göre Selçuk hükûmdarı Alâaddin'in İstiklâl alâmeti olarak Osman Gaziye gönderdiği ilk davul ve sairenin bu muzikaya temel olduğu zannediliyor. Tarihlerin anlatışına göre hükûmet merkezi İstanbul'a naklolunduğu zamana kadar her gün ikindi vakitleri bu muzika saray kapısı önünde çalınır ve Padişahlar tâ'zim ve hürmet kastiyle ayakta dinlerlerdi. Bu hürmet kendilerine istiklâl vermiş olan Selçuk hükûmdarlarına karşı idi.

Mehter muzikaları yalnız hükûmdarlara mahsus değildi. Sadrazamların, vezirlerin, ve valilerin de mehterleri vardı. Mehterhaneler ya dokuz ya yedi katlı olurdu. Yani bir bandoda her musiki aletinden ya dokuz ya yedi tane bulunurdu. Mehterhanede çalınan musiki aletleri davul, zurna, nekkare, boru ve zilden ibaretti. Her aletin çalıcısından başka bir de başı bulunurdu. Bunlara davulzen, zilzen ilâh.. başı derlerdi. Hepsinin başında bulunana şimdiki tabirle şef dorkestre de **Mehter başı ağa** denilirdi.

Mehter muzikası ayakta çalınırdı. Yalnız nekkarezenler bağdaş kurarak yerde oturur, öyle çalarlardı. Bunlardan başka bir de çevkâniler vardı. Bunlar ellerinde şimdiki şef dor kestrlerin bageti gibi çevgân tutan ve bunları fasılların idaresinde usule uydurarak, sağa, sola, aşağıya, yukarıya götürerek ve çıngıraklarını, zincirlerini seslendirerek kendileri de **Alaalahi** diye bağıran hanendeler yâni okuyucular idiler.

Mehterlerin giydikleri elbiseler göze çarpacak renklerde ve biçimlerde idi. Ağalar yani başlar arkalarına al kaput yahut çuha biniş, başlarına al renkte kavuk üzerine sarık, bacaklarına al çuhadan çakşır, ayaklarına sarı mest - papuç giyerlerdi.

Efrat yani çalgıcılar yeşil kavuk üzerine sarık, mor, lâcivert veya siyah çuhadan biniş, al bezden çakşır ve kırmızı mest - papuç giyerlerdi. [1]

Şu malûmatı kendisine borçlu olduğum askerî müze müdürü Ahmet Muhtar Paşa cihan harbi sırasında (1914) bu muzika takımını kıyafetiyle, çalgılariyle birlikte ihya etmiş ve yakın zamana kadar yaşatmıştı. Her gün öğle vakti bu müzika müze bahçesinde terennüm eder ve yüzlerce halk toplanıp dinlerdi. Yine bu yeni mehterler bayramlarda, alaylara iştirâk ederler ve halk tarafından alkışlanırlardı.

Mehterlerin renkli bir tablosu Arif Paşanın **«Mecmuai Fesaviri Osmaniye»**sinde görülür. Mehterlerin acemioğlanlar mektebinde okuyanlardan teşkil edildiğini yani bunların ilk ve orta tahsillerini bu mekteplerde yaptıklarını zannediyoruz ve bunu Topkapı sarayı arşivinde çıkan bir defterdeki kayıtlardan da öğreniyoruz. Bu defterde saray mehterleri arasında davul, zurna ve emsalini çalanların adları yazılırken aynı adda iki kişi ve meselâ iki Ahmet varsa bunları biribirinden ayırt etmek için Galatasaraylı Ahmet, Paşa saraylı Ahmet gibi kayıtlar konulduğu görülmektedir. Paşa sarayı, İbrahim Paşa sarayıdır. Acemioğlanlar mektepleri mezunlarının Mehterhaneye girdikten sonra gerek Şark musikisi fasıllarını öğrenmek, gerek çaldıkları âlette mümarese peyda etmek için burada bir musiki mektebi halinde çalıştıkları ve musiki dersleri gördükleri şüphesizdir. Diğer birçok ilmî ve içtimaî müesseselerimiz gibi bunun da tedris usulü ve okuttuğu dersler hakkında geniş malûmatımız yoktur. Arşivin tasnifi bittikten sonra bol vesikalar ve mahezler bulunacağı şüphesizdir. Şimdiye kadar tasnif edilmiş olanlara şöyle bir göz gezdirmekle de bazı kayıtlar ve malûmat elde edebiliyoruz.

Ve bu vesikalardan şimdilik yalnız İstanbul'un nerelerinde Mehterhaneler bulunduğunu öğreniyoruz, İlk ve en büyük Mehterhanenin Atmeydanında İbrahim Paşa sarayında olduğu o bina sonraları çadır darüssanaesi ve (1247) 1831 den bugüne kadar da umumî hapishane ittihaz edilmiş olduğu halde asırlarca bu adı taşımasiyle sabittir. Bundan başka Demirkapıda, Yerebatan sarayında, Odunkapısında, Galata kulesinde, Yedikulede, Tophanede, Kızkulesinde İstabli âmirei evvelde.. ilâh... de mehterler bulunduğu anlaşılıyor. Yerebatan sarayında Sadrazamın atlı mehterleri dururdu.

---

[1] Askerî müze rehberi Sayfa 56.

Mehterhanelere **Nöbethane**'de denilirdi. Buralarda vakit vakit nöbetle fasıllar yapılması onlara bu adları verdirmiştir sanılır. Çok yerlerde Mehterler alemdarlarla birlikte bulunurlardı. Ve bu türlere **Mehteranı alemi hassa** adı verilirdi. Evliya Çelebi Demirkapıdaki Mehterhaneyi anlatırken der ki:

«Bir kârhanei azimdir. Ortasında serbülent çarköşe bir kullei azimi vardır. Her gece bade'lişa üç fasıl bir cenki harbi çalıp Padişaha dua ederler. Seher vaktinde sabaha üç saat kadar kaldığında erbabı divanı divana ve **cümleyi** salâta uyandırmak için üç kerre faslı lâtif ederler ki, bidar olanlara hayat verir. Erbabı divan ve zümrei ihvandan biri, bir mansabı âliye nail olsa bu Mehteran tehniye için ehli mansabın hanesine varıp üç nöbet faslederler eğer sahibi hane hazır değilse ehli beytine bir fasıl çalıp giderler.» [2] [3]

Yine Evliya Çelebi Odun kapısındaki mehterhane için de der ki:

«Odun kapısının iç yüzünde Bıçakçılarda bir azîm kârhanedir ki içinde 150 çift deve kûsları, Osman Hanı Saninin Hotin seferine gö-

---

[2] Seyahatname. C. 1 Sayfa 621.

[3] Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan tanzimat (1255 - 1839) devrine gelinceye kadar askerî ve mülkî memuriyetler bir takım rütbelere yani mertebelere ayrılmıştı. Her rütbenin bir hususî kıyafeti olduğu gibi o kıyafetin nişanı yani alâmeti de vardı. Hâlâ dilimizde yaşamakta olan **üçtuğlu vezir** tabirindeki **tuğ** işte bu nişanlardan birisidir. Tuğ; **tüy** manasınadır. Türkler öküzü totem tanıdıkları zamanlarda onun kuyruğunu bir değneğin ucuna takarak bir adamı bir alayın önünde yürütürlerdi. Hattâ başlarına takarlardı. Gelin olan kızların başlarına da tuğ yani tüy takıldığı için Türkler o güne tuğ günü demişlerdir. Yani **düğün** tuğ gününden incelmiş bir kelimedir.

İlk zamanlarda rütbeler de, elbiseler de daha ziyade askeri mahiyeti haiz idiler. Fakat tanzimattan sonra sivil hizmetlerde bulunanlar için de yeni yeni rütbeler, rütbelere mahsus elbiseler ve elbiselerin üzerine takılacak nişanlar ihdas olundu. Bir adama bir rütbe verildi mi o rütbeye mahsus nişan da birlikte verilirdi.

Biraz sonra rütbe ile birlikte nişan verilmek adeti kalktı, rütbe ayrı, nişan ayrı verilmeye başladı. Bu hal ve bu vaziyet 1908 inkılâbına kadar devam etti. 1908 ile 1923 arasında meşrutiyet devrinde sivillerde rütbe ehemmiyetten düştü. Yalnız sadrâzam olanlara vezaret rütbesi verildi ve Bey ise Paşa adını aldı. Yine bu devirde nişan vermek usulü de gevşedi.

1923 Cumhuriyet inkılâbında sivillerde nişan da rütbe de büsbütün kaldırıldı. Yalnız askerî rütbelerle istiklâl madalyası kaldı.

İşte bir adama devletçe herhangi bir rütbe verilirse bu mehterler o adamın evine gelir haber verirler ve bahşiş alırlardı. Mehterhane mızıkası tarihe karıştıktan sonra bu vazife **çaylak** denilen bir sınıf halkın eline geçti. Bunlar Babıâlide odacıların yanında bulunurlar, birisinin rütbe ve nişan aldığını duyar duymaz çaylak gibi koşarak gidip evine müjde götürürler ve bahşiş almadan kapıdan ayrılmazlardı.

türdüğü fil kûsları vardır. [4] Her biri hamam kubbesi kadar gelir. Bayram gecelerinde, bayram günlerinde, sûru hümayunlarda; on sekiz devletin elçileri birleştiklerinde bu kûslar çalınır, sadaları ra'dvar evce peyveste olur.»

Çelebinin bahsettiği bu mehterhanenin (1210) 1795 senesinde yanmış olduğu ve yeniden yapıldığı arşivde 903 sayıda kayıtlı şu vesikadan anlaşılıyor :

«Odun kapısında harici surda kâin ve bundan aktem bihikmetilla vukubulan iskele harikında muhterek olan tabl ve alemi hasse neferatının sakin oldukları kışlanın müceddeden bina ve inşası...»

İstanbul'da Odun kapısı haricinde vaki mehterhane ocağının neferatı iva ve iskân ve tabl ve kûs ve mühimmatı edevatı mehteran muhafaza olunan mahal bundan akdem muhterek oldukta... (1210 senesi. Muallim M. Cevdet'in Saray defteri No. 1032).

Mehterhanelerin hepsinden ziyade İstabli Âmirei evvel binasında kinin mektep mahiyetini gösterdiği şu iki vesikadan anlaşılıyor :

İstabli Âmirei evvele tâbi şakird ve mehteri enderûn tekaütlerinden... (1208 senesi. Muallim M. Cevdet'in saray defteri No. 1272)

«İstabli Âmirei şakirdan ve mehteran ve hademei sairesine vaaz ve nasihat ve talimi hat ve kitabet için bir vâız, bir meşk hocası. Lâkin hademei merkume taşra çıkar makuleden olmamalariyle talimi Kuranı Azimüşşan için dahi bir hocanın lüzumu olmağın...» (1170 senesi Muallim M. Cevdet'in Saray defteri).

---

[4] Halk dilinde bir **kös dinlemiş** tâbiri vardır. Bu tâbir: Vurdum duymaz, ufak tefek gürültülere, patırdılara aldırmaz, soğukkanlı gibi manalarda kullanılır. **Kûs** yahut kös farsçadır. Davulun sekiz on misli büyüklüğünde bir musiki âletidir. Ve tabiîdir ki sesi de davula nisbetle o kadar yüksektir. Kûsün sesini işiten, kulak zarları ona tahammül edene davulun sesi hafif geleceği gibi daha büyük hâdiseler gören, vakalar geçirene de herhangi ufak bir hâdise tesir etmez demek olur. İşte Mehterhanenin ve onun âletlerinden kûsün halk dilinde bıraktığı izlerden birisi budur.

III. CAMBAZHANE

Arşivdeki vesikalardan İstanbul'da bir **Hassa cambazhanesi** bulunduğu anlaşılıyor. Cambazlar en ziyade ip üzerinde oynadıkları ve hünerlerini ip üzerinde gösterdikleri için bir adları da **Resenbazdır. Ser Resenbaz** yani **Cambazbaşı** denilen bir âmirle bir halifesi, yani muavini ve 30 kadar şakirdi yani talebesi vardı.

Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu eski Osmanlı askeri teşkilâtında vazifeleri iyice bilinemiyen bir **cambaz** sınıfı bulunduğunu ve bunların on beşinci asrın ilk yarısında görüldüğünü hattâ Düzme Mustafanın maiyetinde Rumelide süvari olarak çalıştıklarını söylüyor. [1]

Hassa cambazları askerî bir disiplin altında yetiştirilmekle beraber bunlar da onlardan mıdır? bilinemiyor. Şu kadar var ki ilk cambazların süvari oldukları bilinmesine ve o devirlerde süvarilerin düşmanla temasta yani istikşaf ve hücum hususlarında piyadelere takaddüm ettiklerine göre bunları canları pahasına harp eden serdengeçtilerin başka bir türlüsü sayarsak bu adı alışlarının sebebini söylemiş ve bunu söylemekle pek de aykırı bir fikre sapmamış oluruz sanırım.

İkinci adlarına gelince: Onlar da ip üzerinde hayatlarını tehlikeye koyarak, canlariyle oynıyarak hüner gösterdikleri için bu adı almışlardır, diyebiliriz. Askerî müze müdürü Ahmet Muhtar Paşa cambazları; sokaklara terkedilmiş, anası babası bilinmiyen çocuklar diye gösterir. [2]

Sokaklardan toplanan bu çocukların memleketleri istilâ edilen Hıristiyanların bıraktıkları çocuklar olduğunda şüphe yoktur. Bu anlatış; Osmanlıların Devşirme usulünden önce bu çocuklardan istifade etmiş olduklarını gösterir. Yani daha sonraları çocuk devşirmek usulü yalnız istilâ ettikleri yerlerde bırakılan çocuklara değil Rumeliye ve başka yerlere de teşmil olunmuş demek olur.

---

[1] Türk tarihi ana hatları müsveddelerinden: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı kısım 1, Sayfa 89.

[2] Askerî müze rehberi. İkinci kısım, Sayfa 5.

Cambazların bulundukları kışla veya mekteplerin - Arşivdeki kayıdlara göre - tersane bahçesi içinde ve Eyüpte Bahariye sarayı bahçesinde olmak üzere iki yerde izine rastlıyoruz. Buraların her ikisi de saray olmasına ve Hassa sıfatı da izafe edilmesine göre cambazları sarayın kadrosu içinde sayabiliriz.

Sünnet düğünlerinde, süru Hümayunlarda cambazların oynadıkları roller çok mühimdir. Bundan dolayıdır ki cambazhane şekirdlerine yalnız beden terbiyesi değil, okuyup yazmakla birlikte hükümdar huzurunda çalışıp kendini beğendirecek yaşayış âdâbı da öğretilirdi.

Tarihlerde ve arşivde bunu tevsik edecek bir kayda rastlamadımsa da has ahırda beygirleri terbiye eden şakidlere okuyup yazma öğretildiğine, bilhassa dinî bilgilerine çok ehemmiyet verildiğine dair bir vesika bulunmasına göre cambazların da güzel surette okutulduğunu kuvvetle tahmin ediyorum.

Evliya Çelebi Akkâ'da bir cambaz temaşasını anlatır [3] O hünerleri gösteren Mağrıplı cambazların beden terbiyesinden başka hokkabazlık, gözboyacılığı ve nihayet sihirbazlık denilen hüner ve sanatlara da vakıf oldukları anlaşılıyor. Surnamelerle tarihlerin düğünlerden bahseden kısımlarında cambazların türlü türlü hünerlerini okuyoruz. Şu halde cambazlara bu türlü sanatların da öğretildiği muhakkaktır.

(1164) 1750 de Dolmabahçe'de cambazbaşı İbrahim'in huzuru hümayunda yapacağı oyunlar yedi maddede toplanarak Hünkâra arzedilmiş ve oyun dolayısiyle yapılacak tertibat ile iki kalyon ve atlıkarınca için 48257 kuruşun sarfına irade çıkmıştır. [4]

Bu vesika ayrıca neşre ve tetkike değer mahiyettedir.

Yine Arşivde tersane ve Bahariye bahçelerinde talim ve terbiye görmekte olan cambazbaşı ile halifesinin ve **şakird** denilen talebesinin sayıları ve bunlar için hükûmetçe sarf ve ihtiyar olunan masraflar hakkında kayıdlara ve tafsilâta rastgelinmektedir. Şimdiye kadar bulup tetkik ettiğim vesikalara göre talebenin sayıları 15 ile 30 arasında değişmekte ve cambazhane için de günde 120 akçe **sebzebaha** (zerzevat parası) cambazbaşıya günde 75 talebenin beherine otuzar akça ki

[3] Seyahatname Cilt 3, Sayfa 110.

[4] Arşiv dairesi Muallim M. Cevdet'in saray defteri. N. 3761.

ceman 675 akça **nafakabaha** ve ayrıca **tayinatbaha** gibi tahsisat verildiği de anlaşılmaktadır. [5]

Hattâ bunlardan başka olarak (1167) 1753 de Bağdattan gelen Serresenbaz ile halife ve şakirdanı için İstanbul gümrüğü malından günde 1065 akçe tahsis edildiği anlaşılmaktadır. [6]

İstanbul'a vakit, vakit bilhassa süru hümayun denilen Hünkâr düğünlerinde uzak yerlerden meselâ Fastan cambaz takımları gelerek türlü türlü hünerler gösterdikleri gibi sarayın cambazları da memleket dahilinde turneye çıkarlardı. Arşivde bunlara dair de kayıdlara ve vesikalara rastgelinmektedir.

Surname denilen eserlerde bunların gösterdikleri hünerler hakkında izahat verilmekle beraber çoklarının resimleri de vardır.

Cambaz usulü beden terbiyesi mekteplerimize İsveç usulü girinciye kadar cimnastik derslerinde esas idi. Yani o tarihe kadar mekteplerimizdeki beden terbiyesi cambazlıktan başka bir şey değildi.

---

[5] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in saray defteri: N. 1353, 1615, 3280, 3760.
[6] Ayni menba. No. 6130.

C. ASKERÎ SANAT MEKTEPLERİ

Şanlı ve heybetli ordularını eski dünyanın üç kıtasına; Avrupanın göbeğine, Asyanın ortalarına ve Afrikanın şimal ve şarkından başka garp ve cenup sınırlarına kadar göndererek Akdeniz'i bir Türk gölü haline getirip tam manasiyle cihangir bir devlet olduğunu göstermiş olan Osmanlı Türklerinin bu orduların sevkinde, idaresinde ve harp edişinde işine yarıyacak silâhları, malzemeyi ve nakil vasıtalarını yapmak ve yetiştirmek için mektepler, fabrikalar açacakları kadar tâbiî ne olabilir?

İşte burada bu maksatla Tophane, Kılıçhane, Tüfenkhane ve kumbarahaneden bahsedilecektir.

I. TOPHANE

Bugün harp silâhlarının en başında gelen topu hangi milletin icat ettiği katiyetle bilinemiyor. Fakat şu biliniyor ki ilk defa en büyük topu yapan ve o topla dünyanın o zamanlarda en müstahkem şehri sayılan İstanbul'u zapteden Türklerdir. Şu halde bir fen, bir ilim ve bir sanat işi olan top yapılması için de bu devirlerde İstanbul'da bir Darüssınaa [1] mevcut olduğunda şüphe yoktur.

Osmanlı İmparatorluğunda topçuluğun ilk defa Edirne'de inkişaf ettiğini ve bu işte Macar, yahut Ulah mühendislerinden **Ürban** adın-

---

[1] **Darüssınaa,** Endülüs Araplarının fabrika manasında kullanmış oldukları bir ıstılâhtır. İspanyolcaya **Darsina** şeklinde geçmiş ve oradan Türkçeye geçerken **tersane** halini almıştır. Avrupa dillerindeki **Arsenal** kelimesi de buradan alınmıştır. Fakat Osmanlıca lûgat yazanlar kelimenin bu tarzda dilimize girmiş olduğunu bildikleri için **tersahane**den muhaffeftir sanmışlardır. **Tersa** hıristiyan demek olduğuna göre tersahane hıristiyan evi manasına gelir. Alınan hıristiyan esirler İstanbul tersanesinin bulunduğu yere hapsedilmiş de ondan dolayı buraya **tersahane** yani hıristiyan yeri veya evi denilmiştir, derler. Esirlerin tersaneye verilmesi gemilerde kürek çektirmek içindir.

Darüssınaa tersane şeklinde gemi yapılan yerlere alem olmakla beraber Osmanlıcada umumiyetle fabrikalara, imalâthanelere **kârhane** yani iş evi denilmiştir ki bu daha münasiptir. Yoğurtçular kârhanesi denildiği gibi. Gayrı ahlâkî evlere de kârhane denilmekte bulunmuş olması çok sonralara aiddir.

da birisinin hizmeti dokunduğunu ve aynı zamanda **Sarıca** adında bir Türkün de **Ürban**'la birlikte çalıştığını tarihler haber veriyorlar. Yine tarihler - Anlatışları muhtelif olmakla beraber - İstanbul muhasarası sırasında kaç top çalıştığını ve bunların nerelerde ne gibi tahribat yaptıklarını söylüyorlar.

Türkler İstanbul'a yerleştikten sonra bugünkü Tophane semtinin top Darüssınaası ittihaz edildiğini biliyoruz. Bunu Fatih değilse bile oğlu Beyazıt yapmış ve Kanunî tekemmül ettirmiştir diyebiliriz. Değerli seyyahımız Evliya Çelebi Tophaneyi ve top dökümünü eserinde ne canlı, ne heyecanlı bir şekilde anlatır. [C. 1. Sayfa 436]

İstanbul ve Avrupa müzelerinde örnekleri görülen Türk topları ise bu sanata sarfedilen emeği ve hizmeti göstermektedirler. Fakat bu kitapta ancak Tophanenin mektep oluşundan bahsedileceği için topçuluğun öteki cepheleriyle uğraşacak değilim. Bu başkalarının işidir.

İstanbul muhasarasında kullanılan topu yapanların mühendis olduğu bilinmesine ve son zamana kadar topçu zabitlerine mühendis denilmesine hattâ ilk mülkiye mühendislerinin de topçu mektebinde okumuş olduklarına ve yine Asakiri Mansurei Muhammediyenin teşkili sıralarında askerlerin en çok okumuş olan erkânıharp zabitlerine mühendis denilmekte olduğuna bakılırsa Tophane'ye ilk harbiye ve ilk mühendis mektebi demekte tereddüt etmeyiz. Mühendislik ise her ilimden ziyade riyaziyeye dayandığı için bir top ustasının mutlaka tahsil görmüş bir mühendis olması lâzımgeleceği şüphesizdir. Evliya Çelebi top üstadlarından ve kalfalarından bahsediyorsa da o zamanlarda **şakird** denilen talebe hakkında bir şey söylemiyor ve bunların sayısını haber vermiyor. Bununla beraber halife yahut kalfa dediği topçu mektebi talebesi olacaktır.

Kont Bonuval kumbaracı Ahmet Paşa adile hükûmet hizmetine alındığı zaman kumbaracılık dolayısiyle Tophanenin yenileşmesinde hayli faydası dokunduğu gibi bizim tarihlerde **Tot Beyzade** denilen **Baron dö Tot**'un da Osmanlı hizmetine girmesi Tophane tarihinde birçok yeniliklere sebebiyet vermiştir.

Cevdet tarihinde (C. 2, S. 57) denilir ki :

«(1197) 1782 de Tophanede sürat topçuları diye 2000 kişilik yeni bir sınıf asker ihdas ve onlar için yine orada bir mektep (kışla) yapıldı ve esnafı askerin ahadı nastan fark ve temyizi lâzımadan olmakla başlarına yeşil püsküllü on iki terikten dikilmiş beyaz çuhadan

takye giymeleri nizama rabtolundu; bunlar Beyoğlu'nda, Kâğıthanede haftada üç gün sürat talimi yapacaklar başka vakitlerde talim ve idman ile fenlerinde meleke ve maharet kazanacaklardı.»

Cevdet tarihi cildinin sonunda bu mektebe ait talimatları da neşretmektedir.

Baron dö Tot'un Tophanede yapmış olduğu yenilik (1210) 1795 de Mühendis ve 1250 - 1834 de Harbiye mekteblerinin açılış tarihlerine kadar devam etmiş ve nihayet (1257) 1839 Tophane Harbiye mektebi lâğvedilerek talebesi kısmen Maçkada açılan yeni Harbiye mektebine kısmen de alaylara verilmiştir. [2]

Tophane'deki Harbiye mektebi bu suretle dağılmakla beraber orada yine bir sanayi alayı, yani bir sanayi mektebi bırakılmış tabiî top imaline de son zamanlara kadar devam edilmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa der ki :

«Eski Osmanlılar - zamanımızdaki mükerrer ateşli silâhlar gibi - serian atılır efvahı nariye imalini de düşünmüşlerdi. Müzeî Askerî'de bazı nümuneleri görülen tarzı Osmanide müteaddit ve ekseriya 12 mücefli ergenun topları ile barut hazinesini havi devvar bir çarh ile mücehhez, mükerrer atılır bazı büyük toplar ve bazı kadimde rövelver topları bir sıra veya iki sıra tüfek namlularından veya büyük çaplı Metris tüfenk namlularından müteşekkil bir nevi mitralyözler metris tüfengi tarzında istimal olunabilir ve icabında süratle nakli kabil metris topları bu zümredendir.

Eskiden Osmanlılar kuyruktan dolar tarzda dahi bazı nevilerde efvahı nariye vücude getirmişlerdir. Bunları tunçtan ve hattâ bir takımlarını şayanı hayret bir surette çemberli olmak üzere dökme demirden imal etmişlerdir.

Şayanı dikkattir ki hiç bir tarafta seri ateşli top hemen mevcut değilken Abdülhamit II devrinde 1293 - 1876 da Süreyya Bey adında eshabı ticaretten bir Osmanlı sanatkârı meydanı muharebede topçu numara neferatı telefata uğradığı zaman bir iki kişi ile kabili istimal bir top imal etmiştir ki elyevim Müzeî Askerî'de bulunan mezkûr top serî ateşli toplara esas olan ilk toplar zümresinden sayılabilir.» [3]

Topçu mektebi ve bilhassa Tophane'deki sanayi mektebi birçok istihaleler geçirdikten sonra 1923 inkılâbından sonra Ankara'ya nakledilmiş ve şimdi oradan da kaldırılarak Kızılırmak kenarında Kırıkkale'deki muazzam tesisat arasında şerefli mevkiini almıştır.

---

[2] Arşiv. Muallim M. Cevdet'in maarif defteri. No. 5184.

[3] Askerî müze rehberi, 3 üncü kısım, sayfa 114.

II. KILIÇHANE

Kılıç toptan, tüfenkten ve bunlara benzer harp levaziminden çok önce kullanılmağa başlanmış olan başlıca harp âletlerindendir. Osmanlı Türkleri ilk yayılış ve ilerleyiş devirlerinde en ziyade bu silâhtan istifade etmişlerdir. Kılıcı zabitler ve süvariler kullandıkları gibi piyade askeri de kullanırdı. Şu halde bu kadar lüzumlu ve faydalı bir harp silâhının en iyi en keskin bir şekilde hükûmetçe ordu ihtiyacı için bol miktarda yaptırılacağı ve bunun için hükûmetin bir darüssınaası olacağı şüphesizdir.

Sanat tarihleri kılıcın, kılıç yumurtası denilen çelikten yapıldığını ve en iyi kılıcın Şam çeliğinden yapılabildiğini yazarlar. Dımışkî yahut Şamî ve İranî adlarındaki kılıçlar çok meşhurdur. Kılıç nümuneleri itibariyle dünyanın en zengin müzesi Türkiye'dedir ve İstanbul'da Topkapı sarayı müzesi içindedir. Kılıcın en büyük kıymeti ona verilen suda ve çeliğindedir. Osmanlılar ise her ikisinde de mahir idiler.

Fakat bu kadar lüzumlu ve hünerli bir silâh hangi fabrikada, hangı sanayi müessesesinde ve ne şekilde, kimler tarafından yapılırdı?. Esefle söyliyeyim ki tarihlerimiz bunlar hakkında bir satır yazı yazmıyorlar. Demiri çelik yapmak, çeliğe su ve kılıca şekil vermek, onların üzerine savat [4], yazı ve nakış yapmak ve nihayet kabzelerini, ve hamailini ve kınlarını imal etmek oldukça hünere ve sanata ve binnetice ilme ve tahsile lüzum gösteriyordu. Binaenaleyh bu sanat her halde bir mektepte, bir müessesede ustalar ve mütehassıslar tarafından birtakım adamlara öğretiliyor onlar da kendilerinden sonrakilere öğretiyorlar ve böylece bu sanat teselsül edip gidiyordu. Bunda şüphe yok! Fakat ne yazık ki bunun nasıl deveran ettiğini de bilemiyoruz.

Tarihlerimiz kılıçhanenin yeri hakkında bile bir şey yazmıyorlar, yalnız Evliya Çelebi her şeyde olduğu gibi bunda da bizi tenvir etmek lütfunda bulunuyor ve diyor ki :

---

[4] Savat hakkında en lüzumlu malûmatı Muallim M. Cevdet'in hayatı ve eserleri adındaki kitapta bulabilirsiniz. (Sayfa 40 - 45)

«Fakirin âlemi sebavetimizde Sultan Osman'ı Şehit asrında Kurşunlu mahzen ile Topkapı mabeyninde [5] **Dımışkıhane kârhanesi** [6] var idi. Ebülfetih Mehmet Han binası idi. Mezkûr madenden hadid cevheri istihraç ettirip bu Dımışkihanede üstad şimşirkârlara **Ticanî, Mağribî, Zivzikî, Tırazî** seyfi müczimler inşa ettirirdi, hattâ fakirin manzuru olduğu üzere Sultan Murad'ı Rabiîin kılıççıbaşısı Davud usta mezkûr Dımışkihanede işlerdi. Kale haricinde sahili bahirde bir kârhanei azîm idi. Badehu Sultan İbrahimin cülûsünde Kara Mustafa Paşayı şehit ettikleri sene idarei devlethe rahavet gelmekle gümrük Emini Ali Ağa mezkûr Dımışkıhaneyi mirîden alıp kat ender kat Yahudîhaneler [7] yapıp Dımışkihanenin ve madeninin dahi nam ve nişanı münadim oldu.» [8]

Kılıçhaneye **Dımışkıhane** denilmiş olması; en iyi kılıç **Dımışk** denilen Şam'da yapılmasından ve o türlü kılıçların şöhreti olmasından ileri gelir. Topkapı sarayı müzesinde bu kılıçlardan çok nümuneler vardır.

Bu fıkrada bir de «maden» kaydı görülür onu da Evliya Çelebi şu tarzda anlatır :

«Galatasarayı altında **Eski İslâmbol** namiyle muttasıf madenden hadid hasıl olur ki cemii dünyada **Eski İslâmbol** diye meşhur olmuştur. Ama mekânından bir ferdin haberi yoktur.» [9]

O civarda demir madeni olmadığı bugün bile anlaşılıyor. Şu halde orada Bizanslılar zamanındanberi kılıç ve saire için biriktirilmiş demir varmış demek olur. «Mekânından (yani) madeninden bir ferdin haberi yoktur.» demesi de bunu göstermez mi?

---

[5] Kurşunlu mahzen şimdiki «Yeraltı Camii»dir. Topkapı ise Edirnekapı ile Mevlevihan kapısı arasındaki ve Sarayburnundaki kapılardan başkadır. Tophane, **tersane** halini almıştır. Avrupa dillerindeki Topkapı tarafındaki kale kapısı kasdolunuyor.

[6] Kârhane; işevi, işyeri yani darüssınaa, fabrika manasındadır. 48 inci sayfada bahsi geçtiği üzere Yakın zamanlara gelinceye kadar kullanılırdı. Hattâ büyük sütçü ve yoğurtçu dükkânlarına bile kârhane denilirdi.

[7] Yahudihane; birçok Yahudi ailelerinin birarada oturdukları binalara denilir ve bu binalar şimdiki apartmanlara benzerdi. Son zamanlara gelinceye kadar bu türlü binalar yaptırıp birer ikişer odasını bir aileye kiralamak oldukça kârlı bir iş sayılmış ve birçok kimseler bu türlü iradlar ve akarlar yapmağa başlamışlardır. Evliya Çelebinin «kat ender kat» dediğine bakılırsa kiradan istifade için bu türlü binalar üstüste birkaç katlı olurmuş. Birçok yangınların yahudihanelerden çıktığını tarihler kaydeder. Binalar tahta, oturanlar kalabalık olunca elbette yangın çıkar.

[8] Seyahatname. C. 1, Sayfa 71.

[9] Seyahatname. C. 1, Sayfa 70.

Dımışkihanenin terkedilmiş bir bina olduğu ve hükümetçe satılığa çıkarılarak Ali Ağa tarafından satın alındığı anlaşılıyor. Terkedilmiş olmasının sebebi başka yerde bir kılıçhanenin açılmış bulunmasıdır. Yoksa kılıçtan istiğna hasıl olmuş değildi. Bunu da tedadüfen öğreniyoruz. Henüz tarihlerde, arşivdeki vesikalarda bir kayda rastgelmedik. Fakat (1284) 1867 de İstanbul'da sanayî mektebi açıldığı zaman bunun Sultanahmet'te Atik Kılıçhane binasında açılmış olduğunu o mektep hakkındaki resmî tebliğde münderiç «Atik Kılıçhane mahallinin mektep ittihazı ile ana göre tesviyesi» fıkrasından öğreniyoruz. [10]

İşte bu kayda göre Osmanlı İmparatorluğunun kılıç fabrikası, kılıç sanat mektebi Atmeydanında ve şimdiki İktisat Fakültesinin arkasına düşen bugünkü Sanatlar mektebinin olduğu yerde imiş.

(1284) 1867 de bir sanat mektebi açılması düşünüldüğü zaman orada demir döğecek, dökecek, eritecek ve işliyecek tesisat mevcut olması hatıra getirilerek yine mektep halinde ihya edilmiş demek olur..

Kılıcı en çok kullanan Yeniçeriler olması ve bu ocağın (1241) 1825 de kaldırılarak yerine Garp tarzında ordu teşkil edilmesi ve bu yeni ordunun elbisesiyle birlikte silâhının da Garpten getirilmesi ve nihayet Garp sanayinin Türkiye piyasasını felce uğratması gibi sebeplerle kılıççılık da inkıraz bulmuştur, diyebiliriz.

Fakat biraz sonra top, tüfek, kumbara gibi harp levazımının Tophane ile Zeytinburnu ve başka yerlerde imalâtı harbiye fabrikalarında yapılmağa başlandıktan sonra lüzumu olan kılıçların da yine bu fabrikalarda kısmen yapılmış olduğu şüphesizdir.

Hulûsa kılıç yapılması ve kılıçhane hakkında doyurucu ve aydınlatıcı malûmat elde edemedim. Arşivin tasnifi bittikten sonra aranan malûmat herhalde oradan çıkacaktır.

---

[10]Mecellei umuru belediye: C. 1, Sayfa 747.

III. TÜFENKHANE

Tüfengin ilk yapıldığı tarihle yapan millet barutun icadı tarihi ve onu yapan milletin adı gibi katî olarak bilinemiyor. Bunu araştırmak esas itibariyle eserin çerçevesi dışarısında kaldığı için bu nokta üzerinde fazla durmıyacağım. Şu kadar var ki Osmanlı Türkleri tarih ve harp sahnesine çıktıkları zaman topu da, tüfengi de her milletten ziyade benimsediler ve onları ilerlettiler. Tarihler Osmanlı Türklerinin Kosova muharebesinden biraz evvel ve tabiî bu muharebede ve Yıldırım ile Timur arasında yapılan Ankara muharebesinde ve İstanbul muhasarasında topu kullanmış olduğunu haber verdikleri gibi, yine bu muhasarada tüfenk de kullandıklarını yazıyorlar. Şu halde tüfengin yapılış ve kullanış tarihini İstanbul'un alındığı tarihten itibaren takip edebileceğiz.

Fakat hemen haber vereyim ki kılıç gibi bunun hakkında da tarihlerimizde bir şey görülemiyor. Silâhlar hakkındaki ihtisası malûm ve eserleri mevcut olan Askerî Müze müdürü Ahmet Muhtar Paşa'dan naklen bu müzenin rehberinde (Sayfa 100) deniliyor ki :

«Osmanlıların topçulukta vasıl oldukları mühim mevki bütün cihanın malûm ve mûtarafıdır. Gerek istilâ devirlerinde, gerek tevekkuf ve inhitat zamanlarında istihsal ve ihraz ettikleri bunca şanlı muzafferiyetleri ve Rumeline geçtikten sonraki ilk fütuhatı eslihai nariyeden istifade hususuna her milletten ziyade ehemmiyet vermekle kazanmış bulundukları şüphesizdir. Eslihai nâriyenin zuhurundan itibaren geçirdiği istihaleleri, bu bapta husule gelen mütevalî tebeddülât ve terakkiyatı takip etmiş bulunduklarında iştibah edilmez. Buna binaen denilebilir ki sair Avrupa devletlerince kullanılmış olan her türlü silâhlarla harp malzemeleri Osmanlılarca da yapılmış ve kullanılmış, zamanına göre Osmanlı silâhlarında da istihalât ve tebeddülât vücude getirilmiştir. İşte bu veçhile Osmanlı ordusu tüfekleri de zamanın terakkisine göre muhtelif şekillerde ve tertiplerde, iktıza eden nevilerde imal edilmişlerdir.»

Bu sözler çok doğru ve çok yerinde, müzelerdeki eserler de bunları teyit ediyor. Fakat bunları kimler yaparmış? Nasıl bir teşkilât

varmış? Tüfenk imalâthaneleri nerelerde imiş? Bu noktalar hakkında tarihlerimiz bir tek cümle yazmıyorlar. Ancak tesadüfen iki yangın vakasını kaydetmek dolayısiyle İstanbul'daki tüfenkhanenin Haliçte Cibali semtinde bulunduğunu tarihler bize haber veriyorlar.

Tarihler (1130) 1717 senesi şabanının 18 inci Pazar günü çıkan bir yangını haber verirken «İstanbul'da Cibali kapısı haricinde tüfenkhane kurbinde vaki bir Yahudihaneden ateş zuhur edip» diyerek dolayısiyle orada bir tüfenk darüssınaası olduğunu kaydetmiş oldukları gibi yine 1249 (1833) senesi Rebiülâharinin 14 üncü Cuma günü Cibalide çıkan bir yangından bahsederken. «Derseadette Cibali kapısı civarında Tüfenkhane derununda zuhur eden ateş derhal etrafa sirayetle dahili sûra tecavüz eylemişti, [11] demesinden de Tüfenkhanenin o tarihe kadar yaşadığını ve Cibali kapısı dışarısında sahilde bulunduğunu öğreniyoruz. 1249 (1833) dan sonra Tophane fabrikasında ve Zeytinburnu darüssınaasında tüfenk yapılmağa başlandığı şüphesizdir. [12].

Yine tarihlerimiz İstanbul'da başka Bağdat'ta, Erzurum'da, Diyarbakır'da, Belgrad'da, Budin yani Budapeşte gibi büyük kale ve şehirlerde barut kârhaneleri, tüfek imalâthaneleri ve top dökümhaneleri bulunduğunu haber veriyorlarsa da bunların teşkilâtlarından, kadrolarından ve mektep mahiyetlerinden asla bahsetmiyorlar. Bu silâhların levazımından olan barutun da en iyisinin İstanbul'da, Şam'da ve Bağdat'ta yapıldığını ve yabancı hükûmetler tarafından da satın alındığını hattâ vakit vakit hükûmetçe barut ve mühimmat satışının yasak edildiğini yine tarihlerimiz yazarlar. İstanbul baruthanesi Şehremini tarafında idi. Hâlâ orada baruthane yokuşu diye bir sokak vardır.

Tüfek darüssınaası hakkındaki esaslı malûmatın da ileride Arşivden çıkarılacağı şüphesizdir. Şimdilik bu kadar kaydetmekle iktifa ediyorum.

---

[11] Mecellei umuru belediye Cild. 1, Sayfa 1267 ve 1308.

[12] Tüfekhane binasının yeri şimdiki Gazi köprüsü ile Cibali iskelesi arasında ve o yolun ortasına düşer. Bunun arsasına 1318 - 1900 senesinde soğuk hava deposu yapılmış fakat bu depo 1328 - 1910 senesinde yanmıştır. Şimdi yerinde hususî bir ticarethane binası vardır. (Mecellei Umuru Belediye. Cild. 3. Sayfa 821.)

IV. HUMBARAHANE

Humbaracılık; Osmanlı ordusunda Yeniçeriliğin ilk ıslahat merhalesidir. Fakat bunu (1178) 1773 den sonraki ıslahata ve yeniliklere benzetmeyiz. Onlarda Garp kültüründen, Garp dillerinden istifade esas ittihaz edildiği halde bunda eski orduda ıslahat, bilhassa sanat ve imalât sahasında iptidaî bir yenilik yapılmak istenmişti.

Devşirme denilen ve Türkten başka unsurlardan teşekkül eden orduda vakit vakit ıslahattan ve yenilikten bahsedildikçe veyahut bunlara teşebbüs olundukça Yeniçeriler: **«Biz keçeye pala çalar, destiye kurşun atarız** ve **Kızılelmaya dek gideriz»** [13] derler ve yeni usulde talim ve terbiyeye asla yanaşmazlardı. [14]

Tarihlerimiz, bilhassa ıslahat lâyihaları bu mücadeleler ve teşebbüsler hakkında uzun uzadıya izahat verirler. Yalnız Cevdet tarihinde görülen şu fıkrayı nakil ile iktifa ediyorum :

---

[13] Kızılelma Türkler tarafından Romaya verilen addır. Romanın en meşhur binası olan Senpiyer kilisesinin üzerine kurşun yerine kırmızı bakır kaplanmış bulunması ve kubbenin yuvarlaklığı bu adla tesmiyesine sebep olmuştur. Roma İmparatorluğunu Atilâ'nın kumandasında Asya'dan gelen Türkler parçalamış olduğu için Atilâ'dan 1000 sene sonra garbe gelen Osmanlı Türkleri de bu yolu takip ederek Roma'yı almağı kendileri için millî ve siyasî bir ideal yapmışlardı. Osmanlı Türkleri Viyana'yı aldıktan sonra Roma üzerine yürüyeceklerdi. Gedik Ahmet Paşa dahi İtalya'nın cenup kısmına bu maksatla geçmişti. Yani o da cenuptan Roma üzerine yürümek istemişti. Ziya Gökalp'in Kızılelma adındaki manzum eseri bu ideali yaşatır ve okunmağa değer.

[14] Yeniçerilerin **gülbenk**leri de bu yüksekten atıp tutmalarını gösterir: «Allah Allah illâllah baş üryan, sine püryan,kılıç al kan, bu meydanda nice başlar kesilir olmaz hiç soran. Eyvallah eyvallah kahrımız, kılıcımız düşmana ziyan, kulluğumuz padişaha ayan. Üçler, yediler, kırklar, Gülbenki Muhammedî, nûru nebî, Keremî Ali, pirimiz, Sultanımız Hacı Bektaşı Velî demine, devranına hû diyelim huuuu...»

Gülbenk, yüksek ses ve yüksek sesle okunan veya söylenen söz demektir. Gülbenkler şimdiki mektep ve meslek şarkıları, millî marş gibi eski devirlerde tekke mensupları, Yeniçeriler ve mektep çocukları tarafından bayramlarda, seyranlarda, millî günlerde yüksek sesle okunur veya söylenirdi. İleride sübyan mektepleri bahsinde çocukların gülbenkleri de kayd ve zaptedilmiştir. Tekyelerde okunan ve söylenen gülbenkler türlü türlü olduğu için onları bu eserde bulundurmağa imkân görmedim.

(1182) 1768 Rus seferi yine bozgunlukla neticelenmesi üzerine Mustafa III bir gün Halimi Efendi ile bu mevzu etrafında görüşürken:

— Yeni asker tanzim etmedikçe düşmanlarımızla başedemiyeceğiz, ne yapalım !

Demeleri üzerine Halimi Efendi :

— Yeniçerileri ıslah edelim !

Cevabını vermiş, Padişah da :

— Onlar nizam kabul eder mi?

Diyerek ocağın ıslahı kabil olmadığı hakkındaki kanaatini bildirmişti.

İşte şu birkaç satır muhavere hükümdarla mütefekkirler ve ıslahatçılar arasındaki asırlarca süren konuşma ve dertleşmenin bir örneğidir. Evet! Herkes orduda ıslahat yapılması, yahut yeni bir ordu kurulması lüzumunu hissediyor, söylüyor ve yazıyordu, fakat, hiç bir zaman fiiliyat ve tatbikat sahasına geçilemiyordu. Çünkü buna cesaret edilemiyordu, edilse de, ıslahat ve yenilik şekli bilinemiyordu. Çünkü bunu söyliyenlerde de, istiyenlerde de Garp kültürü yoktu.

Garpta ordular bugünlere nispetle iptidaî de olsa yine makineleşmişti. Osmanlı ordusu ise hâlâ kılıç ve pala ile harbediyordu, Mucidi değilseler de ilk defa en büyük topu yaptırarak İstanbul'u top sayesinde elde etmiş olan Osmanlı ordusu topçuluğu bile ileriye götürememişti. Halbuki bu sanat da Garpta günden güne ilerlemiş ve kumbara denilen küçük el topu ortaya çıkarak düşmanla karşılaşan Yeniçerilerin gözlerini büsbütün yıldırmıştı. [15]

Düşman yanına yaklaştırmıyor ki Yeniçeriler pala çalsınlar, yaklaştırsa da daha kılıç çekmiye meydan kalmadan ufak bir şeyi yüzlerine fırlatarak onları yaralıyorlardı ve karşılarına kurşuna hedef olacak destiyi değil fennî istihkâmları çıkarıyorlardı. Attıkları kurşunlar sivrisinek vızıltısından az tesir gösteriyordu. Hasılı her şey değişmiş Fakat Yeniçeri kafası değişmemişti.

---

[15] Kumbara farsça . **Humipare**'den bozmadır. Hum küp demek olduğuna göre **humipare** para küpü, içine para konulan toprak kap manasına gelir. Hâlâ fakir çocuklarının para biriktirmek için kullanmakta oldukları görülen ufak toprak kaplardır. Kumbara denilen tahrip aleti şekil itibariyle bu küpçüklere, bu kaplara benzediği için o adı almışlardır. Nitekim Fransız dilinde de bunlara **grenade** denilir. **Grenade** o dilde nar demek olduğuna göre Fransızlar da bu âleti nara benzetmişlerdir, demek olur. **Humipare** halk dilinde incelerek veya yumuşayarak **kumbara** olmuştur.

Nihayet yeniliğin ve ıslahatın devşirmeler ve yeniçeriler arasında değil onların dışında kalan asıl Türk neferleri üzerinde tatbiki düşünüldü. Ve bundan dolayıdır ki işe biraz gizlice girişildi ve ilk yenilik ve ıslahata da topçuluktan, bilhassa humbaracılıktan başlanıldı.

Fakat riyazî ilimlere ve sınaî bilgilere dayanan bu işi kim yapacaktı? Türkler arasında Garbın bu sahalardaki yeniliklerini takip ederek memleketimizde tatbiki yollarını gösterecek kimse yoktu. Bereket versin ki o sırada her biri birer suretle Türkiye'ye gelmiş, İslâm dinini kabul etmiş ve devlet hizmetine girmiş birkaç Avrupalı vardı.. İşte bu ıslahat işinde de önayak olanlar bunlardır; bunların başında da Türkiye'ye Garbın en faydalı icatlarından olan matbaacılığı getiren İbrahim Müteferrika'yı görüyoruz.

Ahmet III zamanında başlıyan bu yenilik cereyanları Patrona Halil isyanından sonra durmuştu. Mahmut I biraz sonra bu yoldan gitmeğe teşebbüs etti. Bunun için birçok kimselere fikir sorduğu gibi - Garbı iyi bilmek itibariyle - İbrahim Müteferrika'ya da **«Küffarın ekseri zamanda galebesine ve ehli İslâmın mağlûbiyetine sebep nedir?»** diye sordu ve «galibiyete vesile olacak tarik»i öğretmek istemişti. İbrahim Müteferrika bir lâyiha yazarak hükümdara takdim etti.

Bu lâyiha üç kısmı ihtiva ediyordu :

Birincisi : Askerde vücubi nizam ve hüsnü nizamdan tevellüt eden menafi;

İkincisi : İcmalen fennî coğrafya :

Üçüncüsü : Mülûkü nasara leşkerlerinin sınıfları ve tarz ve tavır ve tertipleri ve hazar ve seferde ve kital ve cidalde itiyat ettikleri kavanin ve merasimi harbiyeleri.

Patrona isyanının henüz kanı kurumamış olduğu için İbrahim Müteferrika mutalâalarını hep umumî olarak yürütüyor, 49 sayfa tutan bu lâyihada Yeniçeri sözünü ağzına bile almıyor, o ordunun bozukluğundan, serkeşliğinden vesaireden asla bahsetmiyor ve edemiyor İbrahim Müteferrika «Tavaifi nasara bir milleti pür nikbet ve ahalîi İslâma nisbet kıllet ve tıynet ve cibilliyetinde zaaf ve hakaret üzere iken bir müddetten beri âleme intişar ile nice mahafili istilâ ve Devleti Aliyeî Kahireî Osmaniye askerine dahi sureti galebede göründüklerine dahi bâis ve bâdi hâlât ve esbab ve ilel ve âlât ne idüğün fehm ve idrakte ve bu hikmeti garibeye iştigâl ve ıttılâda dameni gayreti âcizane manayi sa'y ve içtihada bende ve engüçtü tahayyürü denda-

nı tefekküre nihade kılup» diyerek lâtince ile sair bildiği dillerde kitapları okumuş, birçok Garplılarla görüşmüş, konuşmuş sonunda hükümdar ve hükûmet erkâniyle askerleri talim ve terbiyeye teşvik ve tergip edecek olan eserini vücude getirmiştir.

İbrahim Müteferrika asker yetiştirmek için mektep açmaktan, Yeniçerileri talim ve terbiye etmekten asla bahsetmiyerek buna mukabil: **«Osmanlı devleti askerine tekaüt maaşı vermekte ve bu usul başka devletlerde bulunmamakta»** olduğundan bahis ile **«Bu cümle mesamii âlemyanda makar tutmakla memaliki nasaradan az zaman hülûlünde murad olunduğu miktar mürettep asker ve hud'ai harbiyei nasarada mâhir kimseler cer ve ihzar olunmak hemen sahibi tedbirin edna himmetine mütevakkıftır.»** dedikten ve «Filvaki esnayi seferde casuslar tavassutiyle nasara askerlerinin gûşlarına ilka olunsa ki hizmeti Padişahiye gelen kabul olunur ve gerek zabıta, gerek nefere mutadı nasara üzere alageldikleri ulûfeî kalilenin tarafı devletten iki katı verilir ve badelmuharebe eyyamı haliyede dahi katî olunmayıp mahalli münasipte iskân ve fimabeynehüm âyinleri icrasına mümanaat olunmaz deyu bugüne vaadler ile nicesin belki zabitan ve leşkeri nasarasının ekserin bu canibe cer eylemek bir emri seheldir ve bu tarik hüdai harbiyeden madut bir tariki memduhtur.» gibi daha birçok izahat verdikten sonra lâyihasını şu cümlelerle bitirir :

«Fi nefsilemir ittifakı ukalâyı âlem böyledir ki Devleti Âliyenin halkı bizzat ve bittabi nizam kabulü istidadında cümleye galip olup eğer fünûnu harbiye nizamiyle mütefennin ve icrasına dikkat ve ihtimama himmet olunsa âdadan bir ferdin bu Devleti Âliyeî ebed istimrar ile mukavemete iktidarı kalmayıp belki kablelhareke nice kıla' ve bilâdın miftahlarını bittav'ı verrıza barigâhı Padişahiye götürüp teslimi muvafıkı maslahat görürlerdi.»

Matbaacılığın Osmanlı ülkesinde ilk başarıcısı Macar dönmesi İbrahim Müteferrika olduğunu bildiğimiz gibi şu izahat yeni usul askerî mektepçiliğin de ilk teşvikçisinin yine o olmuş olduğunu gösterir.

Her ne kadar daha Ahmet III zamanında ve (1140) 1727 de yeni ve talimli bir ordu yetiştirilmesi düşünülmüş, Üsküdar taraflarındaki Bostancı ocağı efradından 300 kişi seçilerek Haydarpaşa çayırında yeni usulde ayak ve silâh talimlerine başlanmış ise de Patrona Halil isyanında bu yeni askerler öldürülmüş olduğundan bu teşebbüs de yarıda kalmıştır.

İbrahim Müteferrika'nın (1143) 1730 da yazmış olduğu bu lâyiha-

da yabancı memleketlerden zabit ve asker getirilmesi tavsiye edilmesi üzerine o cihete gidilmiş olacak ki aslen Fransız olup evvelâ Avusturya hizmetine girmiş ve oradan kaçarak Türkiye'ye gelip Bosnada yerleşmiş olan Kont Bonuval İstanbul'a çağrılarak yeni teşkil olunacak ordunun yetiştirilmesi, askerlere humbaracılığın öğretilmesi buna havale edilmiş ve ihtida ederek Ahmet Paşa adını almıştı.

Müverrih Ahmet Refik der ki :

Ahmet Paşa Fransa'da Limojen'de doğmuştur (1675). Vatanında **Kont dö Bonuval** adiyle şöhret bulan ve büyük asker **Burbon** hanedanına mensuptu :

Bonuval Fransız ordusunda parlak hizmetler ifa etmiş fakat gördüğü hakaretâmiz bir muamele üzerine 14 üncü Lüi'nin düşmanı olan Avusturya imparatoruna iltica eylemişti. Bonuval'in maksadı hizmeti vatanperveranesini takdir etmiyen kraldan katî bir intikam almaktı.

Filhakika az zaman sonra Prens Öjen ordusunda büyük bir mevki işgal ederek düşman ordulariyle vatanına girmiş, Avusturya ordularının ihrazı muvaffakiyet etmesine pek ziyade gayret eylemişti. Bonuval daha sonra Prens Öjen'in Osmanlılara karşı icra ettiği muharebelerde de şecaat göstermişti... Nihayet Bosna'ya gelmiş, orada yerleşmişti.

Mahmut I in culûsü üzerine Osmanlı siyasetinde büyük bir tebeddül hasıl olmuştu. Ahmet III ün zevk ve safaya meclûbiyeti, İbrahim Paşanın ıslahatı dahiliyeye gayreti ve tenviri efkâra hizmeti ile geçen sulh ve müsalemet devri hitam bulmuş, Topal Osman Paşa'nın mevkiî sadareti ihraz etmesi yeniden Rusya ve Avusturya'ya karşı Osmanlılarda intikam hislerini uyandırmaya başlamıştı. Topal Osman Paşa bütün gayretini orduyu ıslaha sarfetmek istiyordu. Bunun için de yegâne çare orduyu Avrupa orduları gibi muharebeye hazırlamaktı.

Osmanlı ordusu iki asır evvelki usulü harpte devam ettiği takdirde inhizam muhakkaktı. Zaten Eğri seferinden sonra bütün mağlûbiyetlerimizin esbabı Avrupa ordularındaki terekkiyattan bihaber bulunmaklığımız, usulü harbimize kesbi vukuf eden düşmanlarımızdan esliha ve manevra cihetiyle dûn bir derekede kalmaklığımız değil miydi?

Osman Paşa bu hakikati takdir etmiş, orduyu talim ve terbiye etmek için bu tesadüften istifadeyi düşünmüş, Kont Bonuva'li derhal İstanbul'a davet eylemişti.

Ahmet Paşa, humbaracı sınıfına kumandan tayin olunmuş ve o

tarihten itibaren Osmanlı ordusunda humbaracıbaşı Ahmet Paşa namiyle şöhret bulmuştu Humbaracı ocağı ıslah olunduğu sırada (1146 - 1733) «Hâlâ humbaracıbaşı Ahmet Paşa'nın fennî humbara ve sanayiî ateş bazide mahareti tamme ve mümareseti külliyesi olmakla maiyetinde bulunan 300 humbaracıya alay başı tayin olunmuştu.»

«Ahmet Paşa Avrupa ordularında olduğu gibi Osmanlı ordusunda da yürüyüşleri ve talimleri muntazam bir surette icra ettirmeğe başlamıştı. Ahmet Paşa'nın humbaracıları Osmanlı ordusunun sair kıtaatı için model hükmüne girmiştir. Askerinin bu derece mükemmel talim etmesi Ahmet Paşa'nın kudreti askeriyesini herkese takdir ettirmişti ve fikri cüretkâranesi Topal Osman Paşa'nın pek ziyade hoşuna gitmişti.» [16]

İbrahim Müteferrika'nın doğru düşündüğünü gösteren delillerdendir ki Kont Bonuval'dan sonra birçok Fransız daha Türkiye'ye gelip ihtida ederek orduya girmişlerdir.

Mambori İstanbul rehberinde (sayfa 361) münasebet getirerek Kont Bonuval'den bahsederken der ki :

«Bu hengâmda Fransada şöhreti pek büyümüş olduğundan papas Makarni Dağlis, Kont Ramsey ve Marki Dorney - Monsiyör Dervi gibi daha birkaç Fransız dahi Fransa'yı terkederek Türkiye'ye geldiler ve ihtida eylediler. Ve Bonuval tarafından kumandanı bulunduğu humbaracı alayına zabit olarak kabul olundular. Bonuval Fransa'ya avdet etmek istediği bir zamanda 72 yaşında olduğu halde vefat etmiş ve oğlu Kont Latur dahi İslâmiyeti kabul ile Süleyman ağa adını almıştır. [17]

İşte bu maksatladır ki (1147) 1734 de Üsküdar'da Toptaşında humbarahane ve hendesehane adında ilk askerî mektep açıldı. Mirati

---

[16] Tasaviri ricâl. Sayfa 76.

[17] Ölüm tarihi (1160) 1747 dir. Galata Mevlevihanesi mezarlığında yatar.
Ahmet Paşanın mühründe :

Dini İslâmdır atayı muteâl
Ulu Nimet sana Ahmet bu neval

Yazılı idi. Şair bu beyitte (Bu neval) kelimesini kullanmakla edebî bir Sanat yapmıştır. Arapça'da **neval** nail olmak manasına olduğundan şair; **bu neval** ile Kontun İslâm dinine girmesi ulu bir nimete nailiyetine delâlet eder, demek istediği gibi kelime Arap yazısiyle aynı zamanda **Bonoval** da okunduğundan bu suretle beyitte ve mühürde Ahmet Paşa'nın soyadını da muhafaza etmiş demek olur. Kont hatıratını da yazmış ve (1221) 1806 da Paris'te iki cild halinde basılmıştır.

hendesehanenin yazışına göre: Yeniçerilere nisbetle bunlar daha hazik görünen Hasekilerle Boğaziçi Bostancı efradından münasipleri seçilerek bu mektebe talebe yazdırıldı. İbni Haldun mütercimi Pîrî zade Mehmet Sait Efendi delâletiyle (1149) 1736 da ihtira olunan bazı hendese âletleri mühendisler tarafından tecrübe olunarak faydası görülüp bu mektepte kullanmasına karar verildi. Ve Mehmet Sait Efendi mektebe hendese muallimi tayin olundu. Bu işte her ne kadar gizli hareket edildiyse de Yeniçeriler yine duydular ve kuşkulandılar. İster istemez mektep tatil edildi. (1173) 1759 da Sadrazam Ragıp Paşa bu mektebi tekrar açmağı kurdu. Mektep talebesinden sağ olanları ve olmıyanların çocuklarını toplayıp Haliçte Karaağaç mevkiinde geniş bir binayı mektep ittihaz edip orada hendese vesair ilimler öğretilmesine başlandı. Bu mektep Selim III zamanına kadar böylece sönük bir şekilde devam etti. Selim III (1205) 1790 da İsveç'ten ve Fransa'dan mühendisler ve zabitler getirterek iptida Tophane'de ıslahata başladı. Mektebi genişletti. (1207) 1792 de Halıcıoğlundaki humbarahaneyi yaptırdı. Bu kışlanın Sütlüce tarafını lâğamcı yani istihkâm ve Hasköy tarafını humbaracı neferlerine tahsis ettirdi. Bu iki sınıf askere ayrı ayrı nizamlar konuldu ve tahsisatlar verildi [18] (1210) 1795 de mühendishane açıldığı zaman büsbütün lâğvolunarak talebesi o mektebe verildi.

---

[18] Babıâli arşivinde Muallim M. Cevdet'in tasnif ettirdiği vesikalar arasında ve maarif kısmında bu mekteplerle mühendis mektebinin usulü idaresine ve nizamlarına dair büyükçe bir defter vardır.

D. MEMUR MEKTEPLERİ

Eski dünyanın en mamur, en medenî yerlerine yerleşmiş olan Osmanlı Türklerinin oralarda muhtelif dilleri konuşan, birbirine zıd dinleri ve ananeleri taşıyan milyonlarca halkı idare edecek, onları Osmanlılık camiası etrafında toplıyacak memurları yetiştirmek için — bugünkü manasiyle — açılmış meslek mekteplerinin varlığından bahsetmiyeceğiz. Bu kitabın ikinci bölümünde anlatıldığı gibi Tanzimattan önce memurlar daha ziyade otodidakt olarak yetişmek, hükûmetin her şubesi birer memur mektebi olmakla beraber başlıca hükûmet dairesi olan Babıâli, babıdefterdarî, babıfetva ve babıseraskeri'de son zamanlarda birer memur meslek mektebi açılmış olduğunu da görüyoruz.

İşte burada o türlü mekteplere kısaca bir göz gezdireceğiz :

I. BABIÂLİ MEKTEBİ

Osmanlı imparatorluğunun en büyük hükûmet dairesi olan Babıâli aynı zamanda en büyük ve en feyizli bir memur mektebi idi. Tarihlerde ve hal tercümelerinde bazen siyasî bir adamdan bahsedilirken «Babıâli mektebinden yetişme» denilmesi tam yerinde bir tâbirdir. Babıâli efendisi, Babıâli terbiyesi, Babıâli siyaseti de tarihî eserlerde sık sık rastgelinen tâbirlerdendir. Siyasî muharreratta ve diplomatlar dilinde Babıâli tâbiri Osmanlı hükûmeti mânasını da gösterir. Her hangi bir meselede Babıâlinin noktai nazarı şudur demek; Osmanlı İmparatorluğunun noktai nazarı şudur demekti. [1]

---

[1] Bad, Arapça kapı mânasınadır. Babıâli, yüksek kapı demektir. Frenkçeye bunu **Sublime porte** diye almışlardır. Şarkta hükûmet dairelerine umumiyetle kapı denilmiştir. Babıâlinin halk dilinde bir adı da - içinde en büyük paşa olan Sadrazam oturduğu için - **Paşa kapısı**dır. Binaya, hattâ İmparatorluğa bu adı veren kapı Salkımsöğütte Alayköşkü karşısındaki kapıdır. Bu kapı pek harap olmuştu, tarihî bir kıymeti vardır diye Cumhuriyet Hükûmetince 1300 lira sarfiyle birkaç sene önce tamir ettirildi. İmparatorluk zamanında halk için başvurulacak başlıca iki kapı vardı. Birisi Babıâli denilen bu Paşa kapısı, ötekisi mübarek, kutlu kapı manasına Babı Hümayun denilen Padişah kapısı idi. Babıhümayun Topkapı sarayının Ayasofya tarafına düşen kapısıdır.

Babıâlinin en büyük memuru sadrazam idi. Sadrazamlar aileleriyle, daireleri halkı denilen maiyetleriyle ve memurlariyle birlikte burada otururlardı. Şu halde Babıâli denilen binada Sadrazamın maiyetinde üç sınıf halk bulunurdu :

1 — Harem dairesinde Sadrazam ailesi.

2 — Selâmlık dairesinde Sadrazamın maiyeti ve ağaları,

3 — Kalem dairesinde devletin resmî işlerini gören memurlar. Bu üç sınıf halkın sayısı yekûnu 1500'e kadar çıkardı.

Burada yalnız kalem dairesi halkından ve onların yetişme tarzlarından bahsedilecektir. Bugünkü Babıâlinin hangi tarihte daimî hükûmet dairesi veya Sadaret konağı olduğu kestirme olarak bilinmiyor. İslâm ansiklopedisi bunu (1065) 1654 olarak gösteriyor ki Ahmet II zamanına düşer.

Bizim tarihlerimiz ehemmiyet vererek bu binanın hükûmet dairesi ittihazı tarihini kaydetmemişler. Yalnız İstanbul'da hiç bir zaman eksik olmıyan yangınlar dolayısiyle Babıâlinin de kaç defa yandığını yahut yangından sonra yeniden nasıl yapıldığını kaydetmişlerdir. [2]

Babıâlinin mektep mahiyetini haiz ve aynı zamanda memur yetiştiren başlıca iki dairesi, iki kalemi vardı. **Kethüda bey dairesi, Divanı hümayun kalemi.** Kethüda bey; Sadrazamın muavini idi. Askerî ve dahilî işlere bakardı. Tanzimattan sonra bu memuriyet Dahiliye Nazırlığına çevrildi. Divanı hümayun kaleminin başında bulunana kâtiplerin başı manasına olarak **Reisülküttap** denilirdi. Bu da siyasî ve haricî işlere bakardı. Tanzimattan sonra adı Hariciye Nazırlığına çevrildi. Bunun maiyetinde ikinci derecede baş olarak **Amedci, Beylikçi** ve **Divan tercümanı** bulunurdu. Bunlardan amedci Babıâliden padişaha arz ve takdim olunacak yazıları yazar, beylikçi padişahtan gelen emirleri, fermanları, devletçe akdolunan muahedeleri ve emsalini tanzim, zapt ve hıfz ile uğraşır, tercüman ise Babıâlinin elçilerle olan mükâleme ve muhaberesini ve sefirlerin itimatnamelerini takdim ettikleri sırada padişah nezdinde tercümanlık vazifesini yapardı.

Bunlardan başka bir de dava işleriyle uğraşan **çavuş başı** vardı. Fakat bunun vazifesi sırf davacıları Sadrazam huzurundaki divanı adalete getirmek ve götürmek, oradan verilen cezaları Tomruk daire-

[2] Babıâlinin (1152) 1739 tarihinden (1326) 1910 tarihine kadar kaç defa yanmış ve yeniden yapılmış olduğunu yirmi sene önce neşretmiş olduğum mecellei umuru belediyenin birinci cildinde toplamıştım (Sayfa 1279).

sinde tatbik etmekten ibaret olduğu için mektep mahiyetini göstermiyen bu memuriyet üzerinde fazlaca durmıyacağım. Tanzimattan sonra bu memuriyetin adı **Divanı Ahkâmı Adliye** ve daha sonra kısaca Adliye Nazırlığına çevrildi. [3]

Divanı hümayun kalemine daha ziyade memur ve kibar çocukları pek küçük, meselâ 12 yaşında iken devama başlarlardı. Bunlar evlerinde hususî surette okuyup yazmak ve biraz büyüdükçe camilerde okunan derslere devam ederek bir şeyler öğrenmeğe çalışmakla beraber asıl Türkçe okuyup yazmağı, kitabeti, inşayı ve bir de yazının her çeşidini ancak bu kalemde öğrenirlerdi.

Divanı hümayun kaleminde başa geçen memurlara **Hace** yahut **hoca** denilirdi. **Hâcegânı divanı Hümayun** denilen bu memurlar maiyetlerindeki **şakird** veya **mülâzim** denilen gençlere adetâ hocalık ederlerdi. [4]

Divanı Hümayun kalemine giren bir genç oranın usul ve âdâbını, kalem muamelesini ve yazıları iyice öğrenince buna eski adından ve mahlasından başka olarak bugünkü soyadları gibi ikinci bir mahlas verilirdi. Ve bu genç o tarihten sonra mutlaka bu mahlasla çağrılırdı. Naima, Refia, Yektâ, Vahdetî, Şefkatî, Âli gibi manaları da yüksekliği ve başkalarından ayrılığı gösteren bu adların alınıp verilmesi bir merasime tâbiydi. Hattâ son zamanlarda yani bu kalemdeki genç kâtipleri okutmak için Maarifi Adliye adındaki memur mektebi açıldıktan sonra bile bu âdete riayet olunduğunu Babıâli arşivinde görülen şu vesikadan öğreniyoruz :

«Divanı Hümayun şakirdanından mektebi maarifi adliyede tahsili ulûm ve kitabet etmekte olanlardan... Efendilerin kaidei müstahsenei kalem üzere mahlas almak arzusunda oldukları ifade olunmuş ve bunlardan her kim olur ise olsun ilmi sarf okuyup, yazıyı dahi güzelce tahsil ederek mektebi mezkûr hocaları tarafından oraya kadar oku-

---

[3] Bu nezaretlerden Dahiliye ve Hariciye ilk teşekküllerinde Babıâli içinde, Adliye Nezareti de Babıâli karşısında ve Tomruk dairesi yanında açılmıştı. Şimdi bunun yerindeki binaya Adliye hanı denilmektedir.

[4] Mülâzim ve şakird : Her ikisi de hiç bir şey bilmiyerek bir kaleme yazılan ve orada okuma, yazma ve kalem muamelesi öğrenerek sonra aylığa geçen genç memurlara denilir. Mektep talebesine de evvelce şakird denilmesine bakılırsa o zamanlarda resmî daireleri tamamen birer memur mektebi sayabiliriz.

Tanzimattan sonra bu iki tâbirin kullanış şekilleri biraz değişerek şakird okumak için mektebe ve mülâzim de aylık almaksızın sırf iş öğrenmek üzere kaleme devam eden çocuklara alem oldu.

muş olduğu Babıâliye inha olunmadıkça hiç birisine mahlas ita olunmamak şurutu nizamlarından bulunmuş olduğundan mumaileyhim ilmi sarfı kâmilen okumuş mudur? Ve yazıyı dahi mahlas tahallüsüne şayan olacak derecede ele getürmüş müdür? Keyfiyetleri mektebi mezbur müdürü efendi marifetiyle hocalarından bittahkik Babıâliye ilâm olunması.

7 N 1255

Bermucibi tezkerei divan mumaileyhim bendelerinin keyfiyetleri ders hocaları efendiler dâilerinden ledelistiknah ilmi sarfı kâmilen okumuş olduklarını ifade ve ihbar eylediklerinden maada mumaileyhim dâileri nezdi çâkeride hazır oldukları halde imtihan ve istiktap usulü dahi icra olunarak her birinin istidat ve istihkakları ve yazılarının dahi güzelce olduğu tebeyyün etmiş olduğundan mumaileyhim bendelerine mahlas itası babında.

Esseyit Mehmet Nesim daryende olsun Besim»

Meşhur sadrazam Âli Paşanın asıl adiyle mahlası Mehmet Emindir. (Âli) yi bu kaleme devama başladığı zaman almıştır. Hileyeci Şair Mehmet Bey de Hakanî mahlasını bu suretle ve bu kalemde almıştır.

Devletin bütün emirleri ve nehiyleriyle, verdiği fermanlar, beratlar ve kararlar ve devletlerle yaptığı muahedeler hep bu kalemden çıktığı için sakirdler ve mülâzimler, bilhassa Babıâli uslûbu denilen müsecca ve müselsel ibareli kitabeti burada öğrenirler ve bunların her birini bir başka türlü yazı ile yazarlar, baş tarafına da hünkârın imzası demek olan tuğrayı çekerlerdi, yani yazarlardı.

Divanî, divanî celî, sülüs, nesih, talik ve reyhanî denilen yazılar en çok kullanılanlardan idi. Divanî kırması biraz daha kırılarak Babıâli kırması adını almış ve bundan da 1928 harf inkılâbına kadar kullandığımız rık'a husule gelmiştir ki onun da menşeî işte divanı hümayun kalemidir.

Divanı hümayun kalemine devam eden şakirdler her ne kadar evlerinde veya camilerde hususî surette okuyorlar ve yazı ile kitabeti de hace denilen kalem âmirlerinden öğreniyorlar idiyse de gerek evlerinde, gerekse camide okuduklarını kâfi görmiyenler için hükûmetçe ayrıca Babıâli hocası adı altında Arabî ve Farisî hocaları tayin edilir ve bunlar haftanın muayyen gün ve saatlerinde gelerek müracaat edenlere ders verirlerdi. Bu dersler camilerde verilenler gibi olmayıp Türkçeye yarıyacak bir tarzda idi. Lûtfi tarihi (1245) 1829 senesi vakaları

sırasında son Babıâli ve babıdefterdarî hocaları olarak şunları haber verir :

«Tefeyyüz edecek ketebe ulûmü Arabiye ve Fârisiyeden behredar olmadıkça tahsili fenni kitabet edemiyeceği bedihesiyle bundan aktem Babıdefterdarî ketebesine hacı Pertev Efendi müderris tayin olunduğu misillû Babıâli şakirdanı aklâmına da şairi meşhur Ayni Efendi hace nasbolundu.»

Fakat Tanzimat sıralarında bunlar da kâfi görülmemiş olacak ki münhasıran Babıâli ile babıdefterdarî için bir yatılı mektep açılmasına karar verilmişti. Bu mektebin açılışını gösteren (1254) 1839 tarihli bir vesikada o zamanki kalem şakirdanının halini ve tahsil derecelerini gösteren şu kayıtlara rastlıyoruz :

«Elhaletü hazihi kalemlere alınan şakirdan sekiz, on yaşına kadar mekteplerde yalnız talimi Kur'anı Kerim ederek filcümle sülüs karalayıp Arabî ve Farisiye dair hiç bir şey görmemiş ve umuru dahiliye ve hariciyede istihdam olunacak ketebeye göre talimi ehemmü elzem olan ulûmu riyaziye ve fenni coğrafyanın belki ismini bile işitmemiş olduklarından ve kalemlerde dahi bunların tahsili mümkün olamadığından fakat devam eylediği kalemin fenni ne ise alâkederi istidadihim anı öğrenip... Fenni kalemden başka ilim ve hünerden bibehre kalmakta olduklarından ledelhace mahamı saltanatı seniyede istihdamalâyıklı adam bulunmadığı..» İtiraf ve izah edildikten sonra bunları okutmak için Babıâli ile Babıdefterdarî arasında ayrı bir binada bu iki daire için açılacak memur mektebine söz getirilerek deniliyor ki :

«Babıâli civarında bir mahalli münasip tedarikiyle derununa Arabî ve Farisî ve ilerde Fransız lisanı talimi zımnında 100 kadar şakirde kifayet edecek altı adet dershane ve kütüphane ve sülüs ve divanî ve rık'a ve siyakat hocalarına yazı talimi zımnında münasip mahaller ve dershaneler derununda haceler için döşemelu yüksek birer mahal ve mukabelelerine şakirdan için biribirinden yarımşar veyahut birer zira irtifada üç kat mukavesüşşekil neşimenler ve her neşimen önüne derunu çekmeceli rahleler tedarik ve tetmim olunup alınacak şakirdler bulundukları hal ve istidatlarına göre sınıfı evvel ve sani ve salis itibariyle ik'ad olunmak ve ikişer nefer Arabî ve Farisî bir nefer sülüs hocası ve Babıâli aklâmından alâ divanı ve rık'a yazmağa ve oldukça fenni inşaya ve babıdefteriden siyakat ve kara cümle ve evnaı darp ve taksim vesaire misillu şeylere muktedir birer efendi tayin kılınarak Arabî hocaları temsileden bedi ile nihayet kâfiyeye ve Farisî

hocaları dahi Vehbi tuhfesinden Gülüstane kadar Cuma günlerinden başka küllüyevm ikişer ders verip zikrolunan şakirdler derslerini öğrendikten sonra boş durmıyarak divanî ve rık'a ve aralıkta dahi siyakat karalamak ve rakam talim etmek misillu tahsili ulûm ve fünun ile meşgul olmaları..» istenilmiş ve mektep binası için de eski babıdefterdari binası tahsis olunmuş ise de bu bina tamir olunup daha mektep ittihaz olunmadan Babıâli binası yandığı için orası kısmen Babıâli ittihaz olunup mektep Sultanahmet camiinin hünkâr mahfeline naklolunmuştur.

Yine bu tarihlerde Süleymaniye'de açılan **Mektebi ulûmu edebiye** de bu maksada yaramağa çalışmıştı. İşte bu iki mektep açıldıktan sonra hükûmet dairelerine yalnız bunların mezunları alınmak ve bu mekteplerden çıkmıyanlar eskisi gibi **şakird** veya **mülâzim** adı altında asla kalemlere kabul edilmemek usul ittihaz olundu. Daha sonra **Darülmaarif** ve ondan sonra da **Mahreci aklâm** açılarak hükûmet daireleri birer mektep olmaktan kurtarıldı ve yalnız okumuş, Türkçeyi öğrenmiş kimseler kalemlere alınmağa başlandı. [5]

Divanı hümayun tercümanlığı bahsine gelince :

Türkler İstanbul'a yerleştikten sonra Garp ile muhabere ve temasları daha ziyadeleşti. Sefir göndermek, gelen sefirlerle görüşmek, yabancı devletlere garp dillerinden birisiyle bir şey yazmak, oralardan o dillerle yazılıp gelen muharreratı okumak, muahedeler yapmak gibi işlerde Türkçeden başka bir dili bilenlere şiddetle ihtiyaç başgösterdi.

Harp ile, memleketi idare ile uğraşan Türklerde yabancı dil öğrenen bulunmadığından ve buna bir dereceye kadar teşkilâtsızlık, vesaitsizlik ve hepsinden üstün olmak üzere dinî telâkki mani olduğundan ilk zamanlarda bu ihtiyacı ancak mühtediler görüyorlardı. İstanbul'un fethinden sonra Rumlar siyaseten ve idareten kaybettikleri hâkim mevkilerini patrikhane teşkilâtiyle ve Babıâali tercümanlığını elde etmekle telâfi ettiler. Patrikhane Rum'ların hükûmet içinde hükûmet şeklinde serbestçe yaşamalarını temin etti. Ve bu sayede dinlerini, dillerini ve milliyetlerini muhafaza ettiler. Fazla olarak Türkçeyi öğrenen Rum kibarları da Türklerin harici siyasetini elde ederek istedikleri gibi Rum milletine hizmet ve memleketlerini almış olan Türklere hiyanet ettiler. Zekî Rumlar patrikhanenin idare ettiği mektepte bir kısım gençlere Türkçe ile beraber Arapça ve Farsçayı ve o zamanın biricik

[5] Bu mektepler hakkında bu kitabın ikinci bölümünde kendilerine ayrılan yerlerde kâfi derecede izahat vardır. Lütfen oralara bakınız.

siyasî ve beynelmilel dili olan Fransızcayı öğrettiler. Bu sayede Babıâli tercümanlığını Eflâk ve Buğdan prensliğini alarak serbestçe hattâ efendice yaşadılar. Osmanlı imparatorluğunda asıl hariciye nazırları Reisülküttaplar değil, bu Rum tercümanlar idi.

Tanzimata gelinceye kadar memurlara maliye hazinesinden aydan aya muntazaman aylık verilmeyip her birisine bir yerin, bir vilâyetin varidatı ocaklık veya arpalık diye verilmekte olduğundan bu usule tevfikan hükûmet memuru olan tercümanlara da Aynarozdaki Rumlardan alınan cizye tahsis edilmiş olduğunu (1235) 1819 tarihli vesikadan öğreniyoruz .

«Sarayı cedidi âmire pazar başlığı masarifi için cibayeti divanı hümayun tercümanına meşrut olan Aynaroz cizyesi malından berveçhi ocaklık 6300 kuruş verilegeldiği mukayyed olup.» [6]

(1220) 1805 de Dimitraşko Moroz Beyzade tarafından Kuruçeşmede **talimgâh** adı altında açılmış olan Rum mektebinde Türkçe ve Fransızcaya ehemmiyet verildiğini arşivde görülen bir vesikanın şu cümlelerinden öğreniyoruz :

«Kuruçeşmede bundan evvel marifet ve ihtimamı bendeganem inzimamiyle milletimize mahsus tanzim olunan bir bap talimgâhta hendese vesair fünun ve maarif tahsili babında cemettirilen reayayı Rum kulları beyninde müstait bulunanları tahsilielsinei saireye dahi çalıştırılıp velinimetimiz olan devleti kavi şevkete işe yarar mütercim ve hizmetkâr yetiştirilmek kast ve niyeti haliseile masarif ve mevanii külliyeye bakmıyarak leylünehar sarfi mahasali iktidar ve duayı bakayı ferü şevketi padişahı darasipah ile evkat güzer iken.» [7]

---

[6] Muallim M. Cevdet'in Saray defteri. No. 2249.

[7] Rumlar için bir tıp, hendese ve dil mektebi açmış olan bu Babıâli tercümanı 1768 de doğmuş 1812 de ölmüştür. Eflâk Beyi Aleksandır Morozi'nin oğludur. 1808 de divanı hümayun tercümanı olmuş, hiyaneti görülerek azledilip Kayseri'ye sürülmüş fakat biraz sonra Osmanlılarla Ruslar arasında çıkan muharebe dolayısiyle vücuduna lüzum görülerek affedilip Rumeli'de Şumnu'da Rus Generali Kotozofla sulh mükâlemesine memur olmuştur. Sulhun akdi hususunda sebk eden hizmetine mukâfat olarak hil'at giydirilmek üzere kumandan tarafından davet edilip hil'at giydirildikten sonra kapıdan çıkarken cellâtlar tarafından başı kesilmiştir.

Yunan ansiklopedisi bunun için «Elenlerin ancak ilmen yükselmek suretiyle hürriyetlerini elde edecekleri kanaatinde bulunduğu için memleketin pek çok yerlerinde mektepler açmış ve bu mektepler sayesinde Elen kültürü taammüm etmiştir.» der. Rum tarihçi İkonomos da Rumlara bu hizmetinden dolayı der ki :

«Hiç bir fidan bunun kadar büyümemiş, hiçbir fidana buna edildiği kadar ihtimam edilmemiş ve yine hiç bir fidan bunun verdiği meyva kadar meyva vermemiş hasılı

(1236) 1820 de Rum isyanı zuhur edince Rumlara karşı devletin emniyeti bütün bütün münselip olarak Rum tercümanlar Babıâliden uzaklaştırılmış ve o tarihten sonra bu vazifenin Türkler tarafından yapılması esbabına tevessül olunmuştur. [8]

---

hiç bir fidan bunun gibi doğru ve dik olarak büyümemiş ve bunun başı kadar hiç bir baş çiçek tacile tetviç edilmemiştir.»

Bu divanı hümayun tercümanının devlete hiyaneti ve kendi milletine hizmeti dolayısiyle Rumlar tarafından bu kadar methe ve senaya elbette hakkı vardır, değil mi?

[8] (1236) 1820 isyanından sonra Rumlar hükûmet kapısından tamamiyle uzaklaştırıldıkları halde yine son zamanlara kadar sefir, murahhas, memur, muallim, vali ve imtiyazlı eyaletler beyi olarak istihdam olunmuş birçok Rumlara rastgeliyoruz. Bunlar kısmen İstefanaki Vogoridis kısmen de İstefanaki kara Teodori adında devlete sadık kalmış iki Rumun oğulları, torunları, damatları vesairesidir. Rumlara göre Patrikhanede bulunan ve aslı Bulgar olan bir papas orada konuşulan Türkler aleyhindeki şeyleri günü gününe gelip İstefanaki'ye haber verir ve o da Rumların isyanından hükûmeti haberdar edermiş. Bu İstefanaki o zaman Babıâlide her halde tercüme işlerinde çalışan küçük bir memur imiş. İşte hükûmet bu hizmetine mükâfat olarak Vogoridisi ve ailesini yine memuriyetlerde kullanmıştır. Nitekim İstefanaki Vogoridis hükûmetçe Sisam beyi tayin olunmuş ise de memuriyeti mahalline gidememiştir. Vogoridisin evi Arnavudköyünde ve şimdi Amerikan kız kolejinin sahildeki kısmında idi.

Kapısının üzerinde «Kurtuluş doğruluktadır» yazılı bir kitabe vardı. Bu kitabe harf inkılâbından sonra oradan kaldırılıp fakat bazı emsali gibi heder edilmiyerek kolejin antresindeki çeşme üzerine konulmak suretiyle muhafaza olunmuştur.

1908 inkılâbına kadar Vogoridis ailesinin yalısı önünde onları Rumların tecavüzünden korumak için hükûmetçe bir karakol gemisi bekletildiği gibi dağ tarafında da bir karakol bulundurulmakta idi. Bu kadar kayıt ve tazyik altında bulunan Vogoridis ibadet için kiliseye de gidemediğinden hükûmetçe evinin bahçesinde bir de küçük kilise yaptırılmıştır. Evi şimdi o civarın ilk mektebi olmuştur. Kilise de olduğu gibi muhafaza edilmektedir. Bu aileden son zamanlara kadar hükûmet hizmetinde bulunanların başlıcaları şunlardır:

Aleko Paşa (Oğlu): Şarkî Rumeli valisi; Fotyadi Paşa (Damadı): Girid valisi, Sisam Beyi Kostaki Mozoros Paşa (damadı): Sefir; İstefanaki Mozoros Paşa: Sefir. Pavlaki Mondoros: Müsteşar, Sisam beyi.

İkinci İstefanaki kara Teodori: Doktordur. (1242) 1826 da Tıphane açıldığı sırada oraya müslimlerden ilk tayin olunan muallimlerdendir.

Lûtfi Tarihi bunun hakkında der ki:

(1283) 1866 senesine kadar yaşamıştır. Türkçe, Arapça ve Farsçadan başka Garp dillerinden çoğunu bilirdi. Kendi halinde ve gayet malûmatlı idi. Birçok İslâmların aile tabipliğini yaptığı için İslâmiyete ve İslâm ahlâkına ve yaşayışına vakıftı. (C. I, Sayfa 283).

Bunun ailesinden de Berlin kongresinde Türk murahhası olan Aleksandr kara Teodori Paşa ile mühendis Kostantin kara Teodori gösterilebilir. Aleksandr Paşa Hariciye Nazırlığında, Berlin kongresinde murahhas olarak bulunmuş, Kostantin de Nafıa da hizmet etmiştir. Nafıa müdürü bulunduğu sırada Rumeli şimendiferinin Sirkeciye kadar getirilmiyerek istasyonun Yenikapı'da olmasında israr etmiş ise de sözünü dinletememiştir. İstanbul'da ilk belediye binası olan altıncı dairenin plânını yapan da budur.

Cevdet tarihinde denilir ki :

«Kostaki'nin idamından sonra İstavraki Bey divanı hümayûn tercümanı oldiyse de Babıâlinin alelûmum Rumlardan emniyeti münselip olup onbeş yirmi gündenberi Babıâlide Frengi ve Rumiyülibare kâğıtlar mühendishane hocalarından Rumiyülasıl Bulgar oğlu Yahya Efendiye tercüme ettirmekte idi. Bundan sonra dahi o misillu evrakı muayene ve tercümelerini mukabele ve münderecatını evliyayı umura ifade etmek ve münderecatını evliyayı umura ifade etmek ve milel beyninde mütedavil olan elsinei ecnebiyeyi öğretmek hususlarına memur oldu. Ve ketebei aklam saireden tehsili lisana heveskâr olan efendiler için alâme ratibihim maaşlar tahsisi ile Babıâlide bir **tercüme odası** açıldı ve mukaddem ve muahhar Rum tercümanlarının çok fesat ettikleri muhakkak olmakla fimabait tercümanların ehli İslâmdan olmasına niyet edildi. Ol vakit divanı hümayun tercümanlığına ehli İslâmdan biri aranıp Şani zadenin bu memuriyeti ifaya muktedir olduğu meclisi vükelâda tezekkür olunmuş ise de mevaliden bulunduğu cihetle Babıâli meslekine ithali münasip görülmedi.» [9]

Şani zade de der ki :

«Bu hizmeti pür mefharete eben an ceddin İslâmdan bir muktedir kimse arandıysa da o makule maarife mukaddemlerde kendiliklerinden heveskâr olmuş olanlar bazı kibar indinde sakıtülitibar ve belki dûçarı hezl ve ihtikar olduklarından hizmeti mezkûreyi ifaya kadir bir müslüman bulunamadığı cihetle biraz eyyamdan sonra Yahya Efendiye ilbası kaftanı tercümani edildi.» [10]

Şani zade bu vazifenin - dil bilir Türk ve Müslüman olmak itibariyle - kendisine verilmesi düşünülmüş ise de sarıklı ulemadan olmasmın bu gâvur işine tayinine mani olduğunu biraz kapalı surette şu cümlelerle anlatır :

«Ol esnada tercümanlık umuru etrafiyle abdi hakirin uhdei âcizanemden gelebilmek üzere erbabı meşveret meclisinde tezekkür eylemişler ise de sayei Devleti Aliyede mevaliden bulunduğum takribiyle tensip buyurulmıyarak lûtfi cenabı bari ve hizmeti vakanüvisi'i şehriyarî o makule şüglü kesir ve envaı meşak ve mahazirden fakiri bu tarikle masum eyledi.» Öyle ya! Mevalii kiramdan olan başı sarıklı, sır-

[9] Cevdet tarihi C. 11, Sayfa 236.

[10] Bu Yahya Naci Efendi, Ahmet Vefik Paşanın büyük babasıdır. Mühtedi olduğunu ismi ve mahlası da gösterir.

tı cübbeli bir âlimin gâvur sefirleriyle görüşmesi hiç yakışık alır mı? Ne ibret alınacak hattâ ağlanacak mantık değil mi? Hiç şüphe etmiyorum ki Şamî zade gibi münevver bir adam bunu cahillerle alay ve istihza için yazıyor.

Yahya Efendi 22 muharrem 1237 (1821) de Babıâliye takdim etmiş olduğu bir varakada memuriyetini şu cümlelerle izah eder :

«Bu kulları Babıâlide tercümesi iktıza eden rumî ve franseviyülibaradei seniye memur tayin buyurulmuş olup medarı maaş ve sebebi intiaş olmak üzere zecriyye malından mahiye beş kuruş tahsis kılınmış.» [11]

Yahya Efendiden sonra bu vazifeye mühendishane hocası İshak Efendi getirildi. Bu da mühtedi idi. Arşivde görülen (1204) 1824 tarihli bir vesikada «Babıâlide tahsis olunan mahalde Fransa lisanını talim etmekte olan Efendiler ile tekellüm etmek üzere bu kullarına tayin buyurulan beş yüz kuruş maaşını istiyen Abdurrahman adında birisini de görüyoruz. Bunun mühtedi olup olmadığı anlaşılamıyor. Fakat Abdurrahman adı mühtedi olduğunu zannettiriyor. [12]

İşte bu suretle ve bu adamlar vasıtasiyle Müslüman ve Türk mütercimler yetiştirilmeğe başlandı. Daha sonra Babıâli tercüme odası yani mektebi programına Arabî, Farisî, Tarih derslerinin konulmuş olduğunu şehremini Haydar Efendinin hal tercümesindeki şu fıkralardan öğreniyoruz.

«Sübyan mektebinde mukaddematı ulûm, mektebi maarifi adliyede Arabî, Farisî tahsil edip şahadetname almış ve tercüme odasında Fransızca, tarihi umumî ve fennî hesap okutmuştur.» [13]

Şu izaha göre Babıâli tercüme odası o zamanın bir nevi orta mektebi halini almıştır. Büyük edip ve şairlerimizden Namık Kemal ile Ziya Paşa da bu suretle Babıâli tercüme odasında Fransızca öğrenenlerdendir.

Avrupa ile ihtilât çoğalarak Türk gençleri Avrupada tahsile gidip gelmeğe başladıktan ve İstanbul'daki Fransız mektepleriyle Galatasaray lisesinde talebe yetiştirildikten sonra tercüme odası eski ehemmiyetini kaybederek nihayet hariciye kalemlerinden ve bilhassa hukuk

---

[11] Arşiv : Muallim M. Cevdet'in maarif defteri No. 2268.

[12] M. Cevdet'in Maarif defteri. No. 3760.

[13] İstanbul Şehreminleri. Sayfa 113.

müşavirliği şubesinden birisi haline inkılâp etmişti. Bu kitabın ikinci bölümünde bahsi geçecek olan lisan mektebi tercüme odasının işini daha iyi, daha umumî surette görmek üzere (1299) 1881 senesinde açılmış ise de ömrü uzun sürmiyerek kapatılmıştır. Tafsilatını orada görürsünüz.

II. BÂB-I DEFTERDARÎ MEKTEBİ

Babı Defterdarî, devletin malî işlerini çekip çeviren dairesidir. Tanzimata kadar Osmanlı devrindeki Maliye Nazırına şimdiki vekiline defterdar denildiği için onlara mahsus resmî daire de bu adı almıştır.

İlk babıdefterdarinin nerede olduğunu bilemiyoruz. Ancak Binbirdirek üstündeki Fazlı Paşa sarayının ilk Babıdefterdarilerden olduğunu evkaf kayıtlarına dayanarak Amasya müverrihi Hüseyin Hüsamettin Efendi söylemektedir.

Daha sonra Yerebatan sarayı üstündeki eski şehremaneti ve Zaptiye kapısının babıdefterdarî olduğunu görüyoruz. Hüsamettin Efendi burasının daha önce Köprülü Mehmet Paşa konağı olduğunu söyler. Arşivde Muallim M. Cevdet'in tasnif ettiği saray vesikaları arasında 672 numaralı bir vesikaya göre burası 1173 de babıdefterdarî ittihaz olunmak üzere tamir ve tadil olunmuştur.

(1254) 1839 da burası terkolunarak babıdefterdarinin Topkapı sarayı içinde ve babı hümayun bitişiğindeki binaya ve daha sonra da şimdi Askerî tıbbiye mektebi olan Beyazıttaki Fuat Paşa konağına taşındığını görüyoruz. Defterdarlar burasını terkettikten sonra mektebi maarifi adliye ittihaz olunmak üzere tamir olunmuş ise de o sırada Babıâli yandığı için mektep taşınamıyarak bina Dahiliye Nezareti olmuştur.

Amasya müverrihi yine evkaf kayıtlarına dayanarak Fazlı Paşa sarayında bir Maliye mektebi bulunduğunu söylüyor. Bunu ayrı bir mektep olarak almak doğru değildir. Bu sarayın bir odası memurların okuması için ayrılmıştır diyebiliriz. Babıâli ve emsali daireler gibi babı defterdariye de Arabî, Farisî hocaları tayin olunarak oradaki **mülâzim** ve **şakird**lerin okutulduğu şüphesizdir. Nitekim (1252) 1836 senesine aid bir vesikada Babıdefterdarî ketebesine Arabî, Farisî talim etmek üzere bairadei seniye bazı aklâm hasılatından malûmulmiktar maaş ile faziletlû Hacı Pertev Efendinin hoca nasp ve tayin olunduğu görülmektedir. [1] Memurlara Arapça ve Farsça öğretmek o zamanın

[1] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in maarif defteri No. 4399.

biricik irfan vasıtası olduğu için bu tabiî görülür. Babıdefterdaride fazla olarak hesap okutulduğu ve Babıâlideki mektepte divanı, ve rika yazısına verilen ehemmiyete karşı buradaki mektepte siyakat yazısiyle siyakat rakamının öğretileceği tabiîdir.

Bu zamanlarda hesaptan kara cümleyi öğrenmek memurlar için kâfi ise de siyakat yazısı ve rakamları oldukça güç ve bundan dolayı uzun müddet meleke ve mümareseye muhtaçtır. Bu yazı (1292) 1885 tarihine kadar maliye ve tapu dairelerinde yaşamış o tarihten sonra terkolunmuştur. Yakın zamanlara kadar siyakat yazısını bilenler, yazanlar ve okuyanlar bulunuyor idiyse de şimdi onlar da kalmamış, hattâ Cumhuriyet hükûmeti bu yazıyı Üniversitede talim etmek üzere bir iki sene önce Macar arşivi müdürü Fekete'yi İstanbul'a getirtmişti. Şu kadar var ki eski kayıtlar, vesikalar ve defterler hep bu yazı ile tutulmuş olduğu için 1932 senesinden itibaren tasnife başlanılan hazinei evraktaki vesikaları okumak için bu yazıyı bilenlerin çoğalması zarurî görülmüş ve bu yüzden yeniden birkaç mütehassıs yetişmiştir.

Siyakat yazısı hakkında henüz olgun ve dolgun bir eser neşrolunmamıştır. Dilimizde Muallim M. Cevdet'in ancak bir forma tutan yazısından başka bir şey yoktur. [2]

(1254) 1839 de mektebi maarifi adliye açıldığı zaman oradan çıkacakların Babıâli ile birlikte maliyeye de memur edilmeleri bu mektebin gayesi icabından olduğundan çıkanlardan arzu edenler buraya da girmekte, fakat bu mektebi bitirmemiş olanlar asla kabul edilmemekte idi.

(1263) 1846 da bu mektep talebesinden Ömer adında birisi maliyede Rumeli varidatı muhasebesine girmek için bir arzuhal ile müracaat etmiş, azruhal mektebe havale olunmuş, mutalâa sorulmuş arzuhalin altına mekâtibi rüştiye nazırı Esat Efendi tarafından yazılmış olan derkenarda: «Mektebi maarifi adliye şakirdanı bendelerinin bermucibi nızam müntehayı resaili nahviye olan **Kâfiye** nam risaleyi bittedris badelitmam aklâmı şahaneye memuriyetleri muktazayı iradei seniyeden iken bazı şakirdan birer takrip ile aklâmı padişahiye tatarruk etmekte (girmeğe yol aramakta ve bulmakta) oldukları ve miri mumaileyh bendeleri risalei mezburenin henüz evasitini tederrüs etmekle bulunmuş idüğü malûmmu samileri buyuruldukta mumaileyh bendeleri hak-

[2] Bu yazı Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi adını taşıyan kitabın 691 - 721 inci sayfalarındadır. Orada bu yazının örnekleriyle rakamlarının fotoğrafları da vardır.

kında ne veçhile iradei âliyeleri şayan buyurulur ise emir ve ferman.» [3]

Tanzimattan sonra Maliye Nezareti adını alarak teşkilât ve hizmetlerini genişleten bu idarede mektepçiliğe ve memurları okutmağa geniş mikyasta baş vurulduğunu tabiî buluyor ve bunu vakanüvis Lûtfi Efendinin yazısından da öğreniyoruz .Vakanüvis diyor ki:

«Maliye hazinesinde bulunan ketebei aklâmın lisanı franseviye vukuflariyle beraber fenni cedidi defteride kesbi muarefe zımnında Babımaliye de mahsus bir dershane küşad olundu.» [4]

Bu dershane maliye Nazırı Sadık Paşa zamanında açılmış ve usulü defteri muallimliğini sonraları Maliye Nazırı olan Münir Bey yapmıştır.

Maliye Nazırlarının hal tercümelerinden, hizmet ve eserlerinden bâhis olarak müverrih Mehmet Zeki tarafından yazılmış olan altı ciltlik tarihte Münir Bey ile eseri için deniliyor ki: Münir Bey hazine memurlarının ve hesap işleriyle meşgul sair kimselerin malûmatını tevsia hizmet etmek üzere ilk defa olarak **usulü defteriyi** yazmıştır. Mumaileyh bu eserini teftişi muhasebat muavini iken Fransızca eserlerin bazısını esas tutarak yazmış ve vaktin sadrâzamı Âli Paşaya takdim ile takdire mazhar olmuştur.

Ancak bu şekilde nümuneli ve cetvelli bir kitabın mevcut matbaalarda hurufat ile bastırılması o zaman mümkün olamadığından eser ancak (1287) 1870 tarihinde Sadık Paşa'nın Maliye Nezareti zamanında Matbaai Âmirede litografya usuliyle basılmıştır.

(1293) 1876 da ilk defa ilân edilen meşrutiyeti müteakip divanı muhasebat kararıyle (1298) 1880 senesinden itibaren hükûmet dairelerinde hesapların usulü muzaafa üzerine tutulması lâzımgeldiği zaman Maliye ve hesap memurları bu eserden çok istifade etmişlerdir.

Sadrazam Sait Paşanın divanı muhasebatta açtığı mektebi fünunu maliye ile 1908 inkılâbından sonra yine maliyede açılan ve bugün Ankara'da hâlâ yaşıyan maliye memurları mektebi bu ilk teşebbüslerin son şekilleridir.

---

[3] Arşiv dairesi. M. Cevdet'in Maarif defteri. No. 2261.

[4] Lûtfi tarihi. Yazma nüsha. Cild 12. Sayfa 75. Müverrih Mehmet Zeki Bey hususî kütüphanesi.

III. BÂB-I FETVÂ MEKTEBİ

Şeyhülislâm ve müftiyülenam olanlar esasen medreseden yetişmiş ve bunun maiyetinde bulunanlar da medresede okumuş kimseler oldukları için burada ayrıca memur yetiştirmek üzere bir mektebe ihtiyaç yok gibidir. Şu kadar var ki medresede Türkçe ve Farsça okutulmadığı ve Osmanlıcayı iyi yazmak için ise bunlara ihtiyaç bulunduğu halde bu ihtiyaç da uzun müddet bu dairede hissedilmemişti. Babı meşihata intisap edenler orada kalem muamelesini amelî olarak öğrenirlerdi. Asıl yazı işi mahkemelerde ve fetvahanede idi. Onların da usulü mazbut ve dar bir çerçeveye maksur olduğu için bab-ı fetvâda bir mektep açmak ihtiyacı bu yüzden de hissedilmiyordu.

(1241) 1825 de yeniçerilik kaldırılıp da **Ağa kapısı** resmî daire ve daimi ikametgâh olarak Şeyhülislâmlara tahsis olununca orada boş kalan yerlerde bir mektep açılması zamanın hükümdarı Mahmut II'nin aklına gelmiş ve şöyle bir irade ile bunu Babıâliye teklif etmiştir :

«...Ağa kapısı namı külliyen lisanda söylenmemeğe vesile olmak için badezin fetvahane tesmiye olunup Paşa kapısı misillû müftiyülenamlara mahsus olması zihni hümayunuma sünun etti... [1] Bir şey dahi hatırıma tebadür eder ki fetvahanenin ziyade odaları ve ebniyesinin Efendi daimize (Şeyhülislâm) ziyade olanları boş kalıp tariki ilimde bir takrip tahsili ilm edemiyenlere taziyanei şevk olmak için o misillûları Efendi daimizi takım takım ederek içlerinden bilenler hoca tayin ve bilmiyenler adetâ ders talebesi gibi tertip ve haftada kaç gün münasip ise sabahları mülâzemete gelir gibi [2] fetvahaneye gelip taallümü ilmi şerif etseler Devleti Aliyemizde ulema tekessür eder

---

[1] Zamanın şairi bu tahvil ve tebdil hâdisesini:

Bâb-ı tezvir idi hak makamı ifta

Mısraını tarih düşürmekle kayıt ve zapt etmiştir. Yine burası için Yeniçerilerin isyan işareti olan kazan kaldırma âdeti hatırlatılarak:

Koyup kaldırmadan ikide birde
Devrildi kazan söndürdü ocağı

beytini de söylemişlerdir.

[2] «Mülâzamete gelir gibi» fıkrası biraz üzerinde durulmağa değer ve 65 inci sayfa altındaki haşiyede yürütülen mutalâayı padişahın bu sözü de teyit eder.

ve meşguli ders olurlar idi. Efendi daimiz böyle şeyleri düşünmez değildir. Sen Efendi daimize işbu mülâhazayı bildir. Bu ciheti müstahsen görürse bana bildirsin.» [3]

Bu irade üzerine bu mektep açılmış mı? Açılmışsa ne kadar devam etmiştir bilemiyoruz. Belki ileride arşivden çıkacak vesikalarla bu cihet de aydınlanmış olacaktır. Fakat (1270) 1853 de açılan muallimhanei nüvvabı bu fikrin fiiliyat ve tatbikat sahasına çıkmış bir şekli ve hissedilen ihtiyacın izalesi çaresi addedebiliriz.

[3] Lûtfi tarihi cild 1, Sayfa 161.

IV. BÂB-I SERASKERÎ MEKTEBİ

Yeniçeri kışlalarında kayıt ve yazı işlerini görmek ve ordunun hükûmetle muhaberesinde çalışmak üzere asker ve zabitten başka kâtiplerle memurlara ihtiyaç olacağı da tabiidir. Yeniçerilerin 54 üncü bölüğüne **Talimhaneciler** denilmekte olup bu orta bir yeniçeri mektebi sayılırdı ve yeniçerilere burada ok atmak ve tüfek kullanmak öğretilirdi. Bu ortanın zabiti mektebin nazarî demek olduğundan diğer zabitlerden üstün tutulurdu. Orta neferleri, yani mektep talebeleri de ok ve yay taşımak ve mücevveze sarmakla diğer Yeniçerilerden ayırd edilirdi. [4]

Fakat burada bahsetmek istediğimiz askerî teşkilât olmayıp kâtiplerle memur sınıfı olduğu için bunun üzerinde fazlaca durmıyacağım.

Tarihî Askerîî Osmanîde «Ocağın kütük denilen künye defterini Yeniçeri kâtibi tanzime memur idi. Ocağın yani ordunun bölük, sekban ve cemaat denilen üç büyük kısmının künyelerine mahsus kâtipleri ve her ortanın da ayrıca birer kâtibi vardı. Bir de ocağa mahsus kassam ve beytülmalcı, imam ve saire olup bunların her biri kendilerine mahsus teşrifat ve nizamat ile tayin olunmuş olduklarından bu teşrifatı padişah bile değiştiremezdi,» denilmesi dikkate değer.

Yine ocağın esaslı nizamlarına göre Yeniçeri kâtibini Yeniçeri ağası değil Sadrazam tayin ederdi. Fakat diğer memurlarla kâtipler ağa tarafından tayin olunurdu. Bunların nasıl yetiştirildikleri ve Babıâli ile babıdefterdarî gibi kâtipleri okutmak için ağa kapısında Arabî, Farisî, meşk ve hesap hocaları bulunup bulunmadığı anlaşılmıyor.

«Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı»nda deniliyor ki :

«Fatih devrine kadar Yeniçeri kâtipleri ocak zabitleri arasından tayin edilirlerdi. Yeniçeri ağasının tesiri altında kalarak süistimal yapılmaması için Mehmed II zamanında ocak haricinden ve kâtiplerden tayin olunmak âdet oldu. **Yeniçeri Efendisi** denilen kâtibin azil ve nasbı doğrudan doğruya veziriazama aiddi. Yeniçeri Efendisi ocağın

[4] Tarihi askerî Osmanî. Sayfa 14.

kütük denilen ve ocak halkının künyesiyle maaşları miktarını gösteren büyük defterle diğer maaş defterlerini tutan kalemin âmiri idi. Süistimal yapmaması için Yeniçeri kâtibi bir sene müddetle tayin edilir ve bu müddet bitince hüsnü hizmeti görülmüşse müddeti tecdit olunurdu. Çünkü Yeniçeri kâtipleri **ağa** ile uyuştuktan sonra ocağın kuyudatı elinde olmasına mebni ocağa hariçten adam alabilirlerdi. Bundan dolayı Yeniçeri kâtibinin pek ziyade itimada lâyık bir adam olmasına dikkat edilirdi.

Yeniçeri kâtibi künye defterini bizzat kalemiyle tutar ve yapılacak tashihatı yine bizzat yapar ve kütüğe hariçten başka kalem karıştırmazdı. Yeniçeri kâtibinin maaşı olmayıp her üç ayda bir verilen ulûfeden nefer başına bir akçe alırdı.

Yeniçerilerin maaş defterleri her üç ayda bir tecdit olunup eskileri **Efendi kapısı** denilen Yeniçeri kâtibi dairesinde saklanır ve daha eski olanlar ise hıfzedilmek üzere **dış hazineye** götürülürdü. Bu maaş defterlerini yazmak üzere Yeniçeri kâtibinin maiyetinde **şakird** ismi verilen bir **kalem** heyeti vardı. «Kanunnamei Âli Osman» a göre Yeniçeri kâtibi reisülküttaptan sonra gelirdi, ocak teşrifatında ise derecesi **Sekbanbaşıdan** sonra idi.» [5]

Şu izahata dayanarak ve emsali dairelerin teşkilâtına bakarak hükmediyorum ki ağa kapısında 54 üncü orta bir harbiye mektebi rolünü yaparak askeri talim ve terbiye ettiği gibi oraya devam eden ve şakird denilen memurlarla kâtipler de kalem ve daire işlerini, okuyup yazmayı **Efendi kapısı** denilen Yeniçeri kâtibinin kaleminde öğreniyorlardı. O kalemin şefleri bunların hocalarıdır. Ve Yeniçeri kâtibi de bu mektebin başıdır ve müdürüdür.

Yeniçeri kâtibi ile şakirdleri hem divanı hümayûn kalemi gibi orada yazının her türlüsünü hem de babı defterdari memurları gibi siyakat yazısını ve hesabı öğrenmek ve bilmek mecburiyetinde idiler. Çünkü ağa kapısında da hükûmetle ve halkla muhaberede yazının her çeşidine ihtiyaç olduğu gibi Yeniçerilerin üç ayda bir tahakkuk ettirilen maaş defterleri de siyakatla tutulurdu. Buna bir de maaş tahakkukunun icap ettirdiği hesabî melekeyi eklerseniz Yeniçeri kâtiplerinin babıâli ve babı defterdari kâtipleri kadar her iki cihette de mütehassıs olmasında, o suretle yetiştirilmesindeki zaruret anlaşılır. [6]

---

[5] Türk tarihi ana hatları müsveddelerinden: İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu. Sayfa: 66.

[6] Şimdi mütekaitlere verildiği gibi vaktiyle yeniçerilere de her üç ayda bir maaş verilirdi. Senenin on iki ayının arapça adlarının baş harfleri alınarak:

(1241) 1825 de Yeniçeriliğin kökü kazındığı sırada bu memur ve kâtip sınıfı da onlarla birlikte yok edilmişti. Fakat o sırada Asakıri Mansurei Muhammediye adı altında yeni bir asker sınıfı ihdas edilince orduda kayıd ve kitabet işiyle de uğraşacak mütehassıs memurlara lüzum görülmüş ve bu maksatla bir **Askerî kâtipler mektebi** açılmıştır.

Lûtfi tarihinin haber verdiğine göre «Asakiri Mansure taburlarında hizmeti kitabette kullanılmak üzere tezelden adam yetiştirilmek hususu tasavvur olunup askere yazılmak için taşradan gelen neferler arasında yaşları on beşten aşağı olan çocuklara ulûmu diniye ve harbiye ve san'atı celili kitabet öğretilmek için Şehzadebaşındaki Acemioğlanlar kışlası tahsis olunup adına **Talimhane** denilmişti. Ve o vaktin rayicine göre şakirdane ayda beş kuruş verilecek ve bir nevi bezden yelek ve mintan ve potur ve başlarına kalınca çuhadan sade şeritli şobara (bir nevi kalpak) giydirilecek ve ellerine ağaçtan yapılmış hafif tüfekler verilecekti ve yukarda yazılan ilimleri öğrenmek için de hocalar tayin olunup ricalden Saip Efendi adında birisi de buraya müdür tayin olundu.»

(1242) 1825 de kurulan bu mektebin ne kadar devam ettiği, nasıl çalıştığı ve kimleri yetiştirdiği hakkında malûmat yoktur. Bununla beraber o sırada Ruslarla Osmanlılar arasında çıkan harp yüzünden tedrisata devam edilmediği zannolunmaktadır.

Bu mektep (1250) 1834 de açılan Mektebi harbiyenin başlangıcı sayılabilir. Daha sonra eski saray Bâb-ı seraskerî ittihaz edilince diğer resmî daireler gibi oraya devam eden kâtipler hariçten gelen hocalar tarafından okutulduğu gibi biraz sonra bina dahilinde birkaç dershaneli bir mektep açılmış ve (1293) 1876 da bu mektep **menşei küttabı askerî** adını almıştır. Bundan sonraki izahatı kitabın ikinci cildinde bu mektebe ayrılmış olan bahiste göreceksiniz.

Mesera, Recâc, Beşen, Leraz diye inisyallerle gösterilirdi. Bu şimdiki Akayın Adaları, Kadıköy, Anadolu ve Yalova adlarının inisyallerinden teşekkül etmesi gibidir. İşte yeniçerilerin senede dört defada verilen aylıkları bu adlarla anılırdı; meselâ **beşen ulûfesi, isra ulûfesi denilirdi.**

Bu inisyallerin mahiyeti ve nasıl ortaya çıktığı izah edilmemiş olduğu için tarihlerimizde bu tâbirleri görenler meselâ **Msra'**yı Afrikadaki meşhur şehir sanıyorlar ki doğru değildir. Halbuki bu; Arap aylarından muharrem, safer, rabiülevvelin inisyali yani ilk harfleridir.

Osmanlı tarihinde bu üç aylık ulûfe meselesinin büyük bir ehemmiyeti vardır. Defterlerde değişiklik yaparak ve fazla asker göstererek hazineden fazla para koparmak, sağlam parayı değiştirerek yerine mağşuş yani kalp ve eksik para vermek veyahut üç ayda bir para vermekte gecikmek gibi haller yeniçerilerin sık, sık isyan çıkarmalarına, sadrazamı hattâ padişahı öldürmelerine sebep olurdu. Ve bu hâdiselerin çoğu yeniçeri kâtibinin başı altından çıkardı.

E. HALK MEKTEPLERİ

Bu kısımda doğrudan doğruya halk tabakasının okumasına tahsis edilmiş olan müesseseleri tetkik edeceğiz; bunlar sübyan mektepleriyle medreselerdir.

Sübyan mektepleri okumağa ilk başlıyan küçük Türk çocuklarına medreseler ise Türk gençlerine mahsustu; aralarında çok fark olduğu için medreseleri de eski ve yeni diye ikiye ayırıp öylece gözden geçirmek lâzımgeliyor.

Bundan önce kendilerinden bahsetmiş olduğumuz mekteplere yalnız Türk olmıyan unsurlar yani esirler, köleler ve devşirmeler girebildiği halde burada tetkik edeceğimiz mekteplerle medreselere de yalnız Türkler ve Müslümanlar alınırdı; fakat gariptir ki bu müesseselerde Türk talebeye ana dilleri öğretilmez, dersler Türkçe olarak okutulmazdı; okutma dili Arapça idi. Osmanlıcanın istifade ettiği üç esaslı kaynaktan birisi olan Farsça bile gerek mekteplere gerek medreselere çok sonraları girebilmiştir; Türkçenin ders dili olarak kabulü ise ancak 1839 Tanzimat ve nihayet 1908 Meşrutiyet inkılâplarından sonralara düşer.

I. SÜBYAN MEKTEPLERİ

Sabi denilen beş altı yaşındaki kız ve erkek çocukları okutmak için açılmış olan ilk tahsil müesseselerine bu ad verilir İstanbul Fatihi kendi adını taşıyan camiin dört bir tarafına her türlü ilim, sıhhat ve içtimaî muavenet müesseselerini kurduğu sırada bunlar arasında bir de sübyan mektebi yaptırmağı ihmal etmemiştir. Türkçe vakfiyesinde görülen şu :

«Camii şerifin garbe mail kapısı tarafında bir **Darüttalim** bina buyurdular.» fıkrası bunu gösterir. [1] Türkçe vakfiyede bu müessese-

[1] Bu bina Fatih'teki sıra kahvelerin arkasında idi. (1334) 1918 Fatih yangınında yandı. Şimdi yalnız dört duvarı kalmıştır ve bu da hususî idarece başkasına satılmıştır. Bugün bu bina kahvehane olarak kullanılıyor. İstanbul'un ilk mektep binası olmak itibariyle maarif tarihinde büyük bir kıymet ve ehemmiyeti olmak lâzımgelen bu bina-

ye **Darüttalim** denilmekle beraber vakfiyenin Arapçasında **mektep** tabiri de kullanılmıştır. Fatihten sonrakiler buna **Darülilim, Muallimhane, Mektep, Mektephane** de demişlerdir. Hemen her mahallede bir tane bulunduğu için halk dilinde **mahalle mektebi** adiyle de anılırdı. [2] Fakat halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde kısaca **sübyan mektebi** denildiği görülmekte ve işitilmektedir.

Fatih sübyan mektebine ancak yetim çocukların, yetim bulunmazsa fakirlerin çocuklarının alınmasını şart koşmuştur ki bu dikkate değer bir keyfiyettir. (Arapça vakfiye S. 132.)

Fatihin oğlu Beyazıt II nin camiinin cenup tarafına yapmış olduğu mektep için vakfiyesinde: «Ve muallimhaneyi dahi talimi eytam ve evlâdı fukara için vakfetti ki anlara mektephanede muallim ve halife olanlar talimi kelâmı kadim ve Kur'anı azim edeler» denildikten sonra şu kayıdların da konulmuş olduğunu görüyoruz :

«Ve bir salih hafızı kelâmullah ve namazın erkânın ve şeraitin bilir ve sübyan talimine münasip ve kadir kimse muallimhanede eytamdan ve sübyanı fukaradan otuz nefer oğlancıklara yevmi cumadan gayri günlerde mushafı kerime baka, Kur'anı menit okuda ve kemayenbegî öğrete ve bildire ve mazilerin ve geçmiş derslerin dinliye, ve namaza müteallik nesneleri okuda ve bildire, ve tedibe muhtaç olanları tedibi şer'î eyliye ve hizmetinde daim ciddü sa'y eyliye, ve destur vericek (akşam evlerine gitmek üzere talebe salıverildiği zaman) vâkıfın ruhiçün ve kabulü tilâveti eytam için dua ettire, ve bir salih hafız kimesne anda halife (kalfa) ola, sübyan okutmakta ve bildirmekte mazilerin dinlemekte ve tedipte muallime daim muavenet eyliye.»

Sübyan mekteplerinin ilk ders programı demek olan şu iki vakfiye gösteriyor ki bu mekteplerde Kur'an okutmakla derse başlatılıyor. Esasen İslâm âlemindeki usulün de bundan ibaret bulunduğunu İbn-i Haldun meşhur mukaddemesinde gösteriyor ve diyor ki :

«... Çocuklara Kur'an talimi şeairi dinden olmuştur. Çünkü Kur'an talimi kulûbi sübyanda iman ve akaidin rusuh ve istikrarını mucip olduğundan milleti İslâmiye kâffei bilâdda bunu iltizam eylemiş ve bu cihetle Kur'anı kerim badehu hasıl olacak melekâtın mebna aleyhi olan asıl ve esası talim olmuştur.»

---

nın hususiyetten ve bilhassa kahvehane olmaktan kurtarılıp restore edilerek muhafazası lâzımgelmez mi?.

[2] Bu mekteplerin çoğu taş ile yapılmış binalardan olduğu için **Taş mektep** de denilirdi. Şu kadar var ki bu son tâbir biraz da tahkiri tazammun eder. Meselâ **taş mektepte okumuş** sözü sübyan mekteplerindeki tahsil derecesi hatıra getirilerek cahil ve tahsilsiz gibi manaları gösterir.

İbn-i Haldun bunu böylece kayıd ve tesbit ettikten sonra Endülüslü Kadı Ebubekir İbn-i Arabî'nin İslâm memleketlerinde çocuklara mektepte elifbadan evvel Kur'anı okutmağa başlamalarını tenkit ettiğini söyler ve bu zatın «Şu bizim beldemiz ahalisinin gafletine bak ki evveli emirde etfalı kitabullaha başlatıp da anlamadığı şeyi okuturlar ve ehem olan şeyin vakti tahsilinde başka şeye nasbı nefsi ihtimam ederler,» dediğini yazar. [3]

Millî Talim ve Terbiye Dairesi Reisi İhsan Sungu bu mutalâayı yürüten Endülüslü Ebubekir İbn-il Arabî'nin hayatını ve meslekini Amerikalı Jorj Sartona atfen tetkik ederek der ki :

«... Çocuklara verilen terbiyenin çocuk seviyyesinin çok üstünde olan Kur'ana hasredilmesi yerine çocuğa evvelâ okuma, yazma ve hesap öğretildikten sonra Kur'ana başlatılması yolunda tesbit ettiği sistemin pek makûl olduğunu ve yaşadığı devirde bu fikirleri ortaya atmanın ileri ve cüretli bir hamle teşkil ettiğini» söyledikten sonra mutalâasını şu cümlelerle bitirir :

«Bundan dokuz asır önce bir İslâm âliminin ana dilleri Arapça olan memleketlerde bile çocuklara okuma öğretmeğe Kur'andan başlatılmasını bir gaflet saydığı ve tenkit ettiği halde bizde Türk çocuklarının ana dillerinde yazılmamış olan bir eseri okuma kitabı olarak vermek usulüne Cumhuriyet devrine kadar devam edilmiştir. [4] [5]

---

[3] Mukaddime - Faslı sadis tercümesi. Ahmet Cevdet Paşa, Sayfa : 331.

[4] Belleten. Sayı 7 - 8. Tevhidi tedrisat makalesi.

[5] Bu okutma usulünün kurbanlarından birisi de şu satırları yazandır. Değerli maarifçimiz İhsan Sungu'yu teyiden canlı bir misal olarak maceramı nakledeyim :

(1300) 1882 de Malatya'nın şimdi bir kaza merkezi olan «İmrun» köyünde doğmuşum. Dokuz yaşına kadar orada bulundum. Bir köylü çocuğu ev, tarla, bağ, bahçeye hattâ çobanlık gibi ne kadar işe sevkolunursa ben de o yaşlarda yazın bu işlerle uğraşır, ancak kışın okurdum. Üç sene kadar gûya okumuşum. Kur'anın birçok sûrelerini ezber biliyordum. Hattâ iki defa hatmetmişim.

(1309) 1891 de İstanbul'a getirildim. Kaydolunmak için Zeyrek rüştiyesine götürüldüm. Rüştiyenin müdürü Osman Nuri Efendi adında ulemadan birisi idi. Yaşımın ileriliğini görerek o zamana kadar hayli okumuş olduğumu tahmin etmiş ve kaçıncı sınıfa konulacağımı tayin için ne okuduğumu sormuştu. İki defa hatim indirdiğimi söyleyince Kur'anı açtı, bir yer gösterdi ve okumaklığımı söyledi. Gösterilen yerden bir şey okuyamadım başka bir yer daha açtı, orasını da ve üçüncüsünü de okuyamadım, güldü ve tabiî yalan söylediğime hükmederek beni rüştiyenin iptidaî kısmının ihtiyat sınıfına gönderdi.

Ben yalan söylemiyordum. Üç sene okumuş ve Kur'anı adetâ ezberlemiştim. Fakat harfleri tanımıyordum. Hoca okumuş, ben tekrar etmişim, böylece tekrar ede ede Kur'anı ezberlemişim. Meselâ birisi «Yâsin» dese «velkuranilhakim inneke leminel mürselin» diye alt tarafını gramofon plâğı gibi okuyordum. Fakat (Y) hangisidir, (S) hangisidir, aranırsa Yâsin sûresi Kur'anın neresinde bulunur? Bunları bilmiyor-

Fatihten ve Beyazıt II den sonra mektep yapanlar da hemen hemen bu şartları, bu okutma tarzlarını kabul ve tatbik etmişlerdir. Fakat daha sonraki vakfiyelere muallim ile halîfeden başka bazı dersler ve muallimler ilâve edildiğini ve bilhassa yazı dersinin programa

---

dum, hani bazı kör hafızlar vardır, kulaktan işitmekle Kur'anı hıfzetmişlerdir, düzgünce okurlar. Fakat benim gözüm olduğu halde hocamın idraksizliğinden mi, tedris usulünün fenalığından mı, daha doğrusu benim kabiliyetsizliğimden mi her nedense üç senelik ömrüm boşa gitmiş. Zeyrek rüştiyesinin ihtiyat sınıfında 5 - 6 yaşındaki çocuklarla birlikte okumak, fakat onlardan aşağı bir derecede bulunmak gücüme gitti, ısrarım üzerine oradan çıkarıldım. Yine o taraflarda **Nümunei Mektebi Osmanî** adında hususî bir iptidaî mektebine verildim. Bu mektep hakikaten nümune denilmeğe değerdi. Okuyup yazmak hevesim çok fazla idi. Bu, bir buçuk sene içinde bu mektebin üç sınıfını birden geçtim. Şehadetname almaya hacet kalmadan - ne suretle olduğunu hatırlıyamıyorum - Aksaraydaki Mahmudiye rüştiyesine verildim. 100 mevcudlu bir sınıf, talebe kısmen pencere içinde oturuyordu. Dersler bana çok ağır geldi, Arapça, Farsça, Fransızca bile vardı. Hesap hakkında iptidaîde esaslı bir şey görmemiştim. Burada programı oldukça yüklü olan bu dersten ürktüm, fakat yine çalışıyor, her şeyi ezberliyordum. Tatbikat ve müzakere için bana sıra gelmiyordu.

Rüştiyede çok durmadım, birkaç ay sonra (1310) 1892 senesi Şubatının 13 ünde Darüşşafakaya yazıldım. «Rüştiyeden gelmiştir» diye birkaç gün sonra birinci sınıftan ikinciye nakledildim. Derslerin kesilmesine ve imtihanların başlamasına üç ay vardı, burada da hesap karşıma çıktı. Darüşşafaka riyaziyeye ehemmiyet veren bir lise ıdi. Fena bir tesadüf ve bir talihsizlik de geldi çattı. Daha ilk derste kitabı yoktur diye hesap muallimi döverek beni bir hafta hapse attırdı, orada aç açına bu müddeti bitirdim. Riyaziyeden soğumaklığıma bu hâdise de sebep oldu. Darüşşafakada hapis usulünü ve hapishanenin şeklini Ahmet Rasim birçok yazılarında canlandırmıştır.

(1317) 1901 senesi Temmuz'unun yedisinde bu liseden sınıfımın ikincisi olarak çıktım. Her dersten notlarım tam olduğu halde riyaziyeden eksikti. Bu benim riyazî kafaya malik olmayışımdan ileri gelmekle beraber ta iptidaide usulü dairesinde hesap okumamaktan ve pedagojiye vakıf olmıyan bir muallimin haksız yere gösterdiği şiddetten başka bir şeye atfolunamaz.

9-10 yaşına kadar alfabeyi tanıyamamış bir çocuk nihayet sekiz sene içinde ve 18-19 yaşında bir liseyi hem de iyi bitiriyor. Bunda okuma çağının geçmiş veya gecikmiş oluşu ve bunun doğurduğu utanma hissi âmil olmuştur diyebilirim. 1908 inkılâbından sonra maliye sahasında ortaya bir cümle çıkmıştı: «Bütçe açığının fazileti terbiyetkârisi vardır,» deniliyordu. Acaba yaş ileriliğinin de terbiye ve tedris sahasında fazileti tebiyetkârisi mi vardır?

Bugün şu âcize bir maarif tarihi yazdırtacak bir kültür temin etmiş olan Darüşşafakayı hatırladıkça iki Darüşşafakalı şairle İsmail Safa ve Vasfi Mahirle birlikte:

İlmin, şerefim her nemi andımsa onundur.
Nem varsa onun, her ne kazandımsa onundur.
Bazan diyorum kendime ruhile Safanın:
Ben sayei sakfında yetiştim bu binanın.

Diyorum. Okuyucularım bu sevincimi, bu şükran borcunu ödeyişimi çok görmesinler, İstanbul'a getirilmemiş, Darüşşafakaya girmemiş olsaydım halim nice olurdu? İşte bunu düşündükçe tüylerim ürperiyor ve ihtiyarım elimde olmıyarak yukardaki beyitleri tekrar edip duruyorum.

girdiğini görüyoruz. Meselâ Mahmut I in anası tarafından Galata'da yaptırılmış olan mektep vakfiyesinde «Fenni kitabette mahareti müsellem ve talimi meşkı hattâ â'lem bir kimesne hacei meşk olup» deniliyor. Ve yine bu hükümdarın karısı Rami kadının Beşiktaş'ta yaptırmış olduğu mektebin vakfiyesinde de «Fenni hatta mahir ve talimi nikâtı hatta kadir bir recülü kâmil dahi mektepte haftada iki gün talimi şivei hat edüp» kayıdları görülüyor.

Abdülhamit I in vakfiyesindeki «Bir hattat üstat, talimi hatta sahibi itiyad kimesne dahi mektebi şerife müdavemet eden sübyana hacei meşk olup edaet ve sınaeti hat ile edayı hizmet eyliye» fıkrası ise hat muallîminden beklenen işi daha açık olarak göstermektedir.

Şu izahattan anlaşılır ki : Sübyan mektepleri çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılınması usullerini ve namazda okunacak âyetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç gaye ile kurulmuşlardır. Buradaki yazı, kaligrafi karşılığıdır. Yoksa yazı yazmağı yani bir şeyi kaleme almayı öğretmek demek değildir. Buna mukabil amelî hayatta onlara yarıyacak hesap, dünyayı tanıtacak coğrafya, geçmiş zamanı bildirecek, geleceklerinden ibret aldıracak tarih gibi derslerin ve bilgilerin bu mekteplerin kapısından içeri sokulmadığı görülüyor. Türkçeye ise hiç bir yer verilmemiştir. Taaccübe mahal yok! O devirde bu dersler daha büyük ve daha esaslı birer ilim müessesesi olan medreselere ve mekteplere bile sokulmamıştı.

Yazı ve meşk muallimi bile talebeye meramını anlatacak alelâde yazıyı ve Türkçenin imlâsını yani yazılış ve okunuş şeklini öğretmez, Arap yazıları ve Arapça metinler üzerinde nakkaşlık ve kopyecilik yaptırırdı. Bundan dolayıdır ki bu mekteplerden çıkanlar iyi bir nakkaş, iyi bir kopyeci olurlar, fakat dertlerini anlatacak iki satırlık bir mektubu yazamazlardı.

Açık Türkçe yazı yazmanın ve konuşmanın kaba bir hareket sayılması, Osmanlıca denilen o zamanki Türkçeyi iyi yazabilmenin ise ancak Arapça ve Farsça öğrenmeğe mütevakkıf bulunması da bu tarzda harekete sebebiyet veriyordu.

Epey zaman sonralara doğru bu ihtiyaç gereği gibi hissedilmiş olacak ki (1196) 1781 de Abdülhamit I in yaptırmış olduğu mektebin vakfiyesinde «Ve ulemayı âmilinden ulûmu arabiyette mahir ve tetkik ile istihracı mesaile kadir bir kimesne dahi mektebi şerifi mezkûrda **hacci küttap** olup mektebi münife müdavemet üzere olan sübyandan sahibi râst ve sedat ve baliği nisabı istidat olup ulûmu şetta nahvine (tarafına) kudretin sarfedenlere tedrisi ulûmu arabiyye ve talimi log-

ti farisiyyei dürriyye eyliye» denilmesi sübyan mektepleri programında büyük bir inkılâp sayılır.

Bu mektep programına Arapça ve Farsça'nın konulmuş olması o devirde hissedilen ihtiyacın bir ifadesi olmakla beraber Hamidiye mektebinin o sırada devletin en büyük hükûmet dairesi olan Babıâli yakınında bulunmasından ve oraya memur olacakların bunlara muhtaç oluşundan ileri gelir.

Hamidiye mektebi bir bakımdan (1254) 1838 de açılmasına teşebbüs olunan rüştiyelerin başlangıcı da sayılır. Çünkü bu Rüştiyelerin programları da Hamidiye mektebinden yüksek bir şey değildi. [6]

Sübyan mekteplerinde çocuklar parasız okuduktan başka üste de hem gündelik hem elbise alırlardı ve daha üstelik olarak da bedava yerler ve içerlerdi. Hattâ bunların hepsinden üstelik olarak da senede bir defa gezintiye götürürlerdi.

Padişah mektebleri ekseriyetle imaretler yani aşevlerinin yanında oldukları için o türlü mekteplerin talebeleri behemehal parasız yemek yerlerdi. Beyazıt II nin vakfiyesinde «... Her iki nevbet (akşam, sabah) fukara için pişen taamdan, eytamdan ve evlâdı fukaradan mektepte hazır olanlara âdet üzere her ikisine birer aş verirler, eti ve ekmeğiyle.» denilmesi bunu teyid eder. Kanunî'nin vakfiyesinde ise deniliyor ki:

«Mektebi şerifi mezburda taallümü Kur'anı azim eden eytami zuafanın melbusatı hususu için yevmî onar akçe verilip yılda iki defa eytamı mezbureye kifayet miktarı libas alıvereler. Ve her gün iki nöbet fukara için pişen aştan ve ekmekten mektebte hazır olan eytama ve evlâdı fukaraya vereler. Ve âdet üzere her gün ikisine bir çanak aş, bir pare et ve iki ekmek vereler.»

Fakat diğer kimselerin yaptıkları mektepler bu kolaylıktan istifade edemedikleri için o türleri de talebeye yiyecek parası yani gündelik verirlerdi. Bununla beraber Abdülhamit I in mektebi yanında bir de aşevi bulunduğundan «Mektebe devam eden sübyanın 60 neferine

[6] Hamidiye mektebi Bahçekapıda Hamidiye türbesinin karşısında ve Hamidiye imaretinin köşesinde bulunuyor idi. Altında bir sebil ile iki çeşme ve bir de mağaza vardı. (1330) 1914 de mektep ve imaret yıkılarak yerine dördüncü Vakıf han yapılmıştır. Sebil oradan kaldırılıp Gülhane parkı karşısındaki Zeynep Sultan camiinin köşesine götürülmüş, yeniden kurulmuştur. Bostancıda Evkaf idaresince yaptırılan yeni mektebe Hamidiye mektebinin adı verilmiş yani mektep de oraya kaldırılmıştır. Gerek mektebin, gerek sebil ile çeşmelerin resimleri Nevsali Osmaninin dördüncü senesinde görülür. Mektep ile sebil, İstanbul'un güzel binalarından olduğu için renkli kartpostalları da vardır.

günde ikişer akçe verile» kaydının konmuş olması oraya devam eden talebeye yemekten başka gündelik de verildiğini gösterir.

Talebeye verilen elbiseler :

«Her sene birer boğasi kapama, birer fes, birer mintan, birer zıbın, birer kuşak, birer mest papuç» [Şeyhülislâm Esat Efendi vakfiyesi]

*
* *

«İdi fıtırda birer kapama, birer kavuk, birer tiftik kuşak, birer mest papuç, on akçe nalçabâha» (Salihe Sultan vakfiyesi)

Mektep gezintileri :

«Her sene 1200 akçe ile hace ve halifei mektep olanlar sübyanı seyre götürüp tabhı taam ve itamı sübyan olunması» [Şeyhislâm Esat Efendi vakfiyesi 1168]

*
* *

«Eyyamı rebi'de sübyanları hocaları mesiregâha götürüp it'amı taam eylemeleri. [Rami kadının vakfiyesi 1166]

Vakfiyede gerek olsun, gerekse olmasın bütün mektepler bilhassa ilkbaharda bu gezintiye giderlerdi ve bu da hem mektep talim heyeti, hem mektep talebesi, hem de onların aileleri için bir sevinç, bir gezinti vesilesi olurdu.

Fakat o zamanlar şimdiki gibi nakil vasıtaları olmadığından çocuklar ancak kale dışarısına, mezarlık aralarına, yahut ötede beride yakın bir seyir yerlerine götürülürlerdi.

Mektep binalarının yapılış tarzları da incelemeğe değer: Şimdiki gibi ilk mektep binaları hükûmetin hususî idare vasıtasiyle halktan aldığı vergilerle yaptırılmazdı. Bunları başta hükümdarlar olduğu halde derece derece halk tabakasına kadar milletin bütün hayır ve ilimseverleri yaparlardı.

Yine bugünkü gibi eskiden ilk mektepler semt adlariyle veya numara ile gösterilmezdi. Çok yerinde bir âdet olarak mektep; o binayı yaptıranın adını taşırdı. Bu sayedendir ki bugün herhangi bir mektebi kimin ve hangi sınıf halkın yapmış olduğunu kolaylıkla biliyoruz.

İstanbul'da mektep yapmış olanların ruhlarını şad etmek için hepsinin adlarını burada göstermek isterdim. Buna muvaffak olamadım. Yalnız Muallim M. Cevdet son zamanlara kadar kalabilmiş olan mek-

tepleri tasnif ederek bunu tedrisat mecmuasının 4 - 48 sayısiyle yerli yerince neşretmiş olduğundan ondan istifade ile şu hulâsayı esere koyuyorum :

Kadınların yaptırdıkları mektepler	47
Hükümdarların yaptırdıkları mektepler	10
Paşaların yaptırdıkları mektepler	37
Esnaf ve ağaların yaptırdıkları mektepler	59
Bey, çelebi ve efendilerin yaptırdıkları mektepler	45
Toplam	198

İstanbul'da kaç sübyan mektebi vardı? Bunun sayısı hakkında katî bir rakam elde edilemedi. Evliya Çelebi (1040) 1630 da meşhur geçit resminden bahsederken İstanbul'da 1299 sübyan mektebi bulunduğunu söyler. Çelebinin haber verdiği rakamların bazan sağdan bazan soldan birer hanesi daima fazladır. Meselâ burada soldan bir haneyi kaldırırsak 299 kalır ki bu kadar mektep İstanbul için çok görülmez.

Tanzimattan sonra bu mekteplerin ıslâhına teşebbüs edildiği sırada sayılarının 360 raddesinde bulunduğunu ileride göreceğiz.

O tarihten 1924'e kadar yananlar, yıkılanlar, arsası ve binası satılanlar çıktığı halde evkaftan hususî idareye devrolunan mektepler sayısının 364 oluşu da verilen rakamların aşağı yukarı biribirini tuttuğunu gösterir.

Bununla beraber İstanbul'da tevhidi tedrisat kanununun neşrine kadar muhtelif tarihlerde yapılmış ve açılmış olan sübyan mektepleri hakkında kat'î ve sabit bir adet söylenemiyor. Kanunun neşrinden sonra mekteplerin bir deftere göre sayısı 364 dür. Diğer taraftan yine Evkaftan alınmış olan başka bir defterdeki mektep adlarına da yerlerine ve o zamanki durumlarına göre yapılan bir istatistikte :

92 Arsa olanlar
25 Fuzulî işgal edilenler
9 Ne suretle kullanıldığı bilinemiyenler
7 Evkaf tarafından satılanlar
29 Kirada olanlar
7 Medrese haline getirilenler
11 Halk Fırkası tarafından işgal edilenler
24 Harap ve kapalı olanlar
10 Boş bulunanlar

10 Defterde yazılı olduğu halde yerleri bulunamıyanlar
15 İlk mektep ittihaz edilenler
72 Müze ve dispanserlere, resmi daire ve cemiyetlere tahsis olunanlar
62 Akar olarak Evkaf idaresinde kalanlar ve yola kalbedilmiş olanlar.

373 Toplam

Olduğu görülür. Sayılar arasındaki ihtilâf tabiîdir. Maksat umumî bir surette sübyan mektepleri hakkında bir fikir vermektir. Bunun azlığı ve çokluğu hakkında mutalâa yürütmek maarifçilere düşer.

Mekteplerin yapılış tarzı da bir hususiyeti, bir güzelliği haizdi. En güzel mektep tipi: Kubbeli, geniş bir oda. Bunun yanında muallimin ve kalfanın oturacağı ufak bir oda. Bütün talebe kubbeli odada bir arada bulunurlardı. Talebe sıralara değil yerde minder üstünde diz çökerek okudukları gibi önlerinde de birer rahle (küçük masa) bulunurdu.

Bundan başka Türkiye maarif tarihinde ve Türk idare teşkilâtında tuhaf bir âdet var. Senenin muayyen bir zamanında sübyan mektebi çocukları sıra ile Babıâliye getirilip orada kendilerine pilav, zerde yedirilmesi ve bahşiş verilmesi usulüdür. Tarihlerimiz bundan hiç bahsetmezler. Fakat arşivden çıkan vesikalar bunun hakkında biraz izahat vermektedirler, Meselâ (1226) 1809 senesine ait bir vesikada :

«Bu iradei hazreti tacidari Babıâlide külli yevm pilâv zerde taphile it'am olunan mekâtibi sübyanın beherine birer rubu bahşiş verilmekte ise de elhaletü hazihi ahar veçhile çaresine bakılmak lâzımgelmekle sübyanı mezkûreye verilmek üzere 3000 kuruş ita edilip badehu telhis eyliyesin.»

*
* *

İzzetlû Defterdar Efendi;

«Babıâlide pilâv, zerde ile it'am olunduktan sonra ba iradei aliyye mekâtibi sübyaniyenin beherine onar pare olarak verilecek bahşiş için dünkü gün 3000 kuruş verilmişti. Ancak bugün yetmiş mektep tertip olunmuş olmak hesabiyle meblâğı mezbur gayri vafî olmakla masarifi mezkûre için bugün dahi 2000 kuruş ita edüp badehu telhis eyliyesiz.»

*
* *

«Bu makule maarifi zaide verilmeğe hazinei âmirede mevcut akçe olmayıp tatili maslahat olmamak için işbu bir kıta fermanı âli mu-

cibince yalnız 5000 kuruş berveçhi taviz mevacib tertibinden verilmekle meblâğı mezbur darphanei âmireden ita ile mevacib tertibine idhal olunmak için...»

Bu usulün ne zaman konulduğu, niçin yapıldığı, ne kadar mektep talebesi bundan istifade ettiği hakkında fazla izahat yok. İleride çıkacak vesikalar bunları aydınlatacaktır.

Bu vesikaların birisinde mekteplerin beherine birer rubu, diğerinde talebenin beherine onar pare verildiğinin yazılı oluşu da iyi anlaşılamıyor. Bir rubu o zamanki para ile neyi gösterir? Bir de bu kadar külfet ve masrafla ne gibi terbiyevî bir gaye istihdaf olunuyordu? Buraları meçhul.

*
* *

Sübyan mektepleri bahsinde ehemmiyetle hatırlatılacak bir keyfiyet de çocukları mektebe başlatma usulüdür. Buna havas **bed'i besmele cemiyeti** halk **Âmin alayı** der. Buna bilhassa hali vakti yerinde olan ailelerce çok ehemmiyet verilir ve bu da sünnet gibi o ailenin belli başlı gösterişlerinden, düğünlerinden birisi olurdu. Şimdiki gibi mektebe çocuk kaydı zamanı muayyen olmadığından herkes senenin hangi gününde olursa olsun çocuğunu mektebe başlatabilirdi. İşte bu başlatma yani kayıt bir usule, bir törene tâbidi. [7]

Evvelâ : Fakir bir ailenin çocuğu babası yahut aması veya velisi' tarafından en yakın mektebe götürülür, hocanın eli öptürülüp okutulmasına itina olunması rica edilir.

Saniyen : Orta halli bir ailenin çocuğu giydirilip kuşatılır, erkek ise fesine, kız ise saçlarına elmas, inci gibi müzeyyenat, boynunada kılâptanlı bir cüz kesesi takılır yakın akrabasiyle birlikte mektebe gidilir, çocuk derse başlattırılıp hocaya dua ettirildikten sonra mektepteki çocuklara, birer, ikişer kuruş ve hoca ile kalfaya da uçlarına birkaç mecidiye (yirmi kuruşluk gümüş para) bağlanmış birer yağlık (mendil) verilirdi.

---

[7] Mektebe başlama merasimi Tahirülmevlevî (Tahir Olgun) Mahfel mecmuasında (Sayı 42 Sayfa 113) bir makalede, Ahmet Rasim **Falaka** adlı eserinde (İstanbul. Hamit Matbaası 1927. Sayfa 153) yazmışlardır. Burada her iki muharrirden istifade etmekle beraber onların noksan bırakmış veyahut kayda lüzum görmemiş oldukları yerleri, kendi müşahade ve hatıralarımı meselâ gülbenki ve okunan ilâhileri ekledim.

Ahmet Rasim'in eseri Tanzimattan sonra «iptidaî» adını alan Sübyan mekteplerinin ve tedris usullerini adetâ renkli ve sesli bir sinema seyrettirir gibi canlı ve sürükleyici bir uslûbla anlatmaktadır. Kültür tarihiyle ve tedris usulleriyle uğraşanlara mutlaka okumalarını tavsiye ederim.

Salisen : Zengin ve kibar bir ailenin çocuğu mektebe başlıyacağı zaman gideceği mektebin hocasına haber gönderilir, hoca tarafından da talebeye :

— Yarın **âmin** var. Güzelce giyinin de öyle gelin, emri verilirdi.

Okunan ilâhî ve edilen dualar esnasında çocuklar **âmin** diye bağrıştıkları için bu törene **âmin alayı** denilirdi. Âmine gidecek çocukların miktarı az, yahut mektebe yeni başlıyacak çocuk babasının edeceği masraf ve fedakârlık çok ise başka mekteplerden de hocaları ve kalfalariyle birlikte çocuklar davet edilirdi.

Çok kerre Perşembe ve bazan da Pazartesi günleri yapılan bu alaylara sabahleyin çocuklar bayramlık elbiselerini giyinmiş oldukları halde mektepte toplanırlar. Önde **ilâhiciler** (ilâhi denilen o zamanki mektep şarkılarını okuyanlar), arkada **âminciler** (ilâhî arasında âmin diye bağıran talebeler) olmak üzere ikişer ikişer dizilirler ve böylece çocukça sevinçlerle mektebe başlıyacak çocuğun evine giderlerdi.

Mektebe başlıyacak çocuk yeni elbiselerini giyinmiş, üstü başı mücevherat ile süslenmiş, boynuna kıymettar bir şal ve sırmalı bir cüz kesesi takılmış olduğu halde evin kapısı önünde bekler, alay köşeden görünür görünmez hemen dışarı çıkarılır, kapının dışarısında bekliyen ve fenerlerinden birisine birkaç arşın basmadan **askı** bağlanmış olan faytona oturur, mektebe başlıyacak çocuk bir tane ise yanıbaşına akrabasından yahut konu komşudan birisinin o yaşta bulunan çocuğu, karşısına da ailesinin yakınlarından birisi oturduktan sonra araba gayet ağır bir yürüyüşle yürümeğe başlar ve çocuğun mektepte üzerinde oturacağı minder de arabanın önünde taşınırdı. Bu minder kadife, yahut kıymetlice bir kumaştan dört köşe yahut yuvarlak bir şekilde yaptırılır ve mektebin açılır kapanır **rahle**lerinden birine bağlanıp boynuna askı asılmış bir adamın başı üstünde taşıtılırdı.

İstanbul sokakları dar ve dik olduğu devirlerde araba yerine çok kere çocuk **midilliye** bindirilir ve bu daha ziyade hoşa giderdi.

Arabanın hareketiyle ilâhici başı da alayın önüne düşer ve çocuklara mahsus dik bir ses ile ilâhiye başlardı. İlâhici başı çocukların en çok musiki bileni olduğu için alayın ve ilâhinin idaresi ona aiddi. Bundan dolayı bazan birinci sıranın sağ tarafında bulunur, bazan önüne geçip yüzü talebeye ve alaya karşı olduğu halde arka arka yürürdü.

İlâhinin her iki mısraı okundukta ilâhiciler durur ve talebeler **âmin** diye bağırışırlardı.

O zamanlarda şimdiki gibi açık Türkçe mektep şarkıları olmadığından okunan ilâhiler daha ziyade dinî ve mistik mahiyette idiler. En ziyade Yunus'un, Niyazi'nin ve daha bunlar gibi sade ve açık Türkçe yazmış olanların manzumeleri okunurdu.

Gözüm ki kana boyandı şarabı neyliyeyim?
Ciğer ki odlara yandı kebabı neyliyeyim?
Ne yare yaradı cismim ne bana bilmem hiç!
İlâhi ben bu bir avuç türabı neyliyeyim!

*
* *

Gel vücudün ateşi aşkı habibullaha yak
Çeşmi kalbi ol ziyade fethedüp mevlâya bak
Sinen içre nuru zikr ile uyandır bir çerağ
Ol çerağın şulesile görüne didarı hak

Şu ilâhilerin mistik manalarını masum çocukların kavrıyamıyacağında şüphe mi var? Fakat ne çare! O devirlerde hep böyle şeyler ezberlettirilir ve okutturulurdu.

Şark musikisinde **zurnada peşrev olmaz ne çıkarsa bahtına** derler. Bunun gibi yine o musikiyi terennüm eden çocukların alayında da programa, ananeye o kadar riayet olunmazdı. Bazı kerre bu ilâhiler yerine - Hususiyle Tanzimattan sonra - belli başlı iki harp veya halk şarkısı mahiyetini almış olan

Ey gaziler yol göründü yine garip serime

Yahut :

Sıvastapol önünde yatan gemiler
Atar nizam topunu yer, gök iniler

Gibi parçaları da okudukları olurdu. Fakat sonraları Abdülhamit II zamanında bunlar da yasak edilerek yeni yapılan birtakım neşideler okunmağa başlandı. Bunların bir tanesinin sonu **padişahım çok yaşa** ile nihayet bulduğu için manzume okunup bitince hep bir ağızdan **padişahım çok yaşa diye** bağırılırdı.

Mekteplere çocuk başlatılması dolayısiyle ilâhiler okunması; ilk mekteplere musikinin girmesine sebep olmuştur. Talebeden sesi iyi olanlar ayırd edilerek onlara ilâhiler öğretilir kalan talebeye de hep bir ağızdan **eûzü besmele** çekmek ve **âmin** demek gibi şeyler talim ettirilirdi.

Alayın geçtiği cadde ve sokaklarda ona rast gelenler durur, kahvelerde oturanlar yerlerinden kalkar, dükkânlarında çalışanlar işlerini bırakır, evinde bulunanlar pencerelere veya kapıya koşarlar gözleri sevinç yaşı ile dolu olduğu halde onu seyrederlerdi.

Bu alayı görenlerden hiç kimse bulunmazdı ki henüz okumak çağına gelmemiş olan çocuğunun böyle bir alayla mektebe başlamasını temenni etmiş olmasın. Ve hiç bir yavrucuk görülmezdi ki kendisinin de böyle atlarla, arabalarla ve alaylarla dolaşarak mektebe başlamağı istemiş olmasın.

Bu bakımdan **âmin alayları** çocuk babalarını evlâdlarını okutmak ve çocukları da okuyup yazmağa heveslendirmek hususunda büyük faydalar temin ederdi.

Âmin alayı verilen karar dairesinde bazı mahalleleri dolaşıp gezindiği yerlerde maarif hevesini yaydıktan ve arttırdıktan sonra döner cemiyet evinin kapısı önünde durur, orada da ilâhiler okunup **gülbenk** denilen dua yapıldıktan sonra alay sona erer ve alaya iştirak edenler hep birden eve girerlerdi. [8]

---

[8] Gülbânk yahut gülbenk yüksek ses ve yüksek sesle hep bir ağızdan okunan şey veya söylenen söz demektir. Bu tâbir en çok Bektaşilerle Yeniçeriler arasında geçer. Fakat Bektaşi gülbenkleriyle Yeniçeri gülbenkleri az çok biribirinden ayrılır. Her ikisininki de kitaplarda ve mecmualarda mazbut ise de mektep çocuklarınınkinin bir yerde kaydına rastlamadığım için artık tarihe mal olmuş olan bu gülbengi de şuracığa kaydediyorum. Mektepliler gülbengi üç parçadan müteşekkildir ve ötekilerden uzundur:

Allah Allah inallah, celilülcebbar, muinüssettar, halikülleyli vennehar lâyezal, zülcelâl birdir Tanrı; erin erliğine, hakkın birliğine; dini mübîn uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah.

Allah Allah Allah, daim hayy (üç defa)

Evveli Kur'an, âhiri Kur'an, tebarekellezi nezzelelfürkan; eli kan, kılıcı kan sinesi üryan, ciğeri püryan; dini mübin uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah.

Allah Allah Allah, daim hayy (üç defa)

Evveli gaza, âhiri gaza, inayeti hüda, kasdi âdâ; dini mübin uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah.

Allah Allah Allah, daim hayy (üç defa)

Hacılar, gaziler, râviler; üçler, yediler, kırklar; gülbenki Muhammedî, nuru nebî keremi Ali, pirimiz, üstadımız hazreti Osmanı Zinnüreyni veli; gerçekler demine, devranına hu diyelim huuuuuuuuu....

(Hep bir ağızdan uzun bir hu çekilir)

Mektepliler gülbengi bizde okuyup yazmayı teşvikten ziyade askerliğin, askerde ölenlerin hatıra getirilmesi için yapılmışa benzer. Bu da asker ve cenkçi bir millet olduğumuzu gösterir. Yine bu gülbenkte Hazreti Osman'ın muallimlere **Pir** gösterilmiş olması bu zatın İslâmlarca en büyük kitap olan Kur'anın birçok nüshalarını yazdırarak

Evin sofası, yahut en büyük odası minderler ve seccadelerle döşenmiş, öd ağacı ve buhurlar yakılıp havalandırılmış olduğundan gelenler bu odaya toplanır, mektep hocası ortadaki mindere kurulur, mektebe başlıyacak çocuk da karşısındaki seccade yahut minder üstüne otururdu.

Gelenler arasında ulemadan yahut şeyhlerden birisi bulunursa hocanın yeri o zate teklif edilir ve onun tarafından çocuğa besmele çektirilirdi.

Çocuk boynundaki cüz kesesinden elifbasını çıkarıp hoca ile kendi arasındaki rahlenin üstüne kor, ilk sayfasını açar, hilâlini eline alıp hocanın vereceği işarete söyliyeceği söze dikkat ederdi. Çocukların okuyup yazma hevesini arttırmak için o vakitki elifbalar şimdikilerden daha süslü basılır, baş tarafı boyalı ve yaldızlı olurdu; bazı zengin ve eski aileler ise yazma ve tezhibli hattâ ailenin eskilerinden kalma elifbalardan teberrüken ders okuturlardı. Hilâller pirinç, vakfon, gümüş hattâ altından yapılarak herkes haline göre bir türlüsünü alır ve harfleri işaret etmek üzere çocuklar tarafından kullanılırdı.

Hoca Efendi eûzü besmele çeker ve «Yâ Râbbi kolaylaştır, güçleştirme, Yâ Râbbi okumamı hayır ile bitir» demek olan dua ile okutmağa başlar. Ve çok kerre yalnız ilk harf olan (elif) i öğrettikten ve tekrarlattıktan sonra ilk ders bitmiş olurdu. Dersin sonunda da: «Yâ Râbbi ilmimi, aklımı ve anlayışımı arttır» demek olan cümleyi okur ve bu cümle çocuğa tekrar ettirilirdi.

Bundan sonra çocuk hocasının ve odada bulunan babası ve akrabasiyle davetlilerin ellerini öper ve bu sırada talebe arasındaki hafızlar tarafından birer parça Kur'an okunur sonunda Hoca Efendi yahut başka birisi tarafından dua edilerek tören sona erdirilirdi.

Bundan sonra evin daha geniş bir yerinde kurulmuş olan sofraların başına geçilerek yemek, yahut yalnız lokma yenilirdi.

Bu iş de bittikten sonra çocuklara ikişer, üçer kuruş dağıtılır ve bunlar arasında ilâhicilere biraz fazlaca para verilirdi. Hoca efendi

---

İslâm diyarının her tarafına göndermiş ve bu yüzden İslâmî ilimlerin öğretilmesine hizmet etmiş olmasından ileri gelir. Şu halde İslâm âleminde ilk muallim üçüncü halife Hazreti Osman sayılıyor demek olur. **Pir** tâbiri bunu gösterir. Çünkü pir; bir **işi ilk defa yapana denilir.**

Bu gülbenki lise riyaziye muallimlerinden aziz arkadaşım Hafız Kemal'in kuvvetli hafızasına borçluyuz. Konservatuvar, yahut üniversite pedagoji enstitüsü himmet eder de bunu notaya ve plâğa alırsa okunuşu da tesbit ve bu suretle maarif tarihine yapıldığı sanılan hizmet tamamlanmış olur.

ile kalfaya da hallerine göre paradan başka cübbelik çuha yahut mintanlık kumaş verilirdi.

Törenin son bir şekli daha vardı ki o da evin darlığına yahut başka bir mahzure göre mektepte yapılmasıdır. Bunda da at yahut arabayla talebe mahalleleri dönüp dolaştıktan sonra mektebin önüne gelinir, çocuk mektepte Hoca Efendinin önünde besmele çeker, çocuğun ailesiyle davetlileri gelirler ve daha önce gönderilmiş olan lokmayı da çocuklar mektepte yerlerdi.

Bir de mektebe başlıyacak çocuk tekye şeyhlerinden, yahut tarikat mensuplarından birisinin çocuğu ise âmin alayına şeyhin tarikatine mahsus sancaklarla tekyenin dervişleri iştirak ederek **Nevbe** ile tarikat âyini de yapılırdı [9]

Tanzimattan sonra **iptidaî** ve daha sonra **ilk mektep** adlarını almış olan sübyan mekteplerinin o zamanlara ait safhaları bu eserin ikinci cildinde gösterilecektir.

---

[9] Nevbe; tekyelerde bayram ve kandil günlerinde âyinden önce yapılan âhenktir, yanı musiki faslıdır. Nevbe'de **Halile, mazhar ve kudüm** çalınır, halileyi şeyhler, kudümleri nakip ve necipler, mazharları da dervişler çalar ve nevbe şeyhin halileye vurmasiyle başlardı, zâkirler de kasideler okurlardı. Halk arasında musiki fasıllarında kullanılan çalgıların tekyedeki adları başkadır. Meselâ zile halile, biraz büyüğüne çalpare, tefe mazhar, nekkareye kudüm hattâ bunun çiftelisine bir de (şerif) eklenerek **Kudümü şerif** denilir.

Rüfailerin nekkaresi tek idi. Ve sol kola takılarak sağ elle çalınırdı. Mevlevilerinki çift idi. Bu da oturulduğu yerde çalınırdı. Halk dilinde **çifte nara** denilen de budur. Bu tabir hakkında «..Türkiye'de şehirciliğin tarihi inkişafı» adlı eserimde Yenikapı mevlevihanesi şeyhi Celâl Efendiye atfolunan zarif bir fıkra vardır. Lûtfen bakınız.

Rüfailer bu fasılda bazan rebap da bulundururlardı. Mevlevilere gelince kudümden başka keman, kanun, santur, ney gibi çalgıları da çalarlardı.

Tarihe karışmış olan bu âletleri şimdi İstanbul'da Beyazıt'ta İnkılâp ve Ankara'da Etnoğrafya müzesinde görebilirsiniz. Bu âletlerin kullanılması da gösterir ki saz ve söz yalnız mevlevî ve bektaşi tekyelerinde değil az çok hepsinde vardı. Bu âletlere şerafet ve kudsiyet izafe etmekle mahiyetleri değişmiş sayılmaz.

II. ESKİ MEDRESELER

Osmanlı imparatorluğunda medrese açılması hükûmetin kuruluşu ile başlar; İznik'te, Bursa'da, Edirne'de ve Anadolu ile Rumeli'nin başka şehir ve kasabalarında ilk zamanlarda açılan medreselerle oralarda okutulan dersler bu eserin çerçevesi dışarısında kaldığından burada Fatihin medresesinden başlıyacağım :

Fatih İstanbul'daki imaretini [1] yapmak için çevresinde Bizans imparatorlarının mezarları bulunan Havariyyun kilisesinin yerini seçmiş, kiliseyi yıktırmış, mezarları kaldırmış ve yerlerini dümdüz bir hale getirmişti. Bu düzlüğün ortasına camii kurdurduğu gibi şimal ve cenup taraflarındaki sedler üstüne (eski tâbirlerle Karadeniz ve Akdeniz cihetlerine) de sekiz medrese yaptırtmıştır.

Araplar bu türlü düzlüklere ve geniş sahalara **sahn** dedikleri için bu medreselere de Osmanlıca **Sahn medreseleri** ve Arapça anlatışla **Sahni seman** adı verildi. [2]

---

[1] Burada imaret; yemek pişirilen ve dağıtılan yer manasına gelmez. Mamûre ve âbide demektir; bu tabir hakkında **Türk şehirlerinde imaret sistemi** adındaki risalemde tafsilât vardır; lûtfen oraya bakınız.

[2] Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu **Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtında** (Sayfa 21, kısım 2) «Medrese binaları İstanbulun tam ortasına düştüğü için **sahn** adı verilmiştir.» demekle ortaya üzerinde iyice durulacak bir mesele çıkarmışlardır. Evvelâ orasının İstanbulun tam ortası oluşu fennî harita yapılmamış olduğu o devirlerde nasıl ölçülmüşte bilinmiştir? Saniyen: **Sahna** yalnız ve alelıtlak **orta** manası veriş Arap dilinde de Osmanlıların kullanışına da uygun değildir. Çünkü Araplar **sahnüddar** derler ve bunu **sahatuha ev vesatuha** tarzında tarif ve izah ederler; bu takdirce **sahn** avlu dediğimiz yer olmuş oluyor. Arapçadan Fransızcaya kamusun **sahnüddarı, Cour de la maison** diye tercüme edişi de bunu gösterir. Araplar bir de **Es Sahnü mine ardı** tâbirini **mesteva minha ile** tavzih ve tefsir ederler; bu manaya göre de **sahn** düz yer, geniş saha manasına gelir. Bir evin, bir odanın ortası onun düz yeri ve geniş sahası olduğu için **orta** tâbiri bundan çıkmış olsa gerek. Camiin avlusuna hâlâ **sahanlık** denildiği gibi merdivenlerin düz ve geniş yerlerine de halk dilinde **sahanlık** denilmekte olması **sahn** tâbirinde **orta**dan ziyade **genişlik** ve **düzlük** manası aranmak lâzımgeleceğini gösterir. Tiyatrolarda localara nisbetle oyuncuların oynadıkları yer daha geniş ve düz olduğu için ona da **sahne** denilmiyor mu?

Müftioğlu Ahmet Hikmet: «**Sahn** denilmesi: mezunlarının sahnei harbe ekseriyetle memur edilmelerinden münbaistir.» demesi büsbütün indî ve aykırıdır. (Mihrap mecmu-

Daha sonra Fatih bu sekiz medreseyi klâsik tahsil için kâfi görmiyerek onları tamamlamış olmak üzere Sahn'ın dışarısına ve yine camiin şimal ve cenup taraflarına sekiz medrese daha yaptırmıştır. **Tetimme** denilen bu medreseler sahn medreselerinden inşaat tarzı itibariyle de ayrılır küçük ve kubbesizdirler. [3] Sahn medreselerinin her birinin 19 ar odası vardır. Bu odaların 15 i talebeye, ikisi muitlere, ikisi de kapıcı ile hademeye tahsis edilmişti. Her odada ancak bir talebe yatar kalkardı. Tetimme medreselerinde de talebe için sekizer oda vardı. Fakat burada üç talebeye bir oda verilirdi.

Tetimme medreseleri sahn medreselerinde okuyacak talebeyi hazırlardı ve bir nevi idadî mahiyetinde idi. Buradaki idadî tâbiri şimdiki lise mukabili değil hazırlayıcı ve daha eski tabirle **mahrec** demektir. Medrese tahsilinin ilk dersleri buralarda öğretilirdi. **Tetimmenin** bir adı da **Musilei sahn**dır.. **Sahn**a ulaştırıcı demektir ki bu mana da yakışık alır. **Sahn** da bulunan talebeye **Danişmend**, Tetimmedeki talebeye **Softa** denilirdi. [4]

---

ası sayfa 718) Bu devirlerde sahnei harple alâkası olmıyan bir tek sınıf halk varsa onlar da medrese mezunlarıdır. Bir lûgatın manasının yanlış anlaşılması onu ne kadar yanlış anlatmağa da sebep oluyor. Hayret!

[3] Tetimme medreselerinin Akdeniz (daha doğrusu Marmara denizi) tarafına düşenleri üzerinden tramvay geçen 30 metrelik yola kalbedilmiştir. Fakat Karadeniz (bunun da doğrusu Haliç) tarafına düşenleri hâlâ durmaktadır.

[4] Osmanlı lûgatçıları **softayı** Farsça **suhte**den getirirler. **Suhte;** yanmış demektir. Profesör İsmail Hakkı da bu fikre saptığı için mesele ehemmiyet kazanmıştır. Gûya medrese talebesi ilim uğrunda yanmış, yakılmış kimselerdir, diye bu adı almışlardır deniliyor; halbuki medrese talebeleri gerek zihniyet, gerek ders okuyuş ve öğreniş itibarile öyle kolayca yanıp tutuşacak nesnelerden olmadığından bunların bu suretle adlanması sebeplerini başka yerlerde aramak lâzım gelir:

Osmanlı Türkçesinde **sûfî, sofu** ve **softa** şekillerinde üç kelime vardır; bunların üçü de Yunanca **sofos** tâbirinden alınmış oldukları halde dilimizde yazılış tarzları gibi delâlet ettikleri manalarda da biribirinden ayrılmışlardır. Bunlardan tekyelerde İslâm felsefesi demek olan **tasavvuf** ile uğraşanlara **sûfî** medreselerde şer'iyat ile, fıkıh ve kelâm okuyanlara **softa** denildiği gibi ne medreseli ne de tekyeli sayılmıyan yani ne fıkıh ile kelâmı, ne de islâm felsefesini kavrayamıyarak kaba ve geri fikirli, dar zihniyetli fakat görünüşte koyu bir dindar görünen kimselere de **sofu** denilir. Atalar sözlerimizden: **Sofu soğan yemez, yese de kabuğunu yerde koymaz** bunlar için söylenmiştir.

Yunanlılar hikmet manasına gelen **sofos** kelimesinden hikmeti seven manasına olarak **filosofos** yapmış ve yine bundan **sofist** tâbirini ortaya çıkarmış oldukları gibi Araplar bu Yunanca kelimeleri elâstiki olan dillerine uydurarak birincisinden **sûfî, tasavvuf;** ikincisinden **filosof, felsefe ve tefelsüf;** üçüncüsünden de **sofista,** ve **safsata** kelimelerini çıkarmışlardır. Fransız kamusu; **sophist** kelimesini safsatacı, mugalatacı diye tarif eder. Felsefe kitapları bu kelimeyi «Sokrat zamanında birçok cerbezeli şarlatanlar peyda olmuş ve kendilerine sofist yani sofistaî unvanını vermişlerdi.» tarzında izah ederler. (Felsefe dersleri, Rıza Tevfik sayfa 14) İşte dilimizde kullanılan ve burada bahse

Talebeyi okutanlara **Müderris** muavinlerine bugünkü tâbirle doçentlerine **Muit** denilirdi ve tetimmelerdeki dersleri muitler okuturdu. **Muit** : müderrisin verdiği dersi iade ve tekrar eden softadır.

Her medresede odalardan büyük birer dershane vardı, ilk zamanlarda dersler buralarda okutulurdu. Sonraları başka medreseler de yapılarak talebe çoğalınca ve medreselere kudretli muallim bulmak imkânı olmayınca hepsinin istifade edebilmesi için dersler camilerde okunmağa başlandı ve **dersiâm** denilen bu derslere aynı kitabı takip eden her medresenin talebesi devama başladı. İş bu raddeye gelince medreseler birer talebe pansiyonu halini aldı. Talebeler ancak buralarda yatarlar, yerler, içerler ve derslerini müzakere ederlerdi. Talebelerin yemesi, içmesi imaretin çevresindeki **aşevi**nden parasız temin edilirdi.

Medreseler şimdiki gibi sınıf üzerine değil okunan kitap üzerine taksim edilmişti. Bununla beraber müderrislerin rütbelerini ve maaşları derecesini gösteren :**iptidayi hariç, iptidayi dahil, musilei sahn** ve **sahn** tâbirlerini sınıf sayanlar da vardır.

Medrese teşkilâtını yahut sınıflarını şu tarzda sıralayanlar da görülüyor.

İptidayi hariç, hareketi hariç, iptidayi dahil, hareketi dahil, musilei sahn, sahnı seman, iptidayi altmışlı, hareketi altmışlı, musileî süleymaniye, havamisi süleymaniye, süleymaniye, darülhadis. Fakat bu taksimat sınıftan ziyade medreselerde ders okutan hocaların rütbelerini yahut medreselerin kadrosunu gösterir.

Medreselerde sınıf taksimatı okunan derslere göre yapılmıştır. Aşağıdaki programlar bunu açıkça gösterecektir.

Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu'nun Üniversite tarih notlarında yazdığına göre: Evvelâ iptidayi hariç medresesine giren talebe burada elifba ve ilmihal, Kur'an, yazı, âmâli erbaaya kadar hesap görürdü. Orta tahsil dahil ve hariç iki medresede yapılırdı. Bunlar da

---

mevzu olan **softa** kelimesi Yunanlıların bu **sofist** tâbirinden kısaltılmıştır, yoksa kelimenin Farsça **suhte** ile asla bir münasebeti yoktur.

Meselenin esası böyle olduğu halde bu cihetlere asla yanaşılmayarak, daha doğrusu akla getirilmeyerek sofî ile Tasavvuf Arapça yün demek olan **sof** dan yahut **safvet** den veya Eshab-ı sûffe yani **sofa**dan çıkanlar ve bu lûgatlarla **sûfî** ve **tasavvuf** arasında birçok münasebetler arayıp bulanlar pek çoktur; Hattâ bu tâbir hakkında Sadık Vicdanî **sûfî** ve **tasavvuf** adında bir risale neşretmiş olduğu gibi profesör İzmirli İsmail Hakkı da Ceridei İlmiyede uzun uzadıya yazılar yazmışlardır; mesele bu kadar sade ve basit iken lûgatçılarla tarihçiler hattâ felsefeciler niçin bu zahmetlere katlanmışlardır anlıyamadım!

mukaddematı ulûm denilen sarf, nahiv, yazı, iştikak, eşkâli tesis ve şerhi (hendese), hesap, adâbülbahis (münazara) isagoci (mantık) ve onun şerhi fenari ve daha yüksek olarak metali şerhi ve kelamdan haşiyei tecrid okunurdu. Fakat isagoci ile şerhleri dahil medresesine mahsus olup bir dereceye kadar yukarı olan hariç medresesinde metali şerhi okunurdu.

Orta kısımdan sonra tetimme medreseleri yani liseler gelirdi, burada mantıktan şemsiye şerhinden başlanarak belâgattan şerhi miftah ile muhtasar meanî, mutavvel, usulü fıkıhdan sad'rüşşerianın tavzihi ve bunun şerhi telvih, kelâmdan şerhi tecrid ile Sadeddin Teftazaninin telhis şerhi ve Kadı Beyzavinin tevali kitabiyle İsfihaninin yazdığı şerh okutulurdu.

Sahni semanda keşşaf tefsiri, kelâmdan seyyidi şerifin mevakıf şerhi, usulü fıkıhdan Şirazlı Kadı aduteyci'nin muhtasar münteha adlı şerhi, fıkıhtan Ömer Merginaninin hidayesi ile bunun Bayburdlu Ekmelüttin tarafından yapılan şerhi okutulurdu.

Sahnı süleymaniyede hadis, usulü hadis, tıb, tabiyat, riyaziye ve heyet gösterilirdi. Kelâm derslerinde hükema denilen filozoflarla kelâmcılar arasındaki muhtelif meselelerin münakaşalarına ehemmiyet verilirdi.

Medreselerde ikinci yeniliği yapan Kanunî'dir. Bu hükümdar da kendi adını taşıyan imaretin şimal, cenup ve şark taraflarına yedi medrese yaptırmış ve bu medreselerin havamisi Süleymaniye denilen beşini Fatih medreleri gibi lise derecesindeki tahsile, birisini hadis ilminde ihtisas kazanmak istiyenlere, birisini de tıb öğrenmek arzu edenlere tahsis etmişti.

Profesör İsmail Hakkı'nın dediğinin ve diğer muharrirlerin de teyit ve tekrar ettiklerinin aksine olarak Süleymaniye medreseleri arasında riyaziyat ve tabiiyat için ihtisas medreseleri olmadığı gibi Süleymaniye medreselerinde tıb tahsilini görüp de fıkıh, şer'iyat ve edebiyatta ilerlemek ve mütehassıs olmak istiyenler oradan Fatih sahn medreselerine gitmezlerdi. Fakat Fatihle diğer medreselerde lise tahsilini bitirmiş olanlar Süleymaniyedeki tıb ve hadis medreselerine ve bunların müderrislerinin derslerine devam ederlerdi. Süleymaniye medresesi müderrislerinin aylıklarının Fatih medreseleri müderrislerininkinden üstün oluşu zaman icabıdır. Yalnız darülhadis bir ihtisas medresesi olduğu için bunun müderrisinin hepsinden yüksek aylık alması gayet tabiidir. Bunun en büyük şahidi ve isbatçısı Kanunî'nin vakfiyesidir. Vakfiyede darüttıb ile darülhadisten başka ihtisas medresesinden bahis yoktur.

Medreselerin Fâtih devrinde kurulan ve Kanunî zamanında tekemmül eden teşkilâtiyle ders programının gitgide nasıl bozulduğunu, programların ne suretle hafifletildiğini başta Kâtip Çelebi olduğu halde bu mesele ile uğraşan muharrirler ve medreselerin ıslahı hakkında fikir yürütenler uzun uzadıya anlatmaktadırlar. Bundan dolayıdır ki Asafname müellifi Lûtfi Paşa gibi yaptığı imaret parçaları arasından medreseyi kaldıranlar bile görülmüştür.

Fakat bu ifrata mukabil eski medreselerin Avrupadaki emsali müesseselerden üstün birer ilim ocağı olduğunu gören ve yazan Avrupalı muharrirler de bulunmaktadır.

150 sene kadar hâkimiyetimiz altında yaşamış olan Macarlar memleketlerinde bırakmış olduğumuz vakfiyeleri kemali itina ile toplayıp bundan 48 sene önce Macarca tercümeleriyle birlikte **«Török defterek = Türk defterleri»** adı altında bastırmışlar ve bu eserde bizim medreselerimizi methetmişlerdir.

Peşte millî arşivi direktörü doktor Fekete'nin bu mesele hakkında o eserin mukaddemesinden alarak ve Türkçe olarak bana yazmış olduğu 22 Eylûl 1938 tarihli mektuptan aşağıdaki satırları olduğu gibi alıyorum :

«... Türkiye'nin idaresinde mektep ile medrese olmak üzere iki tedrisat tipi bulunurdu. Budun, Temeşvar, ihtimal ki Sigetvar ve sonraları Kanije gibi ileri Türk şehirlerinde mektepten başka birer yüksekçe tedrisat müessesesi de bulunurdu; bunun adı medrese idi; medreselerin tedrisatı camilerde değil hususî binalarda vuku bulurdu; müderrisler yüksek bir tabaka teşkil ediyorlardı. Medreselerdeki tedrisat riyaziyat, nücum, tabiiyat, tababet, hukuk ve felsefe ilimlerine teşmil ediliyordu. Kezalik hitabet de (edebiyat olacak) ayrı bir müderris tarafından okutuluyordu. Din ile mahkeme ve idarei mülkiye adamları tahsillerini bu medreselerde görüyorlar ve bu mesleklerde ancak buradan yetişen talebeler kullanılıyordu.

Bütün tedrisat adamları devletten maaş alıyorlardı. Muarrifin (?) (Acaba muit mi demek istiyor?) gündeliği 3 - 4, muallimin gündeliği 8 - 10, müderrisin gündeliği 30 - 40 akçeye kadar yükseliyordu. Medrese müdavimlerine bile günde 2 - 3 akçe raddesinde muavenetler yapılması (gündelik verilmesi) dikkate değer bir cihettir. Bu defterlerden anlaşıldığına göre Türk devleti umumî tedrisatın ehemmiyetini Hıristiyan devletlerden önce takdir edip kültür işlerine Hıristiyan devletlere nisbetle çok fazla para harcıyordu.»

Bir Avrupalının methettiği eski Türk medreseleri zamanla birlikte

yürüyemedi, günden güne gerek Türkiye'de, gerek bilhassa garpta mektepçilikte ve okutma usullerinde birçok yenilikler ortaya çıktığı eski medreseler garpta birer darülfünün haline getirildiği halde bizimkiler ilk derecelerini bile muhafaza edemiyerek seneden seneye kıymet ve ehemmiyetten düşmeğe başladılar. Medreseleri bu düşkünlükten kurtarmak, onlara diriltici bir ruh üflemek hususunda üç sene içinde ciddî ve esaslı hiç bir teşebbüsü tarihlerimiz kaydetmiyor; Kâtip Çelebi gibi mütefekkirlerimiz bu yolun çıkmaz olduğunu anlıyorlar; bu yolda eserler yazıyorlarsa da asıl resmî teşekküller ve hükûmet bunun fenalığını bir türlü anlıyamıyordu. Kâtip Çelebi'nin anlaması bir garp lisanını bilmesi, garp dilinden eserler tercüme etmiş olması ve bilhassa medrese tedrisatiyle iktifa etmiyerek hususî surette bilgi sahasını genişletmiş bulunması idi. İşte medrese programlarının fenalığını, okunuş yollarının kifayetsizliğini ancak bu türlü adamlar anlıyabilirlerdi.

Kâtip Çelebi'den sonra medreselerin son ihtizar devresini o zamanlarda yaşamış, o medreselerde okunan dersleri okumuş ve bir de öğrendiği bir yabancı dil sayesinde gerek burada, gerek Avrupada garp kültürünü de almış olan mütefekkirlerimizden dinlemek herhalde faydalı olacaktır. Esefle söyliyeyim ki, müttefekkirlerimizin pek azı bunun hakkında fikir ve kalem yürütmemişlerdir. Görebildiklerimden birkaçının mütalâalarını burada bulundurmak istedim; bu müttefekkirlerden birisi Ali Suavi'dir; bu zat medreselerin okutuş tarzı hakkında bir manav oğluna atfen şu satırları yazar:

«... Sarf ve nahiv ve belâgat ve mantık: **sarf**dan pek çok ilâç ve tasrif belledim. **Nahiv**den pek güzel irâp yapardım. Lâkin Arapça bir güzel nutuk irad etmesini veya bir hoşça mektup yazmasını hâlâ yapamadığım cihetle şu iki ilimden dahi müstefid olamadım desem doğru söylemiş olurum.

Belâgattan hayli ıstılâhat ve muhassenat namiyle nice tabirat ezberledim amma şivei terkibi Arabîyi ve mezayayı eş'arı anlamadığımı ve hâlâ arabiyülibare bir kıta inşad etmeğe iktidarım olmadığımı pekâlâ biliyorum.

Mantıktan külliyatı hams ve tarifatı ve ıstılâhatı hıfzettim, lâkin garazsızca söylersem evveliyat ve zanniyat ve vehmiyatımı biribirinden tefrik ve temyize muktedir olamıyorum ve mantıktan garaz ve maksut olan tehzibi efkâr kaziyyesinden hâlâ gafilim.

Fıkıhtan ise pek çok senelerde şuruh ve havaşiyle beraber **Halebi** ve **mülteka** ve **dürer** gibi kitaplar okudum. Lâkin burada dahi doğru-

sunu söyliyeceğim, çünkü fıkhın ibadete müteallik olan ebhasından **Halebi tercümesi, Bağdadî** ve **Hülviyyat** gibi Türkçe kitaplar okuyan avamdan ve muamelât bahislerinde ise mahkeme naip ve kâtipleri ve müfti müsevvidleri gibi Arabî okumamış adamlardan daha iyi bilmiyorum. Belki bunların bazı zekilerinden aşağı kalıyorum.

Kelâmdan ise mufassalât okumuş ve mutalâa etmiş olduğumdan ıstılâhatı ve mezahip ve mübahasat öğrendim. Fakat mücadele ve ilzam ve safsatadan başka bir netice çıkaramadım.

Hikmet ; artık şu asırda hikmet okudum der isem pek utanacağımdan bu bahsi hiç açmasaydım daha iyi olurdu amma bütün sükût dahi etsem okumamış ve tecrübe etmemiş derler diye korktuğumdan söyledim ve şu kadarcık beyanla iktifa ederim ki okuduğum kitaplar beş altı yüz sene evvel telif olunmuş ve o tarihten bu vakte kadar fününu hikemiyye pek ilerlemiş ve alelhusus eskiden **cüz'ü lâyetecezza** ve **zaman** gibi mebahisi lâfziyei akime şimdiki zamanımızda bütün bütün kalkıp hikmeti tabiiye başka bir kalıba ifrağ olunmuş yani maarif ve sanayii tevlit edecek kavaid ve mesail intihap olunup ilerletilmiş ve anlardan birtakım marifetler ve sanatlar çıkarılmış ki bunlara aklım bile ermediğinden şimdi hikmet okudum desem pek küçük düşeceğim. Haşa sümme haşa garazım ulûmu mezbureyi zemmetmek değildir. Ancak şu ilimleri beş yaşındanberi okudum, fakat bunlardan, matlûp olan menafiden elbet mahrum kaldım demektir. [5]

Bu sebep ise çalışmadım desem; hayır çalıştım; kitabım yoktu desem; hayır vardı; herkesin okuduğu tertip ve usul üzere okumadım desem emsileden vakti icazete kadar hocalık usulü üzere okudum; hasılı bu ilimlerde fayda var anladım. Lâkin o faydayı niçin ben edinemedim? İşte burasına şaşıyorum. Âlim oldum, fayda gördüm desem, andan dahi korkuyorum; zira benimle ülfet edenler hep bilirler ki iki satır velev Türkçe olsun okunup anlaşılacak surette yazamıyorum: Otuz beş yıl çalışmış olduğum Arapça lisanı üzere dört lâkırdıyı bir yere getirip ne söylemek ne de yazmak elimden geliyor.

Dahası var; orasını söylemiyecektim amma artık halk ne derse desin bakmıyacağım, söyliyeceğim. Şu ki: Okuduğum birtakım divanlardan ve edebiyat ve eş'ardan ve meselelerden hayalât ve evhamdan başka ne belliyebildim? Süi ahlâktan ve işret ve aşk gibi şehevattan ve

---

[5] Burada hikmet bugünkü fizik manasına alınmış. Halbuki medreselerde hikmet namına okunan ders metafizik idi ve medreseliler bunu hikmeti cedide denilen felsefeden ayırd etmek için hikmeti kadime veya atika derlerdi. Bunu çok iyi bilmesi lâzımgelen Ali Suavi niçin böyle yazmış anlıyamadım.

nefsanî telezzüzattan gayri bunlardan ne kazandım? Yazıklar olsun ki bir daha ele geçmiyecek aziz ömrümü telef ve israf ettim.» [6]

Yine Ali Suavi Efendi medreseler hakkında başka bir yerde der ki:

«Medrese talebesinin adedi ikiye taksimle anlaşılır. Bir kısmı **sarf** ve **nahiv** ve **mantık** ve **akaid** okumakla iktifa edenlerdir. Bunlar çoktur. Medreselerin yüzde altmışı, tahmin olunabilir. Hususen imtihan ile askerlikten muafiyet kanunu bu kısmın teksirine yardım etmiştir. **Medresenişin nizamı** taşralarda medarisin teksirini mucip olmuştur. Kısmı sani izin alıncıya dek okuyanlardır. Bunların adedi yüzde beş hesabını tecavüz etmez. Medrese haricinde ulûm okuyanlar tadaddan hariç.» [7]

Filozof şairimiz Ziya Paşa da Londra'ya çekildikten sonra o ilim ve irfan diyarında iken medrese ile mektep ve garp kültüriyle şark kültürü arasındaki farkı aramış ve fikrini şu cümlelerle bildirmiştir:

«Bizde bir çocuk beş altı yaşında mahalle mektebine verilir, elifbadan başlar, birkaç aydan sonra önüne **ebced** çıkar ki ne olduğunu ne hoca efendi bilir, ne kimse anlar... Bundan sonra **Sübhaneke, ettehiyyat, salavat, düayi kunut, amentü** okutulur. Vakıa bunların namaz için lüzumu olmakla bir çocuğa cümleden evvel talimi lâzım eden ise de çocuğun bulûğ ile namaza başlamasına daha sekiz dokuz sene müddet olduğu halde bunları ezberlemekle iştigal eder. Halbuki bunlar Arabî olmakla meâl ve mefhumundan kat'a telezzüz etmez. Zira sinni sabavet daima oyuncaktan ve henüz mertebei kemale gelmiyen kuvvei idrakiyenin haz ve kabul edeceği şeylerden mahzuz olur. Badehu kelâmı kadime başlar, anın hatmi için senelerce uğraşır ve hatim ise biddefeat tekerrür eder, eğer hıfza çalıştırılırsa birkaç sene de öyle geçer, nihayet çocuk hafız olur. Vakıa bir çocuk tariki ilmiye ve imamet ve hitabet gibi hidematı şer'iyeye sevkedilecekse bu yol pek münasiptir. Lâkin turuku sairede bulunduğu halde az müddet içinde hıfzı için verdiği emekler zail ve hafız olmıyanlar derecesine mütenezzil olur.

Çocuk bu şeyleri mahalle mektebinde tahsil edinceye kadar on üç, on dört yaşlarına gelip o vakit akrabası ilim tahsiline sevkederler

---

[6] Muhbir gazetesi. 21 Ramazan 1283 - 27 ikinci kânun 1867.

Bu mutalâa bir manav oğlunun değil, Ali Suavi'nin kendi mutalâası olduğunda şüphe yoktur, hattâ belki de kendisi bir manavın oğludur. Öyle değil de bunu bir manav oğluna atfetmişse bu da ulemayı rusumdan ve medrese muhitlerinden korkusundadır. Bir manav oğlu medreselerin okutuş ve öğretiş yolunun bu kadar çürük olduğunu kavramış ise âlim olmuş demektir. Hiç bir medreseli bu kadar düşünebilir, bu derece mantıkî muhakeme yürütebilir mi?

[7] Ulûm gazetesi, 20 Recep 1286 Paris tab'ı. Sayfa 393.

ve eline bir sarf cümlesi verilerek cami derslerinden birine oturturlar. **Nasara yansuru**'dan başlar **bina**'ya çıkıp otuz beş bab-ı sayar **Maksudda** ilâllere başlar **İmma tereyinne**'nin tercümesi hali bitmek tükenmek bilmediğinden anda bütün zihni dolaşır. Her ne ise ilmi sarf şöyle karanlıkla geçer **avamil**'e çıkıp **âmil, mamûl, irap** gibi sarfta görmediği birtakım şeylere tesadüfle hayran kalır. Nihayet **izhar** ve **kâfiye**'de sarftan maksut; kelimenin suveri tasrifiyye ve nahviden murat ibarenin sureti terbikiyyesi olduğunu güçle hisseder. Bundan sonra **isagoci** veya **istiare** risalesine sarılır. Anda ise **mazi, müzari, müpteda, haber** gibi şeyler olmadığından **kazaya ve netayiç ve istirarat** ve **kinayat** ile uğraşır; nihayet **mutavvel** önüne çıkar; orada da **bedî** ve **beyan** zihnini perişan eder; eğer bu aralıkta ikindi derslerinde **Halebî** ve **kudurî** ile fıkıhtan biraz şey okursa artık kimsenin abdest veya namazını beğenmiyecek bir gurura düşer ve arada tatil derslerinde bir de **kazimir** görüp **cüzülâyetecezza** ve **Heyûlâ** bahislerine dalarsa İbn-i Sinayı kendine şakird etmeğe tenezzül etmez; velhasıl cevamii şerifenin birinde tertip olunan cemiyette izin alır, kendisi dahi rahle başına geçip gördüğü yolda neşri ulûm eder.

Bunların içinde hakikaten ilim ve amel ile muttasıf bulunan zevatı maarifsimat burada bahsolunan takımdan müstesnadır. Bu misillü zeyyi ulemada bulunanlara **Elcevaib** gibi bir Arabî gazete verilse lûgata müracaatla iki saat mutalâa etmeyince meal istihraç edemezler; ilmi fıkıhtan bir mesele sorulsa cevaptan âciz kalıp bizim fıkıhla teveggulümüz yoktur, derler; akaid üzerine Kur'anı Kerim'den bir âyetin manası sorulsa Kadı Beyzavi'ye müracaat yolunu gösterirler. Politikadan söz açılsa dünyada İngiltere ve Amerika ve Japonya ve Fas gibi akalim ve memalik olduğunu hayretle istima ederler, ahbabından birine Türkçe bir mektup yazmak iktıza etse şuna buna yalvarırlar; şimdi bu misillûlere «Hoca Efendi! Devleti Aliye sizin ilim ve kemalinizi takdir ile zatınıza bir memuriyet teklif edecek siz muhayyersiniz; hangi işte sizin malûmatınız müfid ise anı ihtiyar ediniz, denilirse acaba ne cevap verirler? Kaymakam ve mutasarrıf ve vali gibi umurumülkiyeden birisini intihap etse oralara lâzım olan Türkçe yazmak, devlet muahedatını bilmek, umuru maliyeden oldukça haberdar olmak ve hizmet ettiği devletin hal ve mevkiine vakıf bulunmak ve bir meclisi muhakemede bulundukça kavanini mevcude üzre faslı dava etmek ve düveli ecnebiye memuriyle politikaya dair sohbete girişmek gibi şeylerin hiç birisiyle iştigal etmemiştir; hükûmeti şeriye de ise fenni fıkıh ile teveggülü yoktur. Asker zabitliği ise hiç uyamaz. Nihayet yine camii şerifte bildiği yolda ders okutmaktan gayri devlete ve ümmetin hayrına yarar bir iş bulamaz, ya bu zatların şunca seneler emek ve

ömür sarfettikleri böyle bir semere için midir? Bu ömüre, bu emeklere yazık değil mi? Bu devlete, bu millete, bu mülke acınmaz mı?» [8] ve [9]

Hasılı bu memleket ta (1140) 1727 den beri yüzünü garbe çevirmiş orduya donanmaya bilgili ve hünerli zabit, memlekete malûmatlı memur yetiştirmek için birçok mektepler açmış olduğu halde bunları yapanlar medreselerin ıslâhına bir türlü yanaşamıyorlardı. (1254) 1839 da ilk sivil mektebi açarken en evvel yapılacak iş medreseyi mektep yapmaktan ibaretti, fakat buna kimse cesaret edemedi. Bilâkis mekteplerde medrese ruhu yaşatıldı. (1263) 1846 senesine kadar Mektebi Maarifi Adliye ve Mektebi Ulûmu Edebiyye'de bile Arapça okutmak en başta gelen bir yenilik sayılıyordu. Yine bu tarihte şimdi ilk mektep dediğimiz Rüştiyeleri açan ve ilerleten Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin en büyük emeli medreselerin ıslâhı idi. Fakat o da buna açıktan açığa teşebbüs edemiyordu. Hattâ bu yüzden felâkete bile uğradı; memleketi terke mecbur oldu.

(1284) 1867 senelerine doğru sivil mektepler hayli çoğaldığı, bir Maarifi umumiye nizamnamesi tanzim ve neşredilerek, sübyan, rüştiye idadiye ve sutanî adlarındaki mekteplerle birlikte bir de darülfünun açılmağa teşebbüs edildiği sırada yine medreseler hatıra getirilemiyor, onların ıslahında kimse önayak olamıyordu.

O zamana kadar medreseliler yani ulema arasında da bu yolda bir hareket olmamıştı. Fakat bu sırada her nedense ulema sınıfı da harekete geçerek 15 kişilik bir heyet toplanıp medreselerin ve bilhassa orada okunan derslerle okutuş usullerinin ıslahını görüşmüşler ve bunu bir rapor halinde tesbit edip hükûmete bildirmişlerdir; bu rapor taş basma ile basılmış olduğu gibi bir nüshası da Beyanülhakkın 29 kânunu evvel 1324 (1908) tarihli 15 inci sayısında görülmektedir; medreselerin geriliğini, medrese mensuplarının dar kafalılığını bu rapor kadar açık gösterecek bir vesikaya ilim tarihimizde az değil, hiç tesadüf edilmez.

---

[8] Hürriyet gazetesi, Londra tab'ı. 5 Rabiülâhir 1285 - 27 Temmuz 1864.

[9] Bu kitabın ikinci cildinde **mektebi ulûmu edebiyye** kısmında Ziya Paşanın nasıl okuduğu, Arapçayı nasıl öğrendiği hakkında izahat verilmiştir. Paşa bu mektebi bitirdikten sonra camiye devam ederek medresede okunan dersleri de görmüş olduğu gibi Babıâli tercüme odasına da yazılarak orada Fransızcayı öğrenmiştir. Bu tahsillere bir de şairlik meziyetini ekler ve hususile Avrupa'da bulunduğu sırada garp kültürünü de almış olduğunu hatırlarsanız filozof şairimiz ve değerli idare adamımız Ziya Paşayı anlamış olursunuz. Paşa yalnız medrese tahsilile kalmış olsaydı bu makalede bahsettiği hocalar kadar değilse de onlardan pek de yüksek bir seviyeye çıkmış olmazdı.

Emil müterciminin medrese ve mekteplerimizin tedris usulleri hakkında söz söylemeye herkesten ziyade hakkı yok mudur?

Sekiz maddeyi ve bir hâtimeyi ihtiva eden bu raporda: «... Bazı şüruh ve havaşi tayyedilerek tariki tedrisin ıslahına lüzumu hakiki görünmekle mahza asrı terakkisi âsarından olarak tariki mezkûrun ıslah ve tesviyesine karar verildi.» denilerek «Alelûmum talebei ulûm haklarında enf'a olan tariki tedris.» on üç senede ancak emsile, bina, maksut. ızzî avamil, izhar ve kâfiye denilen sarf ve nahiv kitaplariyle isagoci, fenarî, tasavvurat ve tasdikat denilen mantık ve şerhi akaid, kazimir ve celâl adındaki gûya felsefe demek olan kelâm kitaplarını okutmaktan ibaret olmak üzere tesbit olunmuştur. Bu dersler sabahları okutulacak ve ikindiden sonra da yine on üç sene içinde gûya fıkıh yani hukuktan halebî, mülteka ve edebiyat dersi olmak üzere de muhtasar maani, mirat, mutavvel ve tevzih kitapları tedris olunacaktı.

Tatil zamanlarında ise ihtiyarî olarak «talebei ulûm sermayei kemal olan ömürlerini zayi etmeyip ilmi tefsir ve ilmi hadis ve fıkıhtan dürrü muhtar veya dürer gibi ve ilmi vazı'dan vaz'iyye ve ilmi münazaradan hüseyniyye ve velediye gibi ve ilmi beyandan feride ve alâka ve ulûmu riyaziyeden heyet ve hendese ve hesaba dair kütüb ve resail tedris ve hat ve inşaya dahi sa'y ile tahsili kemal eyliyeler ve talebei ulûm esbabı feyzini öğrenip tariki tahsilde kusur etmemek için ilmi sarfa bedi zamanında tatil günleri badelasır talimülmüteallim kitabını okumak lâzımdır» denilmekte ve raporun sonu şu cümlelerle bitirilmektedir: «Bu abdi daiyan ve alelûmum bendegâni duagüyan haklarında sezavar buyurula gelen teveccühatı mahsusai tacidarî... âsarından olarak tariki tedris ve tederrüsün ıslahı hakkında meclisi âcizanemizce bilittifak verilen karar berveçhi balâ tahrir ve imlâ olunduğundan nezdi âlii cenabı fetva penahilerinde rehini tensip ve kabul olduğu halde icrayı icabı babında.»

Evet, bu rapor kadar medreselerin geriliğini, ilmiye mesleki mensuplarının dar kafalığını gösterecek vesika az bulunur. On üç seneyi Arapça öğretmek için sarfettirmek ve sonunda da değil yazmak on beş kelime Arapça konuşmak bile öğrenememek, hele dünyaya ve hele ahirete yani dine ait tefsir gibi en mühim dersleri ikinci plâna ve isteğe bırakmak medrese zihniyetinin ne olduğunu gösterecek vesikalardandır.

Medreselerin bu rapora göre de tedrisattan hiç bir istifade edemiyeceklerini izaha hacet var mıdır? Son zamanlarda en çetin en çetrefil diller bile altı ayda, nihayet üç senede öğrenilebilirken 13 senede Arapça öğretilemeyişi bunun en büyük delili sayılamaz mı? Abdülhamit II bu halde bulunan medreseleri bir kat daha geriliğe sevketti. Softaların (1293) 1876 da Fatih camiinde toplanarak şeyhislâm Hüsnü

Efendi ile sadrazam Mahmut Nedim Paşayı düşürüp Hasan Hayrullah Efendi'yi Seyhislâmlığa ve mütercim Rüştü Paşayı Sadrazamlığa getirdiklerini ve sonra bunların da Abdülâziz'i hükümdarlıktan indirerek Murat V i tahta çıkarttıklarını gördüğü ve bildiği için medreselilerin bir daha böyle şeyleri yapamamaları için ve fikir itibariyle ne kadar geri kalmaları lâzımsa buna o kadar çalıştı. Esasen bu devirde Abdülhamit II ye medrese programlarının ıslâhından, softaları fikren yükseltecek derslerin programa ilâvesinden bahsetmek büyük bir hiyanet ve cinayet sayılırdı ve buna kimse cesaret edemezdi. Hattâ bu devirde talebe askerlikten istisna edilerek medreseler bir asker kaçağı yuvası ve bir cehalet ocağı haline getirildi. Başına bir sarık saran ve bir medreseye kayıd olunan kimse askerlik çağını geçirinceye kadar bu uyuşuk vaziyette kalırdı. Yalnız (1316) 1898 de İstanbul'da bir darülfünun açılmak istenildiği zaman Avrupa darülfünunlarında bir de ilâhiyat şubesi vardır diye İstanbul darülfünununda da bir **Ulûmu Âliyei Diniye** şubesi açıldı. Bu şubeye her sene yalnız 30 talebe alınır ve onlar da 4 senede ancak şu dersleri okurlardı :

Tefsiri şerif, hadisi şerif, usulü hadis, fıkıh, usulü fıkıh, ilmi kelâm, tarihi dini İslâm (bunda bilmünasebe İslâm imam ve âlimlerinin menkibeleriyle eserleri hakkında da izahat verilir.)

İşte medreselerin Fatih zamanından Abdülhamit II devrinin sonlarına kadar geçen dört buçuk asır içindeki tarihçesi bundan ibarettir. Bu medreselerin memlekete, Türklüğe ve ilim âlemine ne hizmeti ve faydası olmuştur? Belli başlı hangi âlimleri yetiştirmiştir? Bunlar arasında beynelmilel şöhreti haiz kimseler varmıdır? Bunları uzun uzadıya araştırmağa lüzum yoktur **«hiç kimseyi yetiştirmemiştir.»** demekle iktifa etmek daha muvafık olur. (*) Her ne kadar Molla Hüsrev, İbni Kemal, Ebussuut, Müstakim Zade Cevdet Paşa, Gelenbevi İsmail Efendi gibi ancak beş asırda yetişmiş beş altı ad hatıra gelirse bunlar da ne şarkın İbni Sina'sile, Sadettin ve Seyyidi Şerif'ile ne de garbın, meselâ Nivtoniy'le, Dekart'iyle boy ölçüşecek bir ayarda değildirler.

Bu beş asırda ancak garbın da şarkın da kıymet verdiği bir tek Kâtip Çelebi yetişmiştir; fakat onu medrese mahsulü sayabilir miyiz? Medresenin okutma usulünü beğenmiyen ve tenkid eden, hususî surette ders gören ve zamanına göre en ziyade işe yarıyan garp dillerinden Lâtinceyi öğrenip o dilden kitap tercüme eden bu zat **otodidakt** olarak yetişmemiştir.

(*) Yayınevinin notu: Yazar bu konuda oldukça sert bir dil kullanmıştır. Yayınevimiz yazarın bu görüşüne katılmamakta, bu konuyu araştırıcıların tetkikine sunmaktadır.

Sözü kısa kesmek için diyeyim ki: 1908 inkılâbından sonra gazetelerde, mecmualarda İslâm dinine, felsefesine, tarihine ve içtimaiyatına dair yazılar yazan 30 - 40 kadar muharrir ve müellifin hal tercümelerine şöyle bir göz gezdiriniz; göreceksiniz ki çoğu sarıklı ve medrese mahsulü olmıyan bu adamların hemen kâffesi hiç olmazsa Rüştiye veya Darülmuallimin tahsili gördükten sonra cami derslerine de devam etmişler yahut hususî surette Arapça okumuşlar ve yine çoğu bir de yabancı dil öğrenerek garp kültürünü de takip etmişlerdir. Doğrudan doğruya medreseye devam edenlerden bir tek! Evet bir tek adam yetişmemiştir. Hal tercümelerini tetkik ve otuz senedenberi takip ve istifade ettiğim zatlar şunlardır:

Adı	Şöhreti	Bildiği yabancı Dil
Abdülâziz Mecdi Efendi	İnsanı kâmil mütercimi	———
Abdülgani Saniy Bey	Hilâfeti ve Hâkimiyeti milliyeyi Arapçaya çeviren	Fransızca
Ahmet Naim Bey	Buharii şerif mütercimi	Fransızca
Ahmet Hamdi Ef. (Aksekili)	Dinî dersler ve hutbeler muharriri	İngilizce
Ahmet Mahir Ef. (Kastamonu) :	Hikemi ataiye mütercim ve şarihi	———
Ahmet Avni Bey	Fususulhikem ve mesnevi mütercim ve şarihi	Fransızca
Ahmed Hilmi B. (Şebbender zade)	Hikmet gazetesi muharriri	Fransızca
Adil Bey (Hacı)	Usulü fıkıh ve mecelle müderrisi	Fransızca
Ahmet Reşit Paşa	Mecelle şarihi	———
Atıf Bey	Mecelle şarihi	———
Cevdet Bey (Muallim M.)	İbni Batuta'ya Arapça zeyl yazan	Fran. - Al. - İng. ———
Ferid Bey (Müderris)	Dinî ve içtimai makaleler muharriri	Fransızca
Hamdi Efendi (Elmalılı)	Kur'an mütercimi ve müfessiri	Fransızca
Hüseyin Kâzım Bey	Kur'an mütercimi	Fransızca - İngilizce
Halim Sabit Bey	İslâm mecmuası muharriri	Rusca
İsmail Hakkı Bey (İzmirli)	Felsefei islâmiye muharriri	Fransızca

İsmail Hakkı E. (Manastırlı)		Risalei hamidiye mütercimi	———
İsmail Hakkı B. (Bereketzade)	:	Kur"an mütercim ve müfessiri	———
İsmail Fennî Bey		Lûgatçei felsefe muharriri	Fransızca - İngilizce
Mahmut Esat Efendi		Mecelle ve usulü fıkıh müderrisi	———
Haydar Ef. (Küçük)		Mecelle şarihi	———
Mehmed Akif B. (Şair)		Kur'an mütercimi	Fransızca
Mehmed Vehbi Ef. (Konyalı)		Kur'an mütercim ve müfessiri	———
Mehmed Şemsettin B. (Prof.)	:	Felsefei ûlâ muharriri	Fransızca
Mahmut Esat E.		Tarihi dinî İslâm muharriri	Fransızca - İngilizce
Mustafa Zihni Paşa		Ahkâmı sultaniye mütercimi	———
Mustafa Sabri E. (Seyhislâm)		Elkavlülceyyid münekkidi	———
Musa Kâzım E. » »		Kuran mütercim ve müfessiri	———
Rıfat Bey (Kilisli)	:	Arap gramercisi, kitabiyat mutahassısı	———
Rıza Tevfik B. (Filozof)	:	Kamusu felsefe muharriri	İng. - Fran. - İspan.
Seyyid Bey	:	Usulü fıkıh muharriri	Fransızca
Safvet Efendi (Şeyh)	:	Tasavvuf mecmuası muharriri	———
Şerafeddin Efendi (Prof.)	:	Kelâm mutahassıs ve muharriri	———
Şevketi E. (Müderris)		Felsefe ve ruhiyat muharriri	İngilizce - Almanca
Ömer Rıza B. (Muharrir)		İslâmî eserler mütercimi	İngilizce
Ubeydullah Efendi		Dinî ve içtimaî makaleler muharriri	Fransızca - İngilizce
Zeki Megamiz Bey (Muharrir):		Kur'an ve medeniyeti İslâmiye tarihi mütercimi	Fransızca
Zihni Efendi (Hacı)		Elkavlülceyyid müellifi	———
Ziya Gökalp		İçtimaiyatçı	Fransızca

Yukarda adlarını saymış olduğum İslâmî eserler muharrir ve müelliflerinin Arapçayı nasıl öğrenmiş olduklarını bütün tafsilâtiyle yazamıyacağım; hattâ içlerinde Zeki Magamiz gibi Hıristiyan olanlar da vardır. Evet! Kur'anı Türkçeye tercüme edenlerden birisi de bu Hıris-

tiyandır; fakat bunların onda sekizinin bu feyzi doğrudan doğruya ve yalnız medreseden almadıklarını esas tahsillerine ve öğrenmiş oldukları yabancı dillere bakarak iddia edebilirim. Yalnız umumî bir fikir verilmek ve ötekilerin öğrenişleri de ondan anlaşılmak üzere hayatını pek yakından tetkik etmiş, hakkında 800 sayfalık bir eser yazmış olduğum lise ve yüksek Muallim Mektebi mezunlarından Muallim M. Cevdet'in Arapçayı nasıl öğrenmiş olduğuna dair izahatını o eserden alarak aynen yazıyorum:

«Eskiden Arapçadan çok korkardım; bütün rüştiye ve talî tahsilimi Arapçaya nefretle geçirdim diyebilirim. İstanbul'a gelerek Darülmualliminin âlî kısmına müsabaka ile girmek istiyordum; bir zate müracaat ettim; (Kilisli Muallim Rifat) Medrese kitaplarından olmıyarak bana hangi eseri tavsiye edebileceğini sordum; Kahire'de basılmış bir kitap size muvafıktır; bunu tatbikatiyle birlikte tamamlarsanız medreselilerle bile müsabakaya girersiniz dedi. Kitabı buldurdum; dört, beş ayda tamamladım; eser **an** usuliyle yazılmış gayet amelî idi. [10] O aralık Beyrut muallimlerinden olup bilâhara Fransızca bazı makalâtını okumuş olduğum İsmail Hami Efendinin [11] «La riv e flöri» biçiminde Arapça ve Türkçe eserini de elde ettim ve okudum... Otuz medrese mezunu sarıklı arasında müsabakayı kazandım ve kocaman bir de **aferin** alarak ikinciliği kaptım, tamamiyle kaniim ki medreselerimizde Arapça talim ve takrire kadir İslâm misyonerleri yetişmesine **Merah, Maksut, Bina, Emsile, Avamil, İzhar, Kâfiye** gibi kitaplar katiyen müsait değildir; Alman müşteşriklerinden Herman'm sonraları Arapça ve Almanca bir kitabından ettiğim istifadenin onda birini ben bu kitaplarda bulamadım. Muallim mektebinde iken Beyazıt Camiinde bir sene kadar Arapça ikindi derslerine devam ettim; herhangi bir zattan bir harf dahi istifade etsem minnettar kalırım; fakat medrese usuliyle Arapça öğrenilmiyeceğini daha o vakit anladım; bana Arapça ve Farsçada kılavuzluk eden medrese değildir; evvelâ: hevesimdir, saniyen: babam Sadi Efendi'dir; babam adı, sanı belirsiz bir şark âlimi; bir pedagog olarak ebediyyete göçmüştür. Salisen Bakû muhitidir; Bakû'de temas ettiğim ahundlarla birkaç Dağıstan müderrisi benim üzerimde müessir oldular; bunlarla Arapça ve Farsça konuşmağa ve ara sıra muhabereye mecbur oldum; binaenaleyh Arapçamı kimse-

---

[10] Eserin adı: Talimi Arabîdir. Beyrutta adını göstermiyen bir papaz tarafından yazılmış, Mısır fevkalâde komiserliği yaveri İsmail Yusuf tarafından Türkçeye çevrilerek Kahirede yalnız birinci kısmı basılmıştır. 134 sayfadır.

[11] İsmail Hami değil İsmail Hameti'dir. Beyrut idadisi muallimlerindendir. Eserin adı Usulü Tedrisi Arabîdir. 314 de Beyrutta basılmıştır. 163 sayfadır. 1908 den sonra İstanbulda da basılmıştır.

ye medyun değilim; yalnız Beyrut papazlarının neşriyatını kemali minnetle yâd ederim; beni İslâm felsefe ve tarihinin en canlı eserlerini anlıyacak bir rüsuh ile teçhiz eden papazların metodik mesaisidir; Allah onlardan da razı olsun; Darülmuallimînden çıkınca Darüşşafakanın sınıfına Arapça sarf ve nahiv muallimi oldum.» [12]

İşte **otodidakt** olarak Arapça öğrenmiş olan Cevdet o dilde «Zeyilâla ahiyetül fityanül Türkiyeti fi kitabül rahleti lâ binti bi tuatü» adındaki dört yüz sayfalık bir eseri de Arapça yazmak kudretini göstermiştir. Burada adları sayılan muhterem şahsiyetlerin çoğunun Arapça konuşmadıklarını, hele doğrudan doğruya Arapça yazmadıklarını söylemeğe bilmem ki hacet var mıdır?

Bunlardan başka belki bunların birkaç misli muharrir ve müellif bulunduğunun okuyucuların hatırına geleceği şüphesizdir; evet; Arapçadan birkaç makale tercüme etmiş, yahut Arapça eserleri mehaz edinerek birkaç risale yazmış daha birçok kimseler vardır. Fakat neye yarar?

Bu sözlerimi garazkârlığa, hele mübalâgaya hamledenler bulunacağı muhakkaktır; onlara son söz olarak şunu gösterebilirim: İstanbul üniversitesinde bir Arap edebiyatı kürsüsü vardı; bu kürsüyü (kaldırıldığı tarihe kadar) işgal edenler hatırımda kaldığına göre Süleymaniyeli Abdurrahman Süreyya, Bağdatlı Müderris zade Fehmi, Kudüslü Hafız İsmail... gibi Türk olmıyan ve Arapçayı ana dili veya mahallî lehçe olarak öğrenmiş olanlar çekildikten sonra bir aralık İstanbul'lu İsmail Saip Efendi müderris olduysa da bu işin ötekiler derecesinde ehli olan bu zat da başka bir sebeple ayrıldı; 200 medresesi, beş altı yüz müderrisi ve binlerce talebesi olan bu koca İstanbul'da, bu eski Darülhilâfetül İslâmiye merkezinde Arap edebiyatı okutabilecek bir tek Müslüman ve Türk bulunup yerine konulamadı ve nihayet bu kürsüyü Alman müsteşriklerinden Roşer senelerce işgal etti; bugün bile üniversitede Arap edebiyatı değil yabancı diller arasında Arapçayı okutan yine bir Alman müsteşriki Riter'dir; eğer denildiği ve iddia edildiği gibi medreseler Arapça öğretmiş ve adam yetiştirmiş olsalardı bu işin sonu böyle mi olurdu?

Kur'anı ilk önce bir Arap Hıristiyan bugünkü Türkçe'ye çevirdikten ve Darülhilâfetülislâmiye merkezindeki Darülfünunda Arap edebiyatı kürsüsünü senelerce Avrupalı bir Yahudi müsteşrik işgal ettikten ve bugünde alelâde Arapçayı yine bir Avrupalı Hıristiyan okuttuktan sonra iddia edildiği kadar Arapça bilenler ha olsun ha olmasın!

---

[12] Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi. 1937. Bozkurt basımevi. Sayfa (8 - 9 - 10)

Sözü bitirmeden önce bir de **medrese tipi**nden bahse zaruret görüyorum; bu tip medreselerin okutma tarzı doğurmuş olduğu için kayde değer; **medrese tipi** şudur:

Ezbercilik, eski kitaplara, eski müelliflere bağlılık, onların sözünden dışarı çıkmamak, onlarınkine bir şey eklememek ve yalnız Arapça okumak, Arapçadan Türkçeye ağızdan tercüme etmek fakat bir satır Türkçe yazı yazmamak.

Belki iyi tarif ve tasvir edemedim; bunu yine bir medreseliden dinlemek faydalı olacak; son asrın en yüksek âlimi ve bu tipin en iyi bir örneği olan Tikveşli Yusuf Ziya Efendi hakkında Üsküplü Hoca zade Sait Efendinin yazdığı bir makalenin belli başlı parçalarını aynen alıyorum :

«Sülüsan asırlık hayatını fisebilillâh tedris ile imrar ve mücahedei nefsile ulûmu âliyyei diniyenin gavrına nüfuz suretiyle meslekinde teferrüd ve temayüz eden bir şahsiyeti necibe, mütebahhir bir Türk âlimi idi. Havassı ümmet nezdinde pek maruf olan bu zat ulûmu âliye ve ilâhiyede zamanımızın **üstadülkül** (herkesin hocası) itlâkına şayan ve bitahsis fıkhı şerifin usul ve füruhunda vasılı ser menzili müteheyyizan ve mütehassısan idi. Ûlemayı müddekkikinin imamı ve muasirini fuzalâmin âlemi ihtiramı idi.

Asrındaki ehli dersin günler ve aylarla uğraşarak keşfedemedikleri hayli mesaili azimayı ledessual satî ve berrak fikriyle ayak üzeri hallederek irticalî cevaplar vermesi, onun en müddei rakiplerine karşı fazl ve rüchanını itiraf ettiren mezayayı meşhura ve mütevatiresindendir. Merhum tab'an halim ve sakin olduğu kadar bahhas, bazan da mütecellid bulunur idi. Otuz altı sene devam eden huzur dersi muhatap ve mukarrerliğinde ahkâmı dini, kitabın emrine şaibei tevil ve tabasbus katmaksızın tebliğden tevakki etmemişti, (1319) 1903 tarihlerinde Arnavutluk cihetlerinde idaresizlikten mütevellit gürültüler esnasında Tikveşlinin (kendisi de Arnavuddu) bir heyeti nasıha riyasetiyle oralara gitmesi devlete ordularla görülmesi zor ve müşkül olan hayırlı işler gördürmüştü.

Beni beşere mevhup, fakat pek azlarına nasip olan fartı zekâ, kuvvei hafıza ve sürati intikal gibi havariki mütecelliye arasında hoca merhumun hoşgû ve şûhmizaçlığı, lâtifeperdazlığı, nüktendanlığı bütün kabiliyetlere revnakbahş olacak fitrî birer cilvei cemile idi.

Kendisinin rahlei feyizden tenevvür ve telemmüz ederek kütüphanei ilim ve irfanımıza oldukça eserler terk ve ithaf eyliyen ulema ve fuzelâ çoktur. Meşhur Karnabatlı Ömer Hilmi, Manastırlı İsmail Hak-

kı, Haydar, Tırnavalı Mehmet, Mahmut Esat, ders vekili Halis Efendiler ve daha birçok efazıl ustadı muhteremin menakibi fazlü kemalini havi birer canlı kitaptırlar.»

Bu zatın buraya kadar dinlenilen hal tercümesi sonunda Türkçe, Arapça birçok **şaheserler** de bırakmış olacağından bahsedileceği sanılır ve beklenir. Fazla olarak bir asra yakın ömür sürmüş, birçok yüksek âlim ve mütefekkir yetiştirmiş, 36 sene hünkârın meclisine devam ederek ona mütecellidane söz söylemiş, nihayet ordunun göremiyeceği siyasî ve askerî vazifeleri yapmış olmak itibariyle çok kıymetli olması lâzımgelen hatıralarını olsun yazmış olduğuna ihtimal verilir, öyle değil mi? Hayır! Muharrir hemen ilâve ediyor: «Merhumun neşredilmiş müellefatı yoktur. (Acaba yazılmışı var mı?) Keşke Tikveşli gibi dahiler icâlei kalemle de iştigal ederek kendilerinin ummanı irfan olduklarına dair ahlâfa vesaiki fazilet bırakmış olaydılar.» diyor ve sözünü şunlarla bitiriyor :

«Kemali asliden fazla reklâma, fikirden ziyade cevvaliyeti kalem ve kelâma kıymet veren zaman Tikveşliye ve emsaline değerince rağbet ve takdir initaf ettirmedi. Evet, bu ayarda bulunan dahiler bazan talebesi kadar da iştihar edemediler çünkü o çığırı ta aslından iltizam ve kendileri için ihtiyar etmiş değildir. Binaenaleyh bu âlimlerin matbuatı zamanca şayi olan şöhretleri kemali zatileri mertebesinde cilvegâr olamamıştır.»

Nasıl? Esbabı mucibeyi beğendiniz mi? Tikveşli için son derecede kuvvetli bir hafızaya malik olduğunu, medreselerde okunan ne kadar kitap varsa bunların metinleri ezberinde bulunduğunu ve bir kitaba, bir metne bakmadan ezber ders takrir ettiğini medrese mensupları iftiharla söylerler. Fakat işte görülüyor ya hem bu kadar zeki olan hem de senelerce ders vekâletinde yani medrese nazırlığında bulunan hattâ 110 sene yaşıyan bu zatın bir tek eserinden ve makalesinden bile bahsedilemiyor. **İşte eski medrese, işte onun en yüksek tipi!**

Halk ve medreseliler arasında bu tipin en yüksek timsaline bir ad daha verilmektedir :

Ayaklı kütüphane, bir kütüphanede nasıl ki binlerce, yüz binlerce kitap bulunduğu halde yerinde durup dururken onlardan kimse istifade edemez ve yalnız karıştırılmak ve okunmakla istifade temin edebilirse bir ayaklı kütüphaneye de ancak bir şey sorulursa cevap alınır, fakat durup dururken o gibiler ne bir şey söylerler, ne yazarlar, hattâ ölürken de senelerce ayakları üzerinde taşımakta oldukları irfan hazinesini birlikte götürüp topraklara gömerler. Medreseliler arasında bun-

ların şöhreti ziyadedir. İlimlerine, irfanlarına, hazır cevap oluşlarına hayran olurlar. Ayaklı kütüphane şöhretini isim ve mahlâslarına da ekliyerek öyle anılanlardan bir tanesinin hayatını ötekilere örnek olmak üzere şuraya yazayım :

«Ayaklı kütüphane Mehmed Emin Efendi : Antalya müftüsünün oğludur. Lâkabından da anlaşılacağı gibi allâmei zaman sayılırdı. Meşhur Gelenbevi İsmail Efendi ile Tatarcık Abdullah Efendi temeyyüz eden şakirdlerdendir. (1223) 1808 de İstanbul'da öldü. Yüz sene ömür sürmüştür. (Osmanlı müellifleri C. 1, Sayfa 215) dikkat ediliyor ya! Yüz sene yaşıyan ve birkaç âlim de yetiştiren bir **ayaklı kütüphane** bu uzun zaman içinde bir tek eser bırakmadan göçüp gidiyor. Tabiidir ki bir asırdanberi ayakları üstünde taşıdığı kütüphaneyi de birlikte götürüyor. Bu türlü adamlar bu kadar zararla kalsalar yine iyi; bilâkis yetiştirdikleri adamların da kitap yazmasını hoş görmezler. Gelenbevi'ye aid olarak **Kamusu Riyaziyat**'da görülen şu fıkra bu müddeayı teyit eder:»

«... (1177) 1763 senesinde müderris olmuş ise de eyyamı hayatını tahsil ve neşri ulûma hasrettiğinden **ayaklı kütüphane** namiyle maruf Müftü zade Mehmed Efedinin saadethanesinde yalnızca olarak mübahese ve müzakere tarzında yani muhakkikane ve müdekkikane tahsile devam eylemiştir. İşte mantıka dair **Bürhan** adındaki meşhur risalesini bu zaman da telif etmiştir. Hattâ bu eserini **ayaklı kütüphaneye** arzeyledikte müşarünileyh eslâfı müellifinin âsarını henüz ikmal etmeden telifi resail sevdasına düştüğü için Gelenbeviye itiraz etmiştir» Nasıl? Beğendiniz mi? Bugün bütün dünyada her âlim okuttuğu talebesinin bir şey öğrenip öğrenmediğini imtihan ve tecrübe edebilmek için ona muhtelif mevzular vererek, yahut o mevzuları kendisine bulduraraK tezler, eserler yazdırdıkları, bu yolda çalışmaları ve ilerlemeleri için talebeyi teşvik ve tergip ettikleri halde bizdeki **ayaklı kütüphane** tipi bilâkis talebesini de kendisi gibi yapmağa yani yüz sene durup dinlenmeden yalnız okumağa fakat bir şey yazmamağa teşvik ediyor. Garip değil mi?

Şimdi bir de medrese haricinde bırakılan bir **ayaksız kütüphanenin** ilime hizmeti ve ölürken bırakmış olduğu irfan hazinesini haber vereyim :

Osmanlı müellifleri ve muharrirleri arasında bir Müstakim zade Süleyman Sadettin Efendi vardır. [13] Bu zat dede ve babası ulema

[13] (1113) 1718 de doğmuş, (1202) 1787 de ölmüştür. Zeyrekte Soğukkuyu medresesi bahçesinde yatar.

meslekinde bulunan bir aileye mensuptur. Kendisi de zamanına göre medrese tahsili görmüş ve müderris olmak için üç defa rüus imtihanına girmiş ise de bir türlü müderrisliğe nail olamamıştır.

Mecmua sahibi Süleyman Faik Efendi muvaffak olamayışının sebebini anlatırken :

«Kendusi kabiliyetluca bir kimse ne olup imtihana da girmiş iken rüus verilmeyip ve bunca nabeca kimseler müderris olmuş iken tariki uzemasından bir kimesne bu adamın ne kabiliyetine, ne de cedbecet ulema zadeliğine itibar ile tariki ilmiden tedris şöyle dursun ciheti ilmiyeden seddiramak edecek bir edna cihet dahi vermediler.» der. Fakat bu kadarla kalmaz; bu zatın hastalığını, romatizma dolayısiyle kötürüm olarak ondan dolayı evinden dışarı çıkamadığını telmih suretiyle «oturduğu yere telifata mübaşeret etmiş ve ondan gayri bir işe yaramamıştır» tarzında garip bir iddia ve ifadede bulunur ve telifata mübaşereti bir kabahat olarak gösterir.

Halbuki diğer taraftan verilen malûmata göre bu zatın müderrisliğe kabul edilmeyişinin sebebi **hafifüllihye** yani seyrek veya az sakallı oluşudur. Otuz sene evveline gelinceye kadar bıyık ve sakalın medresede değil idare teşkilâtında da büyük bir rolü vardı. Ne bir kaymakam, ne bir vali ne bir kalem müdürü, hattâ mümeyyizi sakalsız olarak iş başına geçemezdi; mektebi mülkiyeden çıkıp da kaymakamlığa gönderilen gençler bile gittikleri yerlerde halkın tenkidinden korunmak ve kurtulmak için genç yaşlarında sakal salıvermek mecburiyetinde kalırlardı. Şu hâdise gösteriyor ki medrese teşkilâtında bu sakal meselesi daha ehemmiyeti haizmiş. Değil sakalsız hafifüllihye oluş bile bir adamın feyzine, meslekinde ilerlemesine mani oluyormuş!

Medrese ve müderrislik kapısının kendisine kapandığını gören ve son zamanlarında kötürüm olan Müstakim zade sofiyye meslekine de intisap ederek hayatını ilme hasretmiş ve çoğu sofiyane olmak üzere 100 parça oldukça büyük hacimde kıymetli eser bırakmıştır. **Tuhfetülhattatin** adındaki kitabını bastıran değerli âlimlerimizden İbnülemin Mahmud Kemal İnal üstadımız bu eserin baş tarafına koyduğu kıymetli bir tetkikte Müstakim zadenin hayatını, telif ve tercüme ettiği eserleri uzun uzadıya tahlil ettikten sonra pek haklı olarak bu mesele hakkında derler ki :

Nifak etmişler amma manevî himmet buyurmuşlar

«Fehvâsınca Müstakim zadeyi rüusu tedristen mahrum etmekle min cihetin âlemi ilme hizmet ettiler. Zira Müstakim zade sayei rüusda medresede okuyacağı derslerden - ki sudurda kalıp sutura intikal et-

memesi muhtemel, belki muhakkak idi - daha mühim ve daha nafi ve sahifei âlemde sabit eserler vücude getirmeğe vakit buldu. - Müstakim zadenin umum âsarı - zamanına göre - vasî bir ilmin, namühtenahi bir gayretin mahsulü güzinidir ki malûl, bahusus fakir olduğu halde vesaiti müteaddide ve mükemmeleye ve tetebbüat ve tetkikatı amikaya mütevakkıf olan büyük, küçük yüzden fazla eseri nafii nasıl vücude getirdiğine taaccup etmemek kabil değildir.» (Tuhfetülhattatin mukaddemesi. Sayfa 16)

İşte yüz sene yaşıyan ve ayaklı kütüphane denilen müderrislerden Tikveşli Yusuf Ziyaeddin ve Mehmed Efendiler gibiler bir tek eser bırakmadan bu dünyadan göçtükleri halde müderrisliğe kabul edilmiyen ve iki manasiyle de **ayaksız** kalmış olan bir Müstakim zade bu haliyle 100 parça eser bırakarak gidiyor. İbnülemin'in dediği gibi Müstakim zade de rüuste muvaffak olup müderris olsaydı öğrendiği ilimler hafızasında kalıp satırlara yani kitaplara nakledilmiyecek ve öldüğü zaman ayaklı kütüphaneler gibi birlikte götürecekti.

İşte medrese haricinde kalanların ilme hizmeti. İşte ayaklı kütüphanelerinki.

III. YENİ MEDRESELER

1908 inkılâbından sonra uyanan yenilenme ve ilerleme teşebbüsleri arasında diğer mektepler ve kültür müesseseleri gibi medreselerin de ıslâhı teşebbüsleri başgösterdi. Mütehassıslar ve alâkadarlar tarafından gazetelere, mecmualara makaleler yazılıyor, resmî makamlara lâyihalar veriliyor, makaleleri, lâyihaları kâfi görmiyenler ayrıca risaleler yazıp bastırarak dağıtıyorlardı. Bu makalelerle lâyihalar ve risaleler toplansa büyük bir cild olur.

Yine bu medreselerin ıslâhı dolayısiyle ötede beride, kulüplerde, dairelerde resmî ve hususî birçok toplantılar oluyor, komisyonlar kuruluyor ve oralarda ıslâhatın şekli görüşülüyordu. İşte şimdiye kadar hiç bir gazeteye aksetmemiş, hiç bir mecmuaya kaydedilmemiş olan şahidi olduğum bir toplantıyı da şu vesile ile ben Maarif Tarihine kaydediyorum :

Şehzadebaşı İttihat ve Terakki kulübünde çoğu ulemadan olan fakat aralarında Ahmet Mithat, Yusuf Akçora, Muallim M. Cevdet gibi medrese mahsulü olmıyan ıslâhat taraftarları da bulunan bir toplantıda saatlerce konuşuldu. Medrese tahsilinin fenalığı geriliği, anlatıldı, münakaşanın sonu bir türlü getirilemiyor, daha da söylenmek isteniliyordu.

Toplantıda bulunanlar arasında mühim bir sima vardı. Herkes onun da mutlaka bir şey söyliyeceğini biliyor, hattâ istiyor, fakat o zat bir türlü ağzını açmıyordu. Nihayet herkesin yüzü ve gözü kendisine dönünce o zat ister istemez söz aldı ve dedi ki :

— Bundan birkaç sene önce bir büyük muharrir zamanın şeyhülislâmına bir mektup yazmış, haftada iki gün evine gelip kendisine tefsir ile diğer İslâmî ilimleri okutması için bir hocanın seçilip gönderilmesini rica etmiş. Bu iş angarya değil, muharrir, hoca efendiye bir ücret de verecek. Şeyhülislâm efendi bu büyük ve şöhretli muharrire hocalık edecek ulema arasında okur yazar ve münevver birisini aramış bulmuş, eline bir tezkere vererek muharrire göndermiş. Hoca Efendi haftada iki gün muharririn evine gidiyor, dersini okutuyor ve geceleyin de orada kalıyordu. Muharrir; edebiyatta, felsefede, tarihte sene-

lerce kalem oynatmış, mütetebbi ve münakaşacı bir adam Hattâ İslâmiyeti bir hoca kadar bilmediği halde onu garp ve Hıristiyanlık âlemine karşı senelerce kalemiyle müdafaa etmiş ve bu yolda birkaç eser de neşretmiş değerli bir şahsiyet. Fakat muharririn fena bir huyu var! Aklın, mantıkın kabul etmiyeceği, senetsiz, sepetsiz, mehezsiz vesikasız sözleri, hurafeleri, israiliyatı o da kabul etmiyor. Derhal itiraz ediyor, sualler soruyor, hocayı müşkül bir mevkie düşürüyor. Suallerin bir kısmı muhik; hoca bildiğini söyliyor; onu kandırıyor. Bir kısmı hocanın hiç aklı ermiyecek derecede yüksek. Medrese ilmiyle bunlara cevap vermek müşkül, bunlar karşısında da özürler diliyor. Üçüncü bir kısmı da garp muharrirlerinin umumiyetle din aleyhtarlarının ve Hıristiyan misyonerlerinin İslâmiyet aleyhindeki yazılarından mülhem garazkârane iddialar ve isnadlardan ibaret. Hoca bunları da kısmen izah ediyor, ediyor amma bu suallerin topu birden hoca üzerinde öyle bir tesir bırakıyor ki: muharrir İslâmiyete taraftar değil bilâkis aleyhtardır. Din öğrenmek için değil onu tahkir ve tezyif için kendisini istemiş. Hakikî Müslüman olsa hiç böyle kâfirane ve mülhidan sualler sorar mı? Dinsizlerin sözlerini nakleder mi? Nakli küfür de küfür değil midir?

Hoca Efendi cevaptan âciz kalınca ve bu suretle muharririn de kıpkızıl kâfir olduğuna hükmedince artık kat'i kararını veriyor ve bir tabanca alacak, gelecek derste yine böyle suallere, cevaplara maruz kalırsa tabancayı hemen muharririn beyninde patlatacak, bu dinsizin hakkından gelecek.

Hakikaten dediğini yapmış, ertesi günü muharririn evine giderken cebine tabancayı da yerleştirmiş öyle gitmiş, derse başlanmış, muharrir; hoca da bir neşesizlik, bir durgunluk görüyor, fakat sebebini anlıyamıyor, bunu hastalığına bir iç sıkıntısına atfediyor, bir kat daha rahatsızlığını arttırmamış olmak için bu derste artık sualler sormuyor; iyi bir tesadüf eseri olacak ki bu seferki ders mevzuu sual sormağa da müsait değil. O geceyi öyle geçiriyorlar ve sabahleyin ikisi de bu vaziyette ayrılıyor, işlerine gidiyorlar.

Ertesi derslerde neşesizlik ve durgunluk gitgide hafiflemekle beraber yine devam ediyor, muharrir Efendi itirazı seyrekleştirir, hoca efendi de yavaş yavaş itidal ve sükûnet bulur ve aralarında bir ünsiyet, bir anlaşma peyda olmağa başlar, zamanla hoca efendi talebesini sevmeğe, onun zekâsını bilhassa edebiyatta, felsefede ve içtimaiyattaki derin tetkik ve tetebbülarını yakından görüp takdir etmeğe başlar. Ve yine yavaş yavaş, tabiî hissetmiyerek, hoca iken muharririn karşısında talebe seviyesine inmiş olur. Öğrettiği kadar da öğrenir ve

bu yüzden öldürmek için yanında taşıdığı tabancayı kullanmağa, tasarladığı cinayeti yapmağa da lüzum kalmaz.»

Dinleyiciler üzerinde bıraktığı hayreti gören hatib birkaç saniye sustuktan sonra yine sözüne devam ederek :

— İşte makamı meşihatın yüzlerce hoca arasından seçip muharrir efendiye gönderdiği münevver hoca böyle olunca bizim medreselerin bugünkü halini, medrese tahsilinin verdiği neticeyi siz takdir edersiniz. Hocalarımız anlıyamadıkları, kavrıyamadıkları mevzulardan bahsedenleri ilmî ve mantıkî delillerle değil silâhla yenmek, buna cesaret edemedikleri yerlerde ve zamanlarda bol bol tekfir etmek ve neticede halkı dinden soğutmak ve kendilerinden uzaklaştırmaktan başka bir şey yapmazlar.

Dedi ve yine birkaç saniye sustu. Herkes acaba bu muharrir ve bu hoca kimdir? diye kendi kendine soruyordu, o da bunu bekliyordu; aradığı tesiri görünce :

— Hoca efendinin kıymak istediği muharrir şimdi - hamdolsun - aramızda bulunan atufetlu Ahmed Mithat Efendi hazretleridir, der demez dinliyenler hayretler içinde kaldılar ve hocanın da kendisi olduğunu anladılar, anlamıyana da yanındaki fısıldadı. Bir müddet, gülüşmeler, manidar bakışmalar devam etti.

Musa Kâzım Efendi; ifade tabyesindeki muvaffakiyetini görerek ve gülerek son söz olmak üzere:

— Evet! bu memlekette usulü dairesinde medrese tahsili görmüş, biraz yazı yazmağı öğrenmiş ve o sayede Galatasaray gibi Avrupaî bir lisede ve darülmuallimin ile hukuk ve darülfünun gibi yüksek mekteplere hocalık kürsüsüne ve bugün de bu şöhret yüzünden bu memlekette en yüksek memuriyet makamı olan Âyan azalığına çıkarılmış olan Musa Kâzım dalleri Ahmet Mithat Efendi gibi büyük bir muharrir ve âlim hakkında bu türlü fikirler beslerse şairin meşhur mısraını biraz değiştirerek:

Var kıyaset vüsati irfanı tullâp neydüğün

Demekte yerden göğe kadar haklısınız, dedi ve artık bir şey söylemedi. En salâhiyettar ağızdan duyulan bu hitabe o toplantıda saatlarca söylenen sözlerden ziyade dinleyiciler üzerinde tesir yaptı ve herkes medreselerin kökünden ve ne kadar mümkün olursa o kadar çabuk ıslâhı lüzumunda ittifak ederek ayrıldılar.

Fakat nasıl yapılacak, işe nereden başlanacaktı? İşte buralarda te-

reddüt ediliyor, bir tek adım atılamıyordu. Ve nihayet yine bu adım hükûmetçe atıldı ve ders vekâleti ıslâhata, yeniliğe önayak oldu.

1908 inkılâbından sonra medreselerde ilk defa resmen ıslâhata 30 kânunusani 1325 (1909) de Fatihte Tabhane medresesinde başlandı. Bu medresenin ıslâhat için seçilmiş olması ders vekili Halis Efendinin açılış nutkunda söylediğine göre Fatih zamanında da ilk dersin burada okunmuş olmasından ileri gelmiştir. Halbuki burası medrese değil **darüzziyafe** idi. Ve bu bina Fatih'in değil Kanunî'nindir ve sahn ile tetimme medreseleri çevresinden dışarıdadır.

Bu yenilik merasiminde sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü Efendi, Âyan reisi Sait Paşa, Maarif Nazırı Emrullah Efendi ve ders vekili Halis Efendi ile diğer vükelâ, Âyan ve mebuslardan çoğu bulunmuş ve ilk ders olarak da Fatih hocalarından Gürcü Mehmed Sait Efendi tarafından Buharii şeriften **«Bütün insanların yaptıkları işlerin hükmü, o işi yapanların niyetlerine bağlıdır.»** hadisi şerifi okutulmuştur.

Ders vekili Halis Efendi; nutkunda medreselerin ilk ve son vaziyetlerinden bahsetmiş ıslâhatın lüzumunu ileri sürmüş ve sözünü «Medarisi İslâmiyemizin usulü tedrisini ıslâh ile beraber fununu hazıraya aid dersleri de ilâve ediyoruz. Kaviyyen ümit eyliyoruz ki az zaman içinde telâfii mafat ederek Maarifi İslâmiyemizi zamanla mütenasip bir hali mükemmeliyete ifrağ edeceğiz.» fıkralariyle bitirmiştir.

Medresede okumuş, yahut başka bir ifade ile cami dersi görmüş olan Âyan reisi Sait Paşa da nutkunda ders programına riyaziye derslerinin konulmuş olmasını alkışlamış ve bunu geçmiş âlimlerin isrine muvafık görmüştür.

Maarif nazırı Emrullah Efendi ise uzun bir nutuk söyliyerek «Maarif nazırı sıfatiyle bu meselede en ziyade kendisinin alâkadar olduğunu, bunu büyük bir memnuniyetle karşıladığını, böyle yüksek bir teşebbüsün saiki hükûmet olmak lâzımgelirken münhasıran ulema tarafından tasavvur ve icra edilmesinin Maarifi Osmaniye için hayırlı bir alâmet sayılacağını» söylemiştir.

Medreselerde tatbiki kararlaştırılan ilk program şudur :

Sabah dersleri	Öğle dersleri	İkindi dersleri
Emsile, bina, maksut	Talimi Kur'an ve tecvit, sarfı Osmanî, muhtasar hesap, hat ve imlâ	Talimümmüteallim 1 sene

Avamil, izhar, kavaidi irap	Talimi Kur'an ve tecvit, hesap, imlâ, farisî	Fıkıh (merakilfelah)	2 sene
Kâfiye, şerhi cami, mugnillebib, alâka, şafiye	Hesap, mebadii hendese, coğrafya, inşa	Fıkıh (mülteka)	3 sene
Cami, mugnillebib, vaz'ı isagoci, şafiye	Hendese, coğrafya, tarihi İslâm, inşa	Fıkıh (mülteka)	4 sene
Fenari, faraiz, aruz ve kavafi elfiye	Coğrafyayı umumî, cebir, terceme ve mükâleme	Muhtasar maani	5 sene
Şemsiye maalkutup, mültekat, kasidei büre, banet suad	Hikmeti cedide, cebir, belâgatı Osmaniye, usulü tercüme	Muhtasar maani	6 sene
		(Usul) şerhülmenar ve şerhülveciz	7 sene
Kutup, şerhi akaid, âdabı münazara, makamatı hariri	Mevalid, kozmoğrafya, hikmet, kimya	(Usul) şerhülmenar ve şerhülveciz	8 sene
Meşarik, şerhi akaid, usulü hadis, makamatı hariri	Mevalid, kozmoğrafya, usulü sâk	(Usul) şerhülmenar ve şerhülveciz	
Meşarik, hikmeti sadiye, usulü hadis, hammase	Siyer tarihi İslâm	Tafsiri kazi	9 sene
Celâl, tuhfei isna aşeriye, hammase tefsiri kazi, sahihi buharî ve müslim	İzharülhak, muhtasar fasl	Tefsiri kazi	10 sene
» » » »	İzharülhak, muhtasar fasl	Hidayetülfıkıh	11 sene
	Milel ve nihel	Hidayetülfıkıh	12 sene

Medreselerin yeni programlarına ulûmü rıyaziye ve tabiiye, tarih, coğrafya ve farîsi dersleri konulmuş ve hafif bir şekilde Türkçe de sokulmuştur. Fakat Türkçe olarak ancak Osmanî, inşa ve belâgati Osmaniye dersleri görülür.

Programda derslerin adlarından ziyade okunacak kitapların - bilhassa Arapçalarda - adları yazılmıştır. Meselâ Şiî mezhebinin reddinden bâhis olan **Tuhfei isna aşeriyye** bu maksatla konulmuştur. Dersler; sabah, öğle ve ikindi vakitlerinde olmak üzere günde üçe ayrılmış ve program, on iki senede bitirilmek üzere tertip edilmiştir. Asıl medrese derslerine eklenen ve sivil mekteplerde okunan dersler bilhassa öğle saatlerine getirilmiştir.

Bu nümune medresesi tedrisatının, ne kadar devam ettiği bilinemiyor, daha doğrusu devam ettiğine, muvaffakiyet gösterdiğine ihtimal verilemiyor; çünkü rüştiye tahsilini olsun evvelden görmemiş olan talebeye medrese programındaki derslerle birlikte bir de sivil mektepler programındaki dersleri - bilhassa medrese binalarında - okutmak ve öğretmek imkân haricinde bir şeydi. Bu; o zaman için bir başlangıçtan, daha açıkçası bir gösterişten başka bir şey olamaz.

★

1908 inkılâbından sonra medreseler için ikinci ıslâh ve yenileşme teşebbüsünü yine (1325) 1909 senesinde görüyoruz. Ders vekâleti ve

meclisi mesalihi talebece tanzim olunup kanuni yollardan geçerek 13 Şubat 1325 tarihinde meriyet mevkiine konulan medarisi ilmiye nizamnamesi: «Medariste ötedenberi tedris olunmakta bulunan derslere zam ve ilâvesi lâzımgelen fünun ile terk ve tebdili iktiza eden şuruh ve havaşinin yerlerine ahser ve enf'a olan âsarın vaz ve kabulünü ve ilâve olunan fününun tahminen beş sene zarfında alettedriç rahlei tedris ve talime vaz'ını» kabul etmiştir. [Talimatname Madde 30]

Yine bu talimatnameye göre medreselerde günde üçer ders okunacak fakat ötedenberi sabahları camilerde okunan dersler yine oralarda ve yeniden programa konulan **fünun** dahi **kablezzuhur ve badelzuhur** gibi münasip vakitlerde **tayin ve tensip edilecek dershaneler vesair mevakide okutulacaktı.** Tedris müddeti 12 sene olarak kabul olunmuştu. Bu defa kararlaştırılan program şudur :

1. **nci sene** : Emsile, bina, maksut, nüzhetüttarf fi ilmissarf, talimülmüteallim, talimi Kur'an, tecvit, hat, imlâ, muhtasar hesap, sarfı Osmanî, kavaidi farisiye.

2. **nci sene** : (İlmi nahiv) avamil, izhar (fıkıh) merakilfelâh, talimi Kur'an, kavaidülirap, süzuruzzehep, (farisî) gülüstan, hesap, imlâ, kavaidi Osmaniye.

3. **üncü sene** : (Nahiv) mugnillebip veya molla camî, şafiye (fıkıh) mülteka, vazı, hesap mebadii hendese, inşa.

4. **üncü sene** : (Nahvilikmal), şafiye, mülteka, alâka, isagoci, muhtasar coğrafya, hendese, inşa, cezerî.

5. **nci sene** : Fenarî, maani muhtasar, ilmülaruz velkavafi, ilmî feraiz, coğrafyayı umumî, cebir, kitabet.

6. **ncı sene** : (İlmi mantık) şemsiyye maalkutup, maani muhtasar, kasidei bür'e, banet suad, muallâkat, ilmülkırae, hikmet, cebir, kitabeti arabiye, usulü tercüme.

7. **nci sene** : Kutup, şerhi akaidi nefesi, (usulü fıkıh) şerhülmenar, şerhi veciz akaidi nesefî, makamatı hariri, hikmeti cedide (felsefe olacak) heyet, kimya, mevalid.

8. **nci sene** : Şerhi akaidi nesefî ma' hayalî, meşarikülenvar, şerhülmenar, şerhülveciz, usulü hadis, makamatı hariri, usulü sâk, tarihi İslâm, kozmoğrafya, heyet mevalid.

9. **uncu sene** : Hikmeti sadiye, meşarikülenvar, tefsiri beyzavî, divanı hammase, usulü hadis, siyer, tarihi umumî coğrafyayı umumî.

10. uncu sene : Celâl maa Gelenbevî, milel ve nihel ve muhtasar fasıl, tefsiri beyzavî, tuhfei isna aşeriyye, izharülhak, siyer tarihi umumî, coğrafyayı umumî.

11 ve 12. nci sene : Hidaye, sahibi buharî yahut sahihi müslim, tefsiri beyzavinin ikmali, mufassal tarihi Osmanî ve umumî, mufassal coğrafyayı umumî ve Osmanî.

Bu program tatbik edilmiş ve faydası görülmüş müdür? Program kaç medresede tatbik olunmuştur? Bu kadar derse nasıl hoca bulunmuştur? Tahsisatı nereden verilmiştir? Bunlar belli değil, daha açıkçası bu program da bir gösterişten ibaret kalmıştır, diyebilirim.

Programların tatbik edilmeyişinin birinci sebebi binasızlıktır, talebeyi toplu bir halde bulunduracak mektep tarzında bir iki bina yapılmamış olmasıdır; halbuki bu cihete kimse yanaşmıyordu. Bu evvelâ paraya, sonra vakte muhtaçtı, para belki bulunabilirdi; fakat medrese mensupları medreseden birdenbire mektebe çıkmak da istemiyorlardı. Medreselerin islâhı hakkında mutalâa yürütenlerin çoğu medreseleri olduğu gibi muhafaza etmek suretiyle ıslâhat yapılmasını, programlara yeni dersler eklenmesini tavsiye ediyorlardı.

Meselâ ulemadan yani medresede yetişmiş olanlardan Bursa mebusu Ömer Fevzi Efendi diyordu ki:

«Her taraftan ilmiye ve mesaili ilmiye hakkında birçok makaleler, ıslâhnameler, tenkitler, tezyifler gazetelerde görülüyor. Efkârı münevvere ve âliye eshabının irae ve tayin buyurdukları turuku ıslâhın, suveri tanzimiyenin ekserisinde ihtira ve teceddüt esasları mevcuttur; olmıyan bir sureti yeniden meydana getirmek demek olan ihtira şimdilik bizim için kabili tatbik ve icra değildir zannındayım. Teceddüde gelince: Şüphesiz yenilenmek istiyoruz ve yeni tarz ve uslübla terakki ve intizam şer'îi ilmî hevesindeyiz. Fakat erbabı tecarübün tasdik edeceği veçhile bir mevcudu esasından yıkıp başka bir şekilde yeniden yapmak başka meydanda olan bir şeyi tamir ile esası bozmıyarak ıslâh ve tamir başkadır; bana kalırsa şimdi medarisi ilmiye ve mesaili şer'iye hakkında suhuletle elde edilebilecek ve kendisinden fevaidi âcile istihsal olunacak suret: esasa dokunmamak ve tamir ve ıslahatta birdenbire pek ileri gidilmeyip tedrici ve sehlülhusul, gittikçe tevessü ve terakki edecek tarzda olmalıdır. Zira hali hazırımız her tarafı çürümüş, temel sağlam, külliyen ref ve izalesi muzır, yalnız tamiri vacip vasi cevanib veçhiyatı muhtelefeyi, müteaddit takatı müştemil bir binayı azime benzer; bu binayı herhalde tamir etmezsek münhedim ve harap olacak; külliyen menfaati ve belki esası mahvü münkariz olacaktır. Esa-

sından yıkıp yapmağa vakit ve birçok usta ve kereste lâzımdır. Ama şimdilik tamirine ve kabili sükna bir hale gelmesine gayret eder ve bir taraftan da tamircisini ve kerestesini vesair alât ve edevatını hazırlarsak ileride yine esası bozmamak şartiyle ihtira derecesinde bir teceddüt olabilir. Binaenaleyh tarzı tedrisi de birdenbire bozmıyarak lâzım olan bazı fenleri cevami ve medariste göstermek ve her fenden diğer fenne bilimtihan geçmek suretiyle yavaş yavaş ilerilemiye başlarsak zannederim maksut kolayca ele girer.» [1]

★

Medrese mensupları ve ders vekâleti böyle eksik tedbirlerle bocalarken hükûmet darülfünunun bir şubesi olmak dolayısiyle ulûmu aliyei diniyle şubesinin programında bir hayli yenilikler yaptı ve mutlakiyet zamanında okutulmasına hükûmetçe izin verilmemiş olan birçok dersleri programa koydu.

Emrullah Efendinin Maarif Nazırlığı zamanında neşrolunan 8 Nisan 1328 tarihli nizamnameye göre ulûmu âliyei diniye şubesinde okunacak dersler şunlardı :

Tefsiri şerif	8	şuhuru	dersiye	İlmi hilâf	4	şuhuru	dersiye
Hadisi şerif	8	»	»	Edebiyati			
İlmi ahlâkı şeriye				Arabiye	6	»	»
ve tasavvuf	6	»	»	Hikmeti teşri	2	»	»
Usulü fıkıh	8	»	»	Tarihi ilmi fıkıh	2	»	»
Fıkıh	8	»	»	Tarihi ilmi			
İlmi kelâm	8	»	»	kelâm	2	»	»
Siyeri nebevî	2	»	»	Arap felsefesi	2	»	»
Tarihi dini islâm				Felsefe ve tarihi			
tarihi edyan	6		»	felsefe	6	»	»

Bu program hakkında bir fikir edinebilmek için evvelâ bu eserin sayfasındaki mutlakiyet devrine aid programla daha sonra açılan Darülhilâfe ve Medresei Süleymaniye ve Medresetülmütehassisin programlariyle karşılaştırılarak mukayese etmek lâzımgelir.

★

Medreselerde yapılması istenilen yenilik bir türlü esaslandırılamıyordu. Darülfünundaki ulûmu âliyei diniye şubesinin programı eskisine ve bittabi medrese programlarına nisbetle çok yüksek, çok faydalı bir hal almış olmakla beraber medreseden çıkanlar arasında bu program-

[1] Beyanülhak. Sayı 15. Sayfa 324.

daki dersleri takip edecek pek az talebe bulunuyordu. Bundan dolayıdır ki her şeyden önce temeli sağlamlaştırmak yani medreseleri ıslâh etmek ve yükseltmek lâzımgeliyordu. Bunun için de her şeyden önce Darülfünunun ulûmu âliyeyi diniye şubesi yerine geçmek üzere bir **Medresetülmütehassisin** açılmasına lüzum gösteriliyordu. Halbuki asıl medreseleri bırakıp bir medresetülmütehassisin açmakla bu derde çare bulunmuş olmıyordu. Bu işi Darülfünunun bir şubesi de iyi kötü görüyordu. Asıl hastalık temelde yani medreselerde idi.

Ders Vekâletince yazılıp meşihati İslâmiye makamına sunulan bir lâyihada bir **Medresetülmütehassisin** teşkiline şu ibarelerle lüzum gösteriliyordu:

«... Asırlardanberi aazımı ümmete mahreç olan medreseler yavaş yavaş eski ihtişam ve miknetini kaybederek asran bâde asrın inhitata yüz tutmuştur. Medreselerde mevcut olan şu inhitat ve inkırazın başlıca sebepleri: onların her asrın ihtiyaçlarına göre tadil ve ıslâhı ihmal edilerek bu suretle zamanların ihtilâfiyle ahkâmın da tebeddül edeceği hikmeti şer'iyesini âleme telkin eden ulemayı dinin her nasılsa İslâm medreseleri hakkında bu hikmetten tegafül eylemeleri medrselerdeki emri tahsilin teceddüt ve terakkisine azim bir mani teşkil ettiği gibi Fatih asrında ittihaz olunan teşkilâta ve tedris usulüne bile riayet olunamamakla beraber yine o asırda lüzum ve ehemmiyeti bittakdir tahsil ve tedrisi kabul olunan fünun ve kütübü müfide ihraç olunarak yerine hiç de faidebahş olmıyan sırf ibare teferruatından başka bir şeye yaramıyan şerhlerle hâşiyeler kabul edilip taassübati baride saikasiyle cebir ve riyaziyat ve emsali fününu müfidenin medreselerden kapı dışarı edilmesi gibi sakim mesleklerin takibi yüzünden bugünkü hal tabiatiyle meydan almıştır.

İşte medreselerin bugünkü halini nazarı dikkat ve ibrete alan ve haklı olarak telâşa düşen mütefekkirler ıslâhı medarisin lüzumundan bahs ile uzun uzun makaleler, lâyihalar ve programlar tertip ederek bu maksadı ıslahın saha ârayı husul olmasını teemmül ve temenni etmektedirler; bu emri mühim bir vakittenberi Meclisi daiyanemizce de nazarı dikkate alınarak hayli zaman müdavelei efkâr edilmiş ve evvelce bu maksatla dershaneler küşad ve medreselere fününu cedide idhal ile esası teceddüt ve teâlî gösterilmiş ise de bugün bu dahi kâfi görülmiyerek âtî için daha vasî, daha esaslı teşebbüsat ve teşkilâta lüzum görülmüştür.» [2]

En salâhiyetli bir makamın elinden çıkan şu yazı da Fatihin iyi

---

[2] Sebilürreşad. Sayı 286. Sayfa 418 [Esbabı mucibe lâyihasının tamamı orada vardır].

görülen medrese teşkilâtının ihyası ve medreselere yeni ilimler ve fenler girmesi lüzumunu biricik ıslâh çaresi olarak gösteriyorlar ve medrese programlarına konulacak dersleri, okutulacak kitapları da mazbatanın aşağısında izah ediyorlar.

Fakat bu teşebbüs de intaç edilemiyor, tasavvurda ve kâğıt üstünde kalıyor; ve yalnız bir **Medresetülmütehassisin** açmakla muvaffakiyet temin edilemiyeceği anlaşılıyor; ve bundan dolayıdır ki medrese ıslâhatına asıl şeyhislâm Hayri Efendi zamanında başlatılıyor. Şöyle ki :

18 Eylûl 1330 tarihinde çıkarılan 24 maddelik bir nizamname ile İstanbul medreseleri **Darülhilâfetülâliyye medresesi** adı altında bir tek medrese sayılmış ve bu bir tek medrese **tâlî kısmı evvel, tâlî kısmı sani** ve **âlî** olmak üzere üçe ayrılmıştır. Her kısmın okutma müddeti dört senedir; kısımlar dörder sınıfı ve sınıflar da dörder şubeyi muhtevidir; tâlî kısımlara 2080 talebe alınır; sınıflar 260 şar ve şubeler 60 şar talebeyi alır; âlî kısma 800 talebe alınır; bu kısımda sınıflar ikişer yüz, şubeler ellişer talebeden teşekkül eder.

Tâli kısım talebesine dörder senelik kısımlar için şahadetname; âlî kısım talebesine de icazetname verilir. İcazetname alanlar müderris unvanını alarak İstanbul rüusuna nail olurlar. Darülhilâfetülaliyye medresesinin âlî kısmı üstünde ulûm ve fünunda mütehassıs yetiştirmek ve tedris müddeti iki sene olmak üzere **medresetülmütahassisin** adında bir kısmı mahsus vardır. Bu kısım mevzuatı ulûma göre şubeleri ihtiva edecektir.

Bu medreselere devam edecek talebe medreselerde yatacak ve tayın olunan yerlerde yedirilecek ve içirilecektir.

Esasları şu nizamname ile kararlaştırılan Darülhilâfetülaliyye medresesi muharrem 1333 - teşrinisani 1330 - teşrinievvel 1914 de derslere başlamıştır. Bir sene ders okutulduktan sonra edinilen tecrübe neticesi olarak nizamnamede gösterilen programda tadilât yapılmasına lüzum gösterildi ve 35 kişilik bir komisyon toplanarak şu programın tatbikine karar verildi :

TALÎ KISMI EVVEL

1. nci sınıf :

Tertili Kur'anı kerim, lisanı Arabî (sarf, nahiv, mükâleme) elsinei ecnebiyei (Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça İslâm tarihi, coğrafyayı umumî, hesap, hüsnü hat (bilhassa talik), resmi hattî, terbiyei bedeniye.

2. nci sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, lisanı Arabî, Türkçe, lisanı Farisî, İslâm tarihi, coğrafyayı umumî, hesap, hendese, hüsnü hat, resmi hattî, terbiyei bedeniye, elsinei ecnebiye.

3. üncü sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, fıkıh, lisanı Arabî, Türkçe, Farisi, İslâm tarihi, coğrafyayı Osmanî ve İslâmî, hendese, cebir ve müsellesat, fizik, kimya, terbiyei bedeniye, elsinei ecnebiye.

4. üncü sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, fıkıh, lisanı Arabî, Türkçe (inşa, edebiyat) İslâm tarihi, tarihi umumî, cebir ve müsellesat, fizik, kimya, hayvanat, nebatat, terbiyei bedeniye, elsinei ecnebiye.

TALÎ KISMI SANÎ

5. nci sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, fıkıh, lisanı Arabî, Türkçe, İslâm tarihi, tarihi umumî ve Türk tarihi, mihanik, fizik, kimya, hayvanat, maadin ve tabakat, terbiyei bedeniye, elsinei ecnebiye.

6. ncı sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, maanii Kur'anı Kerim, fıkıh, ilmi tevhit, felsefe, (mantıkı surî ve adab), lisanı Arabî, Türkçe, Osmanlı tarihi, heyet, hıfzıssıhha ve tedavii iptidaî, terbiyei bedeniye, elsinei ecnebiye.

7. nci sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, maanii Kur'anı Kerim, hadisi şerif, fıkıh, usulü fıkıh, ilmi tevhit, felsefe, lisanı Arabî, Türkçe, Osmanlı tarihi, malûmatı iktısadiye ve maliye, terbiyei bedeniye, elsinei ecnebiye.

8. nci sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, maanii Kur'anı Kerim, hadisi şerif, fıkıh, usulü fıkıh, ilmi tevhit, felsefe (ilmünnefs), lisanı Arabî, Türkçe, ilmi terbiye, malûmatı iktısadiye, elsinei ecnebiye.

KISMI ÀLÎ

1. nci sınıf :

Hadis, usulü hadis, fıkıh, usulü fıkıh, ilmi kelâm, felsefe, ilmi terbiye, edebiyatı Arabiye, elsinei ecnebiye.

2. nci sınıf :

Tefsir, hadis, fıkıh, usulü fıkıh, ilmi kelâm, felsefe, ilmi feraiz, hukuk ve kavanin, edebiyatı Arabiye, elsinei ecnebiye.

3. üncü sınıf :

Tefsir, hadis, fıkıh, usulü fıkıh, ilmi kelâm, felsefe, ilmi feraiz, hukuk ve kavanin, edebiyatı Arabiye, elsinei ecnebiye.

4. üncü sınıf :

Tefsir, hadis, fıkıh, usulü fıkıh, ilmi kelâm, felsefe, hikmeti teşri, hukuk ve kavanin, edebiyatı Arabiye, elsinei ecnebiye.

Medreseler bu şekli alınca darülfunundaki ulûmu âliyei diniye şubesine lüzum kalmıyarak bu şube darülfünun kadrosundan çıkarıldı.

Medreselerde bu yenilik yapıldığı (1330) 1914 senesinde Osmanlı hükûmeti umumî harbe girmiş, harp dört sene sürmüş 16 yaşındaki gençlere varıncıya kadar herkes askere alınmış olduğu için zaten bir türlü esaslanmamış olan bu medrese ıslâhatından da bir fayda husule gelmedi. Bu ıslâhata başlamış olan Şeyhislâm ve Evkaf Nazırı Hayri-Efendi çekilerek yerine Musa Kâzım Efendi şeyhislâm olunca 2 Nisan 1333 (15 Nisan 1915) da çıkarılan 16 maddelik bir kanunla **Darülhilâfetülâliye** medresesi şubelerinin adları **ipdidayi hariç, iptidayi dahil, ve sahn**'a çevrildi. Bunların üstünde bulunan **Medresetülmütehassisine** de **Medresei Süleymaniye** denildi ve bu suretle en son medrese teşkilâtı döndü dolaştı yine eski şekline benzetilmiş oldu. Demek ki medrese mensuplarının gözleri halde ve istikbalde değil mazide idi. Bunlardan ne türlü bir yenilik ve ileri fikirler beklenebilirdi?

Darülhilâfe medreselerinde tedris müddeti dört sene iken bu kanunla üçe indirildi ve programlarda da hayli değişiklikler yapıldı. Önceleri talebe sayısı 2880 olarak tesbit edilmiş iken bu sefer bunun 1350 yi geçememesi kanuna konuldu ve mevcudu elliyi geçen sınıfların dershanelere taksimi kararlaştırıldı. Bunlara mukabil medresei Süleymaniyenin tedris müddeti üç seneye çıkarıldı ve tefsir, hadis, fıkıh, kelâm hikmet ve edebiyat adlariyle dört şubeye ayrıldı ve meşihatça daha da lüzum görülürse şube açılmasına izin verildi. Her şubede 60 talebe okuyacaktı. Bu kanuna göre medrese talebesinin yiyeceği evkaf hazinesince ve elbisesi maliyece verilecek ve ayrıca maliyeden her talebeye 150 şer kuruş aylık bağlanacaktı.

Bu yeni ıslâhata göre medreselerin şubelerinde şu dersler okutulacaktı :

İPTİDAYİ HARİÇ İHZARİ SINIFLARI DERS PROGRAMI

Sınıf 1 :

Tertili Kur'anı Kerim, ulûmu diniye, lûgatı Arabiye, Türkçe, hesap, hüsnü hat, tarihi Osmanî, coğrafya, ilmi eşya.

Sınıf 2 :

Tertili Kur'anı Kerim, ulûmu diniye, lûgatı Arabiye, lûgatı Farisiye, Türkçe, hesap, tarih, coğrafya, ilmi eşya, hüsnühat.

İPTİDAYİ HARİÇ

1. nci sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, sarfı Arabî, lûgat ve iştikakı Arabî, Türkçe, Farisî, tarihi İslâm ve Osmanî, riyaziyat (hesap, hendese), malûmatı medeniye ve hukukiye, coğrafya, Fransızca, hüsnühat, terbiyei bedeniye.

2. nci sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, sarfı Arabî, nahvi Arabî, Türkçe, farisî, tarihi İslâm ve Osmanî, riyaziyat (hesap, hendese), malûmatı tabiiye, coğrafya, Fransızca, malûmatı medeniye ve hukukiye, hüsnühat,, terbiyei bedeniye.

3. üncü sınıf :

Tertili Kur'anı Kerim, sarfı Arabî, nahvi Arabî, Türkçe, Farisî, tarihi İslâm ve Osmanî, riyaziyat (hesap, hendese) malûmatı tabiiye ve sıhhiye, hüsnühat, terbiyei bedeniye, Fransızca.

İPTİDAYİ DAHİL SINIFI MAHSUS

Birinci dershane :

Tertili Kur'anı Kerim, sarfı Arabî, nahvi Arabî, fıkhı hanefî.

İkinci dershane :

Tertili Kur'anı Kerim, sarfı Arabî, nahvi Arabî, fıkhı hanefî.

Müşterek dershane :

Hesap, coğrafya, tarihi İslâm, tarihi Osmanî, siyeri nebi, Türkçe, hüsnühat.

İPTİDAYİ DAHİL MEDRESESİ 3 SINIFTIR

Tertili Kur'anı Kerim, hadisi şerif, fıkıh, kelâm, nahiv ve belâgat tatbikatı, mantık, Türkçe (inşa ve edebiyatı Türkiye), tarihi İslâm, ta-

rihi Osmanî ve umumî, ulûmu riyaziye, (hendese cebir, heyet), kimya ve hikmeti tabiiye, hıfzıssıhha, malûmatı hukukiye, Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca, terbiyei bedeniye.

SAHN MEDRESESİ 3 SINIFTIR

Tefsiri şerif, hadisi şerif, usulü fıkıh, fıkıh, kelâm, belâgat, ve edebiyatı Arabiye, edebiyatı Türkiye, mantık, felsefe, malûmatı kanuniye, ilmi içtima, Rusça, Fransızca, Almanca, İngilizce.

Fakat bu tedbirler, bu yenilikler de parasızlıktan ve hepsinden üstün olarak rağbetsizlikten dolayı günden güne geriliyor, bir türlü ilerlemiyordu. Halbuki medreselere devam eden talebe az bir yekûn tutmuyordu. Milletin bu kadar ferdini boş yere yormak, vakitlerini heder etmek doğru değildi.

Burada medreselerle onlara devam eden talebenin sayısını da kayde lüzum görüyorum: Evliya çelebinin gösterdiği rakam mubalâgalı olduğu için almıyorum. Ali Suavi Ulûm gazetesinde (Sayfa 1025 - 1548) medreselerden bahsederken Mustafa III devrinde (1768 tarihinde) İstanbul'da 275 medrese bulunduğunu yazar ve kendi zamanında bunun sayısının 400 e çıktığını söyler. Bu tahminî bir rakam olsa gerek. (1300) 1882 de yapılan nüfus sayımında 177 medrese ve 7148 talebe bulunmuştur. Yıldız kütüphanesinde 1895, 160 sayıda kayıdlı bir deftere göre de Abdülhamit II zamanında yapılan medreselere mahsus başka bir sayımda İstanbul'da medrese sayısı 173 ve talebe sayısı 5560 olarak bulunmuştur.

Tevhidi tedrisat kanununun neşrinden sonra evkaftan hususî idareye devrolunan medreselerin sayısı ise 192 olarak görülmektedir. Bu yekûnda arsa haline gelmiş medrese binaları da dahildir.

Bu defter üzerinden yapılan bir istatistiğe göre bu 192 medreseyi yaptıranlar şu sırayı takip ediyorlar.

49 Paşalar tarafından
33 Efendiler tarafından
26 Padişahlar tarafından
23 Çayırlı, Lâleli, Cedit gibi bazı sıfatlarla anılanlar tarafından
15 Çelebi, Bey, Emir, Hacı, Hoca, Dede ve kethüda adındaki kimseler tarafından
12 Sultanlar, Hanımlar, Hatunlar tarafından
8 Semt adı ile anılanlar tarafından
8 Kişi zadeler tarafından.

Şu hulâsa gösteriyor ki eskiden güzel bir usul varmış: Millet için, memleket için bir irfan müessesesi yapanların kimler olduğu hiç olmazsa bu binaların taşıdıkları adlardan anlaşılıyor, İmkânı olsaydı ben de buraya hepsini adiyle yazardım.

Hükümdarlar tarafından yaptırılan medreseler bazan onların adlariyle anılmazlar halkın verdiği ad daha meşhurdur. Meselâ Fatih medreseleri evvelâ Akdeniz ve Karadeniz tarafı diye ikiye ayrılır. Halbuki bunların doğrusu Marmara, Haliç'tir. Sonra her iki taraftakiler: Başı kurşunlu, çifte baş, çifte ayak, ayak adlarını alırlar; sekiz tetimmeyi de Arapça birden sekize kadar sayılarla gösterirler. Tetimmelerde de ayak ve baş gibi tâbirler görüyoruz; Zincirlikuyu'da ayrıca üç baş adında bir medreseye rastgeliyoruz; bu **ayak** ve **baş** kelimelerinin neyi ifade ettikleri anlaşılamıyor. Süleymaniyeye gelince: Onlar da dördü Arapça ulâ, sanî, salis, rabî sıfatlariyle ve birisi tıb, birisi darülhadis, ve birisi de mülâzımler adlariyle biribirinden ayırd edilir. Bunlardan salis ve rabî medreseleri bugün Süleymaniye umumî kütüphanesi olan binalar. Mülâzimlerle beraber dört medreseye havamisi Süleymaniye denilir.

Yine bu defter üzerinden yapılan başka bir istatistiğe göre bu 192 medresenin son durumları ve kullanılış, istifade ediliş tarzları şudur:

104 Şahıslar ve aileler tarafından işgal olunanlar
49 Yanmış, yıkılmış, yola gitmiş veya arsa haline gelmiş olanlar
20 Arşiv, müze, kütüphane, dispanser, borsa, depo ve talebe yurdu ittihaz olunanlar.
9 Satılarak yerine bina yapılanlar.

Şu istatistik hulâsası da hizmetleri ve adları tarihe karışmış olan medreselerden bugün yapılan istifadeyi göstermektedir. Fakat medreselerin çoğu harap olmuştur; kurşunları çalınmıştır; bunlar bu vaziyette şehri süslemekten ziyade manzarasını kötülemektedirler.

*
* *

Medrese programlarına liselerde okunan dersleri ilâve etmek bir lise talebesinden aynı zamanda Arap dil ve edebiyatiyle dinî bilgileri de bir arada ve on iki sene içinde istemek biraz haksızlık ve insafsızlık idi. Bundan dolayı çok yüklü ve o nisbette semeresiz olan medreselere gençler rağbet göstermiyorlardı.

Gerek Darülhilâfetülaliyye, gerek sonradan onun yerine kaim olan teşkilât İstanbul'dan başka Anadolu ve Rumelinin 20 şehir ve kasa-

basında da yapılmıştı. 1330 da çıkarılan ıslâhı medaris nizamnamesine göre yalnız İstanbul medreselerinde 2880 talebe okuyacak iken ve o sene o kadar talebe de bulunmuşken (1334) 1918 de yapılan bir istatistiğe göre talebe miktarı :

76	Medresei Süleymaniyede
239	Medresei sahnda
380	İptidayi dahilde
263	İptidayi hariçte
124	İhzarî sınıflarda

Olmak üzere cem'an 1082 ye inmiştir. İstanbul'dan başka 20 şehir ve kasabada okuyan 1717 yi de buna eklersek her ikisinin talebe yekûnu 2799 eder.

Medreseler büsbütün kaldırılacakları sırada ise bu kadro şu raddeye inmişti :

Talebe	Muallim	Müdür	
75	35	3	İhzarî kısımda
60	42	3	İptidayi hariçte
50	36	4	İptidayi dahilde
45	55	4	Sahnda
35	47	4	Süleymaniyede
265	215	18	**Y e k û n**

Şu cetvel lüzumundan fazla belâgatı haiz değil midir? Talebe kadar hocası ve bir sürü müdürü bulunan bir müessesenin uzun müddet yaşıyamıyacağında şüphe mi vardır? Bu rağbetsizliğin sebeplerini burada araştırmağa lüzum görmüyorum; bir tek sebebini söylemek kâfidir: Medrese tahsili karın doyurmuyor, vücudu besliyemediği gibi ruha da gıda veremiyordu.

Eski müesseselerin hepsini yıkmak, hiç olmazsa yenilemek azmiyle ortaya çıkmış olan inkılâpçıların, hususiyle Atatürk'ün medreselerle de uğraşacağında şüphe yoktu. Bunu muhtelif zamanlarda, türlü vesilelerle söylemiş olduğu nutuklarından da öğreniyoruz. Hattâ medreselerin lâğvı kararı verilmeden önce bunların ıslâhı çarelerinin düşünüldüğünü de görüyoruz. İsmail Habib **Atatürk'ten hatıralar** başlığı altında yazdığı makaleler silsilesinde diyor ki :

Beş dakika için geldiğim halde saatlerdir oturuyorum ve saatler-

dir **Hâkimiyeti Milliye medresesi** diye bir bahis konuşuluyor. Medreselerden fakir çömezler toplanarak bu müessesede yetiştirilecek ve onlar sonra köylere ve kasabalara dağıtılıp âyeti hadisli vaızlarla halka hâkimiyeti milliyeyi öğretecekler. Medrese binası, programı, varidatı, her şeyi konuşuldu. Yusuf Akçora boyuna bu projenin parlaklığını tasvib edip duruyor. Gazinin kafasını bu medrese fikrinin böyle ısrarla kurcalayıp durması belki beş altı gün evvel Konya istasyonunda gördüğümüz beş yüz beyaz sarığın verdiği endişeyi hayırlı bir emele bağlamak içindi: Onları davaya uzak yetiştirmektense davada onlardan istifade etmek emeli.

— Sen neye hiçbir şey söylemiyorsun çocuğum.

Bu anî hitab karşısında, daldığım düşüncelerden silkinerek cevap veriyorum.

— «Mademki emir buyuruluyor, bu mevzu üzerinde tuhaf bir hatıramı arzedeyim: Pek genç yaşımda, Umumi Harpten üç beş ay evvel Kastamonu'ya edebiyat muallimi gitmiştim. Kastamonu yanlış olarak müteassıp bir yer bilindiğinden İttihatçılar biraz sonra oraya sarıklı bir «kâtibi mes'ul» göndermişlerdi. Kendisiyle...

— Neye yanlış olarak müteassip bir yer bilindiğinden diyorsun?

— Evet efendimiz ben de öyle sanıyordum. Kastamonu denince herkes gibi benim de gözümün önüne üç şey gelirdi: Orman, frengi, taassub. Halbuki orayı görüp tanıyınca şaştım; şehirde ne orman, ne frengi, ne de taassub var. Köylerde ise...

— Anlaşıldı, asıl mevzua devam ediniz.

— O sarıklı, cübbeli ve ince sakallı kâtibi mes'ulle (şimdi Maarif Vekâleti Kütüphaneler müdürü Hasan Fehmi) bir mubahasemizde dedim ki : Bizler nafile dilimizle kuş tutsak bu halka inandıramıyoruz. Medreselerde asrî fikirlerle teçhiz edilmiş münevver sarıklı yetiştirerek onlarla...

Bu sözleri aynı zamanda muhatabıma da bir cemile olur diye söylerken o, sözümü bile bitirmeden parladı :

— Siz ne yapıyorsunuz, dedi, sarığın elinde hiçbir şeye yaramaz küflenmiş eski bilgiden başka bir şey yoktur, onun eline asrî fikirlerin silâhını vererek düşmanınızı mı kuvvetlendireceksiniz? Medreseleri ıslaha kalktığından dolayı bu memlekete en büyük fenalığı Şeyhülislâm Hayri Efendi yaptı!

Bunları söyliyen bir sarıklıydı: Medresenin ne olduğunu medresenin içinden biliyordu. O zamandanberi dokuz on sene geçti. Medreseden hiçbir fayda gelmiyeceği hakkındaki kanaatim büsbütün kökleşti. Yeni orduyu eski Yeniçeriyi kökünden kaldırdıktan sonra kurabilmiştik, yeni irfan da medreseler kaldırılarak tamamlanabilir.»

Sözümü bitirince Gazi bir iki dakika sustu, bilhassa rahmetli Yusuf Akçora'nın bana garip garip baktığını hissediyordum. Şefin karar vermiş gibi göründüğü bir fikre karşı fazla mı ileri gitmiştim? Fakat O, gözlerini herkesin üzerinde gezdirdikten sonra tane tane şu üç kelimeyi söyledi :

— «Çocuğun hakkı var.»

Demek karar vermiş değil sadece fikir topluyormuş. Onun en hayran olunacak taraflarından biri de toleransının büyüklüğüydü. Raya tutturulmuş dar kafalara bedel engin ufuklara bakan yaylalı kafa... «Çocuğun hakkı var», daha o zaman anladım; medreseler, sizin de başınıza gelecek var!

İşte şu fıkradan da medreseleri ıslâh değil onları kökünden yıkmak istediğini anladığımız Atatürk bu fikrini 3 Şubat 1923 de İzmir'de halk ile yaptıkları bir hasbihal esnasında halkın sorduğu suallere cevap verirken bilhassa tevhidi tedrisat mevzuunu ele alarak: «Bizde en ziyade göze çarpan bir nokta vardır ki herkesin bu gibi mesaile temastan içtinabıdır. Medreseler ne olacak? Evkaf ne olacak? dediğiniz zaman derhal bir mukavemete maruz kalırsınız. Bu mukavemeti yapanların ne hak ve salâhiyetle yaptıklarını sormak lâzımdır.» dedikten ve «Medreselerin bugünkü hali akametlerinden bu hususta bizzat tetkik ve teftişlerinden mülhem hususattan, biraz da Arapça öğrenmek ve Arapça tedrisatta bulunmak mecburiyetinin tevlit ettiği müşkilâttan ve ziyaı zamandan» bahis buyurduktan sonra «Milletimizin, memleketimizin darülfünunları bir olmalıdır; bütün memleket evlâdı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır.» diyerek tevhidi tedrisatın tatbiki zaruretini tesbit buyurmuşlardır.

Bundan sonra 1 Mart 1923 de Büyük Millet Meclisini açarken söylemiş oldukları nutukta: «Evlâdı memleketin müştereken ve mütesaviyen iktisaba mecbur oldukları ulûm ve fünun vardır. Âlî meslek ve ihtisas erbabının tefrik olunabileceği derecatı tahsile kadar terbiye ve tedriste vahdet, heyeti içtimaiyemizin terakki ve tealisi noktai nazarından çok mühimdir. Bu sebeple şeriye vekâletiyle Maarif Vekâletinin bu hususta tevhidi fikrümesai eylemesi temenniye şayandır» di-

yerek yine medreselerin lâğvile tevhidi tedrisatın tatbiki cihetine gidilmesine işaret etmişlerdir.

Nihayet 1 Mart 1924 de Millet Meclisini açarken söylemiş olduğu nutukta: «Milletin arayı umumiyesinde tesbit olunan terbiye ve tedrisatın tevhidi umdesinin bilâ ifateian tatbiki lüzumunu müşahade ediyoruz; bu yolda teehhürün zararları ve bu yolda tehalükün ciddî ve derin semereleri serî kararınıza vesilei tecelli olmalıdır.» diyerek medreselerin lâğviyle tevhidi tedrisatın çabucak yapılmasını katiyetle istemiş ve Meclise sevkolunan kanun lâyihası hemen müzakere edilip (3 Mart 1340) 16 Mart 1924 de çıkarılmış ve işte bu kanun üzerine medreseler tarihe karışmıştır.

Fakat medreseler kaldırılmakla dinî tedrisat büsbütün kaldırılmış olmadı. Kanunun dördüncü maddesiyle «Yüksek diniyyat mütehassısı yetiştirilmek üzere darülfünunda bir ilâhiyat fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı dinîyyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de aynı mektepler açılması» esasları kabul edilmiş ve bunlar da yapılmıştır.

Bununla beraber yeni açılan imam - hatip mektepleri tedrisata devam edemedikleri gibi İstanbul Üniversitesince yapılmış olan bir istatistiğe göre bu şubeye de günden güne rağbet azalmış ve nihayet Cumhuriyet hükûmetince onun da lâğvine mecburiyet görülmüştür. Bunun sebebini de burada araştırmağa lüzum görmüyorum, uzun sürer. İstatistik şudur :

Talebe	Muallim	Sene
284	12	1924 — 1925
205	13	1925 — 1926
167	13	1926 — 1927
53	13	1927 — 1928
35	13	1928 — 1929
35	16	1929 — 1930
22	13	1930 — 1931
22	13	1931 — 1932
20	13	1932 — 1933

Şu cetvel de İlâhiyat Fakültesine olan rağbeti göstermektedir.

İşte bu rağbetsizlikten dolayıdır ki 1933 de İstanbul Darülfünunu lâğvedilerek yerine Üniversite açıldığı zaman yapılan yenilikler arasında İlâhiyat Fakültesi de kaldırılıp yerine İslâmi tetkikler enstitüsü açılmıştır.

F. Meslek ve İhtisas Medreseleri

F. MESLEK ve İHTİSAS MEDRESELERİ

Medreseleri - daha başkaları olmadığı için - zamanlarına göre iyi kötü birer ilim müessesesi olarak kabule mecbur olmakla beraber mukayese edebilmek için - ilk ve ortaya nisbetle - nihayet onların bugünkü liseler derecesinde bir tahsil verdiğini hatırlatmak lâzımgelir. Şimdi liselerde bile son sınıfta dersleri fen ve edebiyat diye ikiye ayrılıp meslek ve ihtisasa ta buradan itibaren kıymet ve ehemmiyet verilmeğe başlandığını görüyoruz. Acaba medreselerde de bu yola gidilmiş midir? Bir kısım muharrirler bilhassa salınla Süleymaniye medreseleri arasında böyle bir fark olduğunu yazıyorlarsa da ben onu da göremiyorum. Şu kadar var ki medrese tahsilini bitirenler için zamanla bazı meslek ve ihtisas müesseselerinin açılmasına ihtiyaç ve zaruret görülmüştür.

Beş asır içinde bu türlü müesseselerden ancak şöyle böyle 9 tanesini kayıd ve tesbit edebiliyoruz. Bunları bu kitabın ikinci ve üçüncü bölümlerindeki meslek ve ihtisas mektepleriyle karşılaştırır ve sayılariyle çeşitlerini onlarınki ile ölçecek olursanız, bilhassa Tanzimattan sonra İstanbul'da açılmış olan meslek ve ihtisas mektepleriyle geçen beş asır içinde medreselerin ortaya çıkarabilmiş oldukları benzerleri arasındaki farkı daha iyi kavramış ve hükmünüzü ona göre vermiş olursunuz. Hattâ bu 9 müesseseden yalnız ikisinin yani Darülhadis ile Darüttıp'ın Tanzimattan önce açılmış; Darülhendesenin mevhum ve muhayyel bulunmuş olduğunu ve kalan altısının da ancak 1839 ve bilhassa 1908 inkılâplarından sonra - asrî ihtiyaçlar dolayısiyle - ortaya çıkarılmış olduklarını burada ayrıca kayde lüzum vardır.

Beş asırdanberi meslek ve ihtisas müessesesi diye açılan bu müesseselerin başında İslâmların dinî, dünyevî en büyük ilim kaynağı saydıkları Kur'anın manasını açacak ve yayacak bir «Darüttefsir» i görmek lâzımgelirken hattâ Kur'ana nisbetle ikinci derece İslâmî bir ilim kaynağı olan hadis için böyle bir müessese kurulmuşken nedense bu hizmet Kur'an'dan esirgenmiştir. Arap dil ve edebiyatı gibi medreselere şiddetle lüzumu olan ve ihtisası icap ettiren ilimler için ise icap eden müesseseleri açmak kimsenin aklından bile geçmemiştir.

İşte bu kısımda bu türlü müesseseler izah edilecektir.

I. DÂR-ÜL HADÎS

Peygamberin efaline, ekvaline ve takrirlerine **hadis** deniliyor. Yani Peygamber iyi olarak ne yapmışsa, ne söylemişse, yahut halk tarafından yapıldığını gördüğü neyi beğenmiş veya beğenmemişse ümmetinin de o yolda hareket etmesini öğreten İslâmî bir bilgi şubesine **hadis** denilir.

Kur'anın âyetlerine karıştırılır, yanlışlığa sebebiyet verir diye Peygamber söylediği sözleri zamanında kayıd ve zaptettirmemiş ancak öldükten sonra herkesin aklında kalanlar ağızdan ağıza nakledilegelmiş, ve bu nakil keyfiyeti çok sonraları kitablara geçirilebilmiştir. Onun içindir ki hadisler Kur'an âyetleri gibi kâtî ve değişmez olmayıp söyliyenlerin ve rivayet edenlerin aralarında fark ve ihtilâf hasıl olmuştur. İşte bu fark ve ihtilâftan dolayıdır ki Peygamberin sözlerini toplamak tasnif etmek ve kitap haline getirmek hususlarında daha ziyade çalışmak tasnif etmek ve kitap haline getirmek hususlarında daha ziyade çalışmak ve dikkat etmek icap etmiş ve bu yüzden İslâm âleminde yeni bir takım ilim şubeleri ve o şubelere mahsus metodlar ortaya çıkmıştır.

İslâm âleminde yalnız Allah sözü olan Kur'anı okutmak, öğretmek ve ezberletmek için **Darülkurra**'lar açıldığı gibi Peygamberin sözlerini, fiillerini ve takrirlerini öğretmek, belletmek ve onun gittiği yoldan gitmeyi göstermek ve ezberletmek için de **Darülhadis**'ler açılmıştır.

Fakat Kur'an; manası anlaşılmağa lüzum görülmeksizin ezberletildiği, ancak türlü türlü okunuş şekilleri belletildiği halde hadis öyle değildi. Bunu öğretmek; manasını anlamağa ve dolayısiyle kuvvetli Arapça bilmeğe bağlı idi. Bu ise ancak medreselerde okunan dersleri belleyip icazet aldıktan sonra mümkün olabilirdi. Bu bakımdan **Darülhadis**'ler medreselerden yüksek bir ihtisas müessesesi idi.

İstanbul'da ilk **Darülhadis**'i Kanunî'nin açtığı ve ondan sonra sayıları çoğalmağa başladığı görülüyor. Meselâ 1134 de açılan Nevşehirli İbrahim Paşa medresesi de bir **Darülhadis**'dir..

Süleymaniye Darülhadisinde öteki medreselerde tahsillerini bitir-

miş olanlar okuduğu gibi evvelâ medrese tahsilini veren ve en sonunda da hadis okutan **Darülhadis**'ler de vardır.

(1300) 1882 de yapılan umumî nüfus sayımı dolayısiyle yapılıp bastırılan istatistiğe göre İstanbul'da Hacı Beşir Ağa (Eyüp'te Baba Haydar), İzzet Efendi (Sultan Selim'de çırağı Hamza), Misli Ali Efendi (Otlukçu Yokuşu), Hulûsi Efendi (Otlukçu yokuşu), Bosnevî (Horhor), Baba Mahmud Bekir Ağa (Şehzadebaşı), Papas zade (Koska), Damad İbrahim Paşa (Şehzadebaşı), Hasan Ağa (Kalenderhane), Süleymaniye (Tiryaki çarşısı), Süleymaniye (Dökmeciler) olmak üzere on bir Darülhadis medresesi görülmektedir. İstanbul medreseleri arasında bunlardan evvelce Darülhadis iken sonraları terkedilmiş olan bulunacağı gibi evvelce Darülhadis değilken sonradan Darülhadis olanlar da bulunacaktır. Meselâ yukarda en sonra yazılan Darülhadis Süleymaniye imaretinin tabhanesi yerinde açılmıştır. Tabhaneden hizmet hususunda istiğna hasıl olduktan sonra binası Darülhadis ittihaz olunmuştur. Süleymaniye tabhanesinin bu binada bulunduğu odaları arasında dershane bulunmamasından ve önündeki meydana da **Deve meydanı** denilmesinden anlaşılır. Fatihteki tabhane de sonradan medreseye kalbolunmuştur. [1]

Hadis bilgisi İslâm âleminde Kur'an bilgisinden sonra hattâ onun kadar dal budak salmış, hakkında yüzlerce ve binlerce kitaplar yazılmış, yüz binlerce âlimler ve mütehassıslar yetişmiş ve nihayet Kur'anın âyetleri ezberlendiği gibi Peygamberin sözlerini ezberliyenler de yüz binleri geçmiştir. Yine bu İslâmî bilgi yüzündendir ki: Söylenen ve işitilen hadislerin doğruluk ve iğriliğini bildirecek ilimler, usuller ortaya çıkarılmış, Peygamberin sözlerini nakil ve rivayet edenlerin - sözleri muteber midir, değil midir? diye - tercümeleri ve hayatları kayıd ve zaptedilmiş ve bu yüzden de İslâm dinine, İslâm tarihine, İslâm hukukuna ve İslâm içtimaiyatına taallûk eden birçok hâdisler kitaplara geçirilmiştir.

Allah sözü olan Kur'anı ezberliyenlere **Hafız** denildiği gibi Peygamber sözlerini ezberliyenlere de umumiyetle **Hafız** denildikten başka bu hafızların her biri ezberlemiş olduğu hadisin sayısına göre **muhaddis, hüccet** ve **hakim** adlarını da alırlar. Fakat İslâm ilminin bu şubesinde hafıza kuvvetleri çok yüksek olan Araplar şöhret bulmuşlardır. Bununla beraber ilk defa Peygamberin sözlerini toplıyan, ezberliyen ve onun hakkında kitap yazan İsmail adında Buharalı bir Türktür. Arap

[1] Tabhaneler hakkında «Türk şehirlerinde imaret sistemi» adındaki eserimde izahat vardır. Lütfen oraya bakınız.

dilinin ilk kamusunu Firuzabatlı bir Türkün yapmış olması Türklük bakımından ne kadar sevinmeğe değer bir iş ise Peygamber sözü olan hadislerin de ilk defa Buharalı bir Türk tarafından toplanıp **Sahih** adı altında kıymetli bir kitap yazılmış olması da Türkler için o kadar sevinmeğe ve İslâm kavimler arasında övünmeğe değer bir keyfiyettir.

Kur'anla hadisin daha iyi öğrenilmesi için bunların Türkçeye çevrilmeleri hususunda Hilâfet hükûmetinin on üç asırdanberi yapamamış olduğunu lâyik Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetinin on üç sene içinde yaptığını burada Maarif Tarihine şükranla kayde bir mecburiyet görüyorum: Cumhuriyet hükûmeti çıkarttığı bir kanunla ve devlet bütcesinden ayırmış olduğu tahsisatla Kur'anın Türkçeye çevrilmesi işini büyük bir din şairimiz olan Mehmet Akif'e havale etmiş, onun her nedense bu işi yapmaması üzerine değerli âlimlerimizden Elmalılı Mehmed Hamdi'yi hem tercüme, hem tefsiri yapmağa memur eylemişti. Mehmed Hamdi Kur'anı sekiz cildde tercüme ve tefsir ederek diyanet işleri reisliği tarafından Ebüzziya matbaasında bastırılmıştır.

Buharalı İsmail'in **Sahih** adındaki hadis kitabının tercümesine de müderris Ahmed Naim memur olmuş, bu zatın yaptığı tercümenin üç cildi Arap harfiyle bir cildi yeni harflerle bastırılmış ve onun ölümü üzerine de şimdi tercüme işi eski Afyon mebusu Mehmed Kâmil'e havale edilerek onun yaptığı bir cild de bastırılmıştır.

Lâyik olmakla beraber tab'asından İslâm dininde bulunanları ve ekseriyeti teşkil edenleri memnun etmek için Cumhuriyet hükûmetinin yapmış olduğu bu hizmet işini bilen ve tabaasını seven bir hükûmet için herhalde ve her zaman takdire ve şükrana lâyıktır.

II. DARÜTTIB

Şarkta bilhassa İslâm dünyasında hastahane açılmasının epey eski bir tarihi vardır, bugün hastahane dediğimiz sıhhî müesseselere bilhassa Türkler türlü türlü adlar vermişlerdir.

Meselâ Kayseri'dekine Maristan (602) 1205; Sivas'takine Darüssıhha (614) 1217, Divrik'tekine Darüşşifa (628) 1228; Çankırı'dakine Darülafiye (633) 1235; Bursa'dakine Darüttıp (802) 1399; Edirne'dekine Bimaristan (890) 1485; Manisa'dakine Bimarhane (962) 1554 denildiği görülüyor. Yine bunlar gibi Sivas'ta bir Darürraha'ya rastgeliyoruz. Bu bir tabhane veya bir nekahatnahane değilse onu da hastahane manasına alabiliriz.

Hastahane tâbiri 1839 dan sonra evvelâ askerleri, sonra sivil halkı tedavi için yapılan yeni sistemde bimarhanelere denilmeğe başlanmıştır. İlk sivil hastahane (1263) 1863 de Yenibahçe'de yapılan Bezmiâlem Valde Sultanın **Gureba hastahanesi**'dir.

Görülüyor ki ta Selçuk oğullarından Osman oğullarının son zamanlarına kadar türlü adlarla birçok sıhhî müesseseler yapılmıştır. İstanbul'da bimarhane yahut Darüşşifa adını alan beş müessese vardı. Onlar da Fatih'te, Süleymaniye'de, Atmeydanı'nda, Haseki'de ve Üsküdar'da bulunuyorlardı.

Buralara yatırılan hastaları tedavi edecek hekimler nereden yetişiyorlardı?

Yukarda sayılan müesseselerin ameli ve tecrübî birer tıp mektebi olduğunda şüphe yoktur. Bu müesseselerin açıldıkları zamanlarda ve Osman oğullarının yükselme devrine gelinciye kadar ayrıca bir tıb mektebi bulunduğuna dair tarihlerde bir kayda rastlıyamıyoruz.

Bu devirlerde medrese usulünce tahsil gören herkes din, hem hukuk yani fıkıh, hem edebiyat, hem felsefe hem de tıb âlimi idi. Hangisinin tercümei haline bakarsanız yahut yazdığı eserlere göz gezdirirseniz bulunduğu asırda bilinen ilimlerin ve fenlerin hepsiyle az çok meşgul olmuş olduğunu görürsünüz.

Hekim tâbiri bile **Hakim**'den alınmış değil midir? İbnirrüşt, İbni Sina gibi Şarkın en büyük âlimleri birer müteşerri birer mutasavvıf, birer filozof veya idareci olduğu kadar belki bunlardan fazla birer de hâzık tabipdiler.

Şu halde medrese tahsilini bitirmiş olan ve Arapça yahut Farsça öğrenmiş bulunan her ilim adamı Yunancadan bu dillere tercüme olunmuş veya bu dillerde yeniden yazılmış olan eserleri okumakla bir de sayılan sıhhî müesseselerde tecrübe ve tatbikat görmekle tabib olabilirlerdi. Hele İbni Sina'nın **kanun**'unu okuyup bitiren bir adam en büyük tabib rolünü oynardı. [1] Veyahut Mısırda, İranda veya sair İslâm diyarlarında tahsil edenler gelip buralarda tababet yaparlardı. Meşhur Hacı Paşa Mısırda tahsil görüp Anadoluya gelen bu türlü Türk tabiblerindendir.

Devlet teşkilâtında **Reisületibba** yahut **Hekimbaşı** adını alanların hal tercümelerine bakılsın, bu adamlar birçok idarî, kazaî ve ilmi hizmetleri ifa ile beraber hekimbaşı oldukları da görülür. İhtisasın, işbölümünün kıymet ve revaç bulmadığı bu devirlerde işte bu türlü tayinler olurdu. [2]

Tıb ilmini ayrı bir meslek medresesinde okutmak usulünü Osman oğulları arasında ilk defa Kanunî Süleyman düşünmüş ve tatbik etmiştir. Bu hükümdarın Süleymaniye camii çevresinde yapmış olduğu

---

[1] Bu kocaman eseri Tokatlı Mehmet Mustafa Türkçeye çevirmiştir; tercüme hakkında İbni Sina'nın ölümünün 900 üncü yıldönümü dolayısiyle basılan kitapta doktor Süheyl Ünverin bir tetkiki vardır; lütfen okuyunuz.

[2] Bu kitabın 69 ncı sayfasında Babıâli tercümanı olması bahse mevzu olan Şanî zade bu türlü yetişmiş şark âlimlerindendir. Tababette şöhreti olan bu zatın **hekimbaşı** olması lâzımgelirken Babıâli tercümanlığı gibi buna da bahaneler bulunmuş ve hekimbaşı yerine **vakanüvis** yani devletin resmi tarihçisi olmuştur. Bu mesele zamanında da münevverlerin dikkat gözüne çarpmış olacak ki Cevdet tarihinde şu fıkraları okuyoruz:

«Şanî zade ulûmu riyaziye ve tabiiyede mahir ve ilmî tıbda emsali nadir, zatile iftihar olunur bir zatı memduhülmeasirdir. Lâkin hekimbaşı Behçet Efendi anı istirkab edüp ara yerde bazı suhançiyan dahi ifsadı zatülbeynden halî olmazlardı. Hattâ Şanî zade güya (Behçet Efendi hekimbaşı ise ben de baş hekimim) der imiş yollu sözler şayi olmuştu. Bir de Behçet Efendi mukaddema **Tarihi cebertiyi** lisanı Arabîden Türkçeye tercüme etmiş olması dolayısiyle kendisinde bir müverrihlik şiarı da vardı. Binaenaleyh Behçet Efendi **hekimbaşı** ve Şanî zade **Vakanüvis** olduklarında İzzet Molla (Erkânı devletin haline bak! Bir müverrihi **hekimbaşı** ve bir **baş hekimi vakanüvis** ettiler) demiş. Bu sözü Şanî zadenin söylediği işaa ve Behçet Efendiye isal edilmiş olduğundan müşarünileyh Şanî zadenin bütün bütün aleyhine dönmüş ve anı vakanüvislikten azlettirmiş.. Ve müessisi bulunduğu Beşiktaş cemiyeti ilmiyesine bektaşilik rengi vererek sonra da bundan dolayı nefyettirmiştir.» Bu fıkranın haddi zatında başka kıymetleri olmakla beraber ben burada bir şark âliminin kaç türlü ilimde ihtisası olduğunu göstermek için bulundurdum.

kültür müesseseleri arasında bir de tıb medresesi vardır. Vakfiyesine göre bu medrese için: «Cemahiri fırkai muhassilân ve meşahiri zümrei talebei ilmi ebdan için bir medresei şerifei âlâ ve bir bükai münifei bihemta» deniliyor ve kadrosunda 20 akçe alan bir müderris, günde ikişer akçe alan 8 danişmend 2 bevab yani kapıcı (hademe), 2 ferraş (silip süpürücü) 1 noktacı (yoklama memuru) görülüyor.

Burada danişmend diye gösterilen 8 kişi medrese tahsilini bitirmiş ancak ihtisas için tıb meslekine sülûk etmek istemiş olan kimselerdir; yani tıb medresesi talebeleridir.

Medreseleri çok iyi bilen profesör Şerafettin Yaltkaya bunun hakkında tabiî ilimlerin girdiğini iddia ederler ve birçok kitap adları sayarlar. Medreseleri çok iyi bilen profesör Şerafettin Yaltkaya bunun hakkında şu mutalâayı yürütüyor:

«Fakat ne yazık ki medreselerimizin kalın duvarları altında asla bir tahassüs görülmüyor ve hakikî vazifelerini anlatmak için vukua gelen zamanın irşadatından gafil kalıp Fatih zamanında olduğu gibi kendimizi hâlâ her şey olmağa ve her şeyi bilmeğe kudret sahibi addediyorduk ve hâlâ da böyleyiz. Medresede öğrendiğinin yirmi mislini dışarda istikmal eden bazı müstesna simaların medrese mahsulü olmalarından dolayı iftihar etmek ve medrese tahsilinin mükemmelliğine bunları şahit tutmak istiyenler de hocalarımızın en münevverlerini teşkil eder. Acaba meselâ Cevdet Paşa için Fransızcayı nereden öğrenmiştir? denilecek olursa medreseden mi diyeceklerdir?

Her şubei ilmiyyeye ve hattâ devletin bütün ihtiyacatına adam yetiştirmek istenilen bu medreselere altı yedi yüz senedenberi birkaç kaziye istisna edildikten sonra meselâ nihayetteki derslerimizden olan kazimir - hikmet Çağmunî - kozmoğrafya ve kelâm ve şerhi mevakifde seyyidin tafsil etmekte olduğu ulûmu tabiiye mebahisine dair hiçbir âlimimizin bir eser vücude getirmesi değil bu ilimleri seyri tabiisinden bile haber alınamıyacak derecede üç bin sene evvelki hali muhafaza edilmiştir ki buna sebep dahi meslek ve ihtisasa ademi riayet ve mesainin ademi tefrikidir.

Meselâ Süleymanı Kanunî zamanında küşad olunan **Darüttıb** medarisi ilmiyye ile karıştırılmayıp ayrıca bir müessesei fenniye halinde hekimbaşıların tahtı nezaretinde terakkisine sarfı gayret edilmiş olsaydı bizim etibbamız dahi şimdiye kadar mütevali tecrübe ve müşaheleriyle kim bilir nelere muvaffak olurlardı. [3]

---

[3] Hikmet gazetesi. Sayı 52, Sayfa 7.

(1242) 1826 da **Tıbhane** ve (1247) 1831 de Cerrahhane ve (1252) 1836 da her ikisi birleştirilerek **Mektebi Tıbbiye**'nin açılmış olması bu müessesenin zaten sönmüş olan hizmetine nihayet vermiştir. Bunların tafsilâtını kitabın ikinci cildinde göreceksiniz.

III. DARÜLHENDESE

Hendese; iskolâstik tedris devrinde riyaziyenin umumî adıdır. Riyaziyeye bu adı veren Yunanlılardır, Araplar vasıtasiyle şarka da, garba da geçmiştir.

Az zaman içinde dünyanın üç kıtasının en iyi yerlerini işgal eden Osmanlı imparatorluğunun ordu sevki, memleket idaresi, sıhhî, içtimaî hizmet, nihayet ibadet ve kültür bakımlarından yapmağa mecbur oldukları müesseselerin her şeyden önce ilme, bilhassa riyazî ilimlere vakıf mühendis ve mimarlara ihtiyaç göstereceği tabiîdir.

O devirlerde bu müesseseleri yapacak mühendisler ve mimarlar nerelerde ve nasıl yetişiyordu? Bunu katî olarak bilemiyoruz. Medreselerin teşkilâtı, ıslâhı ve programları hakkında malûmat veren eski ve yeni eserlerde ve meselâ: Üniversite tarih derslerinde Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu; ıslâhı medarisi kadimede (Sayfa 5 ve 11) Ubeydullah Efendi; medarisi İslâmiye ıslâhat programında (Sayfa 4 ve 5) Şevketi Efendi gibi muharrirlerin Süleymaniye imareti arasında ve Darülhadisle darüttıb sırasında bir de **Darülhendese** olduğunu söylüyorlar ve bilhassa «Tarihçei tariki tedris» de görülen şu:

«O zamanlar mülkü Süleyman Osmanlılarca ve belki bütün cihani insaniyetçe maarifi asriyenin merkezi intişarı olup mamuriyeti mülkiyede istihdam kılınmak üzere birçok mühendise de ihtiyacı azîm hasıl olduğundan Süleymaniye camii şerifi civarında riyaziyat tahsiline mahsus olmak üzere medreseler vücude getirildi. Ve bu müessesatı marifet fününu harbiyenin mukaddematı olan ulûmu riyaziyenin tahsiline tahsis edildi.» [1]

Fıkrasında Süleymaniye imareti çevresinde Darülhendese denilmesi lâzımgelen bir medrese bulunduğu anlaşılıyor ise de bu muharrirler mehaz göstermemiş ve Kanunînin vakfiyesinde de orada böyle bir meslek ve ihtisas medresesi açıldığı kaydına rastlanamamış olmasına göre bunları teyid eder ve vesika elde edilinceye kadar bu mutalâaları kaydı ihtiyati ile telâkki ve kabul etmek lâzımgelir.

---

[1] İlmiyye salnamesi. Sayfa 642. Muallim Mehmet Emin.

Diğer taraftan profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu'nun notlarından öğreniyoruz ki esasen medreselerde pek sathî olarak okutulan hesap ve hendese dersleri de zaman geçtikçe programdan çıkarılmış, okunulmaz olmuştur.

Fatih devrindenberi medreselerde heyet ve riyaziye ilimlerinin okutulduğu muhakkak ise de bunlara dair vakfiyelerde ve medrese programlarında bir şey görülemiyor. Yalnız hendeseden Semerkandli âllâme Mehmed Şemseddin'in (ölümü 1203 M) **Eşkâlütte'si filhendese** adındaki eserle bunun üzerine Bursalı Kadı zade Musa Paşa (ölümü 1412 M.) tarafından yazılmış olan şerhin medreselerde okutulduğu biliniyor; fakat tahsilin hangi kısmında okutulduğu anlaşılamıyor.

Hesaptan Ali Kuşçu tarafından yazılarak Fatih Mehmed'e ithaf edilmiş olan **Muhammediyye** ile yine kuvvetli riyaziyeye dayanan kozmoğrafyadan **Fethiyye** ve Mehmud bin Mehmed Çağminî tarafından yazılan diğer bir heyet kitabı ve bunun Kadı zadei Rumî ve Seyyid Şerif taraflarından yapılan şerhlerinin medreselerimizde okutulduğu muhakkaktır. 16 ncı asır âlimlerinden Taşköprülü zade heyetten Ali Kuşçu'nun **Fethiye**'sini meşhur riyaziyeci Mirim Çelebi'den okumuştu. Hattâ Mirim Çelebi bu okuttuğu Fethiye şerhini Yavuz Selim'e ithaf etmişti.

Medrese programlarına ve vakfiyelere ancak feraiz dolayısiyle hesap girdiğini Ahmet III devrinde Nevşehirli İbrahim Paşanın yaptırdığı medrese vakfiyesinde görüyoruz. Orada: «ahvali hesap ve erkam ve kısmeti mevaris ve siham emrinde maharetleriyle benam bir kimesne muallimi feraiz ve bir kimesne de halifei feraiz olup» deniliyor. Maksat ne olursa olsun medreselere ilk defa hesap dersini sokmak ve bu suretle medrese programında bir yenilik yapmak şerefi İbrahim Paşa'nındır.

Esasen medreselerde riyazî ve tabiî ilimlerin okutulup okutulmaması mutaassıplarla nisbeten serbest fikirliler arasında hiçbir zaman münakaşadan halî kalmıyordu. Osmanlı tarihinde meşhur **Kadı zade**'lilerle **Sıvasî Efendi** taraftarları yani medreselilerle tekkeliler arasında biribirlerini öldürmeğe tekyeleri kapatmağa kadar giden 16 meseleden birisi de bu idi.

Hattâ şair Vehbi'nin oğluna ve dolayısiyle bütün okuyanlara bir tedris rehberi olarak yazmış olduğu **Lûtfiye**'de :

İtibar eyleme pek hendeseye
Düşme ol dairei vesveseye

Bakıp eşkâle mükarnes diyerek
Ya murabba ya muhammes diyerek
Dûş olup dairei efkâre
Mahasal dönmiyesin pergâre
Hat ve edlâ' sözü dâiyedir
Sanmakim eğlenecek zaviyedir
Marifettir sözümüz yok amma
Bile görsün anı mimarı bina.

Denilmesi de münevver bir zat olması lâzımgelen şair Vehbi gibiler indinde bile hendese yani riyaziye telâkkisini göstermek itibariyle çok dikkate değer.

Bir kısım Osmanlı mütefekkirlerinin bu geri fikirlerine karşı büyük Arap ve İslâm mütefekkiri İbni Haldûn meşhur mukaddemesinde **Ulûmu akliyenin ahval ve aksamı** başlığı altında şu «insana sahibi fikr olması haysiyetiyle tabiî olan ulûmu akliye bir millete mahsus olmayıp belki cemî milletlerde bulunur ve kâffei milel anın mesail ve mebadisinde siyyan olur ve bu fenler âlemin kesbi mamuriyet ve medeniyet ettiği vakittenberi nevi insanda mevcuttur. Ulûmu mezkûreye ulûmu felsefe ve ulûmu hikmet dahi denilip başlıca dört ilmi müştemildir» mukaddemesini yaptıktan ve her biri hakkında bir hayli şeyler yazdıktan sonra sözü hendeseye getirerek der ki:

«İlmi hendese sahibinin aklına ziya ve fikrine istikamet getirir. Zira berahini hendesiyye beyyinetülintizam ve celiyetüttertip olmakla tertip ve intizam ekisesine galat karışmak ihtimali olmadığından fenni mezkûrda mümarese ile sahibinin fikri hatadan baide olur ve aklına incilâ ve istikamet gelir. Hattâ hükemadan menkuldür ki Eflâtunun kapısı üzerinde **Mühendis olmıyan bizim hanemize girmesin**! deyu yazılmış idi derler ve bizim şüyuh ve esatiremiz dahi akıl ve fikre göre ilmi hendese ile mümarese elbiseye sabun gibidir ki kir ve pastan tathire vesilei müstekilledir derler idi.» [2]

İbnî Haldûn'un burada hendese adı ile tarif ve tavsif ettiği ilim umumî riyaziyeden başka bir şey değildir. Nitekim mütemmim izahatı da onu gösterir.

Kâtip Çelebi gibi bir mütefekkir de medreselilerin aksine olarak riyaziyeye taraftardır. Ve riyaziye bilmiyen bir kadının bazı riyazi meselelerde nasıl yanlış hüküm vereceğine dair **Mizanülhak**'da uzun uza-

---

[2] Mukaddeme. Cevdet Paşa tercümesi. Sayfa 25.

dıya izahat verir. Kendisi de zamanındaki riyaziye kitaplarını okumuş ve okutmuştur.

Medreseliler Fatih zamanında Orta Asyadan gelen birkaç riyaziyecinin yazmış ve belki ilk zamanlarda medreselerde de okutulmuş birkaç kitaba dayanarak medreseleri adetâ birer riyaziye mektebi diye gösterirler. Fakat riyaziyeci olarak kimsenin adını sayamadıkları gibi onlardan sonra yazılan riyaziye kitaplarından da bahsetmezler. Yalnız üç dört asır içinde Gelenbevi İsmail Efendinin ortaya çıkışı biraz yüzlerini güldürür. Hattâ bu zat için logaritmeyi icat etmiştir, diye de söylenirler. Logaritmenin mucidi ilim tarihince malûm olduğundan bu mesele üzerinde durmağa bile değmez. Bununla beraber meşhur riyaziyecilerimizden Salih Zeki **Kamusu Riyaziyat**'da bu meseleye temas ederek: Ve müşarünileyh riyaziyatı kadime ile halli müşkilâtı hesabiye eden meşahirin hâtimesidir, diyerek şu izahatı verir: «Fazılı müşarünileyhin logaritmeyi riyaziyatı kadimeye tatbiken ihtira etmiş olmasına dair bizde bir itikad var ise de doğru değildir. Bu itikat tarihi Cevdette Gelenbevinin tercümei hali sadadında mevcut fıkralardan münbais olmasiyle tavzihi madde için bu fıkralar aynen naklolunur :

[O asırda bir Fransalu mühendis logaritme cetvelini İstanbul'a getirerek Babıâliye bittakdim hangi fenden olduğunu istifsar ile bu fenni Dersaadette bilür kimse olmamak şartını iş'ar ettiğine mebni İsmail Efendinin hanesine gönderildikte Mühendisi merkum Hoca Efendinin ve dairesinin perişanlığına nazaran müşarünileyhi hiç yerine koyarak filân vakte kadar cevabını isterim deyü avdet ve eyyamı mevudenin iktizasında tekrar Hoca Efendinin hanesine azimet eylediğinden İsmail Efendi cevap yerine derhal telif eylemiş olduğu logaritme risalesini mühendisi merkume bilita hüsnü mukabele eylemiştir.

Logaritme cetveli Avrupa'da ulûmu riyaziyenin ziyade ilerledikten sonra yakın vakitlerde bulunmuş bir şey olup devri Hamit Hanı Evvelde ise kütübü hikmeti efrenciye henüz Derseadette şayi ve münteşir olmamış idüğinden hikmetçe Avrupa'da husule gelen terakkiyata İsmail Efendi vakıf değilken riyaziyatı kadimeye tatbikan böyle bir fenni nevzuhurun esası vazına ve keyfiyeti istimaline dair derhal bir kitap telifine iktidarından salifüzzikir Fransalu mütehayyir olarak Babıâliye geldiğinde İsmail Efendinin zekâ ve maharetini sena eylemiş ve badehu İsmail Efendinin tasvirini almak istediğinden hacei müşarünileyh Babıâlide reisi (Hariciye nazırı) Raşid efendinin odasına celp ile bir takrip resmi alınmış ve resmine ol vakit ricali devletin tarzı muhteşemane üzere giydiği samur kürk giydirilmiştir.]

Cevdet Paşanın aynen naklolunan şu fıkraları maaline nazaran

Gelenbevi merhumun logaritmeyi riyaziyatı kadimeye tatbikan keşfetmiş olması lâzımgeliyor ise de bu neticeye doğru nazariyle bakılamaz. Çünkü eveli emirde Gelenbevi ne logaritmeye dair yazmış olduğu risalede, ne de bundan bahseden diğer eserinde logaritmenin kendi tarafından keşfolunduğunu zikr ve ima etmemiş ve bilâkis **Ensap** adını verdiği logaritme müteehhirinin eseri ihtirai olduğunu defaatle itiraf ve tasdik etmiştir.

Saniyen logaritme cetvelleri Sultan Mustafa'nın devri saltanatlarında Kalfa zade İsmail Efendi tarafından Türkçeye nakledilmiş ve ilk defa (1186) 1772 senesinde tercümesi ikmal olunan Tuhfei behici rasini, Tercümei zici Kassini adındaki kitabın baş tarafına dercolunmuştur. Halbuki Gelenbevi logaritme risalesini bundan hayli sene sonra telif etmiştir. Bittabi Gelenbevi bu risalesini memaliki İslâmiyede henüz şüyû bulmıyan böyle bir cetvelin sureti inşa ve usulü istimalini izah maksadiyle yazmıştır ki risalei mezkûrenin logaritme şerhi altında intişar etmesi de bunu teyid eder.

Gelenbevi gibi müdekkik bir riyazii şehîrin memaliki mahrusei şahanede sureti resmiyede tercüme olunan ve Zici Kassini namiyle ekser kütüphanelere birer nüshası vazettirilmiş olan böyle bir eseri mutalâa ve tetkik etmiş olması pek tabiî olmakla bu bapta kendisinin mezkûr esere ıttılâ hasıl etmemiş olmasını iddia etmek kadar hata tasavvur olunamaz.

Hulâsa devri Hamid Hanı Evvelde (1201) 1877 Derseadete gelen Fransız mühendisinin logaritme cetvelini reis Efendiye takdim ile bunu Dersaadette bilir kimse olmamak suretini iş'ar etmesi bittabi cehlinden neşet etmiş ve maamafih Gelenbevi merhumu görerek hakkında Reis Efendiye **şu adam Avrupa'da olsaydı ağırlığınca altın değeri olurdu.** demesi kadar da hiç bir zaman doğru bir söz söylememiştir. Gelenbevi için logaritme icadı şerefine lüzum yoktur. Yalnız evahiri hayatında telif eylediği cebir kitabı ibkayı namına maa ziyadetin kâfidir.» [3]

Cevdet Paşa ile Salih Zekinin şu ifadeleri bizdeki riyaziye tedrisatının mahiyetini ve Avrupa'lıların hakkımızdaki fikirlerini göstermek itibariyle dikkatle okunmağa değer. Üç dört asır içinde ancak bir riyaziyeci çıkmış olması da pek o kadar sevinecek ve öğünecek bir hâdise değildir. Atalarımız bir çiçekle yaz gelmez derler; doğrudur.

Kendisinden evvel logaritme dilimize çevrilmemiş olsaydı Gelenbevinin logaritmeyi bilmesi ve çabucak bir eser yazması mümkün olur muydu?

---

[3] Kamusu riyaziyat. Sayfa 321.

Bizdeki riyaziye kitapları ve riyaziyenin tedris usulleri hakkında yine Salih Zeki **Âsarı bâkiye**'de izahat vermiş olduğu gibi Muallim M. Cevdet de Kâtip Çelebi ve onun yetişme tarzı ve tedris usulü hakkında tedrisat mecmuasiyle neşretmiş olduğu makalelerde hayli tafsilât vermiştir.

Medreselilerin üzerinde çok durdukları ve medreseden yetişen riyaziyecilere örnek olarak ileri sürdükleri Gelenbevi ile son zamanlardaki riyaziye tedrisinin eski ve yeni riyaziye kitaplarının mahiyetini profesör Şerafettin Yaltkaya medreselerin ıslâhı hakkında yazmış olduğu makaleler silsilesinde şu tarzda anlatırlar :

«Selimi Salis devrine kadar sürüklenen bu amayi içtimaî ve ilmiyi o asrın erbabı vukuf ve malûmatı artık görmeğe başladıklarından tarzı inşa ve sureti idaresi medreselerimizden ayrı bir **Mühendishane** vücude getirildi. Burada muâllimlik için bir mühtedi hoca ile her nasılsa bir İsmail Efendi bulunabildi. Âyan reisi Said Paşanın bilmünasebe beyan buyurdukları gibi Gelenbevi merhumun nezdlerinde mevcut olan Fransızca bir risalesi hocamızın bu lisana vukuflarına bir delili kâfi olmakla ulûmu riyaziyedeki iktidarının medrese mahsulü olmayıp bu lisan sayesinde öğrenmiş olması akvayı ihtimalâttandır.

İtiraf ederim ki medreselerimizde bir vakitler ulûmu riyaziye okunuyor idi. Fakat meselâ o kadar ders arasında hendeseden **eşkâlüttesisi** geçenler âllâmei riyazî addolunuyorlar ve irtifa almak vesaire gibi ufak tefek şeyleri öğrenenler dahi bir camii şerifin muvakkiti olup riyazil zamanı geçiniyorlar idi. [4]

Şu halde bu koca imparatorluk çevresinde binlerce imaretleri köprüleri kaleleri ve istihkâmları kimler yapardı? Şurası muhakkak ki hesap ve hendese gibi müsbet ilimlere, top dökmek, istihkâm, köprü inşa etmek gibi amelî bilgiye ve nihayet tecrübeye ve ihtisasa dayanan şeyleri yapanlar herhalde medreselerden yetişenler değildi ve programı bilinen medrese ilimleri bunlara kâfi gelmezdi.

Türklerin en büyük mimarı olan Sinan'ın medreseden değil Acemioğlanlar mektebinden yetişmiş olduğu bilinmesine göre riyazî bilgilerin menşeini de medreselerde değil onların dışarısında ve buralarda aramak lâzımgelir. Lûtfiye sahibi Vehbi'nin de :

Marifettir sözümüz yoktur amma: Bilegörsün anı mimarı bina

Beyti de bunu teyid etmez mi?

---

[4] Hikmet mecmuası. Sayı 51.

Öyle sanıyorum ki riyaziye; mekteplerde, medreselerde ders olarak okutulmasa bile mimarbaşıların ve bir kısım inşaata da karışan eski şehreminlerinin daireleri ve ordunun istihkâm ve lâğamcı alayları birer amelî mimar ve mühendis yani riyaziye mektebi idiler.

Mimarbaşının maiyetinde halife (kalfa) denilen birçok muavinlerle, şakirdlerin bulunmakta olması da orasının mimar yetiştirecek amelî bir mektep olduğunu gösterir. [5]

Bununla beraber riyazî bilgiyi, mimarlık ve mühendislik ihtiyacını ne Acemioğlanlar mektebi, ne medreseler, ne de mimarbaşılar hattâ şehreminliği teşkilâtı tatmin edememiş ve bu ilimlerle bunlara dayanan sanatlar garpta Rönesanstan sonraları büsbütün yeni bir çığıra girmiş olduğu için Osmanlı idaresinde ilk lüzumu hissedilen bilgi ve mektep ihtiyacı da bir hendesehane açmak olmuş ve işte bu maksatladır ki (1178) 1773 de mühendishanei bahrii hümayun ve (1210) 1795 de mühendishanei berrii hümayun adlarında deniz ve kara mühendisleri mektepleri açılmıştır. Bunların tafsilâtını kitabın ikinci cildinde bulacaksınız.

---

[5] Bina yapanlara yani mimarlara ve dülgerlere halk dilinde **kalfa** denilmektedir. Bu tabir **halife** veya bunun cem'i olan **hülefadan** bozmadır. Eski eserlerde **mimar kalfaları** denilen de budur. Osmanlı idare ve memur teşkilâtında şeflerden sonra gelen ve şimdi muavin denilen kimselere umumiyetle **halife** denilirdi. Halifeler şeflerin de işini görebildikleri, onların yerine kaim oldukları için lûgat manası itibariyle bu adı almışlardır. Mektep hocasının muavinine, yani ona mektepte yardım edene, onunla birlikte çalışana da **halife** yani **kalfa** denilmiyor mu? İşte buradaki **kalfa** mimarbaşının muavinleri, yardımcıları, onun adına iş gören kimseler demektir.

Fakat zamanla kelimenin kullanış tarzı değişmiş, umumiyetle mimarlara kalfa denilmeğe başlanmıştır. Yoksa esas itibariyle halifelik yahut kalfalık yalnız mimarlara mahsus değildir. Kalem kâtiplerine de şeflere yardım ettikleri için **hülefa** denilirdi. Divanı hümayun kalemi hülefası denildiği gibi.

IV. DARÜLMESNEVÎ

Bu devrin kültür müesseseleri arasında **Darülmesnevî**'lere de rastlıyoruz. Her ne kadar Mevlevihaneler birer Darülmesnevî iseler de Mevlevî olmıyanlara da ayrıca Mesnevî ve dolayısiyle tasavvuf okutmak için bu müesseseler açılmıştır.

En son yapılan Darülmesnevî Murad Molla tekyesi şeyhinin eseridir. Burada mesnevî okumuş olan Cevdet Paşa der ki :

«Çarşamba pazarındaki Murad Molla tekyesi bir darülfünun demek olup orada her nevi ulûm ve maarif tahsil olunurdu. Oraya bütün rical ve kibar giderdi. İstanbul'un ulema ve üdebası oraya devam eyledikten başka taşralardan hattâ uzak yerlerden de oraya tahsil ve istifade için gelenler bulunurdu. Şeyh Efendi servet sahibi olduğu kadar hayır perver olduğundan parasını umuru hayriyeye sarfederdi. Tekyesi civarındaki Darülmesnevîyi kendisi inşa ettirmiştir...

O zamanlarda İstanbul'da meşhur iki mesnevihan bulunup bunun birisi küçük Mustafapaşa'da mesnevî okutan hoca Hüsamettin Efendi idi, sonra bu zat Eyyubuensari civarına nakli mekân etmiştir. Diğeri Murad Molla tekyesi postnişini Murad Efendidir. Murad Efendi eyyamı muayyenede mesnevî okutur, başka günlerde sabahtan akşama kadar mütenevvi dersler verirdi.» [1]

Farsca öğrenmek için Darülmesnevî adında medreselerden ve sübyan mekteplerinden ayrı birer müessese açılmasına mecbur oluşun sebebi; Farsçanın mutaassıplar arasında dûçar olduğu telâkkidir Bu; Hayyam, Örfî hattâ Hafız gibi meyden mahbubdan bahsettikleri için medreselilerce dinsiz sayılan şairlerin bırakmış oldukları tesirden ve bir de Attar, Sinaî ve Mevlâna gibi yine medreselilerin bir türlü gidişlerini anlıyamadıkları ve sözlerini küfriyat, söyliyenlerle dinliyenleri ise kâfir saydıkları koyu vahdeti vücutçuların felsefelerinin yüksekliğinden ileri gelir.

Kethuda zade menakibinde hace Neşete atfen yazılan şu fıkra Farsca hakkındaki telâkkiyi çok açık gösterir :

---

[1] Cevdet Paşa ve zamanı. Fatma Aliye 1332. Kanaat matbaası Sayfa 22 - 24

«Meclisi âlilerine ders için gelen sofulardan birisi bir gün ;

— Efendim; Farisiyi cehennem lisanıdır diyorlar öyle mi? diye sual ettikte müşarünileyh hazretleri :

— Eğer öyle dedikleri gibi ise yine öğrenmek lâzımdır. Zira nereye gideceğimizi bilmiyoruz; eğer cehenneme gidersek ehli cehennemin lisanını bilmemek de bir azabı diğer olur. demişlerdir.»

Yine Kethüda zade menakibinde şöyle bir fıkra görülüyor :

«Hoca Efendimiz Fatih camii şerifinde kendisinden Arabî ders okuduğu Hocaya, Farisîden Gülüstan okutmuştur. Fakat (Camide değil) Fatihte Şekerci hanında gizli bir odada okutmuştur. Softalar görmesin diye; zira görenler bizim Hoca bir şey bilmiyormuş derler; o okuyan Hoca Efendi: Bu Gülistan ne güzel kitap! İçinde harfi vahit bile ziyade yok dermiş ve ziyadesiyle beğenirmiş.»

İşte bu fıkrada Farsçanın camilerde okunulamıyacak derecede kâfirane bir şey telâkki edildiğini gösterir. Menakib muharriri bu telâkkiyi «softalar görürler de bizim hoca bir şey bilmiyormuş derler» tarzında tevil ediyorsa da asıl sebep bu değil; söylediğim gibi Farsça hakkında dinsizlik telâkkisidir. Bunu bilhassa Arapça hocasının «Bu gülistan ne güzel kitap! İçinde harfi vahid bile ziyade yok» sözü de teyid eder. «Ziyade» dediği din ve zahiri şeriate aykırı kâfirane fikirlerdir. Yine bu tel'inden dolayı olacak ki :

Kim ki okur farisî
Gider dinin yarısi

denilmiştir. [2]

Medreselere ilk önce Farsçanın girişi Ahmet III ün devrinde Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın zamanında ve onun yaptırmış olduğu medrese ile başlar.

Arapça yazılmış olan tarihleri tercüme ettirmek suretiyle ilk defa Türkçeye kıymet ve ehemmiyet vermiş ve medrese programına feraiz

---

[2] Medreselilere taraftar olanlardan birisi bu beyti:

Kim ki okur farisî
Gider deynin yarısi

Tarzında okumaktadır. Bu okuyuşa göre «Arapça ve Farsça okumak Osmanlıcayı iyi yazmak isteyenler için lüzumlu bir (deyn) yani borçtur. Farsçayı okuyan bu deynin yani borcun yarısını ödemiş olur.» demek oluyor. Bu bir kelime oyuncağı da olsa medreseliler yani softalar lehinde güzel bir tevil olduğu için buraya kaydetmeden geçemedim.

dolayısiyle hesabı da sokmuş olan bu inkılâpçı vezirin vakfiyesinde okuduğumuz şu fıkranın Farçanın tedris tarihinde ve hususiyle İslâm felsefesi demek olan tasavvufun medrese programına girmesinde büyük bir ehemmiyeti vardır :

«Ve fenni tasavvuf ve ahvali sülûke âlim ve meayibi şatih ve ademi mübalâttan salim bir kimesne mesnevîhan olup eyyamı mutadede mesnevii şerif ikrasına muvazabet ve müdavemet ede.»

Medreselere Farsça giremeyince en zengin tasavvufî eserler bu dille yazılmış olduğu için tasavvuf ilmi de bu müesseselerin kapısından içeri sokulmamıştı. Bununla beraber tasavvuf düşmanlığı yalnız Farsça dolayısiyle değil medreseliler bu ilmin esasına taraftar olmadıkları için Arapça yazılmış eserlerden ve Arap mutasavvuflarından da istifade olunmazdı.

İşte bundan dolayıdır ki yalnız mesnevî dolayısiyle Farsça okutmak için **Darülmesnevî**'ler açılmıştır.

V. MEDRESETÜLKUZÂT

Kadılar medresesi (1270) 1854 de ve Şeyhülislâm Meşreb Efendi hafidi Mehmed Arif Efendi zamanında açılmıştır.

İlk açılışında **Muallimhanei nüvvab** denilmişti. (1302) 1884 den sonra **Mektebi nüvvab** adını aldığı gibi (1329) 1910 da **Mektebi kuzât'a**, yani kadılar mektebine çevrildi.

Mecellei ahkâmı adliye denilen ilk medenî kanunumuz tanzim ve tedvin edilmeden ve adliye teşkilâtı esaslanmadan önce halkın davalarına şer'î mahkemeler bakarlardı ve o zaman hâkimlere kadı veya naib denilirdi. İşte bu mektep kadıları ve naibleri yetiştirmek, onlara fıkıh yani İslâm hukuku ve şer'i muhakeme usulü, şer'i ilâm tanzimi gibi şeyleri öğretmek için açılmıştı. (1286) 1869 da hukuk mektebi açıldığı ve yine o tarihlerde mecelle denilen ilk medenî kanun ortaya çıkmış bulunduğu ve aynı zamanda nizamî mahkemelerin teşkilâtı da esaslanmış olduğu halde ancak miras, nafaka, evlenme ve boşanma işlerine bakan şer'î mahkemeler henüz kaldırılmamış olduğu için hukuk mektebiyle beraber bu mektep de tedrisata devam ediyordu ve fıkıh derslerıyle birlikte mecellei ahkâmı adliye ile diğer bazı kanunlar da okutuluyordu.

Mektep (1272) 1856 da ilk mezununu vermiş ve o sene bir tek talebe çıkartmıştır. Bu mektepten çıkanlar, hukuk mektebi talebe yetiştirinceye kadar nizamî mahkemelere de tayin edildiklerinden yakın zamana kadar o mahkemelerde de sarıklı hâkimler ve âzalar bulunmakta idi.

1908 inkılâbından sonra hükûmetçe neşredilen 21 kânunuevvel 1329 tarihli nizamname ve sonra bunun bazı maddelerini tadil eden 6 Nisan 1331 tarihli diğer bir nizamname ile mektebe evkaf ve meşihat makamlarınca yeni bir ruh verilmek istenilmiş geniş bir program tanzim ve tatbik olunmuş ve 21 Ağustos 1330 tarihli başka bir nizamname ile de «mahakimi şer'iyyenin hususatı tahririye ve idariyesinde istihdam olunacak memurine menşe olmak ve müddeti tedrisiyesi iki sene bulunmak üzere bir de niharî sınıf açılmıştır. Şimdi üniversite kü-

tüphanesi olan bina işte bu sıralarda bu medrese için yeniden yaptırılmıştır.

Ankara hükûmet merkezi olduktan sonra bu medresenin vaziyeti hükûmetin dikkat gözüne çarparak teftiş ettirildikte «medresetülkuzat talebesinin bizaai ilmiyyesi nakıs ve hattâ dürusu mürettebeyi takibe gayri kâfi olduğu» anlaşılması üzerine, bir komisyon teşkil olunarak «Keyfiyetin sebeplerinin izahiyle beraber medresenin terakki ve tealisi emrinde ne yapılmak lâzımgeldiğinin tayini» istenilmiş ve heyeti müderrisin toplanarak noktai nazarlarını ve programda yapılacak ıslâhatı Maarif Vekâletine bildirmişlerdir.

Bu heyetin yazmış olduğu raporun baş tarafında medresenin tarihine temas eden şu satırları okuyoruz :

«Hem şer'î hem kanunî ulûm ve fününun darüttedrisi olmakla medaris ve mekâtibi saireden mümtaz bulunan medresetülkuzat 1270 tarihinde Muallimhanei nüvvab unvaniyle tesis edilmiş ve altmış, yetmiş senedenberi ruzefzun bir terakki izhariyle birçok fuhulü ulemanın menşei irfanı olmuş, devleti ebed müddeti İslâmiye kavanini medeniyesinin elhak mehezi olan ilmi celili fıkhın münhasıran mahalli tahsili ve nazarî ve amelî olarak talimi hususunda yeğane bir müessese olması hesabiyle vaz'ı aslisi veçhile devletçe idamesi zarurî görülmüştür.

Bu müessesei marifete bidayeten ikmal nüseh ile icazetname almış zevat bilimtihan alındığı, tedrisata da o nisbette ehemmiyet verildiği cihetle mezunini ricali ilmiye arasında hakikaten müsarünbil benam olurdu. Nitekim yakın vakitlere kadar ve hâlâ bile bazı menasibi ilmiyye ile mahakimi nizamiyyenin bu mezunin ile piraye dairi iftihar olduğu görülmektedir.

Hükkâmı şera ahîren adlî ve idarî nice vazaif tahmil edilmiş olmasına binaen sonraları medresetülkuzâta müteaddit dürusu kanuniye dahi ilâve edilerek kuzat mezunlarının tekemmülüne ve gerek şer'î, gerek kanunî umurun temşiyetine muktedir bir halde yetişmelerine muvaffakiyet hasıl olmuştur.

O kadar ki bugün hukuk müntesibi mahakimi şer'iye idaresinde bittabi racil olduğu halde kuzat mezunların nizamî mahkemelerde dahi ifayı muameleye bilânakisa kâfil bulunmaktadır.

Bu derece tekemmül ederek birçok erbabı kemal yetiştirmiş olan medresetülkuzat senini ahîre zarfında eski parlaklığını göstermemiş ise bunun sebebi elimini her şeyden evvel ve müessesatı maarifin hepsinde olduğu gibi harbi umuminin tesiri meşumunda aramalıdır.

Çünkü ekseri dersten mücaz olan ve gayet sıkı bir imtihan ile kabul edilmiş bulunan medrese ve onları istihlâfen alınmalarına zaruret hasıl olan talebe tabiatiyle seleflerinin yerini tutamamıştır.

Medresetülkuzat talebesini bizaai ilmiyye noksaniyle ittihama vesile teşkil eden esbaptan biri de medrese mezunu olmadığı halde mansabı kazada bulunmuş mesbukinin bilâ imtihan medreseye alınması hakkındaki mesağı nizamîdir ki bu maddenin ilgası hususunda encümenimizce lüzum görülmektedir.» [1]

MEDRESETÜLKUZÂTIN DERS PROGRAMI :

1908 inkılâbından önce bu mektebin ders programını pek hafif görüyoruz. Maarif Nezareti salnamesinin dördüncü cildine göre bu mektepte o zamanlar ancak sâk, fıkıh, mecelle ve feraiz okutulmakta ve bir de mahkemelerde kullanılan ta'lik yazısı gösterilmekte idi.

İlmiye salnamesine göre bu 1908 inkılâbından sonraki program şudur :

Dürer, mecelle, feraiz, tatbikatı şer'iyye, sakkî şer'î, defteri kassam, ahkâm ve nizamatı evkaf, arazi kanunu, ticareti berriyye kanunu, ticareti bahriye kanunu, icra kanunu, ceza kanunu, usulü muhakemei hukukiye, tatbikatı hukukiye ve cezaiye ve ticariyye, tanzimi ilâmatı hukukiye, usulü muhakematı cezaiye ve sulh, tanzimi ilâmatı cezaiye, methali ilmi hukuk, hukuku düvel, hukuku idare, iktısat, kitabeti resmiyye, hüsnühattı ta'lik.

SINIFI MAHSUS PROGRAMI :

Feraiz ve vesaya; sakkî şer'î; nikâh, talak, hizane, nafaka; ahkâmı evkaf; defteri kassam, usulü muhakemei şer'iyye (tatbikî bir suretle); malûmatı kanuniye; harç ve damga kanunları; kitabet; hesap; usulü defteri; hüsnühattı ta'lik.

Esasını İslâm fıkhından almış olan mecellei ahkâmı adliye bırakılarak İsviçre medenî kanunu alındıktan ve şer'î mahkemeler kaldırılarak bütün davalar Cumhuriyet mahkemelerinde görülmek esası kabul ve tatbik edildikten sonra bu mektebe de lüzum kalmıyarak lâğvolunmuştur.

---

[1] Mahfel mecmuası. Sayı 40, Sayfa 56.

VI. MEDRESETÜLVAIZÎN

İslâmiyetten başka dinlerin dünyaya yayılışını ve bunu yapanların yetişme ve çalışma tarzlarını işittikçe bir de bizdeki vaızların hali görüldükçe İslâm dini için de bu yollardan gidilmesi lüzumunu herkes hatırlıyor ve ileri sürüyordu. Fakat mutlakiyet devrinde böyle bir teşebbüse girişilmesi hem içeriden hem dışarıdan engellere uğrıyacağı bilindiği için bir şey yapılmıya cesaret edilemiyordu.

1908 inkılâbından sonra biraz serbesti elde edilince buna da baş vuruldu. Ve 6 Şubat 1329 (1913) da çıkarılan bir nizamname üzerine «Ahkâmı âliyei Kur'aniye ve sünneti seniyyei nebeviyye dairesinde mevaizi hasenei içtimaiye icrasiyle dini mübîni İslâmın müessisi medeniyet ve fazilet olduğunu cihanı insaniyete neşredebilecek erbabı kemali yetiştirmek maksadiyle» bir medrese açılmıştır. Şu esbabı mucibede gösteriyor ki bu medrese vaız yetiştirmekten ziyade propagandacı, din naşirleri için açılmış adetâ bir misyoner mektebidir.

Medresenin ders programı şudur: [Ceridei İlmiyye C. 1, Sayfa 572]

Birinci sınıf :

Hadis, kelâm, fıkıh, siyeri nebi ve tarihi İslâm, hitabet ve meviza, Edebiyatı Osmaniye, Edebiyatı Farisîye, Edebiyatı Arabiye, Tarihi Umumî, Tarihi Osmanî, Türk Tarihi, coğrafyayı Osmanî ve İslâmî, Coğrafyayı umumî, hesap, hendese, terbiyei bedeniye.

İkinci Sınıf :

Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, usulü fıkıh, hitabet ve meviza, Edebiyatı Arabiye, Edebiyatı Farisiye, Edebiyatı Osmaniye, Tarihi Umumî, Tarihi Osmanî, siyeri nebi ve tarihi İslâm, cebir, hikmeti tabiiye, malûmatı hukukiye, terbiyei bedeniye.

Üçüncü Sınıf :

Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, usulü fıkıh, felsefe hitabet ve meviza, Edebiyatı Arabiye, Edebiyatı Farisiye, Edebiyatı Osmaniye, tarihi edyan, heyet, hıfzıssıha,

kimya, hikmeti tabiiye, mevalidi selâse, terbiyei bedeniye.

Programa diyecek yok. Fakat medreseliler buna göre hazırlanmamış olduğu için istifade edilemedi. Sonra bununla medresetüleimme velhüteba birleştirilerek bir **Medresetülirşad** açıldı ve bu müessese de doğmadan öldü demektir.

VII. MEDRESETÜLEİMME VELHUTEBA

İslâm ve Osmanlı teşkilâtında mahalle imamlarına devletçe idarî, beledî ve dinî birçok vazifeler verilmişti. İmamlar bulundukları mahallede ahlâk zabıtasına bakmağa, iptidaî şekilde nüfus ve tapu kayıdlarını tutmağa evlenme ve boşanma işlerini idareye memur oldukları gibi hükûmetin o mahalle halkına vaki olacak bütün emirlerine ve tebliğlerine de vesatat ederlerdi.

Camilerde günün beş muayyen vaktinde yapılan ibadeti idare etmek, ölenler için dinî merasim yapmak da imamlara aitti.

Hatiplere gelince: Haftada bir Cumaları ve senede iki defa bayram günleri ki bir senede ceman 56 defa halkı camie toplayıp onlara **hutbe** adı altında konferans vermek ve bu suretle dünya ve ahret işlerinden onları muntazaman haberdar hattâ tenvir etmek vazifeleriyle mükelleftiler. Hükûmet hatiplerin intihap ve tayinine ehemmiyet verir, ellerine vesika manasına olarak **berat** vermedikçe yani hükûmetin müsaadesi olmadıkça kimse hitabet kürsüsüne çıkıp söz söyliyemezdi.

Fakat ne imamın ne de hatibin yetişme tarzları bu vazifeleri kendilerinden beklendiği gibi yapmaya müsaid değildi.

Medresede şöyle böyle biraz okumuş, lâkin tahsilini ilerleterek rüus alıp kadılık, hâkimlik, müftülük ve müderrislik gibi medrese tahsilinin temin ettiği yüksek mesleklere girememiş olan âciz kimseler ancak geçinmek için mahalle imamı oldukları gibi babaları imam olduğu için şöyle böyle okumakla ve ancak miras suretiyle onların yerine geçen imam oğullarının çoğunda ise o eksik medrese tahsili de yoktu.

Hatipler için iyi bir tahsilin lüzumu ise imamlardan fazla idi. Çünkü haftada bir defa muntazaman halkın karşısına geçip iyi ve faydalı mevzular bularak onlara - hem de Arapça - konferans verebilmek şüphesiz yüksek bir tahsile, büyük bir talâkata ihtiyaç gösterirdi. Bununla beraber biraz gür sesi olan ve biraz da ezberciliği bulunan herkes birkaç yüz sene önce ve o zamanın ve başka bir şehir halkının haline ve ihtiyacına göre yazılmış veya süslenmiş olan Arapça hutbeleri ezberliyerek ve türlü türlü vaziyetler ve tavırlar takınarak hattâ çoğunun

manasını bilmiyerek Arapça anlamıyan halk karşısında onları birer musiki parçası gibi okurlar ve bu suretle vazifelerini yapmış sayılırlardı.

Hatipler haftada ancak bir saat kadar vazifedar oldukları için başka işler ve memuriyetler bularak maişetlerini bir dereceye kadar temin edebiliyorlar idiyse de hayatları mahalleye mevkuf fakat aylıkları pek az olan imamlar geçinmek gayesiyle pek sıkıntı çekiyorlar, bunun neticesi olarak da pek aç gözlü oluyorlardı. Meselâ: Ölü yıkamak, düğünlerde, nikâhlarda büyük bahşişler ve hediyeler almak müracaat edenlere tapu ve nüfus kayıdları verirken onlardan mühim bir parça koparmak hususlarında türlü türlü gayriahlâkî çarelere başvuruyorlar ve binnetice halkın gözünden düşüyorlar, küçülüyorlar ve adetâ entrigan bir şahıs rolünü oynıyorlardı.

İşte (1329) 1913 de açılan **Medresetüleimme velhuteba** bu dertlere çare bulacak muktedir imam ve hatip yetiştirecek, onları doyuracak aylıklar verecek ve netice olarak da halka hizmet ve dine hürmet telkin eyliyecekti.

Bu medresenin ders programına göre şu dersler okutulacaktı:

İmamlar ve hatipler kısmı : Kur'anı Kerim nazariyatı, Kur'anı Kerim tatbikatı, malûmatı kanuniye, ilmi kelâm ahkâmı nikâh ve talâk, hitabeti Arabiye nazariyatı, hitabeti Arabiye tatbikatı, Türkçe hitabet, ahkâmı ibadet.

Ezan ve ilâhi kısmı (bunlar da müezzinler için olacak) : Kur'anı Kerim nazariyatı, Kur'anı Kerim tatbikatı, ezan ve ilâhî nazariyatı, ezan ve ilâhî tatbikatı.

Bu medrese de arzu edildiği kadar semere vermedi. Rağbet eden olmazdı. Umumî harbin de bunda büyük tesiri bulunduğu inkâr edilemez.

VIII. MEDRESETÜLİRŞÂD

Medresetülvaizin ile medresetüleimme velhuteba **Medresetülirşâd** adı altında birleştirilmiş ve idaresi Darülhikmetül İslâmiyeye verilmiştir.

Bu medrese talebesinin yedirilip giydirilmesi işi Darülhilâfe talebesinin ki gibidir. Medresenin vaızlar şubesine her sene on talebe alınır ve her talebeye 100 kuruş aylık verilir. Bu şubede tahsil müddeti 3 sene, imam ve hatip şubesinde 2 senedir.

Vaızlar şubesi talebesi yüksek mektepler talebesinin haiz olduğu bütün haklardan ve imtiyazlardan istifade eder.

Bu medreseden çıkanlar zeyil meşihatlerine, kara ve deniz askerî kıtaları imamlıklarına, vilâyet, liva ve kaza merkezlerindeki vaızlıklara tayin olunurlar. İmamlık ve hatiplik ancak bu medreseden çıkanlara verilir.

Medresenin ders programı şudur : [Ceridei İlmiye C. 5, Sayfa 1639]

Vaızlar şubesi ders programı :

Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, usulü fıkıh, feraiz, ahkâmı evkaf, mesahibi İslâmiye ve turuku âliyye, edyan, ilmi ahlâk, siyeri nebi ve tarihi İslâm, Edebiyatı Türkiye ve inşa, Edebiyatı Farisiye, tarihi felsefe, ilmi içtima, hıfzıssıha, hitabet ve meviza.

Hatipler ve imamlar şubesi ders programı :

Tertili Kur'anı Kerim, fıkıh, tevhit, hadis, bazı suveri şerife tefsiri, hitabet, malûmatı kanuniye, usulü inşa, musiki.

Vaızlar medresesiyle imam ve hatip medreselerinin rağbetsizlik yüzünden semere vermediğini gören Meşihati İslâmiye bu mektepten çıkacaklar için bir hayli memuriyetler de göstermişti. Hususiyle imamların buradan çıkmasını şart koşmuş olması hiç olmazsa bir kısım imam oğullarının bu mektebe devamını temin etmişti. Tevhidi tedrisat kanununun neşrine kadar bu medrese kör topal devam etti. Medreseler kapandığı zaman bu da imam - hatip mektebine kalbolundu.

IX. MEDRESETÜLMÜTEHASSİSİN

Medreselerin ilk teşkilât ve taksimatında onların üstünde ihtisas medresesi olarak Darülhadis, Darülmesnevi, Darüttıb gibi müesseseler ortaya çıkarılmıştı. Fakat fıkıh yani hukuk, kelâm yahut felsefe ve bilhassa Kur'anın tefsir ve tavzihi için ihtisas medreseleri açılmamıştı. Bunlar otodidakt olarak öğrenilirdi.

1908 inkılâbından sonra medreselere son şekli verilmek istenildiği sırada ıslâhı medaris nizamnamesine bağlı bir de ihtisas dersleri gösterecek medrese açılmasına lüzum görülmüştür.

(1333) 1917 de Darülhilâfetülaliye medresesi programını tensik ve ıslâh etmek üzere toplanmış olan 38 kişilik komisyon medresetülmütehassisinin tefsir ve hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve felsefe adlariyle üç şubeye ayrılarak tedrisatta bulunması kararlaştırılmış ve aşağıdaki programın tatbikine lüzum göstermiştir.

MEDRESETÜLMÜTEHASSİSİN PROGRAMI

Tefsir ve hadis şubesi ders programı :

İlmi nasih ve mensuh, ilmi esbabıttenzil, ilmi usulü tefsir, tefsir (umumî), tabakatı kurra ve müfessirin, nakdirical, hadis, mevzuat.

Fıkıh ve usulü fıkıh şubesi ders programı :

Usulü fıkıh, fıkhı hanefî, fıkhı şafiî, fıkhı malikî, fıkhı hanbelî, hilâf ve cedel, tarihi fıkıh, mukayesei ahkâm.

Kelâm, tasavvuf ve felsefe şubesi ders programı :

İlmi kelâm, ilmi tasavvuf, ilminnefs, mantık, ve felsefe, hikmeti İslâm, felsefei İslâmiye tarihi, felsefei umumiye tarihi, tarihi edyan ve mezahip (mukayeseli) ilmi içtima.

Darülhilâfetülaliyye medresesi teşkilâtı değiştirildiği sırada Medresetülmütehassisinin adı da **Süleymaniye**'ye çevrildi ve o zaman şu program tatbik olundu :

Tefsir ve hadis şubesi ders programı : 3. sınıftır.

Tefsiri şerif, hadisi şerif, usulü hadis ve nakdirical, tabakatı kurra ve müfessirin.

Fıkıh ve usulü fıkıh şube ders programı : 3. sınıftır.

Fıkhı hanefî, fıkhı şafiî, fıkhı malikî, fıkhı hanbelî, usulü fıkıh, hilâfiyat, tarihi ilmi felsefe.

Hikmet ve kelâm şubesi ders programı : 3. sınıftır.

Kelâm, tasavvuf, felsefei İslâmiye tarihi, hikmeti ilâhiye, mantık, ilmi felsefe ve ahlâk, felsefei umumiye tarihi, tarihi edyan ve dini İslâm.

Bu medresenin ilâhiyat fakültesi halini aldıktan sonraki programı şudur :

Tefsir ve tefsir tarihi, hadis ve hadis tarihi, fıkıh tarihi, içtimaiyyat, ahlâk, dini İslâm, arap edebiyatı, felsefei din, kelâm tarihi, İslâm filozofları, tasavvuf tarihi, felsefe tarihi, İslâm bediiyatı, halihazırda İslâm mezhepleri, akvamı İslâmiye etnoğrafyası, Türk tarihi din sinî, tarihi edyan.

Şu program Medresetülmütehassis'in son şeklinin bir İslâmi ilimler tarihi şubesine inkılâp ettiğini gösterir. Fakat bu müessese bu haliyle de devam edememiştir. Bu cildin 131 nci sayfasındaki istatistiğin belâgati de gösterir ki rağbetsizlik yüzünden şeklinin değiştirilmesine mecburiyet hasıl olmuş ve **İslâm tetkikleri enstitüsü** adını almıştır.

Bu enstitüde okunacak olan dersler de şunlardır :

İslâm dinî ve felsefesi, tefsir tarihi, Türk dinleri ve mezhepleri tarihi, umumî dinler tarihi, hadis tarihi, Arapça, Farsça.

Bu haliyle de müessese talebe bulamamaktadır. Ancak edebiyat fakültesinde okuyan bir kısım talebe eski edebiyatı, iyi anlıyabilmek için felsefe ve bilhassa kelâm ve tasavvuf bahislerinde bu enstitüdeki profesörlere müracaatla hususî surette dersler almaktadırlar.

Medresetülmütehassisin (1316) 1898 de açılan Darülfünunu Osmanî ulûmu âliyyei diniyye şubesinin ve 1908 inkılâbından sonra onun islâh ve tevsi olunan şeklinin yerine geçtiği gibi 1918 tarihinde Darülhilâfetülislâmiye medresesi, teşkilâtı değiştirildiği sırada adı medresei Süleymaniyeye çevrilmiş ve tevhidi tedrisat kanununun neşriyle medreselerin ilgasından sonra Darülfünun **İlâhiyat Fakültesi** adını almış ve onun lâğvinden sonra da İslâmî tetkikler enstitüsü olmuştur.

G. Meslek ve İhtisas Mektepleri

G. MESLEK ve İHTİSAS MEKTEPLERİ

Arablaşma ve iskolâstik tedris devrinde meslek ve ihtisas mektepleri olarak ehemmiyetle kayde değer müesseselere rastlamıyor ve ancak dört müessese görebiliyoruz.

Bunlara bir de yenilik devrindeki meslek ve ihtisas mekteplerinin çeşitlerine sayılarına bakılarak mukayese yapılırsa her iki devrin meslek ve ihtisasa kıymet verişi arasındaki fark derhal göze çarpar. Hattâ biraz daha ince elenip sık dokunursa bunlara mektep bile denilmek doğru görülmez. Fakat eski kültürümüzün bir kısmından da bahsedilebilmek için bunlar da birer mektep olarak alındı.

I. DARÜLKURRÂ

Müslümanlarca Allah sözü bilinen Kur'anı ezberlemek ve bunu muhtelif Arap lehçelerine göre yedi yahut on türlü okutmak için açılmış olan müesseselere **Darülkurra** denilir. Kur'anı bu okutuş ve ezberletiş tarzları sibyan mekteplerinde de tatbik edilmekle beraber tedrisat daha esaslı surette ancak bu müesseselerde yapılırdı.

Lâ'li zade Abdülbaki Efendi'nin Eyüpte yaptırmış olduğu mektep için söyleyip eliyle yazmış ve mektepte muallim kürsüsünün üstüne asmış olduğu şu :

Bu mektepte telemmüz eyliyen etfale lütfeyle
İlimde, marifette eyle ya rab faik ül'akran
Kelâmullahı hıfze sa'yedenler kalmasın mahrum
Vücuhatü kıraatile olsun hafızı Kur'an.

Kıtası sibyan mekteplerinde de Kur'anın birkaç türlü okutulmakta olduğunu gösterir.

Bu müessesenin başında bulunana **Şeyhülkurra** denilirdi. Şeyhülkurra olan kimse yaşadığı devrin en iyi Kur'an okuyanı sayılırdı.

Darülkuraların programı ve Şeyhülkurralarda aranan evsaf vakfi-

yelerde gösterilmiştir. Meselâ Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın (1134) 1720 tarihli vakfiyesinde :

«Kavaidi ilmi tecvidi Kur'anı Kerim ve kavanini fenni tertili fürkanı âzımi ve turefi rivayatı meşayihi itkan üzere ifadeye sai bir mukrii kâmilüleda şeyhülkurra nasb ve tayin olunup eyyamı mutadede müvazibi hizmeti ikra' ve talimde buluna» denildiği gibi Abdülhamit I in vakfiyesinde de :

«Fenni kıraatte mahir, tedrisi vücuhata kadir bir kimse ne şeyhülkurra olup eyyamı üsbu'dan yevmi sept ve isneyinde türbei şerifede tedrisi ilmi kıraat eyliye» diyerek Kur'an okutma ve ezberletme için vâkıf kendi türbesini tahsis etmiş oluyor.»

İslâmî kültür müesseseleri arasında Türklük ve ilim bakımlarından en faydasızı bu müessese olmuştur diyebilirim. Maksadımı izah edeyim :

Kur'anın herhangi bir kelimesini bir değil on türlü okumak muhtelif Arap kabileleri tarafından o kelimenin okunuş tarzından ve ona göre de mana verişten ileri gelir. Bu usul şüphesiz ki Arap dili için faydalıdır ve bu dilin tarihi tekâmülü itibariyle de kıymetlidir. Nitekim bu yolda birçok mütehassıslar yetişmiş, bir hayli kitaplar yazmışlardır. Kur'anı türlü türlü okuyanların başında Hamza, Kısaî, Şatıbî, Hafs gibi Arap âlimlerinin adları işitilir.

Esasen ta 1250 sene önce Kur'anı iyi ve doğru okutabilmek için Frenklerin **ponctuation** bizim **tenkit** ve şimdi **noktalama** dediğimiz işaretleri kabul ve tatbik etmek suretiyle büyük bir adım atılmış, hattâ ilk zamanlarda Arap harfleri noktasız yazılırken yine Kur'anı doğru okutmak gayesiyle bu harflere nokta koymak meselâ **(fe)** ile **(kaf)ı** biribirinden ayırmak usulü kabul olunmuştur.

Hattâ bu ilimle uğraşanlar şarkta ve garpta bugün bile eksik değildir. Nitekim bu kitapların en eskilerinden birisini Alman müsteşrikleri son senelerde İstanbul'da bastırdılar; hattâ neşretmekle de kanaat etmiyerek kurra hafızlarına müracaatla onlara Kur'anı türlü türlü okutup o okunuş şeklini gramofon plâklarına almak suretiyle de güzelce kayıt ve zaptettirdiler.

Müslüman olan biz Türklere nisbetle Hıristiyan olan Avrupa'lılar bu işi bugün bile yaparlarsa bizim asırlarca bununla meşgul olmamızı tenkit etmek doğru bir mutalâa sayılmıyacaktır. [1] Bunu bildiğim

---

[1] İstanbulda Türkler tarafından tertip ve tabedilerek senelerce okunmuş olan zübdetül irfan, İ'tilâf, Risalei Meddât, Mürşid-ül talebe, Kurre'tül âyn ve Müfredat gibi eserler de vardır. Bunlara bir kere göz gezdirilirse bu uğurda sarfedilen vakte ve emeklere acımamak ve bana da hak vermemek elden gelmez.

için maksadımı biraz daha izah etmek isterim: Tekrar edeyim ki bunlar şüphesiz Arap diline ve Arap kabilelerinin lehçelerine büyük bir hizmettir. Fakat bizde Kur'anı ezberliyenlerin çoğu onun bir tek lehçesinin manasını bile bilmedikleri için beyhude yere kendilerine yormaktan başka bir şey yapmış olmazlardı.

Kur'anın böyle türlü türlü okunuşu onu dinliyenler üzerinde de iyi bir tesir bırakmazdı. Bir âyeti on defa tekrar eden ve her defasında bir kelimenin okunuşunu uzaltan veya kısaltan yahut i'rabında değişiklik yapan hafızın o esnadaki vaz'ı ve tavrı onun adetâ Kur'anla eğlendiğini zannettirir ve bu kadar zahmete niçin katlanmış olduğundan dolayı insanda hafızlara karşı bir acınma hissi de doğururdu. Türk hafızları bunlara sarfedecekleri emeği Kur'anın manasını anlamağa ve halka da anlatmağa hasretselerdi hem kendileri hem de halk için daha faydalı bir iş görmüş olurlardı. Dediğim gibi bu vazife Türklerin değil Araplarındır hattâ onlar arasında da ancak Arapçanın muhtelif şivelerinin farkını öğrenmek ve bu farklardan birer mana çıkarmak istiyenlerindir ve işte bugün Avrupalıların yapmak istedikleri de budur.

Bununla beraber şunu da ilâve edeyim ki bu ilim İslâm kültürü bakımından ve esas itibariyle faydasız da değildir. Bir kelimenin birkaç türlü okunmasiyle yahut i'rabi değişmekle içinde bulunduğu cümlenin manası da değiştiğinden bu okunuşların Kur'anı tefsir ve izah bakımından hizmeti büyüktür. Fakat bu hizmeti hafızlar değil, âlimler ve mütefekkirler yapmalıdırlar. Bunu izah uzun süreceğinden burada iki misalle sözü kısa kesmek isterim. Meselâ :

Kur'anda Fâtır suresi ayet 28'de «Kulları arasında Allah'ü Teâlâdan (en çok) korkanlar âlimlerdir.» diye bir âyet yani bir cümle vardır. Bu cümlede **Allah** kelimesi **ötre** yani **(ü)** ile **Allahü** okunduğu gibi **üstün** yani **(e)** ile **Allahe** de okunur. Yine bu cümledeki **ülemaü** kelimesi **elülemaü** ve **elülemae** tarzlarında okunur. Birinci okunuşa göre **Allah** kelimesi **fail, elülema** kelimesi **meful**; ikinci okunuşa göre **Allah** kelimesi **meful, elülema** kelimesi **fail** olmuş olur, ve birinci okunuşta cümle:

«İnnema yahşallahü min ibadihil ülemae»

Olur ve manası: «Allah yalnız âlim kullarından korkar» demektir. İkinci okunuşa göre de: **«İnnema yahşallahe min ibadihilülemaü»** olur ve bunun manası da: «Allah'tan yalnız âlim kulları korkar» demektir. Bu manaların birincisine **mutasavvıflar,** ikincisine **müteşerri'ler** taraftardırlar. İki mana arasında ise dağlar kadar fark olduğu gibi bu iki meslek arasında da böylece dağlar kadar fark ve ayrılık oluşu hep Kur'anı ve hadisi böyle başka türlü okuyup anlamalarından ileri gelir. Bu-

rada bunun üzerinde duracak değilim. Yine Kur'anda: Kur'andan bahsedilirken: Ali İmrân suresi ayet : 7 «... Halbuki, o müteşabihin te'vilini yalnız Allah bilir. İlimde kökleşmiş ve metîn olmuş kimseler ise; (- Biz ona (manâsı anlaşılmayan müteşabihe) inandık; açık ve kapalı bütün ayetler Rabbimiz tarafındandır) derler. Bunları ancak akılları tam olanlar düşünür.» tarzında bir âyet vardır. Şimdi burada âyetin birinci parçasında **«ve ma ya'temü te'vilehu illah»** deyip durulursa manası: **«Onun yani Kur'anın tevilini ancak Allah bilir»** demek olur. Yok orada durmayıp da (vav) ile sonraki cümle birinciye atfedilir yani bağlanırsa o zaman da: **«Kur'an'ın tevilini yalnız Allah ile ilimde rasih olanlar bilirler ve ona iman ettik derler.»** manası çıkar ki bu iki mana arasında da dağlar kadar fark vardır. Ve işte bu fark yüzündendir ki bir kısım mütefekkirler âyetleri olduğu gibi zahirî manasiyle alırlar, bir kısmı da onu tevil ve tefsir ederler. Burada âyetleri olduğu gibi alanlar **müteşerri'ler**, tevil edenler de **mutasavvıflardır.**

İşte şu kadar izahat da gösterir ki bu ilim ve bu ilmi öğreten Darülkurra lüzumsuz bir müessese değildir. Fakat ondan istifade edilememiştir demek isterim.

II. NAKIŞHANE

Osmanlı Türkleri Araplardan ziyade İslâmlığa taraftarlık ettikleri için İslâm dininin yasak etmiş olduğu resim serbestçe tedris edilemiyordu.

Halbuki İslâm dini putperestliği kökünden kaldırmak için resmi ve heykeltraşlığı yasak etmişti. Fakat din yerleştikten ve benimsendikten sonra artık putperestliğin dirilmesine imkân ve mahal kalmamış olduğu için ta Emevî ve Abbasî hükûmetleri zamanındanberi saraya ve havas arasına resim merakı da girmişti. Hattâ Emevî hükûmeti paraları üzerinde resim bile vardı.

İslâm âlemine resmin Bizans, İtalya ve İran tarikiyle girmiş ve ilk ressamların Bizanslı ve İranlı olacağını ve yine ilk ressamların çoğunun zerdüştilikten ve Hıristiyanlıktan dönme kimseler teşkil ettiğini tahmin edebiliriz.

İranlılar resim galerisine **Nigârhane** ve resim atelyesine de **Nakışhane** derlerdi Bu tâbirler İran'lı ressamlar vasıtasiyle Osmanlı idaresine de geçmiştir.

Hükümdarlar ve havas ne kadar münevver ve geniş fikirli olursa olsun dinin resmi yasak edişi karşısında pek de cepheden hareket ederek resimlerini çıkartıp umumî yerlere astırmak, yahut evlerde açık resim bulundurmak ve kitaplara resim koymak gibi halleri cahil halk tabakası hoş görmüyorlardı; yalnız kendi ellerinde bulunacak pek mühim ve tarihî kitaplara resimler yaptırırlar ve kendi saraylarında olmak şartiyle portrelerini duvarlara astırırlardı. [1]

---

[1] Münevverlerle cahil ve müteassıp halkın resim hakkındaki telâkkisini Evliya Çelebi (1065) 1654'de Bitliste cereyan etmiş çok canlı olan bir hâdiseyi nakil suretile bize haber veriyor. (Seyahatname C. 4, Sayfa 247) Çelebiden öğreniyoruz ki: Osmanlılara mağlup olan Bitlis hanı Abdülhandan kalan 200 cild resimli ve minyatürlü kitaplar ve mecmualar müzayede ile satılmış; bunlardan bir şahnameyi cahil ve mutaassıp birisi alarak «Tasvir var, bu papas yazısıdır» diyerek bozmuş insan tasvirlerinin gözlerini oymuş ve o güzel ve nefis eseri berbad etmiştir. Keyfiyet ordu kumandanı tarafından duyularak herif kitabla birlikte kumandanın huzuruna getirilmiş, kendisine niçin yaptığı sorulmuş, o da resmin haram olduğundan ve nehyi münker ettiğinden bahsetmiş! Mü-

Bizde resim, nakış ve emsali sanatlarla sanatkârlar hakkında eski Müze Müdürü Halil Etem'in **âsârı nakşiyye kolleksiyonu** adında bir risalesiyle profesör Fuad Köprülü'nün İkdamın 27 Teşrinievvel, 3, 10, 11, Teşrinisani ve 5 kânunuevvel 1337 nüshalarında çıkan yazıları vardır. Bunları da görmüş olmak itibariyle en son bu mevzuda yazı yazmış olan Üniversite tarih profesörü İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu bizde resim ve nakşın nasıl yerleşmiş, ne suretle ilerlemiş olduğunu notlarında şöyle anlatır :

«15 inci asır ortalariyle 16 ıncı asır sonlarına kadar **Şebihnüvis** (portreci) **Katta'** (çakı ile yazı veya resim oyarak onları bir yere yapıştıran) **Nakkaş** (boya ile resim yapan), **Musavvir** (tablo ve insan resmi yapan) **Tarrah** (manzara ve tezyinat yapanlar) **Ressam** (çizgi ile boyasız resim yapanlar) gibi epey sanatkârlar yetişmişti. Osmanlıların Konya'da eskiden kalma resim ve nakışlardan istifade ettiklerinde şüphe yoktur. Musavvirlik ve nakkaşlığın Osmanlılara girmesi 15 inci asır yarısındadır. Bursa'da Yeşil Çelebi Mehmed Camiinin nakkaşı Bursalı Ali bin İlyas Semerkand'de nakış öğrenmişti. Murad II zamanında Bursalı nakkaş Safi'yi tanıyoruz. 1495 de Bursa'da ölen Hoca Yusuf bin Hoca Ferruh vardır. Fatihin hassa musavviri (aylıklı ressamlarından) Sinan Bey Venedikte yetişmiş ve Mastori Pavli adlı bir ressamın talebesidir. O da Bursa'lı Şiblî zade Ahmed'i yetiştirmiştir. Bu; şebih yazmakta (insan resmi yapmakta) mahirdi. 15 inci asır sonunda Hasan ve Feyzullah adlarında iki ressam biliyoruz.

Osmanlılar şarktan olduğu gibi garptan da ressam getirtmişlerdir ki Veronalı Meteo de Pasti, Federalı Konstançiyo ve 1479 de Venedikten istenilen ve gelen ve burada Türk kadını, Solak ve Topkapı Sarayı duvar nakışlarını ve şehrin manzarasını ve Fatihin bir madalyonu ile yağlı boya resmini yapan Centile Bellini (1507) vardır. Bunun yaptığı Fatihin yağlı boya resmi şimdi Londra müzesindedir.

Beyazıt II ve Selim I zamanlarında Mikelânj iki defa davet edilmiş ise de gelmemiştir.

Yavuz İran seferinden dönerken Şah Mehmed, Abdülgani Derviş adlı musavviri ve Mirza Bey, Abdülfettah, Miraka, Şeref Ali kulu, Ahî Bey gibi nakkaşları getirmişti. Çaldıran harbini musavvir mozayikten

---

nevver ordu kumandanı bu cahil yobaza 1000 değnek vurdurmak suretile cezalandırmıştır.

İşte birisi münevver, ötekisi cahil olan iki Müslümanın resim hakkındaki telâkkisi. Hele kumandandan da münevver olan Evliya Çelebi'nin bu vaziyet karşısında duyduğu teessür derecesi bu mesele hakkındaki satırları aynen okunmadıkça anlaşılamaz ve tarif edilemez.

yapılmış bir tabloyu 16 ncı asır ortalarında İstanbul'a gelen Nemçe sefiri Bozbek görmüştür.

Topkapı Sarayı'ndaki sanatkâran defterinde hariçten gelen nakkaşların isimleri, maaşları ve nereden geldikleri yazılıdır. 16 ncı asır başlarında Tebrizden Amasya'da Şehzade Ahmed'in yanına gelip kendisine 20 akçe yevmiyeli dirlik verilen Şah Kulu Selim I zamanında İstanbul'a gelerek 22 akçe yevmiye ile hasse nakışhanesine alınmış sonra maaşı 100 akçeye çıkarılarak baş nakkaş olmuş ve İstanbul'da epey talebe yetiştirmiştir. Bunun **Penahî** mahlasiyle şiirleri olduğunu musavvirlik ve nakkaşlıkta mahareti bulunduğunu bazı tezkereciler yazarlar. Tezhipte de üstad olan Şahkulunun en kıymetli şakirdi müzehhip Kara Memi olup Yıldız kütüphanesindeki Kanunî divanını tezhip etmiştir.

Bunlardan başka Mısır seferi esnasında Yavuz'un Halep'ten İstanbul'a gönderdiği Tacüddin Girihbend ve Hüseyin Bali ile Kanunî zamanında gelen Kıncı Mahmud, musavvir ve müzehhip Mısırlı Hasan ve talebelerinden İbrahim ve Galata'lı Memi, musavvir üstad Osman, insan resmi yapanlardan Hasan, Kefeli Şair Saî, müneccim, muvakkit ve nakkaş Ahmed Nakşî 16 ncı asrın meşhur simalarındandır. Nakkaş Saî Mimar Sinan'ın dostu olup Tezkeretülbünyanı yazmıştır. Nigârî mahlaslı ve şiir, nakış ve resimde mahir Haydar Selim II ile Barbarosun resimlerini yapmıştır. Bunun Londra müzesinde iki minyatürü vardır.

Nakışlar; cami, saray ve evlerin duvarlarına, pençere etrafına ve tavanlarına yapılırdı. Nakışta lâle, karanfil, nar çiçeği esastır. Topkapı Sarayı kütüphanesindeki **Hünername** adındaki eser Şehnamegûy ve müzehhip Eflâtun ile Seyyid Lokman taraflarından tertip ve üstad Osman'ın resimleriyle tezhip ettiği 16 ncı asır sonlarına dair en güzel eserlerdendir. 1586 da Özdemir oğlu Osman Paşanın Kafkasya zaferlerini musavvir Murad III e takdim olunan şecaatname de güzel eserlerdendir.»

Şu tarihî izahat Türkiye'de resim hususunda ne kadar canlı bir hareket, bir çalışma olduğunu gösterir. Topkapı Sarayı'nda bir de **hasse nakışhanesi** olduğuna göre asıl resim mektebinin saray içinde bulunduğunu kabul edebiliriz. Bazı eserler de Aksaray taraflarında bir resim mektebi bulunduğu da görülür. Bunun resmî bir mektep olduğuna ihtimal verilemez. O devirde resim o kadar serbest ve mahalle arasında tedris edilir bir ders değildi. Bu olsa olsa mahir bir ressamın kendi evinde birkaç heveskâra resim göstermesinden galet olsa gerekir. Bu kitabın başka bir bahsinde **otodidakt tahsil yolları ve yerleri** adındaki yetişme tarzından ressamları ayırd etmekte mana yoktur.

17 nci asırdan itibaren İslâmlar arasında ressamlığın eskisi kadar heveskârı ve mütehassısı kalmadığını görüyoruz. Bunu taassubun ve cahaletin gitgide azalacağına bilâkis çoğalmasına ve binnetice takdirsizliğe atfedebiliriz. Bu tarihten sonra İslâm ressamların yerlerini Avrupalılarla yerli Hıristiyanların tuttuğu görülüyor.

Elvahı nakşiyye kolleksiyonunda denildiğine göre: Hicrî 12 nci asrın son yarısında İstanbul'da Ermeni nâkışlarının icrayi sanat ettikleri şundan anlaşılır ki: Abdülhamit I zamanında beş sene kadar İstanbul'da kalıp **Türklerin edebiyatı** namiyle İtalyanca kıymetli bir eser yazmış olan rahip Toderini Ahmed III ün tasvirini Parsih ve Mahmud I, Osman III ve Mustafa III ün tasvirlerini Rafael ve Abdülhamid I in tasvirini de tabiî cesamette olarak Refaelin oğlu Minas adlarındaki nâkışların yaptıklarını söyler.

Bununla beraber Türkler arasında da son zamanlara kadar resim sanatı büsbütün terkedilmiş değildir. Hem meşhur bir hattat, hem de nâkış olan ve kazesker yani âlimlerden iken (1221) 1825 tarihinde ölen Mustafa Rakim Efendinin Selim III ün tahta çıktığı zaman resmini yapıp takdim ettiğini Cevdet tarihinde okuyoruz. Bahrî ve berrî mühendis daha sonra Tıbbiye ve Harbiye mekteplerinin açılması üzerine resim mekteplere de girmiş hattâ Avrupaya talebe bile gönderilmiştir. Hele (1297) 1879 da Sanayii Nefise mektebinin açılmış olması ile resim tedrisine Avrupaî bir mektep halini verdirmiştir diyebiliriz.

Eski devrin resim hususundaki mesaisini gösteren bir salon son zamanlarda Topkapı sarayı müzesince tertip edilerek halka açılmıştır. Bu salonu şu satırları okuyanların mutlaka gezmesi ve görmesi lâzımgelir.

III. MEKTEB-İ FÜNÛNİ NÜCÛM

Nücum ve felekiyat ilminin eskiden hükümdarlar nezdinde olduğu kadar halk tabakası arasında da büyük bir ehemmiyeti vardı. Bir çocuğun doğduğu saat ve dakika hemen kaydedilir, bir hükümdarın tahta çıktığı zaman derhal tesbit olunur, bir harbe başlanacağı, bir binaya temel atılacağı hattâ bir ziyafete başlanacağı dakikanın tayinine ehemmiyet verilir ve bu hâdiselerin hep eşref saatleri düşürülmesine çalışılırdı.

Bu türlü hâdiselerin kayıd ve zaptedildiği vesikaya zayiçe, yahut zayirçe denilir. Zayiçe; muayyen vakitlerde yıldızların bulundukları vaziyet ve heyetleri ve hükümlerini gösterir. Şimdi bir memurun hal tercümesi evrakı bulunduğu gibi eski zamanlarda da bir adamın doğduğu tarihten öleceği zamana kadar başından geçecek vakaları müneccimler tesbit ederdi ve o adam bu vesikayı muska gibi saklardı.

İçinde bulunduğu senenin devamı müddetince hükûmetin başından geçecek vakaları meselâ o sene harp olup olmıyacağını da müneccimbaşı istihraç ederek bunu hükûmete bildirir ve her sene ayrıca bir de takvim yaparak takdim ederdi. Hattâ bu vazifesinden ve hizmetinden dolayı hükümdardan ve hükûmet erkânından bahşişler alırdı. Arşivde M. Cevdetin tasnif ettiği vesikalar arasında 18 sefer 1255 tarihli bir vesikada: «Beher senei mübareke Nevruzü takarrübünde semahatlû müneccimbaşı efendi tarafından bermutad hâki payi hümayunu hazreti şehriyari ve vükelâyı fiham ve ülemayı kiram hazaratiyle sair bazı bendegân taraflarına takvimler takdim kılınmakta ve bu sırada tarafı eşrefi şahaneden kendisine 3000 kuruş atiyyei seniyye ihsan ve sairleri tarafından da birer miktar şey ita olunmakta bulunduğundan» bahsle hepsine mukabil maliye hazinesinden 7500 kuruş verilmesine iradei seniyye çıktığı yazılıdır. Şu vesika bu âdetin Tanzimat sıralarında bile carî olduğunu ve müneccimbaşılığın **cerrarlık** yani soyuculuk derecesine indiğini gösterir.

Tarihlerimizde bu hâdiselerin kayıd ve zaptı suretlerini gösterir vesikalar çok olduğundan mevzuu canlandırabilmek için birkaç tanesinin nakliyle iktifa ediyorum :

Şehremini Salih Paşanın hal tercümesinden:

«Vücudu zinde ve gözlerindeki rahatsızlıktan başka hastalığı yoktu. Zayiçesinde (78 sal muammer) yazılı olduğu ve o zamanlar böyle şeylere pek ziyade itikat edildiği ve bir de babası 107 yaşında öldüğü için bunlardan istidlâlen 79 sene yaşıyacağını hem kendisi hem biz (oğlu diyor) zannetmekte idik. Halbuki hafif bir zatürrieye tutularak üç gün içinde öldü. Meğer müneccimin istihracı (78 sene muammer olmak değil) (1287 senesine kadar) yaşıyacağını ihbardan ibaret imiş.» [1]

Salih Paşa ilk Şehreminidir. Ve ilk Zaptiye Müşiri Pepe Mehmed Paşanın oğludur. Şu halde son zamanlara kadar yüksek ailelerimiz arasında bile bu akide ve bu inanış yaşıyormuş demek olur.

Bir ziyafet için eşref ve uğurlu saat intihabı :

«İnşallahı taalâ işbu şevvalülmükerremin onuncu Salı günü tasmim olunan ziyafeti hümayun için münasib ve saâd ve mübarek vakti şerif olmakla ihtiyar olunup hâki payi deri devletlerine ruyimal olunur.»

Arz tezkeresi :

«Bilütfillâhil melikil muteal şehri şevvali meyamin iştimal akabinde mekârimi behiyyei tacidarilerinden şerefi hizmeti sadareti uzma ile müteşerrif ve beğâm olan kulları tertip edegeldikleri ziyafete rağbet ile terfii kadrü menzilet buyurulmak âdeti hasenei padişahane olduğuna binaen müneccimbaşı efendi kullarından tertibi ziyafet için bir yevmi mübarek ihtiyarı istihbar olundukta işbu şehri şevvalilmükerremin onuncu Salı günü yevmi saâd ve mübarek olduğu istihbar ve işarı zımnında pusulasını tarafı çâkeriye irsal eylemekle merfuu rikâbı kâmiyabı hüsrevane kılınmıştır.

Malûmu inayet mersumu hidivane buyuruldukta inşallahülmelikil vedud işbu Salı günü [2] ziyafet tertibine emri hümayunları vürud

---

[1] İstanbul şehreminleri. İstanbul şehremaneti matbaası 1927. (Sayfa 51)

[2] İstanbulda umumi bir kanaat olarak Salı günü **uğursuz** sayılır. Halbuki müneccim şu istihracile bilâkis o günün **uğurlu** olduğunu söyler. Salının uğursuz sayılmasının o gün bir iş görülmemesi, bir işe el sürülmemesi, bilhassa başlanmamasının sebebi ikidir. Birisi: Salının Cumadan başlıyan haftanın ortasına gelişi; ikincisi İstanbulun bir Salı günü Türkler tarafından alınışı dolayısiyle o günü Rumların matem günü sayışlarıdır.

Salı günü camilerde de umumi dersler tatil edilirdi. Bunun da sebebi: o gün medrese talebesinin kütüphanelere giderek o hafta içinde okuyacakları kitapları kopye etmeleri ve çamaşırlarını yıkamaları ve başka hususî işlerini de görmeleri içindi. İşte bu ders tatili keyfiyeti de halkın Salı günü bir iş görülmemesi, işlerin tatil edilmesi hu-

ederse emrü ferman hazreti men lehülemrindir.» [3]

Şu vesika alelâde bir ziyafet için bile eşref saat arandığını göstermek itibariyle dikkate değer.

Bir top dökümü için bile eşref saat arandığını şu vesika göstermektedir :

«Leffen takdimi hakipayi asafileri kılınan bir kıta defter mantukunca bu defa Tophanei Âmirede isaga olunmuş olup imtihanları lâzımgelen kırk dokuz kıta top ve iki kıta havanların ol veçhile tecrübe ve imtihanları için işbu mahı halin altıncı isneyn günü saat muvafakaten gurubî ile beş saat on dokuz dakika mürurunda **vakti muhtar** idüğini mübeyyin müneccimbaşı faziletlû efendi dâileri tarafından bir kıta zayirçesi bittanzim savbı âciziye gönderilmiş ve zayirçei mezbure dahi leffen takdimi hâkipayi asafileri kılınmış olmakla mezkûr topların vakti mezkûrda imtihanları hususı reyi âlilerine tevafuk eylediği halde savbı çâkeriye emir ve iş'arı babında ve her halde emrü fermanı hazreti men lehülemrindir.» [4]

Müsbet ilimlere, sanata ve tecrübelere dayanan top dökümü işinde bile **vakti muhtar** ve **eşref saat** aramak garip değil midir?

---

suslarındaki kanaatlarını kuvvetlendirmiştir. Buna Rumların o gün Türklere hissettirmeyerek millî matem yapışlarını da ekliyecek olursanız Salının uğursuz sayılışındaki ananenin kuvvetini daha iyi takdir etmiş olursunuz. **Salı sallanır** sözü ise ananenin halk dilinde bıraktığı izlerdendir.

Türkler Araplardan ziyade Müslüman göründükleri halde İslâmiyeti neşreden büyük zatın birçok emirlerinde ve nehiylerinde olduğu gibi bu hususi sözlerine de ehemmiyet vermemişler, hurafeye saplanıp kalmışlardır. Çünkü Hazreti Muhammed **esas itibariyle uğursuzluk yoktur, olsa olsa kadında, atta ve evde olur** demişlerdir. Peygamberin sözlerini şerhedenler: Kadında uğursuzluk kötü huylu geçimsiz ve kısır olmasından; evde uğursuzluk fena komşuya düşmesinden; atta uğursuzluk ise binmeğe ve harbetmeğe yaramamasından ilerigelir diye izah ve tefsir etmişlerdir. (Binbir hadisi şerif şerhi. Sayfa 115)

İşte eski neslin şimdikilerden ziyade inandıkları din ile çok kıymet ve ehemmiyet verdikleri nücum ilmi aksini isbat ve iddia ettiği halde alelâde bir tatilin doğurmuş olduğu zarureti anlamıyarak ve Rumlara âlet olarak Salının uğursuz sayılması hakkındaki inanışın bugünkü - nisbeten - münevver nesil indinde artık manası olmamak lâzımgelmez mi?

[3] Arşiv. Muallim M. Cevdet'in Saray Defteri. Numara. 1873 M. Cevdet bu vesikaya şu kaydı yazmıştır. [Tarihsizdir. Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından Ahmed III e yazılmış olması muhtemeldir]

[4] Arşiv dairesi. M. Cevdetin askerî defteri. Numara 3382 - 2. (Vesika tarihsizdir. **Faziletlû** tabirinden bir dereceye kadar Tanzimat sıralarında yazıldığı anlaşılır.)

Ali Reşad Beyin Tarihi Osmanisinden :

«Sultan Mustafa'yı salis riyazeti bedeniyyeye meraklı, çalışkan ve mutekiddi. Zayıf noktası, nücum ilmine merakı idi. Purusyaya gönderdiği Ahmet Resmi Efendiyi İkinci Frederikten üç müneccim istemeğe; teşebbüsatı azimeye girişeceği en münasip zamanları tayin etmek ve en iyi kumandanlarını bulmak sırrını öğrenmeğe memur etmişti. İkinci Frederik Ahmed Resmî Efendiye: âlemi siyasetteki muvaffakiyatının tarihokumak, tecrübeden istifade etmek, iyi bir orduya sahip olup askerini muharebe edecekmiş gibi vakti hazerde dahi talim ettirmek ve hazinesini para ile dolu bulundurmak sayesinde olduğunu» söyledikten sonra «İşte benim üç müneccimim bunlardır. Başka müneccimim yoktur, muhibbim padişaha böyle söylemenizi rica ederim.» sözlerini ilâve etmiştir. [5]

Bu vesika nücûm ilminin ordu yetiştirmekte, harp yapmakta ve memleket idare etmekteki ehemmiyetinin sefir gönderip yabancı bir hükümdardan bu işe yarıyacak mütehassıs istiyecek kadar büyük ve mühim olduğunu gösterir.

Mustafa III ün Fas sultanına da müracaat etmiş olduğunu Vasıf tarihinin ikinci cildindeki «Cüz'iyyatı ulûma meyli şahaneleri dergâr ve bu vesile ile nice kümşudegâni rüzigâr zamanı ba emanlarında residei hayyizi itibar olup hattâ mağrip halkı bu fende mahir olmak cihetiyle Fas hâkimine mahsus name tahrir ve mazmununda cemii mugayyibatın ilmi zatı ecellüâlaya mahsus olup ancak evkatı saati leyl ve nehari tevsiği şer'i derecesinde ahalii İstanbul'a neşr için bir şahıs irsalin tezkir buyurdukları fenni mezkûre kemali rağbetlerini müeyyeddir.» fıkralarından öğreniyoruz.

Kamusu riyaziyatın yazdığına göre yine Mustafa III o zaman Osmanlı hükûmeti hizmetinde bulunan Baron dö Tot vasıtasiyle Fransa encümeni danişinden de mükemmel bir heyet kitabının gönderilmesini istemiş ve Encümeni Dâniş bu taleb üzerine bazı heyet kitabiyle o sırada rasadhane müdürü J. Cassini ile aralarında ilmi heyete ve Türki-

Mustafa III ün nücum ve felekiyata merak edişi farkında olmıyarak Fatih zamanında Orta Asyadan getirilmiş Uluğ Bey zeycile Ali Kuşçu vesairenin riyaziye kitaplarının ve usullerinin terkine ve logaritmenin memlekete girmesine sebep olmuştur. Şöyle ki :

Ahmed III zamanında ve (1132) 1719 da Fransa kralı Onbeşinci

[5] Avrupa tarihi siyasîsine taallûku noktai nazarından: Tarihî Osmanî. Ali Reşad. Kanaat matbaası Sayfa 440.

Lüi nezdine sefaretle gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendinin Paris rasathanesine giderek teleskop ile yıldızları tarassud eylediği sırada rasadhane müdürü J. Cassini ile aralarında ilmi heyete ve Türye'de kullanılan zeyiçelere dair bahis açılmış ve Cassini babası Dominik Cassini'nin henüz basılmamış olan zeycinden bir nüshasını hediye olarak Mehmed Efendiye vermiş olduğunu bu sefirin sefaretnamesinde okuyoruz.

İşte Fransa'dan bu suretle Türkiye'ye getirilen zeyic Mustafa III zamanında Kalfa zade İsmail Efendi tarafından **Tuhfei behici rasini, tercümei zeyci Cassini** adı altında Türkçeye tercüme edilmiştir.

Kamusu Riyaziyatta Salih Zeki bunları naklettikten sonra der ki: «Türkiye'de o zamana kadar hesabatı felekiyye Sitini usuliyle icra olunu geldiği gibi logaritme dahi kullanılmamakta idi. Binaenaleyh zeyci Kassini tercümesi Uluğ Bey zeyci yerine kaim olarak hesabatı Sitiniyeyi hesabatı âşariyeye tahvile sebep olduğu gibi logaritmenin de memlekette intişarına sebep olmuştur. [6]

---

[6] Bu **Sitini** kimdir? Şarklı mı, garplı mı? Fakat şarklıdan ziyade garplıya **hattâ** bir İtalyana benziyor. Eseri şarkta uzun müddet yaşamış olan bu meşhur adamı herhalde ilim ve bilhassa riyaziye tarihleri ehemmiyetle kayıd ve zaptetmiş olacaklar. Şu satırları acele yazıp bastırırken tesadüfen rastladığım bu adam hakkında kimseden bir şey sormadığım gibi bahsettiğim tarihlere de müracaat imkânını bulamadım. Fakat aklıma bir şey geliyor. Acaba Salih Zekinin **Sitini** dediği bu riyaziyeci **Septi** olmasın? Çünkü İbni Haldûn şarkta maruf ve müstamel olan bir zayirçeden bahsederken «buna dair eshabı fennin bilmece kabilinden pek çok kelâmları olup en garibi zairçei Septiye iştigal ve inhimak ve onda olan ulûm ve ahkâmı istihraç ile gaibe vakıf olmak ve âlemde tasarruf eylemek dâiyesidir. Bu zayirçe miei sadise hilâlinde (altıncı asır içinde) mağribde şeyhülmutasavvıfa olan Ebülabbas Septiye mensuptur.

Şeyhi mumaileyh filasıl Septede mütevellid ve merrakişte mukim olup âlemilekvanda tasarruf ile maruf ve meşhurdur ve eshabı hacata semeni kalil ile bey' edüp aldığını fukaraya tasadduk eylermiş deyû hikâye olunur; hattâ yağmuru dahi taliplerine füruht eylerdi deyû zuğm olunur.. dedikten sonra zayirçesi hakkında 26 sayfa izahat vermekte ve kitabın sonuna zayirçesinin şeklini de koymaktadır. (Mukaddeme. Sayfa 166 - 191)

Yine mukaddemede bulunan zayirçenin etrafındaki kasidenin başlangıcı olan:

«Musalli âlâ hatti helannası erselâ»

Beytinde **Septi** kelimesi **Sebitî de** yazıldığına göre acaba Salih Zeki yazma eserlerde **Sebitiyi Sitini** mi okudu? Olabilir a..

Altı cildlik bir **Kamusu riyaziyat** ve **âsarı bakiye** adında dört ciltlik bir riyaziye tarihi yazmış olan Salih Zekinin İbni Haldûn mukaddemesini görmemiş olmasına ihtimâl verilir mi? Bu da olabilir a. İleride ilim tarihi yazacak olanlardan bu meselenin hakikî mahiyetinin ortaya çıkarılması beklenir.

Yeni ve yakın zamanlarda Osmanlı - Türk tarihinden :

«Vakıa Avrupa devletlerinin siyasî müdaheleleri üzerine İbrahim Paşa garbî ve orta Anadoluyu tahliye ederek Toros dağlarının cenubuna çekilmiş, fakat orada askerini arttırarak Kölek boğazını tahkim etmişti Çerkes Hafız Paşa adında hurafelere inanır, cahil bir kumandan idaresinde bulunan Osmanlı ordusu Prusyalı mülâzim Moltke gibi harp sanatı mütehassıslarının fikir ve reylerinden ziyade müneccimlerin saçmalarına istinaden hareket ettiğinden Halep yakınında Nizip meydan muharebesini kaybetti (1839).» [7] ve [8]

---

[7] Liselerde okunan tarih. C. 3. Sayfa 110.

[8] Bu hâdise Moltkeye atfolunmaktadır. İşitildiğine ve başka tarihlerde de okunduğuna göre Moltke Mısır ordusuna hücum zamanını ve hücum yerini askerî bakımdan tesbit edip başkumandan Hafız Paşa'ya bildirmiş, Hafız Paşa ise henüz müneccimler eşref saati bildirmediler diye hücum emrini vermemiş; Mısır ordusu bundan istifade ederek daha önce hücum edip Osmanlı ordusunu bozmuştur. Fakat bu hâdise Moltkenin hatıratında böylece kaydolunmamıştır. Acaba bu Moltkenin başka bir eserinde mi yazılıdır? Yoksa Moltke ile birlikte bazı Alman ve Fransız zabitlerinin bulunduğu da anlaşılıyor, onlardan birisinin hatıratında mı yazılıdır? anlaşılamıyor. Moltkenin hatıratında bu mevzua temas eden fıkralar şunlardır:

«Hafız Paşa bir zamandanberi bir nüfuz iktisabına muvaffak olan birçok hoca ve mollalar ile çevrilmişti. Paşanın evvelki fikrini katiyen tebdil etmiş olduğunu görünce hayretlere düştüm. Benim istitlâatım yanlış olmaktan halî değilmiş! Düşman mutlak bemutlak yarın sabah Halep üzerinde ricat edecekmiş? Padişahımızın tuttuğu yol hak yolu olduğundan cenabı hak kendisine zahir ve muavin olacakmış! Ricat etmek ise büyük bir namussuzluk teşkil edermiş! Velhasıl bir sürü boş mış!»

Moltke'nin şu anlatışı hâdisenin Hafız Paşayı taarruza değil ricate teşvik suretiyle cereyan ettiğini gösteriyor. (Moltke'nin hatıratı tercümesi. Tasviri efkâr numara 115)

Kâmil Paşa da bu hâdiseyi şu suretle kaydeder: (Tarihi siyasi devleti Aliyyei Osmaniye C. 3 Sayfa 173)

«Nizip sahrasında bu ordular fenni harp üzere mevki tutmaktalar iken bir Cuma günü orduyu hümayun Mısırlıları mağlûp edecek bir mevkide bulunduğundan hemen muharebeye başlanması Prusyalı erkânıharp zabitanı tarafından Hafız Paşa'ya ihtar olunmuş ise de orduyu hümayunda bulunan ulema Cuma günü muharebe şer'an caiz olmayıp Cuma ve Çarşamba günleri meşuman düşmana müsait olacağının beyanile muhalefet etmelerile fırsat fevt olmuş ve ferdası gününe kadar Mısır ordusu mevkiini tebdil ve tashih ederek o gün tarafeyn askerlerini rahatlandırıp ferdası yanı alafranga 24 Haziranda muharebeye girişilmesi mukarrer olmasiyle o gece Mısır askeri üzerine şebhun edilecek olursa orduyu hümayunun muzafferiyeti memuli kavi olup bahusus Mısır ordusunda bulunan berruşşam askeri beru tarafa geçeceklerini ihbar eyledikleri Hafız Paşaya ihtar olundukta yine ulema efendiler buna itiraz ile öyle geceleyin ve birdenbire haydut gibi karanlık içinde muharebe etmek asakiri şahanenin şanına asla lâyık olmadığı beyanile mümanaat etmişlerdi.»

İşte görülüyor ki Kâmil Paşa bu hâdiseyi başka türlü kaydediyor ve bu işte ulema Efendilerin Mısırlılar tarafından satın alınmış oldukları anlaşılıyor.

Bu muharebe dolayısiyle Moltke iki fıkra daha nakleder ki bunlar da Hafız Paşaya

Nücum ilmi hükümdarlarla halk nezdinde bu kadar itibar bulunca bundan istifade ile ilmini istismar eden kimselerin bulunacağı tabiîdir. Tarihlerimizde bu gibiler hakkında hâilü izahata rastgelinir. Naima da (C. 5, S. 26 - 31) Müneccimbaşı Hüseyin Efendi hakkında verilen izahat okunmağa değer. Naima Hüseyin Efendinin hem yetişme tarzını, hem ilmini istismar suretini hem de kendisinin idam edileceğine dair olan istihracını haber vermektedir. Meselâ **Fezlikeye** atfen der ki :

«Merhum Hüseyin Ef. aslında İstanbul haki olup sabıkan reisi müneccimin olan şehzade saatçisi Mehmet Çelebiye mukarin olmakla fenni nücumu biraz ondan görüp evaili halinde maldar cizye emini Sadi hizmetinde kitabet ile taayyüş edip üstadının vefatından sonra yine reisi müneccimin oldu. Yirmi seneden mütecaviz takvim çıkarıp izhar ederdi ve fenni ahkâmda biraz vukuf tahsil edip kılleti bizaat takvim inşasında nice fıkralar gösterip avampesend olmuştu» yine Naima onun birçok istihraçlarının isabetini kaydettikten sonra der ki : «Maharetinin kemalini isbat ile şehre velvele vermiş ve kemali ehliyet ile iştiharı taninendazı cihan olmuştu. Lâkin bu makule esrarı ilâhiyeyi keşif ve ifşada yümn olmayıp bazı fen kavaidinden istidlâl ve istihraç ile vukuf hasıl olduğu takdirde dahi ketim ve hazım lâzım olduğunu bilmeyip ifşayı esrar ile mübahat ve iftihar ederdi ve bundan sonra kendüye azim vücut verip kârı olmıyan umura müdahale eylerdi...»

Hüseyin Efendinin kendi gelecek hâdiseyi istihraç edişi, ölümden kaçışı ve kaçarken ne gibi tesadüflerle tutulup öldürülüşü yani istihracın tahakkuk ettirilmesi hakkındaki izahat şu vesile ile bu sırada behemehal okunmak lâzımgelir.

Eski kültürümüzü çok yakından alâkadar eden bu mevzu hakkında İslâm mütefekkirlerinin lehte ve aleyhte söylenmiş birkaç mutalâasını bu eserde bulundurmak istedim. Bunlardan Profesör Şerafettin Yaltkaya: **Yıldızlardan ahkâm çıkarmak** başlığı altında neşrettiği mutalâada der ki :

---

erkânıharplik eden ulema Efendilerin akılları ve idrakleri derecesini gösterir: Moltke der ki: (Hatırat tercümesi Tasviriefkâr Numara 126).

«Birecikte Hocanın biri Hafız Paşayı ricattan iknaa çalıştığı sırada: Şimdi on bin Osmanlı atlara binse evvelallah Moskova'da soluğu alırlar! diyordu. Orada bulunanlardan Reşid Bey (Acaba büyük Reşid Paşa mı?) Fransızca olarak: Öyle ya sefarethane pasaportlarını vize etse Petresburg'a giderler.

Nizip mağlûbiyetinden sonra birçok kimseler: Padişah sağolsun! Ne zarar var ki? Daha bizde yedi devlete ülke verecek toprak var! diyordu.»

Bu tarihî hâdisenin hakikî mahiyetini inceleyip karanlık kalan noktayı aydınlatmak tarihçilere düşer ve onların himmetlerinden beklenir.

Beşeriyetin ecrami semaviyeye ulûhiyet isnad ettiği iptidaî devirlerin yadigârı olan bu fikir tarihin ilk ve orta devirlerinde birçok ümmetlerden ve kavımlardan zuhur eden filozoflar tarafından tamir ve termim edilerek bir nevi mukavemet hassasına malik olmuş ve elân dahi bunları ilâh değilse de ulûhiyet vasıtaları olarak telâkki eden maziye merbut bazı insanlar olduğu görülmekte bulunmuştur.

Hâdisatı kevniyyeye ecrami semaviyenin sebep olduğunu söyliyenler bunların üstünde bir **illetülilel** bulunduğunu söylemeyi dahi unutmazlar ki ecramın her birine ulûhiyet isnad ile anların ruhaniyetlerini istinzal için adlarına birer **heykelünnur** vazetmiş olan sabiîlerden sonra bu aynı fikrin müdafileri başa bu illetülileli koyarak tevhid ile telif etmek isterler.

Yıldızlar sehhar manzaraları ve ebediyet deryasındaki cazip lem'alariyle insanların nazarlarını kendilerine celbetmişlerdir. Hususiyle güneş tulû ve gurubiyle arzımızda vukua getirmekte olduğu iki azim tahavvül ile bu müessiratı semaviye içinde padişahlığı ihraz ediyordu. Kamerin med ve cezre olan tesiri tabiîsini dahi öğrenmeleri kendi itikatlarında pek haklı olduklarına bir delil teşkil eylemişti. Buradan başlıyarak bu ecramın yerdeki vekilleri olan kâhinler artık herkesin gördüğü bu tabiî tesirlerden başlıyarak bütün ecrama ve yekdiğerleriyle olan vaziyeti semaviyelerine de istedikleri gibi atfı tesirat etmeğe başlamışlardı. Tabib, bakıcı, sihirbaz ve hattâ her şey.. olan bu kâhinler hususî ve umumî vukuat ve şuunatı hayatiyede umumun müracaatgâhı idiler.

Bunlar âsârı cevviye, zelzele, umumî hastalıklar ve muharebe gibi vukuatı arziyeyi ve bir şahsın hayatı müstakbelesi, sıhhat ve rahmet ve marazı gibi ahvali hususiyeyi keşf ve istihraç için birtakım istikralar yapmışlar ve gûya bunlar ile kürremizdeki her türlü hâdisleri tahlil eylemişlerdi.

Bunlara göre gerek insan ve hayvan gibi zevilhayatın ferdî olsun, umumî olsun ahval ve vukuatı, gerek zevilhayatın gayri ecsamın her türlü tahavvülâtı ecramı semaviyenin tesiratiyle oluyorsa da bu ahval ve vukuat ve her günkü tahavvulât ile ecramın hepsi bir anda alâkadar olmayıp bunların hepsinin ayrı ayrı birer sınıf ve cins vukuata hâkim olduğunu söylüyorlardı. O halde havadisi arziye nasıl cins ve nevilere ayrılmış ise semadaki yıldızları dahi bunlara göre ayırmak lâzım idi. Binaenaleyh bu kâhinler dahi küremizdeki vukuatı ferdiyye ve içtimaiyyeyi şairane münasebetler bularak ayrı ayrı yıldızlara isnad etmiş ve kendi mantıklarına göre izahı esrar eylemişlerdir.

Ferdî ve umumî ilel ve emraz, insan ve hayvan ve nebatattaki renkler ve kokular ve ahlâk ve tabayi ve erkeklik ve kadınlık dahi her bir parçası yedi yıldızdan birine nisbet edilmek suretiyle yedi iklime taksim edilmiş olan arzımız ve üzerindeki uzvî ve gayri uzvî bilumum mükevvenatın esrarını izah için bu kâhinler yıldızların hepsi için on ikişer burç kabul etmişler ve bu on iki burcu aralarında buldukları birer hayalî münasebet ile üçer üçer dört zümreye ayırmışlardır.

Bu taksimattan sonra tıpkı barometrenin hâdisatı cevviyeyi vukuundan evvel gösterdiği gibi bunlarda vaziyeti felekiyeyi yoklıyarak bunun müessir olduğunu kabul ettikleri ferdî ve içtimaî, tabiî ve gayri tabiî her nevi vukuatı arziyemizi vukuundan önce anlayıp onlar hakkında bir fikir peyda ederler. Meselâ aşk ve işveye hâkim olan Zühre Hut burcunda ve kamer sevirde onu tesdis ederken evlenenler arasında muhabbet ve hüsnü muaşeret hasıl olacağını kabul ettiklerinden evlenmek için bu vaziyeti felekiyyeyi tavsiye ederlerdi.

Yakın vakitlere kadar müneccimbaşılar padişahlara harp, ad, düğün vesaire için münasip vakitleri bilistihraç **ihtiyarat levhaları** tanzim ve takdim ederlerdi. [9]

Ahmed Mithat Efendi **Dairetülmaarif**'te der ki: **İhtiyarat** batıl zamanlardır. Bu ilim Avrupada dahi münteşir ise de İslâmiyet bunu meneder. Başlangıcını bulmak için Geldana kadar çıkmak icap eder. Geldanda salnameler, semanameler, mahnameler yazılır ve bunların içinde kamerin tulû ve grubu ile ahvali havaiye gösterilirdi. Bunlar her günün ahvali nücumu kaydolunur ve hangisinin icrasında hayır varsa o **ihtiyarat** diye gösterilirdi. Her sene koca levhalar tertip olunarak padişaha, vezirlere takdim edilir ve bu sene bu ve şu olacak diye bildirilirdi. Şayet olacağı bildirilen şeylerden bir veya birkaçı çıkmazsa bizde olmadı amma filan ve falan yerde oldu derlerdi. Hulûsa Geldaniler batıl zanlara pek itikad ederlerdi.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'da **riyazülmuhtar**'da bu ilim hakkında izahat verirken der ki: Meselâ bir çocuk doğduğu anda yahut şems ve kevkepten irtifa alındığı vakitte on iki burc derecelerinden ufku şarkîde hangisi bulunmuş ise ana **tali** denilip ufku garibede bulunana **garip** yahut **sabi'** ve vasatı semada bulunana **âşir** ve hattı vetedilarzda bulunana **rabi** derler ki büyutu isna aşerin birinci, dördüncü yedinci ve onuncu hanelerinin mebdeleri bunlar olup diğer sekizinden her birinde daha neler bulunduğu ve sonra meşhur ve maruf kevkeplerden filân ve falan kevkepler bunların nerelerinde idüği zeyc cetvelleri ianesiyle

[9] Mahfel mecmuası. Sayı 20 Sayfa 129.

bittayin şu mevziî malûmat ile.. filan kevkep falan yerde ise **nahsdır**, falan kevkepte şu kadar **saad** ve falanda şu kadar **nahs** kuvveti vardır, denilir.

«Muhtar Paşa bu malûmatı esassız, kaidesiz yazılmış kitaplara atfederek kabul etmiyor ve İslâmiyete de aykırı bularak diyor ki: «İki kerre iki dört eder gibi âşikâr ve ilmelyâkin müsbet olarak her geleceği ve olacağı muhayyelât ile keşfetmeğe çalışmak ve birtakım keyfî âmeliyat ile keşfiyat yapıyorum zannetmek Allah'tan başka bir kuvvetin vücuduna kail olmaktır. Güneşin ve yıldızların muhtelif vaziyetlerde seyir ve hareketleri manevî tesirlerden âridir, yani ne kimsenin ölmesine, ne yaşamasına, ne hayrına, ne de şerrine yaramazlar. Çünkü onlar da mahlûkattan birisidirler.»

Muhtar Paşanın bu telâkkilerine karşı **Takvimi Dersiadet**'i çıkartan Mehmed İzzet Bey de bazı zatlara atfen diyorlar ki :

«Güneşin bütün zihayata ve bihayata olan tesiri meşhur ve gayri münkerdir. Güneşteki bu tesiri bir lisanı ilmî ile yine hakkın kudretine delil olmak üzere söylemek nasıl ki dine zarar vermekten sarfınazar bilâkis Allah'ın kudretini mevcudatta müşahede etmek gibi şayanı istihsan bir şey ise güneş gibi ecramı semaviyeden olan kamer ve kevakip de bizim göremediğimiz ve bilemediğimiz veya bazan işittiğimiz med ve cezir hâdiselerine olan tesiratı kabilinden bazı tesirleri olmak her zaman variddir. Asârı İlâhiyeden birisine bir tesir isnadı her halde halikine aid bir fikri tazimdir. Biz bu gibi tesiratı şems, kamer ve kevakibin vücude getirdiğini iddia etmeyi hatıra bile getiremeyiz. Fakat o tesratın zuhurunda bunların vesile olabilmesi hiç de müstabad değildir. Nasıl ki bu âlemde her hâdise bir sebebe talik edilmiş ve bu âlem tamamen bir âlemi esbabtır. Kalbe varid olan birtakım hatıratı bazı yüksek şahsiyetlerin keşif ve istihraç ettiği gibi kevakibin de buruç ve tevaliinde zevilhayat ve nebatat üzerinde bazı türlü tesirleri olabilir, hulâsa mektep ve medresesi ve belki ehli kalmamış fakat eslâf ve ekâbiri İslâmdan rivayet edilmiş olan bu gibi ulûmu garibeyi tamamen inkâr etmek biraz ihtiyata muvafık olmasa gerekir.» [10]

İbni Haldûn meşhur mukaddemesinde zayirçeden ve nücumdan uzun uzadıya bahs ve zayirçei septiyi eserine dercettikten sonra «fenni nücumun iptali ve edillesinin zaafı ve gayesinin fesadı» faslında bir hayli izahat verir de netice olarak der ki :

«Bu tahkikatımızla bu fennin şer'an butlânı ve edillesinin aklen za'fı zahir oldu. Maahaza bu fennin umran ve temeddünü insanî hak-

[10] Mahfel mecmuası. Sayı 25, 26 sayfa 8 ve 29.

kında mazarratı dahi vardır ki tesadüfî olarak ahkâmı nücumiyyeden biri doğru çıkıverirse bilmiyenler buna aldanıp sair ahkâmı dahil böyle muttarid olur zanniyle esbabı halikinin gayriye isnad edeceğinden baisi fesadı itikadı avam olur. Ve bazı devletler vakti muhtara intizar ile vaktini imrar eylediği esnada derkemini fırsat olan a'dası italei desti hücum ettikleri dahi vardır. Ve bunun emsali kesiresini görmüşüzdür.

Binaenalazâlik fenni mezkûr din ve devlete muzır olduğu cihetle kâffei bilâdda men ve yasak kılınmıştır. Ve mileli mütemeddine içinde ulûmu saire gibi bu fennin dahi emri tabiî olması varid değildir. Zira hayır ve şer âleminde tabiî olup ancak esbabı husullerine teklif taallûk etmekle hayrin iktisabında esbabına teşebbüs ve esbabı şer ve mazaratı def' lâzımgelir. İşte bu ilmin mazarat ve fesadını bilen kimseye dahi vacip olan budur.»

Osmanlı imparatorluğu hilâfeti de haiz bir İslâm devleti olduğu halde bu ilmi yasak etmek şöyle dursun bilâkis himaye etmiş, müneccimlerin istihraçlarına çok kıymet vermiş, hattâ ölen müneccimlerin gizli kalmış istihraçları ve eserleri varsa bir şey öğreniriz diye onları müsadereye bile kalkmışlardır. Şu vesika bunu teyid eder :

Saruhan Beyine ve kadısına hüküm ki :

Mahrusei Manisa'da sakin iken fevt olan müneccim Kurd'un ilmi nücuma müteallik olan kitapları her ne var ise cümlesin cemeyleyip, bir zarfın içine koyup mühürleyip muaccelen süddei saadetime göndermen emredip buyurdum ki: Vusul buldukta asla teehhür ve tevakkuf eylemeyip mütevaffayi mezbur Kurd'un ilmi nücuma müteallik ne miktar kitabları var ise cümlesin cemeyleyip varisleri dahi var ise ilmi nücuma müteallik kitaplarına dahlettirmeyip fermanı şerifim üzere cümlesin alıp bir zarfa koyup mühürleyip süddei saadetime gönderesin. Ne miktar kitap zaptolunup irsal olunduğun mufassal yazıp arzeyliyesin. [12]

Nücum ilminin bir kısım Osmanlı mütefekkirleri arasında uğradığı telâkkiyi Vehbi'nin Lütfiye'sindeki şu beyitler pekâlâ gösterir :

Çıkarırlar senede bir takvim — Olma sen talibi ilmi tencim
Recmi gaybettiği çün ehli nücûm — Oldu manendi şeyatini mercum
Ekseri sözleridir kizbi sarih — Ne amel binde biri çıksa sahih
Nice menhüsa eder nisbeti saad — Kizbi tasdik olunur mu min baad
Şahidi hali değil mi bari — Anların zahir olan idbari

[11] Mukaddeme Tercümesi. Cevdet Paşa. Sayfa 210.
[12] Divanı Hümayun mühimme defteri. Sayı 49. Sayfa 44

Çok müneccim bilürüm bipeyvend — Yıldıza akçe için attı kemend
Etmedi mevti Hülâgûyu âyan — Zayiçe sazii zeyci ilhan
Kaldı hayrette görüp hace Nasir — Gördü kim perdelidir çeşmi basir
Busait etmiş idi nice zaman — Rasat arii zeyci gûrgân
Bilmedi katlini yanında — Dahi kâr etmeyicek canında
Bişşehade bilürüz âlemi gayb — Rabbı âllamdır ancak lâreyb
Etme tekmili heves ol fenni — Ki anın cümle delili zannî
Ben de evvel okumuştum amma — İtibar eylemedim nevamma
Bilmeğe kıble ile evkatı — Kesbin olmaz o kadar afatı
Çağminiyle mücasti diyerek — Küre ve sathı zemin söyliyerek
Eyleme heyete sarfı makdur — Göğe çıkmak gibidir dûra dur
Sureti hali hüsuf ile küsûf — Olur edna amel ile mekşuf
Anı zanneyleme bir emri âzim — O hesabı sana ettim tefhim
İrtifa almağa beynelahbap — Ramazana yakışır usturlâp

İhtiyarat muhtar sayılan fiiller, vakitler demektir. Nitekim dilimizde «takvimin ihtiyaratiyle amel eden akıllılardandır» denilir.

İhtiyarat ilmi ahkâmı nücumun bir şubesi mahsusu olup yedi yıldızın ufuk üzerindeki muhtelif vaziyetlerine göre herhangi bir işin yapılması yahut sakınılması lâzımgeleceği zamanı tayinden ibarettir. Bir iş iyi görülerek yapılması lâzımgelen zaman **vaktisâad** yahud **vakti muhtar** veya **eşref saat** ve uğursuz görülerek yapılması icap eden zamana **vakti nahs** denilir.

İşte böylece eskiden muharebe, seyahat, akdi nikâh için ahkâmı nücuma muvafık bir takım şartlar altında mesut ve menhus saatler aranır ve bu zamanların heyeti mecmuasına **ihtiyarat** denilirdi. Fakat bu ilim hakkındaki telâkkilerde ittifak görülemiyor.

Hazreti Muhammed'in esas itibariyle uğursuzluğu kabul etmediğini 178 inci sayfadaki hâşiyede bir münasebetle söylemiştim. Araplardan bize de intikal ettiği gibi Safer ayını hâlâ uğursuz sayanlar vardır. Bir yıldızın görünmesiyle ölüm ve harp çıkacağına ve daha birçok batıl şeylere inananlar bulunuyor.

Mehmed Arif Bey'in **Binbir hadisi şerif** adlı eserinde 28, 211, 258, 304, 358, 545, 569, 687, 690, 698, 821, 979 numaralı hadisler dolayısiyle nücum, sihir, tılsım, efsun kayıptan haber vermek vesaire gibi çürük ve kötü inanışları bu büyük zatın ne suretle red ettiğine dair doyurucu izahat vardır. Bununla beraber bir kısım mutasavvıflar arasında bile hâlâ bunlara inananlar vardır.

Onlara göre uğurluluk ve uğursuzluk yani yıldızların yer yüzün-

deki insanlara tesiri yıldızlarda değil onların sekenesindedir. Şu halde mutasavvıflar yıldızların meskûn olduğunu kabul ediyorlar demektir. Gerek mutasavvıflar, gerek nücum ve felekiyyat ile uğraşanlar - kâinatta sayısız yıldızlar olduğu halde - ancak Arzın de aralarında bulunduğu şems manzumesiyle alâkadar oluyorlar. Bu yıldızlar eski heyete göre:

Şems, Kamer, Zühre, Utarid, Zühal, Müşteri, Mirrih'den ibarettir.

Bu yedi yıldızın güneş doğduktan batıncıya ve güneş battıktan tekrar doğuncuya kadar bir hafta içinde gece ve gündüz hangi zamanlarının uğurlu veya uğursuz oldukları bu ilme göre tesbit edilmiş, birçok cedveller yapılmıştır.

Musa Peygamber'e atfolunan bir söze göre: her ayda iki gün vardır; o gün erkek dünyaya gelse ömrü az olur; bir binaya başlansa tamamlanamaz; bir yola çıkılsa geri dönülmez; nikâh yapılsa sonu iyi gelmez. İşte bu esaslardan gidilerek Arabî aylarının uğursuz günleri şu suretle tesbit olunmuştur:

Muharrem 4 - 15; Safer 1 - 3; Rabiyülevvel 10 - 20; Rabiyülâhir 1 - 15, Cemaziyülevvel 2 - 14; Cemaziyülâhir 1 - 15; Recep 4 - 20; Şaban 4 - 20; Ramazan 6 - 8; Şevval 6 - 18; Zilkade 3 - 8; Zilhicce 6 - 20.

Yine bu ilme göre: Arabî aylarının birinden onuna kadar iyi; on birinden yirmisine kadar fena; yirmi birinden otuzuna kadar çok fena sayılır.

Yedi yıldızın her birinden başka başka hayırlar ve zararlar beklenir. Meselâ :

Güneş : Sadı ortadır. Saatinde rütbeye, şana ve devlete konulur; büyük adamlardan başkalarına hayır gelir; bir işe başlanırsa sonu iyi çıkar.

Kemer : Sadı ortadır. Saatinde gâipten haber alınır; iki kişi arasında muhabbet temin olunur; sihir iptal edilir; belâlar kaldırılır.

Zühre : Sadı azcadır. Saatinde fesad görülür.

Utarid : Saade mukarenetle saad; nahsa mukarenetle nahsdır. Saatinde ayrılık ve bozukluk olur.

Mirih : Nahsı hem az hem çoktur. Saatinde adam öldürülür, düşman helâk edilir ve şer işlenir. (şu halde uğursuzluk bertaraf için az, diğer taraf için çok demek olur.)

Zühal : Nahsı büyüktür. Saatinde hastalık çıkar; adam bağlanır: mamureler harap ve mesuddlar menküp olurlar.

Bu inanışların ve bu ilimlerin doğru ve makûl olup olmadığını münakaşa yeri burası değildir. Kısaca: Eskiden böyle bir ilim şubesi vardı; böyle şeylere herkes inanır; kıymet verir ve bu ilim öğretilir ve öğrenilirdi demekle iktifa edeceğim. İşte bundan dolayıdır ki Osmanlı idare teşkilâtında bir **mektebi fünuni nücum** bulunurdu. Biraz ileride İslâm kültürü müesseseleri sırasında kendisinden bahsedeceğimiz takiyüddinin rasadhanesi cahillerin ve mutaassıpların teşvikiyle yıktırılmamış olsaydı rasadhanenin en iyi bir nücum mektebi olacağı şüphesizdi; ne yazık ki bu millet bu ilim müessesesinin hizmetinden uzun müddet mahrum kaldı.. Rasadhaneden sonra açılmış olan bu nücum mektebinin başlangıcı kestirme olarak bilinemiyor, vakanüvis tarihleri böyle bir mektebin mevcudiyeti hakkında birşey bildirmiyorlar. Hazinei evraktaki vesikalar kâmilen tasnif edilip ortaya çıkarıldığı zaman bunun hakkında da kâfi derecede malûmat elde edileceği şüphesizdir. Bununla beraber M. Cevdet'in himmetiyle bu evraktan şimdiye kadar tasnif edilmiş olanlar arasında çıkan şöyle bir vesika 1259 tarihinde yani garplılaşma devri başladıktan ve yeni usulde mektepler açıldıktan sonra bile böyle bir mektebin varlığını göstermektedir. Bunu isbat eden ve Esseyid Mehmed Sadullah imzasını taşıyan vesika şudur..

«Ba iradei şahane mektebi fünuni nücuma ve müneccim başı dâilerine maliye hazinei celilesinden mahbemah ita buyurulan 5500 kuruşun işbu 1259 senesi Şubat'ına mahsuben hazinei merkume canibinden itası babında.» [13]

Şu vesikaya göre o devirde ayda 5500 kuruş tahsisatı olan bir nücum mektebi ve onun talebeleri bulunduğu anlaşılıyor. Buradan çıkanlar büyük camilerin yanında bulunan muvakkithanelere tayin olunurlardı ve müneccimbaşılar da bunlar arasından seçilirdi.

Vatan şairi Namık Kemal'in babası Mustafa Asım Bey son devrin en meşhur müneccimbaşısı idi. Ondan sonra bu memuriyete geçen Sultan Selim Muvakkiti Hüseyin Efendi ise Osmanlı İmparatorluğunun son müneccimbaşısı idi.

Nücum ve felekiyat ilminin imparatorluğun sukutuna kadar hükümdarlar nezdinde kıymet ve ehemmiyeti bulunduğunu Yıldızdaki

---

[13] Arşiv: Muallim M. Cevdet'in Maarif Defteri No. 2391 ve 6665
Muallim ve muharrir Hikmet Turhan Dağlıoğlu arşivde kendi branşına dair kayıdlar ve vesikalar ararken bu vesikayı görmüş ve beni haberdar etmiştir. Değerli arkadaşımın bu ihbarı olmasaydı İstanbul'da bir nücum mektebi bulunduğunu bilmiyecek ve bilgisizlik yüzünden eski kültürümüzü alâkadar eden felekiyyat hakkında şu satırları Maarif Tarihinde bulunduramıyacaktım. Bu bahsi yazmağı hatırlattıklarından ve sebep olduklarından dolayı kendilerine açıkça teşekkürü bir borç bilirim.

şehzadegân mektebinde bu adda bir ders gösterilmiş olmasından da öğrenebiliriz.

Hattâ Cihan Harbi sırasında itilâf devletleri donanması Çanakkaleyi son bir hücumla almak istedikleri anlaşıldığı zaman hükûmetin ve hükûmdarın İstanbul'dan Anadoluya taşınması kararlaştırılmış ve keyfiyet Mehmed V'e bildirilmiş ise de buna birdenbire muvafakat cevabı vermemiş, o da atalarının yolundan giderek müneccimbaşı Hüseyin Efendiyi çağırıp düşmanın İstanbul'a girip girmiyeceğini sormuştur. Hüseyin Efendi şakirdi bulunan rasathane müdürü Bay Fatin'in yardımiyle bazı hesaplar yaparak üç gün sonra filan yıldızın falan Burca gireceği ve o burca girdikten sonra onun icabı olarak şiddet ve nühuset azalıp iyilik başlıyacağı bu ilimce mütaarifeden olduğu için düşmanın İstanbul'a giremiyeceği ve üç gün sonra hal ve vaziyetin değişeceği tarzında maruzatta bulunmuş ve hakikaten üç gün sonra yapılan son taarruz netice vermiyerek düşman muhasarayı kaldırıp Çanakkale'den çekilmiştir.

Bu ilmin halk arasındaki kıymet ve ehemmiyeti daha evvel azalmağa başlamış ve eskisi gibi bir çocuk doğar doğmaz zairce tanzimi usulüne artık kıymet verilmez olmuştur.

IV. HATTAT MEKTEBİ

Medreselerle sibyan mekteplerinde birer hat, yani yazı muallimi bulunduğunu biliyoruz. Her mektebe hattâ her medreseye birer mütehassıs yazı muallimi bulamamaktan ve tahsisatın azlığından dolayı bu ders evvelâ medreselerden kalkmış ve sibyan mekteplerinin sayısı çoğalınca onların beşine, onuna birden bir tek yazı hocası ancak bulunabilmişti. Yazı hocalarına verilen para pek az olduğu için zamanla bu derse rağbet ve heves eden de kalmamıştı.

1908 inkılâbından sonra Evkaf Nazırı Hayri Efendi tarafından dinî ve ilmî müesseselerde yapılan birçok yenilikler sırasında bir de **Medresetülhattatin** açılmıştır. Bu medresede Arap yazısının her çeşidi ile teclid ve minyatür öğretilecek, şarkın inkıraz bulmak üzere olan bu pek eski ve pek güzel sanatları köşede bucakta kalmış birkaç sanatkâr eliyle diriltilecekti.

Ötedenberi bu sanatlara merakı ve onlarda biraz melekesi olan memurların da medreseye kolayca devam ile istifade edebilmeleri için devlet dairelerinin hepsine yakın olan Babıâli karşısındaki tersane emini Yusuf Ağanın sibyan mektebi binası - ki şimdi Derleme müdürlüğüdür - bu işe tahsis olunmuştur.

Mektep 5/8/1331 (1915) tarihinde açıldı ve açılış töreninde bile bir hususiyet gözetildi. Şöyle ki: Reisülhattatin Hacı Kâmil Efendi sülüs yazı ile bir Bismillâhirrahmanirrahim yazarak orada hazır bulunanlar tarafından hep birlikte imza edilmiş ve bu; mektebe başlanma ve açılma sayılmıştı. Bu imzalı besmele levhası şimdi Süleymaniye'deki Türk - İslâm eserleri müzesinde bulunmaktadır.

Medresetülhattatinde tedrisat seneye ve devreye tabi tutulmamış olduğu gibi talebe arasında yaş kaydı da gözetilmemişti. Bundan dolayıdır ki esasen yazıda, tezhipte, teclidde ve minyatürde az çok hevesi, behresi ve melekesi olan her yaşta birçok kimseler hemen medreseye kaydolunarak az zaman içinde oradaki üstadlardan icazetname almışlardı.

İşte esasen ressam ve minyatürist olan doktor Süheyl Ünver min-

yatürden ve tezhipten ve hattat olan Mustafa Halim de yazıdan bu suretle az zaman içinde icazet alanlardandır. Süheyl Ünver şimdi şark tezyinî sanatlar mektebi adını alan bu müessesede muallimdir.

Medresenin devam saatleri de başka mekteplere benzemezdi. İşlerine en uygun olan zamanlarda devam ile istifade etmek istiyenler için sabah erken, öğle ve akşam tatilleri tedris saatleri olarak kabul edilmişti. Memurlar bilhassa öğle paydosunda medreseye devam edebiliyorlardı. Muallimlerin çoğu esasen memur veya başka yerlerde iş sahibi oldukları için bu yolun tutulması bu bakımdan da zarurî idi.

Medresenin memur kadrosu geniş değildi. Asıl idaresi evkafı İslâmiye müzesi idare heyetine verilmiş olduğu için mektepte yalnız bir kâtip bulunuyordu. Muallimlerin bir kısmı haftada iki, bir kısmı da haftada üç gün ders verirlerdi. Ücretleri de buna göre ayda 320 ile 480 kuruş arasında değişmekte idi. Harp içinde bu ücretler 12 şer ve 15 şer liraya kadar çıkarıldı.

Medresenin ilk tedris kadrosu şu idi :

Ders adı	**Muallim adı**
Sülüs, nesih yazıları	Hacı Kâmil Efendi
Celi ve tuğra	Hakkı Bey
Divanî ve celî divanî	Ferid Bey
Minyatür	Mirza Hüseyin Tahir zade
Rık'a	Hacı Rıza Efendi
Talik	Hulûsi Efendi
Tezhip	Nuri Bey (Yeniköylü)
Teclid	Baha Bey

Mektep açılıp tedris ve talime başladıktan sonra kadrosunda vakit vakit bazı değişiklikler yapıldı. Meselâ pek az sonra Hacı Rıza Efendi ayrıca sülüs ve nesih muallimliğine tayin edildi. Rıza Efendinin ölümü üzerine Beşiktaşlı Nuri Efendi onun yerine geçti. Daha sonra kûfî yazısı ile ebru aher ve mühreleme dersleri kadroya konuldu. Bu derslere de muallimler tayin edildi.

Medresetülhattatin her sene talebenin yazdığı yazı çeşitlerini, tezhip ve cild örnekleriyle yaptıkları minyatürleri birer sergi halinde halka göstermekte ve bu suretle medresedeki çalışma şeklini ve ortaya çıkarılan eserleri yerli, yabancı herkes beğenmekte idi.

Osmanlı imparatorluğunun umumî harpten mağlûbiyetle çıkması ve mütarekenin harp müddeti kadar uzaması, memlekette yabancı iş-

galin devamı hükûmet idaresinde birçok tensikat ve tenkihat icrasına lüzum gösterdiği sırada ve Hüseyin Kâzım Beyin evkaf nazırlığı zamanında «Evkaf varidatı arasında Medresetülhattatin karşılığı yoktur.» denilerek bu mektep 1337 senesi başlarında lâğvedilip sekiz ay kapalı kalmış ve 11/10/1927 de **hattat mektebi** adiyle açılmış ise de Arap harfinin terkiyle yeni Türk harflerinin kabulü üzerine 1929 da yine lâğvolunmuş fakat 4 ay sonra **şark tezyini sanatlar mektebi** adı altında Güzel Sanatlar Akademisinin bir şubesi olarak açılmıştır. Mektebin bundan sonraki hayatını kitabın ikinci cildinde göreceksiniz.

Burada sayılan meslek mekteplerinden Cumhuriyet devrinde de hizmetine devam eden yalnız bu müessesedir. Arap harfi terkedildiği halde bu müessesenin hâlâ yaşatılması sebebi eski İslâm ve Şark yazılariyle tezhip ve teclid ve emsali şark sanatlarının Türk mimarisinde ve tezyin işlerinde oynadığı büyük rolden ileri gelir. Cumhuriyet Maarif Vekâleti bu müesseseyi bu suretle yaşatmakla isabet etmiş ve eski sanatkârlara karşı büyük bir kadirşinaslık göstermiştir.

II

İLİM ve TERBİYE MÜESSESELERİ

Bu eser mekteplerle kültür müesseselerini ihtiva etmek üzere tertip olunmuş ve mekteplere ayrı, kültür müesseselerine de ayrı cildler tahsisi kararlaştırılmış ise de Araplaşma devrine aid müesseseleri o zamanlardaki mektep ve medreselerden ayırmamak daha yakışık aldığı için kitabın birinci bölümünde o devrin mektep ve medreseleriyle müesseseleri bir arada ve bir cildde bulundurulmuştur.

Bu devirde kuruluşu hükûmete ve halka aid olarak ancak 16 müessese tesbit ve kaydedilebilmiştir. Burada kendilerinden bahsolunan müesseseler garplılaşma ve yenilik devirlerinde de yaşamış ve ancak 1923 inkılâbından sonra terkedilmiş oldukları halde onların hepsini Araplaşma devrine nisbet ederek bu bölümde göstermek daha uygun görülmüştür.

Hattâ bunlardan bir kısmı Türkleşme devrine bile intikal ederek bugün bile yaşamakta bulunmuştur. Camilerle kütüphaneler bu türlülerdendir. Yine bunlardan Medresetülhattatin, Türk Tezyinî Sanatlar mektebi adını almak suretiyle şimdi daha geniş mikyasta hizmetine devam etmektedir. Arap harfini bırakmış olduğumuz için - bakılırsa - hiç yaşamaması lâzım olan bir müessese varsa o da, Medresetülhattatin olmak lâzım gelirken Türkün elinde en ince, en güzel ve en mütekâmil şeklini almış olan Arap yazısının Türk bediiyatında ve mimarisindeki yüksek hizmeti gözönüne getirilerek bir aralık terkedilmiş olan bu müessese sonraları tekrar ihya olunmuştur.

Araplaşma devrindeki müesseseler - hattâ konferansa, raksa, spora, ve musikiye aid olanları bile - dinî esaslara ne kadar bağlı iseler Garplılaşma ve Türkleşme devirlerindekiler de o nisbette dinden uzaklaşmışlar, lâyik esaslar ve ihtiyaçlar etrafında toplanmışlardır.

Yenilik ve Garplılaşma devirlerinde İslâmî sıfatını taşıyan Cemiyeti Tedrisiyei İslâmiye gibi teşekküllere de rastgelinirse de buradaki İslâm sıfatı dinden ziyade milliyeti göstermek ve Ermeni, Rum, Yahudi gibi unsurların kurdukları cemiyetlerden Müslüman Türklerin yap-

tıklarını ayırd etmek için kullanılmıştır. Türkleşme devrinde bu cemiyetin adını «Türk Okutma Kurumu»na çevirmiş olması da bunu gösterir.

Şurası da dikkate değer ki ikinci ve üçüncü devirlerde âdi ve güzel sanatlarla uğraşan bir hayli sanat, müesseselerine rastgelindiği halde bu devirde onlardan eser görülmüyor. Belki bu uzun asırlar içinde meselâ yazı ile, tezhip ile, musiki ile uğraşan müesseseler ve cemiyetler de olmuştur. Fakat izlerine rastlıyamadım. Bu devirde sanat müesseseleri bile pir, şeyh, duagû gibi dinle alâkadar görünen başları tarafından idare olunurdu. Yani esnaf cemiyetlerinde, çırak çıkarma merasiminde bile dinî birer mahiyet bulunmuş ve görülmüştü. Fakat esnaf teşekküllerinden kitabın üçüncü cildinde bahsolunacaktır.

Garplılaşma ve Türkleşme devirlerine mensup olmak üzere kitabın üçüncü cildinde toplanmış olan müesseselerle Araplaşma devrindekiler karıştırılacak olursa üstünlüğün herhalde son devirlere düştüğü görülür. Şurası muhakkaktır ki Tanzimattan sonra müessese açmak ve kurmak ihtiyacı daha ziyade hissedilmiş ve bundan dolayı bir hayli teşekküller ortaya çıkmıştır.

İşte bütün bu düşünceler dolayısiyledir ki birinci ile ikinci ve üçüncü devirlerdeki müesseseler bir arada bulundurulmıyarak Araplaşma devrine mensup mekteplerle medreseler ve müesseseler ayrılıp birinci cildde gösterilmişlerdir. Bütün bu müesseselerin başında camilerle tekyeler geliyor. Şimdi ölmüş ve tarihe mal edilmiş olan bu müesseselerin Türk kültürünü alâkadar eden cihetlerini izah edeceğim :

I. MESCİTLER, CAMİLER, NAMAZGÂHLAR

Mescit; yalnız bir mahalle halkının günde beş vakit toplandığı ve namaz kıldığı yerdir. Mescit daha ziyade mahallelerde ve köylerde bulunur. İslâm âleminde camiin ilk adı budur. Frenkçeye de **mosquée** diye geçmiştir.

Cami; içinde hem namaz kılınan hem Cuma ve Bayram toplantıları yapılan yerdir ve mescitten büyüktür.

Namazgâh; bir kasabanın bütün halkını bir arada bulunduran geniş sahadır. Bayramlarda ve fevkalâde günlerde kasaba ve civar köyler halkı hep birden orada toplanırlar. Namazgâhların çoklarında hutbe ve namaz için üstleri açık kâgir minberler ve mihraplar da vardır. İstanbul'da bütün şehir halkını alacak camiler bulunduğu halde şehrin zamanına göre biricik spor meydanı olan Okmeydanı'nda bir de namazgâh vardır.

Bu namazgâhta da bir mihrap ile bir de minber görülür.

Osmanlı ülkesinde namazgâh toplantısının son şekli Sultan Mehmed V in 1910'da Rumeliye seyahatinde Kosva sahrasında olmuştur. Arnavutlukta sükûn temini maksadiyle oraya kadar giden halife ve Padişahı görmek üzere civar şehir ve kasabalardan yüz binlerce halk Kosova sahrasında toplanmışlar ve zamanın en meşhur hatibi Manastırlı İsmail Hakkı Efendi bir Cuma günü orada kurulan minbere çıkarak Türkçe - Arapça bir hutbe söylemişti. Bu hutbenin sureti ile toplantının resmini o zamanki gazeteler neşretmiştir.

Cami; toplıyan, toplayıcı yer demektir. Bu tâbir İslâm âleminde halkı bir araya toplıyan, içine alan binalara alem olmuştur. İslâm dininin ortaya çıkmasından bugüne kadar geçen 14 asır içinde camiler bu toplayıcılık bakımından dinî ve dünyevî birçok işlere sahne olmuşlardır. Hattâ bundan dolayıdır ki camileri yalnız dinî bir müessese sayamamaktayız. İslâm âleminde camiin oynamış olduğu rollere içtimaî ve idrarî bir gözlükle bakılacak olursa şu hizmet ve vazifeleri gördükleri anlaşılır :

A. BİR KONAĞIN SELÂMLIK DAİRESİ :

İslâm âleminde ilk cami Hazreti Muhammed'in evi yanındaki yerdir. Hazreti Muhammed, müteaddit zevceleri dolayısiyle ve her birisini bir odada oturtmak mecburiyetiyle - velev ki bir kattan ibaret yer odaları olsun - 10 - 15 odalı bir eve sahipti. Cami de bu evin bitişiğinde yapılmış ve onun selâmlık dairesi rolünü yapardı. Dinin nâşiri günde beş vakit cemaatini oraya toplar. İlâhî emirleri ve nehiyleri orada cemaatine tebliğ ederdi. Peygamberlik din ile dünya işini bir araya getirmiş olduğu için her türlü hükûmet ve mahkeme işleri, sefirler ve heyetler kabulü, harp ve sulh ilânı ve tedarikâtı yapılması hasılı her şeyi burada görülürdü.

Hazreti Muhammed'in ölümünden sonra evinin yerine türbesi yapılmış eski cami büyütülmüş ve genişletilmiş olduğundan o tarihten itibaren camiler bir konağın selâmlık dairesi veya kabul salonu olmak mevkiinden çıkmışlardır.

B. HÜKÛMET KONAĞI VE MAHKEME :

Hazreti Muhammed'in ölümünden sonra halife adiyle yerine geçen ilk Cumhurreisleri evlerini camiden uzaklaştırdılarsa da yine her türlü hükûmet ve mahkeme işleri burada görülürdü. Halk Peygamber zamanında olduğu gibi günde beş defa alelâde ve haftada bir defa sureti mahsusada, senede iki defa da fevkalâde olarak camide toplandıkları için halifeler dünyaya ve hükûmet işlerine aid bütün işleri **Darülemmare** denilen kendi evlerinden ziyade burada görürlerdi.

İlk Cumhurreisleri hâkimlik ve kadılık işlerini de bizzat gördükleri için hükûmetin biricik mahkemesi de burası idi.

Corci Zeydan der ki :

«İslâmiyette umuru kazayı ilk deruhte eden zat binnefs Hazreti Peygamber idi. Daha sonra Hülefayı Raşidîn bu vazifeyi deruhte ettiler. Çünkü **kaza** hilâfete dahil vazaif cümlesindendir. Bu sebepten naşi sadrı İslâmda makamı hilâfete geçen kimseler bizzat bu vazifeyi deruhte ederler, başkalarına havale etmezlerdi. Daha sonra devleti İslâmiye tevessü ve mehammı umur tezayüd edince halifeler gerek hilâfet merkezinde, gerek vilâyetlerde kendi taraflarından binniyabe halkın davalarına bakmak için memuru mahsuslar istihdama mecbur oldular. İslâmiyette bu yolda ilk defa memurlar tayin eden zat Hazreti Ömer'dir...

İlk zamanlarda her vilâyete bir kadı tayin olunurdu. Daha sonra

memleket mamuriyet ve vüsat kazanınca her yere birer ve hattâ büyük şehirlere birçok kadılar tayin edilmeğe başlandı...

İlk zamanlarda kadılar halk arasındaki davaları fasl için camilerde otururlardı. Davacılar kadıların yanlarına gelerek davalarını isma ve fasl ettirirlerdi.» [1]

1908 inkılâbından sonra tanzimine lüzum görülen hükkâmı şer' kanununun esbabı mucibe mazbatasında da şu satırları görüyoruz :

«Şeriati İslâmiyede muhakematın âleni olması dolayısiyle mahkemeler beldelerin meşheri nas olan mevkilerinde bulundurulmak ahkâmı şeriyye icabatından olduğu ve aynı zamanda beytülmalde iktısat vacip bulunduğu cihetle mahkemeler vaktiyle alelekser en büyük camilerde akdolunur ve herkes camii şerifte kemali huşu ve huzu' ile muhakematı bilistima' kadıların sevap ve hatasından haberdar olurlardı ve Müslim, gayri Müslim davacılar seviyyen camii şerifte muhakeme edilirlerdi.» [2]

Osmanlı hükûmetinin ilk teşekkülünde bile camilerin bu işi gördükleri de onların bu gayeye uygun olarak yapılmış olmalarından anlaşılır. Meselâ Bursa'daki Yeşil cami gözden geçirilecek olursa biraz yüksek olan minberle mihrab arası namaza, fıskiyenin bulunduğu nisbeten alçak yer davacılara ve iki tarafındaki odalar da davaları görecek olan kadılara ve kazaskerlere tahsis edilmişti.

Gitgide davalar camilerde değil kadıların evlerinde ve evlerinin selâmlık dairesinde görülmeğe başlanmış ve şu halde Osmanlı idaresinde camilerden bu vazife de kaldırılmış demek olur.

C. KONUK YERİ :

İslâmlar camie **Beytüllah = Tanrı evi** derler. Tanrının evinde ise onun her kulunun yatmak, oturmak ve barınmak hakkı vardır. Hele garip, bikes ve fakir olursa. Bundan dolayıdır ki bir şehre uzak bir yerden bir yabancı gelse muvakkaten barınmak için yöneldiği biricik yer camidi. O garibi o dindaş ve kardeşlerini camide gören yerli halk onunla alâkadar olur, ona yiyecek temin eder ve işini kolaylaştırırdı. Sonraları İslâm âleminde, bilhassa Osmanlı ülkesinde camilerin görmekte oldukları bu işler için cami yanında veya bitişiğinde ayrı yerler yapılmağa başlandı. **Taphane** denilen bu ayrı yerler o devirlerin biricik parasız misafirhanesi yani konuk evi idi. Hattâ konukların karınları ima-

[1] Medeniyeti İslâmiye tarihi. C. 1, Sayfa 217.

[2] Beyanülhak. C. 3, Sayfa 1199.

retin aşevi tarafından doyurulur, bir hayvana binerek şehre gelmişse hayvanı da imaretin kervansarayında üç gün parasız beslenirdi. Fakat üç gün içinde konuk kendisine de, hayvanına da şehirde başka bir yer bulup yerleşmek mecburiyetinde idi. [3] Mahalle ve köy camilerinin son cemaat yerleri **Taphane** işini görürdü.

Bir şehre toplu bir halde gelen askerlerle muhacir ve mültecilerin ilk işgal ve iskân ettikleri yerin camiler olduğunu söylemeğe hacet var mı?

D. OKUTMA YERİ :

İslâmlığın başlangıcında ilim; Kur'an'dan, hadisten ve bunlardan çıkarılan fıkıhdan ibaret telâkki edildiği için dinî mahiyet gösteren bu ilimler tabiatiyle camilerde takrir ve tedris edilirdi. Sonraları İslâm âleminde okutma yeri olarak medreseler ve mektepler yapıldı ise de dinleyicisi çok olan âlimler derslerini talebesinin hepsini almağa müsait olmıyan medrese dershanelerinde değil yine camilerde vermeğe başladılar. 1908 inkılâbından sonra bile İstanbul ile Türkiye'nin bütün şehir ve kasabalarında medrese dersleri camilerde okutulurdu.

Darülhilâfetülaliyye medresesi teşkilâtı yapıldıktan sonra camiler bu işi medreselere terke mecbur oldular. 1924 de tevhidi tedrisat kanununun neşrinden sonra da medreseler bu işten kurtuldular. Kahirenin ve belki İslâm âleminin en büyük İslâm üniversitesi olan **Elezher** hâlâ bu yolda tedrisatta bulunmaktadır.

Camilerde talebeler yerlere serilerek ders okurlar, müderrisler önlerinde birer rahle altlarında kocaman birer minder olduğu halde ders takrir ederlerdi. Bir camide bir değil birçok müderris ders okuttuğu için takrir zamanlarında camilerde gürültüden, harıltıdan geçilmezdi. Müderrisler sözlerini talebeye işittirmek için kuvveti yettiği kadar bağırır, ellerini rahlelere vurur, talebeler ise o gürültü ve harıltı arasında hocalarının seslerini işitebilmek için bütün işitme kudretini sarfederlerdi.

E. MİLLET MECLİSİ :

Camilerden bir siyaset yeri, bir millet meclisi olarak da istifade olunurdu. Peygamberin zamanında bu böyle olduğu gibi bilhassa ondan sonra milletin idaresini ellerine almış olan halifeler zamanında da böyle idi. Bunun en iyi misali halifenin camide intihap edilmiş ve in-

[3] Taphaneler hakkında «Türk şehirlerinde imaret sistemi» adındaki eserimde izahat vardır. Lütfen bakınız.

tihaptan sonra minbere yani hitabet kürsüsüne çıkarak hutbe okumuş olmasıdır.

İslâm âleminde halife adiyle ilk defa Cumhurreisliğine çıkarılan Ebubekir'dir. Bu zatın intihabından sonra söylemiş olduğu hutbe bugünkü manasiyle kendisini intihap edenlere ve dolayısiyle millete teşekkürünü gösteren ilk nutkudur. Tarihler bu nutku sayfaları arasında saklıyarak bize kadar getirmişlerdir.

Ebubekir ilk nutkunda demişti ki :

«Eyyühennas! Sizden iyi olmadığım halde emri idareniz uhteme tevdi olundu. İyilik edersem bana mutavaat ediniz, kötülük edersem beni doğrultunuz. Doğruluk emanet, yalancılık hiyanettir. Zayıf olanlarınız inşallahı taalâ hakkını istifa edinceye kadar nezdimde kavidirler, kavî olanlarınız kendilerinden ahz ve istifayı hak edinceye kadar nazarımda zayıftırlar. Fi sebilillâh cihadı terkeden hiç bir kavim yoktur ki hak taalâ onları tezlil etmemiş olsun. Aralarında fevahişin şayi olduğu hiç bir kavim de yoktur ki Allah onlara belâyı temim etmemiş bulunsun. Ben Allah'a ve resulüne isyan edersem itaat olunmak istihkakından mahrum olacağımdan bana itaat etmeyiniz.» [4]

Bu nutuk 1300 küsûr sene önce Medine gibi çöl ortasında bulunan ve bugünkü manasiyle bir köy bile sayılamıyacak olan bir muhitte söyleniyor. Sonunda harbin terkedilmesinden, ahlâka kıymet verilmekten vesaireden ehemmiyetle bahsolunuyor. Hattâ bu türlü sözlerden dolayı İslâm dinine harpçi bir din diyenler de bilhassa garpta çok bulunuyor. Medeniyet bugün o zamana nisbetle yüzde 99 derece ilerlemiş olduğu halde her gün nutuklarında, yazılarında harpten bahsetmiyen ne hükûmet ne de ilim ve fikir adamları görülmüyor. Bahsimize biraz uzak olan bu ciheti burada bırakarak kendimize, kendi millî hükûmetimizin kuruluşu anına, bunun camile münasebetine, kurulduğu şehrin haline, ilk Türk Cumhurreisinin intihabı şekline ve onun intihaptan sonra söylemiş olduğu nutka söyle bir göz gezdirelim :

Mustafa Kemal Paşa Ankara'yı hükûmet merkezi ittihaz etmek üzere Sivas'tan bu şehre yönelerek geldiği zaman Ankara valisi sıfatiyle onu karşılayan ve şimdi Ankara mebusu olan Yahya Galip Atatürk'ün ölümünden sonra hatıralarını naklederken Büyük Millet Meclisinin kuruluş şeklini şu cümlelerle anlatır:

«İlk Millet Meclisinin açıldığı günün bende kalan hatırası şudur :

O gün - 23 Nisan 1336 - üç yüze yakın mebusun iştirakiyle Hacı-

[4] Mecellei umuru belediyye. C. 1, Sayfa 240.

bayramıveli camiinde dinî bir toplantı yapılmıştı. Hatimler indiriliyor, Buhariî şerifler okunuyor, zafer için dualar ediliyordu. Toplantı hitama erince camiin ihtiyar kayyumu Hacı Bayram'a aid işlemeli bayrağı eline aldı. Bütün mebuslar, hep bir ağızdan tekbir getirerek merasimle camiden çıktılar.

O zamanki Çorum mebusu - halen Çorum müftüsü olan zat - **Lihyei şerif** kutusu başında olduğu halde kafilenin en önünde gidiyordu. [5]

Hacı Bayramı Veli'nin tarihî bayrağı ihtiyar kayyum dedenin elinde idi. Bütün Ankara civar köylerden gelen halkın da iltihakiyle kesif bir kalabalık teşkil ederek kafilenin arkasına takılmıştı. Onlar da hep bir ağızdan yüksek sesle tekbir ve tehlil getiriyorlardı. [6]

Nihayet Meclise gelindi. Kayyum dede, aldığı talimat mucibince, Hacı Bayramı Velî'nin bayrağını riyaset kürsüsü üzerine dikti. İşlemeli dinî bayrağın sağında, solunda Türk bayrakları dalgalanmakta idi.

---

[5] **Lihyei şerif:** Osmanlı gramerine pek de uygun olmamakla beraber halk dilinde **sakalı şerif** denilen şeydir. İlk müslümanlar Hazreti Muhammed'in tıraş olurken kesilen saçlarını alırlar ve teberrüken saklarlardı. Sonra bu saçlar elden ele geçerek İslâm diyarının hemen her camiinde, saraylarında ve hattâ büyük ve zengin konaklarında bulundurulur, bayram ve kandil günlerinde halka ziyaret ettirilirdi.

Camilerde lihyei şerifler minberlerin son basamağından sonraki sahanlıkta yüksek bir iskemle üzerinde, bir kutuya konulmuş şişe içinde ve üstü yeşil örtülü olarak bulundurulur ve hâlâ yerlerinde durmaktadır.

İstanbul valisi Muhiddin Üstündağ'da Atatürkün bir tutam saçını elde ederek Şişli'de Atatürk inkılâbı müzesine koydurmuştur. Bu saçlar güzel bir kristal kutu içinde saklanmaktadır. Şu hâdise gösterir ki her devirde inkılâplar yaratan büyük adamların saçları bile bir hatıra olarak saklanmaktadır. Lihyei şerif de bundan başka bir şey değildir.

[6] O zamanlarda Arapçası söylenen tekbirin şimdiki mukabili şudur:

Tanrı uludur, Tanrı uludur. Tanrıdan başka Tanrı yoktur. Tanrı uludur, Tanrı uludur, Övülmek yalnız ona yaraşır.

Tekbirin Arapçasını genç, ihtiyar, erkek, kadın namaz kılan ve camie giden eski nesilden herkes bilir ve hep bir ağızdan bayramlarda ve fevkalâde zamanlarda okurlardı.

İslâm dünyasında umumî fakat dinî bir parola gibi kullanılan bu tekbir o zamanlar için şimdiki tabir ile millî bir marş da sayılabilir.

Denilir ki bundan 30 - 40 sene önce Paris'te tahsilde bulunan Üniversiteli gençler bir ihtifal yapmışlar, o ihtifalde her millete mensup genç talebe bir araya gelmiş, her birisi kendi millî marşını söylemeğe başlamış. Sıra Türk ve Müslüman talebeye gelmiş Onlar da böyle millî marş falan yok. Utanmışlar, Avrupalılara karşı müşkül bir mevkie düşmüşler. Nihayet içlerinden birisinin aklına bir tekbir gelmiş, arkadaşlarına onu teklif etmiş hep bir ağızdan (Allahu ekber.. Allahu ekber) diye başlıyarak ve muhtelif makamlardan bunu birkaç defa tekrar ederek işin içinden böylelikle çıkabilmişlerdir. İşte Yahya Galib'in Büyük Millet Meclisi açılırken halkın hep bir ağızdan tekbir ve tehlil getiriyorlardı demesi de bunu gösterir.

Hafızlar hatipler için yapılan kürsünün üzerine çıkarak bir hatim indirdiler. [7] Türk milletinin giriştiği mukaddes mücadelede muvaffak olması için yeniden dualar edildikten sonra meclis resmen açıldı.

En yaşlı mebus sıfatiyle Sinop mebusu Şeref Bey riyaset mevkiine geçirildi, müteakiben yoklama yapıldı, reylerin ittifakiyle Mustafa Kemal birinci reisliğe, Celâleddin Arif ikinci reisliğe, Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi reis vekilliğine seçildiler, Millet Meclisi faaliyete başlamıştı. Mustafa Kemal'in de en büyük arzusu bu idi: Millî iradeyi her şeyde hâkim kılmak. Kendisi tek başına hiç bir şeye karar vermezdi. Mustafa Kemal o müstesna nüfuz ve kudretini kullanırken Türk milletinin nabzını asla elinden bırakmamıştır. Ankara'da bütün memleket halkını temsil eden bir meclisin toplanmış bulunması onun en büyük mesnedi idi. Mustafa Kemal millî hâkimiyeti temsil eden meclisin kuvvetinden daima en iyi zamanda, daima en iyi şekilde milleti istifade ettirmesini bildi. [8] [9]

---

[7] Hatim; 114 süreden yani fasıldan yahut 6666 âyetten yani cümleden ibaret olan ve her sayfasında on beş satırdan 608 sayfa tutan bir kitabın tamamen okunup bitirilmesi demektir. Hatim; Kur'ana bakarak okunmak suretile indirilebildiği gibi Hafızlar tarafından ezber de okunur ve ekseriya böyle yapılır. Evet! Türklerden binlerce, yüz binlerce kimse 1350 senedenberi manasını anlamadıkları halde Kur'anı ezberlerler ve gramofon plâğı yahut radyo makinesi gibi ezber okurlar. Kur'anın 1350 küsûr senedenberi yazılı bir sureti elde olmasa bile bu suretle ağızdan ağıza intikal edişi ve her zaman da yüz binlerce kimsenin hafızasında menkuş bulunuşu da onun İncil ve Tevrat gibi zamanla tahrife uğramamış olduğuna delâlet eder.

[8] Cumhuriyet gazetesi 3 Birinci kânun 1938. Sayı 5229.

[9] Yahya Galib'in Millet Meclisi açılmadan önce ve açılırken yapıldığını haber verdiği dinî merasim ile Ankaranın hükûmet merkezi olarak İstanbul'un yerini tutması ve her işte her zaman onunla birlikte ön safa geçmiş bulunması bundan tam 100 sene önce Müştak adında bir şairin söylemiş olduğu şu gazeli hatıra getiriyor:

Me'vayı nazenine ger (elif) olursa efser
Lâbüd olur o me'va İstanbul ile hemser
(Nun) velkalem başından alınsa nûnu Yunus
Aldıkta harfi diğer olur bu remz ezher
Miftahı sûrei (kaf) ser haddi kafı takaf
Munzam olunmak ister (rayi) Resul Peygamber
(Hay) hu ile aher maksud olur zahir
Beyti veliyyülekrem elhaç idi ekber.

Şair bilmece şeklinde yazmış olduğu bu gazelin birinci beytinden arap harfile (A) yı, ikinci beytinden (N) yı, üçüncü beytin birinci mısraile (K) ı ve ikinci mısraile (R) yı; dördüncü beytin birinci mısraile de (H) yi işaret ederek bunlar bir araya getirilirse (Ankara) çıkacağını gösterir. Bu takdirde bu remizli ve bilmeceli gazelin manasını birinci ve sonuncu mısraların delâletiyle ve bu remizlerin inzimamiyle «Nazlı büyük ve kerim bir veli olan Hacı Bayramı sinesine almış bulunan Ankara günün birinde mutlak ve mutlak İstanbul'a eş olacaktır.» demek olur. Evet bu-

23 Nisan 1336 (1920) da Ankara'da ilk Millet Meclisi kurulduğu gün müzakere pek sathî olmuş, ertesi gün tekrar toplanarak Mustafa Kemal Samsun'a çıktığı tarihten o güne kadar gelip geçen tarihi, askerî ve siyasî hâdiseleri anlatmış ve sonunda kendisine teşekkür edilmesi üzerine kürsüye gelerek şu sözleri söylemişti :

«Muhterem Millet Vekilleri arkadaşlarımın hakkımda izhar buyurdukları teveccüh ve itimaddan dolayı bütün samimiyetimle arzı teşekkür ederim. Benim için dünyada en büyük mükâfat milletin en ufak bir takdir ve iltifatıdır. Meclisi âlilerini teşkil eden azayı kiram bütün milletin mümessili olmak itibariyle teveccühatını umum milletin teveccühatı gibi telâkki ederim. Binaenaleyh bu dakikada hissettiğim saadetin azametini tarif edemem. Yalnız hayatımda en zevkli bir an yaşadığımı arzetmekle kesbi mübahat eylerim. Teşekkürümü ikmal etmek için şunu da ilâve etmeliyim ki: Ben diğer milletdaşlarımdan fazla bir şey yapmış değilim. Eğer mütezahir bir muhassala varsa bunu yine milletin bana müteveccih olan enzarı itimadına medyûnum ve millet esas olduktan sonra her ferdinin azamî muhassalasından istifade edilmek pek tabiîdir. Tekrar teşekkürler ederim efendim. (Şiddetli alkışlar) [10]

---

gün Ankara İstanbul ile başabaştır. Ona eştir hattâ onun yerini tutmuştur. Yüz sene önce söylenmiş olan bu söze, verilmiş olan bu hükme dindarlar **keramet** derler, dinsizler ne derler bilmem! Fakat her iki taraf ne derse desin şair Müştakın, uzağı gören yüksek ruhlu bir mütefekkir olduğu anlaşılıyor. Tezkere sahibi Fatin «mazınnei kiramdan» olduğunu yazar. Ebüzziya Tevfik Nümunei edebiyatı Osmaniyede Akif Paşanın bu zata hitaben yazmış olduğu bir tekye inşasından bâhis bir mektubunu neşrederken altına haşiye olarak müstehziyane bir tarzda: «Bu Şeyh Efendi keramet füruşulukla meşhur ve - elân emsali kesretle görüldüğü üzere - ricali asra müstevli bir dahiei berpa imiş» demekte ise de Ankara hakkında ki sözü ortada olduğuna muasırı bulunan Fatin kerametine şahadet ettiğine göre pek de hoş bir adam olmasa gerek. Bahsolunan mektubu edebiyatı bakımından olduğu kadar münderecat itibariyle de okunmağa değer.

Şu kadar var ki bu büyük mütefekkirin hayatı karanlıklar içindedir. Şair olduğu halde İbnülemin Mahmud Kemal İnal son asır Türk şairleri arasında göstermemiştir. Acaba İbnilemin onun **nazımlarını şiir** mi saymamıştır. Olabilir. Son asırdan önceki şairlerden bahseden Fatin tezkeresinde de fazla tafsilât görülemiyor.

Yalnız Osmanlı müelliflerinde şu kayıtları görüyoruz: «Kadirî tarikatindendir. Bitlis'lidir. İstanbul'a gelip Eyüpte Selâmi dergâhında şeyhlik yapmıştır. Sonra memleketine dönerek (1247) 1831 de Muş'ta şehit olarak ölmüştür. Basma divanından başka yazma üç eseri vardır.» Divanı (1264) 1847 de Matbaai Amire'de basılmıştır.

Millî kütüphanemize 107 sayfalık bir divan vermiş ve basılmamış birkaç eser bırakmış, hususile **Osmanlı Edebiyatı nümuneleri** diye yarım asırdanberi okunan Ebüzziyanın meşhur müntehibat mecmuasındaki Akif Paşanın mektubu dolayısiyle de edebiyat âleminde adını yaşatmış olan Şeyh Müştak'ın yeni Hükûmet merkezimiz hakkındaki bu müjdesi yüzünden hayatı iyiden iyiye incelenip aydınlatılmak lâzım gelir. Bu himmet büyük bir gayretle kocaman bir Türk şairleri ansiklopedisi çıkartan Sadettin Nüzhet Ergun'dan beklenir.

[10] Büyük Millet Meclisi zabıt ceridesi. Birinci Cild. Sayfa 44

Yapılan intihap neticesinde birinci reis olduğu anlaşıldıktan sonra yine kürsüye gelerek şu nutku söylemişlerdi:

«Muhterem Efendiler;

Milletin mukadderatı umumiyesine fi'len ve tamamen vaziyed ederek makamı hilâfet ve saltanatın dûçar olduğu esaretten tahlis ve memleketin tamamiyet ve selâmeti uğrunda her fedakârlığı büyük bir azim ile iktihama karar vermiş olan meclisi âlinizin riyasetine intihap edilmek suretiyle hakkımda ibzal buyurulan itimad ve teveccühün müteşekkiri ve minnettarıyım. Hayatımın bütün safahatında olduğu gibi son zamanların buhranları ve felâketleri arasında da bir dakika geçmemiştir ki her türlü huzur ve istirahatimi, her nevi şahsî duygularımı milletin selâmet ve saadeti namına feda etmekten zevkiyab olmıyayım. Gerek hayatı askeriyye ve gerek hayatı siyasiyemin bütün edvar ve safahatını işgal eden mücadelâtımda daima düsturu hareketim iradei milliyeye istinad ederek milletin ve vatanın muhtaç olduğu gayelere yürümek olmuştur. Bugün heyeti muhteremenizin azayı umumiyesinde tecelli etmiş olan itimadı milliyi liyakatimin çok fevkinde görmekle beraber şahsım için bir gaye olarak değil müştereken giriştiğimiz mücahedei mukaddesenin matuf olduğu gayeleri istihsal için milletin bahşettiği bir istinadgâh olarak telâkki ediyorum. Bu ittihadı millinin bana tahmil ettiği mesuliyet, biliyorum ve hepiniz de biliyorsunuz ki, pek ağırdır. İçinde yaşadığımız nadirülemsal dakikaların vehametine rağmen bu ağır mesuliyeti milliyenin altında ancak heyeti muhteremenizin muavenet ve müzaheretinin daima ve daima hak yolundaki mücahedata rağmen avn ve inayeti sübhaniyyeden ümitvar olarak çalışacağım. İnşallah padişahı âlempenah efendimiz hazretlerinin sıhhat ve afiyetle ve her türlü kuyudatı ecnebiyyeden âzade olarak tahtı hümayunlarında daim kalmasını eltafı ilâhiyeden tazarru ederim.» [11]

Yirminci medeniyet asrında başsız kalan Türk milletinin kendisine bir baş seçmek için camide başlayıp daha müsait olan mecliste bitirdiği merasim ile 1300 küsûr sene önce Arabistanın kum deryaları arasında ve Medine köyünde Arapların ölen başları yerine geçecek olan halifeyi intihap için yapmış oldukları merasim arasında zerre kadar fark olmadığı gibi o zamanki halife ile bugünkü Cumhurreisi de mana ve mahiyet itibariyle tamamiyle biribirinin aynıdır.

Hattâ Corci Zeydan medeniyeti İslâmiye tarihinde o zamanki halife intihabatını şu cümlelerle kaydeder :

«Halife intihabatında Hülefayı Raşidîn'in tuttukları yol mütemed-

[11] Büyük Millet Meclisi zabıt ceridesi. Birinci Cild, Sayfa 37

din milletlerin şimdiye kadar bulabildikleri intihap usullerinin en iyisidir. Çünkü bu suretle intihap: Cumhuriyeti, saltanatı mutlakayı, meşrutiyeti üçünü birden câmîdir. Cumhurîdir; çünkü halife Cumhuru İslâm tarafından bilâkaydü şart intihap olunur. Meşrutidir; çünkü intihap meşveretle olur. Saltanatı mutlakadır; çünkü halife makamı hakimiyete geçince istediği gibi hareket eder. Buna hilâfette aranan hakkı seyf, hakkı intihap, vasiyet ve haremeynin himayesi gibi dört şart da ilâve olunursa cihanın alelitlâk en güzide hükûmeti bu olur. Çünkü bir hükümdar ilim ve adaleti, kifayet ve ehliyeti, selâmeti havassı nefsinde cemederse memleketin terakki ve tevsiine, tabaası arasında ittifak ve muhabbetin hükümran olmasına hizmet edecek en muktedir adam olur. Hülefayi Raşidîn'in (ilk dört İslâm Cumhurreislerinin) hal tercümelerinde görüldüğü üzere öyle bir hükümdara o salâhı hali, o zühtü tekvayı da veriniz; cihanda bundan daha mükemmel, daha âdil, daha lâyık hükûmet tasavvur olunur mu? [12]

Asırlarca kendisine kudsiyet atfedilmiş olan hilâfet müessesesinin mahiyetini en iyi anlıyan ve onun bir Cumhurreisliğinden başka bir şey olmadığını bilerek Türk idaresine tatbik eden Atatürk'tür.

Atatürk'ün ilk tuttuğu yol ve ilk nutkunda halife ve padişah hakkında söylemiş olduğu ihtiramkâr sözlerle sonra yaptıkları arasında şüphesiz ki tezad vardır. Fakat bu siyaset icabıdır. Bir siyasî «Allah insana dilini içindekini saklamak için vermiştir, söylemek için değil» der; doğrudur. Atatürk'te bu cemilekâr sözleri içindekileri saklamak için söylemiştir. O zaman başka türlü de yapamazdı. Bir de «siyasette mürüvvet olmaz» derler; bu da doğrudur. Yüksek bir siyasî zemin ve zamanı hazırlayınca tam vaktinde harekete geçeceği tabiîdir. Atatürk de bundan başka bir şey yapmamıştır. Zamanı gelince hilâfeti de, saltanatı da yıkmış, hanedanı hudut dışarısına çıkartmış ve kendisi milletin başına geçmiştir. Türkiye Cumhuriyeti onun yüksek azminin ve dehâsının eseridir. Türkler dine de, dünyaya da uygun en tabiî bir hükûmet şekli olan Cumhuriyeti ona medyundurlar.

F. HUSUSÎ TOPLANTI VE İBADET YERİ :

Bir mahallenin, bir semtin, bir köyün halkı o yerin mescid veya camiinde günde beş defa toplanırlardı ve o mescid yahut o cami yalnız onlara mahsustu.

Bir cami etrafında toplanan halka o camiin (cemaat) ı denilirdi. Bütün dinler, bütün rejimler topluluğa kıymet ve ehemmiyet verdik-

[12]Medeniyeti İslâmiye tarihi. C. 1, Sayfa 106.

leri, onu tergip ve teşvik ettikleri gibi İslâmiyet te bittabi kuvvetten istifadeyi ihmal etmemiştir. Bu günkü halkevleri bu maksatla teşekkül etmiyor ve bu gayeyi gözetmiyor mu? Cumhuriyet hükûmeti köylere kadar toplantı için umumi meydanlar, parklar ve sinemalar açtırmıyor ve radyolar koydurmuyor mu?

Toplantıları cazip bir hale getirmek için yerine ve zamanına göre muhtelif usullere müracaat edilmiştir. Bu da pek tabiîdir.

Dinin ilk devirlerinde; ilmin terakki etmemiş, fikirlerin açılmamış olduğu zamanlarda bu türlü toplantıların ancak dinî faidesi vardır zannedilir yahut bu türlü içtimalara dinî mahiyet atfolunurdu. Halbuki bu toplantıların faidesi dinî olmaktan ziyade dünyevî ve idarî idi. Bunun üzerinde biraz duracağım :

Dinin naşiri topluluğu, cemaatı teşvik etmiş, topluluktan faide geleceğini, ittihattan, söz ve mefkûre bildiğinden kuvvet doğacağını takdir etmiş olduğu için halkı bir noktaya toplıyarak, onları her zaman toplu bir halde bulundurarak aralarında ülfet ve muavenet husulünü temin etmek, yaşayış ve geçiniş usullerini öğrenmek; daha açıkçası biribiriyle tanıştırmak istemiştir.

Biraz evvel din naşirinin cemaata devamı teşvik etmiş olduğunu söylemiştim. Fakat bunu yaparken cebre ve tehdide asla müracaat etmemiş yani halkı mutlaka camide namaz kılacaktır diye zorlamamıştır. Şer'î tabirlerle söyleyeyim. Cemaata devamı farz ve vacip derecelerine çıkarmamış, sünnet mertebesinde bırakmıştır ve böyle yapmakla da çok iyi hareket etmiştir. Fıkıh kitaplarında deniliyor ki; «Cemaatin meşruiyetinin hikmeti namaz kılanlar arasında nizami ülfetin husulünü ve bir de cahilin âlimden namaz kılmayı öğrenmesini temindir. Bunun için de mahallelerde mescitler, camiler yapılmıştır. Tâ ki namaz vakitlerinde komşular oralarda toplanarak biribiriyle konuşsunlar tanışsınlar» işte dinin camiden, cemaatten beklediği gayeyi fakihler - çerçeve biraz dar olmakla beraber - böyle gösteriyorlar.

İlk zamanlarda bundan hakikaten istifade edilmiştir. Esasen ibadet için tahsis ve tayin edilmiş olan vakitler de bu gayeyi temine yarıyacak şekildedir. Halkın erkence işine gücüne gitmesi, kendisiyle beşeriyet için faideli olması için onları daha ortalık aydınlanmadan kalkmak mecburiyetini sabah namazının vaktiyle temin etmek istemiştir. Hattâ denilebilir ki namaz vakitleri adetâ çalışma, dinlenme ve uyku saatlerinin tanzimi için tertip olunmuşa benzer.

Bugün medenî milletler köylüyü, ameleyi ve mektep talebesini erkenden iş başına ve mektebe sevkedebilmek için türlü türlü kanun-

lar, nizamlar ve talimatlar neşreylemiyor, erken işine ve mektebine gideceklere ucuz tarifeli nakil vasıtaları tayin ve tahsis etmiyorlar mı?

Öğleye kadar çalışan bir insanın kendisi de ve «çalıştırıyorsa» hayvanı da yorulacağı, istirahate ve yemeğe ihtiyacı bulunacağı şüphesizdir.Herkese nefsine acımağı, hayvana merhamet etmeği tatbik ve kabul ettirmek öyle kolay şeylerden değildir. Bu, o devirlerde ancak din korkusu ile ve ibadet şeklinde temin olunabilmiş ve bunun için zeval vaktine yani saat 12 yi biraz geçe bir ibadet daha getirilmiştir.

Bugün de bütün medenî âlemde tam zeval vaktinde ya bir düdük ya bir top sesiyle şehirlerde bütün işler ve daireler tatil edilmekte ve her kes yemeğe ve istirahate davet olunmakta bulunduğunu biliyor ve görüyoruz. İşte din de ibadet perdesi altında bunu yapmak istemiştir.

İkindi ile akşama rastgetirilen ibadetler ve toplantılar vaktin darlığı hesabiyle nisbeten daha kısa zamanlara sıkıştırılmış ve yatsı - yat üstü - ibadeti de mümkün olduğu kadar erken yapılarak halkın sabahleyin erken kalkabilmesi için hemen akşamdan bir, bir buçuk saat sonraya getirilmiştir.

Yine bugün bütün medenî âlemde - müsrif, sefih ve zengin bir kısım müstesna olmak üzere - halkın erken kalkması için erken yatması esbabı temin edilmekte ve gece hayatı mümkün olduğu kadar tahdit olunmaktadır. Hattâ son zamanlarda bu usul bizde de kabul edilerek dükkânlar, mağazalar, oyun ve eğlence yerleri için en son kapanma saatleri tayin edilerek gece saat 23 de herkesin evine çekilmesi usul ittihaz edilmiştir.

İşte ibadetten, ibadet vakitlerinden bu türlü istifadeler temin olduğu gibi günün son ibadeti olan yatsıdan sonra imam cemaate dönerek : «Ey cemaat dağılmayınız, hükûmetin emri vardır, şimdi söyliyeceğim» der ve o gün nahiyeden kendisine ne tebliğ edilmiş ise onları aynen halka söylerdi ve bu suretle de ibadet için yapılan toplantıdan hükûmetçe idare itibariyle de istifade temin olunurdu.

Gazetenin, telgrafın, telefonun, radyonun malûm olmadığı eski devirlerde hükûmet her türlü emirlerini ve nehiylerini ancak bu vasıta ile aynı zamanda şehrin her noktasına birden bildirmiş olurdu. Çünkü yatsı namazı vaktinde her mahallenin bütün erkeklerinin camide toplu bulunduğunu bilir ve her zaman bu topluluğu temine çalışırdı.

Bu toplantıların ahlâkî ve içtimaî faideleri de vardı. Cemiyet ve cemaate devam edenler, hattâ camide her gün aynı yerde oturanlar biri-

birlerini iyi tanıdıkları için üç gün sıra ile camiye gelmiyen arkadaşlarını - mutlaka bir hastalığı veya sıkıntısı vardır - diye gidip ziyaret ederler, halini hatırını sorarlardı. Her mahallenin bir de (avariz akçesi sandığı) vardı. İşte paraca sıkıntısı olan mahalleliye bu sandıktan yardım ederlerdi. Böyle olmayıp ta yani hastalığı veya mazereti bulunmayıp ta gelmiyenler olursa imam onları cebren camiye getirmek, cemaata devam ettirmek hakkına ve selâhiyetine haizdi.

Biraz evvel söylemiştim: dinin naşiri bu işte cebri ve zoru asla tatbik etmemiş iken eski devrin hukukçuları demek olan fakihler «mükellef; cemaatı özürü olmaksızın terkedemez. Bir şehir halkı özürsüz olarak cemaati terkederlerse bunlara cemaata gelmeleri emrolunur: kabul ve imtisal ederlerse febiha. Etmedikleri takdirde katlolunurlar» demişlerdir. Osmanlı şeyhislâmlarından birisinin de: «Cemaata devam etmiyen bir Müslüman hakkında ne yapılır» sualine karşı: «Evi başına yıkılır» diye fetva vermiş olduğunu biliyoruz. Bu; fakihlerin dediği şekilde öldürmekten daha fecidir. Bunda hem ölüm, hem de ailesinin barınacağı biricik evinin başına yıkılması vardır.

İşte görülüyor ki bu işte de imamlar, hocalar ve fakihler «kraldan ziyade kral taraftarı» olmuşlar ve «Muhammed'den ziyade Muhammed» görünmüşlerdir.

Halbuki camiye gelmiyenlere, yani toplantılara iştirak etmiyenlere tatbik edilen bu muamele dinin esasına da uygun değildir. Baştan aşağı zulüm ve istipdattır. Çünkü dinin naşiri «Lâ ruhbaniyyete fil İslâm» (İslâm'da ruhbanlık yoktur.) düsturunu ortaya atarak Müslümanlıkta papaz teşkilâtını kabul etmemişken yavaş yavaş, fakat Hıristiyanlığa nisbetle hafif ve zayıf bir şekilde bu teşkilât İslâmiyete girmiş ve ibadet şekilleri ve vakitleri hocaların elinde bir tehdit vasıtası olmuştur.

İbadet için mutlaka camiye gelmek şart olmadığını, Allah'la kul arasına kimsenin giremiyeceğini, evde, yolda, kırda, bağda, bahçede hulûsa nerede olursa olsun orada ibadet edilebileceğini ve ibadetin malûm olan şekillerinde bazı istisnaî hallerde tadilât ve terkiyat yapılarak meselâ arka üstü ve yan yatarken hafifce başını eğmek, otururken hafifçe belini bükmek suretiyle, yani rükû ve sücût edilmeksizin namaz kılınabileceğini; ve hayvanla, kayıkla ve bittabi diğer nakil vasıtalariyle giderken de bu surette ibadet olunabileceğini dinin naşiri tatbik ve ilân etmiştir.

İşte bütün bunlar hocalar ve fakihlerce bilinen şeylerden iken cemaatı bahane ederek halkı camiye getirmek için türlü türlü tehditler

ve cezalar tatbik edilmiş olması dinin esasiyle, naşirinin arzusiyle nasıl telif edilebilir?

Bütün dinler hakkında bir şey söyliyemem, fakat memleketimizde salikleri bulunan semavî dinlerden Musevilik ile İsevilikte ibadet için mâbede gelmek ve papazla hahamın delâletini istemek zaruridir. Musevilikte on kişi bir araya gelmeden (9 kişi var bir de sen on) diye sokaktan geçenleri çevirmeden ibadet edilemediği gibi İsevilikte de ibadet için kalabalığa ve kıyafet hususunda gösterişe lüzum vardır. Yine İsevilikte doğan bir çocuk papazın lûtuf ve delâletiyle vaftiz edilmeden Hıristiyanlığa kabul edilemediği gibi ölen bir adam papaz elini sürmezse toprağa bile gömülemez. Cenazesi ortada kalır.

Semâvî dinlerden İslâmlıkta ise bu zaruret ve mecburiyetlerin hiç birisi, meselâ değil Müslümanlardan başka dinlere mensup olanlardan doğan çocukların bile «Küllü mevlûdin yûledü alâ fıtratil İslâmi.» (Her çocuk İslâm fıtratı üzerine doğar.) düsturiyle Müslüman olarak doğuşunu kabul eder.

Hulâsa bu dinde ibadet için mutlaka camiye gitmek lâzım olmadığı gibi cemaatla namaz kılmakta ve cemaatın çok olmasında da bir mecburiyet gözetmez. Din naşiri namazın cemaatla kılınmasının daha iyi olacağını kendisi öyle yaparak halka göstermek ve söylemekle beraber cemaatın üç, hattâ iki kişi de olabileceğini ve bunlardan birisinin biraz öne geçerek imam olmakla cemaatin ibadet edebileceğini söylemiş hattâ bu iki kişilik cemaatten birisinin sabiyyi mümeyyiz, yani yedi yaşında bir çocuk yahut bir kadın veyahut bir köle olmasına bile cevaz vermiştir.

Hal böyle iken asırlarca halkı cebren camiye sokmak, gelmiyenlerin evlerini başlarına yıkmak suretiyle enkazı altında öldürecek derecede şiddet göstermek dinî bir emirden ziyade istibdat ve mutlakıyetin istediği idarî bir mecburiyetten başka bir şey değildir. İdarî mecburiyetin ne olduğunu yani topluluktan istifade ederek hükûmetin emirlerini ve nehiylerini tebliğden istifade edilmek istenildiğini evvelce söylemiştim.

G. UMUMÎ TOPLANTI VE KONFERANS YERİ :

Günde beş vakit toplantıdan başka haftada bir gün, Cuma günleri, öğle vaktinde bilhassa büyük camilerde yapılan umumî toplantılarda konferanstan, hitabeden başka bir şey olmıyan **Hutbe** vasıtasiyle de hükûmet halka dilediği şekilde siyasî ve içtimaî telkinlerde bulunabilirdi. Çünkü hatip hükûmetin memuru idi. Fakat Hatipler halkın di-

liyle onlara hitap etmedikleri için sonraları ayrıca kürsüler ihdas edilerek namazdan sonra birtakım kimseler hütbede söylenen sözleri oralarda halka kendi diliyle tekrar ederlerdi.

Herkes imam olabildiği halde herkes hatip olamaz; yani hitabet kürsüsüne, minbere çıkamazdı. Hatipleri ancak hükûmet tayin eder ve ellerine hitabet beratı verirdi. Şimdi vâizlara vesika verildiği ve vesika olmıyanların vaaz edemedikleri gibi.

Asırlardanberi yerleşmiş ve kökleşmiş an'anelere, usullere ve ibadet şekillerine aykırı zannedilecek olan sözlerimin öyle olmadığının anlaşılması için biraz daha izahat vermek mecburiyetini hissediyorum:

Cemaata devam dinî bir ibadet olsaydı hiç şüphesiz umumî olurdu ve istisnası bulunmazdı. Bakınız fıkıh kitaplarında kimlere mecburiyet tahmil olunuyor ve kimler istisna ediliyor? Aşağıda göreceğiniz 17 özrü son devrin en müteşerri âlimlerinden Hacı Zihni Efendinin eski liselerde okunan (Kitabüssalât) ından alıyorum :

1 — Şiddetli yağmur, 2 — Şiddetli soğuk veya sıcak, 3 — Şiddetli rüzgâr, 4 — Zifiri karanlık, 5 — Yürümeğe mani olacak derecede çamur.

Nasıl buluyorsunuz? Bu beş özür bugün bile hepimizi en sevdiğimiz, en çok arzu ettiğimiz bir toplantıya, bir konsere, bir konferansa gitmekten alıkoyamaz mı? İşte din de bunları özür saymış, bu gibi hallerde cemaata ve camiye gitmiyenleri mazur görmüştür. Buna diyecek yok.

6 — Körlük, 7 — İhtiyarlık, 8 — Bir eli, bir ayağı kesik olmak, 9 — Kötürüm olmak, 10 — Meflûç ve inmeli bulunmak, 11 — Hasta olmak.

İşte bunlar da cemaatı terketmek için gayet tabiî özürler sayılmıştır. Buna da bir diyeceğimiz yok değil mi? Bu vasıfları haiz olanların cemaata ve dolayısiyle millete faydaları değil bilâkis zararları vardır.

12 — Bir yere gitmek için yolculuk hazırlığı yapmak, 13 — Bir hastaya bakmağa mecbur olmak.

Bunlar da gayet tabiî, gayet makul özürlerdir. Camiye gideceğim diye yolundan kalmak, treni, vapuru kaçırmak elbette doğru olamaz. Ve camiye gideceğim diye bir hastayı tehlikeye hattâ ölüme maruz bırakmak ise asla tecviz edilemez.

14 — Camiye gitmekle yolda birisinin önüne çıkarak canına ve malına kıyacağından korkmak, 15 — Borcundan dolayı yakalanıp hapse atılacağından korkmak.

Böyle bir özrü olan ne kadar zorlasanız dışarı çıkamaz ki cemaate devamla mükellef olsun, öyle değil mi?

16 — İlmî bir münakaşayı ve müzakereyi kaçırmak, ondan mahrum olmak korkusu, 17 — Evde istediği bir yemekten camiye gitmekle mahrum kalmak korkusu.

Bu son iki şarta da diyeceğiniz olmaz sanırım. İşte görülüyor ki ruhun gıdası olan herhangi bir münakaşa ve müzakereyi ve bedenin gıdası olan herhangi bir yemeği kaçırmamak bile cemaata tercih ediliyor. Camiye gitmek, cemaatla namaz kılmak dinî bir zaruret olsaydı öteki 15 özürden vazgeçelim bu son ikisi makul özürlerden sayılır mı idi?

Şu saydığım on yedi madde gösterir ki camilere toplanış dinden ziyade dünyaya aittir. Çünkü dinin emrettiği ibadetin nerelerde ne suretle yapılacağını biraz evvel anlatmıştım.

Camilerde toplanışın yalnız Cuma gününe tesadüf edeni din naşiri tarafından ötekilerden farklı tutularak bu farz derecesinde gösterilmiş, yani o gün namaz vaktinde halkın işini, gücünü terkederek behemmehal camide toplanıp hitabe dinlemesini dinî bir mecburiyet olarak kabul etmiştir. Hattâ Cuma günü namaz vakti işi; gücü terketmek İslâm aleminde o kadar kökleşmiş bir âdet, o kadar sağlam bir akide haline gelmiştir ki, hemen hepimiz evimizde tam o vakitlerde bir iş yaparken yahut birisi bir dikiş dikerken öteden ihtiyar annelerimiz, ninelerimiz «Selâ vaktidir işi bırak» diye hatırlatır, cemaat camiden çıkıncaya kadar işe el sürdürmez [13]

---

[13] Münasebeti ve sırası geldiği için söylemeden geçmiyeyim: dinin koyduğu mecburiyet yalnız namaz vaktinde bir, bir buçuk saat işi, gücü tatil etmekten ibaret olduğu için namazdan sonra esnaflar ve tacirler yine işlerile, güçlerile meşgul olurlardı. Eski zamanlarda şimdiki gibi ve şimdiki kadar resmî hükûmet daireleri ve yüz binlerce memur mevcut olmadığından hükûmet dairelerinin ilk zamanlarda bu Cuma tatilinden başka tatil ve istirahat günleri de yoktu.

Tanzimata doğru ve tanzimattan sonra resmî daireler çoğalınca Perşembe günü öğleden sonra tatil usulü ortaya çıkarıldı. Ve bu usul resmî tatil günü Pazara çevrilinceye kadar bütün Türk mekteplerinde tatbik edilmekte idi. Eski devrin asıl mektebi demek olan medreselerde ise Salı günü tatil yapılırdı. Ve o gün esas dersler okutulmazdı. Yalnız arzu edenlere program haricinde «koltuk» denilen bazı yardımcı dersler gösterilirdi.

Salı günü tatil yapmaktaki gaye; talebenin o gün kütüphanelere gidip hafta içinde okuyacağı dersleri kitaplardan istinsah etmesi, hususî işlerini görmesi ve meselâ çamaşırlarını yıkaması için kendilerine bir vakit bırakmaktır. Fakat Salı günü medreselerin tatili halk arasında yanlış ve fena bir akidenin husulüne sebep oldu. «Salı sallanır» denilerek o gün bir işe başlanmaz ve sefere çıkılmazdı yani Salı, «uğursuz» sayılırdı. Bu fikir Türklere Rumlardan geçmiştir. Çünkü Rumlar Salı günü matem tu-

İşte bu tatil keyfiyeti de gösteriyor ki Cuma toplantısı dinden ziyade dünyaya ve halkın ruhen ve bedenen istifadesine taallûk etmektedir.

Hattâ o gün farz olan öğle namazı bile kılınmaz.

Cuma namazının ibadetten ziyade dünyaya ait olan idarî, içtimaî bir toplantı olduğunu gösteren delillerden birisi onunla mükellef tutulanların şahsiyetleri, diğeri namazın kılınacağı yer ve kasaba, üçüncüsü izniam keyfiyetidir.

---

tarlar, bir işe ellerini sürmezlerdi. Sebebi, İstanbul'un bir Salı günü Türkler tarafından fetholuşudur. Türkler de bilmiyerek o gün Rumların matemine iştirak ederlerdi. Türkler böyle aslını, faslını bilmeyerek köhne Bizansın birçok kötü âdetlerini, manasız inanışlarını almışlardır. Türbelere mum adamak ve oralarda mum yakmak bu türlü kötü Bizans âdetlerindendir.

Tanzimattan sonra hükûmet daireleri, hükûmet mektepleri Cuma günleri tatil yapmakla beraber Türkten başka unsurlarla sanat ve ticaretle uğraşan her sınıf halk o gün dükkânlarını açarak yine işlerile sanat ve ticaretlerile uğraşırlardı. Ve azlıkların mektepleri de o gün tedrisata devam ederlerdi. Tatil ihtiyacını Hristiyanlar dinleri icabı olarak Pazar günleri yapar ve Museviler ise Cumartesi günü tatbik ve telâfi ederlerdi.

Şu halde Cumhuriyet devrinden evvel Türkiye'de haftada üç tatil günü vardı, demek olur. Bir memlekette haftada üç günü boşa geçirmek gibi bilhassa ticaret âlemi için pek âşikâr olan bir mahzuru kaldırmak ve din farkı gözetilmiyerek umumî bir tatil günü yapmak üzere 1924 te çıkarılan hafta tatili kanunu Cumayı İslâm olan olmıyan yerli ve yabancı bütün halk için - pek az istisnalarla - umumî tatil günü olarak kabul etti. Bununla beraber bir mahzur daha kalmıştı. Garp memleketlerinin tatil günü ile Türklerinki arasında yine ayrılık vardı. Bunun zararları en çok ticaret âleminde, banka muamelelerinde, gümrük işlerinde göze çarpıyordu. Bunu da kaldırmak için 1935 de çıkarılan tatil ve bayram günleri kanunu ile Türkiye'de hafta tatili günü Cuma'dan Pazar'a çevirdi. Ve Cumartesi günü saat 13 den başlamak ve 36 saat sürmek üzere bir buçuk güne çıkarıldı.

Daha sonra bu da kâfi görülmedi. Alelâde günlerde de bir kısım esnaflar ve tacirlerle oyun ve eğlence yerleri için hattâ işçilerin yaşına, işine ve cinsine göre kadın, erkek çalışma ve dinlenme saatleri tayinine mecburiyet hasıl oldu. Görülüyor ki dinlerin koymuş oldukları mecburî tatilleri lâyık hükûmetler red değil bilâkis tezyit ve teşmil ediyorlar ve bir buçuk saati, bir buçuk güne kadar çıkarıyorlar. Bu son tatil şeklini garpta ilk önce İngilizler tatbik etmişlerdir.

Cumhuriyet hükûmeti tatil gününü Cuma'dan Pazar'a çevirmekle bunun dini bir mecburiyetten ve bir ibadetten ziyade bedenî ve ruhî bir ihtiyaç olduğunu göstermiş hattâ o gün halkın gezmesi, tozması, eğlenmesi ve yemesi, içmesi gibi lâzımgelen tedbirlerin alınmasını belediyeler teklif ve tahmil etmiştir.

Bir de dinler tatil yapmıyanları günahla, manevî cezalarla tehdit ederken hükûmetler daha ileri giderek dünyaya ait olan bu işte maddî cezalar tatbik etmişlerdir. Meselâ tatil günü dükkân açanlardan beş liradan 100 liraya kadar ceza alınmasını ve bu cezanın belediyenin öteki varidatına karıştırılmıyarak münhasıran tatil günü halkın istifade edeceği bir işe, bir yere sarfedilmesini de şart koşmuşlardır.

A — Beş vakit toplantı için yukarda saydığım 17 özür Cuma toplanışı için de muteber olmakla beraber kadınların, kölelerin yani yakın zamana kadar medenî haklarına sahip olmıyanların yahut başka türlü bir anlatışla memleketin idaresinde sözü ve reyi bulunmıyanların, siyasete ve idareye akılları ermiyen köylülerin, on beş günden az müddetle bir şehirde oturacak misafirlerin ve yabancıların ve tabiîdir ki çocukların Cuma toplantısına iştirakten istisna edilmiş olduklarını görüyoruz.

Cuma toplantısı umumî ve dinî bir ibadet olsaydı diğer insanlar gibi Allah'ın kulu olan köleler ve bir milletin onda sekizini teşkil eden köylüler ve yine bir milletin yarısını teşkil eden kadınlar bundan istisna edilir miydi?

Türkiye'nin 16 milyon nüfusundan 11 milyonu köylüdür; kalan beş milyonunun dörtte üçü kadın, çocuk ve on yedi özürden (7 ilâ 12) ye kadar özürleri haiz olan kimselerdir. Bunlar da çıkarılırsa Cuma ile mükellef olanlar 16 milyonda bir milyon bile tutmaz.

Şu halde fakıhlerin, yani İslâm hukukçularının koydukları kaidelere göre; ancak sıhhatî yerinde, aklı başında, işi yolunda, karnı tok, sırtı pek ve vakti bol aynı zamanda genç, dinç olan kimseler mahza dünyaya ve ahirete ait bilgilerini arttırmak, ruhlarına gıda bulmak için Cuma toplantısına gitmekle mükelleftirler. Yalnız bu türlü adamlardır ki öğrendiklerini hayatta tatbik edebilirler ve başkalarına da ettirebilirler. Bugün her hangi bir serbest konferansa gitmek istiyenlerden de bunlardan başka evsaf aranır mı? Bu evsafı haiz adamlar ise on altıda bir ya vardır ya yoktur.

B — Cuma namazı haftada bir umumî toplantı olduğu için bu ancak şehirlerde ve şehirlerinde çok halk alabilecek büyük camilerinde yapılabilir, onun için Cuma namazı şehirlere ve büyük camilere hasredilip şehirlerdeki küçük camiler ve mescidlerle köy camileri bundan hariç tutulmuştur. Şu halde İslâm hukukuna göre şehir nereye denilir, evvelâ onu bilmek lâzımgelir.

Fakihler, yani eski hukukçular şehri şöyle tarif ederler: «Şehir; içinde emiri, müftüsü ve tenfizi ahkâma kadir kadısı olan yerdir.» Bu tarifi bugünkü ilmî dile çevirecek olursak: «Şehir; içinde hükûmetin emrini ve nehyini tatbik edecek yahut namına emirler verecek, nehyilerde bulunacak vali veya kaymakam gibi büyük bir mülkiye memuru; halkın intihabiyle onların dinî işlerini görmeğe memur bir müftüsü ve halk arasındaki nizaları hal ve fasıl, adaleti tatbik edecek mahkemesi - mahkeme reisi olan kadı aynı zamanda belediyenin de âmiri

olduğu için - bittabi belediyesi bulunan yerdir.» diyebiliriz. Bilmem hoşunuza gitti mi? Ben şehrin bu türlü tarifini fena bulmuyorum. Şehrin niçin böyle tarif edildiğini ve ne için ancak bu türlü teşkilâtı olan kasabalarda toplantı yapıldığını uzun uzadıya izaha hacet görmüyorum. Yüzlerce, binlerce halkın herhangi bir maksatla bir yere toplanışı bir inzibat işidir, bir adliye işidir. Köylere varıncaya kadar zabıta ve adliye teşkilâtını teşmil eden hükûmet henüz dünyaya gelmemiştir, sanırım. Şu halde toplantıları her zaman gözönünde tutmak, ona göre tedbir almak hakkına haiz olan bir hükûmet bunu ancak zabıtası ve adliyesi bulunan, teftişi ve mürakabesi kolay olan şehirlere hasretmiştir, diyebiliriz.

Bir şehirde yalnız bir yerde Cuma namazı kılınması yani toplantı yapılması şarttır. Fakat o şehir nehirle veya sair bazı manialarla ikiye, üçe,.. ayrılmış ise birer ayrı şehir sayılarak oralarda da toplantı yapılmasının kabul edilmiş bulunması bütün bir şehir halkını bir tek fikir, bir tek maksat etrafında toplamak maksadına mebnidir.

Bu izaha göre meselâ İstanbul'un Marmara, Boğaz ve Haliçle bir değil birkaç parçaya ayrılmış olması İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu taraflarını ayrı birer şehir saydırırsa da oralarda da zamanla bir değil birçok şehirlerden fazla ahali toplanmış bulunduğu için gitgide her şehirlerde bir tek camiden başkasında Cuma namazı kılınmaması hakkındaki memnuniyet ister istemez kaldırılmış ve gördüğümüz, bildiğimiz yüzlerce cami bu işe tahsis olunmuştur. Fakat miting gibi bugün tatbik edilen umumî toplantıların evvelce namazgâhlarda yapılanlar gibi şehrin ancak bir yerinde yapılması mecburiyeti âsâyiş ve inzibat bakımından olduğu kadar fikirleri bir noktada toplamak, bütün bir şehir halkınca bir meselede söz birliği etmek bakımlarından da faydalı değil midir?

Mütareke senelerinde İstanbul'un işgalini protesto etmek üzere siyah matem bayraklariyle Sultanahmed ve Hatay istiklâlini müdafaa etmek için de Beyazıd meydanlarında mitingler yani umumî toplantılar yapıldığı zaman o gün İstanbul'un uzak, yakın her tarafında dükkânlar kapanmış, yüz binlerce halk bu meydanlara koşmuş millî heyecana iştirak etmemiş miydi?

Bununla beraber Atatürk'ün katafalkının Ankara'da Etnoğrafya müzesine konulduğu gün saat on altıda Türkiye'nin her tarafında Cumhuriyet meydanlarında yapılan umumi toplantı İstanbul'da Gülhane parkı, Beyoğlu'nda Cumhuriyet meydanı, Üsküdar'da İskele meydanı gibi üç yerde yapılmadı mı? İşte bütün bu misaller hutbenin gü-

nün en mühim hâdisesini anlatan bir konferanstan bir toplantıdan ve nihayet bir mitingden başka bir şey olmadığını göstermez mi?

C — İnziam; hitabe söylenecek, hutbe irad edilecek ve bugünkü manasiyle konferans verilecek yerin kapısının herkese açık olması yani herkesin oraya serbestçe girmiye mezun bulunmasıdır. Kapısı kapalı bir camide, dışardan kimseyi kabul etmiyen bir evde, bir konakta, bir mektepte, bir kışlada bir sarayda mahdut ve muayyen şahıslara söylenen hitabeler, okunan hutbeler fakihlerce makbul değildir, caiz değildir. Dikkat ediniz fakihler yasaktır demiyorlar, caiz değildir diyorlar. O zaman ancak böyle söylenebilirdi, bunun ne demek olduğunu iyi anlıyabilmeniz için bugünkü mevzuat ve usullerle mukayese edeyim: Bugün de hükûmetten izin almadan ve toplanacak yer haber verilmeden hiç bir toplantı yapılabiliyor mu? Miting gibi şehrin umumî meydanlarında gözönünde yapılacak toplantıları bile halk vukuundan 24 saat önce en büyük mülkiye memuruna haber vermek mecburiyetinde değil midir? İzin almadan gizli yapılan toplantıları hükûmet takip edip onları dağıtmıyor, yapanları cezalandırmıyor mu? İşte din naşirinin de yahut ona izafeten bu usulleri koyan fakihlerin de Cuma'dan kasıtları ve Cuma hutbesini saydığım kayıtlar ve şartlar altına koyuşları bundan başka bir şey değildir. [14]

---

[14] **İzniam**'dan maksat Cuma kılınan cami kapısının kayıtsız ve şartsız herkese açık olmasıdır. Kışlaların, mekteplerin ve sarayların içine dışardan herkes serbest giremediği için oralarda cami de bulunsa Cuma namazı kılınmaz. Nitekim birçok kışlaların ve mekteplerin büyükçe camileri olduğu ve oralarda beş vakit namaz kılındığı halde Cuma namazı kılınmaz. Hattâ Yıldız sarayının içinde bir tiyatro bile yapılmış iken camii dışarda bırakılmıştır. Yoksa bu dinî mahzur olmasaydı halktan o kadar korkan Abdülhamid II camii de sarayı içinde yaptırır ve hiç dışarı çıkmazdı.

Müstesna olarak yalnız Heybeliada'daki deniz harp mektebinin içindeki camide Cuma namazı kılınırdı. Adada başka cami olmadığı için mektep oraya yapıldığı tarihten beri Cuma günü mektebin kapıları açılır; dışardan gelen halkla birlikte mekteptekiler Cuma namazı kılarlardı. Son zamanlarda ada ve civarı askerlik bakımından memnu mıntıka sayılınca ve deniz harp mektebi de bu mıntıkanın içinde bulununca Cuma namazı mecburiyeti dolayısiyle ya eskisi gibi dışardan kim isterse serbestçe mektebe girilmesine müsaade edilmek yahut askerî memnuiyeti tatbik etmek lâzımgeliyordu. 1935 de hükûmet ikinci şıkkı tercih ederek mektebe dışardan kimsenin girmesine müsaade etmedi ve dışardan kimse gelmeyince de camide Cuma namazı kılınmak caiz görülmedi; böyle olunca da mektepte cami binasına lüzum kalmıyarak minaresi yıktırıldı ve cami mektep binasına kalbolundu.

Fakat bir hayli İslâm sekenesi bulunan Adanın bir camiden mahrum kalışı da muvafık görülmiyerek Vakıflar idaresince adanın ortasına 25.000 lira sarfile ve gasilhane gibi adaya çok lüzumlu olan sıhhı tesisata da malik güzel bir cami yaptırıldı. Bu hâdise vukuu anında başka türlü işitilmiş ve başka türlü tefsir edilmiş olduğu halde dinî ve idarî izahı budur.

Yani askerlikle dinî mecburiyet taaruz edince dini de himaye edecek olan as-

Hutbenin bugün konferans dediğimiz şeyden başka bir şey olmadığı şununla da sabittir ki; İbadetin en mühimi olan namazda temizlik yani abdest almak şart olduğu halde hatip abdestsiz hattâ o gün yıkanmamış da olsa camie gidip hutbe okuyabilir; fakat abdestsiz olduğu takdirde namaz kıldıramaz.

«Hutbe salât ve şatrı salât dahi olmadığı için anda taharet ve istikbali kıble (namaz kılarken yapıldığı gibi yüzünü Mekkeye arkasını cemaata çevirmek) şart olmadığı gibi kelâm «konuşmak» dahi anı müfsid değildir. Taharet anda sünnet olmakla abdestsizin, müptelâyı hadsi ekber olanın hattâ cünübün hutbesi - istikbali kıble etmek gibi - mekrûh olup istikbali cemaat mesnundur.» (Kitabussalât sayfa 539)

Fıkhın anlatışi açık ve kat'î değil midir? Bugün de herhangi bir konferansçı bir kürsüye çıkmadan önce acaba yıkanmış mıdır? Değil midir? diye kendisine soran olur mu?

Bugün olduğu gibi dinin züht ve takva devrinde de hatipte aranan evsaf; zemine, zamana, hale ve ihtiyaca uygun bir mevzuu açık bir ifade, inandırıcı bir mantık ile anlatmaktır. Cemaatini, dinleyicilerini peşinden sürükliyen, onları doyuran bir hatip ister dinî ister dünyevî olsun vazifesini yapmış sayılır.

İslâm fıkhına göre: «özrü olmaksızın biribiri ardınca üç Cuma namazına gelmiyen münafık sayılır.» bugün de herhangi bir cemiyete girmiş, onun şartlarını ve takip edeceği yolu kabul etmiş bulunan bir kimse o cemiyetin muayyen günlerindeki toplantısına meşru bir özrü olmadığı halde üç defa gelmezse samimi sayılmıyarak o cemiyetten kaydının silineceği çoğunun nizamnamelerinde açıkça yazılı değil midir?

Hazreti Muhammed'in şöyle bir sözü de vardır. (Binbir hadisi şerif şerhi No. 815) «Özrü olmaksızın Cuma toplantısını terkeden kimse bir, bulamazsa yarım altın sadaka versin.»

Cuma'yı terkedenin para ile cezalandırılması da onun dünyevî bir iş olduğuna delâlet etmez mi? Bugün bile herhangi bir cemiyetin toplantısında - ekseriyeti temin için velevki kendi aralarında olsun - aza sözleşerek gelecek, içtimaa kim vaktinde veya hiç gelmezse gelenlere bir ziyafet çekecek yahut şunu yapacak, bunu yapacak diye birbirlerini maddî bir ceza ile tehdit etmiyorlar mı? Hazreti Muhammed'in tatbikini tavsiye ettiği de bundan başka bir şey midir? Hele cezanın

---

kerlik ciheti tercih edilmiş bununla beraber dinî mecburiyet de yeni bir bina yapılmakla temin olunmuştur.

ziyafet ve sefahatlere değil fakirlere verilmesi şimdikinden daha faydalı sayılmaz mı?

Görülüyor ki gerek Cuma toplantıları, gerek hutbe okunması gerekse bunlar için konulan şartlar ve usuller eski ve yeni bütün medenî âlemde kabul ve tatbik olunan şeylerdir. Bundan dolayı dini muahezeye hakkımız yoktur. Fakat acaba bundan hakkiyle istifade edilmiş midir? Edilmemiştir, diyeceğim edilmemesinin de sebebi ikidir :

Birisi, söylenen hitabelerin halkın öz diliyle değil, yabancı bir dille olması, diğeri, bu yabancı dille söylenen sözlerinde birkaç yüz sene evvel yazılmış klişelerden ibaret bulunmasıdır. Bunun ne demek olduğunu şöyle bir misalle izah edebilirim :

Günün birinde üniversite konferans salonunda, meselâ bir Macar âliminin Türkiye hakkında bir konferans vereceğini gazetelerde okursunuz. Sıhhatiniz yerinde, hiçbir özürünüz yok, vaktiniz de müsait, istifade edeyim diye o gün evinizden kalkar, salona gelirsiniz.

Macar âlimi konferansa başlar, kendi diliyle bir saat kadar bir şeyler söyler, dikkat edersiniz hiçbir şey anlamazsınız. Ancak söz arasında beş on Türk şehri ile beş on Türk adı geçer. Bunların ne için ve ne münasebetle geçtiğini bir türlü kestiremezsiniz. Çünkü Macarca bilmiyorsunuz. Konferansı şöyle böyle dinler gibi olursunuz. Bu sırada Macarca ile Türkçe arasında işittiğiniz veya okuduğunuz yakınlığı ve Macarların 150 sene Türk hâkimiyeti altında bulunduğunu düşünerek kendi kendinize bazı kelimeler arasında müşabehet ve münasebetler de ararsınız. Meselâ söz arasında (Hetu) kelimesi geçmiş bunu Türkçe (yedi) ye benzetirsiniz. «Kapı» «alma» «şok» gibi sözler işitirsiniz, Bunları da öylece Türkçedeki «kapı» ya, ve «çok» a benzetirsiniz. İşte o kadar. Derken konferans biter siz de geniş bir nefes alırsınız. Bir iki dakika sonra bir Türk tarafından o konferans Türkçe olarak aynen tekrar edilmeğe başlanır. O zaman mealine muttali olursunuz. Meğer konferans Türkiye'nin ticarî, sınaî ve iktisadî inkişafına dairmiş. Sayılan şehir adları oralarda yeni yapılan fabrikalar dolayısiyle geçiyormuş. İşittiğiniz beş on Türk adı da Türkiye'de sanayi ve iktisadiyatın ilerlemesine hizmet edenlerin adı imiş. Hetu, hakikaten yedi, kapı hakikaten bizdeki kapı ve dolayısiyle hükûmet konağı, alma da bizdeki elma imiş. Amasya, Gümüşhane ve Malatya elmalarının çokluğundan fakat istifade edilmediğinden bahsediliyormuş. Tabiî bir yabancı âliminin memleketimizde yaptığı tetkikat neticesinde elde ettiği malûmattan istifade edersiniz. Fakat kendi kendinize: madem ki bu konferans Türkçeye tercüme edilecekmiş ne diye bir saat anlamadığım bir

dilde bunu dinledim, durdum dersiniz ve geçen vaktinize acırsınız öyle değil mi? [15]

İşte eskiden camilerde okunan hutbeler yani verilen konferanslar da hemen hemen böyle idi. Hatip, Türk'ün anlamadığı bir dille Arapça bir şeyler söyler. Mekke, Medine gibi birkaç mukaddes şehir adı ile İslâmlığın yayılmasında ve yükselmesinde hizmetleri dokunmuş beş on şahsın adını söyler. Ve teganni ile yani şarkı söyler gibi bir makamla bir şeyler daha okuduktan sonra minberden inerdi. Bundan ne anlardınız? Ve ne istifade ederdiniz? Hiç! Halbuki bu hutbe kendi dilimizde olsaydı ve günün ihtiyaçlarına ve meselelerine temas eder mevzularda bulunmasaydı elbette istifade ederdiniz.

Şimdi yabancı dillerle verilen konferansların başka birisi tarafından Türkçeye çevrilmesi gibi eskiden de hutbelerin Türkçeye tercümesi

---

[15] Bundan birkaç sene önce İstanbul'a Türkiye'de polis teşkilâtı hakkında tetkikat yapmak üzere Macaristan'dan yüksek bir zabıta heyeti gelmiş ve bu heyet şerefine Yıldız'daki polis mektebinde bir ziyafet verilmesi kararlaştırılmıştı. Ziyafette İstanbul emniyet müdürlüğü erkânından bazı kimselerle mektebin muallimleri ve ben - de orada muallim olduğum için - bulunuyordum. Macara tercümanlığı o mektepte okumuş Sami adında bir komiser yapıyordu. Konuşulan mevzulara dikkat ettim. Hep zabıtaya meselâ sirkate, cinayete aid şeylerdi. Yemek esnasında - meslekî şeyler de olsa - yine soğuk düşüyordu. Dayanamadım. Tercümana yavaşça dedim ki:

— Sami! Biraz da sözü Macarla Türklerin bir ırktan ve kardeş oluşlarına, Macaristan'da 150 sene birlikte yaşadığımıza, son Macar ihtilâli sırasında Macar mültecilerine Türklerin gösterdikleri güler yüze intikal ettir de şu cinayet, şu şirkat, şu yankesici hikâyelerinden biraz nefes alalım.

Dediğim gibi yaptı, verdiğim izahatı onlara olduğu gibi tercüme etti. Derhal umumî bir sevinç, bir gülümseme de başladı. O sırada kapı açılarak sofraya güveç içinde türlü dediğimiz sebze yemeği geliyordu. Evvelâ onu görür görmez hep birden güveç! Güveç diye bağrıştılar, bir başkası kapıyı işaret ederek kapı! kapı diyordu. Bir üçüncüsü cebini göstererek cep! cep! diyordu. Hasılı herkes bildiği Türkçe kelimeleri bir Avrupalı şivesiyle söyledikçe gülüşmeler, hayretler artıyordu. Sofrada başta oturan ve o ana kadar ağzını açmıyan Peşte Emniyet Umumiye Müdürü:

— Bakınız ben size bir cümle söyliyeyim Macarca ile Türkçe birbirine ne kadar yakındır görün!

Dedi. Hep kulak kesildik. Evvelâ şu cümleyi söyledi:

— **Peşten çok alma van.**

Sonra da şunu söyledi:

— **Peştede çok elma var.**

Hakikaten bu cümlenin iki dildeki ifadesinde fail ve fiil ve mefullerin yerleri bir olduğu gibi **şok** ile **çok** ve **elma** ile **alma** hiç biribirine yabancı görünmüyor. Yalnız değişen **(r)** edatıdır ki Macarcası **(n)** oluyor. Şu haşiyeyi iki lisan arasındaki akrabalığa ve cümle tertibine misal olmak için yazmadım, bir halka anlıyacağı bir dil ile hitap etmenin ne harikalar doğurduğunu göstermek maksadile yazdım. İşte asırlardanberi Türklere de kendi dillerile hitap edilmiş olsaydı kimbilir ne kadar istifade edilirdi.

için ayrıca **kürsü şeyhleri** ihdas ve istihdam olunmakta idi, görülüyor ya bu usul bile bugünkü hayata ne kadar benziyor :

Arapça bildikleri halde Türklerin hutbeyi dinler ve anlar gibi görünüşlerine en çok Araplar gülerler ve hayret ederlerdi. Bundan bahisle Mehmed Arif Bey Binbir hadisi şerif şerhinde (Sayfa 349) der ki :

«Mısır ulemasından birisi bir kere fakire sual ettiki işittiğime göre Rumeli, Anadolu ve İstanbul'da Cuma ve Bayram hutbeleri Arapça okunur, Hatip Efendi de şarkı çağırır gibi taganni edermiş; evet öyledir, dedim! E, cemaat Arapça biliyor mu? Hayır, dedim. Fesübhanallah! diyerek güldü. Vaaz ve nasihatı herkesin bilebilmesi ancak melüf oldukları lisanla olmasiyle hasıl ve illâ vaaz ve nasihat abes olur. Cevabını da ilâve etti.» Arabın mutalâası doğru değil midir?

Hemen şunu söylemek lâzımgelir ki İslâm âleminde bu tarzda hutbe okunuş yalnız Türklerin bulunduğu yerlere münhasırdır. Meselâ ahalisi Arapça bilmiyen Hindistan gibi kıt'alarda hutbeler halkın anlıyacağı mahallî dille söylenirdi.

Hutbelerin millî dil ile, Türkçe söylenmesini Cumhuriyet devrine ve Cumhuriyet rejimine medyunuz. Lâyik bir hükûmetin din işine karışıp karışmıyacağı ötedenberi söylenip durur. Hutbenin bir din işi olmayıp bilâkis dünya işi olduğunu şimdiye kadar verdiğim izahatla isbat ettim sanıyorum. Fakat öyle de olsa yani lâyik hükûmet din işine karışıyor denilse bile bunun en mukni, en güzel cevabını ezanın Türkçe mi, Arapça mı olması meselesinde Atatürk vermiştir ve demiştir ki: «Cumhuriyet rejimi dine değil, dile karışır.» ne kadar doğru değil mi? Evet Türkiye'de hutbeler yâni konferanslar ve o konferansa davet demek olan ezanlar Türkün öz diliyle olur. İşte o kadar.

Kur'anın «Ve ma erselna min resûlin illâ bi lisanî kavmihi lübeyyüne lehüm [Herbir peygamberi ancak kavmine (gereken bilgileri) beyan etsin diye o kavmin lisanıyla gönderdik.] (İbrahim Sûresi. Âyet. 5)» ayeti de Türklere Türkçe hitabetmenin lüzumuna delâlet etmez mi?

Buraya kadar verdiğim izahatın mutaassıp ve muhafazakârlar, üzerinde kâfi derecede tesir yapmadığına kailim. Onlar bu sözlerle camiden, cemaattan halkı soğutulmak istenildiğinden bahsedeceklerdir. Bunun cevabını Türkiye Cumhuriyeti diyanet işleri heyeti müşavere azasından Aksekili Ahmet Hamdi'nin vermesi onları iskât edecektir. Çünkü en salâhiyettar zattır ve bu gün resmî vazifesi de budur. Ahmet Hamdi «Askere din dersleri» adiyle yazıp bastırdığı eserde diyor ki :

«Beş vakit namaz farzdır. Amma onları herhalde cemaatle kılmak

farz değildir. Sünnettir. İnsan beş vakit namazı evde de kılar, dağda da, yalnız da kılar, cemaatla da kılar, beyi de kılar, paşası da, uşağı da kılar, efendisi de hepsine borçtur. Lâkin Cuma namazı öyle değil, onu mutlaka cemaatla kılmak farzdır. Hem de başka cemaata benzemez. Namazdan evvel bir hutbe okunmak ta farzdır. Demek oluyor ki Cuma çok ehemmiyetli, çok mübarek bir gündür. Bir Müslüman hiç olmazsa bu mübarek günde olsun camii şerife gidip cemaatla namaz kılmalı, Kur'an ve hutbe dinlemelidir. Bu her Müslüman için borçtur. Her Müslüman Cuma gününü bayram geliyor gibi karşılamalı, o gün yıkanıp temizlenmeli, temiz esvaplarını giymeli, başkalarını rahatsız edecek kokulu şeyler yememeli tertemiz gül gibi olup camiye koşmalı, insan böyle yaparsa hiç olmazsa haftadan haftaya yüreğinin pası silinir. Bir mahalle, bir köy beş köy haklı bir kere birbirleriyle konuşup görüşürler.»

Acaba bu sözler de bahsettiğim adamları ikna edemez mi? Yalnız şunu ilâve edeyim ki; garp lisanlarında birisini de bilen, birçok kıymetli kitaplar yazmış olan bu değerli âlimimiz Cuma namazı ve hutbe hakkında benim burada ileri sürdüğüm bugünkü telâkkiyi ve görüşü de anlatsaydı herhalde derin ilminden daha çok istifade etmiş olurduk.

*
* *

Camilerin sayısı da ehemmiyetle kayde değer: Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'da :

74	Padişahların yaptırdıkları,
1985	Vezirlerin paşaların yaptırdıkları,
6990	Mahallelerde bulunanlar,
6665	Ayân ve kibarların yaptırdıkları,
15714	**Y E K Û N**

Mescit ve cami vardır. Evliya'nın gösterdikleri rakamlardan 75 inci sayfada da söylediğim gibi ya soldan ya sağdan birer hane daima fazlardır. Burada sağdaki 4 kaldırılırsa 1571 kalır. Bu vakitler İstanbul'da 1400 cami bulunduğu bazı evkaf memurlarından işidildiğine göre aralarında çok fark olmamak lâzımgelir.

Hadikatülcevami'de İstanbul camileri : 212 si cami ve 654 ü mescit olmak üzere ceman 866 ve Mecmuai cevami'de ise 824 olarak gösterilir. (1300) 1882 de yapılan nüfus sayımı mahalle üzerine yapılmış ve 518 mahalle tesbit edilmiş olduğuna ve camisiz mahalle hemen hemen

bulunmadığına göre o tarihte İstanbul'da yine o sayımda tesbit olunan 21 selâtin camiden başka, bu kadar cami ve mescit varmış demek olur.

(1340) 1924 de İstanbul vakıflar idaresince tertip edilmiş olan bir deftere göre de - ki en doğrusu bu olmak lâzımgelir - o tarihte İstanbul'da :

12	Birinci sınıf,
23	İkinci sınıf
30	Üçüncü sınıf
278	Dördüncü sınıf
349	Beşinci sınıf
692	**Yekûn**

Mescit ve cami bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine bu cetvelde harap, yıkık ve arsa halinde görülen 216 mescitle camiin de buna ilâvesi halinde yekûnun 908 e baliğ olduğu görülür.

Bu defterde camilerin adları ve yerleriyle yapanların adları da gösterilmiş olduğu için ona göre yapılan bir hulâsada :

94 ünün padişahlar; 115 nin vezirler; 61 inin kadınlar; 579 unun memur, esnaf, ilim adamları ve hayır sahipleri ve 59 unun da halk ve cemaat tarafından yapıldığı görülür.

Bu yekûnda İstanbul civarındaki köylerde, şehir içindeki kışlalarda, mekteplerde, bazı tekyelerde hattâ büyük hanlarda bulunan camiler de dahildir.

Eski devirlerde padişahlar maliye hazinesine de sahip oldukları için onların yaptırdıkları camileri hükûmet bütçesinden yaptırılmış diye kabul edebiliriz. Fakat vezirlerle her tabakaya mensup kadınlar vesaire tarafından yaptırılan camiler ancak dinî gayelerle yani hayır, şefkat ve halka hizmet kasdiyle yapılmışlardır. Atalarımızın tuttukları bu yol - o zamanlarda din ile millet bir sayıldığı için - milliyet, medeniyet ve insaniyet yoludur. Şimdi de camilerin yerlerine halkevleri geçmiştir. Bu devirde bir değil birçok halkevi yaptırarak bulunduğu şehir ve kasabaya hediye etmek kudretini haiz binlerce zenginimiz vardır. Bu işlerde atalarımızı geçmeliyiz; her şeyi hükûmetten, belediyeden beklememeliyiz. Yalnız müteselli olabildiğimiz bir şey varsa o da Partinin yaptıkları binalardır. Evet şimdi ferd değil cemiyet var. Olsun da, yapsın da kim ve nasıl yapılırsa yapılsın, elverir ki yapılsın.

İstanbul Vakıflar idaresi son senelerde mevcut camileri tasfiye ederek sayıları hayli azaltılmış, birçoklarının yerleri satılmış veya baş-

ka hizmetlere tahsis olunmuştur. Mahalle aralarındaki camiler günden güne cemaatsız ve bakımsız kalmakta ve rağbetten düşmekte olduğundan tasfiye en çok bunlar arasında yapılmaktadır. Gitgide yalnız kubbeli ve büyük camiler bırakılacak ve ancak onlar imar olunacaktır.

Halen İstanbul'da 239, Beyoğlu'nda 113 ve Üsküdar, Kadıköy taraflarında 115 ki ceman 467 cami açık bulunmaktadır.

Son zamanlarda camiler gayelerini kaybetmiş olsalarda Türk mimarisini yaşatan en büyük, en muhteşem âbideler bunlar arasında bulunduğu için kalan büyük camiler vakıflar idaresince mükemmel surette tamir ve ihya olunarak ve belediyece de Eminönü'nde yapıldığı gibi etrafları açılarak muhafaza edilecekleri şüphesizdir. [16]

[16] İstanbul camileri tarih, hal tercümesi ve mimarlık bakımlarından tetkike değer bir mevzudur ve bu mevzu etrafında birkaç eser de yazılmıştır. **Hadikatülcevami** bunlardan birisidir. Eser Ayvansaraylı Hüseyin Efendinindir. İki cild halinde (1231) 1864 tarihinde Matbaai âmirede basılmıştır. Bu esere Selim Nüzhet Gerçek bir formalık bir alfabetik, fihrist yapıp bastırmıştır. İkinci eser **Mecmuai cevamidir.** Toplıyan Nişli Osman Bey'dir. Küçük kıtada iki cild olarak (1304) 1886 da Karabet ve Kasbar matbaasında basılmıştır. Bunda camilerden başka tekyeler ve saire hakkında ihsaî malûmat vardır.

Camilerin mimarî kıymetini gösterir belli başlı bir eser henüz neşrolunmamıştır. Ufak tefek risaleler ve makaleler ihtiyacı karşılayamaz; bunu da görmek ve istifade etmek isteriz.

II. ZAVİYELER, TEKYELER, DERGÂHLAR

Zavıye : Bir şehrin, bir kasabanın ücra yerlerinde, kenar ve köşelerindeki küçük tekyelere denilir. Camie nisbetle mescit gibidir.

Tekye : Zaviyeden büyüktür. Lûgat manası : itimad etmek, güvenmek ve dayanmaktır. **Tekyegâh** da denilir. Şu halde güvenilecek, dayanılacak yer demektir. Tekyelerin bu manaya lâyık birer müessese olup olmadığı aşağıda verilecek izahattan anlaşılacaktır.

Dergâh; bunların büyüğüne denilir. **Hanikah, Asitane** ve **Pirevi** de diğer adlarıdır. Hanikah; **hanegâh**dan kısaltmadır. Asitane ise eşik demektir.

Bir tarikatin müessisi ve naşiri nerede medfun ise o türlü tekyelere bu adlar verilir ve bu tekyeler itibarca ötekilerden üstün tutulur. Meselâ Bağdat'taki **Kadrihane,** Konya'daki **Dergâhı Mevlâna** ve Kırşehir'deki **Pir evi** böyledir.

Mescidler ve camiler ve namazgâhlar gibi bu müesseseleri de görmekte oldukları muhtelif hizmetler dolayısiyle yedi bakımdan tetkik mümkündür :

A. MUSİKİ VE RAKS YERİ :

Musıki hususiyle bazı âletlerin yardımiyle olursa müteşerrî ve mutaassıblar tarafından hoş görülmemiştir. Fakat aynı zamanda musiki tabiî bir ihtiyaç ve ruhun bir gıdası olduğu için daha müsamahakâr ve daha münevver olan mutasavvıflar buna dinî bir mahiyet ve kudsiyet atf ve izafe etmek suretiyle tekyelerde yaşatmışlardır.

Bu eserin 97 nci sayfasında bir münasebetle söylendiği gibi tarikatların hemen hepsi halkı kendilerine, müesseselerine çekebilmek için musikiye, raksa kıymet ve ehemmiyet vermişler ise de bu işte en ileri gidenleri Mevlevihanelerle Bektaşi tekyeleridir. Bektaşi tekyelerine müskirat ve kadın da girebildiğine göre bunlar müteşerrilerin gayelerinden büsbütün uzaklaşmışlar ve birçok takibata, cezalara dûçar olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki bektaşi tekyeleri daima şehir dışarılarında, dağ başlarında yapılır.

Tekyelerde sazla sözün ve **deveran** yahut **sema'** adı altında raks yapılmasının dinen caiz olup olmıyacağına dair lehte, aleyhte, bir hayli eser yazılmıştır. Burada o mevzua temas edecek değilim. Şu kadar var ki, vakit vakit mutasavvıflarla müteşerriler arasında bu yüzden çıkan ihtilâflar çok kere dövüşmeye, vuruşmaya, hattâ tekyelerin kapatılmalarına bile sebep olmuştur. Bundan dolayıdır ki tekye mensupları âyin ve usullerine, musiki fasıl ve âhenklerine hattâ kullandıkları sazlara halkın hariçte söylediği adlardan başka adlar vermek suretiyle onlara birer kudsiyet izafe etmişler ve bu suretle mütaassıpların tecavüz ve teşniinden korunmak istemişlerdir.

Meselâ mevleviler sazlı, sözlü ve rakılı âyinlerine **sema'**; rufailerle emsali musiki ve deveran faslına **Nevbe**; bektaşiler sazlı, sözlü, rakılı ve rakılı âlemlerine **aynı cemi'** ve rakıya **dem**, derler.

Yine bunlar musiki âletlerinden nekkareye **kudümü şerif**, zile **çalpare** tefe **haliyle** ve **mazhar** derlerdi. [17] Hakikatte ise mevlevilerin semai sazlı, sözlü bir musiki faslı, rufailerinki yürüyüşü tanzim eden bir trampete; bektaşilerinki bir cazbanddan başka bir şey değildi.

Bir şark ananesine göre müskiratı icad eden İran şahlarından **Çemşid** olduğu için rakı âlemine **âyini cem** denilirdi. İşte, bektaşilerin **aynı cemi**leri de bundan ibaretti.

Hasılı tekyeler, bilhassa mevlevihaneler ne şekilde ve ne maksatlarla olursa olsun bu yüzden şark musikisini sinelerinde asırlarca ba-

---

[17] Yenikapı mevlevihanesi şeyhi Osman Salâhaddin Efendiye atfedilen şu fıkra ne kadar güzeldir, ve ne kadar yerindedir:

Kale dışarısındaki Yenikapı mevlevihanesinin yakınında bulunan bir köşkde düğün dolayısiyle bir kıbtî musiki trupu getirilerek eğlenti yapılıyormuş. Trupun nekkaresi yani çifte naarası patlamış, eğlencenin tadı kaçmış; birisinin aklına gelmiş; ayni âlet yakınlarındaki mevlevihanede de var. Gidip istemesini şef dorkestre söylemiş; kıbtî tekyeye giderek **kudümzenbaşı**dan bunun kendisine âriyet olarak verilmesini istemiş; fakat nekkare ile kudümü şerif arasındaki tabir farkını ve inceliği kavrıyamadığı için isterken kudümü şerif yerine çifte nara deyişi dervişin taassubuna dokunmuş ve herifi azarlamış. (Ona çifte nara demezler, kudümü şerif derler.) demiş ve vermemiş; hattâ gidip şeyhe şikâyet bile etmiş. Şeyh kudümzenbaşının kıbtîye yaptığı muameleyi beğenmemiş:

— Neşelerini kaçırmıyaydın, vereydin!.

Demiş. O da:

— Amma Efendim, kudümü şerife bu çingene çifte nara diyor! deyince Salâhaddin Efendi de:

— Zararı yok; o çingene eline düşerse **çifte nara**; senin eline geçerse kudümü **şerif** olur, demiştir.

Kudümzenbaşının kabalığı nisbetinde şeyhin hakikati olduğu gibi söyleyişi ve zarafeti de hoş değil midir?

rındırmışlar, onu ilerletmişler ve zamanlarına göre birer musiki mektebi, birer konservatuar rolünü oynamışlardır.

Sema', raks, deveran... gibi adlarla anılan danslara gelince: Onlar da bu musikinin levazımından olduğu için bir kısım millî danslar da yine tekyeler sayesinde bugüne kadar yaşıyabilmiştir.

İstanbul konservatuvarı tasnif heyeti tekye musiki fasılarını notalara alarak bastırmak suretiyle şark musikisine onların yapmış oldukları hizmeti ebedileştirmiştir, diyebilirim.

B. BEDEN TERBİYESİ YERİ :

Eskiden spor şimdiki gibi dallı budaklı olmayıp ancak pehlivanlık, ok atmak gibi şeylere inhisar ettiğinden bunların yapılışına bile dinî bir mahiyet ve kudsiyet atfedilir ve onlar da tekyeler de yapılırdı.

Arşivdeki kayıtlardan ve Evliya Çelebiden İstanbul'da Zeyrek tarafında iki pehlivan tekyesi bulunduğunu öğrendiğimiz gibi Edirne gibi büyük şehirlerde de bunlardan bulunduğunu görüyoruz.

Hem spor, hem askerî bir idman olan okçuluğa gelince: Buna daha ziyade himet sarfedildiği anlaşılıyor; İstanbul'da bunun için hâlâ bir meydan bulunduğu gibi o meydanın bir köşesinde okçular klübü demek olan bir de tekye bulunuşu başka ne suretle tevil olunabilir?

Muallim M. Cevdet'in son okçular şeyhi Ahmet Efendiden naklen verdiği malûmata göre: Okçular tekyesi her sene Mayıs'ın altıncı Hıdırilyas günü açılır; orada altı ay talim yapılırdı. Tekyede umumi reis makamında olan **okçular şeyhi** ile şimdi hakem denilen **havacılar** bulunurdu ve bunlar idman yapanları imtihan, yeni yetişecekleri teşvik ederlerdi ve kazananların adı taşlara yazılırdı. Okmeydanında görülen dikili taşlar bunları gösterir. Şairlerin kazanan okçular için takdirname mahiyetinde olarak söyledikleri manzumeler, bu taşlara yazılır ve kazananlara ayrıca nakdî mükâfat da verilirdi.

Şimdi spor meydanlarının, stadyumların oyuncuların sıhhatinin korunması, topun rüzgârın tesiriyle hedefini şaşırmaması için onların çukur, kuytu ve etrafı ağaçlarla örtülü yerlerde yapılması ne kadar lâzımsa okçuların spor meydanı da okun rüzgâr tesiriyle daha çabuk gitmesi için o nisbette yüksek, dört bir tarafı her rüzgârın esmesine müsait bir yerde bulunması şarttı. İşte okçular için bugünkü yüksek sahanın seçilmiş olmasının sebebi budur.

Yine Muallim M. Cevdet'in derin tetkiklerinden öğreniyoruz ki okçuların evlerinde **ya hak** levhası bulunmak şarttır. Atışlarda ok ye-

re düşünce seyredenler hep bir ağızdan **ya hak** diye bağırırlardı. Şimdiki sporlarda da türlü türlü bağrışmalar olmuyor mu?

Okçular kullandıkları eşya ve edevata da ayrı ayrı hürmet gösterirler ve abdestsiz ok atmazlardı; pirlerini anmadıkça bunlara benzer usûller, adetler ve tabirler yok mudur? Yıkanmıyan, sudan istifade etmiyen ve kulüp reisine, federasyona hürmet göstermeyip de yan bakan sporcu olur mu? Okçuların yani eski sporcuların evlerinde **ya hak** levhasına mukabil şimdiki spor kulüplerinde, hattâ herkesin yakasında birer alâmet bulunmuyor mu?

Okçular tekyesinde başkalarında **semahane** denilen âyin icrasına mahsûs salonun duvarlarında türlü türlü oklar ve okçuluğa dair hatıralar ve alâmetler asılı dururdu. Senede altı ay açık ve altı ay kapalı duran okçular tekyesi başlarında bulunanlara **şeyh** de denilse ve yanında bir de cami ve minaresi bulunsa yine bir spor kulübünden başka bir şey midir?

Türk kemankeşleri adlı eserinde Süleyman Kâni İrtem: Okmeydanı tekyesini tarif ederken der ki : (Sayfa 16 - 39)

Asıl tekye iki odadan mürekkeptir. Meydan odası, kahve ocağı. Büyük meydan odasında duvara asılmış birçok yaylar, oklar görülürdü. Odanın üç tarafı erkân minderleriyle döşenmişti. Bir tarafında dolaplar vardı. Kemankeşler geldiklerinde yay ve oklarını bu dolaplara korlar; abdest alıp namaz kılarlardı; abdestsiz ok atmak caiz değildi. Bu iki odadan başka bir paşa odası bir de kasrı hümayun vardı. Paşa odası büyük devlet ricalinden kemankeşlere mahsustu. Büyük bir sofa ve altındaki methal ile etrafındaki peykeler tekyenin diğer aksamını teşkil ederdi...

Okmeydanı tekyesinin şeyhine **Bin yüzcü şeyh** denilirdi. Şeyhler kemankeş pehlivanların en reşid ve akıllı olanları arasından seçilirdi. Kemankeşlik etmek istiyenler iptida bu şeyhden ruhsat almak mecburiyetinde idiler...

Şeyhin yanında üç meydan ihtiyarı bulunurdu. Bunlardan birincisi rikâbı hümayun atıcı başısı idi. Diğeri menzillere nezaret ederdi. Üçüncüsü de mütevelli idi. Bunlar meydanda, tekyede, hemen bütün işlerde rey sahibi idiler. Davaları, nizaları, vesair ahvali garazsızca görüp halletmekle mükelleftiler. Altı korucu kendilerine yardım ederdi. İhtiyarlar; sakimi müstakimden ayırabilecek, hüsn ile kubhu fehmedebilecek idrak ve fikir erbabından olurlardı. Meydanın işlerini remy kanunlarını, meydan âyinlerini bilmeleri ve bunları tatbik ettirecek derecede nüfuz sahibi olmaları iktıza ederdi.

Pehlivanlar da onların kararsız ve makûl sözlerinden dışarı çıkmazlardı. Bu ihtiyarlardan birisi ölünce yerine pehlivanlar arasından en akıllısı, bilgilisi, zekisi ve salâhı hal sahibi olanı geçerdi. [18]

Bu ihtiyarın menzil sahibi olması şarttı. Ancak menzil sahibi bulunmazsa müratebe iktızasınca menzile talip olanlar, buna istihkakı görünenler arasından seçilirdi, menzil sahibi var iken daha aşağı mertebedeki istihkak sahiplerine bakılmazdı.

Pehlivanlardan birisi meydanın usul ve âdâbına aykırı bir iş yaparsa evvelâ ihtiyarlar kendisini lisanen taziz ederlerdi. İkinci defa meydanın nazırı olan Yeniçeri ağasına söylenirdi; onun tarafından taziz olunurdu.

Usul ve âdâba, meydan kanunlarına muhalif harekette ısrar edenler pehlivanlar arasında yolsuz addolunurlardı. Şeyh kendisine:

— Bizimle oturma!

Diye yol verirdi. Bu adam artık tekyeye giremez; ok atmağa gelince aforoz edilmiş gibi yalnız atar, menzile durmaz; dursa kimse **havasına varmazdı.**

Kabahatini muterif olup da pehlivanlar arasında eski mevkiini işgal etmek isterse bir koyun alıp ziyafet vermesi ve ancak o zaman pehlivanlarla şeyhin onun **cürmünden geçmeleri** icap ederdi...

Tekyede meydana tazim ve müratebe edebi carî idi. Hattâ eskiden pehlivanlar okmeydanı hudutlarına geldiklerinde **na'lin çıkarıp** tazim ederlermiş, Tekye içine hayvan bağlanmazdı. Bütün kemankeşlerin mürebbisi ve müdürü olanmeydan şeyhine tam bir riayet göstermeleri ve biribirlerine hürmet etmeleri kemankeşlik âdâbındadı. Meydan ihtiyarlarına da hürmet ve itaat edilirdi.»

Şu usullerin, şu kaidelerin dinle bir alâkası var mı? Tekyede Müs-

[18] İhtiyar; Arapça seçmek, intihap etmek manasındadır. Muhtar; seçilen, intihap olunan demektir. Yoksa Osmanlı'cada kullandığımız gibi yaşlı kimse demek değildir. Fakat eski zamanlarda bir sanatta, bir meslekte seçilip o sanatın, o meslekin başına ve idaresine geçebilmek epeyce hünere, sanata, ve tecrübeye mütevakkıftı. Bunlar ise uzun senelerde elde edilir ve ancak yaşlı kimseler seçilip başa geçirilirdi. Halk bu türlü adamları hep saçlı, sakallı, yaşlı kimselerden ibaret olarak gördüğünden Türkçede ihtiyar manasına gelmeğe başlamıştır. Yoksa çok kere bu mevkilere yaşlı olmıyan fakat sanatında, meslekinde mahareti bulunanlar geçirilirdi. Süleyman Kâni İrtem'in birkaç satır sonraki izahatı da bu mutalâayı teyid eder.

Burada bahsolunan ihtiyarlar tekyenin **idare heyetinden** başka bir şey değildir. Bugün de herhangi bir spor kulübünün idare heyetinde olduğu gibi. Görülüyor ki ne şeyhin, ne de ihtiyarlar denilen idare heyetinin dinle, ibadetle alâkaları yoktur.

lümanlığa delâlet eden namazdan başka bir şey görülmüyor. O devirlerde ise namaz kılmıyan kimse var mıydı?

Spora, beden terbiyesine bu asırda ve bugünlerde hükûmetçe verilen kıymet ve ehemmiyeti burada hatırlatmağa lüzum görmüyorum. Hattâ askerlik bakımından ölmüş ve yalnız beden terbiyesine, pazu kuvvetine yardımı kalmış olan okçuluk bile son senelerde yalnız Türkiye'de değil Avrupa'da bile rağbet bulmağa başlamış ve yeni kurulan bir cemiyet Ankara'da ve İstanbul'da merkezler ve salonlar açarak okçuluğun canlanmasına çalışmakta bulunmuştur. [19]

C. FİKİR TERBİYESİ YERİ :

Tekyeler musiki gibi ilim ve edebiyatın, bilhassa halk edebiyatının da öğrenilmesine, memlekette yayılmasına büyük hizmetler ederlerdi. Bu kitabın ikinci bölümünde uzun uzadıya kendisinden bahsedilecek olan **otodidakt** yetişme yerlerinden birisi ve en mühimmi tekyelerdir. Kimisinde felsefe, kimisinde şeriyat, kimisinde halk edebiyatı, ve kimisinde İslâmî ilimlerin herhangi bir kısmının tedris ve talimine ehemmiyet verilirdi. Bilhassa mevlevihanelerin Farsçanın öğrenilmesine ve dolayısiyle Şark ve İslâm felsefesi demek olan tasavvufun memleketimizde yerleşmesine ve yaşamasına büyük yardımı dokunmuştur. Binaenaleyh tekyelerde haftanın muayyen gün ve saatlerinde dersler, vaazlar ve konferanslar verilir ve birçok kimseler buralara devam ederek istifade ederlerdi.

Bellibaşlı tekyelerde oldukça zengin kütüphaneler de bulunduğu için bu bakımdan da tekyeleri eski devrin kültür müesseselerinin mühimlerinden sayabiliriz. Meselâ, Yenikapı ve Galata mevlevihanelerinde ve Hüdaî dergâhındaki kütüphaneler bunlardır. Medreselerin kaba ve cahil ve yalnız fıkıh yani hukukçu yetiştirmelerine karşı tekyeler zarif, filozof ve münevver adam yetiştirmekle onlardan üstün birer müessese olduklarını göstermişlerdir. Medreselerin daima menfi, daima sıkıcı ve yasak edici emirlerine karşı tekyenin biraz müsamahakâr ve mülâyim gidişi halkı medreselerden ziyade kendisine doğru çekiyordu ve bundan dolayıdır ki medreselilerle tekyeliler arasında daimî geçimsizlik, biribirini çekememezlik görülüyordu.

Dinin naşiri **«kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz ve müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz»** dediği halde bu emre tekyeliler riayet eder, medreseliler ehemmiyet vermezlerdi.

---

[19] Muallim M. Cevdet **Spor ruhu** ve İstanbul'un eski valisi Süleyman Kâni 1938 de **Türk Kemankeşleri** adında bir eser neşretmiştir. Okçuluğun tarihi ile meşhur okçular hakkında tafsilât için bunlara bakınız.

Tarihlerimiz tekyelilerle medreseliler arasındaki bu münazaalardan sık sık bahsederler. Bunun en şiddetli safhası **Kadı zade** ile **Sivasî** arasındaki dil ve kalem münakaşasıdır. Burada bu uzun münakaşayı anlatmağa eserin hacmi ve mevzuu müsait olmadığı için yalnız aralarındaki ihtilâfın başlıca hangi meselelerde olduğunu ve onların nelerden ibaret bulunduğunu ve bugünkü düşünüşle hangi tarafın haklı bulunduğunu göstermiş olmak için 16 maddede toplanmış olan ihtilâflı noktaları şuraya kayıd ve bir misal ile de teyid etmek istedim :

1 — Hakayiki eşyadan bahseden aklî ilimlerle riyaziye okutulmaktan menedilmeli mi, edilmemeli mi? 2 — Hızır Aleyhisselâm hâlâ yaşar mı? 3 — Taganni yani musiki caiz midir, değil midir? 4 — Tekyelerdeki deveran caiz midir, değil midir? 5 — Peygambere tasliye ve eshaba tarziyenin hususî ve umumî olması, 6 — Kahve, tütün vesair muhdes şeyler haram mıdır, helâl mıdır? 7 — Hazreti Muhammed'in ana ve babaları imanla gitmiş midir, gitmemiş midir? 8 — Boğulurken Allah'ı tanımış olan Fıravunu mümin mi, kâfir mi saymak lâzımgelir? 9 — Meşhur mutasavvıflardan Muhiddini Arabî'ye İslâm denilir mi, denilmez mi? 10 — Yezid'e lânet caiz midir, değil midir? 11 — Bid'at meselesi, 12 — Mezarları, türbeleri ziyaret caiz midir değil midir? 13 — Kandil günlerinde cematla namaz kılınır mı, kılınmaz mı? 14 — El öpülmesi ve iğilerek yahut elle selâm verilmesi caiz midir, değil midir? 15 — Emri bilmaruf ve nehyi anilmünkeri herkes yapabilir mi, veya yapmalı mıdır? 16 — Rüşvet.

İşte iki meslek mensupları arasındaki ihtilâflı meseleler bunlardır. Bu maddelerin hepsi hakkında mutalâa beyan edilecek olsa kocaman bir cild olur. Hattâ şimdiye kadar bu meseleler hakkında her iki tarafın görüş ve inanışlarını bildirir ve gösterir ayrı bir eser yazılmamış olduğuna hayret edilir! Burada iki satırla yalnız bir tanesine temas etmekle iktifa edeceğim :

Sayısı beş yüzü geçen eser yazmış olan Muhiddini Arabî gibi bir büyük mütefekkirin Müslümanlığından şüpheye düşmek İslâmiyetin ve umumîyetle dinin ne demek olduğunu bilmemekten başka neye atfolunabilir? Bu mütefekkire mutasavvıfların **şeyh ekber** yani en büyük şeyh demesine karşı müteşerrilerin **şeyh ekfer** yani en kâfir şeyh demeleri iki taraf arasındaki zıddiyetin derecesini ve şiddetini gösterir.

Bu ihtilâflar vakit vakit şiddetlenmiş, Kadızadeliler işi azıtarak bir aralık tekyeleri bile kapatmışlardır. Her ikî taraftan hangisinin bu meselelerde daha iyi, daha liberal düşünmüş olduğunu gösteren şu fıkrayı bilhassa kaydediyorum. Hâdise zamanın hükümdarı Sultan Mu-

rad IV ile onun şeyhislâmları ve kazeskerleri hazır ve hakem oldukları halde iki tarafı temsil eden zatlar arasında cereyan etmiştir :

Sultan Murad, Sivasî Hazretlerine eşyanın tesbihi **kal** ile midir, **hal** ile midir? diye sorar. Hazret dahi **kal** iledir, Lillâhilhamd bizim dervişlerimizden işidenler vardır diye cevap verir.

Sonra Kadızadeyi davet edip der ki :

— Kadıoğlu; Sivasîye eşyanın tesbihinden sordum; **kal** iledir, dervişlerimizden işidenler vardır dedi, öyle midir? Kadıoğlu :

— Hayır, padişahım. Haktaalâ Kur'anı Kerim'de «cemii eşya tesbihtedir; lâkin siz tesbihlerini anlamazsınız ve işitmezsiniz» diye nassetmiş iken Sivasî Efendinin anlarız ve işidiriz demesi nassı Kur'anı inkârdır, küfürdür, diye cevap verir.

Padişah Sivasî Efendiyi davet edip: Kadıoğlu senin hakkında nassı Kur'anı inkâr etti, kâfir oldu diyor; sen ne dersin? der.

— Padişahım bu herif cahil ve Kur'anın tefsirinden gafil bir inatçı kimsedir; her ne kadar ilzam etsem kabul etmiyecektir; Şeyhülislâmı ve kazaskerleri davet buyurun, huzurlarında mürafaa olalım der; Şeyhülislâmlar ve kazaskerler davet olunur; macera naklolunur. Şeyhülislâm Yahya Efendi :

— Padişahım, Kadızade Efendi caiz ki bizden garez anlar; saray hocası imamınız Şamlı Hüseyin Efendi bir fazıl kimsedir. Hakem nasbediniz; aralarını fasletsin; bizler dahi temyiz edelim der.

Hüseyin Efendi davet olunup hakem nasbolunur ve Sivasî Efendiye hitap edip :

— Müddeanız nedir? diye sorar; Hazret dahi: eşyanın tesbihi **kal** iledir; erbabı mükâşefe işidirler der.

Kadızadeye hitap edip siz ne dersiniz dedikte:

— Haktaalâ Kur'anda eşyanın tesbihini siz işitmezsiniz der iken bunların işidiriz demesi nassı Kur'ana muhalif efkârdır ve küfürdür deriz; deyince Sivasî Efendi buyurur ki :

Malûm oldu ki Kur'anın tefsirinden bihaber imişsin; zira bu âyeti kerimede hitap kefereyedir; âm olduğu takdirde dahi selbi umumdur; umumı selp değildir; yani cümlenin işidip anlamadığından bazılarının işidip anlamamaları lâzımgelmez; mantık dahi okumadın mı? Salibei külliyenin nakizi mucibiei cüziyedir; cümleniz anlamaz; bazınız anlayıp işidir demektir. Böyle âyetler kuranda çoktur; ezcümle ulemai ehli

sünnet rüyetullaha kaillerdir. «Nice yüzler vardır ki, o gün (kıyamette) güzelliği ile parıldar. (O yüzler) Rablerine bakarlar.» Kıyame suresi ayet 22 - 23 ve «Seteravne rabbeküm kemâ teravnel kamera leyletel bedri» (Rabbınızı (ahirette) ayı bedir halinde nasıl görüyorsanız öylece göreceksiniz.) hadisi şerifi deliliyle. Mahaza Kur'anda «Hiçbir göz onu dünyada ihata ve idrak edemez. Fakat, O (ilmiyle) bütün gözleri (varlıkların) ihata eder. O, bütün incelikleri bilir, herşeyden haberdardır.» En'am Suresi ayet 103'de buyurdular yani «mecmuan gözler görmez bazıları görür» demektir dediklerinde Hüseyin Efendi dahi:

«Süleyman, (babası) Davud'a varis oldu. (Onun nübüvvet ve ilmi kendisine geçti) de dedi ki «Ey insanlar, bize kuş dili öğretildi : hem de bize herşeye (bütün nimetlerden) verildi...» Neml Suresi ayet 16 ve «... Bir karınca şöyle dedi : Ey karıncalar yuvalarınıza girin.» Neml Suresi ayet 17. dahi eşyanın tesbihleri **kal** ile olduğuna delildir; «zira mecmuu enbiya ve evliya **hal** ile olan tesbihlerini bilirler ve işidirler; makamı imtihanda bir faide olmamak lâzımgelir. Padişahım Sivasî Efendi hazretleri âlim ve fazıl ve her sözü haktır. Hususen ol âyeti kerimede olan kelimattan ve bu âyetler cümle müfessirlerin sözlerine muvafıktır» deyince Şeyhülislâm ve sadreyn dahi Hüseyin Efendinin sözleri haktır diye teyit ve tekit ederler.

Sultan Murad Han Kadıoğlu yine mi fezahat! diye takri' ve tevbih ettiklerinde Sivasî Hazretleri :

— Padişahım, İmamı Müslim'in İbni Abdullah İbni Ömer'den rivayet ettiği «Men ekrefül racûlü ehâdü ba'abiha» hadisi ile küfür kendine lâzımgelip alel fevr huzurunuzda tecdidi iman lâzımgelir dedikte şeyhülislâm dahi fukahada hadisi şerifle amel edip tekfire zahip olmuşlardır, dedi. Padişahı zarif dahi Sivasî Efendi hazretlerine hitap edip :

— Kadıoğluna tecdidi iman ettiriniz!

Deyip anlar dahi telkini kelimeteyni şahadeteyn ve tecdidi iman ettirdiler. [20]

Şu fıkra galebenin ve fikren üstünlüğün tekyelerde olduğunu gösterir.

Ulemayi Rüsum denilen bir üçüncü sınıf daha vardı ki onlar ne tekyeliler kadar münevver, ne de medreseliler derecesinde mutaassıb

---

[20] Bu vesika yazma bir mecmuada görülmüştür. O mecmua nereden almıştır, belli değil, uslûbu, anlatış tarzı ustaca olduğuna göre tanınmış tarihçilerden birisinin olmak lâzımgelir. Arayıp bulmağa vakit ve imkân bulamadım. Yazan belli olsa çok iyi olurdu.

değillerdi; fakat âlim kıyafetinde cahil kimselerdi. Çoğu memurların ve bilhassa ilmiye mensuplarının çocukları oldukları için daha beşikte iken ilmiye rütbesini ve o rütbelere mahsus maaş ve avaidi alırlar; okuyup yazmağa, mekteplerde, medreselerde dirsek çürütmeğe lüzum görmeden terakki edip hükûmetin bilhassa meşihat dairesinin yüksek memuriyetlerini işgal ederlerdi. [21]

Cevdet Paşa maruzatında bunların cehillerini izah ile okunmağa değer bir de zarif fıkra nakleder. (Mecellei umuru belediye C. 1, Sayfa 451)

Tekyelerin medreselerden daha faydalı tekye şeyhlerinin müderrislerden daha münevver oluşu halkın onlara ve tekyelere bağlılığını arttırırdı. Onun için hükûmet bir topluluk olmak itibariyle tekyeleri medreselerden ziyade kontrol altında bulundururdu. Tekyelerde kuvvetli bir şahsiyet isterse yüz binlerce adamı bir nokta etrafında toplıyabilir ve bu kuvvet hükûmet için bir gaile teşkil ederdi. Tarihlerimizde Samavna kadısı oğlu Bedrettin'in, Melâmilerle hamzavilerin takipleri, idamları hep bu yüzdendir. Osmanlı imparatorluğu doğarken Şeyh Edebali adında birisinin manevî kuvvetinden istifade ettiğini bildiğimiz gibi İranda **Safeviyye** hanedanının da bir tekyeden çıktığını tarihler yazarlar.

Son Şeyh Said isyanını bastırmak hususunda hükûmetin gösterdiği sürat ve şiddet ve akabinde tekyelerin kaldırılması için çıkardığı kanun da tekyelerin aynı zamanda mühim bir siyaset yeri olduğunu

---

[21] Ulemayi rüsumdan kazasker rütbesine kadar yükselmiş olanlardan birisi bir gün şeyhülislâmın huzuruna girer. Şeyhülislâm önünde duran mangaldaki ateşi işaret ederek

— «En nâru fâki hatü şitaî» (Ateş kışın meyvesidir.)

— Evet efendim: Narın en iyisi Manisa'da çıkar, cümlesini ilâve eder. Kazasker Efendi narın Arapça ateş manasına geldiğini bilmeyip Türkçedeki maruf meyva manasına olduğunu zannettiği için bu söze ve cehlin bu mertebesine şeyhülislâmın canı sıkılır, ilmiyye meslekinin ne hallere düştüğüne teessüfler eder.

O kazasker çıkar biraz sonra yanına başkası gelir. Şeyhülislâm ona hâdiseyi olduğu gibi anlatır; bu sonraki de:

— A efendim o herif cahildir; Taifi görmemiş; narın en iyisi Taif'te çıkar der; bu sözden Şeyhülislâmın canı daha ziyade sıkılır, bağırıp çağırmağa, hiddetinden adetâ kazaskeri dövmeğe bile kalkışır. Gürültü üzerine huzuruna giren bir üçüncüsü hâdisenin sebebini anlamak ister. Şeyhülislâm ona da her ikisinin sözlerini nakleder; bu sefer üçüncü kazasker de:

— Vurun efendim vurun! Onlar cahil heriflerdir. «Salletallâhü kelbe alel hinzîr» (Allah, köpeği domuza musallat etsin) diyerek şeyhülislâmı köpek yapacak kadar ağzından çıkan bir sözün manasını ve söyliyecek yerini bilemiyecek kadar ötekilerden daha cahil olduğunu gösterir.

gösterir. Bektaşilerin Yeniçeriler üzerindeki tesirleri yüzündendir ki 1241 de Yeniçerilerle birlikte ocakları söndürülmüştür.

Bektaşi tekyelerinin ordu üzerindeki tesir ve nüfuzu bir asır geçtiği halde yine devam ettiğine bir delil de: 1908 inkılâbından sonra Osmanlı hükûmetinin erkânı harbiyei umumiye reisi ile en yüksek rütbeli zabitlerinin Rumelihisarı tepesindeki bektaşi tekyesine gidip Nafi Babayı ziyaret etmeleri ve onunla birlikte resim çıkarmalarıdır. Bu resim bir Bektaşi mecmuası olan Muhibbanın 12 nci sayısında intişar etmişti. [22]

D. KONUK YERİ :

Tekyelerin konuk yeri oluşu ilk önce Fatih'in Şehzadebaşı'ndaki Aya Marya Diyakonis kilisesini kalenderlere tahsis etmesiyle başlar. O asırlarda yersiz, yurdsuz olarak orta Asyayı bir baştan bir başa serseriyane dolaşan kalenderlere yatacak bir yer, yiyecek ve içecek tahsis eden ve aynı zamanda mutrib adiyle sazla ve şiir okumakla kendilerini oyalıyacak kimseler tayin ve tahsis eden Fatih'in açtığı bu yol gitgide bütün tekyelere teşmil edilmiş ve her tekye o tarikata mensup kimseler için birer misafirhane halini almıştır. Meselâ bir Kadırî dervişi hangi şehre gitse oradaki Kadirî tekyesi ona bir baba evi kadar kapılarını açtığı gibi yabancı bir kimse bile kapısını çaldığı her hangi bir tekyede barınabilirdi.

Daha sonraları açılan ve yine kalenderhane adını alan müesseseler Orta Asya'dan, İran'dan, Hind'den ve Çin'den gelen kimseler için bir parasız otel halini almış olduğu gibi bu kalenderhanelerin başında bulunanlarda bahsolunan yerler ahalisinden olmak itibariyle kalenderhaneler İstanbul'da sefirleri ve konsoloshaneleri bulunmıyan İslâm hükûmetlerin konsoloshanesi ve başındakilerde birer fahri konsolos rolünü oynarlardı. [23]

E. İÇTİMAÎ YARDIM YERİ :

Her tekye bulunduğu semt için bir içtimaî yardım müessesesi rolünü oynardı. Herkes bilhassa fakir ve muhtaç halk tabakası orasını kendisi için bir melce, bir istinadgâh bilirdi. Tekyelerde her gün yemekler ve muayyen zamanlarda lokmalar ve aşureler pişirilir halka yedirilirdi. Zenginler ve hayır seven kimseler de tekyelerin bu hizmetini bildikleri ve gördükleri için vakit vakit oralara kurbanlar ve yiyecekler gönderirler, bunların fakirlere yedirilmesini isterlerdi. Binaenaleyh

---

[22] Muhibban, Sayı: 12

[23] Tafsilât için bakınız. Türk şehirlerinde imaret sistemi.

vazifesini iyi bilen ve gayesini kavramş olan şeyhler çevrelerinde oturan fakir halka mümkün olduğu kadar yardımda bulunurlar, zengin halkın kendilerinden memnun olması için konaklarını ziyaret ederek hatırlarını sorarlar hattâ tedavilerine delâlet ederlerdi. Fakat tekye teşkilâtı Tanzimattan sonra tereddiye uğrayınca bu hizmetleri yapanlar da kalmadı.

F. TEDAVİ YERİ :

Tekyelere birer tedavi yeri diyebilir miyiz? Hastaların okunarak şifa bulmak için oralara müracaat ettiklerine, şeyhlerin reçete yerine nüshalar yazarak halka verdiklerine ve onların da bundan fayda umduklarına bakılırsa tekyelere bu sıfat da izafe edilebilir.

Okunma ve nüsha ile tedavinin **telkinden** başka bir şey olmadığı aşikâdır. Bununla beraber **telkinin** bugünkü müsbet ilimlerde mevkiinin ne olduğunu bilmek de faydadan halî değildir. İstanbul Üniversitesi Tıb Tarihi Profesörü Doktor Süheyl Ünver'in bu bapta beni de okuyucularımı da tenvir etmek üzere ricam üzerine yazıp göndermek lütfünda bulundukları mutalâayı aşağıya aynen dercediyorum : [24]

«Telkinle tedavi tarihin en eski zamanlarındanberi malûmdur. Eski Mısır'lılarda ve Şark milletlerinde bu suretle ruhî tedaviler çok büyük bir tekemmüle mazhar olmuştur. İnsan düşünüşlerine ve onun zamanlarına göre, bu zamanla kıyas, basit gördüğümüz telkinlerine uygun şekilde yani onlara icrayi tesir edebilecek tarzda tılsımlarla, dualarla, müessir sözlerle, muska «nüsha» lara vesair usullere tesadüf ediyoruz. İnsanlar bu vasıtalarla kendini fena ruhlardan ve onun timsali olan şeytandan ve fena mahlûklardan ve onların insanlara yaptıkları maddî ve ruhî fenalıklardan korunmak için ruhlarını takviye etmek ihtiyacını hissetmişlerdir. Müracaat olunan usuller meyanında bugün tarihten daha kuvvetli anane ile bize kadar gelenler de gördüğümüz ve öğrendiğimize göre çok garipleri vardır. Bunların halka hüsnü tesir hasıl etmelerinin sebebi yapılan ruhî telkinlerin mahiyetinin malûm olmamasıdır. Eski Mısır'lılar birçok tekerleme suretiyle söylenen ve biribirine merbut gibi görünmiyen sözlerle efsunlar ve dualar tertip etmişlerdir. Bunların halkça anlaşılır bir tarafı yoktur. Eğer halk bunların mahiyetinin ne olduğunu öğrenseydi belki bu telkin esasından o kadar müstefid olamaz ve ruhî birçok beşerî zaaflara ve kederlere karşı mukavemet gösteremezdi. Bugün o zamana aid efsunların tercümeleri okunduğunda bir mana çıkarmanın imkânı yoktur. Ve nitekim

[24] Bu profesörün Eminönü halkevinde 1938 de «Tıbbî folklor ve iyi telkinler» başlığı altında verilmiş ve basılmış bir de konferansı vardır. Bu vesile ile okunmağa değer.

bunlardan maada okunan dualarla ve muska tertiplerinin de hakikî manası anlaşılamaz ve bununla meşgul olanlar da esas bir takım kaidelerin mahiyetini tahkike lüzum görmiyerek bunları bir formül halinde kullanırlar. Yani efsun yapanlar ve muska yazanlar da yaptıkları işin esasını kavrıyamazlar. Lâkin kavrar gibi görünürler ve bunların yazılmasında ve tatbikatında riayet edilmesi lâzımgelen usul ve kaidelere çok dikkat ederler. Bu tatbikatın beş bin senelik mazisi vardır. Ve aynen bu 50 asırlık usuller devam edegelmiştir. Eski Yunanlılar da bu telkin tedavisine ehemmiyet vermişler ve açtıkları İskülâp mabedlerinde telkin ile hastalarını tedavi etmişlerdir. İskülâp mabedleri telkinle tedavinin güzel misallerine sahne olmuştur. Bunlarda oraya müracaat eden insanların kabiliyet ve zekâlarına göre hareket edilmiş ve cidden muvaffak olunmuştur.

Birçok dinler bu iptidaî telkin esaslarını dinileştirmiştir. İslâm dini de bunları kısmen hurafeler mahiyetinde görerek menetmiş, lâkin yerine iyi ve güzel sözler ile telkini vazetmiştir. Onun için İslâm akidesinde insanın iman ve akidesini ve müessiratı hariciyeye karşı ruhen kuvvetli bulunması için yapılan telkinlerin mahiyeti çok şayanı dikkattir. Bugün tababette telkinle tedavi kalkmamıştır. Bu istikbalde de kalkamaz. İnsanlar hastalıklara ve birçok içtimaî hercümerçlere ancak ruhlarının metanetiyle mukabele gösterebilirler. Bir hastalıktan öleceğini vehmeden bir insan vehminden ölebilir. Kendisini iyi bir telkin altında bulunduran bir hasta iyi olur. Fena ihtimaller düşünen insanlar da bu fena ihtimaller tahakkuk ettiği cihetle halk arasında ve bugün ilim adamları arasında da çok zikrolunan ve tahlile lâyık görülen darbımesellerde güzel kaideler zikrolunmuştur. Bunlar hep ruhî zaafların kaldırılmasına ve insanların felâket anlarında tesellisine hizmet etmek içindir.

XX nci asır tababeti telkinden çok müstefit olmaktadır. Bu kadar maddî, terakkiler karşısında tedavi çarelerine başvuran hekimler yine en büyük muvaffakiyeti hastaların ruhiyatına tevcihi hitap etmekte bulmuşlardır. Hastaların itimad ettikleri hekimlere müracaat etmelerinin sebeb ve hikmeti onların telkinleri altında iyi olabileceklerine kanaat getirmelerinden ileri gelmektedir. Ve bu kabil hekimler güzel ve teselliâmiz sözleriyle hastalarına ümit, kuvvet, cesaret ve sağlık bahşetmektedirler. İyi ve ümit verici sözlerle telkin; bu asırda düşünceleri inceleşen münevver insanlar da bırakmıştır.»

İşte bir üniversite profesörünün telkinler hakkındaki mütalâası budur. Bu mütalâaya göre tekyelerdeki okunmalar, yazılı taslardan su içmeler vesaire hep telkinden ibarettir.

Fakat birkaç aylık çocukları yere yatırıp şeyhin ağır cüssesiyle onlara basa basa bir yandan öte tarafa geçmesi, bir şişi yanağının bir tarafından geçirip öte tarafından çıkarması, kızgın bir tası başına geçirerek ateşten müteessir olmaması için gözümüzle gördüğümüz fakat mahiyetini anlıyamadığımız halleri ne eski ne de yeni tıb ahkâmiyle kandırıcı bir şekilde izah edeni görmedim.

G. TECRİD YERİ :

Bazı bulaşıcı hastalıklardan halkı korumak için şimdi **tecridhaneler** yapılmakta olduğunu biliyoruz. Eski devrin en kötü hastalıklarından sayılan ve Arapların **cüzzam** frenklerin **Leépre** ve Osmanlıların da **Miskin** hastalığı dedikleri âfetten korunmak için Anadolu ve Rumelinin belli başlı şehirlerinde olduğu gibi İstanbul'da da adına **Miskinler tekyesi** denilen hususî bir müessese yapılmıştı. Bu âfetin bugün en çok münteşir olduğu yer Hindistandır. Anlaşılıyor ki vaktiyle memleketimizde de oldukça münteşir imiş, işte bu hastalığa tutulanları tecrid etmek, onların parmakları dökülmüş olan ellerini, kesik burunlu yüzlerini, miskin ve tembel yaşayışlarını halkın gözü önünden uzaklaştırmak ve aynı zamanda sirayetten korunmak maksadiyle açılan müesseselere de **Tekye** demişlerdir.

İslâm âleminde **tıbbünnebî** adında bir ilim vardır. Umumî tıbbın bir tedavi şubesi sayılan bu ilim; Peygamberin tıbbî mevzular hakkında söylemiş olduğu sözler ve cümleler toplanmak ve tababet bakımından şerh ve izah edilmek suretiyle ortaya çıkmıştır. İşte o türlü sözlerden birisi de «La tâhâdül basara ilel meczumî» dir. «Cüzzamlı adamlara bakmayınız yani onlar gözünüze ilişirse bile çabucak yüzünüzü çeviriniz.» demektir. Bu sözü şerh ve izah edenler belki bir mazarrat husule gelir diye menedildiğini söylemekle beraber daha ziyade ahlâk bakımından ve cüzzamlının kalbini kırmaktan, ihtirazdan bahsederler.

Bu izahların hangisinin doğru olduğunu münakaşa mevzuumuzdan hariç olduğu için üzerinde durmıyacağım. Yalnız cüzzamlılar için ayrı bir yer yapılıp orada adetâ hapsedilmelerinde Peygamberin bu sözünün de tesiri olduğunu işaret etmekle iktifa ediyorum.

İstanbul'da Karacaahmet'teki miskinler tekyesi 1927 senesi sonuna kadar yerinde durmakta idi. Şimdi yıkılmıştır. Miskinler burada aileleriyle birlikte otururlar, yerler ve içerlerdi. Başlarındaki şeyh de miskinlerdendi. Tekyenin idaresine yetişecek vakıfları ve tahsilatı olmakla beraber halk da ianeden geri durmazdı. [25]

---

[25] Tafsilât için bakınız. Türkiye'de şehirciliğin tarihi inkişafı (Sayfa 19 - 20)

Tekyelerin bugünkü toplantı yerlerinden yani cemiyet merkezlerinden ve kulüplerden farkı yoktur. Bu kulübü, bir cemiyeti idare için azası arasından en kabiliyetlisi seçilip başa geçirildiği gibi önceleri tekyelerin başına geçenler de meziyyet ve liyakat sahibi kimselerdi. Ölen bir şeyhin yerine müridleri arasında o meslekte en ziyade ilerlemiş, arkadaşlarına üstünlüğünü göstermiş olan halifesi geçerdi. Eğer şeyhin oğlu var da o bu evsafı haiz bulunuyorsa babasının yerine evlevviyetiyle o geçirilirdi. Fakat kabiliyetsiz ise bir ehli aranır ve getirilirdi. Biraz evvel gördüğümüz Okçular tekyesinde de böyle değil miydi?

Tanzimat sıralarında bu güzel usul terkedilerek tekye şeyhliği **evlâdiyyet** yapılmakla bu müesseselerin temeline birer tahrip bombası konulmuş oldu ve bir Şeyhin oğlu ehliyeti kabiliyeti hattâ o meslğe hevesi olsun olmasın mutlaka babasının yerine geçirildiği için tekyelerin çoğu son asırda birer tembelhane, birer cehalet ocağı halini almıştır. İşte bu tarihlerden sonradır ki **ulemayı rüsum** gibi bir de **meşayihi rüsum** sınıfı ortaya çıkmıştı.

Muallim M. Cevdet bir yazısında der ki: «Son zamanlardaki tereddisine bakıp da tekyelerin daima öyle olduğuna hükmetmemelidir. Dört mevsimden sonbahara bakarak ilkbaharda da ortalığı yapraksız, yeşilliksiz sanmak doğru olmadığı gibi. Kemal zamanlarında tekyeler ruhları çok terbiye etmişlerdir. Tekyeler eskiden birer edebiyat, musiki ve tarih ocakları idiler. Hayatın ızdıraplarını dinlendirmek ihtiyacında olanlar oralara koşarlar; nefis bir âhengin şelâlesi altında ruhlarını yıkarlar; tesellikâr sözlerle ve tarihî menkibelerle yeniden canlanırlardı. Hasılı tekyeler yeis ve mahrumiyet ile canına kıyacak insanların yeniden tamir gördükleri bir yerdi. En sağlam Türkçe nefesler tekye edebiyatından doğmuştur. Hususiyle Anadolu ve Rumelinin ruhunu terennüm eden saz erenleri mutlaka bir tekyeye bağlı idiler.» [26]

1908 inkılâbından sonra her müessesenin ıslâhı ve yenilenmesi için hareketler ve teşebbüsler olduğu gibi tekyeler hakında da az sözler söylenmedi; az yazılar yazılmadı. Hattâ meclisi mebusanda serserî nizamnamesi müzakere edilirken mebuslardan birisi **tekyelerdeki dervişleri ne yapacağız?** demekle onları da serserilerden saymak istemişti. Bu sözler tekye mensuplarını müteessir etti; kendilerini toplamak ve ıslâh etmek maksadiyle cemiyetler kurmak istediler, fakat bir türlü muvaffak olamadılar. Bu işe önayak olanlardan şeyh Nail hazırlamış olduğu **Cemiyeti Sofiyei ittihadiye** nizamnamesinin esbabı mucibe mazbatasında :

---

[26] Türkiye'de şehirciliğin tarihi inkişafı. Sayfa 18

«Biz de evveldenberi cehalet ve noksanî tetebbü eseri olarak mensubini tarikata zebandırazlıkta bulunanlar arasında tekyeleri birer tembelhane ve dervişleri işsiz, güçsüz ve adetâ cemiyeti beşeriyeye muzır birer müteharrik heykel sayanlar pek çoktur. Bunlara bu fikirlerinin ademi isabetini, tekyelerin birer tembelhane olmayıp belki mükemmel birer dershane olduklarını, dervişlerin de o dershanelerin şakirdanı zi irfanı bulunduğunu; o dershanelerde umumî bir tabirle herkese kabiliyetine ve istidadına göre şeriat, tarikat ve hakikat dersleri verildiğini; âdabı İslâmiye ve insaniyye talim ve telkin edildiğini anlatmak ve isbat etmek zamanı gelmiştir.» dedikten sonra tekyeleri ve asırlardanberi yetiştirdikleri adamları uzun uzadıya medhetmekte fakat bahs ve iddia olunan tereddî ve inhitatı da kabul ederek bunu biraz evvel benim de işaret ettiğim gibi şeyhliğin babadan evlâda miras gibi intikal etmesinde bulmakta ve o ciheti de şöyle izah etmektedir :

«Mesihat ve hilâfet emval ve emlâk gibi babadan evlâda intikal edemez; ehliyyet ve liyakat ister. Âlim bir babanın çocuğu okumazsa cahil kalır; babasının ölümiyle ilmi ona intikal etmez; çünkü ilim emvali menkuleden değildir. Keza kâmil bir şeyhin çocuğu yolunda bulunmaz ve babasının feyzine, kemaline varis olmazsa yerine geçemez; hattâ babasının feyzine, kemaline varis olsa bile hayatında babası tarafından halife tayin edilmedikçe seccadenişini irşad olamaz. Çünkü hilâfet emri manevidir. Ahmederrüfaî Efendimizin dayıları şeyh Mansurulbetayihi kutbu zaman iken ve kendi oğulları şeyh Ahmed sayei reşadetlerinde müstazıl iken yine emri manevî ile malik oldukları esrar ve ahvali Ebilalemeyn Efendimize teslim ettiler. Celâlettini Rumî hazretlerinin âlemi ukbayı teşriflerinde Necli mükerremleri Sultan Veled hayatta iken vasiyyetleri mucibince yerlerine Hüsameddin Çelebi geçti. Evet! tarikatta veraset; manevidir. Kurbu neslî itibara alınmaz; yaşa, başa, mesleke ve mevkie bakılmaz ehliyet ve kabiliyet şart olmakla beraber işareti maneviyenin zuhuru da lâzımdır. İstidat veya iltimasla şeyh olan babasının ölümünden sonra hayli varidat ve aidatı olan tekkeyi elden kaçırmamak için devam etmekte olduğu kalemi terk ile arkasına aba, başına taç giyerek **Allah, eyvallah** demekle derviş ve şeyh oldum zanneden gafiller; ekval ve ahvali nasezalariyle güneşten parlak, nurdan saf olan tarikatı siyah ve lekeli gösteren insafsızlar faydasız yere işgal ettikleri seccadei irşadı terketmedikçe, daha doğrusu kendilerine terkettirilmedikçe şimdiye kadar olduğu gibi bundan böyle de İslâmiyetin, insaniyetin ruhu ve hakikatı demek olan tarikatın ve dervişliğin ne olduğu etrafiyle anlaşılamıyacağından İslâmlar arasında turuku âliye hakındaki ipsiz, sapsız sözlere nihayet verilemez.»

İşte bu sözler ve bu îtiraflar tekyelerin tereddisi hakkında en salâhiyettar bir şeyhin ağzından çıkmakta olduğu gibi başkaca delile ve isbata hacet kalmamıştır. 1908 inkılâbından sonra tekyelerin tereddiden kurtarılarak yükseltilmesi; dervişlerin tenviri ve irşadı maksadiyle meşihat; **meclisi meşayihi** yeniden tesis ve takviye etmiş ve tekye mensupları da cemiyetler kurmuş iseler de hiç birisinden bir fayda, bir hayır gelmiyerek lâğvları tarihine kadar böylece devam etmişlerdir.

Tevhidi tadrisat kanununun neşriyle medreseler kapatılmış olduğu halde o zaman tekyelere ilişilmemişti. Şeyh Saidin Şarkta çıkardığı isyan ile yeni inkılâblara karşı bazı tekye mensuplarının almış oldukları muhalefet cephesi üzerine tekyeler kapatıldı; kütüphanelerindeki kitaplar umumî kütüphanelere verildi ve işte bu tarihten sonra bu müessese de tarihin derin çukurlarına gömülmüş oldu.

*
* *

Tekyelerin sayıları da emsali müesseseler gibi kayde değer :

(1300) 1882 de yapılan umumî nüfus sayımı sonunda tertip olunan istatistiğe göre o tarihte İstanbul'da 260 tekye bulunmuştu. Buralarda 1901'i erkek 1184'ü kadın olmak üzere ceman 2375 nüfus barınmakta idi. Yine bu istatistiğe göre 260 tekkeyi şöylece bir tasnife tâbi tutabiliriz :

52	Nakşî	7	Cerrahî
45	Kadırî	5	Mevlevî
40	Rufaî	4	Gülşenî
32	Halvetî	4	Bayramî
21	Sünbülî	4	Uşşakî
15	Sadî	4	Sinanî
14	Şabanî	3	Halidî
8	Bedevî	2	Şazelî

1908 inkılâbından sonra yapılan başka bir istatistiğe göre de (Muhibban mecmuası sene 2. No. 1) İstanbul'da her gün veya her gece açık ve âyin icra etmekte bulunan 311 tekye vardır. Bu tekyelerin 59'u Cuma; 21'i Cumartesi; 43'ü Pazar; 35'i Pazartesi, 40'ı Salı; 32'si Çarşamba ve 81'i Perşembe günleri açılıp âyin yapılmakta idi. Bugünlere **ihya günü** veya **ihya gecesi** denilirdi.

İstanbul'daki tekyelerin sayısını, bulundukları yerleri, onları yapanları ve mensup oldukları tarikatler ile âyin günlerini gösterir ri-

saleler yapılmış ve basılmıştır. Bandırmalı zade Ahmed Münib Efendinin **Mecmuai tekâyası** bunlardan birisidir.

Bu eserde İstanbul'da 305 tekye bulunduğu yerli yerince gösterilmektedir.

Bu esere göre 305 tekyeyi tarikat itibariyle şöyle tasnif ve taksim edebiliriz :

65	Nakşî	8	Bedevî
57	Kadırî	5	Mevlevî
35	Rufaî	4	Uşşakî
25	Şabanî	4	Bayramî
23	Sadî	3	Sinanî
23	Sünbülî	3	Şazelî
14	Cerrahî	3	Gülşenî
13	Halvetî		

Ahmed Münib Efendinin eseri 1307 de basılarak o zamana kadar yeniden bir hayli tekye yapılmış olmasına ve bir de risalede arsa halinde olan tekyeler de gösterilmiş bulunmasına göre tekyelerin asıl sayısı hususunda nüfus sayımı istatistiğine itibar edilmek lâzımgelir.

Burada en çok nakşilerin tekyesi görünüyor, halbuki bunların hepsi nakşî değildir. Bektaşilik hükûmetce bir İslâm tarikatî olarak kabul edilmemiş olduğu için (1241) 1825 de Yeniçeri ocağı dağıtıldığı sırada onlarla münasebeti olan Bektaşi tekyeleri de kapatıldı, şeyhleri sürüldüğü ve Bektaşi tekyelerine müteşerrilere yakın olan nakşîlerden birer şeyh tayin edilmiş olduğu için Beştaşi tekyeleri nakşî tarikatine mensup gösterilmiştir. Buna rağmen son zamanlarda İstanbul'da 9 tane bektaşi tekyesi vardı.

Tekyeleri de mescidler ve camiler gibi din kaygısiyle, hayır ve şefkat hisleriyle meşbu olan zenginler yaparlardı. Onlara vakıflar, iradlar tahsis ederlerdi.

Tekyelerden camiler ve medreseler gibi bina itibariyle istifade edilemiyor. Çünkü hepsi tahta bina ve aynı zamanda haraptırlar. Çoğunun içinde de şeyhler aileleriyle hâlâ oturmaktadırlar. Esasen tekyeler önce bir kararname ile kapatılmış ve o kararnamede mektep ittihaz olunmak üzere hususî idarelere devri gösterilmiş ise de sonra çıkan kanun bu noktayı meskût bırakmış olduğu için evkaf idaresi bundan istifade ederek tekyeleri tamamiyle hususî idareye devretmemiştir. Halbuki maksat ve gaye budur; mektep ittihaz olunanlar pek azdır.

III. KÜTÜPHANELER

İstanbul yazma İslâm eserleri itibariyle dünyada birinciliği kazanır. Bugünkü nesil İstanbul'a bu şerefi temin edenleri hürmet ve minnetle anar. İstanbul fethedildiği zaman Bizans'lılardan kalan kitaplar sarayda uzun müddet muhafaza edildiği gibi ayrıca buna İslâm eserleri de katılarak zengin bir kütüphane vücude getirilmiş olduğu görülmektedir.

Türk âlimlerinden Tokat'lı Lütfi'nin İstanbul fatihinin ilk kütüphane memuru olduğunu biliyoruz. Bu hükümdarın okur yazar ve birkaç yabancı dil bilir bir zat olduğunu tarihler haber vermekle beraber kendi adına yazılmış ve onun tarafından okunmuş olduğu üzerindeki mühürlerden ve kayıtlardan anlaşılan birçok eserlerin hâlâ kütüphanelerde mevcudiyeti de bunu gösterir.

Yalnız kendisi ve sarayı için değil halk için de ilk kütüphaneyi açan Fatih'tir. Türkçe vakfiyesinde :

«Camii şerifin garbîsinde bir buk'ai lâtife dahi inşa buyurdular, ta ki medarisi şerifelerinde ifadei ulûm eden müderrisin ve iktibası ulûmu âliye eden talibini müstaiddin, belki ulemayı mütehassisin vesair muhtacin için vakıf buyurdukları kitaplar için mahzen olan» fıkrası bize İstanbul'un ilk kütüphanesinin nerede olduğunu ve ne maksatla açıldığını bildirir. [27]

Kütüphanenin idaresi ve kitapların kaydı, tasnifi, hıfzı ve dışarıya kitap verilmesi hususlarında bu vakfiyenin bildirdiği malûmat da maarif tarihine kayde değer mahiyettedir. Orada deniliyor ki :

«Medarisi mübarekelerine vakıf buyurdukları kütübü şerife için bir hafızı kütüp tayin oluna ki esamii kütübü mutebereye ârif ve müderris ve muid ve müsteiddinin muhtaç oldukları kütbün tafsiline vakıf olup nazır yahut kaim mekamı nazır marifetiyle kütübü mevkufeyi ehli medaristen diriğ etmeyip hıfzı kütübü mevkufelerinde sa'yi be-

[27] Kütüphane binası şimdi harap ve metrûk bir halde avlunun Maltaçarşısı tarafında durmaktadır. Burasının İstanbul'un ilk kütüphanesi olmak itibariyle tamir edilip müze halinde muhafazası icap etmez mi?

liğ eyliye, ve hafızı kütüp için bir kâtibi ârifi camiülmaarif tayin buyurdular ki darülkütüpte olan kütübü şerifenin kemmiyet ve esamisi defterinde mazbut ve mahfuz ve her kime ne makule kitap verildi ise defterinde mukayyed olmakla malûm ve mahfuz ola. Ve bilcümle kâtibi emin marifetiyle hafızı kütüb talibine lâzım oldukça kütübü mevkufeyi tefrik ve badehu edayi kazailvatar girü cem ve telfik eyleyüp vakfı şeriflerinden bir varak zayi etmemeğe sâ'yiekid ve erbabı hacatı reddi anif ile reddetmeyip, hacetlerini reva görmeğe cehd eyleyip... Her şehir tamamında kütübü mevkufeyi tefekkud ve ziyadan hıfz ve siyanete küllî tekayyüd eyliye.»

Fatih'in bu ilk kütüphanesine konulmuş olan kitapların fihristi bugünlerde Topkapı Sarayında tasnif edilen evrak arasında çıkmıştır. Kütüphanenin ilk açılışında 800 kadar kitap vakıf ve tahsis edilmiş, sonra başka hayır sahiplerinin verdikleri kitaplarla mevcudu 1800'e çıkarılmıştır. Kitaplar kemmiyet itibariyle de, keyfiyet itibariyle de ehemmiyeti haiz değildir. Medresede okuyan talebenin istifadesine yarıyacak ders ve âlet kitaplarıdır. Bununla beraber İstanbul'un ilk kütüphanesi olmak itibariyle binasının da fihristinin de hususî bir kıymet ve ehemmiyeti olmak lâzım gelir.

Yalnız **kitabı külliyatı kabulî bilfarisî vettürki** adındaki eserin karşısında Fatih'in medhi hakkında manzumelerdir denilmesine göre tarih ve dil bakımlarından kıymetli bir eser olmak lâzımgelir, fakat bu eser şimdi nerededir? bilinemiyor.

Istanbul Türklerin siyasî merkezi olduğu kadar İslâm ilimlerinin de revaclı bir pazarı olmuştu. İslâm diyarının her tarafından buraya denk denk kitaplar getiriliyor, akın akın âlimler taşınıyordu. İslâm hükûmetleriyle yapılan muharebeler sonunda istilâ edilen yerlerdeki kitaplar da bütün kıymetli mallar gibi İstanbul'a getiriliyordu. Fatihin torunu Yavuz'un İran'dan ve Mısır'dan birçok kıymetli ve nadir eşyalarla birlikte bir hayli kitap getirdiği şüphesizdir. Bugünkü Mısır'lılar Yavuz'un Mısır saraylarında ve kütüphanelerindeki kitapları alarak İstanbul'a taşıdığını ve Mısırı tamtakır bıraktığını yana yakıla anlatır dururlar.

Öteden beriden getirilen veya yeniden yazdırılan yahut satın alınan, hattâ müsaadere edilen eşya arasında çıkan kitaplar hep Topkapı sarayında toplanıyor, bittabi halk bundan istifade edemiyordu. Topkapı sarayındaki kitapları halkın istifadesine terk ve tahsis eden Mahmud I'dir. Bu hükümdar (1155) 1742 de Ayasofya, Fatih ve Nuruosmaniye kütüphanelerini yaptırarak ve Galatasaray mektebi gibi ilim yerlerinde

da ayrıca kütüphaneler kurarak sarayda bulunan kitapları kısmen buralara vermiştir. [28]

İstanbul'da gittikçe halk tarafından da umumî kütüphaneler açıldığını görüyoruz. Bu türlü kütüphanelerin ilki Köprülü oğlu Fazıl Ahmet Paşa tarafından babası adına (1089) 1678 de açılmıştır. [29] Bu

---

[28] Türk kültürüne hizmeti dokunmuş olan bu hükümdar halefinin her manasiyle gadrine uğramıştır. Şimdi Nuruosmaniye adını alan cami ile onun kütüphanesini yaptıran da budur. MahmudI burada kendisi için bir de türbe yaptırmıştı. Yerine geçen Osman III camii de, kütüphaneyi de kendi adına nisbet ettiği gibi Mahmud I'i türbesine bile gömdürmemiştir. Ve ne gariptir ki kendisi de ölünce Arapların «El cezaü min Cinsil ameli» (Ceza amelin cinsindedir) dedikleri gibi o türbeye gömülmemiştir. Bu türbe o tarihtenberi boştur. İçinde iki üç küçük şehzade mezarından başka bir şey yoktur.

[29] Bütün kitaplar bu adı Fazıl Ahmed diye kaydederler. Halbuki Ahmed ad ve Fazıl mahlas olduğuna; ad önce, mahlas sonra söylenmek ve yazılmak lâzımgeldiğine göre bu yanlışlık nereden geliyor? Araştırıp bulmak, sonra çıkacak olan kitaplarda doğrusunu yazmak lâzımgelir sanırım ve bu vesile ile de birkaç söz söylemek isterim:

Türkler İslâm dinine girmeden önce Türkçe isimlerle mahlaslar yani adlar ve sanlar aldıkları şüphesizdir. Fakat İslâm olduktan sonra bu dine mensubiyetlerini göstermek için adlarını Arapca, sanlarını Türkçe kelimelerden aldılar. Mehmed Yavuz, Ahmed Arslan gibi. Daha sonraları ad gibi sanları da tamamiyle Arapcadan hattâ Farsçadan almağa başladılar ve Türkçe adlar ancak Yaşar, Dursun gibi çocukları çok ölenler tarafından hiç olmazsa kalanlar yaşasın ve dursun diye temenni mahiyetini gösteren kelimelere inhisar etti. Çocuğun Müslümanlığını gösteren Arapça adı doğar doğmaz ve ebesi göbeğini keserken verildiğinden buna halk dilinde göbek adı da denilir ve bu ad ancak nüfus kütüklerine ve hüviyet varakalarına yazılır, konuşurken bununla kimse çağrılmıyarak asıl mahlaşa yani sana ehemmiyet ve kıymet verirlerdi.

Birçok kimseler de mahlaslarını sonraları ve meselâ mektebe yazıldığı sırada veya mektepte okurken alırlardı. İlk adı Mustafa olan Atatürk'e **Kemal** mahlasını Rüştiyede okurken hocasının - o zamanki nesil üzerinde büyük bir şöhreti olan vatan şairi Kemal'e benzesin diye bilhassa seçip - verdiğini biliyoruz.

Kethüda zade menakibini yazan Emin Efendi der ki: «Hoca Efendimizin âdeti âlileri devam eden şakirdana mahlas ihsan etmeleridir. O vakit muzikai hümayunda derste bulunan şerikim Mehmed Efendi'ye **Nusret**, İskender Efendi'ye **Faik** fakire hemzei memdude ile Âlî ihsan buyurdular.» demesi de bunu teyid eder.

Bu kitabın 65 inci sayfasında da bir münasebetle yazıldığı gibi bazı kimselerde mektep mahiyetinde olan kalemlere devam ederek o kalemin işlerini, okuyup yazmağı öğrendikten sonra mutlaka yeni bir mahlas alırlardı.

Fakat aynı mahlası alanlar çoğaldıkça o türlüleri biribirinden ayırd etmek için adla san birlikte meselâ Cevdet sanlı birkaç kimse varsa bunlar Ahmed Cevdet, Mehmed Cevdet diye söylenmeğe başlandı. Bununla beraber bu söyleniş yazılırken, bilhassa o zat ölmüş ise, yanlış bir yol aldı; Ahmed Cevdet yerine Cevdet Ahmed, deniliyor ve yazılıyordu; fakat bunda da bir ittirad gözetilmiyordu. Meselâ Ahmed Cevdet Paşa, Cevdet Ahmed Paşa diye yazıldığı halde Ahmed Midhata hiçbir zaman Mithat Ahmed ve Şemseddin Sami, Sami Şemseddin şeklinde yazılmıyordu. Hasılı herkes aklına ve kalemine kolay geleni yapıyordu ve bu itiratsızlık ad ve san sahibi yaşarken değil bilhassa öldükten sonra adı kitaplara, ansiklopedilere geçtiği zaman müverrih-

kütüphanenin vakfiyesinde hiç birisine benzemiyen bir hususiyet vardır. Kütüphanelerden dışarı kitap çıkarılmasını bütün vâkıflar şiddetle menettikleri halde Ahmed Fazıl Paşa :

«Kütüphanede talebei ulûm ve ragibin varup hizanei mevcudede mutalâa ve istinsah edip hasbeliktıza ihraç olunmak lâzımgelirse ke-

---

ler ve müellifler tarafından yapılıyordu. Hattâ bu müellif ve muharrirlerin tuttukları yollar arasında da ittirat yoktur. Meselâ son zamanların en büyük eserlerinden olan Sicilli Osmanî ile Osmanlı müellifleri birinci yolu takip ettikleri halde Kamusulâlâm ikinci yoldan gidiyor. O da sanı önce yazıyor. Fakat adı onun karşısına yazarak bir (—) işaretiyle ayırıyordu. Meselâ Kamusulâlâmda Ahmed Cevdet Paşayı C maddesinde Cevdet Paşa (Ahmed—) şeklinde; Sicilli Osmaniye yine C maddesinde fakat (—) sız Cevdet Paşa suretinde görürsünüz. Yalnız saniyle anılan Sami Paşa'yı da Kamusulâlânıda Sami Paşa (Abdurrahman—) ve Sicilli Osmanide Sami Abdurrahman Paşa diye göreceksiniz. Ahmed Midhat Efendi ile Ahmed Midhat Paşa gibilere gelince: Bunlardan birincisi (A) maddesinde doğrudan doğruya adiyle, saniyle Ahmed Midhat Efendi; ikincisi (M) maddesinde Midhat Ahmed Paşa diye bulabilirsiniz. Fakat herhangi bir adamın çok kullanılmadığı için, mahlasını, yani sanını bilmiyorsanız her iki çeşit eserde de onu bulmakta güçlük çekersiniz.

Biz Türkler 1934 senesinden itibaren soyadı diye sanı da resmen kabul etmiş olduğumuz halde kitaplarda, ansiklopedilerde bu ittiratsızlık hâlâ devam edip gitmektedir. Bütün medenî âlemin gittiği yoldan ayrılmıyarak yaşarken söylediğimiz ve çağırdığımız gibi kitaplara yazarken de sanı, yani soyadını öne geçirerek asıl adı Kamusulâlâmın yaptığı gibi sonraya getirmek fakat okunurken önce adı, sonra sanı okumak mecburiyetindeyiz.

Soyadını asırlardanberi kabul ve tatbik etmiş olan milletler gibi biz de bundan sonra asıl adları onların ilk harfleriyle ve soyadlarını da bütün harflerini tamamiyle yazmak ve öylece kullanmak sayesinde bu ittiratsızlığın önüne geçebileceğiz.

Bir kısım kimseler indinde lüzumsuz ve fazla telâkki edileceğini tahmin ettiğim bu mahlas yani sanı yahut soyadını yerinde kullanmayış ve yazmayışın en büyük adamlarımızın isim ve mahlaslarında ne kadar yanlışlıklara sebebiyet verdiğini büyük vatan şairimiz **Kemal'i** misal gösterebilirim.

Kemal'in asıl ismiyle mahlası yani adiyle sanı doğum tarihi olan (1256) 1843 ü de gösteren :

Erdi şeref bu dehre Mehemmed Kemal ile

Mısrasında gösterilmiştir. Genç yaşında kabiliyetli bir şair olduğu görülünce akrabasından **Eşrefüşşüara** adını alan Eşref Paşa ona :

Hafidi ekremi Abdüllâtif Paşanın
Kemal Bey ki mücessemi kemaldir tahkik
Kabul kıldı tevazula nutku naçizim
Edince zatına (Namık) tahallüsün teşvik

Beyitleriyle **Namık** mahlasını vermiş, bu takdirde **Mehmed Kemal Namık** olmuş ve o tarihten itibaren **Kemal** mahlasını nesirde, **Namık** mahlasını münhasıran şiirde kullanmağa başlamıştı. Ebüzziya Tevfik der ki: «**Kemal** Tasviriefkâr gazetesine yazı yazarak büyük bir şöhret kazandı; Kemalin artık **Namık** mahlası unutuldu; **Kemal** namı dillerde destan oldu.»

İşte Mehmed Kemal, Mehmed Kemal olduktan sonra adı son mahlas başına geçerek Namık Kemal olmuştur. Bunu böyle yapmağa hakkımız var mıdır?

fili malî veya rehini kavî vereler. Üç aydan ziyade veyahut şiddetülihtiyaç altı aydan ziyade kimesne de meks olunmayup verilen kimesneden alınıp hazinede hıfzoluna» demekle bu türlü kayıdlar ve şartlarla dışarıya kitap çıkarılmasına da müsaade etmiştir.

Fakat bu memlekette asıl kütüphanecilik idaresi tarzı Ragıp Paşa tarafından kurulmuştur, diyebiliriz. Paşanın vakfiyesi bunu açıkça ve çok etraflıca anlatmakta ve bu suretle bize o tarihe kadar devam edegelen kütüphane idaresinin sakim cihetlerini göstermektedir.

Vakfiye pek derin alâkalarla ve pek samimi ifadelerle yazılmış olduğuna göre bizzat Paşanın kaleminden çıkmışa benzer. Bunun birkaç fıkrasını buraya almadan geçemiyeceğim :

1 — Alatarikilistinsah ve istiare hiç bir kıtası kütüphaneden ihraç ve bir ferde iare olunmayıp mutalâa ve intifaı ancak kütüphaneye mahsus ve munhasır kılına.

2 — Gelip mütalâa ile istifade ve istikrap ve mukabele irade eden talebei ulûm ve marif intifadan bir türlü men ve sarfolunmayıp dilediği kitabı arz ve itadan hafızı kütüp olanlar bir türlü izharı aciz ve iba etmeyip teşvik ve tergip ve izaz ve terhip oluna.

3 — Kütüphane Cuma gününden maada hergün tulûışemsten bir saat mürurunda fetholunup grubuşemse bir saat kalınca açık durup bir ferd dahi gelmez ise akşama bir saat kalınca kapısı kapanıp hafızı kütüpler maiyyet ile binnefs edayı hizmete kıyamıtam ve muhafazai kütbe ve şeraiti muharrereye ihtimam edeler.

Ragıp Paşanın asıl kütüphane idaresinde yapmak istediği inkılâp hafızı kütüplerin tayininde olmuştur. Daha düne kadar bir kütüphanenin birçok hafızı kütüpleri vardı. Bunlar haftada bir gün gelirler, nöbetle bu işi görürlerdi. Haftanın diğer günleri de ya bir camide imamlık, hatiplik yahut sibyan mektebinde hocalık veya bir türbede mezar bekçiliği ile geçirirlerdi. Hattâ oralara da nöbetle giderlerdi. Yani bir adamın üzerinde bir değil haftanın her günü görülecek birer vazife toplanmış olurdu. Daha garibi bunlardan birisi ölünce yerine ehil olsun, olmasın - varsa - oğlu geçerdi. Hattâ oğlu sinni rüşte erişmemişse o yaşa gelinceye kadar yerine bir vekil tayin etmek hakkına haizdi. Hulâsa o devirlerde bir adamın geçinebilecek bir para ele geçirmek için **kırk tarakta kırk bezi** bulunurdu ve tabiîdir ki hiç birisini de hakkiyle yapamazdı. Yalnız kütüphanecilik değil bütün evkaf vazife ve memuriyetleri böyle idi.

Bu usulün kütüphanecilikte ve hususiyle kendi kütüphanesinde

olsun fenalığını görüp kaldırmak istiyen biricik idare ve fikir adamımız Ragıp Paşadır. Vakfiyenin bu hususa dair olan fıkralarını ehemmiyetle okunmak üzere aynen alıyorum :

«Berveçhi muharrer haftada altı gün bu veçhile binnefs edayı hizmet hafızı kütüpleri kesbi aharden men'edeceği bedihî olmakla kutü yevmiyye ve intiaşlarına vafi ve medarı maişetlerine kâfi olmak için şeraiti muharrereme riayet etmek şartiyle hafızı kütübü evvele gallei vakfımdan yevmî 120 akçe ve hafızı kütübü saniye yevmî 110 akçe vazife verilen ve erbabı istidad ve istihkaktan iki nefer kimesne hafızı kütübü evvel ve saniye yamak tayin olunup küllü yevm kütüphanei mersumede hafızı kütüplere hizmetlerinde ianet ve kütbü şerifeyi mahallinden ihraç ve vaz'a kemali sa'y ve müsaraat etmek şartiyle her birine yevmî on beşer akçe vazife verile. Ve vazifei mersumelerinin onar akçesi asıl vakfımdan verilip ve beşer akçesi âtiyüzzikir 240 akçeden verile. [30]

Ve hafızı kütüplük cihetlerinin vekâlet ve **kasrıyedi** [31] mugayiri şartım olmakla örfü belde gibi **kasrıyed** murad edenlere, vekâlet ile edayı hizmete mutasaddi olanlara bir türlü cevaz ve ruhsat verilmiye. Ve hafızı kütüplük ancak keddi yemin ve arakı cebinim ile tedarik ve tahsil ve bikaderittake hamei bidaai iktidarım ile ekserisin tashih ve tekmil eyleyip taleben limerzatillahilcemil vekaıf ve tesbil eylediğim kütübü muteberei musahhahe muhafazasından ibaret olmakla hizmeti merkumede istihdam olunanlar beher hal recülü tam ve sahibi ikdam kimesneler olması lâzım ve labüd olmağin sabiyyi nürahik makulesine tevcih olunduğu surette binnefs edayi hizmete liyakatli olmayup birkaç akçe vazifei niyabet ile meçhulülahval bir bigâne ve naehil kimesneyi tevkile muhtaç ve vekâlet ile kütübü merkumemi muhafaza kabil olmadığından maada şurutu muharrereme bir veçhile riayet olunmıyacağı zahir ve hüveyda olduğundan naşi biemrillahi taalâ hafızı kütüplerden biri fevt oldukta sabiyyi mürahik ve na ehil ve na müstahak evlâdı kalur ise evkafı sairede riayet olunan örfü beldeye binaen

---

[30] Birinci ve ikinci hafızı kütüplerle yamaklarına tahsis olunan şu gündelikler o devirde bu seviyedeki adamların başka bir maişet medarı aramaya imkân bırakmıyacak derecede olduğu ve bu o devirlerde bu kadar gündelikle bu türlü adamların geçinebildiklerini gösterir.

Birkaç satır sonra paşanın «Kendulere kesbi aharden iğna edecek miktar vazife tayin olunmağın.» cümlesi de bu mutalâayı teyid eder.

Bu gibi kayıtların hayat pahalılığını ve yaşayış tarzlarını tesbit hususunda büyük kıymet ve ehemmiyeti vardır.

[31] Kasrı yed; elini kısaltmak, elini uzatmamak demektir. Fakat vakıf ıstılâhında üzerindeki vazifeyi başkasına devretmek, onu bir para mukabilinde başkasına satmaktır.

hafızı kütüplük ciheti babası cihetlidir diye bu makule sabiyyi mürahik evlâdına verilmeyip erbabı istihkaktan sahibi liyakat kimesnelere tevcih olunup binnefs edayı hizmet ettirile. Ve hafızı kütüpler berveçhi muharrer Cuma'dan maada haftada altı gün tulûi şemsten mururundan grubu şemse bir saat kalınca beraber hizmeti muhafazada kıyam ve iptidar eylemek şartiyle kenduları kesbi ahardan iğna edecek miktar vazife tayin olunmağın münavebe tarikiyle ve vekil vaz'ile edayı hizmete zinhar ruhsat ve cevaz verilmeyip eğer özü şer'î veyahut manii kavisi zuhur eder ise mündefi oluncayadek müsaade ve müsamaha oluna...

Ve kütüphanei merkum solunda bina eylediğim kebir ve sağir iki bap odalar hafızı kütüplere mahsus ve muayyen olup hafızı kütüp olanlar alâ veçhilmüşareke sakin olup ve münavebe tarikiyle her gece birer neferi mezkûr odada beytutet eyleyüp bir tarik ile tefviz ve icar olunmıya. Ve her sene muharremülharamda.. müfettişleri bulunan efendi dâileri kütüphaneme gelüp mütevelli, kâtip vesair hafeze ve hademeyi cemedüp muvacehelerinde kütübü mevkufeyi yegân yegân ad ve şümar ve her bir nüshayı mufassal ve meşruh kaydolunduğu vech üzere defteri kütbe tatbike himmet ve iktida eyleyüp meremmet ve teclide muhtaç olan mahfaza ve kıtaatın da gallei vakfımdan iktizasına göre tamir ve tecdit olunmasını mütevelli vakfa tenbih ve tekid ederler. Ve bu hizmet vesair nizam vakfı rüyetleri mukabilinde müfettiş bulunan efendilere beher sene vakti merkumede tarafı vakfımdan kürk baha olmak üzere 4800 akçe verile.»

Ragıp Paşa kütüphanesinin bu hususiyetinden, yahut güzelliğinden midir? Veya Paşanın hulûsundan veya iyi niyet beslediğinden mi ileri gelmiştir? bilemem. İstanbul kütüphaneleri arasında ilk defa bu kütüphanenin fihristi İngiltere'de basılmış ve onun hakkında ilim âlemine izahat verilmiştir. İstanbul'da ilk defa yine bu kütüphane fihristinin basılmış olması bir tesadüf eseri midir? Hasılı ne maksatla olursa olsun garpta ve şarkta bu kütüphane için yapılmış olan hizmet tam yerindedir.

Fatih ve Ragıp Paşa kütüphanelerinden başkalarının vakfiyeleri aşağı yukarı biribirine benzer. Bir fevkalâdelik yoktur.

İstanbul kütüphanelerinin adlariyle onları yapanlar ve vakfettikleri kitaplar hakkında devlet ve maarif salnamelerinde izahat vardır. Bu memlekette kitaba karşı gösterilen himmeti anlamak ve kimlerin bu sahada Türk kültürüne hizmet etmiş olduğunu görmek için bunların adları oralarda bulunup okunmak lâzımgelir.

Bu kitabın üçüncü cildinde İstanbul kütüphanelerinin şimdiki vaziyetleri dolayısiyle bir hayli şeyler yazılmış olduğu gibi **Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi** adındaki eserimde de bu mevzu etrafında 64 sayfa kadar tafsilât verilmiştir. Hattâ bu tafsilâta bir mislini ekliyerek ayrıca **Bibliyografya** adında bir risale de neşrettim.

Binaenaleyh İstanbul kütüphaneleri böyle birkaç sayfa ile, ufak tefek risalelerle geçilecek bir mevzu değildir. Bilâkis üzerinde çok durmağa, cildlerle eserler yazmağa değer bir hazinedir. Nitekim Maarif Vekâleti derleme müdürü Selim N. Gerçek bunlar için bir eser hazırlamıştır. Eserde kütüphanelerin plânlarına, kitabelerine ve resimlerine varıncaya kadar tafsilât vardır. Bu kıymetli eserin yakında Maarif Vekâleti tarafından neşredileceğini ilmi ve kitabı sevenlere müjdelerim.

Harf inkılâbı sırasında bu kütüphanelerin muhteviyatını Beyazıt meydanına yığıp yakılmasını teklif ve tavsiye eden ve o kafa ile Bulgaristan'a satılan tarihî evraka bir nazire yapmak istiyen fakat aynı zamanda münevver ve mütefekkir geçinen bazı muharrirlere rastgelindiyse de şükranla kaydedeyim ki Cumhuriyet hükûmeti kütüphanelerle içindeki yazma eserler hakkında reva görülmek istenen bu vandalizme karşı çok hassas davranarak onları muhafazaya itina etmekte bulunmuştur.

IV. RASATHANE

Nücum ve felekiyyata eski nesil tarafından verilen kıymet ve bunlara atfedilen ehemmiyet hakkında «Mektebi fünunî nücum» maddesinde hayli izahat verilmişti.

Bu fennin en iyi ve en yüksek tatbik ve icra sahası - şüphe yok ki - rasathanelerdir. Her ne kadar muvakkithanelerde de bazı basit âletlerle bu mevzu etrafında tatbikat ve istihracat yapılıyor idiyse de bunların daha büyük, daha geniş mikyastakilerinin ancak **rasathane** sayesinde mümkün olabileceği tabiîdir. İşte bu maksatladır ki (935) 1577 senesinde İstanbul'da bir **rasathane** açılmış olduğunu görüyoruz.

Rasathaneyi açan **Takiyüddin**'dir. Bu zat Şam'da doğmuş, orada ve Mısır'da okumuş, sonra İstanbul'a gelerek burada tahsilini tamamlamıştır. Önceleri memuriyete intisap ederek müderrislikte ve uzun müddet kadılıkta, bilhassa Mısır kadılığında bulunmuştur. Takiyüddin **Tihrobraha** ile muasırdır.

Takiyyüddin'in hizmetini ve İstanbul rasathanesinin kuruluşu ile biraz sonra yıkılışını anlatmaya girişmeden önce heyet, nücum felekiyatın şarkta geçirmiş olduğu safhalarla bu ilmin İstanbul'a nasıl gelmiş ve ne suretle tatbik edilmiş olduğu hakkında kısaca izahat verilmek lâzımgeliyor :

İslâmiyetten önce şarkta bilinen felekiyyat ilminin, bilhassa Batlamyos heyetinin İslâmlar ve Türkler tarafından hayli ileri götürüldüğünü, birçok ziçler, takvimler, yeni tarih mebdeleri yapılıp tatbik edildiğini ve nihayet Timurun torunlarından Uluğ Beyin Merga'da büyük bir rasathane kurarak heyet, felekiyyat ve nücuma o ana kadar şarkta ve garpta misli görülmemiş himmetler sarfettiğini ilim tarihleri yazarlar; yine bu tarihler aradan çok geçmeden bu rasathanenin tahrip edildiğini bildirirler. Uluğ Beyin rasathanesiyle kullandığı âletler hakkında denilir ki :

«Merga rasathanesine sarfedilen paranın miktarını müverrihler gayri kabili takdir diye kaydediyorlar. Yalnız bir defa da rasat âletlerinde bazı tadilât icrası için 200.000 altın sarfedildiği malûmdur. Çün-

kü bu rasathaneler için yapılmış olan âletler hayret edilecek bir derecede büyük idi. Meselâ Semerkant rasathanesindeki büyük **rubu' dairesinin** nısıf kutru Ayasofya kubbesinin yüksekliğine yani 60 metreye yakın idi ki gerek içine konulmuş olduğu binaya gerek bulunduğu semte ve yüksekliğe göre âletin hareketini temin için yapılması lâzımgelen makanizmanın büyüklüğü gözönüne getirilirse hayret etmemek kabil olmaz.»

Takiyüddin'in rasathanesini Tophane üstündeki tepede kurmuş olduğu tevatür suretiyle işitilmekte ise de o tepenin neresinde olduğu katiyetle bilinemiyor. Galatasaray mektebinin bulunduğu yere yakın olması çok muhtemeldir.

Birçok tarihçilerimiz rasathane tesisini «çahı rasad ittihazı» tabiriyle ifade eyliyerek ortaya bir kuyu meselesi çıkarıyorlar ki bu hurafeden başka bir şey olamaz. Eski rasathaneler de bugünkiler gibi muhteşem binalardan ibaretti. Bu hurafenin menşei; eski kâhinlerin mağaralarda, kuyularda kehanet yaptıklarına dair işitilegelen esatirî rivayetlere dayanır.

Takiyüddinin bu rasathanede kullanmış olduğu fennî âletler de kayıt ve tesbit olunmuştur. Sayıları 9'u geçen bu âletler eski heyet âlimlerinin ve rasıtların kullanmış oldukları âletlerin en son şeklidir.

Bu âletlerle Takıyüddin'in bulmuş olduğu miktarları bugünkü ilim âleminin buldukları ile mukayese etmiş olmak için deniliyor ki :

«Çalıştığı üç sene gibi pek kısa bir zaman içinde meselâ muaddilünneharın küsuf dairesine olan meylini yani meyli küllî miktarını 23°, 28'40" bulmuştur ki o zamana aid hakiki kıymetinden bir dakika kadar hata ile eriştiği bu neticeye kendinden evvelkiler vasıl olmamış olduğu gibi hemzamanı bulunan Tihobraha dahi erememiştir. Bu kadar incelik ise çıplak gözle yapılan rasadatın son haddidir. Çünkü tabiî bir gözün tefrik ve rüyet kabiliyeti miktarı bir dakikalık zaviyeye kadardır. İstinkâhın **précision** daha ileriye götürülmesi rasat âletlerine dürbinin ve verniyenin tatbiki ile başlar ki bu; Takiyüddinden ancak yarım asır sonra kabil olabilmiştir.»

Takiyüddin'in yıldızı nasıl doğdu ve nasıl söndü?

(980) 1572 senesinde memuriyetten büsbütün çekilerek İstanbul'a gelen Takiyyüddin burada İstanbul'un siyasetçe maruf ve aynı zamanda ilmiyle de müştehir ailelerinden Bursa'lı Kadı zadelerden Kutubdin Efendi ile onun oğlu Mehmed Efendi ve Hace Sadreddin Efendi gibi kimselerle tanışıyor. Bu Kutubuddin Semerkand'e gidip gelen ve Kadı zadei

Rumî ile yine Semerkand'den Fatih tarafından İstanbul'a getirilen Ali Kuşçu'nun torunudur. Bu aile Semerkand'den gelme ve oradaki rasathanede çalışmış kimselerden bulunma itibariyle heyet ve felekiyata meraklı ve müntensiptirler. Yavuz'la birlikte İran'dan İstanbul'a gelen Hasancanın oğlu Hace Sadrettin ise o devrin hatırı sayılır âlimlerindendir ve zamanın hükümdarının hocası da olmak itibariyle büyük bir nüfuz ve kudret sahibidir. Kutubuddin, Takiyüddin'de gördüğü istidat dolayısiyle babalarından kalan riyaziye, heyet ve felekiyat kitaplarını ona vermiştir.

Bu devirlerde ihtisas ve işbölümü şimdiki gibi itibar ve revaçta olmadığından idare adamı olan bir kadı, fıkıh ve hukuk tedris eden nihayet Kur'anı tefsir eden bir müderris, bir müfessir; aynı zamanda bir riyaziyeci, bir doktor ve bir heyetşinas da olabilirdi. İşte Takiyyüddin de Semerkand'den getirilmiş olan riyaziye ve heyet kitaplarını elde edince bütün çalışmasını ve zekâsını bu fenlere hasretmiş ve bu hususta zamanına göre bilinmiyen ilimleri öğrenmiştir.

Esasen daha Mısır'da naip iken Kutubuddin Efendinin diğer oğlu kazasker Abdülkerim Efendi heyet ve felekiyata olan irsî sevgi ve kendisinde gördüğü cibillî istidat ve kabiliyet itibariyle Takiyüddin'i heyet öğrenmeğe teşvik ve tergip etmişti. İşte bu suretle yetişen Takiyüddin tedarik ettiği veya yeniden yaptığı bazı âletlerle bu sırada birtakım rasadatta bulunmuş ve (980) 1572'de «Rîhûn cedid sadüddîn» (Yeni Rüzgâr) adiyle bir zeyc yapıp hamisi hace Sadettin Efendiye ithaf etmiştir.

Bu zeyc : Zeyci İlhanînin Semerkand rasathanesine göre tadil edilmiş bir şeklinden ibaret olduğu zan ve tahmin edilmektedir.

Bu türlü ilmî hizmet ve eserleriyle kendisini muhitine, müşevviklerine iyice tanıtmış olması yüzündendir ki (938) 11 Eylül 1577'de görünen kuyruklu yıldız dolayısiyle ve şeyhislâm Aziz Efendi ile birlikte bir muhtıra yazıp Murad III'e takdim ettiğini görüyoruz.

Murad III'ün nücum ilmine merakı vardı. Hace Sadettin bundan istifade etti. Takiyyüddin'in iradesi altında bir rasathane kurulacak orada yeni bir ziç tertip edilmesi lüzumuna padişahı kandırdı. Ziç, yıldızların hareketlerini tayin için rasathanelerde kullanılan felekî cetvellere denilir. Takiyyüddin huzura kabul olunarak Padişahın iltifatına nail oldu. Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa kendisine padişah namına yeni bir ziç yapılmasına memur edildiği iradesini tebliğ etti. [32]

[32] Kamusu riyaziyatta Kalfa zade İsmail Efendinin hal tercümesinde şu «memaliki mahrusei şahanede o zamana kadar hesabatı felekiyye sittinî usulü ile icra olunageldiği

Rasathane yapılması için hükûmetçe on bin altın tahsis edildi. Bu para bugünkü kâğıt paraya göre 400.000 lira eder ki o vakte göre oldukça büyük bir fedakârlık sayılır.

Takiyüddin kurduğu rasathanede ancak üç sene kadar çalışabildi. Rasathanede kullanacağı âletleri ustalara ve mütehassıslara tarif ederek bizzat yaptırdığını **Sidretülmünteha** adlı eserinde söyler. Bunların adları ile dokuza baliğ olan sayıları malûm ve mazbuttur. Aynı zamanda birkaç eser daha yazdı. Eserlerinden bugün ancak **Sidretülmünteha** ile **Haridetüddürer** elde bulunmaktadır. Birincisi Nuruosmaniye, ikincisi Rasathane kütüphanesindedir.

---

gibi logaritme dahi istimal olunmakta idi. Binaenaleyh zeyci kasını tercümesi Uluğbey zeyci yerine kaim olarak Hisabatı sitinîyye yi hesabatı aşariyyeye tahvile sebep olduğu gibi logaritmenin dahi memaliki şahaneye idhaliyle intişarına badî olmuştur.» fıkrasını görerek buradaki sitinî nin sebîti olduğu fikrini müdafaa etmiş ve ilim, bilhassa riyaziye tarihine bir hizmet olur diye bu noktai nazarımı 181 inci sayfadaki hâşiyede kayıd ve tesbit eylemiştim.

Bu sayfalar yazılıp basıldıktan sonra müdavimi bulunduğum bir mahfelde bu ciheti münakaşa mevzuu yapmış ve **mektebi fünunı nücum** hakkındaki yazıyı ve dolayısiyle bahsi geçen hâşiyeyi orada okumuştum. Dinliyenler arasında dört tanınmış riyaziyeci de vardı. Kimisi hocam, kimisi arkadaşım olan bu riyaziyeciler hemen müttefiken benim görüş ve buluşumu kabul etmediler ve adetâ darıldılar. Sebebi: evvelâ Salih Zeki gibi bir mütefekkire hata istinad etmektir. Saniyen **Sittin** kelimesini yanlış anlayarak riyaziyeci olmadığım halde bu türlü bahislere karışmaklığımdır. Kendimi müdafaa ve meseleyi biraz daha izah edeyim:

A) Salih Zeki benim de hocamdır ve şüphesiz büyük bir mütefekkirdir. Hattâ bunun hayatını ve ilmî hizmetini herkesten önce «Darüşşafaka tarihçesi» adlı eserimde (sayfa 105 - 109) ben yazmıştım. Binaenaleyh hakkımda bu türlü düşünüş doğru değildir.

Salih Zekinin hata edip etmiyeceği bahsine gelince:

Evvelâ: insan olmak itibariyle onun da hatadan salim olmıyacağı kabul edilmek lâzımgelir. Saniyen Salih Zeki'ye bu hatayı yaptıran yazma kitaplardır. Bu kitaplar sebitî yi sitinî yazmışlar Salih Zeki de farkına varmıyarak kitabına geçirmiştir. Yazma eserlerde bir kelimenin kaç türlü tahrife uğradığının biz şarklılar pek farkında değiliz. Fakat garplıların bastırdıkları şark eserlerinin sayfaları altındaki notlar ve kayıdlar bunu açıkça ve hayret edilecek şekilde gösterir. Tevekkeli şair:

Kalem olsun eli ol kâtibi bed tahririn
Ki sevadı rakamı (sûr) umuzu (sûr) eyler
Kâh bir harf sukutiyle kılar (nadir) i (nar)
Kâh bir nokta kusuriyle (göz) ü (kör) eyler

Dememiştir! Şu vesile ile maarif tarihimizin bu cildde de bahsolunan devrini temsil eden bir zihniyete, iskolâstiğe temas etmeden geçmiyeceğim:

Salih Zeki şüphe yok ki kudretli bir riyaziyeci, büyük bir mütefekkirdi. Yazılarında çok mühim esaslara temas etmiş, çok kıymetli eserler vücude getirmiştir; ve kendisinden evvel Türkçede bu yolda eserler yazan olmamıştır. Bununla beraber her sözünü nass telâkki ederek onun yanlış olup olmadığını hiç düşünmemek ve aynen kabul etmek de bir **iskolâstik zihniyetidir.** İskolâstik zihniyetinin fenalığını ise bu memlekette ilk önce Darüşşafaka mezunları cemiyetinde anlatan Salih Zeki'dir ve o konferans bir şaheserdir; Darüşşafaka mecmuasiyle neşredilmiştir. Şair Fikret:

Bugyetültüllâp, Reyhanettüruh, Etturukussinniyye, Velkevakibüddüriyye, düstürüttercih adlarındaki eserlerinin nüshaları elde edilmemiştir. Buğyetültüllâp, hesaptan; Reyhanetürruh ve Düstürüttercih basita tesirinden, Elkevakibüddürriyye de kullandığı saatlerden bahistir.

Rasathanenin ömrü az sürmüş olmasına ve Takiyüddin de bu işe hayatının son zamanlarında başlamış bulunmasına göre talebe de yetiştirememiştir denilebilir. Takiyüddin bu rasathanede çalışmakta ve rasadatını hitama erdirmekte iken Kadı zade Ahmet Şemseddin'in hükümdara «İhracı rasad meş'um ve perdei esrarı felekiyyeye küstahane ıttılâa cüretin vahamet ve âkibeti meczumdur. Hiç bir mülkte mübaşeret olunmadı ki memur iken harap ve bünyanı devleti zelzelenâki inkılâp olmıya» tarzında verdiği curnal üzerine derhal kaptanı derya Kı-

---

Şüphe bir nura doğru koşmaktır
Hakkı tenvir ukul için haktır.

Der. İlimde ve hakikati aramakta şüphe esastır. Bunu şarkta ilk önce **Gazali** ve garpta ise birkaç asır sonra **Dekart** ilme sokmuştur. Ve ancak şüphe sayesindedir ki iskolastik felsefe iskolâstik tedris ve bir kelime ile iskolâstik zihniyet yıkılmağa başlamıştır.

B) Bahsolunan kelime **sitini** veya **sebiti** değil **sittinî**dir; **Sittin** Arapcada altmış demek olduğuna göre (1/60 üzerine kurulmuş bir usul demektir) diyorlar. Niçin itiraf etmiyeyim: Bu kelimeyi kamusu riyaziyatta ilk gördüğüm zaman ben de böyle sanmıştım. Fakat İbni Haldûn mukaddemesinde **Sebiti** hakkındaki izahat bir an için sapmış olduğum bu fikirden beni derhal caydırdı ve öteki tezi müdafaaya mecbur etti. Riyaziye tarihinde **usulü âşariyeye** mukabil bir de **usulü sittinî** mevcut olup olmadığı hakkında katî bir hüküm verebilmek için evvelâ yine **Salih Zeki**'nin kamusundan bu kelimeye dair olan izahatı alayım:

Aşar: onda bir demek olan öşrün cemi ise de riyaziye ıstılâhında mertebeleri mütevalî surette yekdiğerinin onda birine muadil olmak üzere yürütülen kesirleri ifade eder. Meselâ 2.75 metre denildiği zaman 2 adedine bunun kısmı sahibi denildiği gibi kalan yüzde yetmiş beş kısmını gösteren 0,75 miktarına da kısmı âşarî denilir. Yine bunun gibi meratibi mütevali surette 1-10, 1-100, 1-1000 olan küsûrat ile bu küsûrata aid hesaplara da aşarî denilir..

Şu izah karşısında acaba 60 üzerine kurulmuş olan **usulû sittinî** nedir? Salih Zeki kamusunda (Sayfa 347-358) birçok usullerden bahsettiği halde sittinî usulü hakkında bir tek cümlesi yoktur. 60 üzerine kurulmuş olan usul acaba 1-60, 1-600, 1-6000, mıdır? Salih Zeki yalnız bunun adını söylemiş fakat izah etmemiştir. Hattâ yine Salih Zeki bütün usullerden ve bunları hangi milletlerin icad ve tatbik ettiğinden uzun uzadıya bahsettikten sonra der ki: (Sayfa 352).

«Gerek usulü aşarî, gerek usulü humasî veya usulü işrini vücudu beşerden iktibas edilmiş birer usulü tabiiyeden ibaretir. Çünkü iptidayi emirde insanlar parmaklariyle tadada başladıklarından çoğu iki elin parmaklarını nazarı itibara alarak usulü aşarinin esasını vaz ve tesis etmiştir, bazıları ise yalnız bir elin parmaklarını nazarı dikkate alarak usulü humasîyi ve diğer bazıları da iki ve iki ayağın parmaklarını kullanarak usulü işrinîyi vücude getirmişlerdir.

Daha sonra fikri beşer bir şeyin 2, 3, 4, 6 ve 12 ile taksimini 5, 10, 20 ile taksiminden daha kolay bulduğu için mesahe hususunda usulü isna mesahe hususunda usulü isna aşeriyi kabul eylemiştir. İşte alelumum mikyasatı kadimenin 12 adedinin

lıç Ali paşaya emreyliyerek bu zat rasathaneyi bir gece içinde yerle beraber etmiştir. [33]

Kadı zadenin bu yolda curnal verip rasathaneyi yıktırması onun fenalığından değil, rasathaneyi kuran Takiyüddin'in Hace Sadettin Efendiye mensup olmasından ve kendisinin de onu çekememesinden ileri gelir.

Dinin dünya işine karışmamasındaki lüzum ve isabeti şu hâdise de teyid eder. **Kadı zadelilerin** Medrese programlarına riyazî ve tabiî ilimlerin konulmasına muarız olduklarını bundan önce medreseler bahsinde görmüştük. İleride tekyeler bahsinde de yine Kadı zadelilerin yobazlıklarına temas edilecektir.

Buradaki rasathane hâdisesi de onların seyyiat hanesine kaydedilmiştir. Takiyyüddinin ilmî faaliyeti bu cahilce müdahelelerle durdurulmıyarak işe başlıyan ve beynelmilel bir şöhret almış olan birkaç Tihobra da İstanbul'da yetişmez miydi?

Bu rasathanenin yıkılmasından Tanzimattan sonra yenisi açılıncaya kadar arada geçen zaman içindeki kaybımız telâfi edilemiyecek derecede büyüktür.

Asrî rasathane hakkındaki izahatı bu eserin üçüncü cildinde göreceksiniz.

---

ezafı üzerine müesses olmasındaki hikmet bundan ibarettir... Fakat bu usul akvamı kadimenin hiç biri tarafından nazarı itibara alınmamış, yahut alınmışsa da kabulü âmmeye mazhar olmamıştır.»

Görülüyor ya muharrir Afrika'da Amerika, Hind'de vesair yerlerde en iptidaî kavimlere varıncaya kadar hepsinin buldukları ve kullandıkları bütün usulleri münakaşa ve izah eylediği halde 60 üzerine kurulmuş olduğu söylenen fakat hangi millet tarafından icad edildiği bilinmiyen **usulü sittini**den hiç bahis yok.

Ertesi hafta aynı mahfele gittiğim zaman; küçük bir riyaziyat tarihi de yazmış olan diğer bir riyaziyeci arkadaşın da o gün orada bulunduğunu ve hep birlikte meseleyi münakaşa ettiklerini görünce sevindim. Meşgul olmuşlar, bu mevzu hakkında hayli şeyler bulmuşlar. Münakaşayı can kulağiyle dinledim ve her zaman olduğu gibi bu defa da çok istifade ettim. Anladığıma göre: Salih Zeki'nin söylememiş olduğu altmış üzerine kurulmuş olan usulü Asûriler icad ve tatbik etmişlerdir. Bunlar daireyi 360 dereceye, dereceyi altmışa..... taksım ettikleri gibi seneyi 360 güne ve saati 60 dakikaya..... taksim etmek suretiyle bilhassa zaman ölçülerinde bu hesab kullanmışlardır. Fazla tafsilâta lüzum görmüyorum; işte:

Barikai hakikat müsademei efkârdan çıkar

Dedikleri budur. Şüphe etmekte hakkım yokmu imiş? Her ne kadar **Sittinî**nin **Sebitî** ile alâkası olmadığı anlaşıldı ise de Salih Zeki'nin hiç bahsetmemiş olduğu Asûrilerin hesab ölçüleri de şu suretle meydana çıkmış olmadı mı? Kitabın neşrinden önce hem yanlışımı düzelttikleri, hem de Salih Zeki'nin eksiğini tamamladıkları için değerli arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Talebe mecmuası, 1932. sayı 19, 20, 22. (Kanaat kütüphanesi) [Bu bahsin esası rasathane müdürü Fatih Gökmen'in bu yazısından iktibas olunmuştur.]

[33] Asarı Bakiye. Salih Zeki. İstanbul M. A. 1309 sayfa 201.

V. FETVAHANE

Medresede öğrenilen şer'î ve fıkhî (hukukî) bilgilerin en yüksek tatbik sahası **fetvahane** idi. Bugünkü ıstılâhlarla söylemek lâzımgelirse Osmanlı teşkilâtında fetvahane bir hukuk akademisidir.

Bu müessesenin başında bulunanlara **Fetva emini** denilirdi. Şeyhislâmların bir adı da **Müftiyülenam** olduğuna göre asıl fetva eminleri şeyhislâmlardır demek daha doğru olur. Ve ilk zamanlarda da esasen böyle idi. Fetva eminliği ihdası sonralara düşer. İbrahim Müteferrika'nın ancak fetva almak sayesinde matbaa açabildiğini tarihlerimiz yazdığı gibi devlet garplılaşmak istediği, askerin kıyafetini değiştirmeğe lüzum gördüğü zamanlarda bile fetva almadan harekete geçemezdi.

Müftiyülenamlar herhangi bir mesele hakkında **fetva** adı altında kendi kendine bir karar ittihaz ve tebliğ edebildiği gibi gerek halk, gerek hükûmet tarafından sorulan suallere göre de fetva verirlerdi. Hattâ fetvahaneye yalnız Osmanlı hükûmeti veya halkı tarafından değil yabancı hükûmetler ve başka dinde bulunanlar tarafından da bazan hukukî ve idarî meseleler sorulduğu da olurdu.

Nitekim dört tarafı başkasının malı olan bir tarlanın yolunun nereden geçmesi lâzımgeleceğine ve babasının ölümünden 24 ay sonra doğan bir çocuğun nesebinin kime isnad ve ne suretle isbat edileceğine ve ikiz doğan çocuklardan hangisinin büyük sayılacağına dair fıkhın yani İslâm hukukunun noktai nazarı yabancı hükûmetler tarafından fetvahaneye sorulmuş ve fetvahanece verilen cevapları garp âleminin hayret ve takdirle karşılamış olduğunu yine garp hukukçularına atfen söylerler. [34]

---

[34] Bu suallerin birincisine tarlanın suyu nereden gidiyorsa yolunun da oradan olacağı; ikincisine 24 aydan sonra doğan çocuğun nesebinin babasına isnadı; üçüncüsüne ilk doğan çocuğun değil ikincisinin büyük sayılacağı tarzında cevaplar verildiği söylenmektedir.

Fetvayı istiyenler ikinci sualin cevabiyle birlikte maddî bir delil de gösterilmesini rica etmişler ona karşı da: çocuğun babasının mezarı açılarak amudu fikarisinden bir tanesi çıkarılıp temizce yıkandıktan sonra çocuğun kanından birkaç damlanın o kemik üzerine damlatılması tavsiye edilmiştir, kemik çocuğun kanını mass ederse babası olduğu sabit olur. Fakat muarızları ikna için yine o kemiğe başka ço-

Bu bakımdan fetvahanenin gördüğü işleri şimdiki temyiz mahkemesinin Devlet Şûrasının ve en son Millet Meclisinin kanun yapmasına, kanunları tefsir ve tavzih etmesine benzetebiliriz. Ve onların ayarında bir müessese sayabiliriz. Benzetmeğe hacet de yok. Son zamanlarda bile fetvahane şer'î mahkemelerin temyiz dairesi idi. Fetva eminliği Osmanlı hükûmetinde idarî olmaktan ziyade siyasî ve dinî kuvveti haiz bir memuriyet idi ve fetva bu memurların elinde iki tarafı keskin bir kılıç gibi bazan hükümdarın, bazan halkın leh ve aleyhinde kullanılırdı. Bundan dolayıdır ki bir memleket halkının başa çıkamadığı, bir ordunun hakkından gelemediği zalim bir hükümdarı iki satırlık bir fetva çok kere yerinden kaldırabildiği gibi bazan da bu silâh zavallı halkı o zalim hükümdarın esareti ve zulmü altında inlettirmek hususlarında kullanılırdı. İstenilmedikleri zamanlarda tac ve tahtlarından mahrum edilen hattâ idam olunan hükümdarlar hakkında hep bu yoldan gidilmiş olduğu gibi vakit vakit onlar lehinde ve halkın aleyhinde verilmiş olan fetvalarla da Osmanlı tarihi doludur. Uzun misaller vermeğe bu eserin çerçevesi müsait olmadığından daha dünkü vaka demek olan 31 Mart 1325 de Yeşilköy'de (Ayastafanosta) âyan ve mebusan bir arada olarak toplanan meclisi millînin istemesi üzerine ancak şeyhislâm Ziyaeddin Efendiden fetva aldıktan sonra Abdülhamit II hakkında hal' kararı verildiğini ve şeyhislâm Dürri zade Abdullah'ın millî mücadeleyi durdurmak için fetva vermiş olduğunu hatırlatmakla iktifa ederim.

Fetvanın ve fetva eminlerinin din sahasındaki siyasî rollerinin en canlı misalini umumî harp başlangıcında şeyhülislâm Hayri Efendinin mukaddes cihad fetvasiyle, harp sonunda Medinenin İngiliz'lere teslîminde gördük. Mukaddes cihad fetvası Arap, Fars ve Urdu dillerine tercüme edilerek yüz binlerce nüsha bastırıp Almanlar vasıtasiyle İngiliz ve Fransız müstemlekelerine ve Rusya içlerine muhtelif vasıtalarla gönderilmiş ve bu suretle fetva müessesesi bir harp âleti olarak da kullanılmıştı. [35]

Medine'nin teslimi işine gelince :

O sırada hükûmet mağlûp olmuş, düşmanla sulh muahedesi yap-

çukların kanları da damlatılarak massetmediği görülürse bu da ikinci bir isbat olur denilmiştir. Bugünkü tababet ilmi de kan tahlili suretiyle nesebi isbat ediyor. Acaba bu kemik meselesinin bugünkü ilmî kanaatlar karşısında mevkii var mıdır? Ve böyle bir şey olabilir mi? Böyle bir tecrübenin yapılarak bu rivayetin doğru olup olmadığının ortaya çıkarılması tabiplere düşer.

[35] Abdülhamidin hükümdarlıktan indirilmesi hakkındaki fetva 14 Nisan 1325 (1909) tarihinde çıkan günlük gazetelerde bulunacağı gibi Dürri zadenin millî mücahidler aleyhindeki fetva sureti de Ceridei ilmiyye'de bulunmaktadır.

mış ve muahede icabı olarak da İslâmiyetin mukaddes şehirlerinden birisi olan Medine'nin düşmana teslimi kararlaştırılmış, fakat Medine'deki ordu kumandanı bunu tanımıyor ve şehri düşmana teslime razı olmuyordu. Kumandana bu siyasî zarureti anlatmak vazifesiyle Medine'ye gitmeğe ne sivil, ne asker hiç bir memur cesaret edemiyor ve nihayet deniliyor ki bu iş ancak fetva ile olur ve bunun için de kâğıt üzerine yazılmış bir fetvayı değil **canlı fetva** olan **emini** Medine'ye göndermek lâzım.

Bu karar üzerine kumandanı ve Medine ahalisini teslime razı edebilmek için İstanbul'daki fetva emini ve Mecellei Ahkâmı Adliye şarihi küçük Haydar Efendi bir İngiliz harp gemisine bindirilerek Medine'ye gönderilmiş ve ancak bunun sözü üzerine kumandan ve ordu Medine'yi bırakıp Türkiye'ye dönmüştür.

Fetvanın mahiyeti ve fetva emininin kuvvet ve kudreti hakkında bu misaller kâfidir sanırım. Bundan dolayıdır ki Osmanlı tarihinde ve idare teşkilâtında asıl fetva emini olan şeyhislâmların yüksek ve müstesna bir mevkii vardı.

Kanunu teşrifatı Devleti Aliyye de bu makam şöyle anlatılmaktadır :

«Bu makamı saminin rütbei celilesi gayet âlidir. Zira bu rütbei aliyyei diniye ve vazifei nazifei ilmiyye sahibi varisi ulûmu eimmei müctehidindir ve asrında halifei hazreti ebu hanifei güzindir. Selâtini ızam bunlara tazim ve kıyam ederler ve meclisi mülûkânelerinde kıyam ettirmeyip mahsus ihramferş ettirip ve izni kuud ile teşrif ve muvakkar buyururlar. Fi asrına haza merasimi devlet muktezasınca sahibi mühri vekâlet olan vekili saltanattan gayri cümleye bunlar takaddüm ve tasaddur ederler. Tariki ilmiyye ve tariki seyfiyye ricalinin uzeması alelumum bunların desti şeriflerin takbil ile iktisabı şeref etmek için makamı lâzımülihtiramlarına varırlar ve bu zatı sütude sıfat uzema ve kibardan bir ferdin ziyaretine varmazlar. Bazı umuru mühimme ve mesalihi muazzama için mükâleme ve istişare iktiza etse veziriâzam hazretleri bunları saraylarına davet ederler ve davetine dahi meratibi umumiyede olan kimseler gönderilmeyip eşrefi menasıbı kalemiyye olan riyaseti küttap makamında bulunan zevat gönderilir ve davet olunur. Teşrif ettiklerinde istikbal ve teşyilerinde bizzat sahibi devlet hazretleri kemali tazim ve tevkir ederler ve ilâm ve işaratına min gayri tereddüdin vazı kalemi kabul buyurup re'y ve kavli sevabların tenfiz edeler. Ve muazzamatı umurun cümlesinde bunlarla meşveret ve ümmehatı din ve devlette reyi fazılâne ve ictihadı muhakkikanele-

rinden istimdad ve istianet buyurmalarında dünyevî ve uhrevî nice fevaidi azime ve menafii cesime olduğu muhtacı beyan değildir.» [36]

Bu makamda Molla Hüsrev, Ali Cemali, İbni Kemal, Ebussuud, Hoca Sadettin gibi âlim ve münevver adamlar bulunduğu müddetçe haki katen Türklüğe ve kültüre hizmet etmişler, fakat sayıları yüz otuza kadar çıkan müftiyülenamlar arasında geri fikirli olanlar yüzde doksanı geçer. [37]

(1262) 1845 de açılan darülfünunun kapatılmasına bir konferans yüzünden fetva verenler bunlar arasında bulunduğu gibi bu eserin ikinci cildinde iptidaî mektepler kısmında yazıldığı gibi o mektepleri uzun müddet ıslâhtan geri koyan da yine bunlar arasında idi [38]

---

[36] İlmiyye salnamesi. Sayfa 318.

[37] **Molla Husrev;** Fatihin hocasıdır. Fatih Molla Hüsrevi ziyade takdir ederdi. Ondan bahsettiği vakit (zamanımın ebu hanifesidir) diye hakkındaki teveccüh ve muhabbetini gösterirdi. Molla Hüsrev de etvarı hâkimane ve evzaı dindaranesiyle gerek padişahın, gerek halkın muhabbetini celbederdi. Derse gideceği zaman talebesi evinin önüne toplanır. Molla Hüsrev'i debdebe ve ihtiram ile medreseye kadar götürür yine o suretle evine getirirdi (İlmiye salnamesi sayfa 319).

Ali Cemali Efendi: Evinin penceresinden bir zembil sarkıtır, müşkülü olanlar müşküllerini bir kâğıda yazarlar, zembilin içine atarlardı. O da vakit vakit pencereden uzanarak zembili yukarı çeker, sorulan suallere cevaplarını yazıp yine zembille aşağı sarkıtırdı. İşte bu sebepten kendisine «Zembilli müftü» ünvanı verilmişti. Zamanında müftülük makamı kazaskerlere ve vüzeraya takaddüm etmiştir. (İlmiye salnamesi Sayfa 343)

İbni Kemal; Osmanlı ulemasının en büyüklerindendir. Alim, fazıl, şair, müverrih idi. (200) e yakın eseri vardır.

Ebussuud Efendi; Osmanlı ulemasının yüzünü ağartanlardandır. Kavanini Osmaniyeyi şer'i şerife tatbik eden de odur. Bir günde 1213, diğer bir günde 1412 fetva verdiği meşhurdur. Bu fetvaların kâffesi de en mühim mesaili şer'iyye üzerinedir. «İrşâdül aklısselîmi ilâ mezâyel Kur'an-ıl âzim» adındaki tefsiri gayet meşhurdur. Şiire rağbet eder, ilmi fıkıhta dayihane bir iktidar gösterirdi. (İlmiyye salnamesi Sayfa 376)

Osmanlı şeyhislâmlarının pek çoğunun siyaseti devlette tesirleri görüldüğü halde Ebussuud Efendinin siyasî vazifesi de ilim sahasından harice çıkmamıştır. Arapçası pek kuvvetli hattâ beliğ olacak ki Kanuni'nin ölümü üzerine yazmış olduğu «E sûtüsaikaten em nefhatess sûrî fel ardu kadmeliet min nukrî nakuri» (Yıldırım gibi yahut israfilin sûrunun nefhası gibi sesleniyorum. Yeryüzü israfil'in sûrunun sesiyle dolmuş gibidir.)

İle başlıyan mersiyesini Şeyhi Mecaniyüledep'e almıştır. (Cild 5, Sayfa 144)

Hoca Sadettin; âlim, fazıl, şair, müverrih ve siyasî idi. Murad III ve Mehmed III devirlerinde orduyu ve sarayı büyük bir nüfuz ile idare etmiştir. (İlmiye salnamesi Sayfa 416)

Galata'da Takiyüddine rasathane yaptıran da bu zattır. Tasavvufa da intisabı vardı. Kuşeyriye risalesini tercüme etmiştir.

[38] Kapatılışın sebebi ve sureti hakkında kitabın ikinci cildinde ve Darülfünunu Osmanî bahsinde izahat vardır. Lütfen oraya bakınız.

Umumiyetle fetvanın hukukî mahiyeti üzerine şimdiye kadar birçok sözler söylenmiş, hayli yazılar yazılmıştır. O mevzua burada tekrar teması fazla bulur ve kısaca şunları söyliyebilirim ki: Bu sistem idarede karışıklığı, adliyede anarşiyi, halk arasında da ahlâksızlığı doğurmuştur.

Fetva esas itibariyle Allah'ın ve Peygamberin sözlerine dayanmakla beraber bu sözleri herkes başka türlü anlayıp tefsir ettiği için herhangi bir mesele hakkında türlü türlü fetvalar verilirdi. Bununla beraber cehalet yüzünden her müftü Kur'andan, hadisten ve fıkıh kitaplarından doğru hüküm ve netice çıkaramadığından ve çıkarmak istiyenlerin de mevcut anarşiyi arttırdıkları görüldüğünden **Babı içtihad mesduttur** yani «ictihat kapısı kapanmıştır» diye ortaya bir mesele çıkartılmış bununla herkesin istediği veya aklına geldiği gibi fetva verilmesinin bir dereceye kadar önüne geçilmiş ve bunda oldukça isabet de edilmiştir.

Bu kapıyı son zamana kadar kapamamış olan İran'ın haliyle Osmanlı hükûmeti arasında bir mukayese yapılırsa oradaki neticenin bundan dolayı daha elim olduğu tesbit olunur. Şu kadar var ki fetva usulünden büsbütün vaz da geçilmemiş, fetvahaneye herhangi bir mesele sorulsa İslâmiyetin ilk zamanlarında büyük tanınan müftüler o mesele hakkında ne demişlerse onların tekrariyle iktifa olunagelmiştir. Bunun neticesi de şu olmuş ki meselâ diş doldurmak caiz midir değil midir? diye sorulsa; eski müftülerin zamanında böyle bir mesele sorulmamış ve fetva verilmemiş olduğu ve eski kitaplarda olmıyan bir mesele hakkında yeniden fetva verilmesi de yasak edildiği için yeniden içtihad edilerek bir hüküm verilememiş ve bu yüzden halk da dişini doldurup doldurmamak hususlarında hayret ve tereddütte bırakılmıştır.

Eski değerli müctehitlerin sayısı binleri geçerse de içlerinden ancak dördünün; hanefi, şafiî, hanbelî ve malikî müçtehitlerinin gittiği yol beğenilmiş ötekilerin yolundan kapalıdır diye gidilmemiştir. Fakat Tanzimattan sonra bu dört yolun da karışıklığı arttırdığı görülerek mahkemelerce olsun bir tek yoldan gidilmek ve hakkı kazada birlik temin etmek için bir **cemiyeti ilmiyye** kurulup **mecellei ahkâmı adliyye** adı altında bir **medenî kanun** yapılmıştır.

Şurası gariptir ki Tanzimattan beri hükûmet ve halk az çok teşriî hayata atılmış bir medenî kanun yapılmış bir hâkim yahut hukuk, bir naip yahut kadı mektebi açılmış, bir temyiz mahkemesi, bir devlet şurası kurulmuş ve nihayet en büyük, en geniş teşri' sahası olarak bir mebusan meclisi açılmış olduğu halde fetvahane müessesesi yine faali-

yetini kesmemiş ve Osmanlı hükûmeti son nefesini alıncaya kadar neşriyat ve tebliğatta bulunmuştur.

Bir meraklı fikir adamı çıksa da yazma veya basma yüzlerce cild tutan fetva mecmuaları içinde **Müftiyülenamların** imza ettikleri fetvalar arasında, ilme, dine, akla, mantıka ve nihayet medeniyete ve insaniyete aykırı görülen fetvaları toplayıp neşretse ne ucubeler, ne garibeler göreceğimizden şüphe etmeyiniz.

Bu eserin çerçevesi fazla izahat vermeğe müsait olmadığından yalnız son dört sene içinde verilmiş ve fetvahanenin resmî gazetesi olan **ceridei ilmiyye** ile neşredilmiş olan birkaç fetvayı seçip - umumî bir fikir edinmek üzere - aşağıya koyuyorum. Bu fetvaların bir kısmı halk, bir kısmı resmî daireler tarafından sorulmuş ve istenmiş ve yine bazısı müracaat üzerine bazısı da yazı ile vaki olan suale cevap olarak verilmiştir :

§ Dut yaprağiyle terbiye olunan ipek kurdunun nesç ettiği kozak güneşe ilka olunmadıkça ipekten intifa' mümkün olamayıp lâkin ol kozak güneşe ilka olundukta içinde hay olan kurt helâk olsa bu fiil mekrûh olur mu? Elcevap olmaz (Sayfa 44)

§ Zeyd ilâç için bazı edviye ve edhane hamirden hasıl olan bir fincan arakı (rakıyı) karıştırıp bedenine sürse anınla namaz kılmak caiz olur mu? Elcevap: Olmaz. (Sayfa 865)

§ Vücudu insanda demi fasitten mütevellid çiçek tabir olunur cüderi illeti ekseriya avanı tufuliyette zuhur ile bazı etfalin helâkine ve bazı aharin ama misillû tefviti azalarına bitakdirillâhı taalâ müeddiye olmakla illeti mezkûrenin kablezzuhur tahfif ve teshilile def'i mazarratı hakkında bittecrübe sebebi zahir ittihaz olunan telkihi cüdderi biiznillahı taalâ mazarratı mezkûrenin def'ine sebep olduğu hüzzakı etibbayı müslimin haberleriyle mütehakkik olsa yakı misillû çiçek aşılamak ile etfale müdevat caiz olur mu? Elcevap: Olur. (Sayfa 66)

§ Bir mescidde imam ve hatip olan zeydin meclisi fısıkta hanendelik etmek ve muzhik kıyafete girip nası güldürmek mutadı olmakla amru hâkim zeydi azledip yerine ehil ve mütedeyyin bir kimse neyi imam ve hatip nasbetmeğe kadir olur mu? Elcevap : Olur. (Sayfa 2237)

§ Zeyd kenduye namahrem olan nisvan ile ekseri evkatta musahabet eder olsa zeyd ta'zir olunup zecir ve menolunmak lâzım olur mu? Elcevap: Olur. (Sayfa 1666)

§ Mehmed imzasiyle 22 Cemaziyülahir 1338 tarihinde fetvahaneve bilvürud: Taşa naklolunmak üzere amme cüz'ü şerifinin eczalı ola-

rak yazılmasında indellah mesuliyet terettüp edip etmiyeceğine dair vaki olan suale cevaptır : Eczalı mürekkep tahir olmak ve hini kitabette hürmeti lâzımayı ifa etmek şartiyle cüz'ü şerifin kâtibine mesuliyet terettüp etmez. (Sayfa 2034).

§ Darülhikmeden 26 Muharrem 1340 tarihinde bilvürud: Erkeklerin tedavisine mahsus hastahane koğuşlarında hastabakıcılık vazifesiyle kadınların tavzif ve istihdam edilmelerinin şer'an caiz olup olmadığına dair vaki olan istiftaya cevaptır: Mealine nazaran ricali ecnebiye bakıcılığında taifei nisanın istihdamları muvafık şer'i âli değildir. (Sayfa 2306)

§ Numan imzalı 5 Safer 1340 tarihinde bilvürud: Lavanta ve kolonya ve emsali ıtrıyyatın istimali caiz olup olmadığına dair vaki olan istiftaye cevaptır.

Mealine nazaran lavanta ve kolonya ve bunların emsali ıtrıyyatta ispirto denilen madde bulunduğu ispirto da şarap ve şarabın gayri her neden istihsal olunursa olunsun arak (rakı) nevinden olduğu surette bu gibi ıtrıyyatın istimali ve bunlardan hiç bir suretle intifa' olunması mukarini cevazı şer'i âli olamaz ve bunlar necaseti galizeden olmakla cevazı salâta münafi miktarda musallinin gerek vücud ve libasında, gerek namaz kıldığı mahalde bulunursa bu halde kılınan namazların şer'an iadesi lâzımgelir. (Sayfa 2364) [39]

§ Zeydi müslim gayri müslimlere mahsus şapkayı başına vazeylese zeyde tecdidi iman ve nikâh lâzım olur mu? Elcevap: Olur (Sayfa 2539)

§ Şükrü imzalı 13 cemaziyülahir 1340 tarihinde fetvahaneye bilvürud: Kasımpaşa'da Sinan paşa camii şerifinde tarikati kadıriyye usulü üzere âyin icrası caiz olup olmadığına dair vaki olan istiftaye cevaptır: Mealine nazaran minnelkadim cevami ve mesacidi şerife olan mahallerde âyini tarikat icrası gibi hâlâte mesağı şer'î yoktur. (Sayfa 2470)

§ Kâzım imzalı gurrei zilkade 1338 tarihinde fetvahaneye bilvürud: salâtı mefruzeyi mütakip camii şerifde ibadet ve ezkârda bulunmağa mesağı şer'î olup olmadığına dair vaki olan istifnaye cevaptır: Bidatden ictinap ederek sünneti seniyye ve usulü şeriyyeye muvafık surette cevami ve mescidde zikr ve tehlil ve tekbir ve evrad gibi taatın icrası meşru olur. (Sayfa 2066)

---

[39] Garpta ve Şarkta pislik ve temizlik hakkında «Türk şehirlerinde imaret sistemi» adındaki eserimde izahat ve bir de mutalâam vardır. Lütfen oraya bakınız.

Okuyucuların bu fetvalar hakkındaki umumî kanaatlarına karışmak istemem ve yalnız şu üç hâdise karşısında birkaç söz söylemekle iktifa ederim :

Bunların şapka hakkındaki hüküm karşısında omuzlarımızı silkip geçmekten başka ne yapabiliriz? Fes de Türkün ve İslâmın malı değilken yüz sene önce başımıza geçirilmiştir. Bunun yerine şapka giydirilince hüküm neden değişsin?

Hastabakıcılık hakkındaki hükme karşı da bu adamlar içtimaî hayatı anlamamış oldukları gibi İslâm tarihini de öğrenmemişlerdir der geçeriz. İslâmiyetin doğduğu zamanlarda bile kadınların harbe gidip askerlere hizmet ettiklerini, yaralarını sardıklarını tarihlerle din kitapları yazıp dururken ve hayattan ibaret olan din de bunu böyle emrederken 1340 sene sonra bunun aksine fetva verenlere ne ad verileceğinde hayretteyim!

Bir fetvada camilerde tarikat âyini yapılmaz, ötekinde şu veya şu şartlarla yapılır denilmesindeki tezada ise diyecek yoktur değil mi?

Alkole ve alkolden yapılan şeylere gelince: Mikrobun keşfedilmiş, hastalık sırayetinin ne demek olduğu bilinmiş olan bu devirde bir sivrisinek ısırsa yerini kolonya ile oğup mikrobunu öldürmeği mekteplerde kıraat kitaplarında bile okuyup öğrenen yahut amelî hayatta evinde anasından, babasından gören ve evine gelen bir doktorun herhangi bir yaraya bakmadan önce elini, kullanacağı âleti ispirto ile yıkamak veya ispirto alevinde yakmak suretiyle temizlendiğini gören ve kendisi de gördüğünü yapan kadın, erkek, genç ihtiyar, âlim, cahil bütün bugünkü nesil «ispirtodan haram olan müskürat da yapılıyor» diye [40] alkolü ve ondan yapılan kolonya ve emsalin necis yani pislik telâkki eder ve kullananları kâfir sayarsa ve bunu müftiyülenam olduğu için dine atfen ve - memur olduğu için - hükûmet ağzından söyler hattâ resmî bir gazete ile de neşrederse bunu böyle düşünen şahısla tabi olduğu rejime ne ad verilmek lâzımgeleceğini tayinde âcizim! Ne ad verileceğini düşünmiye ve bulmıya hacet yok. Cumhuriyet rejimi kararını verdi. Ve bu müessesseyi işte bu türlü geri düşüncelerinden ve artık maksat ve gayesi kalmamış olduğundan dolayı yıktı, bir daha dirilmemek üzere tarihin derin çukurlarına gömdü.

---

[40] Fetvanın yazılışına göre rakı ispirtodan değil, ispirto rakıdan çıkarıldığı zannediliyor. Böyle ise daha cahilâne bir fetva değil midir?

VI. MECELLE CEMİYETİ

Fetvahanenin ictihad ve fetvalarına sabit ve değişmez bir çehre vermek maksadiyle bir medenî kanun yapmak fikri 1839 inkılâbından beri hükûmetçe düşünülmekte idi. (1270) 1853 de mektebi nüvvab bu işe yaramak için açılmış olduğu gibi (1284) 1867 de kurulan cemiyeti ilmiyye de buna çalışacaktı.

Her ne kadar bu tarihten biraz önce İslâm fıkhının muamelât kısmını ihtiva edecek **metni metin** adında bir kitap ortaya koymak maksadiyle meclisi âlîi tanzimat denilen o devrin biricik teşriî meclisinde bir komisyon teşkil olundu ise de ağır giderek bir şey yapamamıştı.

Bir medenî kanun yapılması konuşulduğu ve düşünüldüğü sırada yeniliğe aid her işte olduğu gibi bunda da şark kültürüne bağlı olanlarla garplılaşmak istiyenler arasında bir münakaşa ve mücadele kapısı açılmıştı. Türkler için yapılacak bir medenî kanunun kökü şarkta mı, yoksa garpta mı olmalı idi? İşte bu uzun münakaşalara sebebiyet veriyordu.

Said Paşa hatıratında bu meseleye temas ederek der ki :

«Âli Paşa Sultan Abdülaziz'e takdim ettiği lâyihai mufassalai meşhuresinde tab'ai Hıristiyaniyenin müsavatan hukuk ve menafii memleketen müstefid olmaları lüzumunu **Cod sivil**in mehakimi devleti âliyyede tatbikini tavsiye etmiş ve Fransız Cod sivilinin Arabî tercümesi ıslâhatı adliyeyi tamamiyle havi olduğu için bunun nüshai Arabiyesinden tercümesi dahi bana havale olunmuştu. Sonra mecellei ahkâmı adliyenin yapılması fikri galebe ettiğinden Cevdet Paşa ana memur oldu. [41]

---

[41] **Cod Sivil** Fransız medenî kanunudur. Garp hükûmetlerinin çoğu bu kanundan istifade ettiği gibi Arapçaya hatta Türkçeye de tercüme olunmuştur. Hıristiyan ve Roma hukukunu yıkmak ve lâyik bir idare kurmak maksadiyle Napolyon Bonapart tarafından tanzim ve neşredilmiş olduğu için buna **Cod Napolyon** da denilir. Napolyon Mısır'dan döndükten sonra tertip ve neşrolunmuştur. Sait Beyin **Hukuku siyasiyyei Osmaniye** adındaki eserine göre: «Bugün Fransa'da mevcut olan **Cod sivil** veya **Cod Napolyon** denilen kanunu medenî ki bizim mecelle makamındadır. Kendisinin Mısır'a gitmesinin eseridir. Çünkü o vakitlerde Mısır'da pek çok ulemayı İslâmiye

Evet! Said Paşanın dediği gibi nihayet şarkçılar galebe çalarak kurulan cemiyeti ilmiyye İslâm fıkhı esaslarına ve bilhassa hanefi mezhebine uygun ahkâmı ihtiva etmek üzere bir medenî kanun tanzimine başladılar. Bu heyetin başında Ahmet Cevdet Paşa bulunuyordu. Azaları da şunlardı :

Evkafı hümayun müfettişi Seyyid Halil Efendi,

Şûrayı Devlet azasından Mehmet Emin Efendi,

Divanı ahkâmı adliye azasından Ahmed Hilmi Efendi,

Şûrayı Devlet azasından Mehmed Emin Efendi,

İbni Âbidin zade Alâeddin Efendi,

---

var idi. Anların fıkha dair yaptıkları âsârı cemettirerek ve Avrupalıların birtakım tetebbüatı cedidesiyle karşılaştırarak **Cod Napolyonu** vücude getirdi» dedikten sonra O zamanki Fransız mahkemelerinin teşkilât ve taksimatını da Mısır'da gördüğü ve beğendiği İslâm mahkemeleri teşkilâtına benzettiğini uzun uzadıya yazar. Şu izahat gösterir ki vaktiyle Fransızlar şark'ı beğenerek onların hukukundan ve mahkeme teşkilâtından istifade ile medenî kanunlarını yapıyorlar. Biz de şimdi garbın hukukundan istifade ederek medenî kanunumuzu onlardan alıyoruz. Bu gayet tabiîdir. Esasen din naşiri de **Çin'de bile olsa ilmi arayın ve alın** dememiş midir?

Her büyük inkılâp sırasında bu türlü şeyler yapıldığına Fransız inkılâbının geçirmiş olduğu tekâmül devresi de şahiddir. Bu mevzua altı sene önce neşretmiş olduğum başka bir eserimde (Beledî Bilgiler. Birinci tabı sayfa 114 - 115) şu fıkralarla temas etmiştim :

«Kiliseler kapatıldı ve ot ambarı ittihaz olundu. Manastırlar kapatıldı. Oralara kadın erkek Fransız'ların çekilip tembel tembel yaşaması menolundu ve tarikatler kaldırıldı. Papazların kisveleri değiştirildi; kadın ve erkek papazlar mektep hocalığından çıkarıldı ve mekteplerle medreseler bunların elinden alındı; kilisenin elindeki büyük emlâk zaptolundu ve nihayet Fransa'daki papazların Roma'daki papa ile dinî alakaları kesildi. Kiliselerde Hıristiyan dini üzere nikâh kıyılması menolundu ve evlenme işleri belediyelere verildi. Kabristanlarda dinî merasimle ölü gömülmesi kilise haricinde ve sokaklarda dinî merasim yapılması yasak edildi.

Mâzi ile alâkayı büsbütün kesmek ve dinî bayramlarla yortuları ortadan kaldırmak için milâdî takvim terk ve yeni bir takvim kabul edildi. Eski takvime göre yortu ve Pazar günlerinde gizlice âyin yapan papazlar cezalandırıldı.

Hıristiyan hukukunu terketmek için **Cod sivil** denilen kanunu medenî tanzim ve kabul edildi. Papazlara kızgınlık o derece ileri götürülmüştü ki **Herber** ve **Şomet** adlarında iki mebus Hıristiyan'lığın Fransa'dan kaldırılması için önayak oldular. Dinî akidelere ve ananelere taarruz etmek, katolik dinini kaldırmağa çalışmak her tarafta taammüm etti. Hattâ **Kloç** adında bir mebus **Muhammediliğin doğruluğuna deliller** adında bir eser yazarak bu eser millet meclisinde kıraet ve kabul edilip resmî gazete ile ilân olunduğu gibi basılan nüshaları da Fransa'nın bütün şehir ve kasabalarına gönderildi. Hıristiyanlığa ve papazlara fazla kızgınlıktan doğan bu teşebbüsten yani Hıristiyanlığın ebedî düşmanı olan İslâmiyete temayülden bir müddet sonra vazgeçilerek **mezhebi hak** adiyle yeni bir din ihdas edilmek istenildi. Bu mezhep

Divanı ahkâmı adliye azasından Ahmed Hulûsi Efendi.

Bu zatlerin kültür itibariyle şarklı olduklarını ve garp kültürünü - bir dereceye kadar reisleri istisna edilirse - bilmediklerini izaha hacet var mı? Hattâ mukayese için Garp medenî kanunlarının tercüme edilerek bu heyete verilip verilmediği de anlaşılamıyor.

Bu cemiyet ile eseri olan mecellei ahkâmı adliye hakkında en iyi en mevsuk malûmatı cemiyetin mazbatasından öğrenebiliyoruz :

O mazbatada deniliyor ki :

«İlmi fıkhın emri dünyaya taallûk eden ciheti münakehat ve muamelât ve ukubat kısımlarına münkasem olduğu gibi mileli mütemeddinenin kavanini esasiyesi dahi bu üç kısma taksim ve muamelât kıs-

---

bütün vatandaşların müşterek anaları ve müşterek Allah'ları sayılan **vatan** mefhumundan ibaretti.... sonra bundan da vazgeçilerek **vücudu azam mezhebi** diye yeni bir mezhep daha ortaya atıldı... Biraz sonra bu mezhep de terkolundu; hükûmet kiliseden ayrıldı ve Fransa'da mezheplerin serbestisi kabul edildi. Kiliselere mahdut bir faaliyet sahası bırakıldı ve kiliseler sıkı bir mürakabe altına alındıkları gibi kalan papazlar da hükûmet memuru sayıldılar. Nihayet millet meclisi din ve mezhepler hakkında şu kararı verdi :

Hiç bir mezhebin âyini men ve ihlâl edilemez. Cumhuriyet hiç bir mezhep için tahsisat veremez. Ne mezheplerin âyinlerini icraya, ne de din reislerinin ikametine mahsus hiç bir bina tedarik eyliyemez. Mezheplerin âyin ve merasimi bunların icrasına mahsus kapalı mahaller haricinde yapılamaz. Kanun hiç bir mezhep için rahip veya reisi ruhanî tanımaz. Hiç bir kimse dinî merasime mahsus elbise, tezyinat ve kıyafetle umumî mahallerde dolaşamaz. Hiç bir mezhebin alâmeti mahsusası umumî bir mahalle konamaz, bir mezhebe mahsus olan binanın üzerinde hiç bir kitabe bulunamaz. Vatandaşları buralara davet için bir telkinat ve beyanat vaki olamaz. Belediye daireleri veya şubeleri bir mezhebin âyin yapması için bir mahal satın alamaz ve kiralıyamaz.

Hulâsa Fransızlar mutedil şekilde tekrar katolikliğe avdet edinciye kadar dört defa din değiştirdiler. Bugün Fransa'da ekseriyetin mezhebi olan katoliklikle beraber diğer mezhep ve dinler de serbestçe yaşar.»

Bizim inkılâbımız da bahsolunan bu şeylerin birçoklarına temas etmez mi? Bu türlü **ifrat** ve **tefritlerin** sonu **itidal** olduğuna Fransız inkılâbı da şahadet eder.

(Biraz evvel bahsi geçen ve dikkate şayan olan Fransız'lara İslâmiyet teklifi hakkındaki malûmat: **L'histoire de revelution** cild 13; sayfa 68 de görülmüştür. Bu eser yirmi cildden mürekkeptir. İhtilâl ve inkılâp esnasında «İki hürriyet dostu» tarafından günü gününe kaydedilmiş vakaları ihtiva eder. İslâmiyet hakkındaki eserin Frenkçe adı **Certitude des preuves du Mohametisme**'dir. İlk heyecan ve galeyan geçtikten ve Fransada tekrar Hıristiyanlık yerleştikten sonra bu eserin ortadan kaldırılmış olduğuna şüphe yoktur. Yalnız Paris millî kütüphanesinde bir nüshası bulunduğunu okuyan ve tetkik eden bir dostumdan işittim. **İslâm dini tarihi** bakımından büyük bir kıymeti olması lâzımgelen bu eserin Türkçeye veya Arapçaya tercüme edilmesi lâzımgelmez mi?)

mı kanunu medenî deyu tevsim olunur, kanunu medenîye mukabil Devleti Âliyyede kadimen ve hadisen pek çok kavanin ve nizamat yapılmıştır. Gerçi bunlar kâffei muamelâtın fasıl ve tesviyesine kâfi değilse de ilmi fıkhın muamelât kısmı bu hususta olan ihtiyacata kafi ve daavinin şer' ve kanuna havalesince bazı müşkilât görülmekte ise de temyizde nizamen rüyet olunan muamelât dahi anların marifetiyle fasl ve bu misillû müşküller hallolunmaktadır. Şu kadar var ki kavanin ve nizamatı mülkiyenin asıl ve mercii ilmi fıkıh olarak nizamen rüyet olunan mevaddın dahi nice hususatı müteferriası mesaili fıkhiyeye tatbik ile fasıl ve hasm olunagelip mecalisi temyiz azası ise fıkhiyeye muttali olmadıklarından gûya **hâkim efendiler kavanin ve nizamatı mevzuanın haricinde olarak mürafaatı istedikleri kalıba döküyorlar** nazariyle bakıp birtakım süizanlara zehap ile güftigûye bahis oluyorlar...»

İlmi fıkıh bir bahri biyapan olup bundan düreri mesaili lâzimeyi istinbat ile halli mesele edebilmek hayliden hayliye maharet ve melekeye mevkuftur. Alelhusus mezhebi hanefî üzere tabakatı mütevafitede pek çok müctehitler gelip ihtilâlâtı kesire vukubulmuş ve fıkıh hanefî fıkhı şafiî gibi tenkih edilmeyüp pek müteşa'ib ve müteşettit olmuştur. İşte bunca ekvali muhalife içinde kavli sahibi temyiz ile hâdiselerin ana tatbikinde azim usret vardır. Kaldı ki tebeddülü â'sar ile örf ve âdete mübtenî olan mesaili fıkhiye dahi tebeddül eder...

Mesaili fıkhiyeyi ihata ile gavrine ittilâ ise güçtür. Ve bir aralık mesaili fıkhı hanefiyi cem ve ihata etmek üzere asrın fükeha ve fuzelası cemedilerek tatarhaniye ve fetavayı cihangiriyye gibi kitaplar telifine himmet olunmuş ise de yine bilcümle fürui fıkhiyye ve ihtilâfatı mezhebiye hasr ve ihata edilememiştir.

Filvaki kütübü fetava hâdiselerin kavaidi fıkhiyyeye tatbikine dair verilmiş olan fetvaları havi müellefat demek olup halbuki bunca asırlardanberi sadatı hanefiye tarafından verilmiş olan fetvaların cem ve ihatası ne kadar düşvar olduğu muhtacı beyan değildir. İbni Nüceym birtakım kavaid ve mesaili külliyeyi cemederek bunların tahtında fürui fıkhî alâ veçhilihata derceylemek yolunda bir güzel çığır açmış ise de andan sonraki asırların âlim ve fakih yetiştirmek yolunda evvelki semahati görülemediğinden anın isrine iktifa ile açmış olduğu çığırı şahrah edebilecek zatlar zuhuriyle bu yolda bezî cehd eylemelerine müsaid olmamıştır. Şimdi ise her tarafta ulûmu şer'iyyede maharetli zatlere nedret geldiğinden mehakimi nizamiyede ledelicap kütbü fıkhıyyeye müracaatla halli şüphe edebilecek aza bulundurmak

şöyle dursun memaliki mahrusede kâin bu kadar mehakimi şeriyeye kâfi kuzat bulmak müşkül olmuştur.

Binaenalâzalik ihtilâfattan ârî ve yalnız akvali muhtareyi havi olmak üzere muamelâtı fıkha dair sehlülmehaz bir kitap yapılsa herkes kolaylıkla mutalâa ederek muamelâtını ana tatbik ve böyle mazbut bir kitap olduğu halde naib efendilere azim faydası olacağı gibi mecalisi nizamiyye azasiyle emri idarede bulunan memurun dahi bilmutalâa mesaili şer'iyyeye intisap ile ledelicap işlerini vüsû'ları mertebe şer'i şerife tevfik ederler ve hem mehakimi şer'iyede muteber ve mer'î, hem de mecalisi nizamiyede hukuk davaları için kanun vaz'ından müstağni olur mutalâasına mebni öyle bir eseri celilin vücude gelmesi hayli vakittenberi arzu olunur bir keyfiyet olup hattâ bunun için meclisi tanzimat dairesinde bir cemiyeti ilmiyye teşkil edilmiş ve haylice mesail yazılmış iken hayyızı fi'le gelmeyip bu dahi birçok mevaddı hayriye gibi magbutu asâr olan asrı mehasin hasrı hümayuna kalmıştır.

Mukaddemenin ikinci makalesi İbni Nüceym ile anın meslekine salik olan fukahanın cemedildikleri kavaidi fıkhiye olup hükkâmı şer' bir nakil sarih bulmadıkça yalnız bunlarla hükmeder. Lâkin mesaili fıkhıyenin inzıbatına küllî faydaları olarak erbabı mutalâa mesaili edilmesiyle zapt etmiş olurlar ve memurini saireye her hususta merci olabilir ve bunlarla bir adam muamelâtını mehmaemken şer'e tevfik ve takrip edebilir.»

Cevdet Paşa bu mazbatada mecellenin tanziminden evvelki fetva ve kanun kitaplarının noksanlarını anlattığı ve o noksanların izalesi çarelerini gösterdiği gibi bunun eserinin yani mecellenin noksanlığı da bilhassa 1908 inkılâbından sonra mevzubahs edilmeğe başlandı. Birçok yazılar yazıldı, risaleler neşredildi, islâh için komisyonlar teşkil olundu. Onları burada izaha mevzu müsaid değildir. Mecellenin aleyhindeki en şiddetli hükümler son kanunu medenîyi tanzim eden komisyonun mazbatasında görülür. Mecellenin lehindeki yazılara bir örnek olarak da Cevdet Paşanın hayatını iyi tetkik etmiş olan Muallim M. Cevdet'in şu yazısını aşağıya koydum :

«Mecelle bizim kanunu medenîmizdir ve 16 kitaba münkasemdir. Mukaddemesindeki mazbatada yazıldığı gibi Cevdet Paşa bu eseri neşredinceye kadar mahkemelerimiz ne yapacağını şaşırmış bir halde idi. Aynı mesele hakkında o kadar karışık fetvalar, reyler vardı ki bir kadı'nın şu suretle hükmeylemesine mukabil diğeri bambaşka karar veriyordu ki bir memleketin adliyesinde bu kadar açık bir tezad halkın hukukunu mahvederdi. Adliyemize hukukî lisan ve müstakil bir kitab veren Cevdet Paşadır diyebiliriz. (1285) 1868 denberi bütün mahkeme-

lerimiz, hâkimlerimiz mesaili hukukiyede aynı kitaba bakarak dava hallediyorlar. O suretle ki elli yıldır mahkemelerimizi Cevdet Paşanın Türkçesi ile ruhu idare ediyor desek hiç hata olmaz. Mecellenin 10 kitabı (1291) 1874'e kadar ve alt tarafı (1295) 1878 de hitam buldu. Demek tertibine on sene çalışılmış. Cevdet Paşa; fıkhı İslâmî resmen Türkçeleştirmiş olmak şerefini haiz olduğu gibi adliyede vahdeti tefekkür ihdas eylemiş ve örfe muhalif olan, halkın nafi ananeleriyle tesadüm eden fetvaları kabul etmeyip ihtiyaç ve maslahatı halka en münasip kavilleri derceylemiştir. Bu haysiyetle Cevdet Paşa tarih yazmada olduğu gibi hukuk tedrisinde de müceddiddir. Evet Cevdet Paşa sayesinde fıkhı İslâm usulü tedris itibariyle bir terakki ve tekâmüle kadem basmıştır. Bir kere Türkçede fıkıh ve hukuk tahsili perişan birtakım mesail ve furu' halinde kalıyordu. Bu hükümleri rabt ve ilham edecek **ana fikirler = usul** nadiren öğretiliyordu. Arapça fıkıh tahsilinde ise binlerce ahkâm ve fetava görülüyor fakat bunların hangi esasat ve ihtiyacata tâbi olduğu cihetine ehemmiyet verilmiyor ve yeni bir mesele çıkınca müracaat edilecek **asıl** düşünülemiyerek aciz içinde kalınıyordu. Paşa mecelle meselelerinin evveline 99 tane **ana fikir = kavaidi külliye** ilâve eylemiş ve evvelâ bunların tedrisiyle diğer meselelerin bunlar sayesinde istihracını kolaylaştırmıştır. Yani Paşa 20 senelik medrese tahsili sonunda güç hal ile erişilen bir gayeye her mektepliyi, her mütetebbii çabucak eriştirecek, hem de Türkçe eriştirecek prensipleri fıkıh tedrisine zammetmekle düsturların hendesede gördüğü vazifeyi hukuk derslerine daha felsefî, daha cazip bir surette tatbik eylemiştir. Her şakird bu umumî esasatı hukukiyeyi belledikten sonra on altı kitabın her birinde geçen mesaili pek iyi ihata ve tahlil edebilmektedir. Paşa bu çığır sayesinde Türk gençlerinin müfekkerei hukukiyesini tanzim etmiştir. [42]

Eski hukukçular mecellede birçok eksiklikler bulunduğunu itiraf etmekle beraber oldukça mükemmel ve ihtiyacımıza uygun bir medenî kanun olduğu fikrindedirler. Yeniler ise hem onun yazıldığı dili anlamadıkları hem de medreselerde okunan şark ve islâm ilimleri esaslarına vakıf olmadıkları için ona bir kıymet vermemektedirler. Buna mukabil eskilerde yeni medenî kanunu ihtiyacımıza uygun bulmamakta, tercümesini beğenmemekte, hele eski kanuna göre edinilmiş bilgiler olmasa anlaşılmak imkânını bile görmemektedirler.

Her iki zümrenin de çok ifrata ve tefrite sapmakta oldukları görüldüğünden eski ve yeni kanunlar arasındaki iyi ve kötü cihetleri -

[42] Tedrisat mecmuası. Sayfa: 39.

garbın diğer medeni kanunlariyle de mukayese ederek - gösterecek ilmî bir etüde şiddetle ihtiyaç vardır.

Temenni olunur ki bu etüdü bir garplı müsteşrik değil bir şarklı mütefekkir yapsın ve son derecede bitaraf davransın.

Hukuk mekteplerinde **medeni kanunların mukayesesi** diye bir ders varsa o; bu işi görebilirse de bu mekteplerde **Roma hukuku** okutulduğu gibi bir de **İslâm Hukuku** kürsüsü açılsa çok faydalı olur.

1926 dan itibaren mecellenin terkiyle yeni Türk medenî kanununun alınışından kitabın üçüncü cildinde bahsolunacaktır.

VII. HUZUR DERSHANESİ

Osmanlı hükümdarları Yavuz'dan itibaren hilâfeti de alınca kendilerini İslâmiyetin hâmisi yahut hâdimi saydıklarından veya ağızlarından bu dinin mukaddes kanunu demek olan **Şeriat** sözü düşmezdi. Hallerini ve gidişlerini büsbütün şeriata uydurdular ve ona aykırı hiç bir şey yapmadılar mı? Tarzında hatıra gelecek bir sualin cevabı yeri burası değildir. Fakat herhalde hükümdarlar zahir hallerini şeriata uydurmağa özenirler, şeriati temsil ve müdafaa eden ulemaya riayet ve hürmette kusur etmezler, onların taltif ve terfine çalışırlar hattâ onlara yüz verirlerdi.

Hükümdarlar halka ihtilât ettiği, onlardan kaçmadığı zamanlarda camilerde, tekyelerde ulemanın derslerinden istifade ederlerdi. Fakat halkla ihtilâttan çekindikleri, meclisi vükelâ müzakerelerini bile kafes arkasından dinlemeğe başladıkları tarihlerden sonra ulemaya hürmet ve onlardan istifade ananesine saraylarında tahsis ettikleri bir salona onları toplıyarak derslerini, münakaşalarını dinlemek usulünü ihdas etmiş'erdir ve işte burada bahse mevzu olan huzur dershanesi bu maksatla açılmıştır. Haftanın bir gününü âlimlere, bir gününü dervişlere, bir gününü musikişinaslara... tahsis eden ve onları sarayına toplıyan hükümdarlar da vardı.

Tarih huzur derslerine Mustafa III zamanında muntazam bir şekil verildiğini yazar ve der ki :

«Hüdavendigâr gazi vaktindenberi Ramazanı şerifte vakit buldukça her gün vesair günlerde irade buyruldukça fuhulini ulemadan olan zevatın ekserisi huzuru hümayunda bulunarak ayatı celilei fürkaniyeden bazı sureî şerife tefsir olunması kaide hükmüne girmişti. Mustafa hanı salis dahi bu usulü hayriyeyi kanunu kaviye rabtla daimî ve resmî bir nizam hükmüne vaz'a himmet buyurmuşlardır.

Müşarünileyh (1172) 1758 senesi Ramazanından bed' ile her Ramazanın birinci gününden onuncu gününe kadar bir **mukarrir** ile birkaç **Muhatab** Efendiden mürekkep olmak üzere bir heyeti ulema toplıyarak Tefsiri Beyzavi'den birkaç âyeti kerime tefsir ettirmek ve onuncu günü kütüphane hocası pişüva olduğu halde mukarrir olan zatlar-

dan mürekkep bir meclisi mütemayiz dahi akdolunarak kezalik tefsiri şeriften mübahasatı hasene ile tenviri mebalât edilmek usulünü vazetmişlerdir.

İşbu usulü müstahsenin tesisi birçok fühul ve füzelayı ülemanın tekadümü emasil eylemeğe say ve güşeşleriyle memaliki mahrusei şahaneden Halep, Şam, hâdim **Kayseriye**, Karaman gibi ulema yetiştiren memalikten ve İran, Turan, Horasan, Dağıstan, Hindistan ve Buhara'dan bir nice efazılın merkezi saltanatı seniyyeye gelerek arzı kemalâtı müktesebe eylemelerine badî olmakla derseadet elhak menbaı ülûmu aliye ve âliye denmeğe kesbi salâhiyet etmiştir.» [43]

İlk ders için fetva emini Ebubekir Efendi mukarrir, Mehmed Nebih saray hocası Mehmed Hamidî, Şeyhülislâm münekkaş İdris, müzellef Mehmed, Konyalı İsmail Efendiler muhatab intihap olunmuştur. İlk ders «Ey iman edenler haktan ayrılmayan, adaleti yerine getirmeye çalışan hakimlerden ve Allah için doğru söyleyen insanlardan olun. Velevki şahitliğiniz kendinizin yahut ana ve babanızla akrabanızın aleyhine olsun ve ister üzerine şahitlik yapılan kimseler zengin veya fakir olsun. Çünkü Allah ikisine (zengin ile fakire) de sizden daha yakındır. Ve durumlarını sizden daha iyi bilicidir. Onun için siz haktan dönüp nefsin arzusuna uymayın. Eğer adalet üzere hüküm vermekten, şahitliğinizde doğru söylemekten dilinizi bükerseniz (hakkı olduğu gibi söylemekten çekinirseniz) veya (büsbütün ondan) yüz çevirirseniz şüphe yok ki Allah yaptığınızdan haberdârdır.» (Nisa suresi: Ayet 135) âyeti celilesinden okunmuş, Müzellef ve İdris Efendiler esnayı mebahisde mücadeleye kalkmış fakat ikisi de **mukarrir** tarafından ilzam edilmiştir. Sonra bu usul daimî bir âdet halini almış (1180) 1766 senesinde tedrisat için 19 meclis ve mukarrir ve muhatab olmak üzere de 126 zat tayin olunmuştur. Başlangıçta **reis** denilen mükarrirlere de sonraları bu unvan alem olub kalmıştır.

Bizzat bu derslerde bulunmuş ve mukarrirlik yapmış olan âlimlerden şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendinin verdiği şu malûmat da bu bahiste kayde değer mahiyette görülmüştür :

Ramazanı şeriflerde selâtini Osmaniye huzurunda tilâvet edilmekte olan tefsiri şerif derslerinin iptidayı vaz' ve tesis (1172) 1758 senesine müsadif olmak üzere Sultan Mustafa Hanı Salis asrında vakidir.

Bu derslerde Beyzavî tefsirinin esas ittihaz edilegelmekte olduğu ve yakın zamanlara kadar derslerin pek derin tetkikat ve münazarat

[43] Menakibi İslâm. Cild 2, Sayfa 387

ile binaenaleyh pek ağır bir hareketle devam etmiş olduğu tarihlerden anlaşılır. Cevdet tarihinde (1208) 1793 senesinde okunan bir huzur dersi mukarrirleriyle, muhatablariyle, ebhasi cariyesiyle şayanı kayıd görülmüştür ki o dersin mevzuu «Yoksa Hz. Yakub ölürken yanındaydınız da gözlerinizle mi gördünüz? Yakub ölüm döşeğine yatınca oğullarına «Ölümümden sonra kime kulluk edeceksiniz?» dedi. Onlar «Atalarımız İbrahim'in, İsmail'in ve İshak'ın Allahı olan Allah'a ibadet ederiz ve biz O Allah'a boyun eğenleriz» dediler.» (Bakara suresi. Ayet. 133) âyeti celilesi olduğuna nazaran 36 senede Kur'anı Kerim'den birinci cüz'ünün ancak nihayetlerine doğru gelinebilmiş, demektir.

Fakat son zamanlarda tedrisata büyücek mikyasta bir sürat verilmiştir. On sekiz sene önce ölen Hoca Nasuh Efendi merhumun «Allah, üç tanrıdan biridir» diyenler (Meryem'i ve Hz. İsa'yı Allah'a eş koşanlar) şüphe yok ki kâfir olmuşlardır. Halbuki bir tek ilahtan başka hiçbir ilah yoktur. Eğer bu dediklerinden dönmezlerse içlerinden kâfir olanlara pek acıklı bir azab dokunacaktır.» (Maide suresi, Ayet 73) âyeti kerimenin tefsir olunduğu bir derste muhatab olarak bulunduğu mervidir ki buna nazaran mebadiî Kur'an'dan bir cüz' okunabildiği müddete hemen muadil olan son bir zaman zarfında beş cüzü' okunmuş olduğu anlaşılır. Bu sene huzuru hümayun dersleri surei Yunus aleyhisselâmın hitamiyle neticelenecektir. [44]

Huzur dersleri her sene Ramazan aylarında verilirdi. Ders verenlere **mukarrir**, dinliyenlere **muhatab** denilirdi. Mukarrirlerin de, muhatapların da sayıları gayri mahduttu. Hükümdarın arzusuna âlimlerin sayısına göre değişirdi .Hükümdarlarca takip olunan usûl; dersi yalnız talebe gibi dinlemek değil ara sıra mukarrirlere bazı sualler sordurarak onlardan cevaplar almak mukarririn ilminin derecesini ölçmek ve netice olarak da münakaşa ve mübahase zeminini genişleterek istifadeyi çoğaltmak idi.

Münakaşa ve mübahasenin hep dinî ve ahlâkî mevzular etrafında döndüğünü hattâ gerek mukarrirlerin söyliyeceği sözlerin, gerekse muhatabların soracakları suallerin danışıklı dövüş kabilinden önceden kararlaşmış olacağını tahmin edebiliriz. Münakaşa ve müzakerenin cereyanını ara sıra siyasete, memleketin idaresine ve idarece görülen fenalıklara intikal ettirerek hükümdarı uyandırmak istiyenler de olacağı şüphesizdir fakat istibdat ve mutlakiyet devirlerinde böyleleri nadir görülür. Huzur hocalığı ilmiyye meslekinin son ve müreffeh bir merhalesidir. Bu hocalar senelerce okumuş, okutmuş kimselerdir.

---

[44] Beyanülhak mecmuası 29 Eylül 1324 sayı: 2

Huzur dershanesi son Osmanlı hükümdarı Mehmed VI zamanına kadar devam etmiştir. Onun zamanında en son verilen huzur dersleri ile mukarrir ve muhatapların adları ceridei ilmiyyenin 76 - 77 sayılı nüshasında gösterilmektedir.

Bu nüshada 1340 senesi Ramazanında huzurda sekiz ders verileceği ve her derste bulunacak mukarrirle muhatabların adları gösterilmektedir.

Her derste ayrı birer mukarrir ve 15 şer muhatab adı kaydedilmiş olduğuna göre o tarihte huzur hocaları 8 mukarrir ile 120 muhatabdan ibaret olmuş oluyor.

Şu izahlara göre huzur dersleri hükümdarlar için bir istifade vasıtası olduğu kadar âlimler için de bir müsabaka meydanı, bir teşvik vasıtası ve hayatının son deminde bir yardım vesilesi olmuş oluyor.

Dersler bir ölçü dairesinde ve bir çerçeve içinde söylenmekle ve danışıklı dövüşü olmakla beraber bazan bu çerçeveyi kıranlar, bu hududu aşanlar da oluyormuş, Meselâ Abdülhamid II zamanında mukarrirlerin birisini bir muhatab iyice sıkıştırmış ona birçok sualler sormuş, mukarrir bocalamış. Sebebi de tiryakilik ve oruç hali: Meğerse mukarrir enfiye tiryakisi imiş. Bu vaziyet karşısında derhal koynundan enfiye kutusunu çıkararak :

— Anlaşıldı, nasıl olsa altmış bir günü tutacağız demiş ve enfiyeyi çektikten sonra e, şimdi söyle bakalım, diyerek muhatabın sorgularına birer birer mukni cevaplar vermiş ve bu vaziyette hükümdarla birlikte bütün hazır olanlar oldukça gülmüşlerdir.

Bazan mukarrirler kendiliklerinden de hudut ve program dışarısına çıkarlarmış. Yine Abdülhamid II zamanında bir mukarrire vekâleten derse çıkan Tokatlı Ahmet Efendi takrir arasında padişahın iradei seniyye hilâfında bir şey yapılamaz demiş. Dersi o zamana kadar sükûnetle dinliyen hükûmdar birdenbire başını kaldırarak :

— Ne gibi meselâ izah ediniz!

Demesi üzerine Ahmet Efendi de meselâ sakal salıvermek sünneti seniyyedir. Sakal salıverilse de olur, verilmese de. Fakat geceleri şu saatte sokakta gezmek iradei seniyye ile yasak edilmiş olsa buna herkes itaata mecburdur; tarzında izah etmesi hünkârın hoşuna gitmiş, dersden sonra öteki hocalar hep bir arada ve kendilerine gösterilen yerde iftar ettikleri halde Ahmet Efendi Abdülhamid II ile birlikte

yemek yemiş, ihsan almış ve münhal olan mukarrirliğe de asaleten geçirilmiştir.

Huzur dersi verilen salona - camilerde olduğu gibi - mukarrirler için rahle ve minderler konulur ve muhatablar da yerlerde diz çökerek otururlardı. Bu salonda hükümdar için de bir koltuk bulundurulurdu. Mukarrirler ve muhatablar salona girmeden önce hükümdar o koltuğa oturmuş bulunur ve bunlar hükümdar önünden selâm vererek geçip yerlerine otururlar, mukarrir yerine geçer geçmez hükümdar da koltuktan inerek muhatablar gibi minder üzerinde diz çöker, dersin sonuna kadar bu vaziyette kalırmış.

Huzur dersinde bunlardan başka şeyhülislâm, ders vekili ve daha sair yüksek rütbeli ilmiyye ricali de bulunurdu. Ders günü mukarrirlerle muhatablar Yıldızdaki Hamidiye camiinde ikindi namazını kıldıktan sonra orada beklerler. Derse gelmeleri irade edilirse hep birden saraya giderlerdi, o gün hünkârın bir işi, bir rahatsızlığı bulunursa başka gün gelmeleri kendilerine bildirilirdi.

Ders esnasında bazı mevzular hükümdarın hoşuna gitmez, yahut ders takriri veya münakaşa uzun sürer de sıkılırsa orada hazır bulunan şeyhülislâma bir işaretle vaziyeti anlatır, o da hemen elini duaya kaldırır ve buna mukarrir de muhatablar da icabet ederek derse bu suretle son verilmiş olurdu.

Ders bittikten sonra mukarrirlerle muhatablar sarayda iftar ederler ve saraydan çıkarken de kendilerine bir bohça ile bir atlas kise verilirdi. Bohçada bir şal kuşak ile bir de cübbelik lüi çuhası ve atlas kisede mukarrirler için elli muhatablar için otuz altın ihsan bulunurdu.

İşte senede bir defa ve bir gün, o da birkaç saat süren bu vazifenin karşılığı, ilme ve ulemaya hürmetin misali bunlardı.

VIII. DARÜLHİKMETİL İSLÂMİYE

«Hakayiki diniye ve tealii İslâmiyeyi neşir ve tamim ile mükellef olmak üzere» 10 Mart 1334 tarihli kanuna göre meşihatı İslâmiye dairesinde bir müessese kurulmuş ve 12 Ağustos 1334 tarihinde açılıp çalışmağa başlamıştır.

Müessesenin akaid, fıkıh ve ahlâk adlariyle üç encümeni ve her encümenin üç azası vardır. Darülhikmenin bir reisi ve 9 ile 21 arasında azası olacaktır. Reis ve aza ile başkâtip şeyhülislâmın arzı ve irade ile tayin olunurlar.

Darülhikmenin ilmî ve amelî olmak üzere iki vazifesi vardır. İlmî işlerle yukarda gösterilen encümenler meşgul olurlar. Amelî vazifeye gelince: Müslümanların dinî terbiyesinin ve İslâmiyetin yüksek meziyet ve faziletlerinin inkişafına çalışmak ve bu uğurda eserler neşretmek olacaktır.

Şu halde ilim ve ameli kendisine düstur ittihaz etmiş olan bu müessese bir bakımdan «amelî bir gaye takip edecek dinî bir encümeni danış, bir akademi; diğer bir bakımdan da mahsulâtı ilmiyyei İslâmiyenin imal vasıtalarını hazırlıyarak yaymaya çalışacak bir heyeti âmile» dir.

Bu maksadın temini için yazılıp basılması düşünülen 10 türlü eser nizamnamenin altıncı maddesinde gösterilmiştir.

Darülhikmenin ilk reisi Muğlalı Ali Rıza Efendidir. Azaları; Arapkirli Hüseyin Avni, Bergamalı Ahmed Cevdet, İstanbul'lu Şevketî, müderris Mehmed Hamdi, Haydarî zade İbrahim, Bediyüzzaman Said, Halep mebusu şeyh Beşir, Şam ulemasından şeyh Bedrettin, Amasya müftüsü Mustafa Tevfik Efendilerdir. Sonraları ve bilhassa cihan harbinde mağlûbiyetten ve İttihad ve Terakki fırkası hükûmetinin iş başından ayrılmasından sonra cemiyet azaları arasında büyük değişiklikler oldu. Meselâ reisliğe Mustafa Asım, azalığa İzmir'li İsmail Hakkı, Seyyid Nesib, Ferid, Rebiî, Ahmed Rasim Avni, Şerif Sadettin, Mustafa Refik, Üsküplü Said Bey ve Efendiler getirilmiş olduğu gibi kâtipliğe de büyük İslâm şairi Mehmed Akif Bey tayin kılınmıştı.

Darülhikme açıldığı gün uzun bir beyanname neşretmiş bunda maksadım ve gayesini anlatmak istemiş ve İslâmiyete hizmeti yalnız kendisine hasretmeyip dışardan yardıma muhtaç olduğunu da söyledikten sonra sözünü şöyle bitirmiştir :

«Darülhikmeden beklenen hizmetler yalnız Osmanlı devletine ve İslâm milletine münhasır bir kemal gayesi değildir. İnsaniyet âleminin umumî vicdanına müteallik faziletleri de araştırmağa çalışacaktır. Bundan dolayıdır ki Darülhikme bütün insaniyet hâdimlerinden yardım istiyecek ve bu suretle insanların ve dolayısiyle İslâmların ihtiyaçlarını anlıyarak İslâm dinindeki müşküllerin halli için bir merci olacaktır. İnşaallah darülhikme bîdârı taassub olmıyacak, dinde ruhsatı ve müsaadeleri yani kolaylıkları ve izinleri araştıracak ve bu suretle İslâmın ihtiyaçlarını tatmin edecektir. Aynı zamanda darülhikme bîdarı selâbet olmağa çalışacak zaruriyat ve esasatı diniyeden ve ahkâmı âliyei İslâmiyeden inhirafı tecviz etmiyerek habli metini ilâhiye itisam aşkını bilecektir.»

Bunlardan başka darülhikmenin mekteplerde okunan din derslerine ve İslâm ahlâkının tatbikine de karışması kanun ve nizamnamesi ahkâmında olduğundan darülhikme azası maarif nezaretiyle münasebette bulunarak mutalâalarını ve kararlarını şeyhülislâma bildireceklerdir.

Kurulması çok geç kalmış olan bu müessesseden çok hizmet beklenirdi. Ne yazık ki açılmasiyle kapanması bir oldu. **Ceridei İlmiyye** adında bir de mecmuası vardı, darülhikmenin vakit vakit dine, ahlâka ve içtimaiyata dair tanzim ettiği beyannameler ötede beride verilen konferanslar bu mecmua ile neşrolunduğu gibi azalar da kendi imzaları altında çok kıymetli yazılar yazmakta idiler. Böyle bir müessese hiç olmazsa 1908 inkılâbını müteakip kurulmuş olsaydı Türk camiasına büyük hizmetleri dokunacaktı.

Hele neşrini tasarladığı eserlerin birisini bile yazmağa vakit bulamadan dağılmış olması ilim âlemi için bir zarar sayılır.

Yalnız burada onun müsbet eserlerinden birisinden bahsedeceğim:

İngiltere'de Anglikan kilisesinin teşebbüsiyle **Külliyatı edyan cemiyeti** adı altında çalışan bir cemiyet dinler hakkında mühim eserlerden mürekkep bir kütüphane tertip etmek istemiş ve İslâmiyet hakkında da bir eser yazılıp gönderilmesini şeyhülislâmdan rica eylemiştir. Bu eserde İslâmiyeti asrî hayatın ihtiyaçlarını gözönünde tutan bir Müslümanın kalbinde ve fikrinde yaşadığı gibi tanımak, İslâmın ha-

kiki sadasını işitmek istedikleri beyaniyle onların şu dört suale verilecek cevapta ve 50.000 kelimeyi geçmemek şartiyle toplanması teklif olunmuştur :

A. Hazreti Muhammed'in dini nedir?

B. Bu din fikre ve hayata neler bahşediyor?

C. Zamanımızın türlü türlü mezahimini bu din nasıl tedavi ediyor?

D. Dünyayı gerek daha iyi gerek daha fena bir surette taklip eden siyasî kuvvetler hakkında bu din ne diyor?

Suallerin birinci ile ikincisi açık ifadeli olduğu için onlar üzerinde durulmıyarak üçüncü sualdeki **mezahim** kelimesiyle amele ihtilâli şeklinde görülen siyasî, içtimaî ve sınaî intizamsızlıkları ve başka türlü bir söyleyişle Avrupa'nın bu sahalardaki hayatını alt üst eden kapitalizm, sosyalizm, bolşevizm ve emsali cereyanların ve teşekküllerin ortaya çıkardıkları iğtişaşların kasdedildiği izah olunmuş ve İslâmiyetin bu mezahimi nasıl tedavi ettiği öğrenilmek istenmiş ve son sual ile de islâmiyetin âlemin bugünkü gidişi hakkında ne düşündüğü sorulmuştur.

Bu dört suale cevap yazılması darülhikmetül İslâmiyeye havale olunacak azadan dört kişi ayrı ayrı birer eser yazmış sonra bunlar meşihatça tetkik olunarak İzmir'li Müderris İsmail Hakkı'nınki - ötekilerden de bazı bahisler alınıp eklenmek suretiyle - kabul edilmiştir.

Bununla beraber bu sualler darülhikme dışarısında kalan mütefekkirlere de verilmiş ve onlar tarafından da bu mevzu etrafında yazılar yazılmıştır. Mısır'lı mütefekkirlerden Abdülâziz Çaviş ile doktor Milâs'lı İsmail Hakkı'nın yazdıkları bu cümledendir. İzmir'li müderris İsmail Hakkınınki **Elcevabüssedid fi beyanı dinittevhit** Abdülâziz Çavişinki **Anglikan kilisesine cevap,** Milâs'lı İsmail Hakkı'nınki **Hakikati İslâm** adlarını taşımaktadırlar ve her üçü de basılmıştır.

Abdülâziz Çaviş'in eserini Arapçadan Türkçeye Şair Mehmed Akif çevirmiştir.

Osmanlı imparatorluğiyle birlikte meşihatı İslâmiye de yıkılarak Ankara'da Büyük Millet Meclisi hükûmeti teşekkül ettiği zaman o hükûmetin şeriye ve evkaf vekâleti bu eserlerden ilk ikisini bastırmış ve üçüncü de muharriri tarafından bastırılmış ise de Anglikan kilisesine

ne suretle gönderildiği ve ne tesir yaptığı hakkında bir malûmat elde edilememiştir. [45]

[45] Meşihati İslâmiye makamına bu türlü müracaatlardan birisi de (1293) 4 Eylül 1876 da «Fazlu kemal ile müştehir Almanya'lı bir mühtedi ki adı İşlehtindir» tarafından vaki olmuştur. Bu zat İslâm olmak istediğinden bahsile bu dine kabulüne delâlet edilmesini Şeyhülislâmdan istemiş ve Cevdet Paşa kalemiyle kendisine Hıristiyanlık ve Müslümanlık arasındaki farkı ve İslâmlığın ana yolları hakkında çok değerli bir cevap yazılmıştır. Mektubun 15 sütun tutan asliyle Fransızca'ya tercümesi (Müntehibatı tercümi meşair İbrahim Fehim - İsmail Hakkı 1307 Arakil kütüphanesi) adlı eserinde münderiçtir. Okunmağa değer.

IX. MECLİSİ MEŞAYİH

Tekyelerin tarikat usullerine göre idarelerini temin ve tekye şeyhliklerine faziletli ve münevver adamları seçip tayin etmek vazifeleriyle mükellef ve eskidenberi mevcut olan meclisi meşayih 5 Mart 1334 tarihli kanunun ikinci maddesiyle bir reis ve 7 azadan mürekkep olarak daha geniş mikyasta yeniden kurulmuştur.

Meclisin azası arasından seçilmiş üç kişilik bir encümeni ilmîsi vardır. Bunun işi: Sofiyye meslekinin dinî terbiyesinden ve manevî feyizlerinden Müslümanları istifade ettirecek surette tekyelerde tatbik olunan usulleri, edebleri, âyinleri ve seyrisülûkün eski esaslarını dirilterek sofilik meslekini mütefekkirler ve münevverler nazarında yükseltmek ve tekyelerde tatbik olunacak ilmî esasları düşünüp kararlaştırmaktır.

Encümen her tarikatın usul ve edeblerini ve âyinlerinin şekil ve tarzlarını risaleler halinde yazıp meclisi meşayihe verecek, oraca görülüp kabul olunduktan sonra bastırılarak mündericatına göre hareket olunmak üzere tekye şeyhlerine dağıtılacaktı ve bunların hepsi bir araya getirilerek **mecellei sofiyye** adında bir kitap şeklinde de basılacaktı ve haftada bir gün her tekye şeyhi kendi çevresinde oturan halka mevızalar (konferanslar) verecekti.

Encümenin kararı meclisi meşayihçe görülüp beğenildikten ve şeyhülislâm tarafından da tasdik olunduktan sonra **ceridei ilmiyye** ile neşrolunacaktı.

Bunlardan başka tarikatlerin doğru inanışlar üzerine kurulmuş oldukları gözönünde tutularak tekyelerde toplananların itikatça ve amelce dinî meselelerde yükselmeleri için kelâm, fıkıh, ahlâk ve tasavvuf okunmak ve binası müsait olan tekyelerde dershaneler açılarak geceleri halka okuyup yazmak öğretmek, dinî ve medenî dersler göstermek suretiyle onları geceleri buralara çekmek tekye şeyhlerine verilen vazifelerdendi.

Yine bu cümleden olarak tekyeler çevrelerinde oturan fakir halka mümkün olduğu kadar yardımda bulunacak, hastalarını ziyaret ederek

hatırlarını soracak, tedavilerine önayak olacak, yetimlerin, öksüzlerin ve asker ailelerinin korunması ve yardım görmesi hususlarına delâlet edeceklerdi.

Bir de tekyelerde toplananların (dervişlerin) orada kendilerine gösterilen ve verilen bedenî ve içtimaî vazifeleri yaptıktan sonra vakitlerini boş geçirmiyerek fikirlerinin ve bedenlerinin müsaadesi nisbetinde herkesin işine yarıyacak bir sanat ve mesleke girerek onda ihtisas sahibi olması şarttı.

Tekyeleri ıslâh ve dervişleri tenvir maksadiyle biraz sonra bahsedilecek olan iki cemiyet daha kuruldu ise de onlar da bu resmî teşekkül gibi bir şeye muvaffak olamadılar. İşlerinde pek değerli mütefekkirler ve mutasavvıflar bulunmasına rağmen ortaya bir risale bile koyamadılar.

Yalnış tarihin tekerrürden ibaret olduğunu göstermiş ve mutasavvıflarla müteşerriler arasındaki ezelî davaya bir misal vermiş oldular ki o da İzmir'li Müderris İsmail Hakkı Bey ile Urfalı Şeyh Saffet Efendi arasında çıkan münakaşadır. Birisi tasavvuf meslekini müdafaa kasdiyle **tasavvufun zaferleri,** ötekisi şeriat cephesini müdafaa arzusiyle **Hakkın zaferleri** adlarında iki büyükçe eser yazıp neşrettiler. Yine bu iki müessese mensupları arasında **resmi mushafı Osmanî** diye bir mesele çıkarılarak asırlardanberi bu memlekette görülmüş ve alışılmış olan Kur'anın imlâsını değiştirdiler.

Bu zahmetleri, bu emekleri birisi doğrudan doğruya İslâm felsefesi demek olan tasavvufun esaslarına ötekisi İslâmiyetin dinî, ahlâkî ve içtimaî mevzularına temas edecek birer esere sarfetmiş olsalardı ilme ve Türklüğe ve binnetice temsil ettikleri cemiyetlere daha çok hizmet etmiş olurlardı. Ne yazık ki bu yola gidilmedi.

X. DİYANET İŞLERİ MÜŞAVERE HEYETİ

Türkiye'de Cumhuriyet idaresi kurulduktan ve hükûmet lâyik olduğunu ilân ettikten sonra şeriye ve evkaf vekâletinin yani Osmanlı idaresindeki babı meşihat ile evkaf nezaretinin yeri ve manası kalmamıştı. 3 Mart 1340 (1924) tarihli kanunla bu mesele de halledildi. Kanunun birinci maddesiyle «Türkiye Cumhuriyetinde muamelât nasa dair olan ahkâmın teşrî ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükûmete aiddir» denildi ve böyle denilmekle fetvahanenin ve emsalinin yeri kalmamış oldu. Ve İslâm dininin bundan başka itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için ayrıca bir vekâlet halinde olmıyarak baş vekâlete bağlı bir diyanet işleri reisliği makamı kuruldu; camiler, mescidlerle tekyeler ve zaviyelerin idaresi; imam, hatip, vaız, şeyh, müezzin ve kayyumların vesair müstahdemlerin tayin ve azilleri işi bu makama verildi; vilâyet ve kazalardaki müftülük teşkilâtı da yine bu makama bağlandı.

Evkafa gelince dinî mahiyetten büsbütün tecrid edilerek Başvekâlete bağlı ve malî mahiyette bir umum müdürlük haline getirildi.

Diyanet işleri reisinin maiyetinde bir müşavere heyeti kuruldu. Bugün Türkiye'de dinî meseleler ancak bu heyette görüşülür.

Diyanet işleri reisliği ve müşavere heyeti Cumhuriyet ve lâyiklik rejimine uygun işler görmeğe başladı. Meselâ Türk ilinde halkı ibadet yerine çağırmak için söylenmesi lâzımgelen sözler, yani okunacak ezanı ve salâtı Türk diline çevirtti. Camilerde Türk halkına hitap eden hatiplerin sözlerini Türkçe söylemeleri esas kabul edildi ve Türkçe hutbeler tertip ettirilip bastırılarak hatiplere dağıtıldı. Hutbelerin mevzuunun dini olduğu kadar dünyevî yani içtimaî, ahlâkî, iktisadî ve sıhhî olması da şart koşuldu.

Bu eserin 141 inci sayfasında da bir münasebetle yazıldığı gibi Allah sözü olan Kur'an'la Peygamber sözü demek olan hadisi Türkçeye çevirtti. Müşavere heyeti vakit vakit dinî mahiyette bazı beyannameler ve izahnameler de neşretti. Hulâsa diyanet işleri reisliği Cumhuriyet

hükûmetinin çizdiği program dairesinde ve gösterdiği yol üzerinde bu inkılâp ve yenilik devrinde telaşsız ve sesiz bir halde vazifesine devam etmektedir.

Cumhuriyet hükûmeti lâyik olduğu halde devlet bütçesinden aylık alan memurları kullanması ve Kur'an ile hadisin tercüme ve neşri için tahsisat vermesi hemen her sene bütçe müzakeresi sırasında bir tek mebus, Hakkı Kılıç tarafından [46] itiraza uğrarsa da ekseriyet ka-

---

[46] Bizde son zamanlarda din münekkidlerinin en başında İçtihad sahibi doktor Abdullah Cevdet, ondan sonra Kılıç zade Hakkı gelir. Fakat bu zatların münekkidliği zarar yerine fayda doğurmuştur. Çünkü bunlar dinin esasına değil, dine karışmış olan hurafelere itiraz ediyorlar, onların kaldırılmasını istiyorlar. Yalnız kusurları şudur ki hurafeleri ve Beni İsrailden İslâmlığa geçmiş olan masalları aynı din, aynı İslâmiyet sanmalarıdır. Bir de garpta münevver Hıristiyanlar yahut dinsiz münevverler tarafından Hıristiyanlığa atf ile tenkid olunan kusurları bir din olmak itibariyle İslâmiyette de vardır diye bu dini iyice tetkik etmeden aynı tarzda tenkid ve muahazeye girişmeleridir.

Bugünkü Hıristiyanlık Roma ve Yunan putperestliğinin istihalesinden başka bir şey değildir. Bu dinin İsa ile münasebeti bile şüphelidir. Ve esasen İsa dininin ne olduğu - ortada ondan kalmış doğru bir kitap olmadığı için - bilinemiyor bile. Hattâ garplılar arasında İsa'nın mevcudiyetine inanmıyanlar da büyük bir ekseriyet teşkil ediyorlar. Fakat Kur'an İsa'nın Peygamber olarak geldiğini söylediği için Müslümanlar arasında ondan şüphesi olanlar yoktur. Şu kadar var ki asıl İncil meydanda olmadığı için İsa'nın ölümünden çok sonra birçok kimse tarafından yazılmış ve bugün de elde dört türlü nüshası bulunmuş olan İncil'lere dayanan Hıristiyanlığı doğru bir din olarak kabul etmezler. Binaenaleyh, Avrupalı münevverler Hıristiyanlığı tenkidde ve beğenmemek de yerden İsa'nın çıktığı iddia olunan göğe kadar haklıdırlar. Semavî dinlerden Musevilik ise 3000 senedenberi türlü türlü tahriflere uğramıştır. Kudüs'ün Asûriler tarafından tahribinde kitapları kaybolmuştur.

Budizm ve emsali daha eski dinlerin hakikî çehrelerini bulup görmeğe gelince: Bu; büsbütün müşküldür, ortada tarihî mazbut, kitabı aynen mevcud biricik din ise İslâmiyettir. Bu dinin bu şeklinde de tenkidi ve muahazeyi icap ettiren noktalarını bulup ortaya çıkarmak yüksek bir ihtisasa, dinî eserleri Arapça metinlerinden okuyup anlamağa, tarihî ve içtimaî hâdiselerde derin bir vukufa mütevakkıftır.

Yoksa şarkta, garpta yapılmış olan yanlış Kur'an tercümelerine ve İsrailiyat ile dolu tefsirlere dayanarak mutalâa yürütmek doğru değildir. Hüseyin Cahid Yalçın'ın **Fikir Hareketleri** ile neşrettiği **Kur'ana göre İslâmiyet** daha ziyade onun tercüme ve tefsirine göre idi. Kur'an'dan önce o tercüme ve tefsirlerin ilmî bir surette tenkidi yapılmalıydı ve bence yapılan tenkid onlara aiddi. Binaenaleyh münekkidlerin dinler bilhassa İslâmiyet hakkında mutalâa yürütürken hükümleri ve kararları umumî olarak vermemeleri lâzımgelir.

Türkiye Büyük Millet Meclisini teşkil eden mebusların iki satırda hal tercümeleriyle resimlerini ve en son meslek ve ihtisas şubelerini göstermek üzere her sene bir albüm neşredilir; bu albümde 399 mebus arasında İslâmiyetle haşir, neşir olmuş birçok müftü ve müderrisler, din muallim ve muharrirleri şeyh ve çelebi efendiler bulunduğu ve bunların hiç birisi dini kendileri için meslek olarak göstermemiş oldukları halde mütekaid bir asker olan Hakkı Kılıç kendisini **dinci** göstermiştir. Bunu din münekkidi, dinî meselelere meraklı diye alabiliriz.

rariyle bu itirazlar geçiştirilir ve itiraz edilen şeyler evvelce kanunlarla kabul edilmiş olduğu için diyanet işleri kadrosu da, tercüme ve tef-

---

Memlekette **hür fikirleri** yayan, **İtikadatı batılaya ilânı harp** eden, **Peygamberler babası İbrahim** adındaki eseriyle 3000 senedenberi zamanla Tevrat'ın nasıl bozulmuş ve dolayısiyle Musa dininin ne suretle yolundan çıkarılmış olduğunu anlatan bu münekkidin 399 mebus arasında kendisine tek bir meslek seçmiş olması da bambaşka bir karakteri olduğunu gösterir.

Abdullah Cevdet'e gelince: İslâmlık aleyhtarı olmadığını, hurafelere hücum ettiğini söyliyen ve yazan bu mütefekkir öldüğü zaman ölüsünün Hıristiyan tabutiyle naklini vasiyet etmiş olacak ki ölüsü süslü ve boyalı fakat kolsuz bir tabutla evinden güçlükle kapıya indirildi; oradan Ayasofyaya kadar otomobile konmıyarak İslâm ananesine göre bazı taraftarları tarafından omuzda götürülmek istenildiyse de tabutun kolları olmadığı için İçtihad evinden ancak Divanyolu'na kadar götürülüp orada yine otomobile yükletildi. Ayasofya'da ölüsü musallâ taşına konulduğu zaman bir genç çıkarak doktorun dinsiz olduğundan bahisle İslâm dininin emrettiği cenaze namazının kılınmaması lüzumunu ileri sürdüyse de ekseriyet örf ve adeti beldeyi ve insanların hüsnü zanla memur olduklarını ileri sürerek namazı kılındı. Abdullah Cevdet'in ölüsünün gömülmesi için seçilen yer de dikkate ve kayde değer mahiyettedir: Silivrikapı'da Balıklı kilisesi yanında İslâm mezarlığiyle Rum mezarlığının birleştiği bir noktaya gömüldü. Böyle yapılması vasiyeti iktızasından mıdır? Yoksa ailesi veya dostları bunu bir azizlik olsun diye mi yapmışlardır? Bilemem! Fakat bundan şu mana çıkar ki doktorumuzun kadavrası için İslâm ve Hıristiyan mezarları arasında bir yer seçmekle ölüsünde de tereddüdünü göstermiştir. Bununla beraber bir hayli eserler neşretmesi ve ilme hizmeti ve bilhassa din münekkidliği dolayısiyle mukabil tarafı harekete getirmesi itibariyle ben yine ona ulu Tanrıdan rahmet dilerim. İslâmiyet söz ve vicdan hürriyetini kabul etmiş olduğu gibi Cumhuriyet rejimi de bu yolda gideceğini teşkilâtı esasiye kanununa koymuş olduğundan bu türlü münekkidlere de hürmet etmek lâzımgelir.

Abdullah Cevdet gibi bir mütefekkirin namazının kılınmamasını istemek ona hürmet değil hürmetsizlik etmekti. Çünkü İslâm âleminde yapılan bu son muamele ölüye ve dolayısiyle insanlığa tazimden başka bir şey değildir. Cenaze namazlarının ötekiler gibi ibadet olmayıp hürmet ve tazimden ibaret bulunduğu:

1 — Birkaç, hattâ yalnız bir kişinin ona bu tazimi göstermesiyle, 2 — Tazim esnasında rükû ve sücud yapılmaması ve asla Kur'an okunmamasiyle, 3 — Erkek olmıyan yerde kadınların bile bu hürmeti göstermekle mükellef bulunmasiyle, 4 — Yalnız imamın abdesti bulunduğu halde cemaatin abdesti olmasa da yine namazın yani tazimin makbul sayılmasiyle, 5 — Ölü öne geçirilerek imam onun karşısında ve tam kalbi hizasında durmasiyle, cemaatin de az da olsa arka arkaya gelerek sıra olmalarıyle sabittir. Bununla beraber:

A — Takip edilirken müsademe ile ölen âsilere ve yol kesenlere, B — Anasını, babasını öldürenlere, C — Siyaseten idam olunanlara, D — Haksız yere başkasına silâh çektiği için mukabeleten öldürülenlere, E — Başka bir kavme mensubiyet iddiasında bulunarak asıl milliyetinden ayrılmak istediği sıradaki çarpışmada ölenlere.. bu tazimin yapılmamasını yani onların namazlarının kılınmamasının dinen emredilmesini bugünkü medeniyet ve efkârı âmme de aynen kabul ve tatbik ve böyleleri tazim edecek yerde takbih etmiyor mu?

Başka bir memlekette ölen bir adam için giyaben aynı merasimin yapılması da bunun tazim ve hürmetten başka bir şey olmadığını göstermez mi? Hazreti Muham-

sir tahsisatı da kabul edilir ve bu suretle lâyıklık din taraftarlığı olma-

med; İslâm dinine hizmet ve Müslüman muhacirlere hürmet gösteren Habeş kralı öldüğü zaman Medine'de fıkıh kitaplarında **Salâtı gaip** denilen namazı bizzat kıldırdığı gibi bu kitabın 259 uncu sayfasında ilmî kudreti söylenen Ebussuud için de öldüğü zaman Mekke uleması aynı tazimi yapmışlar ve gıyaben namazını kılmışlardır.

Bugün de herhangi bir büyük adam ölürse onun ilme, medeniyete, ve insaniyete hizmeti itibariyle dünyanın her yerinde toplantılar yapılarak türlü şekillerde o zat için uzaktan tezkir ve tazim vazifeleri ifa edilmiyor mu?

Bunlardan başka bu muamelenin ölüye ve insaniyete tazim kasdiyle yapılmakta olduğu şununla da sabittir ki: Ölüye tazimin şimdiki gibi ölü yıkayıcı imamlar tarafından değil bir memleketin en büyüğü tarafından yapılmasının şart olmasıdır. Bu şarta göre hükûmet merkezinde hükümdar, vilâyette vali, kazada kaymakam... tarafından bu vazifenin görülmesi lâzımgelir. Bugün de hemen hemen teşrifat ve merasim itibariyle böyle yapılmıyor mu? Hükümdarlar, veliler, kaymakamlar, ölenlerin içtimaî mevkilerine göre, cenaze merasimine iştirak, onlara hürmet ve tazimi ifa etmiyorlar mı?

1350 sene önce ölen İslâm naşirinin ölüsüne yapılan tazim ile bu asırda ölen büyük adamlarınkine yapılanlar arasında zerre kadar fark yoktur. Şöyle ki: Hazreti Muhammed öldüğü zaman; tabutları evlerinde yüksek bir sedir üzerine konularak evvelâ arkadaşlarından ve kendisinden sonra Müslümanların başına geçenlerden Ebubekir ve Ömer yanlarında Medine'nin **Ansar** denilen yerli ahalisi **muhacir** denilen Mekke'lilerden birer seçme cemaat olduğu halde gelip tabut karşısında el bağlıyarak sıra ile durdular. Ve o büyük zatın ölüsüne hürmet ve tazimle selâm verdikten sonra din ve millete yapmış oldukları gararsız, ivazsiz hizmetleri, beşeriyete merhamet ve şefkatlerini kısaca saydılar, arkalarında bulunan cemaat da bu sözleri âmin âmin diyerek tasdik ettiler. (Söylenen hitabenin arapçası H. Zihni Efendinin Kitabüssalât'ının 592 nci sayfasındadır).

Sonra Medine'de ne kadar erkek, çoluk ve çocuk varsa Peygamber'in öldüğü Pazartesi günü zeval vaktinden ertesi Salı günü zeval vaktine kadar gelip aynı yolda ve teker teker resmi tazimi ifa ettiler. İşte İslâmın en büyüğü olan Hazreti Muhammed'e yapılan tazimin, başka türlü söyliyeyim, onun için kılınan namazın şekli budur.

Yirminci Medeniyet asrında Türklerin Atası Mustafa Kemal'in ölümü üzerine evvelâ İstanbul'da Dolmabahçe sarayında sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi önünde, onun katafalkı karşısında başta Reisicumhur olduğu halde İslâm, Hıristiyan, yerli ve yabancı bütün milletlerin mümessilleri tarafından günlerce yapılan hürmet ve tazim de bundan başka bir şey miydi?

Garpta ve bütün medenî âlemde ölüler hakkında yapılan tazim aşağı yukarı hep bu şekilde değil midir? Aralarında şu küçük fark var ki şarkta tazim ayakta durup ellerini göbeği üzerine koyarak sükût ile önüne bakmak; Garpta ise bir elini kaşları hizasına kaldırmak, ötekisini yanına salıvermek suretiyle selâm vaziyetinde heykel gibi durmaktır. Her iki vaziyette de ölüye hürmet ve tazimden, onun hizmetlerinden ve sonunun da iyi olmasını dilemekten, istemekten başka bir şey mi yapılıyor?

Eskiden Şarkta sokaklardan bir cenaze geçerken herkes oturuyorsa ayağa kalkarak, ayakta ise yerinde durarak tabut gözlerden kayboluncaya kadar ona hürmet ve tazim ederler ve hakkında iyi şeyler dilerlerdi, şimdi de garpta bilhassa askerler önlerinden tabut geçinceye kadar selâm vaziyetinde durmuyorlar mı? Şimdi biz bu

dığı kadar din düşmanlığı da olmayıp bilâkis din hususunda bitaraflık olduğu gösterilirdi.

güzel, bu medenî ve insanî usule ne eski şarklılar ne de bugünkü garplılar kadar riayet etmiyoruz. Bu işte pek lâkayd ve lâübalî olmuşuz!

Hulâsa; ölüye ve dolayısiyle insaniyete hürmetin şarkçası da, garpçası da biribirinin aynıdır. Burada bahsolunan hâdisede herkes Abdullah Cevdet'e arkasını dönerek onun fenalıklarını sayıp dökerek hakaret ve gürültü mü etmeliydi? Bir adam dinsiz de olsa beşeriyete bir fenalığı yok ise bu türlü hakarete lâyık görülür mü?

Bazı dinî ve içtimaî âdetlerimizi, ananelerimizi inkâr etmek ve kaldırmak istiyen bir kısım gençlerimiz biraz da himmet ve zahmet edip bunların mahiyetlerini, tarihlerini ve felsefelerini tetkik ederek itiraz edilecek cihetlerini bulduktan sonra tenkid ederlerse daha ilmî bir iş yapmış olurlar sanırım.

XI. İTTİHADİ İSLÂMİ CEMİYETİ

Dünyanın her tarafında dağınık bir surette yaşıyan Türk; Arap İslâv, Cermen vesaire gibi milletlerin ittihadlarına dair vakit vakit bazı teşebbüsler oluyor, bir kısım cemiyetler kuruluyor, arada, sırada bir de ittihadı İslâm sözü geçiyor, hattâ bazı eserler neşrolunuyor.

Türkiye'de ve İslâm âleminde böyle bir teşebbüs veya hareket vaki olmuş mudur? Ve bundan sonra olacak mıdır? Bundan sonrasına bir şey denilemezse de bundan evvel ferd ve hükûmet tarafından bazı teşebbüslere girişilmiş olduğunu görüyoruz.

1908 inkılâbından ve hususiyle 1914 deki Cihan Harbinden sonra Osmanlı hükümdarlarının İslâm halifesi sıfatiyle bu yolu tutmuş olduğu cihad fetvasını neşretmesiyle ve propaganda için Orta Asyaya memurlar ve ajanlar gönderilmesiyle sabittir. Halk tarafından vaki olan teşebbüsleri tamamiyle tesbit mümkün olamamıştır. Ancak bunların ilki zannedilen bir teşebbüsü Şemseddin Sami'nin Hafta mecmuasından alarak aşağıya koyuyorum. Şemseddin Sami ırkdaşı Hoca Tahsin Efendinin ölümü üzerine onun dindar ve münevver bir Müslüman olduğunu muarızlarına inandırmak için yazmış olduğu bir makalede der ki :

«Gayreti İslâmiyesi bir derecede idi ki aktarı baidede bulunan akvamı müslimenin ikazı veyahut dini İslâmın Asya ve Afrika ile Felemenki cedidin en uzak ve en muhataralı taraflarına, en vahşî kavimlerine kadar neşir ve tamimi için elinde bir asa ile gidip bu uğurda fedayı nefs etmeğe her an müheyya idi. İttihadı İslâm maksadı en evvel onun zihninde doğup bir tatlı rüya gibi efkârını okşardı. 9 - 10 sene evvel medresesinde [47] bir cemiyet teşkiline dahi muvaffak oldu. İttihadı İslâm maksadı ailesine mebni olan bu cemiyete ecnebilerin bir gûna şüphe ve itirazını davet etmemek için ona **memaliki İslâmiye coğrafya cemiyeti** adını vermişti. Bu yüzü kapalı isim de bazı zevat tarafından kendisine hemen zorla kabul ettirilmişti. Yoksa kendisi açıktan

[47] Bu medrese şimdi Derleme müdürlüğü olan binadır, tersane emini Yusuf Ağanın sibyan mektebidir. O sırada hoca Tahsin Efendinin kitaplariyle birlikte ikametine tahsis olunmuştu.

açığa cemiyete ittihadı İslâm adını vermek isterdi ve bunda mahzur görenlere âdeti üzere hiddetle cevap vererek «Efendim bizim maksadımız insaniyete, hakikate hizmet etmektir; mütemeddin Avrupa bizim bu maksadımıza nasıl mani olabilir? Protestan veya katolik misyonerleri dünyanın her tarafına gidip kendi dinlerini neşretmeğe çalıştıkları gibi bizim de kendi dinimizi neşre çalışmamız tabiîdir.» derdi.

Herhalde bu cemiyet dahi bizdeki devamsızlık ve sebatsızlık illeti müzminesine uğrıyarak ancak iki üç defa içtima etti. Lâkin bu arzu ve maksat hocanın fikir ve kalbinden ayrılamıyor; daima onu düşünüyor ve ondan bahsediyordu. Hattâ bu hususta birtakım risaleler, hutbeler ve lâyihalar dahi yazmıştı. Nihayet bu arzuyu da sair emelleriyle beraber sürükleyip mezarının içine götürdü. [48]

Türkiye'de bundan başka bir teşebbüs olup olmadığı bilinemiyor; fakat bu yolda birçok neşriyata rastlıyoruz. Meselâ Umumî Harp içinde Osmanlı hükûmetinde sadrazam olan Mısır'lı Prens Said Halim Paşanın **İslâmlaşmak** Rusyalı Abdürreşid İbrahimin **Âlemi İslâm** ve muharrir münakaşa ve mutalalardan ibaret olduğu gibi büyük Türk mütefekkiri Celâl Nuri'nin **İttihadı İslâm** adındaki eserleri hep bu mevzu etrafında Ziya Gökalp'in **Türkleşmek, İslâmlaşmak ve muasırlaşmak** risalesi de yine İttihadı İslâma temas eden eserlerdendir. Gazetelerle mecmualarda çıkan makalelere gelince: bunların biyografyasını vermeğe imkân göremiyorum.

Fakat ittihadı İslâm fikrinin Türkiye'den ziyade dışarda ve garp emperyalizmi altında inliyen İslâm unsurları arasında kıymet bulduğu görülüyor ve bu işte en önde Hind Müslümanları geliyor. Bunlar otuz, kırk sene önce böyle bir cemiyet de kurmuşlardır. Cemiyetin umumî kâtibi Hindli Müşir Hüseyin Kıdvay 1908 de çıkarmış olduğu bir risalede der ki :

İlk zamanlarda ittihadı İslâm teşebbüsü Avrupalıları hususiyle İngilizleri, Fransızları büyük bir korkuya düşürmüştü. Bunun sebebi ise açıktır. Çünkü Yunanca **pan** kelimesinin manası **küllî, umumî** demektir. İşte İslâmlar için de umumiyetle bir birleşmenin ve bir yenilik fikrinin uyanmasından ürktüler. Lâkin cemiyetin emel ve maksatlarının ne kadar hayırhane olduğunu sonradan anladılar. Emeller ve maksatlar üç maddede toplanır :

A — İslâm âleminin maddî ve manevî faydalarına çalışmak, aralarında maarifi yaymak, ticareti genişletmek, dinî ilimleri öğrenmek,

[48] Hafta mecmuası sayı 6. Sayfa 75.

İslâmların haklarını, şereflerini korumak; refah ve saadetlerini artırmak ve bir de şiîler ile sünnîler arasında eskidenberi sürüp gelen ve esası siyasî bir ihtilâf olan anlaşmamazlığı gidermek.

B — İslâm memleketlerinde Kur'an'ın hakikatlerini neşretmek ve hakikati arıyanların dikkat gözlerini vicdanî hakikatlere doğru çekmek, daha açıkçası İslâm dinini yaymak ve başkalarına da kabul ettirmeğe çalışmak;

C — İngiltere ile hoş geçinmek, hattâ bu hükûmetle Türkiye arasında bir ittifak yapılmasına çalışmak. [49]

Şu üç maddeye karşı tarih sayfalarına ve siyasî hâdiselerin cereyanına şöyle bir göz gezdirecek olursak Osmanlı hükümdarlarından Yavuz'un Mısırı ve İran'ı almağa kalkışmasını ilk ittihadı İslâm teşebbüsü saymak mümkün olacağı gibi Cumhuriyet devrinde İran'la anlaşmayı ve ona yaklaşmayı ve daha ileri gidilerek Sadabad paktının yapılmış olmasını ve en sonra da Cumhuriyet hükûmeti ile İngilizler arasındaki iktîsadî itilâfların akdini senelerdenberi ferdlerin ve cemiyetlerin yapmak ve görmek istedikleri şeylerde nihayet hükümetlerce de anlaşılmış ve takdir edilmiş olduğuna hükmedebiliriz.

Burada ferdlerce de, hükûmetlerce de yapılmıyan yalnız bir nokta kalır ki o da dinî teşebbüslere girişilmesi ve İslâmî ilimlerin yayılması keyfiyetidir. Türkiye Cumhuriyeti lâyık olduğu için bunu bugün ondan beklemeğe kimsenin hakkı olamaz.

Fakat İslâmlar bunu ister ve garpta olduğu gibi kuvvetli İslâm misyoner cemiyetleri kurulursa hükûmet lâyık olmak itibariyle buna da mani olmaz sanırım. Fakat buna gelinceye kadar memleketimizde görülecek daha ne mühim, ne hayatî işlerimiz vardır.

---

[49] Beyanülhak mecmuası. Abdullahad Davud'un makalesi. Sayı 13. Sayfa 285.

XII. CEMİYETİ FÜRKANİYE

«İlâyi saadetnümayi kelimei tevhit» yani insanlara saadet yolunu gösteren **Allah** kelimesini yükseltmek için kurulmuş bir cemiyet olduğunu (1297) 1879 de İstanbul'da basılmış olan **nebzei ilmi kelâm** adındaki eserin ilk sayfasındaki yazıdan öğreniyoruz. Fakat kimin tarafından kurulmuş, kaç kişiden mürekkep imiş, ne kadar yaşamış? Buraları belli değil.

Adı geçen kitabın yazılışında da basılışında da dikkat gözüne çarpan bir başkalık var.

Evvelâ: «Cemiyeti fürkaniye tarafından tertip kılınmış olduğu ihtar edilir» diye sert bir fıkra ile kitap okuyuculara takdim ediliyor.

Saniyen: kitabın basılması için maarif idaresinden izin alınmış olduğuna dair üzerinde bir kayıd görülemiyor ve basıldığı matbaa da bildirilmiyor.

Salisen: uslûbu dikkate şayan görülüyor, meselâ deniliyor ki :

«Edillei yakiniyye ile akaidi diniyeyi kalbi pâki İslâmiyyeye bahşeyliyen ilme: Kelâm ismi verildi; çünkü evvelâ eşheri mebahis ve ekseri mesaili münzaalı olup hattâ bazı mütegallibe pek çok ehli hakkı **Kur'anı Kerim mahlûktur** demedikleri için katleylediler. Saniyen: tahkiki şer'iyat da, ilzamı husemada kelâm söylemeğe bize kudret veren bu mübarek ilimdir. Salisen: kelâm ile talim ve taallüm olunan iptidaki ilmi alülâl yine budur. Rabian: ilmi mezkûr ehli bid'at ile ehli hakkın idarei kelâm ve mübahaselerinden vücut bulmuştur. Velhasıl hakeza münasebat ile bu ilmi şerife kelâm ismi tahsis edilmiştir. Badehu ilmi felsefe Arabiyeye naklolunup ulemayı kiram tahsiline şüru ettiler. Kavaidi felsefenin şeriatı Muhammediyeye mugayir olanlarını red ve iptal maksadiyle bazı usulü ilmi kelâm ile karıştırıldı. Hattâ muazzamatı tabiiyat ve ilâhiyyat bu ilme dercedildi. Velhasıl ilmi kelâm ulûmu diniyemizin reisi ve ahkâmı şer'iyyenin esası olmakla en şerif bir ilimdir. Binaenaleyh bu risalenin tertibine mübaderet kılınmıştır.» tarzında bu mevzuun bu tarzda izah edilmiş olması o devre göre uslûbda ve ifadede bir yeniliktir.

Risale ufak kıtada 76 sayfadır. Her bahsi ve o bahsin münderacatı nereden, hangi muteber kitabdan alınmışsa gösterilmiştir. Bu da, o zamana göre başka bir yeniliktir.

Mutlakiyet devri her türlü toplantıyı yasak ettiği, hocaların siyasetle uğraştıklarını hattâ hükümdarları tahtından indirdiklerini bildiği için her türlü siyasi cemiyetler gibi böyle ilim ve ulema cemiyetlerinin de kurulmasına ve yaşamasına asla göz yummazdı. İhtimal ki bundan dolayı bu cemiyet gizli teşekkül ederek bu yolda neşriyata başlamıştır.

Bu cemiyetin ne kadar yaşamış olduğu bilinemediği gibi nebzei ilmi kelâmdan başka eseri bulunup bulunmadığı da anlaşılamadı.

Kelâm, İslâm felsefesinin bir şubesi olduğu için bu cemiyeti bir felsefe cemiyeti sayabiliriz.

XIII. CEMİYETİ İLMİYEİ İSLÂMİYE

1908 inkılâbından sonra ilk kurulan cemiyetlerdendir. Kuranlar **ulema** denilen hocalardır. Cemiyet kurulur kurulmaz fikirlerini neşre vasıta olarak **Beyanülhak** adında bir de mecmua çıkarmağa başlamıştır. Bu mecmuanın mesul müdürü **Cemiyetimiz** başlığı altında yazmış olduğu bir makalede cemiyetin maksad ve gayelerini şu suretle anlatır :

Ulema, uhdesine düşen ve icrasında dini mecburiyet olduğu halde istibdadın tesiriyle yalnız tasavvurlarda kalan yüksek vazifelerini şimdi kemali ehemmiyetle ifaya karar verdi ve hemen bir **cemiyeti ilmiyye** tesis etti. Şu üç vazifeden anlaşılır ki:

Evvelâ: cemiyetimiz bir **cemiyeti siyasiyyei vataniye**dir. Şu vazifei umumiye noktai nazarından cemiyetimiz doğrudan doğruya Osmanlı İttihad ve Terakki cemiyetine bağlıdır. Binaenaleyh İttihad ve Terakki cemiyetinin bütün Osmanlıların müşterek muavenetlerini temin hususunda takip ettiği siyasî meslekî takip edecek ve meşru telâkkileri her zaman ifa eyliyecektir.

Saniyen: cemiyetimiz bir **cemiyeti ilmiyye**dir. Binaenaleyh İstanbul ve taşra medreselerinin ihyası ve tahsilin yükselmesi ve talebenin her türlü ilimlerden hisseyab edilebilmesi çarelerini düşünecek ve iptidaî vesair mekteplerde tahsili diniyi nazarı itibara alacak ve aid oldukları makam nezdinde teşebbüsatı lâzımada bulunacaktır.

Salisen: cemiyetimiz bir **cemiyeti diniyye**dir. Binaenaleyh gerek mevkuf ve gayri mevkuf risaleler ve ceridelerle, gerek vaaz nasihat suretiyle Müslümanların dinlerine olan merbutiyetlerinin tamamiyle takviyesine çalışacak ve her sınıf halka zaruriyatı diniyesini ve istitaatı nisbetinde ahkâmı İslâmiyeyi tefhim ve tebliğ edecek ve lüzum göreceği yerlere birer heyeti ilmiye gönderecektir. Bahusus hakayiki İslâmiyeye ademi vukuftan neşet eden bazı efkârın pek sehif, pek haksız olduğu dahi enzarı umumiye karşısında isbat edilecektir.

Yine bu mecmuada cemiyet için yazılmış olan bir manzumede görülen :

Kim muteriz olsa şerefi dine dilile
Kesmek dilini meşrebü hâsiyetimizdir.

Beyti de başkaca dikkati üzerine çeken sözlerdendir.

İşte şu izahat gösterir ki birçok cemiyetler nizamnamelerine siyasetle, dinle uğraşmıyacaklarını nasıl açıkca yazmışlar ise bu cemiyet de bilâkis siyasetle, dinle ve mektep programlarına müdahale suretiyle uğraşacağını hattâ dine itiraz edenlerin dillerini kesmek suretiyle icraat ve tatbikata da girişeceğini programına koymuştur.

İslâm dini namına kurulmuş olan bir cemiyetin halkı tenvir etmek ve hükûmetin işini kolaylaştırmak için ilmî ve dinî meselelerle uğraşması çok yerinde görülse de dini siyasete âlet edinerek fırka dedikodulariyle vakit geçirmiş olması hiç bir zaman hoş görülemez. Nitekim bu tehlikeli yolu cemiyet biraz sonra anlamış olacak ki mecmuanın 22. birincikânun 1324 tarihli nüshasının en başına :

«Ahassı âmali meşrutiyeti meşruayı muhafaza ile İslâmiyetin terakki ve taalisine hizmetten ibaret bulunan Cemiyeti İlmiyei İslâmiyenin İttihad ve Terakki cemiyetine rabıtası olmadığı ilân olunur» diye bir fıkra koymuştur.

Bu ilâna rağmen cemiyet yine siyasetle uğraşmış, ezcümle İstanbul Şehremini Hüseyin Kâzım Bey Belediye meclislerini fesh ve belediye reislerini azlettiği zaman cemiyet bu icraatı beğenmediğini bir beyanname ile ilân etmişti. [50]

Cemiyeti ilmiyenin bu hareketi İttihad ve Terakki merkezi umumisinin senelik kongresini bahse mevzu olmuş onlar da bu beyanname neşri hâdisesini şu suretle takbih etmişlerdir:

«Cemiyeti İlmiyyei İslâmiyenin son günlerde bir beyannamesi intişar etti ki siyaseti dahiliyei devlete alenen müdahaleyi mutazammındır. Ulemayı kiram vicdanların mürebbisi olmak itibariyle ümmetin manevî hâkimleri olduklarından fırka ihtilâflarının, intihap mücadelelerinin fevkinde kalmaları, veresei enbiya sıfatını siyasî mücadelelerin neticesi tabiiyesi olan şahsî hücum ve taarruzlardan masun bulundurmaları kendileri için bir vecibei diniyedir.

Bundan başka ulema hazinei devletten muvazzaf memurini resmiyeden madut olduklarından siyaseti devlete icrayı tesire kalkışmaları doğru olamaz. Nihayet ulemanın meclisi mebusan haricinde siyasetle

[50] Hüseyin Kâzım Bey'in bu mücadelesi ve icraatı İstanbul şehreminleri adındaki eserimin 276 - 317 nci sayfalarındadır.

uğraşmaları 31 Mart ve emsali hâdiselerde olduğu gibi Meşrutiyet ve vatanın izmihlâline netayici vahime tevlid edeceği de gözden uzak tutulmamalıdır.»

Cemiyeti ilmiyeye bu ihtarı yapan İttihad ve Terakki fırkası da sağlam ayakkabı değildi. O da hem memurları hem orduyu, hem de kendisine mensup ulemayı fırkasına kaydediyor, siyasete karıştırıyor ve onlardan ledelhace istifade eyliyordu. İşte bundan dolayıdır ki bu ihtara Beyanulhak gazetesi sermüharriri ve Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi bu noktaları hatırlatmak suretiyle cevap vererek ulemanın mebahisi siyasiyeye iştiraki menedilecek olursa onlara terettüb eden **emri bilmaruf ve nehyi anilmünker** vazifesi mülga bir hale gelir ki ulema bu hakkın kendilerinden nez' olunmasını katiyen kabul edemez. Anın içindir ki ilmi din siyasiyat ile malidir ve siyasetin iki kısmı bulunup siyaseti âdile ile siyaseti caireden birincisinin taraftar ve ikincisinin mani ve nahisi bulunmak ulema için büyük bir vazifedir... Cemiyeti ilmiyenin siyasiyat ile iştigal hakkını inkâr etmek birtaraf bir dimağ için kabil değildir. Ulema siyasiyat ile bittabi iştigal eder ve edecektir.» [51] demişti ve öyle de yapılmıştı.

İstanbul'da **ulema** kıyafetinde cahillerin ve **talebei ulûm** adı altında **cehelei rüsumun** sayısı on binleri geçtiğinden bunların adına izafetle kurulan bu cemiyet zamanın en kuvvetli teşekküllerinden biri sayılırdı. Ve bundan dolayıdır ki bu cemiyet çok büyük işler yapabilirdi. Fakat çok geçmeden aralarına yüksek memurluk ve mebusluk hırsı girdi. İkiye ayrıldılar. Ayrılanlar **İttihad ve Terakki** fırkasına muhalif olmak üzere teşekkül eden **hürriyet ve itilâf** fırkasına girdiler ve o fırkanın hemen hemen en büyük rüknünü teşkil ettiler ve böyle dinle, siyasetle fırka dedikodulariyle uğraştıkları için vakit vakit birçok takibata uğradılar, teşekkülleri kapatılmak, dağıtılmak cezalarına çarpıldı. Hulâsa bu cemiyet de kendisinden beklenen işi yapamadan söndü ve müsbet iş olarak ancak sekiz cildlik Beyanülhak mecmuasını bıraktı gitti.

---

[51] Beyanülhak, 3 teşrinievvel 1327 sayı 131

XIV. CEMİYETİ SOFİYYEYİ İTTİHADİYE

1908 inkılâbı Türkiye'de cemiyet halinde toplanmada her sınıf ve cemaata serbestî verdiği sırada muhtelif tarikatlara mensup olan kimseler de bu haktan istifade etmek istediler ve bir cemiyeti kurmağa teşebbüs ettiler.

Esasen cemiyet kurmadan önce **Ceridei Sofiye, Tasavvuf** ve **Muhibban** adlariyle muhtelif zümrelerin çıkarmakta oldukları mecmualarla ve diğer dinî gazete ve mecmualara yazdıkları makalelerle tekye ve tarikat mensupları da memlekette bir varlık olduklarını herkese gösteriyorlardı. Tekyelilerle medreseliler arasında ötedenberi geçimsizlik ve anlaşamamazlık vardı. Buna bir de sayıları otuza kadar çıkan ve her birinin âyini, usulü - ve âdeti dolayısiyle - inanışı ve gidişi kıyafetleri gibi başka başka olan bu biribirinden ayrı hattâ biribirine aykırı insan topluluklarını bir araya getirmek çok müşkül bir işti.

Gariptir ki bektaşilik damgasını taşıyan ve kendisinden başka 29 tarikatin muhalifi olan bir tarikata mensup Hacı Bey zade Muhtar Bey bu işte ve bu cemiyeti kurmakta önayak olmuş ve çıkarmakta olduğu Muhibban mecmuasını buna vasıta ittihaz etmişti. Bu mecmuanın 20 birinci kânun 1326 tarihli sayısından öğreniyoruz ki Şeyh Nail efendi adında mutlakiyet devrinde menfalara gönderilmiş, bu yüzden cevir ve cefa çekmiş olan bir şeyhin ortaya koymuş olduğu cemiyet nizamnamesini bastırarak parasız tekyelilere dağıtıp bir cemiyet kurmak hususunda onları bu nizamname etrafında mutalâa yürütmeğe davet etmiştir.

Hacı Bey zade bu nizamname müsveddesini neşrederken yazmış olduğu fıkrada cemiyetin maksad ve gayesini şu cümlelerle hulâsa ediyordu :

«İttihad ve terakki cemiyeti celilesinin müzahereti hayırhanesiyle şimdiden hukuku meşruamızı müdafaa etmek, evlâtlarımızı okutmak, boş gezenlerimize iş bulmak, âciz kalanlara yardım etmek, hususiyle meydanı ehlüllahta hizmet ederek ihtiyar olmuş zakir gibi derviş gibi emektar muhiblerimizi ahir vakitlerinde kimseye muhtaç etmemek çarelerini bulmakla Muhibban cemiyetinin teşekkülü icabetti.»

Şeyh Nail'in nizamname müsveddesinde ise cemiyetin maksadı ve gayesi ikinci maddede uzun uzadıya anlatılmakta ve o meyanda «... Dergâhlarda milletin en güzidesi sayılacak bir surette insanı kâmil yetiştirmek... ve bunların bir merkezi keramet, bir masdarı taalî olmasına gayret eylemek...» gibi gayelerle uğraşacağı gösterilmektedir.

1908 inkılâbı sıralarında bilhassa mebus intihabı zamanlarında bütün dünyaya karşı «Türkiye'de din, mezhep ve milliyet ihtilâfı kalkmıştır, herkes yeni rejimi benimsemiştir.» dedirtmek için papazlarla hocaları arabalara bindirilerek önde intihap sandıkları olduğu halde sokak sokak dolaştırılmış, resimler çıkartılmış, nutuklar söylenmiş ve bunları halk gördüğü gibi gazeteler de yazmış ve basmıştı. Fakat aradan çok geçmeden değil İslâmlarla Hıristiyanlar Müslümanlar bile biribirine girmiş ve daha sonra Balkan harbi çıkarak ittihadı anasırın, hocalarla papazların birleştiği ve anlaştığı hakkındaki efsanenin ne demek olduğu acı tecrübelerle görülmüş ve anlaşılmıştı.

İşte tıpkı bunun gibi bir bektaşi canı ile bir nakşî sofusunun, bir melâmî filozofu ile bir kadırî dervişinin bir halvetî ile bir celvetînin ve nihayet bir rüfaî ile bir bedevî şeyhinin biribirini anlaması ve anlaşması katiyen mümkün olamamıştır.

Hakikî mutasavvıflar «Etturuku ilellâhî biadedi enfasıl halâyıkî» (Allaha giden yollar mahlûkatın nefesleri kadardır.) dedikleri halde şekle ve merasime bağlı bulunan tarikat mensupları her birisi kendi gittiği yolun yani tarikatin doğru, ötekilerinkinin eğri olduğunu iddia ettiğinden bu derece biribirine aykırı fikirler taşıyan kimseleri bir araya getirmek muhal idi. Zamanla bu neticeye ermek emeliyle bu cemiyet bir müddet için muvakkat bir heyet tarafından idare olunup fakat nizamnamesi bir türlü tesbit edilip ortaya çıkarılarak hükûmete tasdik ettirilememiş binaenaleyh esaslı surette kurulup iş görememiştir. Muhibban mecmuası bu cemiyet hakkında dedikodularla sütunlarını doldururdu.

Böyle bir cemiyet kuruluşuna teşebbüsün faydası şu olmuştur ki çeşitleri otuzu geçen tekye mensupları arasında birleşmesinin ve bunlar arasında cemiyet kurulabilmek imkânı olmadığının anlaşılmış olmasıdır.

Bu cemiyetin kurulamamasının ve yaşıyamayışının sebebi bektaşilerin öne düşmeleridir. Bektaşileri bu yola sevkeden sebep de; kendi tarikatlarının İslâmî tarikatlar arasında tanınmasını istemeleridir. Filhakika bektaşilik ötedenberi diğer tarikatlerce hoş görülmemiş ve İslâmî bir tarikat sayılmamıştır. Mahmud II (1241) 1825 de Yeniçerileri

kaldırdığı zaman onlarla alâkası bulunan bektaşi tarikatını da kaldırmış her bektaşi tekyesine bir nakşî şeyhi tayin etmişti. İşte 1908 inkılâbından sonra bektaşilerin bütün tarikatler arasında bir cemiyet kurulmasına önayak olmalarının ve çalışmalarının sebebi budur. Hem nakşiliği atacaklar, hem eskisi gibi bektaşi âyini yapacaklar hem de bunu öteki tarikatlara kabul ve tasdik ettireceklerdi. Buna muvaffak olamadılar ve bu cemiyet de resmen kurulamadı.

XV. CEMİYETİ TERBİYEİ İSLÂMİYE

Balkan harbi sonunda Rumeliyi elden çıkarmamız ve Bulgarların Terkos'a kadar gelip İstanbul'u top sesleriyle inletmeleri Türkiye'den başka İslâm dünyasında da bir uyanma, bir toplanma hissini doğurmuş ve işte bu cemiyet de o zaman bu maksatla ortaya çıkmıştı.

Cemiyetin ilk müteşebbisi Mısırlı Mehmed Şeriî Paşa'dır. Azalarının çoğu da Arap unsuruna mensup kimselerdi. Bu zat o sırada İstanbul'a gelerek burada bazı kimselerle görüşmüş ve bu adla bir cemiyet kurulmasına önayak olmuştur.

Cemiyetin Mısır'da ve başka İslâm diyarlarında da şubeleri olacağına göre gayesi **ittihadı İslâm** telakki edilebilir.

İstanbul gazeteleri o zaman bu teşebbüsü İslâm âleminin Türkiye'ye bir yardımı telâkki ederek alkışlamışlar ve sütunlarını makaleler ve mutalâalarla doldurmuşlardı. Biraz sonra cemiyetin adını terkip eden kelimeler arasında **terbiye** hoş görülmiyerek **hayriye**ye çevrildi.

Perapalasta muhteşem surette açılış töreni yapılan bu cemiyet nihayet barınabildiği Nuruosmaniye camii içindeki sibyan mektebinin bir tek odası içinde ve hiç bir iz bırakmadan sönmüş gitmiştir.

XVI. CEMİYETİ SOFİYYE

Umumî harp içinde ve mütareke başlangıcında birçok kalkınma ve uyanma cemiyetleri kurulduğu sırada (1334) 1918 de tekyelilerde toplanarak bu ad altında bir cemiyet kurmak istediler.

Cemiyetin nizamnamesinde denilir ki :

«Bilcümle ehli tarik beyninde şeairi İslâmiyeden bulunan uhuvveti diniyye revabıtını teyid ve tevsik ve mekârimi ahlâkın tesis ve muhafazasına hadim olan zaruret ve mealiyatı sofiyyeyi neşr ve tamim ve fukara ve dervişanın zaruret ve ihtiyacatını ref' ve tehvin eylemek maksadiyle merkezi Dersâdette olmak üzere **Cemiyeti Sofiyye** namiyle bir heyeti hayriye tesis edilmiştir.»

Cemiyeti Sofiyye bir heyeti hayriyye olduğundan siyasiyat ile asla iştigal etmez meşayih ve dervişan ve mühibban velhasıl kâffei ehli tarik **Cemiyeti Sofiyye**nin azayı tabiîsinden ve cemiyete kaydolunanlar azayı mukayyedesindendir.

Cemiyetin idare heyetine şunlar seçilmişlerdi :

Birinci reis	Musa Kâzım Efendi	Şeyhülislâm
İkinci Reis	Şeyh Saffet Efendi	Urfa mebusu
Aza	Şeyh Osman Efendi (Üsküdarlı)	Dersiâm ve mukarrir
Aza	Şeyh kutbuddin Efendi	Sümbülefendi şeyhi
Aza	Tevfik Efendi	Meclisi meşayih reisi
Aza	Şeyh Abdülbaki Efendi	Yenikapı mevlevihanesi şeyhi
Aza	Şeyh Ali Efendi	Unkapanı'nda Ahmedülbuharî tekyesi şeyhi
Aza	Şevketi Efendi	Meclisi tetkikatı şer'iyye azasından

Aza	Said Efendi	Meclisi tetkikatı şer'iyye azasından
Aza	İsmail Hakkı Bey (İzmir'li)	Darülfünün müderrislerinden
Aza	Mahmud Bey (Nafi baba zade)	Rumelihisarı bektaşi tekyesi şeyhi
Aza	Şeyh Abdüşşekûr Efendi	Kadırîhane şeyhi
Aza ve kâtibi umumî	Şeyh Raşid Efendi	[Pirî paşa şeyhi Zekâi efendi zade]
Aza ve muhasebeci	Nurullah Bey	(Müfti hamamında)
Aza ve muhasebeci	Şeyh Sadettin Efendi	Taşlıburun şeyhi
Aza ve muhasebeci	Nizayi Efendi	İmamı sanî

Aralarında şeyhülislâm gibi ulûmu resmiyenin mümessili, Darülfünun müderrisi ve bektaşî babası bulunan binaenaleyh mütecanis ve hemefkâr olmıyan bu cemiyetin de yaşamadığını ve bir şey yapamadığını söylemeğe lüzum yoktur, sanırım.

Esasen bu sırada Osmanlı hükûmetinin harpte mağlûp oluşu, akabinde mütarekenin vukuu, memleketin işgal altına girmesi ve en sonunda hükûmetin şekli Cumhuriyete çevrilerek lâyıklık esası kabul olunup tekyelerin kaldırılması da bu türlü cemiyetlerin yaşamasına ve bir şey yapmasına meydan ve imkân bırakmamıştır.

XVII. TAALÎİ İSLÂM CEMİYETİ

(1334) 1918 mütareke senelerinde «Esasatı İslâmiyeye mütekit» zatlardan mürekkep olarak kurulmuştur. Gayesi :

A — Türlü vesilelerle dinî hakikatleri Müslümanların ruhlarına izafe; İslâm edep ve terbiyesini talim, İslâm, ahlâk ve eserlerini muhafaza;

B — Şer'î ilimleri iyi bilen vesair bilginlerden zamanın ihtiyaçlarına ve Peygamberin ahlâkına ve gidişine uygun din âlimleri yetiştirmek; herkes için bilinmesi zarurî olan dinî ilimleri vesair bilgileri ve Müslümanların güzel huy ve âdetlerini halk arasında yaymak ve yaşatmak;

C — Müslümanlar arasında kardeşlik bağını kuvvetlendirecek içtimaî tesanüd ve tekâfülü kuvvetlendirmek;

D — Müslümanlar arasında ferdî, içtimaî ve iktisadî teşebbüslerin uyanmasına ve çoğalmasına çalışmak;

E — İşsiz Müslümanlara kabiliyetlerine göre iş bulmak ve yoksul olanlara yardım etmek;

F — İçki, kumar ve fuhuş gibi insanları sefalete ve içtimaî bünyeyi tereddiye ve inhitata götüren zararlı şeyleri kaldırmağa çalışmaktır.

Cemiyet bu gayelere ulaşmak için yedi encümen kurmuştur :

1 — Tedrisat encümeni : İslâm mektep ve medreselerinin yapılış ve kuruluşu ile okutacağı derslere, okunuş tarzlarına, talebenin terbiyesine, müderris ve muallimlerin ihtisas ve iktidarlarına göre terfih ve ikdarlarına aid işlerle uğraşır.

2 — Âsarı hayriyye encümeni: Camiler, medreseler, mektepler, tekyeler, imaretler ve çeşmeler gibi İslâm eserleriyle İslâm kabirlerinin şeriat ahkâmı dairesinde korunmasına ve umumun işine ve hayrına yarıyan eserlerin çoğalmasına çalışır.

3 — Tahrir encümeni: Telif, tercüme ve neşriyata aid işleri takip eder.

4 — Tezkir Encümeni : Halka fayda verecek yollarda vaaz ve hitabelerde bulunur.

5 — Terbiye encümeni : Bütün muzır ahlâkların izalesiyle Müslümanların yüksek hasletlerle, fazıl ve güzel seciyyelerle huylanmasını temin eder ve terbiyeye dair nazarî ve tecrübi ahlâk eserlerini hazırlar.

6 — Uhuvvet ve teavün encümeni : Müslümanlar arasında kardeşliğin ve biribirine yardım esaslarının uyanmasına ve yaşamasına çalışır.

7 — Mesaî Encümeni : İslâmlar arasında ferdî, içtimaî ve iktisadî teşebbüslerin husulüne ve kuvvetlenmesine çalışır.

Cemiyet; kendisini teşkil eden ferdlerden de şu hizmetleri bekler:

1 — Her ferd; taahhütlerini ifaya gayret ve kendisine verilen vazifeyi yapmıya müsaarat eder.

2 — Her ferd; aranan vasıfları haiz en az bir kardeşini cemiyete sokmağa çalışır.

3 — Her ferd cemiyet için faydalı gördüğü şeyleri bir takrirle meclisi idareye bildirir; teklifine meclisi idarece kulak ve ehemmiyet verilmediği takdirde umumî toplantıda meclisi idareden keyfiyeti sorar.

4— Cemiyet mensupları biribirine karşı kardeşlik vazifesini dinî edeb dairesinde yaparak mütekabil hürmette bulunur ve biribirlerine rastladıkça İslâm şiarından olan selâmı verirler.

5 — Her ferd; din kardeşleri arasındaki dargınlığı gidermeğe çalışır.

6 — Her ferd; dinî vazifelerini yapar; yasak edilen şeylerden kaçar; temizliğe, dini korumağa çalışır ve iyi ahlâk edinmeğe dikkat eder.

7 — Her ferd; borçlu olduğu yardım vazifesini en yakın akrabasından başlıyarak derece derece ebnayi nevine teşmil eder ve her türlü münasebet ve muamelelerini de bu esaslara uydurur.

Dinin hâmisi sayılan İslâm hilâfetinin Osmanlı saltanatının yıkıldığı zamanlarda ve mütareke senelerinde başsız ve hâmisiz olduklarını his ve zanneden bir kısım İslâm cemaatinin kurmuş olduğu bu cemiyetin şu nizamnamesi Türklerin bu memlekette azlıklar derecesine inmiş bir unsur olduklarını ve kendi başlarının çaresine ancak din etrafında toplanmakla baktıklarını gösterir mühim bir vesika sayılır.

Bir de şunu gösterir ki değil resmî müesseseler böyle halkın kurduğu cemiyetler bile maarife aid olan mekteplere ve belediyeye bırakılmış olan mezarlara bile karışmak için kendilerinde bir hak bulur ve görürler. İşte Cumhuriyet rejimi her hakkı sahibine vermekle bu türlü müdahalelere de nihayet vermiş oldu.

III

Mektep ve Müesseseleri Yapanlar ve İdare Edenler

III

MEKTEP ve MÜESSESELERİ YAPANLAR ve İDARE EDENLER

Birkaçı istisna edildiği takdirde mekteple: ve medreselerle burada sayılan bütün müesseseleri hep **ferd** yapardı. Hükümdarlar da yapmış olsalar yine ferd sıfatiyle kendi adlarına ve hesaplarına yaparlardı. Şimdiki gibi ne cemiyet, ne hükûmet, ne evkaf ne de hususî idare bütçelerinden para verilerek, aynı zamanda halktan da vergi alınarak bina yaptırılmaz, yapılanların yükünü bu müesseseler üzerine alamazlar ve tabiîdir ki idare masrafı da yine halka yükletilmezdi.

Hayır ve şefkat hisleriyle, insaniyet ve medeniyete hizmet duygulariyle meşbû olan birçok kimseler servetlerini bu işlere tahsis ederler, binaları istedikleri şekillerde yaptırırlar, idarelerini temin edecek iradlar ve akarlar bırakırlar ve yaşadıkları müddetçe idaresine bizzat bakarlar, öldükten sonra da çocuklarını bu işe bakmağa memur ederlerdi.

Halk bu müesseselerden parasız istifade ettiği gibi mekteplere, medreselere devam edenlere yiyecek ve giyecekten başka üstelik para da verirlerdi.

Bu idare tarzına **vakıf**, yapana **vâkıf**, idare şeklini gösteren talimatnameye **vakfiye**, vâkıfın çocuklarına **mütevelli**, mütevellinin işini mürakabe edene **nazır** denilirdi. Bir vakıf müessesesinin bunlardan başka **kâtip** denilen yazıcı ve **cabî** denilen tahsildarı ve daha başka müstahdemleri de bulunurdu.

Bir **vâkıf** yaptığı müessesenin idaresine istediği şekli verebilir, istediği kadar memur kullanabilir ve bunlara arzu ettiği mikdarda maaş bağlayabilirdi.

Vakfiye denilen idare talimatnamesi mülkî, beledî ve adlî vazifelerle birlikte noterlik işini de gören **kadının** defterine yani mahkeme siciline geçirilerek tasdikli suretleri alâkalılara verildikten sonra onu yani vâkıfın koyduğu şartları zamanın hükümdarı bile değiştiremezdi.

Şu kadar var ki mütevelli vakfiyeye yani vâkıfın koyduğu şartlara riayet etmez, nazır da ona karşı vazifesini ihmal ederse hükûmet memuru olan **Kadı** ikisinin de hesabını görmeğe ve kabahatlerini bu-

lursa değiştirip yerlerine başkasını tayine salâhiyettardı. Şu halde hükûmet vakıf müesseseleri üzerinde yalnız mürakabe hakkını haizdi demek doğru olur. Hükûmet memuru olan **Kadı**dan başka bilhassa medreselerin idaresine karışan bir de **ders vekili** vardı. Ders vekili daha ziyade program ve tedrisat işleriyle uğraşır, malî ve idarî şeylere karışmazdı.

Başka bir eserimde de dediğim gibi; vakfın münhasıran ahret ve sevab ümidiyle mi, malını müsadereden kurtarmak endişesiyle mi, yoksa kendisinden sonra gelecek çocuklarına bir geçinecek bırakmak kaygusiyle mi yahud babanın bıraktığı malları çocukların satmaması gayesiyle mi yapılmakta olduğunu veyahut vakıf yapmak içinde bunların hepsinin de âmil olup olmadığını burada münakaşa edecek değilim. Yalnız şunu demekle iktifa edeceğim ki vakfın yalnız müsadere korkusiyle yapıldığını iddia etmek en aşağı 1300 senedenberi dünyadan adalet ve hakkaniyetin kalkmış olduğunu söylemekle birdir. Vakfın yalnız kendi çocuklarına geçinecek bırakmak yahud satmamalarını temin etmek kaygusiyle yapıldığını ileri sürmek de bu kadar millî ve beledî eseri bırakan eski Türkleri küçültmek ve onlara iftira etmektir. Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'de yaptırdığı imareti yaşatmak ve idare etmek için orada çalışan ve rızıklanan 155 kişi arasında vâkıfın sülâlesinden ancak bir tek adam, bir mütevelli göründüğünü ve ona verilen gündeliğin de müderrisden sonra geldiğini vakfiyesi bize bildirmektedir. Tacdarların vakfiyelerinde ise bu; yani sülâleden mütevelli de yoktur.

Şu halde kala kala bir şık kalır ki o da ahret ve sevab düşüncesidir. Milyonlarca insanın binlerce sene istifade edeceği bir veya birkaç müessese yaptığından dolayı sağ iken bir haz duymağı ve ölünce de kendi kanaatine göre bir sevab veya mükâfat beklemeği o türlü adamlardan nez' etmeğe hakkımız varmıdır?

Gerek vakıf sisteminin, gerek ders vekâletinin ve bunların bağlı bulundukları Meşihat makamı ile Evkaf nezaretinin Tanzimattan sonraki şekilleriyle kaldırıldıkları sıradaki vaziyetleri kitabın üçüncü cildinde ve beşinci kısımda ayrıca mufassalan izah edilecektir. Burada yalnız şu kadar söylemek lâzımgelir ki hükûmetin cami, tekye, mektep ve medrese gibi müesseselerin yapılmasını ve idare edilmesini halka bırakmış olduğuna ve kendisinin yalnız mürakabe ile iktifa ettiğine bakılırsa şimdiki tâbirle **serbestii tedris ve lâyiklik** esasları tanzimattan önce bu memlekette oldukça tatbik ediliyormuş demek olur.

(1939 Yılında Yapılan Baskının Birinci Cildinin Sonu)

İKİNCİ CİLD

İkinci Kısım

GARPLILAŞMA VE YENİLİK DEVRİ

1187 (1773) — 1923

GARPLILAŞMA ve YENİLİK DEVRİ

1187 (1773) — 1923 = 150

DEVRİN İZAHI

Osmanlı ülkesinde garplılaşma ve yenilik cereyanlarını bilhassa askerî ihtiyaçlar ve zaruretler doğurmuştur. Bunun ilk tesiri mekteplerde görülür.

Bu devri bundan evvelkinden ayırdeden başlıca noktalar şunlardır:

A) Yeni açılacak mekteplerde talebeye müsbet ilimleri öğretmek ve onlara yüksek bir meslek tahsili verebilmek için evvelâ **hendese** adı altında **riyazî** ilimlerin okutulması zarurî görülmüş ve ondan dolayıdır ki ilk açılan mekteplere **Hendesehane** veya **Mühendishane** adı verilmiştir.

Hendese; Skolâstik tedris devrinde riyaziyeye Yunanlılar tarafından verilmiş olan addır. Bu ad; Araplar vasıtasiyle Şarka da, Garba da geçmiştir.

Rönesans devrinden sonra Garpta **hendese** yerine **riyaziye** tâbiri ve hendesî düşünüş yerine de riyazî düşünüş geçmişse de Garp rönesansa hazırlandığı zamanlarda İstanbul'da yerleşen Osmanlı Türkleri o yola gitmiyerek ölmek üzere olan skolâstiği diriltmekle meşgul olduklarından nisbeten son demek olan bu devirlerde açılan ilk garp tarzındaki mekteplere bile **Hendesehane** denilmiş olması bundan ileri gelir.

Askerî mekteplerden 65 sene sonra açılmağa başlanan sivil mektepler uzun müddet mahsul verememiş ve doğrusu aranırsa bu mekteplere ötekiler derecesinde himmet olunmamıştır. Türkiye'de kurulan teşekküllerin ve müesseselerin yaşıyabilmesi herşeyden önce bir binaya malikiyetle kaim olduğunda şüphe yoktur. Askerî mektepler varlıklarını ve verimlerini buna borçludurlar. Sivil mektepler ise böyle bir borç tanımazlar. İlk sivil memur mektebi olan maarifi adliyeye tahsis edilen binanın tamiri biter bitmez oraya Babıâli Dahiliye dairesinin taşınmış ve Maarifi Adliyenin Sultanahmet camii Hünkâr Mahfelinde

şöyle böyle açılmış olması ve ondan sonra ne kadar mektep açılmışsa hepsinin derme çatma binalarda, tahta konaklarda yerleşmesi neticesi olarak sivil maarif, askerî maariften yarım asır geri kalmıştır.

Yalnız **Darülfünun** denilen ve yatılı bir orta mektepten başka bir şey olmıyan bir tek mektep için büyük paralar sarfiyle bir bina yapılmasına başlanmışsa da evvelâ inşaatı yirmi sene sürmüş, sonra da **Darülfünûn** klişesi en yüksek mektep mânasına alınarak bu binadan bir orta mektep halinde istifade olunmamıştır.

1187 (1773) dan 1923'e kadar geçen 150 sene içinde Tanzimattan öncekileri hesaba katılmıyarak - bilhassa 1255 (1893) den 1923'e kadar uzayan 66 sene gibi geniş bir zamandan 37 sene süren Tanzimat senelerinde bir tek **Darüşşafaka,** 31 sene süren birinci Meşrutiyet senelerinde bir tek **Haydarpaşa Tıb Fakültesi** (şimdi Lise) ve 15 sene süren Meşrutiyet senelerinde yalnız Çapa'daki **Muallim mektebi** gibi belli başlı ancak üç binanın mektep olarak yapılmış olduğunu söylemekle ve bunlardan başka ötede beride üç, beş odalı birkaç rüşdiye binası yapıldığını hatırlatmakla bu devrin hayretle karşılanacağında şüphe olmıyan bilânçosunu vermiş oluyorum. Kalanlar - Askerî mektepler de dahil olduğu halde - ya kışla, ya konak bozuntusu derme, çatma veya ekleme binalardır.

Harbiye mektebi binasına bile ilk önce hastahane olarak başlanmış, sonra tadilât yapılarak mektep olmuştur.

Eyreti binalarda açılan mektepler oralarda uzun müddet de duramamışlardır. En azı on beş defa yer değiştirmiş, hattâ Harbiye ve Mülkiye gibileri nihayet Ankara'ya kadar gidip orada kendileri için yapılan binalara ancak bir asır sonra yerleşebilmişlerdir.

Bu bina değişmeleri bir dereceye kadar da yeni bir teşkilâttan, ya bütçe darlığından, ya yangından yahut her yirmi senede bir eksik olmıyan harp dolayısiyle boşaltılıp hastahane veya kışla ittihaz edilmiş olmasından ileri gelmiştir.

Bu bakımdan bütün mektepler arasında Darüşşafaka bahtiyar sayılmalıdır. Evet! Yalnız bu yetim ve öksüzler yuvası yapıldığı tarihtenberi yerinde kalabilmiştir. Her ne kadar 1293 (1876) da Mülkiye mektebinin teşkilâtı genişletildiği ve programı yükseltildiği sırada binası da yenilenmek ve genişletilmek maksadiyle Darüşşafaka'nın mülkiyeye tahsisine bu işle uğraşan komisyonca bol keseden lüzum gösterilmişse de «Bina bir cemiyet tarafından iane ile yapılmış, içine birkaç yüz yetim konulmuş ve henüz ilk mahsulünü bile verememiş olduğu» beyaniyle hükûmetçe bu tecavüzün önüne geçilmiştir.

B) Önce Arapça ve sonra Farsçanın yeni mektep programlarına konulması, fakat bu diller medreselerde olduğu gibi Arapça ve Farsça metinler üzerinden okutulmayıp Türkçeleştirilmiş kitaplardan takip edilmek suretiyle tedris sahasında bir yenilik yapılmış olmasıdır. Bu sayededir ki Arapça ile Farsçanın Türkçeye karışmasından doğan bir **Osmanlı Grameri** ortaya çıkabilmiştir.

C) Tedrisat ve tatbikatta Garbın fikrî ve sınaî terakkilerinden istifade edebilmek için bir Garp dilinin, o zamanlarda umumî ve siyasî bir dil mahiyetini gösteren **Fransızca**'nın behemehal mekteplerde öğretilmesi esasının kabulüdür. Uzun müddet Fransızca askerî ve mülkî mekteplerde kendisine atfolunan umumilik mahiyetini muhafaza etmekle beraber sonraları Bahriyede İngilizce ve Harbiyede Almanca ile başa baş yürümüştür.

D) Yeni mektep talebelerinin kıyafet itibariyle de garplılaştırılması ve bu yeni kıyafet ve üniforma sayesinde onların askerden ve halktan üstün ve ayrı bir mevkide bulunmalarının temin edilmesidir. Evet! her yenilik ve her türlü yeni bilgi mektepler vasıtasiyle memlekete girmiştir.

İşte kitabın bu kısmında bu halleriyle beraber memlekete garp kültürünü sokan ve yenilik fikrini yayan mekteplerden bahsedeceğiz:

1

Nizâm-ı Cedîd
Yahut
Doğuş ve Kuruluş Seneleri

1187 (1773) — 1255 (1839) = 66 sene

A. İLK ASKERÎ MEKTEPLER

Devletin biricik ordusu olan Yeniçeri'leri kaldırmağa cesaret edememiş olan Osmanlı hükûmeti yine onlar arasında bazı yenilikler yapmak istemiş ve bu yenilikleri, öğreten müesseselere ve yetiştirilen yeni orduya Nizamı Cedit adı verilmişti. Ben buna Doğuş ve kuruluş seneleri diyorum. Bu devirde açılan başlıca mektepler ve müesseseler Deniz ve kara Hendesehaneleri yani Mühendis, Mimar ve Topçu mekteb leridir.

1242 (1826) da Yeniçeriler de ortadan kaldırılarak yerine Asakiri Mansurei Muhammediye ordusu geçince bu türlü mektepleri açmağa daha hızla, daha korkusuzca devam edilmiş ve Tıbbiye ile Harbiye ve Muzika mektepleri de bu zamanlarda açılmıştır.

İşte tarihin 66 sene süren bu senelerinde binbir müşkülâtla kurulmuş olan beş mektepten bahsedilecektir :

1. MÜHENDİSHÂNE-İ BAHRÎ-İ HÜMÂYÛN

1187 (1773)

Türkiye'de kara ve deniz ordulariyle onların levazımının yenilenme ihtiyacının ne zaman ve ne suretle duyulmuş ve nasıl tedbirler alınmış olduğunu bu eserin birinci cildinde askerî mekteplere ayrılan yerlerde kısaca anlatmıştım. Fakat o zaman alman tedbirler ve girişilen teşebbüsler tam mânasiyle Avrupaî olmadığından garplılaşma cereyanının ancak **Bahriye** mektebinin açılmasiyle başladığını kabul etmek mecburiyetindeyiz.

Bu başlangıcın tarihi nedir? **Türk edebiyatı tarihi** adiyle İtalyanca bir eser yazmış olan Papaz **Toderini** :

«Akademi 1773 te açıldı. Buna mühendishane denildi. İlk hocası Cezayirli Seyyid Hasan'dır. Bu zat Arapça ve Türkçeden başka Fransız-

ca, İngilizce ve İtalyanca biliyordu. Çok mahir bir bahriyeli idi. Avrupanın mühim kitaplarını ve aletlerini tanıyordu.» diyor. [1]

Miratı Mühendishane muharriri (sayfa 345) Seyyid Hasan için: «Gayet müstait olup Arabî ve Farisîden başka İtalyanca, İngilizce ve Fransızcaya âşina olduğu gibi o devirde Avrupalı'ların fününu bahriyeye dair olan kâffei terakki ve ihtiralarına kemaliyle vâkıf idi ve mektebi Bahriyeyi o noktai nazardan itilâya çalıştı» demekle Toderini'yi teyit ediyor. Bu fıkra Toderini'den tercüme değilse her ikisinin de menbaı bir olmak lâzım gelir.

Deniz okulumuz adiyle neşredilmiş olan risalede ise mektebin başlangıcı ve açılışı şu tarzda anlatılıyor:

«18 inci asırda Garp devletleri deniz harbinin amelî ve nazarî bilgiler ile sevk ve idare edilebilecek ince bir fen haline geldiğini takdir ederek deniz mektepleri açmıya başlamışlardı. Bu asırda donanmamızın uğradığı bazı muvaffakiyetsizlikler yalnız amelî sahada yetişen personel ile zafere varmanın imkânsızlığını gösterdi. Deniz ordumuzda vücuda getirdiği değerli ıslahata rağmen Karadeniz'de Ruslara karşı kat'î bir iş göremediğinden müteessir olan Derya Kaptanı Cezayirli Gazi Hasan Paşa ilk deniz mektebimizi açmakla talim ve terbiye tarihimizde çok mühim bir mevki tuttu. [2]

Hasan Paşa'nın hükûmete yaptığı teklif üzerine bir irade neşredilmiş ve bunda Tersanei Amirenin Darağacı semtinde bir **Çeşm**'in yani kadırgaların çekildiği gözlerden birinin içine bir **Hendesehane** inşa olunarak... bir hoca, bir kalfa (yani muavin) bir alât muhafızı tayin olunmuş ve 1190 senesi şevvalinin altısına rastgelen 18 ikinciteşrin 1776 günü törenle açılıp derse başlanmıştır.

Hocalığa tayin edilen Cezayirli Hasan Bey sonradan donanmamızda kaptanlığa kadar yükselmiştir. Hasan Bey İtalyancayı iyi konuşur, Fransızca okur yazar ve hiç yorulmadan çalışır çok kıymetli ve gayretli hocalarımızdandır.» [3]

---

[1] Eserin Fransızca'ya tercümesi. C. 1, Sayfa 161

[Türkiye'de ilk defa Garp tarzında açılan bir mektebin ilk hocası olan ve birkaç Garp dilini bilen bu adam bugünkü öğretmenlerin eski bir sözle **Pir**'i olmak lâzım gelir. Bu zatın hayatı tetkik edilerek ve ölüm tarihi ile nerede yattığı bulunarak hakkında törenler yapılsa büyük bir kadirşinaslık gösterilmiş olur.]

[2] Bahriye tarihçisi Saffet Bey «Baltık denizinden çıkan Rus filosunun Çeşme'de (14 Muharrem 1184 Cumartesi gecesi) bizim filoyu yakması ve mektep açılmasına sebep olduğu fikrindedir. (Filâsalar. Bahriye matbaası 1329, sayfa 29).

[3] Deniz okulumuz sayfa 7-9. Küçük kıtada 160 sayfalık bir risaledir. 1936 da Deniz Matbaasında basılmış. Bu risaledeki malûmat Ertuğrul adında birisi tarafından toplanmıştır. Mektebi Bahriye için müracaat edilen me'hazların başlıcasıdır.

Görülüyor ki her iki açılış tarihî arasında üç sene fark vardır. İleride çıkacak vesikalar bu farkı elbette hallederler Papaz Toderini Seyyid Hasan'ı görmüş ve konuşmuş olacak ki hakkında bu kadar malûmat veriyor. Bundan dolayıdır ki Mektebi Bahriyenin başlangıcını onun gösterdiği tarih olarak almağı münasip gördüm.

Bununla beraber açılışından beş altı sene geçtikten sonra bu binanın ihtiyacı karşılamadığı ve dar olduğu anlaşıldığından yine Tersane sahasında Camialtı yakınında birkaç odadan ibaret yeni bir **Mühendishane** binası yapıldı.

Rusların Şahingiray'ı himaye vesilesiyle Kırım Hanlığı işlerine karışmaları üzerine orduya istihkâm ve kale işlerinden anlar Fransız mühendis ve zabitleri getirilmişti. Bu mühendisler kale mühendisi olup tersane işleriyle ilgileri yoksa da o tarihte (1784) İstanbul'da bu mühendishaneden başka bir mektep ve onun talebesinden başka muhatap olacak talebe, bulamadığından Fransızlar ister istemez burada ders görmeğe başladılar. Mektep yakınında Aynalıkavak sarayı bahçesinde bir istihkâm modeli yaptılar ve burada Aytabya, Gizliyollar, Şivler; Kaponiyerler vücude getirdiler. Derya kaptanı Gazi Hasan Paşa sık sık mektebi ziyaret eder ve teşviklerde bulunurdu.

Fransızların Türk askerliğine karşı gösterdikleri alâka ve İstanbul'da bulunan Fransız heyetinin oynadığı rol çok geçmeden Rusların dikkat gözlerini bu mektep üzerine çekti, müttefikleri olan Avusturyalılarla birlikte Fransaya müracaat ettiler. Bunun üzerine 27 Eylûl 1788 (1203) te Türkiye'de bulunan Fransız heyeti memleketlerine dönmeğe mecbur oldular.

Fransızlar gittikten sonra Mühendishanenin başına Kasapbaşızade İbrahim Efendi getirildi. Ve Türkiye riyaziyecilerinden Gelenbevî İsmail, Palabıyık Mehmet ve Bahar Efendiler sırasiyle baş hocalıklara tayin olundular.

1207 (1792) de **Kumbarahane** ve 1210 (1795) de **Mühendishanei Berrii Hümayun** yapıldı. Hattâ **Tıbhane** adiyle bir de tıbbiye mektebi inşasına başlandı. Şu suretle Tersane çevresinde toplanmış olan askerî mekteplerin başına 1218 (1803) Kırımlı Abdullah Ramiz Efendi getirildi.

Abdullah Ramiz Efendi 1218 (1803) ten 1223 (1808) e kadar beş sene bahrî ve berrî mühendishanelerini idare etti. Ve her iki mektebin yenilenmesine ve ilerlemesine çalıştı. Bu müddet içinde iki mektebin talebesi birçok dersleri aynı hocalardan gördüler. Yeni açılan Mühendishanei Berrii Hümayunun ders vasıtaları daha mükemmel olduğun-

dan Mühendishanei Bahrii Hümayun talebesi kalfaları yani muallim muavinleriyle birlikte her hafta Pazartesi ve Perşembe günleri Mühendishaneye gelerek orada ders görürler ve başka günlerde kendi mekteplerinde ve denizde tatbikatla meşgul olurlardı.

O sırada Derya Kaptanı olan Küçük Hüseyin Paşa ile mektebin birleşmesiyle esas maksadın kaybolacağını anladı. Sultan Selim'e verdiği bir teklifte: Yeni sistem gemi inşası için deniz mektebinden yetişmiş inşaiye mühendislerine ihtiyaç olduğu ve bunun için de mevcut mühendislerden istifade edilerek yeniden ve esaslı bir surette deniz mektebinde tedrisata başlanmasını teklif etti. Maksadı bir **Deniz inşaiye mektebi** kurmaktı. Bu teklifi padişah: **«Pek güzeldir. Takrir mucibince nizam olsun»** diyerek tasvip etti ve bu suretle **Bahriye Mühendishanesi Berriye Mühendishanesi**'nden ayrılmış oldu.

Bunun üzerine ve Moralı Seyyid Ali Efendinin Bahriye Nazırlığı zamanmda 1221 (1806) şimdiki havuzların bulunduğu yerde yeni bir mektep yapılmasına başlandı. Fakat o sırada Kabakçı Mustafa isyanının çıkması inşaata devama mani oldu.

1238 (1822) de Bahriye mektebi yine Tersane içinde Parmakkapı yakınında Bıçkı mağazasına taşındı. Burada birçok değişiklikler ve eklemeler yapıldığı halde yine mektep olmağa lâyık değildi.

1246 (1830) da mektep Heybeliada'da iki sene önce kışla olarak yaptırılmış olan binaya muvakkaten taşındı ve sekiz sene orada kaldı. Bir yandan da yine Tersane çevresinde ve şimdiki hastahanenin bulunduğu tepe üzerinde - ki burası Derya Kaptanı Cezayirli Gazi Hasan Paşanın konağı idi - yeni bir mektep yapılmasına başlandı. İnşaat 1254 (1838) de bitti ve Bahriye mektebi Heybeliada'dan buraya getirildi. Mektep binası 400 talebe alacak genişlikte yapılmıştı. Burası lise tahsilini görmüş talebeyi alacak ve onlara yalnız yüksek tahsil verecekti. Buraya lüzumu olan lise talebesini 1261 (1854) de açılmasına teşebbüs olunan **Darülfünun** verecekti. Fakat Darülfünun açılamayınca ve başkaca lise tahsili verecek müessese de olmayınca ister istemez lise tahsilinin de bu mektepte verilmesine devam olundu.

Osmanlı imparatorluğundan garba açılan ilk pencere olan bu mektebe başlangıçta - biraz ileride anlatılacağı gibi - hiç okuyup yazması olmıyan küçük çocuklar alınırdı. Fakat sonraları mektepten çıkan kaptanların ve zabitlerin çocukları alınmış ve onlardan kimse bulunmazsa veya rağbet eden olmazsa dışardan başka çocukları kabul etmek âdet ve nizam haline girmişti.

1240 tarihli nizamnamenin şu fıkraları :

«... Kaptan ve zabitanzadeler ve sair müsteiddinden biri mülâzim zümresine ithal... ve Donanmayi Hümayun kaptanlarından fevt olanların evlâdı züküruna on iki yaşına kadar şehriye onar kuruş ve ikişer adet nan verilip vakti geldikte mahiye ve nan katedilip kendisi Mühendishaneye verilmek meşrut olmakla...» [4]

Bahriye mektebinin ilk senelerine ait derslerin bugün bir ilk, orta ve lisede okunacak derslerden ibaret olacağını tahmin kehanete mütevakkif değildir. Daha açıkçası bahriyeciliğe müteallik yüksek riyaziye ve sair bilgilerden önce talebeye okuyup yazmak ve bilhassa Osmanlıca öğretmek ve bunun için de, Arapça, Farsça ve Fransızca okutmak lâzım geliyordu.

Bununla beraber bu meseleyi tevsik için açıldığı tarihten 77 sene sonra yani 1264 (1842) de Mustafa Paşanın ıslahat lâyihasında görülen fıkraları aynen alıyorum :

«... Elhaletü hazihi mektebi mezburda mevcut olan şakirdanın ekserisi sabî olup henüz Kur'anı Kerim (okumağa) ve sülüs yazmağa muktedir olamadıkları cihetle bir müddet anların talimiyle vakit geçirilmekte olduğundan bundan böyle mektebi mezbura yazılacak şakirdanın on dört yaşından on altı yaşına kadar ve hatmi Kelâmı kadim eylemiş ve sülüs hattını öğrenmiş bulunması ve malûmulahval ve haseb ve neseb kaptanzade ve tammülâza ve ilel ve emrazdan salim ve gösterişli... olanların alınması ve... mevcut şakirdandan gerek zabitlik ile ahzolunacak ve gerek fabrikalarda çarkçılık hizmetinde kullanılacak ve gerekse fununu inşaiye tahsil edecek şakirdanın sınıfı rabiden sınıfı saniye kadar dersleri tefrik olunmıyarak cümlesine ilmühal ve Arabî ve hesap ve usulü hendese ve cebir ve san'atı ressamiye ve lisanı Fransa talim ve tahsil ettirilip fakat sınıfı saniye zamanı mektep kapalı idi. Yeni Kaptanpaşalık yerine gelmiş olan Damat Halil Paşa bu büyük rütbeye çıktığını anlatmak için müesseseyi büsbütün yeni bir hale getirmek ve büyültmek isteğine düşmüştür. Şakirdanın mektebe ithallerinde donanmada istihdam olunacaklara heyet ve müsellesatı küreviyye ve nogasyon (seyrüsefain) fenleri talim olunması ve çarkçılıkta kullanılacak şakirdana cerri eskal ilmi ile eşkâli lâzımenin tersimi ve inşayi sefaine memur olacak şakirdana dahi sefine teşkiliyle sair icap eden ameliyatın tahsil ettirilmesi.»

1264 (1842) de yapılan bu lâyihaya göre Darülfünundan talebe alınması imkânı hasıl oluncaya kadar mektebe zabitlerle deniz mensupları çocukları alınmağa başlandı. Bu çocuklardan yaşı 13 - 16 olan-

[4] Filâsalar, Saffet Bey, Bahriye matbaası 1329, Sayfa 75 ve 76.

lardan Kur'anı hatmedenlerle sülüs yazı yazanlar ilk sınıfa alınmağa başlandı. Talebe birinci ve ikinci sınıflarda birlikte okutulur, üçüncü sınıfta makine ve inşaiye kısımlarına ayrılırlardı. Birinci ve ikinci sınıflarda ilmühal, Arapça, hesap hendese, cebir ve resim okutturulurdu. Sonra ayrıldıkları meslek ve ihtisas sınıflarında da o mesleklere ait dersler gösterilirdi. Talebeye bir de talim gemisi tahsis olunmuştu.

Bahriye mektebinde açıldığı tarihten beri yabancı dil olarak Fransızca okutulmakta idi. Bu tarihten sonra Fransızca ihtiyarî ve İngilizce mecburî bir hale getirildi. Bunu Mustafa Paşa lâyihası üzerine Sadaretten yazılan şu buyurultudan öğreniyoruz :

«Bir müddettenberi talim olunmakta olan Fransızca bir lisanı umumî menzilesinde olup İngilterenin denizce derkâr olan mehareti müselleme ve kemalleri münasebetiyle anların bu fününa dair olan kitaplarının elbette rüchaniyeti olacağından vasıtai talim olmak üzere İngiliz lisanının tahsiline mecburiyet olacağı cihetle bâdelzin mektebi mezburda İngilizce okunmak kaide ve esas ittihaz olunup orada Fransız lisanı muallimleri dahi bulunduğundan anın aralık dersi olmak üzere başkaca tahsil ettirilmesi ve bu halde iktiza eden hocaların hemen İngiltereden celbine bakılması.» [5]

1257 (1841) de İstanbul'a gelmiş olan İngiliz seyyahı Şarl Mak Farlan, bu mektebi gezerek gördüklerini şu cümlelerle anlatır :

«Tersanenin üzerindeki bahriye mektebine her zaman serbest gidebiliyorduk. Önceden Kaptanpaşa köşkü veya Bahriye Nezareti olduğu söylenen bu bina bir tepenin çıkıntısı kenarında mükemmel ve çok güzel bir şekilde yapılmıştır. Mektep Tersane sahasına, Bahriye kışlasına ve çok muhteşem Haliç limaniyle şimdi orada demirli olan Türk donanmasına bakıyor. Bina taştandır. Uzaktan zarif ve kuvvetli görünüyor. Ancak bizim gezdiğimiz yer her faydalı maksada yetecek kadar büyüktür. Mektebe yapılan ilâveler tahtadandır. Mektebe Padişaha mahsus bir salon inşası ve süslenmesi için de pek çok zaman ve para sarfedilmektedir.

Mektebe ait haritalar, kitaplar, fen âletleri her yanı kaplamış olan korkunç toz ve dumandan muhafaza edilmek için bir tarafa toplanmıştır. Resmen mektebin 140 talebesi vardır. Ancak ben ortada tertipsiz giyinmiş 20 gençten başka talebe görmedim. Bunlar da boşu boşuna vakit geçirmekte idiler. Halbuki mektebin kalabalık ve büyük masrafa mal olan bir tedris heyeti de vardır. Bunların arasında iki de

[5] Filasalar, Bahriye matbaası. 1329. Sahife 19.

Fransız bulunuyor. Bütün bu âlimler, profesörler çok yüksek aylıklarını tıkır tıkır alıyorlar, fakat onlar da talebeleri gibi hiçbir iş görmüyorlardı.»

«Zeytinburnu'nda yapılmakta olan fabrikalara mühendis diye İstanbul'a getirilmiş ve kendisinden hiç istifade edilememekte bulunulmuş olan İngiliz dostum Sang, devletten aylığını alıyordu. Bu halde bomboş durmağı namus ve vicdanına yedirememekte olduğundan Bahriye mektebi talebesine riyaziye, coğrafya ve hey'et (astronomi) okutmağı hükûmete teklif eylemişti. Sang, bu iş için Kaptan Paşa ile konuşurken Paşa bu fikri memnuniyetle kabul etti. Hususiyle Şang Türkçeyi de iyi bildiğinden Paşaya muallimliğin talebe için çok faydalı olacağını da söylemişti; lâkin sonradan bu işi büsbütün unutmuş gibi göründü: Şu kadar ki: Şimdi tersanede ve donanmada bulunan bir takım Türk amiralleri Sang'ın yaptığı teklife büyük bir ehemmiyet vermeğe başlamışlardı. Bunların içinde en ileri giden Genç Mustafa Paşa idi. Bu zat tam 9 sene İngiltere donanmasında bulunarak tahsil görmüş ve fiilen zabitlik vazifesini yapmıştı. Mustafa Paşa Mister Sang'ın Bahriye mektebi için en münasip muallim olduğunda ısrar ediyordu. Sang haftanın üç gününde Bahriye mektebinde çalışacaktı.

«Mayıs başında Mister Sang mektepte ders okutmağa başladı. Ancak 20 kadar talebesi vardı; fakat bunlar itaatli ve öğrenmeğe çok istekli Türk gençleri idiler. Mister Sang'ın fikrince bunlardan en az on iki tanesi çok mükemmel riyaziyeci olacaklardı. Amiral Mustafa Paşa yeni İngiliz muallimin meziyet ve karakterlerini iyi takdir etmişti. Talebe yeni muallimlerine en büyük saygıyı gösteriyorlardı, mektebe geldiği zaman seviniyorlar, giderken büyük keder duyuyorlardı.

«Türklerden (Emin Paşa) gibi bazı zevat bizim Kembiriç Üniversitesinde bile en yüksek takdirlere mazhar olmuşlardı. Filhakika Avrupa'da riyazî ilimleri öğrenmekte çok büyük istidat gösterdikleri meydana çıkmıştır.

«Türkçe'de riyaziyeye dair yazılmış bir kitap vardır. Genç Mustafa Paşa bana küçük bir kütüphane gösterdi ki; hep riyaziyeye ait eserlerle doluydu. Bunların arasında Fransızcadan tercüme edilmiş bir ciltle; hesap, cebir ve hey'ete ait gene Fransızcadan tercüme olunmuş üç cilt vardı. İngilizceden Bonnycastle'in cebir kitabı, (Öklid) hendesesinin tercümesi de bulunuyordu. Bu hendese «Hüseyin Efendi» tarafından mufassalan şerholunmuştu. (Hüseyin Efendi) bu asrın (On dokuzuncu asrın) başında yetişmiş ve talihsiz Üçüncü (Selim) in himayesine nail olmuş Türk riyaziyecilerinden biridir.

«Euclid»i tercüme etmiş, şerh ve tanzim eylemiş olan bu Hüseyin Efendi kitabına yazdığı mukaddemede kendisine, İslâmlığı kabul edip (Selim Efendi) adını almış bir İngiliz zabiti tarafından yardım edildiğini söyliyerek ona teşekkür ediyor.

«Mister Sang'da bu hendese kitabının bir nüshası vardı. Sang onu iyice tetkik etmişti. Bana anlattığına göre bu (Hüseyin Efendi) denilen Türk riyaziyecisi (Öklid) hendesesini o kadar güzel tanzim, tercüme ve izah eylemiştir ki: Bütün Avrupa lisanlarında bu derece tahsile elverişli ve mükemmel bir eser yoktur!

Bu tercüme takriben 1806 senesinde İstanbul'da basılmıştır.

«Kitabın tertibinde Hüseyin Efendiye yardım eden İngiliz zabitinin ismini, hayat tarihini, âkibetini öğrenmek istedikse de hiçbir netice elde edemedik. Dostum Ahmet Efendi gayet âlim bir Türk olan babasından böyle bir İngilize dair bazı sözler duymuş olduğunu hatırlıyordu. Lâkin bu hatıralar yarımyamalaktı. Bu İngiliz çok kudretli bir riyaziyeci imiş ve İngiltere'de namus ve şerefini mahvedecek bir meşele yüzünden anavatanını bırakıp gitmeğe mecbur kalmış...

«1828 senesinde Türkiye'de bulunduğum sırada bu İngiliz iken Müslüman ve Türk olmuş (Selim Efendi) hakkında tahkikat yapmıştım. O zaman dostlarımdan Constantine Zohale bana, kendisi genç iken «büyük âlim» şöhretini taşıyan bir İngiliz dönmesi tanıdığını ve Üçüncü Sultan Selim'in bu adama büyük teveccühü olduğunu, fakat İstanbul'daki İngilizlerin ondan çekinip kendisiyle görüşmek istemediklerini söylemişti. Bu İngiliz dönmesi de vatandaşlarından kaçıyor, en koyu bir Türk mahallesinde oturuyordu. Görülüyor ki: Bütün araştırmalarım bu garip hâdiseyi karanlıktan kurtaramamıştır. Acaba bu Selim Efendi ne oldu? Yoksa Üçüncü Sultan Selim'in padişahlıktan kanlı bir isyanla indirilmesi üzerine asilerin bıçağı, satırı altında can veren teceddüt ve inkılâp taraftarı Türklerle beraber mi yok olup gitti?.»

Seyyah Şarl Mak Farlan'ın Kasımpaşa'daki Bahriye mektebine ait müşahedeleri ve hatıraları işte bu satırlarla bir de romantik, hazin bir mahiyet alarak bitiyor. Lâkin bu kısa müşahedenin ve o münasebetle verilen bilgilerin bir Türk okuyucu üzerinde yapması lâzım gelen tesir ne kadar derin, ne kadar şumüllü ve ne kadar çok düşünce cephelerine aittir! Burada denizcilik kültür tarihimizi şimdiki hastahane yerinde veya binasında bulunan Bahriye mektebine ait safhasıyle beraber bir de gene denizcilik ve deniz kültürü tarihiyle parlak bir alâkası olan bazı münevver, muktedir amirallerimizin adlarını münevver

bir İngilizin ağzından senalarla işitiyoruz. Zannedersem Kırım harbi sırasında Karadeniz'de ve Sivastopol önünde bulunmuş Türk donanmasının kumandanı olan Mustafa Paşa ile, adı geçen Emin Paşa'nın hayatı tetkik edilmek genç denizcilerimizin tatlı bir vazifesi olmak lâzımdır. Bundan başka Şarl Mak Farlan'ın terbiye, disiplin ve istidatlarını o kadar samimiyetle methettiği o zamanki Türk Deniz mektebi talebesini, o yirmi kişilik mütevazı heyeti insan nasıl bir millî fahriyle gözönüne getiriyor! İngiliz müdekkikin bütün Türk milletinin ilmî istidat ve kabiliyetini takdir etmesi de dikkate değmez mi? Bir de, İngiliz seyyahın «Dostum Ahmed Efendi» diye adını geçirdiği zatın bizim meşhur «Ahmed Vefik Paşa» dan başkası olmadığına büyük bir kanaatim vardır. [6]

Bahriye mektebi için bu bina müsait ve kâfi görülmüyordu. Heybeliada'daki bina esaslı surette tamir ve tadil edilerek 1268 (1846) da mektep ikinci defa ve kat'î olarak Kasımpaşa'dan Heybeli'ye taşındı ve yerleşti.

Bahriye mektebi idadisinin hangi tarihte açıldığı belli değildir. Harbiye idadisi 1261 (1845) te açıldığına ve bu tarih askerî ve mülkî birçok mektepler için yenilik senesi olmasına göre bahriye idadisinin de bu tarihten sonra açıldığında şüphe edemeyiz.

Bununla beraber Muharrem 1269 tarihli Sadaret tezkeresi bu meseleyi şu tarzda halleder :

«Mektebi Bahriyei cenabı mülûkâne için bundan böyle alınacak şakirdanın meclisi bahriyeden bâtezkere ifade olunduğu ve mektebi Harbiyei şahâne idadiyesi şakirdanı hakkında icra kılındığı veçhile evvelemirde idadiyei bahriyeye kayıt ve dahil olarak kesbi iktidar eyledikten sonra mektebi bahriyeye alınmasının nizamı ittihazı ile mektebi mezbur nizamnamesine zeyl ve ilâvesi iradei seniyye iktizasından olduğudur.» [7]

Bahriye mektebinde de benzerleri olan Harbiye ve Tıbbiyede olduğu gibi ilk, orta ve meslek tahsili bir arada ve bir binada veriliyordu. Fakat sonraları bu mektep te ötekiler gibi idadi kısmını ayırmağa mecbur oldu. Galatasaray binası askerî mektepler için bir idadii umumî ittihaz olunduğu zaman mektebi Bahriye oradan alacağı talebeye yüksek tahsil vermekle iktifa etmişse de 1284 (1868) de bu idadinin lâğvı üzerine kendi idadisini kendi binasında açmağa mecbur ol-

[6] Yüz sene evvel Kasımpaşa bahriye zabit mektebinde hayat. Ali Riza Seyfi. Cumhuriyet 30 Mart ve 5 Nisan 1939.

[7] Filasalar. Saffet B. Bahriye M. 1329. Sahife 61.

muştu. Bu zamanlarda Bahriye mektebinin dört harp sınıfının son ikisinin mektep ve talim gemilerinde tahsile devam etmeleri usul ittihaz olunmuştu. İdadisiyle beraber tahsil müddeti altısı karada ve ikisi denizde olmak üzere sekiz seneye çıkmış oldu.

İşte ancak bu zamanda yani açılışından 95 sene sonradır ki mektebin yeri kadar programı da bu suretle artık kararlaşmış bulunuyordu.

Yalnız **Bahriye Erkânıharp** zabitliği hakkındaki şu fıkrayı da burada bulundurmak istedim.

7. N. 1280 tarihli bir tezkerei samiyeye göre: «Harp sefinelerinde bulunan top, cephane ve esliha ve eczayi nariye ve kâffei alât ve edevatı harbiyenin heyeti muntazamada idare ve istimali hususlarının memuru müstakil olmak üzere erkânıharbiye zabitliği ünvaniyle bir sınıfı mahsus teşkili hususuna iradei seniye.. çıkmış ve bunun için bir de nizamname neşrolunmuştur. Nizamnamede bahriye erkânıharbiye zabitlerinin tahsiline mecbur oldukları fenlerle ne tarzda intihap ve tefrik ve ne suretle terfi edeceklerine ve harp gemilerinde nasıl çalışacaklarına dair hükümler konulmuştur.

Bahriye mektebinin bundan sonraki terakki ve tekamül safhalarını biraz sonra **Askerî mektepler** bahsinde takip edeceksiniz.

2. MÜHENDİSHÂNE-İ BERRÎ-İ HÜMÂYÛN

1210 (1793)

En son aldığı ad ve şekil **Topçu Harbiye Mektebi** olduğuna ve bu mektepten topçu ve istihkâm zabitleri yetiştiğine göre başlangıcını bulmak için daha önce açılan ve onunla beraber yaşıyan **Humbaracı** ve lâğımcı ocaklarına kadar inmek lâzım gelir.

Bu kitabın birinci cildinde askerlikte ilk yeniliğin Humbaracılıkta başladığını izah etmiş fakat tam garplılık cihetine gidilememiş, kıyafet değiştirilememiş ve tedrisatta bir yabancı dil öğrenmek esası kabul edilmemiş olduğu için **Humbarahane**'yi Araplaşma devri müesseseleri sırasında göstermiştim. Her ne kadar bunun başına da **Kont Bonoval** adında bir Avrupalı getirilmiş ve bu zat bir hayli ıslahata muvaffak olmuşsa da adını da, dinini de, kıyafetini de değiştirecek bilakis kendisi şarklılaşmış olduğu için bu bakımdan da **Humbarahane**'yi yeni mekteblerden sayamıyacağız bir de humbaracı alayı tedristen ziyade talime kıymet veren bir müessese idi. 1210 (1793) te mühendis mektebi açıldıktan sonra bile bu vaziyet devam etmiş ve ancak 1241 (1825) te Yeniçerilerle birlikte kaldırılmıştır. Bu zamanlarda nazarî ders olarak yalnız **hendese** okutulduğu ve asıl vazifeleri ameliyat ve talim olduğu 1222 (1807) tarihli nizamnamelerinin şu fıkralarından da anlaşılır :

«Haftada iki gün eyyamısayfde talim mahallerinde her bölüğün kendi havanlarında birer kıtasının endahtı ile eyyamı şitada kışlak pişgâhında cümlesi obüs toplarının endahtı ile meşk ve taallüme ikdam etmeleri lâzım ola. Ve eyyamı sairede dahi her bölüğün serkalfası, hülefa ve neferatını cemedip kışla pişgâhında mevzu obüs toplarını süratle doldurup atmak ve bir mahalden diğer bir mahalle süratle nakletmek ve nişan almak ve derecei irtifaın keyfiyetini fehmeylemek ve araba koşmak ve sürmek ve koşum bağlamak ve araba tamir etmek ve bunların emsali topçuluk ve humbaracılığa lâzım olan sanayii barutsuz kuru taallüm ve meşk eylemeleri ve bunların akılları idrak edecek mertebede kaba Türkçe olarak hendesehane Hocası Efendinin tertip edeceği humbara risalelerini beher sabah halifelerinin odalarında

okutup bilenlerinin bilmiyenlerine tefhim ve talim eylemeleri ve ecza tertip etmek ve kaynatmak ve humbara doldurmak ve yağlı paçavra yapmak gibi sair sanayii anşbaziyi haftada bir kere Salı günleri bayraktar ve serhalifeler ve Cebehaneciler marifetleriyle meşk ve taallüm eylemeleri füruatı nizamlarından ola. [1]

Lâğımcı yani istihkâm ocağına gelince: Humbaracılardan sonra teşekkül etmekle beraber bunu da tam mânasiyle Avrupaî bir mektep sayamayacağız. 24 S. 1211 tarihini taşıyan vesika bu ocağın göreceği işleri ve okuyacağı hendeseyi anlatmaktadır:

«Lâğımcı ocağının neferatı iki sınıfa taksim ile lâğım bağlayıcı fennine dair sanayii meşk ve taallüm ve diğer sınıfı köprü ve tabya ve kale yapmak ve metris almak misillû **Sanayii mimariyi ve fenni hendeseyi tahsil eylemek üzere** timarlu neferatından maada otuzar akçe ulûfe ve on beşer akçe katık bahaları ki cem'an kırk beşer akçe yevmiye ile müceddeden rağbet eden müstaiddinden Ocak Nazırı marifetiyle elli nefer mülâzim tahrir olunması kanunnamei hümayunda münderiç olmağa balâda tahrir olunan mezkûr vezaifi lâğım bağlayıcı sınıfına kayıt ve işbu 1211 senesi muharreminin yirmi birinci günü mahalli memuresinde istihdam olunmağın tarihi mezburdan itibar ile ulûfe ve katık bahası... ita olunmak bâbında...» [2]

Mir'at Mühendishanenin yazışına göre (sayfa 8) Selim III (24 S. 1211) bu mekteplerin kurucusu sayılır. Bu padişah; 1203 (1788) de hükümdar olur olmaz bu işlerle uğraşmağa başlamış, Fransa'dan ve İsveç'ten zabitler getirerek Tophane'de birçok yenilikler ve ıslahlar yapmıştır. Bu heyetlerin Bahriye mektebinde de tedrisat ve tatbikatta bulunduklarını o mektebe ayrılan yerde görmüştük.

Yine o esere göre (Sayfa 9) bu padişah Enderûn ağalarının en müstait ve en gençlerinden birçoğunu seçerek ve başlarına mütefennin hocalar tayin ederek Eyüp'te Bahariyedeki sarayında **Mühendishanei Sultanî** adiyle bir mektep açmış, mektep talebesine bir iki sene kadar dinî ilimlerin mukeddimatı ile Türkçenin doğru okutulup yazdırılmasına yarayacak kadar Arapça ve Farsça öğretilmiş ve 1208 (1793) tarihlerine doğru talebenin istidatı riyazî ve hikemî ilimleri öğrenebilecek bir dereceye getirilmiştir.

Bu tecrübeler kâfi görülmemiş ve ihtiyaç da zorlamış olacak ki 1210 (1795) te o zamanın belli başlı mekteplerinin meselâ Humbaracı ve Lâğımcı kışlalariyle Mühendishanei Bahrii Hümayunun toplu bulun-

[1] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in askerî defteri. No: 54938.
[2] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in maarif defteri. No: 7058

duğu Tersane sahasında ve Hasköy'de yeni bir **Mühendis Mektebi** yapılmıştır.

Yeni mühendishaneye ellisi lâğımcı yani istihkâm ve otuzu humbaracı yani topçu ocağından olmak üzere cem'an 80 nefer talebe seçilmişti ve Bahriye mektebi talebesi de bir kısım dersleri bu mektepte onlarla birlikte okuyacaklardı. Mektep dört sınıf üzerine tertip olunmuştu ve şu programı takip edecekti:

Sınıfı rabi : Resmi hat ve umuru erkam ve san'atı ressamiye ve bazan arabiyyat ve mukaddematı ulumi hendese ve hesab ve badehu françа lisanı.

Sınıfı salis : İlmi hesap, hendese ve coğrafya ve bazan arabiyyat ve françа lisanı.

Sınıfı sani : İlmi coğrafya ve ilmi müsellesatı müsteviye ve cebir ve mukabele ve tahtiti arazi, fenni tevarihi harbiye.

Sınıfı evvel. Fenni mahrutiyat ve hesabı tefaduli ve hesabı tamamî ve ilmi cerri eskal ve ilmi heyet ve ameliyatı fenni remi ve lâğım ve talimi asakir ve ilmi istihkâmat.

1210 (1795) tarihli kanunun kaydettiği bu programı 1220 (1805) tarihli kanun da aynen tekrar eder :

Şu programa göre Arapça ile Fransızca yalnız rabi ve salis yani birinci ve ikinci sınıflarda gösteriliyor. **Bazan Arabiyat** tâbiri biraz Arapça demek olacak. Yani Arapça medreselerde olduğu gibi mufassal değil, muhtasarca okutulacak. Programda Farsçadan eser görülmediğine bakılırsa bu dil o tarihlerde medreselerde olmadığı gibi yeni mekteplere de henüz girememiştir.

Mühendis mektebinde bir de matbaa kurulmuş ve Hoca Abdurrahman Efendinin bu matbaanın başına getirilmiş olduğunu 6 Z. 1214 tarihli şu vesikadan öğreniyoruz :

«Fenni tabaate müteallik mukaddema Reisülküttap esbak müteveffa Raşit Efendi'de bulunan bazı alât ve kütübü.. canibi miriden mübayaa ve hendesehane derununda tahsis olunan Tabıhaneye vaz ve sair lüzumlu olan alât mübayaa... ve aleddevam Tabıhanede bulunmak üzere iki nefer musahhih ve sekiz nefer mürettip ve iki nefer ustabaşı ve iki nefer basmacı ve frengi hurufat tertip ve tab'ı hizmetinde istihdam için bir nefer ki ceman on beş nefer amele tertip... ve zikroluan on beş nefer ameleden maada nühas sahaif üzerine eşkâli hendesiyye ve sair müçessemat ve harita resimleri için Likar nam res-

sam bundan mukaddemce dahi istihdam edilmiş olup.. işbu fenni tabaat kesirülmenafi olan kütübi celilenin ve alelhusus fenni hendeseye müteallik resail ve cedavil ve eşkâl makulelerinin zamanı kalilde berveçhi sıhhat ve sühûlet husulünü mucip olacağı ecilden imaline mübaşeret ve dikkat olunmak mazmununda mukaddema hattı hümayunu şevketmakrun şerefrizi sudûr olmakla...» [3]

1220 (1805) tarihinde mektepte talebe kadrosunda bir tadilât yapıldığını o tarihli kanunname şu satırlarla anlatır :

«Hasköy'de Tersanei Amire'de vaki bundan ekdem inşa olunan Mühendishanei hümayunlarda fununu berriye ve bahriyeden hendese ve hesap ve coğrafya fenlerinin intişarı, devleti aliyyeye ehem ve elzem olan sanayii harbiyenin talim ve taallüm ve kuvveden fiile ihracı hususlarına iradei aliyye taallûk ettiğine binaen Hasköy Mühendishanesine bundan ehemce şakirdan tertip ve badehu kırk nefere iblâğiyle dört nefer hoca ve dört nefer hülefa tanzim olunup bu defa bâ iradei seniye mühendishanei merkumenin kanun ve şuru'u bu veçhile iptidar olunur :

Mühendishanei mezkûrda mevcut şakirdan ve hülefanın cümlesi bir mahalde taallümüni ulumi lâzime eylemeleri için Hasköy'de vaki humbaracı ve lâğımcı kışlası civarında kâin mühendishane kadimi üzere bunlara tahsis olunduğuna mebni mukaddemce tertip olunan dört nefer hocalar ve hülefayı saire ancak mahalli mezkûrda cemii fünun hikimüyyei nesir ve talim eylemeleri meşrut kılınmak ve Tersanei Amire'de olan mühendishanede mevcut hoca ve hülefa ve şakirdanın nizamları Tersanei Amire'nin usul ve kavanini nizamiyesine tevfik olunarak tanzim olunmak kanun ola. Kaldı ki hâlâ Hasköy Mühendishanesinde mevcut humbaracı ve lâğımcı ocaklarına merbut olan Mühendishanei Berriye dahi bundan böyle şakirdanı kırk nefere tenzil ve hülefası dört nefere hasrolunup cem'an mürettep olan kırk dört neferden ibaret olmak ve bunlar filasıl ocaklı olduklarından şevk ve gayretlerini irasi fütur ve keselden sıyaneten işbu mürettep olan şakirdan ve hülefa kemafilevvel Humbaracı ve Lâğımcı ocaklarına mülhak olmak...»

Şu vesikada nizamnamede lüzum gösterilen tensikatın fiiliyat ve tatbikatına geçildiğini gösterir :

«Bu defa bâ iradei keramet ifadei cenabı tâcidarı Mühendishanei hümayuna müceddeden verilen nizamat müstahseneye nazaran mu-

[3] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in maarif defteri. No: 2905

kaddema mevcut olan seksen nefer yevmiyeli şakirdan ve sair timarlu mühendislerden kırk neferi intihap ve gurrei Rebiülahardan itibaren mahiye ve tayinat tahsisiyle tahrir ve umumen yevmiyelerinin kat'ile kırk neferden ziyadesi mühendishaneden tardolunmak muktazayi iradei aliyye ise dahi gerek intihap olunacak ve gerek tardolunacak yevmiyelu mülâzim ve şakirdanın işbu 1221 senesi gurrei Rebiülâharine gelince yevmiyei sabıkaları üzere müstahak oldukları Masar mevacibi yedlerine ita ve in'am buyurulmak hususunda bundan akdemce mübarek hattı hümayuni kerametmakrun şerefrîzi sudûr olduğuna binaen mühendisini merkuminden elyevm mevcut olan berveçhi bülâ neferatı mezkûr de bimennihitaalâ ihraç olunacak işbu Masar mevacibine istihkakları nümayan olmağla...» [4]

Bu devirlerde mühendishane yüksek riyaziye öğreten biricik mektep olduğu ve askerler arasında yüksek riyaziye tahsil edenlere **erkânı - harp** denildiği için ilk mühendishane mezunları da **Mansure ordusu**'nda erkânıharplik vazifesini görürlerdi. Bunların görecekleri vazifeleri Mir'atı Mühendishane Cevdet tarihinden naklen şu cümlelerle hülâsa eder :

«Asker bir mahalle memur olduklarında ordu kurmak, metris hafr ettirmek ve zehair ve mühimmatı neferatın adedine göre tevzi ve bunları bir mahalden mahalli ahare nakletmek ve ledeliktiza köprü yapmak ve tarafeyn askerinin kemiyyet ve keyfiyetini müvazene etmek ve zaman ve sureti hücumu ve mevkii harbi asakire irae **ve arz** ve hava ve kiyahı keşf ve muayene velhasıl fenni hendeseye dair olan dekayıkı sefer ve hazarda icra eylemek için askerin içinde mühendis bulunmak feraizi umurdan olmasiyle... her ortaya ikişer **mühendis** tayin olunmuş ve buniar ol vaktin hükmünce **Erkânıharp zabiti** makamında olarak sağ ve sol kolağaların madûnu ve sair zabitanın mafevki olmak üzere tertip edilmiştir...» (Sayfa 30)

Mühendishanenin başında **Nazır** adiyle büyük bir memur bulunmakla beraber asıl rolü Baş Hoca oynardı. **Baş Hoca** mühendishanenin mütefennin, dil bilir hocası, zabiti ve **Başmühendisi** idi. Talebenin talim ve taallümi ve zabıt ve raptı ile meşgul olurdu.

Mühendishane baş hocaları içinde en meşhuru **İshak Efendi**'dir. Yabancı dil bilmesi, mütefennin olması ve dilimizde kullanılan bazı fennî ıstılahları koymuş bulunması itibariyle bu zatın Türk tefekkür tarihinde mühim bir yeri olmak lâzım gelir.

---

[4] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in maarif defteri. No: 7736.

İshak Efendi Mühendishanenin ıslahı hakkında 1246 (1830) senesinde Selim III'e bir rapor vermiş, o raporda: Hükümdarın «Elhaletü hazihi Mühendishanei Hümayunda vacibülistihdam intihap ve tayin kılınacak kâmil mühendis kalmamış... denilerek ıslahat icrası İshak Efendi'ye havale edilmiştir. Evasiti Recep 1246 tarihini taşıyan ve bundan bahseden bir vesikada:

«... Asakiri cihadiyye ve cüyüşü nizamiyyenin emri harp ve peykârda hüsni imâl ve idarelerinin medari âzamî olan **ulûmu hendese** ve **fununu muktaziye**'nin talim ve taallümiyle müsteit ve mütefennin mühendisler yetiştirilmesi vacibattan idüği bedihi ve bahir olmak hasebiyle bu maddei vacibülitinanın bir usulüne konulması lâzım geldiğine ve sen ki mumaileyhsin senin **ulumu riyaziye** ve **fununu hendese**'de malûmat ve meharetin ve bervefki matlûp talim ve terbiyei şakirdana liyakat ve kudretin malûm ve aşikâr olduğuna binaen biavnihi talâ fenni mezkûr az müddette kuvveden fiile getirilmek ve ileride dahi bir hüsni nizam ve intizamına bakılmak üzere elyevm Mühendishanei Hümayun baş hocası olan Ali Beyin tebdiliyle yerine senin bilintihap baş hocalığa memuriyetin hususuna iradei seniyyei mülûkânem taallûkiyle ol bapta hattı hümayunu şevketmakrunu padişahanem sahifepirayi sudûr olmakla...» [5]

Mühendis mektebinin iki kat üzerine dört dershanesi ve ayrıca muallimlere mahsus odaları, kütüphane ve matbaayi havi bir bina olduğunu talebenin sıralarda ve sandalyelerde oturduğunu ve muallim kürsüsünün yüksekçe bulunduğunu Mir'atı Mühendishaneden öğreniyoruz. Yine bu eser Takvimi Vakayi'den naklen ve hülâsaten Hoca İshak Efendinin tedris usulünü şu tarzda anlatır :

«Baş Hoca İshak Efendinin ziri taliminde bulunan 36 nefer müstait mühendisler beher gün alessabah mektep kütüphanesinde toplanarak beher üç neferi bir takım olmak üzere her birerleri kendi sandalyelerine otururlar. İşbu takımlardan biri meydandaki siyah tahtanın yanına gelerek kütübi efrenciyeden ulûmi riyaziyeye dair **Pezo** nam müellifin franseviyyülibare mecmuasının üçüncü cildinden o gün okunacak dersin bir miktar ibaresini tahtaya yazarlar. Sonra lisanı Franseviyi, lisanı Arabinin sarf ve nahv kavaidine tatbik ve ibaresinin mâna cihetinden raptına dikkat [6] olunduktan sonra beher takım iba-

[5] Arşiv dairesi, Muallim M. Cevdet'in maarif defteri No: 5588

[6] **Lisanı Franseviyi lisanı Arabinin sarf ve nahv kavaidine tatbik** fıkrası Türk dili tarihi bilhassa Osmanlı grameri bakımından ehemmiyetle üzerinde durulacak bir meseledir. 1254 (1838) de sivil memurları okutmak için Mektebi Maarifi Adliye açıldığı zaman onun nizamnamesinde de «... Lisanı mezkûrun (yani Fransızca'nın) ekseri kavaidi Ara-

rei mezkûreyi Türkçeye bittercüme kendi taş tahtalarına yazarlar. Hoca tarafından taş tahtadaki tercümeler imlâ ve mâna cihetiyle tashih olunur. Sonra yine üçüncü ciltten **İdrolik** tabir olunan **Hendesei Meyah** bahsi talim ve anın eşkâlini mezkûr tahtaya tersim ile dersi takrir ve nöbetçiler ol dersin hesap ve amellerini bilfiil tahtaya tahrir ederler ve Hoca tarafından dersin maddesi üzerine sual ve cevap olunarak ders bittikten sonra şakirdan odalarına giderler.

İkinci tahsil : Şakirdan bir miktar istirahat ettikten sonra yine kütüphaneye gelirler. Mecmuai ulûmi riyaziyenin üçüncü cildinden **Mihanik** tâbir olunan bahsi nöbetçiler mezkûr tahtaya tersim ile Hoca dahi o şekillerin dersini takrir eder. Sonra bu ders üzerine sual ve cevap tekmil olup şakirdan yine odalarına dönerler..

Üçüncü tahsil : Namazdan sonra otuz altı nefer mühendis yine toplanırlar. İlmi mantıktan **İsagoci** risalesinden bir miktar ibareyi nöbetçi bulunanlar tahtaya yazarlar. Dersin hükmî icabınca sual ve cevap olunup Arabî kavaidi Fransa lisanı kavaidine tatbik olunarak işbu ders dahi hitam bulur.

Sonra **Usulü İsagoci** kitabının şekillerini mezkûr nöbetçiler tahtaya bittahrir Hoca tarafından ders takrir olunup kezalik sual ve cevap cereyan ederek derse hitam verirler...» (Sayfa 58)

1250 (1834) te Harbiye mektebi açıldığı zaman gerek o mektebe, gerekse Mühendishaneye muallim ve fabrikalara mütehassıs yetiştirilmek üzere Mühendishane muallimlerinden iki zabit ile on talebe İngiltereye tahsile gönderilmiş ve bunlar tahsillerini bitirdikten sonra gelip öğrendiklerini burada tatbika ve talime başlamışlardır. Daha sonra Mektebi Harbiyeden de Avrupaya talebe gönderilmeğe başladığından ve 1261 (1845) te gerek sivil gerek askerî mekteplerde mühim

---

bî kaidesine mutabık olduğundan ...» denilmektedir. Bütün bunlar gösteriyor ki Tanzimat devrine kadar Arapçanın olduğu gibi Türkçenin de bir grameri olacağı hatıra getirilmemiş ve gramer yalnız Arapçaya hasredilmiştir. Azerbaycan'da ilk Türk mektepleri açıldığı sırada programı yapmak için toplanan komisyonda bulunan ve **Türk dilinin grameri olur mu?** diye hayret eden bir Türk hocasının bu telâkkisi hakkında ibret alınacak bir yazıyı muallim M. Cevdet'in hayatı ve eserleri adlı kitapta daha önce neşretmiştim. (Sayfa 489)

1250 (1834) te açılan Harbiye mektebi hocalarından Kütahya'lı Abdurrahman Efendinin ortaya koymuş olduğu **Mikyasüllisan kıstasülbeyan** adındaki ilk Osmanlı grameri de hep bu zihniyet tesiriyle ve Arap gramerine göre yazılmıştır. Hattâ **Encümeni Daniş** kararıyle Fuat ve Cevdet Paşalara yazdırılmış ve yarım asır kadar mekteplerimizde okutulmuş olan **Kavaidi Osmaniye**'nin bile dikkat edilirse Arap gramerinden mülhem olduğu anlaşılır. Bu haşiye ile dilcilerin dikkat gözlerini şu mühim nokta üzerine çekerim.

bir yenilik cereyanı baş gösterdiğinden ötekilere nisbetle biraz geç kalmakla beraber Mühendishanede bahsolunan yeniliklerden istifade etmiştir.

Ezcümle 1264 (1847) de Avrupa'dan tahsilden gelen Tophane Nazırı Bekir Paşa'nın teklifiyle çıkarılan bir nizamname üzerine 64 senelik Mühendishane Topçu ve Mimar yani istihkâm mektebine tahvil olundu ve o zamanki mektep ihtiyatiyle birlikte idadi addolunup bunun üzerine dört senelik de Harbiye ile Mimar sınıfları açıldı ve mektep binasında bir hayli ilâveler ve tamirler yaptırılmak suretiyle burası da Garp tarzında tedrisatta bulunur bir mektep haline getirildi.

Avrupa'da tahsil ettirilen talebeden büyük faydalar görüldüğü anlaşılması ve mektebin yeni aldığı şeklin de münevver ve mütefennin muallimlere ihtiyacı olması üzerine 1263 (1846), 1267 (1850), 1271 (1854), 1272 (1855) senelerinde Avrupa'nın muhtelif merkezlerine bir hayli zabit gönderilerek tahsil ettirildi. Bunların içinde birçok riyaziyeciler, san'atkârlar hattâ ressamlar vardır.

1264 (1847) senesinde Topçu mektebini garplılaştırmak için bir yola daha gidildi ve o da Avrupa'dan muallim getirtmektir, Mir'atı Mühendishane bu Avrupalı'ların adlarını ve hizmetlerini anlatmaktadır. Arzu edenler bu eserden izahat alabilirler.

Topçu mektebi tarihinde ehemmiyetle kayde değer üç hâdise daha vardır :

Birisi 1281 (1864) te idadisinin Galatasaray'a, ötekisi de 1288 (1871) de Harbiye sınıflarının Mektebi Harbiye'ye nakli keyfiyetidir. İdadinin nakli sebebi; bütün askerî idadilerin Galatasaray'da birleştirilmesi kararından ve Harbiye sınıflarının nakli sebebi de: «Topçu şakirdanı Mektebi Harbiye'de bulunursa görecekleri top talimleri ameliyatının Beyoğlu'ndaki Topçu kışlasından iktiza eden top ve neferler alınarak icra edilmesi ve bu veçhile sureti mükemmelede terakkilerine hizmet olunması.» mütaleasıdır.

1284 (1867) de Galatasaray'daki idadii umumî Kuleli kışlasına kaldırılarak Galatasaray'da sivil mahiyette ve Mektebi Sultani adile başka bir umumî idadi açıldığı gibi 1295 (1878) de Harbiye'deki topçu ve istihkâm sınıfları tekrar Harbiye'den ayrılıp mekteplerine gelmişlerdir.

Üçüncü ehemmiyetli hâdise: **Sivil Mühendis** yetiştirmek için yapılan teşebbüslerdir. 28 C. 1268 tarihli bir tezkerei samiyede :

«Hendesei Berrii hümayunda küşat olunan topçu ve **Enjeniyör sivil** mektebi sunufi atikasından esamisi muharrer Efendilerin tekaütlüklerinin icra kılınması.» fıkralarının bulunması bu teşebbüsün hayli eskiliğini gösterir.

6 Kânunuevvel 1282 (1865) tarihli bir meclisi vâlâ mazbatasına göre o tarihte eski Darülfünun binasında bir **Mülkiye Mühendis ve Sanayi mektebi** açılmak istenilmişse de muvaffak olunamamış ve ancak 1290 (1874) te Galatasaray'da açılan **Darülfününu Cedid**'in Turuk ve Meabir yahut **Mühendisini Mülkiye** şubesi bu işi görmüştür. Fakat beş sene sonra bu darülfünun kapanmağa mecbur olduğu için **Sivil Mühendis** yetiştirmek keyfiyeti de devam edememiştir.

Ancak 1301 (1883) te **Hendesei Mülkiye mektebi**'nin Mühendishane binasında açılmasiyle bu iş yoluna girmiştir. Bu mektep hakkında ileride kendisine ayrılmış olan yerde izahat verilmiştir.

3. TIBHÂNE-İ ÂMİRE ve CERRAHHÂNE-İ MA'MÛRE

1242 (1826)

Araplaşma ve skolâstik tedris devrindeki eski tıb tedrisatımız hakkında bu kitabın birinci cildinde 143 - 147 inci sayfalarda izahat verilmişti.

Yeni tıb tedrisatımız Garp kültüründen istifade etmek suretile kurulmak istenilmiş ve bu da gayet tabiî bulunmuş olduğundan burada da onu bahse mevzu edeceğiz :

Garp kültüründen istifade hiç olmazsa bir Garp dili bilmeğe ve tedrisat hususunda o dilde yazılmış veya dilimize tercüme edilmiş eserlerden istifadeye bağlıdır. Halbuki o devirde değil tıb mektebi; devletin haricî siyasetini idare eden Hariciye Nezareti bile bundan mahrumdu. Haricî siyaseti İstanbul'un fethindenberi **Divanı Hümayun tercümanı** denilen Rumlar idare ediyorlardı. Rum gençleri bu maksatla yetiştirilir, onlara Arapça, Farsça, Osmanlıca ve tabiî Rumca'dan başka bir veya birkaç Garp dili de öğretilirdi.

Bu kitabın birinci cildinde **Babıâli mektebi** ve bu ciltte de **Rum mektepleri** bahsinde uzun uzadıya anlatıldığı gibi Rumlar İstanbul'un fethinden beri faaliyetine devam eden Fener'deki mektepten başka 1220 (1805) de Kuruçeşme'de lâyık mahiyette ayrıca dil, edebiyat ve riyaziyat tedris eden bir **üniversite** açmışlar ve bu üniversitenin yanında bir de hastahane ve darülâceze vücude getirmişlerdi.

Bu Rum üniversitesinin şimdi boya fabrikası olan yerde bulunduğunu Rumlar söylemektedirler. Burada hâlâ birçok galeriler ve mahzenler bulunması ve boyahane yerinin 20 - 30 sene önce Rum patrikhanesi tarafından satılmış olması da bu rivayeti teyit eder.

Bu işin başına geçen Dimitraşko Morozbeyzade [1] üniversiteye bir şube olmak üzere bir tıb mektebi açılması için de hükûmetten izin almıştı. Burada **Asakiri İslâmiyeye ve umumen ibadüllaha nefi ve fayda ve celbi davaatı hayriye** edilecekti.

---

[1] Bu zatın hayatı, Rum ve Yunan kültürüne hizmeti ve âkibeti hakkında birinci ciltte (sayfa 69) Yunan Ansiklopedisinden alınma bazı izahat vardır. Lûtfen bakınız.

Şu halde hükûmet açmağa mecbur olduğu resmî tıb mektebi hakkını tebaasından bir kısmının idare ettiği bir müesseseye vermiş ve Dimitraşko hükûmet tarafından bu mektebe **nazır** ve **müdür** tayin olunmuştu.

Devlet; haricî siyasetini Rumlara teslim ettikten sonra o devirde bir meslek mektebinin idaresini de onlara bırakması garip görülmemelidir.

Bunu gösteren vesikadan mektebin açılması sebeplerini ve gayesini ihtiva eden bazı satırlar alıyorum.

Evasiti Muharrem 1220 (1805) tarihli olan bu vesikada o zamanki hastahanelerle tıb medresesinin ve doktorların hali uzun uzadıya teşrih olunduktan sonra deniliyor ki :

«... Bu hususun tanzimi evvelemirde huzzakı etıbba tedarikine ve evvel hastahanelerde taallüm ile teşrih görmek maddesine menut ve vabeste ve Avrupa'dan Dersaadete vürut eden etıbba her ne kadar şöhretşiar olan talimgâhlarda tahsili tababet etmişlerse de tehalüfi emzice ve keyfiyeti iklim ve mevki hasebile katî çok mevadde hata edegeldikleri bittecrübe malûm olduğuna nazaran fenni tababetin icrası behemehal mahallinde taallüm ve tefennüne merbut ve peyveste idüği erbabı fenni tıb indinde müsellem ve bu dakikayı kâffei musannifin dahi mukir ve muterif oldukları emri gayrimüphemdir. Binaenaleyh her diyarda hastahaneler ve tabip talimhaneleri tanzimiyle bu bapta erbabı hünerinteksir ve tevfirine itina ve dikkat olunagelmekten naşi tarafi devleti aliyyemden dahi himmet olunması mevcut etıbbanın kesbi meharet eylemelerine ve bundan böyle taallüme talip olan şakirdanın dahi bir taraftan talim ve taallümle hüzzakı etıbbanın kesreti ve fenlerinde meharetleri cihetiyle asakiri İslâmiyeye umumen ibadüllâha nefi ve faydayı ve celbi daavatı hayriyeyi müstelzim olacağı ve bu misillû etıbba talimhanelerinde tevsii dairei maarif zımmında Avrupa hastahaneleri etıbbasile muhabere ve tatbiki ameliyat ve tecarih için gerek merzadan ve gerek maslahatı teşrih gibi bazı avarızın hulûlü cihetile asitanede mevcut olan medarisi tıbbiye bu maslahata elvermiyeceği **ve bu husus Rum milletine tahsis kılınıp** vücuh ve müteneffizlerinden sadakat ve kabiliyet cihetiyle zî ehliyet ve dirayetkâr ve bu misillû fünun ve maarife heveskâr birini **nazır** nasbile idare ettirmek sureti teshili maslaatı müeddi idüği bedihiyattan olduğuna binaen hâlen Buğdan Voyvodasının karındaşı **Kadvetü sanadidülmilletilmesihiyye** Dimitraşko Moroz Beyzade ziderüşdühu reviyetşiar bu makule fünun ve maarife heveskâr ve bu hususa müdür ve nazır kılındığı suretde müddeti kalile zarfında fenni tıbda erbabı hüner ve marifetin **tek-**

siri emrine dikkat edeceği aşikâr olmağla bu maddeye nazır ve müdür nasbolunmak ve anın marifet ve ikdamiyle bundan akdem Kuruçeşme nam mahalde fününu hendesiye ve sair maarifin talim ve taallümü zımnında... lâzım gelen hastahane ve tabiphanelerin maslahatı lâzımelerine dair...» [2]

Yeni tıb mektebinde tedris lisanı şüphesiz ki Rumcaydı ve talebesi de yalnız Rum gençleri idi. O devirde Türk çocuklarının bir Rum müessesesinde bulunmasına imkân ve ihtimal verilemez.

Bu mektep ne kadar devam etti ve mezun verdi mi? Anlaşılamıyor. Şu kadar var ki Dimitraşko 1227 (1812) tarihinde idam edilmekle kurmuş olduğu müessesenin de o zaman kapatıldığı zannolunur. Bu tarihte kapatılmamış olsa bile 1236 (1820) de Yunan ihtilâli çıkarak Rumlar hükûmet kapılarından ebediyyen uzaklaştırıldığı gibi bu türlü müesseselerinin de faaliyetine nihayet verildiği şüphesizdir.

Kuruçeşme tıb mektebi resmî bir müessese sayılamıyacağı için bunun açılış tarihini tıbhanemize başlangıç olarak da alamayız.

Yeniçerilerin yok edilerek yerine **Asakiri Mansurei Muhammediye** adile yeni bir ordu kurulması üzerine onlardan kalan Şehzadebaşında Acemioğlanlar kışlası yanındaki tulumbacı başı konağı [3] denilen binada alelacele iki mektep açılmasına başlanmıştı. Bunlardan birisi; **Askerî Katipler mektebi**'dir ki bu kitabın birinci cildinde **Babı Seraskeri mektebi** başlıklı yerde de bahsi geçmişti. İkincisi **Tıbhane** denilen bu mekteptir.

Tıbhane Mahmut II. nin Hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendinin gösterdiği lüzum ve verdiği takrirler üzerine 1242 (1826) da açılmıştır. Bu takrirler tıb tedris tarihimizin karanlık köşelerini aydınlatacak vesikalardandır. Şimdiye kadar tıb tarihi ile uğraşanlar tarafından görülmemiş olduğunu bahsedilmemiş olmasiyle tahmin etmiş olduğundan 22 Ca. 1242 tarihli takririn ehemmiyetli parçalarını aşağıya koyuyorum :

«Sunufi asakiri cihadiyyenin neferatı hasta ve mecruhlarına sefer ve hazarda kanuni tıbbî üzere bakılmak ve timar ve tedavi olunmak vacibeden idüği zahir ve iyan ise de asitanei aliyyede bulunan İslâm etıbbasının ekserisi tıbbi kadim usulü üzere iştigal ve tıbbı cedit usu-

[2] Arşiv dairesi Muallim M. Cevdet'in sıhhiye defteri. Numara 304.

[3] Tulumbacıbaşı konağı 1130 (1717) de kurulan ilk itfaiye kışlasıdır. Bu müessese hakkında izahat almak için mecellei umuru belediyenin birinci cildinin 1180 - 1213 sayfalarına bakınız.

liyle çendan muarefeleri olmayıp tabip itlakına salih olan kimesne ise mutlaka usuli kadim ve usuli cedit malûmatını cami olarak baktığı hastalara işbu iki usuli mizandan müstenbat malûmatını icra eylemek şeraiti eshabı ukuli selime ve erbabı ârayi müstakimeye vazih ve iyan olduğu ve usuli cedide üzere tahsili fen ve hazakat ise bieyyi veçhin kân (ne suretle olursa olsun) lisanı ecnebî tahsiline mevkuf ve muhtaç bulunduğu varestei kaydü beyan olup asitanei aliyyede şurutuna riayet şartiyle bir müstakil **Darüttıbbi âmire** inşa buyurulup hazik muallimler vasıtasiyle kâdim ve hâdis fünuni tıbbiyye talim olunsa bitevfikihitaalâ birkaç sene zarfında **Asakiri Mansurei Muhammediyye** tertiplerine kefere etıbbası istihdamından istiğna hasıl olup [4] ehli İslâmdan çent sene zarfında alim ve hazik tabib ve cerrah husule geleceği varestei kayıt ve beyandır.»

Denildikten sonra açılacak mektebin programına geçiliyor ve devam ediliyor :

«Bir nefer hace ve iki nefer muallim münasip mahiyetleriyle tayin ve tahsis buyurulup Hace olan kimesne daima ehli İslâmdan bulunmak ve iki nefer muallim mümkün olduğu takdirde ehli İslâmdan ve olmadığı surette milleti aharden intihap ve tahsis olunup Hace olan kimesne şakirdanın bir miktarına sarf ve nahv ve imlâ ve kitabet ve ecza ve nebatatın esamisini ve ilel ve emrazın mümkün olduğu mertebe Arabî ve Türkî isimlerini bunlara talim eyleye ve evkatı haliyede usuli diniye ve akaitlerini tashih zımnında ilmihal ve birgivî risalesi talim ede.

İkinci muallim olan kimesne franca lisanının sarf ve nahvını ve evkatı haliyede cerrahlık ameliyatını talim eyleye. Diğer muallim dahi oldukça lisana aşinalık kesbeyleyen erbabı istidada kâğıt ve sayfada mersum teşrih eşkâlini ve mukaddematı fünuni tıbbiyyei lisanı ecnebi üzere talim eyleye. Ve bu güruhtan müstait olanlar mücerret ameliyat tahsili zımnında bilintihap hastahaneye sevkolunup tıbba müstait olanlar tabiplik ve cerrahlığa kabiliyeti olanlar cerrahlık ameliyatını meşk ve talim eyleyeler...»

Şu vesikadan: Yalnız İslâm gençlerinden tabip ve cerrah yetiştirilmek üzere Tıbhane ile cerrahhanenin birlikte açıldığını öğreniyoruz.

Yine bu teşhiş hakkında aynı adam tarafından tanzim ve takdim olunan diğer bir takrirde Tıbhane ve Cerrahhane hakkında şu tamamlayıcı malûmat veriliyor :

---

[4] Şu anlatışa göre Asakiri Mansurei Muhammediyye ordusunun ilk teşkilinde orduda İslâm olmayan doktorlar da bulunuyormuş!.

«Şimdilik bedi ve şuru olunmak zımnında tulumbacı başılara mukaddema tahsis kılınan konak **Tıbhanei Amire** ittihaz olunmağa iradei seniyye taallûk buyurulmaktan naşi hususu mezburun tanzimmine sarfi mahasali efkâr olundukta: Başlı ve cesim olarak beş altı nevi fürui azimiyi müştemil olmağla tabip olan kimesne lisanı ecnebi tahsilinden maade füruatı mezbureyi alasebililiktan erbabından taallüm eylemek vacibeden olduğuna binaen Tıbhanei Amire şakirdanı, Hace ve Halifeleri başka başka olarak dört sınıfa taksim olunmak iktiza eder. Bu defa şimdilik esası medhal olmak üzere dördüncü sınıfın tanzimine iptidar olunup sınıfı mezburun şakirtleri beyninde üçüncü sınıfa biavnillahitaalâ dühule şayan olanlar hasıl oldukta ol zaman sınıfı salisin Hace ve Halifesi ve neferatı ve ol sınıfa münasip mahiyeleri ve sair nizamatı başkaca takrir ile takdimi atebei aliyyeleri kılınacağını beyandan sonra sınıfı rabi esnafından olmak üzere şimdilik Asakiri Mansurei Muhammediyye etfalinden ve gerek hariçten hadisüssin (genç) ve müstait ve vaktiyle işe yarıyacağı nasiyei ahvalinden hüsni zan olunur kırk nefer kimesne intihap olunup ve bunların her birerlerine kâğıt ve kalem pahası olmak üzere mahiye yirmişer kuruş ve yevmî Asakiri Mansure ekmeğinden birer adet nân ve yüzer dirhem lahmi ganem ve bu sınıfa tabibi hassa müderrisiyninden Esseyit Ahmet Mısrı Efendi dâileri Hace nasbolunmak tensip olunmağla mumaileyh dâilerine mahiye yüz elli kuruş maaş ve yevmî dört adet nan ve bir vekye (okka) lahmi ganem tayin buyurulmak ve mahiye yetmiş kuruş maaş ve yevmî iki adet nan ve yarım vekye lahmi ganem ile bir münasip kimesne Halife nasbolunmak ve işbu Hace ve Halife mezbur konak dahilinde tahsis olunan odada eyyamı tatil olan Salı ve Cuma günlerinden maade beher gün sabahtan saat ona kadar şakirdana alâ hasebi istidadıhim talimi Kur'anı Kerim ve tashihi akaidi diniyeleri zımnında Birgivî risalesi ve ilmihal ve sarf ve nahv ecza ve edviye ve cemii ilel ve eskamın Arabî ve Türkî ve Frengî isimlerini talim ile kezalik talimi hat ve kitabet bu fennin esasından olmağla yüz kuruş mahiye ve yevmî iki adet nan ve yarım vekye lahmi ganem ile haftada iki gün talimi hat ve kitabet etmek şartiyle münasip kimesne hattat tayin olunmak...»

Yine Hekimbaşı Behçet Efendi üçüncü bir takririnde diyor ki:

«Şimdilik **Darüttıbbı Amire** ittihaz olunan Tulumbacıbaşı konağının bir mahallinde olmak ellişer kuruş mahiye ve yevmî yüz dirhem lahmi ganem ve bir adet nan ile İstanbul cerrahlarından yirmi nefer kimesne intihap olunup ve bunların üzerlerine baş ve muallim olmak üzere Avrupa tıbhanelerinde ilmen cerrahlıkta ehliyeti ledelimtihan nümayan ve çent mahmukaddem zecriyye malından mahiye üç yüz kuruş inayet ve ihsan buyurulan tabip Mehmet Necati Efendi kulları ma-

hiyei kadimesi ve yevmî bir vekye lahmi ganem ve dört adet nan ile tayin buyurulup neferatı mezburenin müstait bulunan efradından Asakiri Mansure tertiplerine talep buyuruldukça ber mantuki kanunnamei hümayun mahiye yetmiş beş kuruş ile işbu yirmi neferden verilip yerine müceddeden münasibi vazolunmak şartiyle Asakiri Mansure cerrahları ve gerek işbu yirmi nefer cerrahlar beher gün Tıbhaneye vürut ve sabahtan saat ona kadar ikamet eyleyip mumaileyh Necati Efendiden kurşun çıkarmak, damar bağlamak, kemik kesmek ve çıkıkçılık ve emsali esnayi hurupta cerrahate dair iktiza eden mevaddın ameliyatını taallüm eylemek ve talim günleri bunların müstaitlerinden Asakiri Mansure cerrahı maiyetine ve hastahaneye ikişer neferi gidip hastahane hekimleri ve cerrahları yanlarında bulunmak suretleriyle tanzim buyurulduğu takdirde bir sene zarfında hazar ve seferde üstad ve marifetli cerrah yetişeceği biavnihitaalâ me'mul ve sehlülhüsul olduğu malûmi alî buyuruldukta...»

Bu vesikadan da tabipten önce cerrah yetiştirmek ihtiyacı duyulduğu ve ona çalışıldığı anlaşılıyor.

Bu vesikada Necati adında birisinin muallimliğinden bahsolunuyorsa da daha 1243 tarihinden beri cerrahane için adı anlaşılamıyan bir Macar tabip getirilmiş olduğu ve ona zecriyye malından 500 kuruş verildiği ve bu adamın 1249 senesine kadar bu vazifede bulunduğu bu senelere ait maaş bordrolarından ve bilhassa şu **(maaşi tabibi Macar, muallimi cerrahan an sanduku cizye mutad bud)** Farsça cümleden anlaşılmaktadır.

Acaba vesikada adı geçen tabibi Macar ihtida ederek **Mehmet Necati** adını mı aldı?

İsim de, mahlas da bir mühtediyi andırıyor. Ve her ikisinin zecriye malından aylık almaları da aynı şahıs olmalarında başkaca dikkat edilecek bir nokta olmak lâzım gelir. Tıb tarihiyle uğraşanların bu meseleyi ortaya çıkarmaları icap eder.

Tıbhanenin önce dördüncü şimdiki usule göre birinci sınıfı açılmıştı. Sonra üçüncü yani ikinci sınıfı da açılınca Hekimbaşı bir takrir daha vererek bu sınıflarda okutulacak dersleri ve hocalarını şu cümlelerle anlatır :

«Sınıfı salis şakirdanının usuli memuriyetleri İtalyan lisanının sarf ve nahvı ve lisanı mezburda sehlülmehaz olan bazı kütübi tıbbiyye taallüm ve tercümesi olmağla işbu sınıf salis neferatı şimdilik beherine otuz altı kuruş mahiye ve yüz dirhem lahmi ganem ve bir adet nan ile yirmi neferden ibaret olup bunlara lisan muallimi olmak üzere üç

kuruş mahiye ve yevmî bir vekye lahmi ganem ve iki adet nan ile Ermeni tarifesinden talimi lisan fennide mehareti meşhut olan İshak veledi Antuvan nam kulları tayin buyurulup eyyamı tatilden maada günlerde beher gün Darüttıbbı Âmirede işbu tahsis olunan oda derununda şakirdanı mezbureye tababete methali salih olan lisanı ecnebiyi sabahtan saat ona kadar talim eylemek usuli san'at ve tababet ve hikmete muvafık olduğu malûmu alileri buyuruldukta...» [5]

Mir'atı Mektebi Tıbbiyenin yazışına göre Tıbhane 15 Şaban 1242 (14 Mart 1827) tarihine raslıyan Çarşamba günü açılmıştır. 22 Cemaziyülevvel 1242 de takrir verilmiş ve açılma teşebbüsüne girişilmiş olmasına göre üç buçuk ay sonra fiiliyata geçilmiş demektir.

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi mektebe hem nazır hem muallim ve Abdülhak Molla, Sermüneccim Osman Saip, doktor İstenafaki, Bogos; Ahmet Hilmi, Vasif ve Hüseyin Efendiler de muallim tayin edilmişlerdir.

Mir'atı Mektebi Tıbbiyede Ahmet Mısrî, Mehmet Necati ve İshak veledi Antuvan ve tabibi Macar adlarına rastlanamamasına ve İtalyanca tedrisattan bahis görülmemesine bakılırsa şu sayılan muallimlerden bir kısmının ilk muallimler olmayıp birkaç sene sonra tayin edilmiş olmaları lâzım gelir.

Yine bu eserin bildirdiğine göre: Tıbhaneye girmek istiyenlere kolaylık ve teşvik olmak için dühul imtihanı aranmıyarak mektep kâtibine müracaatla adını kaydettirmek kâfi imiş. Mektep yatılı olmadığından talebe yalnız gündüz mektepte bulunur, fakat kendilerine öğle yemeği verilirmiş. Bundan başka talebenin her biri ayda yirmi kuruş harçlık alırmış. Tıbhanede muntazam dershaneler olmadığından talebe camilerde olduğu gibi hasır üstüne diz çökerek ders okurlarmış ve ders müddeti ikişer saat sürermiş.... Hattâ teşrih dersinin cahilâne taassup olarak kadavra üzerinde tahsiline müsaade olunmadığından bu ders modeller üzerinde gösterilirmiş.

Bu mektepte sınıf geçmek için imtihan usulü de kabul edilmemiş. Yalnız ders esnasında sık sık müzakereler yapıldığından derslerini iyice öğrendikleri muallimleri tarafından anlaşılanlar birer ikişer terfii sınıf ettirilir ve onlardan açılan yerlere de mülâzemet bekliyenler geçermiş.

Mektebin dört sınıfını bu suretle bitirenler tabip muavini adile çıkarılıp icap eden yerlere gönderilirmiş. (Sayfa 4 - 10).

---

[5] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in sıhhiye defteri, numara: 1287.

Açılışından 76 sene sonra yazılan bir kitabın verdiği şu malûmat yukarıya koymuş olduğum resmî vesikaları tutmadığı gibi, yine açılışından 112 sene sonra yazılan aşağıdaki yazı ise her ikisini de yalan çıkarmaktadır :

«Asker hekimi yetiştirilmek üzere açılan **Tıbhane** adlı müessese Hekimbaşı Behçet Efendinin yalnız kendi düşüncesinin mahsulü olduğu için ilk defa açıp az zaman sonra kapamağa mecbur olduğu bu mektebi yirmi bir sene sonra tekrar açtığı halde eseri için faydası dokunacak unsurları seçmeyişi ve değerli kimseleri kendisine rakip görerek gözden düşürmesi ve uzaklaştırması yüzünden akamete uğramıştır.

Tıbhanenin eski Tersane kumandanlığına bağlı olarak açılıp sonradan kapandığını bilmiyenler onun yalnız asker hekimi yetiştirmek üzere ikinci defa Seraskerliğe merbut olarak açılışına büyük ehemmiyet verirler. Hattâ buna Tıb fakültemizin başlangıcı adını verecek derecede kıymet biçerlerse de onların bu hükümleri siyasî mevcudiyet tarihleriyle akran tıb fakültelerine malik olan Romanya ve Mısırla beraber yüz senelik fakülte bayramı yapmak düşüncesinden doğmuştur. Ciddî bir tetkik ve malûmat mahsulü değildir.» [6]

---

[6] Tıb tarihi muharrirlerinden doktor Osman Şevki Uludağ tıbbiyenin Galatasaray'da 1254 (1838) de açılışını mektebe başlangıç gösteriyor, aksini iddia edenleri, **kulaktan dolma ilim sahibi** olmakla ittiham ediyor ve diyor ki :

.... Meselâ ancak kulaktan dolma ilim ile içtihat ederek tıb tarihimiz hakkında hüküm verenlerin bir eser olarak tasvir eyledikleri tıbhane de böyledir. Siyasî varlıkları bir asırdan fazla olmıyan devletlerle birlikte 100 senelik fakülte dava edecek kadar garabet gösterenler tıbhaneyi; fakültenin başlangıcı, tıb sahasında Garba tevcüh ettiğimizin mebdei sayarlar. Biz Garbi anlayışımızın eserini ilk defa olarak Askeri Tıbbiye mektebinin açılmasiyle göstermiş oluyoruz. 1827 de açılan Tıbhane ise ondan yirmi bir sene evvel kapanan Tıbhanenin asıl reaksiyonu geciktiren deprenmesinden başka bir şey değildir. Bundan evvelki tıbbiye mektebinin tek mânası : Mânen enkaz haline gelmiş olan **Süleymaniye Medresei Tıbbiyesi** kanaatlerini kuvvetlendirmek için didinme suretinde ifade ediiebilir...

Askerî Tıbbiye mektebi orta çağ zihniyetiyle muvakkat yamalarla tamir edilmiş veya mevcut herhangi bir müessesenin tekâmül ettirilmiş bir mabâdi değil, yepyeni, mazi ile hiçbir alâkası olmıyan müstakil bir eserdir. Kendisinden evvelki tıbhanelerden oraya hiçbir zihniyet bulaşığı aşılanmamıştır.»

(Dirim mecmuası sayı 8: Askerî Tıbbiye mektebinin 100 üncü yıldönümü makalesi).

Bu bahiste verdiğim izahat, ortaya koyduğum vesikalar ihtilâflı meseleyi halletmiş olacağından davayı isbat için kulaktan dolma ilim sahipleri! kimler ise onların yorulmalarına hacet kalmamıştır sanırım.

Doktor Osman Şevki Uludağ bu yazısını **Askerî Tıbbiye** başlığı altında Cumhuriyet gazetesinin 1 Mayıs 1939 sayılı nüshasiyle neşretmiştir. Bahsettiği **Tersane Tıbhanesi** hakkında bu yazıda vesika ve mehaz göstermemiştir. Aranan mehaz ve vesika olsa olsa **Tarihimizde iki tıbhane vardır** başlığı altında evvelce neşretmiş olduğu iki sayfalık broşürdeki mütaleası olacaktır. [İstanbul - Türkiye Basımevi - 1936]

Tıbhanenin ilk açılışında tababet ile cerrahlık bir arada tedris edilmiş, hattâ alınan talebeyi uzun uzadıya okutup yazmağa vakit ve im-

---

Halbuki vesikada gösterilen tıbhane **Tıb mektebi** değil bugünkü **Deniz Hastahanesi**'nin ilk şeklidir. Ve böyle olacağı da tabiidir. Çünkü bir vakitler Akdeniz'i bir Türk gölü haline getirmiş olan atalarımızın kuvvetli donanmaları efradından hastalananları ve yaralananları tedavi etmek üzere ve **Deniz hastanesi** ve o hastahanede çalışmak üzere birçok hekimleri bulunacağı şüphesizdir. Bahsolunan vesikada **Tıbhane** tâbiriyle birlikte bir de **İspitalya** tâbirinin yazılışı bunu teyit eder. Yine bu vesikada görülen «Tersanei Amireye bir nefer Hekimbaşı ve bir nefer Cerrahbaşı nasb ve maiyetlerine ikişer nefer üstad yamak tertip birle külli yevmin hizmetlerinde mukim olup bundan sonra kendilere kadri kifaye mahiye tertip olunmak ve bunlara Tersanei Amirede birer makamı mahsus tayin kılınmak ve Donanmayı Hümayun ihracında iktizasına göre sefinelere hekim ve cerrah verilmek ve bunların fenlerine dair muktazi olan eşyanın cümlesi mübayaa ve istihzar olunup mahzende mevcut bulunmak., fıkraları da Tersane Tıbhanesinin bir mektep olmayıp bir hastahane veya bir hekimler dairesi olduğunu gösterir.

Donanmaya verilmek üzere ihtiyat olarak bulundurulacak olan bu hekim ve cerrahlar için lüzum gösterilen şu: «Fende mehareti olmıyan nâehil adamlar istihdam olunmamak ve istihdam olunacaklar Devleti aliyye reayasından (tebaasından) ve İslâmdan olup milleti aharden olmamak şeraiti dercile bir nizama raptı muvafıki emir ve iradei seniyye» tarzındaki kayıtlar ve şartlarda onların önceleri hariçten ve hattâ yabancı milletlerden tedarik olunduğunu ve bundan sonra ise bunun menedildiğini açıkça anlatır.

Bu kitabın birinci cildinde **Dârüttıb** bahsinde de anlatıldığı gibi eski bimarhaneler yani hastahaneler birer **ameli tıb mektebi** idiler.

Tersane İspitalyasının yani hastahanesinin de ondan başka bir şey olmıyacağı ve orada toplanan hekimlerin ve yamaklarının daimî surette tıb tahsil edecekleri, ameliyat ve tatbikat görecekleri şüphesizdir. Bunu aynı vesikanın şu:

«Bundan akdemce Tersanei Amirede **Tıbhane** küşadiyle fenni tıb talim olunacak Memaliki Mahrusei Şahaneye neşrolunmak iradesine mebni **Tıbhane** ve **İspitalya** tâbiriyle birer daire inşa olunmak üzere mahiye yarımşar kese akçe ile bir nefer hekimbaşı ve bir nefer cerrahbaşı tahsis ve maiyetlerinde olan neferata kırkar kuruş ulûfeile on nefer cerrah ve on nefer tayin olunup...» fıkraları da teyit eder.

Doktor Osman Şevki Uludağ bu vesikaya tarih olarak 17 Şevval 1220 gösteriyorsa da bunun bir matbaa sehvinden ileri geldiğinde şüphe yoktur. Anlatışa ve 1242 de açılan tıbbiye mektebinden 21 yıl evvel olduğu bildirilmesine göre tarihin 1221 olması lâzım gelir. (Filâsalar 1329 - Bahriye Matbaası. Sayfa 30):

Filhakika bahriye tarihçisi Saffet Beyin ifadesine göre bu tarihlerde yani 1221 Muharremine değin Umuru Bahriye Nazırı olan Ali Efendi büyük havuzun yakınında bir **Mühendishane** ve bir **Tıbhane**'ye başlamıştı... O Mühendishane ve Tıbhane ne oldu? diye sorarsanız Kabakçı ihtilâli ve Alemdar vakası gibi büyük patırtılar arasına karışıp kaldı.»

Saffet Bey **Tıbhane**'ye halkın **Tabhane** dediğini ve bunun **Hastahane** demek olduğunu ayrıca tasrih eder. Tabhanenin **Darülâceze** veya **Nakahathane** manasına geldiğini **Türk şehirlerinde İmaret sistemi** ve **Türkiye'de Şehirciliğin tarihi inkişafı** adlı eserlerimde izah etmiş olduğum için burada bu nokta üzerinde durmıyacağım.

Doktor Osman Şevki Uludağ'ın bize bildirdiği vesikanın en son nakledilen fıkraları deniz hastahanesine bir **Tıb Mektebi** mahiyeti verilmek istenildiğine fikirleri çeldiği

kân bulunamadığı için alelâcele 20 kadar pratik yetişmiş cerrah tedarik olunarak biraz nazariyat gösterildikten sonra hemen orduya ve hastahanelere dağıtılmışlarsa da bunlarda kâfi gelmediğinden ve harp dolayısiyle cerraha tabipten ziyade ihtiyaç görüldüğünden 1247 (1831) de Topkapı sarayı müştemilâtından üç koğuş cerrahhane ittihaz olunarak Tıbhanedeki cerrahî talebesi oraya nakledilmiş ve **Sade de Calère** adında bir Fransız cerrahının emrine verilmiştir. Fakat aradan beş sene geçmeden ve 1252 (1836) da yine Tıbhane ile birleştirilerek her ikisi saray içinde otlukçu kışlasında **Mektebi Tıbbiye** adını almıştır.

Birleştiği zamana ait 5 S. 1252 (1836) tarihli bir vesikaya göre :

«Cerrahhanei Amirenin havi olduğu esnafı selâsesinde istihdam olunan 107 nefer Hace ve muallim ve kâtip ve hülefa ve on başyan ve neferatı cerrahin...» bulunmakta idi. [7]

Her iki şubenin birleştirilmesinden bahseden Abdülhak mühürünü ve evasıtı M. 1255 (1836), tarihini taşıyan bir vesikada birleştirme lüzumu ve keyfiyeti şu satırlarla anlatılır :

«... Tıbhanei Amire sunufi erbaasında Hace ve muallim ve şakirdan ve memurini sairesi mecmuu 139 neferden ibaret olup sayei hüma vayei hazreti mülûkânede her ne kadar sür'ati tahsillerine sây ve gayret olunmakta ise de şakirdanı merkumanın geceleri hanelerine gidip gelmeleri her vechile tahsillerine mânii kavî olduğu emrigayi hafî olmaktan naşi tertibatı kadimelerinin birusuli müstahseneye indiraciyle esbabı sühûleti tahsilleri istihsali lâzımeden bulunmuş olduğundan şakirdanı mezburan Cerrahhanei Amire şakirdaniyle birleştirilerek fakat tatil geceleri hanelerine gitmek ve evkatı sairede bir mahalle çıkmayıp leylen ve niharen derslerine çalıştıkları halde ezher cihet tahsil ve talimlerine hüsni sühûlet geleceği varestei kayıt ve işaret olmağla bu su-

---

kadar 1221 de Mühendishane ile birlikte Tersane sahasında bir de **Tıbhane** yapılmak istenilmesi ve işe başlanması o tarihten bir sene önce Kuruçeşme'de Rumlara açılmasına izin verilen üniversiteye bir karşılık olsa gerek.

Bütün bu mütalealarla beraber Tersanedeki Tıbhane bir tıb mektebi de sayılmış olsa tarihçi Saffet Beyin yazdığı gibi kuvvede kalmış, fiiliyat sahasına çıkamamıştır diyebiliriz.

Hal ve vaziyet böyle olunca Kuruçeşme'deki Mektebi Tıbbiyenin başlangıcını sayamadığımız gibi doğmadan ölen bu müesseseye de o gözle bakacağız ve ister istemez 1242 de Şehzadebaşı'nda açılanı mebde olarak kabul edeceğiz. 1254 te Galatasaray'a nakledilen ve Garba bir derece daha yakınlaşan müessese ise Şehzadebaşı'ndakinin temadî ve tekemmül etmiş şeklinden başka bir şey olmadığına neşretmiş olduğum vesikalar delâlet eder. İki sene sonra 14 senelik tahsilin ilk semeresini vermiş olması da bunu gösterir.

[7] Arşiv dairesi Muallim M. Cevdet'in maarif defteri. No: 405

rette gerek Tıbhanei Amire, gerek Cerrahhanei Mamure şakirdanlarının tertibat ve mahiye ve tayinatı kadimelerinin külliyyen lâğviyle leffen takdim kılınan defterde tahrir olunduğu üzere icabı veçhile bazısının mahiyesinden tenzil ve kimisinin maaşına ilâve olunarak dört sınıf tertip ve tanzim olunup sunufi mezkûreden sınıfeynine sınıfı evveller itlakiyle birinde **ulumi tıbbiye ve diğerinde fünuni cerrahiye** tahsil olunması ve sınıfı sanisinde fenni teşrih okunması ve sınıfı saliste dahi lisan öğretilmesi ve bilâ tayinat yalnız mahiye yirmişer kuruş ile on nefer mülâzim kaydolunup mülâzimanı mezkûran dahi ulumi nafiai arabiye tahsilleriyle meşgul olmaları...»

Denildikten ve mektebin idaresine, talebenin tefeyyüz ve terakkisine, mektepten çıkışlarına ve memuriyetlerine dair uzun tafsilât verildikten sonra takrir şu cümlelerle bitirilmektedir :

«Ve Tıbhanei Amire şakirdanının Şehzadebaşı'nda kâin elyevm ikamet eyledikleri konağın canibi miriye terkiyle Cerrahhanei Mamure şakirdanının şimdilik beytütet eyledikleri mahalle şakirdanı mezburan dahi götürülerek berveçhi muharrer birbirlerine ihtilât ve ilâveleri muvafıki iradei alileri buyurulursa işbu 1252 senesi Şabanülmuazzamı gurresinden itibaren icap ve iktizasının icra buyurulması babında...» [8]

Tıbhanenin bulunduğu konak bir asker kışlası idi. Mansure hazinesi denilen askeri muhasebe idaresi bu binayı başkasına satmış ve ondan dolayı da iki mektebin tekrar birleştirilmesi lâzım gelmiştir. [9]

İki şube birleştikten sonra yine tıb dersleri ayrı, cerrahî dersleri ayrı mı okutulmuştur? Buraları tetkike ve aydınlanmağa değer noktalardır. Bunu alâkadarlar elbette yaparlar. Şu kadar var ki bu mektebin ilk mezunlarından İsmail Paşa'nın hal tercümesinden alınıp biraz sonra nakledilecek olan fıkra: Tedrisatın ayrı olduğunu yani iş bölümüne ve ihtisasa riayet edildiğini gösterir.

Burada çözülmesi lâzım gelen bir düğüm daha vardır: Profesör doktor Süheyl Ünver **Cerrahhanei Amire** adındaki broşüründe (sayfa 7) Tıbhanede tedrisatın Türkçe olduğunu yazar. Halbuki :

A) Mektebe cerrah olarak girdiğini ve 14 sene sonra yine cerrah olarak çıktığını hal tercümesinde yazan hekim İsmail Paşa mektepten

---

[8] Arşiv dairesi: Muallim M. Cevdet'in maarif defteri. Numara: 3251

[9] Tıbhanei Amire şakirdanının iskân eyledikleri konak Mansure hazinei celilesinden bâ mülknamei hümayun âmedi hülefasından Nazif Beyefendiye füruht olunmuş olduğundan, mumaileyh bendeleri konağı mezburun tahliye olunması hususunu hâkipayi münimanelerinden iltimas etmiş idüğinden bir an evvel tahliye ve teslimi hususu diğer emirnamei veliyyünniamilerinden emrüferman buyurulmuş.

çıkar çıkmaz tahsilini tamamlamak için Fransa'ya gidiyor ve iki üç sene sonra dönüp geliyor, orada iken Akademiye âza; buraya gelince Saraya Hekimbaşı ve Tıbbiye mektebine nazır oluyor. Fransızcayı mektepte öğrenmemiş olsaydı buna imkân bulunur muydu?

B) Cerrahhane hocalarından tabibi Macar ile Sade de Calère şüphesiz Fransızca tedrisatta bulunuyordu. Kadrolarda mütercim diye bir kayde tesadüf edilmemesine göre Cerrahanede de bazı derslerin Fransızca takrir edildiğini talebenin bu dili bildiklerini iddia edemez miyiz?

C) 1247 te tıbhaneden ayrılan Cerrahhane 1252 de tekrar birleşiyor ve iki mektep yine birlikte tedrisat yapıyor. Cerrahhanede tedrisat Fransızca olmasaydı o mektep talebesi Tıbhanedeki Fransızca tedrisatı takip edebilir miydi?

Tıb tarihiyle uğraşanların bu dolambaçlı düğümü çözmeleri lâzım gelir.

Tıbhanenin 3 muhtelif seneye ait kadrosunu bu bahsi aydınlatmak için aşağıya koyuyorum :

1243 (1833) de :

Sınıfı rabi	Sınıfı salis	Maaşı tabibi Macar
150 Hace Efendi	300 Muallim	Muallimi cerrahan an
75 Halife Efendi		Sanduki zecriye
30 Hattat Efendi		mutad bud
		500

Dördüncü sınıfta 40, üçüncü sınıfta 20 tıb talebesi ve cerrahanede de 20 cerrah bulunmakta idi. Gerek Tıbhane, gerek Cerrahhane talebesine de sınıflarına göre aylık verilirdi. [10]

1249 (1833) de :

Kuruş	Dördüncü sınıfta	Üçüncü sınıfta	İkinci sınıfta
150	Hace	500 Muallim	750 Muallim (İstefan)
75	Halife		
30	Hattat		

Maaş tabibi Macar muallimi cerrahan
an sandukı zeciye mutad bud
500

Tıbhanede: Dördüncü sınıfta 40, üçüncü sınıfta 20; ikinci sınıfta

[10] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in Maarif Defteri. Numara 4783

40 ki cem'an 110 talebe vardı. Cerrah sınıflarında da ayrıca 20 nefer bulunmakta idi. [11]

1250 (1834) de :

Sınıfı evvel	Sınıfı sani	Sınıfı salis
2000 Hace İstifan	750 Hace Reşit Efendi	500 Muallim
75 Halife	500 Halife Osman Efendi	

Sınıfı rabi

150 Hace
75 Halife
30 Hattat

Birinci sınıfta 23, ikinci sınıfta 40, üçüncü sınıfta 20, dördüncü sınıfta 40 ki cem'an 123 talebe bulunmakta idi [12]

Tıbhanenin açılmasındaki gaye; orduya lüzumu olan İslâm tabipleri yetiştirmek olduğu için başlangıçta İslâm olmıyanlar mektebe alınmıyorlardı. 1255 (1839) Tanzimat fermanının ilâniyle tebaa arasında müsavat esası kabul edilince İslâm olmıyanlardan da tabip yetişmesine müsaade edilmiş olduğundan o tarihten sonra Hıristiyan gençleri de Mektebi Tıbbiyeye girmeğe başlamışlar fakat Yahudiler 1276 (1859) tarihine kadar bu mektebe rağbet etmemişlerdir. [13]

Hıristiyan gençlerinin gerek din, gerekse muhit itibariyle Fransızca öğrenmeleri daha kolay olduğu için Tıbbiyede tedrisat ilerledikçe Fransızca bilmiyenler Fransızca tedris edilen dersleri takip edememiş ve o türlüler yarı yolda kalarak cerrah ve eczacı adiyle çıkmağa başlamışlardır.

Geri kalanların çoğunun - dil bilmemek yüzünden - Türkler ve ilerleyenlerin - çoğunun da Hıristiyan olduğunu izaha lüzum görmüyorum.

Mektebi Tıbbiyenin asıl garplılaşması 1254 (1838) senesinde Viyanadan doktor Bernar'ın muallimi evvel adiyle getirilmesiyle başlar. Bernar programı tanzim ve talebeyi tensik ve ıslah ettiği gibi Fransızca tedrisatı da kuvvetlendirmiştir. Yeni proğramı takip edemiyecek olanlara cerrah ve eczacı adiyle diplomalar verilmiştir.

1242 (1826) da açılan Mektebi Tıbbiye ilk mahsulünü ancak 14 sene sonra 1256 (1840) da vermiştir. Bu mektebin ilk mezunlarından ve

---

[11] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in Maarif defteri numara 2238

[12] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in Maarif defteri numara 288

[13] Bunun hakkında ileride azlıkların mektepleri bahsinde izahat verilecektir.

İshak Efendi adında bir cerrahın manevî oğlu Rumdan dönme İsmail Paşanın hal tercümesinde deniliyor ki :

«Hassa piyade alayına cerrah tayin olunup fakat bu fendeki malûmatı müstahsalanın noksanını görerek 1242 senesi Şubat'ında Sehzadebaşı'nda Cerrahhane namiyle küşat olunan mektebe kabulünü istida eylemiş ve mes'ulü bilisaf mektebe kaydolunarak dürusi mürettebeyi tahsil ettikten sonra 1256 senesinde bu mektep Galatasaray'ında bulunduğu sırada neşet etmiştir. Müşarünileyh ile beraber Cerrahhaneden ilk çıkanlar: Kâmil, Ali, Hüseyin; Şerif; Nuri ve Veli Efendilerdir. Bunlardan İsmail Paşa Cerrahhaneden neşetini müteakip mahza tababet tahsili için kendi arzu ve masrafiyle Paris'e giderek fenni tıbbi tahsil ve ikmal ile orada iken tıb akademisi âzalığına kabul olunmuştur...

1261 de Mektebi Tıbbiye nazırı olmuş... ve 1263 de «Şarktaki ilk Mektebi Tıbbiyenin mevcudiyetini Avrupaya irae için o sene mektepten yetişen İslâm, Ermeni, Rum ve Katolik olmak üzere dört tabibi Viyana'ya göndererek orada iki sene tedris ettirmiş ve mahza bu teşebbüs sayesinde Mektebi Tıbbiyenin kadrı i'lâ olunup mektebe **Fakülte** namı verilmiştir. Viyana'ya gönderilen İslâm talebe Arif Efendi adında birisidir ki bilâhare Mektebi Tıbbiye nezaretine irtika etmiştir.» [14]

Şu izahata göre İsmail Paşa yukarıda bahsi geçen ve mektebe ilk alınan 20 pratik cerrahtan birisidir. Avrupa'ya ilk defa tıp tahsilini tamamlamak için giden de o olmuştur. [15]

---

[14] İstanbul Şehreminleri. Osman Nuri. İstanbul — Şehremaneti matbaası 1927, sayfa: 131-132

[15] İsmail Paşanın kızı Leyla hanım 1921 de Vakit gazetesile neşretmiş olduğu hatıralarında: «Hekim Paşa denmekle maruf olan ve Mektebi Tıbbiyemizin ilk talebeliğinden yetişen pederim. Sultan Mahmud'un Cerrahbaşısı iken mahmudu Abdülmecit Efendinin emrimesnünü hitamını icra etmiş. Sultan Abdülmecit tahtı Osmaniye cülûsunu müteakip pederimi ikmali fenni tababet için Parise izam buyurmuş. Avdetinde Hekimbaşılık Hanedanı ulyanın hususî tababeti ve Şehzade Murat Efendi'nin sünneti hakkında iradei şahaneleri şerefsudûr olmuş Pederim Avrupa'da bulunduğu müddetçe vaktini heder etmeyip İngiltere ve İtalya'ya da gitmiş.. Tevsii malûmatla yeni yeni fikirler edinmiş..» cümleleri resmî hal tercümesini tutmuyor. İsmail Paşa 1256 (1840) da mektepden çıktığına ve Abdülmecit 1255 (1839) da Padişah olduğuna göre daha talebe iken Sultan Mahmud'a Cerrahbaşı olmuş oluyor. Bu hatırada doğru görülen bir cihet varsa o da hal tercümesinde yazıldığı gibi kendi parasile değil hükümdarın verdiği tahsisatla Avrupada tahsil etmiş olmasıdır. Yahut talebe iken Cerrahbaşılığı tahakkuk ederse kendisi de para sahibi sayılabilir. Yoksa kölelikle bir cerrah ailesine intisap etmiş ve 14 sene ömrünü talebelikle geçirmiş olan bir adam kendi hesabına başka türlü tahsile gidemez.

Şu hâdise de gösterir ki hayli zaman sonra bilhassa ihtiyarlık çağında ezber yazılan hatıralara o kadar ehemmiyet verilmemek lâzım gelir.

Gerek Bernar geldikten, gerek Avrupa'da tahsil eden İslâm ve Hıristiyan Türkler'le Avrupa'lılardan birçok yeni muallimler Mektebi Tıbbiyeye tayin olunduktan sonra programlarda tedricen birçok ıslahlar ve ilâveler yapılmış ve Türkiye maarif tarihinde sayılı bir dönüm noktası olduğu bu eserin birçok yerlerinde söylenmiş olan 1261 (1854) te Mektebi Harbiye gibi bununda idadisi ayrılmış, mektep altı sınıfa çıkarılarak yüksek tıp tedrisatına tahsis olunmuştur.

Mahmud II. 1254 (1839) da Galatasaray'da söylemiş olduğu nutukta: «Fenni tıbbi kâmilen lisanımıza alıp kütübi lâzımeyi Türkçe tedvine sây ve ikdametmeliyiz. Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransız lisanını tahsil ettirmek değildir. Ancak fenni tıbbi öğredüp refte refte kendi lisanımıza almaktır ve andan sonra Memaliki Mahrusei Şahânemin her tarafına Türkçe olmak üzere neşreylemektir.. Hocalarınızdan ilmi tababeti tahsile çalışın ve tedricen Türkçeye alıp lisanımız üzere tedavülüne sây eyleyin.» [16] demişti.

Hükümdarın bu arzu ve iradesinin tahakkuku için evvelâ Türkçe bir tıb lisanının ve bilhassa tıbbî ıstılahların ortaya çıkarılması lâzım geliyordu.

1269 (1852) de meclisi vâlâ âzasından Cemalettin Efendi Mektebi Tıbbiye nezaretine gelerek bu işle yakından alâkadar olmuş ve 1273 (1855) de talabe arasından bazısını seçerek onlara Arapça, Farsça ve Türkçe öğretmek üzere bir mümtaz sınıfı teşkil edip vak'anüvis Lûtfi Efendiyi bunlara hoca tayin edip yanına da iki muavin vermişti. Bu sınıf altı sene bu yolda çalışmış ve yetişmiş oldukları halde Cemalettin Efendinin yerine Hayrullah Efendi nezarete tayin olununca bu sınıfı dağıtmışsa da talebeden Kırımlı Aziz, Vahid, Hüseyin Remzi, Servet, İbrahim Lûtfi ve Bekir Sıtkı Efendiler bu yolda çalışmağa devam ederek neticede - yine bu kitapta kendilerine ayrılan ciltlerde ve yerlerde ayrıca anlatıldığı gibi - bir **Tıb Kamusu** ile birçok Türkçe tıb kitaplarının tercümesine ve sırf Türkçe tedrisatta bulunmak üzere bir **Mülkiye Tıbbiyesi**'nin açılmasına ve nihayet 1286 (1870) senesinden itibaren Tıbbiyede de tedrisatın Türkçe yapılmasına önayak olmuşlardır.

Mektebi Tıbbiyede tedrisatın Türkçeye çevrilmesine muvaffakiyet hasıl olması ilim, fen ve tababet tarihlerimizde mühim bir hâdise olduğundan buna karar veren **Dâri Şûrayi Askeri**'nin 3 Recep 1287 ve 16 Eylûl 1286 (1870) tarihli mazbatasını olduğu gibi kaydediyorum. Mazbatanın altında 30 âza yeri görülüyor. Bunlardan 27 si mazbatanın imzasında bulunmuş, üçü bulunamamıştır. Otuz âzanın üçü Hıristi-

[16] Mir'atı Mektebi Tıbbiye, Sayfa: 21.

yandır. Karar ittifakla verilmiştir. Ve bu hâdise Hüseyin Avni Paşa'nın Seraskerliği zamanında olmuştur.

«Malûmu âlii Seraskerileri buyurulduğu üzere Mektebi Tıbbiyei Şahânenin tesisi mücered devleti aliyyede dahi fünuni tıbbiyenin ilerulemesiyle beraber lüzumu miktar tabip yetiştirilmek emeline münhasır olarak bu emelin husulü için şimdiye kadar bunca külfet ve masraf ihtiyar olunmuş ve eğerçi bidayeti tesisindenberû epeyce de doktor yetiştirilmişse de müddeti tedrisiyesi kırk seneye tekarrup eylediği ve mevcut olan hoca ve talebe herhalde husuli matlebe kâfi bulunduğu şimdiye kadar doktor olarak yetiştirilen etıbbanın mecmuu üç yüz bu kadar neferden ibaret olup bu suretle efradi ahali şöyle dursun asakiri şahâne bile hiçbir vakitte harice ihtiyaçtan kurtarılamamış olduğuna ve bunun eczayi asliyesi olan hoca ve talebe ve masrafça bir gûna noksanlığı olmadığı halde sureti matlûbede semere iktifat olunamamasına maddî ve manevî bir sebeb ve mâni haylûlet eylemek lâzım gelerek böyle ilerulemesi cümleye nafi olan bir şeyin o makule mevaniden kurtarılması ise akdemi vezaif ve mektebi mezkûr hocalarından miralay izzetlû Ahmet Bey bendeleri tarafından sureti mahsusada takdim olunmuş olan bir kıt'a lâyiha dahi bu vazifenin icrasını muhtir ve müeyyit bulunduğuna binaen mektebi mezbur nazır atûfetlû efendi hazretleri ve mumaileyh ve mektebi mezbur hocalarından bazı efendiler Dâri Şûraya celb ile keyfiyet arîz ve amik mütalea ve bu bapta sair suretle bir noksanlık görülememesi cihetiyle bu matlaba mektepte derslerin Türkçe tedris olunmayıp lisanı ecnebi üzere okutturulduğu halinin mâni olabilmesi dermeyan ve ifade olundukta mektebi mezburdan öyle matlûp derecede doktor yetiştirilememesi derslerin Türkçe takrir olunmadığından neşet etmeyip Mektebi Tıbbiyenin mukaddema muhterik olduğu vakit bir takım alât ve edevatı tıbbiye ve teşrihiyesi dahimuhterik olmuş olmasiyle bu makule alât ve edevatın henüz noksan bir halde bulunması ve tedris olunacak kitapların Türkçeye kâmilen tercüme olunamaması ve öyle bir vüs'ati matlûbede mekteb yapılamaması hususlarından ileri gelmekte olduğu eğerçi bazı hoca Efendiler tarafından makamı itirazda irat olunmuşsa da bunlar şayanı kabul olamayıp şöyle ki :

Mektebi mezbur beheri ellişer talebe olmak üzere on bir sınıfı ve beş yüz elli şakirdi câmi olarak mevcut olan şakirdanın cümlesi de işbu noksaniyeti edevat hali üzere tedris olunmakta olmasiyle işbu maniiyet olveçhiyle fikdanı alât ve edevat cihetinden neşet eylemek lâzim gelse hiçbirisinin ikmali malûmat edememesi lâzım geleceği delâletince işbu kavlin mecruh olduğu misillû elhaletü hazihi Mektebi Tıb-

biyenin bir şubesi olan Mektebi Harbiye baytar sınıfında dersler daima Türkçe tedris ve takrir olunmakta ve hususiyle Mektebi Tıbbiyei Mülkiyede dahi şakirdana kaç senedenberû fünuni tıbbiye bu suretle tedris ve talim edilmekte olmasına nazaran bu hususta kitapların bütün bütün Türkçeye tercüme olunmamış olması dahi mâni addolunamıyacağı ve bunu müteakip başkaca mazbata ile arz ve beyan olunacağı veçhile Mektebi Tıbbiyenin vüs'ati matlûbesi arzusuna daha bundan sonraca muvaffak olunacak isede sayei maalivayei hazreti padişahide Mektebi Tıbbiye şakirdanının hiçbir vakitte açıkta bırakılıp emri tahsilleri iptal ve tatil edilerek sekteye düçar edilmemiş olmasiyle bu özür dahi bihakkin kabul olunamıyacağı cihetle buraları serd ile itirazatı mezkûre red ve cerh edildikten ve bir de Mektebi Harbiye dahi böyle muahharen ihdas ve teşkil olunmuş ve bunda tedris olunan fünuni harbiye ise bütün bütün kütübi ecnebiyeden ahzolunarak mektebimize ve memleketimize sonradan dahil olmuş olduğu halde elhaletü hazihi Mektebi Harbiyede müddeti medidenberû fünuni harbiye Türkçe tedris olunduğundan başka mücerred Türkçe tedris ve takrir olunmak usulünün semeresi olarak fünuni harbiyeden tedrisi lâzım gelen kitaplar dahi kâmilen Türkçeye tercüme olunmuş olduğu ve beher sene orduyi hümayunlara lüzumu olan zabitan ve erkânıharbiye mektebi mezburdan yetiştirilmekte bulunduğu cihetle burası dahi dermeyan olunduktan sonra cereyan eden müzakeratın neticesinde: Çünkü Mektebi tıbbiyenin bidayeti küşadında öyle işe yarar mütercem tıb kitapları olmadığı ve lisani Osmaniye âşinâ hocalar bütün bütün mefkud olduğu cihetle **mektepçe fünuni tıbbiye tahsiline ol vakit bizzarure ecnebi lisanında olan kitaplarla başlanmışsa da yine emri tedriste mümkün mertebe Türkçe tedris ve takrir olunmak tariki iltizam olunmuşken her nasılsa müahharen işbu mültezem olan Türkçe takrir olunmak usulü refte refte lisani ecnebi üzere takrir ve tedris olunmak suretine** tahavvül ederek elhaletu hazihi öylece kalmış olmasına ve halbuki fünuni tıbbiye bir takım mesaili dakikayı şâmil olarak bu makule fününa müteallik şeyleri erbabı tahsilin kolayca ve binnisbe az vakitte tahsil edebilmeleri dahi mücerred fünuni mezkûreyi **hocadan mader zadi olan lisan üzere taallüm ve telâkki eylemek ve kendi lisanında yapılmış kitaplardan okumak ile hasıl olacağı** derkâr bulunmasına nazaran bu maksadın husulüne ancak fünuni mezkûrenin lisani ecnebi üzere okutturulmasının mâni olduğu ve bununla beraber Mektebi tıbbiyenin beher sınıfının mevcudu nizamisi olan mezkûr ellişer talebeden malûliyeti vücudiye ve gabaveti zihniye ve saireden dolayı tenakus etmesi farzolunan sekizer, onar neferinden maade beher sene otuzar, kırkar doktor çıkarması binnisbe emri tabii iken mektebi mezburdan

bazı sene sekizer, onar nefer ve nadiren on beşer, yirmişer nefer ve bazı seneler dahi yedi, sekiz nefer ve daha az ki şu şuretle bidayeti tesisiyesindenberû olveçhile üç yüz bu kadar doktor çıkarılabilip indelmukaseme seneliğine yedişer, sekizer doktor isabet eylemesi ve halbuki mektebi mezbur için el'an beher sene yedi bin bu kadar kese masarif vukubulmakta olduğu cihetle masarifi mezkûre ile beher sene yetiştirilen doktor müvazene olunduğu surette beher doktorun yalnız yetiştirilmesi hazinei celileye biner keseye husule gelmesi dolayısiyle bu meselenin bu cihetine dahi nazarı tetkik ile bakılırsa işte mektebin şimdiki usuli tedrisiyesi busuretle matlûp derecede tîbba yetiştirememesinden dolayı bir yandan hazinei devletçe muzır olduğu gibi öyle elli nefer talebeden yalnız sekiz on neferi naili maksat olup küsur otuz kırk neferinin bu suretle dökülüp kalarak emellerinden mahrumiyetleri münasebetiyle diğer taraftan dahi ahalice mazarratı müstelzim bulunduğu tehakkuk ve tebeyyün eylemiş olduğundan mücerred iş bu maksada nailiyetle beraber hazinei celileyi ve ahaliyi daru sınayet zımmında badeizin mektebi mezburda okunacak derslerin cümleten Türkçe takrir ve tedris olunması hususunda **ittihadı âra hasıl olmuştur.** Buna senei haliyeden itibaren bed olunmak mümkün olup olmuyacağı bahsine gelince: çünki bu mesele mukaddemleri dahi bazı rütbe meydana konulmuşsa da iş yine bu yolda kütübi matlûbenin kâmilen Türkçeye tercümesine talik ve bu suretle öyle isticali elzem bir emri mühimme teşebbüsün vakti tehir ve tavik olunagelindiği mesbuk olmasiyle şu halde bunun yene ol veçhile ukdei teehhüre duçar edilmesi tecviz olunmayıp maamafih şimdi elde fünuni mezkûreye müteallik tercüme olunmuş epeyce kitaplar ve lisanı Osmaniye âşinâ hocalar olmasiyle buna bu seneden itibaren dahi bed olunmak mümkün olacağına mebni işbu mektebi mezburun bu sene idadiye Türkçe okutmak usulüne biinayetihitaâlâ beşinci sınıftan tıbbiye sınıfına nakletmiş olan şakirdan derslerinden bed ile artık andan sonra ilâmaşallahütaâlâ umum derslerin daima Türkçe takrir ve tedris olunmasının nizamı mahsus ittihaz olunması ve fakat olveçhile epeyce mütercem kitap varsa da tertip üzere okunacak kitaplardan bazıları noksan olup böyle şeyin az vakitte lisanı Osmaniye nakil ve tercüme olunmasının husuli ise kütübi muktaziyenin esamisiyle her birinin tercümesine tarafı devleti aliyyeden mükâfatı münasebe takdir olunarak anın neşir ve ilânına mütevakkıf bulunduğundan yine derslerin bir taraftan Türkçe olarak tedrisine devam olunmak üzere bir taraftan dahi olveçhile kütübi lâzımenin ve mükâfat olunacak şeyin derç ve tasrihiyle keyfiyet neşir ve ilân kılınıp bu suretle tercümeye himmet edenlerin kitapları badettasdik hemen tabettirilmesi ve işbu kitap tercümesi fünuni tıbbiyece anbean zuhur et-

mekte olan keşfiyat ve muhteriat icabına nazaran mektebi mezbur için her vakitte lüzumlu bir şey olup bu ise tercüme hususunda tahsili melekeye mütevakkif bulunduğundan hem mektepce daima lüzumu olan kitapları tercüme etmek, ve hem de hoca lüzumu oldukça bunların ehliyetlûlarından tayin olunmak üzere bu seneden itibaren beher sene mektepten diploma alıp çıkacak şakirdanın lisani Osmaniye kemaliyle malûmat ve kalen ve kalemen Türkçe ifadei merama kifayet erbabından beşer neferin intihabiyle beraber bunların ilerde tayin olunmaları icap eden hocaliğe tedrisi lâzım gelen fününca bir kat daha kesbi kemal ve malûmat etmek ve avdetlerinde her biri fünuni mezkûreye dair olan meharet ve malûmatlarının âsarini olbapta mahsusan bir kitab tercüme ve takdim ederek ibraz ve isbat eylemek üzere ikişer sene müddetle Avrupa'nın tensip olunacak mahalline gönderilmeleri ve bu suretle mektepte fünuna müteallik okunacak olan derslerin artık lisani ecnebi üzere takrir ve tedrisi katiyen menolunacağı derkâr olup fakat her mektepte şimdiki halde lisan tahsili için birer ders olduğu misillû ilerude ahar lisan üzere ulûmi teşrihiye ve fünuni tıbbiyeye müteallik o makule muhteriat ve keşfiyat tabı ve neşrolunduğu halde anları mütalea ile de başkaca istifade ve kesbi malûmat etmek üzere mektebi mezburda kelevvel Fransız lisanı tahsil ettirilmesi ve şu halde artık mektebi mezbur ders programının ve bu usule göre yeniden tertip ve tanzimi icap edeceğinden olveçhile programın tebdil ve tanzimi hususunda da mektebi mezbur nazırı müşarünileyhe havale olunması tezekkür ve tensip kılınmış olmakla muvafıki re'yi âlîi Seraskerileri buyurulursa muktezasının ifası babında.

Yine bu senelerde Mektebi Tıbbiye tarihinde ehemmiyetle bahse değer bir yenilik daha yapılmıştır. O da Haydarpaşa Askerî hastahanesi bir **ameliyat ve tatbikat mektebi** ittihaz olunarak tıbbiyede tahsilini bitirenlerin burada iki sene ayrıca tahsil ve tatbikat gördükten sonra orduya ve hastahanelere tayin edilmeleridir. İleride **Gülhane Askerî Tababet tatbikatı mektebi** bahsinde tafsilât verildiği gibi bu mektep çok sürmemiş bununla beraber büsbütün faydasız da kalmamıştır. Aynı zamanda Avrupaya birçok talebe gönderilerek tahsil ettirilip Mektebi Tıbbiyede tedrisat bunların ellerine verilmiştir.

Uzun seneler tıbbiye mektebi bu halde devam ederek ve aynı zamanda garpta tababet tedrisatı bilhassa ameliyat ve tatbikat cihetleri çok ilerliyerek bizde ise olduğu yerde kalmış olduğundan 1314 (1896) da tıbbiye tedrisatına bir yenilik vermek için Almanya'dan mütehassıslar getirilmiş ve bunlar tarafından Gülhane hastahanesi bir tatbikat mektebi ittihaz olunarak tıbbiye mektebinin ıslahına bu yoldan girişilmiştir.

O sıralarda hattâ daha sonralarda meselâ 1908 inkılâbı zamanlarında bile tıbbiye mektebinin terbiye ve tedris bakımından ne halde bulunduğunu bu geri vaziyette iken tıbbiyede okumuş ve Almanların yeni kurduğu tatbikat mektebinde yetişerek aradaki farkı görmüş ve sonra o mektebin başına geçip muvaffakiyetle idare etmiş olan doktor Tevfik Salim salâhiyettar bir şekilde kayıt ve tesbit etmiştir. Tıbbiye tarihini bu kıymetli tetkikten mahrum etmemek için bu mütaleayı pek az ibare değişikliğiyle Gülhane tatbikat mektebi bahsine koydum. Oradan takibi lazım gelir.

Bunlardan başka Tıbbiyenin 1908 inkılâbından sonra Haydarpaşa"ya nakli, orada yerleşmesi, sonra İstanbul'a getirilip Üniversite şubeleriyle birleşmesi ve bu nakiller ve birleşmeler sırasında programında yapılan değişiklikler ve tedrisat hususunda yapılan yenilikler, her türlü sıhhî ve fennî tesisat ve teşkilâtlar maarif tarihinden ziyade tıb tarihini alâkadar ettiğinden bu bahisleri mütehassıs zatların ayrıca yazmaları ve bir cilt halinde neşretmeleri lâzım gelir. Ve bunu onlardan bekleriz.

4. MEKTEB-İ ULÛMÎ HARBİYE

1250 (1834)

Bu kitabın birinci cildinde Tanzimattan önceki askerî mektepler hakkında hayli izahat verilmişti. Imparatorluğun kuruluşundanberi orduyu teşkil eden Yeniçeriler 1241 (1825) te birdenbire yok edildikten sonra yerine **Asakiri Mansurei Muhammediyye** adiyle Avrupaî şekilde yetiştirilen bir ordu kurulmağa çalışılmıştı. Yeni bir orduya olan ihtiyaç o kadar acele ve zarurî idi ki askere çağrılan ve Avrupaî elbise giydirilen gençlere biraz ayak talimi yaptırılır, yeni tüfeklerle nişan attırılır, fakat başka bir şey öğretilemezdi. Çünkü öğretecek muallim ve münevver zabit yoktu. Her ne kadar kurulmuşsa da Mir'atı Mektebi Harbiyenin yazısına göre bu esaslı bir iş göremeden dağılmıştır.

Yeniçerileri yok etmek ve yerine yeni bir ordu kurmak gibi ağır ve tehlikeli işlerle beş altı sene uğraşıldıktan sonra sıra bu mahzuru önlemek ve başarmağa gelmişti.

Bununla beraber yine İstanbul'da bir Mektebi Harbiye ile bir Muzika mektebi açılmasının ilk defa ancak 1247 (1831) senesinde düşünüldüğünü şu vesikadan öğreniyoruz:

Memaliki mahrusede vâki kazalar dellâl başılık ve simsarlıklardan mukataalık veçhile mutasarrıfları uhdelerinde olanlardan maada bâbervati şerife eshabı uhdelerinde olan dellâl başılıkların bundan böyle mahlûlâtı vukuunda kimseye tevcih olunmayıp Üsküdar'da müceddeden tanzim olunacak Mektebi Harbiye ve Muzikai hümayun masarifine tahsisen mukataat hazinesinden zap olunması bâ iradei seniye karargir olan nizamından olduğuna binaen... [1]

İşte bu türlü hazırlıklar ve kararlar üzerinedir ki 1247 (1831) de Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa [2] Selimiye'deki Hassa ordusu dör-

---

[1] Arşiv dairesi 20 B. 1247. Muallim M. Cevdet'in maliye defteri, numara 13920.

[2] Tarihimizde Firarî Ahmet Paşa adile anılır. 1241 (1825) te Yeniçeri ocağının yok edilmesinde yararlığı görülerek terakki yoluna girmiş ve sırasile Hassa Müşiri, Derya Kaptanı (Bahriye nazırı) olmuştur. Yeniçerilerin İstanbul'da Halıcılar'da (Et meyda-

düncü alayının ikinci taburu erleri arasından bir takım gençleri seçerek onlara **Sübyan bölükleri** adını vermekle Harbiye mektebinin temeli atılmış oluyordu. Sübyan bölükleri gibilere askerî talim ve terbiyeden başka ders olarak neler öğretildiği ve nasıl öğretildiği hakkında bir malûmat elde edilemedi.

Gerek bir askerî mektebe olan ihtiyaç, gerek sübyan bölüklerinde yapılan tecrübe, gerekse Avrupa'yı yakından görmüş ve bir Garp dilini öğrenmiş olan Namık Paşa gibi padişahın yanında bulunanların tavsiyeleri üzerine ayrı bir mektep binası yaptırılarak işe esaslı surette başlanması düşünülmüş ve 1250 (1834) te Maçka kışlası mektep haline konulmuştur.

Mir'atı Mektebi Harbiyenin yazısına göre: Kışla tamir edilerek bir cami ile dört yüz talebeyi alabilecek iki büyük mektep, kütüphane, hamam, hastahane, eczahane, matbaa ve sair müştemilâtı yaptırıldı. Ve her türlü tahsil alet ve edevatiyle matbaa takımı ve saire Avrupa'dan getirildi (Sayfa 12).

Yine bu eserin yazışına göre: İngiltere'den getirilen tedris aletleri arasında «2000 liraya doğru alınabilen beş metre uzunluğu ve bir metre kutrunda adeseleri ve sair tetimmati pek muntazam ve metin bir rasat durbini vardı.» (Sayfa 62).

Mektebi Harbiye erleri bir tabur sayılmış ve bu tabur sekiz kısma ayrılmıştı. Bu kısımları sınıf sayabiliriz. Erlere askerlikten önce okuyup yazmağı öğretmek lâzım geliyordu. Bu kitabın birinci cildinde sübyan mektepleri kısmında anlatıldığı gibi o tarihlerde sübyan mektepleri Türk gençlerine Türkçe okuyup yazma öğretmezler, medreseler ise yalnız Arapça okuyup anlamağı öğretirlerdi. O sırada bir dereceye kadar Avrupaî mânasiyle mektep olarak ancak bahriye ve mühendishane ile tıbbiye var idiyse de onlar da aldıkları talebeye alfabeden başlatarak Türkçe okuyup yazmağı öğretirler, sonra meslek ve ihtisas ders-

---

nı) ndaki kışlası yıkılarak ve yerine evler ve dükkânlar yapıldığı zaman bu kışla arsasının ortasından açılan geniş caddeye bunun adı verilerek **Ahmediye caddesi** denilmiş olduğu gibi Direklerarasındaki Acemî Oğlanlar kışlasının ortasından açılan caddeye de mahlesi verilerek **Fevziye caddesi** denilmek suretile adiyle sanı o yerlerde bugüne kadar yaşatılmıştır.

Harbiye mektebinin bunun Hassa Müşirliği zamanında açılmış olması da adını sanını unutturmıyacak hâdiselerdendir. Fakat Derya Kaptanı iken 1255 (1839) da padişah olan Abdülmecit'ten bir mesele dolayisile ürkerek emri ve kumandası altındaki Osmanlı donanmasını İskenderiye'ye götürüp imparatorluğun en büyük düşmanı ve aşî bir valisi olan Mehmet Ali Paşaya teslim etmiş olması bütün bu iyiliklerini gidermiş, kendisini bir vatan haini yapmış, hattâ bu yüzden İstanbul'a dönemiyerek orada kalmış ve orada ölmüştür.

leri gösterirlerdi. Dördüncü yeni mektep olarak açılan Harbiye için de bu yolu tutmak tabiî ve zarurî idi.

Yine bu eserin yazışına göre: Mektebi Harbiye taburunun ayrılmış olduğu sekiz kısımdan birincisi müptedilerdi. Bunlar kum üzerine parmaklariyle sülüs yazısı ve rakam yazarlar ve iki harfli lûgatlarla alfabeyi öğrenirlerdi. İkinci ve üçüncü kısımlar; üç harfli lûgatlarla **Amme cüzü** okurlardı. Dördüncü ve beşinci kısımlarda ise **ilmihal** denilen dinî bilgiler taş tahtalar üstüne yazılmak suretiyle öğrenilirdi. Bu kısımlara kadar gelen erler oldukça Türkçe okur, yazar bir hale gelmiş olacaklarından altıncı kısımda askerî talimatnamesiyle kanunnamesi öğretilir ve yedinci ile sekizinci kısımlarda da **tuhfe ve nuhbe ve sarfı arabî** ile rik'a yazısı gösterilir ve müsvedde kaleme aldırılırdı. [3]

Sekizinci kısımdaki dersleri bitirenler arasında istidat ve kabiliyeti görülenlerden yüz talebe seçilip ikinci mektebe gönderilir, orada **ilmi hesap, mecmuatülmühendisin, hendese, harita tersimi** öğretir, **topoğrafya** ve **hendese ameliyatı** yaptırılırdı.

İkinci mektebi şimdiki orta ve idadi sayabiliriz. Görülüyor ki Mektebi Harbiyede hâlâ askerliğe ve ona yarıyacak ilimlere dair bir şey öğretilmeğe başlanmamıştır. Bu devirlerde Mektebi Harbiyeyi bugünkü mânasiyle bir mektep saymak da doğru değildir. O zaman denildiği gibi mektep bir **tabur** halinde bulunuyordu. Ve bundan dolayıdır ki: «Talebe tranpete ile iş görürdü. Koğuşlarda gece nöbet beklemek, mutfakta yemek pişirmek, pişirilen yemeği taşımak, karavana silmek, yatacağı, oturacağı yerleri süpürmek gibi hizmetler münavebe ile erlere yaptırtılırdı. Erler kır renkli çuhadan yeknasak bir elbise giyerler, meç takarlar ve Cuma günleri tüfek, palaska takarak, kısa mintan giyerek selâmlığa giderlerdi.» (Sayfa 18).

Mektebi Harbiyenin tabur halinden çıkması ve erlere **talebe** adının verilmesi Selim Satı Paşanın nazırlığı zamanına düşer. 1253 (1837) de bu zat mektebe nazır tayin olunduğu zaman ordudan bir bölük asker getirterek o zamana kadar erlerin yapmakta olduğu pişirmek, taşımak, silmek ve süpürmek gibi ağır ve süflî işleri onlara gördürmeğe başlamış, talebeye yalnız okuyup öğrenmek işi kalmıştı ve ancak bundan sonradır ki Harbiyeliler **talebe** adını almışlardı.

---

[3] Bahsolunan tedris usulü herhalde Mektebi Harbiyenin sübyan bölükleri halinde 1247 (1831) de Üsküdar'da ilk açıldığı zamanlara ve belki de 1242 (1825) deki Askerî Kâtipler mektebine ait olsa gerek.

Çünkü biraz sonra görüleceği gibi 1252 (1834) te bu mektebi gezmiş olan bir İngiliz seyyahı talebenin sıralarda oturduğunu ve taş tahtalara yazı yazdıklarını, haritalar yaptıklarını söyler. Bununla beraber taburun bu sekiz kısmını şimdiki ilk ve eski rüşdiye mektebi olarak da kabul edebiliriz.

Mektebi Harbiye bizde daha sonra açılan bütün askerî ve mülkî mekteplere örnek olmuş ve oradan çıkanlar sivil mekteplerde bile yarım asır kadar hocalık etmiş bulundukları için geçirdiği tekâmül ve terakki merhaleleri üzerinde biraz durmak maarif tarihi bakımından elzem ve zarurî görülmüştür :

Yeni bir mektep kurmak, Avrupaî usulleri ve müsbet ilimleri öğretmek için herşeyden önce onları talebeye anlatacak bir dil elde etmek lâzım geliyordu. O zamana, daha doğrusu ondan çok zaman sonralara kadar bizde **Türkçe**'ye ehemmiyet verilmez ve Türkçe bir dil olarak hesaba katılmazdı. **Osmanlıca** denilen bir dil varsa da o da Arapça ve Farsça ile karışık ve öğrenilmesi o dillerden daha zordu. Bundan dolayıdır ki talebeye Osmanlıca öğretmek için daha önce onlara Arap dillerini belletmek lâzım geliyordu.

Selim Satı Paşa bu ciheti göz önünde tutarak o devirde bu dilleri en iyi bilen hocaları Mektebi Harbiyeye Arapça ve Farsça muallimi olarak almış ve bunlar bir takım kitaplar yazıp mektep matbaasında bastırmışlardı. 1263 (1846) da yazılmış ve mektep matbaasında büyük kıtada litoğrafla basılmış olan Arapça - Türkçe **Emsilei cedide** kitabının yüz sene içinde daha iyisini yapan görülmediği gibi **Türk** dilinin gramerini Arap sarf ve nahvına tatbik suretiyle ilk defa yazan ve yapan da bu mektebe o sırada muallim tayin edilmiş olan Kütahya'lı Abdurrahman Efendi'dir. Bu zatın **Mikyasüllisan Kıstasülbeyan** adındaki eseri bunun canlı bir misalidir. [4]

Bu yeni hocalar geldikten sonra Mektebi Harbiye talebesi dörde ayrılarak ve her bölük birer mektep sayılarak Arabî hocalarından birisinin yanına verilmiş ve Arapça sarfı bitirenler onbaşılığa, ve çavuşluğa, Arapça nahvı bitirenler de başçavuşluğa terfi edilmek suretiyle yine mektebin tabur mahiyeti kısmen muhafaza edilmiş bulunuyordu.

Mir'atı Mektebi Harbiyede deniliyor ki :

«Dersler şimdiki gibi mektepçe mukarrer olan intizam dairesinde okutulmazdı. Bir fennin kitabı hitam bulduğunda diğer fennin kitabına şurû olunmak usulden idi. Şakirdanın tahsil müddeti ve neş'et zamanı belli değildi. Piyade talim ameliyatı çok yapıldığından efradın her biri emri talim ve kumandada fevkalâde meharet kazanmıştı. İstihkâm dersine ve ameliyatına ehemmiyet verildiğinden bu fenni dahi talebe güzel tahsil edip Şişli civarında mükemmel bir tabya yapmışlar ve bu **Harbiyelilerin tabyası** diye şöhret bulmuştu. Lâkin süvari ve

[4] Bu eser hakkında bu kitabın üçüncü cildindeki encümeni daniş bahsine bakınız.

topçu talimlerine henüz başlanmamıştı. Şimdiki gibi basma kitablar ve muntazam cetveller ve intihabı fünun için maarif meclisleri ve saire olmayıp nazırı mektep her neyi münasip görürse onu tedris ettirmek ol vaktin usulünden idi.» (sayfa 29).

Mektebi Harbiyenin bu zamanki tedris vaziyetini münevver bir yabancı gözüyle gösteren bir vesikaya malikiz :

1252 (1836) da **Mis Pardoe** adında bir İngiliz kadını bu mektebi geziyor ve seyahatnamesinde 17 sayfayı buna ayırıyor, hattâ eserine mektebin resmini de koyuyor. Bizim tarihçilerimizin ehemmiyet verip devletin siciline bile kaydetmedikleri bu mektep hakkında birçok hakikatleri ihtiva eden bu yazının bazı parçalarının tercümesini aşağıya koyuyorum :

Muharrir mektebin yerini ve kapıdan girince gördüğü iyi karşılanmayı ve müdür Azmi Bey tarafından güzel ağırlanmayı anlattıktan sonra diyor ki: [5]

«... Asıl bina bir murabbaın üç dıl'ını teşkil eder. Ve dördüncünün ortasında köşke benzer bir bina vardır. Burası litoğrafya matbaasıdır. Burada itina ile süslenmiş bir takvim yaprağını çizen birini gördük. Matbaanın bütün makineleri İngiliz malıdır. Ve iyi kullanılmakta olduğu görülüyor. Azmi Beyin odasını terketmeden önce bize profesörlerden bir kaçını takdim ettiğini söylemeği unutmuştum. Odaya geldiler, saygılarını arzettiler. Bunların arasında dikkate en çok şayan olanı **Sadık Ağa** idi. Prusyalı bir mühtedi olan Sadık Ağa Fransızca, İtalyanca ve Türkçeyi büyük bir kolaylıkla konuşuyordu. Ve İngilizceyi de epey biliyordu. Biraz konuşulduktan ve talebenin yapmış olduğu askerliğe ait bir takım resimleri - ki oldukça kıymetli idi - tetkik ettikten sonra ziyaretimin bir nişanesi olarak bir kaç satır yazı yazmamı ve bunun da matbaada basılmasını Azmi Beyle birlikte benden rica ettiler. İstediklerini elde etmeğe azmetmiş olduklarını ve esasen münakaşaya, değer bir şey olmadığını görünce arzularını yerine getirdim. Yazmış olduğum dört beş satırlık manzum sözlerimi hemen basarak bana verdiler. Hoşuma gitti.

Buradan içerideki bahçeli avluya gittik. Ortada bir cami ve nihayetinde iki büyük dershane var. Geniş taş merdivenle bunlardan birine çıktık. Salonun boyunca pek sık konulmuş ve boyalı tahtadan ya-

---

[5] Mir'atı Mektebi Harbiyeye göre Azmi Bey 1252 de mektebe müdür olarak getirilmiş ve 1253 te yerine Selim Satı Paşa tayin edilmiş olmasına göre bu ziyaret te 1252 de yani mektebin açıldığı tarihin ikinci senesinde olmak lâzım geliyor. Azmi Bey İngiltere'de bulunmuştu İngilizceyi de bilirdi.

pılmış yüksek arkalı sıralar vardı. Öndeki sıralar 150 kadar genç talebe tarafından işgal ediliyordu. Bu çocuklar sınıf başı tarafından cümle cümle ağır okunan sözleri dillerinin süslü harfleriyle taş tahtalara yazıyorlardı.

Şimdi müessesede 300 talebe vardır. Dinî akidelere dokunulduğu şayiası birçok ailelerin çocuklarını geri almağa sebep olmuştur... Bundan sonra riyaziye salonuna girdik. Burada bir sürü genç civardaki arazinin resimli plânlarını boyamakla meşgul idiler. Bu muhteşem dairenin yapılışı toparlaktı etrafında bir anfitiatr gibi sıra sıra iskemleler vardı. Bunların ortasında bir masa üzerinde küreler, haritalar ve dersleri için lâzım olan başka şeyler vardı. Salonun öteki ucunda Sultana mahsus bir galeri bulunuyordu. Bunun üzerinde Sultanın bir Ermeni artist tarafından yapılmış ve bir Çinli kaleminden çıkmış gibi çizgili yağlı boya resmi vardı. Bu resmin altında Adalar denizinin, Marmaranın ve Boğaziçinin haritaları görülüyordu. Bir elektrik makinesi, Amerikanm büyük bir haritası, geniş bir sahada talebenin sıraları ve iskemleleri salonun diğer eşyasını teşkil ediyordu. Burası bu memlekette gördüğüm en güzel bir salondu...

Camiden çıktıktan sonra matbaayı ziyaret için merdivenle yer kata indik. Burada herşey hareket halinde idi. Mürettipler harfleri diziyorlar, makineler işliyor, çocuklar basılmış kâğıtları katlıyorlar ve mücellitler de dikiyorlardı. Her şey temiz, intizam içinde ve iyi sevk ve idare olunuyordu...

Hastahaneden sonra yemek salonunu ziyaret ettik, burası pek Avrupaî idi. İskemleler, tabaklar, kaşıklar ve çatallarla mücehhez uzun ve dar masalar. İçeriye girdiğimiz zaman Azmi Bey beğeneceğimizden emin olarak bize bakıyordu. Türk âdatında iyi bir reform yapılmıştı. Talebe umumî bir çanağın içerisine ellerini sokacağı yerde kendi tabağında kendi çataliyle yemek yiyordu...»

Seyyah bundan sonra mektep ile o zamanki idaresi ve umumî vaziyetimiz hakkında uzun ve âdetâ felsefî ve içtimaî bir takım mütalealar yürütüyor ve diyor ki :

«Harbiye mektebinin dışardan görüşünü anlattıktan sonra şimdi ruhunu teşhis etmek kalıyor bu; insana durgunluk ve yorgunluk veren bir iştir. Bu müessesenin görünüşü iyi ise de tesisinden beklenen mühim gayeyi elde etmek için lâzım olan esaslardan mahrumdur. Para ve ihtimam hiç esirgenmeden sarfedilmiştir. Talebe okumağa teşnedir. Sultan da pek heveskâr. Ahmet Paşa ve Azmi Bey ise iyi niyetlerle çalışıyorlar fakat ne yazık ki bu mektep ruhu olmıyan bir cesede benziyor...

Bizim anladığımıza göre maarif Türkiye'de yeni doğmuş bir çocuğa benziyor... Bununla beraber İngiltere hariç olmak üzere dünyada Türkiye kadar okuyan bir memleket yoktur. Şarklıların en derin cehalet içerisine gömülmüş olduklarına inandırılmış olan Avrupalıları eminim ki bu iddiam şaşırtacaktır. Şu da bir hakikattir ki imparatorluğun içerisinde hemen herkes okuyup yazma bilir ve bu tarihte paytahtın muhtelif mekteplerine dağılmış sekiz binden fazla talebe vardır. (Herhalde medreseleri kastediyor).

Osmanlıların tedrisatı; kadını ve erkeğe pek az istisnalarla şimdiye kadar yeni bir fikir ilham etmek kabiliyetinde olmıyan faydasız şeylere münhasırdı. Umumî mekteplerle müesseselerin gayesi ise gençlerin görüş ve anlayış ufuklarını genişletmek ve zevklerini artırmaktır. Bu gayeye erişebilmek için fen ve edebiyata ayrılan şubeler idarelerine tevdi edilecek şahısların intihabında büyük bir kiyaset gösterilmek lâzımdır. Maatteessüf vaziyet böyle değildir. Müessesenin dahilî idaresi ehli olmıyan adamlara tevdi olunmuştur. Bu adamlar vazifelerini yapmakta büyük bir hahiş göstermekle beraber cehaletleri dolayısiyle omuzlarına yükletilmiş olan vazifenin ağırlığını ve ehemmiyetini takdirden âcizdirler... Bu taze ve ümitli gençlerin tecrübesiz kanatlarını kuvvetlendirmek için âkılâne yardıma ihtiyaçları vardır. Yardımın gölgesi vardır. Lâkin esası yoktur. Genç ve henüz teşekkül etmiş olan zekâların pek az yardım gören azimlerinden ne beklenir? Elde edilecek gayeye doğru uğraşır dururlar. Aynı zamanda eski batıl fikirleri ve muhitin tesirini de üzerlerinden atmaya çalışırlar...

Mesuliyeti omuzlarına yükletilmiş olanlar bu müessesenin haysiyetini koruyabilmek için Avrupa'dan muallim getirtmek fikrini ileri sürmüşlerdir. Lâkin bu proje daha gonca iken solmuş, ilk ortaya atıldığı zaman muhalefetle karşılaşmıştır... Bu müessese; muallimlerinin iktidarsızlığı, yalancı dostların aldatıcı medih ve senaları ve batıl fikirler yüzünden harap olacaktır... Bir ecnebi sefir; mektebin mükemmel olduğunu iddia etmişti. Bir çok sefaret kâtipleri ve ataşeleri gördükleri terakki karşısında, ellerini göğüslerine kaldırarak, hayret ve taaccüplerini ve hocaların zayıf olan iktidar ve ehliyetlerine karşı medih ve senalarını izhar etmişlerdi.

Bu suretle bu adamlar iktidarlarının kifayetine inandırılmış ve bu yüzden bu mektep harabeye sürüklenmiş oluyordu. Dünyada mevcut ilimlerin ve fenlerin yalnız adlarını işiten fakat bu ilimler onlar hakkında en iptidaî bilgiden bile mahrum bulunan bu adamlar bütün ilimleri biliyoruz iddiasında idiler...

Şu halde neden bu mühim müessese bu iktidarsız adamların elle-

rine teslim edilmiştir,?. Bu; Rusya'nın arzusudur. Türkiye'de maarifin ilerlemesi ve ordunun kuvvetlenmesi Rus zulüm ve itisafının ortadan kalkması demektir... Türkiye bir defa kendi kuvvetini tam olarak elde edecek olursa etrafına örülmüş olan ağları şüphesiz söküp atacaktır. Bu ağın karışık tellerini bir dost açmıyacak olursa Türkiyeyi diriltmek mümkün olmıyacaktır. Bunu İngiltere yapmalıdır...

Türkiye bu iktidarı medenî Avrupa ile müsavi bir vaziyete girmekle elde edebilir. Bu da gençleri Avrupalılar gibi yetiştirmekle mümkün olur... Fakat onun büyük düşmanı Rusya yüze gülerek - ki buna karşı Türkler biraz zayıftırlar - ve Türkleri korkutarak terakkiye mâni olmak istiyor.. Ve işte bundan dolayıdır ki Rusya bu müesseseye hased göziyle bakıyor ve Rusya sefareti onun en ufak işleriyle alâkadar oluyor, yerli unsurlar ve ilimler varken Avrupa ilmini ve yardımını istihkar ettiriyor, müessese hakkında methiyeler yazdırtıyor ve - gariptir - mektep matbaasında bastırıyor. Hülâsa müessese hakkında o kadar medih ve sena afyonu yutturulmuştur ki tesiri pek aşikârdır. [6]

---

[6] İngiliz seyyahının bu mütaleasını mübalâğaya ve aleyhtarlığa atfetmemelidir. Doğru söylüyor. Daha önce Tophane için İsveç'ten ve Fransa'dan getirtilmiş olan mütehassıs zabitlerin yeni açılan bahriye mektebinde ders vermelerinden dolayı Rusların ve Avusturyalıların Fransa hükûmeti nezdinde vâkı olan teşebbüsleri üzerine memleketi terke icbar edildiklerini daha önce 292 inci sayfada kaydetmiştim.

Osmanlı idaresine karışmanın şaheserini Avusturya Başvekili **Prens dö Miternih**'in sefiri vasıtasile Babıâliye vermiş olduğu meşhur şifahî nota teşkil eder. Bu notada deniliyor ki:

Kâffei ahvalî mevcude bir takım ahvali muhtelifeden mürekkep olup ahvali mezkûre meyanında en ziyade şayanı dikkat ve itina olan madde sevabıkı halât - (geçmiş zamanlar) dır. İşbu hakikati umumiye bilhassa Babıâli (Osmanlı hükûmeti) hakkında kabili tatbiktir. Babıâlinin her nasılsa izalesine muvaffak olduğu Mısır gailesinden mütevellit vahim müşkülât esası devleti rahnedar edecek şeylerdir. Devleti Osmaniye melilekei inkiraza gelmiş bir vücuttur. Devletin esbabı izmihlâtı meyanında bir madde vardır ki bütün seyyiatini ikmal etmiştir. Onu ketim ve ihfa etmemek vazifei hem civarımız mukteziyatındadır. O madde: Gûya **Avrupa usulü üzere terakkî efkâridir.** Bu esas iptida Sultan selim tarafından vazolunmuş bir şey olup şimdiki padişah bir cehaleti azimeye ve bir takım tahayyülâta istinaden bu esası takviye ettiler. Bu ise pek büyük bir hatadır. Biz Babıâliye aşağıdaki nasihatleri veririz:

Devletinizin esasını kadîm müesseseleriniz üzerine bina ediniz. Zatı şahane ile tebaası beyninde birinci rabıtai ittihat olan hürmet ve tazim ve itaat maddeleri üzerine tesis eyleyiniz. Usuli idarenizi ıslah ediniz. Lâkin aslâ işinize el vermiyecek bir takım **yeni kaideler** vaz'ı için **eski idareler**'inizi bozmayınız. Avrupa medeniyetinden memleketinizin müessesat ve mevzuatile kabili tatbik olmıyan müessebat ve mevzuatı almağa kalkışmayınız. Zira Garbin müessesat ve mevzuatı Osmanlı devletine esas olan kaldelere mugayir kaideler üzerine kurulmuştur. **Garbin mevzuat ve müessesatının esası Hıristiyan kanunudur. Siz Türk kalınız. Türk kalmanız ile beraber şeriati kendinize müşavir ediniz.** İslâmın diğer din mensuplarına hürriyet vermek ve müsaade göstermek için irae ettiği bütün teshilâttan istifade ediniz. Gayri müslim tebaa hakkında tamam

Bunlara karşı bir tek ümit var. O da Avrupada okumakta olan 30 - 40 gencin gelip bu müesseseye hayat vermesidir.

Hülâsa şimdiki halde Harbiye mektebi bilvasıta Rus nüfuzu altındadır. Bütün hocalar açık veya kapalı bir surette onlar tarafından seçilmiştir. Bu suretle bir adam senede alacağı 200 lira maaşa mukabil ve istihfaf edilmek korkusu olmadan büyük bir ciddiyetle talebeye beş altı türlü fennî okutmağa çalışır.

Evvelce bahsetmiş olduğum **Sadık Ağa** yüksek kabiliyetli bir adam dır. Vakit ve fırsat verilmiş olsa talebeye derslerinde mühim yardımlarda bulunabilir. Lâkin Rus politikası için buna müsaade etmek de pek fazla olurdu. Aynı zamanda bütün bütün uzaklaştırmak da âkılâne sayılmaz. Senede 150 lira maaşla **jeu degnère** denilen ve parçalanmış bir askerî haritayı bilmece halleder gibi bir araya getirmekten ibaret olan Prusya oyununu öğretmekle işgal ediliyor...»

Seyyah: Burada Ahmet Paşa ve Azmi Bey ve dolaysiyle mektep idaresi hakkında bedbinane daha birçok mütalealar yürüttükten sonra sözünü şu cümle ile bitiriyor: «50 sene sonra acaba bir seyyah Türkiye'de bir Harbiye mektebi vardır diyebilecek midir? Heyhat! Hiç zannetmiyorum.» [7]

---

bir himaye gösteriniz ve onların paşalar tarafından zulme duçar olmamaları esbabını hazırlayınız. **İcrasını temin eylemeksizin asla kanun çıkarmayınız. Garbin umumi fikri zannettiğiniz şeye kulak asmayıp kendi kendinize terakki yollarına doğru gidiniz.** Siz Avrupa efkârını anlamazsınız. Fakat hikmet yoluna giderseniz oldukça kuvvetli bir umumi fikir size taraftar olur.

Hâsılı kelâm; maksadımız Babıâliyi usuli idaresini ıslahtan alakoymak olmayıp fakat saltanat usulile hiç münasebeti olmıyan idarelere göre ıslahat yapılması cihetine gitmemesini ve kanunlarının esası şarkın gidişine muhalif olan memleketlere bakıp da oraları taklitte bulunmamasını velhasıl İslâm memleketlerine tefrika sokmaktan başka bir şeye yaramıyacak olan ıslahatı memlekete sokmaktan sakınmasını Babıâliye tavsiye ve nasihat etmektir. Hayırhane olan bu ihtarat karşısında acaba benim için siyasî hayaller ile uğraşıyor denilir mi? Zararı yok! Böyle bir hüküm altına girmek tehlikesine dahi razıyım.» (Hukuki siyasiyei Osmaniye. Sait Bey. Sayfa 108 — 112).

Bu notada kullanılan riyakârane lisan ve gûya komşuluk dolayısile yapılan hayırhane tavsiyeler karşısında söylenecek söz bulunamaz.

Görülüyor ki Garplılar bilhassa Rusya ve Avusturya gibi Türklerin geriliğinden istifade etmek isteyen komşu devletler Türklerin garplılaşmasını, onlar gibi ilim, irfan, san'at ve askerlik vadilerinde ilerlemesini istemiyorlar. İngiliz seyyahı ne kadar haklı değil mi?

Bugünkü inkılâpçılarımız şimdi böyle sözlere, böyle nasihatlere hiç kulak asmıyarak cezrî bir surette ıslahat ve teceddüdatta bulunuyorlar. Bunda çok doğru hareket ettiklerinde şüphe mi var? İşte tarih!

[7] The city of the sultan and domestic manners of the Turks. in 1836. Vol. 1. pag. 184 London. Henry Colburn publisher 1838

Gerek bu seyyahın anlattığı, gerekse ondan evvel yazıldığı gibi bu tarihlerdeki mektebi Harbiyeye bugünkü bir orta mektep gözüyle de bakılamaz. Bunu o zaman mektebi idare edenler de anlamış olacak ki ıslahat hususunda üç esaslı çareye baş vurmuşlardı:

Birisi : Avrupaya talebe göndermek, ötekisi : Arapça ve Farsça gibi Fransızcayı da bir yabancı dil olarak öğretmek; üçüncüsü de: Avrupa'dan muallim getirmek.

B) Bu mektebin açıldığı 1250 (1834) de Londra'ya beş, bir sene sonra Viyana'ya beş, ertesi sene dört ve Paris'e bir; Londra'ya bir ve 1254 (1838) de yine Viyana'ya on iki dört sene içinde cem'an 26 talebe gönderilmiş, hattâ Avusturya imparatoruna padişah tarafından vukubulan müracaat üzerine oradan miralay Havzlab adında birisi İstanbul'a gelip talebeyi alarak Viyana'ya dönmüş ve orada da onların tahsillerine nezaret etmiştir.

Gerek Avrupa'da tahsil edip Harbiye'de hocalık edeceklerin derslerinden gerekse Avrupa'dan getirtilecek muallimlerin takrirlerinden istifade edebilmek için 1256 (1840) da Harbiye programına Fransızca ders konuldu ve mektebi tıbbiye Fransızca hocası doktor Arkirus bu dersi de okutmağa memur edildi. Yine bu sıralarda İspanyalı Şirans resim ve Fransalı Mavoni talim muallimliğine tayin edildi.

1257 (1841) de Emin Paşa Mektebi Harbiye nazırı olmuştu. Avrupaya ilk defa tahsile gidenlerden olan bu zat gelir gelmez mektepte kendisinden beklenen yenilikleri yapmağa başladı. Talebenin 1250 (1834) tenberi okuduğu Arabî ve Farısî dersleri tamamlanmış ve bunların yardımiyle Osmanlıcayı da öğrenmiş olduklarından artık askerliğe yarıyacak derslerin ve ondan önce de riyaziyenin öğretilmesine sıra gelmişti. Emin Paşa, mühendishane hocalarından Büyük Tahir Efendiyi Mektebi Harbiyeye hesap ve hendese muallimi tayin ettirdi. Bu zat sınıfların ileri gelen çavuş ve başçavuşlarına kara cümleden başlıyarak hesabı âdî, küsuratı âşariyye, tenasüp, Logaritme, cüzürat ve faiz hesaplarını okuttu ve usuli hendeseye de başlattı. Aynı zamanda müdür Emin Paşa da sınıflardan 24 talebe seçerek kendi odasında ayrıca cebir okuttu. Bu Efendiler bir yandan cebir, bir yandan da yine Tahir Efendiden Mecmuatülmühendisin adındaki eseri ve ordu kurmak, harita usullerini ve istihkâmatı hafifa ve cesime ve usuli mesaha fenlerini sırasiyle öğretiyorlardı. Yine bu sırada Santandri adında birisi meç ve kılıç talimi muallimi tayin olundu.

Bu dersler okunup bitirildikten sonra yapılan imtihanda kazandıkları dereceye göre talebeye evvel ve sani mülâzimlik rütbeleri verildi. Fakat yine mektepte okutulmağa devam ettiler.

Mektebi Harbiye bu hale getirildiği sıralarda Tophane'de de başkaca bir **Topçu Mektebi Harbiyesi** bulunmakta idi. Bu mektebin eskiliği ve **Nizamı cedit** devrinde Avrupalılar tarafından ne suretle yenileştirilmek istenildiği hakkında bu kitabın birinci cildinde (sayfa 48 - 50) hayli izahat verilmiştir. Topçuluk yalnız okumak, yazmak ve askerlik öğrenmekten ibaret olmayıp aynı zamanda mühim ve fennî bir döküm san'atı da olduğu için bu mektep ötedenberi Avrupalı mütehassısların vücuduna ihtiyaç gösteriyordu.

Meselâ 25 Ca. 1256 (1840) tarihli bir vesikada bu mektep hakkında şu satırları okuyoruz :

«Tophanei Amirede ve timurhane müteferriatında istihdam olunmakta olan topçu muallimleri ve ameleden ekserisinin alât ve edevat istimaline ademi vukuf ve malûmatları cihetiyle sayei şevketvayei hazreti sahânede talimatı askeriye ve imalâtı mühimmatı muktaziyenin lâyıkiyle istihsali zımnında bu defa bâ iradei seniyye Paris canibindan celbolunmuş olan muallimlerden baş muallime 2000 kuruş mahiye ve kaymakam tayinatı ve diğer dört nefere dahi 1200 kuruş maaş ve beherine birer kolağası tayinatı itası...»

26 Za. 1255 (1839) tarihli diğer bir vesikada da «Babı Seraskeri tercüme odasına memur dört mütercimin Tophanei Amire mektebi şakirdanına **fenni hendese** talim eylemeğe memur» edildikleri bildirilmektedir. Buradaki **hendese** tabirinin umumiyetle riyaziye mânasına olduğunu evvelce izah etmiştim.

Bununla beraber bu kadarı da kâfi gelmemiş olacak ki 18 Z. 1257 (1841) tarihli bir vesikaya göre :

«Asakiri müvazzafai şahânenin iktisabı fünuni harbiye ve hendese eylemeleri için **Topçu Mektebi** tabir olunmak üzere müceddeden Selimiye ve Beyoğlu ve Tophanei Amire kışlalarında mektepler küşat olunması Tophanei Amirede muallim bulunan Prusyalı «Beyzade Koceski» tarafından teklif olunmuş ve «iktizası Dâri Şûrayi askeride ledelmüzakere vâkıa olveçhiyle mektepler küşadiyle müsteiddani askeriyeden derûnuna üstad ve şakird ikame olunsa ileride askerice fevaidi adideyi müeddî olacağı ve usul ve füruati nizamiye lâyıkiyle yoluna konulacağı derkâr olmağla berminvali muharrer mekteplerin küşadiyle icrayi iktizasına iptidar kılınması tensip edilmiş ve bunun üzerine adı geçen kışlalarda» münasip birer odanın mektep ittihaziyle derûn ve birununa lüzumu olan şeyler ilâve olunmuş ve bunlara da mektep denilmiştir.

Fakat yine aynı sene içinde Tophane mektebi Harbiyesinin Maçka Mektebi Harbiyesiyle birleştirildiğini görüyoruz: Bu mesele hakkında

Tophanei Amire ferikinin 19 M. 1257 (1841) tarihli takririnde şu satırları okuyoruz :

«Sayei ihsanüvayei cenabı cihandaride tanzim ve tertibine muvaffak olunmuş olan Maçkada kâin Mektebi Harbiyei Şahânede cemîi ulum ve fünun tahsil ve taallüm olunmakta olarak lâzım gelen muallimin ve memurini sairesi bilintihap tayin ve tahsis kılınmış ve mektebi mezkûrda yetiştirilen zabitandan bilcümle piyade ve süvari ve topçu ve sair asakiri muntazamai şahâneye verileceği muktezayi nizamından bulunmuş olup ancak bundan akdem Tophanei Amirede dahi Mektebi Harbiye tanzim ve küşadiyle yetmiş, seksen kadar talebe tahrir ve çent nefer muallim ve hocalar tayiniyle tahsili fünun olunmakta ve idaresine memur mirliva saadetlû Mehmet Paşa bendeleri tarafından lâzım gelen sây ve gayret ifa kılınmakta ise de haddi lâyıkında tahtı rabıta ve zabıtaya ithal ve nizamatı icabiyesi kema hiyehakkıha tanzim ve ikmal olunamamış olduğu cihetle bu hususun icrası yani Tophanei Amire mektebi Harbiyesinin dahi müteaddit muallimin ve memurin ve mahalli mahsusa inşasiyle talebe ve sairenin istihsali ulûmi harbiye eylemeleri masarifatı kesireyi mucip ve pek çok tekellüfata tevakkuf edeceğinden ve bu haliyle bırakıldığı surette talebei mezkûrenin tahsili masarifatı vâkıası beyhude kabilinden olacağından salifüzzikir Mektebi Harbiyei Şahânenin vücudiyle Tophanei Amirede müstakil mektep tanzimi icap etmiyeceği derkâr ve Mektebi Harbiyei mezkûre de top ilmine dair fününun dahi tahsiliyle topçuluk ilmine kesbi malûmat olunmak muhassenatı mucip olacağı bedidar idüğinden zikrolunan Tophane mektebinde mevcut olan taliban ve lüzumu olan hocaların Mektebi Harbiyei Şahâneye nakliyle ileride iktisabı malûmat ve meharet eden talebeden istidat ve kabiliyetine göre mesnet inayet ve ihsaniyle topçu alaylarına verilmek üzere birleştirilmesi...»

1261 (1845) senesini Türkiye maarif tarihinde bir kalkınma, bir uyanma senesi sayabiliriz. Bu cildin başka yerlerinde de anlatıldığı gibi sivil maarifin ilerlemesi sebepleri bu sene içinde toplanan bir komisyon tarafından araştırılarak sübyan ve rüşdiye mekteplerinin ıslahına ve bir darülfünun açılmasına karar verildiği gibi askerî mektepler için de bir çok yeni şeyler düşünüldü ve hemen tatbik edilmek istenildi.

Yapılmak istenilen yenilik; sivil mekteplerde olduğu gibi Harbiye mektebini de tahsil itibariyle birtakım derecelere ayırmak, Avrupada tahsillerini bitirenlerden muallimlikte istifade etmek ve fazla olarak Avrupadan muallim getirtmekti...

Esasen yedi, sekiz senelik tecrübe göstermişti ki bir talebe idadiye yani hazırlayıcı bir mektepte yetiştirildikten, sonra harbiyeye gelmek

ve harbiyede talebenın alet dersi demek olan Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmesiyle uğraşılmamak lâzım gelir. İşte bu düşünceye binaendir ki Mektebi Harbiyenin birisi **Mektebi ulûmi harbiye** ötekisi **Mektebi fünuni idadiye** adlariyle ikiye ayrılması ve her birinin ayrı binalarda bulunması ve mektebe, yeni hocalar ve fen aletleri getirilmesi esasları kararlaştırıldı. Taksim'de yapılmakta olan Tophane Harbiye mektebi hastahanesi binasına bir hünkâr dairesiyle kütüphane, manej, ahır ve saire eklenerek mektebi ulûmi harbiyeye tahsis edildi ve Maçka'daki eski mektep de mektebi fünuni idadiye olarak bırakıldı.

Gerek Pangaltı'daki Harbiye'ye gerek Maçka'daki idadiye mektepleri tamir olunurken talebe Dolmabahçe sarayı müştemilâtından çinili odalara naklolunmuştu.

İşte bu sırada Avrupa'da bulunan birçok zabitler de tahsillerini bitirip İstanbul'a dönmüşlerdi. Bunların kimisi mektebin idare âmirliklerine, kimisi muallimliklerine tayin olundular. Meselâ Küçük Tahir Bey cebri âdî, cebri âlâ, müsellesatı müsteviye ve küreviye, cebrin hendeseye tatbikinin mücessemat kısmı, tamamî ve tefadulî derslerini sırasiyle okutmak üzere riyaziye; Silivrili Ali Bey coğrafya; Ömer Fevzi Bey harita, tarama, usuli hendese, cebir ve hesap hocalıklarına tayin olundular. Zaten mektepte bulunan ve bu teşkilât sırasında binbaşı olan Büyük Tahir Efendi de ilk sınıfların hesap, hendese ve Mecmuatülmühendisin gibi derslerin hocalığına tayin olundu. (sayfa 41).

Şu izahat gösterir ki bu zamanlarda Mektebi Harbiye talebesi yüksek riyaziye derslerini kavrıyacak bir seviyeye çıkmış ve bu dersleri kendi diliyle anlatacak muallimler de yetişmişti.

Bununla beraber Avrupa'dan yine muallim getirilmesinden istiğna hasıl olmamıştı. Gelecek muallimler bilhassa askerî dersleri okutacaklardı.

Mir'atı Mektebi Harbiyeye göre: Sultan Abdülmecit Pangaltı'da yaptırdığı yeni Mektebi Harbiyeye yeni bir ruh ve şekil vermek istiyerek bir hükümdar sıfatiyle Fransa Kralı Lui Filip ile Prusya Kralı dördüncü Fredrike müracaatla onlardan muallim istemiş ve Fransa'dan muhtelif rütbelerde ve ihtisaslarda Manyan, Mojino, Dobrovil ve Prusya'dan Malinofest gönderilmişlerdir.

Yapılan konturata göre muallimler dersleri Türkçe anlatmağa mecbur olduklarından ve geldikleri sırada Pangaltı'daki mektep henüz bitmemiş bulunduğundan mektep bitinceye kadar bunlar kendi maaşlariyle hocalar tutup Türkçe öğrenmeğe başladılar. (sayfa 43)

Bununla beraber iyi Türkçe öğrenememişler, takrirlerini yine Fransızca vermeğe mecbur kalmışlardı. Talebenin de Fransızca takrirleri anlıyacak kadar bu dilde melekesi bulunmadığından bu mahzuru ortadan kaldırmak için Fransızca ve Türkçe bilir Rum tercümanlar bulunup muallimlerin yanına verilmişti. Muallimler Fransızca takrir eder tercümanlar da talebeye o takrirleri anlatmağa çalışırlardı. Fakat muallimlerin yarım veya bir saat anlattığı herhangi bir bahsi tercümanlar talebeye beş on dakikada hülâsa etmek gibi vaziyetler hadis olmuş. Bunun da sebebi tercümanların Fransızcayı anlamakla beraber tahsil görmemiş ve okunan derslerin ıstılahlarını öğrenmemiş olmalarıdır. Muallimler talebeden muvafık cevaplar alamayınca işin farkına varmışlar ve ona göre tedbirler almışlardır. Bununla beraber Türkçeyi güzelce öğrenen ve eserler yazan muallimler de çıkmıştır. (sayfa 54)

Avrupalı muallimlerden Mösyö Mojino hendesei resmiye ve tenazur, gölge ve sathı rakım, fenni makine, ilmi heyet, taksimi arazi ve fenni mimarî; Mösyö Manyan topoğrafya, fenni harp, seferiye ve piyade, dahiliye kanunnamesi ve piyade talimi; Mösyö Dobrovil de süvari dahiliye kanunnamesi ve süvari ameliyat ve nazariyatı; Mösyö Malinofest ise istihkâmatı hafife ve cesime ile hücum ve müdafaa bahisleri ve topçuluk fenni ile top talimi derslerine muallim tayin olundular. Ve bunların yanlarına da Avrupa'da tahsil etmiş olan birer Türk zabiti muavin olarak verildi.

Pangaltı'daki Harbiye mektebi ile Maçka'daki idadiyenin inşaat ve tadilâtı da bitmek üzere idi. Türk ve yabancı muallimler toplanarak yeni ders programları tanzim ve tabettirildi ve 1263 (1846) senesinde her iki binada yeni programlara göre derslere başlandı.

Harbiye mektebi üç sınıftı. 1264 (1847) de imtihanları yapılarak zaten mektepte iken mülâzim rütbesini almış olan talebe ilk defa olarak yüzbaşılıkla tabura çıkmış bulunuyordu.

İşte 1250 (1834) te elifbadan başlıyan talebe 14 sene sonra en yüksek riyazî ilimleri ve askerliği öğrenmiş oldukları halde orduya iltihak etmiş bulunuyorlardı.

Türkiye maarif tarihinde ehemmiyetli bir dönüm noktası da 1290 (1873) senesidir. Bu tarihte sivil mekteplerde birçok yenilikler yapılmak istenildiği ve meselâ Darülmuallimînde bir hayli ıslahat yapıldığı gibi idadi mektebinin açılması da bu senelere düşer.

İşte yine bu sene içinde askerî mekteplerde ve o meyanda mektebi Harbiyede mühim yenilikler yapılmak istenilmiştir. Bu yenilikten bah-

seden Serasker Abdi Paşanın 13 Eylûl 1290 (1873) tarihli tezkeresi sureti bu cildin **Askerî Mektepler** bahsinde görülecek ve askerî mekteplerle birlikte Harbiyenin de bundan terakki ve tekâmülleri o kısımda takip olunacaktır.

5. MUZİKA-İ HÜMAYÛN MEKTEBİ

1250 (1834)

Devletin ordusunu Yeniçeriler teşkil ettikleri zamanlarda onun **Mehterhane** adında bir de muzika takımı bulunduğunu eserin birinci cildinde izah etmiş ve aynı devirde sarayın **Meşkhane** denilen bir şark musikisi mektebi bulunduğunu da söylemiştim. Bu mektep hem dinî ibâdetlerde çalışacak müezzin ve saireyi, hem de sarayın eğlence âlemini yaşatacak musikişinasları yetiştirirdi. 1242 (1826) da Yeniçerilik ortadan kaldırılınca **Mehterhane** muzikası da onlarla birlikte yok edilmişti. Bunların yerine getirilen **Asakiri Mansurei Muhammediyye** yeni silâhlarla teçhiz edilmiş Avrupaî kıyafetlerle giydirilmiş, kuşatılmış olduğundan yürüyüşleri ve talimleri kolaylaştırmak hususunda işe yarayan muzika takımının da Avrupalılarınkine benzetileceğinden şüphe yoktu.

Nitekim Atâ tarihinde (C. 3 sayfa 9 ve 10) hemen Yeniçerilerin kaldırıldığının üçüncü günü Vaybelim Ahmet Ağanın süvari muallimliğine ve Ahmet ustanın trampet meşkine memur edildikleri bildirildikten sonra sözü Hüsrev Paşanın Seraskerliğine getirerek:

«Bu aralık Enderûn ve Dârüssaade Ağalarından bir **bande musike** tertip olunup bunlara Ağalardan Nokta Mehmet Efendi birinci ve Halil ve Osman Efendilerle kilerden Edip Ağa ve Hasan Hoca ikinci derecelerde zabit tayiniyle işbu tam bande bir takım musikeyi mükemmelen talim etmek üzere tebaai ecnebiyeden Mösyö Mangel ve müahheren Sinyor Donizet usta tayin olunduktan sonra süvari borozanı Vaybelim Ahmet Ağa ve trampeteci Ahmet ustaya hacet kalmadı...» demesi de bu teşkilâtın bir mektep olmaktan ziyade bir askerî bandosu olduğunu gösterir.

Müverrih Atâ; bu sırada Enderûnda bulunarak kendisi bir askerî vazife kabul etmiş ve saydıkları adamlar arasında kardeşi de bulunmuş olduğundan o zaman bu bandoya kaydolunanlardan on beş, yirmi kişinin adını haber vermekte ve bunlardan terfi edenleri, terkedenleri ve kendi zamanında ölenlerle kalanları göstermektedir. Son za-

manlara kadar muzikada bulunan Yesarizade Necip Paşa da bunlar arasındadır.

Fakat muzikacılık talim kadar ve belki daha ziyade bir okuyup yazmak işi de olduğundan orduya okur yazar ve askerliği bir meslek olarak bilir zabit yetiştirilmek istenildiği ve bu maksatla bir **Harbiye Mektebi** açmağa teşebbüs olunduğu zaman onunla birlikte yürümek üzere bir de **Muzika Mektebi** açmak hatıra gelmiş ve o yolda teşebbüslere girişilmiştir.

Bu ciltte Mektebi Harbiyeye ayrılan yerde de anlatıldığı gibi bu tarihlerde Türkiye'de şimdiki gibi maliye teşkilâtı yoktu. Her vazifenin, her yeni memuriyetin muhasses ve muayyen bir karşılığı bulunmak lâzım geliyordu. İstanbul'da bir **Harbiye** ve bir **Muzika Mektebi** açılmasına karar verildiği zaman onlara karşılık olmak üzere dellâl başılık ve simsarlık gibi vazifelerde münhal vukubuldukça yeniden başkalarına verilmeyip mevkuf tutularak Üsküdar'da açılacak Harbiye ve Muzika mekteplerine tahsisi 20 B. 1247 de Padişah tarafından irade edilmişti. [1]

Görebildiğim vesikaların tarihleri 1247 (1831) olduğu ve Mektebi Harbiye ile de ancak bu seneden itibaren meşgul olunmağa başlandığı için Muzikai Hümayun mektebinin de 1247 (1831) de açıldığını kabule mecburuz.

Askerî müze rehberinde bu mektebin 1252 (1836) da açıldığı yazılı ise de bu ciddî bir esasa dayanamaz.

1248 (1832) tarihini taşıyan Masarifat nazırı Ahmet Fethi Paşa'nın şu takriri bize mektebin açılış tarihini göstermektedir :

«Atûfetlû Müşir Paşa marifetleri ve Muzikai Hümayun ustakârı Donizetto vesatetiyle bundan bir sene akdem aşağıya [2] ısmarlanmış olan muzika sazları bu defa vürut etmiş ve icap eden bahası 24700 kuruşa baliğ olmuş olmağla...»

Bununla beraber Harbiye Mektebi ile Muzikai Hümayun mektebinin Üsküdar tarafında açılacağı ilk vesikalarda görülmesine rağmen

---

[1] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in maliye defteri No: 7653

[2] Buradaki aşağı kelimesile ne kastedildiği anlaşılmıyor. Herhalde yazılışa göre aşağının Avrupa ve meselâ İtalya olması kuvvetle muhtemeldir. Boğaziçi halkı İstanbul'a aşağı dedikleri gibi şehrin ucra yerlerinde ve kale dışarısındaki köylerde bulunanlar da İstanbul hakkında bu tâbiri kullanıyorlar. Asıl İstanbul; Boğaza ve surlar tarafındaki mahallelere nisbetle aşağı yahut münhat bir yer olduğu için bu bakımdan tâbir doğru ise de acaba Avrupa'da İstanbul'a nisbetle böyle mi telâkki ediliyor da aşağı deniliyor bu; tetkike değer bir meseledir.

Harbiyenin 1250 (1834) te İstanbul'da Maçka'da açıldığını bildiğimiz için onunla birlikte yürüyen muzika mektebi için de bu seneyi açılış tarihi olarak alabiliriz.

Mir'atı Mektebi Harbiye'de (sayfa 38) Harbiye mektebinin Maçka'dan nakli dolayısiyle «1260 tarihinde atik Dolmabahçe sarayi hümayununun teferruatından olan ve hademe ve Muzikai hümayun ve Baltacılar dairelerini muhit bulunan Çinili odalar nam mahalle mektep kâmilen naklolundu.» denilmesi bunu teyit eder. İşte şu izahat tarih söylememekle beraber Muzikai Hümayunun da Beşiktaş sarayı içinde açıldığını bildiriyor.

Esasen daha eski zamanlarda Dolmabahçe'de İstabli Amire şakirdaniyle Mehterler için bir mektep bulunduğunu bu kitabın birinci cildinde (sayfa 41 - 45) te söylemiştim. Muzika ile hademei hümayun mektepleri İstabli Amire şakirdaniyle Mehterlerin yerini tuttuğu için bu mekteplerinde onlardan kalan yerlerde ve meselâ Mir'atı Mektebi Harbiyenin haber verdiği gibi **Çinili odalar**'da açıldığında şüphe edilemez.

Muzikai hümayun ile Hademei hümayun talebesinin bir arada bulunduklarını ve kadrolarını o mektebin ilk talebesinden ve sonra hocalarından Emin Efendi Kethüdazâde menakibinde (Sa. 111) şu satırlarla bize anlatır :

«Sultan Mahmut Hani sani Beşiktaş tarafı için bir bend dahi müceddeden inşa ve ilâve edip badelitmam açılacağı vakit - ki 1255 senesine tesadüf eder - dua ve senâ olunmak için meşayihi davet eder, birçok arabalar tahsis ederler, şeyhler binerler, giderler. O vakit Muzikai Hümayunun efradı 40 - 50 kişi olduğundan Sultan Mahmud'un iradesiyle on araba dahi muzikaya gönderirler. Üçer, dörder fakir de beraber bindik. Sazsız huzurda bulunmak ve duaya amin demek için Mâbeyn hademesivarî gittik. Çünkü o vakit Mâbeyn hademesi de az idi.»

Muzikai Hümayun mektebi binasında hem garp, hem şark musikisi talim edildiği ve ayni zamanda Enderûn Efendilerinden başka Padişah hizmetinde bulunacak hademenin de burada işe yarar bir şekilde okutulup yazdırıldığı ve kendilerine sarayda hizmet usulleri öğretildiği malûmdur.

Burada toplanan gençlere ayni zamanda Türkçe ile dinî ve içtimaî bilgiler öğretildiği ve bunun için de o zamana göre öğrenilmesi elzem ve zarurî bulunan Arapça ve Farsça okutulduğu süphesizdir.

Nitekim Kethüdazade menakibini yazan Emin Efendi'nin bu mektepte okuduğunu ve sonra orada Farsça okuttuğunu biliyoruz.

1270 (1853) te eski Dolmabahçe sarayı yerine şimdiki kârgir saray yapıldığı sırada Gümüşsuyunda Muzika ve Hademei Hümayun Efendileri için de bir mektep yapıldığını biliyoruz. Şimdi Yüksek Mühendis Mektebi olan bina budur.

Tesadüf bize Muzikai Hümayun talebesinin kıyafetlerini de bildirmektedir: 1254 (1838) de Babıâli ile Babı Defterdarî denilen hükûmet dairelerindeki gençleri okutmak üzere **Mektebi Maarifi Adliye** adiyle bir mektep açılmak üzere hazırlanan nizamnamede bu yeni mektep talebesinin giyeceği elbise için Harbiye ve Muzikai Hümayun talebelerinin kıyafetleri örnek olarak gösterilmekte ve o kıyafetin nelerden ibaret olduğu anlatılmaktadır. İşte bu vesikada Harbiye talebesi ile muzikalıların kıyafet hususunda bile yanyana yürüdüklerini gösterir.

Muzikai Hümayun mektebinin bundan sonraki terakkileri safhasını takibe vakit ve imkân bulamadım. Bu; esasen maarif tarihinden ziyade musiki tarihini alâkadar eden bir cihettir. Garp musikisi bize ne suretle intikal etmiş, ilk Avrupalı muallimler kimlerdir? Bunlar Garp musikişinasları arasında kaçıncı derece san'atkârlardandır? Bizde musiki hayatı yaratabilmişler midir? Hâsılı bütün bu noktaların ortaya çıkarılması alâkadar mütehassısların himmetlerinden beklenir.

Yalnız burada ilk kuruluşta adları geçen ve yine ilk zamanlarda bu mektebe muallim olarak alınmış olan bazı Avrupalılar hakkında görebildiğim malûmatı aşağıya koyuyorum :

Akşam gazetesinde senelerdenberi **Saray ve Babıâlinin iç yüzü** başlığı altında neşriyatta bulunan eski İstanbul valisi Süleyman Kâni diyor ki :

«Lûtfi tarihinin yedinci cildinde Abdülmecit devrinde hicrî 1258 tevcihatında Saray Muzika muallimi Donizzet — Donizetti Beye miralaylık tevcih edildiği zikrediliyor. Lûtfi tarihinin bendeki nüshasında bu tevcihat sırasında Muzikai Hümayuna mensup birisi tarafından yazılmış olması pek muhtemel olan şu mealde bir hâşiye vardır :

Bu Donizet; Muzikai Hümayuna gelen ikinci muallimdir. İtalya'daki Donizetti'nin kardeşidir. Muzikai Hümayûn onun zamanında 20, 30 alafranga hava ile biraz terakki etmişti. Sonra Guvatelli Paşa zamanında pek çok terakki eylemiştir.» dedikten sonra bu mevzu etrafında daha bir hayli izahat vermektedir. [3]

Meselâ diyor ki: Atâ tarihinde ilk ecnebi muzika mualliminin Man-

[3] Şair Leylâ Hanımın 1921 de Vakit gazetesile neşredilmiş olan hatıralarında **Donizetto** Paşa denildiğine bakılırsa bu adam sonraları Paşalık rütbesine kadar çıkarılmıştır.

gel isminde birisi olduğu zikredilmiş bulunması kütüphanemde bulunan Lûtfi tarihi nüshasındaki kaydı te'yit eylemektedir.

Bu Mösyö Mangel'in hangi millete mensup olduğu gösterilmiyorsa da ismine bakılırsa Fransız olması ihtimal dahilindedir. Herhalde Sarayda ya çok zaman kalmamış yahut bir eser bırakamamıştır ki pek küçük yaşta Saray muzikasına girmiş olan miralay Zati Bey kendisinden bahsolunduğunu duymamıştır.

Yeniçeriliğin ilgasından sonra cirit gibi oyunlar metrûk kalmış. Sarayda eğlenceler tertibi de seyrekleşmişti.

Yapılmak istenilen yenilikler arasında alafranga muzikaya da meyil gösterilerek eski Mehterhane takımı yerine bir bando teşkiline ve bunun için de Avrupadan muzika muallimi celbine lüzum görülmüş ve Mangel'den sonra belki İtalya sefareti vasıtasiyle Donizetti getirilmiştir.

Esasen bestelediği operalarla bütün dünyada şöhret kazanmış olan Gaetano Donizetti ailesine mensup birisini saraya muzika muallimi olarak getirmek o zaman bu işe verilen önemi gösterir.

Miralay Zati Bey şahsen görmeğe yetişmediği Donizetti'yi Saray muzikasında ilk muallim olarak biliyor ve ondan evvel vücude getirilmiş bir musiki eseri duymamış olduğunu söylüyor.

Muzikada hizmeti esnasında işittiğine göre : Mehterhane takımının artık nöbet çalması istenilmediği sıralarda Donizetti'den başka keman muallimi Çamaluva, kılarnet muallimi olarak da Tügsüz denilen bir İtalyan ve diğer her saz için bir frenk artist getirilmiş, Saray bandosu bu suretle tesis olunmuştur.

Yine bu izahat sırasında diyor ki :

«Saray İtalyan tropu tenoru Alfred Stravula ise bu miralay meşhur Donizetti'nin kardeşi değil kardeşinin oğlu olduğunu ve ihtiyarlayınca çekilip İtalya'ya giderek orada öldüğünü bana ifade eylemiştir.»

Muzikai Hümayuna bundan sonra Guatelli adında başka bir İtalyan'ın alındığını ve bu adamın Beyoğlu'ndaki Naum'un tiyatrosunda oynıyan bir İtalyan tropunun orkestra şefi olduğunu ve bir oyunda Abdülmecit bunu beğenerek Mâbeyn muzikasına ilk defa kaymakamlıkla almış olduğunu ve sonra Paşalık verildiğini de yine bu makalelerden öğreniyoruz.

Muharrir Süleyman Kâni sözüne devam ederek diyor ki :

«Zati Bey Guatelli'nin Saray muzikasına verdiği feyzin büyük olduğu şüphesiz olmakla beraber Donizettinin talim ettiği havaların yirmi, otuza inhisar edemiyeceği, bu yirmi otuz parçanın olsa olsa seçme parçalar olacağı fikrinde bulunuyordu.» [4]

İşte benim Muzikai Hümayun hakkında yazabileceğim satırlar bunlardan ibarettir. Dediğim gibi bu mevzuu yalnız Maarif tarihi değil musiki tarihi bakımından da tetkik lâzımdır. Ve bu da alâkadarlara ve mütehassıslara aittir.

[4] Akşam gazetesi, 2 Teşrinisani 1935. Sa: 6122.

B. İLK SİVİL MEKTEPLER

1187 (1773) te askeri mektepler için ilk adım atıldığı ve bunu sonrakiler takip ettiği halde o zamanlar sivil halkı ve memurları okutmak ve yetiştirmek yollarına bir türlü gidilememişti.

Fakat askerî mektepler mahsul verdikçe bu cihette düşünülmeğe ve 65 sene sonra sivil halkla memurlar için de mektepler açılmağa başlandı. Tanzimatın ilânından bir sene önceye rastlıyan bu hareket beklenen semereyi verememiş, ancak uzun bir tecrübe devresi mahiyetini göstermiş olmakla beraber bu haliyle de maarif tarihini ışıklandıracak birçok safhaları ihtiva ettiğinden burada onlardan biraz uzunca bahsedilecektir.

1. OTODİDAKT TAHSİL YOLLARI VE YERLERİ

Askerî ve sivil mektepler açılmadan önce koca Osmanlı imparatorluğunu idare edenlerin hangi mekteplerden ve nasıl yetiştikleri merak edilecek bir keyfiyet olsa gerek. Bu bakımdan bu mesele etraflıca incelenmeğe değer. Şimdi her türlü gazete ve mecmua çıkarıldığı, gece dersleri, halk dershaneleri ve dil kursları açıldığı için herhangi bir adam hiç mektep görmeden de buralara devam ile oldukça bir şeyler öğrenebilirse de Tanzimattan önce bunlardan hiçbirisi yoktur. Şu halde içlerinde şairler, müellifler, âlimler ve büyük idare adamları bulunan ve cumhuriyet devrine kadar imparatorluğu idare eden bu adamlar nasıl ve nerede yetişirlerdi? Hemen söyliyeyim ki bunlar frenklerin **Otodidakt = Autodidcte** dedikleri tarzda yetişirlerdi. Bu Frenkçe kelime dilimize: **kendi kendine tahsil etmiş adam, hocasız âlim, mektepsiz, münevver** diye tercüme olunur ki her üç tarif de tam yerindedir.

Otodidakt tahsil yerlerinin başlıcaları şunlardı :

1 — Camiler; 2 — Tekyeler; 3 — Hükûmet daireleri; 4 — Kütüphaneler; 5 — Vezirlerin ve zenginlerin konakları; 6 — Âlimlerin ve mütefekkirlerin evleri.

Bu sayılan yerlerin baştan sıra ile üçü hakkında bu kitabın birinci cildinde ayrı ayrı izahat verilmişti. Onları burada - hülâsaten de ol-

sa - tekrara lüzum görmüyorum. Kalanlardan kütüphanelerin de eski hattâ yeni devirler için ehemmiyetli ve kıymetli birer okuma ve yetişme yeri olduğu inkâr edilemez. Eski kayıtlarda **Kütüphane hocası** diye bir memuriyet görülüyor. Bu **Hafızı kütüb**'de olsa herhalde kütüphaneye gelenleri tenvir ettiğinde, onlara birçok sahalarda rehber olduğunda şüphe yoktur.

Bazı vezirlerle zenginlerin konakları da mühim birer tahsil yeri sayılır. Birçok edipler, şairler ve mütefekkirler - her ne maksatla olursa olsun - bir vezirin konağına devam ile orada yer, içer, yatar, kalkar; toplantılara, ziyafetlere iştirak eder; bu suretle hem o veziri hem de konağında toplananları ilminden, tecrübesinden istifade ettirirdi. Bu türlü kimselere **Hanegî** derler ve... **Paşanın Hanegîsi** denildi mi içtimaî ve ilmî mevkii ve derecesi anlaşılırdı.

Misalleri hep son devirden aldığım için Tanzimatın yapıcısı olan Reşit Paşayı ve onun konağını misal olarak gösterir ve Cevdet Paşa gibi bir adamın Reşit Paşa kitapçılığı ile şöhret bulduğunu yani onun Hanegîsi olduğunu ve o yüzden devlet hizmetine girip ilerlediğini ve meşhur müsteşrik Vamberinin de yine Tanzimat ricalinden Rifat Paşa konağının **Hacı Reşit Efendi** adında bir **Hanegîsi** olduğunu ve Türkçeyi bu konakta öğrendiğini söylemekle iktifa ederim.

Yine bu devir vezirlerinden Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşanın konağına Namık Kemal gibi en vatanperver, en ateşin bir şairimizle birlikte birçok şairler, edipler ve mütefekkirler devam ederlerdi ve bunlar orada bir cemiyet bile kurmuşlardı. Bu cemiyetten ileride bu kitabın üçüncü cildinde bahsolunacaktır.

Âlimlerin ve mütefekkirlerin evlerine gelince :

Hali, vakti müsait ve ilmî kudreti mevcut olan herkes haline, vaktine ve ihtisasına göre evinde kendisine müracaat edenlere bir şey öğretir ve bundan dolayı maddî bir menfaat de beklemezdi.

Tanzimat devri mütefekkirlerinden Kethüdazade Arif Efendiyi baş misal olarak gösterir ve onun menakibini de şahit tutarım. Menakibin birçok fıkralarında: Gerek kendisinin, gerek o devir âlim ve mütefekkirlerinin halkı nasıl okuttukları ve onları ve onlara neleri nasıl öğrettikleri anlatılır. Hattâ bu Arif Efendi ile arkadaşlarının halkı okutmak ve tenvir etmek için ayrıca bir **İlim Cemiyeti** kurmuş olduklarını da bu kitabın üçüncü cildinde göreceksiniz. Menakipte (sayfa 135) bu cemiyet âzasından Ferruh Efendinin uşağı Fehim Efendi için Kethüdazadeden naklen deniliyor ki :

Sefinetüşşuarayı Türkçeye tercüme eden Farisî hocası Fehmi Efendi onun (Ferruh Efendinin) kalpaklısı yani uşağı idi. Hem hizmet etti, hem okudu.

Fehim Efendinin Ferruh Efendiden istifade için ağır hizmetlere tahammül ve tenezzül ettiğinde şüphe yoktur. Cevdet Paşaya atfen kızı Fatma Aliye Hanım da der ki :

«Fehim Efendinin hanesi bir mahfili edeb idi. Fehim Efendi Tefsiri Mevakibi yazan Ferruh Efendinin terbiyegerdelerinden olup Arabide kuvveti yoksa da Farisiyi mükemmel bilir, güzel şiir söyler, zurefadan Feylesofmeşreb birzat idi. Masrafını iradına uydurmuş, konağına çekilmiş, kendi âleminde yaşar, gelip gidenlerle görüşür, Farisî divanlar okuturdu... Hanesi mecmai üdeba ve urefa olmağla meclisinde kâh maariften, kâh politikadan bahsolunurdu.

Ahmet Efendi (yani Cevdet Paşa)... Murat Molla tekyesinde ve Fehim Efendi konağında pek çok zevati aliye ve üdeba ve şuara ile ahbap olmuş.. bunlarla ülfet ve ünsiyet kendisinde şiir ve inşaya heves uyandırmış ve şiir söylemeğe başlamıştır.» [1]

Bu misalleri daha ziyade çoğaltmağa lüzum görmiyerek ilk, orta ve liselerle her türlü meslek ve ihtisas mektepleri açılıp memur yetiştirilinceye kadar ve bilhassa Tanzimattan sonra idarenin başına geçmiş ve 1908 hattâ 1914 e kadar imparatorluğu idare etmiş olan büyük memurlardan kırk kadarının hal tercümelerinden bir kaç cümle alıp bunların okuma ve yetişme tarzlarını otodidakt tahsil yollarına ve yerlerine örnek olarak göstermek istiyorum. Ve bunun için de Tanzimattan sonra açılan **Evkaf** ile **Şehremaneti**'ni idare etmiş olan Evkaf nazırlariyle Şehreminlerinin hal tercümelerini gösteren yalnız iki eserden bazı fıkralar alıyorum :

Adlar doğum tarihleri sırasiyle dizilmişlerdir. Kerre içinde gösterilen rakamlar doğum tarihleridir. En sona gelenlerin rüşdiye ve idadiyeden başka hukuk ve mülkiye gibi mekteplerde okudukları görülecektir. Böyle yetişenlerden bir kaçını da ötekilerle mukayese için eserde bulunduruyorum :

§ Mehmet Sait Efendi : Kalemden tefeyyüz ile zimemat halifesi oldu.

§ Musa Saffeti Paşa: Aklâma devam ile Hasip Paşaya kâtip oldu.

§ Ahmet Sadık Ziver Paşa : Devrin usulünce (yani burada bahsolunduğu tarzda) tahsili maarif ederek Defterhane, muahharen Darp-

[1] Cevdet Paşa ve zamanı. İstanbul Kanaat matbaası 1332. Sayfa 25.

hane aklâmına yedi sekiz sene devam ettikten sonra hizmeti kitabetle Hâlet Efendiye intisap etti (1208). Bu zatın mektuplarını ve şiirlerini oğlu (Asari Ziver Paşa) adı altında bastırmıştır. Orada nasıl tahsili maarif ettiğini bir dereceye kadar anlatmak üzere deniliyor ki :

«Ulûm ve Elsinei Garbiyenin lüzum ve fevaidini bizde en evvel takdir edenlerden olup gençliğinde Fransızcayı tahsile çalışmış olduğu - metrûkâtı arasında el yazısiyle çıkan - bir lûgatçadan anlaşılmıştır. Resmî meşgalelerden boş kalan vakitlerini okumakla geçirir, hattâ misafirliğe gittiği zamanlarda kitaplarını bir büyük çanta içinde taşırdı. Ölümünden sonra borçlarının ödenmesi için en ziyade görülen serveti kütüphanesi idiyse de birkaç bin cilt tutan kitapların parası borcunun üçte birinin bile tesviyesine kifayet etmemiştir. Edebiyattan başka fenni heyete de intisabı olup bazan rasadat ile de iştigal ederdi. 1276 da görülen kuyruklu yıldıza dair bir risalesi vardır. Bulunduğu memuriyetlerde hüsniidareye muvaffak olmuş ve ıslahat yapmıştır. Tıbbiye mektebinin o zamanlarda yetiştirdiği doktorlardan işitilmiştir ki merhumun mektep nazaretinde mektep idaresince görülen hüsni intizam ve inzibatı müddeti tahsillerinin başka bir zamanında görmemişlerdir.» [2]

§ Mehmet Şevki Efendi : Meşahiri ulemadan Arabî, Farisî, hesap ve hendese tahsil etti ve hututi mütenevviadan icazet aldı. 1219 da bilimtihan başmuhasebe kalemine girdi ve usuli kalemiyeyi tahsil ile kat'i meratip etti. (1236)

§ Mustafa Kâni Bey : Enderûni Hümayunda tahsil ve terbiye görerek tedricen Sarıkçıbaşı, Kahvecibaşı ve Mâbeynci oldu.

§ Ali Riza Efendi : (1250) Arabî, Farisî taallüm eylediği ve sülüs ve nesih hatlarından icazet aldığı gibi talik, rik'a ve divanî hatlarını da temeşşuk etti. Hüdavendigâr mütesellimi Hafız Ağa maiyetindeki hükûmet kalemine dahil ve bir sene sonra 250 kuruş maaşa nail oldu.

§ Abdurrahman Nafiz Paşa (1224): Talebei ulûm zümresine iltihak eylediği halde müahharen hazineye dahil oldu (ilk maliye nazırıdır.)

§ Ahmet Vefik Paşa (1238): Mühendishanei Berrîi Hümayuna girdi. Tahsilini bitirmeden babasiyle birlikte Paris'e giderek Sen Lui lisesinde okudu. 1253 te Babıâli Tercüme odasına memur oldu.

§ İsmail Hakkı Paşa: Sadaret mektebî kaleminden neşet ederek Mâbeyn beşinci kâtibi oldu.

---

[2] Evkaf tarihçesi sayfa 64.

§ Ahmet Tevhit Efendi (1222): Ulûmi menkulât ve makulâtın kâffesini Kethüdazade Arif Efendiden okudu. 1255 te bilimtihan Mektebi İrfaniye ve Muzikai Hümayun muallimliğine tayin olundu.

§ Mehmet Sadık Paşa (1241): Memleketinde peder ve biraderinden ve sair zevattan sarf ve nahvi Arabî ve ulûmi Arabiye tahsil eyliyerek Bayındır müdürlüğüne tayin olundu.

§ Salih Paşa (1229): Tahsilini o zamanın yegâne mektebi edep ve marifeti olan Enderûni Hümayunda bilikmâl hidayeten silki askeriye intisap ile tedricen süvari miralayı olmuş, sonra askerî rütbesi mülkiyeye tahvil ile mirimiran olmuştur.

§ Haydar Efendi (1241) Sübyan mektebinde mukaddematı ulûm, mektebi maarifi adliyede Arabî, Farisî tahsil edip şahadetname almış ve Tercüme odasında Fransızca, tarihi umumî ve fenni hesap okumuştur.

§ Besim Bey (1243): Sübyan mektebinde hatmi Kur'anı kerim'e başlamış ve mukaddematı ulûmi diniyeyi okuduktan sonra 1254 te Arapçadan mantığa ve Farisiden Hafız Divanına kadar ders görmüş, biraz edebiyat ve Fransızca okumuş ve 1255 te **12 yaşında olduğu halde** Mektebîi Sadriâlî odasına girmiştir.

§ Ali Paşa (1245): Sübyan mektebinde mukaddematı ulûm ve mektebi maarifi adliyede Arabî ve Farisî okumuş ve Paris'e giderek fenni servet tahsil etmiştir. 1256 da **on dört yaşında olduğu halde** Hassa ordusu tahrirat kalemine girmiştir.

§ Şevket Bey (1243): Mektebi Maarifi Adliyeden sonra o zamanın yegâne mektebi olan Mektebi İrfaniye'de mürettep dersleri okuduktan sonra Fatih hocalarından meşhur Mukarrir Numan Efendinin dersine müddeti medide devam ederek ulûmi şer'iye ve Arabiyyeyi tederrüs etmiştir. [3]

§ Kabulî Paşa (1227): İptida Divanı Hümayun kalemine ve hini küşadında Mektebi Maarifi Adliyeye girmiş, Kethüdazade Arif Efendiden telemmüz eylemiş ve 1256 da tercüme kalemine devam etmiştir.

§ Ahmet Kemal Paşa (1223): (Rüşdiye mekteplerini açan Maarif nazırı) Muallimini mahsusadan tahsili ulûm etti. 1241 de Defterdar mektupçu kalemine girdi.

---

[3] Mektebi İrfaniye ile Mektebi Maarifi Adliye ikisi de ayni mekteptir. Bu zat tercümei halini çok sonra yazmış olduğu için Mektebi İrfaniyenin Mektebi Maarifi Adliyeden başka bir mektep olmadığını unutmuştur, diyebiliriz.

§ Ahmed Cevdet Paşa (1238): Lofça'da müftü ve müderrisden okudu. İstanbul'da Fatih medreselerinde fıkıh, hadîs, tefsir, mantık, âdap, ilmikelâm ve tatil günlerinde hikmeti ilâhiyye ve tabiiyye, hendese, hesap, cebir ve meseha, heyet, coğrafya ve Murat Molla tekyesi şeyhi Mehmet Murat Efendiden ve şair Süleyman Fehim Efendiden Farisi okudu. İmamzade Esat Efendiden şerhi akait, Antakya'lı Sait Efendiden mutevvel, Arnavut Ali Efendiden fenniâdap ve ilmiarûz okudu. Denizli'li Yahya, Hafız Seyyit Amasya'lı Kara Halil, Vidinli Hocaefendilerden istifade etti. Şakir Efendiden icazet aldı.

§ Mehmet Kâmil Paşa (1248): Kıbrıs mekteblerinde mukaddematı ulûmu ve Arap ve Fars ve Rum ve Fransız lisanlarını öğrendi. 1262 de Mısır'a giderek Elsine mektebine girdi. Bu mektep sonraları Harbiye mektebine tahvil olunmakla fünuni askeriyeyi de orada tahsil etti. Muallimi mahsustan İngilizce öğrendi.

§ Mehmed Nazif Paşa (1241): Cevamii Şerifede Arabî ve Farisî taallüm etti. Biraz Fransızca, Bulgarca ve Boşnakça öğrendi.

§ Mustafa Zihni Paşa (1254): Mektebi Maarifi Adliyede ulûmi mürettebeyi tahsil etti. Sultan Abdülmecit Hanın huzurlarında iki defa imtihan olunarak nişanı iftihara nail oldu. Beyazıt camiişerifinde de beş sene derse devam etti.

§ Fevzi Paşa (1248): Arabî ve Farisîyi; ulûm ve edebiyati İslâmiyeyi memleketinde tahsil edip İstanbul'a geldikten sonra Fransız ve İngiliz lisanlarını ve fünuni cedideyi öğrenmiştir.

§ Rasim Paşa (1241): Yunanistan'da on iki sene heyet, hikmeti tabiiye ve sair fünuni mütenevviayi okuyarak icazet almış ve sonra muallimi mahsustan Arabî ve Farisî okumuştur.

§ Mazhar Paşa (1250): Sübyan mektebinden çıktıktan sonra muallimi mahsustan Arabî ve Farisî okumuştur.

§ Ridvan Paşa (1272): Sübyan mektebinde mukaddematı ulûmu okuduktan sonra Beyazıt Mektebi Rüşdiyesine devam etmiş ve daha sonra mahreci aklâma girerek orada okumuş ve bir müddet Dağıstanlı İbrahim Efendiden edebiyati Arabiye ve Farisîye, Hafız Mehmet Nuri Efendiden fıkıh ve usuli fıkıh dersi almış ve sureti mahsusada Fransız lisanını öğrenmiştir.

§ Reşit Mümtaz Paşa (1273): Sübyan mektebinde mukaddematı ulûmu okumuş, Valde mektebinde kâfiyeye kadar Arabî ve Gülüstan'a kadar Farisî görmüş ve muallimi mahsustan dahi okumuştur.

§ Rauf Paşa (1252): Muallimi mahsustan sarf, nahv ve mantık ile beraber Farisî ve Fransızca fenni coğrafya, hesap ve hednese mukaddematı okumuş 1275 te Paris'e gidip bir miktar mukaddematı ulûm tahsil ederek 1277 de İstanbul'a dönmüştür.

§ Hüseyin Riza Paşa (1254): İstanbul'da Mektebi İrfaniyeye devam etti. Babasının Trabzon ve Tirhala valiliklerinde bulunduğu zamanlarda mahallî müftülerinden ulûmiâliye tahsil eyledi.

§ Abdullah Galip Paşa (1244): Muallimi mahsustan Arabî, Farisî, hesap, hendese, coğrafya ve biraz Fransızca okudu. 1257 de **12 yaşında olduğu halde** maliye varidat muhasebesine maaşsız girdi, tedricen 250 kuruş maaşa nail oldu.

§ Turhan Paşa (1262): Yanya medreselerinde Arabî, Farisî okudu. Zosime namındaki Rum mektebinde bazı fünun tahsil etti. Sonra Atina hukuk mektebine devam eyledi. Muallimi mahsustan da hukukimilel, tarih, muahedat ve ilmi servetimilel okudu.

§ Mehmet Ali Paşa (1262): Sübyan mektebinde, Valde Mektebi Rüşdisinde mürettep olan dersleri okuduktan sonra Fatih Camiişerifinde ulûmi diniye tahsil etti.

§ Mahmut Ekrem Bey, Recaizade (1263): Beyazıt mektebi rüşdisiyle Mektebi İrfaniye ve Harbiye idadisine devam eyledi.Arızai vücudiyesinden dolayı Harbiye mektebine nakletmeksizin idadiden çıktı. Muallimi mahsustan Fransızca öğrendi.

§ Mehmet Şemsettin Paşa (1271): Sübyan ve rüşdiye mekteplerinde mahreci aklamda, Mektebi Sultani'de, Mektebi Mülkiye'de okudu.

§ Şerif Ali Haydar Paşa (1282): Şehzadelere mahsus mektepte okudu.

§ İbrahim Bey (1276): Hususî surette ve resmî mekteplerde mukaddematı ulûmu tahsil ettikten sonra hukuk mektebine devam ederek 1306 da âlâ derecede mezuniyet rüüsu aldı.

§ Hazim Bey (1279): Sübyan mektebinde mukaddematı ulûmu; İsparta, Antalya ve Niğde rüşdiye mekteplerinde mürettep dersleri tahsil eylemiş ve muallimi mahsusdan Arabî ve Farisî okumuştur.

§ Halil Etem Bey (1277): Mektebi iptidaide mebadîi ulûmu ve Kaptan İbrahim Paşa rüşdiyesinde mürettep dersleri okuduktan sonra Almanya'ya giderek Real Şoleyi bitirmiş, üç sene İsviçre'de Zurih darülfünununda ulûmu tabiiye ve Viyana'da Politeknik mektebinde ulûmi tabiiye ve kimyeviye tahsil etmiş, Bern darülfununda tahsi-

lini bitirerek İstanbul'a dönmüş ve burada muallimi mahsusadan Arabî ve Farisî ile Türkçenin kavait ve edebiyatını okumuştur.

§ Hüseyin Kâzım Bey (1287): Sübyan mektebinde mukaddemat ulûmu, Soğukçeşme Askerî rüşdiyesiyle İzmir'deki İngiliz ticaret mektebinde mürettep fununu tahsil etmiş ve mektepten çıktıktan sonra fünuni tabiiye ve lisaniyedeki noksanlarını tamamlamak için hususî surette ders almıştır.

§ Cemil Paşa (1284): Paşakapısı rüşdiyei askeriyesinde, bir müddet Galatasaray lisesinde, Şam rüşdiyei askeriyesinde okumuş, sonra tıbbiyyei askeriyeye girerek tahsilini tamamlayıp 19 yaşında yüzbaşı rütbesiyle doktor diploması almıştır.

§ Tevfik Bey (1286): Sübyan ve rüşdiye mektepleriyle Mektebi Mülkiye'de ikmali tahsil etmiş, sonra Hukuk mektebine dahi devam edip birinci derece ile şahadetname almıştır.

İşte aşağıda sırasiyle bahsedilecek olan ilk, orta ve liselerle yüksek meslek ve ihtisas mektepleri açılmadan önce memurların tahsil yolları ve yerleri buralardı ve bu tarzda okurlar, yazarlar ve iş içinde pişerek yetişirlerdi.

Bunlara yabancı memleketlerde tahsil görenlerden de bir kaçını eklersek kadroyu tamamlamış oluruz.

2. RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

1254 (1838)

Sıbyan mekteblerinin bu kitabın birinci cildinde anlatılan gülünecek ve ağlanacak hali ancak 1254 (1838) senesinde hükûmetin dikkat gözünü üzerine çekebildi. Bunun da sebebi; yarım asırdan artık bir zamandanberi açılmış olan Bahriye ve Berriye Mühendishaneleriyle Harbiye ve Tıbbiye meslek mekteplerine alınan çocukların «malûmatı cüziyeleri yani yazı yazmağa ve doğrudan doğruya bir Türkçe kitap okumağa kudretleri olmadığından birden bire Elsinei Arabiye ve Farisiye ve ecnebi olan Fransız lisanı ve bulundukları mektebin muhassas olduğu tarikin fennine müteallik bazı mukaddemat taallümüne» muktedir olmayışları idi.

Bundan dolayıdır ki bu meslek mekteplerine alınan çocuklar elifbadan başlatılır, onlara evvela Türkçe okumak yazmak öğretilir ve bu suretle boş yere vakit geçirilirdi. Bu noksan sıbyan mekteplerindeki karışıklık ve usulsüzlüğe atfedilerek onların ıslahı düşünüldüğü sırada bunlarla meslek mektepleri arasında üçüncü sınıf bir mektep açılarak buralarda o mekteplere girecek talebenin hazırlanması ve yetiştirilmesi düşünülmüştür.

İşte 21 Zilkâde 1254 (1838) gününde [1] o zamanın biricik meş-

---

[1] Bizde uzun müddet Hicrî, Kamerî ve bir buçuk asıranberi de ondan bozma olan Malî tarihin kullanılmış olması ve şimdi de Milâdî tarihin kabul ve tatbik edilmiş bulunması yeni nesil olduğu kadar biz eski nesli de şaşırtmaktadır. Meselâ burada 21 Zilkade 1254 Hicrî Kamerî tarihi Milâdî senenin hangi gününe tesadüf eder? Denilirse bu, öyle kolayca bulunup söylenecek bir rakam değildir. Her ne kadar Hicrinin Milâdî ve Milâdinin Hicrî mukabillerini gösterecek garpta ve şarkta birçok eserler yazılmışsa da onlar bu tarihleri günü gününe değil ancak senesi senesine haber verirler. Halbuki herhangi bir hâdisenin kat'î olarak tesbiti için buna şiddetle ihtiyaç vardır.

İşte bundan dolayıdır ki burada bahse mevzu olan 21 Zilkade 1254 tarihinin o zamanki Milâdî senenin hangi ay ve gününe rastladığının tayin ve tesbitini eski devrin son müneccim ve muvakkiti olan İnkılâp müzesi müdürü merhum Ahmet Ziya Akbulut'tan rica etmiştim. Yazdıkları mütaleayı ve buldukları günü aynen şuraya kaydediyorum.

«1254 senesi Hicrî Kamerî Muharremi 1838 Milâdî senenin Mart'ının on beşine düşer. 1254 senesi Muharreminden 21 Zilkadeye kadar geçen 314 gündür. 1838 senesi 10

veret meclisi ve teşri kuvveti olan meclisi vâlâca ittihaz olunan karar üzerine sıbyan mekteplerinden üstün olmak üzere şehrin ötesinde berisinde padişahların yaptırmış oldukları bazı büyük mektepler seçilerek buralarda :

«Emsileden başlanarak sarftan bina ve maksut ve izzî ve nahivden avamil okutulması ve tatbikat için Sübhai Sıbyan, Tuhfei Vehbî ve sarftan ilerledikçe Nuhbe ve Birgivî risalesine çıktıklarında Türkçe inşa, hat, lûgat ve ahlâk derslerinin gösterilmesi» kararlaştırılmış ve bu suretle bugünkü ilk mekteplerin temeli atılmıştır.

Bu program Araplaşma devrinin ilk açılan rüşdiyede bile hâlâ yaşadığını gösterirse de Türkçeye biraz güleryüz gösterilmiş olduğu da inkâr edilemez.

Meclisivâlâ mazbatasında o zamanlarda **Birinci sınıf** yani birinci kısım sayılan sıbyan mekteplerine mukabil yeni açılacak olan bu mekteplere **ikinci sınıf** adının verilmesi münasip görülmüşse de zamanın hükümdarı Mahmut II. bu adı beğenmemiş ve çocuklar sinni rüşde gelinceye kadar bu mekteplerde okuyacakları ve ancak buradan çıktıktan sonra rüşütleri sabit olacağı düşünülerek yeni mekteplerin adının **Rüşdiye** olması irade edilmiş, bu ad 1923 inkılâbına kadar Türk maarif teşkilâtında yaşamış ve ancak o tarihden sonra **ilk mekteb**'e çevrilmiştir. [2]

Martına kadar geçen gün sayısı ise 74 tür. 316 + 74 — 365 = 25.

Şu halde 1254 senesi 21 Zilkadesi gün hesabile 1839 senesi ikinci kânununun 25 inci gününe tesadüf eder.

25 İkincikânunun hangi güne rastladığının tayinine gelince:

1254 senesi Muharrem'inin ilk günü Salı'dır. Zilkadenin ilk günü ise Uluğ Beyin vasati hesabına göre Pazar günü olduğundan Zilkade'nin 22 si de Pazartesine düşmek lâzımgelir. Şu halde 21 Zilkade tabiidir ki bir gün evvele yani Pazar'a rastgelir.»

[2] **Sinni rüşd;** Eski ve yeni zamanlara, dinlere ve hükûmetlere göre değişmektedir. Medenî kanunları tetkik olunan yirmi hükûmetin üçü; 18'i; dördü 20'yi; on biri 21'i; biri 23'ü ve biri de 24'ü sinnirüşd olarak kabul ettiği anlaşılmıştır.

18'i sinnirüşd olarak kabul eden hükûmetler: Irak, Rusya, Suriye.

20'yi sinnirüşd olarak kabul eden hükûmetler: Almanya, Arnavutluk, İsviçre, Japonya.

21'i sinnirüşd olarak kabul eden hükûmetler: Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çekoslovakya, Fransa, Felemenk, İtalya, Mısır, Romanya, Yunanistan.

23'ü sinnirüşd olarak kabul eden hükûmetler: İspanya.

24'ü sinnirüşd olarak kabul eden hükûmetler: Macaristan.

Biz Türkler de yeni medenî kanunla 18'i kabul ettik. Az çok her millette olduğu gibi biz de son bir kanunla evlenme işinde erkek için 17'i, kadın için 15'i sinnirüşd olarak kabul ettik.

Fakat İslâm fıkhına, yani hukukuna göre sinnirüşd ibadette ve dinî mükellefiyette 14'tür. Şu kadar var ki emvali eytamin sureti idaresi hakkındaki nizamname-

Sınıfı evvel itibar olunan sıbyan mekteplerinden sınıfı saniye yani rüşdiye mekteplerine çocuk seçilirken «iptida maruf ve hademei saltanati seniyyeden bulunan kimselerin etfalinin alınması» kaydının mazbataya konulmuş olduğu görülmekle beraber rüşdiyelerden çıkıp da o zamanın yüksek mektepleri sayılan Bahriye ve Berriye Mühendishaneleriyle Harbiye ve Tıbbiyeye girecekler de «daima liyakat ve istidatlarına dikkat» olunması tasrih edilmiştir.

Yine bu mazbatadan anlaşıldığına göre: Rüşdiye mekteplerinde talebeler sıraya oturacaklar, dersler sıbyan mekteplerinde olduğu gibi her çocuğa teker teker değil sınıf talebesi kısım kısım ayrılarak her kısma birden ders gösterilecekti.

Yine bu mazbatadan anlaşıldığına göre: Rüşdiyelere devam edecek çocuklara Evkaf tarafından aylıklar bağlanacaktı.

Fakat bu mekteplerin açılması kuvvede kalmış ve biraz sonra **Rüşdiye mektepleri** kısmında anlatıldığı gibi 1262 (1845) senesine kadar fiiliyat sahasına çıkamamıştır. Bunun sebebi **Mektebi Ulûmi Edebiye** kısmında izah edilmiştir.

---

nin ikinci maddesile bu yaş bir sene artırılmış ve «on beş yaşını ikmal etmiyenlerin baliğ olduklarına dair ikame edecekleri davaları hükkâmı şeri istimadan memnudurlar» denilmiştir.

İşte bugün mirasta, yani bir mala sahip olmakta evlenmede ve nihayet serbestçe din ve milliyet intihabında ve tabiiyet değiştirmekte mevzuubahsolan sinnirüşdden bu devirlerde kastolunan mâna ancak ibadette ve dinî mükellefiyette muteber olan 14 yaşıdır. Bu tarihlerde 14 yaşında bir genç rüşdiyeyi bitirerek hayata atılıyor ve memur olabiliyordu demektir.

3. MEKTEB-İ ULÛMİ EDEBİYYE

1255 (1839)

1254 (1838) de **Rüşdiye** denilen ilk mekteplerin açılmasına karar verildiği sırada aynı günde bu mekteplerin idaresine bakmak üzere bir de **Mekâtibi Rüşdiye nezareti** kurulmuş ve bu vazifeye o devrin meşhur hocalarından İmamzade Esat Efendi getirilmişti.

Bu zat açılması kararlaştırılmış olan rüşdiye mektepleri hakkında bazı düşünceleri havi olarak gurrei Muharrem 1255 (1839) tarihinde hükûmete bir lâyiha vermiştir. Bu lâyihada o zamanki ilk tahsil derecesini ve tahsil usullerini kısaca anlattıktan sonra «Sıbyan mekteplerini bitirip artık mektep hocasının terbiyesinden müstağni kalan etfalin müsteit olanları tahsili ulûmi diniye yani dilediği maksadını tabir ve hinihacette tahrirde hatadan vikaye için **Ulûmi Edebiye Mektebi** tahsisiyle orada ulûmi edebiye tahsil ettirilmesini tavsiye etmiştir.

Rüşdiye mekteplerinin açılmasını gösteren meclisivâlâ mazbatasında bu mektepler için epeyce şeyler kararlaştırılmış, okunacak dersler gösterilmiş ve bunlar hükümdarın iradesine de iktiran etmiş olduğu halde bu lâyihada bunların hiç bahsolunmıyarak ve göz önüne getirilmiyerek bu teklif üzerine hemen **Ulûmi Edebiye** adındaki mektebin açılmasına hükûmetçe muvafakat edilmiş olmasının sebebi bir türlü anlaşılamıyor.

Lâyiada «Müsteit çocuklar 18 yaşlarına kadar ulûm ve maariften luzumu kadar hissemend olup maksudunu fasih ibarelerle tâbir ve doğru imlâ ile tahrire muktedir olurlar. Fününi kalemiyye ve hidematı saireye dair bilgileri de başkaca açılmış ve açılacak mekteplerde öğrenirler» denildiğine bakılırsa Esat Efendinin açacağı mektep 18 yaşına kadar yalnız okuyup yazmak öğretecekti. Mektebe devam edenlere Evkaf Nezaretince aylık verilecek ve bu aylık talebenin gösterdikleri kabiliyetlere göre artırılacaktı.

Meclisivâlânın mazbatasında «Mahallât arasındaki küçük mekteplerin Hece ve Kur'an talimine tahsis olunup salâtini izam hazaratının ve sairenin cesim mekteplerinin yeni açılacak rüşdiyelere tahsisi müna-

sip olacağı» gösterilmiş olduğu için rüşdiyelere bedel olarak ilk açılan **Ulûmi Edebiye** mektebine de Kanunî'nin Süleymaniye'deki Sıbyan mektebi tahsis edilmişti.

İşte sivil halka okuyup yazmak öğretmek için sıbyan mektebinden üstün olarak İstanbul'da ilk açılan mektep budur.

Mektebi ulûmi edebiyenin açılış tarihi 1255 senesi başı olmasına ve 1258 de bu mektepten çıkanların zamanın hükümdarı huzurunda imtihanları yapılarak arzularına göre muhtelif dairelere memur edilmiş olduklarına bakılırsa bu mektep 1258 (1842) de ilk mezununu vermiş oluyor demektir.

Bu ilk mektepte okunan derslerle ders okunuş tarzı ehemmiyetle bahse değer bir mahiyettedir. Bu baptaki malûmatı ilk açıldığı sırada bu mektebe giren ve 1312 (1896) senelerine kadar yaşıyarak hatıratını yazmış bulunan İbrahim Halil Aşçıdede'ye medyunuz. Bu zat hatıratında derki: [1]

«1257 (1844) tarihinde Süleymaniye'de vâki Mektebi Rüşdiyeye gittim. O tarihte Dersaadette iki mektebi rüşdiye vardı [2] birisi Sultanahmet Camiişerifi ittisalinde, ötekisi Süleymaniye Camiişerifi yanında. Bunların nazırı meşhur İmamzade merhum idi. Ders ve yazı hocaları mükemmel ve müteaddit idi. Lâkin Sultanahmet mektebinin maaşı olmayıp [3] ancak Yeşil oda, Sarı oda, Mavi oda adlariyle müteaddit odaları vardı. Lâyikiyle imtihan verenler öyle odalara naklolunurlardı. Ve hem de bu mektepte olan şakirdan Paşazade, Beyzade olup öyle pek çok ders de çalışmazlardı. Süleymaniye mektebi ise bir büyücek kubbeli taş mektep olup Sultanahmet mektebi gibi müteaddit odaları yoktu. Ancak birinci hocaya mahsus bir ufak oda vardı.

---

[1] Bu hatırat Üniversite kütüphanesinde Türkçe yazmalar arasında 3222 sayıda kayıtlı büyükçe bir mecmuadır. Muharrir çocukluğundan ölümü tarihine kadar hayatını, maceralarını, aşklarını ve sevdalarını, intisap ettiği meslekleri ve tarikatleri pek safça ve pek açıkca yazmıştır. İçinde manzum parçalar da vardır. Fakat nazmı o kadar kuvvetli değildir. Bu mecmuadan muharrir Ekrem Reşat Koçu'nun himmetile haberdar olabildik. Kendisine teşekkür olunur.

[2] Bu mektepler o tarihlerde rüşdiye derecesinde sayılır idilerse de adlarına rüşdiye denilmezdi. Hatırat sahibinin rüşdiye demesi hatıratını yazdığı sıralarda o türlü mekteplere rüşdiye denilmiş olmasından ileri gelir.

[3] Süleymaniye mektebine devam edenlere maaş verilmesinin sebebi; esasen vakıf bir mektep oluşundan ve Süleymaniye vakfına göre mektebe devam edenlere para verilmesi icap etmesinden ileri gelir. Sultanahmet mektebine gelince: Onun caminin hünkâr mahfelinde açılmış yeni bir mektep oluşu ve esas vakıf olmayışı talebeye de maaş verilmemesini icap ettirmiştir. Bir de Aşçidedenin anlatışına göre oraya zengin çocuklarının alınmakta olması da parasız oluşuna sebep olabilir.

Hem de mektebin dört tarafında bulunan uzun rahlelere mahsus maaş vardı. Bu rahlelerin her birini bir sınıf addederek sınıfı rabi ve salis ve sani ve evvel denilirdi. [4]

Meselâ mülâzimlerden biri ledelimtihan sınıfı rabia geçse on beş, salis olsa yirmi ve sani olsa yirmi beş kuruş maaş alırdı.

Birinci hocamız İmamzadenin damadı meşhur Gürcü Numan Efendi ki gayet âlim, fazıl ve müttekî bir zat idi. Beher hafta Salı günleri İmamzade Efendi mektebe teşrif edip bizleri imtihan ederdi. İşte gece ve gündüz efkârı derslere verip bir de sofuluk gelip geceleri namaz, niyaz ve derse bakmaklık ile meşgul olurdum. Nihayet dersimiz **İzhar**'a çıktı. Fakir de On beş kuruş maaşı olan sınıfa geçtim. Artık para hevesi de bir başka şeydi. Geceleri saat beşe ve altıya kadar derse bakıp sabahları dersten evvel arkadaşlarıma müzakerecilik ederdim. Yani onlara derslerini okutup Hocaefendi gibi ders takrir eylerdim. Bu da bir başka meraktır. Geçenlerde Adana valisi iken vefat eden meşhur Ziya Paşa Kandilli'li olup Kandilli mahalle mektebinde dahi birlikte okumuştuk. İşte bu zat da olvakit Süleymaniye mektebinde idi ve hem de konakları oraya civardı. Hemşehrilik var ya! Fakiri ziyadesiyle severdi. O tarihte hem sinn yani 14 - 15 yaşlarında idik. Lâkin o kadar zeki ve o derece fatîn idi ki âdetâ sual ve cevapta birinci hocamız Numan Efendiyi durdururdu. Binaenaleyh Numan Efendinin ziyadesiyle sevdiği bir talebesi idi. Hattâ bir gün İmamzade Efendi mektepte imtihan ederken bizim dersimize nöbet gelip **İzharcılar gelsinler** deyû çağırdı. İmtihana giderken Ziya Bey yanıma gelip :

— İbrahim sen kapının önüne otur, ben perdenin arkasından sana söylerim, imtihanı verirsin, yirmi kuruşluk sınıfa çıkarsın dedi. Fakir de canıma minnet memnun oldum ve öyle yaptım. Çocukların cevap vermediklerine fakir cevap vermeğe başladım. İmamzade memnun olup **Aferin oğlum** deyup ötekilerin yüzüne tükürdü. Diğer bir sualde Ziya Beyden alacağım cevaba muntazır iken her nasılsa mirimumaileyh dahi sesini biraz ziyadece çıkarmakla İmamzade işitip derhal Numan Efendiye hitaben :

— Perdenin arkasında birisi var: Çabuk şu habisi tutup bana getirin. Demesiyle hayfimden az kaldı ki pantalona salıvereyim! Numan Efendi dışarıya çıkıp sual etti, anladı ki Ziya Beydir. Ele vermemek için **kimse yoktur** dedi. İmamzade :

— Hayır efendim, ben işittim. Getirin şu hınzırı!

---

[4] Şu tarif bir sibyan mektebinin tam tarifidir. O mektepler bu eserde de böyle gösterilmişti.

Dedi. Zarurî içeri getirdiler. Falakayı getirip, Numan Efendi önüne yatırıp biçare Numan Efendi elleri titriyerek yavaşça bir iki değnek vurup, oradan İmamzadenin eteğini öpüp **kulunuza bağışlayın** demesiyle affedip falakadan kaldırdılar. Sonra İmamzade fakire hitaben:

— Seni sarı çiyan! İşte bu hafta ben seni sınıfı salise çıkaracaktım. Bunun için çıkarmam. Gelecek defa seni iyice imtihan edeyim de eğer imtihan veremez isen bak sana ne yaparım!

Deyip huzurundan dışarı çıktık. Lâkin şimdi Ziya Beyin elinden yakamı kurtaramıyorum, sen bana sebep olup dayak yedirdin deyû. Ne hal ise özürler diliyerek gönlünü aldım. [5]

Artık gelecek haftaya kadar öyle bir ders yaptım ki değil İmamzade allâmei asır gelse korkum yoktur. Velhasıl İmamzade geldi. Evvelemirde izharcılar gelsun dedi. Bildim ki benim içindir. Girdik huzuruna. O gün on beş kadar sual sordu. Hepsine cevap verdim. Bir büyük **âferin** ile **20 kuruş maaş**'a nail oldum. Hele maaş şöyle dursun çocuklar içinde öyle mektebin alt tarafından üst tarafına geçmek pek büyük bir rütbe almak gibidir.»

Ulûmi edebiye ile Maarifi Adliye mekteplerinin çıkış imtihanları hakkında İbrahim Halil Aşçıdede'nin verdiği malûmat da kültür tarihimiz için çok dikkate değer mahiyettedir. Diyor ki :

«İşbu mekteplerde Molla Camiye kadar ders görülüp oradan sonra beher sene icra olunan umumî imtihanda kaleme çerağ buyururlardı.

Vaktaki fakir dahi Molla Camiyi tamam ettim. İşte o sene 1262 (1845) idi. Umumî imtihana girdim. Bu imtihan Sultanahmet camii şerifinde olur. Ve imtihana iki ay kalarak her nereden imtihan olunacak ise oradan ders gösterirlerdi.

Süleymaniye mektebine o sene imtihan dersi olarak fermanların tarihi olan «1292 senesinde Rebiyyülevvel ayında takrir edilmiştir.» ibaresini verdiler. [6] Artık bu ibareyi âdetâ bir risale şekline koy-

---

[5] Bu zeki ve güzel çocuk filozof şairimiz Ziya Paşa'dır. Adana'da vali iken 1295 (1878) tarihinde ölmüştür. Mezarı oradadır. Divanını Süleyman Nazif tertip edip bastırılmıştır. Jan Jak Russonun meşhur (Emil) ini ilk defa tercüme eden Ziya Paşa olduğu için siyasette ve edebiyatta olduğu gibi Türk kültür ve terbiye tarihinde de yeri vardır.

Ziya Paşa otodidakt olarak yetişenlerin en iyi tiplerinden birisidir. Her mısraı atalar sözü gibi eski neslin ağızlarında dolaşan **Terciibend** adındaki hâkimane manzumesi Arap şairlerinden Şeyh Beşir Gazzi tarafından nazmen Arapçaya tercüme edilerek metnile birlikte basılmış olması da Paşanın edebî ve felsefî kıymet ve kudretini gösterir.

[6] Gerek Molla Camiye kadar okutulan dersler, gerek şu imtihan tarzı bile bu ilk mekteplerin medrese zihniyetile kurulmuş ve idare edilmiş olduğunu gösterir. Çünkü med-

duk. Sual ve cevaplariyle tam iki ay buna çalışıp ders yaptık. Her hafta İmamzade Efendi teşrif buyurup buradan imtihan ederdi. Vaktaki imtihan zamanı geldi. Bir gün evvel İmamzade teşrif edip, bizleri huzurlarına çağırıp buyurdu ki :

— Sultanahmet mektebinin çocukları sizinki kadar ders yapamamışlar, binaenaleyh size nazar isabet etmemek için en sonra şu suali soracağım, sakın cevap vermeyiniz!

Dedi. Biz de :

— Hayır, Efendim cevap veririz. Dedik!

— A çocuklar siz bilmezsiniz isabetiayn vardır. Olmaz!.

Deyû tekit ve tenbih edip gitti. Ferdası günü oldu. Artık gayet âlâ ve bâlâ bayramlık elbiselerimizi lâbis olarak Ziya Bey dahi bizimle beraber Sultanahmet Camiişerifine gittik.

Camiişerifin Mektebi Rüşdiye cihetine çadır etekleriyle haddi fasıl çekilip orada tecemmu ettik. Lâkin iki taraflı olduk birisi biz, ötekisi Sultanahmet'liler. Birbirimize hain öküz gibi bakıyorduk. Talebelik hali bu ya. Nihayet Camiişerifin mihrabı önüne fevkalâde tertip verilip bütün konto minderler ile döşenmiş, Şeyhülislâm, Sadrâzam ve sair Vükelâyı fiham gelip oturdular. O sene her nasılsa zatişâhâne teşrif buyurdular.

İmtihana iptida Sultanahmet'liler girdiler. Çünkü pederleri orada mevcuttu. Süleymaniye'lilerin pederleri ise dükkânlarda işleriyle meşguldüler. İmtihan bir saat kadar sürdü. Sual olunan yirmi kadar şeyin ancak onunun cevabını verdiler. Sonra onlar çıkıp biz Süleymaniye takımı girdik. Lâkin biz başıbozuk! Kimi sarıklı, kimi fesli, hele fakir fesli takımdan idim. İşte bize o gün kırk sual soruldu. Bir ağızla cümlemiz cevap veriyoruz. Bizim böyle bağrışmamızdan orada mevcut olan vükelâya bir gülme arız oldu. Bunların gülmesinden bize başka bir neşe gelip daha ziyade aşk ve şevke gelerek artık lâübali olduk. ortadan hicap ref oldu. Cevap vermiyeceğimiz sual dahi en sonra irat olunup hemen onun da cevabında iken İmamzade Efendi :

— Haydi haydi anladık, gidin!

---

reselerde okuyanlar en sonunda **rüüs imtihanı** denilen yazılı bir imtihana tâbi tutulurlar ve o imtihanda kendilerine verilen böyle bir cümleyi okudukları **on iki fenne** tatbik etmek suretile ehliyetlerini gösterirlerdi. Bir Türk ilk mektebinde imtihan suali olarak ortaya Arapça bir cümle çıkartılması ve bunun imtihandan iki ay önce talebeye öğretilmesi garip değil midir?

Deyû âdetâ kovdu. Oradan kalkıp doğruca evlerimize geldik. İşbu imtihanda ders cihetinden Süleymaniye'liler.. yazı cihetinde de Sultanahmet'liler birinci idiler. Ancak bizim içimizde **Hüsnî gibi hattı da güzel Ziya Bey** vardı. Yani Hüsünde de, hatta da mirimumailleyh birinci idi.»

İbrahim Halil Aşçıdede mektepten sonraki hayatını ve kaleme nasıl girdiğini de anlatıyor. O zamanki tahsil derecesiyle bunun da alâkası olduğundan olduğu gibi alıyorum :

«İmtihandan sonra mektep bir hayli gün tatil olundu. Fakirin niyyetim kaleme gitmemek idi. Lâkin eniştem Beşir Ağa rıza göstermediğinden Babıseraskeri kaleminden birisine çerağ buyurulmaklığım niyaz olunması üzerine fakiri dahi Babıseraskeriye ve müsteşar beyefendiye gönderdiler. Anlar da o zamanlar ordular ruznasça kalemi tabir olunan kaleme gönderdiler. Müdürü Nazmi Efendi idi. Doğruca gidip eteğini öpüp anlar da Dersaadet ordusu mümeyyizi Muhtar Efendinin maiyetine verdiler.

Mektepten imtihan ile gelmiş olduğum cihetle diğerlerinden fark ve temyiz için yerdeki mindere oturtmayıp yukarıdaki minder üzerine oturttular.

Fakir mektebi rüşdiyede Molla Camiye kadar ders görmüş, oldukça dersten lezzet almış olduğundan dersi terketmemek için Beyazıt Camiişerifinde Kara Halil Efendi denmekle meşhur fazıl ve âlim bir zatın dersine oturup izhar okumağa başladım.

İşte sabahları orada ders okuduktan sonra doğruca Babıseraskeriye gelirdim ve görmüş olduğum Arabî kuvvetiyle kalemde pek çabuk iş öğrenip görmeğe başladım. Mektebi rüşdiyeden imtihanla kaleme çerağ buyurulduğum cihetle Nazmi ve Muhtar Efendiler beni sair Efendilere tercih ederlerdi.

İşte birkaç sene böylece devam ederek artık büyük Efendiler sırasında olup henüz yirmi yaşına gelmeden sakal salıverdim. Bunun asıl sebebi âdetâ mümeyyiz Refki gibi işlere bakmaklığım olmuştur ve evrakı derdest torbasından Efendilere ben tevzi ederdim.» [7]

---

[7] Hatırat sahibinin şu cümlesi içtimaî ve idarî bakımlardan üzerinde durulacak kadar mühimdir. Evet! Bugün sakallı bir memur göze ne kadar hoş görülmüyorsa o devirlerde sakalsız memurlar da öyle idi. Hele değil vali ve nazır; mümeyyiz başkâtip, müdür, kaymakam ve muallim gibi biraz yüksekçe memurlar bile mutlaka sakal salıverirlerdi.

Hatırat sahibi henüz böyle bir şey de olmadığı, ancak yirmi yaşında bir genç memur bulunduğu halde hemen sakal salıvermesi mümeyyiz gibi iş görecek bir yere ge-

İbrahim Halil Aşçıdede'nin burada pek canlı bir surette anlattığı imtihan şeklini **Mektebi Maarifi Adliye**'nin teşkilini gösteren vesikalarda haber verdiği gibi Takvimi Vakayide de bunun tafsilâtına rastlanmaktadır.

Meselâ deniliyor ki :

«Bitevfikihitaalâ Dersaadet ve bilâdi selâsede vâkı mekâtibi rüşdiyeden müstağni olan [8] etfalin sayei feyzvayei hazreti şahânede tahsili ulûmi edebiyye ve maarifi behiyye ile is'atları için tesis buyurulan nizamı müstahsen iktizasınca mektebi maarifi adliye ve ulûmi edebiyye şakirdanı fetanet nişanlarının tezayüdişevk ve gayretlerini mucip olmak üzere Sadrâzam, Şeyhülislâm ve Vükelâyi fiham, sadreyni muhteremeyn, meclisivalâyi ahkâmı adliyeye memur suduri kiram, İstanbul kadısı Sultanahmet camii nurlamiinde tertip olunan yedi takım **sınıfı evvel** şakirdanı mektebeyni mezbureyn nazırı suduri kiramdan semahatlû Esat Efendi ve ders vekili elhaç Ömer Efendi caniplerinden mevzii imtihan olan ibarenin hakayiki sarfiyye ve dekayiki nahviyyesi irat ve mezayası istifsar ve şakirdanı mumaileyhim dahi eşiayai istidat ve melekei istihzarları hasebiyle cevabı savap ile bidaalerini izhar eylediklerinden sonra fünuni hutut ve rüsumi imlâda olan meharetlerini mübeyyin tahrir etmekte oldukları evamiri aliye ve berevatı şerife ve hututi mütenevviai saireyi dahi ibraz etmeleriyle karini tahsin ve âferin olmuşlar..» [9]

Gerek İbrahim Halil Aşçıdede'nin anlatışı, gerekse şu resmî tebliğ ilk açılan memur mekteplerinde hâlâ medrese zihniyetinin ve onun imtihan şeklinin yaşadığını gösterir.

---

tirilmiş olmasındandır. Edebiyat tarihimizde bu sakal yüzünden büyük edip ve şairimiz **Şinasi**'nin başına gelen şöyle bir hâdiseden bahsedilir:

Şinasi; Tophane kalemlerine devam eden gençlerden fakat saçlı sakallı kâtiplerden iken Fransızcaya heves eder, öğrenir ve bunun bu gayretini görenler Tanzimatın kurucusu olan Reşit Paşa'ya rica ederek Fransa'ya tahsile gönderirler.

Şinasi; Paris'e gider gitmez ilk işi oradakilere uymak için sakalını traş etmek olur ve öyle yapar ve tabiidir ki tahsilini bitirip memlekete dönerken de sakalsız olarak gelir. Onun bu hareketi hoş görülmez. Fakat birdenbire bir şey de yapılmaz. Aradan beş sene geçtikten ve Reşit Paşa sadaretten çekildikten sonra kendisine bir kabahat bulunmak istenilir, derhal bu sakalını traş ettiği meselesi ileri sürülür ve: **Rütbesinin ref'i, memuriyetten def'i, maaşının kat'i** fıkrasile hizmetine nihayet verilmiş olması o devrin garabetlerinden ve sakalsızlığın cezalarındandır.

[8] Arabın **müstağni** kelimesi; Osmanlıcada ihtiyacı olmıyan, tenezzül etmiyen, çekingen gibi mânalarda kullanılır. Halbuki burada: Gına gelen, ilimce zenginleşen gibi bir şey ifade eder. Bu takdirde kelimenin okunuşu da **müstağni** değil **müsteğna** olmak lâzım **gelir.**

[9] Takvimi Vakayi. 12 Recep 1257. Numara: 225.

Hele bu kadarcık tahsil görenlerin resmî dairelerde işgal ettikleri mevkiler ve gördükleri rağbetler ve takdirler ise o devirde bu kadar da tahsil görmemiş olanların halini ve zihniyetini bildirir.

Bu yazılardan şu da anlaşılır ki medrese mensuplarının en ileri gelenlerinden olanların bile kafasından çıkacak yeni mektep tipi yine medreseden başka bir şey olamıyor.

İşte bu köhne zihniyetin yürümediği ve yürüyemiyeceği ve bu kadarcık tahsille bir şey yapılamıyacağı Kemal Efendi tarafından anlaşıldıktan sonradır ki asıl rüşdiye mektepleri açılmıştır.

4. MEKTEB-İ MAARİFİ ADLİYYE

1254 (1838)

Osmanlı imparatorluğunun Tanzimattan önceki başlıca hükûmet daireleri olan **Babıâli** ile **Babıdefterdari'ye** devam eden memurların nasıl yetiştikleri bu kitabın birinci cildinde (sayfa 63) bu adlardaki mektepler sırasında anlatılmıştı.

O anlatışlara göre memurlar pek genç yaşlarında bu dairelere girerler ve okuyup yazma ile hükûmet işlerini hep bu dairelerde öğrenirlerdi.

Bunun fenalığı ancak 1240 (1824) senelerine doğru hükûmetin dikkat gözüne çarparak **«Herkes iptida şeraiti İslâmiye ve akaidi diniyyesini öğrenip bilmek badehu iktisabı maişeti için kangı hizmete sülûk edecekse etmek ve çocuklar mürahik hükmüne varmadıkça mekteplerden alınıp şakirdliğe verilmemek..»** tarzında bir esas kabul edilip hükûmet dairelerine ve esnaf kâhyalarına varıncaya kadar tebliğ edilmiş ve memur olacaklar için de ayrıca şu yolda bir tamim yazılmıştır:

«Fenni kitabet sanayi ve bedayiin eşref ve akdemi olup mutlaka ketebeden onların evvelemirde sarf ve nahvi mehmaemken görmüş olmak ve saniyen rütbei sabavetten derecei vukufiye varıp tefhim ve tefehhüme kesbi liyakat etmiş bulunmak ve zümrei küttabe duhulunda ahar ticarete ihtiyacı olmayıp yalnız fenni kitabet ve hüner ve marifet iktisabından maadaya sarfi zihin etmemek lâzımeden iken bu müddettenberu bu usule riayet olunmıyarak bazı kimesneler hali sabavette kaleme çeraklıkta gûya eski bulunmak faidesi mülâhazasına mebni evlâtlarını ve evlâdı olmıyanlar taallûkatını birer suretle çerağ ettirup ol çocuklar dahi yedi, sekiz yaşına varır varmaz kaleme gidip gelmeye başlıyarak hem talimi Kur'aniâzimüşşan etmekten ve hem mü'temen olan ilmihalini öğrenmekten mehcur ve mahrum olduklarından gayri çerağ oldukları kalemlerde dahi istihdama kabiliyet ve liyakatları olmıyarak her taraftan mahrum oldukları zahir olmağla.... Fimabait gerek evlât gerek taallûkattan o misillû istidat ve liyakattan bîbehre olan çocukların aklamdan kangısı olursa olsun memuriyetini istida eden olduğu halde herkim ise evvelemirede mürahik derecesine

varmamış ise alınmayıp derecei mezkûreye kadar zaruriyyati diniyesini taallüm etmek ve eğer mürahik rütbesine varup kaleme devam edeceği mevsim gelmiş ise ol vakitte her kalemin mer'î olan şurutuna tevfikan memur kılınmak ve bu suret düstürülâmel tutulmak irade olunarak keyfiyet izzetlû Reisülküttap efendi ve Defter emini izzetlû efendiye beyaz üzerine (ferman) isdariyle tenbih olunmuş olmağla» [1]

Şu vesikaya göre **sarf ve nahv** ile **fenni kitabet**'i öğrenmemiş olanların kalemlere alınması menediliyor. Burada adı geçen sarf ve nahv Türkçe'ninki değil Arapça'nınkidir. Halbuki sıbyan mekteplerinde Türkçe okunmadığı gibi Arapça da gösterilmezdi ki memur olacak çocuklara sarf ve nahv öğretilmiş olsunlar.

Nisbeten son zaman demek olan 1196 (1781) de koca İstanbul'da yalnız bir yerde, Hamit I. in Bahçekapı'da yaptırdığı mektepte bu ihtiyacı karşılamak üzere o mektebin kadrosuna **Muallimi Küttap** adında bir muallim konulmak suretiyle o tarihten sonra Arapça ile Farsça da okutulmağa başlanmış olduğunu bu kitabın birinci cildinde (sayfa 87) de anlatmıştım.

Şu halde memurlar için bir tek çare kalıyordu ki o da **Otodidakt** olarak yetişmekti ve bu ad altındaki bahiste anlatıldığı gibi öyle de yetişiliyordu.

Bununla beraber gerek biricik Hamidiye Sıbyan mektebinden çıkanlar, gerekse Otodidakt olarak yetişenler de kâfi gelmemiş olacak ki hükûmet dairelerine girmiş olan genç memurları ve başkaca dışarıdan müracaat edecekleri okutmak ve yetiştirmek için 1254 (1838) de **Mektebi Maarifi Adliye** adiyle bir mektep açılmıştır.

İzahata girişmeden önce şunu hemen söyliyeyim ki :

Mektebi Maarifi Adliye terkibindeki **adliyenin** adalet mefhumiyle ve hukukî bilgilerle asla münasebeti yoktur. Mektebi açan hükümdarın mahlesi **adlî** olduğu için mektep bu adı almıştır.

Bu mektep hakkında bizi tenvir eden biricik vesika 4 sayılı Divanı Hümayun kalem nizamnamesi defterinde kayıtlıdır ve 1254 tarihini taşır. [2] O vesikada mektebin açılış sebepleri ve gayesi şu cümlelerle anlatılır :

---

[1] Filasalar, Saffet Bey. Bahriye Matbaası. 1329. Sayfa 21.

[2] Bu vesikayı **Mecellei Umuru Belediye**'yi yazmak için 1916 da Divanı Hümayun kayıtlarını tetkik ederken tesadüfen görmüş ve o sırada maarif tarihi yazmakla meşgul olduğunu bildiğim Ali Beye derhal haber vermiştim. Ali Bey bu ihbara ehemmiyet vermemiş olacak ki eserine bu mektep hakkında nakıs ve mütenakız hattâ yanlış fıkralar koymuştur. Sayfa (25 - 26).

«Asakiri muntazamai şahânenin fünuni harbiyede tahsili meleke eylemeleri için müteaddit mektepler inşasına iptidar buyurulmuş ve buyurulmakta ise de seyf ile tev'em olan hidematı kalemiyye henüz bir tahtı zabıta ve nizama ithal olunamadığından elhaletü hazihi kalemlere alınmakta olan şakirdan sekiz on yaşına kadar mekteplerde yalnız talimi Kur'anıkerim ederek filcümle sülüs karalayıp Arabî ve Farisiye dair hiçbir şey görmemiş ve umuri dahiliye ve hariciyede istihdam olu-

---

Profesör Mehmet Ali Ayni de bu eseri mehaz edindiği için Darülfünun tarihinde **adlî** ve **edebî** sıfatlarının lûgat manalarına bakarak mütalea yürütmüş ve bunlardan sonra Türkiye maarif tarihini yazan Nafi Kansu pek haklı olarak şu sözleri söylemeğe mecbur olmuştur:

«Mehmet Ali Ayni Beyin Darülfünun tarihi adlı eserinde (Bugünkü hukuk ve edebiyat fakültelerinin ihdasını bu müesseseler hazırlamıştı. Zira bu mektep teessüsünden sonra ikiye ayrılmıştı: (Mektebi edebî, mektebi irfanî) yolundaki mütaleasını tetkike muhtaç bulurum.» (Birinci cilt sayfa 66)

Gerek Ali'yi, gerek profesör Mehmet Ali Ayni'yi şaşırtan sicilli Osmaninin İmamzade Esat Efendi'nin hal tercümesine yazmış olduğu şu:

«1254 te **Edebiyye** ve **İrfaniyye** mektepleri küşadında nezaretlerine **Maarifi Adliye nazırı** ünvanile ve Anadolu payesile (Anadolu Kadıaskerliği rütbesile) memur olmuştur.» fıkrasıdır. Görülüyor ki bu fıkrada vesikalarda **Mektebi ulûmi edebiyye** ve **Mektebi Maarifi Adliye** gibi izafi terkip halinde yazılan adlar hem kısaltılmış hem de şekli değiştirilmiştir. Meselâ **maarif**'le **irfaniyye** arasındaki şekil ve imlâ bakımından hiç münasebet yoktur. Bu fıkrada ikinci büyük bir değişiklik de vesikalarda **Mekâtibi Rüşdiye nezareti** tabirinin **Maarifi Adliye nezareti**'ne çevrilmiş olmasıdır. Buna da hiçbir sebep ve münasebet yoktur.

Bir tarihçinin, bir ansiklopedistin vesikalar üzerinde bu türlü tahrifleri yapmağa hakkı var mıdır? Yoktur ve olamaz. İşte sicilli Osmaniyi yazan bunu yaptığı içindir ki kendisinden sonraki muharrirleri ve müellifleri böylece beyhude yere yanıltmıştır.

Profesör Mehmet Ali'yi, Ayni'yi yanıltan bir cihet de: **Adlî** ve **edebî** tâbirleridir. Adlî metinde de yazıldığı gibi mektebi açan hükümdar Mahmut II. nin mahlası ve **edebî** de - Mektebi Ulûmi edebiye bahsinde anlatıldığı gibi - **dilediği maksadını tâbir** ve **hinihacette tahrir** etmek yani alelâde okuyup yazmak maksadile açılmış olan **Mektebi Ulûmi Edebiyye** adındaki ilk rüşdiyeleri gösteren terkipten anlaşılmıştır.

Vaziyet bu merkezde iken kelimelerin lûgat mânalarına bakarak **Hukuk** ve **Edebiyat** fakültelerinin esası bunlardır denilmesi elbette doğru olamaz.

Muhterem muharrir Nafi Kansu müsterih olsunlar işte lüzum gösterdikleri tetkikat yapılmış» arzuları yerine getirilmiştir.

Bu ehemmiyetli vesikanın maarif tarihi yazanlarca malûm olmadığı şu suretle görüldüğü içindir ki 1927 de **Darüşşafaka tarihçesi**'ni neşrederken ondan kısaca bahsetmiş ve «Türkiye'de ilk memur mektebi sayılan mahreci aklâmın ve müahharen açılan menşei küttabın hattâ mektebi mülkiyenin temeli budur.» dedikten sonra vesikanın nerede bulunduğunu da kaydetmiştim. (Sayfa 88) Bu kayıt yalnız değerli maarifçimiz İhsan Sungu'nun dikkat gözüne ilişmiş olacak ki vesika hakkında bir mektupla izahat istemişlerdi. İşte terbiye, tedris ve idare tarihlerimizi alâkadar eden bu vesikaya çok kıymet ve ehemmiyet verdiğim içindir ki burada en esaslı parçalarını alıp neşrediyorum. Ben külfet ve zahmetine katlandım. Maarifçiler de okumak lûtfunda bulunsunlar.

nacak ketebeye göre talimi ehem ve elzem olan ulûmi riyaziye ve fenni coğrafyanın belki ismini bile işitmemiş olduklarından ve kalemlerde dahi bunların tahsili mümkün olamadığından fakat devam eylediği kalemin fenni ne ise alâkaderi istidadihim anı öğrenup gerçi içlerinden bazı erbabı akıl ve nüha mesaii kesbiyelerine fuyuzatı vehbiyyei ilâhiyye inzimamiyle oldukça kâtip denilecek derecede kesbi liyakat etmekte iseler de anlar dahi **ennadirü kelmâdum** kabilinden olarak ekseri fenni kalemden başka ilim ve hünerden bîbehre kalmakta olduklarından ledelhace mehammi saltanatı seniyede istihdama lâyıkli adam bulunmadığı zahir olmak hasebiyle.. ketebei aklamın böyle yolsuz ve nizamsız kalmaları... tecviz buyurulmıyarak.. bu hususi hayriyet mansusun dahi.. bir hüsni zabıta ve nizama raptı...» istenilmiş ve yine bu vesikanın sonlarına doğru bu maksat ve gaye şu cümlelerle hülâsa edilmiştir :

«... İşbu mektebin tesis ve tanziminden muradiâlî... fününi inşada Meharetli ketebe yetiştirilerek her biri alâkaderi istidadihim bimennihita âlâ ileride hidematı saltanatı seniyyede istihdam kılınmak niyyeti hayriyesinden ibaret...»

Başka bir vesikada da bu maksat ve gaye şu cümlelerle anlatılıyor:

«Badeizin aklamı şahâneden birine müceddeden alınacak şakirdanın filcümle medlûlati terakibe hususen evamiri aliyye ve tahriratı seniyyenin suturi hilâlında istimali müteraref olan kelimatın meanî ve mezayasına ve fünuni hutut ve rüsumi imlâya ittılaları ve esnasında levazimi islâmiye ve adabı şer'iye ile tahallileri hususlarına itinabirle müstevfa mahiyelerle Arabî ve Farisî ve hututi mütenevviadan meşk hocaları tayiniyle **Maarifi Adliye ve Ulûmi Edebiyei Adliye** mektepleri küşad...»

O zamanlarda hükûmetin belli başlı daireleri olan ve şimdiki vilâyet konağında bulunan Babıâli ile şimdiki 42 inci ilk mektebin yerinde bulunan ve Babıdefterdarî denilen Maliye Nezaretine devam eden genç memurlar mektebe devam edeceği için binasının da bu iki daireye yakın bir yerde bulunması istenilmiş ve gerek bu cihet, gerek mektebin taksimatı ve müştemilâtı şu cümlelerle anlatılmak istenmiştir :

«... Babıâli civarında bir mahalli vasi tedarikiyle derununa edayi salatı mefruza için meşçit şeklinde bir mahal ve Arabî ve Farisî ve ileride França lisanı talimi zımnında 100 kadar şakirde kifayet edecek altı adet dershane ve kitaphane ve debboy berveçhi tahmin 100 nefer şakirdin beytutelerine kâfi koğuş şeklinde bir mahal ve zikriâti Arabî ve Farisî hocalarına ve França lisanı muallimine ve müdür efendiye ika-

met ve istirahat için odalar ve sülüs ve divanî ve rik'a ve siyakat hocalarına yazı talimi zımnında münasip mahaller ve şakirdan için teneffüs olunmağa ve kahve içmeğe kâfi oda ve mutbah inşa ve tanzim ve işbu dershaneler derununda hocalar için döşemelu yüksek birer mahal ve mukabelelerine şakirdan için birbirinden yarımşar veyahut birer zirâ irtifada üç kat mukavvesüşşekil neşiymenler ve her neşiymenin önüne derûnı çekmeceli rahleler tedarik ve tetmim olunup alınacak şakirtler bulundukları hal ve istidatlarına karşı sınıfı evvel ve sani ve salis itibariyle ithal olunmak...»

Aynı vesikada idare memurlarına, muallimlere ve programa da temas edilerek deniliyor ki :

«... Mektebi mezkûre mahiye 4000 kuruş maaş ve rütbei salise ricalinden rütbesine mahsus nişani zîşan ile mücerreb ve müstakimület-var bir müdür ve ikişer bin kuruş maaş ile ulemadan afif ve mütedeyyin ikişer nefer Arabî ve Farisî ve bir nefer münasip sülüs hocası ve Babıâli aklamından âlâ divanî ve rik'a yazmağa ve oldukça fenni inşaya ve babı defteriden siyakat ve kara cümle ve envai darp ve taksim ve sair bu misillû şeylere muktedir birer efendi tayin kılınarak Arabî hocaları emsileden bed ile nihayet kâfiyeye ve Farisî hocaları dahi Vehbi tuhfesinden Gülüstana kadar Cuma günlerinden başka külli yevm ikişer ders verup zikrolunan şakirtler derslerini öğrendikten sonra boş durmıyarak divanî ve rik'a ve aralıkta dahi siyakat karalamak ve rakam talim etmek misillû tahsili ulum ve fünun ile meşgul olmaları... ve şakirdan sarf ve nahiv ve kavait ve lûgati Farisiyede oldukça tahsili malûmat ile kendulerinde cüz'ice bir meleke hasıl olduğu halde iki üç günde bir kere derslerinden sonra birer saat miktarı tevarihten bir münasibini nöbet ile her birine kıraat ve aharlarına istimâ ettirip esnayi kıraatte lûgat ve ıstılahattan bazı şeyler sualiyle içlerinden cevaba muktedir olanlarını taltif ve sây ve gayrette kusur ile cevaba muktedir olamıyanlarını icabına göre takdir ve tahvif ile tezayüdi şevk ve gayretlerine dikkat ve sülüs ve rik'a ve siyakat hocaları dahi külli yevm yazularına nezaret ve Babıâliden tayin olunacak Efendi içlerinden müstait bulunanlarına tavsiye ve hulûsa dair mekâtib ve bazı ufak tefek tezkere müsveddeleri kaleme aldırıp nahiv ve isbat ile fenni inşada bir nevi tahsili meleke eylemelerine ve Babıdefterdariden tayin olunan Efendi dahi bir taraftan siyakat tahriri ve rakam talimi misillû şeylerle iştigal ederek filcümle kulaklarını doldurmağa müsaberet velhasıl bunların ileride lâyıkiyle kâtip olacak derecede istihsali liyakat ve istidat eylemelerine cümlesi tarafından kemaliyle itina ve dikkat olunmak ve şakirdandan müstait olup mantık ve meanî ve Fariside Hafız ve Şevket divanları kıraatine bahişger olanları olur ise hocaları tara-

fından talimi caiz olup fakat birkaç fenden ibaret **Mizanüledeb** nam kitabın ketebeye şiddeti lüzumu derkâr olduğundan kâfiyeden sonra kitabı mezkûrun aleddevam kıraatine ve Arabî hocaları tarafından münderiç olan fününun mebahisi münasebete göre izah ve talime ve ulûmi riyaziye ve fenni hendese ve coğrafyaya dair Arabi ve Fransa lisanından mütercem Türkî kitaplar var ise bunlar pek atik olup elhaletü hazihi fününi mezkûre Avrupada ilerlemiş olduğundan talimine medar ve oldukça Fransa lisanını öğrenip filcümle tercümeye sahibi iktidar olmak için mektebi mezkûr şakirdanının Fransa lisanı talim eylemeleri lâzımeden ise de lisanı mezkûrun ekseri kavaidi Arabî kaidesine mutabık olduğundan henüz usulen sarf ve nahv görmeksizin talimi düşvar ve muallimlerinin şimdiden tayini beyhude maaş vermekten gayrı bir nesneyi müfit olmıyacağı aşikâr olduğuna binaen şimdilik andan sarfınazarla bimennihitaâlâ mektebi mezkûr şakirdanında sarf ve nahivde oldukça bir istidat hasıl olduğu halde intihap ve tayin kılınmak ve tayin olunacak muallimler dahi mesel (masal) kitaplariyle tazyii evkat etmiyerek iptidayi emirde hurufi hecayi talim eyledikten sonra Fransızca sarf ve nahv makamında olan **Gramer** nam kitabı okutup badeu hendese yahut ufak coğrafya ve tarih ve politikaya dair kitaplar ile iştigal eylemek...»

Teklif olunan bu program yüksek bir heyetin tetkik ve tasvibinden de geçmiş olacak ki programın bu noktaları bilhassa Mizanüledeb okunması keyfiyeti şu tarzda tadil edilmiştir :

«... Kâfiyeden sonra kitabı mezkûrun alelûmum kıraat ettirilmesi münderiç ise de kitabı mezkûr mü akkedülibare [3] olduğundan tamim olunmıyarak isteklû olanların kıraat eylemeleri ve ilmi nahiv okunduktan sonra dahi bimennihitaâlâ vaktiyle inşa ve bahusus mükâleme maslahatlarında sermayeleri olmak üzere o makulelere umumen ilmi mantıktan yalnız **Risalei Esîriye** ve badehu ilmi meaniden yalnız **Telhis** yahut **Mülahhasüttelhis** gibi birer metin okutturulması ve aralıkta dahi akaide dair bazı resail talim ettirilmesi ve diğer bende de muharrer olan ileride Fransa lisanı imtihanı yalnız memur hocaların huzuruna hasrolunmayıp sair mekâtibi âliyei şahânede lisan

---

[3] Arap sarf, nahiv ve belâgatından bahseden bu eser Mehmet Tahir Selâm adında birisi tarafından Türkçeye de tercüme edilerek 1257 (1841) de metinle birlikte Matbaai Amirede basılmıştır. Tercümesi de metni kadar muğlaktır.

İnsan medrese mensuplarının yazmış veya tercüme etmiş oldukları bu kitapları gördükçe bu devrin en meşhur âlimlerinden Palabıyık hocanın şu sözünü hatırlamadan geçemez:

«Bu bizimkiler (yani hocalar) okurlar, okuturlar, kitap yaparlar yine anlamazlar.» (Kethüdazade menakibi Sayfa 80).

aşinâ hocalar olmak ve bazı aklamda sefaret maiyetiyle gidup gelmiş haylice ketebe bulunmak hasabiyle imtihani mezkûrda bunların dahi mevcut olması...»

Bundan evvel Mektebi Ulûmi Edebiyede görüldüğü gibi gerek her iki mektep gerek rüşdiye mektepleri için tesbit olunan, gerekse bu nizamnamede bahsolunan programlar tatbik edilmemiş ve oralarda lüzum gösterilen dersler okutulmamıştır.

Bu iki mektebin tatbik etmekte oldukları program ile sınıfları ve talebesi hakkında 1257 (1841) de yani ilk mezununu verdiği seneye ait olarak arşivde şöyle bir kayda rastlıyoruz :

— MAARİFİ ADLİYE —

	Ketebe Talebe	Yekûn
Sınıfı evvel : **Kâfiyeye** bed ve izharın nısfını geçmiş olanlar :	30+93	=123
Sınıfı sani : **İzhar**'ın nısfı evvelinde olanlar :	8+61	= 69
Sınıfı salis : **Avamil** tederrüs etmekte olanlar :	20	= 20
Mülâzimi evvel : **İzzî** tederrüs etmekte olanlar :	10+19	= 29
Mülâzimi sani : **Maksut** tederrüs etmekte olanlar :	9+17	= 26
Mülâzimi salis : **Bina** tederrüs etmekte olanlar :		= 33
Mülâzimi rabi : **Emsile** tederrüs etmekte olanlar :		= 25

— ULÛMİ EDEBİYYE —

Sınıfı evvel : 16; sınıfı sani 14; sınıfı salis 11,
Mülâzimi evvel: 10; mülâzimi sani10; mülâzimi salis 7; mülâzimi rabi 7

Mektebe talebe kayıt ve kabulü de bugün dikkati üzerine çekecek bir hususiyet göstermektedir. Bunun için deniliyor ki :

«... Mekâtibi selâtiniden mekâtibi aliyeye alınacak çocuklardan on sekiz yaşını tecavüz etmemiş olarak kitabete heveskâr olanların emsallerine bâisi şevk ve gayret olmak için arzuhalleri nazırları faziletlû Efendi Hazretleri tarafından bâtakrir takdim ve derecei istidat ve kabiliyetleri inha ve terkim olundukta kabulü caiz olması ve bu makuleler oldukça kesbi haysiyet etmiş olacaklarından geldikleri mektepte okudukları ders nerelerde ise yine oradan bed ettirilmesi...»

Burada bahsi geçen **Mekâtibi Selâtin** sultanların yaptırmış oldukları büyük camilerin yanındaki sıbyan mektepleridir. Bunların binaca elverişli olanları ilk rüşdiyelere ve mektebi ulûmi edebiyeye tahsis edil-

miş olduğundan buralarda okuyup da Tıbbiye, Harbiye ve Mühendishane gibi yüksek meslek mekteplerine girmek hakkını ihraz edenler arasında kitabete ve dolayısiyle sivil memuriyete hevesi olanların da Babıâli ve Babıdefterdarideki genç memurlara ilâveten bu mektebe alınması istenilmiştir.

Fakat asıl gayenin bu iki dairedeki okumamış genç memurları yetiştirmek olduğunu vesikadaki şu satırlardan öğreniyoruz :

«... Elhaletü hazihi Babıâli ve Babıdefterdarî aklamında mevcut olan şakirdan ile rical ve hademei saltanatı seniyyeden bahişger olanların evlâtları lieclitterbiye mektebi mezkûra ithal olunup orada tahsili maarif ve fününa sây ve gûsiş ederek ileride muktezayi tecellileri üzere Babıâli yahut Babıdefterdarî aklamından kangısında istihdama kesbi liyakat ederler ise, hocalarının imtihan ve intihabından sonra Babıâli aklamına memur kılınacak ise memur olacağı kalemin zabitanı ve bizzat mesnedi hariciyye nazırı bulunan Müşiri mükerrem Paşa hazretlerinin huzurunda badelimtihan ol kaleme memur ve Babıdefterdarî aklamında dahi usuli mezkûre üzere Maliye nazırı bulunan Müşir Paşa hazretleri huzurunda imtihanı icra kılınmak ve mektebi mezkûr makamı vâlâyi nezareti Hariciyye ve Maliyye aralarında bulunacağına mebni bundan böyle mektebi mezkûra şakirt olmağa bahişger olanlar nezareteyn taraflarına arzıhal takdimiyle aslı ve nesli ve hal ve haysiyeti anlaşıldıktan sonra verilecek rüüsi hümayun ile mektebi mezkûra ithal olunmak ve aklamı mezkûreden mektebe gidecek şakirdanın kalemlerinden muhassas olan maaşlarına halel gelmiyerek tamamen tediye kılınmak ve Babıâli ve Babıdefterdarî aklamında şimdiki halde mevcut olan ketebe ve şakirdan lüzumundan zait olarak üç beş sene hariçten adam alınmadığı halde umurlarına sekte gelmiyecek derecelerde idaresi mümkünattan ve mektebi mezkûr şakirdanı boş durmıyarak tahsili ilim ve hünere sây ve gayret edeceklerinden.. senini merkume zarfında okumuş ve yazmış ve ilmi inşa ve fünuni saireyi oldukça ele getürmüş hayli adam yetişeceği vazıhattan olmağla bâdezin aklami merkumeye hariçten hiçbir ferdin çeraklığı tecviz olunmıyarak lüzumu olan ketebe mektebi mezkûrda bulunan şakirdanın erbabı istidadından berveçhi muharrer bilimtihan alınmak...»

Mektebi Maarifi Adliye yatılı ve yatısız talebe alacaktı. Yatılı olanlara elbise ve çamaşır ile kahveye varıncaya kadar içecek ve yiyeceğinden başka harçlık da verecekti. Kıyafetleri üniform şekilde ve Harbiye ile Muzikai Hümayun mektepleri talebesi biçiminde olacaktı.

Mektebi Maarifi Adliyenin imtihan usulü de vesikada gösterilmiştir :

«Beher sene gurrei Muharremde vüzerayi izam ve vükelâyi kiram ve ulemayi fiham ve ahkâmı adliyeye ve Dâri şûrayi Babıâliye memur zevati kiram hazır oldukları halde bir imtihanı umumî tertibiyle her biri okudukları derslerinden ve hüsnihat ve ilmi inşa ve fünuni saireden imtihan olunarak içlerinde aliyyülâlâ olan şakirde **Nişanı iftihar** misillû **Nişanı istidat** namiyle küçük ve altından masnu bir nişan ile beş yüz ve ikinci derecede bulunan şakirde daha dûnca bir nişan ile dört yüz ve anın madûnu yani üçüncü derecede olan şakirde dahi andan aşağı bir nişan ile üç yüz kuruş ve bunlardan maada sınıfı evvele yüz elli ve saniye yüz ve salise elli kuruş atiyyei seniyye ihsan buyurulmak ve işbu imtihan usulünde icrayi cemali hakkaniyyet hocaları olan cümle bendegâni saltanatı seniyyenin farizei zimmetleri olmağla meselâ **şu şakirt kibarzade** veya **filân mahalle mütealliktir** veya **hakkında şefaat olunmuştur** denilerek tesahub ve himaye kaydına düşülür ise cümlesine yeis ve füturu mucip olacağından bu bapta kat'â rica ve şefaat ve hatır gönüle riayet bir veçhile tevciz olunmayıp hocalarından veya sair memurinden cesaret eden olur ise derecei isabetine göre mes'ul ve muatep olmak ve França lisanı imtihanı dahi mektebi mezkûrda Hoca Efendiler hazır oldukları halde muallimler marifetleriyle icra ettirilmek...»

İmtihan usulüne verilen ehemmiyeti ve talebeyi teşvik tarzını gerek imtihana davet edilenlerin gerek verilen nişanların ve paraların miktarı göstermektedir.

Mektebi ulûmi edebiye kısmında görüldüğü üzere bu imtihan Sultanahmet camiinde iki mektep bir arada yapılır ve bazan imtihanda Padişah bile bulunurdu. O zamanki talebeden birisinin bu imtihanlar hakkında mektebi ulûmi edebiye kısmına koymuş olduğum hatırası ehemmiyetle okumağa değer.

Mektebi Maarifi Adliyenin nizamnamede yazılı hiçbir noktası aynen tatbik ve takip edilemediği gibi nişan ve mükâfat meselelerinde de daha başlangıçta değişiklik yapıldığını şu vesikadan öğreniyoruz:

«Mektebi Maarifi Adliyye ve Ulûmi Edebiyede bulunan şakirdana sayei inayetvayei hazreti şahânede taziyanei şevk ve gayret olmak üzere beher sene Muharremulharamda vükelâyi fiham hazaratiyle bazı zevati kiram hazır oldukları halde icrayi imtihan olunarak alâmeratibihim nişani âlileri ve atiyyei seniyyeler tevzi ve itasiyle taltifleri mekâtibi mezkûrenin müessis olan usul ve nizamından olduğuna ve nizami mezkûrun icrasına daha bu sene bed olunacağına binaen nizamı veçhile şakirdani mumaileyhime nişan ve atiyyeler itası veyahut nişan itasından sarfınazarla yalnız atiyyei seniyye ile iktifa olunması...» hü-

kûmetçe teklif edilmiş ve meclisivâlâda cereyan eden müzakere neticesinde nişandan sarfınazarla yalnız atiyye verilmesi münasip görülmüştür.

Böyle bir imtihan sonunda: Birinci sınıftaki talebenin beherine 80; ikincidekilere 60; üçüncüdekilere 50; mülâzimi evvellere 40; sanilere 30; salislere 25; rabilere 20 şer ve Mektebi Maarifi Adliyede bulunan 8 hoca ile Mektebi Ulûmi Edebiyedeki iki hoca ve bir muavine üçer yüz kuruş verilmiştir.

Talebesine bu kadar kıymet verilen bir mektebin müdür ve muallimlerine de müstesna bir gözle bakılacağı şüphesizdir. Müdürüne 4.000 kuruş aylık tahsisi de bunu gösterir. Muallimlere gelince :

«Mektebi mezkûra memur buyurulacak hocalar ulema tarikinde bulundukları halde yine tarikine halel gelmemek üzere fakat hocalık memuriyetinde oldukça sair hademei saltanatı seniyyeden madut olacakları derkâr olmakla kendilerine baisi fahr ve mübahat olmak üzere gerdani iftiharları Sarayi Hümayun hocaları misillû nişanı mealî ünvani hazreti cihandarî ile tezyin buyurulmak...»

İşte Mektebi Maarifi Adliye hakkında bahsi geçen vesikadan öğrenebileceğimiz hemen hemen bunlardan ibarettir. Kitabın birinci cildinde Babıâli mektebi kısmında da mekteple Babıâli ve Divani Hümayun kalemi arasındaki münasebetlere dair bazı izahat verilmiştir.

Hükûmetçe bu kadar ehemmiyet verilen bu mektep açılmış mıdır? Ve ne kadar devam etmiştir? Buraya kadar bu satırları takip edenlerin bu sualleri sormaları tabiidir.

Evet! Bu mektep açılmıştır. Fakat çizilen program harfiyyen takip ve tatbik edilememiştir.

Mektebin Babıâli ile Babıdefterdarî arasında bir yerde açılması vesikada yazılıdır. Fakat iyi bir tesadüf eseri olarak o sırada Babıdefterdarî yani Maliye Nezareti Topkapı sarayı içine taşınarak işgal ettiği binayı boşaltmış ve bu bina Mektebi Maarifi Adliye ittihaz olunmak üzere esaslı surette tamir ve tadil edilmişse de bu sefer de kötü bir tesadüf eseri olmak üzere o sene içinde yani 1254 (1838) Babıâli heyetiyle bu binaya taşınmış [4] ve mektep de Sultanahmet camiinin Hünkâr mahfeline nakledilmiştir.

Mektebi Ulûmi Edebiye bahsinde de yazıldığı gibi o zamanlarda talebe bulunan İbrahim Halil Aşçıdede burası için :

---

[4] Mecellei Umuri Belediye. Birinci cilt. Sayfa: 1270 ve 1673.

«... Yeşil oda, Sarı oda, Mavi oda adlariyle üç odası vardı. Lâyıkiyle imtihan verenler bu odalara naklolunur idiler ve hem de bu mektepte olan şakirdan Paşazade ve Beyzade olup öyle pek çok ders de çalışmazlardı.» der.

1260 (1844) te Babıâli yeniden yapıldıktan sonra mektep tekrar bu binaya gelmişse de üçüncü kötü bir tesadüf olmak üzere o sırada ihdas olunan ticaret nezaretine de yer lâzım olduğundan buraya taşınan mektep binanın bir köşesinde sığıntı halinde kalmış fakat hiçbir zaman leyhî bir mektep halini alamamıştır.

Aşağıya sureti konulan 15 Ca. 1255 (1839) tarihli arz tezkeresiyle iradeî seniyye sureti; muvakkaten Babıâli ittihaz olunan binadan ve onun yerinden vazgeçilerek Mektebi Maarifi Adliyenin Sultan Mahmud'un kız kardeşi Esma Sultan'ın Çemberlitaş'taki sarayları arasına yapılmasına karar verildiğini bildirmektedir :

«Seniyyülhimema, kerimüşşiyema devletlû inayetlû atifetlû oğlum efendim hazretleri;

Hüdavendigâri hüld âşiyan hazretlerinin asri hümayunlarında elhaletü hazihi Babıâli ittihaz olunan mahal hedm ile Mektebi Maarifi Adliye olmak üzere inşası hususu tensip olunmuş ve müahharen bikazaillahitaâlâ Babıâlinin muhterak olması cihetiyle heyeti mecmuai Babıâli oraya nakil ile sayei şevketvayei hazreti cihandaride müceddeden Babıâli inşa ve tekmil oluncaya kadar ikametle badehu mektebi mezkûrun inşası musammem bulunmuşsa da böyle olmaktan ise Hüdavendigâri hüld âşiyan hazretlerinin türbei münifeleri civari rahmet medarına medrese ve sair meberrati cezile inşa ve ilâvesi tasmimgerdeilâi ve mektebi mezkûr kendulerinin resisi celilerinden olmasiyle beher gün bunca şakirdanın orada tahsili ilim ve kemale sây ve virzişleriyle beraverdei sahai husul olacak ucuri cezileden Hüdavendigâri müşarileyh hazretlerinin ruhaniyeli feyz menkibetleri istifazai envari rahmet eyleyecekleri zahir ve celî olmak ve türbei münifei mezkûrenin karşu sırasında medrese ve kütüphane bulunmak hasebiyle zikrolunan türbei münifede inşa olunacak medresenin yerine mektebi mezkûrun inşası ve malûmi samileri buyurulduğu üzere bazı hükümdarani İslâmiye taraflarından Dersaadete vürut eden memurin ve ahalii haremeyni muhteremeyn ve sair misafirin bendegândan şunun bunun hanelerine verilerek hem ikamet eyledikleri mahaller harap ve hem de bir takım masarifi zaide itasiyle hazinei âmire müptelâyi hasari bîhesap olmakta olduğuna ve bu dahi şanı şevket nişanı şahâneye münafi idüğine binaen sayei şevketvayei hazreti şahânede inşası derdest olan Babıâlinin tekmilinden sonra şimdiki Babıâlinin (yani eski Babıdefterdarînin) ba-

zı mahalleri bölünerek ve mahv ve isbat olunarak **Misafir konağı** tahsis olunması bazı vükelâyi fiham hazaratiyle bilmüzakere mektebi mezkûrun olsuretle inşası semahatlû Şeyhülislâm efendi hazretleri tarafından dahi istihsan olmuş olmağla bu bapta ne veçhile emrü fermani hümayuni şahâne şerefsünuh buyurulur ise ana göre icrayi iktizasına iptidar olunacağı beyaniyle tezkerei senaverî terkimine mübaderet kılındı Efendim.»

Bu tezkere üzerine Mâbeyn Başkâtipliğinden yazılan cevapta :

«... Mektebi mezkûr Hüdavendigâri müşarileyh hazretlerinin measiri celilelerinden olmasiyle zikrolunan türbei münifede inşa olunacak medresenin yerine mektebi mezkûrun inşası ezher cihet ücuri ceziyle ve muhassenatı kesireyi müstelzim olacağına ve derdesti inşa olan Babıâlinin tekmilinden sonra şimdiki Babıâlinin dahi mahiv ve isbat olunarak **Misafir konağı** tahsisi vâkıa menafii müstevcip görüldüğüne binaen sureti tensip ve istizani samileri nezdi şevketvefdi cenabı zıllullahide dahi bittensip olveçhile iktizalarının icrası ve bir de beher sene Dersaadete tevarüt eden Kırım hüccacı ve sair gureba beş, on gün Derasaadette ikametle badehu Haccişerife gitmekte iseler de bunlar kendulerine bu tarafta iskân edecek mahal bulamıyarak camiişerif avlularında ve şurada burada kalarak duçari sefalet olmakta oldukları derkâr ve zikrolunan misafir konağı tahtında münasip bir mahalle koğuş şeklinde bir şey yapılarak o makuleler dahi azimetlerine kadar orada iskân ettirildiği halde canibi seniyyülcevanibi cenabı mülûkâneye isticlâbı daavati hayriyelerine mucip olacağı aşikâr olduğuna binaen bu hususun dahi icap ve iktizasına bakılması...»

Bu vesika mektepçilik bakımından olduğu kadar şehircilik itibariyle de ehemmiyetlidir: Medresenin mektep karşısında ilk defa ricat ettiğini ve medrese yerine mektep yapılması uygun olacağına Şeyhülislâmın da muvaffakat eylediğini bu vesika bize gösterdiği gibi Tanzimat senelerine gelinceye kadar şehrin **otel** ve **misafirhane** vaziyetinin ne olduğunu da bildirmektedir.

Anadolu ve Rumeli'de değil köylere herhangi bir şehir ve kasabaya inen bir misafir eşrafından ve ağalardan birinin ve nihayet muhtarın evine konmağa mecbur olduğu gibi hükûmet merkezi olan İstanbul'da da bu usulün tatbik olunduğu anlaşılmaktadır. Yenileşmek istiyen bir devletin ilk vazifelerinden birisinin de büyük bir otel yapmak olduğu bununla da sabittir ve nitekim 1920 den sonra bu zaruret karşısında Ankara'da böyle yapılmıştır.

1263 (1846) te Kemal Paşa'nın rüşdiye mekteplerini ıslah ve teksir etmesi üzerine bu mektepte ulûmi edebiye ile birlikte yerlerini ve rol-

lerini rüşdiyelere bırakmakla beraber 1279 (1862) da mahreci aklâm açılıncaya kadar yine hizmetlerine devam etmişler ve ancak o tarihten sonra memur okutmak ve yetiştirmek vazifelerini bu mektebe vererek tarihe karışmışlardır.

Burada bahisleri geçen binalara gelince :

Babıdefterdarî binası; 1261 (1845) de Babıâli tarafından boşaltıldıktan sonra evvelâ ticaret nezareti olmuş, 1293 (1876) te Zaptiye Müşirliği ile Şehremaneti tarafından işgal edilmiş, 1908 inkılâbından sonra evkaf nezareti orasını alarak yerine bir umumî kütüphane yaptırmak için binayı yıktırmışsa da araya umumî harp girerek bir şey yaptıramamış, ve ancak 1923 inkılâbından sonra yerine 44 üncü ilk mektep yapılabilmiştir. Misafirhane ve koğuş tasavvuru ise büsbütün akim kalmıştır.

Esma Sultan sarayı arsasına da yeni Mektebi Maarifi Adliye binası yaptırılamamış, ancak bir kısmına 1266 (1849) da Darülmaarif denilen Valide mektebi yapılabilmiş, daha sonra bu bina genişletilerek mülkiye mektebi ve Darülfünun, 1908 inkılâbından sonra Darülmuallimin, Erkek ve Kız liseleri olmuştur. Şimdi İstanbul Kız Lisesidir. Şu halde her iki yerde de yapılması düşünülen mektepler ancak bir asır içinde tahakkuk ettirilebilmiştir, diyebiliriz.

5. GUREBÂ MEKTEPLERİ

1254 (1838)

Türklerin yetim ve öksüzleri okutup yazdırmak, onları parasız yedirip yetiştirmek hususunda ne derece itina gösterdikleri Fatih'in ve ondan sonraki hükümdarların ve binlerce hayır ve şefkat sahiplerinin yaptırmış oldukları sıbyan mektepleri vakfiyelerinden anlaşılır. Bununla beraber yetim ve öksüzleri barındıracak, yedirecek, içirecek ve aynı zamanda okuyup yazmak öğretecek yatılı bir mektep açıldığı kaydına da koca Osmanlı tarihinde asla rastlıyamıyoruz ve bu teşebbüsü ancak Tanzimat sıralarında görüyoruz.

Yatılı birer mektep olan Enderûn ile Acemioğlanlar kışlalarını, bilhassa Galatasaray'ı hesaba katmıyorum. Çünkü onlar; Türklere ve Türk çocuklarına değil, Türk olmıyanlara, bilhassa kölelere mahsustu.

1254 (1838) de melisivâlâca ilk defa rüşdiye mektepleri açılması düşünüldüğü sırada «Müstakilce iki adet yatılı gureba mektebi açılarak sokaklarda başı boş gezen yetim ve öksüz çocukların bu mekteplere konulup okutulması» da kararlaştırılmışsa da o zamanki rüşdiye mektepleri gibi bu gureba mektepleri de açılamamıştır.

Fakat Harbiye mektebi ilk açıldığı sırada oraya zengin çocukları rağbet etmiyerek sokaklardan bu türlü çocuklar toplanıp okutulduğu için Tanzimatcıların bu arzusunu ilk zamanlarda Harbiye mektebi yerine getirmiş demek olur.

Mektebi Harbiyenin ilk açılışında sokaklardan çocuk toplanıp okutulduğunu, Harbiyenin ilk seneleri mezunlarından ve Darüşşafakanın müesseslerinden Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Cemiyeti Tedrisiyei İslâmiyenin 1908 inkılâbından sonraki toplantılarının birisinde söylemiş ve söylerken gözünden yaşlar akıtmıştı.

Bununla beraber hükûmetin bu arzusu ancak 1284 (1867) de Darüşşafakanın temeli atılmakla kuvveden fiile çıkarılabilmiştir.

II

Tanzimatı Hayriye yahut Gelişme ve Genişleme Seneleri

II
TANZİMATI HAYRİYE
yahut
GELİŞME ve GENİŞLEME SENELERİ

1255 (1839) — 1293 (1876) = 37 sene

DEVRİN İZAHI :

Nizamı Cedit senelerinde doğan yeni maarif ve kurulan yeni mektepler ancak Tanzimat senelerinde gelişmeğe ve genişlemeğe başladılar.

Tanzimat; Frenklerin **Charte** dedikleri müeyyidedir. Şart; dar sahalı bir **Constitution,** bir esas teşkilât kanunudur. **Şart'ı** bir hükümdar verir, âdeta lûtfeder, esas teşkilât kanununu bir meclis yani millet yapar.

Bizde buna **Hattı Hümayun** denilmiş ve Gülhane'de yerli, yabancı, İslâm, Hıristiyan binlerce halkın karşısında ilân edilmiş olduğu için tarihlerimizde **Gülhane Hattı Hümayunu** adiyle şöhret bulmuştur.

Gülhane Hattı Hümayunu 1789'da Paris'te ilân olunan 17 maddelik **insanların tabii hakları** beyannamesinin yarım asır sonra yapılmış eksik bir taklidi ve kaba bir taslağıdır. Fransızlarınkini hür bir millet meclisi istediği gibi yapmış, Osmanlılarınkini müstebit bir hükümdar ancak bu kadar verebilmiştir.

Bunu zorla verdiren de garbi iyi bilen ve Fransız inkılâbını yakından tetkik etmiş olan Mustafa Reşit Paşa'dır.

Tanzimat adı bu vesikada görülmez, sonradan verilmiştir, Hattı Hümayun içinde ancak bir yerde **kavanini nizamiyye** bir yerde de **tanzim** kelimeleri geçtiğinden bundan sayılan fenalıkların **kanunlar neşriyle tanzim** edileceği mânası çıkarılmış ve bu kelime cemilendirilerek hattâ bir de **hayriyye** sıfatı eklenerek **Tanzimatı Hayriye** terkibi ortaya çıkarılmıştır denilebilir.

1241 (1825) te Yeniçeriliğin kaldırılmasına **Vak'ai Hayriye** denilmesine karşı buna da **Tanzimatı Hayriye** adı verilmiş olması da akla gelebilir.

Şu halde hükûmet gerek **Nizamı Cedid**'i gerek **Tanzimatı Hayriye**'yi ilân etmekle millet ve memleket için birçok yeniliklere, birçok hayırlı ve faydalı işlere girişmek istemiş demek olur.

Tanzimatın sebepleri ve saikeleri hakkında pek az yazı yazılmıştır. Görebildiğim başlıca dört yazıdan bazı satırlar alınarak o devrin mekteplerinden bahseden bu eserde bulundurmak istedim: Yazılarını aldığım muharrirler esasen yaşlı olmakla ve bu devri yaşıyanları görmekle beraber hemen hepsinin baba veya dedeleri Tanzimat sırasında işbaşında bulunmuş olduğu için verdikleri malûmat pek mevsuk olmak lâzım gelir.

Bu devri, ilk açılışında ve 1301 (1883) senesinde İstanbul Hukuk mektebinde ders olarak okutmuş ve **Hukuki Siyasiyei Osmaniye** adiyle bir de eser yazmış olan Kemalpaşazade Sait Bey'den naklen talebesinden Avukat Abdurrahman Adil'in (Hâdisatı Hukukiye. Sayfa : 19) da yazdığına göre :

«Sultan Mahmudi sani Reşit Efendiyi Paris sefaret kitabetinden avdetinde huzuruna kabul etmiş, selâmeti devlet için ittihazı lâzım olan tedabiri sormuş, Reşit Efendi de Tanzimatı Hayriyeyi tavsiye etmişti. Mahmudi sani :

— Üç yüz bin asker cemeder, Avrupanm hakkından gelirim.

Demesiyle Reşit Efendi :

— Üç milyon asker cemetseniz de yine Avrupa'nın hakkından gelemezsiniz. Avrupa'yı iskât etmek ve teveccühi umumiyi hakkiyle üzerimize celbeylemek için ahkâmı şer'iyyenin emreylediği emniyeti can ve mal ve ırz kaziyesini vücude getirmek lâzımdır.

Cevabını vermiş fakat bu fikrini ancak genç Sultan Mecid'e kabul ettirebilmiştir.

Reşit Paşa yalnız Tanzimatı Hayriye fermanının neşriyle iktifa etmiyerek ahkâmına riayet edeceğine dair Sultan Mecid'e yemin dahi ettirmiştir. Reşit Paşa'nın bu yemini ettirmekle iktifa etmeyip ahkâmına riayete Sultan Mecid'i davet edegeldiği Bursa muhassılı Kâni Bey meselesi hakkında Sadık Rifat Paşa kalemiyle yazılmış bir tezkere ile sabit oluyor. Sait Bey derslerinde me'haz göstermezdi. Garip tesadüftür ki tetebbüatı tarihiyesinin sıhhatini vefatından birkaç gün sonra neşrolunan mezkûr tezkere dahi teyit eyledi.»

Ricali mühimmei siyasiyye adlı eserde (sayfa 8) Tanzimat hakkında son sadaret müsteşarı Ali Fuat Bey de şu satırları yazar :

1253 tarihinde hariciye nezaretiyle İstanbul'a avdetinde devletin duçar olduğu vartai hevilnâktan tahlisine çarecû olan Sultan Mahmud"a idarei devleti esasından tecdit ve ıslah fikrini telkin ve tahsili muvafakati esbabını temin eylediği sırada vukubulan ilkaat üzerine mesalihi politikanın ehemmiyetinden dolayı Avrupa devletleri nezdinde bulunmasındaki lüzum ve fevaitten bahs ile hariciye nezareti uhdesinde kalmak üzere tekrar Londra'ya izam olundu.

Sultan Mahmud'un vukui irtihali üzerine tebriki cülûs için İstanbul'a gelince devleti pek vahîm bir hal ve mevkide buldu. İkinci Mısır vekayii neticesinde Osmanlı ordusu Nizip muharebesinde Mısır ordusuna mağlûp, efkârı umumiye Mehmet Ali Paşa tarafına meclûp ve Kaptanı Derya Ahmet Paşanın donanmayı idarei Mısriyye tesliminden dolayı devlet bahren dahi esbabı tahaffuzdan mahrum olmuş idi.

«Reşit Paşa Mısır meselesinde Avrupa'dan intizar eylediği müzaherete ancak idarei devletin ıslahı suretiyle ümitvar bulunduğundan idarece esaslı ıslahat ve teceddüdat icrasına azmetmişti. Bu defa İstanbul'a avdetinde artık fevtedecek zaman kalmamış olduğunu gördü. Sadrâzam Hüsrev Paşa tarafından ifnayi vücudu için sureti ihtiyalkâranede vukubulan teşebbüsata rağmen bilâfütur maksada doğru yürüdü. Sultan Abdülmecid'i esasî tanzimatı kabul ve tatbika ikna etti. Tanzimatı Hayriyeyi Hüsrev Paşa gibi buna en ziyade muarız bir Sadrâzamın mevkii icraya vaz'a ve memlekette emniyeti can ve mal ve ırz ve namus kazayayi mühimmesini temine muvaffak oldu. Sultan Abdülmecid'i de ahkâmı tanzimatı muhafazaya resmen yemin ile rapteyledi.»

Bu iki muharririn ifadesini teyiden ve tevsian **On üçüncü asrı Hicride Osmanlı ricali** adlı makalelerde de deniliyor ki :

Devleti aliyenin bidayeti teşekkülünde ziri tabiiyetinde bulunan akvamın hukuku muhafaza olunmak ve mezahip ve edyani muhtelife erbabı incidilmemek gibi vezaif ve levazımi metbuiyet tamamiyle ifa olunur imiş.

Devletin zamanı kalil zarfında o derece hududen tevessü etmesi ve nüfuzen dahi kesbi kuvvet eylemesi, hep o mesleki savabın netayici olup mücahidini Osmaniye her ne tarafa teveccüh etseler ya muharebeye girişmeksizin hüsnü kabul görmeleri veyahut muharebe ederler ise muzaffer olmaları, kendilerinden evvel yetişen sıyti hakkaniyetküsterî ve tebaaperverilerinin ve celâdet ve şecaat gibi bergüzide hasletlerinin temin ettiği muvaffakiyetlerden imiş.

Nimerrical, nimelmeslek!

Bu hal; devletin şan ve şükûhi mertebei kemalde bulunduğu müddetçe devam edip; gariptir ki o şan inhitata ve vü'sati memalik inhilâle düştükçe reaya hukukuna riayet kaziyesi de nazarı ehemmiyetten sakıt ve tâbi ile matbu arasındaki münasebatı haseneye vehn ve halel tarî olmuştur; ve gerçi ehliislâmdan olan tebaaya karşı muamelei cemiyle ifasından geru durulmamışsa da andaki ifrata mukabil diğerinde, tefrit edilmiş olduğundan müslim tebaa ile gayrimüslim tebaa beynine ihtilâf ilka edilmiştir.

Asırlarca takip olunan bu mesleki hataalûd; bizim zararımıza olarak âmali mahsusa perverde eden düşmanlarımızı ümitlere düşürmüş, fakat bizim terakki ve tekâmülümüzü kendi menfaat ve hesaplarına muvafık gören bazı dost devletleri nezdi saltanatta ihtaratı hayırhaneye sevketmiş ise de düşmanı din ve saadetimiz olanların ifsadat ve tahrikâtı o ihtaratı hükümsüz bıraktırdığı gibi umuru idareyi ellerinde tutanlarımızın da icrayi âraz imlâyi hazain için halkı habı gafletten bîdar etmemekteki ısrarları tariki temeddünde bir adım atamamaklığımızı icap edip binnetice Avrupa'nın terakkisiyle mâküsen mütenasip olmak üzere tedennimiz husule gelmiştir.

Meselâ asrı Mahmud hani sanide müsteşari devlet ünvanını ihraz eden meşhur Hâlet Efendi bile sefaretle Paris'te bulunmuş ve ahval ve terakkiyatı düveliyyeye vukuf kesbetmiş olduktan maada mütehalik olduğu seciyyei fetanet iktizasınca da saadeti mülk ve milletin mevkufünileyhini pek âlâ takdir etmesi lâzım gelirken mücerret menafii zatiyesini temin gibi bir mesleki merdudda ısrar ile Yeniçerileri kendi istifadesi uğurunda ızlâl ve padişah nezdindeki nüfuzunu suistimal edip vâkıa bu hiyanetinin cezasını çekmiş ise de ne çare ki sefinei devletin senelerce dalgalar, fırtınalar içinde yuvarlanıp gitmesine de sebep olmuştur.

Bu hali esef iştimal 1253 senei Hicriyesine kadar muhtelif ve fakat cümlesi muzır safhalarla devam edip tarihi mezkûrda birinci defa olarak umuri hariciye nezaretine geçen Mustafa Reşit Bey, bir devletin umuru siyasiyesini idare etmek için iktiza eden evsaf ve meziyyatı olup alelhusus Sultan Mahmudîi saninin evahiri saltanatında - tafsili âtide beyan olunacağı üzere - hüzuru hümayunda bulundurduğu süferayi ecnebiyeye hitaben hakanı müşarileyhe «ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada görürüm; cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakikî evlâdımdır.» dedirtip bu kelâmı şahâneyi de müdebbirane ve müsavatperverane bir tarzda tefsir eylemiş ve elhak bir eseri kiyaset göstermiştir.

Bunun tafsiline gelince, muharriri hakir (Mehmet Galib) in ahi-

ren telif ettiği (Kırım seferinde Babıâli) nam eserindeki satırların aynen nakli münasip görülür :

«Reşit Paşa 1253 tarihinde ilk defa hariciye nezaretine nasbında, o vakte kadar Avrupa'daki meşhudat ve tecaribine binaen paçaları sıvamış ve fakat kiyaseti mefturesi hasebiyle hazim ve ihtiyatı elden bırakmamıştır. Hattâ Sultan Mahmudi saninin son senelerine müsadif bulunan bu memuriyetinde ve hakanı müşarünileyhin eyyamı marazında bir gün süferayi ecnebiyenin huzura kabuli müsaadesi istirhamında musır bulunduklarını padişaha ve kendilerini müsül şerefine mazhar kılarak bazı beyanatta bulunacağını da padişah tarafından süferaya arz ve tebliğ ettikten ve birbirlerini karşı karşıya getirdikten sonra, mülâkatı kısa kesmek istiyen padişaha (Ben tebaamın... ilâh.) dedirterek bu nutuku hümayunu bilcümle tebaai şahânenin nezarı padişahide müsavata mazhariyeti ile tefsir eylemiş ve Avrupa'nın takdiratını celp ile Kırım muharebesindeki müzahereti maddiye ve maneviyenin esasını on beş sene evvel kurmuştur.

«Reşit Paşa, Avrupadaki sefaretleri hengâmında pek çok ekâbiri siyasiyyun ile hembezm olup hattâ kral Lui Filip'in oğullarından Prens Dâjunuvil ile de mülâkatında diğerlerine verdiği teminatı ona da vermiş ve herhalde Osmanlıların temeddüne müsteit olduklarını bilbeyan Tanzimatı Hayriye gibi bir beyannamenin kariben intişar edeceğini sureti katiyede vâdeylemiştir. Prens ise Paşa'nın bu iddiasını cerhederek bunun ademi imkânını ileru sürmekle Paşa, öyle bir şeyin vukuunda med'uvven hazır bulunup bulunmıyacağını sormuş ve prens dahi davete icabet edeceğine söz vermiştir. Filhakika 1255 senesi Şabanının yirmi altıncı günü Reşit Paşa tarafından Gülhane **Tanzimatı Hayriye** hattı hümayunu kıraat olunduğu zaman müşarünileyh Prens med'uvven hazır bulunmuş ve akıl ve dirayetine hayran olduğu Reşit Paşa'yı taltifen, kıraati hattı müteakip (ey Türkler, siz bu zat için bir heykel dikmelisiniz. Bunu yapmazsanız âlemi medeniyet sizi küfranı nimetle itham eder) [1] diye haykırmıştır.

Müşarünileyhin yalnız bu tedbiri siyasisine bakılınca Avrupa nazarında ıslahatı dahiliyemizin can alacak damarını keşfederek daha o zamandan **Tanzimatı Hayriye**'nin esasını hazırlamış olduğu anlaşılır.

Mustafa Reşit Bey hariciye müsteşarlığı uhdesinde kalmak şartiyle Londra'ya sefir olarak gidip hariciye nazırı Hulûsi Ahmet Paşa'nın irtihali üzerine ve 1253 Rebiülevvelinde hariciye nezaretine tayin kılı-

---

[1] Oh Turcs! Erigez â cet homme une Staue. Sans cela le monde civilise vouz doclarera ingrats.

nıyor ve paşalık lâfzı yad olunmamak şartiyle kendisine rütbei Müşiri veriliyor. Reşit Bey İstanbul'a geliyor. Ve huzuri Mahmud haniye dahil (şaban 1253) olduktan sonra Babıâliye gelip Sadrâzam paşanın huzurunda resmen talebbüs eylediği memuriyet hıl'atiyle makamı nezarete kuud ediyor ve Müşirlik menşurunu başmâbeynci Riza Bey'in konağına götürüp ihtifalâtı lâzıme ile kıraat olunuyor ki 1253 senesi Şabanının yirminci gününe müsadiftir. Aradan bir müddet mürurunda yani o senenin Zilkadesinde (Avrupa'ya sefir göndermekten maksat hem Avrupa devletleriyle teyidi dostî ve teşdidi revabıtı müsafat hem de süferamıza kesbi malûmat ettirmek olduğundan ve Reşit Bey mukaddema Fransa ve badehu İngiltere devletleri nezdinde sefir bulunup ibrazi gayret ve lisan tahsiline himmet eylemişse de bir müddet daha Avrupa'da bulunması tezayüdi malûmatını mucip olacağından vezearetle beraber paşalık ihsaniyle kendisinin büyük elçilikle Paris'e izamına) iradei seniyye sadır oluyor ve hariciye nezareti dahi uhdesinde ibka buyuruluyor. Gerçi Reşit Paşa'nın İstanbul'da vazifei asliyesiyle iştigali daha münasip görülerek bir aralık Paris'e izamından sarfınazar olunuyorsa da (Safer 1254) üç ay sonra yine kararı sabıka ricatle, fakat bu defa Londra'ya gönderiliyor ve müsteşar ünvaniyle de Divanı Hümayun tercümanı Ali Efendi'yi refakatine alıyor.

İşte Reşit Paşa'nın bu defaki Londra memuriyetindedir ki Mısır işlerinden dolayı fevkalhad müteessir bulunan Sultan Mahmud, kendisini huzuruna kabul eylediği sırada şu işlerin dilhahişahânesine muvafık surette hal ve tesviyesini Paşa'ya emir ve tenbih buyurmuştur. Fakat Mısır askerinin galebatı ve idarei memleket hususunda Mehmet Ali Paşa'nın muvaffakiyatı üzerine Avrupa'nın müşarünileyhe karşı nazarı teveccühü hasıl olup bir zamanlar hayırhah devletlerce Rusya'ya karşı siper edinilen devleti Osmaniyenin ise tezebzübi idaresi o devletlere yeis verdiğinden ve binaenaleyh Mehmet Ali idaresinin siper ittihazına daha elverişli olduğuna hükmedildiğinden devleti âliye sefirinin teşebbüsatı arzu olunduğu mertebede müntici muvaffakiyet olamamış ve bu hal Sultan Mahmud'un Reşit Paşaya karşı hiddet ve gazabını tevlit eylemiştir.

Ne gariptir ki bu neticeyi matlûbe Reşit Paşa'nın birkaç senedenberi akıl ve dirayetini ve binaberin terakki ve tefeyyüze istidadını çekemiyen ve daima yeniler ve yeni fikirler aleyhtarı olan ve nezdi padişahide de müstemirren haizi nüfuz bulunan Hüsrev Paşa'nın ekmeğine yağ sürüp Reşit Paşa aleyhine padişahı daha ziyade iğzap ve mevsukan malûm olduğu veçhile idamına bile iradei seniyye istihsal eylemiş ve Reşit Paşa İstanbul'a davet edilmiştir.

İşbu idam meselesini biraz tafsil eylemek üzere beyan edelim ki

Reşit Paşa Mısır meselesinde matlûbi Mahmud haniye muvafık bir netice istihsal edememesi ve vazifei asliyenin bu suretle hasıl olamaması üzerine Dersaadete lieclilavde Londra'dan hareket edeceği sırada İstanbul'daki dostlarının birinden bir mektup alır ki meali kendisinin bir tehlikei azimeye maruz bulunduğuna ve padişahın da hasta olduğuna ve Dersaadete avdetini mümkün mertebe tehir etmesi lüzumuna mütedair imiş. Bunun üzerine Reşit Paşa temaruz ederek gûya tedavi için Londra'da biraz daha kalır ve aradan bir müddet mürurunda Mahmud'un vefatı vukubulur Reşit Paşa da biraz sonra Dersaadete vasıl olur.

Reşıt Paşa, Dersaadete vusuliyle beraber Sadrâzamın nezdine gittikte Hüsrev Paşa kendisine hitaben (Canım Paşa oğlumuz, nerede kaldınız, bizi çok beklettiniz) dedikten sonra kendisini zatışahânenin görmek istediğini ve padişahi nevcaha arzı biat ve ubudiyyet eylemek üzere hemen Mâbeyni hümayun canibine gitmesini bilbeyan derhal tahrir ve zarfını tahtim ettiği tezkereyi dahi (Huzuru hümayuna duhulunuzda bu arizemi de şevketlû efendimize takdim ediniz) diyerek Reşit Paşa'ya tevdi kılar. Reşit Paşa, tenbihi Sadriâzamî üzerine saraya gıder, huzura çıkar, padişahla uzun uzadıya görüşür ve suali şahâneye cevaben Avrupa'nın bizim hakkımızdaki suinazarını ve ahvali hazırada ne gibi tedabir ittihaz ve âlemi medeniyetin ne suretle teveccühünü celbetmek muktazi bulunduğunu biletraf arzeyler. Sultan Abdülmecit ise Paşa'nın sözlerinden müteessir ve kendisinin kadir ve kıymetini mukaddir olarak hakkında iltifatı mahsusa ibzal eder ve hini vedâda evvelce Paşa tarafından takdim olunup mealine ıttılaı şahânesi hasıl olmuş olan tezkerei Sadrâzamiyi Reşit Paşa'ya irae ile «Bakınız Sadrâzam sizin için ne yazmış» der. Reşit Paşa, tezkerei maruzaya göz gezdirip te (işbu arizamı Efendimize takdim edecek olan Reşit Paşa, cennetmekân pederinizin idam için ferman buyurduğu zattır ve dîn ve devlete begayet muzır olduğundan hükmü pederî hemen icra buyurmanız münasiptir!» mealinde olduğunu anlayınca paşada hoşafın yağı kesilir! Lâkin Sultan Abdülmecit Reşit Paşa'ya teminatı kavlyye verip mutayyeben avdetine müsaade eder, Paşa dahi Hüsrev Paşaya bir (hoşmedi) diyerek huzuru şahâneden çıkar.»

Tanzimatın açmış olduğu hayırlı ve faydalı yoldan giden o zamanki hükûmet ve milletin siyasî, idarî, adlî, içtimaî hattâ sıhhî ve iktisadî sahalarda başladığı ve başarabildiği yahut başaramadığı bütün işleri tetkik etmek bu eserin çevresi dışarısında kalır. Burada yalnız maarif ve mektepler bakımından yaptığı tesirle ortaya koymuş olduğu eserler üzerinde duracağım :

Fakat hemen söyliyeyim ki **Tanzimat**'ın biricik müeyyidesi olan

Gülhane Hattı'nda maarif ve mektepler hakkında bir cümle hattâ bir tek kelime bile yoktur. **Tanzimat**'ın esası şu: **Emniyeti can; mahfuziyeti ırz ve namus ve mal; tayini vergi ve asakiri mukteziyenin sureti celb ve müddeti istihdamı için kavanini cedide vaz'ı»** gibi başlıca dört maddede toplanmıştır.

Bu dört maddeyi başka bir eserimde (Beledî Bilgiler. Birinci basımı 1932, sayfa: 122) de başka bir bakımdan tahlil ve tetkik ederken bugünkü Türkçeye çevirmiştim: Şimdi ona askerliğe dair olan fıkrayı da ekliyerek burada tekrar ediyorum :

«Şimdiye kadar memleket kanunsuz idare olunuyordu. Bundan sonra her şeyi kanuna uydurulacak.

Şimdiye kadar hiçbir kimse canından, ırzından ve malından emin değildi. Bundan sonra kimsenin canına, ırzına ve malına ilişilmiyecek.

Şimdiye kadar vergi herkesten müsavi surette alınmıyordu. Bundan sonra herkes malî kudretine göre vergi verecek ve kimse bundan istisna edilmiyecek, «Alâtı tahribiyeden olup hiçbir vakitte semerei nafiası görülemiyen iltizamat usuli muzırrası kaldırılacaktır...

Şimdiye kadar kabahatli olanlar bir mahkeme kararı olmadan gizli veya aşikâr asılır, kesilir veya zehirlenirdi. Bundan sonra bu gibiler evvelâ mahkemeye verilip orada alınacak karara göre hakkında ceza tatbik olunacak ve kimseye işkence yapılmıyacaktır.

Şimdiye kadar bir adamın kabahati görülürse cezası verilmekle beraber üstelik malı da müsadere olunur, veresesi mirastan mahrum edilirdi. Bundan sonra babanın kabahatinden evlâdı mes'ul tutulmıyacak, ve babanın malı müsadere edilerek veresesi mirastan mahrum edilmiyecektir.

Vatanı korumak için asker vermek ahalinin borcu ise de şimdiye kadar olduğu gibi bir kasabanın nüfusuna bakılmıyarak kimisinden tahammülünden fazla, kimisinden eksik asker istenilmek hem nizamsızlığı hem de ziraat ve ticaretin bozulmasını mucip olmakla beraber askere gelenlerin ölünceye kadar orduda kalmaları da füturü ve zürriyetlerinin kesilmesini müstelzim olduğundan lüzumu halinde her kasabadan alınacak askerler için bazı iyi usuller konulacak ve dört, beş sene hizmet gibi bir münavebe yolu bulunacaktır.

Bundan sonra kimse angaryaya sevkolunmıyacak ve artık müslim, gayri müslim herkes müsavi muamele görecektir.»

Bu hattı hümayun okunurken şöyle bir cümleyi insanın gözü görmek ve kulakları işitmek ister :

Şimdiye kadar mektep yoktu, herkes okutulamıyordu. Bundan sonra mektepler açılarak herkes okutulacak.

İşte görülüyor ki böyle bir cümle de yoktur.

Biraz önce Galip ve Ali Rıza Beylerin de söyledikleri gibi **Hatt'ı** neşirde gözetilen gaye: Avrupalılara yaranmak ve bunun için de onların karışmakta oldukları Türk olmıyan unsurlara şu bahsolunan yolsuzlukları düzeltmekle hürriyet ve müsavat vermektir. Hattâ 1272 (1855) de bunu tamamlamak için neşrolunan **Islahat Fermanı**'nda bile - azlıkların mektepleri bahsinde tafsilâtiyle anlatılacağı gibi - yine umumî mahiyette maarife ve mekteplere dair fıkralara rastgelinmez. Bu sonrakinde görülen birkaç fıkra daha ziyade azlıkların mekteplerini, müesseselerini ve onların Müslümanlarla birlikte hükûmet mekteplerinde tahsil ve terbiye vaziyetlerini ıslah ve tesbit maksadiyle konulmuştur.

Islahat fermanında bu mevzua temas eden yalnız bir tek fıkra vardır, o da şudur :

«Memaliki mahrusei şahânemin menbaı serveti maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tayiniyle ve mahsulâtı sıhhiyenin icra olunması ve bunun için de **Maarif ve ulûm ve sermayei Avrupadan istifadeye bakılması** esbabının biletraf mütaleasiyle peyderpey mevkii icraya konulması.»

Bütün bu hizmetleriyle beraber Tanzimattan onu ilân eden padişah da, kendileri için fedakârlık yapılan gayrimüslim unsurlarda ve nihayet mutaassiplar güruhiyle menfaatleri bozulan ve tahakkümleri yok olan aristokrat sınıf da bir türlü memnun olmadı. Bu vaziyet karşısında maarif ve mektepler meselesi ikinci değil on ikinci derecede kalıyordu.

Evvelâ Padişah memnun olmadı, çünkü ata ve dedeleri gibi o da istibdat ve mutlakiyyete sapmak istedikçe ettiği vaitler ve koyduğu kanunlar ve usuller ileri sürülüyor ve men'ine çalışıyordu. Mevzu tafsilâta müsait olmadığı için kısa kesmek mecburiyetindeyim.

İmparatorluğun son vak'anüvisi yani tarihçisi olan Abdurrahman Şeref Bey'in naklettiği şu hâdise Tanzimat hattını henüz çocukken padişaha ilân ettiren Reşit Paşanın onun nezdindeki mevkiini ve ehemmiyetini gösterir :

«Sultan Mecit mümaşatkâr görünmekle beraber Reşit Paşanın bitip tükenmiyen mantığından ve maruzatı hükimanesinden ve dediğini yaptırmak için nev'ama icbaratından kelâl getirmeğe başlamıştı. Es-

bak serkurena Hacı Ali Paşa merhum abdi âcize nakletmişti ki saraya yeni girdiği gençlik eyyamında hırkai saadette halvet olduğu bir gün dairei mübarekenin arka tarafına doğru yürüyüp padişahın ağlayarak ve bu adamın elinden beni kurtar, diye cenab-ı Resülü Kibriya'ya niyaz ederek başını duvara vurduğunu görmüş, derhal çekilip vak'ayı büyüğüne hikâye etmiş, bir daha öyle her yere sokulmamasını kendisine eskiden tenbih eylemişler. Hacı Ali Paşa bunu hikâye eyledikten sonra bilâhara anladığıma nazaran padişahın halâs için dua ettiği Reşit Paşa imiş [2]

Azlıkların bu yeniliği ve bu fedakârlığı nasıl karşıladıkları meselesine gelince: Bunu büyük mütefekkirlerimizden Ziya Gökalp'tan dinliyelim :

Tanzimat devri adiyle tarihimizde başlıyan yeni faslın birçok faziletleri olmakla beraber bazı nakiseleri de vardır. Bu nakiselerden bilhassa ikisi şayanı dikkattir : Tanzimat bizce gayet mühim iki kelimenin mânasını değiştirmeğe çalıştı. Bu kelimeler **Osmanlılık** ve **Hilâfet'tir.** Devlet ve milletimizin esas bünyesini gösteren bu kelimelerin tahrifi bu mukaddes bünyenin tagyiri mahiyetinde olduğu için Tanzimatın bu iki hatasını tashiha müsaraat göstermemiz lâzımdır. Fakat şurasını da hatırdan çıkarmamalı ki Tanzimattan hâdis olan bu hatalar Tanzimat ricali için bir şaibe olamaz. Her teceddüt mutlaka birçok yanlışlıklara yol açar. Bu yanlışlıkların mesuliyeti müceddıtlerden ziyade zamana aittir. Tanzimat ricali hüsnüniyyet ve uluvvi himmetle mücahede eden büyük vatanperverlerdi. Fakat maatteessüf o zamana mahsus zihniyetlerin, o zaman carî olan âmillerin tesiriyle her noktada isabet edemediler. Biz Tanzimat ricalini tebcil etmekle beraber tabiî ve zarurî olan hatalarını da taharri ve tashihten geri durmamalıyız. Büyük adamlarımızı tebcil etmek bir vazifedir.

Tanzimatın hataları **Osmanlılık** ve **Hilâfet** kelimelerinin mânalarını değiştirmiş demiştik. Evvelâ Osmanlılık kelimesini alalım :

Tanzimattan önce Osmanlılık İslâmiyetle müteradif idi. Osmanlı devleti unsuri hâkimi Müslümanlardan mürekkep olan mütecanis bir devletten ibaretti. Bir Rum, bir Bulgar, Bir Ulah İslâmiyeti kabul ettikten sonra en âlî mertebelere kadar yükselebilmişlerdi. Fakat İslâmiyetten hariç kalanlar **raiyye** sınıfını teşkil ederlerdi. Onlar **Osmanlı vatandaşı** değil **Osmanlı tebaası** hükmünde idiler. Vakıa o zamanki Osmanlılıkta da **tefriki cins** meselesi yoktu, kimsenin aslı, menşei sorulmazdı. Fakat **tefriki din** meselesi vardı. Müslüman olmıyanlar milleti

[2] Tarih müsahabeleri, sayfa 106.

hâkimeden sayılmıyorlardı; yani Osmanlılık hukukundan mahrum bulunuyorlardı. O zamanlar tedris ve terbiye Türk ve Arap dillerinde cereyan ettiği için lisan ve milliyet farkları yoktu. Fakat ahali din itibariyle **Müslim** ve **Gayrimüslim** diye iki tabakaya ayrılmıştı. Yani devlet tamamiyle bir İslâm devleti idi. Osmanlı milleti; aynı vicdana malik bir İslâm milleti idi. Tanzimat gûya milliyet sevdasiyle hoşnutsuzluk gösteren Hıristiyan unsurları tatmin için **Osmanlılık** mefhumunu müslim ve gayrimüslim bütün ahaliye teşmil etmeğe çalıştı. Artık gayrimüslimler **raiyye** addolunmıyacaktı, artık onlar Osmanlıların tebaası değil bizzat Osmanlı olacaklardı, devlet bir **İslâm devleti** mahiyetinden çıkarak bir **ittihadı anasır devleti** şekline girecekti.

Tanzimata göre din; umuri ferdiyyeden sayılırdı, herkes için kendi hususî mabedinde yaşanacak şahsî bir hayattan ibaretti, yani din; bir vicdan meselesi idi, içtimaî bir mahiyeti haiz değildi, binaenaleyh devlet din itibariyle bitaraf olacaktı.

Osmanlılık artık aynı **vicdani dini**'ye malik bir zümre halinde kalmıyacak, aynı **vicdani siyasi**'ye sahip bir heyet şeklini alacaktı. Fakat Tanzimat umduğuna nail olamadı. Netice tasavvurunun tamamiyle aksi çıktı.

Hıristiyan unsurlar Osmanlılık hukukuna malik olmayı bir lûtuf gibi kabul etmediler, onu kendilerini temsil için kurulmuş bir tuzak suretinde telâkki eylediler. Binaenaleyh **Biz Osmanlı değiliz, Osmanlı olmıyacağız** dediler, ihtilâl ve iftirak sevdasından bir an fariğ olmadılar. Yarım asır geçmiş iken bugün bile Rumlar ve Ermeniler **Osmanlı** kelimesini **Müslüman** yerinde kullanarak Tanzimatın tarzı telâkkisini kabul etmediklerini göstermektedirler. Bu içtimaî tecrübe bize gösterdi ki **millet aynı vicdana sahip bir zümre** demektir. Devlet de ancak müşterek vicdana sahip mütecanis bir millete iştinat edebilir. O halde Osmanlılık kelimesi yine eski mânasına rucu etmek lâzım gelir. Bu hakikati iptida vazıh bir suretle hisseden Namık Kemal'dir. Bu dâhî edibimiz Osmanlılığın İslâmlıktan ibaret olduğunu anlatmak için birçok eserler yazdı. Fakat Tanzimatçılara dinletemedi.» [3]

Denilebilir ki **Gülhane Hattı Hümayun**'u velevki Avrupalıları ve yerli unsurları memnun etmek için neşredilmiş olsun, bundan dolayısiyle Türk ve Müslüman unsuru da istifade etmiştir. Bir bakıma göre bazı sahalarda bu **Efendi unsur** ötekilerden daha elîm mevkilerde bulunuyordu. Meselâ memleketin müdafaası külfeti yalnız bu unsurun, onun da bir kısmının omuzlarına yükletilmişti.

---

[3] Tarihi Teşkilâtı Belediye, Sayfa: 275.

İşte bu hat onları da hürriyete ve müsavata kavuşturdu, zulümden, işkenceden ve angaryadan kurtardı.

İstibdatla, mutlakiyetle, tahakkümle ve binnetice halkın sırtında olarak ondan üstün bir şekilde yaşamak istiyen bazı zorbalar hattâ vezirler **Hattı Hümayun**'u pek de memnuniyetle karşılamadılar. Vergi, askerlik ve saire gibi hususlarda eskisi gibi - müstesna - yaşamak istiyenler bulundu. Hükümdar ve Tanzimat taraftarları bunlarla mücadeleye mecbur oldular. Bilhassa Reşit Paşaya hücumlar yapıldı. Onu mutaassıplar dinsizlikle, siyasî adamlar cumhuriyetçilikle itham ettiler, şairler hakkında hicviyeler yazdılar. Şu kıt'a onlardan biridir :

Zamanenin şu tabibi na reşdini görkim,
Revâç vermek için kendi kârve sınaatine;
Vücudi naziki devlet rehini sıhhat iken,
Düşündü re'yi sakimi frengi illetine.

On üçüncü asrı Hicride Osmanlı ricali muharrirleri derler ki :

«Reşit Paşa aleyhtarlığiyle maruf ricalden damat Sait Paşa bir gün Sultan Abdülmecid'in huzurunda Reşit Paşa hakkında dihenküşay târiz olarak (Efendim! Saltanatınız elden gidiyor, Reşid'in fikri Cumhuriyet ilânıdır) zemininde vâfir kelâm sarfeder. Padişah müteredditbulunur, Sait Paşa ısrar eder o aralık huzurda bulunan Mâbeyn Başkâtibi Şefik Bey Reşit Paşayı müdafaa sadadında bir iki söz söylemek ister; lâkin Sait Paşa pek galiz tâbirlerle Şefik Bey'i tekdir edip Sultan Abdülmecid'i de mühri hümayununu Reşit Paşa'dan istirdada mecbur eyler. Ve bunun üzerine İbrahim Sarım Paşa Sadrâzam olur.

Sarım Paşa Sadarete gelince kendisine bir defter verilir ve içinde isimleri mukayyet olanların nefiyleri talep edilir ki o meyanda Reşit Paşa ile Hariciye Nazırı Âli ve Amedîi Divanı hümayun Fuat Efendilerin de isimleri muharrer imiş. Lâkin sadri cedit bu talebi reddettiğinden anlar da nefiy belâsından kurtulurlar.

Bazıları işbu talep meyanında müşarünileyhimin idamları da vardı derlerse de artık o tarihlerde eski idam muamelesi çoktan unutulmuş ve Tanzimatı Hayriyenin ahkâmı yedi senedenberi carî olduğundan ne idam muamelesi icra olunur, ne de öyle bir fikir taşınır idi.»

Müsavata razı olmıyanlara gelince :

Tafsilât vermeğe mevzu müsait olmadığı için yalnız o türlü zorlu paşalardan birisine, Tanzimatı ilân ettiren Reşit Paşa'nın rakibi Hüsrev Paşa'ya ait bir fıkrayı nakl ile iktifa edeceğim.

On üçüncü asrî Hicride Osmanlı ricali muharrirleri diyorlar ki :

Hüsrev Paşanın zamanı mazuliyyettinde ve Tanzimatı Hayriyenin ilânından sonraki seneler zarfında müddeti medidedenberi hizmetinde bulunan aşçının ismine kur'a isabet eder. Merkum Babıseraskeriden celbolunur. Fakat Paşa aşçının yemeğine alışmış olduğundan Kâhya Efendi aşçıyı göndermez. Tarafı Seraskeriden Hüsrev Paşa'ya bir tezkere yazılır, aşçı talep edilir. Hüsrev Paşa bu tezkereye verdiği cevapta:

(Ben ihtiyarım. Aşçının pişirdiği iki üç türlü taama alışığım, o giderse rahatsız olurum. Mademki bedeli şahsî vermeğe kanunen mesağ vardır. Kaptanı Derya makamındaki Damat Halil Paşa ve Hassa Müşiri Vasıf Paşa ve Tophane feriklerinden Selim Paşa gibi kölelerim henüz ıtıknâme almayıp kendi memlûklerim bulunduklarından bunların birini aşçıya bedeli şahsî olmak üzere alınız) demekle keyfiyet Sultan Abdülmecid'e arzolunur ve sudur eden irade üzerine aşçının askere alınmasından sarfınazar olunur.

İstanbul Şehreminleri adlı eserimde (sayfa : 260) evvelce kayıt ve tesbit ettiğim gibi Hüsrev Paşa ile bir takım yetim ve öksüz çocukları alır, konağında mektep açarak onları okutur, hattâ Avrupaya tahsile gönderirdi. Evinde mektep açarak yetim çocuklar okutan bir adamın Tanzimat aleyhtarı da olsa kültür tarihi bakımından adı hürmetle anılır. Böyle yetiştirdiği adamlardan beş altı vezir ve sadrâzam vardır. Fakat burada adlarını saydığı adamlar da vezir oldukları halde onlara hâlâ (kölem!..) diye hitab edişi de, aşçısını askere göndermeyişi de devrin müsavat hakkındaki telâkkisini gösterir.

Hasılı Tanzimat devrinde mülkî idarede, adlî sahada, iktisat ve ticaret âleminde, vatan müdafaasında ve nihayet maarif işlerinde yeni bir yol tutulmuş ise bu; Gülhane Hattı hümayununda yazılı bir hükümden yahut hükümdar tarafından verilmiş bir lûtuftan değil Tanzimatın açtığı çığırın tabiî icaplarından ve zorlamalarından ileri gelmiştir.

Böyle de olmasa biraz ileride yüksek tahsil müesseselerinden bahsederken anlatılacağı gibi o zaman imparatorluğun bir valisi olan Mehmet Ali Paşa İstanbul'da henüz yapılması düşünülen yenilikleri ve açılması konuşulan mektepleri ve müesseseleri Mısır'da çoktan açmış ve yapmış ve bu garplılaşma sayesinde koca imparatorluğu mağlup ederek onu ezeli düşmanı olan Rusların kucağına atılmağa mecbur etmiş olduğundan gerek rekabet, gerek gıpta gerekse hased yüzünden de ister istemez bu yola gidilecekti.

Hülâsa : Tanzimattan önce ve sonra hissedilmiş olan bu icapları ve zorlamaları bu ciltte toplanan mektepler için her birine tahsis olu-

nan yerlerde verdiğim izahat kâfi derecede göstermiş olacağı için burada başkaca tafsilât itasına lüzum görmüyorum.

Doğuş ve kuruluş senelerinde açılan beş askerî ve Mektebi Maarifi Adliye ile ve Mektebi Ulûmi edebiyye adlarındaki iki sivil mektep bile asıl tekâmül safhalarını **Tanzimat** senelerinde idrâk etmiş olduklarından dolayıdır ki **Nizamı cedid**'i **Tanzimat**'a ekleyerek bu iki devre yalnız **Tanzimat devri** denilse de hata edilmiş olmaz sanırım ve işte bundan dolayıdır ki Maarif tarihinin bu cildini **Tanzimat devri mektepleri**'ne tahsis ettim.

A. İLK, ORTA ve LİSE TAHSİLİ VEREN MEKTEPLER

Nizamı cedit senelerindeki askerî ve sivil mektepler aldıkları talebeyi alfabeden başlatarak o devre göre, ilk, orta, lise ve yüksek meslek tahsilini de hep bir binada ve bir arada vermek mecburiyetinde bulunuyorlardı. Çünkü bunları verecek ayrıca mektepler yoktu.

Tanzimat senelerinde ise mektepçilikte de iş bölümüne kıymet ve ehemmiyet verilerek mektep dereceleri yavaş yavaş belirmeğe ve ayrılmağa başladı. Fakat yine iş bölümü bugünkü gibi muayyen bir metod dairesinde takip ve tatbik edilemiyordu.

1254 (1838) de sivil mekteplerle ilk defa uğraşılmağa başlandığı sırada bunlar **Sıbyan, Rüşdiye** ve **Darülfünun** adlariyle üç dereceye ayrılmıştı. Fakat bunların açılışında bu sıra gözetilmiyordu. Meselâ sıbyan mektepleri denilen ana mekteplerine el sürülmeden **Rüşdiye** adı verilen ilk mekteplerle uğraşılıyor, bunlar iyi bir hale konulmadan orta tahsili verecek olan **idadi**'lerle **lise**'lerin açılmasına çalışıyordu ve daha garibi; değil lise hattâ orta mektep açılmadan ve lüzumu kadar talebe yetiştirilmeden **Darülfünun** adı altında en yüksek bir tahsil müessesesinin kurulmasına ve bunun için de bir bina yapılmasına başlanıyordu.

Her ne kadar bu son müessesenin yatılı bir orta mektepten başka bir şey olmadığını bu müesseseye ayrılan yerde izah ve isbat ettimse de umumî zan ve kanaat hâlâ bunun aksinedir.

Maarif sahasındaki bu anarşiye, bu başıbozukluğa 1286 (1869) da Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın taznim ve neşrettirmiş olduğu maarif nizamnamesi bir dereceye kadar - fakat nazarî olarak - düzen vermiş oldu.

Bu nizamname mektepleri «köylerde ve mahallelerde **sıbyan**, beş yüz evli kasabalarda **rüşdiye**, bin evli kasabalarda **idadiye** ve vilâyet merkezlerinde **Sultaniye**» olarak tertip ve tasnif etmiş ve bunlardan üstün olmak üzere de birçok meslek ve ihtisas mektepleriyle birlikte **Darülfünun**'u göstermişti.

İşte bu sayfalarda 1255 (1839) den 1293 (1876) ya kadar geçen 37 sene içinde bu mekteplerin kuruluşu ve ilerleyişleri uğurunda sarfedilen emeklerle neticelerinden bunların açılışı veya kuruluşu tarihleri sırasiyle bahsedilecek ve bu bahisler Babıâli arşivinden en orijinal zengin vesikalarla tevsik ve tavzih olunacaktır.

1. ASKERİ MEKTEPLER

1261 (1845) — 1293 (1876)

İDADİ TEŞKİLÂTI :

Ordunun ihtiyaçları dolayısiyle açılmasına zaruret görülmüş olan askerî meslek ve ihtisas mektepleri on, on beş sene tecrübeden sonra ancak ilk mezunları verebildiler. Mahsulün bu kadar uzamasının; ilk orta ve lise tahsilini yaparak hazırlanmış talebenin olmayışından ileri geldiği anlaşılınca herşeyden önce bu cihete ehemmiyet verilerek yüksek mekteplere talebe hazırlayan idadileri ve idadilere talebe hazırlayan ihtiyat sınıfları açtılar ve bu suretle her mektebin bir de idadisi husule gelmiş oldu.

1250 (1834) te talebesini elifbadan okutmağa başlatan Mektebi Harbiye 1263 (1846) da Pangaltı'daki yeni Harbiye binasına taşınmakla ve idadisini Maçka'da bırakmakla tedrisat yeni bir safhaya girmiş oldu.

Esasen daha önce ve 1261 (1845) de ordu merkezlerinde birer idadi açılmasına irade çıkmıştı: 14 Ca. 1261 tarihli bir vesikada deniliyor ki :

«Beher orduyi hümayun için münasibi veçhiyle mekâtibi idadiye tertip ve tanzimi ve Küçük Taksim'de (Pangaltıda) inşa olunan hastahanenin Mektebi Harbiye ve Maçka'da kâin atik mektebi Harbiyenin dahi Asakiri Hassa Dersaadet orduyi hümayunları merkezleri için mektebi idadiye ittihaz ve tahsisi muktazayi iradei seniyyei şahâneden olarak mehali sairede tertibi lâzım gelen mekâtibin icrayi icabına surû ve mübaşeret kılındığı...» fıkrası da gösterir ki: İstanbul'dan başka vilâyetlerde de Mektebi Harbiye'ye bol miktarda talebe yetiştirilecekti. Vilâyetlerdeki idadiyelerde üç sene okuyan talebe İstanbul'a getirilerek idadinin dördüncü sınıfı derslerini buradaki idadide tamamlayıp öylece Harbiye'ye naklederlerdi.

ERKÂNIHARBİYE SINIFLARI TEŞKİLÂTI :

Harbiye tedrisatının üstünde bir tahsil veren erkânıharbiye sınıfları da 1263 (1864) tarihinden sonra açılmıştır. Bu sınıflar açılmadan

önce erkânıharplik vazifesini kuvvetli riyaziye okuyan Mühendishanei Berrîi Hümayundan çıkanlar yaparlardı ve o zaman mühendis erkânıharp demekti. Aynı zamanda yine bu sıralarda piyade arasında süvari sınıfları ayrılmıştır.

ASKERÎ MEKTEPLERDE FRANSIZCA :

Mektebi Harbiye programına Fransızca dersi 1256 (1840) da konulmuşsa da mektepte bütün tedrisat Türkçe yapıldığından bu arada Fransız lisanının istenildiği gibi öğrenilemediği anlaşılarak 1272 (1855) Paris'te **Mektebi Osmanî adiyle** bir mektep açılıp orada Harbiye'den, Tıbbiye'den ve başka askerî mekteplerden gönderilecek talebeye Fransız ve Türk muallimler tarafından bir lise tahsili verildikten sonra Fransız Harbiye mektebini takip etmeleri istenilmiştir. Bu mektep hakkında ileride ayrıca tafsilât verilecektir.

Fransızca'nın yalnız Harbiye mektebinde okutulmağa başlanması o dilin iyi öğrenilmemesine sebep olduğu anlaşılarak 1280 (1863) de idadi programlarına da Fransızca dersi konulmuştur ve yine bu sene içinde askerî mekteplerde muallim ve muallim muavini yetiştirmek üzere bir de muavin sınıfı açılmıştır.

ASKERÎ BAYTAR SINIFLARI :

1255 (1839) da İstanbul'a Prusya'lı Godlewsky adında bir **baytar** getirilerek süvari ve topçu alaylarındaki hasta hayvanların tedavisine memur edilmiş ve tedavi usulünü öğrenmek ve kendisine yardım etmek üzere de yanına birkaç Türk genci verilmiştir.

Aynı zamanda tedrisat ve tedavi işlerinde istifade etmek ve birisi dershane, ötekisi eczahane olarak kullanılmak üzere hükûmetçe bu adamın emrine kışlaların birisinde iki oda dahi tahsis edilmiştir. İşte bu zat sonraları İstanbul'da bir **Baytar Mektebi**'nin [1] kurulması için teşebbüs ve tavsiyelerde bulunmuştur.

---

[1] **Baytar**; Arapçadır. Asıl mânası: Yarılmıştır. Tırnakları yarık olan davarların tırnaklarını kesene, o türlü hayvanlardan kan alana ve yine o türlü hayvanları nallıyanlara **baytar** denilmiştir. Son zamanlarda hayvan hastalıklarına bakmak ve onları iyi etmek üzere mektepler açılarak oralarda mütehassıslar yetiştirildiği zaman onlara da **baytar** adı verilmiştir. Tıbbî, tarihî ve felsefî birkaç mühim eser yazmış olan baytar Suphi Etem: «Memleketimizde **baytarlık** kadar geç başlamış ve lâyık olduğu itibarı görememiş hemen hiçbir meslek yoktur. Teessüf ile söylenebilir ki gerek havas, gerek avam arasında mütefennin bir **baytar**'a bir **nalband** derecesinde ehemmiyet verilmemiştir. ve bu meslek erbabının muhtelif mevzular hakkındaki faydalı çalışmaları da bu yüzden gayrimekşuf kalmıştır.» der.

Bu mütalealardan dolayı olacak ki bu son senelerde çıkan bir teşkilât kanunile

Fakat bu gençlere baytarlığı öğretmek çok güç idi. Çünkü Prusya'lı baytar Türkçe bilmediğinden tedrisat ve tatbikat; fen ile baytarlık ile hiç bir alâka ve münasebeti olmıyan yabancı tercümanların elinde kalmıştı ve tabiidir ki bunlar da bu fennin yabancısı oldukları için Prusya'lının takrirlerini talebeye yalan yanlış nakl ve tercüme ederlerdi. Nitekim ilk defa Harbiye'ye getirilen yabancı muallimlerin tedrisatında da böyle olmuştu.

Baytar namzedi olarak askerler arasından ayrılıp Godlewsky'nin yanına verilmiş olan gençlerin de Türkçe okuyup yazmak bilmedikleri, hele fennî tâbirleri hiç anlamadıkları göz önüne getirilirse tedrisatın ne kadar güç ve ne kadar sathî olacağı teslim edilir.

Nihayet bunun çıkar bir yol olmadığı anlaşılarak Harbiye mektebinde süvari sınıflarında baytarlık derslerinin de gösterilmesi istenilmiş ve o yola gidilmiştir. Süvarilere baytarlık dersinin gösterilmiş olması da kullanacakları at dolayısiyledir.

1257 (1841) de bu işe başlanarak şöyle böyle okutulan 12 süvari talebe 1261 (1845) de bayar sıfatiyle alaylara dağıtılmış, hattâ bunların imtihanlarında birçok paşalar da bulunmuştur.

Bununla beraber Mektebi Harbiye'de asıl baytar sınıfları 1265 (1849) da açılmış ve 1268 (1851) de ilk mezunlarını vermiştir. Bu sene süvari birinciliği ile çıkan Fındıklı Mehmet Efendi (baytar Mehmet Re'fet Paşa) mektepte alıkonulup o sırada Fransa'dan muallim olarak getirilen baytar yüzbaşısı Dobroka'ya muavin olarak verilmiştir.

Yüzbaşı Dobroka aynı zamanda ordunun zabıtai sıhhiyei hayvaniyye komisyonunda müdür olarak bulunmuştur.

Bu sırada Viyana'da toplanan baytar kongresine Ahmet Efendi adında bir zabit gönderilmiş, oradan dönüşünde baytar mektebi tedris heyetine alınmıştır. Bu Ahmet Efendi önce ziraat mektebinde talebe iken mektebin kapatılması üzerine Harbiye'ye nakletmiş, orada baytarlık derslerini takip eylemişti.

Harbiye'de açılan ilk baytar sınıflarının tahsil müddetleri dört sene idi. Bu sırada birinci sınıfta on, ikinci sınıfta ancak üç talebe vardı. Baytar sınıflarına önceleri askerî idadiden Harbiye'ye geçenler arasında kur'a ile talebe seçilirdi. Kendi isteğiyle baytarlığa rağbet gös-

---

Arapların **baytar** kelimesinin; mütehassısların gördükleri tıbbî ve sıhhî işlerle münasebeti görülmiyerek terkedilip yerine Frenklerin **Veteriner** tâbiri alınmıştır.

Bu kadarcık bir değişiklikle baytarlık nalbantlıktan kurtarılmış ve yükseltilmiş oldu mu, olmadı mı? Orasını baytarlar söylesinler!

terenler azdı. Harbiye'deki baytar talebeye de birinci ve ikinci sınıflarda piyade bölük talimleri yaptırılır, üçüncü ve dördüncü sınıflarda süvari talimatnamesi kâmilen okutturulurdu. Sene sonunda ise baytarî bilgilerden başka süvari talimleri ameliyat ve nazariyatından da imtihan ettirilirlerdi. İşte bundan dolayıdır ki ilk zamanlarda baytar sınıflarının muallimlerinin çoğu harp zabiti idiler. Meselâ adı geçen Ahmet Efendi hem Harbiye hem Baytar sınıflarına ayrı ayrı muallimlik ederdi.

Tıbbiye mektebi ile Harbiye'nin idareleri birleştirildiği sırada oradaki hocaların bir çoğu baytar sınıflarında da tedrisatta bulundular. Bu suretle baytarlık tababete bir derece yaklaşmış oldu.

Askerî Rüşdiyeler açılmadan önce ve açıldıktan 1302 (1848) senesine kadar baytar talebesi de Gülhane'deki Tıbbiye idadisinin mahreç sınıflarında okurlardı. Oradan Tıbbiye idadisine giderler ve Tıbbiye idadisini bitirdikten sonra da Harbiye mektebindeki baytar sınıflarına geçerlerdi.

1302 (1884) da Eyüp'te açılan **Baytar Rüşdiyesi** hakkında biraz sonra Askerî Rüşdiyeler bahsinde izahat verilecektir.

1306 (1888) de Harbiyede tahsil görmekte olan baytar talebesi Askerî Tıbbiye mektebine naklolundular. Buradan şahadetname alanlar Harbiye'de olduğu gibi sani mülâzimlik ile çıkacaklardı. Bunlar Beyoğlu'nda Taksim kışlasındaki Baytar Ameliyat mektebinde bir sene staj yaparlardı. Fakat yine bu sene içinde baytar talebesi tekrar Tıbbiye'den Harbiye'ye nakledildi. 1307 (1889) da şahadetname alan baytarlar yüzbaşılıkla çıktılar.

Bu zamanlarda Belçika'dan getirilen baytar Dezutter birkaç sene kadar seririyatlarda askerî baytar mektebi son sınıflarına amelî tedrisatta bulundu.

1314 (1896) senesi baytar mektebi için bir yenilik devrinin başlangıcı sayılır: 1310 (1892) den itibaren birer sene aralıkla Harbiye'de bulunan baytar sınıflarının birincileri arasından ayrılan Adil, Mehmet Nurî, Hayrettin ve İsmail Hakkı Efendiler Fransa'da Alfor baytar mektebine gönderilmişlerdi. Bu Efendiler orada dört sene okuduktan sonra İstanbul'a dönmüşler ve her biri birer derse muallim tayin olunmuşlardır. Bu tarihten sonra baytar sınıfları ders programlarında büyük tadilât yapılmıştır.

Baytar mektebi tedrisatını kronolojik bir tarzda takip lâzım gelse birbirinden farklı üç büyük devre göze çarpar :

1 — Mektebin kurulduğu 1265 (1849) tarihinden Fransa'da tahsillerini bitirip gelen gençlerin işe başladıkları 1314 (1896) senesine kadar geçen zaman ki buna **ilk devir** deniliyor, 47 sene sürer. Bu devirde tedrisat başlıca askerler ve hekimler tarafından yapılmıştır.

2 — Fransa'da tahsillerini bitirip İstanbul'a gelenlerin burada Alfor Baytar mektebi programını aynen tatbika muvaffak oldukları zaman ki buna da **yenilik devri** deniliyor. Yukarıda adları geçen gençler bu devrin seçilmiş simalarıdırlar.

3 — Askerî tıbbiyesiyle birleşmiş olan Baytar mektebinin oradan ayrılarak müstakil bir idareye tâbi bulunduğu zaman ki 1328 (1910) dan Cumhuriyet devrine kadar gelen sekiz, on senelik bir devirdir. Buna da **yeni devir** deniliyor. Bu devirde programlar sivil mektepler, bilhassa liseler programına uydurulmuş ve tedrisat beş seneden dört seneye indirilmiştir. Yine bu devirde on beş çalışkan genç baytar Almanya ve Avusturya'ya tahsile gönderilmiş ve bundan baytarlık mesleği çok istifade etmiştir.

Baytar mektebinin bundan sonraki terakki ve tekâmül safhaları diğer devirlerin veya senelerin askerî mektepler kısımlarında ve biraz da mülkiye baytar mektebi sırasında izah edilecektir. [2]

ASKERÎ SANAYİ İDADİLERİ TEŞKİLİ :

Bu kitabın birinci cildinde Tophane'de bir mektep bulunduğunu yazmış ve bu cildin Mektebi Harbiye'ye ayrılan kısmında da en sonra **Tophane Harbiyesi** adını alan bu mektebin 1265 tarihinde Mektebi Harbiye ile birleştirildiğini kaydetmiştim.

Fakat Tophane fabrikalarında hem okumak, hem de sanat öğrenerek orada çalışmak üzere genç elemanlara olan ihtiyaç hiçbir zaman eksilmemiş olduğundan 1279 (1862) senesinde Tophane'de yeniden **idadiye bölükleri** adiyle iki sanayi alayı kurulmuştur. Bugün Kırıkkale'de bulunan Askerî Sanayi mekteplerinin anası olan bu müessese hakkında Tophanei Amire meclisi tarafından yazılmış olan 21 Muharrem 1280 ve 25 Haziran 1279 (1862) tarihli mazbata **San'at** ve **Kitabet** meslekleri hakkında dikkate değer bazı mütaleaları havi görüldüğü ve devrin zihniyetini tesbit ve izah ettiği için aynen kitaba koyuyorum :

«... Nev'i şerifi insanın mevaddı intiaşı... kendi içtihadı vasıtasiyle husule gelmek muktazayi usuli hilkatten olduğu cihetle kuvvei içtihadiyenin âleti sırfı mesabesinde bulunan fünun ve sanayiin ne derece-

[2] Mehazler: Mir'atı Mektebi Harbiye ve Nevsali Baytarî, Suphi Etem. İstanbul. Agop Matyosyan M. 1334.

lerde ehem ve elzem olduğu varestei külfei iş'ar ve ifham ve memaliki mahrusei cenabı mülûkâne ahalisinin fartı zekâvet ve fetaneti dahi teslimgerdei cümlei enam olmak mülâbesesiyle bu diyari mahsuldar içinde ahalii merkumenin alelumum maliki servet ve iktidar olmaları lâzım gelirken bir takımı zaten bîvaye güruhunden olarak çocuklarının hüsni terbiyesiyle tahsili fünun ve sanayi etmeleri yolunda sarfı iktiza eden akçeyi tedarük ve itaya muktedir olamadıkları ecilden bu makulelerin çocukları evkati azizelerini beyhude geçirip bilâhare **Elveledü sırrı ebihi** [3] mezayasına masadek yani pederleri gibi sabahtan akşama kadar **hizmeti şakka ile** meşgul oldukları halde ancak bir lokma ekmek parası kazanmağa muvaffak olarak âlemin lezzeti asayiş ve aramışından dûr ve mehcur olmakta ve bir takımı dahi ashabı servet ve iktidardan iken hayfaki esbabı saadet ve mamuriyeti seçemiyerek **tariki kitabetten gayri bir yola** imalei nazar eylemediklerinden bunların çocukları da bu sebeple sermayei saadeti dünyeviyyeden mahrum kalmakta olmağın işbu haller gittikçe terakkii zarureti istilzam ederek vakten minelevkat taayyüşi umumiyye bütün bütün hidematı şakkaya münhasır olarak hayalatı mucibi esefibal olmakta bulunmuştur.

... Padişahımız Efendimiz hazretlerinin asrı ma'delet hasrı hümayunları ki milleti muhteremei Osmaniyenin en saadetli zamanıdır, bu zamanı feyz nişan içinde her hususun ıslahatı icabiyesi icra olunupta bu maddei mühimmenin ziriperdei nisyanda kalması asla caiz olamıyacağı aşikâr ve fabrikai hümayunlar ise umum için bir dârüssanayi meabesinde bulunduğu derkâr idüğinden sanayi alaylarına mensubiyyetle levazimi cihadiye ve askeriye imalâtında istihdam olunarak... lâyıkiyle tahsili sanat ettirilmek için şimdilik müceddeden **idadiye bölüğü** tertip ve küşat olunmasiyle bu bölüklerin neferatının şeraiti mahsusa ile **Dersaadet ahalisi çocuklarından alınması** meyanei âcizanemizde münasip gibi mütalea kılınarak.. mezkûr bölükler neferatına asakiri şahâne misillû tayinat ve elbise ve yalnız yirmi kuruş maaş ita kılınacağından işbu tayinat ve elbise bahasiyle maaşatın mezkûr bölüklerin mensup oldukları alaylar mercileri muhassasatından tesviyesi muvafiki hal ve maslahat olacağı...»

IDADİİ UMUMİİ ASKERÎ TEŞKİLİ :

1281 (1864) de her mektepte ayrı ayrı idadi bulundurmaktansa bunların hepsini birden bir binada toplamak ve yetiştirmekte birçok

---

[3] Bu Arapça cümlenin doğrusu **Elveledü sınvı ebihi**'dir. Sınv; filiz mânasına gelir. Bu takdirde çocuk babasının filizidir demek olur. Burada çocuk babasının sırrıdırın manası ve münasebeti yoktur. Filiz nasıl büyüyerek ağaç olursa, çocuk da büyüyerek baba olur, babasının yerini tutar demektir ki yakışık alan da budur.

faydalar ve tasarruflar görülerek Galatasaray'ı binası bir **idadii umumîi askerî** ittihaz edilmiş ve aynı zamanda mühendishane (topçu) idadisinden boş kalan yere de bu idadilerin ihtiyat sınıfları nakledilerek **Mahreci Mekâtibi Askeriye** adı altında orada dört sınıflı bir de **Umumî Rüşdiye Mektebi** açılmıştı.

1284 (1876) da yerinde bir sivil idadii umumî açılmak maksadiyle Galatasaray'daki idadîi umumîi askerî dağıtılarak kısmen Kuleli kışlası idadîi umumî ittihaz edilmiş ve Bahriye idadisi Heybeli'ye gitmiş ise de Mahreci Mekâtibi Askeriye Hasköy'de tedrisata devam etmiştir:

ASKERÎ RÜŞDİYELERİN AÇILMASI :

Paris'teki Mektebi Osmaniden - ona ayrılan kısımda anlatıldığı gibi - arzu edilen fayda elde edilemiyerek lâğvedilip yerine 1292 (1875) de dokuz **Askerî Rüşdiyesi** açılmış ve bundan sonra Mahreci Mekâtibi Askeriyeye de lüzum kalmıyarak lağvolunmuştur. Yine de bu sene içinde - bu kitapta ona ayrılan kısımda anlatıldığı üzere - askerî mekteplere sivil muallim yetiştirilmek ve asker muallimlerden orduda istifade olunmak üzere **Menşei muallimin** adiyle çok faydalı bir mektep daha açılmıştır.

İşte askerî rüşdiyeler açıldıktan ve ordu merkezlerindeki idadiler de talebe yetiştirmeğe başladıktan sonra askerî tedrisat :

1 — Rüşdiye (ilk), 2 — İdadiye (orta), 3 — Harbiye (lise), 4 — Erkânı Harbiye (yüksek) olmak üzere tam derecesini bulmuş ve süvari, baytar, topçu gibi şubeleri de ihtisas kısımlarını teşkil etmiştir.

Askerî mekteplerin bu suretle tekemmülünün yalnız askerî tedrisata değil sivil maarife de büyük yardımları olmuştur. Nitekim 1263 (1864) ten sonra açılan sivil rüşdiyelerle 1289 (1872) den sonra açılan idadiler de ve başka yüksek meslek ve ihtisas mekteplerindeki derslerin birçoklarını da bu asker mektebinden çıkan hocalar okutmuşlardır. Hele 1289 (1872) de açılan Darüşşafaka kâmilen bu asker muallimler tarafından idare edilmiş ve okutulmuştur.

TOPÇU MEKTEBİ ISLAHATI :

Askerî mekteplerde Harbiye, İdadiye, İhtiyat veya Rüşdiye sınıfları ayrıldığı ve bu mekteplere daha iyi bir şekil verildiği sırada mühendishanede de bir kımıldanma oldu. Avrupa'da tahsil görenlerden Bekir Paşa bu mektebe nazır ve müdür olunca «Mühendishanei mezkûrun asıl sebebi teşkil ve tesisi : Fenni remy ve lâzım ve istihkâmatı hafife ve cesime ve topçuluğa müteferri fününi lâzımei sairenin tedris ve talimi» olduğunu bir lâyiha ile hükûmete bildirerek mühendishane-

yi bir **Topçu ve Mimar mektebi**'ne kalbettirmiş, mevcut talebe **Harbiye** ve **İdadiye** sınıflarına ayrılmış ve ders programı da ona göre yeniden tertip olunmuştur.

Mir'atı Mühendishanenin yazdığına göre :

«... Elhaletü hazihi mevcut olan mülâzimin yani ihtiyat sınıfı yine mühendishanede olmak üzere **Mektebi İdadiye** add ve itibar olunup Arabî, Farisî, Tarih, Coğrafya, Hesap, Hendese ve bir miktar Cebir tahsil etmeleri ve neferlerin yani talebenin adedi topçu mektebi şakirdanından beher sene alaylara çıkacakların adetlerine göre mukayese olunarak olveçhile icap eden miktarı yani topçu mektebi 100 neferden ibaret olursa Mektebi İdadîi mezkûr dahi 100 nefer şakirdi havi olması ve beher sene topçu mektebinden alaylara çıkan mimarlık ile ihraç olunanların yerine işbu mektebi idadiden bilimtihan ulûmi mezkûreyi kâmilen tahsil etmiş olanları ahzolunup birinci sene şakirdanı mesleğine ithali ve bunlara mucibi şevk ve gayret olmak üzere senede birer kat elbise ve günde yarımşar okka ekmek ve ayda yirmişer kuruş aylık tahsis olunmuştur.

Yine bu eserin verdiği malûmata göre :

1264 (1847) senesinde yapılan teşkilât nizamnamesini tatbikan mektep binası genişletilmiş, dersler tensik, tadil ve tezyit olunmuş ve talebeye de güzel bir çekidüzen verilmiştir.

Meselâ ötedenberi Mühendishanei Hümayunda neharî olarak rabı, salis, sani ve evvel adlariyle 100 nefer şakirt ve 50, 60 kadar da mülâzim denilen maaşsız ihtiyat sınıfı bulunmakta idi. Bu 100 nefer şakirt 15, nihayet 20 yaşlarında olmayıp kimisi 30, kimisi 40 ve kimisi 50, belki daha ziyade yaşta idiler.

Çünkü bunlar ötedenberi mühendislik ve kalfalıkla Dersaadet ve taşra ebniye işlerinde istihdam olunup hizmetleri bitince Mühendishaneye devam ederlerdi. Nitekim zamanımızda (Mir'at muharririnin zamanında) ordularda ve fırka merkezlerinde müstahdem erkânıharbiye ümera ve zabitanının nasılki asıl mercii erkânıharbiyei umumiye dairesi ise bu mühendislerin de merci ve melcei Mühendishane idi. Mektebin bu seferki tensikatından maksat ise usuli cedide üzere fenler okutturulup yeni mermilerin ahvaline ve zamanın terakkiyatına aşina zabit yetiştirmek hususu olduğundan ve yaşları tahsil zamanını tecavüz etmiş olan kimselerin bu misillû fününî dakikayi tahsil eylemeleri elbette gençliğe nazaran müteassir bulunacağından tabiî mektepçe bu 100 nefer şakirt içinden tahsile elverişli olanların seçilmesine lüzum görüldü. Binaenaleyh bunların en müsteit ve gençleri ayrılarak

mektebin topçu ve istihkâm sınıfları **Harbiye sınıfı** adiyle teşkil olundular. Bu talebe 1265 senesi tensikatından itibaren geceleri mektepte kalıp ve sırasiyle ders okuyup nizami mevzuu üzere neşet eden Efendilerdir. Bu sırada kalan şakirdandan 14 neferi ayrılıp Tophaneye gönderildi. Bunlar bölük ve tabur talimini orada öğrenip biraz sonra kendilerine binbaşılık rütbesi verildi.»

Diğer kalan şakirdan dahi **sınıfı atik** adiyle bir sınıf teşkil ettiler. Çünkü bunların yaşları talebeliğe müsait olmadığından mühendislik ve saire gibi dışarda bir iş çıkınca gönderilir ve yalnız gündüzleri mektepte bulunurlardı.

Bu sınıfı atik mesleklerince kıdemli ve emektar bulundukları cihetle haklarında bir âtıfet olmak üzere itibarî olarak bazılarına kolağası ve bazılarına yüzbaşı maaşı ve tayini verilirdi. Bunların mevcudu 25 le 30 arasında idi. Zamanla bu sınıfın da arkası alındı ve bazıları da sınıfı harbe nakledildiler..

İşte bu tarihlerde mektepteki muallimler arasında da teşkilât yapılarak sayıları çoğaltılmış ve aynı zamanda Avrupa'dan da «Ulûmi riyaziye ve fünuni askeriyece dirayeti müsellem» muallimler getirilerek bu mektebin de ötekiler gibi terakkisine çalışılmıştır.

Mir'atı Mühendishane bu muallimlerin adlariyle hizmetleri hakkında izahat verir.

Mühendishaneye tahsis olunan kısımda da yazıldığı gibi 1281 (1864) te bu mektebin idadisi Galatasaray'daki umumî idadiye ve 1288 (1871) de Harbiye sınıfı Mektebi Harbiye'ye nakledilmiş, boş kalan bu bina **Mahreci Mekâtibi Askeriye** olmuştur.

ASKERÎ TIBBİYE MEKTEBİ ISLAHATI :

Askerî mekteplerin bu kalkınma ve yenilenme senelerinde Tıbbiye mektebi de: Tıbbiye, idadiye, ve ihtiyat yahut rüşdiye teşkilâtında, programların ıslahında, Avrupa'dan muallim getirtme işinde, tedrisatın Türkçe yapılması meselesinde ve nihayet Avrupa'ya talebe göndermek hususunda ötekilerden geri kalmamış ve fazla olarak 1286 (1869) senesinde Haydarpaşa Askerî hastahanesinde bir de **Ameliyat** ve **Tatbikat Mektebi** açılmıştır. Bu mektep hakkında bu kitabın üçüncü cildinde **Gülhane Askerî Tababet tatbikatı Mektebi** bahsinde ayrıca izahat verilecektir :

HARBİYE MEKTEBİ ISLAHATI :

Askerî mekteplerin başında bulunan Harbiyenin Avrupa mektepleri derecesine çıkarılması için düşünülen çareleri gösteren şu 4 Şaban 1291 (1874) tarihli vesikayı aynen kitapta bulunduruyorum :

Mektebi fünuni Harbiyei Şahânede tedris olunagelen fünuni mütenevvianın bilcümle Avrupa düveli muazzaması mekâtibi harbiyesiyle mektebi mezkûr programları beyninde bir dereceye kadar tefavüt bulunacağından onların programlarına mümkün mertebe tatbika medar olmak ve daha ziyade istifade kılınmak üzere Mektebi Harbiyede tedris olunan hikmet ve kimya ve hendesei resmiye derslerinin ciheti umuiyesinin ve mebaniyülinşa ve tarihi umumî derslerinin sülüsünün mekâtibi idadiyeye nakledilmesi ve şu kadar ki taşra mekâtibi idadiyesinde bu dersler için hoca ve alelhusus hikmet ve kimya için alât ve edevat tedariki müşkül olduğundan şimdilik Harbiye'ye nakledilecek taşra idadi dördüncü sene şakirdanının Dersaadet idadisine celp ile cümlesinden mürekkep bir sınıf bitteşkil hikmet ve kimya ve hendesei resmiyye derslerinin sınıfı mezkûra kıraat ettirilmesi ve talimi fenni sebahatin mekâtibi askeriye şakirdanına tedrisi muktazayi nizamından olduğu ve Kuleli kışlasının dahi münasebeti mahalliyesi bulunduğu cihetle bu dersin işbu sınıfta dahi bu seneden itibaren gösterilmesi ve yalnız Mektebi Fünuni Harbiye'de on ders hikmeti askeriye, on beş ders kimyayi askerî ve yedi ders hendesei askeriyeden ibaret olmak ve mecmuu 32 dersi havi bulunmak üzere Mektebi Harbiye birinci senesinde haftada birer ders gösterilmesi hususlarına karar verildiği gibi derslerin mufassal programları dahi bittatbik lüzumu mertebesinde tadil ve ıslah edildiği ve erkânıharbiye şakirdanı şimdiye kadar Mektebi Fünuni Harbiye dördüncü senesinden tefrik olunagelmekte ise de şakirdanı merkumeeye çent senedenberu şeref taallûk eden iradei seniyye mucibince tamamî ve tafadulî ve hendesei halliyye ve onlara tatbikan fünuni âliye irae kılınageldiğinden ve fünuni mezkûrenin riyaziye derslerine taallûki tammî olup usuli hazıra hükmünce şakirdan dört seneden sonra metrûk olan riyaziyeye betekrar iptidar edegeldiklerinden ve bu ise emri tedrisi tas'ib eylediğinden fünuni riyaziye bilâinkıta tedris ve dersler yekdiğerini bir silsilei tabiiye ile takip için erkânıharbiye şakirdanının birinci sene derslere bed'inden evvel tefrikiyle cedveli mahsusu mucibince tedris ve yine bazı dersleri sunufi saire ile beraber talim eylemeleri ve ilerude sunufi sairei ihtiyatiye ile birlikte ilğa kılınmak üzere Dersaadet mektebi idadi birinci senesinin dahi Hasköy'de vâkı Mahreci Mekâtibi Askeriye'de tevkifi hakkında mektebi mezkûr meclisi maarifi tarafından tanzim olunan mazbata mekâtibi askeriye nezareti behiyyesinin tezkeresiyle beraber Dâri Şûrayi Askeriye ledelhavale keyfiyet lâzım gelenler dahi hazır olduğu halde tetkik ve müzakere olundukta sureti maruzanın kabulü mekâtibi mezkûre şakirdanının emri tahsilince bir derece daha husuli terakkiyatı ve masrafça tasarrufatı mucip olacağı tahakkuk ederek mucibince icrası tensip kılınmış olduğundan badehu iktizayi hal ifa olunmak üzere key-

fiyetin canibi seniyyülcevanibi hazreti vekâletpenahilerinden istizanı harbiye dairesinden ifade olunmuş olmağla...

BAHRİYE MEKTEBİ ISLAHATI :

Bahriye mektebinin en son aldığı şekli gösteren 21 Mart 1291 (1874) tarihli şu mazbatayı aynen dercediyorum :

«Mektebi Bahriyei şahâne şakirdanının tahsilâtı fenniyelerini matlûp veçhile mertebei kemale isal eylemek ve bu suretle donanmayı hümayuna zamanın ilcaatiyle mütenasip evsafta zabitan yetiştirilmek üzere iktiza eden ıslahatın bilmüzakere arzı ve ifadesi zımnında teşkil buyurulan komisyonumuzda mektebi mezburun şimdiki usulü tedrisiye ve nizamatı dahiliyesi nazarı tetkikten geçirilerek ihtiyacatı hakikiyesiyle müvazene olunduktan Esasen husulü matlûbun temini derslerin tertibatiyle nizamatı dahiliyeye ait bazı nevakısın ikmalini dâi görünüp bu iki maddeden evvel beevvel derslere müteallik icraatın tacili mertebei vücubde bulunmasına binaen nizamnamei dahilisi dahi bir taraftan tanzim kılınmak üzere zikrolunan usulü tedrisiyenin tertibatı hakkında cereyan eden müzakeratın temyizgâhı hidivanelerine arz ve beyanına müsaraat olunur.

Nezdi âlii dâveri efhamilerinde tariften müstağni olduğu üzere mektebi mezburun bahriye sınıfları şakirdanının müddeti tahsiliyeleri dört seneden ibaret olarak bu müddetin iki senesi mektepte tahsili fünuna, diğer iki senesi ameliyatı bahriyenin her şubesini görmek üzere talim sefinei hümayuniyle denizde seyrüsefer etmeğe mahsus olup halbuki şakirdana tedrisi lâzım gelen fününu bahriye nazariyatının sureti mükemmelede tahsiline mektepte bulundukları iki sene müddetin kifayet etmemesinden dolayı şakirdanın tahsilâtı ilmiyeleri bittabi nakıs bir derecede kaldığından badema fününu lâzıme mükemmelen tahsil ettirilmek için şakirdanın üç sene müddet mektepte tedris olunarak dördüncü sene bilimtihan talim sefinesine verilmesi ve şimdiki gibi iki sene dahi sefinei merkumede ameliyat gördükten sonra Donanmayı Hümayuna çıkarılmaları ve fakat usulü hazıra icabınca bahriye sınıfları şakirdanı talim sefinesi müddetinin hitamında **Mühendisi evvel** rütbesiyle Donanmayı Hümayuna çıkıp bir sene mürurunda **mülâzim** nasbolunduklarına ve Mektebi Harbiyei Şahâne talebesinin müddeti tahsiliyeleri üç sene olup bu müddetin tekmilinde **mülâzimi sani** rütbesiyle alaylara verilegeldiğine nazaran bahriye şakirdanının zaten anlardan bir sene ziyade olan müddeti tahsiliyelerinin şimdi iki seneye iblâğında Mektebi Harbiye'ye tatbikan kendilerine mükâfat gösterilmezse bu suret emritahsilde bâisi füturları olacağından bademe talebei berriye ve bahriye mükâfat hususunda dahi seyyan tutulmak

üzere bahriye sınıfı şakirdanının tertibi cedit veçhile üç sene mektepte tahsili fünun ederek imtihan verdiklerinde nizamnameye tatbikan **mülâzimi sani** rütbesiyle talim sefinesine çıkarılıp iki sene dahi o rütbe ile sefinede ameliyat gördükten sonra **mülâzimi evvel** rütbesiyle Donanmayı Hümayuna ihracı ve bir sene dahi bölüklere verilmiyerek mühendislik hizmetinde istihdam olunmaları ve fennî makine ile inşaiye şakirdanının sınıflarına ait olan fünun için bahriye takımından bir sene müddet ziyade mektepte tedris olunmaları tahti mecburiyette bulunduğundan bunların da müddeti tahsiliyeleri olan üç senenin hitamında bahriye sınıfları gibi **mülâzimi sani** nasbiyle bir sene daha mektepte tedris olunmaları ve berminval maruz işbu makine ve inşaiye sınıfları şakirdanının talimine memur oldukları fününu âliyenin tahsili düşvar olduğu ve daireleri dahi vüsatsiz bulunduğu cihetlerle kendilerinin tahsile teşvik ve tergipleri zımnında bahriye sınıfı şakirdanına nisbetle bir derece daha mümtaz bulundurulmaları lüzumunun mütaleasiyle bunların mektepten **mülâzim** rütbesiyle mensup oldukları dairelere çıkarılması mukaddema nizama raptolunmuş olduğundan nizamı mezkûr ahkâmının dahi kemakân mer'ülicra tutulması ve bir de mezkûr iki sınıfın tariki tefeyyüzleri berveçhi muharrer pek de vâsi olmadığından senebesene idadıyeden bu sınıflara şakirdan tefrikinde isteklileri bulunmadığı ve her istiyenden bu sınıflara mahsus riyaziyeyi âliye ve tatbikatı gibi ziyadei istidada muhtaç olan fününu telâkkiye kabiliyetli şakirdan dahi edinilemiyeceği bedihi idüğinden hem erbabı istidattan olmak hem de istekli bulunmak üzere mezkûr sınıflara sureti aharla şakirdan tedarik ve ahzı teemmül edildikte çünkü Tersanei Amire fabrikalarının **haddad** sınıfları idadiyesinde bulunan şakirdandan zeki ve fününu âliyeyi talime kabiliyetli her zaman makine sınıfına icap edecek sekiz ve inşaiye sınıfına dahi üç nefer ki cem'an bir nefer şakirdin bu seneden itibaren ol veçhile **haddad** idadiyesinden [4] ve bir sene ameliyatı haddadiyye görmüş ve sinleri de on

---

[4] **Haddad** demirci demek olduğuna göre demircilik ve demir işlerini öğrenenlere mahsus mektebe **Haddadhane** adı verilmiştir. Fakat sonraları gerek resmî kayıtlarda, gerek halk arasında bu tâbir **Haddehane**'ye çevrilmiştir.

Hadd kesici, kesen veya keskin mânasınadır. **Hadde** bunun müennesidir. Madenî levhaları kesen makineye bu ad verilmiştir.

Haddadhane ile **Haddehane** ayrı birer müessesedir. Birisi bir mektep, ötekisi bir kesme makinesinin bulunduğu binadır. Bunun hakkında Deniz Okulumuz adındaki risalede (sayfa 39) şu malûmata rastlanmıştır:

«Yelken gemilerinin bakırla kaplanmasını en evvel İngilizler yaptılar, sonra Fransızlar da kabul ettiler, birinci Abdülhamit zamanında Cezayirli Hasan Paşa'nın delâletile getirilen Fransız mühendislerinin tavsiyesile Türk harp gemileri de birer birer bakırla kaplanmağa başlandı. İkinci Mahmut devrinde bakır levha yapmak için hadde makinesi getirildi. Evvelce bu iş elle yapılırdı. Bu suretle **Haddehane** fabrikası kurul-

beşi tecavüz etmemiş takımdan olarak usulü mukarreresine tatbikan tefriki ve fakat işbu iki sınıfa idadiye şakirdanı müstaiddanından talip bulunduğu halde anların dahi ahz ve kabulüne cevaz gösterilmesi ve dairei nizamiyece küşadı derdest bulunan **Mekâtibi Rüşdiyei Askeriye** nizamına muvafık olmak ve umum mekâtibi askeriye nezareti tahtı idaresinde bulunmak ve bahriye zabıtanı etfalinin yetiştirilmesine medar olmak üzere münasebeti mevkiiyesi cihetiyle Tersanei Amire tarafından Kasımpaşa'da **Mektebi Rüşdiyei Askeriye** küşat olunarak mezkûr makine ve inşaiye sınıflarına tefrik olunacak şakirdanın bu rüşdiyeye verilip orada mükannen olan dersleri gördükten sonra usulü veçhile idadiyeye alınması ve bilcümle mekâtibi idadiyei askeriyenin usulü tedrisiyeleriyle programlarının neseki vahit üzerine cereyan ve devamı fününun terakkiyatını istilzam edeceği gibi terbiyei askeriye ve nizamatı cariyelerinin idarei vahide tahtında bulundurulması dahi tasarrufatı hazine ve inzibatı idareyi müstelzim olacağından ve mektebi Harbiye idadiyesinin vüs'atı hazırası dahi bahriye idadisi şakirdanını istiaba kâfi bulunduğundan binaenaleyh zikrolunan idadiye sınıflarının dahi bu sırada **Mektebi İdadii Umumî**'ye ve anlardan gayri sınıflar şakirdanının da alettedriç ilgası mukarrer olan **Mahreci Mekâtibi Askeriye**'ye nakil ve kalbolunması ve Mektebi Bahriyeye ahzolunacak şakirdanın Mektebi İdadîi Umumiye ithal olunmak arzusu bulunan efrat, şakirdanın isteklûlerinden ve idadiye kabul imtihanını verebilenlerin tefrik ve intihap olunarak miktarının dahi elli neferi tecavüz etmemesi hususları Mektebi Bahriyeden evsafı matlûbede zabitan yetiştirilmesini ezher cihet teshil edeceği ve teşkil olunacak mektebi rüşdiyeye mektebi bahriye mevcudundan verilecek hoca ve saire muhassasatından başka sarfına lüzum görünecek mebaliğin dahi hazinei bahriyeden tesviyesi lâzım geleceği cihetlerle bu esaslar üzerine mektepte kalacak bahriye sınıflarına tedris olunacak derslerin programı bittanzim manzuru maâlimüşürü Hidivi âzamileri buyurulmak üzere matviyyen arz ve takdim kılınmış ve mezkûr programda tertip olunan derslerin ehemmiyetine göre hakkiyle şakirdana tedrisi: muktedir hoca ve muallimlere muhtaç olduğundan mevcut olan hocalardan fününu müret-

---

du. Abdülâziz devrinde fabrikalar çoğalınca bunlara işçi ve usta yetiştirmek üzere **Haddehane** = Çarkcı ameliyat mektebi açıldı. **Hadde fabrikaları yanında olduğu için Haddehane denilirdi.** Bu mektebe girenler gündüzleri fabrikalarda çalışırlar, geceleri bir veya iki nazarî ders görürlerdi. Meşrutiyetin ilânından sonra deniz kadrosunun daralması üzerine mektebe yeni talebe alınmayıp her sene birer sınıf azaltılarak mektep nihayet lâğvedildi.»

Haddadhane demir işlerini öğreten bir mektebe en yakışan bir ad olduğundan bunun lûgat mânası düşünülmiyerek **Haddehane**'nin yanında olduğu için bu adı almış olduğu hakkındaki işbu mütalea şüphesiz ki doğru sayılamaz.

tebeye tefrik olunanlardan maada noksan görünenlerin bazılarının burada zabitanı askeriyeden ikmal edilmesi ve ehemmiyetli ders için lâzım gelen **İngiliz muallimleri**'nin dahi İngiltere'den celbolunması tabiatı maslahat icabından bulunmuş olmakla mütaleatı maruza nezdi ulyayı dâveri ekremilerinde karini tavsip buyurulduğu halde mevaddı mebhusenin nizam ittihaziyle işbu doksanbir senesinden itibaren icrayi fiiliyatına iptidar olmak üzere İngiltere'den celbolunacak muallimlerin evsafı matlûbede olarak serian celbi ve idadiye sınıflarının dahi Mektebi idadii Umumiye nakil ve kalbolunmaları zımnında...»

Bu mazbatanın altında 8 muallimin imzası vardır. İkisi İngilizdir. Ve böylece yapılmasına irade çıkmıştır.

2. MÜLKİYE RÜŞDİYELERİ

1263 (1847)

1254 (1838) de açılan Mektebi Maarifi Adliye ile Mektebi Ulûmi Edebiyye 1263 (1846) senesine kadar öylece devam etti. Bu müddet içinde başka hiçbir mektep açılamadı. Halbuki beklenen bu değildi. Esasen bu mektepler medreselerden pek de üstün bir tedris usulü takip etmiyorlardı. Başlarında bulunan İmamzade Esat Efendi de medrese yetiştirmelerinden birisi olduğu için onun kafasından başka türlü bir yenilik de çıkamazdı.

Beklenen yenilik ancak Garp kültürü almış ve Garbi görmüş kimselerden gelecekti. Nitekim de öyle oldu. 1261 (1845) de Babıâli'de sekiz kişilik bir komisyon kurularak mektep işleriyle daha esaslı surette uğraşılmağa başlandı. Bu komisyona Melekpaşazade Abdulkadir Bey riyaset ediyordu. Bu zat 1241 (1825) de dağıtılan **Beşiktaş Cemiyeti İlmiyesi**'ni kuranlardan ve o yüzden sürgüne gidenlerden, o kadar âlim olmamakla beraber açık fikirli bir adam olduğu gibi komisyon âzası arasında Avrupa'da tahsil görmüş olan Mektebi Harbiye müdürü Emin Paşa ile Babıâli mütercimi evveli Keçecizade Fuat Efendi (Paşa) gibi Garp dil ve kültürünü bilenlerin de bulunması muvaffakiyet âmillerinin başlıcası sayılır.

O zaman bu mesele hakkında neşrolunan resmî bir tebliğde «Kenduleri malûmatı kâmile ve mütenevvia edbabından olmalariyle bu maddenin esas ve teferruatına dair keyfiyyatı lâzıme ve nafiayı biletraf müzakere ettikleri» beyan olunmaktadır.

Bu komisyon önce sıbyan, sonra rüşdiye mekteplerinin «usuli diniyye dairesinde umum nas için öğrenilmesi zarurî olan ilim ve fenlere mekseb olacak bir tarzda ve zamanın ihtiyacına uygun surette tanzim ve ıslahını ve daha sonra yatılı olmak üzere bir Darülfünun tesisini ve bu mekteplerin nizamlarını, talimatlarını ve programlarını yapmak üzere bir maarif meclisi kurulmasını» teklif etmiş ve bu teklif hükûmetçe de kabul ve tasvip olunarak 1262 (1841) de demin adı geçen Emin Paşa'nın reisliği altında 6 âzadan mürekkep bir **Meclisi Maarifi Umumiye** kurulmuştur.

Bugünkü Türk kültürünün temel taşlarını atmak şerefini kazanan bu ilk meclisi maarifi umumiye âzasının adlarını şuraya kaydediyorum :

Emin Paşa reis	; Dâri Şûrayi Askerî reisi
Esat Efendi âza	; Nakibüleşraf, vak'anüvis
Sait Muhib Efendi âza	; Defter emini
Âli Bey âza	; Hariciye müsteşarı (Ali Paşa)
Mehmet Paşa âza	; Dâri Şûrayi Askerî âzasından
Hekim İsmail Efendi âza	; Reisületıbba (Mektebi Tıbbiye'nin ilk mezunlarından)
Fuat Efendi âza	; Divani Hümayun tercümanı (Fuat Paşa)

Bu mecliste aynı zamanda Hariciye Nazırı Reşit Paşa (Tanzimatın kurucusu) ile vezirlerden Mehmet Sadık Rifat Paşa'nın alâkadar olmaları da münasip görülmüş ve Recai Efendi (şair Ekrem Bey'in babası) meclisin kâtipliğine tayin olunmuştur. Daha sonra Hekimbaşı Abdülhak Efendi (şairiâzam Abdülhak Hâmid'in dedesi) ile kimyager Derviş Paşa da yine bu meclise memur edilmişlerdi.

Ne kadar münevver adam varsa hepsinden istifade edilmek istenildiği görülüyor.

1263 (1847) de **Mekâtibi Rüşdiye Nezareti** yerine **Mekâtibi Umumiye Nezareti ihdas** olunarak vak'anüvis Esat Efendi bu işin başına getirilmiş ve Sadaret mektubî kalemi mümeyyizi Farsça mütercimi Kemal Efendi de ona muavin verilmiştir. Ve işte bu tarihten itibaren İstanbul'da **Rüşdiye** denilen ilk mekteplerin temeli kat'î olarak atılmıştır.

Esat Efendi bir sene kadar bu memuriyette bulunmuşsa da esaslı bir şey yapamamış ve meclisi maarif reisi olan Emin Paşa da Rumeli orduları Müşiri olarak İstanbul'dan ayrılmış olduğu için muavin Kemal Efendi **Mekâtibi Umumiye Müdürü** ünvaniyle Emin Paşa'nın yerine geçirilmiş ve Hafız Vehbi Efendi adında birisi de Kemal Efendi'ye muavin verilmiştir. [1]

---

[1] Kemal Efendi'nin kimlerle birlikte çalışmakta bulunduğunu ve yenilik hususunda ne kadar mücadeleye mecbur olduğunu anlatabilmek için burada adları geçen iki zat, Esat Efendi ile Vehbi Molla hakkında birkaç fıkra nakletmek lâzım geliyor.

Bunlardan vükelâ dalkavuğu Vehbi Molla hakkında onu bizzat görmüş ve görüşmüş olan Balıkhane nazırı Ali Rıza Bey diyor ki:

Cevdet Paşa **Maruzat**'da der ki :

Tanzimatı Hayriyenin icrasiyle beraber maarifi umumiyenin neşrine dahi ikdam olunmak lâzımei halden görülmüştü. İptida bir meclisi maarifi muvakkat teşkil olundu. Bu meclisi muvakkatte terbiyei umumiye üç derece üzerine tertip olunmuştu ki **Mekâtibi Sıbyaniye, Mekâtibi Rüşdiyye** ve **Darülfünun** dereceleridir. Meclisi muvakkat buna dair üç kıta mufassal lâyiha kaleme alarak vazifesini ikmal etti. Ve bu lâyihaların ahkâmını icra için bir meclisi maarifi daimî teşkil olundu ve meclisin âzasından Kemal Efendi'ye **Mekâtibi Umumiye Ne-**

«Bu Vehbi Molla **Ebülenf** denmekle maruf idi. Zira burnu o kadar büyüktü ki emsali nadirdi.

Kendisi ilimden bibehre ve fakat ricali ilmiyye içinde müşekkel ve mülebbes bir kıyafette olup haddizatında fasıl ve mezemmete mail ve bilkaten asabî mizaç olduğundan dahil olduğu mecliste bir medhali münakaşa açar, hiddet buhranları arasında şuna buna atar, tutar, tecellütler gösterir ve zatına mahsus tavri tehevvüri gayet tuhaf ve eğlenceli olduğu için o asır vükelâ ve küberasının en makbul nüdemasından sayılırdı.. 1294 te öldü. Çamlıca'da Bektaşi tekyesinde medfundur.»

[Peyam — Sabah : On üçüncü asri Hicride İstanbul hayatı. 30 ve 31 Mayıs 1337]

Yine Vehbi Molla hakkında **on üçüncü asri Hicride Osmanlı ricali** makalelerinde (sayı 130) deniliyor ki:

Vehbi Molla Fındıklı sâkinlerinden ve Anadolu sadareti payelilerinden bir zat olup pek tuhaf idi. Kendisine **Ebülenf** yahut **Ebülburun** denilirdi. Zira burnu o kadar büyük idi ki emsali pek nadirdi. Hattâ bir gün bir mecliste oturuluyor ve Molla Efendi de hazır bulunur iken civarda bir yangın çıkar. Yerini anlamak için üst kat pencerelerinden bakarlar. Kimisi yangının uzak, kimisi yakın olduğunu beyan ettiği sırada Vehbi Molla da (burnumuzun dibinde) demesile zurefadan bir zat (o sizin burnunuzun dibinde) cevabını verir.

Vehbi Molla gayet temiz giyinir, beline kıymetli şal kuşanır ve tarzı telebbüsi ile herkese caka satardı. Gayet cahil olup ca'li olmaktan ziyade tabii olarak herkese kızar, sövüp sayar ve bu suretle hemmeclis olanları eğlendirirdi. Kendisini en çok kızdıranlardan biri de Bebekli Saip Bey merhum idi. Bir gün Vehbi Molla bermutad beline bağladığı kıymettar bir yarım top şalı göstererek böbürlendiği sırada Saip Bey yüksek sesle (Hey Yarabbi! Hey Yarabbi!) deyince herkes susup Saip Beyi dinlemeğe başlarlar. Saip de:

— İlâhî! Bedesten kapılarında şu herifi elinde şalı olduğu halde gelen geçene: «Aman Beylerim, efendilerim üç gündür açım, şu şalımdan başka bir nesneye malik değilim, Allah için olsun, ne verirseniz razıyım.» dediğini bana göster. Deyince Molla: «Vay kerata..» diye çubuğunu çekip Saip Bey'in üzerine yürür.

Esat Efendi'ye gelince: Bu zat Vehbi Molla'ya nisbetle âlimdir. Tarihî, içtimaî eserler yazmıştır. Nakibüleşraflık gibi yüksek bir memuriyette bulunmuştur. Devletin resmî tarihçisi olmuştur. Ve kıymetli bir yadigâr olarak da millete 5000 ciltlik zengin bir kütüphane bırakmıştır. Bütün bu meziyyetlerile beraber medrese zihniyetini de bir türlü bırakamamış ve tabiidir ki garplılaşmayı ve yeni mektepler açılmasını da kolaylaştırmak istememiştir. Yine bu zat sefaretle İran'a da gönderilmiştir. İşte orada iken yapmış olduğu bir gaf nihayet azline sebep olmakla beraber zekâsının ve incelik hislerinin de yoksulluğunu gösterdiği için memleket maarifi yeni kurulduğu zaman

zareti dahi ilâvei memuriyet kılındı. Bir Dârülmuallimin inşa olundu. Çünkü Kemal Efendi nümune olarak bir mektebi rüşdiyye küşad eylemiş olduğundan teksir olunacak mekâtibi rüşdiyyeye hoca yetiştirmek üzere bir Darülmuallimine ihtiyaç vardı. Fakat işin ortasından başlanmıştı. Zira meclisi muvakkatin kararına göre iptida mekâtibi sıbyan ıslah olunup sonra rüşdiyelere çıkılmak lâzım idi. Lâkin o zaman mekatibi sıbyan Evkaf Nezaretine merbut olmakla bu nezaret Kemal Efendi'nin mekâtibi sıbyana müdahalesine mâni olmuştu. Gariptir ki bir taraftan da Darülfünunun inşasına çalışılıyordu. 1262 (1845) de Serasker Riza Paşa'nın (Cihan Seraskeri) ikbalden düşüp Reşit Paşa Sadrâzam oldukta neşri maarife daha ziyade gayret ve ikdam gösterildi. Lâkin vükelâ arasında rûnüma olan şikak ve nifaktan naşi matlûp derecede terakkiyet görülemiyordu. Maamafih mekâtibi rüşdiye haylice teksir olundu.

---

kimlerin elinde bulunduğunu anlatmak maksadile burada bulunduruyorum.

Maarif nazırı Kemal Efendinin oğlu Sait Bey der ki:

«Tahran sefaretinde başkâtip bulunan pederim Kemal Paşa, o zaman sefir bulunan meşhur vakanüvis Esat Efendi ile - Şah için Esat Efendi tarafından gösterilen bir hürmetsizliğe mebni - fena halde bozuşmuş ve sefarethaneyi terk ile ayrı bir haneye çıkıp Esat Efendi'nin inhası üzerine azledilmiştir.

Zurefadan olan Sultan Mahmut, pederimi İstanbul'a gelince nezdinde celb ile sebebi münazaayı sormuş ve pederim dahi berveçhiâti cevap vermiştir:

İlim ve fazlına diyecek olmıyan Esat Efendi İranilerin nüktedanlıklarını ve zekâlarını bilmemek gibi bir eseri humk ve cehil gösterdi. Gayretle büyük bir lûtuf olmak üzere tarafi hümayununuzdan Esat Efendiye tasviri hümayun ihsan buyuruldu. Fevkalâde olan bu ihsani şahânelerine mukabil Şah dahi tasvirini verdi. Kulunuz sefarethanede yok iken tasviri hümayunu kabul salonunun duvarına astırmış. Kezalik tasviri Şahiyi de mukabilindeki duvara talik ettirmiş. Gerçi bu suret pek münasip ise de tasviri hümayunun altına:

Şahı devran bana tasviri hümayun verdi

Ve tasviri Şahinin altına da:

Şahı İran dahi bir sureti meynun verdi

Mısralarını talik yazı ile tahrir ve talik ettirdiğinden sefarete avdetimde bunları görünce şaşırdım. Sefaretten dışarı fırladım. Bir daha ayak basmadım. Kendisi **Meynun**'un mânayı lûgavisi **meymenetli** demek olduğu tevili âmiyanesile İraniler gibi nüktedan adamları iğfal ederim zannetmiş. Bendeniz de işte vatanıma geldim.

Lâkırdıyı peder kesince Sultan Mahmut derhal Esat Efendinin azlini ve pederin sefirliğe tayinini irade eylemekle peder müteşekkiren çıkıp Tahran'a gitmiş ve senelerce münasebatı tarafeyni hüsni idare etmiştir.»

Bu fıkrayı önce Evkaf nezareti tarihçesine ve bu kerre de son asır Türk şairlerine almış olan İbnülemin Mahmut Kemal İnal pek haklı olarak der ki:

Esat Efendi; sefaret başkâtipliğinden azlettirdiği halde kendi yerine sefir tayin olunan ve aralarında az çok husumet tahaddüs etmiş bulunan Kemal Efendi'nin Mekâtip nezaretinde Esat Efendi'ye muavin nasbolunması pek gariptir. Fakat bizde garip şeyleri tabiî addetmek umuri tabiiyedendir.»

Yine Cevdet Paşaya atfen kızı Fatma Aliye Hanım der ki :

«Kemal Efendi tayin olunduğu memuriyetin ehli, faal ve hamiyetkâr bir zat olduğundan nümune olmak üzere Davutpaşa mektebini Mektebi Rüşdiye ittihaz ederek orada usuli cedide üzere Arabî, Farisî, Hesap ve Coğrafya okutturarak az vakit içinde şakirdana bazı ulûmun mebadisini alâveçhilihtisar talim ile 1264 (1847) senesinde bunları huzuri hümayunda imtihan ettirdi. Bu usuli talim herkes tarafından beğenildi bu mektebe dört mektep daha ilâve olundu.

1265 (1849) senesinde beş mektebin şakirdanı meclisivalâ dairesinde ve huzuri hümayunda imtihan ettirildi. Kemal Efendinin himmeti şayanı tahsin görülerek ferdası Mâbeyni hümayuna celp ve huzuri hümayuna kabul olunarak naili iltifat buyuruldu. Andan sonra mekâtibi rüşdiye taşralarda dahi tamim olundu.

Zikrolunan lâyihaların ahkâmınca mekâtibi sıbyandan çıkan şakirdan iki sene kadar mekâtibi rüşdiyede okuduktan sonra **Darülfünun**'a gideceklerdi. Lâkin mekâtibi sıbyan ıslah olunamadığından Kemal Efendi mekâtibi sıbyanın son senesinde okunacak dersleri mekâtibi rüşdiyenin birinci dersleri olmak üzere tertip ve Darülfünunda okunacak derslerin bazı mukaddematını dahi rüşdiyenin son senesine ilâve eyledi. Bu cihetle mutasavver olan rüşdiyeden daha mükemmel surette **Mekâtibi Rüşdiye** ünvaniyle bir takım mektepler meydana geldi ki bunlardan her tarafça pek çok menafi husule geldiği gayrimünker bulunmuştur.» [2]

Mektebi Maarifi Adliye ile Mektebi Ulûmi Edebiyenin her sene Sultanahmet camiinde Padişah huzurunda vekiller ve başka büyük devlet memurları bulunduğu halde imtihanları yapıldığı, bu suretle çocuklarla velileri tahsile teşvik edildiği gibi aynı usul rüşdiyelere de tatbik edilmeğe ve rüşdiye talebeleri Babıâli'de imtihan olunmağa başlandı.

Böyle bir imtihan yapılması için sadaretten Mâbeyne yazılan 3 Şaban 1264 (1847) tarihli bir arz tezkeresinde :

«Mekâtibi rüşdiyede usuli cedide üzere talim olunan etfal bâfeyzi hak altı ayda altı yıllık şey tahsil etmiş olmalariyle işbu eseri kudsî himmetiyâlâ nehmeti cenabı mülûkâneleri bizzat meşhudiâlîi hazreti şahâne buyurulmak ve etfali merkumeye feyz bahşi şevk ve gayret olmak üzere bir kere usuli imtihaniyelerinin Babıâli'de huzuri feyznüşurî cenabı Hilâfetpenahide icrasına müsaadei seniyye erzan buyurulması...» istenilmiş, öyle yapılmasına irade çıkmış ve yapılmıştır.

---

[2] Cevdet Paşa ve zamanı. Sayfa: 50. İstanbul — Kanaat matbaası. 1332.

Bir sene sonra yine bu imtihan meselesi hakkında Kemal Efendi tarafından sadarete yazılmış olan 7 Şaban 1265 (1848) tarihli tezkerenin münderecatı rüşdiyelerin gayesiyle programlarına da temas eden tafsilâtı havi olduğu için ehemmiyetli görülerek onu da olduğu gibi alıyorum :

«Muvaffakiyeti seniyyei hazreti şahâne asari celilesinden olarak icat buyurulan **Rüşdiye mektepleri**'ne dahil olacak etfalin hem teşhizi ezhanını müstelzim olmak ve hem de tabiatlerine fütur ve kelâtı gelmemek üzere evvelemirde bunlara Türkçe ibare ile bazı fünun kitapları okutulup badehu tedriçle havsalai fehim ve idrâklarının kabul edebileceği mertebe açık ve kolay tabir ile Arabî ve Farisiye dahi başlattırılmış ve rüsuh ve meleke husulü için daima hıfzedegeldikleri kavaidin haricen dahi ameliyatı icra ettirilmek bittecrübe ittihaz olunan usuli talimiyenin esası olduğuna binaen zikrolunan **Rüşdiye mektepleri** şakirdanı iki kısma munkesim olup bir kısmı iptidayi küşadında dahil bulunan etfal olarak şimdiye kadar ilmi hesaptan tadat ve cem ve tefrik (tarh) ile umum nasa elverecek mertebe darp ve taksim kaidelerini ve Coğrafya'dan Avrupa'nın memleket ve bahir ve boğaz ve körfezlerini belleyip cümlesinin yazısız haritada hudutlarını göstererek isimlerini vaz etmeğe kudret gelmiş ve Arabiden dahi sarf cümlesini ve avamili ve Farisiden dahi talimi Farisi ve nesayihi hükema risalelerini okuyup envai hututtan dahi sülüs temeşşuk etmekte bulunmuş olup fakat içlerinden **Davutpaşa Rüşdiye Mektebi** şakirdanı diğer mekteplerden üç dört mah mukaddem başlayıp geçen sene huzuri hümayuni hazreti şahânede bilmuayene birer kıta nişanı âferine dahi nail olmuş olduklarından bunlar zikrolunan ulûm ve fünundan başka **Münyetülmusallî** nam fikih kitabına bed ile derslerin hitamında kendi istekleriyle bir miktar hendese mukaddemesi ve kürrei musannaanın icrayi amelisini taallüm eyliyerek elhaletü hazihi okudukları Arabî ve Farisî derslerini tercüme etmeğe başlamış ve bir kısmı dahi bazı zadegân ve mehadimden ibaret olup eğerçi bunlar mektebe başlıyalı üç beş mahtan ibaret ise de mutlaka muvaffakiyeti seniyyei hazreti şahânenin hüsni tesirinden olarak müddeti devamlarına nazaran şayanı kabul olacak mertebe ahzi malûmat eylemiş olduklarından senei sabıka misillû bunların da usuli tahsil ve malûmatlarının muayenesi zamanı gelmiş olduğundan keyfiyetin meclisi maarifi umumiyece dahi müzakeresiyle icrayi iktizasının hâkipayi âliden istizan buyurulması.»

Kemal Efendi; Davutpaşa Nümune rüşdiyesinde bizzat hocalık etmiş, bahsettiği **Türkî ibare ile bazı fünun kitapları**'nı güvendiği kimselere yazdırmış olduğu gibi kendisi de **Talimi Farisi** adında Farsçayı

kolayca öğretmek için güzel bir risale yazmıştır. Cevdet Paşa'nın çok açık ibareli ve hakikaten **Malûmatı nafia**'yi havi bu addaki risalesi de bu devrin mahsulüdür.

Bilhassa Avrupa'da tahsil etmiş olan Selim Sabit Efendi'nin rüşdiyeler için muhtelif mevzularda yazmış olduğu eserler bu vesile ile hatırlatılabilir.

1187 (1773) tenberi açılan mekteplere adını bile verdiren **Hendese**'nin de nihayet bu mekteplerin programlarına girdiğini ve «Mekâtibi Rüşdiyede tahsili ulûmi riyaziye eden şakirdanın müntehilerine fenni hendeseyi talim ve tefhim eylemek üzere» Mektebi Harbiye hocalarından Tahir ve Saffet Efendilerin tayin kılındıklarını 10 Muharrem 1272 (1855) tarihli meclisi maarif kararından öğreniyoruz. Bu hocalar haftada bir iki gün sıra ile rüşdiyelere uğrıyarak hendese okuturlardı.

Kemal Efendinin nümune mektebi olmak üzere seçmiş olduğu Davutpaşa mektebi binasına gelince :

Burası şimdi aynı adı taşıyan orta mektep binasıdır. Fakat eski şekli böyle değildir. Kubbeli iki odadan ibarettir. Kemal Efendinin burayı ve bu semti ihtiyar edişi gözden uzak olmak ve mutaassıpların tecavüz ve taarruzundan masun bulunmak maksadından başka bir şeye matuf olamaz.

Bu ciltte, Darülmaarif mektebine ayrılmış olan yerde tafsilâtı görüleceği üzere Kemal Efendinin mekteplere yeni bir ruh vermesi ve medreselerin ıslahına kalkması onun dinsizlikle ithamına ve hattâ bu yüzden memleketi terke mecburiyetine sebep olmuştu.

Kemal Efendi; Arapça ve Farsçayı kısa keserek bir an evvel müsbet ve dünyevî bilgilerin başlangıcını öğretmek istemiş fakat uğrıyacağı âkıbeti de düşünerek bakınız nasıl bir tedbire baş vurmuştur: Okuttuğu talebeyi **ulema** denilen hocalara imtihan ettirmek ve onlardan bir **fetva** almak.

7 Ca. 1268 tarihinde sadarete yazmış olduğu tezkere bunu şu cümlelerle anlatır :

«Mehdi ulyayi saltanatıseniyye devletlû ismetlû Sultani aliyetüşşan Efendimiz hazretlerinin Darulmaarif tesmiye olunan mektebi alileriyle mektebi Maarifi Adliye ve Edebiye ve Mekâtibi Rüşdiyeye devam etmekte olan şakirdanın içlerinden şimdiye kadar Arabî ve Farisî ve sair fünundan tertip olunan kitapları okumuş olanlar mektepçe müntehî hükmünde olduğundan bunlar artık sarf ve nahiv ile teveğğul ettirilmeyip **sınıfı evvel** itibariyle **bundan böyle biraz da medari inşa ve**

kitabet ve baisi husuli belâgat olacak fenlerin talimi sırası gelmiş gibi görünüyorsa da buna hariçten dahi ihalei nazari dikkat olunup ta tasdik olunduğu halde artık bütün bütün itminani kalp geleceğinden ve bu nazar ise ancak senini adide neşri ulûmi âliye ile meşgul olmuş olan meşahiri ulemadan bazı münasip dâilerinin muayenesiyle olabileceğinden o misillû ulemadan münasiplerinin Darülmaarifi mezkûre celbiyle meclisi maarif âzası dahi hazır oldukları halde gerek mektebi mezkûr ve gerek mekâtibi saire şakirdanı müntehilerinden mümkün olabilecek kadarının badehu imtihani resmisi bermutad icra olunmak üzere - evvelemirde derecei malûmatı müktesibelerinin efendii mumaileyhim dâileri marifetleriyle muayene ettirilmesi münasip ve mekâtipçe dahi pek çok muhassenatı mucip olacağı varidi hatır olmuş ise de bu sureti indiâlîi veliyyünniamilerindedahi tensip buyurulduğu halde faziletlû ders vekili Efendi dâileriyle sair hizmeti temyize memur dâiyandan üç dört zatın meclisçe tayin olunacak vakitte müşarünileyha efendimiz hazretlerinin mektebi aliyelerine gönderilmesi hususunun tarafı hazreti meşihatpenahiye terkim ve iş'arı.»

1187 (1773) tenberi açılan askerî mektepler kendilerine lüzumlu olan talebeye rüşdiye tahsilini de vermek mecburiyetinde idiler. Rüşdiyeler mevcudiyet göstermeğe başlayınca askerî mektepler bu teşkilâttan istifade etmek istemişler ve her sene kendilerine lüzumu olan talebeyi bu rüşdiyelerden almağa başlamışlardır.

3 Ca. 1269 tarihli tamim bunu şu tarzda izah eder :

«Mektebi idadîi hazreti şahâneye beher sene vakti muayyeninde alınmakta olan şakirdanın Mekâtibi Rüşdiye şakirdanının içlerinden istekli ve sinnen ve cismen Mektebi idadiyeye elverişli ne miktar şakirt bulunur ise evvelbeevvel anlardan ahzolunarak kusur iktiza edecek şakirdanın dahi hariçten alınmasının usul ittihazı... Mektebi idadiyece muhassenatı mucip olacağı misillû mekâtibi umumiye şakirdanına dahi baisi şevk ve gayret olacağından beher sene mektebi idadiyeye ne miktar şakirdanın lüzumu var ise vakti muayyeninde mekâtibi umumiye nezaretine bildirilerek gerek marüzzikir mekâtibi rüşdiye ve gerek Darülmaarif ve irfaniye ve edebiye mektepleri şakirdanından isteklû olanların semerei tahsilâtı müktesebeleri olmak üzere her hangi sınıfa kabiliyetleri var ise defaten ol sınıfa alınarak kusur iktiza edenlerin hariçten alınması ve bu suretin mektebi Tıbbiye ve Bahriye ve Berriyei şahâneye dahi tamimiyle anlarca dahi düsturulâmel tutulması...»

Tanzimat devrinin sonlarına doğru meselâ 1291 (1874) te o zamana kadar açılmış olan rüşdiyelerin adlariyle talebe ve muallim sa-

yısını maarif tarihçesinden (sayfa: 38) den hülâsaten çıkartarak aşağıya koyuyorum :

	Sınıfı evvel	Sınıfı sani	Sınıfı salis	Sınıfı rabi	Yekûn	Muallim ve hademe
Darulmaarif	22	74	86	74	256	27
Mahmudiye	1	5	39	36	81	8
Beyazıt	6	23	28	43	100	9
Kaptanpaşa	3	14	16	46	46	79
Şehzade	5	15	32	19	71	9
Zeyrek	0	11	31	50	92	8
Fatih	8	65	62	66	201	14
Davutpaşa	7	7	38	75	127	8
Odabaşı	0		13	30	43	4
Eyüp	1	13	10	30	54	7
Sütlüce	7	6	14	18	45	8
Galata	0	22	39	59	120	6
Feyziye	6	1	51	43	110	10
Beşiktaş	0	19	44	62	125	12
Mirgün	0	13	24	24	61	5
Beylerbeyi	5	6	24	24	59	7
Üsküdar	0	16	51	55	122	8
Atlama taşı	0	11	32	40	83	9
	71	330	604	854	1859	166

İşte 18 rüşdiyede topu topu 1859 talebe ve 166 muallim ve hademe görülmektedir. Sınıfların bir kısmında hiç talebe bulunmayışının ve bir kısmında da pek az oluşunun sebebi o sene açılan idadiye son sınıflardan talebe nakledilmesidir. Maarif tarihçesine göre rüşdiyelerin son sınıfından idadiyeye nakledilen talebelerin sayısı 78 dir. Bu da yukarıdaki yekûna eklenirse rüşdiye talebesinin tamamı 1937 olmuş olur. İstatistikte Darulmaarifin rüşdiyeler arasında görünüşü bu istatistiğin de ilk idadinin açıldığı 1289 (1872) senesine aidiyetini gösterir.

3. DÂR-ÜL MAÂRİF

1266 (1849)

Bu mektep; Abdülmecid'in anası Bezmiâlem tarafından Sultan Mahmut türbesi yanındaki arsaya yapılmış ve 7 Cemaziyelevvel 1266 (1849) da açılmıştır. Asıl adı **Valide Mektebi** iken meclisivâlâca **Darulmaarif** denilmesi muvafık görülmüştür. Derme çatma binalarda ilk mektepleri açtığı sırada doğrudan doğruya mektep olarak yapılmış böyle yeni bir bina ele geçince burası rüşdiye mekteplerinden üstün okuyup yazma ile bazı fenler öğretecek ve bu suretle hem açılması kararlaştırılan Darülfünuna talebe, hem de hükûmet dairelerine memur yetiştirecek bir hale getirilmek istenilmiş ve programı da ona göre tertip olunmuştur.

Takvimi Vakayi'in bundan bahseden bir tebliğinde bu mektebin takip edeceği program hakkında verilen izahat o zamanki tahsil derecesi hakkında da bizi nurlandırmaktadır. Deniliyor ki: «Buraya alınacak şakirtlerin sarf ve nahv ilimlerini okumuş olmaları yani sırasiyle **kafiye**'yi bitirmiş bulunması lâzım gelirse de bu kitapların tamamiyle okunmuş olması çok vakte muhtaç olup rüşdiye mekteplerinin tesis müddeti de buna yetişemiyeceğine göre şimdilik alınacak talebenin Kur'anı Kerim'i lâyıkiyle okuyup **tecvit** ve **ilmihal** risalelerini ve namaz için lâzım olan Kur'an surelerini ezberlemiş olduktan başka Arapçadan yeni tedris usulüne göre **sarf cümlesi** ile **avamil**'i ve **izhar**'ı ve Farisiden de birinci ve ikinci mertebede okunmakta olan kitapları okuyup mümkün mertebe ibare sökebilen ve elleri yazıya alışmış olan ve bir de hesabın ve Coğrafya'nın mukaddimelerini öğrenmiş olan rüşdiye, adliye ve edebiye mektepleri talebeleri arasından imtihanla seçilmeleri ve bunlara Darülmaarif'te üç sene bilhassa imlâ ve inşa dersleri gösterilmesi ve kabul imtihanı yapılırken herkesin evlâdı müsavi tutularak ve katiyyen hatır ve taraf gözetilmiyerek yalnız işe yarıyanların alınması ve bundan böyle hükûmet dairelerine bu mekteple Mektebi Maarifi Adliye'den şahadetnamesi olmıyanların alınmaması ve bu mektep programının aynen Mektebi Maarifi Adliye'de de tatbiki kararlaştırılmıştır...»

İşte bu tarihlerde rüşdiyelerden yüksek bir tahsil vermek üzere açılan bir mektepten beklenen gaye ve hükûmet memurlarında aranan tahsil derecesi ancak bunlardan ibaret imiş.

Maarif tarihçesinde rastlanan bir kayde göre sonraları mektebin programına hikmeti tabiiye, heyet ve hendese gibi dersler de konulmuş olacak ki 1267 (1850) de yapılan imtihanda «Talebenin Arabiden, Farisiden, hikmeti tabiiye, heyet, Coğrafya ve hendeseden imtihanları yapılmış ve beğenilen talebeye sınıfı evvel mütemayizi rütbesi verilmiştir.» deniliyor. (Sayfa : 44).

Bu mektebin zamanın hükümdarının anası tarafından yapılmış olması oğlunun onunla alâkasını daha ziyade icap ettirmekle beraber birçok yeniliklere sahne oluşu da mutaassıp ve dar kafalıları harekete getirmiş olduğundan kültür tarihimizin kara sayfalarından birkaç yaprağın buraya nakline lüzum görülmüştür :

Ebüzziya Tevfik Bey der ki :

«Memleketimizde bihakkin veliyyülirfani erbabı şebab olan Kemal Paşa merhumun lisanından işitmiş idik: O tarihte Kemal Efendi olan bu zat bir vakitler **Mektepler nazırı** ünvanını haiz bulunmuştur ki bu nam Maarif Nazırlığını tamsil ediyormuş. Kemal Efendi, o zamana göre fevkalâde addolunacak bir tarzı tahsili kâfil olmak üzere bir nevi **lise** hükmünde olan **Valide Mektebi**'ni Sultan Abdülmecid'in valideleri namına tesise teşebbüs etmiş. Herşey itmam olunarak resmiküşad zamanı gelmiş. Sadri vakit olan Reşit Paşa'ya müracaatla düveli garbiyede cari âdeta tevfikan zatihümayuni Padişahinin bu müessesei irfanı bizzat küşat buyurmaları temennisini arza vesatet etmesini istirham eylemiş. Reşit Paşa, Efendinin bu talebini is'af ile beraber arz tezkeresini de kendisine yazdırmış, arz eylemiş. Muvafakati hümayunu istihsal etmiş.

Vaktaki yevmi mukarrer hulûl eder. Abdülmecit Han merhum gerdunei hümayunlarına aldıkları şehzade Murat Efendi ile Fatma Sultanı ellerinden tutarak mektebe girer ve mektep kapısında ihtiramen istadei mevkii istikbal olan vükelâ arasında Kemal Efendiye takarruple bu iki necli muhtereme :

— Efendinin elini öpünüz, bundan sonra sizin Hocanız Efendidir, demiş ve Efendiye de :

— Bunları desti terbiyenize tevdi ediyorum. Diğer taliplerle müsavi tutmanızı rica ederim.

İradesinde bulunur.» [1]

Aynı hâdise hakkında Kemal Paşa'nın oğlu Sait Bey de der ki :

«Valide mektebini Valide Sultana yaptıran pederdir. Tarihi inşası dahi anındır :

Yazdı tarihin Mekâtib nazırı abdi kemin
Mehdiulya bak pekalâ mekteb inşa eyledi

Birinci imtihanı umumide Sultan Abdülmecit bizzat bulunmak arzu buyurduklarından ve pederin Avrupa usulü üzere mekâtib küşadına sây eylemesi cehelei mutaassıbini dilgir eylemiş ise de Sultan Abdülmecit bu sureti pek tasvip eyledikleri cihetle imtihanın huzuri şahânede icrası herkesçe nazarı makbuliyetle görüldüğünden o imtihan bir büyük mukaddemei terakki olmuştu.

Pederin duçar olduğu müşkülâttan biri de: Terbiyei nisvan maddesinde zuhur etti. Bir takım vâveylalar kopardılar. Lâkin Kemal Efendi metaneti hamiyyetmendanesine fütur getirmediği gibi Sultan Abdülmecit dahi himayeti şahânelerinde sabit kadem kaldılar. Badelimtihan Padişah pedere hitaben :

— Âferin Kemal Efendi; sermayei saadeti dâreyn olan maarifin tebaamızın zükür ve nisvanı hakkında ta'mimine gayretinizden dolayı, size teşekkür ederim. Halkın evlâdını nasıl terbiyeye sây ediyorsanız kendi çocuklarımı da terbiyeye himmetinizi beklerim.

Buyurup şehzade Murat Efendi ile Fatma Sultana pederin ellerini öptürmüşlerdir. Peder isbati ehliyet eden şakirdana mükâfat hediyesi tertip ettiği gibi aliyyülâlâ çıkanlar için **Nişanı âferini imtihandır** ibaresini muhtevi bir nişan da yaptırmıştı. Şehzade ile sultana da birer nişan takdim ettikte Padişah :

— Bu nişanları şimdi bir hediyei teşvik olarak alınız. Lâkin takmağa hakkınız yoktur. İnşallah siz de gelecek imtihanda ibrazi iktidar edersiniz o vakit Nazır Efendi kendi eliyle nişanınızı size takar.

Buyurmuşlardır. Peder saraya muallimler izamiyle infazi iradei seniyye başlar. Bu tantanai maarifperveri Avrupa usulü üzere mektepler tanzimi ve nisvanın dahi nimeti maariften zükur gibi beherden olmaları aleyhinde bulunanları mecburi sükût eyler. Lâkin Kemal Efendinin maarif hakkında bir hali marazî derecesine varan gayreti bu kadarla kalmaz. Bu iltifatı görünce medreselerin ıslahına da kalkışır. İşte

[1] Mecmuai Ebüzziya. Sayı 120.

kıyametin en büyüğü de o vakit kopar. Meşhur İmamzade Ref'iâlemi itiraz ve bir takım kendisine hempa olan adamları ikna ile Kemal Efendinin aleyhinde âlem küşayi fesat olduğundan ve Kemal Efendi dahi şiddetli cevaplar gönderdiğinden o zamanlarda Sûrayi Devlet makamında bulunan meclisivâlâya ikisinin de celbi iktiza eylemekle ikisi birden meclisivâlâya getirilmiş ve orada şiddetle kavga ettiklerinden Kemal Efendi Avrupa mekâtibini teftiş ve avdette buradaki mektepleri o yolda tanzim etmek üzere Avrupa'ya ve İmamzadenin Hicaza izam olunmalarına karar verilmiştir.

Her ne işe işin Kemal Efendiye ait ciheti şerden hayır çıkmak nevinden bir şey olmuşsa da medreseler ıslahsız kalmış ve merhumun ömrü oldukça takip ettiği bir emel akim bırakılmıştı.» [2]

Yine bu mektep hakkında Ahmet Cevdet Paşa ve zamanı adındaki risalede deniliyor ki :

«Valide sultan; Sultan Mahmut Hanı saninin türbesi civarında **Darulmaarif** namiyle güzel bir mektep yaptırmıştı. Kemal Efendi Darülfünuna mukaddime olmak üzere mekâtibi rüşdiye şakirdanının müntehilerini oraya koymak üzere onu mekâtibi rüşdiyenin fevkinde bir mektebi mahsus ittihaz eyledi. Valide Sultan; mekâtibi sıbyan çocuklarla dolu olduğu halde kendi mektebindeki çocuklar neden az olduğunu Valide kethüdası Hüseyin Beyden sormuş [3]. O da mektep görmüş bir adam olmayıp mekteplerden ve mekteplerin derecelerinden bihaber bulunduğundan bunu mekâtibi umumiye nazır muavini Vehbi Molladan sormuş. Bu molla artık kendisine bir sermaye bulmuş gibi sevinerek :

— Kemal Efendi kendi icat eylediği mekâtibi rüşdiyenin şan ve şerefine halel gelmemek için Valide Sultan Efendimizin mektebine ziyadece çocuk koymak istemiyor!

Diye bir takım tezvirata girişmiş. Hüseyin Bey de meseleyi Valide Sultana arzeyleyince pek ziyade mucibi hiddet olmuş ve keyfiyet Vehbi Mollaya havale edilmiş. Molla derhal etraftaki mekâtibi sıbyanın çocuklarını toplayıp mektebi tıka, basa doldurmuş ve öyle güzel bir mektebi; sıbyan raddesine indirmiş. Zavallı Kemal Efendi ne kadar çalışmışsa meramını anlatmağa muvaffak olamadığından Avrupaya kapağı atmağa mecbur olmuştur. [4]

---

[2] Evkaf tarihçesi. İbnülemin Mahmut Kemal İnal. Sayfa 152.

[3] İhtisap ağası Hüseyin Bey'dir. Hal tercümesi ve resmi İstanbul Şehreminleri adındaki eserimdedir.

[4] Sait Bey; İbnülemin Mahmut Kemal İnala göndermiş olduğu mektupta bu hâdiseyi

Dârülmaârif; tamamı aynen idadiler bahsine konulmuş olan Maarif Nezaretinin 6 Kânunuevvel 1289 (1872) tarihli tezkeresine göre İstanbul'da ilk idadi açılmak istendiği zaman «Ebniye ve münasebeti mevkiiyece muvafık ve matlûp» görülerek lâğvedilip idadi ittihaz olunmuştur.

---

hezeyanidir, asılsızdır diye tekzip eder. Fıkrayı yazan Fatma Aliye Hanım o devri yaşamış olan babası Cevdet Paşadan işitmiş olacağı için pek de asılsız sayılamaz. Hele Vehbi Mollanın cehaleti ve şahsiyeti böyle bir hâdise çıkaracağına büsbütün şahadet eder. Bu zat hakkında mülkiye Rüşdiyeleri bahsinde bir hâşiye vardır. Lûtfen okuyunuz.

4. MEKTEB-İ OSMANÎ

1272 (1855) (Paris'te)

1250 (1834) te açılan Harbiye mektebinden çıkanlar - çok yerinde bir usul olmak üzere - tahsillerini tamamlamak için Viyana, Paris ve Londra'daki Askerî Mekteplere gönderiliyorlardı. Paris'e gidenlerin çoğu orada (Fileş) denilen Harbiye idadisine girerlerdi.

Tahsile gönderilenlerin sayısı çoğaldıkça bunların orada idaresi ve daha iyi bir surette tahsil ettirilmeleri ve hususiyle o zamanlarda pek ziyade dikkat edilen dinî terbiyelerini kontrol etmek fikri ortaya çıkarıldı.

Mir'atı Mektebi Harbiyenin yazışına göre: O sırada Paris sefaretinde bulunan Cemil Paşa bu maksadın arzu edildiği gibi temini için hükûmetçe Paris'te ayrı bir mektep açılması ve gönderilecek talebenin orada Türk mürebbiler idaresinde fakat Fransız muallimler tarafından okutulup yetiştirilmesi münasip olacağını bildirmiş, onun fikri hükûmetçe kabul edilerek 1276 (1859) da Paris'te Krenel mahallesinde Viyola sokağında bir ev tutulup kapısı üzerine Osmanlı hükümdarının tuğrası asılmıştır.

Mir'atı Mektebi Harbiye her ne kadar açılış tarihi olarak 1276 (1859) yi gösterirse de tetkik ettiğim irade defterlerinde 1273 (1856) dan itibaren bu mektebin talebesine, muallimlerine ve idare memurlarına dair kayıtlara rastlanmakta olduğuna göre açılışın daha önce ve meselâ 1272 senesinde olması çok muhtemeldir.

Çünkü bu sene içinde bir ıslahat fermanı neşrolunarak Hıristiyan'lara devlet daireleriyle mekteplerinin kapıları kayıtsız ve şartsız açılmış olduğu gibi yine bu fermanda **Maarif ve ulûm ve sermayei Avrupadan istifadeye bakılması** kaydının bulunması itibariyle ilk hızla bu mektebin Paris'te açılmış olduğunu - asıl açılış vesikası çıkıncaya kadar - zan ve tahminde devam edeceğiz. Bu vesikayı irade kayıtları arasında bulamadım. Paris'te bir **mektebi Osmani** açılmasının sebeplerinden birisi de Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın daha önce orada bir **Lisan mektebi** açarak Mısır'dan ve Suriye'den gönderdiği Arap çocuk-

larını okutması ve Ermenilerin de **Muratyan Mektebi**'ni açmaları olabilir. Evet! Rekabet ve kıskançlık kasdiyle böyle bir mektebin açılmış olması da hatıra gelebilir. Muratyan mektebinde okuyup İstanbul'a gelerek hükûmet hizmetine girenlerden birisi Sakız Ohannes Paşa'dır.

Bu mektep Fransız askerî mekteplerine girecek talebeyi hazırlıyacak ve Fransızcalarını kuvvetlendirecekti, yani bir nevi ihzarî mektep olacaktı.

Viyana'da tahsil etmiş olan Ali Nizami Bey mektebin ilk müdürlüğüne ve yine Avrupa'da tahsil etmiş olan ulemadan Tahsin, Kerim ve Selim Sabit Efendiler de talebenin **ahlâkı milliye ve âdab ve erkâm islâmiyesini muhafaza**'ya memur edilmişlerdi.

18 Z. 1279 (1862) tarihli bir tezkerei samiyede «Paris'te kâin Mektebi Osmanî müdürü bulunan kaymakam izzetlû Ali Bey hayli zamandanberu orada bulunup bu hizmetin olsuretle müddeti medide bir zabit uhdesinde bırakılmasından ise erkânıharbiye ve sunufi saireden münavebeten münasip zabitana ihalesi bazı cihetlerce fevaidi müstelzim olacağı» zikredilmiş ve öyle yapılmıştır. Mektebi Osmani müdürüne başkaca askerî maaş ve muhassasat almamak üzere - 59 lira verilmekte idi.

Mir'atı Mektebi Harbiye bu mektepte müdürlük ve hocalık eden Türk zabit ve sivil memurlariyle Fransız muallimlerden bir çoğunun adını, hüviyetlerini ve hizmetlerini haber vermektedir.

Abdülhak Hâmidin babası o sırada me'muriyetle Paris'te bulunduğu için şairiâzamımız da bu mektebe devam etmiştir. [1] Mektebin mevcudu 60 kadardı. Ve Paris Harbiye idadisinin programı tatbik ediliyordu. Dersler Fransız hocalar tarafından Fransızca takip ve tedris olunuyordu. Bir talebenin yabancı bir dilde ilerliyebilmesi için kendi dilini konuşanların bulunmadığı bir muhitte yaşaması şarttır. Mektebi Osmaninin hocaları Fransız ise de müdür, mubassır ve sairesi Türk idi. Talebe de aralarında hep Türkçe görüşürlerdi.

Talebeden bir kısmının **cümlemiz Osmanlı olduğumuzdan biz bu mektepte tabiî Türkçe görüşüyor, Fransız'cada terakki edemiyoruz. Bunun için hepimiz Fransız mekteplerine dağıtılmalıyız** tarzındaki sözleri ve müracaatları - askerlik bakımından - itaatsizlik telâkki edi-

---

[1] Belediyenin inkılâp müzesince satın alınan Şairiâzamın metrûkatı arasında bir fotoğraf vardır. Bu fotoğrafta mektebin Türk - Fransız talim heyetile talebenin ve mubassırlarının resimleri görülür. Talebenin en küçüğü olan Abdülhak Hâmit fotoğrafta ortaya alınmıştır. Bu fotoğraf Mektebi Osmanî için çok kıymetli bir hatıra olduğu kadar unutulmuş birçok simalarla o zamanki kıyafetler için de güzel bir vesikadır..

lerek önayak olanlardan 12 kişi İstanbul'a gönderilip burada cezalandırıldılar. Kalanlar bundan ürkerek bir müddet daha tahsile devam ettiler.

1284 (1867) de Osmanlı hükümdarı Abdülâziz Paris'teki umumî sergiyi gezmek üzere Fransa'ya gittiği sırada talebe tarafından karşılanmış ve beğenilmişti.

1287 (1870) de Alman - Fransız harbinin çıkması ve Fransızcayı kuvvetlendirmek hususunda bir kısım talebenin ileri sürdüğü mahzurun - onun aksini iddia edenlerce de - iyice anlaşılması ve bir de bu mektebin hükûmete 150,000 frank gibi çok pahalıya mal olması ve yine bu sırada yani 1284 (1876) da aynı mahiyette ve aynı şekilde Fransızca tedrisatta bulunmak üzere İstanbul'da **Mektebi Sultani**'nin açılmış bulunması gibi sebeplerle bu mektep 1291 (1874) te kapatılmış, talebe İstanbul'a getirilmiş, tasarruf edilen tahsisatın bir kısmiyle 1292 (1875) de İstanbul'da 9 **Askerî Rüşdiye mektebi** açılmıştır.

Bahsolunan sebeplerden başka mektebin lüzumsuzluğunu ve bir israf menbaı olduğunu takdir ederek kapatma kararını veren vaktiyle orada müdürlük etmiş sonra gelip Sadrâzam olmuş olan Sakızlı Esat Paşa'dır.

Mektebi Sultaninin ilk Fransız müdürü Mösyö dö Salv o sıralarda Revü dö mond gazetesine yazmış olduğu bir makalede bu mektep için:

«Büyük masraflar ihtiyar edilerek Paris'te 40 Osmanlı talebesi bulunduruluyordu. Bunlar orada mümtaz muallimlerden ders alıyor, sonra Türkiye'ye avdet ediyorlardı. Maatteessüf teşkilâtındaki noksandan dolayı bu Paris Mektebi Osmanisi kendisinden beklenilen neticeleri vermedi ve lâğvedilmeğe mecburiyet hasıl oldu.» diyor. [2]

---

[2] Mektebi Sultani. İstanbul - Matbaai âmire. 1918 (sayfa: 42)

5. KIZ RÜŞTİYELERİ

1275 (1858)

1254 (1838) denberi maarif sahasında yapılan hizmetler ve açılan mektepler hep erkek çocukların okutulması ve yetiştirilmesi gayelerine göre idi.

1275 (1858) senesine gelinceye kadar kız çocuklarının okutulması işiyle uğraşılamamıştı. Sıbyan mekteplerinde kızlarla erkek çocuklar bir arada okudukları için bu tarihe kadar Türkiye'de kızların tahsil derecesi sıbyan mektebi derecesini geçmezdi. Yani ancak biraz Kur'an okurlar, namazda okunacak sureleri ve duaları ezberlerlerdi. Esasen kızları okutmamak umumî bir hal fakat fena bir yol idi.

İlk kız rüşdiyesinin nasıl ve niçin açılmış olduğunu maarif nezaretinin Sadarete yazmış olduğu 3 Rebiülahar 1275 (1858) tarihli tezkereden öğreniyoruz :

«Malûmiâlîi vekâletpenahileri buyurulduğu üzere her devlet ve milletin saadeti hali efradi ahalisinin izalei cehl etmelerine mevkuf ve bu dahi iptidayi emirde etfalin hüsni terbiye ve istihsali maarif etmelerine mütevakkif olup sayei kemalatvayei hazreti padişahide himemi mealî tev'emi vekâletpenahileriyle bu yolda şimdiye kadar vukubulan mesai ve ikdamat semeresi olmak üzere Dersaadet ve taşralarda bulunan mekâtibi rüşdiyelerde etfali ibadin germiyetle iktisabi ulûm etmelerine çalışılmakta olduğu misillû Dersaadet ve bilâdiselâsede bulunan mahallât mektepleri dahi bundan akdem on üç daireye taksim ve beher dairede bulunan mekâtibe merci olmak için bir merkez mektebi dahi teşkil olunarak bunların gerek nizam ve intizamca ve gerek emri tahsil ve terbiyelerini muayene ve taharri ile mertebei matlûbeye isal etmek üzere tayin olunan muavinler vasıtalariyle daima ahvalleri taharri ve istikşaf olunmakta ve bilûtfihataâlâ böylelikle mekâtibi mezkûrenin hal ve şanaları günden güne düzelmesiyle derecei matlûbeye vüsülü esbabının istikmaline mazhariyet memul olup şu kadar var ki vakit ve zamanın hükmünce sair yerlerde bu terbiye kaziyye nafiası için bunca mesai ve nukud sarfolunmakta olduğu bedihi ve müsellem

olup dururken maarif nezareti dahi sade bu miktar ile iktifa edip durmıyacağından hemişe etfali milletin ilerlemesi için ciheti teshilât taharri etmek ehemmi umurdan olmağla minelcümle terbiyei umumiyenin esaslarından olan mahallât mekteplerinde zükür ve inas bir yerde bulunduklarından ve bunda ise bazı mertebe mahzur mütaleasından başka matlûp veçhile emri terbiyeleri hasıl olamamasiyle kızlar için dahi ayrıca mahal tahsisiyle emin ve ehliyetli hocalar tayin olunması tasvip olunmakta ise de bu matlebin husulü için defaten teşebbüsati külliye göstermek halkça dağdağalı ve masrafça dahi usretli olmak lâzım geleceğinden ve bu yola gitmekten ve defaten bir büyük masraf kapısı açmaktan ise şimdilik bir başlangıç olmak üzere Sultanahmet dairesi dahilinde bulunan yirmi altı bab mekâtibi sıbyamn zükür ve inasi ayruca mekteplere tefrik olunduktan sonra yine dairei mezkûre dahilinde olan cevrî usta mektebinin dahi taifei nisaya mahsus olan sanayii talim için müstakil **Kızlar rüşdiyesi** şekline konmasına müsaade buyurulduğu halde masarifi cüziye ile öyle bir emri ehemmenin meydana getirilmesi kabil olabileceğinden bu bapta zuhur edecek iradei âlîi vekâletpenahilerine intizar olunduğu muhati ilmi samii âsefaneleri buyuruldukta...»

İşte ilk **Kız rüşdiyesi**, bu suretle ve bahsolunan esbabı mucibelerle burada açılmıştır.

Hükûmet halkı bundan haberdar etmek ve kız çocuklarını okutmalarını temin etmek maksadiyle şöyle bir esbabı mucibeyi de 26 Zilhicce 1278 (1861) tarihli gazetelerle ilân etmiştir :

«Okuyup yazmanın erkek ve kadınlar için elzem olup geçinmek için ağır işler gören erkeklerin ev işlerinde rahat etmeleri ancak kadınların dahi din ve dünyalarını bilerek kocalarının emirlerine itaat etmeleriyle ve istemediklerini yapmaktan sakınmalariyle ve iffetlerini koruyup kanaat ehli olmalariyle mümkün olacaktır.»

İlk kız rüşdiyeleri açıldığı zaman çocukları okutacak kadın muallim bulunmadığı için nakışdan başka dersleri erkek muallimler okutmuştu.

Kız rüşdiyelerine muallim yetiştirmek için 1286 (1869) da **Darulmuallimat** ve yine o sene içinde İstanbul ve 1295 (1878) de Üsküdar **Kız Sanayi mektepleri**'nin açılmış olması da kızları okutmak hususunda atılmış olan hayırlı adımlardandır.

1290 (1873) de Darulmuallimat ilk mezunlarını verdiği sırada bunlardan Fahriye, Münire, Fatma Nigâr, Zehra ve Hatice Hanımlar kız

rüşdiyelerine muallim tayin olunmuşlardır. Şu halde Türk talim hayatında ilk kadın muallimler bunlardır.

Tanzimatın sonuna doğru ve 1291 (1874) senesinde Darulmuallimat'la birlikte kızlar için açılmış olan mekteplerin sayısı ona çıkmıştır. Maarif tarihçesinde (sayfa 137) görülen şu cetvel kız mektepleriyle talebe sayısı hakkında bir fikir vermiş olmak için aşağıya konulmuştur:

Mekteplerin adları	Sınıfı evvel	Sınıfı sani	Sınıfı salis	Sınıfı rabi	Muallimler ve Yekûn	Hademe
Darulmuallimat	19	4	8	15	46	10
Sultanahmet rüşdiyesi	6	5	6	13	30	7
İbrahimpaşa rüşdiyesi	8	2	4	6	20	4
Şehzade rüşdiyesi	2	6	4	10	22	7
Fatih rüşdiyesi	5	7	7	14	33	7
Aksaray rüşdiyesi	1	5	11	12	29	7
Altay rüşdiyesi	7	3	5	14	29	4
Beşiktaş rüşdiyesi	6	4	0	23	33	6
Üsküdar rüşdiyesi	3	3	4	18	28	6
Üsküdarda Gülfem rüş.	0	0	14	10	24	3
	57	39	63	135	294	61

İşte şu cetvel kız mekteplerine verilen kıymet ve gösterilen rağbetin derecesini bildirmektedir. Şüphesiz ki memnuniyetbahş değildir fakat devrin zihniyeti ve taassupla cehaletin koyuluğu düşünülürse bu da bir muvaffakiyet sayılır.

6. İPTİDAÎ MEKTEPLERİ

1279 (1862)

Araplaşma devrindeki **Sıbyan mektepleri**'ne bu devirde **İptidaî** adı veriliyor. Fakat bu mektepler Evkaf nezaretine bağlı olduğu için garplılaşma devrinde Mekâtibi Umumiye nezareti bununla meşgul olamıyordu.

Tanzimatçıların mektep ıslahatına **sıbyan** mekteplerinden başlamıyarak onları olduğu gibi bırakıp yeniden **Rüşdiye mektepleri** açmış olmaları tenkit edilip durmaktadır. Bu tenkit pek de yerinde değildir. Çünkü Cevdet Paşa'nın yazdığı gibi bu mektepler mukaddes birer mabetmiş gibi mutaassıplar gürûhu dinsiz saydıkları Tanzimatçıları bunların yanına asla yaklaştırmıyorlardı. Yeni açılan rüşdiyelerde bile **resimdir, küfriyattır** diye haritaları abdesthanelere attırtan bu gürûh elbette sıbyan mekteplerine el sürdürmezlerdi. İlk maarif nazırlarından Kemal Efendi'nin bu yüzden başına gelenleri erkek rüşdiyeleri ve Darülmaarif bahislerinde görmüşsünüzdür.

Avrupa'ya tahsile gönderilip bitirerek öğrendiklerini tatbik etmek üzere memlekete dönmüş olan Selim Sabit Efendinin yine bu mektepler yüzünden başına gelen hâdise de dikkate ve maarif tarihine kayde değer bir mahiyettedir.

Selim Sabit Efendi talebesiyle hasbihal ederken dermiş ki :

«İstanbul mekteplerinde usuli cedide üzere tedrisi ben düşündüm ve bunu ilk evvel Süleymaniye'de bir taş mektepte [1] tatbik ettim.

---

[1] Süleymaniye semtinin Nümune mektebi açmakta güzel bir talii var. İmamzade Esat Efendi ilk Nümune mektebini **Mektebi Ulûmi Edebiyye** adı altında Süleymaniye'de Kanuni'nin sıbyan mektebinde açmıştı. Selim Sabit Efendi ile biraz sonra adı geçecek olan Abdi Kâmil Efendi de bu semtte bir **Taşmektep**'te Nümune mektepleri açmışlardır. Fakat bu Taşmektep Süleymaniye'nin neresindedir ve hangi binadır? Bu bir türlü anlaşılamıyor. İstanbul şehri rehberinde **Şifahane sokağı** adile gösterilen yolun hemen başladığı yerde ve sağ tarafta bir **Taşmektep** vardır. Şimdi hususiyete kalbedilmiş ve ev olarak kullanılmaktadır. Kasdolunan Taşmektebin bu bina olduğunu zan ve tahmin ediyorum. Türk maarif tarihinde yeri ve kıymeti olan bu bina muhafaza edilmek lâzım gelmez mi?.

Oraya Fransa'da olduğu gibi mükemmel sıralar, hesap tahtaları ve haritalar koydurdum. Fakat aradan bir ay geçmeden bir gün Maarif nazırı tarafından çağırıldım. Hoca Efendiler mekteplerin bu hale konmasını din ve imana münafi görmüşler, onlara göre Kur'anı Kerim'i diz çökerek hasır ve minder üstünde okutmayıp da sıra üzerinde bacak sallıyarak okutmak günah imiş. Velhasıl yaptıklarım bütün ıslahat Frenk işi imiş. Dini İslâm böyle şeye müsait değilmiş. Bu Hoca Efendiler beni Şeyhülislâm Efendiye şikâyet etmişler. O da Padişah'a arz ile cezadîde edilmekliğimi istemiş, hattâ bir de fetva yazılmış. Fakat Padişah Şeyhülislâm efendinin şiddetini tadil ile beraber Maarif nazırına emretmiş ve bana selâmi şahânesinin tebliğiyle (birdenbire değil, tedricen terakki edelim, efkârı umumiyeyi de unutmıyalım) tarzında hâkimane irşadatta bulunmuş olmağla ben de harekâtımı biraz tadil ettim.» [2]

Bütün güçlükler alfabede ve okutma tarzında baş gösteriyordu. Hocalar talebeden cahil ve onlardan ziyade okumağa muhtaç idiler. Biraz ileride **Darulmuallimin** bahsinde de buna temas edilecektir.

Bununla beraber bu yenilikler yapıldığı devirde bile sıbyan mekteplerinin, bilhassa okutma ve öğretme tarzının ne halde olduğunun ve kaç senede ancak biraz okuma öğretilebildiğinin bir kerre de bu hayatı yaşamış ve bu güçlükleri görmüş olan bir çocuktan işitelim.

Mustafa adında birisi bütün bunları **Vasiyyetnamei Sıbyan** adında yazmış olduğu bir eserin baş tarafında şu şekilde anlatır :

«... Yedi yaşıma geldikte büyük pederim beni ol vaktin şöhretşiarı bulunan Haseki Sultan kurbunda Bayrampaşa mektebi hocası Sarı Hafız Efendiye bed ettirip üç sene gidip geldim. Ve hatmişerife yaklaştım amma bir şey anlıyamadım.

Hasbelkader Mahmutpaşa kurbunda Servi mahallesine nakletmemiz münasebetiyle civarda Mengene ardında Sultan mektebi Hocası Yamalı Ali Efendiye gidip gelmekle tabiati tufuletim istianesiyle henüz hece mece okumağa başladım. Yine eski semtimiz olan Hubyara nakledince Davutpaşa iskelesi civarında Langa bostanı karşısında Sultan mektebi Hocası Mahmut Efendiye gidip geldim. Sonra hasbelicap Cellât çeşmesi karşısında vâkı Mehmet Efendinin mektebine gidip iki sene anda okudum. İşbu tevarih içre talimi Kur'anı Kerim için hayli meşakkat ve mihnetbirle duçari siccini falaka ve darbi mâhaleke giriftar olarak emsalim etfal gibice tab'ı tufuliyetim yardımiyle elifba cü-

[2] Mektep hatıraları. Kilisli muallim Rifat. Muallimler mecmuası, sayfa 1338.

zünü galet gulat **Amme** ve **Tebareke** ve **Kadsemi** ve **Vezzariyat** ve sair cüzleri hece mece her ne hal ise hatim ve badelhatim daha birçok hatimler edip galetim tashiha karip oldu.

Amma her barki elifba cüzü hatırıma gelir, ol yirmi dokuz hurufun kelimeye duhullarında nakıs ve kasır kalmalarına (?) bir veçhile vakıf olamadığımdan bir büyük endişei havatır hasıl eder idim. Vaktaki okuyup yazmak ve terbiye olmak üzere 1242 (1826) tarihinde Galatasaray'i Hümayunu agevati mesleğine çerağ buyurdular. Olvakit sadayı acizanem hoşça olmakla hıfzı Kur'ana çalışmağı münasip gördüler. Yine okumak derdinden şul mertebe dayak yedim ki hâlâ ayak parmaklarımın tırnakları küt kalmıştır. 1251 (1835) tarihine gelinceye dek pek çok zahmet ve meşakkat çektim ise de bihamdillahitaâlâ hebâ olmayıp mehmaemken okumak ve bir miktar yazmak ve din, diyanet kadrı hasıl ettim.

Vaktaki 1251 (1835) tarihi oldukta bihikmetillâhitaâlâ ol mahalli mübarekenin tahvili muradi padişahı vasıtasiyle tecviz görülüp cümlemizi birer tavsiye ile taraf taraf dağıtıp fakir kendi hanemi ihtiyar ettim. O aralık mukaddem hasbi Sarayi Hümayunda Farisî Hocası bulunan Çakmakçılar başında Akarçeşme karşısındaki kârgir mektepte sâkin Diyarbekirli Hüseyin Efendi Hocanın hâkipaylarına gidip gelerek bazı konu komşu etfalini talimi Kur'anı Kerim buyururlarken hece okutmalarına dikkat ettim. Galattan ârî olarak herekeleri lâfziyle doğru gördüğümde biraz maarif kesbettim ise de yine müşkülüm hallolmadı. Giderek bir merak deruni âcizanemde büyüyüp artmakta iken hele bihamdillahitaâlâ himmeti ehlüllah ve kuvveti piran ile ol galatların doğrusu zihni fakiraneme sünuh ve suduri Rabbanî inkişafiyle 29 harfin ismi ve heyeti tesir etti!»

Müellif eserinde 1227 (1812) Şevvalinde doğduğunu ve yedi yaşında yani 1234 (1818) senesinde mektebe başladığını ve 1251 (1835) de Galatasaray'dan çıkarak Diyarbekirli Hüseyin Efendinin yanına devam ettiği sırada yani mektebe başladığından ancak 17 sene sonra eski bir tâbir ile harfi sökebildiğini yani okuyabildiğini anlatıyor.

Ben bunda mubalâğa görmüyorum. Çünkü kendim de on yaşına kadar iki sene bu tarzda okuduğum halde harfleri tanıyamamış olduğumu bu kitabın birinci cildinde 84. üncü sayfadaki haşiyede anlatmıştım.

Yine orada bu usulün fenalığını dört, beş asır önce **İbnî Haldûn** gibi yüksek bir tarihçi ve içtimaiyatçının da kayıt ve işaret etmiş olduğunu söylemiştim. Binaenaleyh müellif anlatışında doğrudur ve samimidir.

Müellif sözüne devam ederek diyor ki :

«... Bildim ki meğer sade fakir değil belki cümleten etfali müslimin bir takım galatattan dolayı hayli seneler suubet ile ve yalnız istidatları yardımiyle okumaları ve bazan ana ve babanın takayyütsüzlüğü ve cehilleri ekseri evlâtları dahi cahil ve haip ve hasır kalmaları yalnız mektep hocalarının hurufatı ve harekâtı doğru talim ve telâffuz etmeyip ve belki kendileri dahi bilmediğinden başka sıhhati üzere okutan olsa ve öyle sıhhat üzere okutanları görseler **bu pek saçma** deyu takbih ederler. İşte bu cihetten **ibadüllahın evlâtlarının cahil kalmalarına bütün mektep hocaları sebep olmaktadırlar.** Şurası pek acayiptir ki bir mektep hocalığı münhal oldukta cihetine talip olan Efendiyi imtihan etmedikçe ciheti tevcih buyurmazlar, amma ne faide! Efendiye **alât dersleri**'nden sual buyururlar, halbuki Efendi çocuklara elifba talim buyuracak. Elifbadan imtihan buyurmayıp mantık, meanî, bilse bile esası ilim olan elifbayı bilmedikçe ne faide hasıl olur? Anın için bütün mektepler taglit olup ve olmaktadır. **Mahalle mektepleri hoca Efendilerini elifba taliminden imtihan etmelidir ki sıbyan dahi feyizyab olup cahil kalmasınlar ve vakitlerini izaa etmesinler.»**

Müellif bu tarzda daha birçok sözler söylüyor. Ve nihayet 1280 (1863) te kendisinin de Kapalıçarşı'da «Yorgancı esnafının etfal ve şakirdan ve halifetan ve üstadadanına mahsus mektebe hasbî hocalığı münasib» görülüp kabul ediyor ve «çekilen zahmet ve meşakkat hatırına gelerek ümmeti Muhammed'in etfaline hizmet niyetiyle» bir usul buluyor, tatbik ediyor. Sonra bu usulün «sadirden satra» alınmasını yani kitap halinde neşrini kendisinden rica ediyorlar, o da 348 sayfalık **Vasiyyetnamei Sıbyan** adında bir eser yazıyor. Ve eserini: «Bu hususta altı ayda veya sekiz ayda nihayet ne kadar ahmak masum olsa bir senede kâmilen hatmi Kur'anımübin mukadder olur. İnşaallahütaâlâ ve lillahilmürşidi velmuvaffık» cümleleriyle bitiriyor. Eser; kitapçı Raif Yelkenci'dedir.

Usulünün de, eserinin de o kadar ilmî kıymeti yok. Olsa bile 17 senede ancak harfleri tanıyan bu müellifin onun bu kitabı yazdığı 1280 (1863) tarihinde bu işin güçlüğü zaten anlaşılmış ve çareleri bulunmuştu. Yalnız zamanındaki okutuş tarzı hakkındaki izahatı ile mektep hocalarının imtihan usulüne dair yürüttüğü mütalea doğru görüldüğü ve bu devri aydınlattığı için buraya alınmıştır.

Hasılı iyi bir rüşdiye yani ilk tahsil müessesesi kurabilmek için onların basamakları demek olan sıbyan mekteplerini de yenileştirmek zarurî idi.

Maarif tarihçesinin Takvimi Vakayi'den naklen yazdığına göre: 1279 (1862) de İstanbul mektepleri on iki merkeze taksim edilip her merkezden ikişer mektep ki cem'an 36 mektep seçilerek oralarda okuyan talebeye Arabistan usulüne tevfikan «harf şekillerini yazıp bozmak ve kolaylıkla belletmek» için maarif idaresince birer taş tahta ile taş kalem ve birer divit alınıp parasız olarak verilmiş ve mektep hocalarına da - talebenin pek fakir olanlarından haftalık almamak şartiyle - yüzer kuruş aylık bağlanmıştı. Devlet salnamesine göre o sıralarda İstanbul'da 360 sıbyan mektebi bulunuyordu. Şu halde ilk ıslahat ve yenilik bu mekteplerin ancak onda birinde tatbik edilmiş demek olur.

12 Merkez şunlardır :

Aksaray, Sultanahmet, Tophane, Eyüp, Sultan Selim, Çengelköy, Üsküdar, Kadıköy, Beşiktaş, Emirgân, Emir Buhari, Fatih.

25 Cemaziyelâhır 1279 (1862) tarihinde teşekkül etmiş olan bir komisyonun bu mesele hakkındaki mazbatası sıbyan mekteplerinin o zamanki halini ve alınacak tedbirleri tafsilâtiyle göstermekte olduğu için aşağıya olduğu gibi koyuyorum :

«Esasi medeniyet ve mâmuriyet olan ulum ve maarifi mütenevvia ve nafianın sayei kemalatvayei hazreti mülûkânede memaliki mahrusei cenabı şahânenin her bir tarafında tamim ve intişarı ve sunufi tebaai saltanatı seniyyenin hissedarî fünun ve maarif olmaları hakkında her gûna müsaadat ve ikdamatı seniyyei cenabı melikdarî masruf ve şayan buyurulmakta ve bunun anbean asari fiiliyei hasenesi meşhudü âlemyan olmakta olup ancak nezdiâlîi cenabı nezaretpenahilerine külfei arz ve iş'ardan müstağni olduğu veçhile mukaddematı ilmiyenin mebde ve mehazı **Sıbyan mekâtibi** olarak bunlarda usuli tahsiliye ne kadar yolunda ve sureti muntazamada olsa ol kadar ilerude tahsil ve iktisap olunacak ulûmum hüsni istifadesine medari yusür ve suhûlet olacağı derkâr idüğine ve mekâtibi mezburenin ekserisinde ise tedris ve tahsil kavaidi pek yolunda olmadığından bunlar bilvücuh muhtacı ıslah bulunacağına mebni mehaz ve mahreçi mukaddematı ilmiye olan mekâtibi mezburenin eseri himemi celilei dâverileriyle bir hüsni rabıtaya ithali ve bunlarda eftal ve şakirdanın tez vakitte eşkâli hurufiyeyi belleyup oldukça okuyup yazmakta kesbi meleke edebilmeleri ve mekâtibi rüşdiyede okunacak derslerin taliminde şimdiki gibi zahmet çekmemeleri vesailinin istihsali teşkil buyurulan komisyonu âcizanemize havale buyurulmaktan naşi keyfiyyet biletraf müzakere ve bu bapta mukaddem ve müahhar tanzim olunan mazbata ve lâyihalar mütalea olunarak neticei müzakeratta mekâtibi mezbure hakkında 63 se-

nesinde meclisi muvakkati vükelâda kaleme alınıp bilistizan icrayi ahkâmına iradei seniyye müteallik buyurulmuş olan nizamname tamamen icra olunduğu halde mekâtibi mezburenin ıslahına derecei kifayede olup şu kadar ki bunun şimdiden kâffei mekâtip hakkında tamim ve icrası müteassir olduğuna ve merkez mektepleriyle beraber her ikişer mektep daha intihap olunarak cem'an 36 mektebin usulü nizamnamei mezbure tatbik olunduğu ve bunlar nümune tutularak refte refte mekâtibi saire ve giderek memaliki mahrusei şahânenin her bir tarafında icra kılındığı halde bissühule mekâtibi mezkûrenin usuli tahsiliyesi sırasına konulup bunun istihsali maarif hakkında nefi ve faidei azimesi bedihîbulunduğuna mebni ol veçhile merkez mekteplerinden başka on iki dairede intihap olunacak ikişer mektepten 24 mektebe mukaddemce meclisi maarifte huzuri âlii dâverilerinde bilimtihan ehliyeti tebeyyün eden Hoca Efendilerden icap eden muallimleri intihap ve tayin ile nizamnamei mezburede gösterildiği veçhile mumaileyhimin ekserisi aceze ve fıkaradan ve bulundukları mekâtibin canibi evkafi hümayundan muhassas vazifeleri dahi cüziyyattan olduğu misillû şakirdanın getirdikleri haftalıklar dahi def'i zaruret edecek surette olmadığından kendulerinin berkemal olan muzayekai halleri umuri memurelerine hakkiyle devam ve ikdam edememelerini mucip olduğundan merkez mekteplerinin Hocalarına tevfikan intihap olunacak 24 mektebin muallimlerine dahi baisi tezayüdi şevk ve gayret ve mümkün mertebe def'i zaruret olmak ve şakirdanın pek fakir olmalarından haftalık almamak ve kenduleri dahi işlerine devam etmemeğe mahal kalmamak üzere tensip ve irade buyurulacak miktar maaşların tahsisi ve işbu mekteplerde bulunacak şakirdanın içlerinden bazan pek fakir olarak yazı edevatını tedarike muktedir olmıyanları bulunduğundan bu misillûlara birer devat (divit) ile Arabistan usulüne tatbikan eşkâli hurufiyeyi yazup bozarak bissühule bellemek için birer taş levha itası nizamnamei mezkûre ahkâmı iktizasından ise de bu maddenin başlangıcı olarak mezkûr otuz altı mektebin umumen şakirdanına ol veçhile birer küçük devat ile birer levha (taş tahta) verildiği surette tezayüdi şevk ve hahişlerini müeddî olacağına ve divitler altı kuruşa, levhalar ellişer, altmışar paraya mübayaa olunabilip bu bapta vukubulacak masarifat dahi cüz'i bir şey olacağına nazaran ol veçhile şakirdanı merkumeye birer defalık olmak üzere canibi miriden birer divit ile birer levhanın itası münasip gibi hatıra gelmişse de icrayi iktizası..»

Yine bu sıralarda iptidaî mekteplerini bitirip de rüşdiyeye girecek olanların «Kur'anı Kerim'i lâyıkiyle okumuş ve ilmihal ve tecvidi güzel öğrenmiş ve Türkçe yazı okumağa iktidar kazanmış» olmalarının kabul şartı olarak tesbit ve ilân edilmiş olduğuna bakılırsa o zamanlarda ip-

tidaî mekteplerinde beklenen gaye ancak bu imiş. Ve programı da yalnız bundan ibaret imiş.

İşte Maarif Nezaretinin iptidaî mektepleriyle uğraşması bu tarihlerde bu suretle başlar ve gittikçe merkezlerle o merkezlere bağlı mekteplerin sayısı çoğaltılarak bunlar rüşdiyelere iyi talebe yetiştirecek birer yardımcı müessese haline getirilmişlerdir.

Sıbyan mekteplerinin ıslahı, yahut yeniden iptidaî mekteplerinin açılması, hakkında yalnız İstanbul için değil bütün memleket için en geniş adımın 1288 (1871); senesinde atıldığını görüyoruz.

Bu adımı atarken de Mithat Paşa'nın Tuna'da başlamış ve başarmış olduğu yoldan gidildiği anlaşılıyor. Her köyde yahut birkaç mahallede olsun birer iptidaî mektebi açmak için vakıftan, avariz akçesinden, âşara yapılan zamdan, fitradan, kurban derisinden, ianeden salma suretiyle para almadan hasılı her vesile ve vasıtadan istifade edilerek mektep açılması istenilmiştir. İstanbul'un bu maarif seferberliğinden ne derecelerde istifade ettiği bilinemiyor ise de daha doğrusu vakıf ve taassup korkusiyle hiç istifade etmediği şüphesizce de ilk tedrisat tarihinde büyük bir yeri olması lâzımgelen 13 Ağustos 1288 (1871) tarihli olan bu tamimin bir suretini aşağıya koyuyorum :

«Kâffei medaris ve mekâtibin me'hazı sıbyan mektepleri olup bunlarda talim ve tedris ve terbiye olunacak etfalin ahlâk ve malûmatı müktesebeleri ne derecede olursa anların üst tarafında olan mekteplerin mahsulâtı dahi o nisbette olmak tabiî idüğinden ve halbuki bizim memlekette sıbyan mektepleri gerek hükûmetçe ve gerek halkça hiçbir vakitte nazarı dikkat ve itinaya alınmıyarak teessüf olunacak bir halde bulunduğundan evvelbeevvel bunların ıslahına ve teksir ve tevsiine medar olmak için Rumelinin bazı mahallerinde ve her kasabanın her mahallesinde ve köylerin dahi icabına göre bir veya bir kaçında birer mektebi sıbyan tesisi ve bunların her birine muktedir muallimler tahsisi tasavvur ve tensip olunarak olbapta verilen karar iktizasınca mahalle veya karyelerde lâzım gelen mekteplerin haline müsait ve muvafık her ne mahal ve ebniye var ise anın mektep ittihaz kılınması ve böyle mevcut bir bina yok ise müceddeden münasip mahalde ve hiç olmazsa muvakkaten kulübe şeklinde tedarik veya inşa için ol mahalle veya karye ahalisine bir müddet tayiniyle kendilerinin icbar edilmesi ve bu mekteplerin mahallelerine göre hocalarına senevi sekiz yüz kuruştan bin iki yüz kuruşa kadar maaşlar tahsis olunup işbu maaşları ödemek için evvelâ o mektebe merbut bir gûna evkaf var ise anın hasılâtı alınmak; saniyen: Memleketin avarız parası olduğu halde andan bir hisse verilmek; salisen: Ol mahalle ve karyede vücühibirr

ve hayrata vasiyyet olunmuş paralar taharri ile bu mektep hissesine isabet edecek miktarı tefrik edilmek ve noksanı kalur ise o mahalle ve karyede bulunan ahalinin fıtra ve kurban derisi gibi şeylerinden tesviye olunmak ve yine kifayet etmez ise bu açık kapanıncaya kadar ol mahalle veya karye ahalisi tarafından ifa ve ikmal kılınmak üzere mukaddema Tuna vilâyetinde bir kaide konulup bu kaide üzerine tesbit olunan mahallerde sıbyan mekteplerinin arzu olunan tertibatı vücude gelmiş ve ekseri yerlerde mekâtibi mezkûre için iktiza eden karşılıklar maaziyadetin tedarik olunarak hattâ bazı yerlere yazı hocalarının ayruca istihdamına lâzım gelen varidat dahi bu yolda tedarik edilmiştir.

İşte Maarif Nezareti celilesi tarafından öşrün öşrü yolunda vukubulan teklifat ve iş'arat mücerred mahalle ve karyelerde yapılacak mektepler muallimlerine iktiza eden masarifatın tesviyesine bir karşılık tedariki mülâhazasına müstenit olarak bu ihtiyacı ahalii mahalle ve karyenin gerek nakden ve gerek buğday ve bulgur ve peynir ve hatab ve sair bu misillû havayicin ifasiyle aynen tesviye eylemeleri ve noksanı kalur ise anı dahi balada beyan olunan mülâhazata göre arayıp bulmaları yani istiyenlerin mahsullerinden öşür vererek veyahut sair münasip göreceği diğer bir suretle muamenette bulunarak hasılı her mahallede, her karyede veya birkaç karyede böyle bir mektep bulundurmak ve anda o karye ve mahalle ahalisinin zükür ve inas etfali velî ve akrabalarının ibram ve icbariyle mutlaka okutturulmak ve hocaların nâehil olmaması için senevî maaşları şu balâda beyan olunan miktardan aşağı olmamak katiyyen matlûb ve mültezem olarak buna vasıl olmak için şöyle bir tarik açılmış ve bir kaide düşünülmüşse de bazı mahallere göre daha müessir ve nafi yollar ve vesileler bulunabileceğinden ve maksat ise malûm idüğinden oraları vilâyeti celile valilerinin hüsni himmet ve hamiyyetlerine muhavvel olmağla ona göre iktizayi halin icrası ve bu kararın vilâyet gazetelerine dahi dercile ve sair suveri münasebe ile herkese tefhim kılınması...»

Maarif tarihçesinde 1289 (1872) senesi vak'aları sayılırken «Usuli Cedidei tedrisiyeye mahalli tecrübe olmak ve ileride tamim kılınmak üzere Nuriosmaniye camiişerifi derununda kâin kârgir mektebi iptidaî **Nümune Mektebi** ittihaz olunmuştur.»

Denildikten sonra tarihçenin muharrirleri «Zamanımızda tamim edilen nümune mekteplerinin ilki budur» kaydini ilâve ediyorlar. Fakat bunun hangi maarif nazırı zamanında olduğunu söylemiyorlar. [3]

---

[3] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in Maarif defteri. Numara 4686.

Türk şairleri Ansiklopedisinde (sayfa: 1036) Hazinei Fünundan naklen yazılan şu fıkra bu mektebin Cevdet Paşa'nın nazırlığı zamanında açıldığını ve o sırada daha bir hayli yenilikler ve eserler ortaya konulduğunu bize bildiriyor :

«1290 (1873) de Maarif Nezaretine getirildi. O vakit maarifi umumiye nezareti dairesinde memurini kiramdan bazılariyle mektep hocalarından müntehap bir komisyon teşkil ederek sıbyandan mekâtibi âliyeye kadar ders cetvelleri tertip ettirdi. Komisyonca müceddeden elifba cüzü bastırdı. Nuriosmaniye camiişerifinde usuli cedide üzerine bir iptidaiye mektebi açtırdı [4] ve kendi hissesine ifraz olunan **Kavaidi Türkiye** ve **Miyari Sedad** ve **Adabı sedad** nam risaleleri telif ve Siyeri **Enbiya** ve **Tevarihi Hülefa**'nın üç cüz'ünü itmam ile tabettirdi.»

Bu ifadeleri 21 Kânunusani 1289 (1873) tarihli ve Cevdet Paşa'nın imzasını taşıyan şu vesikada teyit ve izah eder :

«Maarif nizamnamesi mucibince sıbyan mekteplerinin usuli talimiyesini ıslah için muktedir hocalar yetiştirilmek üzere mukaddema tesis olunan **Darulmuallimini Sıbyan**'dan muallim yetişmeğe başladığından mekâtibi sıbyaniyece mutasavver olan ıslahatın fiiliyatına teşebbüs zamanı takarrup etmiş olmasiyle usuli cedidei tedrisiyeye mahalli tecrübe olmak ve ilerude bittedriç tamim kılınmak üzere şimdilik Nuriosmaniye camiişerifi derununda vâki kârgir mektebin bittanzim **Nümune Mektebi** ittihaziyle hocalığına Darulmuallimini sıbyan talebesinden Malatya'lı Osman Efendi bilimtihan intihap olunmuştur. Bu mektep, Mektebi Sıbyan bulunduğu cihetle etfalden haftalık alınacak ise de bu haftalık usulü dahi usuli tedris gibi tanzim kılınmak lâzım geleceğinden ve buna bittecrübe karar verilinceye kadar muvakkaten muallimi mumaileyhe seksen dokuz senesi Şubat'ı iptidasından itibaren dört yüz kuruş maaş tahsisi ve mektebe devam edecek çocukları hanelerinden getirip götürmek için tarihi mezkûrdan itibaren şehrî yüz kuruş aylık verilerek Mehmet Ağanın da bevvab tayini meclisi maarifte tezekkür edilmiş olduğundan...»

Diğer taraftan Osmanlı devletinin en son tarihçisi ve yine o devletin Maarif nazırlarından birisi olan Abdurrahman Şeref Bey de :

«İlk yeni usul iptidaî mektebini İstanbul'da açan Selânikli Abdi Kâmil Efendi'dir ki Süleymaniye'de yeni bir iptidaî mektebi vücude getirmişti. Bu mektep diğer sıbyan mekteplerinin birer birer ortadan kalkarak alettedriç yeni iptidaî mekteplerini tesise sebep oldu» diyor.

---

[4] Bu mektep Hünkâr mahfeli altındaki mekteptir. İki odadan ibarettir. Üstündeki kısımda şimdi Darüşşafakayı idare eden Türk Okutma Kurumu bulunmaktadır.

[5] Ve bu sözleriyle maarif tarihine geçecek iyi bir haber veriyorsada açılış tarihini bildirmemiş olduğundan Abdi Kâmil Efendi'nin mektebi Nuriosmaniye'de maarifin açtığı Nümune mektebinden önce midir, sonra mıdır? anlaşılamıyor.

Abdi Kâmil Efendi bu yeni mektepteki muvaffakiyetinden cesaret alarak **Şemsülmaarif** adında büyük bir **hususî mektep** açmıştır. Hususî mekteplerin açılış tarihleri iyice bilinemediği için belki İstanbul'da ilk defa hususî mektebi de bu zat açmıştır diyebiliriz.

Abdi Kâmil Efendi tatbik ve takip etmiş olduğu okutma usulü hakkında da son defa 1323 te basılmış olan elifbası mukaddemesinde diyor ki: «Ekseri zevatı maarifsimatın malûmudur ki nevresidegânı etfalin talim ve terbiye ve teshili tahsilleri heves ve arzusiyle yirmi seneye karip bir zamanımı sureti hususiyede muallimlik ve mektep müdürlüğü hizmetinde geçirdim.

Usuli tedrisi iptidaide oldukça rüsuh ve meleke peyda etmiş bulunduğumdan husuli maksada nailiyetle hidematı makbule ifa ve ibrazına muvaffak oldum. İşte o sırada bizzat icra kılınan tecrübelerin iktiza ettirdiği üslûp üzere bir kıta elifba risalesi dahi tertipeylemiştim.

Mezkûr risalenin tahsili iptidaiyi teshil ve tesria medari küllisi bulunduğu talim ve tedris erbabı tarafından indettecrübe sabit olmuştur.»

Bununla beraber bu nokta maarif tarihinde çok mühim olduğu için araştırmağa ve incelemeğe değer mahiyettedir. Abdi Kâmil Efendi; bu usulün mucidi değildir. O; bunu Selânikte İsmail Hakkı Efendi'den öğrenmiştir. [6]

---

[5] Millî Talim ve Terbiye mecmuası. Sayı 1. Sayfa: 21. Millî Maarif tarihi (bir konferanstır.)

[6] Selâniklilerin mektepçiliği oldukça meşhurdur. Selânikte açtıkları yeni usul mekteplerden başka bilhassa Rumeliyi kaybettikten sonra İstanbul'a gelerek burada kurdukları Feyziyye, (Işık) Terakki ve Feyziâti (Boğaziçi) liseleri hep İsmail Hakkı Efendi ile arkadaşlarının ekmiş oldukları tohumların feyzli ve ışıklı semereleridir.

Paris'te açılan Mektebi Osmanî gibi İstanbul mekteplerini ilgilendiren bir müesseseyi bile kitapta bulundurmağı prensip olarak kabul ve tatbik etmiş olduğum için Selânikli muallim ve mürebbilerle onların eserleri ve hizmetleri hakkında da bir kaç satır yazmak isteyerek **Hâdisatı Hukukiye Mecmuası** muharriri Selânikli avukat Abdurahman Eren'e müracaat ettim. Aşağıdaki satırlarla bu mühim noktayı lûtfen tenvir ettiler:

«İsmail Hakkı Efendi; Aptal Osman Efendizade denilmekle maruftur. Bu zat Hayem Şalom adında bir Yahudi hahamının mektebine devam ederek orada okumuş, Fransızca öğrenmiş, elde ettiği bu dil sayesinde sonralar birçok eserler okuyarak Türkçe tedrisatta bir inkılâp yapmağa muvaffak olmuştur.

İsmail Hakkı'nın okutma metodunu 15 defa basılmış olan elifbasının ilk tabı mukaddemesine yazmış olduğu şu satırlardan bir dereceye kadar öğrenebiliriz :

İsmail Hakkı Efendi; evvelâ Selanik'te Suratlar mahallesinde tek odalı bir vakıf mektepte bu usulü tatbik etmiş sonra yine hemşehrilerinden Şemsi Efendi ile birleşerek Aktarönü mevkiinde harap bir mesçidi mektep haline koymuşlar ve Halil Vehbi, Derviş Efendiler de bunlarla birlikte çalışmıştır. İsmail Hakkı elifbası adındaki eseri ve kıraat serisi onun tedris usulü hakkında bir fikir verebilir.

Mithat Paşa Selâniğe geldiği zaman belediye reisi ve sonra Manastır valisi olan Faik Paşa ile birlikte Selânik mekteplerini gezmiş, oralardaki okutma ve öğretme usullerini tetkik etmiş ve hepsinden ziyade bunların usullerini beğenmiştir.

Diğer taraftan Hafız Kerim adında bir yobaz bu Selânikli muallimlerle tatbik ettikleri usuller aleyhinde bulunan mutaassıplar güruhunun başına geçerek onları dinsizlikle itham etmiş ve mekteplerini kapattırmıştır. Nihayet mesele vilâyet meclisi idaresine intikal etmiş, Mithat Paşa hakem olarak dava Şemsi Efendi ile arkadaşları lehinde neticelenip o tarihten itibaren bu usul Selânik'te ve bilhassa o şehrin Terakki mektebinde yerleşip ilerilemeğe başlamış ve oradan da İstanbul'a gelmiştir.

İsmail Hakkı Efendi bihakkin âlim idi. Güzel Fransızca bilirdi. Sonraları Şemsi Efendi'den ayrılarak ve Trabzonlu Rıza Bey'le birleşerek Halil Rıfat Paşa'nın valiliği zamanında Şemsi Efendi'nin mektebi karşısında yeni bir mektep açtı. Talebeye Fransızca okutmağa başladı. Talebe Fransızcayı öğrensin diye mektepte Türkçe konuşmağı yasak etmişti.

İsmail Hakkı Efendi'nin ilk talebesinden bugün sağ olanlar bir ben bir de Ata Refik Atabek'tir. Halil Vehbi Efendi, Tuhfei Vehbi, Derviş Efendi de Gülüstanı Sâdi okuturdu. Şemsi Efendi talebenin disiplinine fevkalâde riayet ederdi. Talebe yolda hocalarına rastgeldikçe yaya kaldırımına çıkıp divan durarak askervarî selâm almak Şemsi Efendi'nin talimi ve tenbihi iktizasındandı.

Şemsi Efendi'nin icatlarından biri de mektebe yeni yazılan her çocuğa eski ve çalışkan talebeden bir Mentor yani lala, mürebbî tayin etmesidir. Beni de bir zabitin oğluna Mentor tayin etmişti. Her sabah çocuğun evine gider, beraberce kahvaltı ederim ve mektep vakti gelince çocuğu elinden tutup mektebe götürürdüm.

Şemsi Efendi Rumeli bozgunundan sonra İstanbul'a gelerek âhir ömrünü burada geçirdi, Eyüp'te bir ev alıp civari Hazreti Halit'te yerleşti ve orada öldü. Halil Vehbi Efendi İzmir'de yerleşti. Yakın zamana kadar sağdı.

İşte Abdi Kâmil Efendi bu Şemsi Efendi ile arkadaşlarından yeni tedris usulünü öğrenerek İstanbul'a gelip burada da tatbika başlamıştır. .

Bakteriyoloğ Şadi Ergin'den de babası Abdi Kâmil Efendi hakkında şu malûmatı aldım:

Abdi Kâmil Efendi; 1273 (1857) de Selânik'te doğmuş, orada rüşdiye tahsilini bitirdikten sonra bir müddet Selânik vilâyetinde mülâzimetle kâtiplik etmiş, sonra 20 - 25 yaşlarında iken İstanbul'a gelerek hususî ders vermek suretile muallimliğe başlamıştır. Bu sahada gösterdiği kudret ve muvaffakiyet maarif nazırı Münif Paşa'nın dikkat gözünü üzerine çekmekle Paşa'nın oturduğu Süleymaniye taraflarında Taşmektep denilen bir sıbyan mektebi bunun idaresine verilmiş ve orada yeni okutma ve öğretme usulünü tatbika başlamıştır. Bu usulde gereği gibi muvaffakiyet elde edince mektebine rağbet çoğalmış, gördüğü rağbet üzerine 1299 (1881) de riyaziyeci Nadir Bey'le birlikte Vefa'da cami ile Atıf Efendi kütüphanesi arasındaki büyük konakta Şemsülmaarif adında bir hususi mektep açmış, daha sonra bu mektebi Şehzadebaşında Fevziye

«Mekâtibi iptidaiyede usuli tedrisin tecdit ve ıslahına şurû edilmesi; on beş yirmi senelik bir müddetten ibaret olduğu cümlece malûmdur. Bu müddet zarfında erbabı himem taraflarından teshili kıraat hususunda bir çok elifbalar ile kıraat kitapları vücude getirilip evlâdı memleketin nazarı istifadelerine vazedilmiştir. Asari mezkûreden bilhassa elifbalarda ekseriyetle dersler: Bir, iki ve üç heceli kelimata taksim edildikten sonra harekâtı selâse ile talim ve tedris mesleği iltizam edilmiş olduğu görülüyor. Bu mesleğin ihtiyarına olan mecburiyet; etfale bir dereceye kadar ibaratımızı okumak kuvvetini hasıl etmekle beraber Kur'anı Kerim'i dahi tilâvete kesbi iktidar ettirmek mülâhazasından neşet etmekte olduğu varidi hatır oluyor. İttihaz kılınan işbu usul ile elifbayı, hini talim ve taallümde diğer bir müşküle tesadüf edilmiş farzederek ikmal etmiş olduğumuz halde dahi birdenbire harekesiz kıraat kitapları tedris ve tederrüse şuru edildikte başkaca müşkülât tahaddüs ediyor. Kur'anı Kerim kıraati için ise her ne kadar elifba zeyillerine bazı dürus ve ed'iyye ilâve ve ilhak ediliyorsa da yine muntazar olan sühûlet hasıl olmuyor. Bu hakayık, hini tedriste daha ziyade nazarlarda isbati vücut ettiğindendir, ki şehrimizin her mektebinde muallimin; kendi tecaribine binayi malûmat ederek levhalar tanzim ve şakirdanı talim mecburiyetinde bulunuyorlar. Acizleri dahi min gayri haddin on beş yirmi senedenberu bulunmakta olduğum şu meslekte tariki maruzu ihtiyar ederek ibareti Türkiye için ayrı ve Kur'anı Kerim için ayrı levhalar tertip etmiş idim. İşbu levhalarda ihtiyar ettiğim meslek: Kelimatı, harekâtı harfiye ile okutmak ve pek az, fakat çabuk alışılacak bir surette «üstün,» «esre» istimal etmek ve henüz yürümeğe alıştırılan bir çocuğu validesi düşeceği taraftan kollandığı gibi şakirdan, duçari suubet oldukları cihetlerden kolaylaştırmak hususlarından ibaret idi. Kur'anı Kerim için tertip eylediğim levhalar dahi Türkçeyi az çok okumağa alışmış şakirdanın zihinleri kabul edebileceği bir tarzda derece derece kaide altında dersler gösterilip o der-

---

caddesinde Neşat Bey konağına naklederek yatılı ve yatısız bir hale getirmiştir. Nadir Bey sonra ayrılarak **Nümunei Terakki** mektebini açmış olmasına göre bu usul İstanbul'da ikinci bir tatbik sahası daha bulmuş demektir.

Fakat Abdi Kâmil Efendi çok çalışma neticesi olarak asabî bir hastalığa tutulup Şemsülmaarif'in idaresini kardeşi Galatasaray mezunlarından Ali Saip Beye bırakmış, Maarif nezaretince kendisine müfettişlik verilmiş. sonra daha birçok maarif hizmetlerinde bulunarak nihayet tekaüt olup 1926 senesi Kânunu evvelinde 72 yaşında olduğu halde ölmüştür.

Mebdei Kıraat adında bir alfabesi ve bir kıraat serisi ile **Tecvit, ilmihal, Kavaidi Türkiye** adlarında açık Türkçe yazılmış kitapları vardır. Bir de çocuklara alfabeyi oyuncak ve eğlence tarzında öğretmek maksadile dört köşe kesilmiş mukavva parçaları üzerine harfleri bastırarak bir **Hurufat kutusu** vücude getirmiştir.

se Arabî ibareler tanzim ve Kur'anıazimüşşanda tesadüf edilen bilcümle kavait, birçok derslerde irae edilmekle levayihi mezkûreyi müddeti kalilede ikmal eden bir şakirt, Kur'anı Kerim'i tamamiyle ve lâyıkiyle tilâvete kesbi iktidar etmek cihetine mübteni idi, ki bunun üzerine kerrat ile edilen tecrübe dahi muvaffakiyet bahşolmuştur.

Bu kerre levayihi mezkûrenin risale şeklinde neşri hevesine düştüğümden bir derece daha tanzim ve her dersin zirine iltizam edilen tarzı tedrisi mübeyyin birer ihtar tezyil eyledim. Talim ve tedris hususunda kesbi meleke etmiş olan muallimin Efendilerce ihtaratı mezkûreye lüzum yoğise de muallimlikle Selânik haricinde bulunduğum bir müddet; usuli cedide üzere hareket etmeğe arzukeş ve fakat sureti talimine kesbi ittilâ edememiş muallimlere tesadüf ettiğimden anlarca yahut evlâtlarını ayrıca çalıştırmak hevesinde bulunan velilerce faideden hali olmaz itikadındayım.

Türkçenin tahsili; memaliki şahâne sekenei gayri müslimesi mekâtibinde günden güne kesbi ehemmiyet ettiği gibi mekâtibi ecnebiyede dahi mukaddemlere nisbetle dahâ haizi itina olmağa başladığında bu alfabede o cihet dahi nazarı dikkatten teb'it edilmedi. **Belki, eğerçi, hattâ, muallim, mütekellim, vesselâm** ve buna mümasil kıraatçe başkaca suubeti olup bellenmesi; derslerce terakkiye muhtaç olan kelimat bu eserde asla bulundurulmadı.

Bu esere **Kur'an Elifbası** zeyl olmakta ise de kelimatı mezkûre gibi suubetli elfazın kıraatini teshil etmek üzere diğer bir kıraat kitabı da derdesti tesviddir.

Maruzatı mebhuseden maksadi kemteranem, **mevcut elifbalar faidebahş değildir** demek olmayıp ancak işbu elifbada iltizam edilen usulün daha sühûletbahş olacağı ümidinde bulunduğumu beyandır. Şurasını da ilâveye mecburum, ki tarif ettiğim usul: diğerlerine nisbetle daha sehl olmakla beraber diğer bir tarzda tedrise alışanlar için de bu eser; arzu olunan faide ve sühûleti kâfildir.

Vâkı olan ihtar üzerine işbu elifbayı namı kemteriye nisbet ederek **İsmail Hakkı Elifbası** tesmiye ettim.»

Selânik'li muallim ve mürebbilerin iptidaileri yenileştirmek hususunda cahiller ve mutaassıplar güruhiyle girişmiş ve muvaffak olmuş oldukları mücadeleleri ve o zamanki tedris usullerini; bundan 66 sene önce o mekteplerde okumuş olanlardan mütekait Korgeneral Galip Pasinler Akşam Gazetesinin 13 Kânunuevvel 1938 sayılı nüshasiyle neşretmiş olduğu maarif tarihine ehemmiyetle kayde değer bir makalede şöyle anlatır :

«Henüz altı yaşlarında idim. Selânik'te benden büyük kardeşimle meşhur Kerim Hafız mektebine devam ediyorduk. O zaman için Kerim Hafız en münevver genç hocalardan idi. Amma tedris usulü eski şekilde. Elif küsüenni - be küsübenni ilh... ve yerlerde oturuyorduk.

Hocanın başı ucunda falaka, ders odasının kapısı yanında geldi gitti tahtası. Çocuklar hep birden muhtelif nevide elifbe veya elham suparasını okuyorlar. Bir gürültüdür gidiyor. Mektebimizin başka mekteplerden farkı, yalnız Hoca Efendi gençtir, dikkatlidir. Rahlesine getirdiği talebesini bizzat okutur, dinler mümkün mertebe intizama dikkat eder. Abdesthaneye götürülecek toprak ibriklerle su içilecek desti tasları ayırmıştır. Papuşluklar muntazamca ve temizcedir. Velhasıl şehrin en iyi iptidaî mektebi bu idi.

Bir gün sabahleyin mektebe gitmek üzere hazırlandığımız vakit babam bizi yeni açılmış başka bir mektebe göndereceğini söylemiş ve bizi hizmetçimize katarak o yeni mektebe göndermişti.

Bu yeni mektebin sokak kapısından girince ufarak bir avlu. Sol tarafta dört beş merdivenle çıkılacak ve küçük bir sahanlıktan geçilerek önümüze tesadüf eden kapıdan dershaneye girilecekti. Avluda yirmi otuz çocuk oyun oynuyorlar, ortalarında dolaşan bir genç bizi görünce dikkatini bize çevirdi ve hizmetçimizin elindeki, babamızın yazdığı tezkereyi aldı, okudu. «Memnun oldum» diyerek bizi de oynıyan çocukların içerilerine kattı. Bu genç hocamız Şemseddin Efendi idi.

Biraz oyun oynadık çocuklarla biribirimizi tanımağa başladık. Bu sırada bir kumanda... Dershaneye giriniz çocuklar... kumandası kulağımıza çarptı iki sıra olduk merdivenleri evvelâ kendisi çıktı, biz de çıkmağa başladık. Dershane kapısından girince karşısında burcu burcu kokan yepyeni çam tahtasından yapılmış sıralar iki tarafa dizilmiş, ortada bir gezinti bırakılmış. Kapının solunda Şemsi Efendi duruyor ve onun arkasında iki ayak merdivenle çıkılır güzel bir kürsü ve duvara dayanmış bir siyah tahta ve silgi, tebeşir.

Hocamız bizi o güzel sıralara sevketti ve hepimiz dershaneye girince oturunuz dedi. Yüksekte oturuyoruz, önümüzde yüksek ve dolablı rahleler. Ne güzel! Bugün mektebin ilk açılış günü idi. Hocamız bizi oturduğu kürsüden şöylece tetkik etti ve şimdiye kadar mektebe gidenlerle gitmiyenleri ayırdı. İki kısım yaptı ve hepimize alfabeyi (A, e, i, ü, ba, be, bi, bu ilh...) usulünde ezberletmeğe ve kendisi bunları karatahtaya yazmağa ve yazdırmağa başladı. Saatte bir tatil yapar. Avluda bizi nezareti altında oyunla meşgûl eder, jimnastik yaptırır ve aynı zamanda ders odasının kapı ve pencerelerini açarak bozuk havayı de-

ğiştirirdi. Oyun esnasında biribirimizle kavga etmemize fena sözler söylememize bilhassa dikkat ederdi.

Bir iki ay sonra bir gün sokakta bir kalabalık ve bir gürültü peyda oldu. Fena sözler, küfürler söyleniyor, sofa kapısı kırılıyor ve içeriye hücum ediliyordu. Hocamız bu hali görünce, zaten kulağı kirişte imiş... Hemen yerinden fırladı ve komşunun bahçesine açılan bir pencereden atlıyarak kaçtı.

Kalabalık serseri takımından kırk elli kadar adamdan teşekkül etmiş haşarılardı. Dershaneye girdiler ve bizi küfürlerle dışarı attıktan sonra o canım sıraları, hocanın kürsüsünü ve kara tahtayı, pencere ve kapıları parça parça kırarak dershaneyi bir harabeye çevirdiler. Ve biz de evlerimize kaçtık. Sebep!... Şemsi Efendi çocuklara gâvur usulünde ders okutuyor. Oyun oynatıyor ve jimnastik yaptırıyormuş!

Amma! Bugüne kadar talebenin miktarı her gün biraz daha azalmakta idi. Biz zabit ve memur çocukları olmak üzere yirmi kişi kadar kalmıştık.

Birkaç gün geçti. Hizmetçimiz bizi Şemsi Efendinin yeni açtığı mektebe götürdü. Bu mektep Hocanın kendi evinin altında büyük bir oda idi. Hocamız çalışıyor ve çalıştırıyordu. Metanetine, gayretine daha doğrusu muallimlik aşkına zerre kadar halel getirmemişti. Bilâkis şevki artmıştı.

Derken; bir gün buraya da aynı şekilde hücum vaki oldu. Tehditler, küfürler arasında çocukları sokağa çıkardılar. Şemsi Efendi Hocamız saklanmış, tehlikeden kurtulmuştu. Gene sıraları, kara tahtayı o gâvurluk alâmeti olan kapkara tahtayı parçaladılar! Eve birşey yapamamışlar.

Çok sene sonra Hocamın kendi ağzından dinlediğime göre kendisini sokakta yaklamışlar, dövmüşler, tahkir ve bıçakla hayatını tehdit etmişler. Şemsi Efendi ya Selâniği terketmeli, yahut mektebinden ve Hocalıktan vazgeçmeli ve yahut da ölümünü göze almalı imiş...

Şemsi Efendi bunlara da ehemmiyet vermemiş bir üçüncü tedbir düşünmüştü, akşamdan sonra evlerimize gelmeğe ve bize ders vermeğe başladı. Son kalan yirmi kadar talebesini böylece her gece ziyaret eder beş on dakika ders verir veya kontrol eder giderdi.

Bir gün benim de dahil olduğum beş altı talebesini Şemsi Efendi yanına aldı ve Selâniğin yegâne yüksek mektebi olan, Alacaminare camisi ittisalindeki rüşdiye mektebine götürdü. Rüşdiye muallimi evvelinin odasına girdik. Burada birkaç zat vardı, bunlar vilâyet meclisi idare âzasından ve şehrin eşrafından bazı kimseler imiş.

Rüşdiye talebesinden de beş altı çocuk getirdiler. Bize gazete okuttular. Rüşdiyeliler bizim kadar okuyamadılar. Bize biraz hesap, rakkam ve yazı yazdırdılar. Onlar bizim kadar yapamadılar. Duvarda büyük bir harita asılı idi. Rüşdiyeliler bizim kadar bu haritayı da okuyamadılar. Velhasıl biz onlara faik çıktık. Onlar son sınıfların talebesinden seçilmişlerdi!

Bu muamele bir mukayese maksadına binaen yapılmış imiş. Şemsi Efendi himmet ve gayretinin yüksek azm ve şecaatinin semerelerini isbat etmek suretiyle halkın teveccüh ve itimadına liyakat kazanmıştı. Bundan sonra hükûmetin de himayesiyle Şemsi Efendi mektebi yeniden tesis olundu.»

1938 de bu makaleyi yazan General Galip Pasinler hâdisenin 65 sene önce cereyan ettiğini söylemesine göre Şemsi Efendi mektebinin 1873 (1290) senesindeki faaliyet ve vaziyetinden bahsetmiş oluyor.

Hasılı Türkiye iptidaî mektepleri durumlarını bu Selânik'li muallim ve mürebbilerin hizmetlerine borçludurlar. Bunların yazdıkları elifba ve kıraat kitapları da o türlü eserlere örnek olmuştur. Hattâ ben bile 1911 de **Kolay Elifba** diye bir elifba yazmış ve defaatla bastırmıştım ve benim arkamdan bazı maarifçiler gelerek **Hakikî Kolay Elifba, Tecrübeli Kolay Elifba** adlariyle başka elifbalar da yazmışlardı. Bu devirde okumayı kolaylaştıracak yeni bir usul ortaya koymak hususunda herkes birbiriyle yarış edercesine çalışıyordu.

İstanbul belediyesinin Beyazıt'taki İnkilâp Müzesi kütüphanesinde bu çeşit elifbalardan bir kolleksiyon yapmıştım. O devirler bilhassa tedris usulü hakkında bir fikir edinmek istiyenler bu kolleksiyonu görmelidirler.

7. MAHREC-İ EKLÂM

1279 (1862)

Rüşdiye tahsilinden üstün bilgili memur yetiştirmek üzere 23 Muharrem 1279 ve 8 Temmuz 1278 (1862) tarihinde Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin teşebbüsiyle **Mektebi Eklâm** adiyle açılmışsa da sonraları, bu ad **Mahreci Eklâm'a** çevrilmiştir. Açılmasını gösteren tezkerede deniliyor ki:

«Mekâtibi rüşdiyeden eklâmı şahâneye çıkarılacak sınıfı evvel şakirdanına mahrec olmak üzere bâiradei seniyye **Mektebi Maarifi Adliye** vaz'ı kadimi veçhile **Mektebi Eklâm** ittihaz olunarak sayei maarifvayei hazreti Padişahide şakirdanı mumaileyhim emri tahsile mübaşeret etmiş ve mektebi mezkûrda (Maarifi Adliyede) kalan şakirdanın dahi **Rüşdiye** nam ve itibariyle diğer münasip mahalle yerleştirilmeleri iktizayi halden bulunmuş...»

Hükûmet dairelerine okur ve bilhassa yazar memur yetiştirilmek için bu mektebe o sırada büyük ehemmiyetler veriliyordu. O devrin icabınca imtihanları meclisi maarifte yapılıyor, kâfi derecede yazı ve imlâ yazamıyanlara şahadetname verilmiyordu.

13 Recep 1279 tarihli bir Maarif Nezareti tezkeresinde deniliyor ki:

«Velinimeti biminnetimiz Padişahımız Efendimiz hazretlerinin memaliki mahrusei şahânelerinde ilim ve maarifin tezyit ve terakkisi emrinde masruf buyurulan himemi celilei mülûkâneleri cümlesinden olmak üzere geçen sene küşad buyurulmuş olan Mektebi Eklâm şakirdanın mevsimi imtihanları hülûluna mebni mumaileyhim meclisi maarife celb ile ezber olarak yazdırılan yazılardan yirmi ikisinin asari kalemiyesi intihap ve kabul olunmuş ve hasbelusul bunların eklâmı şahâneye taksimi iktiza etmiş...»

16 Za. 1279 (1862) tarihli başka bir tezkerede :

«Mektebi Eklâm şakirdanının bu senei mübarekede icra olunan imtihanlarında yazıları diğer refiklerine nisbetle aşağı derecede göründüğüne mebni üç mah daha mektebi mezbure devam ile ikmali noksan

ettikten sonra istedikleri kalemlere memuriyetleri zımnında tehir ve tevkif kılınmış olan sekiz nefer şakirt...»

Hakkında yapılan imtihan neticesi de bildirilmekte ve yazdıkları yazılar evrak arasında görülmektedir.

23 Muharrem 1279 tarihli vesikaya göre **Mektebi Eklâm**, sınıfı evvel adiyle tek sınıflı bir mektep olarak açılmışsa da şu imtihanların da isbat ettiği gibi bundan faide görülemiyerek sonradan sınıf sayısı üçe çıkarılmış ve kuvvetle tahmin ediyorum ki **Mektebi Eklâm** adı da bu sırada Mahreci Eklâm'a çevrilmiştir.

3 Recep 1280 (1865) tarihli ve askerî mekteplere alınacak rüşdiye mezunlarından bahis olan bir tezkerei sâmiye bu mektep hakkında daha ziyade tafsilât verdiği ve sınıfların üçe çıkarıldığını gösterdiği için olduğu gibi aşağıya konulmuştur.

«Dersaadette kâin Mektebi idadîi hazreti şahâneden beher sene Mektebi Harbiyeye ne miktar şakirt veriliyor ise bunların yerine nizamına tevfikan mekâtibi rüşdiyeden ve zabitan evlâtlarından ol miktar şakird alınması muktazayi usul olduğu halde beher sene şakirdanın bir buçuk iki misli alınarak elhaletü hazihi mevcudu iki yüz altmış iki nefer olup bu suretle tezayüdi şakirdan bizzarure tekessüri masrafı müstelzim olduktan başka mekâtibi rüşdiyeden gönderilmekte olan şakirdanın ekseri dahi vücutça ve gerek tahsilce matlûba muvafık olmayıp bunlar için sarfolunan himmet ve edilen mesarif beyhude olmakta bulunduğundan bademe mektebi mezkûr şakirdanının bir nisbeti sahihade bulundurulması ve masarifi mukannenesinin tezayüt ettirilmemesi esbabının istihsali ve mekâtibi rüşdiyeden beher sene mektebi idadiye girmek arzusunda olanların tefrikiyle kâffesi Dârı Şûraya irsal olunarak muayenei tıbbiyelerinin ve mekâtibi askeriye nezareti marifetiyle imtihanlarının bilisra içlerinden mektebi mezkûra şayan olanlarının kabul ve kayıt olunmaları hususunun usul ittihazı ve mektebi mezkûr mevcudunun dahi bittedriç iki yüze tenziliyle vakten minelevkat haddi mezkûrun tecavüz ettirilmemesi hakkında Dârı Şûrayı askeriden kaleme alınan mazbata devletlû Kaymakam Paşa Hazretlerinin tezkeresiyle beraber arz ve takdim kılındı.

Mülâhazatı maruze yolunda ve icabı maslahata muvafık görünüyorsa ve olbapta her ne veçhile emrüfermanı cenabı cihanbanî şerefsunuh ve sudur buyurulur ise ana göre hareket olunacağı ve zikrolunan mekâtibi rüşdiye şakirdanından beher sene bilimtihan şahadetname alan müsteiddan mukaddemleri kalemlere alınagelur iken fenni hat ve inşada henüz kesbi malûmat edemedikleri cihetle istihdama

gayri muktedir bulunduklarından burası kendulerince baisi yeis ve fütur olduğu gibi aklamca dahi devamlarından istifade kılınamadığına mebni bir sene daha tahsili resim ve imlâyi hat eylemeleri için eğerçi müahharen **Mahreci Eklâm** teşkil ve mahsus yazı hocası tayin olunmuş ve geçen sene olsuret ihtiyar ve icra ve imtihan edilen şakirdan kalemlere ita kılınmış ise de yine matlûp tamamiyle hasıl olamamasından naşi sayei muvaffakiyetvayei hazreti Padişahide bunun dahi ahsen usule vaz'ı için işbu mahreci eklâmda mevcut olan ve mekâtibi rüşdiyeden bilimtihan çıkıp oraya alınacak olan şakirdan daima üç sınıf üzerine mürettep olup bunun sene tekmilinde yalnız birinci sınıfının sahihan imtihan verenleri aklâma alınmak, veremiyenleri tevkif ile orada kalmak ve ikinci sınıfı bilimtihan birinciye alınıp bir sene yine tahsili melekeye çalışmak ve üçüncü sınıfı kezalik ikinciye bilimtihan naklettirilmek ve işbu üçüncü sınıftan ikinciye geçecek şakirdanın adedi ne kadar ise mekâtibi rüşdiyeden imtihan vermeğe muktedir olanlardan ol miktar şakirt mezkûr üçüncü sınıfa alınmak ve istidadi zatisi sınıfı küttaba mail olmıyanlar mekâtibi askeriyeye verilmek ve Mahreci Eklâmdan devair kalemlerine çıkacakların **kâtipzadeleri hakkı takaddüme mazhar olmak** yolunda temdidi müddeti tahsiliye ile tezyidi mesai ve gayreti tabiiyeye bir tariki cedit açılması...»

Şu suretle üç sınıf üzerine kurulmuş olan **Mahreci Eklâm**'ın - Takvimi Vakayi'in yazdığına göre - 1281 (1864) te ilk mezunları olan 27 talebe meclisi maarife getirtilerek orada «Kendilerine defaten dikte suretiyle yazı yazdırılmış ve sair tahsil etmiş oldukları mütenevvi fenlerden dahi imtihanları yapılmış ve beğenilmiş olduğundan istedikleri dairelere memur tayin edilmiş» lerdir.

Yine o sene içinde bu talebeden on kişi «Fransızca terceme ve inşaya kesbi liyakat eylemelerine mebni dolgun aylıklarla Babıâli kalemlerine memur edilmişlerdir.

Mektebin ders programı şudur :

BİRİNCİ SINIF

Arabî, Farisî tatbikatı, Türkçe imlâ ve inşa, Fransızca lisan ve hat, cebriâdî, coğrafya, tarihi umumî, resim, hattı rik'a.

İKİNCİ SINIF

Arabî, Farisî tercüme ameliyatı, Türkçe inşa, Fransızca lisan ve imlâ, hendesei sathiyye, coğrafya, tarihi umumî, resim. Hattı rik'a.

Arabî, Farisi tercüme ameliyatı, Türkçe inşa, Fransızca inşa ve tercüme ameliyatı, coğrafya, tarihi umumî, hikmeti tabiiye, kimya, resim.

Şu programa göre **Mahreci Eklâm** orta tedris derecesinde bir memur mektebidir.

1292 (1875) de mektepte 44 talebe bulunmakta idi. Bu hesaba göre çok da talebesi yokmuş demek olur.

Mektep bu haliyle 1293 (1876) senesine kadar devam etmiştir. O tarihte daha yüksek tahsilli memur yetiştirmek maksadiyle tevsian **Mektebi Fünuni Mülkiye**'nin açılmış olması Mahreci Eklâmın kapanmasına sebep olmuştur diyebiliriz.

8. MAHREC-İ MEKÂTİB-İ ASKERİYE

1281 (1864)

Yüksek ve askerî meslek tahsili vermek üzere sıra ile açılmış olan bahriye ve berriye mühendis mektepleriyle tıbbiye ve harbiye mektepleri kendilerine lüzumlu olan talebeyi yetiştirmek ve hazırlamak için idadi sınıfları açmışlar ve idadi sınıflarına talebe vermek için de mahreç adı altında ihtiyat sınıfları teşkil etmişlerdi.

1281 (1864) te bütün bu mekteplerin idadi sınıfları Galatasaray'da **İdadîi Umumî** adı altında birleştirildiği zaman mühendis mektebinde idadi talebesinden boşalan yere de bu idadilerin ihtiyat sınıfları nakledilerek orada **Mahreci Mekâtibi Askeriye** adında bir umumî rüşdiye açılmıştır.

1284 (1869) da idadîi umumî Galatasaray'dan kaldırılarak her mektebin idadisi yerli yerine gitmekle bilhassa Kuleli'de toplanmakla beraber Mahreci Mekâtibi Askeriye 1292 (1875) senesine yani askerî rüşdiyelerin açıldığı tarihe kadar devam etmiş ve kendisine ayrılan yerde tafsilâtı görüleceği gibi o tarihte yeni açılacak rüşdiyelerden birisini teşkil eylemiştir.

Mekteb dört sınıf üzerine mürettepti ve şu dersler gösterilmekte idi :

Mantık ve tatbikatı kavaidi Arabiye, hesap, hendesei hattiye, coğrafyayi umumî, mevalidi selâse, kavaidi Osmaniye, Fransızca, imlâyi Osmanî, resim, hüsnihattı Fransevî.

9. İLK LİSELER

1284 (1867)

1254 (1838) de ilk sivil mektepler açılmak istenildiği zaman sıbyan mektepleri ıslah edilmiyerek ondan üstün bir tahsil verecek olan rüşdiyelerin açılmasına baş vurulduğu gibi 1284 (1867) de de henüz orta mektep demek olan idadiler açılmadan ondan üstün bir tahsil müessesesi olan liselerin vücude getirilmesine çalışılması oldukça garip görünür. Fakat bunun sebepleri izah edilirse meselede garabet kalmaz sanırım. Bu devirde açılmak istenilen ve açılan liseler: **Mektebi Sultani** ile **Darüşşafaka**'dır. Birisi: Müslim, gayri müslim zengin, ötekisi: Fakir aynı zamanda anasız, babasız İslâm çocuklarına tahsis edilmiş olan bu iki müessese Türk maarif tarihinde birer mühim varlık oldukları için bunların açılışlarına biraz ehemmiyetle temas edeceğim :

A. MEKTEB-İ SULTANÎ

Mektebi Sultanî'nin açılışının başlıca sebebi: Zamanın hükümdarı Sultan Abdülâzizin 1284 (1867) de sergiyi ziyaret maksadiyle Fransa'ya yaptığı seyahatin kültür sahasında bıraktığı tesirdir. Bilhassa Fuat Paşa gibi değerli ve münevver vezirleri bulunan bu hükümdar İstanbul'da Fransız liseleri ayarında bir mektebin açılmasına ve orada Fransız diliyle tedrisat yapılmasına müsaade etmiş ve bu işte Fransa İmparatorluğunun maddî ve manevî büyük yardımları da dokunmuştur.

Mektebin açılışı sebebi ve sureti 15 Ş. 1284 (1867) tarihli tezkerei samiyede şu cümlelerle anlatılır :

«Şimdiye kadar bazı mekâtibi müteaddidede müteferrikan tedris olunmakta olan ulûm ve fününun esbabı terakkiyat ve cümlei ıslahattan olmak üzere bir mahalle cem'ile her tarafa mahreç olmak üzere bir büyük mektep yapılarak fünuni lâzımenin orada talim ve tedrisi envaı muhassenat ve fevaidi müeddî olacağı cihetle bunun için Dersaadette böyle bir mükemmel ve muntazam **Mektebi Umumîi idadi** tesis ve teşkili...»

21 Za. 1284 (1867) tarihli tezkerei samiyede de şu satırları okuyoruz :

«Her memlekette medeniyet ve mâmuriyetin en büyük esasî ulûm ve maarif olup bir müddettenberu bu bapta devletçe masruf olan himemi mütevaliyenin semerei nafiası iktitaf olunmakta ve gerek Dersaadet, gerek taşralara tesis ve tanzim kılınmış olan mekâtibi rüşdiye ve sıbyaniyye derecei ulada olarak terbiyyeti umumiyenin intişarına bais olduğu misillû mekâtibi mahsusaya (askerî meslek ve ihtisas mekteplerine) mensup olan idadî mekteplerinde dahi her birine lâzım olan fünunun mukaddematı tahsil ettirilerek bu tarikle dahi neşri maarife himmet kılınmakta ise de hidematı devletin her nev'ine kesbi kabiliyet ve mekâtibi hususiyede (askerî ve mülkî meslek ve ihtisas mekteplerinde) ikmali malûmata tahsili liyakat etmek için Avrupa'nın en büyük mektepleri raddesinde her sınıf ahalinin müsteiddanı etfaline mahsus olmak üzere bir **Mektebi Umumî İdadi** tesis ve Galatasaray binasının buna tahsisi...»

Bu tezkerenin münderecatı biraz farkla 11 Mayıs 1284 tarihli Takvimi Vakayile de neşredilmiş ve orada mektebin adı: Mektebi Sultani olarak gösterilmiştir.

24 R. 1285 tarihli başka bir tezkerei samiyede de Mektebi Sultaninin açılışı şu tâbirlerle ilân ve ifade olunmaktadır :

«Velinimeti bîmennetimiz Padişahımız Efendimiz hazretlerinin asari inayatı celilei cenabı mülûkâneleriyle kâffei tebaa ve zîri destanı şahânelerinin istifazei envari ulûm ve maarif ile kemalâtı insanıyeye mazhar olmaları vesail ve levazımı istihsal ve istikmal olunmakta olup işbu terbiyeti umumiyeye masruf olan himem ve ikdamatı celilenin iktitaf olunacak semerei muntazırası her sınıf tebaadan devlet ve memleket hidematında kullanılmağa ve measiri nafiası müşahede olunmağa ehil ve müsteit adamlar yetiştirilmek maddesi olmasiyle bu matlebe vüsul; lisanı devlet olan Türkçe okuyup yazmağı sair bazı elsine ve fünuni lâzime ile beraber tahsile mütevakkif ve manut olduğuna ve bu ise bir **mektebi umumî** teşkiline muhtaç bulunarak beyandan müstağni olduğu üzere Fransa devletinin bu makule mekâtibin teşkilâtı ve fünun ve maarif tahsilât emrinde usul ve kavaidi mazbutası müsellem idüğine binaen Galatasaray'ı **Mektebi Sultani** olmak üzere ihsan ve Paris'ten müdür ve muallimlerinin celbine müsaadei seniyye şayan buyurulup sayei maali vayei hazreti şahânede inşaat ve tanzimatı muktaziyesi icra olunmuştur.»

Mektebi Sultanide tedrisat; esas itibariyle Fransızca olacak, fakat Türkçe ile de bazı dersler gösterilecekti. Mektebin müdürü ve hocaları

Fransız olacağı gibi ders nazırı da müdiri sani ünvaniyle yine Fransız olacaktı.

Maarif nezareti tarihçei teşkilâtında (sayfa 95) mektebin açılış ve tedris tarzı şu cümlelerle anlatılır :

«Hidematı devletin her nev'ine kesbi liyakat ve mekâtibi âliyede ikmali malûmata tahsili liyakat eylemek üzere Avrupa liselerine muadil ve Fransız mektepleri programına mutabık olup Türkçe ile Fransızca'nın aynı derecede tedris edilmesi gayesiyle açılmıştır.»

İşte bu gayelere binaendir ki Fransa hükûmeti bu mektebe değerli müdür ve muallimler gönderdiği gibi burada zengin bir kütüphane ile bazı fen âletlerini havi laboratuvarlar ve müzeler de kurulmuştu.

Mektepte Türkçe tedrisatın aynı zamanda Fransızca ile birlikte yürümesi esası hükûmetçe kabul edilmiş olduğu için «şakirdanın Türkçe derslerine ve usuli tahsiliyelerine nezaret etmek üzere İslâmdan birinin **ikinci müdürü sani** olmak üzere tayinine» lüzum görülmüştür.

İlk defa «Asakiri nizamiyye kaymakamlarından İsmail Beyin miralaylık rütbesi ile ikinci müdürü saniliğe memuriyeti» icra olunmuş ise de biraz sonra «bazı esbaptan dolayı yerine mülkiye sınıfından bir münasibinin tayinine» karar verilmiş ve «meclisi maabir ve turuk idaresi başkâtibi olup müahharen altıncı daire muhasebe memuriyetine alınmış olan Selim Efendi senevî 10.000 frank maaşla» ikinci müdürlüğe memur edilmiştir. Fakat bu zat Fransız müdürü sani Levistal ile geçinemediğinden azliyle yerine «Fransızca talim ve tahsil etmek üzere Paris'e gönderilmiş olan talebei ulûmdan olup şimdiki halde boşta bulunan Bosnalı Mustafa Fethi Efendi - mektepte yatıp kalkacağı ve yiyip içeceği için - 5 Recep 1285 tarihinde 7500 frankla tayin edilmiş» olduğu arşivdeki vesikalardan anlaşılmaktadır.

Bu mektebe tabiatiyle Türklerden zengin ve kibar çocukları rağbet ediyorlardı. Fakat hocalarının daha ziyade Fransız ve Hıristiyan oluşu bir kısım Müslüman Türkleri ürküttüğü gibi Angelhard'ın anlatışına göre: Hıristiyan çocuklarının da Müslümanlarla birlikte okuması katoliklerin başı ve hâmisi olan Papaya bu mektebe karşı fena bir vaziyet aldırmış ve müderris Avram Galanti'nin yazışına göre de: Yahudiler **Kaşer** meselesini ileri sürerek uzun müddet çocuklarını bu mektebe göndermemişlerdir.

Mektebi Sultaniye kayıtsız ve şartsız rağbet gösteren unsur Bulgarlardır. Onlar bu mektepten çok istifade etmişlerdir.

İlk zamanlarda mektebe karşı gösterilen rağbetsizlik bir dereceye kadar da ücretin yüksekliğinden ileri geliyordu.

20 Mayıs 1284 (1867) tarihli bir maarif nezareti tezkeresine göre:

«Mektebi Sultani ileride altı yüz dahilî şakirt istiap edecek surette tanzim olunacağından ve bunların nısfı İslâm ve nısfı diğeri edyanı muhtelifede bulunan tebaai devleti aliyye evlâdından mürekkep bulunacağından şimdiye kadar yazılan sıbyan İslâmın adedi 100 nefere bile baliğ olamamış ve Dersaadetçe icra olunan teşvikat semeresi olarak bundan böyle tekessür etmesi memul bulunmuş ise de mektebin vakti küşadi takarrup etmekte olduğuna binaen açılmazdan önce şakirdanı İslâmiyenin 300'e iblâğı zımnında bir tedbir ve sureti münasebe tezekkür ve mütalea olunmak üzere keyfiyet muvafıki rey ve iradei aliyei cenabı dâverileri buyurulduğu halde şurayi devlete havalesi.» istenilmiş ve keyfiyet oraca uzun uzadıya müzakere olunarak 15 Haziran 1284 tarihinde şu karar verilmiştir:

... İlk açılışta mektebe girecek olan üç yüz talebenin yarısının ücretsiz alınması ve bunların da babaları ölmüş **bendezadegân** ile sunufi sairenin müsteiddanı etfalinden tefrik olunması ve bu yardımın müslim ve gayri müslim talebe arasında taksimi bir kaidei mütenasibede bulunmak için gayri müslimlere ayrılan 75 parasız talebeden beherine yirmi hesabiyle altmışının Rum ve Ermeni ve Bulgarlara ve onunun katoliklere ve beşinin de Yahudilere verilmesi ve hükûmet memuru olup da 2.000 kuruş ve daha ziyade maaşı bulunanların bundan istisnasiyle maaşlarının derecelerine göre o gibilerin çocuklarından tam, nısıf ve rübu nisbetinde ücret alınması...»

İşte hükûmetçe bu türlü tedbirler ve kararlar alındıktan sonra mektebi Sultani 20 Ağustos 1284 (1 Eylûl 1868) de Galatasay'ı binasında açılıp tedrisata başlamıştır.

İlk açılış senelerine temas eden ve o zamanki zihniyeti ve telâkkiyi gösteren bir hâdiseyi buraya kaydetmeden geçemedim. O da Türk talebenin tedrisat ve idare hususlarında Sadarete yaptıkları müracaattır ve bunun hakkında uzun bir şikâyetname yazmışlardır.

«Mektebi Sultani muntazam bir mektep zannolunduğu cihetle tanzim ve ıslahı semtine gidilmediğinden mektebi mezkûrun hali ibret iştimalini arz ve beyana hacet messetmiştir.» Mukaddemesiyle başlıyan bu varakada başlıca beş şeyden şikâyet edildiği görülmektedir :

1 — Dershanelerdeki mangal kâfi değildir. Oralara birer soba konulması.

2 — Yarı pişmiş, yarı pişmemiş sığır etinden ibaret olan yemeklerin ıslahı ve sibiryağı yerine iç yağı kullanılması.

3 — Abdesthanelerde temizlenmek için su bulundurulması, Hıristiyan çocukların kâğıt ile temizlenmemesi ve resimhanede resim silmek için **namaziz** kullanılmaması.

4 — Türkçeye ehemmiyet verilmesi, bunun için ayrıca müzakere saatleri tahsisi ve resmî dil olan Türkçenin mükemmel surette okutturulması.

5 — Şikâyetnamede en çok üzerinde durulan nokta Lâtincedir. Bunun hakkında birçok mütalealar yürütüldükten sonra deniliyor ki :

«Lâtinceyi dünyada konuşan nadir ve bununla faidemendolmak gayri mümkün iken gûya **ümmilisanı Fransevidir** diyerek bununla iştigal ettirilmemiz fünuni lâzımeyi tahsile mâni olduğundan» Lâtince için beyhude yere vakit sarfettirilmemesi ve buna sarfedilecek vaktin Türkçe, usuli hesap, ve hendese gibi ziyade muhtaç oldukları derslere tahsisi»

Sadaret bu şikâyetnameyi ehemmiyetle nazarı dikkate alarak Maarif Nezaretine göndermiş ve Maarif Nazırı Derviş Paşa 19 Kânunuevvel 1287 (1871) de Sadarete yazdığı cevapta :

«Bizzat mektebi mezkûre azimetle her tarafı yegân yegân muayene ve müşahede olundukta varakai mezkûrede tadat ve beyan olunan mevaddı müştekâbihanın ekserisi sahih olduğu tebeyyün ederek bundan böyle edemivukuu esbabına teşebbüs olunması müdüriyete kaviyyen tavsiye ve tenbih olunmuş ve mektebi mezkûrun usuli tedrisiyesince bazı tadilâta lüzum göründüğü cihetle bunun da ileride bir hüsni kalibe ifrağı derdest bulunmuştur.» denilmektedir.

Mektebi Sultanide aynı zamanda Pazar günleri dışardan müracaat edenlere umumî dersler de verilmekte olduğu anlaşılıyor. Hatâ «bu derslere başka günlerde oraya muhatabini hariciyenin kabulü caiz olmamasiyle yalnız şakirdanın tatil günlerinde içtima olunması» aranan faideyi azalttığından bahisle 100.000 kuruş sarfiyle bunun için mektebin bahçesine ayrı bir bina yaptırılmıştır.

Mektebi Sultaninin ilk zamanlarına ait mufassal malûmatı, çekilen müşkülâtı ve uğranılan mâniaları gösteren bir vesikaya bu mektep maliktir. O da mektebin ilk Fransız müdürü **dö Salv**'m **revü dö dömond** adında ki mecmuaya yazmış olduğu makaledir. Bunun aslı ile tercümesi bu mektebin ellinci yıldönümü dolayısiyle yazılmış ve basılmış olan eserdedir. [1]

[1] Mektebi Sultani. İstanbul. Matbaai Amire 1334 (1918).

Gerek bu makaleden, gerek eserde verilen başkaca izahattan ve bir de arşivde rastgeldiğim vesikalardan anlaşıldığına göre bu mektebe sonraları hükûmetçe lâyık olduğu ehemmiyet verilmez olmuş, idaresi çığırından çıkmış, Fransız müdür mektepten uzaklaştırılmış ve mektep Galatasaray binasından çıkartılarak Gülhaneye nakledilmiştir.

İlk Fransız müdür dö Slav'dan, sonra yerine Türk Hıristiyan olarak Vahan, Fotyadi, Sava Efendiler getirilmiş ve 1293 (1876) dan itibaren de Türk, Müslüman müdürler mektebin başına geçirilmiştir.

İlk Hıristiyan Türk müdür Vahan Efendinin gelişini talebenin memnuniyetle karşıladığı Sadarete takdim etmiş oldukları bir teşekkürnameden anlaşılıyorsa da bunun idaresi hakkında Mektebi Sultani adındaki kitapta (sayfa: 9) şu satırları okuyoruz :

«Adliye nezareti müsteşarlığı uhdesinde baki kalmak üzere mektep müdüriyetine tayin kılınmıştır. Müsteşarlık vezaifile daha ziyade meşgul olup mektep umurunu müdüri sani Mösyö Grane'ye bırakmıştı. Her gün Mösyö dö Slav'ı görmeğe alışmış olan talebe Vahan Efendiyi on ay süren müdüriyeti esnasında ancak bir iki defa mektep derununda tesadüfen müşahede etmiştir. İptidayi nasbında muallimlerinden mürekkep bir komisyon teşkil ederek ne kadar tenbel ve yaramaz ve ıslahı gayri kabil talebe varsa bir defterini tertip ettirip cümlesini bir günde ihraç ile kayıtlarını terkin ettirmiş ve bu suretle talebeye bir korku vermişti.»

Mektebi Sultani Sava Efendinin müdürlüğü zamanında ve 17 Za. 1292 tarihinde Sadaretten yazılan bir arz tezkeresi üzerine Gülhane'den yine Galatasaray'a gelerek eski halini almış ve hattâ daha ileri giderek bu mektep içinde hukuk, edebiyat ve riyaziyat şubelerini ihtiva etmek üzere bir de Darülfünun açılmıştır. Bunun hakkında bundan sonra Darülfünun bahsinde izahat verilecektir.

B. DÂRÜŞŞAFAKA

1272 (1855) de ıslahat fermanının neşrinden sonra şimdi azlık dediğimiz gayrimüslim unsurlar yani Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler hattâ ecnebiler İstanbul'un ötesinde berisinde kiliselerinin ve cemaatlerinin yardım ve ianeleriyle büyük mektepler yaparak veya açarak kendi çocuklarını okutmağa başladıklarını ve bu mekteplerden çıkanların hayat ve ticaret sahalarında iyi mevkiler edindiklerini gören bir kısım Müslüman mütefekkirleri tıpkı onlar gibi fakir Müslüman çocuklarını okutmak ve onlara hayatta lâzım olacak derecede bazı şeyleri öğretmek istemişlerdi.

Bu mütefekkirleri ilk önce bu hayırlı yola sevk ve irşad eden bilhassa esnaf çırakları olmuştur.

Sabahları Büyükçarşıya giden esnaf çıraklarının çarşı açılıncaya kadar çarşı kapısı önünde, kahvehane ve çaycı dükkânlarında boş vakit geçirdikleri görülerek boş geçen şu zamandan istifade ile onlara biraz okuma, yazma ve hesap öğretmek ve bazı ahlâkî ve içtimaî esaslar telkin etmek maksadiyle bu mütefekkirler 1281 (1865) de **Cemiyeti Tedrisiyei İslâmiye** adında bir cemiyet kurmuşlardır.

İlk önce çarşının Örücüler kapısındaki sıbyan mektebi bu işe tahsis edilmiş fakat tamir edilip tedrisata başlanmadan yanmıştır. Sonra Beyazıt'ta Simkeşhane binası köşesinde ve Sebil üstündeki Valide Emetüllah Kadın mektebi Evkaf tarafından tamir ettirilerek bu işe tahsis olunmuştur.

Tasviri efkâr gazetesi bu hâdiseyi şu cümlelerle anlatır : [1]

«Esbabı zaruriyeye mebni vaktiyle okuyup yazmağa muvaffak olamıyan her sınıf ahalii müslimeye akaidi diniyeyi talim ile az vakitte mektup, senet ve evraki saireyi kıraat ve tahrir edecek mertebe tahsili liyakat ettirmek niyyeti hayriyesiyle ve **Cemiyeti Tedrisiyei İslâmiye** namiyle bir cemiyet teşekkül etmiştir. Dersler esnaf ve saireye teshilâta medar olmak üzere çarşının küşadından ve iş zamanı hülûlünden

[1] Tasviriefkâr 1 Mart ve 12 Nisan 1281.

evvelce ita olunacaktır... Mektebe devam edecek şakirdanın kâffesine ders kitaplariyle yazı kağıtları gibi mühimmatı tahsiliye cemiyet tarafından meccanen verilecektir. Talebeye sabahları bir buçuk veya iki saat Elifba ve Kelâmıkadim ve ilmihal ve bazı Türkçe kitaplar ve hesap ve hendese ve coğrafya mukaddematı öğretilecektir.

Tamir işleri ve sair hazırlıklar bitirilerek tedrisata o sene Zilkade ayının başında yani 16 Mart 1281 (28 Mart 1865) de biri Elifba, ötekisi hesap olmak üzere önce iki ders ile başlamıştır.

Mektebin tedrisat hûsusunda az zamanda gösterdiği muvaffakiyet İslâm ve Hıristiyan esnaf çıraklariyle hükûmet dairelerine devam eden memurlar ve kâtipler arasında o kadar rağbet uyandırmıştır ki mektep dershanesi talebeyi istiap edemediğinden Aksaray'da Ebûbekir Paşa mektebi de cemiyetin idaresine verilip bir kısım talebeye de orada ders verilmeğe başlanmıştır.

Dersleri cemiyet âzası bizzat okuturlardı. Cemiyetin müessisleri Yusuf Ziya Bey (Maliye Nazırı Yusuf Ziya Paşa) Muhtar Bey (Gazi Ahmet Muhtar Paşa) Tevfik Bey (Vidinli Müşir Tevfik Paşa) dır. İşte bunlar bizzat Elifba ve Hesap okuttukları gibi yazdıkları kitapları da bastırmışlardır. Yusuf Ziya Bey'in **Hesap** adındaki eseri ile Tevfik Bey'in **Tashilâlhesab**'ı bu devrin yadiğârlarındandır.

Meşhur vatan şairi Namık Kemal burada imlâ hocalığı yapmıştır. Namık Kemal Paris'e gittikten sonra onun dersini 1908 inkılâbında Trabzon mebusu olan Ali Nakî Efendi okutmuştur.

Valide mektebinde tedrisat 1290 (1874) senesine kadar devam etmiştir.

Gerek Valide, gerek Ebûbekir Paşa mektepleri bu derece rağbet görünce cemiyet âzası daha esaslı bir bina yaptırarak orada yalnız İslâm çocuklarının ve yetimlerinin okutulmasını istemiş ve işte **Darüşşafaka** bu güzel niyyet ve karar üzerine ortaya çıkmıştır.

Darüşşafaka'nın inşasına 1284 (1876) da başlanmış ve 1289 (1872) de bitirilerek kapılarını yetimlere açmış oldu.

Darüşşafaka zamanın hükümdarı Abdülâzizin ve Osmanlı hükûmetinin, Mısır Hıdivinin ve İmparatorluğun büyük memurlarının ve nihayet hamiyetli halk kütlesinin ve hattâ hükûmetin ve Müslümanların gösterdikleri alâka dolayısiyle bir kısım yabancı malî müesseselerin vermiş olduğu cem'an 35.000 altın lira ile yapılmakla beraber plânını Dolmabahçe Sarayı mimarı Ohannes kalfa yaptırmıştır. Darüşşafaka; doğrudan doğruya mektep olarak yapılan binaların ilklerindendir. Yarısın-

da kız, yarısında erkek yetimler okutulmak üzere aynı taksimat ve tertibatı haiz iki kısım üzerine yapılmış ve idaresi için de hükûmetçe bir hayli vakıflar ve iratlar terk ve tahsis olunmuştur.

Bunlara müteallik vesikaların da neşri faydalı görülmüştür :

(1)

«Mülga Yeniçeri ocağının bölük ve ortaları mühimmatına ve fıkrası taamiyesine meşruta vakıflar ile müsekkafatı elhaletü hazihi memaliki mahrusei şahânede ve yalnız hayratı vaktiyle eyadîi ecnebiyeye geçmiş olan mahallerdeki vakıflar müsekkafatından arasıra ferağ ve intikalât vukuile senedat zuhur etmekte olup bunların şurutuna riayet müteazzir olduğundan senedatı mezkûre elde sürünmekte ve ashabı sızlanmakta ve bir de tesviye olunan harik mahallerinde herkesin ve her vakfın arsaları gösterildikten sonra mahalline göre birkaç parça arsa tabiî fazla kalarak komisyoni mahsusî marifetiyle satılmakta ve bunların müstakillen hiç bir vakfın malı olduğuna hüküm olunup ta senet verilememekte idüğinden hem şu mahzur def olunmak, hem de derdesti inşa olan Darüşşafaka'ya Evkafı Hümayun hazinesince dahi bir muaveneti daime edilmiş olmak üzere salifüzzikir vakıflar ile arsalar için **Darüşşafaka vakfı** namına olarak senet itasiyle tedricen cesimce bir vakıf tanzimi ve ticarei müeccele ve müaccelelerinin işbu Darüşşafaka'da bulunacak eytamın masarifi taamiyesine şart ve tahsisi.» 19 C. 1286.

(2)

«Esası mukaddema vazedilmiş olan Darüşşafaka'nın emri inşası karini hüsni hitam olarak küşadiyle terbiyei etfale devam olunmak zamanı takarrüp etmiş olduğundan orada bulundurulacak etfalin me'külât ve melbusat ve saire bahasiyle muallimin ve muallimat ve hademe maaşları gibi masarifi daime için senevî iktiza eden mebaliğin tertip ve tahsisi hakkında mahalli mezburun inşa ve idaresine memur hassa orduyi hümayunu Müşiri ve Dârişûrayi Askerî reisi devletlû Esat Paşa hazretlerinin takriri leffen arz ve takdim kılındı.

Ebniyei merkume her ne kadar 800 çocuk alacak vüs'at ve derecede ise de hini küşadında bunların cümlesi birden alınamayıp birinci sene 100 den 120'ye kadar etfal alınacağı cihetle bu senenin masarifi daimesi için bir yük [2] kuruşun tertip ve tahsisi iktiza eylediği su-

[2] Eskiden 500 akçeye bir **kese**, 100.000 akçeye bir **yük**, 10 yüke bir **hazine** derlerdi. Hazinelerin de çeşitleri olacak ki eski eserlerde bir **Mısır Hazinesi** tâbirine rastlanır.

Tanzimat senelerinde kuruş akçe yerine vahidi kiyasî ittihaz olundu. Şu halde bir yük 100.000 kuruş yani 1.000 lira demek olur.

reti iş'ardan anlaşılmış olup icabi hal beynelhavas ledelmütalea bu akçeyi hazinei celilei maliye bütçesinin tesviyeye mütehammil ve müsait olamıyacağına nazaran başka suretle tesviye etmek lâzım gelip atik ve cedit maliye daireleri [3] ile Babıseraskerî tahtında ve pişgâhında [4] mukaddema inşa olunan kârgir dükkânların çoğu kiraya verilip noksanı kalmış olanlar dahi bilikmal icar olacağından ve bundan hasıl olacak akçe Darüşşafaka'nın işbu ilk seneki, masarifine tahsis kılındığı halde alettahmin miktarı derecei kifayede görünerek henüz açıkta bulunduğu cihetle hazinenin müvazenesine dahi dokunmıyacağından dekânini mezkûre icaratının mahalli mezkûr masarifi daimesine terk ve tahsisi.» 13 Ş. 1287.

Fakat bu varidatın da koca bir mektebe kifayet etmiyeceği anlaşılarak vakit vakit hükümdar ve hükûmetçe yardımlar yapıldığı, aynen erzak verildiği gibi birçok hayır sahipleri tarafından da bir hayli emlâk ve akar vakıf ve tahsis olunmuştur.

En son elde ettiği akar; Matbaacı Osman Bey ailesine ait Matbaai Osmaniye binasıdır. Bugün bu binanın dörtte üçü Darüşşafaka'nındır.

1908, hele 1923 inkılâbından sonra hükûmet, belediye evkaf ve hususî idarece de bu mektebe geniş mikyasta muntazam yardımlarda bulunulmuştur. Ve bugün bütçenin % 80'i bunlar tarafından temin ve tesviye olunmaktadır.

Cemiyetin maksadı Darüşşafaka'da hem erkek, hem kız talebe okutmaktı. Ve binası da öyle yapılmıştı. Fakat nedense bu cihete gidilmiyerek mektep yalnız erkek çocuklara tahsis olunmuştur.

Darüşşafaka'ya anasız, babasız fakir çocukları alınırdı. Şu halde 1254 (1839) da hükûmetin açmak istediği ilk gureba mektebi bu olmuş oluyor.

Mektebi Sultanide Fransız liseleri programı tatbik olunduğu gibi

---

[3] **Atik maliye;** Ayasofya'daki yanan Adliye ve ilk Darülfünun binası, **Cedit maliye** Beyazıt'ta şimdi Askerî Tıbbiye mektebi ve **Babıseraskeri; şimdi** İstanbul Üniversitesi olan binadır.

[4] **Babıseraskerî pişgâhı** ile de eski jandarma dairesi şimdiki dişçi ve eczacı mektebi binası kasdolunuyor. Bütün bu binaların altında bulunan 108 dükkânın tasarrufu değil menfaati ve kirası Darüşşafaka'ya bırakılmıştır. Ayasofya'da Adliyenin altındaki dükkânlar o bina ile birlikte yanmış ve Askerî Tıb mektebinin altındaki dükkânlar binaya kalp ve ilâve olunmuştur. Bunun için maliyece Darüşşafaka'ya bir para verilmektedir. Bugün doğrudan doğruya dükkân olarak istimal ve istifade olunan dükkânlar Üniversite bahçesi duvarlarile eczacı ve dişçi mektepleri altındakilerdir; ve bunlardan Darüşşafaka senede 15.000 lira kadar para almaktadır.

Darüşşafaka'da Fransızların **Fleşe** adındaki askerî lisesinin programı - fakat Türkçe tedrisat yapmak şartiyle - tatbik olundu. Bu programı cemiyete tavsiye eden Paris'teki Mektebi Osmanî müdürlüğünde bulunan Sakızlı Esat Beydir (Sadrâzam Esat Paşa).

O devirde yeni açılan bir lise de asrın yeni ilim ve fenlerini Türkçe okutacak münevver ve mütefennin sivil muallimler bulunmadığı gibi Türkçe kitaplar da yoktu. Askerî mektepler bir dereceye kadar bu noksanı gidermiş oldukları için millî bir hamle ve gayretle kurulan bu müesseseyi asker hocalar ellerine aldılar ve gelip senelerce Darüşşafaka'da parasız, pulsuz hocalık ettiler. Kitaplar tercüme edip bastırarak Darüşşafaka'da okutmağa başladılar. Binaenaleyh ilk zamanlarda Darüşşafaka hocalarının onda sekizini askerler, kalan onda ikisini de - din, Arapça ve Farsça derslerini okutan - medreseli ve saire teşkil ediyordu. Asker hocaların bu himmeti Darüşşafaka tarihine altın harflerle yazılsa lâyıktır.

Darüşşafaka'dan çıkanlar çoğaldıkça onlar da hocalarından gördükleri gibi mekteplerindeki dersleri - mektep 1319 (1903) de maarif idaresine geçinceye kadar - parasız okutmağa başladılar. Bu suretle Türkiye'de ilk defa bir cemiyet, bir mektep kurarak muvaffak oldu denilebilir.

1289 (1872) de tedrisata başlıyan Darüşşafaka 1298 (1880) de memlekete ilk lise mezununu verdi.

Darüşşafaka'dan daha aşağı ayarda idadileri ise hükûmet ancak 1300 (1882) de âşara bir vergi zammettikten sonra açmağa başladı.

Darüşşafaka tarihinin en parlak safhası bu mektebin bir **Telgraf fen mektebi** haline getirilmesi ve bu suretle İstanbul'da ve Fransa'da okutulan bir kısım Darüşşafaka'lıların Türk kültürüne yapmış oldukları hizmetlerdir. Arşivde rastladığım bir vesikada hem bu mesele izah edilmekte hem de Darüşşafaka'nın hizmeti ve ilmî mevkii anlatılmakta olduğundan bu baptaki muhabere evrakının bazı parçalarını olduğu gibi bu eserde bulunduruyorum :

«İki sene evvel Darüşşafaka'ya tayin olunan muallimler marifetiyle müntehî sınıflarında tesis kılınan telgraf nazariyat ve dürusi aliyesini ikmal eden şakirdan müsteiddanından dört Efendinin ayda üçer yüz ellişer frank maaşla Fransa devleti telgraf ve posta nezaretince tanzim edilmiş olan mektebe irsalile elektriğin telgrafta ve sair hususatta tatbikatına mahsus olarak mürettep dersleri talim elektrik mühendisliğinde ve nezaret fen kaleminde ve Darüşşafaka'da telgraf fenninin tedrisinde istihdam edilmesi» 28 Temmuz 1299 (1881) tarihinde telgraf ve posta nezaretince hükûmete teklif edilmiştir.

Bu teklife karşı Dahiliye Nezaretince verilen cevapta: Gönderilecek talebenin tahsisatına temas edilerek: Böyle senede sekiz yüz lira verilirse bu fenni talim edecek muktedir muallim celbi kabil ve o halde fenni mezkûrun tahsili yalnız bu dört zata inhisar etmiyerek telgraf nezaretinde açılacak mektebin umum talebesinin bundan müstefit olacağı bildirilmiştir..

Buna karşı nezaretçe şu cevap verilmiştir :

«Birkaç sene evvelleri telgraf dairesinde bir mektep açılıp talebesiyle muallimlerine ayda on bin kuruş maaş tahsis buyurulmuş olduğu halde devam edenler bir takım muhtacini etfal ve muallimler ise yalnız usuli muhabere ameliyatını bilenlerden ibaret olup talebenin yalnız kıraati Türkiye ve muallimlerin ise telgraf memurlarının usuli muhaberesinden başka hiçbir ilim ve fenne mensup olmadıklarından bu mektepten hiçbir gûna istifade mümkün olamaması hasebiyle tahsisatın nısfından ziyadesi kesilip yalnız muallimler muvazzaf bırakılmış olduğu halde selefi çâkeri zamanında posta ve telgraf bütçesinin tensiki zımnında Babıâliden tayin buyurulmuş olan komisyon bu mektebin lüzumsuzluğunu hisseyliyerek lâğveylemişti.

Telgrafın mensup olduğu elektrik bugün bir takım keşfiyyat ile mertebei aliyeye vasıl olmuş ve telgraf tatbikatı ise bir ilmi mahsus şeklini alarak memaliki mütemeddinede bunun tahsili için müstakillen dersler tanzim edilerek yetiştirilen memurlardan bihakkin istifade kılınmakta bulunmuş olmasına ve burada mekâtibi âliyenin ikinci derecesinde denmeğe şayeste ancak Mektebi Sultani ile Darüşşafaka'dan maada mektep olmayıp Mektebi Sultaniden yetişenler ise ekseriyetle kibar hanedana mensup olduklarından hidematı devletin şuaabatı sairesine meylederek telgrafa rağbet eylemediklerinden ve Darüşşafaka'nın matlûba muvafık suretle tahsiline kâfi olduğu ecilden Darüşşafaka nezaretiyle bilmüzakere telgraf fen kalemi müdürü Emil Efendiye kalemi mezkûr memurlarından Raif Efendi bittefrik ve sureti mahsusada tertip edilen fenni telgrafın tedrisine bundan iki sene evvel iptidar kılınıp talebeden bâşahadetname çıkanlardan yedi, sekiz neferi de daireye alınmış idi.

Emil Efendinin lisanı Türkinin nikât ve gavamızına vakıf olmaması ve Raif Efendinin de muntazam bir mektepten çıkıp fenni mezkûru ne tedrise ne de lisanı Türkiyi nakle ilmen muktedir bulunamaması hasebiyle gerçi **Mebahisi telgraf** adiyle telgrafın bazı bahisleri Türkçeye naklettirilerek tabettirilmişse de bunun ancak riyaziyat ve hikmetsiz telgraf öğreneceklere bir dereceye kadar bazı şeylerin tahsiline medarı olup cayi bahis ise bu fende birkaç mühendis ve muallim

yetiştirip bir taraftan elektriğin telgrafta tatbikatını ve bir taraftan dahi saltanatı seniyyei Osmaniyede hikmeti tabiiyeden bir kısımı azim olan elektriğin dahi erbabını hasıl eylemek ve elsinei ecnebiyede günden güne münteşir olan kütüb ve resailin lisanı Osmaniye nakliyle tamimi malûmat edilmek maksadı ile Darüşşafaka'dan çıkmış ve iki senede dairei nezarette fen kaleminde ameliyat görmüş ve Darüşşafaka'da derslere devam eylemiş olan dört Efendinin elektriğin her bir cihetini tahsil ile dairede istihdam edilmeleriyle beraber Darüşşafaka'da veyahut sair mekâtibi âliyede dahi Türkçe olarak tedris eylemeleri mütaleasiyle Paris'te bir sene evvel teşkil olunan mektebi mahsusa izam edilmeleri tensip kılınmıştı.

Elyevm şu ilmi kâmilen bilur memaliki şahânei Osmaniyede yalnız Emil Efendi bendeleri bulunup bunun zaten Fransalı olması ve kendisinin Türkçe tedris ve talimi ilme muktedir olamaması ve şayet menafii şahsiyesine daha muvafık bir başka hizmet bulup çekilecek olursa ol halde dairei telgraf ana kaim olacak mütefennin bir zatın celbine muhtaç olacağına ve bu halde bir adamın ayda 80, 100 lira maaştan aşağı tedarik olunamıyacağı gibi ecnebiliği ve lisanı memlekete aşinasızlığı hasebiyle matlûp hasıl olamıyacağından ve bir de Avrupadan bu fennin tedrisi için mahsusan muallim celbi iktiza eylediği takdirde birkaç muallim getirtmek lâzım gelerek Fransa'da küşad edilen mektebi mahsus muallimleri gibi zevat fedakârlıklar ihtiyari ile tedarik olunsa dahi bunlardan ders alacak talebe mutlaka ulûmi riyaziye ve hikemiyye ve fenni tarihi tabiî gibi tahsili bir mektebi âliye mütevakkif olan bir mahalde ikmali malûmat eylemişlerden olmak muktazi olup şu zamanda buna imkân müsait olmadığından elektriğin telgrafa tatbikatı mezkûr mektepte müteaddit derslere ve sunufi muhtelifeye taksim edilerek Fransa mütebahhirini uleması marifetiyle tedris olunmakta olunup oradan muallim celbi halinde ve çünkü Darüşşafaka'nın nizamatı esasiyesinde ecanipten ve mileli gayri müslimden muallim ve sairenin mektebe kabulü memnu olmasına göre [5] birçok fedakârlık ihtiyariyle iki üç nefer muallim celbi mümkün olsa bile yeniden bir mektebi mahsus teşkil ile tedris edilmek lâzım gelup bu halde elektrik talim ve tedris eyliyecekler ulûmi riyaziye ve hikmiyye ve tarihi tabiî gibi tahsili lâakal beş altı sene dürusi muntazamaya devam eylemişlerden olmak iktiza edup Darüşşafaka'da ise ulûmi mez-

[5] Darüşşafakanın nizamnamesinde alınacak talebenin Müslüman olacağı yazılı ise de Müslüman olmıyanların orada muallimlik etmiyeceğine dair bir kayıt yoktur. Bunun delili ve isbati: Fransız tebaasından Emil Lakovan Efendinin burada elektrik ve telgraf hocalığı yapması ile sabit olduğu gibi sonraları Bilyon adında bir Fransız muallimlinin de o mektebin son sınıflarına Fransızca okutmasıdır.

kûre hakikaten bir muntazam mektepte tahsil ettirildiği kadar tedris olunmakta ve bu mektebe devam edenler ise bîkes ve bîvâye bir takım yetimlerden ibaret olup meccanen tahsil ettirilmiş olan talebelere posta ve telgraf dairesi mahreç ittihazolunarak gerek telgraf dairesi mesalihinin esasen mebnî olduğu malûmatı fenniyenin terakkiyatı ve gerek memaliki Osmaniyede elektrik fenni mahsusunun tamimi neşriyatı zımnında şimdilik bu dört nefer memur hakkında yapılacak fedakârlık memleketçe istihsal kılınacak menafii ilmiyye ve fenniyeye nazaran istikrar olunamaz gibi hatıra gelurse de yine her ne veçhile rey ve tensip buyurulacak olur ise isabet anda olacağı...»

25 Ağustos 1299

Telgraf nezaretinin bu yazısı Babıâlice kabul edilerek keyfiyet Sadaretten hükümdara arzedilmiş ve 20 Eylûl 1299 da irade çıkarak Darüşşafaka'dan çıkan Salih, Şevki, Fahri ve Mustafa Efendiler Paris'te tahsile gönderilmiş ve bu mektep telgraf ve posta idaresine mahreç olmuştur.

Bu mektepten çıkıp da Paris'te tahsillerini tamamlamış olanların adlariyle hizmetleri biraz sonra **Telgraf Mektebi** bahsinde gösterilecektir.

Darüşşafaka'yı idare eden ve şimdi adı : **Türk Okutma Kurumu** olan **Cemiyeti Tedrisiyei İslâmiyenin** - nizamnamesine göre - başında hükûmetin reisi olan **Sadrâzam** bulunduğu ve Osmanlı hükûmetinin inkıraziyle Türkiye'de Cumhuriyet rejimi kurulduktan sonra Sadrâzamların yerini tutan **Başvekil**'ler de bu şerefli hizmeti memnuniyetle üzerlerine aldıkları için bu mektep her devirde ve her zamanda hükûmetin yüksek himayesine mazhar olmuştur.

Bu cihet **Türkiye'de orta öğretim**'de maarif tarihçisi ve maarif vekili muhterem H. A. Yücel tarafından şu kıymetli satırlarla da ifade olunmaktadır :

«Darüşşafaka çok değerli ve memlekete çok faydalı adamlar yetiştirmiştir. Cumhuriyet devri bu kıymetli ve emektar irfan müessesesi için tam bir gelişme çağı sayılabilir. Başbakanımız İsmet İnönü Darüşşafaka'ya yakından alâka göstermiş, maddî ve manevî himayesiyle bugünkü kuvvetli durumuna onu yükseltmekte çok müessir olmuştur...» (Sayfa 7)

Darüşşafaka'nın; bir maarif vekilinin şu takdirine mazhar olan kuvvetli durumunu başlangıçtan sonuna kadar gösterir bir eser tarafımdan yazılarak neşredilmiştir. Tafsilât için oraya bakılması tavsiye olunur. [6]

---

[6] Darüşşafaka. İstanbul - Evkaf Matbaası. 1927 (Büyük kıtada 210 sayfa resimli).

10. İLK İDÂDÎLER

1289 (1872)

İdad'ın lûgat mânası; **hazırlamak**'tır. Kendisinden üstün bulunan her hangi bir mektebe talebe hazırlayan ve yetiştiren mekteplere denilmiştir. Meselâ 1254 (1838) de ilk defa rüşdiye mektebi açılmak istenildiği zaman onlara talebe yetiştirecek olan **Sıbyan mektepleri**'ne **İdadi** adı verilmiş olduğu gibi 1266 (1849) da açılan **Darûlmaarif** için de o civardaki **Yeşil Mekteb**'in idadi ittihaz olunduğuna arşiv kayıtlarında rastlıyoruz.

Rüşdiyeler çoğaldıkça ve talebe rüşdiyelere rağbet ettikçe bazı kalabalık semtlerdeki rüşdiyeler için de yakınlarındaki iptidaî mekteplerinin bir kısmı onların idadi yani hazırlayıcı yahut ihtiyat sınıfları olmuştur. Meselâ 1290 tarihinde Fatih rüşdiyesine yakındaki iki mektebin **idâdî** olarak verildiğini görüyoruz. Fakat bu memlekette ilk defa yüksek meslek tahsiline askerlik dolayısiyle mecburiyet görülmüş ve bu tahsili vermek için de talebeyi hazırlayacak mekteplere veya sınıflara lüzum hasıl olmuş olduğu için ilk idadiler veya ihtiyat sınıfları bu mekteplere talebe yetiştirmek için açılmıştır. Hattâ daha sonra bu idadilere rüşdiye vazifesini gören sınıflar da eklenmiş olduğu için rüşdiye yani ilk mektep idadiye, yani lise ve harbiye, bahriye, tıbbiye.. yani yüksek tahsil dersleri ilk defa askerî mekteplerde ayrılmıştır diyebiliriz.

1286 (1867) tarihine gelinceye kadar hükûmet dairelerine memur; yüksek tahsil, meslek ve ihtisas mekteplerine talebe hazırlayan müesseseler ancak **Mektebi Maarifi Adliye ve Mektebi Ulûmi Edebiye** ile **Darulmaarif** ve **Mahreci Eklâm** idi.. Ayrıca **İdadi** mektebi yoktu.

1286 maarif nizamnamesi tahsil derecelerinin tabiî icabı olmak üzere «Köylerde ve mahallelerde **sıbyan**, beş yüz evli kasabalarda **rüşdiye**, bin evli kasabalarda **idadiye** ve vilâyet merkezlerinde **Sultaniye** mektepleri» yapılmasına lüzum gösterdiğinden bu tarihten sonra maarif hayatında **idadi** adına sık sık rastgeliyoruz.

Nizamnamenin o tarihlerde mektepleri şu tarzda taksim ve izah edisi bugünkü **ana, ilk, orta** ve **lise** taksimine benzer.

Şu kadar varki nizamnamenin esbabı mucibesinde «Tahsisat meseleleri hal, programlar ıslah edilinceye kadar yalnız rüşdiye mekteplerinin sayıları artırılıp idadi ve sultani mekteplerinin açılması hususlarının bu işlerin sonuna bırakılması.» lüzumu ileri sürülmüştü.

Bir de bahsolunan nizamnamenin esbabı mucibe mazbatasında **idadi** mekteplerinin tesisi lüzumu izah edilirken rüşdiyenin üstünde ve sultanilerin altında idadi yani hazırlayıcı mekteplere ihtiyaç olduğu gösterilmiş olmak için deniliyor ki :

«Maarifi umumiyenin memaliki devleti aliyece kemaliyle intişarı hakkında olan temenniyatın fiile gelebilmesi lâyihai mezkûrede ittihaz olunan esasların tamamiyle kabul ve derecatı mebhuseye tevfikan iktiza eden mekâtibin küşad ve tesisine mütevakkif olup ıslahatı esasiye için bundan başka bir tarik ve çare bulunmıyacağı ve meratibi tahsiliyenin bir derece daha mazbutiyeti kabil olmayıp belki ileride ulûmi âliye mekâtibinin teksiri iktiza eyliyeceği ve şunda olsa olsa rüşdiye mekteplerinin fevkinde ve mekâtibi sultaniyenin madûnunda **idadiye mektepleri**'nin küşadı muhtacı bahs olabilirse de mekâtibi rüşdiyede her sınıf tebaa etfalinin mebadîi ulûmi diniyesi tedris olunmak lâzım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka teşkili muktazi olmasına ve mekâtibi sultaniyenin defaten tamimi küşadı kabil olmasına mebni hem mekâtibi sultaniyenin ekseri tedrisatına mahalli talim olmak ve hem de sunufi tebaa etfalini muhteliten tahsili maarif terikine sevk ve o cihetle beyinlerinde itilâf ve muhadenetin tahkımı kaziyesi istihsal olunmak için mekâtibi idadiyenin elzem olduğu mütaâbesesiyle lâyihai maruzanın kabuli ahkâmı tensip ve tasvip olunduktan sonra...»

Sultani'ler bugünkü **lise**'ler olduğuna göre burada bahsolunan **idadi**leri de bugünkü **orta mektep**'ler derecesinde saymak lâzım geliyor. Bununla beraber 1300 (1881) tarihinde vilâyet merkezlerinde açılan Sultanilere yedi senelik idadi ve Sancaklardakine de beş senelik idadi denilmek suretiyle yine lise ve orta tahsil dereceleri arasında bir fark gözetilmiştir. Maarif nizamnamesinde açılmasına lüzum gösterilen idadilerin ancak 1289 (1872) senesinde ve Cevdet Paşanın maarif nazırlığı zamanında fakat yalnız İstanbul'da açıldığını görüyoruz. Maarif nezaretinin bunu gösteren ve 28 Şevval 1290 ve 6 Kânunuevvel 1289 (1872) tarihinde Sadarete yazılmış olan tezkere sureti maarif tarihimizi aydınlatacak kıymet ve kuvvette izahatı havi görüldüğünden olduğu gibi aşağıya koyuyorum :

«Nevdi maalî vefdi saltanatı seniyyede mültezem olan neşri maarif kaziyyei mühimmesince ihtiyacatı asriyeye göre husuli terakkiyatı

temin zımnında bundan akdem bâiradei seniyye tesis buyurulmuş olan nizamnamei mahsusunda teşkilâtı mekâtip: Tesisatı iptidaiye ile mekâtibi idadiye âliyeden ibaret olmak üzere üç sınıfa taksim [1] ve bunların kavaidi teşkil ve idaresine müteallik ahkâmı lâzıme biletraf tayin kılınmışsa da icraatı tedarikâtına göre tedricî olmak talimatı mahsusası icabından olmağla nezareti âcizice ötedenberi tutulan kaide üzere mekâtibi iptidaiyenin teksir ve tamimine ve usuli tedrisiyesinin mümkün mertebe ıslahına hasri mesai olunarak bugünkü gün memaliki şahânenin karyelerine varınca her tarafında taaddüt eden ve bu kerre kütübi lâzımesi dahi müceddeden tertip ve tanzim kılınan mekâtibi sıbyaniyeden başka hemen her şehir ve kasabada ve ekserisi Darulmualliminden çıkmış muallimler idaresinde birer ikişer rüşdiye mektebi vücude gelmiş ve bir taraftan dahi alettevalî tezyidi miktarına ve ikmali ıslahına çalışmakta bulunmuş ise de rüşdiyeler fevkinde Mektebi Sultaniden başka mekâtibi umumiye olmamak cihetiyle heveskârı tahsil müşkülât çekmekte ve Mekâtibi Harbiye ve Tıbbiye gibi fünuni mahsusa mekteplerine girmek istiyenlerin dahi zaten malûmatı müktesebeleri sırf mebadiye münhasır olmağla bir müddet daha o mekteplerin idadiyelerinde tahsile mecbur olmakta ve devletçe meselâ orman ve madenciliğe ve mülkiye mühendisliğine velhasıl fünuni muhtelifeye mahsus bir mektep tesisine teşebbüs olunsa mukaddematı idadiyesini görmüş talip bulunamadığından bizzarure vücude gelemeyup gelse bile idadiye şekline munkalip olarak neticei matlûbe hasıl olamamaktadır. Şu usul daim oldukça yani mekâtibi umumiye teşkilâtı rüşdiyelere münhasır kaldıkça ihtiyacatı memlekete göre terakkiyatı ilmiye kabililhusul olamıyacağına ve teşkilâtı mekâtipçe müttehaz olan tertibe nazaran **artık nöbet idadiyeler ihdasına gelmiş olduğuna** binaen olbaptaki ahkâmı nizamiyenin suveri icraiyesini müzakere zımnında erkânı idarei maariften ve mekâtibi Harbiye ve Tıbbiyenin bazı memurlarından mürekkep olarak dairei nezareti âcizide teşkil kılınan komisyonda keyfiyet mevzuubahse konuldukta: Vakıa nizamnamei maarif hükmünce bin haneyi mütecaviz olan ve hal ve mevkilerince lüzum görünen kasabalarda birer mektebi idadi yapılmak gelur ise de böyle teşebbüsi secime defaten kıyam fikdanı esbaptan dolayı kabil olamıyacağından evvelemirde Dersaadette nümune olarak bir idadiye açılıp sonra muallim tedarikince sühulet olmak üzere **askerî idadiyeleri olan mevkilerde birer idadi daha küşad olunmak** ve Darulmualliminde idadiye için muallimler yetiştirildikçe bermucibi nizam sair mahallere dahi tamim edilmek tasvip kılınmakla bu esas üzerine cereyan eden mü-

---

[1] Bunda bir yanlışlık olacak. 413 üncü sayfada da anlatıldığı gibi esası dörttür. Buna Darülfünun ve meslek mektepleri de eklenirse beşe çıkmış olur.

zakeratın hülâsası berveçhiâti maruzi huzur hazreti vekâletpenahileri kılınur: Şöyle ki :

Evvelâ: Nümune olacak mektebin mükemmel surette inşası bir hayli vakit ve nakde muhtaç olacağından husuli matlabi teshil için şimdilik eldeki mekteplerden biriyle iktifa iktiza edup validi macidi cenabı şehriyarî hakanı cennetmekân Efendimiz hazretlerinin türbei şerîfeleri civarında vaki **Dârûlmaarif** ise ebniye ve münasebeti mevkiiyece muvafık matlûp olmağla mevcut olan şakirdanı içinde idadiyeye elverişli olanları tevkif ve maadası derdesti tamir bulunan ve o civarda halî olarak mevcut olan Fazlıpaşa mektebine naklolunmak ve kalacak şakirdanın noksanı diğer rüşdiyelerden bilistihkak talip olacaklarla ikmal edilmek üzere idadiyeye tahvil kılınacaktır.

Saniyen: Maarif nizamnamesinde tayin olunduğu veçhile idadiyeler için üç sene müddeti tahsiliye kâfi ve mekâtibi askeriye idadilerinin usulüne dahi muvafık olup bu müddette okutturulacak dersler gerek mekâtibi Harbiye ve Tıbbiyeye ve gerek tahsili fününa mahsus sair mekâtibi âliyeye gireceklere bir daha o mektebin idadiyelerinden geçmek tekellüfüne hacet bırakılmıyacak surette mükemmel olmak üzere cedveli melfufunda gösterilen dersler okutturulacaktır. [2]

Ve Harbiye ile Tıbbiyede Fransızca ve Bahriyede İngilizce okutturulduğu gibi topçuluk için Almanca taliminin Harbiyede usul ittihaz kılınacağı haber verilmiş olmasına ve elsinei selâsei mezkûrede fünuni muhtelife müellifatının terakkiyatı mütefavit bulunmasına nazaran umumî idadiyelerde lisan dersi hükmü nizam veçhile yalnız Fransızcaya hasrolunmayıp icabına göre bu üç lisandan biri talim edilecektir.

Salisen: Mekâtibi rüşdiyenin müddeti tahsiliyesi dört sene olduğundan dersleri ana göre mürettep ise de askerî idadilerinde gerek ihtiyat, gerek idadiye sınıflarının müddeti tahsiliyesi üçer seneden ibaret olup bunun kifayeti mücerreb iken mekâtibi askeriye ihtiyat sınıflarına muadil olan rüşdiye derslerinde idadiyeye girmek istiyen şakirdanı dört sene alıkoymağa lüzum kalmadığından şimdiki müddeti tahsiliyeye halel gelmemek üzere rüşdiye derslerinin aksam ve derecatı bu usule göre tadil ve taksim olunarak cedveli tanzim ve takdim kılınmış olmağla bundan böyle anın hükmüne tevfiki muamele olunacak ve dördüncü sene dersleri idadiyeye girmek istiyenlere binaenaleyh biraz daha ders görmeğe muhtaç olanlara münhasır kalacaktır.

---

[2] Bu cetvel iradei seniyye ile birlikte o zaman maarife iade edildiği evrakı arasındaki pusuladan anlaşılıyor.

Rabian : Nizamnamei maarif hükmünce Darulmuallimin; mekâtibin teşkilâtı muhtelifesine göre şuaabatı muhtelifeye munkasem olmak lâzım gelip şimdi ise yalnız sıbyan ve rüşdiye kısımlarına münhasır olduğuna ve idadiyeler tesisine teşebbüs olunduğu halde muallim tedarikini teshil için esasını istihzar lâzım geldiğine binaen nümune olarak açılacak idadiye ile beraber Darulmualliminde ana mahsus bir şube teşkil kılınacak ve bu şubeden ileride idadiye muallimliğine çıkacaklara rüşdiye muallimlerine mahsus olandan ikişer yüz kuruş ziyade maaş verilecektir..

İdadiye muallimliğine rüşdiye muallimlerinden ziyade maaş tahsisi muallimin sınıfınca baisi fütur olan hali vukufi izale ve bu vesile ile bir tariki terakki irae olunmak maksadına müstenit olup şukadar ki Darulmualliminin idadiye şubesinden bâşahadetname çıkan muallimlerin açık idadiye muallimliği var ise doğru oraya, yok ise rüşdiye maaşiyle rüşdiyeye tayin kılınıp idadiye muallimliği açıldıkça derecei ehliyetine ve müsavat halinde kıdemine göre sırasiyle nakledilmeleri kaide ittihaz kılınacaktır.

Hamisen: İdadiyeler derecatı mütevassite mekteplerinden bulunduğu cihetle derslerinin ehemmiyetine göre heyeti talimiyesi hiç olmazsa on nefer muallimden mürettep olacak ve icabına göre bir müdür ve iki hademe dahi istihdam kılınacaktır. Suveri maruza nezdi samîi âsefanelerinde karini tasvip olduğu halde sayei mehasin vâyei hazreti şahânede **heyeti talimiyesi tehbiyye olundukça ve vilâyetlerde ebniyei rüşdiyeler gibi ianei mahalliye ile vücude getirildikçe** bermucibi nizam tamim kılınmak üzere şimdilik berveçhi muharrer **Darulmaarif**'in idadiyeye tahvili ve Darulmualliminde idadiye şubesinin teşkili hususuna ..... müsaadei samiyyei cenabı Sadaretpenahileri bîdiriğ buyurulmak babında...»

Bu ilk idadinin de üç sınıfı birden - bütçe dolayısiyle - açılamamış, ancak birer sene fasıla ile açılmışlardı. Buna dair iki vesika koyuyorum. Bir tek idadinin bile açılması hususunun ne gibi müşküllerle karşılandığını bunlar gösterir :

(1)

Sayei maarifvâyei hazreti Padişahide maarif nizamnamesine tevfikan geçen sene Dersaadette tesis olunan mülkiye mektebi idadisinin birinci sınıfı açılarak iktiza eden muallimler bittayin emri tedrise şurû ettirilmişti. Sınıfı mezkûr şakirdanının şu bir sene zarfında tahsili mukannen olan ulûm ve fünunu ikmal ile imtihanları icra olunduğundan dolayı bermucibi cedvel sınıfı sanisinin dahi küşadına lüzum görülmüş olduğundan..

3 Teşrinievvel 1291

Geçen sene Dersaadette tesis olunan mülkiye mektebi idadisi sınıfı sanisinin dahi nizamnamei mahsusasına tevfikan küşadiyle muallimin ve hademesi için doksan bir senesi Ağustos'unun on beşinden itibar olunmak ve 1110 kuruş mektebi mezkûr birinci sınıfının hini teşekkülünde tahsis edilen 6500 kuruş meyanında ve kusuru dahi tertibi mahsus dahilinde tesviye kılınmak üzere şehrî 1600 kuruş maaş itası istizanına dair Maarif Nezaretinden vürûd eden... 19 L, 1292

İşte gerek tahsisat gerekse muallim olmayışından dolayı maarıf nizamnamesinin tedricen olsun açılmasına lüzum göstermiş olduğu idadilere devlet Salnamelerinde ancak 1290 (1874) senesinde rastlıyoruz. Bu tarihte mülkiye idadisi diye bir mektep ve 1291 (1875) de idadilere muallim yetiştirmek üzere Darulmualliminde bir idadi şubesi açıldığını görüyoruz.

Bununla beraber bu devirde çıkan Devlet Salnamesinden o sırada İstanbul'da idadi adını taşıyan dört mektep bulunduğunu öğreniyoruz. Bu mekteplerin aşağıya aynen geçirilen muallim ile talebesi mevcudu ehemmiyetleri derecesini gösterir. Programlarının ise neden ibaret olduğunu iyice bilemiyoruz :

	Talebe	Muallim
Darulmaarif İdadisi	101	3
Feyziye İdadisi (Tophane)	110	3
Beşiktaş İdadisi	50	3
İbrahimpaşa çayırı İdadisi	0	1
	261	10

Mahreci Eklâm da idadi tahsili verdiği halde onun burada zikredilmemiş olması sebebi anlaşılamıyor. Bu; o mektebin idadiden yüksek sayılmış olmasına yahut mektebi mülkiye gibi bir meslek mektebi tanınmış bulunmasına atfolunabilir.

Asıl idadi mekteplerinin ise 1300 (1881) senesinde açıldığını ileride göreceğiz.

11. ASKERÎ RÜŞDİYELER

1292 (1875)

Harbiye, Bahriye, Tıbbiye, Mühendishane yani topçu meslek mektepleri derslerini takip edebilecek talebeyi yetiştirmek için 1261 (1845) ten itibaren **Askerî İdadi**'ler açılmış olduğu gibi idadi derslerini takip edebilmek için de her idadide açılmış olan iki ihtiyat sınıfından başka **Mahreci Mekâtibi Askeriye** adı altında askerî idadilere talebe yetiştirecek bir mektep daha açılmıştı.

Kadrosu 500'ü geçemiyen bu mektep askerî idadilere lüzumu olan talebeyi veremiyordu.

1264 (1847) den itibaren talebe çıkarmağa başlıyan mülkiye rüşdiyelerinden çıkanlar ise daha ziyade kalemlere, hükûmet memuriyetlerine giriyorlardı Sultan Abdülâziz'in devrinde bir kat daha yenileşen ve kuvvetlenen ordu ile donanmanın münevver ve muallem zabite ihtiyacı ise pek fazla idi.

İşte bu ihtiyaçları karşılamak üzere 1292 (1875) de askerî rüşdiyeler açıldı. Bu ihtiyaç 1291 (1874) gereği gibi hissedilmiş ve hükûmetçe bu işle ciddî surette uğraşılmağa başlanmıştı. Aşağıya olduğu gibi konulmuş olan iki vesika hem bu mektepleri hem o zamanki ilk tahsil vaziyetimizi göstermek itibariyle ehemmiyetle okunmağa değer:

«Taşralarda vâki mekâtibi idadiye ihtiyat sınıflarının lâğviyle anlara muktazi şakirdanın doğrudan doğruya taşra mekâtibi rüşdiyesinden bâşahadetname çıkanlardan ahzı ve Dersaadet mektebi idadisi için dahi mahreçi mekâtibi askeriyenin muvakkaten teşkiliyle bunun dahi ilerude lâğvı mukaddema verilen karar icabından olarak şimdiye kadar taşra idadileri ihtiyat sınıfları tedricen ilğa olunmuş ise de Dersaadet mektebi idadisi sınıflarının tertibi mukarreri yüz neferden ibaret bulunduğundan beher sene Dersaadet rüşdiyelerinden yalnız mektebi mezbur için ol miktar müsteit ve ikmali tahsil etmiş şakirt tedarik ve intihabı lâbüd olup ancak rüşdiye mekteplerinin hali hazırı bu ihtiyacı def'e gayrikâfi olduğu cihetle mahreci mekâtibi mezburenin külliyen ilğası halinde mektebi idadîi askerî için kabule şayan şakirt teda-

riki rehini müşkülât olacağı derkâr olmasiyle beraber şimdiye kadar mahreci mekâtibi askeriyeye ahzolunan şakirdanın ekserisi sarftan bed ettirilegeldiğinden hini kabullerinde derecei istidat ve zekâları takdir olunamadığına ve mektebin nizamı mukarreri üzere şakirdanı mumaileyhimden müteakiben iki sene dersten dönmiyenlerin mektepten terkini kaydi uyamadığından bir takım gabiyüzzihin etfal beş altı sene mekâtibi askeriye üzerinde kalarak her birerleri için onar, on beşer bin kuruş masraf edildikten sonra kayıtları terkin olunageldiğine ve maahaza iptida mektebe ahzolunan şakirdanın sinleri 12, 13 raddelerinde bulunarak vücutca derecei tenasüpleri anlaşılamadığından birçok da tenasübi askerisi olmıyan zabit çıkarılmakta idüğine mebni mektebi mezkûrun dahi taşra mekâtibi ihtiyat sınıfları misillû bittedriç lâğviyle mahreci mekâtibi askeriyenin yerine birkaç bap gayri muvazzaf **Mekâtibi Rüşdiyei Askeriye** teşkili ve eğerçi mektebi mezbur mevkian Tophane ve Hasköy ve Eyüp ve civarı etfalinin âmedüşüdine müsait ise de Dersaadet ve Üsküdar ve Boğaziçi ahalisi etfalince müşkülâtı derkâr olduğundan birer rüşdiye de Üsküdar ve İstanbul'un mevakii münasebesinde bulundurulması ve bu mekteplerin her birinde üçer dörder yüz talebe bulunduğu takdirde mevcutları olacak üç sınıfta üçer dörder yüz şakirt bulunarak bunlardan Dersaadet Mektebi idadisi için beher sene usulen ahzı onların matlûba muvafık olanlarından tefrik ve ahzı kabil olduktan başka bu yolda tıbbiye ve bahriye mekteplerine dahi şakirt yetişmiş olacağı ve bu mekâtip şakirdanı muvazzaf olamıyacakları gibi geceleri de mekteplerde kalamıyacaklarından bu yüzden hazinei devlete haylice tasarruf hasıl olacağı derkâr olup fakat bunlar meyanında eytamı askeriyeden olarak valide ve akrabaları olmayıp da bütün bütün açıkta kalanların dahi gündüzleri mezkûr rüşdiyelere devam ile geceleri sanayi sıbyan bölüğünde veya kışlaların birinde beytutet ettirilmesi ve ileride görülecek hale göre orduyi hümayunlar merkezlerinde pek cüz'î bir masrafla böyle birer rüşdiye tesisi ve bu şakirdandan cismen mekâtibi askeriyeye kabul olunamıyanların sair mekâtibi rüşdiye şakirdanı misillû devaire kabulleriyle mülkiye rüşdiyelerinden çıkacak şakirdandan berikiler derecede imtihan verebilen ve vücutça elverenlerin dahi mekâtibi idadiyei askeriyye kabulü suretlerince meclisi maarifte cereyan eden mebahis ve tetkikatı havi mazbatanın irsal kılındığı beyaniyle ifayi muktazası hakkında mekâtibi askeriye nezareti behiyyesinden varid olan tezkere melfufiyle beraber Dârişûrayi askeriye ledelhavale vakia Mahreci Mekâtibi Askeriye sınıflarının lâğviyle bunun Hasköy ve Eyüp ve civarı etfaline mahsus olmak üzere mektebi rüşdiyei askeriyeye tahvili ve buna ilâveten ve müceddeden Dersaadet ve Üsküdar'da ve Beşiktaş cihetinin dahi vüs'ati ve havali ve sekenesinin kesreti cihetiyle bir de

orada birer **Mektebi Rüşdîi Askerî** tesis ve teşkiliyle bunlarda üçer yüzden 1200 etfal bulundurulduğu takdirde anlardan yetişecek şakirdandan beher sene mektebi idadi için evsafı matlûbede lüzumu olan şakirdanın tedarik ve istihzar edilmesi maksadı mühimmi hasıl ve şu tertibe göre bu mekteplerin müdavimini şimdiki mahreci mekâtibi askeriye gibi semtlerine nâmüsait ve bait bir mahalle gitmek tekellüfat ve müşkülâtından vareste olmak ve kıyafet ve endamı tenasübi askeriye muvafık olamıyacak şakirdan hariçte bırakılarak bu suretle devairi sairei devlet için de bir hayli talim ve terbiye görmüş şakirt yetiştirilmek dahi kabil olacağından sureti iş'ar esasen şayanı kabul ve terviç görülüp fakat mezkûr mahreci mekâtibi askeriyede şimdiki halde mevcut olan şakirdan muvazzaf olarak mektebi mezburun hemen ve defaten lâğviyle mevcut şakirdanın ol suretle teşkil olunacak mekâtibi rüşdiyeye nakli halinde çünkü mezkûr mekâtip şakirdanının muvazzaf olamıyacaklarına mebni bunların dahi maaş ve tayinlerinin akt'ı ve geceleri hanelerine gönderilmeleri icap edip halbuki hayli vakittenberu öyle muvazzafen taayyüş etmeğe alışmış ve bazıları bîkes ve bîkudret bulunmuş olan bîçaregânı etfalin öyle birdenbire dağılmaları muvafıki şaniâlî olamıyacağından mektebi mezburun bermucibi mazbata tedricen lâğvı muktazi göründüğünden anın üzerine olunan mütaleaya mebni nizamiye muhasebesinden tanzim olunan pusulada gösterildiği üzere mahreci mekâtibi askeriyede mevcut ümera ve zabitan ve memurin ile şakirdan ve hademe ve sairenin bir senelik maaş ve tayinat ve masarifatı saireleri 1.573.681 kuruşa baliğ olup tahvilât ve tertibatı mezkûrenin kabul ve icrası halinde ise mevcut Hasköy mektebinden başka İstanbul ve Üsküdar ve Beşiktaş cihetlerinde müceddeden yapılacak üç bap mektebin masarifi inşaiyesi için bir defaya mahsus olmak üzere tahminen ikişer yüz ellişer bin kuruştan 750,000 kuruş sarfı iktiza edeceği gibi mekâtibi askeriye nazırı sanisi mirliva saadetlû Paşa ile vaki olan müzakerede Mahreci Mekâtibi Askeriye'nin yerine kaim olacak işbu dört mektebin şakirdanı gayrimuvazzaf olacaklarına binean beher mektebin masarifi idaresi yani hoca ve memurin maaşı şehrî 5,550 kuruştan ibaret olacağı ve şu masarifi şehriye üzerine indelhisap mekâtibi mezburenin beheri için senevî 66,600 kuruştan cem'an 266,400 kuruş itası iktiza edeceği tebeyyün etmiş ve mezkûr mahreci mekâtibi askeriyede elyevm mevcut olan üç sınıfın beherinde yüzer nefer şakirt bulunup her sene bilimtihan bunlardan bir sınıfı mektebi idadiye nakledeceği cihetle sunufi mezkûreden bu sene bilimtihan mektebi idadiye nakledilecek sınıfın şakirdanına mukabil hariçten şakirt ahzolunmadığı halde bu sınıfın bir senelik masrafı olarak mektebi mezkûr masarifi seneviyesinin sülüsüne karip derecede yani üç dört yük ve ertesi sene imtihanından sonra lâğvoluna-

cak diğer sınıf masrafından dahi bu kadar tasarruf husule gelerek bu miktar akçe ile ancak bu kadar müddet zarfında berveçhi muharrer Dersaadet ve Üsküdar ve Beşiktaş'ta yapılacak mekteplerin inşası mümkün olacağı cihetle berveçhi muharrer husule gelecek tasarruf karşılık ittihaziyle mezkûr mektepler yapılarak icabı kadar şakirt ahzolunur ve mezkûr mahreci mekâtibi askeriye sınıfları tedricen lâğvedilirse hem şu suretle üç bap mektep inşa olunmuş hem de üçüncü sene nihayetinde ilk sene çıkan mektep mahsulü olarak mektebi idadi için görülecek 100 nefer şakirt yetişmiş ve hem de şimdi mahreç mekâtibinde mevreç mekâtibinde mevcut şakirdan balâda arz ve beyan olunduğu üzere dağıtılmamış olacağından başka mahreci mekâtibi askeriyenin masarifi haliyei seneviyesi olan mezkûr 1,573,681 kuruş müceddeden yapılacak mekteplerin olveçhiyle inşa ve tesisinden sonra tertip ve hesabı maruza göre 266,400 kuruş raddesine tenezzül ederek bu yüzden olvakit senevî 1,300,000 kuruş menfaat ve sâyi hazine dahi husule geleceğine mebni olveçhiyle iktizayi halin icrası ve mekâtibi rüşdiyeye devam edecekler içinde bulunacak eytamı askeriyeden akraba ve taallukatı bulunmıyanların miktarı ise cüziyyattan ibaret olup bunlar dahi sanayi alayı ikametgâhında ibate ve ilbas ve me'külât masraflarının alayi mezkûr tayinat defterlerinde misafir gösterilerek tesviyesi zımnında cümlesinin Dersaadette yapılacak mektepte bulundurulması ve bu mekteplerde bulundurulacak şakirdandan tenasübi askerisi olmayıp da terk olunanların dahi sair mekâtibi rüşdiye şakirdanı misillû aklâmı şahâne gibi devairi devlete kabul olunmaları kaydının şahadetnamelerine derç ve tahriri tensip kılınmış olduğundan mektepçe icabı hal ana göre icra ve mekâtibi rüşdiyei mezkûre şakirdanının sureti ahızlariyle usuli tedrisiye ve tahsiliyeleri hakkında icap eden nizamnamesi tanzim ve imlâ olunmak üzere evvelemirde suveri mutasavverenin makruni müsaadei aliyyei vekâletpenahileri olup olmıyacağının arz ve istizanı lüzumu Harbiye dairesinden ifade kılınmış olmağla bu bapta şerefsanih olacak iradei aliyyei dâveri efhamilerinin suyi çakiraneme emru iş'ar buyurulması babında...»

Gurrei Zilhicce 1291 ve 28 Kânunuevvel 1290

Şu vesikaya göre Mahreci Mekâtibi Askeriyeye ek olarak İstanbul'da, Üsküdar'da ve Beşiktaş'ta üç askerî rüşdiyesi açılacaktı. 437 inci sayfada bahsi geçtiği üzere o sırada Bahriye mektebi için de birçok yenilikler görülürken Kasımpaşa'da bir Bahriye askeriye rüşdiyesinin açılması kararlaştırılmıştı.

Aşağıya konulmuş olan başka bir vesikaya göre de Tıbbiye mektebi için de Kocamustafapaşa, Gülhane ve Üsküdar'da olmak üzere üç

rüşdiye daha açılmak istenilerek bu suretle askerî rüşdiyelerin sayısı sekize çıkarılmıştır.

«Mektebi fünuni tıbbiye idadisi ihtiyat sınıfının şimdiden ve birinci ve ikinci sınıflarının dahi tedricen lâğviyle bu yüzden tasarruf edilecek senevî 1,945,424 kuruşu karşılık tutulmak ve geçende küşadına müsaadei seniyyei cenabı Padişahı şayan buyurulan mekâtibi rüşdiyei askeriyeye tatbikan ve ilâveten beheri için 250,000 kuruş hesabiyle bir defalık olarak hazinci nizamiyeden 850,000 kuruş ita ve biri Kocamustafapaşa civarında ve öbürü şimdiki mektebi Tıbbiye idadisi olan Gülhane mektebi kurbunda ve diğeri dahi Üsküdar'da münasip bir mahalde inşa kılınmak ve mekâtibi askeriyye nezareti altında bulundurulmak üzere üç bap daha mektebi rüşdîi askerî teşkiliyle beraber bunlarda ikmali müddeti tahsiliye ettikleri zaman nizamı mucibince sülüs nisbetinde olarak mektebi Tıbbiyeye kabul olunmak şartiyle tebaai gayri müslimeden dahi şakirt alınması ve teferruatı sairesinin küşad olunacak diğer mekâtibi rüşdiyei askeriye muamelâtına tevfikiyle yalnız şakirdana okutturulacak derslerin tertip olunan cedvel veçhile tedris ettirilmesi hususlarına dair vürud eden tezkerei sipehsaları ile Dârişûranın mazbatai melfufesi encümeni meşverette kıraat ve mütalea olunmuş ve sayei mehasinvayei hazreti cihanbanide mekâtibi mezkûrenin tesisi ve inşası hem evvelkinden ziyade talebe yetiştirilmesini hem de ileru seneler için 1,600,000 kuruş kadar nef'i hazine husulünü müstelzim olacağından sureti muharrere beynelhüzzar dahi bittasvip salifüzzikir tezkere ve mazbata takımiyle arz ve takdim kılınmış ise de yine emir ve fermanı mealî ünvanı cenabı şehinşahî ne merkezde şerefsunuh ve sudur buyurulur ise mantuki münifi infaz olunacağı ifadesiyle tezkerei senâverî terkim kılındı.»

20 Ca. 1292.

Bu tafsilât ve izahata rağmen yeni mektep inşası için istenilen tahsisat hemen alınamamış, fakat Mir'atı Mektebi Harbiye'nin anlatışına göre Paris'teki Mektebi Osmaninin lâğviyle tahsisatından yapılan tasarruf sayesinde askerî rüşdiyeler açılabilmişlerdir.

Paris'teki Mektebi Osmaniye 50,000 frangı Tophane, 50,000 frangı nizamiye yani Seraskerlik, 50,000 frangı da maarif tahsisatlarından olmak üzere cem'an 150,000 frank sarfolunuyordu. Mektebin lâğvı üzerine Tophane ile maarif vermekte oldukları tahsisatları tasarruf ettiler. Yalnız nizamiye hazinesinin yani Seraskerlik bütçesinin vermekte olduğu 50,000 frank askerî rüşdiyelere tahsis olundu.

Paris'teki Mektebi Osmanide 150,000 franga ancak 60 çocuk oku-

tulabildiği halde burada o paranın üçte biriyle 9 mektep açıldı ve bu mekteplerde 4,000'e yakın talebe okutulabildi. Ne büyük fark!

İlk açılan rüşdiyeler şunlardır :

Gülhane, Soğukçeşme, Kocamustafapaşa, Fatih, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar Paşakapısı, Üsküdar Toptaşı.

Daha sonraları bu rüşdiyelere bir iki tane daha ilâve olunduğu gibi askerî idadi olan vilâyet merkezlerinde de birer rüşdiye mektebi açıldı.

Rüşdiyelerin bir kısmına mevcut binalar tahsis olunmakla beraber bir kısmı için de yeniden binalar yaptırıldı. İlk açıldıkları zaman bunlara 3,000 talebe müracaat etti. Mekteplerin mevcudu 250 ile 500 arasında değişiyordu.

1302 (1884) de Baytar mektebi için de Eyüp'te İplikhane'de bir rüşdiye açılmıştı. İlk açılışında yatılı ve yatısız olmak üzere ikiye ve yatılılar da dörde ayrılmışlardı.

1 — Sınıfı mahsus, 2 — Baytar, 3 — Eczacı, 4 — Misafir.

Sınıfı mahsusa girebilmek için zabit çocuğu olmak şarttı. Mülkiye memurlarından hiç kimsenin çocuğu sınıfı mahsusa kaydedilemezdi.

Sınıfı mahsusa yazılanlar önceden kur'a ile eczacı yahut baytar kısımlarına ayrılırlardı. Fakat hepsi bir sınıfta bulunur ve aynı muallimden ders görürlerdi. Dört seneyi bitiren eczacı ve baytarlar Kuleli'deki Askerî Tıbbiye mektebine, sınıfı mahsuslar ise yine oradaki Askerî İdadisine naklolunurlardı. Misafirlerin mesleklerini tayin ve intihap etmeleri kendilerine bırakılmıştı.

Yatısız talebe ise öteki Askerî Rüşdiye talebesi gibi gerek Askerî gerek Tıbbî İdadilerde açılan müsabaka imtihanında kazanırlarsa oralara girebilirlerdi. [1]

Askerî Rüşdiyelerde tedrisat mülkî rüşdiyelerden daha muntazam ve daha disiplinli idi. Asker müdürler, asker dahiliye zabitleri, hattâ asker hocalar bu mektepleri idare ediyorlardı. Talebe askerî üniforma giyiyordu.

Bu rüşdiyelerden çıkanlar askerî idadilere girmek mecburiyetinde olmadıklarından bir kısmı mektebi bitirir bitirmek hemen hayata atılır, bir kısmı mülkiye idadilerini takip eder ve bir kısmı da memuriyete girerdi.

---

[1] Nevsali Baytarî. Suphi Ethem. Agop Matosyan Matbaası. 1330 sayfa: 14.

Askerî rüşdiyelerde her üç ayda bir kendi hocaları tarafından hususî ve sene sonunda harbiye ve idadiye mekteplerindeki hocalar tarafından umumî imtihanlar yapılırdı.

Askerî rüşdiyelere İslâm ve Türk olmıyan unsurlar da devam edebiliyorlardı. Bu unsurlar nedense bu işte yavaş davrandıklarından teşvik ve tergip için 1292 (1875) de gazetelere ilân verildiği de görülmektedir.

Askerî rüşdiyelerin programı şimdiki ilk mekteplere tekabül eder. Arapça ve Farsçadan başka yabancı dil olarak Fransızca da okutulurdu ve resim dersine çok ehemmiyet verilirdi.

Tahsil müddeti ilk açıldığı zaman üç sene idi. Sonraları dörde çıkarıldı.

Askerî rüşdiyeler 1908 inkılâbına kadar yaşadılar o tarihten sonra lâğvolunarak mülkiye rüşdiyeleriyle birleştirildiler.

12. HUSUSÎ MEKTEPLER

Hükûmet bile daha rüşdiye yani ilk mektepleri lüzumu kadar açamamış ve açtıklarını ilerletememiş, idadileri yani orta mektepleri kuramamış, vakitsiz ve elemansız açtığı Darülfünunu da yaşatamamış olduğu bir devirde ferdin veya cemiyetlerin bol miktarda ve geniş mikyasta muhtelif tahsil derecelerinde mektepler açacağına ihtimal verilmemelidir...

Bununla beraber 1286 (1869) tarihli maarif nizamnamesinde her çeşit tahsil müesseselerinden ve onların tâbi olacağı hükümlerden bahsedilirken 129 uncu maddesiyle buna da ilişilmiştir. Bu maddeye göre hususî mektep: Ya cemaatler yahut gerek. Osmanlı gerek yabancı devletler tebaası tarafından ücretli veya ücretsiz olarak açılan ve idare olunan müesseselerdir. Bunların idaresine lüzumu olan para ya müessisleri veya bağlı bulundukları vakıflar tarafından temin olunur.

Hususî mektep açabilmek için evvelâ: Orada muallimlik edecek olanların elinde maarifçe tasdikli yani tanınmış bir şahadetname bulunmak; saniyen: Bu mekteplerde umumî edebe ve siyasete aykırı ders okutturulmamak için okutulacak derslerle kitaplar maarifçe görülmüş ve kabul edilmiş olmak. Salisen: Mektep açmak için İstanbul'da maarif nezaretinden, vilâyetlerde valiler tarafından ruhsat verilmiş olmak lâzımdır.

Şu izahata göre nizamnamede hususî mektep tâbirinden kasdolunan başlıca mâna: Azlıkların ve yabancıların mektepleridir. Bu bakımdan bu mektepler hakkında biraz ileride ayrıca ve uzunca izahat verilecektir.

Bunun böyle olduğunu maarif tarihçesinin 139 uncu sayfasındaki tamimden de öğreniyoruz.

Fakat Osmanlı tebaasından ve Türk ve İslâm unsurundan olanların açacakları mekteplerde yine bu maddenin şumülü içinde bulunduğundan buna dair bazı malûmat aranmışsa da bulunamamıştır. Ve tabiidir ki bu senelerde hususî mektep açılıp açılmadığı, açılmışsa adları ve sayıları anlaşılamıyor. Bunun da sebebi Türk ve İslâm unsurunun herşeyi hükûmetten beklemesidir.

İstanbul'da ilk hususî mektebi Selânikli muallim ve mürebbilerin açmış oldukları sanılır. Bunlar Selânik'te başladıkları mektepçiliği İstanbul'a da getirmişler, burada tekemmül ettirmişlerdir.

Bu bakımdan biraz evvel **iptidaî mektepler** bahsinde adı geçen Abdi Kâmil'in açtığı **Şemsülmaarif** ilk hususî Türk mekteplerinden birisi sayılabilir. Fakat bunun da açılması tanzimat devrinden sonraya düşer.

B. Yüksek Tahsil, Meslek
ve
İhtisas Mektepleri

B. YÜKSEK TAHSİL, MESLEK ve İHTİSAS MEKTEPLERİ

DEVRİN İZAHI :

Gelişme ve genişleme senelerinde ilk, orta ve lise tahsilini veren 12 çeşit mektebin açılışı ve ilerleyişleri eserin bundan önceki kısmında birer birer gösterilmişti. Şimdi de bu mekteplerden çıkacak olan talebenin takip edecekleri yüksek tahsil ile her türlü meslek ve ihtisas mekteplerinin ne gibi ihtiyaçlar ve zaruretler yüzünden, hangi zamanlarda açılmış ve ne gibi hizmetleri görmüş olduklarına dair izahat verilecektir.

Fakat İstanbul'da açılmış olan mektepler hakkında gerek lâzım gelen izahatı vermeğe, gerekse onların ayrı ayrı teşekküllerini ve tarihî safhalarını anlatmağa girişmeden önce mevzuun daha iyi kavranabilmesi ve mukayeseye de yardımı olması için o zamanlarda Osmanlı imparatorluğunun bir vilâyeti olan Mısır'da bu sıralarda veya daha önce açılmış olan benzerleri mekteplerle ilim müesseseleri hakkında da birkaç söz söylemeği Türkiye Maarif Tarihi bakımından faydalı bulurum.

Siyaset bu eserin çevresi, çerçevesi dışarısında kalır. Bununla beraber Mısır maarifinden, bunun İstanbul ve dolayısiyle Osmanlı imparatorluğu maarifine yapmış olduğu tesirden bahsederken siyasete temas etmemek de mümkün olamaz.

*
* *

Mevzuun kahramanı Kavalalı Mehmet Ali Ağadır. Bu adam kimdir?

Okuması, yazması ve Mısır'a gidinceye kadar işitilmiş ve duyulmuş bir hizmeti veya şöhreti olmıyan bir kimsedir. 200 kadar gönüllü Arnavut askeriyle Fransızlarla harbetmek üzere Mısır'a gitmiş. Fransızlar Mısır'ı terkettikten sonra orada kalıp yerleşmiş, zekâsı sayesinde sivrilerek 1220 (1805) de vezirlikle ve Mehmet Ali Paşa olarak Mısır'a vali olmuştur. [1]

---

[1] Mehmet Ali 1183 (1769) da Kavalada doğmuştur. Derbend Ağası İbrahim Ağanın oğlu ve Kavala âyanı Hüseyin Ağanın yeğenidir. Türk ve İslâm kültürüne büyük hiz-

Mehmet Ali'nin gerek az zaman içinde bu yüksek mevkie çıkışı, gerek çıktıktan sonra Mısır'ın kalkınması için askerlik, idare, maarif ve

metler etmiş olan bu Osmanlı vezirinin hayatına maarif tarihinde biraz yakından temas etmek isterim:

Mehmet Ali 1798 veya 1799 da 30 yaşlarında iken 200 kadar gönüllü Arnavut askerile Mısır'a gitmiş ve 1801 de Fransızlar Mısır'ı terkettikten sonra memleketine dönmeyip orada kalmış ve yerleşmiştir. Mısır valiliğini temin eyleyince yeni bir devlet kurarcasına çalışmağa başlıyarak kuvvetli bir ordu ve donanma vücude getirmiş, ziraat ve ticareti himaye ve teşvik etmiş, mektepler açarak, Avrupaya talebe göndererek, oradan muallimler ve mütehassıslar getirterek maarifi ileriletmiş ve rübu asır geçmeden Mısır'ı hükûmeti matbuası olan Osmanlı İmparatorluğu ile boy ölçüşecek bir hale getirmiştir.

Osmanlı ülkesi bu devirlerde ademi merkeziyetle idare edilmekte olduğu ve eyalet valileri maiyetlerinde askerler bulundurduğu ve harp vukuunda o askerleri hükûmetin emrine verdiği hattâ kendileri de komşularile harp edebildiği cihetle Cezayirde, Tunus'ta, Bağdat'ta ve Epir'deki valiler gibi Mehmet Ali'nin de ordu ve donanma vücude getirmesi Osmanlı İmparatorluğunun dikkat gözüne çarpmıyor, bilâkis memnuniyetini mucip olarak o kuvvetten istifade yollarını bile buluyordu.

Meselâ hükûmetçe verilen emre binaen Mehmet Ali Hicaz'a gidip Vehhabileri tenkil etmiş ve Mora'da çıkan isyanı yine ordu ve donanma sevkile Osmanlı hükûmeti hesabına bastırmıştı.

Ali Fuat Bey der ki:

«Hittai Hicaziyenin tahsili emrinde devlete karşı gösterdiği hizmete, Rum Fetreti esnasında Mora'ya külliyetli kuvayi askeriye ve sefaini harbiye irsalile yeni bir hizmet ve muvaffakiyet daha ilâve eyledi. Bu suretle Sultan Mahmud'un da teveccühünü kazanmış oldu. Hattâ meskati re'sine civar olan Taşoz adasının malikâne suretile kendisine ihsanını istida edince tahsisi lâzım gelen bedeli mukataaya dair Defterdarlığın arzı balâsına (bu adamın haremeyni şerifeyne etmiş olduğu bu kadar hizmete karşı küçük bir ada için kendisinden bedeli mukataa talebine haya ederim.) ibaresini Padişahın bizzat tahrir ve bu suretle hakkında teveccühünü tevsik eylemiş olduğu Divanı Hümayun kuyudatında ve Mora için asker ve donanma ve İstanbul için de külliyetli zahire sevketmesi üzerine (Aferin! Güzel, gayret ve ikdam etmiş ve dahi etmeğe izhari hahiş ediyor, Haktaâlâ berhudar eyleye) tâbirile kendisine dua eylediği dahi olbaptaki hatti hümayunda manzurum olmuş ve hakkında daha bu gibi iltifatlar dirig edilmemiştir.»

Mehmet Ali; Sultan Mahmud'un imparatorluk dahilinde ademi merkeziyeti ve Derebeyliği kaldırarak sıkı bir merkeziyet yoluna gitmek üzere Anadolu ve Rumelideki eşraf ve âyanları İstanbul'a çağırmasından ve Tepedelenli Ali Paşa gibilerin vücutlarını oğullarile birlikte ortadan kaldırmasından ürkerek ve bunun kendi başına da geleceğine hükmederek açıktan açığa hükûmete isyana başlamış ve Yavuzun ortadan kaldırmış olduğu eski Mısır hükûmetinin varisi olduğunu ileri sürüp o hükûmete ait Suriye'de, Hicaz'da ve Adana'daki yerlere sahip çıkmıştır.

Bu sırada Osmanlı hükûmeti Mehmet Ali'yi Fermanlı yani asî ilân etmiş ve ezcümle onu tarif ederken şu cümleleri kullanmıştı:

«Cümleye veçhiayan üzere malûmdur ki şu Mehmet Ali Paşa dedikleri şekavet nihad Kavala kasabası ahalisinden olup iptidayi halinde bayağı sekban olarak Praviş'te çorbacısının oğlu ile beraber Mısır seferinde istihdam olunup ve seferi mezkûr bertaraf oldukta vüllâtı Mısır hazaratinin maiyetlerinde bölük başı, bedehu binbaşı ve kapı bölük başısı ve Serçeşme olarak iltifat bulmuş ve sayei vüzerada maliki ni-

imar sahalarında büyük işlere girişerek onları başarışı ve nihayet koca Osmanlı İmparatorluğunu inkıraz çukurunun kenarına kadar sürükle-

sabı mal ve menal ve kâsibi itibar ve ikbal olmuş iken..» 27 N. 1247 Takvimi Vakayi.

Mehmet Ali; en kuvvetli yardımcısı ve ordusunun başkumandanı olan oğlu İbrahim Paşa kumandasında Mısır'dan bir ordu hareket ettirip önüne gelen maniaları bertaraf ederek ve Osmanlı ordusunu tepeliyerek Kütahya'ya kadar istilâ etmiş ve 1920 de Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya mebusları davet ederek yaptığını İbrahim Paşa 1249 (1833) de yani ondan 87 sene önce yapmak isteyerek oradan Anadolu valilerine bir tahriratı umumiye gönderip «Bir maslahati azimenin müzakeresi için kendilerini İstanbul'a davet eylemiş» ve «Ötedenberi türlü türlü iltifat ve iğfalat ile bu tarafta bulunan hacı ve hoca takımını ve eşrafı beldeyi» ve dolayısile efkârı umumiyeyi kendi lehine ve Osmanlı hanedanının aleyhine hazırlamış ve bu suretle Osmanlı imparatorlarını ortadan kaldırarak onların yerine geçmek istemişti.

Mehmet Ali buna muvaffak olsaydı daha mı iyi olurdu, yoksa daha mı kötü olurdu? Bilmem! Fakat bu vaziyetten ürken Sultan Mahmud'un Rus imparatorluğuna dehaleti ve bu dehaletten ürken İngiltere ile Fransa'nın da işe karışması üzerine altı sene süren muharebe ve muharebeden sonra Mehmet Ali Mısır'a çekilmeğe icbar edilmiş ve ancak valiliği kendisi için kaydihayat ve oğulları için de miras olarak elde edebilmiş ve Mısır meselesi de bu suretle yatışmıştı. Bu mesele kat'î surette halledildikten sonra teşekküri havi olarak yazıp Sultan Abdülmecide takdim etmiş olduğu arizada şu satırları okuyoruz:

«Bu bendei nâçizi saltanatı seniyye hakkında erzan ve şeyan buyurulan bu inayeti uzemayi seniyyenin ezher cihet ifayi şükür ve mehmedeninde aciz ve kusurum derkâr ise de canım tende ve vücudi âcizanem zinde oldukça farizai zimmeti ubudiyet ve baisi felâhı dünya ve âhiret itikad ettiğim hizmeti mucibilmefhareti cenabı şehinşahiye baş ve can fedasını ganimet bilip emri celili mezkûrda münderiç olan şeraiti meşhuranın hezar iftihar ile infaz ve icrasına müsaratle muvaffak olacağım misillû abdi mütehassıslarından sonra evlâd ve ahfadı bendegâneme dahi böylece düstürulâmel olarak inşaallahütaâlâ devleti aliyyel ebediyyüddevamın bendegânı azad nâpeziri olmalarile her hal ve mahalde tahsili rızayı meyamin irtizayi mülûkâne ile kâmyab olmaları niyaz ve istirhamile tezbiri arizai ubudiyete müsaraat kılınmıştır. 7 Cemaziyelevvel 1257.»

Mehmet Ali; sulh müzakeresinde Türk murahhaslarile görüşürken: «Benim evvel ve âhır muradım; tanzimi maslahattan sonra Dersaadete giderek Padişahımın ayağına yüz sürüp ve kapı yoldaşlarımla görüşüp çekilip oturmak ve iktiza ederse üç dört ayda bir kerre buraya gelip gitmektir.» demişti.

Mehmet Ali bütün bu işler neticelendikten sonra İstanbul'a gelmek arzusunu göstermiş ve 27 L. 1262 tarihli Takvimi Vakayile neşrolunan bir tebliğe göre: İskenderiye'ye hususi bir vapur gönderilerek 1262 (1845) senesi Şabanının iptidasında İstanbul'a gelmiş, burada Çırağan sarayı sırasında ticaret nazırı Riza Paşanın yalısı ikametine tahsis edilmiştir. İstanbul'da yirmi beş gün kalmış, bu müddet içinde Sultan Abdülmecit ile anası ve halası başta olmak üzere bütün vükelâ tarafından şerefine ziyafetler verilmiş ve Ramazana beş gün kala yine geldiği vapurla İstanbul'dan İskenderiye'ye müteveccihen hareket etmiştir.

Ali Fuat Bey der ki:

«1257 (1841) tarihinde Londra muhahedesi akd ve imza olunarak ve Fransızlar da ittifakı düveliye ithal edilerek o taraftan dahi ümidi muavenet külliyen bertaraf olduktan sonra Mehmet Ali Paşa tehakküm ve tecebbür politikasında devamın faidebahş olamıyacağını teyakkun ve meslek ve meşrebini tebdil ile devlete karşı muta-

yişi Garp ve Şark tarihçilerinin dikkat gözlerini ehemmiyetle üzerine çekmiş ve onları bu bapta türlü türlü mütalealar yürütmeğe sevketmiştir.

---

vaat ve mümaşat tarikini tuttu. 1262 (1845) senesinde bizzat İstanbul'a gelerek Sultan Abdülmecid'e arzı musadakat ve o da kendisine karşı ibrazi hürmet etti.

Esnayi mülâkatta Padişaha mühim mütaleatta ve şahsı hakkında da garip metalibatta bulundu.

Ezcümle ıslahata dair bahis açıldıkta (Efendim! Bendegân bir muntazam dolabı döndürebilirler, amma eğriyi doğrultamazlar. Eğriyi ancak bu makamı âlide bulunan zevat doğrultabilirler.) demiştir.

Yine o mabhaste idarei kelâm ettiği sırada (Efendimize üç şey arzedeceğim:

Birincisi: Vükelâ lüzum gösterseler bile istikraz yoluna gitmeyiniz. İstikraz edilince düyun artar, hazinenin vüsati mülkün mâmuriyetiyle ve ahalinin ticaret ve servetile hasıl olacağından ziyade borç edilmek muzırdır.

İkincisi: Memaliki mahrusede halî yerler ve boşu boşuna akan nehirler çoktur. Emlâki Emiriye denilen arazi ahaliye verildikte ve sulardan fennen istifade edildikte ziraat ve felehat tezayüd bulur, göçebe halinde dolaşanlar o mahallere iskâna meyleder, aşair arasında mücadelât ve mukatelât eksilir ve âşar varidatı ziyadeleşir.

Üçüncüsü: Avrupalılar fünun ve maarif ve sanayide uzun mesafe katetmişlerdir. Vakıâ birdenbire onlara yetişilemezse de köylerden başlıyarak kasabaya kadar mekâtip tesisi ve küşadi mültezemi şehâneleri olduğu vükelâ kullarına ekiden ferman buyurulmalıdır. İşbu mevaddı selâseden neler yapılmış olduğu indiâlide bilinmelidir. ki terakkiyatı matlûbe vücude gelebilsin..) Sözlerini ilâve etmiştir.

Müşarünileyh vaktile Ruslarla kendi aleyhinde akdi ittifak olunduğu sırada alâmeti ittifak olarak rekzedilen Beykozda som somakiden muhteşem bir kasır inşasile Sultan Abdülmecide takdimini de arzu ve vaz'ı esas resmini bizzat icra eylemiştir ki elyevm mevcut olan Beykoz köşkü budur.

Mehmet Ali Paşa esnayi kelâmda muhatabına karşı evlât tâbirini çok istimal eylediğinden bir gün Sultan Abdülmecide karşı da bu tâbiri ağzından kaçırmasile derhal hakanı müşarünileyhin ayaklarına kapanarak istifayı kusurda bulunmuş, o da: (Siz; devleti aliyenin pederi makamında sayılırsınız) tâbirile kendisini taltif etmiştir.

Dersaadette bulunduğu sırada Sultan Abdülmecide bir ariza takdim ederek (Padişahım! Envai eltafi şahânelerine müstağrak oldum. İfayi farizai mehmedetinde âcizim. Velinimet Efendimizin azad kabul etmez kölesiyim; seksen yaşını geçtim. Padişahımın kapısından uzak kalarak Mısır'da terki hayat etmek istemem. Hizmeti Sadaret uhdei çâkiraneme inayet buyurulduğu surette kemali sadakatle Efendimizin yolunda beznican ederim. Mısır valiliği de başka bir bendeye ihsan buyurulur) diye mesnedi sadarete talip olmuştur.

Bunun üzerine Mâbeynden yazılan cevapta: (İstirhamı vâkı delili musadakat ve nezdi âlide mucibi mahzuziyyet) olduğundan bahisle tebliği selam ile beraber (Muazzezen Mısır'a avdetlerinden sonra tarafı şahâneden memuri mahsus izamile kendilerinin davet ve makamı Sadaretin o vakit uhdelerine ihale kılınması kadir ve kıymetlerinin tezaüfini istilzam edeceği mütaleası bu ümniyelerini bir müddeti cüz'iye tehire badi oldu) denilerek bu suretle geçiştirilmiştir. Kendisi de olbaptaki tezkereyi alınca (Mehmet Ali! Hâlâ nazarı devlette emniyet kazanamamış olduğun bu tecrübe ile de taayyün etti) demiştir.

Mehmet Ali Mısır'a dönerken vapurda aklını oynatmış, oğlu İbrahim Paşa yerine

Esefle söyliyeyim ki Türkçede henüz Mısır meselesi ve onun dâhî müb'dii hakkında esaslı bir tetkik yapılmamış, beklenen eser neşredil-

vali vekili olmuş ve üç sene kadar yaşıyarak 1848 (1265) tarihinde 80 yaşında olduğu halde İskenderiye'de ölmüştür. Kahire'de medfundur.

Mehmet Ali Paşanın ne suretle olursa olsun Mısır'a yerleşmesi herhalde İslâm âlemi için hayırlı olmuştur. O buralara yerleşmeseydi Mısır'ın da bir müddet sonra Cezayir, Tunus, Trablus ve nihayet Suriye gibi Garp emperyalistlerinin eline düşeceğinde şüphe edilemez. Şimdi Mısır'da müstakil bir İslâm hükümetinin bulunmuş olmasını biz Türkler de bu bakımdan memnuniyetle karşılarız.

Okuyup yazması olmadığı halde burada sayılan büyük işleri başarmış, Mısır'da yaptığı mektepler ve müesseselerle İstanbul'un hased ve gıptasını üzerine çekerek burada da bir maarif hareketi uyandırmış, Mısır'da hükûmet dairesinde ve açtığı mekteplerde Türkçeyi resmî dil yapmış ve sarayında daha düne kadar devam eden Arapça konuşma yasağını koymuş olan bu dâhî idarecinin milliyeti bazı düşüncelere binaen karanlıklar içinde bırakılmıştır.

Bir kısım Mısırlılar, hattâ hanedanından bazıları Türklüğüne taraftar ve Arnavutlarla diğer bazıları da aksini iddiada musırdırlar.

Meselâ Arnavut muharrirlerden Şemseddin Sami Kamusulâlâm'da «1183 de Göricede bir karyede (?) dünyaya gelmiş, kendisi çocukken babası her nasılsa vatanını terk ile ailesile birlikte Kavala'ya hicret etmiş ve Mehmet Ali orada büyüyüp tütün ticaretine sülûk etmişti» der. Fakat Göricenin hangi köyü olduğunu söylemez.

Arnavutluğunu kabul ve iddia edenler bu fikri memlekette yaymağa ve umumileştirmeğe çalışıyorlar ve meselâ ilk mekteplerde okunmak üzere Mısır maarif nazırlığı tarafından bir heyete yazdırılmış olan kıraat kitaplarında bile Mısır gençlerine bu fikri telkin için Türklüğü tahkir derecesinde gayrette kusur etmiyorlar. Ezcümle diyorlar ki:

«Türkler Mısır'ı bir vali ile idare ederlerdi. Valiler Memlüklerden korktukları için onları da memleketin idaresine teşrik ettiler. Vali bunlara danışmadan bir şey yapamazdı.

Memleket 24 sancağa taksim olunarak bunların idaresi Memlüklere bırakılmıştı. Valilerle Memlükler arasında kavga eksik olmazdı. İdare işleri fenalaştıkça vali ile Memlükler ve askerler çok kerre halka da tecavüz ederlerdi. Bununla beraber Memlükler arasında ittihat ve ittifak da yoktu. Kendi aralarında bile katiller eksik olmazdı.

Vali de, Memlükler de, askerler de halka vergiler ve cerimeler tarhederlerdi. Fakat bunun ne miktarı, ne de tediyesi zamanı belli değildi.

Mısır'da sık sık kıtlıklar olur, halk fakir düşerdi. Çünkü Türkler de Memlükler de sulama işini ihmal etmişlerdi ve bu yüzden ziraat ve ticaret durmuştu. Halk malından olduğu kadar canından da emin değildi. Herkes bu cahillerin kölesi menzilesine inmişti.

Fransızlar Mısır'ı istilâ edinceye kadar Mısır'ın idaresi böyle anarşi içinde idi. Fransızlar Mısır'ı terkettikten sonra da vali askerlerin aylığını veremiyordu. Onlar da halkın malını müsadere ediyorlar, sokaklarda birbirile vuruşuyorlar ve bu sırada tacirler yağmadan korkarak dükkânlarını kapatıyorlardı.

Memlüklere gelince: Onlar da fırka fırka olmuşlardı. Bir kısmı İngilizlerin Mısır'a gelmesini isterler, bir kısmı da onlara muarız bulunurlardı.

İşte Mısır böyle anarşi içinde çalkalanırken bütün gözler Fransızlar çıktıktan sonra Mısır'da kalmış olan Arnavut taburlarından birisinin kumandanına dikildi. Bu ku-

memiş, hele Mısır maarifi hakkında derli toplu bir yazı çıkmamış olduğu için - velevki kısada olsa - şu satırları çok güçlükle yazdığımı iti-

---

mandan: Zeki, şeci, hazm ve basiret sahibi olan Mehmet Ali'dir. Mehmet Ali, Mısırlıları kendi tarafına çekmeğe, onları **Türklerin ve Memlüklerin zulmünden kurtarmağı** bildi.

Bunun üzerine Mısır'ın âlimleri, şeyhleri, esnaf kâhyaları toplanarak hep birden Mehmet Ali'nin konağına gidip kendisine Mısır'a vali olmasını teklif ve buna müsaade etmesini de Sultandan rica ettiler. Sultan muvafakat etti ve Mehmet Ali vezerat rütbesile 1805 de Mısır'a vali oldu.

Bu; her Mısır'lının unutmaması lâzım gelen bir tarihtir. Bugünden sonradır ki üç yüz senedenberi **Türklere köle ve esir olan Mısırlılar onlardan kurtulmuşlar,** valilerini kendileri seçmek hakkını almışlar ve Osmanlı hükûmeti de bunu kabulde muztar kalmıştır.

Bu tarih; Mısır kalkınmasının başlangıcı ve **Osmanlı idaresindeki ölülükten dirilmesinin** ilk safhasıdır. **Mısırlıları Türklerin ve Memlüklerin zulmünden kurtaran Mehmet Ali'dir.»** Elmütaleatülevveliye cüz: 5. Sahife: 83 ve 152 Bulak. M. 1935.

Mısır'da Türk aleyhtarlığı; onların Osmanlı hükûmetile alâkalarını kesinceye ve istiklâllerini kazanıncaya kadar biraz belki mazur görülebilir. Fakat 1914 tenberi Mısır buna nail olmuş olduğu için ilk mekteplerden itibaren Mısır gençlerini bundan sonra da Türk aleyhtarı olarak yetiştirmek herhalde doğru bir hareket değildir sanırım.

Burada Memlüklerin de, zulüm eden askerlerin de, hattâ başlarındaki valilerin de Türkün gayri unsurlardan olduğunu ve asil **Türk**'ün de **Fellâh**'lar gibi bu yabancılardan asırlarca zulüm ve hakaret gördüklerini ve **Vak'ai Hayriye** ile **Tanzimatı Hayriye** denilen inkılâpları bunlardan kurtulmak için yaptıklarını.. izah ve isbata kalkışsak da Türk'ü tahkir etmeği esas tez olarak almış olan Mısırlı muharrirleri ikna etmek mümkün olamıyacağından sözü kısa keserek onlara bu kitabın birinci cildindeki **Enderûn** ve **Acemi Oğlanlar mektepleri** bahislerini okumağı tavsiye ile iktifa edeceğim.

Bir kısım Mısırlı muharrirleri hanedanın Arnavutluğunu iddiaya sevk ve icbar eden de işte bu türlü neşriyattır. Şimdiye kadar Mısırlıları köle gibi kullananlar Türkler olunca bundan başlarındaki Türk hanedana da bir hakaret hissesi çıkarılmak lâzım gelir. Ancak hanedanı bundan tebriye etmek içindir ki Arnavutluk iddiasına kuvvet verilmiştir sanırım.

Mısırlı muharrirler Mehmet Ali hanedanının Arnavutluğu iddiada üç esasa dayanıyorlar:

1 — Kavalanın Makedonya kıtasında oluşu ve bu kıtanın bir tarafında Arnavutların bulunuşu;

2 — Mehmet Ali'nin Arnavut gönüllülerile birlikte Mısır'a gelişi ve orada Arnavut askerlerinin kumandanlarından birisi oluşu;

3 — Mehmet Ali'nin en küçük oğlu Mehmet Ali Paşanın çocukluğunda, Arnavut kıyafetinde resminin çıkartılmış bulunması.

A) Makedonyanın Garp taraflarında, Manastır vilâyetinde Arnavutlar bulunabilir. Fakat Mehmet Ali'nin bulunduğu ve yetiştiği yerler Makedonyanın şarkına ve Selânik vilâyetine düşen Kavaladır. Burası ise Arnavutlarla değil, Türkler, Rumlar ve Bulgarlarla meskündür.

Tarih Makedonya'da yetişmiş üç büyük hükümdar kaydeder:

Büyük İskender, Mehmet Ali, Mustafa Kemal, İskenderin Arnavutluğunu yalnız Arnavutlar iddia eder. (Bu kitabın 11 inci sayfasındaki hâşiyeye bakınız) Selânik'te

raf ederim. Mısır'a sipariş ettiğim eserler ve me'hazları da alamamış olduğum için mevzuu arzu ettiğim derecede tevsik ve izah edemedim. Bundan dolayı herşeyden önce okuyuculardan özürler dilerim.

İşte bu gibi sebeplerden dolayıdır ki bu mevzuun siyaset cihetini birisi Mısır'lı, birisi Türk iki tarihçinin mütalealariyle kısaca anlatarak hemen maarif ve mektepler bahsine geçeceğim :

Mehmet Ali idaresinde Mısır imparatorluğu adında **Fransızca bir** eser yazmış olan Kahire yüksek muallim mektebi profesörlerinden **M.** Sabry der ki :

---

doğan Mustafa Kemal ne kadar Arnavut değil de Türk ise Kavala'da doğan Mehmet Ali de o kadar Arnavut değil Türktür.

Bunu şöyle de izah edebiliriz:

Mehmet Ali'nin babası İbrahim Ağanın Derbentli olduğu yazılıyor. Derbent; eski Selânik vilâyetinin Serez sancağının Demirhisar kasabasına bir saatlik mesafede bir kaplıca yeridir, bir çiftliktir. Kamusulâlâm Demirhisar ahalisinin İslâm, Rum ve Bulgar olduğunu yazar. Şu halde Mehmet Ali'nin babası bu köyün ağası yahut bu çiftliğin kâhyası iken Kavala âyanı olan eniştesi yahut kayını Hüseyin Ağanın yanına gelmiş ve Mehmet Ali orada doğmuştur. İşte bu yer değiştirme keyfiyeti (Mehmet Ali ailesi için Arnavutluktan Kavalaya hicret etmiştir) hükmünü vermiştir. Binaenaleyh Görice ile ve Arnavutluğun diğer yerlerile Mehmet Ali ailesinin bir ilişiği yoktur.

Yine Mehmet Ali'nin isyanı yüzünden adı Osmanlı tebliği resmisinde geçen Praviştе'de Serez sancağında ve Kavala'ya 2 saat mesafede bir nahiye merkezidir. Kamusulâlâm bu nahiye halkının da Türk olduğunu yazar. Kavalanın Türklüğü ise hiç söz götürmez.

B) Mehmet Ali'nin Arnavut gönüllülerile Mısır'a gitmesi ise gayet tabiidir. Çünkü o zamanlarda bu türlü sergüzeştlere ancak Arnavutlar atılırlardı ve dağlık taşlık olan memleketlerindeki geçinme zorluğu ile cengâverlik haleti bu unsuru bu yollara sevketmiştir. Türk folklorunda bir söz vardır: **Arnavuda cehenneme gider misin? diye sormuşlar! Aylık kaç kuruş! demiş.** Derler. İşte Praviş'te çorbacısı'nın oğlu ile Mehmet Ali geçindirmek vâdile bir takım Arnavutları toplayıp Mısır'a götürmüşlerdir. Binaenaleyh bu da Mehmet Ali'nin Arnavutluğuna bir delil olamaz.

C) Küçük çocukları türlü türlü kıyafetlerde gezdirmek, hattâ bir kız çocuğuna erkek elbisesi giydirmek ve öylece fotoğraf çektirmek her zaman görülür şeylerden olduğu için Mehmet Ali'nin en küçük oğlunun Arnavut elbisesi giymiş olması da hanedanın Arnavutluğunu iddiaya bir sebep teşkil edemez.

Mehmet Ali ile ailesinin Kavalalı olduğu ikbal mevkiine çıktıktan sonra şükrane olarak Kavala'da yaptırmış olduğu cami, medrese, mektep, tekye ve aşhane denilen imaretle de sabittir. Mehmet Ali ailesi Kavala'dan başka bir yerli ve meselâ Arnavutlukta herhangi bir köylü olmuş olsaydı bu türlü imareti orada da yapamaz mıydı? Hattâ bu bakımdan babası dahi Derbendin yerli ahalisinden bulunsaydı Mehmet Ali ayni tarzda bir imareti orada yahut Demirhisar'da da vücude getirmez miydi?. Binaenaleyh bundan babasının da aslen Kavalalı olup Derbende muvakkaten gitmiş olduğu neticesini çıkarabiliriz.

Hal bu merkezde iken Mehmet Ali'yi ve hanedanını Arnavut yapmak isteyen bir kısım Mısırlı muharrirlerin zahmetlerine acır ve bu türlülere karşı Arnavut lehçesile: **insâf be mori** der geçeriz.

«Memlükler zamanında Mısır'da ne emniyet, ne de tam mânasiyle hükûmet vardı. Volney'in dediği gibi bir öküz nasıl boğazlanırsa bir insan da öylesine kesilirdi. Memleket, fırka mücadelelerine, zulüm ve işkencelere, cehalet ve sefalete sahne olmuştu. Mısır tam mânasiyle bir derebeylik devri yaşıyordu.

İşte 1213 (1798) de Fransızlar Mısır'ı istilâ ettikleri zaman hal ve vaziyet bu merkezde idi. 1216 (1801) de Mısır'ı terkettikleri zaman ise burada yeni bir kalkınmanın temelleri atılmış bulunuyordu.

Napolyon Bonapart tarafından Memlük süvarilerinin ortadan kaldırılmış olması Memlüklerin kökünü kazımak hususunda Mehmet Ali'nin işini kolaylaştırmış ve Mısır'da sulh ve sükünün teessüsüne büyük yardımlar etmiştir.

Yine bunun gibi Fransızların Mısır'da kurmuş oldukları birçok ilim müesseseleri : Enstitü, matbaa, gazete, tiyatro ve fabrikalar yenilik ve muvaffakiyat hususlarında Mehmet Ali için hakikî ve kıymetli birer ilham menbaı olmuştur.

Bu devrin tarihçilerinden Abdurrahman Elcebertî Mısır enstitüsünün bir toplantısında bunları şu cümlelerle hülâsa etmişti :

«Fransızların Mısır'a gelişi bize birçok harikulâde örnekler vermiş oldu ki bizim münevverler ve ileri gelenler bile bunları o ana kadar ne görmüş ne de düşünebilmiştik.»

Nihayet Fransızların Mısır'ı istilâsı onlarla Mısır'lılar arasında dostluk temellerini de atmış oldu. Bu tarihten sonradır ki Fransızlar birçok manevî hatıralar, bir hayli maddî menfaatler yüzünden Mısır'lılar ve Mısır işleriyle daha yakından alâkadar olmağa başladılar. Bir kelime ile: Fransız istilâsı Mısır'da yeni bir medeniyet tohumlarını atmış oldu. Bu memleket için ne saadettir ki bir adam bu seferden büyük bir ders aldı ve Mısır'a medenî ve millî bir çehre verebildi. Bu adam; Mehmet Ali'dir.» [2]

Babıâli arşivindeki Mısır'a ait vesikaları tetkik ve istinsah ederek neşretmiş olan son sadaret müsteşarı Ali Fuat Bey de Fransız istilâsını ve Mehmet Ali'nin Mısır'a gidişini ve yaptıklarını orada yazdıktan sonra bu harikulâde muvaffakiyetlerin sebeplerini şu cümlelerle anlatır :

«Şüphesiz ki kuvveti tali, zaman ve muhit ve kabiliyyeti şahsiyedir. Müşarünileyhim (Mehmet Ali'nin) bir iki yüz Kavala gönüllüsiyle

[2] Le'empire Egytien sous Mohamed Ali Paris. Librairie orientaliste Paul Geuthner. Page. 21.

ayak atmış olduğu yabancı bir memlekette birkaç sene içinde hükümdarı mutlak oluşu kuvveti taliîne en büyük delil bulunmuştur.

Mısır'ın bir işgali ecnebi neticesinde duçar olduğu hali iğtişaş, devletin gönderdiği valilerin gösterdikleri ademi reviyyet ve iktidar ve merkezi saltanatın da bir taraftan Yeniçerilerin ilgasiyle açılan boşlukları henüz dolduramaması ve yıllarca temadî eden Rum Fetretinin ve anı takip eyliyen Rus muharebesinin kuvayi devlete irasi zâaf etmesi ve diğer taraftan Sultan Mahmud'un merkeziyyeti idareyi tesis için mütegallibei vüllât ve âyanı memleket ile uğraşmağa mecbur olması gibi ahval dolayısiyle zaman ve muhit de kendisine müsaade etmiştir.

Böyle teşebbüsatı azimede zaman ve muhitin müsaadesi muvaffakiyetin şartı âzamidir. Nitekim birinci Napolyon'un bidayeti zuhurunda kurduğu mahirane plânlar, harikulâde muvaffakiyetler temin ettiği ve karşısında bulunan metin ve rasin devletleri berki hazan gibi tiril tiril titrettiği halde düveli muhasıma yekdiğeriyle ittifak ve Napolyon'un plânlarının ruhuna nüfuz ile bunlara karşı koyabilecek plânlar tertip ve icat edince ve etrafındaki muktedir generaller muharebatın temadisiyle birer birer eksilip bakiyyesi de yekdiğeriyle muhasede ve münafeseye düşünce kendisinin aynı meharetle tertip ettiği plânlar hep aksi netice vermiş ve muvaffakiyet yerine hezimet baş göstermiştir. Demek ki bu neticenin husulüne zaman ve muhitin büyük tesiri olmuştur.

Mehmet Ali Paşa şahsan ümmî olmakla beraber fıtratan harikulâde bir kabiliyete ve büyük bir azm ve metanete malik ve zuhur eden her fırsattan istifadeye ve belki ihdasi fırsata kadir olduğundan fıtratındaki bu istidat ve kabiliyet kendisini tamamen değilse de kısmen maksadına nail etmiştir.

Fransızların ihracından sonra müşarünileyh Serçeşmelikle Mısır'da kalarak memleketin bulunduğu hali iğtişaştan ve Hüsrev ve Hurşit Paşalar gibi valilerin idaresizliklerinden istifade emeline düşüp ve bir takım vakayi ihdasiyle kendilerini Mısır'dan kaçırıp zimami idareyi ele geçirdi.

Buna karşı devlet de âcz ve zâaf göstererek eyaleti Mısriyyeyi vakayiin mürettibi ve müşevviki olan Mehmet Ali Paşa uhdesine tevcih etti.

Kendisi valilikte istikrar edebilmek için bir taraftan erkânı devleti para kuvvetiyle itmâ ve diğer taraftan hittai Hicaziyyeyi Vehhabîler yedinden tahlis etmek suretiyle bidayeten büyük hizmetler ibraz eyledi.

Memleketi nüfuzuna karşı koyabilecek kuvvetlerden tathir için de bütün Kölemen ümerasını alay seyri bahanesiyle davet eylediği İçkale'de imha ederek Mısır'da hâkimi münferit ve faalünlimayürid olarak kaldı.

Mehmet Ali Paşa en büyük kabiliyetini tanzimi idare, tertibi kuvvei askeriye ve imari belde hususlarında gösterdi. Fransa'dan muallimler celp ve Avrupaya talebe izam ederek usuli cedide üzere muntazam asker yetiştirdiği gibi o zamanlar memaliki şarkiyede atfı ehemmiyet edilmiyen imalâtı nafiaya da pek çok himmetler sarfeyledi. Denizlerde nüfuzunu temin edecek sefaini harbiye ve süfüni ticariyye tedarikinden dahi geri durmadı. Velhasıl az zaman içinde idareyi ıslah ve memleketi imar etti. Teşebbüsatında o derece muvaffak oldu ki zimami idareyi ele aldığı zaman Mısır'ın varidatı 13,000 keseden ibaret iken 400,000 kese raddesine iblâğ etti. [3]

Bu iki tarihçinin Mehmet Ali'nin siyaseti ve idaresi hakkında söylediklerine bir tek kelime eklenmesine lüzum görmiyerek maarif ve mektepler hakkındaki icraatına geçiyorum.

Mısır'da bu meseleye dair herhalde birçok risaleler ve eserler yazılmış olacağında şüphe yoktur. Onları göremediğim için burada gördüklerim ve bulduklarımla iktifa edeceğim.

1250 (1834) senesinde Bulak matbaasında basılan Sudî'nin Hafız divanı şerhinin başına matbaa nazırı yahut kitabın musahhihi tarafından yazılmış olan mukaddemede Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın maarife hizmeti sayılırken deniliyor ki :

«Ferzendan ve sıbyanı milleti İslâmiyeyi lieclitterbiye talimi ulûmi külliye ve cüz'iyye ve edebiye niyyeti halisasiyle Mısır Nadiretülasra dört saat mesafede kâin mâmur buyurdukları Cihadâbab'da **Ricali cihadiyye (harbiye)** ve harici Mısır'da, kenarı Nil'de vâki **Kasrulayn mektebi** (zadegân) ve ulûmi bahriye ve fünuni harbiye talim ve taallümü için **İskenderiye Mektebi** (bahriye) ve ulûmi bahriye talim ve taallümü için donanmayi mansurei Mısriyelerinin kapak açar sefinei nusrat definelerinde fünuni bahriyeye dair **ulûmi riyaziye mektepleri** (mühendishane) ve usuli muharebeden olan tranpete ve musikar taallümü için **ilmi musiki mektebi** (muzika) ve umuri mülkiyeye kesbi

---

[3] Eskiden 500 kuruşa bir kese denilirdi. Şu halde tarihçinin verdiği rakamlara göre: Osmanlı idaresinde bulunduğu sırada Mısır'ın geliri 500 x 13.000 = 6.500.000 kuruş iken Mehmet Ali bunu 500 x 400.000 = 200.000.000 kuruşa çıkarmış demek olur.

Mehmet Ali malî işlerde Avrupalı mütehassıslardan istifade ettiği gibi yerli unsurları da çalıştırmıştır. Bunlar arasında Mısır maliyesine en çok hizmet eden **Lâz oğlu** adında birisidir. Ve bunun hizmetine karşı Kahire'de bir heykeli dikilmiştir.

melekei mülkiyye olmak için derûni kalei Mısır'da **Dershanei Mülkiye** (mülkiye) inşalarına ve ebdanı asakiri Hıdivane ve etbaı dâverane ve bilcümle ahalii ziridestane farz mesabesinde olan ilmi tıbbi talim ve taallüm için Cihadâbad'da ve mahrusei Mısır'da ve İskenderiye'de **Usuli Avrupa** üzere **Tıbhanei insanî** (tıbbiye) ve **hayvan** (baytar) ve füruatından olan **ecza, edviyehane** (eczacı) ve **teşrihhane** (tatbikat) ve **hastahane**'ler ve imari memalik ve bilâd niyyeti sadikanesiyle mahsusan Avrupaya ehlirüşd ve sedad adamlar irsaliyle fenni ziraat ve rekzi bağ ve fidan ve zer'i bahçe ve bostan taallüm ettirildikten sonra canibi seniyyülmenakıbi Mısır'a avdetlerinde cennetâsâ bîmisil ve dilârâ olan bahçei şübra civarında ihya buyurdukları **Felâhat dershanesi** (ziraat) ne akalimi Mısıriye kurasi meşayihi vildanını binnevbe mülâzimet ve tahsili ilmi ziraat için miktarı kifaye arazi tahsisiyle terbiyyeti Hıdiyanelerini tansisbirle havzai hükûmeti deveranelerinde müstazıl ve mahmî olan **insan ve hayvan ve arazi**'yi sertapa inayatı adide ve semahatı gayri şinide ile ihyalarına ve envaı ulûm ve fününa dair kütübi nefise iştira ve tab ve temsiline sarf ve ibzal buyurdukları mebaliğ ve emval min gayri mühalegatın cihanı malâmal edeceği varestei iştibah olup...»

İşte Mehmet Ali Paşa zamanında yaşamış ve bu müesseseleri görmüş olan bir muharririn haber verdikleri mektepler ve müesseseler bunlardır. Bunların adları yanlarına bizdeki mukabillerini de yazdığım için ayrıca meseleyi izaha lüzum görmüyorum.

Yalnız şurasını ehemmiyetle kayde mecburum ki 1220 (1805) de Mısır'a vali olan Mehmet Ali bütün bu işleri bahsolunan kitabın son cildinin basıldığı 1250 (1834) tarihine kadar yani 30 sene içinde yapmış ve başarmıştır.

«Tarihi Âdab'ül Lügât - ül Arabiyye» de Corci Zeydan bu tarihten beş sene sonra yani 1255 (1839) da Kahire'deki yüksek mekteplerin sayısının 16 ve buralarda okuyan talebe yekûnunun 9.000 olduğunu söyler. Bu şahadet; Osmanlı İmparatorluğunun henüz Tanzimat hattını ilân ederek memlekete sokmak istediği Garp maarifinin Mehmet Ali Paşa tarafından senelerce Mısır'a getirilmiş ve bu mahsulleri vermeğe başlamış olduğunu gösterir.

Bu mekteplerden birkaçına ve meselâ Harbiye ile Tıbbiyenin açılışlarına biraz temas edelim ve bunları İstanbul'da açılanlarla karşılaştıralım. Hiç şüphe yok ki Mehmet Ali'nin ilk el attığı iş ordudur. Napolyon ordusu zabitlerinden iken Mısır'da kalmış olan Kolonel Sev'in hal tercümesinden bahseden eserlerde : [4]

---

[4] Elmütaleatülevveliyye cüz 5 sayfa: 145. Bulak. 1935.

«Mehmet Ali'nin itimadını kazanmış olan Arnavut askerleri eski usulde harp ettiklerinden muntazam ve talim görmüş bir ordu karşısında mukavemet edemiyorlardı. Ve çok kerre verilen emirleri dinlemiyerek isyan çıkarıyorlardı. Bundan dolayı Mehmet Ali Mısır'da gördüğü Fransız usulünde bir ordu teşkiline azmetti ve 400 kadar genci Asvan'a göndererek bunları Napolyon ordusundan kalmış olan **Sev** adındaki Fransız zabitinin emri talim ve terbiyesine verdi. Kolonel Sev üç sene geceli, gündüzlü çalıştı, bu gençleri şecaat ve intizam itibariyle dünyanın en iyi zabiti derecesinde yetiştirdi. Mehmet Ali bu muvaffakiyeti görünce daha geniş mikyasta muallem, muti asker ve zabit yetiştirmeği kurdu. Yetiştirilen zabitler üçüncü Tohtomes, ikinci Ramses ve Salâhattini Eyyübî zamanlarındaki gibi şeci ve bahadır oldular. Ve bu genç, dinç ve muti askerler Mısır'ı müdafaa ve himaye ettikleri için Mısır'lılar onlarla iftihar ettiler.» [5]

Burada tarih zikredilmiyor. Fakat aynı hâdiseden bahsederken Corci Zeydan da diyor ki :

«Mehmet Ali Mısır'da düzeltilecek ilk işin askerlik olduğunu sezdi. Ve 1232 (1816) da Avrupa tarzında asker tanzimine başladı. 1241 (1825) de **Kasrülayn** askerî mektebini açarak Türk kölemenlerinin zeki çocuklariyle Kürt, Arnavut, Ermeni ve Rum olmak üzere 500 kadar çocuk topladı. Bunlara Kur'an ve nahiv dersleri, Türk, Fars ve Arap dilleri okutmağa başladı. Mektebin resmî dili Türkçe idi. Hocaların çoğu İtalyandı. Harbiye mektebinde hesap, hendese, cebir, muadele, resim ve İtalyan dili öğretiliyordu.

Yine bu sene içinde tamamiyle Fransız usulünde **Medresei Erkânıharp** adiyle yepyeni bir mektep açtı. O zamanın ileri gelenlerinden Osman Nureddin Beyi bu iş için Paris'e yolladı.. Osman Bey iki yıl kalarak dönüşte Kahire'ye Fransa'nın değerli harp muallimlerini birlikte getirdi. Mektebin talebesi bir yıl sonra 88'i buldu. Erkânıharbiye talebesine riyaziye, resim, coğrafya, topoğrafya, harita alması, topçuluk, kale muhasarası, istihkâmcılık ve sair askerliğe dair fenlerle Fransızca, Türkçe, Farsça ve Arapça öğretiliyordu. Çoğu Fransız olan muallimlerin reisi Planat Beydi. Üç sene sonra talebe imtihan edilerek zabit oluyordu.»

Bu malûmatı Mısırlı bir muharririn ifadesiyle de teyit ve tavzih

---

[5] Mısır ordusunun ve harbiye mektebinin kurucusu olan bu Fransız sonra ihtida ederek Süleyman Paşa adını almıştır. Kahire'de bir meydana adı verilmiş ve ortasına bir de heykeli dikilmiştir.

Mısır'ın ana kraliçesi Nazlı bu paşanın kızının torunlarındandır.

edeyim : **Mehmet Ali idaresinde Mısır İmparatorluğu** muharriri M. Sabry diyor ki :

«... Maarif işlerine gelince :

Birçokları kapanmış olmasına rağmen kalanları da yine dikkati üzerine çekecek derecede mühimdi.

Mehmet Ali; münevver ve seçme bir sınıf halk vücude getirerek yapmak istediği büyük ıslahat ve yeniliklerde onlara dayanmak ve nihayet onlar vasıtasiyle halkı tenvir ederek Mısır'da yepyeni bir millet ortaya çıkarmak istedi. Bu düşüncesini tahakkuk ettirmek ve yeni bilgileri Mısır'a sokmak için 1228 (1813) den 1241 (1825) e kadar Avrupaya kafile kafile 28 talebe gönderdi. Giden kafilelerin başında değerli memurlar da gönderiliyordu. Sonraları Bahriye nazırı olan amiral Osman Nureddin bunlardan birisidir. 1242 (1826) dan itibaren de başka bir talebe kafilesini Paris'e gönderdi. Mehmet Ali'nin bu suretle Fransaya gönderdiği talebenin sayısı 291 dir. Bunun 130'u takriben (1841) den sonraya düşer. Fakat bu kafilelerin en ehemmiyetlisi, şüphe yok ki, 1260 (1844) den sonra gidenlerdir. Bunların sayısı da 4'ü Prens, (üçü Mehmet Ali'nin oğlu, birisi torunu) olmak üzere cem'an 70'dir.

İşte bu sayede Mehmet Ali Mısır'a yeni bir ruh verebilmiş, yapmak istediği ve başladığı ıslahat ve icraatına sağlam fakat devamlı bir temel atmış, bu münevverlerle seçmelerin teşvik ve tesiriyle halk arasında yeni bir burjuva sınıfı fışkırmış ve bunlar sonraları Mısır'da milliyet fikrinin uyanmasında ve bir kısım yerlilerle yabancılara karşı memleketin hürriyet ve istiklâlini müdafada halka rehberlik etmişlerdir.

Maarifin halk tabakası arasında yayılması işine gelince :

Mehmet Ali yalnız birçok ilk, orta ve meslek mektepleri açmakla kalmıyarak topladığı gençleri oralarda yatırmış, yedirmiş, içirmiş ve babalarının cehalet yüzünden çocukların tahsillerine mâni olmaları için talebeye miktarı 15 le 35 kuruş arasında değişmek üzere muhtelif nisbetlerde yıllıklar da bağlamıştır.

Bundan başka birçok kitapları Türkçeye ve Arapçaya tercüme ettirerek devlet matbaasında bastırıp ucuz fiyatlarla sattırmıştır.»

Mösyö Paton bu mesele hakkında der ki :

«Şurası muhakkak ki Mehmet Ali'nin Mısır'da yaptığı iyiliklerin en başlıcalarından birisi Bulak'da açmış olduğu matbaadır. Asrî fenlere ve ilimlere bilhassa tıbba ve tarihe dair olarak burada bastırdığı

birçok eserler Mısır'da yeni bir devir açmıştır. Aynı zamanda kitap satışında ihtikâra meydan vermiyerek bilâkis üç asırdanberi inkıtaa uğramış olan okumayı halk arasında teşvik için bastırdığı kitapları pek ucuz fiyatlarla sattırdı, aynı zamanda mahkeme binası yanında Avrupaî tarzda geniş bir satış yeri yaptırdı. Ben buradan Türkçe **Napolyon'un hayatı** adındaki kitabı takriben 3 şiline, **İmparatoriçe Katerina'nın hatıraları**'nı 2,5 şiline ve Arapça **Bin bir gece hikâyesi**'ni 90 kuruşa, takriben 18 şiline aldım.

Mısır'da 8000 ciltlik bir kütüphaneyi Kale içindeki binada açan İbrahim Paşadır. Mora harbi sırasında oradaki cami ve kütüphanelerde bulduğu 1500 cilt kadar kitabı da getirip bu kütüphaneye koymuştur.

Mehmet Ali'ye göre Garbin yeni ilim ve fenleri gerek ıslahat, gerek askerlik bakımından ne kadar elzem ise dinî ve edebî eski eserler de o kadar lüzumlu ve faydalı idi.» [6]

Avrupaya talebe gönderilmesini Corci Zeydan da teyit ederek der ki :

«Mehmet Ali pek erkenden Avrupaya talebe gönderilmesi lüzum ve ihtiyacını duydu. 1228 (1813) de İtalya'nın Milano, Floransa ve Roma şehirlerine askerlik, harp gemileri inşası, matbaacılık, hendese ve diğer yeni fenleri öğrenmek üzere talebe yolladı.

1234 (1818) de İngiltere'ye bilhassa gemi yapılması ve makine fenlerini tahsil için bir talebe kafilesi yola çıkarıldı...»

Mehmet Ali'nin ilk zamanlarda İtalya'ya talebe göndermesi ve harbiye ile ve tıbbiyede İtalyancanın yabancı dil olarak öğretilmesi Mısır'ı yeni terketmiş olan Fransız'lara ve onlarla aralarında Mısır yüzünden rekabet bulunan İngilizlere karşı itimatsızlıktan ileri gelir. Fakat bu itimatsızlık çok sürmemiş az zaman sonra İngiltere'ye ve Fransaya talebe göndermeğe başlamıştır. Bununla beraber en çok Fransa'ya talebe gönderildiği için Mısır'da Fransız kültürü, Fransız nüfuzu hâkim olmuştur.

Biraz aşağıda kendisinden ve eserinden bahsedilecek olan Rüfaa Bey; en çok Fransaya talebe gönderilişinin o memleketin layık oluşundan ileri geldiğini söylerse de arzettiğim siyasî korkunun kalmaması en doğru sebebi olabilir.

Corci Zeydan sözüne devam ederek diyor ki :

---

[6] Aynı eser sayfa: 586.

«Tababet, madencilik, mülkî idare, askerlik, denizcilik, diploması, makine, topçuluk, silâh, istihkâm, matbaa ve litoğrafyacılık, kimya, cerrahî, teşrih, heyet, tarihi tabiî, nebatat bilgisi ve diğer şubeler üstüne 40 seçme talebeyi Paris'e gönderdi.

Talebenin 3'ü Mısır'a geri dönmemişse de 37'si Fransız topraklarında feyzli inkişafa mazhar olmak için çalışmağa koyuldu. Bunların 34'ü Müslüman, 3'ü Ermeni idi. Bunlar arasında Fransız'cadan Arap'çaya, Arapça'dan Fransızca'ya tercüme işleriyle meşgul olmasını istediği Şeyh Rüfaa Efendi, mümtaz bir simadır.» [7]

«Muaccimül matbua'tül Arabiyye vel muarrebe» bu yazıyı teyit ediyor. Ezherde okumuş ve orduda tabur imamı olmuş olan Rüfaa Bey'in 1241 (1825) de Paris'e gönderilen talebenin arasında bulunduğu, orada malûmat ve müktesebatını tevsi ettiği, Fransanın büyük âlimleriyle bilhassa Silvestr dö Sasy gibi müsteşrikleriyle muarefe peyda ederek bu yüzden de pek çok istifadeler ettiği, gazete ve kitap okumağa, onlardan tercüme yapmağa merakı bulunduğu ve orada iken birçok tercümeler yaptığı yazılıyor.

Ve yine bu adam için Kahire'ye döndüğü 1246 (1830) senesinde bir **Elsine mektebi** teşkiline ve idaresine memur ve aynı zamanda mütercimliğe tayin edildiğini haber verdikten sonra telif ve tercüme suretiyle yazmış ve bastırmış olduğu 34 parça eser hakkında izahat verir.

Mektebin adına **«Medrese'tül Elsün»** denildiğine bakılırsa burada birkaç dil öğretildiği anlaşılıyor. Fakat Fransızca'dan başka hangi dillerin ve meselâ Türkçenin öğretilip öğretilmediği anlaşılamıyor. Sadrâzam Kıbrıs'lı Mehmet Kâmil Paşa'nın 1261 (1845) de Mısır'a gidip bu mektebe girdiği ve sonra burası harbiye mektebi olunca o mektebin derslerini takip ederek zabit çıktığı hal tercümesinde görülür.

Eserleri arasında Paris seyahatinden bahis olan **«Divan-ı Nefîs bi Eyvan-ı Parîs»** yahut **«Tahli'sül ibrîs ilâ telhis»** adındaki eserini Mehmet Ali Paşa beğenerek Rüstem Besim'e Türkçeye tercüme ettirmiş ve bu eserin Türkçe ve Arapçasını bastırarak Mısır'ın âyan ve eşrafiyle bütün memurlara dağıtmıştır. Türkçesi **Paris seyahatnamesi** adını taşır.

Mehmet Ali Avrupa'ya tahsil için yalnız halk çocuklarını değil oğul ve torunlarını da gönderiyordu. Ve orada Mısır'lı çocuklar için

---

[7] Corci Zeydan bu türlü şeylerden **Tarihü Adabillûgatilarabiyye** adındaki eserinin dördüncü cildinde bahseder. Bu satırları yazarken eseri göremediğim için doktor Feridun Nafız Uzluk'un oradan hülâsa ederek Dirim mecmuasının cilt 12. sayı 18 Ağustos 1937 nüshasile neşretmiş olduğu makaleden aldım.

ayrıca bir mektep açtırmıştı; bu mektepte talebe lisan öğrendikten ve bazı ulûmun mebadisini Fransız diliyle okuduktan sonra Fransız mekteplerini takip ediyorlardı.

1260 (1844) de Paris'e gönderilen talebe kafilesi arasında oğullarından Halim, Hüseyin ve torunlarından İsmail ve Ahmet (İbrahim Paşa'nın oğulları) bulunmakta idi. İsmail gözlerini tedavi ettirmek ve aynı zamanda okumak üzere o tarihten iki sene evvel Viyana'ya gönderilmişti. 1844 de Viyana'dan Paris'e giderek oradaki talebeye iltihak etmiştir. [8]

Japonların birdenbire kalkınması ve gerek sanayide, gerek ilimde tam mânasiyle bir Avrupa devleti derecesine çıkması gençlerini garpta tahsil ettirmekten ileri geldiğini biliyoruz. Yine bu millet hükümdarının tahsilde muvaffak olamıyarak memleketine dönen talebeyi idam ettirdiğini de işitiyoruz. Bu doğru mudur, değil midir? Bilmem! fakat herhalde ortada bir muvaffakiyet olmasına bakılırsa talebeye şiddetli bir korku verdikleri anlaşılıyor.

Mehmet Ali'nin tutmuş olduğu yolun da bundan aşağı bir şey olmadığı görülüyor. Talebeden her ay sonunda o ay içinde ne öğrendiklerine dair bir rapor istediği gibi memlekete dönüşlerinde de onları imtihandan geçirdiğini Rüfaa Beyin seyahatnamesinden öğreniyoruz. Bizzat Rüfaa Bey - imtihan heyeti arasında Rus konsolosu da hazır olduğu halde - Mehmet Ali'nin huzurunda imtihan verdiğini yazar.

Mehmet Ali'nin konsolosları bu işe karıştırması onların bildiği Garp dillerinden ve haiz oldukları Garp kültüründen istifadeden başka bir şey olamaz.

Mehmet Ali'nin Avrupa'da tahsile ne derece kıymet ve ehemmiyet verdiğini göstermiş olmak için talebeye gönderdiği bir buyurulduyu Rüfaa Beyin seyahatnamesinin Türkçesinden (sayfa 173) çıkartarak aşağıya koyuyorum :

«Kidvetülemasilülkiram ulûm ve fünun tahsiliyle Paris'te ikamet üzere olan Efendiler zide kadrühüm inha olunur ki :

Şehriye ihbarınız ve müddeti tahsilinizde ketb ve tahrir olunan cedaveliniz tarafımıza vasıl olup hususan bu defa üç aylık cetvelin havi olduğu eşgaliniz ne idüği nâmalûm ve müddeti mezkûrede tahsiliniz

---

[8] Paris'te böyle bir mektebin açılışını Rüfaa Bey seyahatnamesi haber verdiği gibi İsmail Paşa'nın tahsilinden bahseden eserlerin şu fıkrasından da öğreniyoruz:

«Paris'te Mısır'lı asilzâdelerin çocuklarını terbiye ve eğitmek gayesiyle açılmış olan Mektebe Emîr'in iki çocuğu Halim ve Hasîne ile torunu Emîr Ahmed bin İbrahim'i de gönderdiler. Ayrıca Mısır asılzâdelerinin çocukları da bu mektebe gittiler.» Mütalâa'tül Arabiyye. Cüz. 1, Sayfa. 34.

ne olduğu nâmefhum olmaktan naşi medinei Paris gibi menbai ulûm ve fünun olan mahalde bu kadar müddette eşgalinizin kılletinden tahsile ademi sây ve içtihadınız malûmum olmağla bu makule tekâsül ve ademi içtihadınız mucibi endüh ve iztırabım olduğu malûm oldukta siz ki Efendiyanı mumaileyhimsiz; sizlerden memul ve muntazarım olduğu veçhile müddeti mezkûrede tahsil eylediğiniz maarif esmarından ve nail olduğunuz meharetiniz asarından her biriniz birer eser göndermeniz; feemma bu betalet ve kesaletinizi sây ve içtihada tebdil etmiyerek bazı kitapların kıraatinden sonra Avrupa'dan Mısır'a gelip ulûm ve fünun tahsil eyledik zan ve dâiyesinde olur iseniz bu zannınız değil illa zannı fasid ve dâiyei batıldır.

Felillahilhamdü velminne bu tarafta rüfekanız sây ve içtihat ederek tahsili ulûm ve fünun ile şöhret bulup sizler bu halde gelur iseniz anlar bu tarafta tahsil etmiş iken sizin üzerinize gelip olacak bir veçhile anlar ile mukabele edemediğiniz surette ne cevap vereceksiniz?

Vecibei zimmetiniz olduğu veçh üzere âkılâne davranup fevti fırsat etmemek lâzım iken taab ve meşakkatiniz semeresini ele getürmekten gafil olarak fırsatı ganimet bilmeyip nefs ve havalarınıza ittiba birle bu misillû mesafei baideye sefer ile kendunuza hasıl olan taab ve meşakkati tefekkür etmiyor misiz? Ve akran ve emsalinizden mümtaz olmanız için size olan teveccüh ve hüsni nazarımızı derhatır etmiyerek sizlerden matlûbum olan ulûm ve fününun tahsiline sây ve gûşiş eylemeniz; ve fimabaat her ayın iptidasından gayetine kadar evvelki tahsilinizden ne miktar ziyade hendese ve hesap ve resim tahsil ettiğinizi her biriniz alâhidetin zikr ve beyan etmeniz; ve bu zikrolunan ulûmun tekmil ve hitamına ne miktar kaldığını ve bu ayda geçen aydan ne kadar ziyade okuduğunuzu bir bir ketb ve tahrir edup tarafımıza bildirmeniz; ve amma sây ve içtihaddan kasır olduğunuz ya sizin ademi ihtimamınızdan yahut size arız olan bir teşvişten naşi ise bu teşviş dahi tabiî midir? Her hangı veçhile ise malûmum olmak için sureti hali kema hüve hakkihi tahrir edup tarafımıza iş'ar etmeniz; irademiz iktizasından idüğini havi işbu buyuruldumuz divanı Mısır ve İskenderiyeden ısdar ve bâs ile tisyar kılınmıştır. Bimennihitaâlâ vüsulünde gerekir ki içtima edup mazmuni irademizi fehme mücanebet eyliyesiz deyu. **Tahriren fil yevmilhamis min şehri Rebiülevvel fi seneti hams ve erbain ve mieteyn ve elf min tarihilhicre.»**

Rüfaa Bey Paris'te Mısır'lı talebenin tedris usullerini şu tarzda anlatır :

«Tez elden Avrupa'da ulûm ve fünun tahsil edip serian mahruseye rücuumuza Hıdiviâzam Efendimizin iradei seniyeleri taallûk buyu-

rulmuş olduğuna mebni Paris'e vüsulünüzden mukaddem Marsilya'ya hurucunuzda derakap okumağa bed edup Marsilya'da 30 gün hurufi tehecci kıraatiyle meşgul olmuş idik. Paris'e vüsulümüzde topumuz bir konakta sâkin ve tekrar kıraat ile meşgul olduk. Ve kıraatimiz işbu zikrolunacak tertip üzere idi :

Sabah vakti iki saat kadar tarih okuyup kuşluk taamından sonra yazıya bed edup öğle vaktine kadar Fransızca muhavere ve mükâleme ve badezzühür resim dersi ve andan sonra Fransızca nahiv dersi okuyup her Cuma günü hesaptan ve hendeseden üç ders kıraat ederdik ve iptida yazıya şurû ettiğimizde iki meşk taallüm edup badehu yazıyı ele getürünceye kadar her gün taallüm ederek yazıyı ele getürdüğümüzde yazı bizden elini çekti! Ve amma ilmi hesap ve hendese ve tarih ve coğrafya derslerini tâ mahruseye avdetimiz vaktine kadar taallümden halî olmadık ve bir seneye karip topumuz bir konakta sâkin olup Fransız lûgati ve zikrolunan dersler ile iştigal ettikse de çok şey tahsil edemedik. Fakat Fransızca nahvi taallüm ve tahsil eyledikten sonra birer, ikişer, üçer Fransız evlâtlarının okudukları mekteplere ve bazı beyt ve hanei mahsusada olan hocalara taksim ve tefrik olunup bu suretle ekil ve şurp ve sükna ve cameşuy gasli ve sair malzemelerimiz hoca yahut mektep sahibi üzerine olmak şartiyle senede on kese akçe miktarı meblâğ ahzederlerdi.

Ancak bilâdı Fransa'nın tabiati barid olmak hasebiyle her birimize senede üçer yüz kuruşluk hatap sarfolundu. Ve bu masarifi azimeden başka gömlek, dizlik, markup gibi ve kütüb ve kâğıt ve mürekkep ve tasvir kalemi ve gayri kalem misillû şeyler canibi miriden yani Hıdiviâzam Efendimizin hazinesinden iştira olunurdu.»

Biraz evvel de bahsi geçtiği gibi tahsile gönderilen talebenin başına değerli ve bir şey öğrenmeğe hevesli kimseler konuluyordu. Rüfaa Bey kendileriyle birlikte gidenler hakkında şu malûmatı verir :

«Hıdiviekrem Efendimiz Frengistan'da tahsili ulûm etmek için bâs ve tisyar buyurdukları kimesnelere riyaset ve umurlarına nezaret etmek üzere divanâlileri ekâbirinden üç zat intihap edup anlarla birlikte göndermişti. Anlardan biri: Ashabı reyi tam ve erbabı maarif ve ahkâm olan mühürdarı dâverileri Abdi Efendi hazretleri ve biri dahi reyinde hüsni sedad ve istikameti aşikâr ve maarif ve hüneri nasiyei halinden bedîdar olan Dividdari dâverileri Mustafa Muhtar Efendi hazretleri ve diğeri dahi erbabı berâ ve hüsni emel ve ashabı ilim ve amel olan İskenderanî Hacı Hasan Efendi hazretleridir. İşte bu üç Efendi sairleri üzerine reis ve nazır iken nazır ve reis demeyup sair Efendiler gibi tahsil ve cidd ve sâyda kusur etmezlerdi.

Mühürdar Efendi hazretleri idarei umuri mülkiyeye müteallik olan ilmi ve Dividdar Efendi hazretleri idarei umuri askeriyeye müteallik bulunan fenni ve Hacı Hasan Efendi hazretleri hendese ve fünuni bahriyeyi tahsil ile meşgul idiler.» (sayfa 23)

Mütercim Rüstem Besim de bu zatların sonraları Mısır'da işgal ettikleri yüksek makamları ve gördükleri işleri eserinde izah eder :

Tıbbiye mektebinin açılışına gelince :

Corci Zeydan diyor ki : 1241 (1825) denberi Mısır ordusunda askerî tabip sıfatiyle hizmet eden Fransalı Klot Bey'in irşadiyle Ebizâbel'de büyük bir askerî hastahane açılmış ve askerî tabip yetiştirmek ve halkı da bakıp gözetlemek maksadiyle Tıbbiye mektebi bunu eylemiştir. (1826)

O zaman Mısır ordusundaki bakımın, teşkilâtın ehemmiyetini kadrosunda Fransız, İtalyan 154 tabip ve eczacı bulunmasını pek güzel anlatır.

Klot Bey tıbbiyenin ilerlemesine varkuvvetiyle çalışıyor ve muvaffak da oluyordu. On yıl sonra yani 1252 (1836) da 420 Mısır'lı hekim Nil'in suladığı kutlu topraklara sağlık aşılamak vazifeleriyle hazırlanmışlardı. Bunlar tıbbiyede okumuş, askerî hastahanelerde staj görmüş kimselerdi. Tedrisat tarzı şu idi: Muallim Fransızca söyler, mütercim suratle Arapça'ya çevirirdi. Boş vakitlerde talebe Fransızca'ya, Hocalar Arapça'ya çalışarak âzamî randıman almağa uğraşılırdı. Dersler beş yıl sürer, vali ve konsolosların huzuriyle imtihan yapılırdı.»

Yine 1244 (1828) de Ebizâ'bel köyünde Amon ve Petro adlarındaki askerî baytarlarla Fransız muallimleri tarafından ilk baytar mektebinin açılmış olduğunu **Nevsali baytarî** (sayfa : 100) kaydeder.

Mısır Tıb Mektebi adında Fransızca bir eser neşretmiş olan bu mektebin ilk muallimlerinden Hasan Mahmud'un verdiği malûmata göre (Mecmuai Fünun cilt 4. Sayfa: 271) Tıbbiye Mektebi; 1241 (1825) de hastahanelerle birlikte açılmıştır. Mektepte tedrisat Fransız ve İtalyan muallimler tarafından yapılırdı. Rafael adında bir mütercim dersleri Fransızca'dan ve Anhuri adında bir mütercim de İtalyanca'dan Arapça'ya tercüme ederdi. Aynı zamanda mektebin programına ders olarak Fransızca da konulmuş ve Oselli adında birisi muallim tayin olunmuştu. Talebe mevcudu 100'dü ve mektep beheri onar talebelik on sınıfa ayrılmıştı.

1243 (1827) de ilk imtihan yapılmış ve ilk mezunu vermiştir. İm-

tihan vali Mahmet Ali'nin, Osman Nureddin'in ve başka Mısır büyük memurlariyle konsolosların huzurunda yapılırdı.

Mu'cemülmatbuatülarabiye'de Klot Bey'in ordu için getirildiği, meclisi sıhhiyeyi kurduğu berrî ve fahrî, askerî hastahaneler açtığı anlatıldıktan sonra deniliyor ki : Klot Bey tıb mektebini 1244 (1828) de Kahire'ye dört fersah mesafede Ebizâ'bel köyünde açtı ve sonra bu mektep Kasrülayne getirildi. 1248 (1832) de yetiştirdiği 12 talebeyi alarak birlikte Paris'e götürüp orada Fransa tıb akademisi huzurunda imtihanlarını yaptırdı ve takdirler gördü.

1253 (1837) de Cebelilübnandan bazı gençleri getirerek onlara ulûmi tabiiye ve tıbbiye okuttu.

Kahire mektebi tıbbiyesinin açılış tarihinde küçük bir ihtilâf olduğu görülüyor. Kimisi Klot Bey'in Mısır'a gelip ordunun sıhhî işlerini ele aldığı ve askerî hastahaneler yaptığı 1241 (1825) tarihini, kimisi ondan bir sene sonrayı, kimisi de 1244 (1828) tarihini gösteriyorlar.

Fakat ekseriyet 1241 (1825) senesini gösterdiği için biz de onu kabul edebiliriz.

Bu ihtilâfı ilk mezunları verdiği sene için de görüyoruz. Hele Klot Bey'in üç, dört senede yetiştirdiği talebenin Paris'e götürülüp orada Fransa tıb akademisi huzurunda imtihan olabilecek derecede hem lisanca hem san'at ve meslekçe yetiştirilmiş olması - önce Fransızca öğrenmiş talebe seçilmemiş ve bulunmamışsa - bir harika sayılmak lâzım gelir. Fakat tâ 1228 (1813) ten itibaren Avrupa'nın muhtelif yerlerine talebe gönderilmiş olduğuna bakılırsa ilk tıb talebesinin bunlar veya az çok Fransızca bilenler arasında seçilmiş olması ihtimal dahiline girebilir.

Maksat bir Mısır maarif tarihi yazmak olmadığı için bu kadarla iktifa ederek biraz da Mısır'da açılan mekteplerle bizdeki benzerlerinin açılışı tarihlerine göz gezdirelim: Ve evvelâ tıbbiyeyi ele alalım :

İstanbul Mektebi Tıbbiyesi: Kahire'dekinden bir sene sonra açılmıştır. Bunda da tedrisatın İtalyanca ve Fransızca olması dikkate değer bir benzeyiştir. Kahire tıbbiyesi dört sene sonra talebe çıkarmış, İstanbul'unki 14 sene sonra buna muvaffak olabilmiştir. Kahire tıbbiyesinin ilk talebesi Paris'te, İstanbul'unki 14 sene sonra Viyana'da imtihan vermiştir. Kahire tıbbiyesinin başına ilk kuruluşta bir Fransız, İstanbul tıbbiyesinin başına 12 sene sonra bir Viyana'lı getirilmiştir.

1241 de açılan Mısır tıbbiyesi 1252 de yani 11 senede 400 tabip

yetiştirmişken 1242 de açılan İstanbul tıbbiyesi 1256 da yani 14 sene içinde ancak 6 tabip yetiştirebilmiştir!

Askerî ıslahata ve Harbiye mektebi açılmasına gelince :

Her ne kadar 1214 (1799) da Selim III. ün **Nizamı Cedit** adında Yeniçeriler arasından ayırdığı 12,000 nefere Avrupaî tarzda elbiseler giydirerek yeni usulde talimler yaptırdığı biliniyorsa da enerji sahibi olmıyan bu Padişah bu işi sonuna kadar götürememiş ve Mahmut II. 1241 (1825) de Yeniçeri ordusunu tamamiyle ortadan kaldırıp yerine **Asakiri Mansurei Muhammediye** adında bir ordu kurmuş ise de bunlara zabit yetiştirmek üzere alelâcele açılan **Askerî Kâtipler mektebi** ile Selimiye kışlasındaki **Sıbyan bölükleri** de bir işe yaramamıştı.

Lûtfi tarihinin yazdığına göre: Bu yeni askerlere talim öğretmek için on nefer muallem zabitin İstanbul'a gönderilmesi Mısır valisine yazılmışsa da vali Osmanlıların taassup ve cehaletlerini iyi bildiği için «Mısır askerinin talimci zabitleri frenk taifesinden olup neferlerden kat'ı nazar zabitleri dahi o kadar talim bilmedikleri» yolunda baştan savma bir cevapla karşılanmıştır.

Esaslı bir mektep olarak açılan Harbiyenin tarihi ise 1250 (1834) ye tesadüf eder.

Halbuki Mehmet Ali 1232 (1816) da askerini bir Avrupa'lının idaresine vererek üç senede ordunun nüvesini yetiştirmiş ve 1241 (1825) de yani Mahmut II. nin Yeniçerileri kaldırdığı ve yerine bir yenisini koymakla uğraştığı sırada Harbiyeden başka erkânıharbiye mektebi de açmıştı.

Geç kalmakla beraber Osmanlı imparatorluğunu adamakıllı bir askerî mektebin açılmasına sevkeden 1249 (1823) de Mısır ordusunun Osmanlı ordusuna galebe çalışı ve Kütahya'ya kadar gelip paytahtı tehdit edişidir. Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğu Harbiye mektebini açışta da Mısır'dan 17 sene geridir.

Kalan mekteplerin açılış tarihlerini karşılaştırmaya artık lüzum görmüyorum. Onu da bu eserde verilen izahat gösterir.

Yalnız şu kadar söylenebilir ki : Mehmet Ali'nin ortaya çıkmasından önce açılmış olan bahriye, berriye mühendishaneleri şöyle bir tarafa bırakılırsa İstanbul'da başta Harbiye mektebi olduğu halde diğer bütün mektepler 1250 (1834) den sonra açılmağa başlanmıştır. Mısır'da ise - Sudî şerhi mukaddimesinden anlaşıldığına göre - bütün bu mektepler o tarihten çok önce açılmış ve 1255 (1839) da sayısı 16 ya baliğ olmuştur.

Kültür sahasında İstanbul ile Kahire arasındaki farkı bir derece daha göstermek için burada diğer dört meseleden bahse lüzum görüyorum.

Birincisi : Avrupa'ya talebe gönderiştir : Mehmet Ali tâ 1228 (1813) tenberi kafile kafile Avrupa'ya talebe gönderip dururken Mahmut II. de bunu görerek 150 talebe göndermek istemişse de mutaassıpların korkusundan bu fikrinden vazgeçmiş olduğunu bazı tarihî eserler yazarlar. Osmanlılar tarafından ilk defa Avrupa'ya talebe gönderilişi 1250 (1834) den başlar ve bu Mehmet Ali'den 21 sene sonraya düşer. Giden talebe de yalnız askerlik tahsili için gönderilmiştir. Mehmet Ali'ninki gibi muhtelif san'at ve meslekler için gönderilmemişlerdir.

İkincisi : Umumî kütüphane kuruluşudur : Mehmet Ali'nin 8.000 ciltlik ilk umumî kütüphaneyi kale içinde kurduğunu ve Mora'dan getirtilen kitapların da bunlara eklendiğini biraz evvel görmüştük. Gittikçe zenginleşen ve önceleri **Hıdiviye**, şimdi **Darülkütübülmısriye** adını alan bu kütüphanenin eşi - İstanbul'da birçok zengin kütüphaneler bulunmakla beraber - henüz yapılmamıştır. Hattâ Mısır hükûmeti Karl Wellers adında bir Alman müsteşrikini Kahireye getirerek ve bunun yanına 10 kadar Mısır'lı vererek 20 sene çalıştırıp bu kütüphanenin 9 ciltlik fihristini yaptırtmış ve 1300 (1884) tarihinden itibaren birer birer bastırmıştır.

Her ne kadar İstanbul kütüphanelerinin fihristini yapmağa 1279 (1862) de başlanarak önce Damat İbrahim Paşa ve 1285 (1868) de Ragıp Paşa kütüphanelerinin fihristi yapılmış ve bastırılmış ise de ötekilere devam olunamamış ve fihristlerin asıl yapılıp basılmasına 1300 (1884) de başlanmıştır ki bu da Mısır'lıların fihristi ortaya çıktıktan sonraya düşer. Fihristlerin tertip tarzlarına gelince: Mısır'lılarınki Arapça'ları, Farsça'ları ve Türkçe'leri ayrı ciltler teşkil eden ve eserlerin başlangıçları ile sonlarındaki ibareleri gösteren bir metod dairesinde yapılmış ilmî bir eser, Osmanlılarınki hiçbirisinin tertibi diğerlerine benzemiyen basma birer defterdir. Hele büyük bir bina yaptırılarak şehrin ötesine berisine serilmiş olan kütüphanelerdeki kitapların bir araya getirilmesi ve hepsi için ilmî tarzda bir umumî fihrist yapılması bugüne kadar İstanbul'a nasip olmamıştır. Mısır bu tarzda bir fihristi de 1924 tenberi neşre devam etmektedir. Şimdiye kadar yalnız Arapça yazma ve basma eserler için altı büyük cilt neşrolunmuştur [9].

Üçüncüsü: Matbaa ve ilmî neşriyattır: Osmanlıların; bir Macar'lı mühtedi olan İbrahim Müteferrika'nın himmet ve gayretiyle 1139

[9] Tafsilât ve mukayese için bakınız. Muallim M. Cevdet'in hayatı ve eserleri Sayfa 423, 433 ve 434.

(1726) danberi bir matbaaya malik olduğunu biliyoruz. İbrahim Müteferrika'ya imtiyaz ve inhisar şeklinde verilmiş olan bu matbaa onun ölümünden sonra muattal kalarak 1198 (1785) de başkalarının eline geçip ihya edilmiş, fakat bunlar hep şahsî teşebbüslerle yapıldığı için nihayet 1217 (1802) de Üsküdar'da bir matbaa açılmışsa da 1247 (1831) ye doğru o da faaliyetini tatile mecbur kalmıştı.

Mısır'a gelince: Mehmet Ali İskenderiye'de Fransız'ların bırakmış olduğu matbaayı tevsi ve ihya etmek ve bir hayli büyük ve ciddî eser basmakla iktifa etmiyerek İstanbul matbaası hemen hemen faaliyetini tatil ettiği bir sırada Kahire'de Bulak matbaasını muazzam bir âbide halinde kurmuş ve en büyük, en pahalı Türkçe eserleri neşre başlamıştır.

Müsteşrik Biyanki Mehmet Ali tarafından ilk matbaanın 1238 (1822) de Kahire'de Bulak'da açıldığını ve ilk basılan eserin de Arapça — İtalyanca bir kamus olduğunu söyler. Harbiye ve Tıbbiye mekteplerinde İtalyanca tedrisat yapılışı ilk önce bu eserin neşrini icap ettirmiştir. Müellifi Rafael adında bir papazdır. Bu papazın tercüme ettiği boyacılıktan bahseden **Kanunu essıbaya** adındaki eser de matbaanın ikinci kitabıdır. Biyanki 1822 den 1842 ye kadar bu matbaada basılmış olan 243 eserin Bibliyografyasını verir. Bu eserler birer birer üzerlerinde durulacak mahiyet, kıymet ve ehemmiyettedirler. Bunların tetkiki Mehmet Ali'nin idare ve maarif siyasetleri hakkında iyi bir fikir verebilir. Bu kitaplardan 120'sinin Türkçe oluşu ve bunların içinde **Burhanı Katı** gibi Farsça'dan ve Asım'ın 3 ciltlik Arapça'dan Türkçe'ye **Kamus tercümesi** gibi kocaman eserlerin bulunuşu ve belli başlı 20 kadar Türk şairinin divanlarının da basılışı Mehmet Ali'nin Türk diline ve Türk kültürüne hizmetlerini göstermez mi?

Bulak matbaası'ndan başka İskenderiye'de de küçük bir matbaa bulunduğunu Sudî'nin Hafız Divanı şerhi sonundaki :

«Birinci cildi 120 sayfa olan bu kitap, ikinci defa Mehmet Ali Paşa'nın İskenderiye'deki matbaasında basılmıştır. Diğerleri de aynı zatın BULAK matbaasında basılmıştır» kaydından da öğreniyoruz. [10]

İşte Mehmet Ali'nin bu son hizmetini gören Mahmut II. matbaa işini hükûmetleştirerek Beyazıt'ta şimdiki Üniversite kütüphanesinin

---

[10] Catalogue gênêral et dêtaillê des livres Arabes, Persans et Turcs, imprimês A Bulac. Paris imprimerie royale. Mdccc X L III.

(Matbaai Amirenin bastırdığı eserlerden kıymetli bir kolleksiyon yapmış olan Selîm Nüzhet Gerçek; Bulak matbaasının bir kısım eserlerini de toplamıştır. Şu satırları lûtfettikleri bu eserlere göre yazabildim. Kendilerine teşekkür ederim.)

bulunduğu yere bir Devlet Matbaası yaptırmış, başına yüksek ve ilimde mümtaz memurları nazır tayin ettirerek o da Mısır'ı takliden kitap ve gazete tabına başlatmıştır. Binaenaleyh matbaa içinde de Mısır, İstanbul üzerinde müessir olmuştur. Bulak matbaasının neşrettiği kitaplar hem doğru, hem de ucuz olduğu için İstanbul'da ve bütün İslâm dünyasında büyük rağbetler görmüş ve Mehmet Ali bu suretle de Osmanlılara üstünlüğünü göstermiştir...

Bütün bu hizmetleriyle beraber bir de kâğıt fabrikası açmış olduğunu da söylemeden geçemedim.

Dördüncüsü gazete çıkarılmasıdır :

Şarkta ilk defa 1244 (1828) de gazete çıkartan Mehmet Ali'dir. Bu dâhî Türk **Elvakayiülmısriyye** adındaki Türkçe - Arapça gazeteyi çıkardıktan iki sene sonra Osmanlı hükûmeti Mösyö Blak adındaki bir Fransız mültecisinin İzmir'de Fransızca neşrettiği **Monitör Ottoman** adındaki gazeteyi kendisi için resmî gazete saymış fakat bunu da kâfi görmiyerek 1247 (1831) de **Takvimi Vakayi** adındaki Türkçe resmî gazeteyi çıkartmağa başlamıştır.

Başka eserlerimde (Tarihi Teşkilâtı Belediye sayfa 1762 ve İstanbul Şehreminleri sayfa 193) bilmünasebe evvelce de yazdığım gibi 1246 (1830) da Pertev Paşa ile beraber ve memuriyeti mahsusa ile Mısır'a gidip gelmiş olan Amedîi Divanı Hümayun vekili Reşit Bey (Sadrâzam Reşit Paşa) Mısır'daki gibi İstanbul'da da bir gazete çıkarılmasına lüzum göstermiş ve mukaddime makamında bulunan esbabı mucibesini de kendisi yazmıştır.

Matbuat tarihi hakkında birçok yazılar yazmış olan Ahmet Rasim Mahmut II. için **Takvimi Vakayi'in vaftiz babasıdır** derse de bu gazete **Elvakayiülmısriye**'den iki sene sonra çıkmış olmasına ve o gazetede **Vakayi** kelimesi de görülmesine bakılırsa Osmanlı hükümdarının bu işte de Mısır valisini taklit ettiği şüphe götürmez bir hakikat olarak teslim edilir..

Sonraları Takvimi Vakayi Türkçeden başka Arapça, Fransızca, Rumca ve Ermenice de çıkarılmağa başlanmıştır.

Mehmet Ali'nin Mısır'da uyandırmış olduğu Garp maarifi ve kurmuş bulunduğu ilim müesseseleri şu izah olunan tarzda İstanbul'da da tesirlerini yapmakla beraber bu zatın 1845 de İstanbul'a gelerek Sultan Abdülmecitle görüştüğü sırada yaşına ve tecrübesine binaen genç hükümdara vermiş olduğu üç mühim nasihatinden: **köylerden başlıyarak kasabata kadar mektep açılması** hakkındaki tavsiyesinin tesirini ve

izlerini o tarihten sonra askerî ve mülkî mekteplerde mühim ıslahat yapılmasında, rüşdiyelerin ve Darulmualliminin açılmasında, hükümdarın anasının Darulmaarifi yaparak oğlunun da onunla yakından alâka göstermesinde de görmez miyiz?

Mehmet Ali Mısır'daki imar hareketleriyle ve bilhassa 1845 de İstanbul'da bulunduğu sırada Beykoz sarayını yaptırıp Sultan Abdülmecid'e hediye etmekle de İstanbul'un ve Boğazın güzelleşmesine hizmet etmiştir. Boğazda ilk yapılan kâgir saray Beykoz kasrıdır. Dolmabahçe, Çirağan, Fer'iyye, Beylerbeyi, Küçüksu sarayları bundan çok sonralara düşer.

Bununla beraber Mehmet Ali'nin Beykoz sarayını yapıp Osmanlı hükümdarına hediye etmesinin asıl sebebi; imardan ziyade onun istilâ ve genişleme emellerine sed çekmiş olan Hünkâr iskelesi muahedesine ve bu muahedeyi hatırlatmak için Rusların Serviburnuna dikmiş oldukları kaba âbideye karşı atılmış zarif bir taş, muahedeye de ince bir telmihtir.

Bu saray hem inşa tarzı, hem içinde heykeller bulunması hem de bu tarihî vak'aya delâlet etmesi itibariyle dikkate ve muhafazaya değer. [11]

---

[11] Rusların Serviburnuna dikmiş oldukları âbide; **Boğaziçi taşı** dediğimiz kara taştan alelâcele ve biçimsiz bir şekilde kesilmiş kaba bir eserdir. Üzerinde şu kıta yazılı idi:

Bu sahraya misafir geldi, gitti askeri Rusi
Bu senki gûh peyker yadigâr olsun, nişan kalsın
Vifakı; devleteynin böyle dursun sabitü muhkem
Lisanı düstanda dasitanı çok zaman kalsın.

Taşın bir tarafında da Rusça bir ibare yazılmış olduğu yerinden belli ise de bu yazının sonradan kazınmış olduğu görülüyordu. Hattâ Türkçesinin de birkaç yeri bozulmuş, okunmaz bir hale gelmiştir. Fakat Türkçe kıtanın şair Pertev tarafından söylendiği sonra başka eserlerde görülmüştü. Bu taş şimdi İstandardavil Gaz Kumpanyasının bayrak direğinin yerinde bulunmakta idi.

Boğaziçi ve Şirketi Hayriye adındaki eseri Ahmet Rasim ve Mehmet İzzet'le birlikte 1330 (1914) de yazarken bizzat yerine gitmiş, taşın vaziyetini tesbit ederek o eserin 107 inci sayfasında bir hâşiye şeklinde kaydetmiştim.

1914 de ve Umumî Harp başlangıcında Vaniköyündeki **Rehberi İttihadi Osmanî** mektebi talebesi muallimlerile birlikte gidip bu taşı parça parça etmişlerdir. Ne yazık ki bugün bu taşın bir fotoğrafı bile yoktur. Beykoz sarayı nasıl tarihî bir âbide olarak duruyor ve durması lâzım geliyorsa bu taş da o maksatla yerinde bırakılmalı idi. Mektep çocuklarının başta hocaları olduğu halde tarihî âbideleri yıkmalarına hiçbir medenî memlekette müsaade edilmez sanırım.

Ne şekilde ve kimin tarafından yapılırsa yapılsın, bir defa ortaya çıkmış olan herhangi bir âbideyi yıkmak caiz olsa ilk önce o kara taştan ziyade bu güzel sarayın yıkılması lâzım gelirdi. Çünkü kara taş: Vukubulan davet üzerine imdada ko-

Mısır mekteplerinin İstanbul maarifine yaptıkları tesir şu suretle kaydedildikten sonra Tanzimat devrindeki meslek ve ihtisas mekteplerinin açılış tarihlerine ve bunların sebeplerine gelebiliriz.

Gerek bu devirde, gerek bundan sonrakilerde tuhaf bir tesadüf eseri olarak hep 18 mektep açıldığını görüyoruz. Buna kitabın mukaddimesinde de biraz temas etmiştim.

Açılan mekteplerden bir kısmının mevsimsiz, bir kısmının elemansız olduğu için devam edemediğini verilecek izahat gösterecektir. Darülfünun, ziraat ve müze mektepleri gibi. Hattâ bunlar arasında açılıp açılmadığı kat'î olarak bilinmemekle beraber bahse mevzu olmuş ve hükûmete de teklif edilmiş bir **dans mektebi**'ne bile rastlıyoruz.

On üçüncü asrı hicride Osmanlı ricali muharrirleri Şeyhülislâm Uryanizade Ahmet Esat Efendinin hal tercümesini anlatırken derler ki :

«Maarifi umumiyedeki noktai nazarı birinci ve ikinci derecedeki mekâtipte lisanı dinî (Arapça) ve millî (Türkçe) ve terbiyei ahlâkiye ve an'anatı içtimaiyeyi bihakkin talim etmek ve mavefk derecatı tahsilde istenildiği gibi meslek adamları yetiştirmekti. Münif Paşa maarif nazırı iken bir **Dans mektebi** ihdasına dair olan tezkeresi meclisi vükelâda kıraat olundukta (Paşanın bunda da bir oyunu var! Düz yürümek için muntazam yolu olmıyan bir memlekette böyle şeyler ihdası taklidine yeltendiğimiz memleketleri bile güldürür!,) dediği mervidir.»

Tanzimat devrinde açılan mektepleri beğenmiyen ve bu icraatı tenkit edenlerden birisi de Mahmut Nedim Paşa'dır. Sultan Abdülâziz'in Sadrâzamlarından olan bu paşa ile onun izinden giden Fuat ve Âli Paşalara aykırı hareket etmiş ve tarihte iyi bir ad bırakmamıştır. İşte bu zat; Ahmet Mithat Efendinin **Üssi inkılâp** adındaki eserine karşı bir **müdafaaname** yazmış, orada birçok şeyleri tenkit veya müdafaa etmiş olduğu gibi maarif hakkında da şu mütaleaları yürütmüştür :

şan ve o yüzden imparatorluğun bir asır daha yaşamasına yarıyan bir düşman yardımını; saray ise bir vali ordusunun, imparatorluğun göbeğine kadar gelerek onu inkıraza sürükliyen bir isyanı hatırlatır. Kara taş ne kadar utandırıcı ise saray da o nisbette ağlatıcı ve düşündürücü bir mahiyeti haizdir. Bununla beraber, tekrar edeyim, bu türlü âbideleri yıkmak asla doğru değildir.

Hattâ bu bakımdan Rusların Ayastafanos muahedesi hatırası olarak görünüşte Manastır fakat hakikatte zafer âbidesi olmak üzere 1293 (1876) da yapmış oldukları muazzam binanın da yine umumî harp içinde halk tarafından yıkılmış olmasını ben doğru bulmam. Gençliği ve gelecek nesli derin derin düşündürmesi lâzım gelen bu âbideler olduğu gibi yerlerinde kalmalı ve göze batmalı idi. Binalar ve âbideler yıkılmakla hâdiseler tarihlerden de silinmiş olmaz. Fakat yerinde durursa onun bir **fazileti terbiyetkârisi** olabilirdi. Acı ilâç daha müessir olur derler.

Gelelim maarif cihetine :

Filmesel darülfünun ebniyesine başlandı ve bazı mektepler açıldı ve bunlara memur edilen hocaefendiler maaşlarla kayrıldı. Bazı nizamat kaleme alındı, maarif nezareti teşkil kılındı ve masarifi hazineye yükletildi. Amma tebaamız bu teşkilâttan hangi ilim ve fenni iktisap etti? Olzaman ki bu mülkiye mekteplerinden tahsili maarif edenlerin birisi gösterilsun görelim!

Fününi harbiye ve tıbbiye mektepleri hayli müsteit şakirt yetiştirdi. Bunun sebebi; muallimlerin ekseri ecnebiden veya ecnebi mekteplerinde tahsili fünun eylemişlerden olmasıdır. Maamafih bu mekteplerin yetiştirdikleri erbabı maarif ve fünun hidematı devlette vezaif ve taayyünat ile istihdama yaradı denilebilsun. Lâkin mülkiye mekteplerinin cehli tebaayı izale edecek bir semeresi görüldü mü? Bunun muhassenatı elyevm memaliki Osmaniyenin ekserisinde ismini okuyan ve vergisinin rakam ve yekûnunu bilen adam bulunmaması maarifin asari terakkisi midir? [12] .

[12] Millet kütüphanesi, Emiri Efendi tarih kısmı. Numara: 1032. Sayfa 21.

1. EBE MEKTEBİ

1258 (1842)

1242 (1826) da açılan tıbhanede cerrahî dersi sırasında ebelik de gösterilmiş yani yalnız erkek ebeler yetiştirilmeğe başlanmış ise de kadınlardan ebe yetiştirilmesi işinin izlerine ancak 1258 (1842) de rastlıyoruz.

Tıbbiye mektebinde ebelik ders ve kurslarının açılması için hekimbaşı tarafından Ş. 1258 tarihinde hükûmete bir takrir verilmiş ve bu takririn mündericatı meclisivalâca da kabul olunarak tatbiki muvafık görülmüş olduğu gibi ebelik hakkında ittihaz olunan bu tedbirden 2 Safer 1258 tarihinde yapılan bir tebliğe o zamanlarda belediye işlerine bakan İstanbul ve bilâdı selâse kadılariyle cemaat işlerine bakan patrikhane ve hahamhaneler de haberdar edilmiştir.

Hahamhaneye yazılmış olan tebliğnamenin bir suretini müderris Avram Galanti **Küçük tetebbüler** (sayfa 163) adındaki eserine koymuş ve Yahudi kadınlarının taassup ve cehalet yüzünden bu işe kıymet ve ehemmiyet vermediklerinden binaenaleyh kurslara devam etmediklerinden esefle bahsetmiştir.

Hekimbaşının takriri İstanbul'un o zamanki ebelik vaziyetini göstermekte olduğu için olduğu gibi dercediyorum :

«Mektebi Tıbbiyei adliyei şahânenin huzzakai etıbbasından Bernar ve İspiçer ve İstefanaki ve Kostantin nam tabipler muhassas olan haftada dört günde zuhurdan asra kadar beher gün yüz elli ve daha ziyade merzayı ibadullaha sadakai seri efseri hazreti şahâne olmak üzere bakıp marizin marazına göre icap eden tertip ve gıdası tarif ve tedbir ve devası tahrir ile reçetesi yedine ita olunmakta ve bazan ileli muhtelifeden taifei nisanın müptelâ oldukları ileli rahmiyeye dahi Avrupa akademyanlarında ebelik fenni biletraf okumuş ve tekmilen tahsil eylediğini musaddik yedlerine müteaddit mekteplerden izinname almış hazikai kabileden olup bundan bir sene mukaddem celbolunmuş olan fünuni kabileye kabile iki nefer ebeler mahalli mahfide illetlerini badelmuayene nöbetçi olan kabile ve mütehayyizanı şakirdanı mektepten

muavini bulunana ifade edup bilmeşvere tertip ve devası tahrir ve reçetesi yedi malûleye verilecek banîi mekteb olan hüldaşiyan Efendimiz merhumun hayır ile yâd ve zatı ma'delet ayati hazreti şahânenin imtidadı eyyami ömür ve şevketi mülûkâneleri daavatı müzdad ettirilmekte olmağla fenni kibalenin dahi tedrisi şolveçhile hatırgüzari daiyanem olmuştur :

Bilcümle mileli selâse ebeleri haftada iki gün mektebi mezkûrda mahalli mahsusalarına gelup işbu iki ebe karılar hazıra oldukları halde zükürden kimesne bulunmayıp ancak muallimini mektepten fenni mezkûrda mehareti kâmilesi olan etıbbadan biri cem olan ebe kadınlara Türkçe anlıyabilecekleri kadar evvelâ ameliyatını tedris edup badehu muallimi mersum taşra huruç ile mesfuretan ebe kadınlar Avrupadan meclûp olup elyevm mevcut olan hâmile avret modellerini ve on günden dokuz ay on güne varıncaya kadar rahmi maderde bulunan ceninlerin resmi mücessemlerini ve altmış neviden ziyade ceninin rahmi maderde vaz'ı resimlerini ve tasviri mesele zımnında güderiden veledi masnu ve avretlerin vaz'ı hamil esnasında tevlit eyledikleri keyfiyeti mezkûr ebe kadınlara bilirae tarif ve talim ve lâyıkiyle tefhim ve hini tevlitte müptelâ olabilecekleri ilel ve emraz alâmatı ile tedris olunup iktiza eden mualecesi dahi mehmaemken tarif olunacağı ve tedris eyledikleri mahalde ricalden asla kimesne bulunmayıp mahazir şer'iyyei saireden dahi vikaye kılınacağı emri aşikâr ve bilcümle ebe kadınlar mezkûr ebe karılar vasıtasiyle derecei meharetleri tebeyyün ederek usulüne tatbikan izin ve ruhsat verilmedikçe asla ebelik etmiyecektir deyu neşir olunduğu surette ebelikten kat'an behresi olmayıp da hemen iskemle sahibesi bulunan kadınlar gelmeyip feragat edecekleri ve etmedikleri halde zecir ve men olunarak sayei merhametvâyei hazreti zillullahide ibadullah zarardan vikaye ile cümleden canibi şeref mecanibi cenabı cihandariye isticlabı daavatı hayriyye kılınacağı zahir ve bedîdar olduğundan bu takdirce bazı ebelikte meşhure olan kadınlar gelmedikleri surette marüzzikir haftada iki gün gelenler hiç olmazsa resmi mücessemlerini görmüş olmağla meşhurei mezkûreden ziyade bileceğinden ve birkaç derste bulunup görmüş olanlar bulunmıyanlardan âlâ malûmatlı olacağından her veçhile gelmiyenden gelen beynennas ziyade meşhure olup gelmiyenler tehîdest kalacağı ve meşhure olan üç beş ebe ki isim ve şöhretleri ve derecei meharetleri malûmi daiyanemdir, anlardan sarfınazar buyurularak ancak beynennas meşhure olan kabileler bazı gûna muhtace olduğu dekayiki fennî bilmeyup da berminvali meşruh bilihtiyar taallüm ve istifade ile noksanını tekmil etmek mümkün iken mücerred beynennas peyda eylediği şöhreti kâzibesine mağruriyet ve bilmediği dekayiki tah-

silden mücanebet edup ibadullahtan bir kimesneyi izrar eylediği rehini bedahet olduğu halde mutadi fenni tıbbı tecavüz ile eylediği izrar ve cinayet için lâzım gelecek mertebe tâzir ve fimabaat ebelik san'atına müdahaleden men edileceği ve âsitanei aliyede bulunan bilcümle ebeler bir kerre deftere kayıt olunmak ve bundan böyle okunacak derste bulunmıyan ve bir mektebe gelmeyup namını kaydettirmiyen kadınlar yeniden ebelik davası eder ise itibar olunmıyacağı keyfiyatı cümleye ilân olunmak üzere Deraliyye ve bilâdı selâsede vâkı mahallât eimme ve muhtaranına bildirilmesi muvafıkı iradei aliyye buyurulduğu surette iktizasının icrası babında.»

Şu vesikadan anlaşılıyor ki : Tıbbiye mektebi ilk açıldığı zamanlarda Avrupa'dan mütehassıs muallim ve doktor getirildiği gibi «mesfuretan» tâbirinin delâlet ettiği gibi iki de Hıristiyan kadın ebe getirilmiştir. O zamanlarda doğuracak kadınlar hastahanelere ve bilhassa mektep seririyatına müracaat etmemiş olacak ki tecrübe mankenler ve modeller üzerinde yapılagelmiş, ebe kadınlar tecrübe ve tatbikat yaparken yanlarında erkek bulunmıyacağının şart koşulmuş olması da devrin zihniyetini gösterir.

Mir'atı Mektebi Tıbbiyeye nazaran (sayfa 38) yalnız haftada bir gün ve Perşembe günleri ebelik fenni tahsil olunmak ve Mektebi Tıbbiye fenni kibale muallimi tarafından tedris edilmek üzere 1259 (1843) senesinde Mektebi Tıbbiyede ebelik hakkında da tedrisata başlanmış, hattâ tahsile devamla mesleklerinde meharet kazanmış olan 10 İslâm ve yirmi altı Hıristiyan ebeye 1261 (1845) de Mektebi Tıbbiyede yapılan huzur imtihanı âlisinde şahadetnameler verilmiştir.

Ebelik kursu veya mektebi hakkında o tarihlerden sonra esaslı bir teşebbüse rastlıyamıyoruz. Ancak 6 Haziran 1288 (1871) tarihli bir maliye nezareti tezkeresine göre :

«Ahırkapı'da Otluk ambarı civarında inşası muktazayi iradei seniyyeden olan Kabile mektebinin ekseri mahalleri yapılıp biraz yerleri nâtemam kaldığından ve mektebi mezkûrun bir an evvel itmamı menafii mülkiyesi cihetiyle arzu olunduğundan» bahisle tahsisat istenilmişse de neticesinin ne olduğu, tahsisat alınıp alınmadığı, inşaatın tamamlanıp tamamlanmadığı ve Kabile mektebinin de orada açılıp açılmadığı anlaşılamamıştır.

Gerek tedrisatı, gerek yazdığı açık Türkçe eserleriyle ebeliğin bu memlekette belli başlı kurumlarından olan muhterem Profesör Doktor General Besim Ömer'in Doğum Kitabı mukaddemesinde verdiği izahata göre :

Ebelik mektebi veya kursu Tıbbiye mektebi içinde 1301 (1885) tarihine kadar bu suretle devam etmiş ve o sene bir **Fenni kibale hastahanesi** inşa edilmek ve orada amelî tedrisat yapılmak üzere bir plân yapılıp Dahiliye Nezareti bütçesine de 4,800 lira tahsisat konulmuşsa da **mesaili hariciye ve gavaili mühimme dolayısiyle** inşaat yapılamamıştır.

1308 (1862) de şimdiki Gülhane parkı içinde bugün Belediyenin Bahçeler Müdürlüğü dairesi olan bina küçük bir **doğum seririyatı** haline getirilerek o zamana kadar tamamen nazarî surette gösterilen **ebelik** ve **kadın hastalıkları** derslerinin bir dereceye kadar amelî surette tedrisine fakat yine mankenler üzerinde mümareseler ve doğurtma ameliyeleri yapılmasına başlanmıştır.

Şu halde **Türkiye'de ilk doğum seririyatı** burasıdır. Doğum seririyatının adetâ gizli surette açılmış olmasının sebebi; zamanın hükümdarı nezdinde **Velâdethane**'nin bir **Piçhane** gibi telâkki edilmiş olmasıdır. «Sarayda ne zaman bir çocuk doğsa bunun **isticlâbı daavatı hayriyeye vesile olacağı**» ifadesiyle bir velâdethane tesisi iradesinin alınması için vâkı müracaatlara hep bu telâkki tesiri altında menfi cevaplar.. alındığını profesör ehemmiyetle kaydeder.

Şu halde 1301 (1885) deki doğum seririyatının yapılamayışının sebebi de denildiği gibi **mesaili hariciye ve gavaili mühimme** değil işte bu zihniyet ve telâkkiden ileri gelmiştir.

Ebelik tahsil edenlerden uzun müddet okuyup yazmak bile aranmamış hep ağızdan malûmat almak ve mankenler üzerinde tecrübeler yapmakla iktifa olunmuştur.

1311 (1895) den sonra ebeliğin hususî hastabakıcılık olduğu göz önünde tutularak ilk senesi teşrihten, âzanın vazifelerinden, hıfzı sıhhatten ve hastabakıcılıktan biraz malûmat verilmeğe başlanmıştır.

1324 (1908) inkılâbından sonra ebelerin mektebe kayıt ve kabulleri için hiç olmazsa ilk mektep şahadetnamesi istenilmeğe başlanmış, bugün de orta mektep şahadetnamesi olanlar kabul edilmekte bulunmuştur.

1324 (1905) de askerî ve mülkî tıbbiyeler Haydarpaşa'ya nakledilince Kadirga'da boş kalan binada müstakil bir **Kabile** yani ebe mektebi ile **Kadirga velâdethanesi** adı altında bir de **Doğum Seririyatı** açılmış ve bugünkü **Ebe Mektebi**'nin temeli ancak bu zamanda, bu suretle atılmıştır denilebilir.

1928 de Kadirga'daki **Ebe Mektebi** ile Doğum seririyatı da Hay-

darpaşa'ya taşınarak orada Evkaf idaresince yapılan binada yeniden açılmıştır..

Tıb Fakültesinin İstanbul'a taşınması üzerine Ebe Mektebi de oradan İstanbul'a getirilmiştir.

Talebesi bir müddet Şişli Çocuk Hastahanesinde pansiyoner bir halde bulunmuş ve Haseki Kadın Hastahanesinde de ders ve tatbikat görmeğe devam etmiştir.

1939 yılı başında Şişli Çocuk Hastahanesindeki pansiyon lâğvedilerek mektep Üniversiteye bağlı fakat yatısız bir hale getirilmiştir. Talebe ebelik yurdunda barınır.

Ebe mektebinde: Muhtasar teşrih, fizyoloji, bakteriyoloji, muhtasar emrazı dahiliye ve hariciye, hıfzıssıhha, hastabakıcılık, amelî ve nazarî ebelik dersleri gösterilir.

Ebe mektebinde tahsil müddeti iki senedir. Tedrisat; Tıb Fakültesinin doğum ve kadın hastalıkları seririyatında yapılır. Bir senelik tedrisat iki sömetre taksim edilmiştir.

2. DÂR—ÜL FÜNÛNÎ OSMANÎ

1261 (1845)

Eski Sıbyan mektepleri ıslah ve yeni Rüşdiye mektepleri tesis edilmek için 1254 (1838) de maarif sahasında atılan ilk adım ancak **Mektebi Maarifi Adliye** ve **Mektebi Ulûmi Edebiye** adlarındaki müesseseleri doğurmuş fakat istenilen ve beklenen netice elde edilememişti. 1261 (1845) de «bazı malûmatı ilmiye ve seyfiyye ve kalemiyye ashabından mürekkep olmak üzere muvakkat bir maarif meclisi kurularak uzun boylu bu mesele ile uğraşmış ve tanzim etmiş olduğu lâyihada :

Evvelâ : Mekâtibi sıbyaniyenin; saniyen: Mekâtibi rüşdiyenin usuli diniye dairesinde umum nas için taallümü zarurî olan ulûm ve fünuna mekseb olacak bir tarzda ve ihtiyacatı zamaniyeye muvafık surette tanzim ve ıslahına; salisen: Yatılı olmak üzere bir **Darülfünun** tesisine lüzum göstermişti.

Komisyonun ıslahına lüzum gösterdiği sıbyan mektepleri birer vakıf müessesesi olduğu için onlarla maarif meclisi asla meşgul olamamış, rüşdiye mektepleri ise henüz açılamıyarak ancak komisyonun gösterdiği lüzumdan bir sene sonra açılmasına başlanmış olduğu için bu temenni de boşa gitmiştir.

Darülfününa gelince: 27 Recep 1262 (1845) tarihli resmî tebliğin şu fıkrası bunu şu cümlelerle anlatır:

«Derecei salisede olarak sunufi tebaai saltanatı seniyyeden her kim olursa olsun ikmali kemalâtı insaniye etmek için kâffei ulûm ve fünunu taallüm ve iktisaba hahişger olanlara ve eklâmı padişahide istihdam arzusunda bulunanlara istihsali fünuni matlûbenin merkez ve makarri olmak ve... anda hiçbir nevi fen ve ilmin talim ve taallümü giru kalmamak ve derununda talebei ulûm gece ve gündüz beytütet ve ikametle.. iktiraf ve iktisabı kemalâta sây ve ikdam eylemek velhasıl bilcümle levazimat ve teferruatı kâmilen tesviye kılınmak üzere Dersaadette münasip bir mahalle bir **Darülfünun** inşası...»

Bu karar üzerine Ayasofya yanındaki eski Cephane kışlası ile Sultan sarayları arsaları üzerine mimar Fosati'ye üç katlı ve yüzden faz-

la odası bulunan kâgir bir bina yaptırılmağa başlandı. Fakat inşaat senelerce sürdü. [1] Esasen çabuk bitmiş olsaydı yine açılamıyacak, boş kalacaktı. Çünkü onu besliyecek ve dolduracak talebe bulunamıyacaktı.

Rüşdiyelerden sonra tesisine lüzum gösterilen ve yatılı olması şart koşulan bu müesseseyi bugünkü hattâ dünkü mânalariyle liselerin üstünde tahsil gösteren bir yüksek ilim müessesesi yani **Üniversite** olarak telâkki ve kabul etmek doğru değildir. Fakat açıldığı tarihtenberi bu yanlış telâkkide devam olunmuş ve değil orta mektepler hattâ rüşdiyeler yokken defalarla açılmasına teşebbüs edilmiş ve tabiidir ki onu besliyecek talebe bulunmadığı için açılamamıştır.

Bu yanlış telâkki son zamanlara kadar sürmüş olacak ki daha kâfi derecede ilk ve orta mektepler ve liseler yokken darülfünun açılmasına teşebbüs edilmiş olmasının daima tenkit edildiği görülmüştür. Hele Emrullah Efendinin maarif nazırlığı zamanındaki münakaşalarda geçen **Tuba ağacı** nazariyesi bu mevzu hakkındadır.

Hasılı Türk mekteplerine bu ilk kuruluş ve anarşi devrinde sıbyan yahut iptidaî mekteplerine nasıl **idadi** denilmişse sıra itibariyle bir orta mektep olabilecek olan müesseseye de - o zamana göre en yüksek

---

[1] Binayı Milano'dan getirtilen Fosati adında bir İtalyan mimar yapmıştır. İnşaatı 20 sene sürmüş, fakat bir türlü bitip de mektep olamamıştır. Bina devlete bir çok paraya mal olduğu gibi mimar Fosati'ye de ölünceye kadar ayda 100 altın lira aylık bağlanmak gibi bir yükün altına girilmiştir. 36'sı alt katta, 45'i orta katta ve 49'u üst katta olmak üzere cem'an 125 odası ve altında sokak üzerinde de menfaati Darüşşafaka'ya terkedilmiş 21 dükkânı vardı.

Henüz eksikleri tamamlanmadan bir kısmı; Kırım muharebesi dolayısile İstanbul'a gelmiş olan Fransız ve Tunus askerleri için hastahane yapılmış ve ancak 1281 (1864) de inşaatı tamamlanarak maliye nezareti ittihaz edilmiştir. Maliye nezareti Beyazıt'taki Fuat Paşa konağına taşındıktan sonra yerine adliye ile evkaf nezaretleri geçmiş ve 1293 (1876) da bir kısmında ilk mebusan ve âyan meclisleri açılmış, sonra 30 sene o kısımları kapalı durmuştur. Ve 1908 de ikinci meşrutiyet devrinde bir sene kadar yine mebusan ve âyan burada toplanmıştır.

1908 inkılâbından sonra evkaf çıkarak yerine adliye ile birlikte İstanbul vilâyeti taşınmış ve daha sonra İstanbul vilâyeti de işgal ettiği yerleri boşaltarak bina tamamile adliye dairelerine ve mahkemelere tahsis olunup yandığı tarih olan 3 - 4 Kânunuevvel 1933 e kadar bu tarzda kullanılmıştır.

İşte mektep diye yapılan bu binanın talii budur. Yalnız ilk hukuk mektebinin bu binanın birkaç odasında açılmış ve tedrisatta bulunmuş olmasından başka maarifle alâkası olmamıştır.

Binanın yanması millet için yüz binlerce lira zararı; milyonlarca lira kıymetinde davaların neticesiz kalmasını ve binnetice hukuki ibadın ziyanını mucip olmuşsa da inşa tarzının İstanbul'a yabancılığı ve Ayasofya ile Sultanahmet camilerinin ve dolayısile şehrin manzarasını bozması itibarile yanıp ortadan kalkması şehircilik bakımından bulunmaz bir kazanç olmuştur diyebilirim.

mektep olacağı ve garbin en yüksek mektebine ise dilimizde her nedense darülfünun denildiği için - bu ad verilmiştir demekle aykırı iddiada bulunmamış olurum. [2]

---

[2] Darülfünun tâbirinden: Bütün ilimleri öğreten ve Arapların camia yahut külliye ve Garplıların da yine o mânalara yakın olan **Üniversitê** mânasının çıkarılmak istenilmesi bizde **ilim** ve **fen** tâbirlerinin iyi anlaşılmamış, hudutlarının doğru çizilmemiş olmasından ileri gelir. Bunun bazı bilgilere gelişi güzel **ilim,** bazılarına fen deyişimizden anladığımız gibi açtığımız mekteplerin de bazısına **Darülilim, Darülulûm,** bazısına da **Darülfünun** demekliğimiz gösterir. Bundan dolayıdır ki burada bu iki tabir hakkında kısa bir tetkike lüzum görülmüştür.

Bu kitabın 367 inci sayfasında Mektebi Harbiye tedrisatının ikiye ayrılarak Harbiye'de okutulacaklara **ulûm,** idadide okutulacaklara **fünun** adı verildiğini görmüştük. Biraz sonra bu tâbirler yerlerini değiştirmiş olacak ki, Harbiye'nin adı **Mektebi Fünuni Harbiye**'ye çevrilmiştir. Bu karışıklık yani malûm olan bilgilerin bir kısmına **ilim,** bir kısmına **fen** deyişi ve bazan ayni bilgide fen yerine ilim ve ilim yerine fen ıstılahlarının kullanılışı ötedenberi devam edegelmektedir. Meselâ bir tarih kitabını açarsınız, mukaddemesinde tarihin bir ilim olduğunu izah, başka birisini açarsanız o da tarihin bir fen olduğunu isbat eder görürsünüz.

Fakat bu ayrılığı yapanlar başka başka müellifler olduğu ve birbirinden haberleri bulunmadığı için bir dereceye kadar mazur sayarsanız da ayni müellifin ayni mevzuu iki eserinden birisine kitabeti, **ilim,** ötekisinde **fen** deyişini te'vilde güçlük çekersiniz. Meselâ Faik Reşat adında bir müellif **Nümunei şiir ve inşa** (1309 — Kasbar matbaası) adiyle neşretmiş olduğu bir eserin mukaddemesinde:

«**Tahrir**'in mânası yazı yazmaktır.. Bunun vasıtasile meramı ifade etmeğe kitabet ve inşa demişlerdir... Kitabeti bazıları **fen** bazıları **ilim** bazıları dahi san'at itibar etmişler. Lâkin doğrusu budur ki kitabet bir **ilim**'dir. Fen veya sanat değildir. Fen; ahkâm ve kavaidi lâyetegayyer olan ilimdir. Hendese, hesap gibi...»dediği halde ayni adam **fenni inşa** (1312 — Karabet matbaası) adı altında çıkartmış olduğu bir eserin 3 üncü tab'ı mukaddemesinde; «Ulûmi edebiyeyi tertip ve tedvine himmet eden efazılı eslâf **tahrir** için bir takım usul ve kavait vaz ve **fenni inşa** namile ulûmi mezkûre meyanına ithal ile beraber onu kavaidi lisana ve ehli kalem beyninde mer'î ve muteber olan usule muvafık olarak kelâmı mensür telifi fennidir, diye tarif etmişlerdir.» cümlelerile de ayni bilgiye **fen** demiştir. Bu kadar izahatı kâfi görerek hemen mevzuya geçiyorum:

İşte bundan dolayıdır ki muhtelif ilimleri ve fenleri okutan mektep adlarını da böyle karışık bulursunuz. Meselâ memleketimizde en yüksek tahsil müessesesine biz **Darülfünun** demiş olduğumuz halde Mısır'da buna darülulûm dediklerini görüyoruz. Hattâ bizde de (1839) da Tıbhane ile Cerrahhane Galatasaray'da birleştirildiği sırada adına: **Darululûmi hikemiyyei Osmaniyye** ve **Mektebi Tıbbiyei adliyei şahâne** denilmişti. Bununla beraber bizde mektebi fünuni nücum, mektebi fünuni maliye, mektebi fünuni mülkiye adlarile yüksek meslek ve ihtisas mektepleri de açılmıştır.

Şu halde beşerî bilgilerin hangisi ilimdir, hangisi fendir? Ve bu iki tâbir, bir midir? Ayrı mıdır? Şu vesile ile bunun burada tahlili lâzım gelmektedir: Eserin hacmi ve gayesi uzun uzadıya izahata imkân bırakmadığından bu hususta birisi daha ziyade Şark, ötekisi daha ziyade Garp kültüründe birer otorite sayılan iki mütefekkirimizin mütalealarını aşağıya almakla iktifa edeceğim:

Müderris Ahmet Naim **ilmünnefs** adlı eserinde **Connaissance** ile **Sceince** kelimerini anlatırken, birincisi için der ki:

«Bu kelimeyi mutlak surette marifet ile tercüme edenler vardır. Vâkıa **Connaitre**

Halbuki burada ve bu tarihte **Darülfünun**'dan kasdolunan mâna: Rüşdiyelerden üstün bir tahsil veren ve rüşdiyelere nisbetle birçok yeni ilimleri ve fenleri öğreten bir **orta mektep** - haydi biraz daha feda-

---

ile **Savoir** kelimeleri Fransızca'da müteradif olduğu gibi Arapça'da da **marifet** ve **irfan** ile **ilim** kelimeleri müteradiftir. Fakat her iki Fransızca kelime lâyıkile tarif edilememiş olmak dolayısile müteradüfleri zahirî sayılabilir. Zira bazı yerlerde aralarında fark olduğunu kullanış tarzları gösterir. Bu Arapça kelimelerin tarifinde de birçok ihtilâflar mevcut ve çok kerre birbiri yerinde kullanıldıkları vâkı ise de yine bazan aralarında büyük farklar görülür. Türkçe'deki **bilmek** kelimesini bazan **ilim**, bazan **marifet ve irfan** ile eda edebilirsek de **tanımak** kelimesini behemehal yalnız **marifet** ile ifade edebiliriz. Bu fark zıdlarında da zahir olur. **İlm**'in zıddı **cehil; marifet**'in zıddı **inkâr**'dır. Fransızcada her iki masdarın zıddı **ignorer** olduğuna göre Arapçadaki iki lâfız arasındaki fark daha vazıhtır» Ragıbı İsfihani'de:

«Marifet ile irfan bir şeyi tefekkür ve eserini tedebbür ederek idrâk etmeğe deniyor» diyerek bir fark söylüyor ki bu itibar ile ilmin medlûlü marifetten eamm olmuş olur...

Hülâsa ilim; idrâki mesail (bilmek) ve nefsi mesail (bilgi) mânaları arasında müşterek bir tâbirdir. İlim müdellel meselelerin heyeti mecmuası olduğu zaman **müdevven ilim** adını alır. Bu takdirde hem o meseleleri bilmeğe, hem meselelerin kendisine ilim denildiği gibi ilim kaidelerini birbiri ardınca idrâk etmekten hasıl olan istihzar melekesine de **ilim** denilir...

Müdevven ilmin Fransızcası **Science**'dir.

Bu kelimeyi - âdet olduğu gibi fen ile tercüme etmek pek de doğru değildir. Fransız dilinde science denilen müdevven ve mürettep mesele adlarının bazan **ilim** bazan **fen** adlarile eda edilmesi de bu tercümenin sahih bir asla istinat etmediğini gösterir.

Fen; lûgatta nevi mânasındadır ki doğru ağaç dalı demek olan **fenen**'den alınmıştır. **Cem'i fünun, efnan** ve **efanin** gelir. Tefennün de tenevvü demektir hattâ kelâmda hutbede tefennün ve iftinan tâbiri vardır ki sözü mütenevvi vadilere sevketmek Türkçesi daldan dala atlamaktır.

Şu halde bir ilmin bir mebhasi mahsusuna, bir dalına **fen** denilmesi doğru olursa da bütün ilme fen demek o kadar doğru olmasa gerektir. Şu halde **lûgat** ilmine göre **iştikak, fıkıh** ilmine göre **feraiz** ve fiziğe göre **mebhasi savt** veya **mebhasi hararet;** tıbba göre kehallık birer **fen** olabilir. Bir de herhangi bir ilim genişlerse fününu taaddut edeceği gibi herhangi bir fen de genişlediği takdirde muhtelif fenleri havi bir ilim halini alabilir. (Sayfa 12 - 15 den kısaltmadır).

Değerli âlimlerimizden, biricik fizikçimiz profesör Salih Murat Uzdilek'de Hayat Ansiklopedisinde diyor ki:

«Dilimizde **ilim** ile **fen** arasındaki farka pek ehemmiyet vermiyoruz. **İlim;** tabiat kanunlarını bulmakla meşgul olduğu halde **fen;** bu kanunların hayat işlerine tatbikile alâkadardır. İlmin her biri yine bir ilim olan birçok parçalara ayrılmıştır. Meselâ biyolojiya canlı şeylerden bahseden bir ilimdir. Sonradan bu **ilim;** nebatat ve hayvanat ilimlerine ayrılmıştır. Bir insan bütün hayatını yalnız kuşları öğrenmeğe hasretse nihayetinde yine hepsini öğrenmeğe muvaffak olamaz. Kuşlardan bahseden ilmin adı ornitolojyadır.

Jeolojya ilmi; arzımızın tarih, bünye ve tebeddülâtile alâkadardır. Fizik ilmi; cansız eşyadan, bu eşyayı terkip eden şeylerden hararet, ziya, savt ve elektrikten bahseder. Hendese bir ilim olduğu gibi tarih ile gramer de birer ilimdir.

Filhakika bugün bilginin şubeleri olan ilimlerin adları birkaç sayfayı tutar.

kârlık ederek söyliyeyim - bir lise'den başka bir şey değildir. Resmî tebliğdeki **derecei salise** fıkrası bunu böyle gösterdiği gibi ilk zamanlarda bunun böyle telâkki edildiğine dair elimizde kıymetli bir vesika da vardır :

1264 (1842) de Kasımpaşa'da şimdiki Bahriye hastahanesinin yerinde büyük bir bahriye mektebi yapıldığı zaman onun için bir de nizamname tanzim olunmuş ve nizamnameye göre oraya Darülfünun'dan çıkacak talebe alınacağı için ayrıca idadî sınıflarına lüzum gösterilememişti. [3] İşte şu kayıt o zamanki Darülfünunun bahriye meslek mektebine ve tabiî diğer yüksek mekteplere orta ve lise tahsilini görmüş talebe yetiştirecek bir müessese eski tâbirle bir **idadi** olduğunu gösterir.

Bu devri yaşamış ve bizzat işe karışmış olan Cevdet Paşa'ya atfen kızı Fatma Aliye Hanımın yazdığı şu satırlar Darülfünunun rüşdiyeden üstün bir orta mektep olduğunda hiç tereddüde yer bırakmıyacak derecede açık değil midir?

«... Zikrolunan lâyihaların ahkâmınca mekâtibi sıbyandan çıkan şakirdan iki sene kadar mekâtibi rüşdiyede okuduktan sonra Darül-

---

İlmî keşiflerin neticeleri fen ve ihtisas âleminde kullanılıyor. Bunlara **tatbiki ilim** yahut **fen** deniliyor. Meselâ tababet, her nevi mühendislik, pedagoji, ziraat, seyrisefain ve saire birer **fen**'dir.

İlim; bir takım bilgileri bir nizama koymakla iktifa etmemiş, düşünceye ait ilmî usulün ehemmiyetini isbat etmiştir. Yani düşüncenin tecrübe edilmiş doğru hakikatlere istinat eden sahih neticelere uygun düşmesi lüzumunu göstermiştir.»

Bu ilmî mütaleaları naklettikten sonra sözü burada kesecektim. Fakat İstanbul Üniversitesi içtimaiyat doçenti değerli gençlerimizden Z.F. Fındıkoğlu Tanzimatın 100 üncü yıldönümü dolayısile 3 Teşrinisani 1939 tarihinde Cumhuriyet gazetesine yazmış olduğu bir makalede: Şarkta ve islâm âleminde **kanun**'la **nizam** ve **ilim**'le **fen** arasında gözetilen farka işaret ederek kanunun; ilâhî ve nizamın beşerî müeyyidelere tahsis edildiğini ve bunun gibi ilm'in **ilâhî** fen'nin ise **beşerî** bilgilere denildiğini ve bundan dolayıdır ki ilk açılan Üniversiteye **Dârululûm** denilmeyip **Darülfünun** adı verildiğini yazmıştır.

İlim'le **fen** arasında İslâm âleminde böyle bir fark gözetildiğini ilk defa bu profesörden işitiyoruz. Me'haz göstermediği için mütâlaa yürütemiyoruz. Kanunla nizama gelince: Bunun hakkında da me'haz göstermediklerini kaydettikten sonra acaba Fatih Sultan Mehmed'in tanzim ve neşrettiği Kanunnamei Muhammedi ile onun torunlarından Süleymanın neşrettikleri kanunlardan dolayı bu Padişaha **Kanuni** denildiğini nasıl izah ediyorlar?

Bununla beraber Mustafa II. nin 1107 (1695) senesinde neşrettiği bir emirnamede **şeriat** tâbirile **kanun** kelimesinin bir arada söylenmemesini ve yazılmamasını emrettiğini Mecellei Umuri Belediyenin birinci cildinin 567 inci sayfasında bir hâşiyede kayt ve işaret etmiştim. Bu cahilâne ve mutaassıpça hareketin tabiidir ki hiçbir zaman ilmî bir kıymeti olamaz.

[3] Deniz okulumuz. Ertuğrul. Deniz Basımevi 1936. Sayfa: 23.

fününa gideceklerdi. Lâkin mekâtibi sıbyan ıslah olunamadığından Kemal Efendi mekâtibi sıbyanın son senesinde okunacak dersleri mekâtibi rüşdiyenin birinci dersleri olmak üzere tertip ve Darülfünunda okunacak derslerin bazı mukaddematını dahi rüşdiyenin son sınıfına ilâve eyledi, bu cihetle mutasavver olan rüşdiyeden daha mükemmel surette mekâtibi rüşdiye ünvaniyle bir takım mektepler meydana geldi.» [4]

İlk düşünüşe göre 3 sene sıbyanda ve 2 sene de rüşdiyede bulunduktan yani ancak 5 sene okuduktan sonra tahsili tamamlamak için gidilecek yer Darülfünun şimdiki tâbirle Üniversite değil herhalde bir ortamektep olduğunda acaba şüphe ve tereddûd edecek kimse var mıdır?

Bereket versin ki çok geçmeden bu yanlış yol anlaşılarak 1263 (1846) da o zamanın ilk mektepleri demek olan rüşdiyelerin açılmasına ve çoğaltılmasına başlanmakla beraber 1266 (1849) da rüşdiyelerden üstün ve orta mektep mahiyetini haiz bir **Darulmaarif** açılmıştır.

Bu mektep hakkında neşredilmiş olan resmî tebliğde: «Mekâtibi rüşdiyeye mahsus ulum ve fününun mafevkinde olarak tahsili kitabete medar olacak bazı fünun ve maarif talim ve taallüm olunmak ve derdesti inşa olan Darülfünun ebniyesinin... hitamından sonra gerek oraya gerek eklâmı feyz ittisamı şahâneye alınacak şakirdana mahreç olmak üzere» fıkrası da açıkça bu anlayışı gösterir.

* * *

Yetiştireceği sayısı mahdut talebenin hiçbirisi hükûmet memurluğuna tenezzül etmeyip de hepsi Darülfününa devamı tercih etse bile yalnız bir Darulmaarif mezunlariyle **Darülfünun** açılamıyacağı tabiî idi. Fakat aynı zamanda gerek Darulmaarifte, gerek diğer mekteplerde, gerekse hususî surette rüşdiye ve orta tahsili edinmiş olup da onlardan üstün bilgiler elde etmek istiyen kimseler de oldukça büyük bir yekûn tutuyordu. İşte bu türlüleri tatmin ve tenvir etmek maksadiyle 1279 (1863) senesi Kânunuevvelinden itibaren geniş ve boş olan Darülfünun binasında açılan dershanelerde konferans şeklinde serbest dersler verilmeğe başlandı.

Bir darülfünun açılması fikri 1261 (1845) de ortaya atılmış olmasına ve 1279 (1862) de ancak bu suretle fiiliyata geçilebilmiş bulunmasına göre aradan 18 sene geçmiş demek oluyor.

Bu bina içinde bir kütüphane kuruldu, hayrı ve ilmi sevenlerden birisi bu kütüphaneye muhtelif dillerde 4,000 cilt kitap verdi ve Avru-

[4] Cevdet Paşa ve zamanı. Sayfa: 51. İstanbul - Kanaat Matbaası, 1332.

padan da bir hayli fizik, kimya, heyet âletleri ve madeniyat örnekleri getirildi.

İlk açılan serbest ders fiziğe dairdi ve Avrupa'da tahsil etmiş olan Derviş Paşa ilk konferansı verdi. [5] Ahmet Vefik Efendi (Paşa) tarihe, hekim Salih Efendi de nebatata dair konferanslar veriyorlardı. Daha sonra Mehmet Cevdet Efendi tabiî coğrafyaya, Müneccimbaşı Osman Saip Efendi heyete dair konferanslar vermeğe başladılar. Hikmeti ameliye ve riyaziyata dair dersler de bunları takip etti.

Fakat bütün bu dersler ve konferanslar evvelâ rağbetsizliği sonra tenkidi mucip oldu. Rağbetsizliğin derecesini açıldıktan beş sene sonra ve yeni bir darülfünun açılmak istenildiği sırada Maarif Nezaretinden Sadarete takdim olunan lâyihanın şu satırları gösterir:

«Vâkıa beş sene evvel atik darülfünunda hikmeti tabiiye ve tarihi umumî ve tarihi tabiî okutturuldu. Bu derslere gerek sami, gerek talip sıfatiyle birçok müdavim zuhur etti. Lâkin müdavimlerin bir kısmı memur olduklarından bunlar tahsilde esas olan devama mükib olamamalariyle yalnız samiinden oldular. Ve bir sınıfı dahi bir hizmet ve meşgale ile mukayyet olmadıkları halde dersleri anlamağa lâzım olan sermayeden dahi bîbehre bulunduklarından beyhude yere gelup gittiler. Diğer bir sınıf dahi hikmeti tarihi efsane makamında dinledi ve fizik dersine ameliyatını eğlence etmek niyyetiyle hazır bulundu. Bu cihetlerle derslerin kadir ve kıymeti ders mahallinde kaldı, faidesi harice tecavüz etmedi. İşte şu mübalâgasız tecrübe yeni bir darülfünunu netayiçi müe'limei salifeden kurtarmak için esasen bir tedbiri müessir ittihazına lüzum göstermiştir. Ve bu tedbiri dahi darülfünuna mutlakan ve umumen mekâtibi rüşdiyeden tilmiz yetiştirmekte aramak lâzım gelmiştir. Fakat mekâtibi rüşdiyenin şimdiki hali buna kâfi olmamakla bu emrin husulü rüşdiye derslerince bir takım zamaim ve tadilâta ve bunun icrasiyle mekâtibi rüşdiyenin ıslahı dahi mevakii idadiyesini yani mekâtibi sıbyanı ıslaha ve bunların ıslahı ise muktedir sıbyan muallimleri yetiştirmeğe mütevakkif görünmüştür.» [6]

İşte resmî dille söylenen şu sözlerde açılmak istenilen darülfünunun sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin üstünde bir orta mektep, haydi

---

[5] İlk defa Darülfünun hesabına serbest ders açan ve konferans veren bu paşanın adını 1927 de - İstanbul sokaklarına ad verirken - şimdi üniversite olan Zeynep Hanım konağı ve konferans salonu önündeki sokağa vermek suretile bu hatırayı yaşatmak istemiştim. İstanbul Rehberinde görülen **kimyager Derviş Paşa sokağı** bu zatın adına mensuptur.

[6] Darülfünun tarihi. Mehmet Ali Ayni. İstanbul Yeni Matbaa. Sayfa: 18.

biraz geniş tutarak söyliyeyim, bir liseden başka bir şey olmıyacağını bir kerre daha göstermiş oluyor.

Tenkitler de ikiye ayrılıyordu. Bir kısmı muallimlere, bir kısmı okutulan derslere ve şekillerine ait bulunuyordu. Meselâ dersleri ve konferansları rütbe ve nişan sahibi büyük devlet memurları veriyorlardı. Devletin büyük mensap ve memuriyetlerinde bulunanların gelip mekteb hocalığiyle uğraşmaları cahiller ve mutaassıplar arasında hoş görülmemiş olacak ki o zamanın biricik ilim mecmuası olan Mecmuai Fünunda Münif Bey (Münif Paşa) «Menasibi âliyede bulunan zatların bu veçhile neşri ulûmla iştigalleri hâşâ vaka' ve itibarlarına halel getirmeyip bilâkis **«Rütbet'il ilim aler rüteb»** (Rütbelerin en büyüğü ilimdir.) kaziyei müsellemesi iktizasiyle bir kat daha itilâyi şeref ve şanlarını mucip olacağı müstağnîi kayıt ve tezkârdır.» demiştir.

Sadrâzam Keçecizade Fuat Paşa da cahil ve mutaassıp halk tabakasının bu geri fikirlerini duymuş olacak ki Derviş Paşanın dersini dinlemek vesilesiyle bir gün Darülfünuna giderek dersin sonunda şu sözleri söylemiştir :

«Burada tedris olunan fenne hikmeti tabiiye denur ise de hakikatte hikmeti ilâhiyedir. Zira bizim aczimizin bile bilemiyeceği mertebede marifeti ilâhiyeyi gösterir. Hikmet buna bir âlet ve vasıta olup hikmeti kadime ile hikmeti cedidenin farkı ise yelken gemisiyle vapurun farkı gibidir.

Sonraki ile menzili maksuda daha az zamanda muvasalat olunur. Bunu tedrise himmet eden zata dahi mahsus teşekkür ederiz. Kendileri meratihi âliyei devletten bir derecei refiada bulundukları halde **«Rütbet'il ilim aler rüteb»** (Rütbelerin en büyüğü ilimdir.) isrini fiilen göstermişlerdir. Ve eski vakitlerde meratibi âliyede bulunan ekâbiri ulema hidematı resmiyeyi terk ettikleri vakit medreselerde neşri ulûm eyledikleri malûm olduğundan anların isrine ittibâ eylemişlerdir.»

Bu mesele çok ehemmiyet kazanmış olacak ki günlük gazetelerden Tasviriefkâr dahi 17 Kânunusani 1279 tarihli nüshasında :

«Avrupada elyevm vükelâdan muktedir olanlar böyle ders verirler. Çünkü derecei kemale vasıl olan bir nihal perveşyab olduğu zemine mahsulünü heyeti medeniyye sayesinde feyizyab olmakla semerei malûmatından umumu hissedar etmek fiilen ifayi vecibei şükraniyyet demektir.» diyor.

Bu dedikoduların tesiriyle midir? Yoksa başka bir sebebi mi vardır? Her ne ise 1281 (1865) senesinde Darülfünunun Ayasofya'daki bi-

nadan Çenberlitaş'ta tahta yapılı Nuri Efendi konağına taşındığını ve biraz sonra bu konak yanarak derslerin tabiatiyle tatil edilmiş olduğunu ve 4.000 ciltlik kütüphanenin de o sırada yandığını görüyoruz.

* * *

Bu sırada, yani 1286 (1870) de Saffet Paşanın maarif nazırlığı zamanında maarifimize Avrupaî bir şekil vermek maksadiyle bir maarifi umumiye nizamnamesi tertip ve neşrolunmuştu. Beş faslı ve 198 maddeyi ihtiva eden ve zamanına göre kanun mahiyetinde olan nizamnamenin bir de esbabı mucibe mazbatası vardır.

Gerek mazbatada, gerek nizamnamede mekteplerin dereceleri beşe ayrılmış ve köylerle mahallelerde **Sıbyan,** beş yüz evli kasabalarda **Rüşdiye,** binden fazla evli kasabalarda **idadiye** ve vilâyet merkezlerinde **Sultaniye** mektepleri, İstanbul'da da tabiî yine bu mekteplerle beraber bir **Darulmuallimin,** bir **Darulmuallimat** ve bir de **Darülfünun** açılmasına lüzum gösterilmişti. İşte ancak bu **Darülfünun** lise değil, **Üniversite** sayılabilir.

Bu tarihten önce İstanbul'da bir Darulmuallimin ile bir Darulmuallimat açılmış ve idadi ile Sultani mahiyetinde mektepler de meydana gelmiş olduğu için yalnız nizamnamenin 79 uncu maddesinde gösterilen **Darülfününi Osmanî adındaki medresei ilmiye»** nin tesisi esbabına el konarak Çenberlitaş hamamı ile Sultan Mahmut türbesi arasındaki arsaya yeni bir **Darülfünun** binası yapılmağa başlandı ve 1286 senesi içinde inşaatı bitirildi.. Kapısı üzerine binanın adını ve ebcet hesabiyle yapılış tarihini göstermek üzere Darülfünun müdürü Tahsin tarafından söylenmiş olan :

Açıldı yümniyle Darülfününu Osmanî

Mısraı yazdırıldı.

Devletin resmî tarihçisi olmak itibariyle zamanın en münevver, en uzağı gören bir adamı olması lâzım gelen vak'anüvis Lûtfi Efendi bu yeni darülfünun binası için diyor ki: «... Sultan Mahmut türbesi civarında köşe başında kâin mirî fırın mahalli İstanbul'un vasatinde olduğundan orada müceddeden muhtasarca bir **Darülfünun** inşasiyle ulûm ve fünuni nafianın orada tedrisine (medrese kıtlığı mı var? Ayasofya, Sultanahmet, Köprülüoğlu gibi civarda bulunan medreselerdeki dershaneler ne gûna duruyor?) karar verildi. Ve Maliye hazinesine bâr olmamak üzere bu darülfününun masarifi inşaiyesine kulei zemin arsalarından husule gelecek paralar (hulya bu ya!) karşılık tutuldu. Yapalım derken koca İstanbul'un ciheti mâmuresinin apaçık kalması için

bir büyük yağma kapısı açıldı, senelerce uğraşıldı, ucu, ortası bulunamadı, gitti...»

Vak'anüvis bundan sonra İstanbul surları hakkında lüzumsuz ve mânasız bir takım sözler daha söylüyor. Fakat gariptir ki bu zat darülfünunla medrese arasındaki farkı kavrıyamıyor. Biraz sonra görülecektir ki yine bu zat bu darülfünunda verilen gece derslerine de itiraz etmek suretiyle hakikaten geri fikirli bir adam olduğunu gösteriyor. [7]

Yeni darülfünunun; İmparatorluk devrinde maarif nezaretinin, şimdi belediye fen heyetinin bulunduğu binadır. Bina yüksek tavanlı geniş odalardan mürekkepti. Dershaneler anfi tarzında yapılmıştı. Bina biter bitmez muallim kadrosu tamamlanmış ve talebe kayıt ve kabulü ilân edilmişti. Beş on gün içinde 1000 den fazla talebe müracaat etmiş ve imtihanla bunlardan 450 si seçilmişti. Müracaat edenlerin çoğu medrese talebesi oldukları ve o sırada **cerre** [8] gittikleri için darülfünunun açılarak derse başlanması bunların **cer**'den dönmesine bırakılmış fakat Ramazanda gece hayatının mevcudiyetinden bilistifade gece dersleri açılması münasip görülerek o suretle verilecek dersler gazetelerle ilân olunmuştur.

Gece derslerini veren hocaların adlariyle ders mevzuları hattâ derslerin metni Takvimi Vakayide görülür. Tabiî pek iptidaî ve pek sathî şeylerdir.. Bu malûmat bugün ilk ve nihayet orta mekteplerde daha mükemmel surette öğretilir. Fakat devrin geri ve mütaassıp zihniyeti bunu bile hazmedememiş. Devletin vak'anüvisi yani resmî tarihçisi olan Lûtfi Efendi bile devletin tarihine şu çirkin ve gülünç satırları yazmıştır :

«Aynı sene Ramazanın on beşinden sonra geceleri saat alaturka 3

---

[7] Lûtfi tarihinin yazma nüshası C. 10, sayfa 93. (Vak'anüvisin el yazısile olan biricik nüsha. Tarihçi Mehmet Zeki Pâkalın'ın hususi kütüphanesindedir.)

[8] **Cerr** Arapça bir kelimedir. Çekmek mânasına gelir. Medresede okuyan talebe senede **şühuru selâse** denilen üç aylarda ki Recep, Şaban, Ramazan'dır. Dersleri tatil ederek vatanın köşe ve bucağına dağılırlar, gittikleri yerlerde Müslümanlarca mukaddes aylar sayılan bu zamanlarda halka vâz ve nasihatlerde bulunurlar, Kur'an okurlar, namazlarını kıldırırlar ve bayramdan sonra dönüp medreselerine gelirlerdi. Halka yaptıkları bu hizmete karşı onlar da para, yiyecek ve giyecek alırlar ve bunlarla ertesi sene ayni günlere kadar yaşamağa çalışırlardı. İşte medrese hayatında **cer** dedikleri budur. Bu usulün lehinde ve aleyhinde birçok sözler söylenmiştir. Tanzimattan sonra açılan mektepler halkla temas etmedikleri halde medreselilerin **cer** vesilesile köylere kadar yayılarak onlarla temas etmesini halkçılık ve onlara hizmet bakımından faydalı görenler de olmuştur.

(Muallim M. Cevdet'in hayatı ve eserleri. 215 — 233 inci sayfalarına bakınız.)

den 4 e kadar umuma mahsus derslerde açılmıştı. Bu derslerde heyeti ilmî, mıknatisiyeti arz, silsilei hayvanat, makineler, terakkii sanayi ve mebadii servet, havayi nesimi, seyyahat, heyeti âlem, ekber ve asgari nâmütenahi. ne münasib intihab!

Halkın leyalîi mübarekede bu makule türrehat ile akidelerini bozmak ve fezahattır!. Bu misillû serairi hikmeti tabiiye dersleri havassı müntehiyane mahsus olduğu halde umuma neşrinin muvafıki hikmet olmadığını mülâhaza ile kendilerini erbabı hikmetten addedenlerin yine kendileri o hikmete karşi harekette bulunmaları taaccup olunacak şeydir.

Ramazanın on beşinden âhırına değin - ki Kadir gecesine kadar on iki gece demektir - Bu on iki gecede birer saatten on iki saat eder. Bu on iki saat zarfında balâda tadat olunan fünun ki mekâtibi âliyenin birinci derslerindendir. Bunların hepsinden o müddet için ders göstermeğe cür'et kadar dünyada muhalifi hikmet bir keyfiyet var mıdır?» [9]

Bir devletin resmî tarihçisi o devlet tebaasının en münevveri, en âlimi olmak lâzım gelir. İşte o devrin resmî tarihçisinin telâkkisi. Daha aşağı tabakada bulunan münevverlerin ve hele halkın telâkkilerini de buna göre ölçebilirsiniz. Vak'anüvis Lûtfi Efendinin 1274 te ilk belediye dairesi açıldığı zamanki fikri de böyle gericedir. Onu daha önce Beledî eserlerimde tenkit ve tahlil etmiştim. [10]

Nihayet Ramazan ve bayramlar geçti, darülfünuna kayıtlı bulunan talebe de cerden döndü ve 8 Şubat 1285 — 19 Zilkade 1286 (1870) Pazar günü Sadrâzam ve bütün nazırlar hazır olduğu halde darülfünun maarif nazırı Saffet Paşanın bir nutkiyle açıldı. Aynı zamanda Darülfünun müdürü, Tahsin Efendi Türkçe, İstanbul'da bulunan Efganlı Cemaleddin Efendi Arapça ve muallimlerden Aristokli Efendi Fransızca birer nutuk söylediler. Ve Murat Molla tekyesi şeyhi Arif Efendi de bir dua okudular.

Maarifi umumiye nizamnamesinin 79 dan 128 inciye kadar 50 maddesi darülfünun hakkındaki hükümleri gösterir. Meselâ 80 inci maddesinde darülfünunun: Hikmet, edebiyat, hukuk ve ulûmi tabiiye ve riyaziyat şubelerinden ibaret olacağı gösterilmiş, 81, 82 ve 83 üncü maddelerinde de bu üç şubede okutulacak dersler yazılmıştır.

Edebiyat şubesinde birçok ilim ve fenden ve Fransızca, Arapça ve Farsça gibi yabancı dillerden başka eski Yunan ve Lâtin dilleriyle diğer

---

[9] Türk tarih encümeni mecmuası. Sayı 17 — 94.

[10] Beledî Bilgiler. Üçüncü tabı, 1939. Osmanbey Matbaası, sayfa: 54.

ana dillerin mukayeseli sarfına varıncaya kadar okutulacağı, hattâ asari atika ve meskükât da gösterileceği musarrahtır.

Ulûmi tabiiye ve riyaziye şubesinde ise: Tamamî ve tefadulî ve hendesei resmiye gibi en yüksek riyaziyenin okutulacağı gösteriliyor.

Yine bu nizamnameye göre: Dersler Türkçe takrir edilecek ise de Türkçe takrire muktedir muallimler yetişinceye kadar Fransızca takrir olunmağa da cevaz verilmiştir.

Yine bu nizamnameden anlaşıldığına göre maarifi umumiye nizamnamesi garbin herhangi bir memleketinden ve daha ziyade Fransa'dan aynen alınmış olduğu gibi darülfünun hakkmdaki hükümler, bilhassa okutulacak dersler de öylece alınmıştır. İşte ancak bu gayeye ve bu programlara göre açılacak olan müesseseye hakikaten idadilerden hele liselerden üstün bir müessese yani **Darülfünun** ve bugünkü tâbiriyle **Üniversite** denilebilir.

Fakat evvelâ : Bütün bu dersleri okutacak hoca saniyen: Bu dersleri takip edebilecek lise tahsili görmüş talebe, salisen: Okunacak kitap bulunmadığından ve darülfünun da büyük merasimle bir kerre açılmış olduğundan önce altı aylık basit bir program yapılarak derslere başlanmıştır. Bu program darülfününu yine bir orta mektep ve nihayet lise derecesine indirmiş ve her ne kadar iki sene sonra bu program biraz daha genişletilmişse de bu da o müesseseyi orta mektep halinden yukarı çıkartamamıştır. [11]

Bu meseleyi gayri münteşir vesikalara göre biraz daha tavzih edeyim :

Darülfününda okutulacak dersler maarif nizamnamesinde tayin ve tesbit edilmiş olmakla beraber gerek hoca, gerek kitap bulmak güçlüğü yüzünden bu programdan az çok inhiraf edilmek mecburiyetinde kalınmıştır. Maarif nazırı Saffet Paşa tarafından yazılıp Sadarete takdim edilmiş olan 18 Cemaziyelahir 1286 — 14 Ağustos 1285 (1871) tarihli tezkere bu meseleyi şu tarzda izah eder :

«Divan yolunda inşa olunan Darülfününun ebniyesiyle levazımı sairesi ikmal olunarak... küşadı musammem ve burada talim ve taallüm olunacak ulûm ve fünuni nafianın refte refte derecei müntehasına kadar varılacağından derslerinin ana göre tertibi ve muallimlerinin iktidar ve malûmatı müselleme ashabından olmak üzere intihabı ehem ve elzem olup ulûmi riyaziye ve hikmet ve heyeti cedide ve meyalid ve

---

[11] Programlar Takvimi Vakayiin: 1184 sayı ve 1 Zilkade 1286 ve 1349 sayı ve 5 safer 1288 nüshalarında ve Darülfünun tarihinde kayıtlıdır.

tabakatülarz fenleri gibi birinci derecede şayanı itina olan dersler mekâtibi askeriyede daha mükemmel olarak okunmakta olduğundan bunlar için lüzumu olan hocaların mekâtibi mezkûre muallimlerinden ve usuli fikih ile fıkhın muamelât mebahisine ve ilmi hikmet (felsefe) ve kelâm ile ulûmi edebiyeye müteallik dersler için iktiza eden hocaların da cümle indinde fazl ve kemalleri müsellem olan zevattan intihabına iptidar ile olbapta makamı celili Seraskerî ile icra olunan muhaberat üzerine ilmi mevalid için Mektebi Tıbbiye muallimlerinden doktor miralay izzetlû Rifat ve riyaziye ve hikmet ve heyeti cedide için Mektebi Harbiye muallimlerinden ve erkânıharp kaymakamlarından izzetlû Tevfik Beyler ve tarih dersleri için Mektebi Harbiye Fransızca ve tarih muallimi olup fenni tarihte malûmatı kâfiyesi musaddak bulunan izzetlû Mahmut ve kimya dersleri için Mektebi Tıbbiye muallimlerinden Aziz Efendilerin ve kimya dersine muavin olmak üzere Bongoski Efendinin tayini ve mumaileyhim Rifat ve Tevfik Beyler ile Aziz Efendinin maaşı halileri üzerine bin beşer yüz ve muavini mumaileyhin maaşına yedi yüz elli kuruş zammı ve mumaileyh Mahmut Efendi münhasıran Darülfünuni mezbure devam edeceği cihetle kendisine müceddeden üç bin kuruş maaş tahsisi kararlaştırılmış ve ilmi hikmet (felsefe) ve kelâm derslerine meclisi maarif âzasından faziletlû Abdülkerim ve usuli fıkıh ile fıkıh derslerine dahi âzadan mekrümetlû Mustafa Vehbi Efendiler ve edebiyattan Arapça takrir olunacak derse dahi Cevaib gazetesi muharriri Ahmet Faris Efendi şehrî 1250 kuruş maaş ile intihap olunup âzayi mumaileyhimin işbu teşkilât esnasında maaşi hâlileri üzerine bir miktar şeyin zammı derdest olduğundan mezkûr dersler için başka maaş itası icap etmiyeceği misillû mumaileyh Mahmut Efendi dahi mezkûrulmiktar maaş ile meclisi maarifin dairei ilmiyesi âzalığına tayin olunmuş olduğu cihetle mumaileyhe dahi bu hizmet için başkaca maaş tahsisi icap etmeyup bu halde Darülfünunda tedrisi ulûm için yalnız maaş verilecek olanlar mumaileyhim Rifat ve Tevfik Beyler ile Aziz ve Bongoski ve Ahmet Faris Efendiler olup bunlara müceddeden ve zamimeten tahsisi lâzım gelen maaşların dahi yekûni şehrisi 6550 kuruşa baliğ olacağından ve fenni tabakatülarz ile usuli kavanin ve muhakemat ve ilmi serveti milel dersleri için münasipleri mektebi Tıbbiye nezareti behiyesi ve dairei maarif marifetiyle derdesti intihap olunduğundan bunların isimleriyle kararlaştırılacak olan maaşları miktarı dahi bundan böyle huzuri samîi asefilerine arz ve iş'ar kılınacağından sureti maruza...»

Bu programa göre de talebe bulunamamış olacak ki aradan beş ay geçtikten sonra 2 Za 1286 tarihli tezkerei samiyeye göre :

«Darülfünunun usuli hazırasına ve şakirdanının liyakat ve malû-

matı müktesebelerine tatbikan evvelemirde okutturulması lâzım gelen ulûm ve fünunun» şöyle bir cetveli tanzim olunmuştur :

	Haftada	Muallimi	Maaşı
Kitabet ve edebiyat	5	Selim Efendi	1500
Fransız lisanı	3	Pertev Efendi	1000
İlmi hukuk	1	Sakızlı Ohanes Efendi	700
İlmi Servet	2	Ahmet Kâmil Efendi	800
Coğrafya	2	Halit Bey	700
Usuli defterî	2	Münir Bey	1000
Resim	1	Mösyö Kes	500

Fakat bu programda da sebat edilememiş, meselâ devam edenlerin yüzde 80 i medrese talebesi olduğu ve bunların Arapçalarını kuvvetlendirmek için Arapça ders takrir edecek Ahmet Faris Efendi en lüzumlu bir hoca olduğu halde haksız yere kendilerine **Talebei Ulûm** denilen fakat hakikatte **cehelei rüsum** olan medreselilerin rağbetsizliği yüzünden «Darülfünunda Arapça ders takririne şimdilik lüzum olmadığı» kaydiyle bu ilim müessesesinden ilk önce uzaklaştırılan muallim Ahmet Faris Efendi olmuştur. Mesele bununla da kalmamış, Darülfünuna devam edenler, yazı yazmak da bilmedikleri için herşeyden önce onlara yazı öğretmek üzere bir yazı Hocası tayinine lüzum görülmüştür.

Bu mesele hakkında 12 Muharrem 1287 — 14 Mart 1286 (1871) tarihli bir meclisi maarif kararına göre :

«Darülfünun müdürü Tahsin Efendi tarafından bittakdim dairei idareye havale buyrulan tezkerede: Darülfünun talebesine haftada iki defa rik'a hattı talim eylemek üzere münasip bir hocanın tayini istida olunmuştur.. Hasbennizam Darülfünunda hat talimi iktiza etmezse de malûmiâlîi âsefaneleri buyurulduğu veçhile şimdilik talebei mumaileyhime idadiye dersleri talim olunduğuna ve anların ekserisi medresenişin talebeden olup hüsnihatta itina etmemiş olduklarına mebni müdiri mumaileyhin iş'arı veçhile talebei mumaileyhime rik'a hattı talim etmek üzere bir muallim tayini tensip kılınmıştır.»

İşte bu darülfünunda nizamnamede gösterilen asıl programı tatbike dikkat ve imkân bulmadan ve açılması üzerinden iki sene geçmeden bu gibi sebeplerle Hicrî 1288 (1871) senesi sonlarında kapatılmıştır.

Darülfünunun kapatılmasına sebep; cehalet ve taassuptur. Zaten darülfünun namına gerek ilk gerekse son konferanslar verilirken bunlara yine cahiller ve mutaassıplar tarafından yapılan itirazları biraz evvel kaydetmiştim.

Müderris Mehmet Ali Ayni **Darülfünun tarihinde** (sayfa 28) kapatılma sebebi olarak Saffet Paşaya atfen «Meçhulülülefkâri velahval bir Efganlının Sunihuda olduğunu murad ederek **Nübüvvet bir san'attır** demesi hezar güçlükle sahai vücude getirilen bir medresei cedidei ilmiyenin ilgasını mucip olmuştur.» diyor.

Burada hali belli olmıyan Efganlı dedikleri şarkın büyük mütefekkirlerinden Cemaleddin Efganî'dir. Bunu jurnal ederek Darülfününu kapattıran ve bu adamı hudut haricine çıkarttıran da softalardır. Hattâ softaların başlarından sayılan ders vekili Filibeli Halil Fevzi Efendi Cemaleddine atfolunan **Nübüvvet bir san'attır** sözünü red ve onu tekfir etmek için Arapça bir eser yazmış ve oğlu Hayreddin Efendi de bu eseri Türkçeye tercüme etmiştir. [12]

Gerek Cemaleddin'in ilmî ve siyasî hayatında, gerekse Türk tefekkür tarihinde karanlık bir köşe halinde kalmış olan bu **Nübüvvet bir sanattır** sözünü vatan ve İslâm şairi Mehmet Akif incelemiş ve Cemaleddin'in o zaman söylediği hitabenin aslını bulup ondan aşağıdaki cümleleri nakletmek suretiyle bu işin karanlık köşesini nurlandırmıştır.

Cemaleddin demiş ki :

«Maişeti insaniye zî hayat bir bedene benzer. Sanayiin her biri maişete olan medari itibariyle o bedenin uzvu mesabesindedir. Meselâ melik: tedbirin, iradenin merkezi olan dimağın aynıdır. Demircilik kol, çiftçilik ciğer, gemicilik ayak gibidir... Saadeti insaniyenin bünyesi, cismi bu suretle teşekkül eder. Cismin canı ise ruhla kaim olmasına nazaran bu cismin yani saadeti beşeriyenin ruhu ya nübüvvettir yahut hikmettir. Lâkin bunlar başka başka şeylerdir.

Nübüvvet bir âtayi ilâhidir ki çalışmakla elde edilemez. Cenabı Hak mahlûkları arasından her kimi isterse bu feyze mazhar kılar.

---

[12] Eserin adı **«Suyufül kavati limen kâle innen Nübüvvete san'atün mines senayi»**dir. Bunun Türkçesi: **«Nübüvvet, san'atlardan bir san'attır diyen için keskin kılıçlar»** olmak lâzım gelir. Yazıldığı tarih Hicrî 1288 ise de basıldığı tarih ve matbaa belli değildir. Yalnız sonuna yazılan Türkçe manzum bir takririn altında 1298 görülüyor. Eser 151 sayfa tutar. Birçok baplara, fasıllara ayrılmıştır.

Beşinci sayfada eserin Padişahın iradesile ve altıncı sayfada da Şeyhülislâmın emrile yazıldığı gösterilmektedir.

Hikmete gelince: Bu imali fikir ile, iktisabi malûmat ile kazanılır. Sonra Nebî hatadan mâsundur. Halbuki hâkim hataya düşebilir.

Bir de ahkâmı nübüvvet dâmeni ismeti levsi batılın hücumundan münezzeh olan ilmi ilâhî üzerine varid olmuştur ki bunları kabul imanın feraizi esasiyesindendir. Hükemanın ârâsına gelince: Bunlara ittiba mütehattim olmayıp ancak şer'i ilâhiye muhalif olmamak şartiyle akla muvafık geleni kabul edilebilir.» [13]

İşte şu sözlerden **Nübüvvet bir san'attır** cümlesi ve mânası çıkarılarak bu ilim müessesesi **yobazların** cehline kurban olmuş, Cemaleddin'de memleketi terke icbar edilmiştir. [14]

Şu satırları bir değil on defa okusanız bundan **Nübüvvet bir san'attır** neticesini imkânı yok çıkaramazsınız. Bunu çıkarabilmek için insan softa kafasına ve medrese zihniyetine malik olmak ve Aristo mantığını iyi bilmek lâzımdır.

Bahsi geçen kitabın 7 inci sayfasındaki bir kayde göre bu hitabe söylendiği zaman «ders vekili Halil Fevzi'nin mübaşereti yani öne düşmesiyle fühulü muhakkikin ve esatizi müdekkikinden bir cemiyeti hakayik menkibet» toplanarak Efganlı Cemaleddin'i tekfir ve teçhil etmek neye mütevakkif ise yapmış ve ortaya 151 sayfalık bir kitap çıkarmıştır.

Kitabın metninin mukaddemesinde, hâdise şu cümlelerle anlatılır:

«İşbu mecelle **Darülfünun namiyle küşad olunan bir mahalde** hitabet meziyyetini iktisab azminde bulunanlardan bir şahsı maariffuruş tarafından nübüvveti celilenin hâşâ sümme hâşâ cümlei sanayiden bir san'at olduğu ve vacibülihtiram olan Enbiyai izam Efendilerimizin eşrefiyyet ve afdaliyette felâsifei hükemayi liam ile mütesavî oldukları

---

[13] Sıratı müstakim. Sayı 90. sayfa: 207.

[14] Cemaleddin; 1217, (1838) de Efganistan'da Esedâbad'da doğmuş 1313 (1897) de İstanbul'da ölmüştür. Maçka'da Şeyhler mezarlığındaki lâhdini ölümünden otuz beş sene sonra Amerikalı Mister Krayn yaptırmıştır. İslâmları uyandırmak için Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da seyahatler yapmış vakit, vakit Osmanlı, İran ve Mısır hükûmetleri hizmetlerinde bulunmuştur. Mısır'da bulunduğu sırada sade ve açık Arapça yazmağı, halk diline ve seviyyesine inmeği muharrirlere tavsiye ederek başta Şeyh Mehmet Abdu olduğu halde bugünkü Mısır milliyetperverlerinin çoğunu yetiştirdiği gibi İstanbul'da bulunduğu sırada da meclisine devam eden Türk şairi Mehmet Emin hece veznile açık Türkçe şiirler yazmağa sevk ve teşvik eden de yine budur. Paris'te çıkardığı Arapça **«Urvet'ül Vüskâ»** mecmuası kültürünün derecesi hakkında bir fikir verebilir. Softaların beğenmemelerinden ve ölümüne fetva vermelerinden de anlaşılır ki açık düşünceli münevver ve tam Müslüman bir mütefekkirdir. Ne yazık ki kadri bilinmedi ve kendisinden istifade olunmadı.

türrehati hitabesine terdif ve o sırada Peygamberanı zîşan hazaratını menasıbı celilelerine lâyık olmıyan kizib ve sair sıfatı gayri lâyıka ile tavsif ederek itikadı ehli sünnete muhalif mekalâtı dalâlet gayet serd ve ityan eylemiş olduğu vasılı sevamii ehli itibar olduğuna binaen ol şahsı leim hakkında icrası vacib olan muamele ile müteferriatının beyanını havi on dört feride ile bir hatimeyi muhtevi ve cami» olmak üzere bir kitap tertip olunmuştur.

Kitabın tercümesi mukaddemesinde de aynı hâdise şöyle tefsir edilir :

«1288 senei hicriyesinde bir fâsıkı leimin Darülfünunda enbiyayi izam Efendilerimiz hazaratı hakkı alişanlarında irtikâb eylediği fezayihi lisaniye cümlesinden olmak üzere Nübüvveti celilei muazzamenin hâşâ sümme hâşâ sanayiden bir san'at idüği itikadı batılına zehab ile enbiyayi izam Efendilerimizi hükemayi felâsife ile müsavi tutmak gibi birçok hezeyan ve türrehat tefevvühüne cür'et eylemesi ve bu suretle sadedilâni Müslimin arasında ilkayi tohmi fesada kalkışması üzerine edillei katıa ile reddi ve cezayi mâyelikinin dahi şer'an tavzih ve iradı babında... ulûmi aliye ve âliyede asrının üstazülesatizi ve fetva ve tekvada zamanın muktedayı cehabizi olan ders vekâleti mensabı celiline ve meclisi meşayih nezareti aliyesine revnak efzayi kemalât bulunan pederi ekremi tarafından telif edilmiş olan eseri mücerred Müminii müvahhidine yadigâr kalmak üzere» tercüme ettiğini yazar.

Bu 151 sayfalık eserin hülâsa ve neticesi şu iki kıyas daha doğrusu fetva olur :

1 — Efganlı Cemaleddin Peygambere seb etmiş yani sövmüş ve binnetice eza etmiştir. Peygamber'e eza eden kimsenin Cenabı hakka eza etmiş olduğu muhakkaktır. Bir kimse ki Allah'a eza ede, o kimse kâfirdir. İmdi bir kimse ki Peygamber'e eza ede, o kimse de kâfirdir. Bu yolda kâfir ise katlolunur. (Sayfa 19)

2 — Peygamber'i îzae cür'et eden şahıs dâreynde lâ'ne müstahaktır. Her bir muzi ki dâreynde lâ'ne müstahak ola o şahıs kâfirdir. Peygamber'imiz hakkında muzi olan şahıs kâfirdir. Her bir kâfir de katlolunur. (Sayfa 20)

İşte bu kitap gûya san'at ve felsefe ile nübüvvet arasındaki farkı göstermek fakat hakikatte Cemaleddin gibi bir mütefekkiri tekfir ederek öldürmekten başka bir gayeyi gütmek için neşredilmiştir. Bu; ileride bir Türk tefekkür tarihi yazacak olanların üzerinde duracağı mühim bir eserdir.

Bu eserleri ve bu teşebbüsleri gördükçe bu memlekette maarif ve yenilik sahalarında kökten ıslahat yapmak için Atatürk'ün en önce medreseleri ve tekyeleri kapatmaktaki dehâsını takdir etmemek elden gelmez.

İşte ikinci darülfünun da bu suretle bir şey yapamadan kapatılmış, değerli bir mütefekkir hudut harici edilmiş, Avrupa'da tahsil görmüş olan müdürü Tahsin Efendi de azlolunarak bir köşeye çekilmeğe icbar olunmuştur.

Tahsin Efendinin bu hâdise üzerine söylemiş olduğunda şüphe olmıyan :

Cehalet mültezem; kesbi kemaldir cünhamız bildim.
İlâhî cürmi tahsili ilimden tövbeler olsun.

beyti devrin zihniyetini, ne kadar güzel tarif ediyor değil mi? [15]

---

[15] Tahsin Efendi şimdi Maarif vekâleti Derleme müdürlüğü binası olan Babıâli karşısındaki Taşmektebe çekilerek orada kendisine müracaat edenlere Fransızca, Felsefe ve Heyet dersleri okutmakla vakit geçirmiş ve otodidakt tahsil yollarına ve yerlerine son bir örnek teşkil etmiştir.

Avrupa'da tahsil etmiş hür fikirli kimselerden oluşu kendisini bermutad dinsizlikle ithama sebep olmuş ve hakkında hicviyeler yazılmıştır. Şu beyt o hicviyelerdendir:

Arşını, endazeyi metroya tahvil ettiler
Hoca Tahsin ismini Petroya tahvil ettiler.

Necip Asım Hoca Tahsin'den istifade edenlerdendir. «Bize Fransızca bir eserden felsefe tarihi okuttu. Bu suretle hem Felsefe, hem Fransızca okutmuş oldu» der. Bundan dolayı olacak ki Kâzım Paşa:

Mektebü medresede fikhü kıraat yerine
Okumak şimdi Fransızca ibadet gibidir.

Diye hicv etmiştir. Hoca Tahsin ne derece mümin ve müvahhid olduğunu şu:

Kitabı âlemin evrakıdır eb'adı nâmadud
Suturi hâdisatı dehirdir âsarı nâmadud
Basılmış destigâhı levhi mahfuzi tabiatte
Mücessem lâfzı mânidardır âlemde her mevcud

Kıt'asile göstermişken mutaassıplar onu dinsizlikle ithamdan geri kalmamışlardır.

Necip Asım der ki: Hoca merhum gerek Tarihi Tekvin'de, gerekse diğer eserlerinde hakayıkı ilmiyeyi âyatı kerime ile teyit etmekte ve daima mutekit görünmekte idi. Son manzum eseri olan **Tövbenâme**'si ise buna asla şüphe bırakmaz. Bu güzel manzumesi Hazinei Evrak'ta o zaman intişar eylemişti. Hocanın: **«İzâ câel kazâ âmiye»** (Kazageldiği zaman göz görmez.) sözünü **«İzâ âmiyel bâsar câel kazâ»** (Göz görmediği zaman kaza gelir.) şekline koyduğu pek maruf olduğundan kazaya inanmadığına

Bundan sonra 1290 (1874) te Galatasaray lisesinde 1316 (1900) da Mülkiye Mektebi içinde ve 1331 (1915) te İstanbul darülfünunu binasında birer darülfünun daha açılmış ise de bunlar gerek program gerek gaye itibariyle ayrı birer müessese telâkki olunduklarından ileride kendilerinden ayrıca bahsolunacaktır.

---

hükmedilebilir. Felsefe'ye ahlâk hususunda **Ühüvveti beşeriye** taraftarı olduğu da eserlerinden ve halinden malûm oluyor.

Hocayı abdest alırken ve namaz kılarken görmedik. Fakat başından sarığı çıkarmaz, din aleyhine bir şey söylemezdi. «Felsefe beynelmilelci olmakla Avrupalıların İslâma tasallutunu çekemez ve onların uyanmasını da isterdi. Bunun için Arafatta İslâmı uyarmak ve aralarında ittihat hasıl etmek için yazdığı hutbelerin Türkçe, Arapça, Acemce, Javaca ve saireye tercümesini ve bunların Arafatta okunmasını özlerdi.» (Türk Tarih encümeni mecmuası. Sayı: 19 - 96).

Hocanın bir de **İttihadı İslâm** cemiyeti kurmak istediğini Şemseddin Samiye atfen bu kitabın birinci cildinde (Sayfa: 287) de kaydetmiştim. İslâmlığa bu kadar bağlılığı bulunan Hoca kendisini o dinden uzaklaştırmak isteyenlere şu cevabı vermiştir:

Bana bidin diyen erbabı garez
İhtiyar eyliyerek kizbi heman
Ben dahi anlara dindar dedim
Yalanın karşılığı oldu yalan.

3. ZİRAAT MEKTEBİ

1263 (1847)

Ziraatin uzun müddet Türkiye'de ihmal edilmiş olduğunu söylemeğe hacet yoktur. Tanzimattan sonra birçok yenilikler ve kalkınmalar olduğu sırada ziraatle de, ziraatin ilimleştirilmesiyle de uğraşılmağa başlandığını görüyoruz. [1] Bu teşebbüslerin başında ziraat mektebinin açılması gelir.

1263 (1847) de İstanbul yakınında bir basma fabrikasının kurulması düşünüldüğü zaman; daha önce bunun işliyeceği pamuğun yetiştirilmesi ve yetişenlerin ıslahı cihetine gidilmek isteniliyor ve bunun için de fabrikalar müdürü Hüsnü Efendi pamuk ziraati hakkında ihtisası olan Barutçubaşı Ohannes ile görüşüyor ve pamuk ziraati amelî olarak öğretilmek üzere bir mektep açılmasına lüzum gösteriliyor.. [2]

İlk mektebin Yeşilköy yakınında Ayamama çiftliğinde açıldığını Takvimi Vakayi'in 6 Safer 1263 tarihli nüshasındaki şu fıkradan öğreniyoruz :

«Derdesti inşa bulunan Basma fabrikai hümayunu imalâtının esas ve cüz'î âzamî bulunan pamuk eğerçi memaliki devleti aliyenin mahali malûmesinde ziraat olunmakta ise de tohumunun usuli zer'i ve terbiyesi pek de yolunda olmadığından fabrikai hümayunların her bir malzemesine himmet buyurulmakta bulunduğu misillû işbu penbe (pamuk) mahsulâtının dahi berveçhi matlûp kuvvei nabitesi olan mahallerde usuli zer'i ve terbiyesinin yoluna konulması ve muallimi merkumun mahsulâtı sairei arziye ve hayvaniye haraset ve terbiyesinde dahi vukufi tammı olduğundan mevaddı nafiai mülkiyenin hüsni istihsali zımnında İstanbul Baruthanei Amiresi civarında Ayamama çiftliğinin talimhane şekline ifrağile havalisinde olan arazii miriyeden Uzunköprü çayırı ve Timurkapı arazisinin mezkûr çiftliğe raptı ve lâzım ge-

---

[1] Tafsilât için bakınız: **Türk Ziraat tarihine bir bakış:** Devlet Basımevi, İstanbul 1938. Sayfa: 192.

[2] Burada açılacağından bahsolunan fabrika şimdi Yeşilköy ile Bakırköy arasında iplikhane yahut Bakırköy'de bez fabrikasından birisi olmak lâzım gelir.

len amele ve şakirdanın tedarik ve istihdamı birle refte refte talimatı umumiyenin tedabiri mülkiyesine bakılması» meclisivalâca kararlaştırılarak iradesi de öyle çıkmıştır.

Üç sene sonra mektebin şu vaziyeti alarak idaresinin Nafia nezaretine bağlandığını Sadaretten Mâbeyne yazılan 20 Cemaziyelahire 1266 (3 Mayıs 1850) tarihli tezkereden öğreniyoruz :

«... Ziraat mektebinin usuli idaresi hakkında mektebin muallimi Ağatonun dahi mütaleası alındığı ve mektebin yerinin (şakirdanın tahsili ameliyat etmelerine müsaadesi olduğu) anlaşıldığından mektebin haliyle ibka edilerek Nafia Nezaretine ilhakı ve mektebin mevcut talebesinden bir kısmı (şimdiden fenni ziraati talime ve ameliyatını icraya muktedir bulundukları cihetle bunların icap eden mahallere gönderilmesinde faidei matlûbe hasıl olacağı misillû diğerleri dahi üç seneye kadar malumatı lâzımeyi ikmal edecekleri ve bunlardan fenni ziraate tekaddümü lâzım gelen bazı fünun tahsil etmek üzere Mektebi Tıbbiyeye verilmesi) ve mektebin tahsisatının Nafia bütçesinden itası.» istenilerek o suretle iradesi alınmıştır.

Mektebin bu zamanlardaki kadrosiyle bütçesi ve talebesi miktarını bu vesika şöyle kaydeder :

	Maaşı memurin	**Maaşı şakirdan**
750	Müdir Elhaç Bekir Ağa	İslâm: Nefer 19
4000	Muallim Hoca Ağaton [3]	Şehri 250 kuruştan: 4750
2000	Diğer muallim Hoca Kiğork	Reaya: Nefer 28
1000	Fransızca Hocası (Fransız)	Şehri 250 kuruştan: 7000
	Amele ücuratı	**Masarifatı müteferrikası**
Amele: Nefer 41 :	750	12756
Umumî yekûn :	39835	20335

[3] Muallim ile hoca tâbirlerini yanyana görüp ikisinden birisinin fazlalığına hükmetmemelidir. Buradaki **Hoca** Farsçadaki **Hace'nin** değiştirilmiş şeklidir, ve **tacir** mânasınadır.

Farsçada havace; muallim ve tacir mânalarına gelmesine göre tüccara da bu ad verilmiştir. Bedestende ticaretle uğraşanlara **Haceği** denildiği gibi Hıristiyan tacirlere de **hoca** denilirdi. Bu tâbir hâlâ Mısır'da halk dilinde **Havage** şeklinde kullanılmakta ve mânası bir derece daha tamim edilerek şapka giyen ve tabiî ticaretle uğraşan hıristiyanlara denilmektedir. Nitekim Türkiye'de de bu devirlerde şapka giyen tacirlere **Salibi**'den bozma olarak **Çelebi** denilmekte idi.

Dilimizde Müslümanlar arasında **Mahles** olarak kullanılan bir **Çelebi** tâbiri daha

1264 (1484) de İstanbul'a gelmiş olan Mak Farland bir de nümune çiftliği açılmış olduğunu ve bunun için Amerikadan doktor Vadis adında birisinin getirildiğini yazar. [4]

Ziraat mektebinden alınan talebe o zaman Humbarahane kışlasında bulunan Tıbbiye mektebine yerleştirilmiştir. Şu izahata göre ilk ziraat mektebi bir ziraat tatbikat mektebidir. Talebenin ziraat amelesinden farkı azdır. Zamanın biricik tabiî ve müsbet ilimlerini öğreten Tıbbiye mektebine talebe sevkedilmesi de ilimsiz ziraat olamıyacağının anlaşılmasından ileri gelir.

Bununla beraber mektebin programını ve okutuş tarzını «Hadika» gazetesinin 28 Muharrem 1287 (30 Nisan 1870) tarihli sayısında şu satırlardan öğrenebiliriz :

«64 tarihinde Baruthane civarında Ayosmama'da kâin çiftlikte sabık Postahane nazırı müteveffa Ağaton Efendinin tahtı nezaretinde olarak bir ziraat mektebi teşkil olunmuştu ve bu mektebin hacei evvelliği mumaileyhte olduğu halde diğer Hocaları dahi hâlâ Rusçuk vilâyeti

---

vardır: Çelebi Sultan Mehmet, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi gibi.

Türk sufisi Mevlâna Celâleddin ile Hacı Bektaşı Velî'nin sülâlelerine de **Çelebi** deniliyordu ve Fars gramerine göre **Çelebiyan** diye de cemilendiriliyor.

Bu Çelebi tâbirile yabancı Hıristiyan tacirlere söylenen **Çelebi** bir midir, ayrı mıdır? Burası incelemeğe değer bir noktadır:

Acaba bu kelime bir kısmı Türkler arasına Hıristiyanlık girdikten sonra o dinin sembolü olan **Salip**'ten yapılan **Salibi**'den geçmiştir de sonra İslâm olan Türkler bunun böyle olduğunu bilmiyerek mi kullanmışlardır?

Yine dilimizde bir **ÇELİPA** kelimesine rastlarız. **ÇALAP** ise **ALLAH** mânasında kullanılır. Hattâ Cevdet Paşa **Belâgati Osmaniye** adındaki kitabında **Lâilâheillellahı**'n harfiyen tercümesi olarak **«Yoktur tapacak; Çalaptır ancak»** vecizesini gösterir. **Çalap** kelimesi **Çelipa**'dan, o da **Salip**'ten geliyorsa o zaman bu vecizeden: **Puttan başka tapacak yoktur, ancak ona tapılır** mânası çıkar ki İslâm dini bakımından doğru sayılamaz.

Yine acaba **Çalap** esasen Türkçe Allah mânasına gelir bir kelimedir de ondan Arap veya Fars gramerlerine göre birer nisbet (ya) sı ilâve olunarak **ilâhî** yani **Allaha mensup** demek olan **Çalabî** ve bundan da tahfif ile **Çelebi** kelimeleri mi çıkarılmıştır?..

Hasılı; bu kelimenin aslını ve menşeini bulup ilim âlemine bildirmek dilcilerimize düşen bir vazifedir.

Tanzimat sıralarında bir de **Hayriye taciri** ve **Avrupa taciri** tâbirleri ortaya çıkarak memleket dahilinde ticaret yapan Müslümanlara **Hayriye taciri** ve Avrupa ile ticaret yapan gayri Müslimlere **Avrupa taciri** adı verilmişti.

Hayriye ve Avrupa tacirleri hakkında Mecellei Umuri Belediyenin birinci cildinin 680 inci sayfasında hayli izahat vardır. Lûtfen bakınız.

[4] İmparatorluk devrinde sanayileşme komedisi. Cumhuriyet gazetesi 31 Temmuz 939, numara 5466.

ziraat nazırı Kiğork Efendi ile Fransa mühendislerinden Mösyö Karınca idi. Şakirdan olarak ol vakit neferi Hıristiyan olarak yirmi nefer tefrik olunup ve Müslim, gayri müslim otuz nefer de hariçten alınmıştı. Mezkûr mektepte tedris olunan fenler ilmi hesap ve coğrafya ve usuli hendese ve hikmet ve yol ve köprücülük ve icmalen teşrihi hayvanat ve miktarı kifayede fenni baytarî ve ilmi nebatat ve terkibi arazi ve ilmi ziraat ve envaı bahçıvanlık ve şeker terkip ve istihsalı ve ipek kurtlarına ve İspanya yani Merinos koyunlarına dair çiftlikte hem nazariyatı görülüp hem de tamamen ameliyatı icra olunduğu gibi Avrupa'da istimal olunan çiftçi aletlerinin cümlesinin sureti istimali dahi talim olunurdu. Mezkûr mektep iki buçuk sene kadar devam edip sonra her ne sebebe mebni ise kapandı ve talebenin her biri bir tarafa dağıldı.» [5]

Hadika muharririnin anlıyamamış olduğu kapanması sebeplerini arşivde gördüğüm bazı vesikalar bir dereceye kadar anlatmaktadır.

Bence en büyük sebebi; talebenin okutulan derslere hazırlanmamış olması ve kitapların da bulunmayışıdır. Bununla beraber 29 S. 1267 (1850) tarihli meclisivâlâ mazbatasında şu izahat görülmektedir.

«Mektebi Ziraat şakirdanının rikâbı hümayunu hazreti mülûkâneye bittakdim meclisivâlâya ita buyurulan bir kıta arzuhalleri mealinde: Mektebi mezkûr mevkiinin vehameti havasından ve kütübi muktaziyenin ademi vücudundan naşi lâyıkiyle tahsili marifet edemedikleri ve mevsimi şita dahi hulûl etmiş olduğu beyaniyle icrayi iktizası niyaz ve istida olunmuş ve keyfiyet Nafia nezareti tarifiyle ledelmuhabere mektebi mezburun hasbelmevki uygunsuzluğu ve şitanın dühulu cihetiyle şakirdanı mumaileyhim orada barınamıyacaklarından bunların şimdilik mektebi Tıbbiyeye yerleştirilerek evvel baharda münasip mahalde bir ziraat mektebi inşasiyle teferruatı muktaziyesinin tesviyesi sureti cevaben iş'ar kılınmış ve siyakı iş'ara nazaran şakirdanı mumaileyhimin evvelemirde mektebi Tıbbiyeye nakline lüzum görünüp hususatı saire nezareti celilei maliye ve nafia ile başkaca muhabere olunmakta olduğundan berveçhi iş'ar şakirdanı mumaileyhimin şimdilik mektebi Tıbbiyeye nakil ve iskân olunmaları...»

Bununla beraber arşivde görülen 17 Z. 1267 tarihli vesikada mektebin açılması sebebiyle gayesi ve bunlar tahakkuk etmediği için lâğvı sebepleri şu cümlelerle anlatılmaktadır :

«Mektebi ziraatin terkiyle müdir ve memurin maaşı olarak verilen 20400 kuruşun tasarrufu arzedilmiş ve çıkan 13 Z. 1267 tarihli irade-

[5] Türk ziraat tarihine bir bakış. D. B. E. İst. 1938. Sayfa : 191.

de : «Mektebi mezkûrun bundan mukaddemce vâz ve tesisi taşra mahaller ahalisinden şakirdan celbiyle usuli cedidei ziraat ve harasetin anlara ve anların vasıtasiyle memleketlerinde bulunan erbabı felâhate talim ve tefhimi ve bununla menfaati umumiyenin istihsali kaziyyei hayriyesinden ibaret olduğu halde her nasılsa elhaletü hizihi mektebi mezkûrda bulunan şakirdan Dersaadet ahalisinden olarak fenni ziraati kâmilen tahsil etmiş olsalar bile eseri malûmatı müktesebelerini gösterecek mahal olmadığından bunlardan taşra ahalisi asla müstefit olamıyacakları derkâr olduğuna ve mektebi mezkûrun şu halde bekası bir gûna faideyi müntiç olamayıp beyhude masarifi mucip olmakta idüğine binaen ileride matlûp veçhile icabına bakılmak üzere şimdilik istizanı samii sadaretpenahileri üzere mektebi mezkûrun terkiyle müdir ve memurin maaşının hazinemande edilmesi münasip olacağından iktiza eden buyuruldii âlîi vekâletpenahilerinin tastiri ve mektebi mezkûr muallimi erbabı malûmattan olmasiyle fenni ziraat ve ticarete dair kütüb ve müellefatı nafia tercümesiyle meşgul olmak üzere kendusune maaşımezkûrdan münasib miktar bir şey tahsisi ve zikrolunan şakirdan mukaddema mektebi Tıbbiyeden naklolunmuş olduklarından bunların yine mahallerine iadesi ve memurini mumaileyhimin dahi birer suretle kayrılması...»

Bahriye mektebi kısmında kendisinden bahsolunan ve biraz evvel de adı geçen Mak Farlan ziraat mektebinin bir takım zengin Ermenilerin kendilerine bol maaş temini için kurulmuş bir dolap olduğunu yazar.

Mektep kapandıktan sonra bile bu Ermenilere maaş verilmek istenilmesi bu Avrupa'lının ifadesindeki doğruluğu gösterir.

İşte hangi sebeplerden dolayı olursa olsun mevsimsiz ve elemansız açılmış olan bu mektep 4 sene yaşamadan söndü gitti.

* * *

Bugün yaşıyan Ziraat mektebinin ikinci açılışında Amasyan Efendi adında yine bir Ermeninin önayak olduğunu görüyoruz.

Fransanın Girinyon Ziraat mektebinden mezun bulunan bu zat Cevdet Paşa'nın ticaret ve ziraat nazırlığı zamanında ticaret nezaretine ziraat müdürü olarak getirilmiştir ki kendisinden evvel ne böyle bir müdüriyet ne de böyle bir müdür vardı. Eski usulü ziraatin yavaş yavaş terkiyle yerine fennî, medenî bir çiftçilik öğretilmesinin temini için yalnız Avrupaya talebe gönderilmesi kâfi gelemiyeceğini gören Amasyan Efendi memleketimizde o zamana kadar görülmemiş bir müessese vücude getirilmesini düşünmüş ve düşüncesini kuvveden fiile çıkarmak için çok uğraşmıştır.

Cevdet Paşa Hicrî 1295 (1878) de nezarete tayin olunmuş ve 1296 (1879) da nezaretten ayrılmış bulunmasına göre ziraat mektebi açılması fikrinin bu senelerde ortaya çıkarıldığı anlaşılıyor. Fakat mektebin tesisine Suphi Paşa'nın nazırlığı zamanında karar verilmiştir. Suphi Paşa 21 Şevval 1301 (14 Ağustos 1884) de nazır olmasına göre mektebin açılmasının da bu tarihlere raslaması lâzım gelir. Mektep için en mühim mesele yerini intihap etmekti. Hem Hocalık edeceklerin kolayca gidip gelmeleri hem de halka iyi bir nümune çiftliği gösterilebilmesi için İncirli, Ayamama ve saire gibi İstanbul'a yakın olduktan başka toprakları da çiftçiliğe oldukça elverişli ne kadar çiftlik varsa hepsine baş vuruldu fakat hiç birisinin satın alınması kabil olmadı. Halbuki ziraat mektebi açılmasına taraftar olanlar bunu istemiyenlere nisbetle pek acınacak derecede ve az miktarda idiler. Şu halde ya bu teşebbüsten yahut arazi seçilmesi meselesinde biraz müsamahalı davranmak icab ediyordu. Bunu gören ve anlıyan Amasyan Efendi mektebin bugünkü arazisini iki bin liraya Mısır'lı Hurşit Paşa karısı Rukiye Hanımdan satın aldırdı. Ticaret nezaretine bağlı, maden meclisinde bir hazırlık komisyonu teşkil edildi ve bunun başına kaymakam Cin İzzet Bey getirildi. [6]

Amasyan Efendinin tertip etmiş olduğu plâna göre bu komisyonun nezareti altında mektep binası yapılmağa başlandı. Mektebin birinci kısmı bitince tahsisat da bittiği için bina iki sene tatil edildi. Nihayet Zihni Paşanın nazırlığı zamanında Ziraat Müdürü Nuri, Ziraat Bankası muhasebecisi Zühtü, fenni baytarı müşaviri Mehmet Ali Beylerle Ziraat Müfettişi Ağaton Efendiden mürekkep ikinci bir komisyon toplanarak binanın kalan kısımları da bu komisyonun nezareti altında tamamlattırıldı. Bu komisyonun en değerli en çalışkan âzası Mehmet Ali Bey idi ki evvelce askerî baytar mektebinde emrazı umumiye ve hıfzıssıhha muallimi iken Amasyan Efendi tarafından gösterilen lüzum üzerine fenni baytarı müşaviri sıfatiyle ticaret nezaretine alınmış, sonraları umuru baytariye müfettişliğine tayin olunmuştu..

Zihni Paşanın nazırlığı Hicrî 1304 dedir, 1307 de ayrılmıştır. Şu halde bu teşebbüsler 1886 ile 1889 aralarında olmuştur ve mektep binası da bu senelerde bitmiştir.

Mektep binası bitince ilk alınan talebe Mülkiye baytar talebesi idi. Şöyle ki: Arasıra müstevlî bir şekil alarak çok büyük zararlar yapan ve az vakit içinde binlerce çift hayvanını telef etmek suretiyle memleketin ziraî servetini kökünden sarsan hayvan hastalıkları bir aralık

[6] Bu zat sonraları Zeytinburnu'nda dumansız barut müessesesini yapan erkânıharp feriği İzzet Paşa'dır.

hükûmetin dikkat gözüne çarpmış, mesele Zihni Paşanın nazırlığı zamanında meclisi vükelâda konuşularak neticede Pastör'ün telkih usulü öğretilmek üzere mülkiye tıbbiyesi mektebinde bir mahsus sınıf açılmasına karar verilmiş, keyfiyet alâkadar dairelere bildirilmekle beraber ziraat mektebinde de bir komisyon teşkil olunmuştu. İşte bu komisyona Mehmet Ali Bey de dahildi.

1305 (1889) senesinde tıbbiye mülkiyesi içinde baytar mektebine giren 25 talebeden 19'zu iki sene sonra yani 1307 (1891) de inşaatı biten Ziraat Mektebine leylî olarak geldiler. Asıl Ziraat talebesi ise bundan bir sene sonra kabul edildi. Hattâ mektebin açılma merasimi de Ziraat talebesi alındıktan sonra yapıldı.

Mektebin o zamanki adı **Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi** idi. Mektepten birincisi 1309 (1893), ikincisi 1310 (1894) senelerinde olmak üzere iki baytar sınıfı şahadetname alarak çıktılar. Bu tarihten sonra baytar mektebi baytar sınıfları İstanbul'daki binaya naklolunarak Halkalı yalnız ziraate tahsis edildi. Halkalı'dan ilk defa olarak 1312 (1896) senesinde Ziraat mezunları çıkabilmiştir. Bu tarihten 1914 senesine kadar ziraat mektebi her sene 20'şer. 30'ar talebe yetiştirmişti. Bu talebelere ormancılık hakkında da mümkün olduğu kadar malûmat verilmiştir. Çünkü şimdi Bahçeköy'de bulunan Orman Mektebi açılıncaya kadar orman memurlarını da Ziraat Mektebi yetiştiriyordu. Açıldığı tarihtenberi bu mektebe idadî tahsilini bitirmiş bir halde gelen talebeye ziraate gerek doğrudan doğruya gerek dolayısiyle taalluku olan muhtelif fenler dört sene içinde nazarî ve amelî bir şekilde öğretiliyordu. 1908 inkılâbından sonra Avrupaya emrazı nebatiye, kimya ve haşarat fenlerindeki bilgilerini arttırmak için talebe gönderilerek bunlar tahsillerini bitirip gelince mektepte kendilerine birer ders verilmiş, birer darülmesai göstermiştir. Umumî harp içinde mektep kapanmağa mecbur oldu. Fakat yine o sırada yiyeceğini memleket dahilinde tedarik mecburiyetinde kalan hükûmet biraz sonra mektebi açtırarak tedrisata başlandığı gibi yeni ziraat aletlerinin memleketimizde kullanılması ve çoğalması için bir de **Çiftlik Makinisti** şubesi açıldı.

Mütareke esnasında mektebin yine kapandığını görüyoruz. Fakat hükûmet merkezi Ankara'ya nakledildikten sonra 1930 senesi birinci teşrininde **İstanbul Ziraat Mektebi** adı ile yeniden açıldı, o sene 30 talebe ve ertesi sene 32 talebe alınarak tedrisata başlandı.

Ankara'da yüksek tahsil gösteren **Ziraat Enstitüsü** ve **Yüksek Ziraat Mektebi** yapıldıktan sonra Halkalı Ziraat Mektebi evvelce de diğer bazı vilâyetlerde olduğu gibi alelâde bir Ziraat Mektebi haline indirildi.

4. DÂR—ÜL MUALLİMİN

1264 (1847)

Darülmuallimin'in açılışını gösteren asıl vesikaya arşivde rastlıyamadım. Bu mektebin ilk müdürü olan Ahmet Cevdet Paşa **maruzat**'ta «Kemal Efendi nümune olarak bir mektebi rüşdiye küşad eylemiş olduğundan teksir olunacak Mekâtibi Rüşdiyeye Hoca yetiştirmek üzere bir Darulmuallimin inşa olundu.» der. Bunu 23 Rebiülevvel 1264 (1847) tarihli ve 372 sayılı Takvimi Vakayi şu suretle teyit eder :

«... Bitevfikihitaâlâ neşir ve tervici ulûm kaziyyei matlûbesinin emri teshili anbean meclisi mezkûrda (meclisi maarifi umumiye) müzakere olunmakta ve bunun semeresi olarak mekâtib nizamatı... yoluna girmekte idüğinden çünkü mekâtipte etfale talim ve tedris ettirilecek ulûmi âliye ve fünuni muktaziyenin sühûleti talim ve tefhimi bulunmadığı halde yine emri tahsilde müşkülâttan vareste olunamıyacağı cihetle zikrolunan tedris ve tefhim tarikinin nemti sehl ve asanisi taallüm olunmak ve ileride mekâtip için Hoca lâzım geldikçe oradan alınmak üzere bir **Darulmuallimin** tesis ve inşasına iradei seniyei cenabı şehinşahî taallûk ve şerefsudur buyurulmuştu. Mucibince mezkûr Darulmualliminin münasebeti mevkiiyesi cihetiyle Fatih civarında tarhı esas ve ibnasına iptidarbirle... Bu kerre bilcümle müteferriatiyle residei hayyizi hitam olmuş olduğuna ve Hocaları ile talebesi dahi tahrir ve ikmal kılınmış idüğine ve bu bapta vukua gelen hüsni muvaffakiyeti seniyyei mülûkâne dahi herhalde zuhuri teyidat ve fuyuzafı ilâhiyeye beraati istihlâl bulunduğuna binaen Darulmuallimini mezkûrun şanı maali nişanı hazreti mülûkâneye muvafık surette feth ve küşadı zımnında... Zikrolunan meclisi maarifi umumiyenin bilcümle âzayi kiramı işbu şehri rabiülaharın onuncu Perşembe günü oraya bilazime Hocaları ve talebesi mevcut oldukları halde fetih ve küşad ve Darulmuallimini mezkûrun sebebi tesis ve inşasına ve fevaid ve hüsniyyatına dair Arabî Hocası faziletlû Yahya Efendi tarafından bazı kelimatı münasebe irad olunduktan sonra usulî müdareseye halkabendi iptidar.»

Rüşdiyelere Hoca yetiştirecek olan bu mektebin ilk programını da göremedim. Fakat bunun ne olacağını - benzerlerine bakarak - tah-

min etmek güç bir şey değildir. Türkçe, Arapça, Farsça, Hesap, Yazı, Coğrafya..... gibi şeylerin pek muhtasarca okutulmak istenildiğinde şüphe yoktur. Çünkü bundan fazlasını anlıyacak talebe bulunamazdı. Esasen bu mektebe rağbet ve devam eden de yalnız medrese talebesi idi.

Bu sırada Darulmuallimin'den beklenen hizmeti okunan dersleri ve okuyanlarda aranan meziyeti talebeye verilen şahadetnamelerdeki şu:

«Darulmuallimin talebesinden Vizeli Selim Efendi Arabî ve fariside usuli ifade ve istifadeyi tahsil ve riyaziyattan dahi tahsis olunmuş olan miktarı tekmil etmiş olduğunu musaddik işbu şahadetname...» fıkraları gösterdiği gibi şahadetnamenin altına yazılmış bulunan :

«Efendii mumaileyhin malûmatı müktesibesi derecei matlûbeye reside olmuş olduğu ledelimtihan sabit olarak emsali beyninde intihap olunduğunu müş'ir şahadetnamesi meclisi maarifi umumiyece de tasdik olunmuştur.» yazısı da Maarif Nezaretinin telâkki ve kanaatini bildirmektedir. Bu vesikalarda Türkçeden hiç bahis yok. Arabî ve biraz da Riyaziyat (hesap) bir muallim için kâfi...

Darulmuallimin talebesi; sabahları Cami dersine devam etmekle beraber buraya da gelirler, dersleri takip ederlerdi. Ve muallimliğe teşvik ve tergip için kendilerine bir miktar aylık da verilirdi.

Bununla beraber Darulmuallimin medreseden çok farklı bir müessese değildi. Yine tedrisatta; Arapçanın öğretilmesi esası teşkil ediyordu. Bu kitabın birinci cildinde medreseler bahsinde uzun uzadıya izah edildiği gibi medreselerde Arapça okunur ve Arapçadan Türkçeye biraz tercüme yapmak öğrenilebilirse de Arapça konuşmak ve Türkçeden Arapçaya tercüme yapabilmek - tedris usulü icabı olarak - öğretilemezdi. İşte Darulmuallimin'de bu noksanın olsun tamamlanması maksadiyle ve bilhassa Arapça konuşulan yerlerde muallimlik edecek talebeyi Arapça konuşturabilmek için bazı tedbirler alınmıştır. Maarif nazırlığının 15 Haziran 1284 tarihli tezkeresi bunu gösterir :

«Darulmuallimin'de bulunan talebe cevamii şerife usulü üzere lisanı Arabinin kavaidi sarfiyye ve nahviyyesini tahsil etmiş ve mantık ve meanî ve saire kütübi mutebereyi okumuş takımdan iseler de ötedenberi buraca kaide ittihaz olunmamış olması cihetiyle lisanı mezkûru tekellüme heves etmediklerinden Suriye ve Trablisigarp vilâyetleri ve sair Arabî tekellüm olunan mahaller rüşdiye mekteplerine buradan muallimi evvel tayin ve irsalinde zahmet çekilmekte olduğundan müsteiddini talebei ulûmdan şimdilik tecrübe kabilinden olmak üzere on neferinin bilintihap Halep veyahut Şam tarafına izamı ve oralarda eh-

li lisan ile ihtilât ettirilerek Arapça tekellüme alıştırılmaları hususu 18 Safer 1285 tarihli arizai kemteranemde istizan kılınmıştı. Bu kerre mektebi mülkiye talebesinden Bağdat müftüsü müteveffa Alusîzade Hâmit Efendi mezkûr Darulmualliminin talebesini Arapça tekellüme alıştırmağı ve talebei merkûme zaten kavaidi sarfiyeî lisana âşina olarak ifadei meramda meşhud olan aczi halleri ise mücerred pratikaları mevcut olmadığından neşet etmesiyle bir iki sene zarfında lisanı mezkûru gereği gibi tekellüm ettirmeği ifade ve dermeyan eylemiş olmağla zikrolunan arizai kemteranemde beyan olunan suret hakkında müsaadei aliyei cenabı dâverileri bîdiriğ buyurulmakla beraber bu suretin dahi lieclittecrübe icrası ve mumaileyh burada mektebi mülkiyede bulunduğundan günde birkaç saat vaktini talebei merkumeye usuli tekellümü talim ve tefhime hasredeceğinden kendusune şu hizmeti mukabilinde muvakkaten şehriye beş yüz kuruş maaş tahsis ve itası muvafık...»

Bunun üzerine Şûrayi Devletten yazılan 4 Temmuz 1284 tarihli mazbatada :

«... Ahalisi Arapça söyliyen mahaller mekâtibi rüşdiyesi muallimlerinin Arabî takrire iktidarları olmadıkça etfali Arabın istifade edemiyecekleri müsellem olmasiyle bu bapta görülen ihtiyaca medari ifa olmak üzere Suriye ahalisinden oldukça Türkçe öğrenmiş ve lisanın sarf ve nahvini görmüş adamlardan on kişi celbiyle Darulmualliminde tedris edilmesi hakkında mukaddemce mazbata tanzim ve takdim kılınmış olduğundan artık buradan talebe irsaline hacet kalmamış olup Darulmualliminde Arabinin usuli tekellümünü talim için muallim tayini bahsine gelince: Bu suret dahi Darulmualliminden çıkacak talebenin umumen lisanı Arabinin nazariyat ve ameliyatına vukufi tam kesbetmeleri gibi bir faidei azimeyi mütezammın olduğuna ve mumaileyh Hâmit Efendi ise bu işe tamam ehil bulunduğuna binaen intişari maarif hususunda gösterilen measiri celileye bir ilâvei cemile olmak üzere berveçhi istizan Darulmualliminde Arabî tekellümünü teshile mahsus ve muvakkat bir ders açılarak muallimliğine mumaileyhin ol miktar maaşla tayini...»

* * *

Maarif Nezareti tezkeresindeki «Darulmualliminde bulunan talebe cevamii şerife üzere lisanı Arabinin kavaidi sarfiyye ve nahviyyesini tahsil etmiş ve mantık ve meanî ve sair kütübi mutebereyi okumuş» fıkrası tedris usulü bakımından üzerinde biraz durulacak mahiyeti haizdir.

Bu kitabın 463. üncü sayfasında bahsi geçtiği üzere 17 senede an-

cak harfleri söken ve ibare okuyabilen Mustafa'nın çok haklı olarak dediği gibi Darulmualliminde **alât dersleri** denilen sarf ve nahiv ile mantık ve meanî yerine elifbanın okutulması tarzı ve Türkçenin öğretilmesi usulü ve biraz daha ileri gidilerek o zamanlar **usuli tedris** denilen **pedagoji** mukaddimatı ile **fenni terbiye**'nin gösterilmesi lâzım gelirken ilk darulmualliminde bunların birisine rast gelmiyoruz.

Muallim M. Cevdet der ki :

Darulmuallimini Rüşdiye; ilk defa 1295 de usuli tedris konuluyor ki bu ders; meclisi maarifte âza, mülkiyede etnoğrafya muallimi ve 1299 da mekâtibi âliye müdürü olan Aristokli Efendinin üzerindedir. Şaşılacak şeydir ki ne idadi, ne de iptidaî kısımlarında bu da yoktur. [1]

Darulmuallimin; medreselerden başka türlü bir tedris usulü takip etmek, tedris sahasında Türkçeye daha fazla bir yer ayırmak, aynı zamanında Arapça ve Farsçadan ziyade hayata lâzım olacak amelî bilgileri öğretecek muallimleri yetiştirmek maksatlariyle kurulmuş bir müessese iken yahut öyle olması icap ederken işte onun buna aykırı halini ve tedris usulünü şu izahat pekâlâ gösterir.

Maarif nazırı Kemal Efendinin Arapça ile Farsçayı kısa keserek Türkçeye ve hayatta lâzım olacak başka ilimlere vakit ve emek sarfedilmesi için girişmiş olduğu mücadeleyi de bundan önce rüşdiyeler bahsinde görmüştük.

Hükûmet sonraları da bununla meşgul olmuş olacak ki Tuna valisi Mithat Paşaya bir tahrirat göndererek onun da mütaleasını almak istemiştir.

Mithat Paşa; Rumeli'de köylere varıncaya kadar **ilk mektepler** açmış, **ıslahhane** adı altında **amelî san'at mektepleri** kurmuş ve bunlar hükûmetçe memleketin diğer vilâyetleri için de örnek ittihaz edilmiş olduğu için bu değerli idareci ve teşkilâtçı vezirin rüşdiyelerin ve dolayısiyle oralarda Hoca yetiştirecek olan Darulmualliminin ıslahı hakkındaki fikri herhalde hususî bir kıymeti haiz olmak lâzım gelir.

Okunduğu zaman anlaşılacağı gibi gerek nezaretin, gerek Mithat Paşanın rüşdiyelerde okunmasına lüzum gösterdikleri ilimler; rüşdiyeden ziyade ondan üstün olarak açılması lâzım gelen idadilere ait dersler olmakla ve nitekim bu cihet 1290 da idadiler açıldığı sırada nazarı dikkate alınmakla beraber Mithat Paşa bu yazısında tedris usullerine ve nazariyattan ziyade hayat sahasındaki tatbikat ve ameliyata

[1] Tedrisat mecmuası. Sayı: 32.

kıymet verdiğinden mütaleasını bilhassa bu bakımdan bu eserde ve Darulmuallimin kısmında bulundurmak istedim :

Mithat Paşa diyor ki :

«12 rakamlı ve 10 Teşrinievvel 83 tarihli olarak enmileziybi ibcal olan tahriratı aliyyei cenabı nezaretpenahilerinde mekâtibi rüşdiyeden tekmili müddeti tahsiliye ile çıkmış ve hariçten dahi rüşdiyeden çıkanlar derecede ehemmiyetli bulunmuş olanlardan münasib miktar talebe intihabiyle melfuf pusulada muharrer derslerin talim ve tedrisi hakkında olan mütaleai âcizanem istifar buyurulmuş ve işbu suali alii maarifperverileri mekteplerin usul ve kaidei tahsiliyesi hakkında dahi bazı malûmatı nakısai âcizanemin arz ve iş'arına müsait bir vesile addolunmuş olduğundan izahatına iptidar olunur. Şöyle ki :

Mekâtibi rüşdiye mahallât mekteplerinden mukaddema ulûmi mezhebiyesini tahsil eden etfalin iktisabı fünun ve edebiyat ve ikmali maarif ve malûmat etmeleri için vaz ve te'sis olunmuş pek güzel ve âlâ bir tertip olup müşahede olunan fevaid ve muhassenat dahi bir suretle inkâr olunamaz. Lâkin şu faide ve menfaat mekâtibi rüşdiyenin vazından maksadı aslı olan fezail ve edebiyattır. Yoksa etfalin bu vesile ile bir müddetçik hüsni zabıta ve idare tahtında bulunmalarından tabiî hasıl olan tertip ile bir de mümkün mertebe yazıya alışmış olmalarından ibaret midir ve bu da o kadar tekellüfe göre neticei kâfiye midir? İşte iptida burası cayi münazaradır.

Malûmuâlîi kerimaneleri buyurulduğu veçhiyle mekâtibi rüşdiyede okunan derslerin en başlusu sarf ve nahiv ile mantık ve hesaba mütealliik bazı cüz'iyyattan ibaret olmağla bir talip ne kadar zeki ve müsteit olsa bile emsileden başlayup kâfiyeyi ikmal edinceye kadar üç dört sene zamanını buna hasr ve sarfeder. Vâkıa bu iki fennin kavait ve mesailine nihayet olmadığından kâffei usul ve furuunu bilmek bilmemekten daha âlâdır. Ve bunlar ilerude ulûmi âliye okuyacak talibe lâzım idüğinde şüphe yoğise de mekâtibi rüşdiye tariki âliye mahreç olan medaris nev'inden olmayup mahallât mekteplerinde Kur'an okumak ve sülüs yazu yazmak gibi mukaddematı öğrenmiş olan ve tahsilâtı vâkıası kendu terbiye ve idarei maişetlerine kâfi olmıyan etfalin ya devlet işlerinde istihdamlarına veyahut salik olacakları tariki ticaret ve san'atlarına lâzım olacak derecede iktisabı fünun etmeleri yani hidematı devlette ve hizmeti kitabette bulunacak olanların coğrafya ve tarih ve hesap ve imlâ öğrenmek ve ticaret ve san'ata sülûk edeceklerin dahi usuli hesab; defter ve kaidei ticaret gibi şeyleri bilmeleri maksadına mebni olduğu halde bir talib üç dört ve beş sene müddet devamdan bunların hiçbirini tahsil etmiyerek yalnız ulûmi âliyeye lâzım olan

mukaddemat ile meşgul olmasiyle bunlar okudukları derslerin semeresini kendi silk ve tariklerinde bulamadıklarından tabiî ve zarurî bir haliyeis ve fütur içinde bulunurlar ve illeti gaiyesini bilmiyen bir fiilin tahsili mukaddematında tabiatı beşeriyenin sâyi ne dereceye kadar olabilur ise işte o dereceye kadar çalışıyorlar. İçlerinden bazı zeki ve müsteitleri dördüncü veya beşinci sene nihayetinde tekmili meratip ederek bilimtihan şahadetname aldıktan sonra ya bir memuriyete veya bir san'at ve ticarete sülûk ettikte yazu ve hesap ve imlâ ve defter ve usuli ticaret ve kanuna her ne lâzım ise yeniden başlayup mektepteki tahsilâtından yalnız ibare okumak ve elfaz ve kelimatın fiil ve harf ve ismini tefrik edebilmek derecesindeki malûmata yardım eder ise de mekâtibi rüşdiyede beş sene müddetle emek verdiği derslerin mesaili asliyesinden meselâ semaî ve kıyasî mu'reb, mebni, mevzu ve mahmul gibi şeylerin ilk seneler yalnız zihinlerinde eşkâli kalup birkaç sene sonra anlar da mahiv ve zail olur. İşbu dersler ulûmi âliyeyi tahsile alât olduğundan medreselerde okuyan ve ulûmi âliye tahsiline çalışan talebeye göre bunları öğrenmek ve bir taraftan ibareyi istihraç için müakkedat ve müşkülâtiyle uğraşmak yolunda ise istedikleri neticeye vüsülün yolu o tarik olmayup olsa bile meselâ timurcilik san'atını öğrenmek için bir adama kuyumculuk san'atına lâzım olan mukaddemat tahsil ettirildikten sonra timurcilik san'atını daha kolay icra edeceği varid olsa bile işine yaramıyacak bir iş için zamanının birçok müddet beyhude ve faidesiz istimal olunmuş olmasından ve bu hal ile beraber ekser veya bir âdî timur için yeniden bir meleke ve mümarese daha tahsiline mecbur bulunmasından dolayı fînefsilemir farkı azimi nezdi âlilerinde tarif ve teşrihten müstağnidir. İşte halkça ve her tarafça mekâtibi rüşdiyenin vücut ve lüzumuna rağbet var ise de bu da mekâtibi sairenin fikdanı cihetiyle memleketlerde bazı zîkudret ve erbabı hamiyyet takımının evlâdı boş gezmemek ve mümkün mertebe yazu ve okumak öğrenmek için hahiş ve gayretleri eseri olup yoksa tahsilde bulunan talebenin ekseri bizzat gidilup müşahede olunan halleri iktizasınca yaptıkları ilâllerin ve ezberledikleri îrabların kendulerinden evvel şahadetname ile çıkanlarda eseri bile kalmadığını gördüklerinden içlerinden bazısı şahadetnameden sonra kur'adan kurtulmak için medreseye çıkıp ilerusunu orada okumak ümidiyle çalışmamış olsa ekseri ve belki cümlesi isteksiz ve hahişsiz bir halde devam ettiği görülür. Ve bu sebepten ve eseri göründüğündendir ki mekâtibi rüşdiyede bulunan şakirdanın çoğu sarf ve nahiv derslerinden ziyade hesaba ve rik'a yazusuna ve Farisiye çalışmağı tahsilâtı saireye takdim eyler. Binaen alâzalik tahriratı aliyyelerinde melfuf pusulada beyan buyurulduğu veçhile mekâtibi mezkûre şakirdanına Cebir, Hendese, Kimya, Ziraat, Ticaret fenleri ve Tarih ve Coğrafya dersleri ve Usuli

Defterî ve İnşayi Türkî talim ve tedris olunmak ve Fransızca ve Almanca okutturulmak hususuna dair olan mülâhazai devletleri pekmusip ve beca olup fakat bu dersler mekâtibi rüşdiye için muayyen olan dört beş sene müddet tahsilden sonraya bırağılacak olur ise yukaruda arz ve tafsil olunan mehazir kemakân baki olmağla beraber bunların tahsilâtı dahi bir o kadar zamana muhtaç olmak ve bu cihetle bir çocuk yedi sekiz sene mektepte kalması lâzım gelup bu ise gerek kendulerinin ve gerek ekserisinin ianesine muhtaç olan peder ve maderlerin inşine uyamıyacağına şakirdanın tahsilâtından muntazır olan illeti gaiyeye göre anlarca sarf ve nahvin kavaidinden lâzım olan şeyler ef'al ve esmaii hurufun tefrik ve tarifi ve terkibinde bazı kavaidi âdiyeden ibaret olup inşallahütaâlâ bunlar içun bir telifi müfid ve nafi tesis olununcaya kadar şimdilik yalnız bina ve maksut ve avamil ve izhara hasr ile anların dahi yalnız ihtisarı ihtiyar olunur ise o da behemehal bir sene içinde ikmal olunacağından başka o sırada hesap ve edebiyat ve tarihe müteallik bazı şeyler okunmasına dahi hiç mâni olmıyacağına mebni mülâhazai kasırai âcizname kalur ise taşrada mekâtibi rüşdiyenin usul ve kavaidi tahsiliyesi o yolda yeniden tertip olunarak ilk senesinde Sarf ve Nahiv ile Türkçe bazı cüz'iyyat okunmak ve sülüs ve rik'a yazularına birlikte çalışmak ve ikinci senesinde yine Türkçe, Hesap ve Hendese ve Coğrafya ve Ticaret ve Fıkıh ve Akaide müteallik bazı resaili muhtasara talim edilmek ve dördüncü ve beşinci senelerinde Türkçe inşa ve imlâ ve Usuli Defteri ile beraber Fransızca lisan talim olunup kesbi iktidar eden müsteitlerine o lisanda fenni ziraat ve ticaret ve idarei umuri mülkiyeye müteallik bazı dersler gösterilmek münasip olur ve bu halde şu fenleri okutmak için bir Türkçe ve Fransızca muallim dahi tayini lâzım gelur. Alman lisanının bu havalice Fransızca'dan ziyade münasebeti olmak tabiî görünür ise de nezdiâlilerinde malûmdur ki Fransızca lisanı her tarafça lisanı umumî hükmünde olup her mevki ve ticarette o lisan kullanıldığından ve her ilim ve fen üzerine müellifatı adidesi bulunduğundan münhasıran bunun terçih ve ihtiyarî icap eder ve şu mütaleat üzerine her ne veçhile rey ve karar buyurulur ise fiiliyatına ve devamı icraatına hasbessadake bezli mesai ve gayret kılınır olbapta...» [2]

İdadiler açılacağı zaman Cevdet Paşa'nın riyasetinde toplanan komisyonun yazmış ve bu kitabın idadiler kısmına konulmuş olan mazbatanın da şu sırada okunması lâzım gelir.

* * *

Sıbyan Mektepleri ile bu sırada Maarif Nezareti meşgul olmadığı

[2] Vesaiki tarihiye ve siyasiye. Hayreddin Nedim. Cüz 4. Sayfa: 75. Ahmet İhsan Matbaası 1326.

için oralara Hoca yetiştirilmesi de düşünülmüyordu. Fakat 1279 (1862) den itibaren **İptidaî Mektepleri** adiyle bunlarla da iştigale başlanınca muallim yetiştirmek için bir **Dârülmuallimini Sıbyan** açıldı.

8 Rebiülevvel 1285 — 10 Haziran 1284 (1867) de maarif nazırı Saffet Paşa tarafından yazılmış olan tezkere bu meseleyi etraflıca nurlandırmaktadır.

«Malûmiâlîi cenabı vekâletpenahileri buyurulduğu veçhile Dersaadet ve taşra mekâtibi sıbyaniyesinde bulunan etfale elifbadan bed ile eczayi şerife ve badehu Kur'anı Kerim ve tecvit ve ilmihal okutturulmakta olduğundan bazıları dahi peder ve akrabaları kâr ve san'atlarına sülûk etmekte olduklarından mekâtibi rüşdiyeye girenler az çok lüzumu olan şeylere kesbi vukuf ve malûmat ederek mekâtibi mezkûreden çıktıktan sonra dahi tevsii dairei malûmat edebilmekte iseler de mekâtibi sıbyaniyeden çıkıp kâr ve san'ate sülûk edenlerce harekesiz yazı okumağa liyakat olmayıp rakam dahi bilmediklerinden bundan böyle mekâtibi sıbyaniyede bulunan etfale bir taraftan talimi Kur'an olunmakla beraber ahlâk risalesi ve mukaddimei coğrafya ve ilmi hesaptan âmeli erbaa tedris edilmek üzere Dersaadet ve bilâdı selâsede kâin mekâtibi sıbyaniyenin ıslahı ve Hocaların tavzifi hakkında bazı nizamat kaleme alınarak icrayi icabatına mukaddemce iradei seniyyei cenabı Padişahî müteallik ve şerefsudur buyurulmuş olmasiyle mekâtibi sıbyaniye muallimlerinden mezkûr dersleri okutmağa liyakati olmıyanların yerlerine diğer münasipleri intihap ve tayin kılınmak üzere zikrolunan muallimin takım meclisi maarife celp ile imtihanları icra olunmakta ise de bunların tasavvur olunan surette talim ve terbiyei etfale muktedir olmadıkları ve yerlerine konulmak üzere evsafı matlûbeyi cami diğer muallimler tedariki dahi müşkül olacağı anlaşılmakta olup halbuki etfali müslimin en ziyade vakitlerini mekâtibi sıbyaniyede geçirip mekâtibi rüşdiyenin müddeti tedrisiyesi ise dört seneden ibaret olduğundan bu müddet tahsili lâzım gelen ulûm ve fünuna kâfi olamamakta olmasiyle mekâtibi sıbyaniyeden çıkacak şakirdan mekâtibi rüşdiyede okuyacakları mukaddematı ulûmi orada bulundukları müddette tahsil eyledikleri halde mekâtibi rüşdiyede elhaletü hazihi tedris olunmakta olan ulûm ve fünun bir derece daha tevsi olunabileceğinden ve bu dahi pek çok fevaidi müstelzim olacağından bu cihetle mekâtibi sıbyaniyenin ıslahı ahvali vecibeden olduğuna ve bu dahi mekâtibi mezkûrede zikrolunan ulûmi talim ve tefhime muktedir muallimler yetiştirilmesine mevkuf bulunduğuna binaen sayei şevketvâyei şahânede her tarafça icra olunmakta olan ıslahat cümlesinden olmak üzere **Darulmuallimin** namiyle mevcut olan mektepte mekâtibi rüşdiye için Hocalar yetiştirilmekte olduğu gibi gerek Der-

saadet ve gerek taşralarda merkezi vilâyet ve sancaklar ve kasabalarda kâin mekâtibi sıbyaniye için dahi muallimler yetiştirilmek üzere **Sıbyan mekâtibi Dârülmuallimini** namiyle cevami derslerine devam etmekte olan talebenin kâfiyeye kadar ders görmüş sınıfından intihap kılındığı halde bunların mekâtibi sıbyaniyede talim ve tedris olunacak şeyleri iki sene zarfında maa ziyadetin tahsil edecekleri derkâr olmasiyle ol halde bunların mekâtibi sıbyaniye muallimini mevcudesinden berminvali muharrer meclisi maarifte imtihanları icra olunanlar içinde ehliyetsizlikleri mütebeyyin olanların yerlerine tayinleri mümkün olacağından ve matbaai atikai metrûke kârgir bir bina olup sıva ve badana ve sair bazı tamiratı cüz'iyyesi için 5, 6 bin kuruş miktarı akçe sarfolunduğu halde güzel bir mektep şekline gireceğinden mahalli mezkûrun buna tahsisi ve işbu mektebe alınacak talebeye coğrafya ve ilmi hesap dersleri vermek ve sair bazı Türkçe kitaplar okutmak üzere iki nefer muallim ve bir müdür ile bir mubassır tayini ve Darulmuallimin talebesine verilmekte olduğu misillû bunlara dahi şehriye otuzar kuruş maaş itası ve bunların topu ayda beş bin kuruşu tecavüz etmiyeceğinden sadakai serimeali efseri hazreti şahinşahî olmak üzere (!) bu masrafın dahi maarif tahsisatından tesviyesi suretleri münasip gibi tasavvur olunmakla sureti muharrere nezdi...»

Darulmuallimini sıbyan müdürlüğüne Mehmet Cevdet adında yeni usulde tedrise muktedir birisi tayin olunmuş, bu epeyce de muvaffakiyet göstermiş olacak ki eski usul muakkiplerinin hased ve garazını üzerine çekmiş ve bunların neticesi olarak Mehmet Cevdeti bu işin başından uzaklaştırmak maksadiyle Darulmuallimini sıbyan lâğvedilmiştir.

Mehmet Cevdet; bu vaziyeti, Sadarete takdim etmiş olduğu bir arizada şu tarzda anlatır:

«Dâileri an asıl mektebi Harbiye ve Tıbbiye'de tahsil etmiş ve muahharen Avrupa'ya dahi gitmiş olarak 52 tarihindenberi yani 37 sene hidematı seniyyei devleti aliyede istihdam olunmakta ve alelhusus 17 senedenberu dahi maarifi umuriyede mingayri haddin fedakârane ve cansiparane her bir hizmette kullanılıp bir taraftan dahi cüz'î ve küllî ihtiraat ile uğraşmakta iken din ve devlet ve mülk ve millete bir eseri hayır ve bir sebebi serveti alelfevr bırakmak niyyeti hayriyesiyle teshili tahsil için bezli vücut ve sarfı nakdinei mevcut ile bir takrip bir usuli cedide ihtira ederek neticei hasene ve semerei müstahsenei meşhudi basırei ehli insaf olarak evvelâ Cemiyeti Tedrisiyei İslâmiyenin ve sonra Darüşşafaka ve daha sonra babı valayi Seraskerî nezdinde vâkı eski Takvimhanenin bu usulün tamimi için **Darulmual-**

limini Sıbyan namiyle fetih ve küşadına sebep olmuş olup maiyeti dâiyanemde imlâ ve inşa için bin kuruş maaşla bir muallimi evvel ve riyaziye (hesap) için dahi yedi yüz kuruş maaşla bir muallimi sani olarak dâileri ise üç bin kuruş maaş ile yalnız ihtira etmiş olduğum usuli cedideyi etrafı memalike gönderilecek kimselere ve Dersaadet ve bilâdı selâse sıbyan Hocalarına tedris ve talim etmekte ve mektebi mezkûrun umur ve hususunu tanzime tayin buyurulup birkaç mah miktarı talim ve tedristen sonra talebeyi bazı erbabı garaz tahrik ve iğfal ederek nihayet mektebin hemen lâğvolunma derecesine gelmesine sebep olup **halbuki mektebi mezkûrda üç mah müddet tahsil etmiş olan talebe Darulmuallimini rüşdiyede üç sene tahsilde bulunan talebeye ledelimtihan müsabaka ederek birer, birer rüşdiye mekteplerine muallim tayin olunmuştur** ve müahharen taşralardan peyderpey usuli dâiyanemi bilur Hoca talep olunmakta iken hiçbiri isfa olunmıyarak mektebin külliyyen lâğvolunduğu...»

Bu arzuhal üzerine Sadaret makamından yazılan buyurulduda :

«Sahibi tezkere ehliyeti sahiha ve mücerrebe ashabından olup şayanı istihdam olmakla...» kaydiyle maarife havale olunmuş ve bunun üzerine Mehmet Cevdet Efendiye 2500 kuruş maaş tahsisiyle «Darulmuallimini Sıbyan denilen mektep; evlâdı tebaat devleti aliyye için kemalâtı beşeriyeye mekseb olduğu halde şu suretle ilgası ahdi... de husul ve terakkîi maarif ve ulûm kaziyyei mültezemesine muvafık olamıyacağından bahisle tekrar açılması 19 Recep 1289 tarihli tezkerei samiye ile arzedilerek o suretle iradesi çıkmıştır.»

Mehmet Cevdet Efendinin bahsettiği ihtira: Elifbayı okutmak için bulduğu usuldür. **Cevdet Efendi Elifbası** bu usulü gösterir.

* * *

1272 (1855) Islahat Fermanı hükûmet mekteplerinin kapılarını ardına kadar gayri müslim tebaaya da açmış ve 1286 (1870) tarihli maarif nizamnameside bütün tebaaya müsavi ve farksız bir tahsil verebilmek için bir takım ahkâm koymuş olduğu gibi bu işlere bakmak üzere maarif nezaretinde aralarında gayri müslim âza da bulunan bir de **Muhtelit Meclisi Maarif** teşkiline lüzum göstermişti.

İşte bu maksadı temin için Darulmuallimin ve Darulmuallimatta gayri müslim mekteplerine de kendi dilleriyle tedrisatta bulunacak muallim yetiştirilmesi esasları düşünülmüş ve bu cihet mekteplerin nizamnamelerine de konulmuş ise de evvelâ malî imkân olmayışı, saniyen gayri müslimlerin buna yanaşmaması yüzünden bu düşünceden vazgeçilmiştir.

Bundan bahseden Maarif Nezaretinin bir tezkeresinde deniliyor ki:

«Darulmuallîminin maarif nizamnamesi ahkâmına tevfikan tanzimine iptidar olunup eğerçi bunun muhtelit ve müteaddit şubelere taksimi nizamî iktizasından ise de şimdiki halde idadiye ve sultaniye şubelerine elverişli talebe bulunamıyacağı misillû ahalii gayri müslimeden şakirt alındığı takdirde derslerin elsinei muhtelife üzere tedrisi icap ederek bu ise müşkülât ve ziyadei masarifatı dâî olacağından bu iki noksanın atide ikmali çaresine bakılmak üzere 100 nefer İslâm şakirdinden ibaret olarak şimdilik rüşdiye şubesinin teşkil ve küşadiyle iktifa olunması 7 R. 1287 de arzedilerek olveçhile iradesi çıkmıştır.»

Maarif Nizamnamesi her mektebin vaziyetini tesbit ettiği gibi Darulmuallimin için de **idadi**, **rüşdî** ve **sıbyan** şubelerini ihtiva edeceğini ve idadi kısmının **edebiyat** ve **fünun** şubelerine ayrılacağını gösterirse de bu şubeler hemen açılamamış, hele edebiyat ve fünun taksimatı hakkiyle yapılamamıştır.

Nizamname Darulmuallimin programını kaydederse de aynen tatbik edilememiştir. İlk tatbik olunan program şudur :

İDADÎ ŞUBELERİ PROGRAMI

Birinci sene: Hesap, Coğrafyayi Umumî, Kitabet, Muhtasar Tarihi Umumî, Kavaidi Osmaniye, Farisi.

İkinci sene: Cebir, Hendese, Coğrafyayi Osmanî, Resim, Fransızca.

Üçüncü sene : Müsellesat, Hendeseî Mücesseme, Resim, Fransızca.

Dördüncü sene: Mevalidi Selâse, Hendesei Resmiyye, Kozmoğrafya, Menazır ve Gölge, Resim, Fransızca, Hikmet, Kimya.

Beşinci sene: Mevalidi Selâse, Tarama ve Cerri Eskal, Menazır ve Gölge, Resim, Fransızca, Kimya.

RÜŞDİYE ŞUBELERİ PROGRAMI

Birinci sene: Arabî, Farisî, Coğrafya, Tarih, Eşya, Rik'a, Hesap, Resim.

İkinci sene: Hikmet, Kimya, Arabî, Farisî, Tarih, Eşya, Rik'a, Resim, Cebir.

Üçüncü sene: Hikmet, Kimya, Arabî, Farisî, Coğrafya, Tarih, Eşya, Rik'a, Resim, Cebir, Hendese, Usulü Defterî.

İstanbul'da nümune olarak ilk idadi açıldığı sırada o mektepte muallimlik isteyenler için **Darulmuallimin İdadi** şubesinin açılmasına da lüzum görülerek bu kitabın 506 ıncı sayfasında tafsilâtı geçtiği üzere ancak 1290 (1872) de buna muvaffakiyet husule gelmiş ve 1294 (1877) de maarif nizamnamesinde olmadığı halde bir de **Âliye Şubesi** açılmıştır.

Muallim M. Cevdet der ki: Bu devir; Darulmuallimin tarihinde bir kemal devridir. Parlak ve tekmil aksamiyle yaşıyan bu devrei talim ve terbiye üç sene sürmüş, 1297 de Kâmil Paşa nezarete geçince Kısmı İdadî = Âlî ilga edilmiş ve ancak 1301 de Münif Paşa'nın son defaki nezaretinde yine açılmış ve artık devam etmiştir.

Âliye sınıfları hakkında esaslı malûmatımız yok. Yalnız bu devrin mezunlarından profesör İzmir'li İsmail Hakkı ile muallim Kilisli Rifat'ın bazı hatıraları kayıt ve zaptedilmiştir.

Profesör İsmail Hakkı der ki:

«Âliye kısmı — Fiilî olarak 1308 (1890) da derse başladı. İki senelikti. Fen ve Edebiyat şubeleri ayrı idi. Âliye kısmında biz on kişi idik. Yüzer kuruş aylık alırdık. Kitaplarımızı da meccanen verirlerdi.»

Muallim Rifat da der ki :

«1310 (1892 — 1893) te Darulmuallimine girdim. Bizim zamanımızda Darulmuallimin yedi senelikti. İki iptidaî, iki rüşdî ve üç âlî. Bir aralık Âliyede Fen ve Edebiyat dersleri müşterek okutturuldu. Fakat bu şekil dört seneden fazla devam etmedi.» [3]

Burada **Âliye** tâbirinden **İdadiye** kasdolunuyor. Yani idadiyeye Âliye denilmiş daha doğrusu Darulmuallimin İdadisini bitirenlere hükûmet; mekâtibi âliye mezunu sıfat ve hakkını vermişti.

Maarif tarihinde (sayfa 225) 1300 (1882) senesi vak'aları sayılırken şöyle bir kayda rastlanır:

* * *

«Mekâtibi iptidaiye muallimliğine mahreç olmak üzere geçen sene Aksaray'da **Darülameliyat** ismiyle açılan mektebe olvakit alınan talebenin senei merkume nihayetinde icra olunan imtihanlarında on iki neferi bâşahadetname silki muallimine ithal edilmiş ve bu sene için de yeniden talebe alınmak zamanı hülûl eylemiş olduğundan mektebi mezkûre girmek arzusunda bulunanların sarf ve nahiv ve imlâ ve kı-

[3] Yüksek Muallim Mektebi broşürü: 1938, sayfa: 14.

raati Türkiye'den imtihanları icra ve mektebe kayıt ve isra olunmaları için Maarif Nezaretinde mekâtibi âliye idaresine müracaat eylemeleri.»

Muallim M. Cevdet bundan bahsederken der ki:

«1300 (1882) tarihinde Darulmuallimini Sıbyan tâbirini değiştirip **Darülameliyat** diyorlar ve bunu (mekâtibi iptidaiyeye muallim yetiştirmeğe mahsustur) diye tarif ediyorlar. Bu; Avrupa'da Darulmuallimînler talebesine Darulmuallimin müdürü ve usuli tedris muallimi ile sair muallimler huzurunda ders verdirilen **Tatbikat İptidaisi** demek ise tarif yanlıştır. Yok, bir **Tatbikat Mektebi** açılmasına lüzum görüldiyse Darulmuallimini iptidaî ne oldu? Acaba bu bina iki vazifeyi de birden mi görüyordu? Halledemedik. **Tatbikat Mektebi** mânasına geldiğini pek aklım kesmiyor. Çünkü Maarif Nezareti Darulmuallîminin senelerce fenni terbiye ve usuli tedristen mahrumen yaşıyabileceğine kanaat ettikten sonra tatbikathanesiz Darulmuallimin niçin olmasın?

Düşünülememiş ki teşrihhanesiz tıbbiye olamadığı gibi tatbikatsız ve münakaşasız muallimlik de öğrenilemez. Yazık ki bunu pek geç anladık. Rum, Ermeni, Musevi Darulmuallîminleriyle mürebî ve mürebbiyeleri müstahsil kafalar yetiştirdi, onların terbiyei fenniye ve iktisadiyeleri karşısında mekâtibiresmiyemiz bedenleri çürüten ve çocukları san'at ve ticaretten soğutan birer mektep oldu.» [4]

* * *

1908 inkılâbından sonra Darulmuallîminde bir canlılık, bir yenilik görülüyor. Lâkin ancak Sait Bey'in müdürlüğü zamanında burası hakikaten bir muallim mektebi denilebilecek bir hale getirilmişti. Bugün, Türkiye hudutları dışarısında çalışmakta bulunan bu değerli muallim ve mürebbinin hizmetlerini yine orada ve o devirde muallim bulunan M. Cevdet tesbit etmiştir. Onun mütaleasını buraya almakla Darulmuallîminin tarihini aydınlatmış oldum kanaatindeyim :

M. Cevdet merhum der ki :

«Sati Bey devri Nisan 1325 (1909) dan Mart 1328 (1911) e kadar devam eder. Ben Sati Bey'in Darulmuallimini ve memleketi ilelebed minnettar bırakan icraatını şöyle icmal ederim :

1 — Sati Bey eski Darulmuallîminde olsun, Mekâtibi İptidaiye, Rüşdiye ve İdadiyede olsun çocukların, gençlerin bedenleri mahvedildiğini görerek Darulmuallimine gelir gelmez oraya **Terbiyei Bedeniye** talimleri sokmuştur. Bu babta hizmete çağırdığı zat; bizde bu san'atın

[4] Tedrisat mecmuası. Sayı: 32, sayfa: 192.

babası sayılan Selim Sırrı Bey'dir ki çok çelimsiz ve korkak vücutları canlandırmağa muvaffak olmuştur.

2 — Bir nevi çocuk musikisi ihdasidir. Sati Bey bizde çocuklara ve gençlere mahsus nezih bir musiki olmadığını görerek bestekârlara müracaatla bu bapta ilk **Darülmuallimin Musikisi**'ni tesise muvaffak olmuştur.

3 — Fennî esaslara müstenit **Elifba** öğretmesidir.

4 — Tedris ve tahrir lisanının **sade** olmadığını ve alelhusus çocuklarca anlaşılamadığını görerek memleketimizde tesiri pek şamil bir tarzda bir **Çocuk Edebiyatı** tesis ve bu babta manzumeler tercüme ve tahriri için Ali Ulvi Bey'i teşvik etmesidir. Sati Bey çocuklar için edebiyat gayesinde merhum Tevfik Fikret Bey'i kendisine muin bulmuştur. **Küçük Asker, Karınca ile Ağustos Böceği** manzumelerini çocukların anlıyacağı dilde yazan Fikret Bey'dir ki Darulmuallimin'de edebiyat dersi de vermek suretiyle Sati Bey'in mesaisine iştirak etmiştir.

5 — Terbiyei umumiyemizde hiç mevkii olmıyan **Elişleri**'ni Mekâtibi Umumiyeye ithale muvaffak olmasıdır. Elişlerinin terbiyei irade ve hissiyeye ve tedrisatı iptidaiyede nef'ine kimse vakıf ve kail değilken bunu tetkik ve mekâtibi resmiyemize nakleden Sati Bey'dir.

6 — Sati Bey **daimî bir telkin ve temas ilmi**'nin, şerri hayrından büyük mubassırlığa müreccah olduğunu iddia etmiştir ve kanaati umumiyeye rağmen Darulmuallimin mubassırları için bütçeye konulan mühim meblâğı mektebe lüzumu olan alât ve edevatı fenniyeye tahsis eylemiştir. Sati Bey; vazifeşinas Fuat Şemsi Bey'le beraber bir gün ve gece bile talebesini takipten hâlî kalmamıştır.

7 — Aynı mülâhazai terbiyeviyye sevkiledir ki talebeyi şüuni ilmiye ve hadisatı hazıranın en mühimleriyle alâkadar edecek **konferanslar** açmış ve memlekette ilk defa Darulmuallimin ve Mekâtibi Umumiyede **projeksiyonla tedrisat usulü**'nü o göstermiştir.

8 — Onun ısrarı üzerinedir ki İstanbul ve taşra iptidaî muallimlerinin ıslah ve tasfiyesine başlanmış ve bunların usuli tedris ve terbiye görmelerine hizmet için **tatbikatlı konferanslar** verilmiştir.

9 — Darulmuallimin'de ilk defa **Tatbikat Mektebi** ihdas eden ve talebeye her dersin usuli mahsusasını bilfiil çocuklar üzerinde tecrübe ettiren de müşarünileyhtir. O sayededir ki memleket **münakaşai ilmiye ve ders tenkidi** nümuneleriyle terbiyei iptidaiyede **müsahabe ve tekşif usulleri**'ni görmeğe muvaffak olmuştur.

10 — Sati Bey'in himmet ve ısrariyledir ki Darulmuallimin leyliye tahvil ve talebesi tahsil ve terbiyeyi sektedar eyleyen derdi maişet ve intizamsızlıktan tahlis edilmiştir.

11 — Yine onun himmetiyledir ki iptidaî sınıflarına bir üçüncü sınıf, **meslek ve tatbikat sınıfı** ilâve olunmuştur.

12 — Mekteplerde muallimler kendi derslerinden gayriye lâkayıt iken Sati Bey tekmil arkadaşlarını tedrisat ve terbiyenin cereyanı umumisinden haberdar kılmış ve kâffesini çocuk hayatına alâkadar eylemek için tatbikat mektebine lâakal iki defa devamı ve haftada bir gece Darulmuallimin talebesiyle teması şart koşmuştur.

13 — Darulmuallimin mezunları bir kerre mektepten çıkınca ekseriyetle tevsii malûmata lüzum veya imkân görmediği ve bu hal terbiye için tehlike teşkil ettiği cihetle Sati Bey bu mahzurun ref'i usulünü bulmuştur: **Dârülmuallimin Kongresi.** Her mezun kongrede bir senelik mesaisini arz ve teşhid etmeğe ve diğerlerininkini görüp ibret almağa mecbur olacak ve yeni **nümune dersleri** ile **münakaşalı konferanslar** dinliyecekti.

14 — Sati Bey zamanına kadar bu Müslüman memleketinde nedense asâr ve âbidatı İslâmiye talebeye ziyaret ve tetkik ettirilmezdi. Talebe İstanbul'un ne müessesatını, ne topoğrafyasını, ne de tarihiî binalarını öğrenmeden ve kalbgâhı İslâmı sevmeden neş'et ederdi. **Camiler, müzeler fabrikalar ziyareti ve kırlarda fennî gezintiler** âdeti müşarünileyhten kalmıştır.

15 — Sati Bey adam seçmek ve ehliyetlileri takdir etmek meziyyetine sahipti. Bu sayede yanına pek güzide arkadaşlar toplamış ve onları başka yerlerde münferit mesai içinde çürümekten kurtarmıştır.

16 — **Darulmuallimin kütüphanesi, müzesi ve tedrisat mecmuası** onun asarindendir.» [5]

İşte Darulmuallimin Sati Bey'in canlandırmış olduğu bu şekilde

---

[5] M. Cevdet, bu yazısını Tedrisat mecmuasının 1332 tarihli ve 32 sayılı nüshasile neşretmiştir. Bu yazı orada yanlış çıkmış, meselâ sıra numaraları atlanmış olduğundan sonradan bunun üzerine ufak tefek tashihler yapmıştır. Buraya o tashih olunan şekli alınmıştır.

Muallim M. Cevdet; bu mektepte yetişmiş ve hayatını buraya vakfetmişti. Mektepte yatar kalkar, okur ve okuturdu. 4000 cilt kitabını mektebe terk ve vakfetmişti. 600'ü yazma ve 6000'i muhtelif dillerde basma olmak üzere kalan kitaplarını da İstanbul Belediyesinin Beyazıt'taki İnkılâp müzesi kütüphanesine vermiştir. Kadirşinas belediye; M. Cevdet'in bu kitaplarına ayrı bir yer tahsis etmiş ve hakkında da 800 sayfalık bir eser tertip ve neşrettirmiştir.

çalışmaya 1330 (1914) senesine kadar devam etmiş, ondan sonra yerine gelen Ali Reşad, Ebulmuhsin Kemal, Servet, Selim Sırrı, İhsan ve İbrahim Alâeddin Beyler de bu müesseseyi ilerletmeğe çok gayret ve emek sarfetmeğe çok gayret ve emek sarfetmişlerdir.

Umumî Harp ve Mütareke içinde her mektep ve her müessese gibi bu da birçok cihetlerce mutazarrır ve müteessir olmuş ve nihayet 1338 (1923) te **Yüksek Muallim Mektebi** adını almak suretiyle idare ve tedrisatında büyük bir değişiklik yapılmıştır.

Aynı zamanda Darulmuallimin'in yüksek olmıyan kısmı yine haliyle bırakılmış; bu kısmı birçok binalar, idareler ve programlar değiştirmiş; vakit vakit başka mekteplerle birleşmiş, bir aralık lâğvedilmiş; şehrin en ucra, en vasıtasız yerlerine sürülmüş, bu sıralarda kütüphanesi, müzesi ve laboratuvarları harap ve zayi olmuş; hasılı hiç de güler bir yüz gösterilmemiştir.

Bu mektep; lüzumsuz muydu? Memlekette muallime mi ihtiyaç yoktu? Bilmem! Bu cihetleri bir muallim veya mürebbinin inceleyip neşretmesi lâzım gelir.

Şimdi adı **Yüksek Öğretmen Okulu** olan müesseseye gelince :

Buraya lise mezunları müsabaka ile alınır ve muallimliğin intisap edeceği şubesinin derslerini üniversite ile başka yüksek mekteplerde takip ederler. Bu şubeler: Edebiyat, Felsefe, Tarih, Coğrafya, Riyaziye, Fizik, Kimya ve Tabiiye'dir.

Mektebin tahsil müddeti dört senedir. Bu da sekiz sömestre ayrılır. Talebe bu mektepte okuduğu senelerin bir buçuk misli müddet Hocalık etmek mecburiyetindedir.

Bu şekilde mektep bir pansiyon mahiyetini gösterir. Talebe başlıca dersleri üniversitenin Edebiyat, Fen, Pedagoji, Yüksek İktisat ve Ticaret Fakülteleriyle Güzel San'atlar Akademisi'nde takip etmekte ve pansiyonlarında da her hafta fakültelerin profesör ve doçentlerinin nezaretleri altında tetkikler ve tetebbüler yapmak, konferanslar dinlemek veya vermek suretiyle **noksan kalması muhtemel noktalardaki bilgilerinin tamamlanmasına ve güçlüklerin çözülmesine** çalışmaktadırlar.

Tutulan bir istatistiğe göre 1923'ten 1938'e kadar 6'sı askerî talebe olmak üzere bu mektepten 263 talebe çıkmıştır. Bunların 120'si Edebiyat, 97'si Fen, 16'sı Yüksek İktisat ve Ticaret Fakültelerinin, 3'ü de Güzel San'atlar Akademisinin mimarlık şubesi derslerini takip etmiştir.

Şimdi **İlk Öğretmen Okulu** denilen eski **Darulmuallimini Rüşdiye**

İstanbul'da Mecidiyeköy yanında Balmumcu köşkü binasındadır. Bu mektebe orta tahsili görmüş olanlar alınırlar, üç sene okutulurlar. Birinci sınıfa orta mektebi pek iyi ve iyi bitirenler, ikinci ve üçüncü sınıflara da lisenin ikinci ve üçüncü sınıflarını yine bu derecelerde bitirmiş olanlar alınırlar. Fakat bu türlülerin ayrıca meslek derslerinden de imtihan vermeleri lâzımdır.

Mektep yatılı ve yatısız olarak iki kısımdır ve her ikisi de parasızdır. Yalnız yatılı olanlardan gösterilen yerde ve tayin olunan müddet zarfında muallimlik edeceklerine dair bir taahhüt senedi alınır.

5. ORMAN ve MADEN MEKTEBİ

1273 (1858) ve 1289 (1872)

İlk meslek ve ihtisas mektepleri sırasında ormanlar ve madenler için mektep açılmış olması bunların hükûmet için ehemmiyetli birer varidat kaynağı bulunmasından ve bilhassa ormanlarla madenleri işletmek için Avrupa'lılar tarafından müracaatlar vâki olmasından ileri gelir. Hem varidat elde etmek hem de Avrupa'lılarla iş yaparken onların dilinden ve ilminden anlar adamlar kullanarak hükûmetçe zarar görmemek maksadiyle mütefennin memurlar yetiştirilmek istenilmiş ve bu maksatlarla işe girişilmiştir.

Devletçe ormanlarla madenlerin idaresi bir arada yürütüldüğü gibi bu işler için açılan mekteplerde bir çatı altında bulundurulmak istenilmiş ve bunlardan ilk önce orman, sonra da maden mektebinin açılmasına baş vurulduğu görülmüştür.

Daha sonra bu mektepler bu şekilleriyle de yürüyemiyerek Ziraat ve Baytar mektepleriyle birleştirilip bir müddet de böyle devam etmiş ve bütün bu mekteplerin ihtisaslara göre ayrılışları hayli sonra olmuştur. Bunu her mektebe ayrılan yerlerde verilecek izahat gösterecektir.

Riyazî, tabiî ve fizikî birçok ilimlere lüzum gösteren bu mekteplerin açılması istenildiği zamanlarda henüz İstanbul'da lise hattâ orta mektep mevcut olmadığı için derslerini takip edecek talebe bulunmadığı gibi okutacak muallim de yoktu. Muallim ve mütehassıs olarak Fransa'dan getirilenlerin dillerini anlar kimseler de kolaylıkla bulunmadığından bu mektepler ilk zamanlarda bir gösterişten ibaret kalmıştır diyebilirim.

Bununla beraber bunların açılışları sebeplerini ve tedris tarzlarını gösteren kararlar maarif tarihinde hususî bir kıymeti haiz olmak lâzım geldiğinden oldukları gibi esere koyuyorum :

10 Za. 1273 (1858) tarihli meclisiâlîi Tanzimat mazbatasında deniliyor ki :

«Memaliki mahrusei şahânede olan ormanların bir usuli cedide ve

muntazamaya raptı için bâiradei seniyye fenni mezkûrda mehareti kâmile ve tecrübei fiiliyyesi olan iki nefer kurs memuru Fransa devleti tarafından Paris sefiri atufetlû beyefendi hazretleri marifetiyle istenilmişti. Bu hususa dair mirimüşarünileyhim varid olan tahriratiyle olbapta tanzim olunan bir kıt'a kunturato meclisiâlîi tanzimata havale edilmiş olmağla ledelkırae meallerinde Mösyö Lui Nay ve Mösyö Alenksandr İstem namında iki nefer orman memuru intihap olunup bunların Fransadaki aylıklarını terkeyledikleri günden itibaren her birerlerine senevî altışar bin frank maaş ve masarifi fevkalâde namiyle kezalik senevî on bir bin frank ve hane kirası olarak dahi üçer bin frank harcırah ve hini avdetlerinde her birerlerine bin beşer yüz frank verileceği mukavele olunmuş olmasiyle bermucibi kunturato mumaileyhimanın beş bin frank harcırahlarını Paris'te Kont Bilevilden ahziyle bunun poliçesi keşide kılınmağla kabul ve mahsubu hususunun Maliye nezareti celilesine havalesi ve bunlara müteferri sair şeylerin dahi bermucibi kuntorato icrayi iktizası lâzım geleceği gösterilmiş olup sureti iş'ara nazaran talep olunan memurlar müteheyyii hareket bulunduklarından ve memuriyetlerinin taallûk ve münasebeti cihetiyle ticaret nezareti behiyyesi maiyetinde istihdam olunmaları iktiza edeceğinden bunların vürutlarında nezareti müşarünileyha dairesinde kendulerine mahalli münasip tayin ve tahsis kılınması ve bu kurs imarı fenni mahsus olmasiyle (?) bunun fennen usulünü ve ameliyatını göstermek ve ileride maarifi umumiye nezareti marifetiyle tanzim ve küşad olunacak mekteplerde lüzumu kadar şakirdan yetiştirilmek üzere çünkü şimdiki halde hem lisanı franseviye âşina ve hem de bu fenne mübaşeret edebilecek kadar ulûmi riyaziyede malûmatlı şakirdan henüz mekâtibi umumiyede mevcut olmadığından şimdilik mektebi Harbiye ve Hendesehanei Berriyei Şahâne şakirdanı müsteiddanından ve oldukça Fransızca bilenlerden ve erkânıharbiye zabitanından ve hariçten bazı isteklû olanlardan on, on beş kadar efendinin bilintihap hemen memuranı merkuman Dersaadete geldikleri gibi derse başlanılmak üzere şimdiden ticarethanede bir mahal tehiyye ve ihzar olunması lâzım geleceğinden evvelemirde şakirdanı mumaileyhimin intihapları hususunun tarafı vâlâyi Seraskerî ile Tophane Müşiri devletlû paşa hazretlerine bildirilmesi ve dershane olmak üzere ticarethanede bir mahal tahsis ve şakirdanı mumaileyhimini gerek tarafı Seraskeriden ve gerek Tophane Müşiri tarafından alınması hususlarının Ticaret Nezaretine ve bermucibi kuntarto muamelâtı kalemiyesinin icrası maddesinin de Maliye Nezareti celilesine iş'ar buyurulması ve Maarifi Umumiye Nezareti celilesine de bu bapta malûmat verilmesi...»

Burada gösterilen yolda yürünememiş, ezcümle askerî mekteplerden

den istenilen talebe alınamamış olacak ki başka bir yola gidilmiş ve alelâcele on nefer orman müdürü yetiştirmek için Babıâli tercüme odası kâtiplerinden birkaç kimsenin Fransız muallim ve mütehassıslar yanına verilerek onların yetiştirilmesi istenilmiştir.. 11 Za. 1274 (1859) tarihli meclisiâlîi tanzimat mazbatası bunu şu tarzda anlatır :

«Menafii külliyesi bahis ve beyandan müstağnî olan memaliki mahruse ormanlarının muhafaza ve idaresi için kaidei umumiye ittihazı mütaleasına mebni orman fenninde mahir kimselerden mukaddema Paris'ten iki nefer mühendis celbolunmuş ve bunlar bir uçtan takım takım ormanları keşf ile beyanı mülâhaza etmeleriyle beraber burada bulunduklarında dahi kaidei umumiyeye tatbikan ormanların idaresinde bulunacak memurlara fennen lüzumu olacak mertebede talim ve taallüm eylemeleri lüzumu üzerine mekâtipten ve isteklûlardan çend nefer müsteit efendi intihabbirle ticarethanede tahsis kılınacak mahalde onları tedris eylemeleri dahi bilistizan müteallik ve şerefsudur buyurulan iradei seniyyeicenabı Padişahî muktezayi münifinden bulunmuş idi.

Keşfolunacak ormanlar için evvelemirde bir on kadar müdür hazır bulunmasına kâfi olacağından ve bunların Fransızca bilmelerinde dahi çünkü hocalık edecek mühendisler lisanı Türkiye âşina olmamaları ve okunacak kitapların da Fransızca olması cihetleriyle lüzum göründüğünden ledettaharrî melfuf pusulada isimleri muharrer Efendiler bendeleri bu fenni tahsile ve ol memuriyetlerde bulunmağa talip olmalariyle yine hülefa adadında bulunmak ve bunlardan bazılarının cüz'î şehriyeleri olarak ana halel gelmeyip belki kalemce bir taksimi umumide dahi hissei maaştan mahrum olmamak üzere kendulerinin ve on nefere varınca diğer intihap olunacakların işbu tedris ve taallüme devam ettirilmesi ve bunlara ilerde yani memuriyetlere gönderilecekleri vakit müstevfa maaşlar verileceğinden bu âvanı tederrüste kendulere maaş ve şehriye tayini lâzım gelmeyup şu kadar ki bu orman müdürlüklerinden birine lüzum görünüp de bunların içinde idarei maslahata kesbi malûmat ve liyakat edenler olduğu halde anlar durur iken hariçten biri gönderilse yeis ve mahzuniyetlerini mucip olacağı ecilden hem bu hal vukubulmamış olmak ve hem de şevk ve virzişlerine sebebi kavî olmak üzere bunlardan müstahakki istihdam olanların orman müdürlüklerine tayin edilmesinin usul ittihaz kılınması...»

Bu işe ayrılan kâtipler şunlardır :

Osman Ragıp, Ali, Osman, Sadullah ve Behçet Efendilerle tahrira tı ecnebiye odası memurlarından Mösyö Markar.

Maden Mektebine gelince: 28 Teşrinisani ve 7 Kânunusani 1289

(1872) tarihli iki kıta orman ve maadin idarei umumiyesi müzekkeresinden bu mektebin kuruluşu hakkında şu malûmatı öğreniyoruz :

«Rüşdiye mekteplerinden şahadetname ile çıkanlardan ve dışardan istek edenlerden bir miktar Arabî ve Farisî ve Hesap ve Coğrafya görmüş ve yazı ile meramını anlatmağa kudret kazanmış olanlardan 18 ilâ 25 yaş arasında bir miktar talebe imtihan ile alınarak iki sene içinde maadinin muayenesiyle mikyası matlûpta haritasını yaptırmak ve maden damarlarının vaziyet ve şihen ve inhitatını ve madenlerin cevherlerini ve mahiyetlerini mümkün mertebe meydana çıkarmak ve madenler nizamnamesine göre maden mültezimlerinin imalâtını ve şartnamelere uygun hareket edip etmediklerini teftiş ederek raporl yapmak için **ikinci sınıf maden mühendisliği** raddesinde talebe yetiştirmek üzere» bir **Maden Mektebi** tesis olunmak istenilmiştir.

Mektep iki senelik olacaktı ve :

Birinci senede : Hesap, Lûgaritma, Cebir, Müsellesat, Hendese ve İrtisam, Mesaha, Topoğrafya, Hikmeti Tabiiye, Fenni Maadin, Nizamatı Maadin ve Kitabet;

İkinci senede: Tabakatülarz, Topoğrafya ve Ameliyatı, Kimya, Fenni Maadin ve ve izabei Maadin, Nizamatı Maadin ve Kitabet dersleri okunulacaktı.

O sırada maden işlerine bakmak üzere Fransa'dan Vays adında bir mütehassıs getirtilmişti. Bu mesele müzakere edilmek üzere Sûrayi Devlete gittiği zaman «Mektebi mezbure alınacak şakirdanın lüzum gösterilen ulûm ve fununu az müddette tahsil edebilmeleri evvelemirde ulûmi mezkûrenin mebadisini görmüş olmalarına tavakkuf edeceğine ve rüşdiye mekteplerinden çıkan ve o derecede ders görmüş olan sair heveskâran malûmatı muktaziyeyi haiz bulunamıyacaklarına binaen.. bu mektebi açmakta bir faide hasıl olamıyacağı kanaati gösterilmiş ve bu mütalea Şûraya celbolunan Mösyö Vays ile arkadaşı Dorez tarafından da teyit edilmişse de orman ve maadin idaresi tarafından «birinci senede tedris olunacak dersler ilmi hesaptan terfi ve teczir ve hendesede mesahai sutuhtan bed edeceğinden ve bunların tedrisi için birçok mukaddimatı fünun bilir talebe aramağa hacet olmayup tahriren ifadei merama muktedir ve ilmi Hesap ve Coğrafya bilir şakirdana tedris olunabileceği bedihiyattan ve bunların ise Mekâtibi Rüşdiyede tedris olunduğu cümlenin malûmu olduğu ve imtihanla talebe alınırken bunlara bir miktar Mukaddimatı Hendese tedrisi dahi mümkünattan bulunduğu» yazılarak mektebin açılmasında ısrar edilmiş ve bunun üzerine mektebin açılmasına 15 Za. 1290 (1873) te irade çıkmıştır.»

Mektep muvaffakiyetle yürümüş mü? Bilmem! Fakat bundan şu anlaşılıyor ki orman ve maadin idarei umumiyesindeki memurlar herhalde Avrupa'dan getirilen mütehassıslardan daha mütehassıs imişler! Mademki böyle imiş o halde neden zahmet ve masraf ihtiyar edip Avrupa'dan muallim ve mütehassıs getirmişler? İhtisasa kıymet ve ehemmiyet vermemek bu kadar olur.

Kuruluşları şu izah olunan tarzda olan bu mekteplerden :

1 Kânunusani 1285 (1868) tarihinde orman ve 1 Kânunusani 1289 (1872) tarihinde de Maadin Mektebi için birer nizamname neşrolunmak suretiyle bunlara oldukça çekidüzen verildiği anlaşılıyor. Bunlar da kâfi gelmemiş olacak ki Recep 1297 (1879) da her iki mektep için 12 maddelik yeni bir nizamname daha çıkarılmıştır.

1285 tarihli nizamnameye göre Orman Mektebi iki senede :

«Evvelâ: Lisanı Türkî, saniyen: Ulûmi Riyaziyeden harita ahzına ve mesahai ecsame ait olan ameliyat; salisen: İlmi hikmeti tabiiye ve kimya fenlerinin mebadisi, rabian: Tarihi tabiinin ormanlara müteferri olan kısmı; hamisen: Orman fenninden ormanların gars ve imarı ve sureti muhafazasiyle eşcarin kat'ı ve nakli kaideleri; sadisen: Alelûmum tasarrufi emlâke ve bahusus olmalara dair olan kavanin ve nizamat tedris» olunacaktı.

Maadin mektebinin ilk nizamnamesini göremedim. Onun da aşağı yukarı orman mektebininkine benziyeceğinden şüphe yoktur.

1297 tarihli müşterek nizamname her iki mektep için bir arada tahsil müddetini dört seneye çıkarmış ve bunlar **idadiye** ve **müntehî sınıflar**'ma ayrılarak birinci kısım; orman ve maadin mühendisliğine müştereken muktezi ve ikinci kısım da orman veyahut maadin fenlerine mahsus bilgilere hasredilmiştir: Müşterek program şudur :

BİRİNCİ SENE

Kavaidi Osmaniye, Fransızca, Coğrafya, Hesap, Hendese, Resim, Mebadii İlmi Hikmet, Kimya.

İKİNCİ SENE

Münşeati Osmaniye, Fransızca, Tarihi Tabîi, Resim, Hendese, Lûgaritma, Cebir, Müsellesat, Hikmet, Kimya;

ÜÇÜNCÜ SENE

Orman kısmı	**Maadin kısmı**
Müsellesat, Tahtiti Arazi, Resim, İlmi Nebatat, İlmi Ahşap, Münşeati Osmaniye, Fransızca.	Müsellesat, Tahtiti Arazi, Resim, İlmi Tabakatülarz, Kimya, Münşeati Osmaniye, Fransızca.

Fenni Orman, İmalâtı Orman, Harita, İmalât Müsveddesi, Münşeati Osmaniye, Fransızca.	Kimya ve izabei maadin, İmalâtı Maadin, Harita, İmalât, Müsveddesi, Münşeati Osmaniye, Fransızca.

İlk açılışta idaresi Maliye Nezaretine bağlanan bu mekteplerin bilhassa orman kısmı: Benzerleri gibi bugüne kadar birçok defa program ve merci değiştirmiş, hele bina hususunda da birçok değişikliklere uğramıştır. Meselâ ilk önce ticarethanenin Yerebatan'daki binasında derse başlamış, sonra Ayasofya'daki Darülfünun binasına taşınmış, oradan Çenberlitaş'ta eski Maarif binasına getirilmişti, biraz sonra Vefa'da Mütercim Rüştü Paşa konağına götürülmüş, bir müddet sonra Beyazıt'ta eski maliye binası karşısındaki yere getirilmiş ve 1309 (1891) de Halkalı Ziraat Mektebi ile birleştirilmiş ve nihayet 1325 (1926) da Büyükdere'de Bentler yanındaki binada güç belâ yerleşebilmiştir.

Orman mektebi son zamanlarda ikiye ayrılarak bir kısmı Bursa'ya gönderilmiş ve orada lise tahsilini veren bir şekle sokulmuş, bir kısmı da Büyükdere'de **Fakülte** haline getirilmiştir. Fakülte, Yüksek Orman Mühendisi, Bursa'daki Mektep de Orman Mühendis Muavini yetiştirir.

Bursa'daki Mektebe orta mektep mezunları alınır, üç sene okuduktan sonra orta ihtisas mektebi derecesinde tahsil görmüş olurlar. Ve bu türlüler askerlik ve memuriyet işlerinde lise mezunu hakkından istifade ederler.

Maadin mektebinin son vaziyeti hakkında bir ipucu elde edemedim.

6. MEKTEB-İ MÜLKİYE

1274 (1859)

Tanzimattan önce Osmanlı ülkesi ademi merkeziyetle idare olunuyordu. Ülke baştan başa eyaletlere; eyaletler, sancaklara, sancaklar kazalara ayrılmış ve bunların başlarına da Vali, Beylerbeyi ve Sancakbeyleri tayin olunagelmişti.

Valiler ve beylerbeyiler kendi memurlarını kendileri yerli halk arasından seçerler yahut birlikte götürdükleri adamları istihdam ederlerdi. Merkezden eyaletler ve sancaklara yalnız **Kadı** gönderilirdi. Kadılar hem şer'î (adlî), hem idarî (mülkî) hem de mahallî (beledî) işlere bakarlardı. **Hakkı kaza**; Hilâfet ve saltanatın tabiî haklarından ve salâhiyetlerinden sayıldığı için eyaletlerdeki ademi merkeziyet - Mısır'da olduğu gibi - ne derece geniş olursa olsun yine Kadılar hükûmet merkezlerinden gönderilir ve gittikleri yerlerde hükümdar namına adalet tevzi ederlerdi.

Tanzimattan sonra ademi merkeziyet sıkı bir merkeziyete çevrildiği ve ülkede Vilâyet, Sancak, Kaza ve Nahiye taksimatı yapıldığı ve Kadılardan umumî hakkı kaza alınarak vazifeleri yalnız evlenme, boşanma, miras, vesayet.. gibi şer'î işlere hasredildiği zaman onları bu işleri görebilecek bir halde yetiştirmek için **Muallimhanei Nüvvab** adında bir **Kadılar Mektebi** açıldığı gibi [1] kadıların makamına ikame edilen, onların yerlerine getirilen memurları yani **Kaymakam**'ları adlî, idarî ve siyasî bazı malûmatla hazırlanmış olarak yetiştirmek için de bir mektep açılmasına lüzum görülmüş ve işte 31 Kânunusani 1274 (1859) da **Mektebi Mülkiye** bu maksatla açılmıştır.

Mektebi Mülkiyenin açılmasını icap ettiren sebepleri ve memleketin o sıradaki idarî ve siyasî vaziyetini hükûmetin resmî dilinden dinlemek daha doğru olur. 8 N. 1274 ve 21 R. 1275 tarihli iki kıta meclisiâlîi Tanzimat mazbatasında bu vaziyet şöyle anlatılıyor:

---

[1] Bu mektep için birinci cildin 157 - 160 inci sayfalarına lûtfen bakınız.

(I)

«Cenabı Rabbımennan anbean mâmur ve âbâdan buyursun. Memaliki mahrusei hazreti şahânenin her türlü imara derkâr olan kabiliyeti cihetiyle olbapta olunan ve olunacak teşebbüsat ve ikdamatın âsari görülmesi ve her türlü evamiri Padişahinin yoliyle infazı ve ticaret ve sanayiin ilerlemekte olmasından dolayı düveli ecnebiye ile çoğalmakta olan münasebat ve muamelâtın mihveri lâyıkmda icrası maddeleri memlekette bulunan memurların umuri mülkiyeye ve usuli düveliyyeye filcümle vukuflu olmalariyle ve öyle adamların vücudu dahi bu yolda lâzım gelen malûmatı tahsil eylemeleriyle hasıl olacağı kazıiyyei malûmesine nazaran bu matlaba vüsul için her nevi kolaylıkların meydana getirilmesine sâyi beliğ olunması derecei vücupta olarak elhaletü hazihi terbiyei umumiye maksadiyle her taraflarda imkânı mertebe mektepler mevcut ve bir uçtan dahi ziyadelenebiliyor ise de bu mekteplerin hasıl ettirecekleri terbiye öyle umuri mülkiyede kullanılacaklara şimdiki halde kâfi olamıyacağı ve elhaletü hazihi kullanılmakta olan elviye kaymakamlariyle kaza müdürleri umuri mülkiyeye ait fünun ve malûmattan mücerred ve küçük konsolosun tercümaniyle bile muameleden âciz bulundukları şöyle dursun âdeta kendulerine gönderilen evamirin ahkâmını okuyup anlamağa kadir olmadıkları derkârdır. Ve bunun sebepleri dahi Dersaadette bazı dairelerden neşet edup te ve taşralarda dahi valilere ve sair memurine bir takrip çatıp da bir rütbeye desteres olduktan sonra malûm olan heyetiyle bir memuriyet tahsili için muaccizliği ele alıp kapı kapı süründüklerinde semerei tâcizleri olarak vâkıa bir memuriyete kavuşmakta olmalarıdır. İşte böyle müstekreh sıfatla dahili silki memuriyet olanlar her vakitte ne devleti aliyenin dilhahına tevfikan idarei umuri memurelerine muvaffak ve ne de mansab ve memuriyetinin hükmünü verecek lisan ve tavrı kullanmağa muktedir olamadıklarından gerek ahalii memleket ve gerek ecnebi memurları yanında nüfuz ve itibarları kalmayıp şu şeyler ecnebilerin bir takım müdahalâtına ve ahaliyi izrara sebebiyet vermekte olduğundan bunların bir rabıta tahtına vaz'ile sayei şevketvayei hazreti şahânede müstezil olan tebaa ve ziridestanın asayiş ve menfaatleri ve memaliki şahânenin derece derece kesbi mâmuriyet eylemesi kaziyelerinin istihsalına ve ecnebi memur ve tebaalariyle müzakere ve rüyet olunacak hususlarda dahi umuri düveliyyeye tatbikan icrayi muamele olunup hukuki saltanatı seniyyenin ve hukuki ahalinin zayi olmamasına bir çare bulunması ehemmi umurdan olmağla keyfiyet meyanei âcizanemizde ledelmütalea bu maksada vüsul kifayet edecek mertebede ekonomi politik ve tarih ve hesap ve coğrafya ve nizamatı devleti aliye ve muahedatı mevcudeye ve filcümle fenni kita-

bete âşina adamlar yetiştirilerek taşra memuriyetlerinde anların istihdam olunmalariyle kabil olacağından sarf ve nahvi lâyıkiyle görmüş ve lâakal mantıktan İsagociye kadar okumuş talebei ulûmdan ve bir de aklâmı şahânede bulunup ve ifadei merama muktedir olup ta istihsali selika eden müsteiddanı küttabın cüz'î maaşı olan veya hiç maaşı olmıyanlarından istek edenlerden sinleri yirmi beşle otuz beyninde olmak üzere elli, altmış Efendi intihap olunarak ve bunlar için ebniyei miriyeden münasip bir mahal tahsis kılınarak kendulere bir münşi ve bir muhasip, iki nefer Hoca ve ekonomi politik ve coğrafya ve tarih ve saire için lüzumu miktar kabiliyetlû muallim vasıtasiyle zikrolunan fenlerin talimiyle senede iki defa imtihanları bilicra çıkacak Efendiler dirayet ve meharetlerine göre sınıf sınıf ayrılıp o senenin kaymakamlık ve mal ve kaza müdürlüklerine hal ve liyakatlerine tatbikan memur ve tayin olunmadıkça ahar kimsenin hiçbir sebep ve vesile ile memur buyurulmaması hususlarının kaviyyen nizama raptı esası madde olarak tasvip olunmağla bu suret ve Hocaların tayini ve zikrolunan fünundan kanği kitapların okutturulması ve şimdiye kadar yapılmış olan muahedat ve nizamatı devleti aliyenin Divanı Hümayun kaleminden ve saire icap eden mahallerden çıkarttırılması ve şakirdanın sureti intihap ve imtihanları ve bu bapta Hocalara lüzumu tahakkuk edecek maaş ve masarifin tahsisiyle müteferriatının beyan olunan esas üzerine bilmüzakere kararlaştırılarak bend bend arz ve inha olunmasının meclisi maarife havalesi ve bir de umuri malûmeden bulunduğu üzere bazı kazalar müdürlükleri maaşı pek dûn olarak böyle az maaş ile namusi hükûmeti yerine getirebilecek ve irtikâp ve irtişaya meyletmiyecek o makule rabıtalı memurlar bulunup gönderilmesi müşkülce görüldüğü cihetle ve bu maaşların hazinei celileye bâr olmıyacak suretle bir hüsni kalıba ifrağı çaresinin istihsali dahi lâzımeden olmasına mebni suveri mutasavverenin sayesi tevfikatvâyei cenabı Padişahide husulü halinde her bir kazanın budiyyeti mesafesine ve ehemmiyet ve cesametine göre sınıf itibarı veyahut sureti uhra ile bir usuli münasip ve mutediyle ittihaziyle tesviye kılınması muvafıki iradei seniyyei Sadaretpenahileri buyurulduğu halde icrayi icabatı ve zikrolunan mektep için bir mahalli münasibin tahsisi babında emrüferman hazreti menlehülemrindir.»

(II)

«Kaymakamlık ve müdürlük gibi umûru mülkiyede müstahdem olacak memurlara mahreç olmak üzere bir Mülkiye Mektebi teşkiliyle aklâmı şahânede bulunan ketebenin ehliyetlülerinden ve talebenin mukaddematı ulûmu görmüş müsteiddanından münasip miktar zat bilimtihan intihap olunarak kendülerine lüzumu mertebede fenni tarih

ve coğrafya ve hesap ve ekonomi politik ve nizamatı cedide ve muahedatı saltanatı seniye okutturulup bunlardan kesbi istihkak edenlerin o misillü taşra memuriyetlerine tayini ile açıktan şunun bunun kaymakam ve müdür nasb olunmaması ve ancak şimdiki halde **müdürlükler ile bazı kaymakamlıkların muayyen olan maaşları arzu olunan suretle yetiştirilecek olan memurların taayyüşüne gayri kâfi olduğuna ve böyle rabıtalu memurlar istihdam olunduğu halde varidatı devlet telef ve şerefden kurtulup hazinei celileye bittabi menafi ve fevaidi olacağı cihetle** bu bapta zikrolunan maaşlara birer miktar şey zam olunsa dahi bunun gibi ıslahatı sahihe ve cesime içün verilecek akçeden çekinilmek lâzım gelmiyeceğine binaen bu maddenin münasibi veçhile ta'dil ve ıslahı ve Maarif Nezareti ile Meclisi Tanzimatta birleşilerek alınması lâzım gelen şakirdanın ne sıfatta bulunması ve kendülerine ne nevi şeyler okutturulması ve memuriyetlere nasıl çıkarılması hakkında iktiza edecek nizamname ile memur olacak hocalara verilecek maaş ve masarifin ve münasip bir mahallin tayin ve tahsisi hususları bilmüzakere kararlaştırılarak arzolunması Meclisi Tanzimat ve Meclisi Mahsus kararı üzerine müteallik ve şerefsudûr buyurulan iradei seniyyei hazreti padişahî iktizayi celilinden olduğundan Nezareti müşarünileyha ile birleşilerek evvelâ işbu mektebin teşkilinin mevkufun aleyhi olan şakirt intihabı ve ne okumaları lâzım geleceği ve tayini mevkii ile iktiza eden Hocaların intihap ve maaşlarının tesviyesi maddeleri mütalea ve tezekkür olunup ephası kesire cereyanından sonra ittifakı ârâ ile mektebi mezburun sureti teşkil ve kavaidi esasiyesine dair on bir bendi şâmil kaleme alınan nizamname letfen takdim kılındı. Mektebi mezburun tayini mevkii bahsına gelince: Eğerçi mukaddema Darülfünun'da bir kaç oda tanzim ettirilerek orasının mektep ittihazı tasmim olunmuş ve ledelkeşf on bir bin bukadar kuruş masrafla vücude geleceği anlaşılmış ise de muahharen ticarethanede münasip bir mahal olduğu ve cüz'î masrafla tamir olunabileceği istihbar olunmakla keşfettirildikte 1800 kuruş sarfı ile şimdilik matlûp hasıl olacağı tebeyyün etmiş olduğundan ve bunda hem masrafça ehveniyet olup ve hem de Maarif Nezareti nezdinde bulunması dahi cümlei muhassenattan bulunduğundan Darülfünun dahilinde olan mahalden sarfı nazarla burasının mektep ittihaz olunması tensip kılınmıştır. Hocaların tayin ve tavzifi hususu dahi teemmül ve mütalea olundukta fununu mezkûrenin talimi için altı nefer Hocaya lüzum görülüp bunlara münasip miktar maaş tayin olunması dahi umuru tabiîyeden olduğuna ve melfuf pusulada muharrerülesami zevat fununu matlûbei meşruhanın talimine muktedir oldukları misillû cümlesine tayin olunan maaş dahi şehriye 4550 kuruştan ibaret olarak bu madde ise umuru mühimme ve nafiadan ve inşaallahatüalâlâ sayei

muvaffakiyet vayei cenabı mülkdaride nice âsarı hayriye ve muhassenatı adidesi memul olan hususattan olmasına nazaran maaşı mezkûr olunacak surette olmadığına binaen ol veçhile tayin ve tahsisi tensip kılınmış ve müdürlükler maaşının münasibi veçhile tadil ve ıslahı derdesti tetkik ve mütalea olduğu misillû nizamnamei mezkûrde gösterildiği veçhile işbu şakirdan iki sene miktarı talimi fünun eyledikten sonra memuriyetlere çıkarılacağı cihetle ne yolda imtihan olunmaları icabedeceği ve ne suretle memuriyetlere tayin olunacakları hakkında yapılacak nizam dahi bundan sonra etrafı ile mütalea ve tetkik olunarak arz ve istizan olunacağı derkâr bulunmuş olmağla sureti meşruha muvafıkı iradei aliyei sadaretpenahileri buyurulduğu halde nizamnamei mezkûr ahkâmınca bu sene alınması lâzım gelen elli nefer şakirdin mukaddema çent defa aktolunan meclisi imtihanda ketebe ve talebe ve saireden intihap olunan 20, 25 nefer miktarı efendilere ilâveten ikmali ile mektebi mezburun teşkili ve fününu mezkûrenin sureti tedris ve talimi ve mektebi mezburun idarei dahiliyesi hakkında icabeden kaide ile derslerin sureti tederrüs ve sırası ve vakit ve zamanlarına dair lâzım gelen usulün dahi hemen tanzim ve tesviyesi hususlarının maarifi umumiye nezareti behiyesine havalesi iktizayi halden olmağla ol bapta emrü ferman hazreti menlehülemrindir.»

Mülkiye mektebinde okutturulacak dersler meclisivâlâ mazbatasında yazılı olduğu gibi bunlar 11 maddeden ibaret olan mektep nizamnamesinin sekizinci maddesinde de gösterilmiştir. Bu maddeye göre mektepte: **Fenni hat ve inşa ve hesap ile hendesei ameliyye ve tevarîh ve coğrafya ve istatistik ve kavanini cedidei saltanatı seniyye ve hukuki milel ve muahedatı devleti âliyye ve ekonomi politik ile idarei memlekete muktazi olan sair bazı şeylerden ibaret** olacak ve bu dersler iki senede okutulup bitirilecekti.

Mektebin kadrosu 100 kişi idi. Kâtipler arasından mektebe girmek istiyenlerin: **Devletçe olan muharreratı resmiyeyi okuyup lâyıkiyle anlamağa ve tahriren ifadei meram etmeğe muktedir olacak mertebede istihsali selike etmiş olanları** ve medrese talebesinden alınacakların da **sarf ve nahvi görerek lâakal mantıktan İsagoci'ye kadar okumakla beraber mümkün mertebe ifade ve istifadei meram edebilecek kadar fenni hat ve inşadan behredar bulunmaları** lâzım geliyordu.

Mektep için: Önce Ayasofya'daki Darülfünun binasında birkaç oda tanzim ettirilerek orada tedrisat yapılması tasmim olunmuşsa da müahharen ticarethanede bulunmuş olan mahallin cüz'î masrafla tesviyesi mümkün olacağından bahisle orasının mektep ittihazı münasip görülmüştür. Ticarethane; Mektebi Maarifi Adliye bahsinde adı geçen binadır.

Mektebin ilk muallim kadrosu şudur:

Muallim maaşı kuruş	Muallimin adı	Ders adı
1500	Hazim Efendi	Tevarih ve kavanin ve nizamat ve fıkhı şerif
800	Emin Efendi (tercüme odasından)	Usuli İstatistikiye, Hukuki Milel, Muahedatı Devleti Âliye, Ekonomi Politik, İdarei Memaliki Mütemeddine, Usuli Ahkâmı Ceza
750	Emin Efendi	İnşayi Türkî
500	Necip Efendi (tercüme odasından)	Coğrafya ve İstatistik
500	Mustafa Efendi	İlmi hesap ve mesaha ve Kozmoğrafya
500	Gavril Efendi	Kavanini Ticaret ve bazı esasî malûmatı ticariyye
4550		

Şu program meclisivâlâ mazbatasiyle mektep nizamnamesinde gösterilen derslere uymadığı gibi iki sene sonra yapılan imtihanda - basma ders cetvelinde - görülen derslere de uymamaktadır.

Açılışından iki sene sonra mektepten otuz üç Efendi imtihan edilerek çıkarılmıştır. Okudukları dersler şunlardır ve tam numara 45 tir:

Fetvayi Şerif, Muahedatı Düvel, Kanuni Ticaret; Tarih, İlmi İnşa, İlmi Hesap, Coğrafya.

Mektep için şöyle bir programın tatbik edileceği 1279, 1288, 1289 seneleri salnamelerine atfen **Türkiye'de Orta Öğretim** adlı maarif tarihinde (sayfa 5) de görülmektedir:

BİRİNCİ SINIF

Fıkıh, Tarih, Kanunlar, Tanzimatı Hayriye Usulü, Coğrafya, İstatistik, Türkçe İnşa, Hesap, Meseha (Hendese olacak) Ticaret Kanunları, Senet ve Defter tutmak usulü.

İKİNCİ SINIF

Hukuki Düvel, Devleti Âliye Muahedeleri, Usuli İdare ve Siyaseti Medeniye, Usuli Ceza, Kavait ve Usuli Muhakemat, Ekonomi Politik yani İstihsali servet ve yesarii mülk ve tebaa, Kozmağrafya yani ilmi

münasebatı arz ve sema, Esası Hikmet, (Fizik mukaddematı yahut Felsefe olacak), Tevarihi Tabiiye, İnşayi Türkî, Tarihi Arz ve Sema.

Bu programa nazariye itibariyle diyecek yok. Fakat henüz idadi değil orta hattâ rüşdiye tahsili bile ilerlememiş olan bir memlekette şöyle böyle biraz okumak ve yazmak bilen gençlerin birdenbire en yüksek bir ilim müessesesi mahiyetini gösteren bu mektebin şu programını takip edemiyecekleri tabiidir. Bu program 1294 (1877) deki Mektebi Mülkiye ile Mektebi Hukuk'ta bile ilk zamanlarda muvaffakiyetle tatbik edilememiştir.

Nitekim 1279 (1863) te ancak Tarih, Ticaret Kanunnamesi, inşa Riyaziye. Politika ve Hesap derslerinin okutulduğu o senelerin salnamelerinden anlaşılmaktadır.

Mektebin programı gibi yeri bir türlü kararlaştırılamamıştı. Bu zamanlarda açılan her mektep gibi bu da binadan binaya taşınıyordu. Meselâ 1280 (1863) te Ticarethane'den Çenberlitaş'ta Sedefçiler'de Nuri Efendinin konağına taşındığını görüyoruz.

Maarif Nezaretinin bundan bahseden bir tezkeresinde deniliyor ki:

«Mektebi Mülkiye talebesiyle Darulmuallimin ve Mahreci Aklâm şakirdanına Ticarethane dairesinden tahsis olunan mahal zîyk ve harap olduğundan ve Mektebi Mülkiye talebesinin teksiri ise mukarrer bulunduğundan bunlar bittabi oraya sığışamıyacaklarına ve Sedefçiler içinde kâin müteveffa Nuri Efendinin konağı her cihetle elverişli idüğü» beyan edildikten sonra mezkûr konağın senede 45.000 kuruş verilmek üzere beş sene müddetle kiralanması istenilmiş ve bu cihet 13 Şevval 1280 de iradeye iktiran etmiştir.

Nuri Efendi konağı büyükçe bir bina olacak ki aynı tarihte Darülfünun da oraya taşınmıştı.

Fakat burada da çok kalamamış. 1282 (1864) te Hocapaşa yangınında konak yandığından Vefa'da Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın anasına ait konağın arkasındaki kâgir daire ayda 2500 kuruş mukabilinde kiralanarak bu mektepler takımiyle oraya nakledilmişlerdir.

Bu üç mektebin bir arada bulunması için: «Hem Hocalarının derslerince derkâr olan ciheti vahdet ve hem âsari idare ve inzibatça teshilât ve muhassenatı mucip olacağı» bilhassa mütehassıs ve muktedir Hoca bulmak çok güç olan bu devre göre yerinde bir iştir.

Bununla beraber Mektebi Mülkiye yine hükûmetin arzu ettiği dereceye çıkarılamamış olacak ki 11 Mart 1280 tarihil bir Meclisi Ah-

kâmı Adliye mazbatasına göre: o tarihte «Mektebin usuli tedrisiyesinin tevsiile talebesinin teksiri» cihetine gidilmiş ve programa «Darülfünunda umum için açılan dersler ilâve» kılındığı gibi «Hukuki Milel ve Muahedat ve Usuli Defterî ile inşayi Türkî ve Fransızca» derslerinin okutulması ve talebenin sayısının 100'e çıkarılması istenilmiş; inşa mualliminin yanına biri Hüsnihat, ötekisi İmlâ ve Kitabet'e yardım etmek üzere iki muavin verilmiş, mektep için Ayasofya'daki Darülfünun binasında bir kısım odalar hazırlanarak oraya nakli düşünülmüş, fakat sonra bundan vazgeçilerek yine Nuri Efendi konağında Darülfünûn, Mahreci Aklâm ve Darulmuallimin ile bir arada tedrisata devam etmiştir.

Bir de «Mektebi mezkûre devam edecek talebenin ekseri aklâmı şahâne ketebei muvazzafasından olacakları ve ittihaz edilecek usuli tahsiliyeye göre bunlar birkaç saat beher gün mektepte kalacakları cihetle mensup oldukları aklam ve mevaki zabitanı taraflarından mektepçe tekmili müddet edinceye kadar talebei mumaileyhim maaşlarına dokunulmamasına.» karar verilmiştir.

Fakat programa ilâvesi istenilen derslerin iki senelik tedris müddeti içinde okunup öğretilmesi mümkün olamıyacağı anlaşılarak 6 Cemaziyelahır 1284 — 24 Ağustos 1283 (1861) tarihli bir meclisi maarif kararı üzerine mektebin tedris seneleri dörde çıkarılmıştır. Bahsolunan kararda bu cihet şu tarzda izah olunmaktadır :

«Sayei maarifvayei hazreti Padişahide maarifçe esbabı terakkiyat düşünülmek ve vesaili ilim ve marifetin teksir ve tamimi aranılmakta olmağla Mektebi Mülkiye ile Darulmuallimin talebesinin daha esaslı tahsili ilim eylemeleri esbabının ikmali lâzım gelup Darulmuallliminde tedris olunmakta olan derslerin derdesti ıslah olduğu misillû Mektebi Mülkiye'de tedris edilmekte olan derslerin de daha mükemmel surette okunması ve icap eden bazı fennin ilâvesi dahi hatıra gelup mektebi mezburun müddeti tahsiliyesi olan iki sene zikrolunan derslerin tedrisine bir zamanı gayri kâfi bulunması hasebiyle mezkûr iki seneye bir misli daha zam ile müddeti tahsiliye dört sene itibar olunmak lâzım gelup elhaletü hazihi devam etmekte olan talebeyi tedricen tuli müddete alıştırmak için bu senelik müddeti tahsiliyeye yalnız bir sene ilâvesiyle üç seneye iblâğı ve talebei mumaileyhim tekmili müddet edup çıktıktan sonra yeni alınacak talebenin dört sene devam etmek şartiyle alınması sureti meyanei âcizanemizde ittifakı ârâ ile tezekkür kılınmışsa da herhalde icrayi icabı...»

* * *

Bu kitabın bundan önceki mekteplere ait bahislerini takip edenler görür ki 1290 — 1292 seneleri mülkî ve askerî mektepler için bir kalkınma, bir yenilik devri olmuş ve hattâ bu maksatla Galatasaray'da eskisinden asrî şekilde bir de **Darülfünun** açılmışsa da tali ve mukadderatları birlikte yürüyen ve bir çatı altında barınan Darulmuallimin ve Mahreci Aklâm ile Mektebi Mülkiye hakkında esaslı hiçbir tedbir alınamamıştır.

1293'te iki Hükümdar tebeddülü vak'ası oluşu, Meşrutiyetin ilân edilişi, ve nihayet Osmanlı — Rus harbinin çıkışı bu türlü işlerle iştigale vakit ve imkân bırakmamış, fakat bunlar yatıştıktan sonra Abdülhamit II. memleket idaresinde bir takım yenilikler yapmağa mecbur olmuştur. Ve bunun için de memur yetiştirecek olan Mektebi Mülkiyeyi ihya ve tevsi etmek istemiştir.

Bu işin hükûmetten ziyade hükümdar tarafından ilk önce düşünülmüş olduğu Babıâli'ye re'sen tebliğ edilmiş olan 18 Muharrem 1294 tarihli şu iradeden de anlaşılıyor :

«Mektebi Mülkiyenin hali umuri idarei mülkiyeye kâfi memur yetiştirmeğe salih olmamasına mebni Maarif ve Mekâtibi umumiyenin tamamîi tanzimatı fiiliyesine kadar ihtiyacatı memlekete muktazi memurinin yetişmesine bir **mahreci mahsus** olmakla beraber Mektebi Sultaninin mafevkinde açılacak mekâtibi âliyenin bir kısmı için esas dahi konulmamak maksadı âlisiyle mektebi mezburun tanzim ve taslihi ve ders cetvelinin tevsii **ve hali hazıri hazine fazlai tahsisata müsait olamaz ise ehemmiyet ve menfaati azimesine mebni masarifi zaidenin tarafı eşrefi hazreti padişahiden tesviyesi** emrüfermanı isabet beyanı hazreti şehriyarî iktizayi âlisinden olup...»

Bu irade üzerine hükûmet işe el koyarak Mektebi Mülkiyenin binaca, idarece ve programca genişletilmesi, yükseltilmesi neye mütevakkıf ise düşünüp kararlaştırılmasını Şûrayi Devlete havale etmiştir. Şurayi Devlet bu işe ehemmiyet verecek birçok esaslı kararlar verdiği o meyanda âzanın bir kısmı tedrisatın Fransızca yapılması gibi mütalealarda bulunmuş bilhassa «Tarihi Umumî, Coğrafyayi Umumî, İlmi Hukuki Milel, Riyaziyat, Fenni Tedbiri Memleket, İlmi Âsariatika ve Mebadîi Ulûmi Tabiiyenin münhasıran Fransızca ve kalan derslerin de lisanı Osmanî üzere» tedrisini istemişlerse de bu karar arzedilmek üzere meclisi mahsusu vükelâya geldikte onlar da 7 Safer 1294 tarihinde şu tarzda tadil etmişlerdir :

«... Bu müsaadei hayriyetâdei hazreti şehinşahî alâtı icraiyei kavanin ve nizamat ve vasıtai tenfizi evamir ve iradat olan memurinin taslihi menşe ve meslekleriyle umuri devlet ve memleketin hüsni icra

ve idaresine lâzım ve mütehattim bulunan ulûm ve fünunun ihtiyacatı asra ve zamana muvafık surette tedris ve talimi makasidi celilesine mübteni olduğundan kâffei memurin ve bendegân için bir meksebi feyz ve saadet ve medarı temini idarei müstakbelei devlet olacak böyle bir tesisi hikmet enisin arayişi arsai vücut olmasına muvaffakiyet müteyemmimei cenabı şeinşahiden dolayı daavatı füzunîi ömrü şevketi hazreti cihanbaninin tekrariyle tezyini elsinei ubudiyet kılındıktan sonra Şûrayi Devletin kararı mukarreratı mevkii bahis ve tetkike konuldukta: Çünkü lâyihai mezkûrede münderiç ulûm ve fünunun Fransızca tedris olunup olunmaması bahsinde Şûrayi Devletçe ihtilâfı efkâr hasıl olarak neticei mütaleatta Fransızca tahsili lisan suretinde okunmak üzere derslerin Türkçe olması ekseriyeti ârâ ile tensip olunmuş idüği anlaşıldığına ve vâkıa bu mektepte tedris olunacak ulûm ve fünun kitaplarının başlıcaları lisanı Osmaniye tercüme edilmiş bulunduğu misillû henüz mütercem olmıyan kitapların da sayei muvaffakiyetvayei hazreti mülûkânede bir yandan tercüme ve tedvinlerine sarfı mesai ve ikdam olunarak âsarinin husule getirilmesi tahtı imkânda olmasından ve fünun ve maarifi ecnebi bir lisan ile tahsil etmenin müşkülâtı müsellem olmasiyle her devlet ve millette tedrisatın kendi lisanı resmileriyle cereyan etmekte bulunmasından naşi Şûrayi Devletin müzakeratı meşruhası yolunda göründüğüne binaen lâyihanın o esasa göre icrayi muktezası zımnında neşir ve ilân olunması...»

İlk yapılan projede eski Mektebi Mülkiye ile onun binasındaki idadi mektebinin ve Mahreci Aklâmın lâğvı istenilmiş ise de bu cihet de kabul edilmemiştir.

Bundan bahis olan 21 Ra. 1294 tarihli bir tezkerei samiyede :

«Mektebin sınıflariyle okunacak dersler de o zaman tesbit olunarak ve Mektebi Mülkiye idadisiyle Mahreci Aklâm kemakân mekşuf olmak ve Mektebi Mülkiyenin müddeti tahsiliyesi beş sene olup fakat mektebi Sultani müntehî sınıf şakirdanından ve Mahreci Aklâm ile Mektebi İdadiden ve bilimtihan hariçten alınacak talebenin derecei malûmatlariyle mütenasip olan sınıflara kabul olunmak...» esasları kararlaştırılarak ilk sene mektebin birinci ve dördüncü sınıfları açılmıştır. Birinci sınıfa Mektebi Rüşdiye müntehî şakirdanı derecesinde imtihan verenlerin ve dördüncü sınıfa dahi Mektebi Sultani şahadetnameli talebe ile onlar derecesinde imtihan verebileceklerin alınması münasip olacağı ve şu hale nazaran Mekâtibi Rüşdiyenin mafevkinde ve Mektebi Sultaninin mâdûnunda bulunan kadîm Mektebi Mülkiye şakirdanı derecei tahsiline nisbetle dördüncü sınıfa bittabi kabul olunmayıp yalnız birinci sınıfa girebileceklerinin yazılmış olması eski Mektebi Mülkiye ile yenisi arasındaki farkı gösterir.

Bu yenilikler yapılmak istenildiği sırada bir de Mektebi Mülkiyeye Darüşşafaka binasının tahsisi istenilmiş ise de «Darüşşafaka mukaddema ashabı hayrın ianeleriyle eytamı müsliminin terbiye ve talimlerine mahsus olmak üzere tesis ve küşad olunarak elhaletü hazihi derununda leylî ve neharî (?) iik yüzden mütecaviz, fıkara eytamı mevcut olduğu...» beyaniyle bunun önüne geçilmiş ve mektebi Mülkiye yeni Darülfünun yani Türbe'deki eski Maarif Nezareti binasına bir salon ilâvesiyle orada açılmıştır.

Bunda şu bakımdan da isabet olmuş ki **açıldığı tarihtenberi yerinde kalan bir tek mektep** diye maarif tarihinde gösterilebilmek imkânı bir tarihçiye verilmiştir.

Bütün bu izahat; Mektebi Mülkiyeyi genişletmek ve yenileştirmekte ilk adımın Abdülhamit II. tarafından atıldığını gösterir.

* * *

Mülkiyenin bu yeni açılışında bilhassa yüksek sınıflarında okutulması teklif ve kabul olunan dersler şunlardır :

Tercüme ve Fransızca, Münşeat, Memaliki Osmaniyenin Mükemmel Coğrafyası, Etnoğrafya, İstatistik, İlmi Servet, Devairi Maliyenin Teşkilâtı ve Usuli Muhasebatı Resmiye, Usuli İdarei Umumiye ve İdareye Müteallik Mevad, Hukuki Ticaret ve Muahedatı Ticaret, Hukuki Düvel ve Muahedatı Devleti Osmaniye, Uhudi Umumiyei Düveliyye, Varidat ve Tekâlif, Devleti Osmaniyenin Kanunu Esasisi, San'at ve Ticaret Coğrafyası, Hukuki Medeniye ve Mecellei Ahkâmı Adliye.

İşte bu tarzda kurulan mektebin başına ilk önce Paris'teki Mektebi Osmanide müdürlük etmiş olan Ali Nizami Paşa getirilerek tedrisata başlandı.

Bu program harfiyyen değilse de oldukça tatbik edilmiştir sanırım. Okunamıyan derslerden birisinin **Devleti Osmaniyenin Kanuni Esasisi** olduğunu tahminde güçlük çekmeyiz.

Mektebi Mülkiye ilk sivil yüksek mektebimizdir. Bunun doğuş ve kuruluş yıllarındaki ilerleyişi ile sonra gerileyişi hâdiselerini ve bunların sebeplerini kayıt ve tesbit etmek sonraları Abdülhamit II. devrinde umumiyetle mekteplerde ve matbuatta hüküm süren tazyikin, zulmün, sansürün ve geriliğin sebeplerini izaha yardım edecektir. Bunu tesbit ise ancak o devri o mektep içinde yaşamış olanların yazılariyle ve hatıralariyle mümkün olabilecektir.

İyi bir tesadüf eseri olarak o sırada Mektebi Mülkiyede bulun-

muş olan Ali Kemal **Ömrüm** adlı hatıralarında bütün bu hâdiseleri bir sinema filmi gibi kayıt ve zaptetmiştir.

Mektebin bütün Hocalarını ilmî kıymetleriyle, tedris usulleriyle, hal ve tavırlariyle bu filmde görüyor, dersleri birlikte takip ediyor ve bu arada talebenin uyanışlarını, heyecanlarını, çılgınlık ve taşkınlıklarını da adım adım takip edebiliyoruz.

Muharrir diyor ki :

«Mektebi Mülkiye o sene leyliye tahvil olunmuştu. Beni de leyli kaydettirdiler. O mektebe girdiğimden itibaren büsbütün başka bir insan oldum. Alemi başka bir nazarla görmeğe, düşünmeğe, fikren, ruhan yaşamağa başladım. Aleme muhabbetim arttı. Eğlenceyi, zevki kitaplarda aramağa koyuldum.

O zaman Vakit, Ceridei Havadis, Tercümanı Hakikat gazeteleri neşrolunuyordu. Bu son iki gazetede birer edebî sütün vardı. Edebiyatta Ceridei Havadis'e İsmet Efendi, Tercüman'a Naci Efendi riyaset eyliyordu.

Bir yandan Vehbi'den, Sâdi'den mahfuzatımın tesiriyle, bir yandan da o matbuatı pek heveskârane okuya okuya bende şiire, şairliğe bir iptilâ peyda oldu.

Mektepte yukarı sınıfların talebesinden bazıları meselâ Ceridei Havadis'e gazeller gönderirler, dercettirirlerdi. Onlara ne kadar gıbta ederdim, ben de öyle yapmağa ne mertebe çalışırdım.

Hüsni Efendi adında bir Farisi hocamız vardı... zeki bir adamdı. Bize aruziyle, evzaniyle beraber birçok şiirler yazdırır, takti' ettirir, ezberletirdi. Bu zatın himmetiyle yavaş yavaş usuli vezne vâkıf oldum.

Şiir ile bu iştigal beni mektep derslerinden o kadar alıkoymuyordu. Çünkü o dersleri de, o Hocaları da seviyordum. Abdurrahman Şeref Bey Coğrafya Hocamızdı. Derin değil, fakat lâtif bir Hoca idi. Derste ufak tefek fıkralar nakleder, fikrimizi tenşit eyler, gözlerimizi açar, hasılı bizi hoşnut kılardı.

Tarihi; haftada bir kerre Murat Bey'den, iki kerre de Asaf Bey'den okurduk. Murat Bey nazarımızda büyük, pek büyüktü. Veçhen beşûş, şahsan lâtif, lâkin fikren hür, gayetle de natuk idi. Hasılı gençliği cezbetmek, teheyyüce düşürmek için her meziyete malikti. Hürriyeti fikriyesini en sade muamelelere varıncaya kadar her tavriyle, her hal ve kavliyle gösterirdi.

Yine birinci senede Hocalarımızdan biri pek ziyade nazarı dikkati-

mizi celbederdi. O da Boyacıyan Efendi idi. Bu zat son derecede intizamperverdi. Ders zamanımız oldu mu; dakika fevtetmeden dershaneye girerdi. Vazifelerimizi muntazaman tashih ettikten sonra getirir bize iade ederdi. Her birimize mütesaviyen, kemali safiyetle muamele eylerdi. Bir aralık Sermubassır olmuştu. Fakat bazı evlâdı ekâbire karşı müsamahakârane davranamadığı için müdürün hoşuna gitmemişti, istifa eylemişti.

Mektebi Mülkiye'nin henüz ikinci senesinde idim. Yine şiirimizle, şairlerimizle meşguldüm. Mamafih derslerimden de geri kalmazdım. Bu sınıfta Hocalarımız yine tarihten Murat Bey, muavin sıfatiyle Hayrettinpaşazade Azmi Bey, müdiri sanimiz Recai Efendi, Kemalpaşazade Sait Bey ve saire idi.

Murat Bey haftada bir kerre derse gelirdi. Lâkin şahâne gelirdi. Bize Roma tarihi okuturdu. Öyle güzel okuturdu ki tarzi takririne, mütalealarına, muhakemelerine hepimizi hayran kılardı. Zannetmem ki bu devri hürriyette bile mekâtibi âliyemiz böyle bülent mertebe bir üstad görmüş olsun.

Murat Bey cidden bir zadei hürriyet idi Öbür Hocalar kürsülerine otururlar, muhterizane ve mukayyidane derslerini takrir ederlerdi. Murat Bey ise pek serbest bir vazı' alır, âdeta hatibiâm tavrını takınır, bir içtimaı umumide söz söyler gibi öyle samimî, öyle âzâde bir eda ile ders verirdi. Kalbi fikrinin nasıl tercümanı oluyor ve nasıl düşünüyorsa öyle bîperva söylediği için sözlerinden bizzat müteessir olurdu, teheyyüce gelirdi. Hiç hatırımdan çıkmaz, bir kerre Kayser'in faciai katlini anlatıyordu fakat öyle heyecan ile anlatıyordu ki :

— Vay, Brütüs sen demi?.

Nidayi muhriki marufunu ref eylerken farkına varmadan elini dayadığı sandalyeyi havaya kaldırmış, sonra birdenbire indirince çatır çatır kırmıştı. Fakat hepimiz o takriri beliğ, o mevzui bülent ile meşgul, müteheyyiç idik ki bu çatırdıları neden sonra işitebildik!.

Murat Bey'in muavini Azmi Bey müsteitti. Fakat öyle talâkati beyana malik değildi. Ezber okur gibi ders takrir eylerdi.

Kitabeti resmiyeyi Sait Bey'den okuduk. Doğru söylemek lâzım ise Sait Bey'in tedrisatı ne irfanı, ne de şöhreti nisbetinde değildi. Bize o zaman büyükçe bir hizmeti olmadı. Öğrettikleri **olduğundan, bulunduğundan** taâbirleriyle ufak, tefek resmî tezkereler yazdırmaktan ibaret kaldı. Fakat hariçten neşriyatını takip eylediğimiz, matbuatça mevkii mümtaziyetini bildiğimiz için Sait Bey'i bir nazarı hürmet ve hayretle görürdük, bir harika addederdik.»

Ali Kemal bu Hocalardan başka şiirle, edebiyatla uğraşan ve sonraları idare işlerinde, matbuat âleminde mühim mevkiler işgal eden birçok arkadaşlarının adını ve edebî kıymetlerini uzun uzadıya anlattıktan sonra sözü yine mektebe intikal ettirerek diyor ki :

«Mektebi Mülkiye'nin bu zürriyetinde, bu senelerinde bir kabiliyet, bir feyz, bir uyanıklık vardı. O derecede ki o istibdadı idareye rağmen kendini gösteriyordu. O devrin perverde eyledikleri gençler bilâhare her şubei marifette temayüz eylediler. Bu inşirahın en birinci bâisi o muhit idi. O muhit ki bizi, yavaş yavaş uyandırıyordu, fikirlerimizi açıyordu.

Fikren böyle müterakkilerimiz daima bir araya toplanıyor, teatîi efkâr ediyorduk. Siyasiyattan, edebiyattan, mazi, hal, istikbal hep bahs ediyorduk. Yeni Osmanlıların neler yaptıklarını, neler yazdıklarını öğreniyorduk. Kemal Bey'den Mithat Paşa'ya kadar o eâzımı ümmeti eserleriyle, endişeleriyle tanıyorduk.

Aramızda bilfarz Midilli'den bir Hüsamettin vardı, zeki bir çocuktu. O zaman Midilli mutasarrıflığında bulunan Namık Kemal'i bir münasebeti hususiye ile yakından tanıyordu ve tanıdığı gibi bize anlatıyordu. Asarini ezber edercesine okuduğumuz, sevdiğimiz bu edibi âzamın hususiyeti ahvaline vâkıf olmak hoşumuza gidiyordu. Fakat hakikatte bu haller öyle hoş da değildi. Ne olursa olsun öyle bir sahibi dehâya yakışmazdı. Meselâ Kemal Bey ciddî bir surette vezaifi hükûmetle meşgul olmak şöyle dursun çok vakitler odasından bile dışarı çıkmaz imiş. Fakat muttasıl içer, durur, yazılarını da öyle mest iken yazarmış. Biz sebaveti efkârımızdan bu küçüklükleri bile büyüklük gibi telâkki eyliyor, hüsni tefsir ederek takdirlere şayeste buluyordu.»

Muharrir mektepte ve matbuatta o sırada cereyan eden edebî münakaşaları, Muallim Naci - Üstad Ekrem kavgalarını uzun uzadıya anlattıktan sonra Recaizade Ekrem Bey'in Mektebi Mülkiye'deki Hocalığına ve tedris usulüne sözü getirerek diyor ki :

«Ekrem bey o devri edebe göre hakikaten bir üstad idi. Edebiyatı Naci'den daha ziyade bir ihata ile anlıyor, bahusus anlatıyor, tedris ediyordu. Eş'arı geramiyatta Hâmid'e yaklaşıyordu. Nağmei seher ile vadii kadimde temeyyüz eylemişti. Fakat Zemzemlerle yeni tarzda âdeta parlıyordu. Her hal ve Kaliyle bir naziklik bir zikri teceddüt gösteriyordu. **Talimi edebiyat** hüceste bir kitap idi. O noktai nazardan ki Edebiyatımıza küşayiş veriyordu. Evet. Nekayisten azâde değildi. Süleyman Paşa'nın **Mebaniyülinşa**sından sonra gelmişti, evet; garbe nisbeten pek sade bir telif idi. Lâkin bizde emsalsiz idi. Açtığı çığır ile, saçtığı fikirlerle, gösterdiği misallerle emsalsiz idi.

Üstad Ekremin eş'arı gibi tedrisatı da, sözleri de güzide idi. Naklettiği fıkralarda daima bir kudreti fikriyye vardı.

Bir kerre Fuat Paşa merhum erkânı memurinden Babıâli'de bir encümen teşkil eyler, bir mektebi âlinin tesisini bu encümende mevkii müzakereye koyar. Azadan biri Paşaya o mektepten şahadetname alanlar ne olacaklardır? diye sorar, o da :

— Adam olacaklardır.

Cevabını verir. Herif :

— Evet Efendim adam olacaklardır belli, lâkin nereye tayin olunacaklardır, ne olacaklardır? Diye sualini tekrar eder, Paşa kemali mehabetle yine sadece :

— Adam olacaklardır.

Der. Bu mehib cevap; metin bir sesle üç defa tekerrür edince meclisi bir sükût istilâ eder, bütün erkânı encümen o iki kelimenin ihtiva eylediği mânayı bülendi takdir eylerler, mektepten maksut sırf hükûmet memuru yetiştirmek olmadığını anlarlar.

Ekrem Bey o nevşüküfte fikirlere müstesna bir gıda veren böyle fıkraları derslerinde vakur ve müessir bir eda ile nakleylerdi, bizi düşündürürdü. En mükemmel Hoca talebeyi düşünmeğe sevkedenlerdir. Ekrem Bey de o Hocaların serefrazı idi.

Mektebi Mülkiye'de üçüncü seneyi de bitirdikti, dördüncüye geçtikti. O sınıf bu darültedrisin hakikaten parlak bir sınıfı idi. Birçok ezkiyayı şebabı câmi idi. Bir hususî imtihandan sonra idi. Murat Bey derse geldiği zaman tarihten imtihanda yazdıklarımızı getirdi :

— Efendiler hepinizi tebrik ederim, umarım ki içinizden çoğumuz büyük mesnetler ihraz eyler, bu memleketin ciddî hadimlerinden olursunuz. Yazdıklarınızdan öyle istidlâl ediyorum. Gelecek yaz ilkbaharından bellidir. Vatanımızın da böyle gençlere ihtiyacı hadden efzundur. Dedi Filhakika da öyle oldu.

Yine bu sene hoşumuza giden Hocalardan biri de Hikmet Muallimi binbaşı Tevfik Bey idi ki **Cadı Tevfik** lâkabiyle maruf lâkin fevkalâde müsteit ve muktedir idi... Güzel ders takrir ederdi. Sahibi ihtisas olduğu için ne okuttuğunu bilir, mükemmelen de anlatırdı. Fevkalâde natuk idi. Hususiyle pek munsif ve âdil idi. Hiç hatıra, gönüle bakmazdı. Meselâ sınıfımızda ricali devletten büyük bir zatın oğlu vardır ki gayet gabî idi. Fakat ekseriyetle diğer Hocalar ona dalkavukluk eder-

lerdi. Cadı Tevfik bir gün bu Efendiyi derse kaldırdı. Tabiî boş, o kadar bomboş buldu ki âdeti veçhile fena donattı. Hattâ :

— Seni de Allah adam yaratıyorum diye mi yaratmış kütük...

Demeğe kadar vardı. Ah gençlik! Bu sözlere karşı o zaman biz ne insafsızcasına güldük. Hocanın bir şakirdi irfana öyle bir muameleye hakkı olmadığını hatıra bile getirmedik. Çünkü aklımızca öbür muallimlerimizin aynı Efendiye karşı o nâreva tekâpurlarından, o müsavatsızlıklarından bu suretle intikam alıyorduk.

Vaktaki mektebin dördüncü sınıfına çıktık. Derslerimizde ve Hocalarımızda büyük bir tahavvül gördük. Çünkü artık Mekteb-i İdadî'de değil, fakat bir Dâr-ülfunûn'da idik. Derslerimiz Dar-ûlfunûn dersleri, Hocalarımız dâr-ülfünûn Hocaları idi.

Hususiyle bu Muallimlerin bazıları fevkalâde idiler. Ohannes Efendiler, Portakal Efendiler, Şahbaz Efendiler garpte bir mektebi âlinin kürsii tedrisini ferîh fahur ihraz edebilirlerdi. Abdüssettar Efendiler, Zihni Efendiler ise Şarkın mefabirinden idiler.

Bu üstadları o zaman nasıl anladımsa şimdi hatıralarıma müracaat ederek öylece anlatmak isterim.

Zihni Efendi pek halûk, hattâ mahçup bir zat idi. Talebeden sıkılır gibi idi. Fakat Ulûmi Fıkhiyede, Arapçada yeditûla sahibi idi. **Elmüşezzeb, Elmuktazab, Elmüntahab** diye Arapçaya, sarf ve Nahvi Arabiye dair pek fazılâne, müdekkikane eserler neşreyliyordu. Mahza bu lisan ile pek ziyade meşgul olduğu için Türkçe ile iştigale o kadar vakit bulamıyordu.

Doğrusunu söylemek lâzım gelirse biz ekseriyetle fıkıh dersine ehemmiyet vermez, ancak imtihan geçmek için çalışırdık. O üstadı giranbahadan bihakkin müstefiz olmazdık. Çünkü başka fikirde, başka havadaydık.

Abdüssettar Efendi de Ulûmi Şer'iyede mütebahhir idi. Herhalde mükemmel bir Hoca idi. Güzel ders takrir ederdi. Talebeye rifk ile, nezaketle muamele ederdi. Garip bir âdeti vardı: Derste söz söylerken muttasıl cübbesini ensesine yerleştirmekle uğraşırdı.

Bu zat samimî bir sofu idi. Mamafih biz mecelle dersinden çok istifade etmedik. Çünkü Mektebi Mülkiye için o ders fazla idi. Birçok tetkikata, tetebbüata muhtaçtı. Onlara ise vakit yoktu. Bu dersi de, fıkıhı de ekseriya anlamadan geçerdik.

Fakat Maliye, Servet, Hukuki Düvel dersleriyle böyle değildik. Maliyeyi Mikail Portakal Efendi'den okurduk. Bu zat mükemmel bir Hoca idi. Türkçeyi güzel bilirdi, pek fasih söyler, yine öylece yazardı. Ulûmi Maliye'de bir iktidarı harikulâdeye malikti. Çünkü tahsilini Fransa'da ikmal etmişti, eyledikten sonra da tetkikatta, tetebbüatta devam etmişti. Ders verirken talebeye pek müfid nasihatlerde bulunurdu.

Meselâ öğrenmek üç türlü olur: Evvelâ: Okumakla, kitaptan okumakla, Hocanın takririni dinlemekle olur. Saniyen: Okuduğunu, dinlediğini yazmakla, kaleme almakla olur. Salisen: Okumakla, takrir etmekle olur. Sizin için en münasip usul dersinizi güzelce dinlemek, zapteylemek; sonra mümkün mertebe malûmatınızla mezcederek yazmak, kaleme almaktır. Derdi ve bize öyle yaptırdı. Fikren müterakki olanlarımıza ciddî yazı yazmağı, bir mevzuu kudret ve ehemmiyetle temhid eylemeği en ziyade öğreten Hoca Mikail Portakal Efendi oldu. O mühim, esas itibariyle mühim fakat fasih lâtif takrirleri mükemmel dinlerdik. Sonra dikkatle kaleme alırdık. Muallim derse geldiği vakit içimizden birine işaret ederdi. Dersi okuturdu. Bir kerre bana da okuttu. Mevzu cazibedar idi. Süleymani Kanunî zamanında devleti Osmaniye'nin tarzı idarei maliyesine müteallik idi. O devri muhteşeme dair bazı mütaleatı tarihiye ile mezcederek o bahsi muntazaman kaleme aldımdı, yine öylece bülent bir avaz ile okudumdu.

Portakal Efendi beni dikkatle dinledikten sonra: Aferin. Fakat senin damarlarında şair kanı da var; dedi. Bu takdir pek müstesna olduğu için o zaman çok hoşuma gitti.

Sakızlı Ohannes Efendi İlmi Serveti Milel Muallimi idi. Malûmatça ihtimal Mikail Efendi'yi geçerdi. Türkçeyi pek mükemmel yazardı. Lâkin öyle Türkâne telâffuz edemezdi. Fesinin altındaki takyesine varıncaya kadar saf kıyafetiyle, o sarı saçlariyle, ablak simasiyle, bahusus o tekellümi hasiyle Portakal Efendi'yi Türk tanımamak müşkül idi. Fakat Ohannes Efendi öyle değildi.

O da pek güzel ders verirdi. İlmi iktisadı derinden derine bilirdi. Bildiği gibi de tedris ederdi. Bu ilmi bilâhare Avrupa'da en büyük hocalardan tederrüs eylemek bana müyesser oldu. Lâkin Mektebi Mülkiyenin o muallimi fazılı tarzı tedriste onlardan hiç aşağı kalmazdı dersem mübalâga etmem sanırım.

Ohannes Efendi pek resmî, âdeta muhterizane resmî idi. Talebeye dersinden maada hiçbir mevzudan bahsetmezdi. Fünuni nefîse ile mütevaggil idi. Hattâ o fünuna dair ufak ve kıymettar bir mecelle bile neşreylemişti ki bu devirde bile nadirülemsal bir teliftir.

Şahbaz Efendi daha başka idi. Türklüğe daha takarrüp etmiş âdeta Türkleşmişti. Zaten nihayet Müslüman oldu. Cevdet Paşa ile düşer kalkardı. Ricali devleti yakından tanırdı. Derste Âli Paşalardan, Fuat Paşalardan, mümkün olabildiği kadar suya, sabuna, dokunmadan bahseylerdi. Âli Paşa'yı kudreti siyasiye itibariyle pek beğenirdi. Hattâ Gorçakof'a muadil tutardı. Paşanın o devirde Moskof başvekiline yazdığı bazı takriri siyasilerini nadirülemsal bulurdu. Derdi ki :

— Âli Paşa Fransızcada fevkalâde bir sahibi kalem değildi. Hattâ bu lisanı bir şark şivesiyle yazardı. Konuşurken de bilfarz **papier d'entête** diyeceği yerde **papieter entêté** demek gibi ufak tefek hatalar yapardı. Lâkin siyasî takrirler kaleme almakta harikulâde bir meharete malikti.

Bu dersler, bu Hocalar fikrimize başka küşayiş verdi, artık şiire öyle Naciyâne iptilâlarımız kalmadı. Gönlümüz gözümüz diğer vadilere in'itaf eyledi. O zaman muhitimizin darlığını hissetmeğe o devri istipdadı ağır bulmağa başladık.

Mektebi Mülkiye'de Fransızca da okunuyordu. Fakat o vasıta ile o lisanı öğrenmek muhal idi. Bir lisanı ecnebi ya çocuklukta lisanı maderzad gibi, ya gençlikte uzun uzadıya hiç değilde günde üç dört saat bir cehd ile öğrenilir. Mekteplerimizde şimdi bile böyle yapamıyoruz, o zaman hiç yapamazdık.

Fransızca muallimimiz Gaytan Efendi idi. Tuhaf bir Hoca idi. Bir kerre az kaldı faka basıyordu. Talebeye Pelisiyenin o maruf müntehibatını aldırmıştı, okutuyordu. O âsari müntahabeden bir şiirin içinde bir köpekten bahsolunuyordu. Fakat zavallı hayvana Fransız'ların itiyadı veçhile **Sultan** adı verilmişti. Biçare Gaytan Efendi o şiiri tesadüfen okurken işin farkına varınca birdenbire sustu, sayfayı çevirdi, başka bir fasla geçti. Fakat yine kızardı, bozardı. Nihayet dayanamadı mutaddan evveldershaneyi terkederek doğru müdür beyin yanında soluğu aldı.

Biz artık pürneş'e idik. O şiiri evire, çevire okuyorduk. Lâkin paydos düdüğü çalmadan, Efendiler dışarı çıkmadan, mubassırlar, Muallimler geldiler o kitabı topladılar. Böyle vak'alar fevkalâde gözümüzü açıyordu. O idarei müstebiddenin hakikatini fikri intibahımıza sokuyordu.»

Ali Kemal **Ömrüm**'de Mektebi Mülkiye'nin en parlak devrinden bahsederken ve birdenbire yapılan tebeddüllerden ve değişen Hocaları sayarken o mektebe ve Ekrem Bey'in yerine yeni Hoca olan Hacı İbrahim Efendi ile vekili Musullu Sait Efendi hakkında da şu malûmatı verir :

«O esnada Murat Bey, hattâ Ekrem Bey gibi Hocalar Mektebi Mülkiye'den hürriyeti fikriyelerine mebni çıkarılmıştı. Onların yerine tatsız, tuzsuz adamlar getirilmişti. Edebiyat dersi Hacı İbrahim Efendi'ye tevdi edilmişti. Fakat o mübarek de bir yandan vücuden alil idi, Mektebi Mülkiye'ye devam edemiyordu. Musullu Sait Efendi namında bir vekil gönderiyordu. Filhakika biz beşinci senede idik. Edebiyat üçüncüde okunuyordu. Fakat üçüncü sene Efendileri bize Sait Efendiyi anlata anlata bitiremiyorlardı. Zavallı adamcağız, ihtimaldir, güzel Arapça biliyordu. Lâkin hemen, hemen Türkçe bilmiyordu. Hattâ kafa, göz yararaktan görüşüyordu.

Ekrem Bey'in müddeti medide ihtişam ile ihraz eylemiş olduğu bir kürsii tedrisi böylece bir Hocaya tevdi eylemek mektep için bir sukût idi.

Bir gün biz birkaç arkadaşla ittifak ettik, sınıfımızı, dersimizi bıraktık. Üçüncü seneye, Musullu Sait Efendi'nin edebiyat dersine gittik.

Sait Efendi Edebiyatı Osmaniye dersi değil, derin bir Arap telâffuziyle âdeta bedî ve bayân okutuyordu. Tam dersin ortasında idi. Bir kelimeden, bir sualden fırsat bularak ben Hoca efendi ile bir mübahasedir giriştim. Şu sözleri serbest bir eda ile söyledim :

— Efendi hazretleri tedrisatınız pek fazilânedir, hepimizi müstefid ve müstefiz eyliyor, fakat affınıza mağruren söyliyeceğiz, Edebiyatı Osmaniye bu mudur? Filhakika Arapça, Türkçe Edebiyat hep birdir, bir olmak gerekir, fakat biz Türk olduğumuz için kavaidi edebiyeye Arapçadan değil, Türkçeden misaller isteriz. Deminden te'kid bahsinde :

«Ve innî ve in kûntel âhira zamane hü»

Buyurdular; lûtfen şöyle bir ifade ile bu mısraı tercüme de ettiniz. Fakat ona bedel meselâ koca Fuzuli'mizin :

Ger ben, ben isem nesin sen ey yâr?

Nidayi bülendini zikreyliyeydiniz zevki edebimizi okşar, bizi daha ziyade minnettar ederdiniz.

Üstadı edeb Sait Beyefendi :

Arapça istiyen urbana gitsun
Acemce istiyen İran'a gitsun
Frengiler Frengistan'a gitsun
Ki biz Türküz bize Türkî gerektir
Bunu fehmetmiyen cahil demektir.

Diyorlar. Biz o fikirde değiliz. Frenkçe ve Acemce gibi Arapçayı da öğrenmek dileriz. Öyle olmakla beraber edebiyatı lisanı millimizide okumak isteriz.

Bütün Efendiler bu beyanatımı tasdik eylediler, alkışlar gibi oldular. Sait Efendi kızardı, bozardı, bana makul bir cevap veremedi. Nihayet :

— Mademki tedrisatımı beğenmiyorsunuz, ben de bir daha derse gelmem, Hacı İbrahim Efendiye arzı mazeret ederim.

Dedi, kâğıtlarını, kitaplarını topladı, gidiverdi. Biz hayretler içinde kaldık, bir pot kırdığımızı anladık. İki, üç gün sonra vak'a müdüriyete akseyledi. Abdurrahman Şeref Bey bizi çağırdı, meseleyi tahkik eyledi. Esasen mütalealarımı tasdik etmekle beraber beni fena halde azarladı. Neticede dedi ki :

— Sizin bu kepazeliğinize mebni Hacı İbrahim Efendi bugün istifasını yolladı. Şüphe yok ki bu hâdise makamıâlide fena bir tesir peyda eyler. Çünkü İbrahim Efendi o derse **iradei seniyye ile** tayin olundu. Siz şimdi gider de itirafı kusur eyler, ellerinden öper, Efendiye istifasını geri aldırırsanız febiha (iyi olur) aldırmazsanız hepiniz mektepten tardolunursunuz.

Biz üç, dört arkadaş hemen oradan Aksaray'a, Darüttedrise fırladık zavallı İbrahim Efendiyi odasında, gecelik entarisiyle muztarip, fakat yine yazı ile meşgul bulduk. Sebebi ziyaretimizi anlatarak o hacei dânâdan istifayi affü safh eyledik...

Hacı İbrahim Efendi güzel bir kalbe malikti, o ziyaretimizde bizi müşfikane kabul eyledi. Sözlerimizi dinledi.. Nihayet Musullu Sait Efendiye o itirazlarımızı affeyledi. İfakat bulur bulmaz bizzat Mektebi Mülkiye'ye derse geleceğini vâdetmekle beraber müdür Abdurrahman Şeref Bey'e de (Edeb ve irfan ile ciddî bir surette müştagil olduğumuzu bir tecrübe ile anladığı için bize mücazat değil, mükâfat verilmesini) yazdı.

Hacı İbrahim Efendiyi en ziyade hoşnut eden Arapçaya gösterdiğimiz temayül ve belâgati Osmaniye münakaşalarında kavaid itibariyle ona vermiş olduğumuz hak olmuştu.» [2]

Şu izahat Mektebi Mülkiyenin içinde yaşadığı hürriyet havasını,

---

[2] İbrahim Efendi ile mektebi, tedris usulü ve bilhassa edebiyat âleminde açmış olduğu münakaşa hakkında bu kitabın üçüncü cildinde **Darütta'lim** bahsinde izahat verilmiştir. Lûtfen bakınız. .

istipdat aleyhtarlığını, umumiyetle uyanıklığı ve Türklük, Türkçülük cereyanlarının başladığını oldukça gösteriyor. Filhakika bu yazıyı yazanın bir iki arkadaşiyle mektebi terkederek Paris'e gittiğini, orada Jön Türklerle görüştüğünü, sonra tekrar İstanbul'a gelerek mektebe girdiğini fakat mektepte yine istipdat ve mutlakiyeti devirmek için bir cemiyet kurduklarını, gazete çıkardıklarını ve daha sonra bu yüzden bir kısım arkadaşlariyle sürgün edildiklerini öğreniyoruz.

Bu hâdiseleri aynı mektebin talebesinden, şimdi filozof dediğimiz Doktor Riza Tevfik de şu tarzda anlatır :

«Mektebi Mülkiyenin pek parlak ve uyanıklık devri idi. Hocalarımız Türkiye'nin en büyük ulemasından müteşekkil bir heyeti mümtaze idi. Talim pek serbest ve talebenin seviyyei irfanı çok yüksekti. Şiir zevki ve heyecanı âdeta umumî idi. Namık Kemal'in, Ziya Paşa'nın, Hâmid'in, Ekrem'in bir beyti bütün mektep talebesini heyecana getirirdi. Yalnız Mülkiye Mektebinde o zaman başlı başına şair olarak İbnürreşad Ali Ferruh, İhsan, Ali Kemal ve bilâhare İskıraper Kaymakamı namiyle şöhretşiar bir şairi sufî olan Ali Riza ve benim sınıf arkadaşım olan Ali Seydi merhumları zikretmek yeter. Yoksa herkes bu muhiti irfan içinde şairliğe namzet olarak yetişiyordu. Ben de onlardan biri idim ve şiir yazıyordum. Edebiyattan, şiir ve inşaddan da birinci çıkmıştım. Bu devri saadet bir devri nikbete döndü, curnal edilen mektep Hocaları hep dağıldı, tahsil ve talim usulü kontrol altına alındı. Buna karşı talebe fena halde isyan etti. Bunların içinde ben de vardım. Bazı kişileri tardettiler, onların içinde de ben vardım.» [3]

Ceza yalnız talebeye yapılmamış birçok değerli Hocalar da mektepten uzaklaştırılmıştır.

Biraz sonra Murat Bey'in Avrupa'ya kaçışı ve orada istipdat ve mutlakiyet aleyhinde yazılar yazışı gerek bu mektepte gerek başka mekteplerde umumiyetle Tarih Edebiyat tedrisatını sıkı bir kontrol altına almağı mucip oldu.

İşte bu vaziyetlerden, bu taşkınlıklardan dolayı olacak ki 1307 tarihinde Mâbeyin Başkâtibi Sadrâzama tebliğ ettiği bir iradede şöyle diyor: «Mektebi Mülkiye tahsili ilmü marifet ve iktisabı hüsnühulk ile ileride Devlete hidematı sadıkane ibraz edecek memur yetiştirmek maksadı âlisiyle tesis ve küşat edilmiş olup halbuki Avrupa devletlerinin tesis ettikleri mekâtib kendi usulü hükûmetlerini teşyit ve takviyeye hizmet edecek efkârda adam yetiştirmeğe salih bir halde teşkil eylemekte oldukları gibi memaliki mahrusada açılan Rum ve Er-

[3] Son asır Türk şairleri. İbnülemin Mahmut Kemal. Cilt 10, sayfa: 1511.

meni mekteplerinden dahi bir fikir ve terbiye dahilinde olarak matlûpları veçhile şakirdan yetiştirmekte oldukları halde zikrolunan Mektebi Mülkiye'den neşet etmiş bulunanlardan bazılarının ayrı ayrı efkâr ve etvarla mütehallik oldukları bunlardan hizmeti şahâneye alınmış olanlarla bilmukayese anlaşılmış olmasiyle mektepte tahsil ve tedris hususatiyle beraber şakirdanın emri terbiyesi dahi nazarı dikkat ve itinada tutulacak mevaddan bulunduğundan şakirdanın itikadı kavîm ve bir mesleki makul ve müstakim üzere iktisabı terbiye etmeleri zımnında mektebin her sınıfında akait ve ahlâktan bir münasip ders tedris edilmesi lâzımeden olmasına ve bu maksadı mütenabihin temini husulü muallîminin ahlakı kerime ve sıfatı memduha ile muttasıf olmalarına mütevakkıf bulunmasına binaen bu cihetlerin nazarı itibara alınarak bir karar ittihazı...»

Böylece Padişah Sadrâzama Mülkiye talebesinin mutlakiyet ve istibdat ideolojileriyle beslenmemiş olduğundan şikâyet ediyor ve tedbir alınmasını istiyor. Hazinei Evraktaki vesikalardan anlıyoruz ki Padişahın bu ihtarı üzerine Babıâli ve Maarif Nezareti telâş ediyorlar. Programı değiştiriyorlar, muallimler için bir talimatname yapıyorlar ve bilhassa bu talimatnamenin bir maddesine muallimlerin ders mevzuu haricinde söz söylemelerini menediyorlar ve «şaairi sadakata muhalif hareket eden muallimlerin ibretenlissarin şiddetle tedip» edileceğine dair Mâbeyne teminat veriyorlar. [4]

* * *

Mektebi Mülkiyenin ilk açılışından 1307 (1890) senesine kadar geçen hayatını benimle birlikte okuyucularım da şu satırlarda takip etmişler ve verdiği neticeyi de görmüşlerdir. Hissiyatla değil, bitarafane hareket ederek hükmü de birlikte vermek lâzım gelirse Abdülhamit II. ye hak vermemek imkânı bulunabilir mi? zannetmem!

Ne şekilde ve hangi zamanda olursa olsun her hükûmet, koyduğu rejimin; yeni yetişen nesle bilhassa onların yuvası olan mekteplerde aynen tatbikini istemekte yerden göğe kadar haklıdır. Bugün Cumhuriyet rejiminden zerre kadar inhiraf eden bir muallimi, bir talebeyi derhal yola getirmek için harekete geçildiği gibi mutlakiyet rejiminin de bu yolu tutmağa hakkı olduğu teslim edilmelidir. Ben bütün kabahati Murat Bey gibi itidalle hareket etmiyen Hocalarda, Ali Kemal ve Riza Tevfik gibi ne derece kabına sığmaz birer mahlûk olduklarını bilhassa 1908 inkılâbından sonra da göstermiş olan talebede bulurum. Murat

[4] Siyasî ilimler mecmuası. Mülkiye Mektebi müdürü Mehmet Emin Erişirgil'in nutku. Sayı: 105, Sahife: 478.

Bey'in muhalefete geçerek 1908 inkılâbından önce ve sonra İstanbul'da ve Avrupa'da tutmuş olduğu yolun memleket gençleri için kaça mal olduğunu belki ileride tafsilâtiyle yazanlar bulunacaktır.

Binaenaleyh gerek Hocalar, gerek talebe böyle taşkınlıklar yapmayıp bilâkis hepsi Ali Kemal'in beğenmiyerek anlattığı tarzda ve meselâ Ohannes Efendi gibi **muhterizane sandalyelerine otursalar** da yalnız derslerini okutsalar, yine meselâ Ali Şahbaz Efendi gibi ders harici de olsa **suya, sabuna dokunmadan** talebeyi tenvire devam etselerdi ve ne nihilist yurdu ve ihtilâl memleketi olan Rusya'da okuyan ve yetişen Murat Bey gibi talebeyi vakitsiz siyasete sürüklemeseler, ne de Ekrem Bey gibi taşkınlıklara sebebiyet vermeselerdi de Mektebi Mülkiye ilk başladığı şekilde ve o değerli Hocaların idaresi altında 1908 inkılâbına kadar tuttuğu yolda yürümüş olsaydı bugün memleket daha çok münevver genç kazanmış ve ilim âlemi bunlardan daha ziyade istifade etmiş olurdu sanırım.

Biz hiçbir zaman kendimizi taklitten, hele ifrattan kurtaramıyoruz. Bir yabancı dil öğreten, bir müvazenesiz Hocayı dinliyen bir kısım gençler garbın en kötü ahlâksızlıklarını, en yıkıcı rejimini, en inkârcı felsefesini alıyorlar. Bu; onlara kolay ve cazibeli geliyor. Fakat onun iyi, makul ve mutedil cihetine hiç yanaşmıyorlar. Ve mutlaka yabancıların ilim simsarlığını, siyaset dellâllığını yapıyorlar, yapıyorlar da millî bir felsefe, millî bir siyaset, millî bir ahlâk kurmak cihetlerine yanaşmıyorlar. Çünkü bu da onlara güç geliyor.

Fakat şurası gariptir ki: Abdülhamit II. nin 1908 inkılâbında tacı ve tahtı sarsılarak hayatı bile tehlikeye düştüğü sırada kendisinin kanunu esasiye taraftar, meşrutiyetin heveskâr ve Mektebi Mülkiye'yi; fikirleri bunlara hazırlamak maksadiyle açmış olduğunu halka bildirmek maksadiyle Şeyhülislâmını çağırarak onun yanında yemin etmiş ve şu sözleri söylemiştir :

«— Bidayeti cülûsumda kanunu esasiyi milletin henüz kabiliyetl olmadığını ihtar edenlere rağmen kendim ilân etmiştim. Müahharen Rusya muharebesi zuhur etti. Esnayi harpte talebei ulûm meclisi meb'usana müracaatla metalibi gayri münasebede bulundular. Bu hal ile meclisin devamı devletçe daîi mahzurat olacağını anladığımdan kanunun bahşettiği salâhiyete binaen sureti muvakkatede tatile mecbur oldum.. Müahharen birkaç defa küşat etmek niyetinde bulunduğum halde maniler zuhur etti. **Maazalik Mülkiye Mektebi gibi terbiyei efkâra hâdım olacak müessesatı vücude getirmekle istihzarı kabiliyete çalıştım.** Bu defa gösterilen arzuyi umumiden o kabiliyetin husulünü istidlâl ederek vükelânın kararına intizar etmeksizin meclisi meb'usanın küşa-

dını irade ettim. Siz Şeyhülislâmsınız. İşte huzurunuzda kasem ediyorum. Meşrutiyeti hiçbir zaman ref ve iptale tasaddi etmeyup devamı mer'iyetini bizzat iltizam ve saltanatta bulundukça muhafazasına sây ve ikdam ile bu meslekten inhiraf etmiyeceğime vallahi, billâhi ve tallahi diye eymanı müekkede ityan ettikten sonra siz de bu yeminimi maalkasem ahaliye tebliğ ediniz. İnşallah Cuma günü düveli muazzama süferasını da davet ederek bu baptaki azm ve niyyetimin kat'î olduğunu devleti metbualarına tebliğ etmelerini tavsiye ile bütün Avrupa'ya teminatı siyasiye vereceğim.» [5]

Abdülhamit II. bu sözlerinde bilhassa kanuni esasiye ve meb'usanın toplanmasına ait olanlarda yüzde yüz samimî sayılmasa bile böyle tehlikeli bir zamanda Mektebi Mülkiyeyi açışını hatırlayışı ve hatırlatışı da onun tarihine şeref veren hâdiselerden olmak lâzım gelir.

* * *

İlk açılışta mektep yatılı değildi ve yalnız birinci ve dördüncü sınıfları vardı. O zaman İstanbul'da ve Türkiye'de Galatasaray'dan ve Darüşşafaka'dan başka değil lise, hattâ belli başlı idadi mektebi olmadığı ve Mahreci Aklâm kaldırılmış bulunduğu, 1289 da açılmış olan Dersaadet idadisi de henüz talebe yetiştiremediği için mülkiyenin dördüncü sınıfına yalnız bu iki mektepten çıkanlar alındı ve rüşdiye mektebinden çıkanlar arasından da müsabaka ile birinci sınıfa 25 talebe kayıt olunurdu. Tam olarak bütün sınıfları açmak ancak 1297 - 1298 (1879) senesinde mümkün olabilmiştir. Ve ilk mezunlarını bu sene içinde vermiştir. Bu mezunlara ulûmu siyasiye şahadetnamesiyle beraber Maarifi Umumiye Nizamnamesinin 158 inci maddesi ahkâmına göre bir de mülâzamet rüusu verilmiştir. 1302 (1885) senesinde tedris ve terbiyenin bir kat daha intizam ve inzibat altına alınması maksadiyle mektep gece yatısına çevrilmiştir. Beş sınıfa ayrılmış olan bu mektepte o tarihte Müslim ve Gayrimüslim 295 evci ve 100 mektepçi talebe vardı.

1307 (1891) tarihinde mektebin idadi ve yüksek kısımlarına birer sınıf ilâve olunmuştur. Bu tarihlerde İstanbul'la beraber vilâyet merkezlerinde idadiler açılmış olduğundan her sene bu idadi mezunlarından müsabaka ile kırk talebenin mektebe alınmasına başlanmıştır. Ve yine bu seneden itibaren Mülkiye mektebinin programına memlekette yaşıyan akalliyetler itibariyle Arapça, Rumca ve Ermenice dersleri ilâve edilerek talebenin bunlardan birine devamı mecburî tutuldu.

1312 (1896) senesinde Mülkiye mektebinin derecesiyle mütenasip olmıyacak aşayir ve meşayih çocuklarına mahsus ve tahsil müddeti bir seneden ibaret ayrıca bir sınıf ilâve edildi. 1316 (1900) senesinde Mül-

[5] **Hatırat-ı Siyasiye.** Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi. (Sayfa 7). İstanbul Hovakimyan Matbaası. 1336

kiye mektebinin idadi sınıfları ayrılarak mektep yalnız üç seneden ibaret ve yüksek tahsil gösterir bir müessese haline getirildi.

1318 (1902) senesinde mektebin yatılı kısmı kaldırıldı. 1908 Temmuz'unda diğer ilim müesseseleri gibi bu mektep te büsbütün yeni esaslara göre yükselmeğe ve canlanmağa başladı.

1325 (1909) senesinde Çenberlitaş'ta bulunan mektep binası terk edilerek Mülkiye Darülfünunla beraber Zeynep Hanım konağına taşındı. 1329 (1913) senesinde mektebin ilk iki senesi müşterek ve üçüncü seneden itibaren **siyasî, idarî ve malî** olmak üzere üç şube açıldı ve onlara göre programlar yapıldı.

1331, 24 Ağustos (1915) tarihinde lâğvedilerek Darülfünuna kalb ve 1334, 1 Nisan (1918) tarihli kanunla dahiliye nezaretine bağlı bir umumî müdürlük vaziyetinde tekrar ihya ve tesis edildi. Kısa bir zaman içinde mektebin noksanları tamamlanarak Yıldız'daki Yaverler dairesinin bir kısmına yerleştirildi. O sene müsabaka ile 45 talebe alındı ve 5 Teşrinievvel 1334 tarihinde tedrisata başlandı. Mütareke yapıldığı zaman mektep binası Saray muzikası tarafından işgal edildiğinden Kabataş'ta Ethem Paşa konağına nakledildi. 27 Temmuz 1336 tahinde Dahiliye ile rabıtası kesilerek Maarife verildi ve mektep 27 Temmuz 1337 tarihinde Cerrahpaşa'da Redif Paşa konağına taşındı.

Teşrinievvel 1338 de şimdi Adlî Tıb Müessesesi olan binaya taşındı. 5 Kânunuevvel 1341 (1924) de yine Yıldız'daki eski binasına geçerek Ankara'ya götürülünceye kadar orada kaldı.

1926 - 1927 ders yılında birinci ve ikinci sınıflar müşterek, üçüncü sınıf **idarî, malî ve siyasî** olmak üzere üç kısma ayrılıp siyasî şube iki sene olarak tesbit edildi ve yeni bir programla derse başlandı.

1929 - 1930 ders yılı sonunda siyasî dördüncü sınıf dersleri siyasî üçüncü sınıf dersleriyle birleştirilerek siyasî şube de diğerleri gibi bir seneye indirildi.

1930 - 1931 ders yılında gerek dahilî talimatname gerek programlar üzerinde ehemmiyetli değişiklikler yapılarak imtihan tarzları değiştirildi. Bu değişiklikler arasında bilhassa mezuniyet sınıfında bulunan talebenin intihap edecekleri bir mevzu üzerine bir tez hazırlayıp bu tezin dahil olduğu grup muallimleri tarafından dinlenip kabul edildikten sonra talebenin mezuniyet imtihanına girmek hakkını haiz olabileceği kararlaştırıldı.

Mülkiye mektebinin ilk açıldığı tarihten bugüne kadar değiştirmiş

olduğu programlar hakkında uzun uzadıya izahat vermeğe mevzu müsait değildir. Fakat diğer yüksek mektepler gibi bu mektep hakkında da açık ve iyi bir fikir edinebilmek için ders programları üzerinde uzun uzadıya durmak icabeder, bunun hakkında şimdiye kadar hiçbir yerde yazılmış ve basılmış bir yazı yoktur. Bu mevzu ayrıca bir risale şeklinde neşredilmek lâzım gelir.

* * *

Mülkiye mektebinin yetiştirdiği talebenin devletin hangi işlerinde ne suretle çalışacaklarını bilmekte mektep hakkında oldukça bir fikir verebilir. 1293 tarihli mektep nizamnamesi bunları şöyle tarif eder:

A — Kaza kaymakamlıkları,

B — İstanbul'da hükûmet merkezi daireleriyle vilâyet merkezindeki kalem reislikleri ve bunlara muadil sair memurluklar,

C — Devlet Şûrası âza mülâzımlığı,

D — Sefaret kâtiplikleri, şehbenderlikler.

Bunlardan başka Divanı Muhasebat mümeyyizlik ve âzalığı gibi o zamana göre mühim memuriyetlere de yine mülkiye mezunları alınırdı.

Hükûmet işlerine ilk önce bu kapılardan giren mülkiyeliler o zamanın en yüksek tahsilini görmüş ve oldukça yabancı diller bilir kimseler oldukları için bulundukları memuriyetlerde müsteşarlıklara, Şûrayi Devlet âzalıklarına, valiliklere, sefirliklere hattâ nazırlıklara çıktıkları gibi bu memleketin ilmine ve irfanına da çok büyük hizmetleri dokunmuştur. Hele mülkiye işlerinde en çok yerleri bu mektep mezunları işgal ettikleri gibi birbirlerini kayırmak ve korumak hususunda görülen tesanüd de gıpta edilecek derecededir.

Yapılan bir istatistiğe göre bu mektep açıldığı tarihten 1931 yılına kadar 1867 talebe yetiştirmiştir.

Mülkiye Mektebi 1936 tarihinde Ankara'ya nakledilerek Cebeci'de yapılan binada tedrisata devam etmektedir. Yeni adı: **Siyasî Bilgiler Okulu**'dur. Tahsil müddeti üç yıldır ve yatılıdır. İlk iki sınıfı umumidir. Son sınıfı **idarî, malî ve siyasî** olmak üzere üç şubeye ayrılmıştır.

7. TELGRAF MEKTEBİ

1277 (1860)

Elektriğin telgrafta yani uzakla muhaberede kullanılması ilk önce 1157 (1744) te Cenevre'de Franse Lezaj tarafından tecrübe olunmuştur. Fakat gereği gibi yayılması ve istifade olunması hayli sene sonraya düşer. Meselâ İngiltere'de 1257 (1841), Fransa'da 1260 (1844) tarihlerine tesadüf eder.

Telgrafın Osmanlı ülkesinde kullanılması ise bu tarihlerden 14 sene sonradır. Şöyle ki: 1270 (1854) senesinde Osmanlı Hükûmetiyle Rus İmparatorluğu arasında çıkan muharebeye İngiliz, Fransız ve Sardunya (İtalya) devletleri de müttefik sıfatiyle iştirak etmişlerdi. Harp sahası Rumeliden Kırım'a geçince İstanbul ile Rumeli ve Kırım arasında muhabereyi temin için İngilizler evvelâ İstanbul ile Varna ve sonra Varna ile Kırım sahilinde Balıkova arasında birer kablo yaptıkları gibi Fransızlar dahi Varna, Şumnu, Rusçuk ve Bükreş yoliyle Avusturya hududuna kadar bir hat uzattıklarından İstanbul'dan Varna yoliyle hem Kırım hem de Avrupa ile muhabere temin olunmuştu.

Yine bu sıralarda ve Ağustos 1272 (13 Ağustos 1855) de Edirne ile İstanbul ve 16 Ağustos 1272 (29 Ağustos 1855) te Edirne ile o zaman ordu merkezi olan Şumnu arasında kara hatları yapılmıştı. Bu hatların yapılışından sonra ilk çekilen telgraf: **Asakiri Müttefika Sivastopol'a girmiştir** müjdesini ihtiva etmiş ve İstanbul'dan Avrupa'ya çekilen ilk telgraf da yine bu olmuştur.

Kırım muharebesi bittikten sonra Osmanlı ülkesinin başka taraflarına da telgraf yapılması Fransız tebaasından Dolaro adında birisine imtiyaz ve inhisar suretinde verilmiş ve İstanbul - Edirne hattı bunun tarafından yaptırılmıştır.

Edirne telgraf merkezinin açılmasiyle Sivastopol'un fethini müjdeliyen ilk telgrafnamenin çekildiği gün ve gece de Edirne'de şenlik yapılarak herkese telgrafhane gezdirilmiş ve o sırada Edirne telgrafhanesinin açılış törenini bildirmek için İstanbul'a çekilen 87 kelimelik telgrafnamenin on bir dakikada cevabının alınmasına orada bekleyenler ve bulunanlar hayret etmişlerdir.

Bu ilk muhabereler hep Fransız diliyle ve Lâtin harfiyle yabancılar tarafından yapılıyordu. Telgraf gibi bir devletin en mühim ihbar ve istihbar vasıtası olan bir müessesenin yabancılar elinde ve idaresinde bulunmasında ve muhaberenin yabancı diller ve harflerle yapılmasındaki büyük mahzurlar hükûmetçe göz önünde tutularak yabancı dil bilen gençlerin telgraf idaresine girmesi için teşviklerde bulunulmuş ve Feyzi Bey adında Babıâli tercüme odası kâtiplerinden birisi bu suretle telgrafhaneye geçerek ilk Türk muhabere memuru olmak şerefini kazanmıştır. [1]

Bununla beraber bu şerefte Mustafa Efendi adında diğer birisinin hissesi daha büyüktür. Şöyle ki: Varna'dan Bükreş'e kadar (Romanya o zaman muhtar ve imtiyazlı bir Osmanlı vilâyeti idi) Fransızlar tarafından yapılmış olan hattın baş müfettişi Lekont Enklez'in yanına verilen ve telgrafın nasıl yapılıp, ne suretle idare edildiğini öğrenmeğe memur edilen Babıâli tercüme odası kâtiplerinden Mustafa Efendi telgraf elifbasının Türkçe harflere tahviliyle muhaberenin Türkçe yapılması mümkün olduğunu anlıyarak İstanbul'a döndükte bu ciheti bir lâyiha ile hükûmete bildirmiş ve o sene telgrafhaneye alınan dil bilir gençlerden yukarıda adı geçen Feyzi Bey ile Zemçi Bey'e Türkçe muhabere usulünü öğretmiştir.

Mustafa Efendi biraz sonra Edirne telgrafhanesi müdürlüğüne tayin olunarak 16 Şubat 1277 (1861) tarihinde 128 kelimelik Türkçe ilk telgrafnameyi İstanbul'a çekmiş ve takdir görmüştür.

Hükûmet telgraf muhaberesini Türkçeleştirmek ve Türk muhabere memurlarına bu işi gördürmek için taassup derecesinde gayret gösterdiği gibi bu yeni ihtiraın memlekete girdiğinden yedi sene sonra 1277 (1861) de bir nizamname çıkartarak ona göre bir **Telgraf memur mülâzimi mektebi** açmıştır. Bu mektep Soğukçeşme'de şimdi Adlî Tıb Dairesinin yerinde bulunan bir tahta bina idi. Tedris müddeti iki sene idi. Talebeye ayda 250 şer kuruş aylık verilirdi.

Telgraf fenninin tarihi, elektrik nazariyeleri, pillerin yapılışı ve kullanılışı tarzları, cereyanı elektrikî mıknatisiyet bahisleri, telgraf aletleri ve kullanılış suretleri, postaların tanzimi ve şebekeye ait bilgiler - ki nazariyat kısmıdır - öğleden önce gösterilir ve öğleden sonra da muhasebe usulü, telgraf muhaberesi, telgraf işletmesi ve nizamları gibi tatbikî ve tecrübî dersler öğretilirdi.

---

[1] Sonra posta nazırı ve şehremini olmuştur. Tercümei hali için bakınız. İstanbul Şehreminleri. 1328 - İstanbul Şehremaneti matbaası. Sayfa: 134.

Askerî mekteplerden başka henüz yüksek mekteplerin değil orta mektep ve liselerin bile açılmamış, ilim ve fen ıstılahları yerleşmemiş ve bittabi ilim ve fen kitapları yazılmamış ve basılmamış olduğu bir devirde bu meslek mektebinde bu tarzda tedrisatta bulunulmuş olması bir muvaffakiyet sayılır. Bu dersleri kimler nasıl ve hangi kitaplardan okutuyorlardı? Buraları karanlıktır. Bununla beraber mektep iki devre talebe yetiştirdikten sonra anlaşılamıyan bir sebepten dolayı kapatılmıştır.

1287 (1871) de telgraf idaresi meclisince verilen bir karar üzerine on bir sene sonra mektebin tekrar açıldığını görüyoruz. İlk devrede nazariyata verilen kıymet ve ehemmiyet fazla görülmüş veya talebeye ağır gelmiş olacak ki bu devrede daha ziyade amelî meslek dersleri gösterilmek cihetine gidilmiştir. İkinci devrede mektep dört sınıf üzerine mürettep idi ve talebesine sınıflarına göre maaş verilirdi. Mektep bu haliyle de dokuz sene yaşadıktan sonra idaresindeki intizamsızlık ve istifade edilememek gibi sebeplerle ve Sadaret makamının bir tezkeresiyle kapatılmıştır.

Yukarıda adı geçen Feyzi Bey 1285 (1868) de Posta Nazırı bulunduğu sırada açılmış olan telgraf fabrikasını da telgraf mektebinin, bir laboratuvarı olarak kabul etmiş olduğundan burada o müesseseyi de hatırlatmak lâzım gelir. Makinist Besim adında birisinin telgraf makinesi yapmaktaki mehareti görülerek telgraf mektebinin bulunduğu binada bir yer ayrılıp bu işlerle uğraşılmağa başlanmış ve bugün mevcut olan fabrika bu tarihte bu suretle ortaya çıkmıştır. Telgraf fabrikası şimdi Salkımsöğüt'te ve Gülhane parkı çevresindedir.

Telgrafçılığın elektrik ve diğer ilimlerin terakkisi nisbetinde ve asırların ihtiyaçlarına göre bütün milletlerce el birliğiyle ilerletilmek lâzım geldiğinden bahisle ve bunun için muhtelif devlet idarelerine mütefennin memur yetiştirilmek üzere Zürih'te bir yüksek telgraf mektebi açılmasını İtalya hükûmeti bütün devletlere teklif etmesi ve o sırada Osmanlı hükûmetine de aynı teklifi yapmış olması üzerine her nedense bu teklife muvafakat etmiyen hükûmet o zaman Gülhane'de bulunan Sultanî mektebinin programına 1291 (15 Temmuz 1872) de telgraf fennine dair dersler ilâvesiyle lüzumu olan mütefennin telgraf memurlarının İstanbul'da yetiştirilmesini istemişse de bunun amelî bir faydası görülmemiştir.

Çünkü Sultanî mektebi yani Galatasaray lisesi Fransızca tedrisatta bulunduğu için Fizik, Kimya, Elektrik ve Riyaziye gibi bu işte lüzumu olan ilim ve fenler okutuluyor diye intihap edilmişti. Halbuki

oraya devam edenler İslâm olan ve olmıyan zengin çocukları olduğu için gözleri yüksek memuriyetlerde olduğundan Galatasaraylılar bu işe heves ve rağbet etmediler. O devirde Galatasaray ayarında fakat Türkçe tedrisatta bulunur ikinci bir lise daha vardı: Darüşşafaka. Kendisine ayrılan kısımda izah edildiği gibi telgrafçılığın icap ettirdiği yeni ilimlerle fenler bu mektepde de bilhassa Harbiye ve Erkânıharbiye ve Tıbbiye gibi yüksek mekteplerin asker Hocaları tarafından gösteriliyor ve Fransız diline de ehemmiyet veriliyordu. Fazla olarak talebesi zengin çocukları değil fakir ve yetim kimselerdi.

İşte bu maksatla 1297 (1880) de Darüşşafaka programına fazla olarak Elektrik dersleri konulmakla ve muallimliğe telgraf idaresinde fen memuru olan Fransız Emil Lakuvan, muavinliğine de Raif Bey getirilmekle hem telgraf mektebi meselesi halledilmiş hem de Darüşşafaka'dan çıkacak yetim ve öksüz çocuklara bir maişet ve bir meslek gösterilmiş oldu. [2]

Bu mesele hakkında daha önce 487 - 490 ıncı sayfalarda uzun tafsilât verilmiş olduğundan bu vesile ile o satırların gözden geçirilmesi lâzım gelir.

Elektrik ve Telgraf dersi Darüşşafaka lisesinin son sınıfında okutulur ve çıkanlar telgraf nezareti fen kalemine memur edilmekle beraber tahsillerini tamamlamak üzere içlerinden bir kısmı Fransa'ya tahsile de gönderilirdi.

İşte bu maksatla ve Paris'teki Yüksek Telgraf Mektebinde telgraf mühendisliği tahsil etmek üzere 1299 (1883) te bu mezunlardan Fahri, Mustafa Fuat, Şevki ve Salih Zeki ve 1300 (1885) te Mehmet Ali ve Mustafa Nesimi; 1302 (1887) de Mehmet Emin ve İhsan, 1304 (1889) da Mehmet Sait ve Mehmet Ferit 1306 (1891) de Giritli Hüseyin ve Mazlûm Fransa'ya gönderilmişlerdir.

Şu izahata göre her iki senede bir; iki Darüşşafaka mezununun

---

[2] Emil Lakuvan Efendi; aslen Fransızdır. Süveyş kanalında bir iş bularak oraya gitmek üzere İstanbul'dan geçerken hükûmet hizmetine girmesi hakkında vukubulan teklifi kabul etmiş ve İstanbul'da kalmıştır. Uzun müddet telgraf fen işlerini idare eden bu zata aynı zamanda hükûmetin elektrik müşaviri ünvanı da verilmişti.

Telgrafçılık nazariyatile âletlerinin tariflerini ihtiva etmek üzere yazmış ve Darüşşafakaya terketmiş olduğu Fransızca kitap mektepçe bastırılmış ve Darüşşafakada okutturulmakta bulunmuştu. Darüşşafaka'da Elektrik ve Telgrafçılık dersi bu kitaptan Fransızca takip olunurdu.

Raif Bey; telgraf fabrikasını ıslah ve ihya eden ve İstanbul'da Ahırkapı'da ilk defa kendi adına kendi hesabına buhar makinesi ile işliyen bir doğrama fabrikası açan bir zattır. Telgrafçılık adında bir de kitabı vardır. Musikiye de intisabı ve ihtisası vardı.

Paris'teki yüksek telgraf mektebine gönderilip memlekete değerli telgraf mühendisi yetiştirilmesi usul ittihaz edilmiş iken (1892) de Paris'te Darülfünun talebesinin bir nümayiş yapması ve bu nümayişe Paris'te siyasetle uğraşan Murat Bey ve sairenin de talebe ile birlikte iştirak etmiş olması yüzünden bütün Türk talebe İstanbul'a çağırılmış, Darüşşafaka'lılar da tahsillerini tamamlamadan dönmüşler ve bir daha bu maksatla Paris'e talebe gönderilmemiştir.

O tarihten 1908 inkılâbına kadar geçen 16 sene içinde Darüşşafaka'dan başka telgraf mektebine, telgrafçılık okutulmasına ve öğretilmesine dair bir kayde ve malûmata rastlanamıyorsa da Avrupadan tahsilden gelen Darüşşafaka'lılar evvelâ kendi mekteplerinde sonra diğer yüksek mekteplerde riyaziye ve başka fen dersleri okutmuşlar, umumî müdürlüklere, hattâ nazır muavinliklerine kadar çıkarak bu suretle görgü ve bilgilerini memlekette tatbik etmişler ve birçok mütehassıs memurlar yetiştirmişlerdir.

Bunlardan bilhassa Salih Zeki Mühendis ve Bahriye Mekteplerinde Fahri, Mehmet Emin ve Hasan Ferit Darüşşafaka ve Darulmuallimînde, liselerde Riyaziye, Telgrafçılık ve Elektrik derslerini senelerce okutmuşlardır. Darüşşafaka mezunları kendi mekteplerinde parasız ders okuturlardı.

Avrupaya talebe gönderilmesinde telgraf nazırı İzzet Efendi'nin göstermiş olduğu büyük himmet ve gayreti alâkadarlar her zaman şükranla söylerler.

Arada geçen 16 sene içinde telsiz telgraf ve telefon gibi yeni icatlar çıkmasına ve 1908 inkılâbından sonra bu yeni icatlara memleketimiz dahi kapılarını açmasına binaen milletin nail olduğu hürriyet ve serbestiden istifade edilerek eski usulün ihyası cihetine gidilmiş, 1324 (1908) de Darüşşafaka'lılardan Hüsnü Sadık, Abdürrazak, İsmail Hakkı, Ali Ulvi ve başka mektep mezunlarından Baha Tali adlarında altı kişi nezaretçe seçilerek posta telgraf müfettişliği ve baş müdürlük vazifeleri öğrenmek üzere Paris'e gönderilmişlerdir.

Birkaç sene sonra adî telgraf, telsiz telgraf, telefon ve elektrik tahsil etmek üzere yine Fransaya nezaretçe 3 talebe gönderilmek üzere bir müsabaka açılmış, müsabakayı Abdullatif ve Hasan adlarında iki Darüşşafaka'lı ile Agop kazanmıştı.

Bununla beraber 1908 inkılâbından birkaç sene önce telgraf nezareti binası yanında ve Şengül hamamı yakınında bir ev tutularak orada Darüşşafaka'dan çıkıp ta telgrafa memur edilenlere bir sene kadar amelî surette telgrafçılık öğretilmekte idi. O zamana kadar Mors'la

işliyen telgrafçılara bu mektepte **Hüg**'le telgraf vermek ve almak usulleri öğretiliyordu.

Fakat 1908 inkılâbından sonra eskisi gibi Darüşşafaka'dan çıkanlar telgrafhaneye alınmamağa başladığından son gönderilenlerden başka Avrupaya Darüşşafaka'lı talebe gönderilmemiştir.

1324 (1908) inkılâbından sonra posta ve telgraf idaresi Darüşşafaka'dan çıkanlara kapılarını kapamış, onlar da yüksek mekteplere devam ederek başka mesleklere girmiş ve bu vaziyet karşısında Darüşşafaka programından telgrafçılık dersi çıkarılmıştı. Bununla beraber yeniden birçok mütefennin telgraf memurları ve mühendisleri yetiştirmek zarureti de baş göstermiş olduğundan 1325 (1909) da **Telgraf Mektebi Âlisi** adında ve telgraf nezareti binası içinde yeniden bir mektep açılmasına zaruret hasıl olmuştur.

Bu mektebi açanlar, idare edenler ve ders okutanlar da tamamen Darüşşafaka'lılar idi. Darüşşafaka tarihçesinde görülen şu satırları olduğu gibi alıyorum :

«Nazır İzzet Efendi ile Emil Lakuvan Efendinin Darüşşafaka'da yapmış oldukları feyizli hizmet 1908 inkılâbından sonra inkıtaa uğramıştır. Sebebi: O tarihe kadar Darüşşafaka'dan çıkanlar kısmen telgrafa, kısmen rüsumata (gümrüğe) memur edilirken meşrutiyetten sonra bu usulün terkedilerek derslerinin çıkarılmış olmasıdır. Bununla beraber Darüşşafaka'da inkıtaa uğrıyan bu hizmet daha geniş ölçüde telgraf idaresine yine Darüşşafaka mezunları tarafından idame edilegelmiştir. Telgraf ve posta nezaretinin lâğvına gelinceye kadar ayda bir kerre çıkarılmakta olan Telgraf ve Posta mecmuası Darüşşafaka mezunları tarafından yazıldığı ve çıkarıldığı gibi telgraf tedrisatı Darüşşafaka programından çıkarıldıktan sonra mütefennin ve muktedir telgraf memur ve müfettişi yetiştirmek için hükûmetçe açılmasına zaruret ve mecburiyet görülmüş olan **Telgraf Mektebi Âlisi** talim heyetini de açıldığı tarihtenberi Darüşşafaka mezunları teşkil etmekte bulunmuştur. Bu müddeayı teyit etmek üzere mektebin bugünkü idare ve tedris heyetinin adlarını ve bunların Darüşşafaka'nın hangi senesi mezunu olduklarını zikretmekle iktifa edeceğiz :

Müdür ve Hukuki Medeniye ve İdare muallimi Şükrü Bey (1316) Fransızca muallimi Mustafa Fuat Bey (1297), Telgraf ve Elektrik muallimi Mehmet Emin Bey (1302), Riyaziyat muallimi Mustafa Suphi Bey (1306), Hendese muallimi Hasan Bey (1310), Telgraf İşletmesi ve Nizamatı muallimi Hüsni Sadık Bey (1323), Posta muallimi Ahmet Avni Bey (1306), Kitabet muallimi Ali Kâmil Bey (1307), 1927 senesi

bidayetinde ölen Mehmet Ali Bey (1298) gerek mecmuanın, gerek bu mektebin en büyük hadimlerinden idi. Uzun müddet İstanbul posta müdürlüğünü yapmış ve beynelmilel posta umuruna vukuf ve ihtisas peyda etmiş olduğundan Avrupanın ötesinde berisinde vakit vakit toplanmakta olan birçok posta kongrelerinde hükûmetimizi temsil etmiştir. Posta tarihinde yegâne mütehassıs idi.»

Darüşşafaka'da Elektrik ve Telgrafçılık tedrisatının asıl hizmeti Umumî Harpte görülmüştür. Hükûmetçe telefon şirketine vaz'ıyed edilerek kâmilen ecnebi olan işletme ve fen memurlarına izin verildiği sırada telefon idaresinde iş başına geçen ve telefonu eskisinden hattâ bugünkünden daha iyi idare edenler kâmilen Darüşşafaka mezunları idiler. Bugün de hükûmetin telefon, telsiz telgraf ve radyo idareleri nezdindeki komiserleri Darüşşafaka'lılardandır.» [3]

Umumî Harbin ve Mütarekenin sonuna kadar tedrisata devam eden bu mektep millî hükûmetin teşekkülü sırasında lâğvedilmiş ise de 1340 (1924) te tekrar açılıp tedrisata başlamış 1931 de tasarruf maksadiyle kapatılmış, 1933 te bir daha açılmış ve bir aralık Ankara'ya da nakledilmiş ise de orada inkişaf edemiyerek İstanbul'a getirilip mühendis mektebi içinde bir şube olarak tedrisata devam etmekte bulunmuştur. Yukarıda adı geçen Mehmet Emin hâlâ burada muallimlik yapar.

[3] Darüşşafaka Tarihçesi: İstanbul Evkaf matbaası 1927. Sayfa: 74 - 75.

8. MEKTEB-İ SANAYİ

1279 (1864)

Bizde san'atlar mektebi dört devreye ayrılır :

A) Tanzimatın ilânından sonra Abdülmecit garblılaşmak yoluna gitmiş ve bilhassa gerek ordu gerek saray ihtiyacı için birkaç fabrika da kurdurmuştu. Hereke'deki ipekli mensucat fabrikasiyle Yeşilköy'le Yedikule arasındaki sahada bulunan fabrikaların çoğu bu hükümdarın eseri ve bu devrin mahsulüdür.

Yine bu hükümdarın kurmuş olduğu Nümune çiftliği ile ziraati teşvik yoluna gittiği ve hem bu maksada yaramak, hem de açılan mensucat fabrikalarına pamuk yetiştirmek için 1263 (1847) de ilk Ziraat Mektebini açmış olduğunu, o mektebe ayrılan kısımda izah etmiştim.

Yine bu sıralarda açılan fabrikalarda çalışacak mütehassısları yetiştirmek üzere bir de **Sanayi Mektebi** açılmıştır.

Bu fabrikaların açılışında Barutçubaşı Dadyan ailesi önayak ve âmil olduğundan mektebin de onların gösterdikleri lüzum üzerine açılmış olduğunu 1246 (1848) de İstanbul'a gelmiş olan İngiliz seyyahı Mak Farlan'ın şu yazılarından öğreniyoruz :

«Ayastafanostan gelirken Türkiye'yi sanayileştirip birer Bermengam, birer Mançister teşkil etmek üzere buralarda yapılan fabrikaları gezdim... Padişahın yaptığı Nümune çiftliği de Ohannes Dadyan'ın idaresi altında bulunuyordu...

4 Şubat 1848 de Barutçubaşı Ohannes Dadyan Avrupa'dan İstanbul'a geldi. En çoğu Alman olmak üzere birçok Avrupa'lı ameleyi de birlikte getirmişti. Ondan evvel İstanbul'a İngiltere'nin Nevkastel şehrinden makinist ve mühendis Mister Tomas gelmişti.»

Seyyah fabrikalarla Nümune çiftliği hakkında maarif tarihini alâkadar etmiyen birçok mütalealar yürüttükten sonra sözü san'atlar mektebine getirerek diyor ki :

«Zeytinburnu'nda bir de **Sanayi Mektebi** vardı. Burada Riyaziye,

Kimya, Jeoloji, Madeniyyat, Resim, Nafia mühendisliği yerli Ermenilere ve genç Türklere mükemmel surette öğretilecekti. Mektebin yapılması bitti. Fakat hakiki surette asla açılamadı. Yalnız İstanbul gazetelerinde medih ve senası kaldı. Toplanmış olan talebe ise aylıkları verilmemeğe başlayınca dağıldılar. Ohannes Dadyan'ın biri oğlu, biri kardeşinin oğlu olan iki cahil genç Ermeni hem muallimin heyeti reisi, hem mektep müdürü vazifesini görüyorlar ve bu iş için Padişahtan bol bol nişanlar ve yüksek aylıklar alıyorlardı. Halbuki bu iki Ermeni delikanlısının Avrupa'da şöylece üstünkörü bir seyyahat etmiş olmalarından başka bir meziyetleri, bir bilgileri yoktu.» [1]

Bu mektep faaliyete geçmemiş olduğu için başkaca araştırmalara lüzum görmüyorum. İleride bir **Türkiye'de Sanayileşme Hareketi Tarihi** yazacakların bu tetkikatı yaparak daha ziyade tafsilât verecekleri tabiidir.

* * *

B) İkinci teşebbüse Mithat Paşa tarafından girişilmiştir. Mithat Paşa geniş salâhiyetlerle Tuna valisi bulunduğu sırada «İslâm ve Hıristiyan evlâdından bazı bîkes ve yetim çocuklar şurada burada sürünüp mahv ve telef olduklarından o makule aceze toplattırılıp ashabı hayrat ve hasenatın ianesiyle bir mahal yaptırılıp talim ve terbiyelerine bakmak ve sanat öğretmek gayesiyle 1276 (1860) da ilk defa Niş'te, daha sonra Sofya'da ve 1279 (1864) te Rusçuk'ta **Islahhane** adiyle mektepler açmış ve Paşa Tuna'dan çekilip İstanbul'a gelerek Şûrayi Devlette bulunduğu sırada Tuna'daki tecrübelerinden ve elde ettiği faydalardan heveslenerek 1284 (1868) de İstanbul'da da bu mekteplerin daha iyi bir örneğini açtırmıştır.

Bu mekteplerde okuyup yazmaktan ziyade san'at öğretmek esas olmakla beraber derdini anlatacak, dinini öğretecek, hesabını, kitabını yapacak ve yazacak kadar okuyup yazmak da gösterildiği şu sözlerden anlaşılmaktadır :

«... Mukaddemce birinci defa olarak Niş'te ihdas olunan **Islahane**nin daha mükemmeli olmak üzere sonradan açtığı iki Islahanede Elifba, Amme ve Tebareke cüzleri ve icabına göre Mushafışerif ve İlmihal ve Risalei Ahlâk ve saire Edebiyat (?) ve Yazı, dahi bir miktar sülüs hattiyle rik'a meşkleri ve ilmi hesaptan darp ve karacümle ve tenzil (tarh) ve taksim gibi bazı erkam ve defter usulü ve Bulgarca dahi okutulduğunu.. ve şimdilik carî olan sanayi terzilik ve kunduracılık ve deb-

[1] İmparatorluk devrinde sanayileşme komedisi. Ali Rıza Seyfi. Cumhuriyet 31 Temmuz ve 5 Ağustos 1939. No. 5466 ve 5471.

bağlık ve matbaai vilâyette mürettiplik ile çuha ve bez dokumak ve iplik yapmak gibi ameliyattan ibaret olduğunu 22 kânunuevvel 1286 (4 kânunusani 1871) tarihli Islahhaneler nizamnamesi göstermektedir.

İşte bu gayelerle Tuna'da üç yerde açılan Islahaneler Mithat Paşa'nın orada kurmuş olduğu araba şirketinin ustalarını, vilâyet gazetesinin mürettip, mücellit ve litoğraflarını yetiştirmek üzere araba yapıcılığı, mücellitlik, litoğraflık ve Tuna'daki ordumuzun kumaş ihtiyacını karşılamak üzere çuhacılık san'atlarına hassaten ehemmiyet verildiği anlaşılmaktadır. [2]

Tuna vilâyetinin en son salnamesi Rusçuk'taki Islahane kadrosunu şöyle kaydeder :

Memurlar: Muhasebeci, Zabıta Memuru, Kâtip, Sandık emini ve Vekilharç.

Muallimler ve ustalar: Ulûmi Riyaziye, Coğrafya, Arabî ve Yazı Muallimi, Bulgarca Muallimi, Terzi ve Kundaracı ustaları.

Talebe sayısı: İslâm; 85 Bulgar; 51 Yahudi; 1.

Talebeden bir kısmı meselâ 8 talebe Türkçe ve Bulgarca mürettiplik ve mücellitlik yapmak üzere vilâyet matbaasına, bir kısmı demircilik, marangozluk öğrenmek üzere demirhaneye, bir takımı hendese bir takımı vilâyet kalemlerine ve kalanlar da Islahhanedeki terzi ve kunduracı ustaları yanına verilerek tatbikat ve ameliyat görmekte idiler. Yine bu şehirde kızlar için de başka bir ıslahhane yapılarak erkek ıslahhanesinin Türk ve Bulgar Hocaları bu mektepte de tedrise mecbur tutulmuşlar ve kız talebe bilhassa dikişe sevkedilmişlerdir.

Kız Islahhanesinde: 27 İslâm; 21 Bulgar ve 3 de dışardan ücretle alınmış olan İslâm talebe bulunmakta idi.

C) Üçüncü teşebbüs 1279 (1864) te İstanbul'da olmuştur. Ve bunda Mithat Paşa'nın Tuna'daki tecrübe ve icraatının müessir ve müsmir olmasında şüphe edilmemekle beraber o sene içinde Atmeydanında 35.000 İngiliz lirası sarfiyle ve **Sergii umumîi Osmanî** adiyle bir sanayi sergisi açılmış olmasının ve yine bu seneler içinde bir **Islahı Sanayi Komisyonu**'nun kurulmuş bulunmasının da âmil olacağı tabiîdir.

12 Ra. 1279 tarihli tezkerei samiye bu mesele hakkında şu malûmatı verir :

«Nezdi hakayık vefdi hazreti cihanbanide tarif ve beyandan müs-

[2] Maarif Vekâleti Dergisi. Sayı: 2 - 21. 1935.

tağni olduğu üzere her devlet ve memlekette esbabı servet ve mâmuriyetin başlıcası hiref ve sanayi olup bu emri lâzımülitinanın anbean ilerulemesi düveli mütemeddinenin akdemi âmal ve arzusu bulunup memaliki mahrusei cenabı şahânede ve hususiyle makarri saltanatı seniyye olan Dersaadette olan hiref ve sanayi eshabı malûmat ve ameliyatça mükemmel olmadığı cihetle bir hayli zamandanberu ekseri sanayi yediâhare geçmiş ve müstamel olan birçok şey Avrupa'dan gelmekte veya oradan gelen adamlar işlemekte bulunmuş olmasiyle mebdei umran ve saadeti mülk ve millet olan asrı mehasin hasrı hazreti Padişahide bu makule **vesaili lâzımei mâmuriyetin mukaddematı olmak ve hiref ve sanayiin cüz'î ilmiyle ameliyatı tahsil olunmak ve bazı eşya için hem fabrika hem de mahalli tahsil ve taallüm olmak üzere bir mektebi hiref ve sanayi teşkili** [3] münasip ve muktazi göründüğüne ve bunun

---

[3] **Hirfet** Arapçada san'at ve ticaret mânasına gelir. Bunun yine o dil gramerine göre cem'i **Hiref**'dir. **Harif** ayni san'at ve ticareti yapan hem san'at ve hem meslek olanlara denilir. Bir **şirket**'e dahil olan veya bir **şirket**'te hissedar bulunana **şerik** denildiği gibi bir **hiref**'e dahil bulunana da Arap dilinde o ölçüde olarak **herif** denilmektedir.

Şu halde **herif**'in asıl mânası: San'atkâr ve tacirdir. Fakat bu kelime Osmanlıcada mânasını ve kullanılışını değiştirerek hakaret yerinde kullanılagelmiştir. Çünkü Osmanlıcada **herif**: Bayağı, adî kimse mânasına gelir. Meselâ:

Nadan olan herif sünehdanı neylesun (Sami)
Gayri vazgeç ne zaman uslanacaksın a herif. (Vasıf)
Harf atar belki sana bir iki bed lehçe herif (Vehbi)

Mısralarında olduğu gibi.

Bu kelime dil bakımından da Türkçemizde izler bırakmıştır. Şöyle ki:

Harifane : Esnafça, esnafın yaptığı gibi, esnafa yakışacak şekilde demektir. Esnaflar ve tacirler aralarında para toplayarak kırlarda gezintiler yaptıkları ve birlikte yemekler yedikleri için bu türlü ziyafetlere ve gezintilere umumiyetle yani yapanlar esnaf olsun olmasın **harifane** denilir. Bununla beraber tâbirin nereden geldiği iyi bilinemediği için bazı kitaplarda bu türlü ziyafetlerden bahsedilirken **Arifane** ve bazılarının da ilkbahar demek olan **harif**'den gelmedir sanılarak ve ziyafetlerle gezintiler daha çok ilkbaharda yapıldığı görülerek **Harifane**'den bozma zannedilmişse de tâbirin **Arifane** ile aslâ münasebeti olmadığı gibi sonbaharda da ziyafete gidildiği, gezintiler yapıldığı için **Harifane** ile de alâkası yoktur.

Kelimenin bu şekilleri ve bu mânaları alışı Osmanlı idaresinde ve umumiyetle İslâm memleketlerinde san'at ve ticarete karşı olan rağbetsizliği gösterir. Bunun sebeplerini **Tarihi Teşkilâtı Belediye** adlı eserimde (sayfa: 513) izah etmiştim.

Dinin naşiri: **Allah hirfetle uğraşanları sever** ve **rızkın onda dokuzu ticarettedir.** Dediği ve kendi dinine mensup olanları san'at ve ticarete teşvik ettiği halde Osmanlı ve İslâm âleminde san'at ve ticaretin bu derece aşağı bir meslek telâkki edilmiş olması iktisat bakımından olduğu kadar o zamanlarda pek ziyade taraftar görünülen ve dilden düşürülmiyen dinin ahkâmile de telif kabul etmez.

senevî bir iki bin kese kadar vukuu tahmin olunan masarifiyle yine bir iki bin kese ile yapılması icap eden bir mahallin tesviyesi mümkünattan idüğine binaen bu tasavvur rehini tensibiâlî buyurulduğu takdirde çünkü bunun sureti teşkil ve tertibi başlıca bir şey olarak biletraf mütaleaya muhtaç görülmekle erbabı vukuf ve malûmattan mürekkep bir komisyon teşkiliyle kabilülicra olan mülâhazatın hâkipayiâliden istizan olunması ve manzuri meali medfuri cenabı şehriyarî buyurulmak için takdim kılınan pusulada isimleri muharrer zevatın işbu komisyona tayin kılınması hususlarında her ne veçhile emrüfermanı dekayik beyanı hazreti cihandarı şerefsünuh ve sudur buyurulursa mantuki münifi infaz olunacağı beyaniyle...»

Komisyon âzası şunlardır :

Ethem Paşa, Derviş Paşa, Halil Paşa, Ağaton Efendi, Serkis Kalfa, Mösyö Riter, Gurdon Majör.

Ç) Dördüncü teşebbüs 1282 (1865) te olmuştur.

6 Kânunuevvel 1282 tarihli bir meclisivâlâ mazbatasına göre o tarihte hükûmetçe **«Mülkiye Mühendis Mektebi** namiyle bir dershane küşat olunup oraya Mektebi Mülkiye ve Mahreci Aklâm şakirdanından mukaddematı fünun derslerini ikmal ve bilimtihan şahadetnamelerini istihsal ile istek edecek olanlardan şimdilik lüzumu kadar talebe alınıp lâzım olan dersler okutturulduğu ve bazı mahir ustalar tayiniyle ve işbu dershanenin bir kısmının dahi sanayia tahsisiyle en ziyade mükemmel ve mazbut olan usuli imaliye talim ettirildiği takdirde az vakitte hayli mühendis yetiştirilmesi ve sanayi cihetinde dahi terakkiyat ve teshilât görülmesi memuli kavi.» idüğine kanaat getirilmiş ise de sonra Sanayi mektebinin ayrıca açılması münasip görülmüştür. Bu mektepte Ulûmi Riyaziye, Hikmeti Tabiiye, Kimya, Tahtiti Arazi, Kozmografya, Cerri Eskal, Makine, Fenni Mimarî ve İnşaat, İlmi Maadin, Jeoloji, Nebatat, Ormancılık, İ'mal ve İzabei Maadin dersleri gösterilecek, tedris müddeti dört sene olacak, dersler **Dersiam** suretinde okutulacak, Ayasofya'daki Darülfünun binası **Islahi Sanayi** ve **Mülkiye Mühendis Mektebi** ittihaz olunacaktı. Fakat binada tadilât yapılması vakte muhtaç olduğu için şimdilik alt katının Mülkiye Mühendis Mektebi olarak hazırlanması ve müdürlüğüne de kimyager Derviş Paşanın getirilmesi kararlaştırılmıştı.

Bu mektep açılmış, talebe bulmuş, tedrisata devam etmiş hattâ mezun vermiş mi? Belli değil, şu kadar var ki 26 Mart 1290 tarihli bir Maarif Nezareti tezkeresine göre: O tarihte Galatasaray'da «Dört senede mülkiye mühendisi yetiştirilmek üzere» bir Mühendis Mektebi

açılmasına teşebbüs olunmuş ve «Mezkûr dört senenin ikisinde okutulacak dersler mektebi sultanî taallümüne muvafık olduğu cihetle şakirdan oradan alındığı halde tahsilât ve sarfiyatça iki yıl kazanılmış olacağına...» karar verilerek asıl Mülkiye Mühendis Mektebi **Turuk ve Muabir** yahut **Mühendisini Mülkiye Mektebi** adiyle orada ve o tarihte açılmıştır.

Bu mektep açılırken «Tahsil edilecek fünunun Türkçe olması lâzımeden bulunmasiyle maarif tertibatından mükâfat vâdiyle iktiza eyliyen kitapların hemen tercüme ettirilmesi» hususuna da irade çıkmıştır.

Şu halde dördüncü sanayi mektebi açılış teşebbüsü mühendis mektebi ile birlikte olmuşsa da ikisi de düşünüldüğü gibi yapılamamıştır.

1279 dan 1283 senesine kadar Sanayi mektebi açmak tasavvurunun tatbikatına geçildiğine rastlamıyoruz. Bu gecikmede tahsisat bulmak meselesinin mühim bir âmil olduğu anlaşılıyor.

1282 (1865) te İstanbul'un Sirkeci'den Kumkapı'ya ve Beyazıt'tan Ayasofya'ya kadar olan sahasında büyük bir yangın olarak oralarda fakir evlerini yapmak için öteden beriden bir hayli iane temin edilmişse de bu para her nasılsa evlere sarfedilmiyerek maliye hazinesinde kalmış ve işte bu para ilk sermaye ve Unkapanı köprüsü o zamana kadar halkı parasız geçirtirken onlardan alınacak on paradan birikecek meblâğ da daimî bir irat olmak üzere bunlar karşılık gösterilerek Mektebi Sanayiin açılmasına 1283 (1866) da karar verilmiştir.

11 Mayıs 1283 tarihli bir tezkerei samiyeye göre: «Bir müddettenberi gerek İstanbul'da gerek umumen memaliki mahrusei şahanede hirfet ve san'at esbabı müteaddideden naşi ziyadesiyle tedennî ederek ahalinin ihtiyacatı âdiyelerinden olan eşyanın imali bile yediâhare geçmiş olduğundan bu makule hirefi zayianın yeniden tesisiyle telâfîi mafat olunmak ve şimdilik ancak san'atın ikmal ve talimine mahsus olmak üzere **Islahı Sanayi Mektebi** namiyle bir mektep küşadı lüzumuna ve teferruatına dair irat edilen mütalea ve karar icabı hal ve maslahata muvafık ve teshilâtı mucip göründüğüne ve hariki kebir ianesinden kalup fakat haneleri yaptırılmak için hazinei celileye geçen mebaliğ evvelki tasavvur veçhile fıkaraya mahsus menazil inşasına tahsis olunmak lâzım gelse müstahakkinin gayri müstahakkinden inşasına tahsis olunmak lâzım gelse müstahakkinin gayri müstahakkinden tefriki müşkül ve belki gayrikabil olacağı cihetle faidei matlûbe hasıl olamıyarak böyle umuma menfaatbahş olamıyacak bir ianei muvakkate için olan sermayenin izaasından ise mülk ve milletçe muhassenatı lâtuhsayı müs-

telzim ve müeddî ve bilutfihitaâlâ terakkiyatı muntaziranın zuhurunda baisi saadeti hal ve murisi serveti ahali olacak böyle bir emrihayre vakfedilmesinin rüçhanı bedihî idüğine binaen meblâğı mezbure bedel hazinei celileden fii carisiyle eshamı umumiye tahvilâtı ita olunarak bir emin yere vaz'ı ve senevî hasıl olabilecek bin kese miktarı faizin mektebi mezburun senevî muhtaç olacağı iki bin altı yüz kese masarifine mukabil tahsisi ile kusuru olan bin bu kadar kesenin dahi eski köprüden mürur eden araba ve hayvanattan bir müddettenberu ücret alındığı gibi bundan böyle oradan geçecek piyadeden dahi on para resim alınarak hasılatından tamirat ve masarifat çıktıktan sonra kalacak akçeden tesviye edilerek mektebi mezburun küşadı ve Sultanahmet civarında kâin atik Kılıçhane mahalline münasebet ve vüs'ati derkâr olan imaret kilarının diğer mahalle naklolunup anın mektebe ilâve suretiyle terk ve tahsisi için vukuu tahmin olunan sekiz yüz kuruş masrafı tecavüz etmemek ve kaidei tasarrufiyeye birriaye daha ehven suretle vücude getirilmek şartiyle iktiza eden keşif ve muayenesinin icrası ve nezaretinin dahi bu misillû umuri hayriyeye heveskâr ve sahibi iktidar ve itibar münasip bir zat intihabiyle ana tefviz ve ihalesi tasvip olunarak bilistizan iradei seniyyei cenabı Padişahî dahi ol merkezde müteallik ve şerefsudur buyurulmuş...»

Mektebi Sanayiin açılışını, programını ve kendisinden beklenen gayeyi Takvimi Vakayi şu tarzda ilân eder :

«Bir müddettenberu gerek Dersaadet, gerek umumen memaliki muhrusei şahânede hiref ve sanayi bir hali tedenniye gelerek ahalinin ihtiyacatı âdiyelerinden olan eşyanın imali bile yediâhare geçmiş olduğundan velinimet bîminnetimiz... müteaddit san'athaneleri ve bazı sanayii cedide destigâhlarını işletmek için bir adet **vapur** makinesini havi olmak üzere **İslahı Sanayi Mektebi** [4] ismiyle müsemma bir mektep küşadiyle dokuzu demir ve eşyayi madeniyyei saireye ve dördü ahşab işine, altısı dahi mâmulâtı mütenevviai saireye müteallik olarak 19

[4] Mektebe önceleri Tuna'da açılanlar gibi bu ad verilmek istenilmişse de sonraları yalnız **Sanayi Mektebi** olarak adlanmıştır. «Türkçenin Rumeli şivesinde ıslah; iyi ve pek ıslah; pek güzel, pek iyi mânalarında olduğundan memlekette ilk defa açılan bu güzel ve iyi müessesenin ahalinin istinas etmiş olduğu bir adla tevsimi cihetine gidilmiş olduğu zannedilmektedir.

Bununla beraber Ahmet Mithat Efendi merhumdan naklen Dairetülmaarif'te Mehmet İzzet Bey'in beyanına bakılırsa Niş'te ilk san'at mektebi tesis olunacağı zaman ne isim ile tesmiyesi lâzım geleceği düşünüldüğü sırada hafızıkelâm olan vezirimüşarünileyh (Mithat Paşa) Ramazanı şerifte Kur'an okurken **«Ve yeselûneke ânil yetama kûl ıslahun hayrûn lelüm»** âyeti kerimesine tesadüf edince hüsni tefehül ederek küşadı tasmim olunan me'vayi eytama **Islahhane** namı verilmiştir.» Mecellei Umuri Belediye. Birinci cilt. Sayfa: 745.

san'atin celp ve tayin olunacak meharetli ustalar ve muavinleri vasıtalariyle talim ettirilmesi ve lâzım gelen nümunehaneler deruni mektepte bulunacak ise de bunlardan kiremit ve tuğlacıların san'atları için iktiza eden alâtın vaz'ile Karaağaç civarında bulunan kiremit ve tuğla fabrikalarının ve boyacılık ve debbağlık san'atları için dahi Beykoz debbağhanesiyle Veliefendi'de Bez fabrikasının Nümune San'athanesi ittihazı ve her san'at için beher sene mektebe 88 nefer şakirt alınacağı gibi esnaf şakirtlerinden ikmali noksan etmek üzere bilâücret devamı arzu edeceklerin dahi usuli idarei mütesaviyeye tâbi olmak üzere mektebin vüs'atine göre ahz ve kabul kılınması ve yalnız gündüzleri devam ile akşamları hanelerine avdet edeceklerinden şimdilik mevakiileyliye tedarikine lüzum görünmeyup ancak ilerude mesafei baideden gelup gidemiyecek olan ve sokaklarda teseffül eyliyen çocuklar için yatacak mahal dahi tedarik olunması ve şimdiden alınacak şakirdanın mektepten çıktıkları vakit malûmatı müktesibeleri bilimtihan sabit oldukta yedlerine kalfa şahadetnameleri ita olunup işbu şahadetname ile çıkanların derece ve sureti tahsillerine göre asakiri berriye ve bahriye ve Tophaneye ait bulunan imalât san'atlarında ifayi hizmeti askeriye eylemeleri ve bilmünakaşa hükûmet tarafından iştira olunacak ve yaptırılacak eşya hususunda bunların sairlerine müreccah tutulması ve bir san'at şakirdanı, ehliyet ve istihkakça kâfi ad ve itibar olunur ise mezkûr şahadetnameden başka on senede pantent yani esnaf rüsumundan tutulmak ve alât yahut akçe ita olunmak gibi muavenat ve taltifat dahi icrası ve alınacak şakirdanın beher sene birer kuruş zammolunmak üzere evvelki senelerde yevmî altışar kuruş itibariyle müddeti mütefavitei tahsiliyenin nihayeti olan birinci seneye kadar [5] yevmî on üçer kuruş itası ve atik Kılıçhane mahallinin mektep ittihazı [6] ile ana göre tesviyei keyfiyatı meclisivâlâ ve encümeni mahsusi vükelâda tensip olunarak ol suretle icrası ve mahalli mezkûrun mektebe tahvili hususlarına iradei seniyye..» [7]

İşe başlandığı zaman eski Kılıçhane binasının mektebe kifayet etmiyeceği anlaşılarak bitişiğinde bulunan ve şunun bunun eline geçmiş olan Camiişerif ve imaret binalariyle arsalar ve üç ev istimlâk edilup mektebe kalb ve ilâve olunmuştur. Gerek Kılıçhane binasının tadili, gerek yeni inşaat için devlet bütçesinden paralar tahsis olunduğu gibi daimi varidat olarak Unkapanı (Gazi) köprüsü hasılâtiyle Karaköy ha-

[5] Bundan önce birçok mekteplerde görüldüğü gibi bu zamanlarda mekteplerin sınıf dereceleri şimdiki gibi (1) den başlamaz, meselâ dört sınıflı bir mektep ise ilk senesi dördüncü ve son senesi birinci sınıf sayılırdı.

[6] Kılıçhane hakkında maarif tarihinin birinci cildinde izahat vardır. Lûtfen bakınız.

[7] Takvimi Vakayi. 13 Haziran 1284. Numara: 884.

nı (şimdi Borsahane denilen binadır) da mektebe akar olarak terk ve tahsis edilmiştir. [8]

İşte bu suretle kurulmuş olan Mektebi Sanayi için 24 Şaban 1285 tarihinde 64 maddelik bir de nizamname neşrolunmuş ve mektep bu nizamname ile kat'î surette teşekkül edip faaliyete geçmiştir.

Birkaç satır önce geçen vesikada: **Mektep nezaretinin bu misillû umuri hayriyeye heveskâr ve sahibi iktidar ve itibar münasip bir zata verilmesi** kaydi görülmüş ve yine birkaç satır önce Mithat Paşa'nın Tuna'da bu türlü mektepler açmış olduğunu söylemiştim. İstanbul Sanayi Mektebi açıldığı sırada Mithat Paşa Tuna'dan ayrılarak İstanbul'a gelmiş ve Şûrayi Devlet riyasetine geçmiş olduğu için nizamname tanzim edilirken ve bilhassa Şûrayi Devlette müzakere olunurken birinci maddesine: **Nezareti umumiyesi Şûrayi Devlet riyaseti celilesine müfevvez** bulunduğu bilhassa kaydolunmuştur. Bu nizamnamenin ikinci maddesinde: Evvelce bahsi geçtiği gibi on dokuz san'at mezkûr değilse de «demircilik, dökümcülük, makinecilik, mimarlık, marangozluk misillû imalâtı madeniye ve ahşabiye ile terzilik ve kunduracılık ve mücellitlik gibi san'atlar» la «bu san'atlara muktazi fünun ve ulûm» okutulup öğretileceği tasrih edilmiştir.

Mektebi Sanayiin çok iyi düşüncelerle kurulmuş olduğuna ikmali tahsil için Paris'e talebe gönderilmesi hakkındaki iradei seniyyede delâlet eder 22 N. 1286 tarihli bir tezkerei samiyede bu mesele şu tarzda izah edilir:

«Mektebi Sanayi talebesinden yirmi kişinin sanayii mütenevvia tahsil etmek üzere Paris'e izamları mucibi muhassenat olacağı gibi bunların orada idareleri için Dersaadete avdet eden talebei Osmaniye-

---

[8] Unkapanı ile Azapkapı arasındaki köprü 1253 (1837) de yapılmıştır. Geçenlerden para alınmadığı için ilk adı **Hayratiye** idi.

İstanbul'un fethinden beri Haliç'te kaç köprü yapıldığına dair mühendis Galip Akşam gazetesile 1939 senesinde bir makale silsilesi neşretmiştir. Okunmağa değer.

«1283 senesine kadar köprüden piyade geçenlerden ücret alınmazken tarihi mezkûrdan itibaren ücret alınmağa başlanarak bidayeti tahsili olan seksen üç senesi mayıs iptidasından seksen dört senesi temmuzu gayesine kadar teraküm eden hasılâttan tahsildar ve asker maaşı olarak 86.000 ve cesrin tamirat masrafı olmak üzere 100.000 küsur kuruşu çıktıktan sonra kusurundan 50.000 kuruşu mektebin tamiratı masrafına mahsuben ve nakden verilerek maadası olan 890.060 kuruşu Tersanei Amire tahsisatına mahsup olunmak üzere hazinei maliyeden Bahriye Nezaretine havale edilmiştir.»

20 Teşrinievvel 1284 tarihli Şûrayi Devlet Mazbatası. (Mecellei Umuri Belediye C. 1. Sayfa: 747).

den kalan maaşlarına da [9] karşılık tutulacağı revişi iş'ardan anlaşılmış olmağla şakirdanı mumaileyhim müsteiddanından ol miktar neferin bilintihap Paris'e irsalleri.»

Mektep talebe bakımından haricî ve dahilî olmak üzere iki şubeye ayrılmıştı :

Dahilî şubeye 13 yaşından aşağı talebe alınarak gece, gündüz mektepte kalırlardı. Bunların sayısı 500 kadar olabilir.

Haricî şubeye de 30 yaşına kadar talebe alınır bunlar gündüz mektepte okurlar, san'at öğrenirler gece evlerine giderlerdi. Bunların sayısı da 200 kadar olabilirdi. Mektep beş sınıf üzerine kurulmuştu.

Programı 6 ıncı maddede yazılıdır. Tahsil orta derecededir.

İşte bu suretle yeri de, programı da ve işine bakan mercii de kat'ileşmiş olan mektep Atmeydanına bakan binasında hizmetine devam etmekte iken 1310 (1894) tarihindeki büyük zelzelede binası yıkılarak talebe bir müddet Atpazarı'nda ve Şehzadebaşı'nda muhtelif binalarda tedrisata devam etmiş, bir yandan da mektebin yeniden inşasına ve kısmen tamirine devam olunarak 19 Ağustos 1315 (1899) da ikinci defa açılma şenliği yapılmıştır.

Bu zamanlarda mektebin varidatı: Yeniçeriler Kıyafethanesi hasılâtı, Galata'daki Borsa hanı kirası, Ebussuut caddesindeki dükkânlar, mektep mamulâtı satışları ve bir de mektep menfaatine tertip edilen piyango kazancından ibaret idi.

Bu varidat mektebin idaresine yetişmediği için 1307 (1891) senesinde mektebin malî vaziyeti bozularak muallim ve talebe kadrosunun indirilmesine mecburiyet hasıl olmuş ve talebeye verilen ilk tahsil muallimleri çıkarılarak talebe yalnız san'athanede çalıştırılmıştır. Bu sırada mektebe nazır olan Ebüzziya Tevfik Bey mektebin ötede beride bulunan alacaklarını tahsil ettirerek malî vaziyetini yükseltmiş ve kaldırılan dersleri yeniden programa sokmakla beraber Avrupa'dan iki mütehassıs usta celp ettirmiştir. Bundan sonra tahsil müddeti yine beşe çıkarılan mektep gittikçe teraki ve tekâmül göstermeğe başlamış ve adı **Mektebi Sanayii Şahâne ve Ulûmi Âliye'ye** çevrilerek Meşrutiyetin ikinci defa ilânına kadar bu halde devam etmiştir. 1908 de hükûmetin her şubesinde olduğu gibi burada da büyük değişiklikler olarak mektep variadı ve akarları hükûmete devredilip mektebin idaresini hükû-

[9] Avdetinden bahsolunan talebei Osmaniye Paris'teki Mektebi Osmanî talebesidir. 1870 Fransız — Alman harbi dolayısile bunlar İstanbul'a getirilmişti. Fakat yerlerine niçin ve nasıl tekrar talebe gönderilmek istenilmiştir. İşte burası anlaşılamıyor.

met üzerine almış ve Avrupa san'at mekteplerinin programları tatbik edilerek yeniden Avrupa'dan mütehassıslar getirildiği gibi teknik dersler için de memleketin seçilmiş mütehassıslarından muallim ve mütehassıslar tayin edilip mektebin sınayî ve ilmî derecesi yükseltilmiş, bu sırada mihanik derslerine büyük bir yer verilmiş, makine ve buna benzer daha bazı dersler gösterilmeğe başlanmıştır. San'atlarından birer icazetname alarak mektepten ayrılan bu zamanın mezunları kısmen tahsillerini ikmal eylemek üzere hükûmetçe Avrupa'ya gönderilmiş ve bir kısmı da vilâyetlerdeki san'at mekteplerine muallim tayin olunarak uzun müddet muallim ve usta ihtiyacını telâfi etmişlerdir. Bu devirde mektebin tahsil derecesi Maarif Nezaretince yedi senelik idadiye muadil tutulmakta idi. Umumî harpten sonra mektebin tahsil derecesi dört seneye indirilmiştir. Mektebin mercii ilk açıldığı zaman Şûrayi Devlet reisliğine, sonra sırasiyle Maarif, Nafia, Ticaret Nezaretlerine ve Cumhuriyet devrinde Ticaret Vekâletine, İstanbul vilâyetine ve en son yine Maarif Vekâletine bağlanmıştır. Mektebe yalnız İstanbul çocukları alınmıyarak diğer vilâyetlerin çocukları da kabul edildiği için ve o vilâyetlerde tahsile gönderdikleri çocukların masrafını verdikleri cihetle şimdi mektep **İstanbul Mıntıkası San'atlar Mektebi** adını almıştır.

İlk açıldığı tarihten 1908 senesine kadar çıkardığı talebe sayısı vasatî olarak senede 11 ve 1908 den millî hükûmetin teşekkülüne kadar senede 15 ve 1923 ten sonra da senede 39 olmak üzere 1932 senesine kadar 101 talebe çıkarmıştır. Mektep şimdi beş sınıflı bir orta meslek mektebi halindedir.

9. LİSAN MEKTEBİ

1281 (1864)

Kitabın birinci cildinde **Babıâli Mektebi** bahsinde de yazıldığı gibi İstanbul hükûmet merkezi olduktan sonra devletin hariçle siyasî münasebeti evvelkinden çok artmıştı. Devletler arasında muhabere ve mükâleme yapılması, sefirler gönderilmesi, sefirlerin yanına tercümanlar ve müşavirler verilmesi gibi hususlarda yabancı dilleri bilmek elzem olduğu halde harp ve istilâ ile uğraşan Türkler arasında bu türlü şeylere kıymet ve ehemmiyet veren bulunmuyordu. Dinde olmadığı halde haksız yere ona atfedilen taassubu ve bir gâvur dili öğrenmekteki yanlış telâkkiyi de buna ekliyebiliriz.

İşte bu sebeplerden dolayı gerek Babıâli nezdinde bulunan sefirler ve murahhaslara gerek sefaretle ve murahhaslıkla yabancı illere gönderilen devlet ricali yanında tercümanlık yapmak vazifesini ilk zamanlarda mühtediler ve sonraları Frenklerin **Fanaryot**, Osmanlıların **Fener Beyleri** dedikleri yerli Rumlar tarafından görülürdü.

Bu cildin Rum mektepleri ve müesseseleri kısmında da izah edildiği üzere Patrikhanenin idare ettiği mekteple Kuruçeşme'deki üniversite Rum gençlerini bu maksatla yetiştirir, onlara Rumca ve Fransızca'dan başka hattâ Arapça, Farsca ve Osmanlıca da öğretirdi.

İmparatorluğun hayatî işlerinde ve mukadderatı üzerinde pek büyük roller oynamış olan muahedelerin tanzim ve teatisi sırasında tercümanlık eden ve Osmanlı devleti adına onun en salâhiyettar adamı ağzından söz söyliyen işte bu Rumlardı.

1236 (1820) ihtilâli sonunda Mora'da bir Yunan devletinin kurulmuş olması, bu işte İstanbul Rumlariyle onların başında bulunan Patrikhanenin mühim rol oynadığının görülmesi ve hususiyle Rusya'nın Türk toprakları ve İslâm olmıyan unsurlar hakkındaki emellerini açığa vurması üzerine devletçe Rumlardan pek yerinde fakat çok geç olarak yüz çevrilmiş ve tercümanlık gibi mühim işlerin mutlaka Türklere gördürülmesi kararlaştırılarak o tarihte Babıâli'de bir **Tercüme odası** açılmıştı.

Bir yandan burada Türk gençlerine lisan bilhassa Fransızca öğretilirken bir yandan da Ermenilerden ve Yahudilerden istifade cihetine gidilmişti. Ermenilerin o tarihlerde istiklâl ve ayrılık fikirleri henüz baş göstermemişti. Rumlardan boşalan yerleri kısmen onlar işgal ediverdiler.

Bununla beraber kitabın birinci cildinde 69 - 70 inci sayfalarda izah edildiği gibi Tanzimattan sonra yine bir kısım Rumlar sefaretlere, sefaret müsteşarlıklarına ve tercümanlıklara tayin olunageldiği gibi dil bilen Ermeniler de bu hizmetlere girmeğe başlamış hattâ 1912 Balkan harbinde düşman İstanbul hududuna gelmiş olduğu zamanlarda Osmanlı devleti Hariciye Nazırlığı makamını Noradonkyan adında bir Ermeni işgal etmekte bulunmuştu.

Bu fırsattan Yahudiler de uzak kalmamış, en son Divanı Hümayun tercümanlığını Davud Efendi adında bir Yahudi yapmakta bulunmuştu.

Bütün bu zaruretleri ve aynı zamanda bu mazarratları bilmekle beraber gençlere ve memurlara yabancı bir dil öğretmek için esaslı bir mektep açılması fikri, Babıâli Tercüme odası şöyle bir tarafa bırakılırsa, hükûmete hayli zaman sonra gelmiştir.

Maarif tarihimizde bu hususta iki teşebbüs görülüyor ve ikisinin de sonu getirilemediği anlaşılıyor. Bunlardan birincisinin açılışı tarihini kat'î olarak bilemiyorsak da sureti biraz sonra okunacak olan 18 Eylûl 1283 tarihli vesikada mektebin iki sene önce açılmış olduğundan bahsedildiğine göre bu tarihi 1864 olarak kabule mecburuz. Açılışı sebeplerini gösteren esas vesikayı da arşivde bulamadım. Bu; maarif tarihi için büyük bir eksiktir.

Hattâ mektebin nerede açılmış olduğunu yani binasını da öğrenemedim. Bu mektebin vücuduna ancak şu satırları yazarken hattâ bastırırken tesadüfen arşivdeki kayıtlarda rastladığım için tetkikat noksan kaldı. Özürler dilerim.

Bununla beraber şimdi okuyacağınız arşivde bulunmuş iki vesika mektebin vaziyetini oldukça aydınlatmaktadır.

İlk lisan mektebinde Fransızcadan başka Rumca ile Bulgarcanın ve bir de neler olduğu anlaşılamıyan **Ulûmi Muktaziye**'nin de öğretilmek istenildiği de anlaşılıyor.

(I)

«Bundan iki sene mukaddem teşkil ve küşad olunan **Lisan Mektebi** şakirdanına Fransızca tedris ve tefhim olunmakta olduğu misillû der-

kâr olan lüzum ve muhassenatına binaen şakirdanı mumaileyhime Rum ve Bulgar lisanlarının dahi talim ve tedrisi için mahsus muallim ve ayru ayru sınıflar teşkili hakkında cereyan eden müzakereyi havi meclisi maariften tanzim olunan mazbata manzuriâlii cenabı vekâletpenahileri olmak üzere leffen takdim kılındı. Kavanini saltanatı seniyyei cami olan Düsturun Rumca ve Bulgarca ve Ermeniceye tercümesi iradei seniyye iktizasından olduğuna binaen bir müddettenberu düşturu bu lisanlara tercüme için tekellüm ve tahrirce eyu Türkçe bilir mütercimler taharri olunmakta olduğu halde Rumcasiyçun güç hal ile bundan çend ruz mukaddem Kostaki Antoplu Efendi taahhüt ettirilmişse de Bulgarcaya tercümesine şimdiye kadar muktedir bir adam bulunamayup malûmiâlii daverileri buyurulduğu üzere böyle dört beş milyon Bulgar ve iki buçuk milyon Rum [1] tebaaya malik bir mülkdarı azimüliktidarın bendegân ve memurları içinde zikrolunan lisanlara vakıf zevat yetiştirilup bunların bulundukları memalik ve cezirede istihdam olunmaları fevaidi külliyeyi müstelzim olacağı âzâdei kaydi bürhan bulunduğuna binaen mezkûr mazbatada beyan olunduğu veçhile mektebi mezkûrda şu iki lisan için dahi başkaca bir sınıf tertibi ve muallimler tedarik ve tayiniyle talim ve tedrisi nezdi âcizide dahi tensip olunmuş...»

2 Cemaziyelahir 1284 — 18 Eylûl 1283

(II)

Meclisivâlâdan yazılan 15 Teşrinisani 1283 tarihli mazbatada «... Vâkıa işbu lisanlar için dahi bir sınıf tertibi ve muallimler tedarik ve istihdamı fevaid ve muhassenatı müstelzim olacağı derkâr olup fakat Fransızca taallüm eden ve edecek bulunan şakirdana diğer lisanların okutturulması halinde hiçbirisinden tamamiyle menafii matlûbe istihsal olunamıyarak bunların başlıca lisanlar olması cihetiyle her bi-

[1] Bu tarihlerde, şu resmî vesikada Bulgar nüfusunun beş milyon olarak gösterilmesi; Bulgarların evvelâ Rum kilisesinden ayrılarak dinî, sonra da Osmanlı imparatorluğundan ayrılarak siyasî istiklâllerini kazanmak hususundaki propagandalarının Babıâli'deki kâtipler, âzalar ve nihayet nazırlar üzerinde bırakmış olduğu tesiri pekâlâ gösterir.

O zamanki Bulgarların nüfusunu doğru olarak gösterecek elde istatistikler yoksa da yine bazı rakamlara rastlıyoruz: Meselâ Sadrâzam Cevat Paşa'nın coğrafyasında Rum kilisesine bağlı ve muhtelif ırklara mensup Hıristiyanların sayısı 10,108,000 gösterilmekte ve bunların 2,900,000 i Bulgar olarak kaydolunmaktadır. Bulgaristan'ın teşekkülünden yirmi beş sene sonra neşredilmiş olan Kamusulâlâmda Türkiye'dekiler de dahil olduğu halde bütün Bulgar nüfusunun 3,500,000 olduğu bildirilmektedir. Hattâ bugün bile ne kadar Bulgar varsa hepsi Bulgaristan'da toplanmış bulunduğu halde bütün Bulgar nüfusunun 6, 6,5 milyon olarak gösterilmiş olması 75 sene önce bu millet için gösterilen 5 milyonun ne kadar mübalâğalı bir rakam olduğunu bildirir.

İşte eski devirlerdeki ihsaî rakamların kıymeti.

ri başka başka tahsile muhtaç olduğuna ve Fransızca okutturulacak şakirdan diğer lisanlar ile meşgul ettirilmeyup onlar için ayrıca bir sınıf tertibi tahsilde sühûleti mucip göründüğüne binaen bâdeizin o yolda sınıflar teşkili..»

(III)

«Lisan mektebi şakirdanının Fransızcada kuvvei istihraciyeleri hayli ilerlemiş ise de lisanı mezkûrun usuli inşaiyesince liyakati kâfiyeleri olmadığından bu noksanının dahi ikmali zımnında erbabı malûmattan Fransa'lı Bern dö Montan Ruj nam kimesnenin mektebi mezbura inşa muallimi tayinine Maarif Nezaretince lüzum gösterilmiş ve meclisi maariften yazılan 20 Teşrinisani 1286 tarihli mazbatada: «.. Vakıa mektebi mezkûrun usuli hazırai tahsiliyesi haylice kesbi intizam ederek heyeti idaresinin ve alelhusus muallimlerinden Adosidi Efendinin semereisây ve gayreti olmak üzere şakirdanın Fransızcada her nevi kütüb ve evrak meallerini istihraca ve iki lisandan yekdiğerine nakil ve tercümeye iktidarları hasıl olmuş ise de lisanı mezkûrun usuli inşaiyesince noksanları bulunduğundan ve bu sene imtihanında rüşdiyelerden bir hayli şakirdan alınmasiyle mevcut olan heyeti talimiyye dahi kifayet etmiyeceğinden hem bu noksanın ikmali ve hem de müretteb olan derslere ilâveten **Ulûmi Muktaziye**'nin dahi talimi zımnında muktedir bir inşa muallimi tayini münasip olacağına ve mumaileyhin bu hizmeti ifaya beyan olunan liyakatine binaen usuli inşaiyye ile beraber iktiza eden bazı fününü dahi tedris etmek ve Adosidi Efendinin lisanı muallimliğine halel gelmemek üzere mektebi mezbura icrayı memuriyeti...»

İlk lisan mektebi ne kadar devam etmiş, kaç devre talebe yetiştirmiş, ve niçin ve ne zaman kapatılmıştır? Buraları anlaşılamadı.

Gerek başlangıcının gerekse sonunun araştırılıp ortaya çıkarılması benden sonra maarif tarihi yazacaklara düşen bir vazifedir.

* * *

İkinci lisan mektebinin açılışında Sadrazâm Küçük Sait Paşa önayak olmuştur. Bu bahsin başında anlatılan ve hükûmet memurlarının dil bilmemezlik mahzurunu ve müşkülâtını yakından gören, acısını çok iyi tadan ve mektep açmak hususunda benzerleri arasında oldukça büyük hizmet ve himmetleri görülen Sadrâzam Sait Paşa ne tercüme odasında, ne Galatasaray lisesinde ne de öteki mekteplerde kuvvetli surette yabancı bir dil öğretilemediğini bildiği için o zamanın en çok kullanılan siyasî dili sayılan Fransızcayı öğrenmek üzere ayrıca bir mek-

tep açtırmıştır. Sait Paşa tarafından zamanın hükümdarına takdim olunan 24 Eylûl 1299 (6 Teşrinievvel 1883) tarihli arz tezkeresinde bir **Lisan mektebi** açılmasındaki lüzum ve zaruret şu satırlarla anlatılmaktadır :

«Babiâli Tercüme odasında bir müddettenberu muktedir mütercimlerin azalması cihetiyle tercüme umuru elyevm dört, beş kişiye münhasır kalup bu yüzden pek çok teehhürat vukua gelmekte ve tahriratı ecnebiyye odasının umuri tahririyesi için vesaiti kâfiyei matlûbe bulunamaması dahi Fransızca inşaya zîiktidar ketebenin kezalik kılletinden neşet etmekte olduğundan sayei feyz sermayei hazreti Padişahide bu noksan ve ihtiyacın ikmali zımnında Tercüme odası ve mektubîi hariciye kalemi hulefayi mevcudei muvazzafe ve gayri muvazzafesinden henüz zamanı tahsilleri geçmiyen yani sinleri yirmi beşten aşağı bulunanlar için devam mecburî olmak ve sair ketebei aklâmdan istek edenler kabul olunmak üzere bir **dershane** küşadiyle çünkü kendilerine sair tedrisat dahi icra kılınsa meşgaleleri artıp hiçbirinde meleke hasıl edemiyecekleri cihetle bunlara beş sene müddeti tahsil ve beş sınıf itibariyle lisanı Fransevinin yalnız kavaidi ile hakkiyle kitabet ve inşâya iktidar hasıl etmelerini mucip olacak surette dekayiki ve sahih ve mükemmel tercüme usuli tedris ve talim olunması ve işbu lisan mektebinin tesviyei masarifine karşılık olmak üzere hariçten arzu edenlerin beşte dört kısmı senevî 20 lira ücret verdikleri halde ithallerinin mücaz tutulması ve lisan ve tercüme muallimlerinin maaşatı şehriyesi için şehrî tahmin kılınan dokuz bin kuruşla masarifi müteferrikasının hariciye bütçesi dahilinde tesviyesi hakkında iradei seniyyei hazreti Padişahî ne veçhile şerefsudur buyurulur ise infazı mantuki münifine iptidar edileceği beyaniyle tezkerei senaverî terkim kılındı.»

Bu tezkere üzerine Babıâliye tebliğ olunan iradei seniyyede:

«Berveçhi istizan muamelâtı muktaziyenin icrasiyle ketebei müstahdeme ile saireden mütercimler yetiştirmek için bu tertibin daha bir noksanı var ise anın dahi ikmaliyle başkaca arzı» emredilmiştir.

İşte Sadaretçe gösterilen bu lüzum ve hükümdar tarafından da yapılan bu güzel kabul ve karşılanma üzerine işe esaslı surette başlanarak Cağaloğlu'nda Maarif Nezaretinin malı olan bir arsaya maarif bütçesinde bulunan 250,000 kuruş ile bir mektep binası yapılması kararlaştırılıp hemen inşaata başlanmış, hattâ binanın bitmesi beklenmiyerek 29 Teşrinievvel 1290 (1883) te Mülkiye Mektebi binası içinde **Lisan Mektebi** açılıp tedrisata başlanmıştır. [2]

[2] Bu bina şimdi Cağaloğlu Kız orta mektebidir. Daha önce Darulmuallimin yani yük-

Bu sırada bütün genç memurlara lisan mektebine girmeleri ve dil öğrenmeleri için dairelerce teşvikler yapılmış ve bu yüzden mektep çok rağbet görmüştür. Mektep Hariciye Vekâletine bağlı olduğu için Hariciye salnamelerinde kadrosiyle talebe ve muallim sayıları hakkında izahat görülmektedir.

1302 de talebe mevcudu 539; 1303 te 550 olarak görülmektedir. Mektep dağıtıldığı zaman talebe sayısı 600 ü bulmuştu.

Tedrisat hakkında bir fikir edinmek istiyenler yine Hariciye salnamesindeki müfredat porgramını görmelidirler.

Mektebe müdür olarak bu salnamelerde Nebih Efendi ve Refik Bey adlarında iki zata rastlıyoruz. Muallimlere gelince :

Usuli tercüme: Ohannes Efendi, Behçet Bey, Ahmet Bey;

Fransızca: Mösyö Perar, Mösyö Dübuva, Mösyö Perdin, Kostaki, Dikran, Kostantin Efendiler ve Ahmet Ata Bey adları görülüyor.

O sırada gerek lisan mektebine, gerekse lisan bilmeye verilen ehemmiyeti şu iradeiseniyyeden anlıyabiliriz :

«Saltanatı seniyye sefarethanelerine tayin buyurulacak serkâtip ve ataşe ve şehbenderler ile kançılar ve kançılariyede istihdam olunacak memurları ve dairei hariciye aklâmına mülâzemeten dahil olmak istiyenleri intihap ve henüz mevcut olan mülâziminin iktidarı zatilerini ve hal ve şanını tahkik eylemek üzere Hariciye Nezareti celilesi müsteşarlığının riyasetinde rüesayi aklâmdan mürekkep bir komisyon teşkili ve derece derece sefareti seniyyeye kadar hidematı hariciyeye mahreç olan dairei celilei nezarette bulunanların **Fransızca** bilmeleri lâzım olup sayei muvaffakiyetvayei hazreti Padişahide tesis olunan **Lisan Mektebi** bu maksadın istihsaline hadim olduğundan badema dairei mezkûreye alınacak hülefanın Fransızca bildiklerine dair ya mektebi mezkûrdan veyahut mekâtibi saireden muteber şahadetnameyi haiz olmalarının bu sırada usul ittihazı hususuna Hariciye Nezareti celilesinden vukubulan iş'ar üzerine bilistizan iradei seniyyei cenabı Padişahî şerefsudur buyurularak icabı icra kılınmış olmağla...»

1299 da açılan mektep tedris hususunda gittikçe ilerliyerek ve o nisbette talebesini de çoğaltarak Türk kültürüne büyük hizmetler etmekte idi. Hattâ birinci lisan mektebi programına Rumca ve Bulgarca

---

sek muallim mektebi ve ondan önce de Hukuk mektebi idi. Lisan mektebi olarak yapıldığı için yüzünde «**Hâza Mekteb'ül Lisân**» yazılıdır ve mânası: **Bu Dil mektebidir** demektir. Bu yazı hâlâ yerinde durmaktadır.

konulmuş olduğu gibi bu ikincinin programına da son senelerde Arapça ve Farsça konulmuştu. Yani bu memlekette bin küsur senedenberi bir metod dairesinde öğretilememiş olan bu iki Şark dili de artık Fransızca gibi öğretilecekti. Arapçayı Daruttalim muallimi Musullu Sait Efendi, Farsçayı da meclisi maarif âzasından İsfahanlı Habib Efendi göstermekte idi.

İşte lisan mektebi böyle hizmetini genişleterek çalışmakta iken günün birinde ansızın kapılarını talebesine kapayıvermiş ve herkesi hayretler içerisinde bırakmıştır. Mektebin kapatılması sebeplerini Hariciye Nazırı Mehmet Sait Paşa ile Sadrazâm Cevat Paşa'nın 30 Ağustos 1308 (1892) tarihli müsterek tezkereleri şu cümlelerle anlatır :

«Malûmiâlî buyurulduğu üzere devleti aliyenin düveli ecnebiye ile olan muamelât ve münasebatının anbean tezayüd ve terakkisi ve umuri hariciyeye dair muhaberatı resmiyenin Fransız lisanı üzere cereyan etmekte olması hasebiyle elsinei ecnebiyeye vakıf memur yetiştirilmek lüzum ve vücubunu teyid edup eğerçi bundan evvel İstanbul'da **Lisan Mektebi** namiyle bir darüttedris yapılmış ve bunun için senebesene birçok masraflar edilmekte bulunmuş olduğu halde usuli tesisiye ve tedrisiyesinin yolunda ve derecei kifayede olmamasından dolayı bu mektepten şimdiye kadar istifadei matlûbe hasıl olamamış olduğu cihetle velinimeti bîminnetimiz Padişahi maarifperver ve şehriyarı inayetküster Efendimiz hazretlerinin herşeyde ve bitahsis ihyayi ulûm ve maarif emri mühimminde nevbenev meşhudi uyuni iftihar olan uluvvi inayatı celilei hazreti hilâfetpenahileri cümlei asari hayırnisari şehinşahilerinden olmak üzere bu kerre mahsusan tesis ve küşadı nezdi irfan pesendi hümayunlarında rehini tasvip olan **Mektebiâlîi diplomasi** biinayetihillahitaâlâ sayei tevfikat sermayei hazreti zillüllahide umuri siyasiyeye vakıf ve **dilhahi meali iktinahı cenabı mülûkâneye muvafık memur yetiştirilmesine** kifayet edecek esbab ve tedabiri maaziyadetin cami ve havi ve binaenaleyh **Lisan Mektebi gibi derme çatma ve devamı intizamdan arî olan vesaite** müracaattan bilvücuh müstağni bulunduğundan salifüzzikr lisan mektebinin hemen şimdiden lâğviyle **mektebi âlîi diplomasi**'nin Maarif Nezaretinin tahtı idaresinde olmak üzere tesis ve küşadı esbabının istikmali münasip tezekkür olunmuş ise de ifayi muktezası merhuni emir ve iradei hikmeti mutadei hazreti Hilâfetpenahi idüği muhati ilmiâlî buyuruldukta ve katıbei ahvalde emrüferman hazreti menlehülemrindir.»

Hariciye Nazırı	Sadrâzam ve yâveriekrem
Mehmet Sait	Kabaağaçlızade Mustafa
	Asım oğlu Ahmet Cevat

Berveçhi istizan ifayi mukteziyatı ve müteferriatı hakkında şerefsadır olan iradei seniyyei hazreti Hilâfetpenahî mahzuziyyeti seniyye ve selâmı şahâne ile beraber tebliğ kılınmıştır. 30 Ağustos 1308.

Abdi memlükleri Süreyya

Hizmetine muvaffakiyetle devam eden en lüzumlu bir müessesenin **derme, çatma devamı intizamından arî** gibi sebepler ileri sürülerek **hemen şimdiden lâğvı** gibi bir tabirle yeniden açılacağı bildirilen mektep açılmadan acele kapatılması için bir günde iradesi çıkarılan hattâ bu acele kapatılması keyfiyeti padişahın memnuniyetini ve Sadrâzama selâm göndermesini bile mucip olan hâdise nedir? diye merak etmemek elden gelmez! Çünkü yukarıya kopyası konulan arz tezkeresinde gösterilen sebepler ciddî ve samimî değildir. Pekâlâ bir mektebiâlîi diplomaside açılır, fakat lisan mektebi yine vazifesine devam ederdi. O başka bu başkadır. Mektebiâlîi diplomasinin açılışı uydurma bir esbabı mucibe olduğu bu adda bir mektep açılmamasiyle de sabittir.

Bu hâdiseyi o devri yaşıyanlardan anladığıma göre lisan mektebi **Talebei ulûm** namına yazılan bir **curnal** üzerine kapatılmıştır. Şöyle ki:

Her sene mektebin açılması yaklaştığı sırada Sadaret makamından bütün nezaretlere ve dairelere bir tamim gönderilerek bunda: Memurların lisan mektebine devama tergip ve teşvik edilmeleri, devam etmek istiyenlere kolaylık ve güleryüz gösterilmesi tavsiye edilir, bununla beraber her zaman bu tamimden **makamı meşihati islâmiye** istisna olunurmuş. O sene tamim yazan ve gönderen memurların acemiliğinden veya başka bir sebepten dolayı lisan mektebine ait olan tamimin bir sureti umum sırada meşihate de gönderilmiş bulunur. İşte bu tamim bir ilim ve irfan düşmanının eline geçerek hemen istifade etmek istemiş ve **talebei ulûm Fransızca öğrenmeğe teşvik ve bu suretle gâvurluğa tergip olunuyorlar** gibi yalanla hükümdara verdiği bir curnal ile bu faydalı müessese kapatılmıştır. Talebei ulûm ve dolayısiyle - fakat haksız olarak - İslâm dini ileri sürülerek devlet ve millet için en lüzumlu olan bir müesseseden Türk gençlerinin nasıl ebediyyen mahrum edildiğini bu hâdise Türk maarif tarihinde ibretle ve hayretle kaydolunacak meselelerdendir.

O zaman ağızdan ağıza dolaşan rivayetler bu curnalın meşihat mektupçusu Cemaleddin Efendi tarafından verilmiş olması merkezindedir.

Filhakika bu zatın mektupçu olmak itibariyle bu tamimi ilk gören memurlardan oluşu bu rivayeti yakıştırdığı gibi biraz sonra ve

1309 (1891) de 34 yaşında iken Şeyhülislâmlık makamına çıkışı da bu curnalla Abdülhamidi memnun bıraktığını ve bundan dolayı bu yüksek makama çıkarılmış olduğunu gösterir. Cemaleddin Efendi meşihat makamında 18 sene fasılasız olarak kalmıştır. Büyük adamlar ansiklopedisinde bu zat için deniliyor ki :

«1908 deki Hürriyet ve Meşrutiyet inkılâbında Cemaleddin Efendi Abdülhamid'in öteki nazırlarına ve paşalarına nisbetle vaziyeti pek iyi kavrıyarak hem o zamanın heyecanını yatıştıracak, hem de Abdülhamid'i memnun edecek teşebbüslerde ve hareketlerde bulunarak Sultanın da, inkılâpçıların da hoşlarına gitmiş ve hürmet kazanmıştı.»

Bu cildin 617 inci sayfasına dercedilmiş olan fıkra da bu mütaleayı teyit eder. [3]

---

[3] Bu cildin 44 inci sayfasında: Arapça ve Farsçanın kısa kesilerek müsbet ilim ve fenleri, bilhassa Türkçeyi öğretmek maksadile rüşdiye mekteplerini açan Maarif Nazırı Kemal Efendinin **Vehbi Molla** adında birisinin verdiği curnal yüzünden başına neler geldiğini ve nihayet hükûmetin delâlet ve şefaatile hayatını kurtarmak için soluğu nasıl Avrupa'da aldığını yazmıştım.

Yine bu cildin 560 ıncı sayfasında: Darülfünunda vermiş olduğu bir konferansta Peygamberlerle filozoflar ve san'atkârlar arasında bir mukayese yapmış olan Şarkın büyük mütefekkirlerinden **Efganlı Cemaleddin**'in sözleri ders vekili yani medreseler nazırı Halil Efendi tarafından **Nübüvvet bir sanattır** şekline sokularak Cemaleddin'in tekfir edilmekle beraber bu yüzden hükûmetçe hudut haricine çıkmağa mecbur kalındığını da kaydetmiştim.

Yine o sırada - Avrupada tahsil etmiş olduğu için - Darülfünun müdürlüğüne getirilmiş olan Hoca Tahsin Efendi Darülfünûnda bu türlü konferanslar verdiriyor ve halka Fransızca okutuyor diye başına gelenleri ve hakkında söylenen hicviyeleri de bu kitabın 562 inci sayfasında işaret etmiştim.

Yine bu cildde biraz sonra görüleceği gibi 1292 (1875) te askerî mekteplere sivil muallim yetiştirmek üzere **Erkânıharbiye mektebi** binasında açılan **Menşei Muallimin** adındaki mektebe medrese talebesinin devam etmekte olması «ilmiye ricaline fünuni hazırayı telkin etmek; ümmetin pişüvası olan ulema ile memleketin kuvvei hayatiyesini teşkil eden ordu arasında bir mukarenet husule getirerek memleketde esası hürriyet üzerine kurulmuş bir hükûmet vücude getirmek» demek olduğundan bahisle sonraları Zülüflü İsmail Paşa adını alan birisi tarafından verilen curnal üzerine de Menşei Muallimin kapatılmıştır.

Bu dört muhtelif irtica hâdisesi üzerinde şöyle bir durulacak olursa: Vehbi Mollanın âlim kıyafetinde bir **cahil;** Halil Efendinin ders vekili ve fetva emini makamlarına kadar çıkmakla beraber şairin:

Değil kürsiye vâızı arşa çıksan adem olamazsın!

Dediği gibi ne de olsa bir **yobaz;** Tahsin Efendi hakkında hicviye yazanların birer **şaklaban** ve Zülüflünün bir **hafiye** olduklarını bildiğimiz için bu türlü adamlardan başka bir şey beklemeğe hakkımız da yoktur.

Fakat ulema kıyafetinde bulunmak ve onların başına geçmiş en yüksek bir memur olmakla beraber medresede **fodla** yememiş, **çömezlik** etmemiş; bilâkis aristokrat

Sözü geçen **Mektebiâlîi diplomasi**'nin Başiktaş taraflarında açılması için hazırlıklar yapılmış ise de **bu mektebin lisan mektebinden daha muzır olacağı** hakkında verilen ikinci bir curnal üzerine açılmasından vazgeçilmiştir.

---

bir aile muhitinde yetişmiş **ulemayi rüsum**'dan **Cemaleddin** Efendi'den - eğer vâkı ise - lisan mektebini kapatmak fezahati asla beklenmezdi.

Bu gibi hareketler sadece onlar tarafından yapılmıştır zannedilmesin! İslâm olmayan ruhaniler tarafından da yapılmıştır. Meselâ 1313 (1895) te İstanbul'da Hasköy'de **Şulei Maarif** adında bir **Haham mektebi** açılmak istenildiği zaman bu mektepte **kâfir dili olan Fransızca**'nın okutulmamasını, haham olacakların sıralar üzerinde oturmamalarını ve sınıfların soba ile değil mangalla ısıtılması istenilmiş olduğunu ileride Yahudi Mektebi bahsinde göreceksiniz.

Şu halde: bu hareketler iki şeye irca edilebilir: Din sevgisi, külâh kapmak hırsı. Külâh kapmak yani başkasının zararına ilerilemek için en değerli adamları mahvetmek, en faydalı müesseseleri yıkmak yollarını tutanlara söyliyecek söz bulamadığım için onları geçiyorum. **Fakat kraldan ziyade kral taraftarı** görünerek din müessisleri nam ve hesabına hareket etmek; o ilâhî müesseseyi küçültmek ve ona iftira etmek demek olduğu için bunun üzerinde biraz duracağım.

Umumi kanaat hilâfına olarak söyleyeceğim ki: Din dünya işlerine karışmaktan çok uzak durur. İslâm dini bunu böyle gösterdiği gibi İncil'de bile: **Allaha ait olanı Allaha, Kaysere ait olanı Kaysere veriniz** denilmiş olması bunu teyit eder. Halbuki bu açık emre rağmen bu dine mensup olan ruhanilerin asırlarca dünya işine karışmış, cismanî hükûmet bile kurmuş ve halkın maneviyatına, vicdanlarına nüfuz ederek Allah hesabına onların günahlarını affetmiş, günahkârlara cennetten tapular ile yerler bile satmış olmalarının bu âyetile asla münasebeti yoktur.

Halkı bulaşıcı hastalıktan korumak üzere kesilecek hayvanların hasta olup olmadığı anlaşılmak için halk arasında yegâne okur yazar kimseler olmak itibarile hayvanların Yahudi hahamları muayene edildikten sonra ve onlar tarafından kesilmesine 4.000 sene önce lüzum hasıl olmuşsa da bugün baytarlık dev adımlarile ilerilemiş, ihtisaslar husule gelmiş olduğu halde hâlâ bu dünya işine Yahudi ruhanilerinin karışarak kasaplık etmesi ve halkı da **kaşer** olmıyan eti yemekten meneylemesi dinden ziyade bir para işidir, havraların belli başlı bir iradıdır. Bir çocuğa, bir cahile bile laboratuvarda baytarın muayenesinden geçen et mi sıhhidir, yoksa hahamın göz kararı, el yurdamile muayene ettiği mi sıhhidir? Diye sorulsa birinciyi iltizam edeceğinde şüphe yoktur. İşte bu; dünya işidir. Buna ruhaniler karışmamalıdır. Bunun gibi bir mektebin programı ile dershanesinin tertip ve tanzimi de bir dünya, bir maarif işidir. Buna da karışmamaları lâzım gelir.

İslâm dininin bu baptaki telâkkilerine gelince:

Bu dinin naşiri: **Dünya işlerini siz benden daha iyi bilirsiniz** ve **hikmet yani ilim** ve **felsefe müminin kaybetmiş olduğu bir şeydir, onu nerede bulursa oradan alır** ve **ilim Çin'de bile olsa arayıp bulunuz** gibi sözlerle halkı ilme ve dünya işlerini gördükleri ve öğrendikleri gibi yapmağa; başka memleketlere - o memleket Çin gibi uzak ve putperest yani İslâm dinine aykırı prensipleri taşıyan bir memleket bile olsa - gidip öğrenmeğe ve öğrenmek için de gayet tabiî olarak Çinceyi bilmeğe teşvik ve tergip etmiş iken onun namına din simsarlığı yapan fakat ayni zamanda âlim geçinen cahillerimizin gittikleri yolu, yaptıkları işleri görüyorsunuz. İslâm kültürü esas itibarile: **Bir kavmin dilini bilen onun şerrinden emin olur** ve **bir insan kaç dil bilirse o kadar**

Mektebi Mülkiyenin bu senelerde **teveccühi şahâneden** yani Padişahın gözünden düşmüş olması onun yerine böyle bir mektebin açılmak istenilmesi fikrini de verebilirse de vazgeçilmiş olduğu anlaşılıyor.

Lisan mektebi herhalde çok lüzumlu ve çok faydalı bir müessese olacaktı. Bu mektepten çıkanlardan son zamanlara kadar yaşayan ve devlet hizmetinde bulunmuş olan bazı kimseleri hatırlıyorum. Meselâ: Son Sadaret müsteşarı **ve ricali mühimmei siyasiye muharriri** Ali Fuat, meclisi maarif reisi Hacı Rakım, musikişinas Rauf Yekta, telgraf müdürlerinden Mustafa Enver (doktor Süheyl Ünver'in babası), Sadaret müsteşarı Adil, dahiliye muhasebeciliğinden mütekait ve **Lûgatçai Felsefe** muharriri İsmail Fennî **Kendi kendine Fransızca öğrenmek** kitabının müellifi Mustafa Fazıl Bey ve Efendiler bunlardandır.

Mekteb bugüne kadar devam etmiş olsaydı herhalde birçok değerli ilim adamlarımızın yetişmesine sebep olacaktı. Böyle bir mektebin yokluğundan dolayıdır ki uzun müddet tahriratı hariciye işleri ve Babıâli hukuk müşavirliği gibi siyasî hizmetler ve memuriyetler yine Türk olmıyanların elinde kalmıştı.

---

adam sayılır dediği ve bunu âlim geçinen cahiller de bildikleri ve gördükleri halde yabancı dillere karşı bu düşmanlığı göstermeleri ve bu yüzden bahsi geçen ilim müesseselerini dağıtmaları Türk Maarif tarihinde adlarının lânetle yâdına sebebiyet vermiştir.

Bizzat Hazreti Muhammed; bu gibi adamlar için.

«İnsanların en kötüsü onlar arasındaki kötü âlimlerdir.» demiştir.

Bu hadisi Mehmet Arif Bey tercüme ve şerhederken:

«Çünkü fesad ve felâhı ümmetin menbaı; ulemadır. Bihakkin ifayı vazife ile asrın ve halin icabına göre hükmi kitabullahi tebyin ve teşrih ve müdahaneden i'raz ederlerse uluvvi cenab fıtrati üzerine mecbul olan müsliminin şeref ve şanını muhafaza etmiş olur. Ve illâ asrımızda olduğu gibi esfeli safilini zillette bırakırlar.» dedikten ve Mısır âlimlerinin dinî bir eserin neşri dolayısile yapmış oldukları çirkin bir hadiseyi kayıt ve izah eyledikten sonra ülemaya karşı şu sözlerle mütaleasını bitirir:

«...İşte esbabı mebsuteye mebni hadisi şerifteki **şerrünnas** elkabını ihraza bilhakkin kesbi liyakat ettiniz. Biraz gözünüzü açsanız da ümmeti Muhammed'in halini, istikbalini, asrın icabına göre bu kavmin akvamı garbiyenin ayakları altında kalması esbabını düşünseniz ruhi Resulillahi kendinizden hoşnut ve bütün ibadi müminini ihya edersiniz.» (Binbir hadisişerif tercüme ve şerhi. (sayfa: 208) Mısır Maarif matbaası. 1319.

10. MEKTEB-İ TIBBİYE-İ MÜLKİYE

1283 (1866)

1242 (1826) da ilk Tıbbiye Mektebinin ne gibi zaruretler dolayısiyle açılmış ve kaç talebe yetiştirmiş olduğunu Tıbbiyei Askeriyeye tahsis olunan yerde görmüştük.

Sivil tabip yetiştirmek ve her şehir ve kasabada birer tabip bulundurarak halkın sıhhatine hizmet etmek maksadiyle de bu mektep 1283 (1866) da açılmıştır. Mektebin açılması sebeplerini memleketin tabibe olan ihtiyacı, tedrisatın takip tarzı ve okuyup çıkanların istikballeri ve maişetlerinin temini hususlarını hükûmet resmî bir dille 21 Ş. 1283 tarihli tezkerei sâmiyede şu tarzda anlatır :

«Sayei mehasinvayei hazreti Padişahide taşralarca istihdam olunacak etıbbaya mahreç olmak üzere **Mektebi Tıbbiyei Mülkiye** namiyle bir dershane küşad ve tertibi lüzumuna dair Mektebi Fünuni Tıbbiyei Şahâne nezaretinin tezkeresiyle melfufi lâyiha üzerine meclisivâlâdan kaleme alınan mazbata encümeni mahususi vükelâda kıraat olunarak meşmuli nigâhiâli buyurulmak için takımiyle arz ve takdim kılındı.

Mealinden müsteban olacağı veçhile fünuni nafiai tıbbiyenin teshili tedrisi ile mülkin eczayi terbiyeye sarfı dikkat ve mesaj kılınması ehem ve elzem olup Mektebi Tıbbiyei Şahâne tebabeti askeriyeye mahreç bulunmasından naşi orada tahsili fenni tebabet edenler orduyi hümayunlar maiyetine memur ve tayin edilmesiyle umum ahali için istihdamı lâzım gelen etıbba bizzarure tebaai ecnebiyeden intihap edildiği halde anların san'atça derecei hazaket ve meharetleri tetkik ve teşrih olunsa bile ekserisi halkın muhafazai âfiyetine kifayet edecek sıfatla muttasif olmadıklarından ve bilûtfihitaâlâ dairei mülkiyei devleti aliyenin vüs'ati iktizasınca şehir ve kasabalarda birer, ikişer tabibe ihtiyaç olduğu ve canibi ahaliden maalmemnuniyet derecatı mütefavitede maaş itasına muvafakat olunduğu halde pek çok mahalde etıbba bulunmadıktan başka ecnebiden tayin olunan tabiplerin dahi arasıra idarei askeriyeye alınmasiyle şimdi taşralarca etıbba pek kalil ola-

rak böyle müteaddit şehir ve kasabatı cami ve şamil olan bir devleti muazzamanın eczayi mülkiyesinde etıbbanın kılleti vücudu ve bu san'atın merkezi tedrisinde talebenin adetçe kifayetsizliği baisi hayatı mülk ve millet olan uluvvi himmeti hazreti Hilâfetpenahiye nisbetle asla tecviz olunamıyacağından... öyle bir mektebi Tıbbiyei Mülkiyenin tesis ve küşadı beca olmasiyle lâyihai maruzanın ahkâmı asliyesine ledelmüracaat bu misillû mekâtibin için vesaili musaddakai teshiliyeden olmasına nazaran şimdiki Mektebi Tıbbiyei Şahâne talebesinin teksiri husuli maksada kâfi olur ise de bu tarik ile talebei mevcude ne kadar teksir edilmiş olsa masarifi haliye dahi birlikte artmak emritabiî olarak o kadar fedakârlığın ihtiyarına ise hazinei celilenin tahammülü olmadığından ve bir de Mektebi Tıbbiyei Şahâneye alınan talebe hitamı müddeti tahsiliyeden sonra tebabeti askeriyeye tayin kılınmak ve o yolda kat'i meratip eylemek niyyetiyle mektebe girerek hizmeti mülkiyede kullanılacak olanlar ise bu emelden bittabi vareste olacakları cihetle talebe teksir olunsa alınacak etfal tebabeti askeriye hizmetinde olan terakkiyatı müvazene ederek hidematı mülkiyeye meylemek istemiyeceklerinden tebabeti belediye için müstakil bir ders küşadı ve masraf maddesinin hal ve zaman hükmüne tevfikan tahdidi icap etmesine binaen işbu mektebi Tıbbiyei Mülkiyenin talebesi geceleri mektepte kalmayup mekâtibi sairei umumiye gibi gayri muvazzaf olarak gündüzleri devam eylemek ve tebabeti askeriye meratibi mukabilinde bazı imtiyazat ve müsaadata mazhar olmak üzere tertip olunması ve usuli tedrisiyeye gelince: Bu mektebin talebesi mekâtibi rüşdiyeden şahadetname ile çıkmış olan veyahut o derece erbabı malûmattan bulunan Müslim ve gayri müslim tebaai devleti aliye etfalinin 16 yaşından aşağı ve 20 yaşından yukarı olmıyanlarına ve 200 nefere münhasır olarak alınacak ve taşralı bulunanları doktorluk diplomaları istihsal ettiklerinde kur'adan muaf tutulacak olduğu misillû bu mektepte fenni tıb ve teferruatının lisanı Osmaniye tercüme ile talim olunacağı ve talebe beş sınıfa taksim ile tahsili tebabetin beş senede tekmil edileceği dahi anlatılıp vâkıa san'atı mühimmei tebabetin bizce en ziyade tahsil ve talimini temdit ve tas'ib eden hal Fransızca tedris ettirilmesi bulunup fenni tıbbın böyle lisanı ecnebiden tahsiline derkâr olan ihtiyacın def'ile emri tedrisin Türkçeye nakl ve hasrı az vakitte çok talebenin yetiştirilmesini mucip olacağı mülâbesesiyle Mektebi Tıbbiyei Şahânece de derslerin bu yolda talim ettirilmesi esbabına teşebbüs kılınacağından işbu Mektebi Tıbbiyei Mülkiyede gerek tebabet ve gerek eczacılık san'atlarının Osmanlı lisanı üzere tedris olunması ve bu mektebin şimdiki halde merkezi mahsusi olmayup Mektebi Tıbbiyei Şahâne dairesi şu heyeti dahi istiaba kifayet eyliyeceği gibi lâyihai mezkûrenin me-

vaddı muhtelifesinde tafsil olunduğu üzere mektebin birinci sene küşadında talebesi 50 neferden mürekkep olarak beşinci senede 200 nefere iblâğ olunacağı ve birinci senenin tahsisat ve mesarifatı şehriyesi 3950 kuruştan ibaret olarak senebesene talebe tezayüt ettikçe ve derslerü tevessü eyledikçe terakki ile dördüncü ve beşinci senelerin muhassasatı şehriyesi 9750 kuruşa reside olacağı anlaşılup esbabı memduhai medeniyetin asari meşkûresinden olan böyle bir sanati nafianın millet ve lisanımızca teshili tedrisi ve ihtiyacatı hazıranın tadili mukabilinde bu masrafın diriğ buyurulmıyacağı müsellemattan bulunmuş olduğundan nezareti mahsusası Mektebi Tıbbiyei Şahâne idaresine müfevvez olmak ve çıkarılmak etıbbanın sureti istihdamları badehu tayin ve tensik olunmak üzere heman tertip ve küşadiyle lâyihai maruza ahkâmının mevkii icraya konulması ve iktiza eden talebenin tahrir ve tertibine iptidar kılınması.»

* * *

Mektebin asıl vaziyetini açıldığı zaman neşredilmiş olan nizamnamesi ile buna 1287 (1867) de yapılmış olan zeyli tesbit etmektedir.

Nizamnameye göre buraya «Mekâtibi Rüşdiyeden bâşahadetname çıkmış olanlar yahut o derece malûmat sahibi bulunan tebaai devleti aliye İslâm ve Hıristiyan gençlerinden yaşları 16 dan aşağı ve 25 den yukarı olmıyanlar» alınır ve bu türlüler doktorluk diplomasını aldıkları zaman «Kur'adan muaf» tutulurlardı.

Mektebe halkın rağbet etmesi için burada okuyacakların askerî tıbbiyedeki doktora imtihanlarından müstesna tutulacakları ve askerî hizmete tâbi olmayacakları ilân edildi. Mektepten diploma alıp çıkanlara o zaman için ehemmiyetli bir para demek olan 1000 kuruş maaşla memleket tabipliği verildi. Tahsil müddeti başlangıçta beş sene olarak tesbit edilmişti. Fakat beş sene sonra tahsilini bitirenlere diploma verileceği sırada bir sene daha mektepte alıkonularak bunlara tababet ile beraber seririyat dersleri de ta'kib ettirilmiş ve bu suretle askerî doktorlar derecesinde okutulmuşlardı. Daha sonra bir de idadi sınıfı ilâve edilerek Mülkiye Tıbbiye mektebinin sınıfları yediye çıkarılmıştır.

Sınıflar çoğaldıkça Mülkiye Tıbbiyesine devam edenlerin sayısı da artarak iki yüzü geçmişti. Bu vaziyet karşısında askerî ve mülkî iki mektebin bir arada bulunmasına imkân görülemiyerek Ahırkapı'da Mülkiye Tıbbiye mektebi için bir tarafı dershaneler bir tarafı da seririyat olmak üzere ayrıca bir bina yaptırıldı ve 1289 (1874) da Mülkiye Tıbbiye mektebi bu binaya taşınmıştır.

Askerî Tıbbiye de açıldığı tarihten 1286 (1871) senesine kadar ted-

risat Fransızca yapıldığı halde burada Türkçe yapılması lüzumu bahsi geçen Maarif Nezareti tezkeresinde yazılı olduğu gibi nizamnamede de gösterilmiştir.

Yine nizamnameye göre «Hocalar nezaret tarafından intihap olunan kitaplara bilmüracaa tedris edeceği fenni Türkçeye tercüme ve Arabî ve Türkîlerini bulamadığı ıstılahatın Fransızcalarını ayniyle kabul ederek talebeye tedris ve tefhim edeceklerdir.»

Mektep beş sınıf üzerine kurulmuştu ve eczacı mektebi ile birlikte tedrisat yapılıyordu. Okutulacak dersler nizamnamenin tarifine göre «Bir kısmı ulûmi Tıbbiye, diğer kısmı Fünuni İspençiyariye» dir. Bunların neler olduğu ve hangi sınıflarda hangi derslerin okutulacağı esas nizamnamede ve bunlar üzerinde bazı tadilât yapıldığı da zeylinde gösterilmiştir.

Fakat Rüşdiye mezunlarını beş senelik tahsil ettirmekle tabip olamıyacakları anlaşılarak hiç olmazsa bir kısım idadi tahsili mektepte verilmek üzere tedris müddeti yedi seneye çıkarıldı ve sonra bir sınıf daha ilâve olundiyse de memlekette idadiler çoğalmağa başlayınca onlardan talebe alınarak burada idadi sınıfları kaldırıldı. Bununla beraber tedris müddeti de altı sene olarak bırakıldı.

Gerek 1272 (1855) ıslahat fermanı gerek nizamname İslâm olmıyan talebeye de mektebin kapılarını açmış bulunduğundan hem tıb hem de eczacı kısımlarına devam edenlerden İslâm olmıyanlar ekseriyeti teşkil ediyorlardı.

Yapılan bir istatistiğe göre :

1290 (1873) ten 1315 (1899) a kadar 25 sene içinde bu mektepten 584 tabip çıkmıştır. 1315 te 142 talebesi bulunmakta idi. Bu talebenin 62'si müslim, 62'si Hıristiyan ve 18'i Yahudi idi. [1]

Hıristiyanların gerek tebabet, gerek eczacılık mesleklerine hücum ve rağbet edişleri bunların hem memuriyet, hem bir meslek hem de bir ticaret oluşundan ileri gelir.

Fakat bundaki idarî mahzur gözönüne getirilerek bu tehacümün önüne geçmek üzere 1313 (1897) tarihinden itibaren ikinci sınıf programına **fıkıh** ve iki sene sonra da bütün sınıflara **ulûmi dinîye** konulmuştu.

* * *

Mülkiye Tıbbiyesinin vaziyeti 1908 inkılâbına kadar böylece devam

---

[1] Nevsali âfiyet. Birinci cilt, sayfa: 74. İstanbul - Ahmet İhsan matbaası, 1315.

etti 1908'de Haydarpaşa'da yeni yapılmış olan Tıbbiye mektebine Sarayburnu'ndaki Askerî Tıbbiye mektebinin taşınması mevzuubahis olduğu sıralarda bir şehirde biri mülkî diğeri Askerî iki Tıb mektebi bulunması muvafık görülmiyerek Ahırkapı'daki Mülkiyei Tıbbiye mektebi de Haydarpaşa'ya nakledilmiş, orada Askerî Tıbbiye ile birleşmiştir.

1909 — 1910 ders senesi başında Tıbbiye Mektebi Fakülte haline getirilip Dârülfünûnun bir şubesi olmuştur.

* * *

Üniversite Tıb Fakültesinin bugünkü şeklini de burada göstermek lâzım gelmiştir. Mülkiye Tıbbiyesi bugün Askerî Tıbbiyesiyle birlikte ve Üniversite'de bulunmaktadır. Üniversiteye devameden talebede üç vasıf vardır :

Birincisi : Askerî Tıbbiye talebesidir. Bunlar ayrı bir binada yatılı olarak bulunurlar, askerî elbiseler giyerler ve askerî disipline tâbidirler. Mektebi bitirince mecburî askerî hizmetler görürler.

İkincisi : Pansiyonlarda, talebe yurtlarında hükûmetçe yedirilen, içirilen ve yatırılan talebedir. Bunlar da mektebi bitirince muayyen bir müddetle mecburî sivil hizmete tâbidirler.

Üçüncüsü : Yatısız olarak Üniversiteye serbetçe devam ile tıb tedrisatını takip edenlerdir. Bunların mecburî mükellefiyetleri yoktur.

Bugünkü Tıb Fakültesinin gayesi: **Esas hekim** yetiştirmekten ibarettir ve tıb tahsili üç senede yapılır.

A) Fen Fakültesinde yapılan ve talebenin Fizik, Kimya ve Tabiî İlimlerde liselerdekinden daha geniş malûmat alınmasını istihdaf eden **hazırlık tahsili**'dir. (F. K. T. sınıfı) Bu; iki sömestr sürer.

B) **Hekimliğin başlangıç tahsili**'dir. Bu devrede tabiî insan mütalea edilir. Bu da üç sömestr sürer. Teşrih, Histoloji ve Ambiryoloji, Fizyoloji, Hayyatî ve Tıbbî Kimya okutulur. Bundan başka hastabakıcılık dersi de bu devrede ikinci sömestre konulmuştur. Hekimlik tahsilinin temelini teşkil eden bu dersleri üç sömestre sıkıştırabilmek için teşrihin ilk ve küçük bir kısmı olan kemik bahsi (Osteoloji) (F. K. İ.) kısmının son sömestrine konulmuştur.

C) **Asıl hekimlik tahsili devresi**'dir ki bu da beş sömestr sürer. Bu kısımda talebe bir yandan seririyatlara devam eder, bir yandan da öğrenilmesi zarurî olan diğer dersleri amelî ve nazarî olarak takip eder.

Türkiye'de Tıb tahsili bir derecelidir. Son doktora imtihanını veren talebe **Tıb Doktoru** ünvanını alır ve tababet icrası hakkını kazanır.

Fakülte'de tahsil müddeti beş sene, on sömestrdir. Kış sömestri Teşrinievvelin iptidasında başlar, on beş Kânunusanide biter. Yaz sömestri Şubat'ın on beşinde başlar. Mayıs'ın sonunda biter.

Fakültede derslerin sömestrlere taksimi şu tarzdadır :

Teşrih	4	F. K. T. de 1 - 2 - 3
Tıbbî ve Cerrahî teşrih	1	3
Histoloji	2	1 - 2
Ambriyoloji	1	2
Fizyoloji	3	1 - 2
Hayatî ve Tıbbî kimya	2	2 - 3
Biyolojik Fizikî Kimya	1	1
Hastabakıcılık	1	2
Mikrobiyoloji ve Salgınlar Bilgisi	3	4 - 5 - 6
Hıfzıssıhha	3	5 - 6 - 7
Parazitoloji	2	4 - 5
İntanî ve sıcak memleketler hastalıkları	1	8
Umumî ve Tecrübî Emraz	2	5 - 6
Marazı Teşrih	6	5 - 6 - 7 - 8 - 9 - 10
Tıb Müfredatı ve Farmakodinami	3	5 - 6 - 7
Adlî Tıb	2	9 - 10
Tıb tarihi ve Deontoloji	2	9 - 10
Radyoloji	1	9 veya 10
Fizikoterapi	1	9 veya 10
Dahilî Hastalıklar ve Seririyatı	4	4 - 5 - 7 - 9 veya 4 - 6 - 8 - 10
Haricî Hastalıklar ve Seririyatı	4	4 - 6 - 8 - 10
Doğum ve Kadın hastalıkları ve Seririyatı	4	4 - 5 - 7 - 9 veya 7 - 8 - 9 - 10
Kulak, Boğaz, Burun hastalıkları ve Seririyatı	4	5 - 10 da
Göz hastalıkları ve Seririyatı	2	5 - 10 da
Deri ve Frengi Hastalıkları ve Seririyatı	2	5 - 10 da
Çocuk Hastalıkları ve Bakım Seririyatı	2	5 - 10 da
Akıl hastalıkları ve Seririyatı	2	5 - 10 da
Sinir Hastalıkları ve Seririyatı	2	5 - 10 da
İdrar Yolları Hastalıkları ve Seririyatı	2	5 - 10 da
Tedavi Seririyatı	2	5 - 10 da
Çocuk Cerrahisi ve Ortopedi	1	9 veya 10 da

Askerî ve mülkî tıbbiye mekteplerinin bu tarihten sonraki mukadderatları Darülfünûnla alâkadar olduğu için bundan sonraki terakki ve tekâmül safhalarının Darülfünûna tahsis olunan sahifelerde takip edilmesi lazımgelir.

11. ECZACI MEKTEBİ

1283 (1879)

İstanbul'da ilk Tıbbiye Mektebi açıldığı zaman yalnız doktor yetiştirilmek düşünülmüş ve eczacı yetiştirmek işi sonraya bırakılmıştı. İlk zamanlarda doktorlar hastaları hem muayene eder hem de ilâçlarını yaparlardı.

Tıbbiye Mektebini ıslah etmek üzere Viyana'dan getirilmiş olan muallim Bernar talebeyi şöyle bir yokladığı zaman Tıb tedrisatını takip edemiyeceklerini gördüğü ve anladığı kimseleri heder etmiyerek bunlardan cerrah ve eczacı yetiştirilmesini münasip görmüş ve Tıbbiye Mektebi içinde ilk eczacı sınıfları bu suretle teşekkül etmiştir.

Eczacı sınıflarının tedris müddeti üç sene idi ve Hikmet, Kimya, Nebatat, Fenni saydelânî ve müfredatı tıb derslerinden başka eczahanede amelî eczacılık dahi gösterilirdi.

Yine bu sırada eczacı sınıflarının tensik ve ıslahı maksadiyle Paris'ten Kalya adında bir kimyager getirtilmiştir. Bu sınıfları bitirenler ordularda ve Askerî Hastahanelerde eczacılık yaparlardı. [1]

Bir kısım talebenin tedrisatı takip edemeyişlerinin en büyük sebebi: tedrisatın Fransızca cereyan etmesi idi. Fransızcası zayıf olanlar eczacıya ayrılıyorlardı. Tıbbiye mektebinde tedrisat Türkçeye çevrilince bu mahzur ortadan kalkmış fakat bu sefer de eczacılığa rağbet gösteren azalmıştı.

1286 (1879) da Haydarpaşa Hastahanesi bir **ameliyatı tıbbiye mektebi** haline getirilmiş ve Tıbbiyeden çıkan doktorlar gibi eczacıların da oraya devam ile tatbikat görmeleri esas olarak kabul edilmişti. Fakat izah olunan sebepten dolayı eczacı sayısı azalınca 27 mart 1292 (1876) tarihinde 13 maddelik bir nizamname neşrolunarak ordularda ve askerî hastahanelerde on beş sene mecburî hizmet etmek şartile eczacı yetiştirilmesi istenilmiştir.

Eczacı mektebine «Türkçede dürüst ifadei meram edecek kadar ya-

[1] Mir'atı Mektebi Tıbbiye. Sayfa: 24 Rıza Tahsin. İstanbul Kader matbaası, 1328.

zısı» olanlar alınmış ve müracaat edeceklerin üçte birinin gayri müslim olması da kabul edilmiştir. Bu mektepten çıkanlar askerî üniforma taşımakla beraber asker sayılmazlardı. Mektep üç sınıf üzerinden tertip olunmuştu. Ve mevcudu otuz kişiden ibaretti.

Ders programı şudur :

Birinci sınıf: İlmi Hesap, Muhtasar İlmi Nebatatı Tıbbi, İlmi Hikmetten Fenni ispençiyariye müteallik mesail;

İkinci sınıf: Muhtasar müfredatı Tıb, Usuli Tahlil ve Eczacılığa mahsus defatir kayıt ve muhasebe usulü.

Mektepte dersler Türkçe okutuluyor, fakat «icabi halinde Fransızca kütübi tıbbiyei ispençiyariye müracaat edecek kadar sunufi selâse şekirdanına lisanı Fransevî dahi» gösteriliyordu.

Fakat burada asıl bahse mevzu etmek istediğimiz bugünkü eczacı mektebinin temeli olan Mülkiye Eczacı Mektebi olduğu için onun hakkında biraz daha izahat vermek zarurî görünmüştür.

1283 (1866) da Türkçe Tıb tedris etmek üzere bir Mülkiye Tıbbiyesi açıldığı zaman tebabetle eczacılığı birlikte tahsil etmek usulü de konulmuş fakat mektebe girerken hangi mesleği istediğini söyliyerek o suretle kaydettirmeğe mecbur tutulmuştu.

Eczacılık dersleri üç seneye münhasırdı ve Tıb derslerile birlikte gösterilirdi. Programı şudur :

Birinci sene: İlmi Hikmet, İlmi Kimya;

İkinci sene: Müfredatı Tıb, İlmi Hayvanat.

Bu mektepten çıkan sivil eczacılar vilâyet ve liva eczası adlarile ikiye ayrılarak birincisine 750, ikincisine 500 kuruş aylık bağlamış ve sivil doktorlar gibi bunlar da bir müddet mecburî hizmet yapmakla mükellef tutulmuşlardı.

Mülkiye Tıbbiyesine girenlerden Rüşdiye şahadetnamesi aranmakla beraber nizamnamede «Ol derece malûmat sahibi bulunan tebaai devleti aliyeden İslâm ve Hıristiyan gençleri» kaydi de olduğundan mektebe giren Hıristiyanların çoğu eczacılığı tercih etmişlerdi. Bu tercihe sebep o zamanki Türkçe olan Osmanlıcanın Arapça ve Farsça ile karışık ve öğretilmesi güç bir dil, eczacılığın da ayni zamanda bir ticaret işi oluşudur.

Mülkiye Eczacı mektebinin talii Mülkiye Tıbbiyesininki ile birlik-

te yürümüş, programlarında, idare şekillerinde birçok değişiklikler yapılmıştır.

Ezcümle 1308 (1892) tarihinde yine Mülkiye Tıbbiyesi ile birlikte birinci sınıf programına: Kimyayi Madenî, İlmi Arz, Kitabet, Fransızca; ikinci sınıfa: Kimyayi Uzvî, Kitabet, Fransızca ve üçüncü sınıfa: Hayvanat, Kitabet, Müfredatı Tıb, Fransızca dersleri konulmuş ve 1313 (1897) de ikinci sınıf programına: Fıkıh ve iki sene sonra da her sınıf programına ulûmi diniye dersleri ilâve olunmuştur. Programa yapılan bu son ilâveler mektebi kaplamış olan Hıristiyan'ları kaçırmak maksadına mebnidir. Yoksa bu derslerin tebabet ve eczacılıkla alâkası yoktur.

1290 (1873) ten 1415 (1899) senesine kadar bu mektepten 422 eczacı çıkmıştır. 1315'te mektepte 206 talebe bulunmakta idi. Bunların 52'si Müslim, 124'ü Hıristiyan ve 30'u Musevi idi.

Yine bu sırada yapılan bir istatistiğe göre: İstanbul'da bulunan 252 eczahaneden yalnız 7'si Müslim, 230'u Hıristiyan ve 15'i Musevidir. [2] İşte programa fıkıh ve din dersleri konulmasının sebebi bu rakamlardır.

1908 inkılâbından sonra Mülkiye Tıbbiyesi Askerî Tıbbiye mektebi ile birlikte Haydarpaşa'ya nakledilince eczacı sınıfları Kadırga'daki binada kalarak yeni açılan Dişçi Mektebi ile birlikte bir müdür tarafından idare edilmeğe başlanmıştır. Aynı zamanda ders programında da değişiklikler yapılarak birinci sınıfta: Hikmet, Nebatat, Kimyai gayri uzvî ve tahlilâtı ve Mebhasi Sümum; ikinci sınıfta: Kimyayi Uzvî ve Tahlilâtı, Bakteriyoloji, Hıfzı Sıhhat ve İlmi Hayvanat ve üçücün sınıfta ise müfredatı Tıb ve Mebhasissümum, Kimyayiispençiyarî ve Tahlilî ve Hayatî, Farmakognoji, Fenni ispençiyarî derslerinin okutulması kararlaştırılmış ise de 1913 senesine kadar bu programın aynen tatbikine başlanmamış fakat o tarihten itibaren birinci sınıf programına: Tahlili Keyfî, Kimya; ikinci sınıf programına da: Toksikoloji dersleri tatbikatlariyle birlikte okutulmak üzere konulmuştur.

Mektep Kadırga'dan şimdi bulunduğu Beyazıt'taki binaya taşındıktan sonra bilhassa 1927 senesinden itibaren programına İdroloji, Hayatî Kimya dersleri konulmuş, Fenni İspençiyarî dersleri her sınıfa teşmil edilmiş ve laboratuvarları ıslah ve ikmal olunmuştur. [3]

Darülfünun kaldırılarak Üniversite teşkil olunduktan sonra burada da bir hayli yenilikler yapılmış, bazı derslere Avrupa'dan muallimler ve mütehassıslar getirtilmiştir.

---

[2] Türk Farmakoloğ Talebe Birliği mecmuası. İstanbul - Türkiye Basımevi, 1936.

[3] Nevsali âfiyet. Birinci cilt. Sayfa 74 ve 133. İstanbul Ahmet İhsan matbaası, 1315.

Bugün Eczacılık tahsili iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım Eczacı mektebinde yapılan üniversite tahsilidir. İkinci kısım; bu tahsilin eczahanelerde yapılan stajıdır. Eczacılık diploması her iki kısmı muvaffakiyetle yaptığını imtihan ile isbat edenlere verilir.

Eczacılığın üniversitedeki tahsil safhasına gelince :

Bu da amelî ve nazarî olmak üzere altı sömestirde yapılır.

İlk üç sömestirde Eczacılara lâzım olan Tıbbî İlimler ve son üç sömestirde bunların eczacılığa tatbiki demek olan eczacılık dersleri okutulur.

Bu ikinci kısımda ilâç yapılan maddelerin imaline, mahlûtlarının ve müstahzarlarının muayenesine ve kıymetlerinin tayinine, nebâtî ve hayvanî diroğların muayenesine ve en ziyade talebenin Türk kodeksini iyice anlamalarına ehemmiyet verilir. Talebe ilâç yapmayı da öğrenir. Hekimlikle alâkası olan dersler (Fizyoloji, Farmakoloji, Bakteriyoloji, Hijyen) eczacılık için haiz oldukları nisbette okutturulur.

TIB MEKTEPLERİ BAHSİNE LÜZUMLU BİR EK

Kitabın bu cildinin 532 - 534 üncü sayfalarında Kahire Tıb Mektebinin açılışından ve dört sene içinde talebe yetiştirdiğinden, hattâ mektep müessisi Klod Bey'in yetiştirdiği talebeyi Paris'e götürüp Fransa Tıb Akademisi huzurunda imtihan ettirerek takdir gördüğünden ve İstanbul Tıb Mektebinin ise ancak 14 senede ilk mezununu verebildiğinden bahsetmiş ve elimdeki mehazlere göre bir hüküm vermiştim.

Şimdi şu satırları yazarken gördüğüm yeni bir mehaz o hükmü biraz değiştirecek mahiyette olduğundan maarifimizin tarihî seyrini ve tekâmül yolunu şaşırtmamış olmak için bu yeni mehaze göre o bahse yine dönmek ve İstanbul Tıb Mektebi ile Kahire'ninkinin tahsil derecesi arasında bir mukayese yapmak mecburiyetini hissettim. [1]

---

[1] Gördüğüm mehaz: **«Misbahüs sarî ve nüzhetül karî»** adında Arapça bir tarihtir, 1272 de Beyrut'ta basılmıştır, 285 sayfadır.

Burada kendisinden bahsolunan Lübnanlı doktor İbrahim Efendi tarafından yazılmıştır. Kitap esas itibarile bir Osmanlı tarihi olmakla beraber baş tarafındaki 78 sayfada kendisinin Mısır ve İstanbul seyahatlerinden, buralardaki Tıb tahsilinden, Mısır'ın Araplar tarafından fethinden, Mehmet Ali Paşa'nın valiliğine kadar geçirmiş bulunduğu idarî ve siyasî değişikliklerden ve nihayet Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da kurmuş olduğu yeni idareden bahsedilmekte ve yine Mehmet Ali Paşa ile oğulları kızları ve torunları hakkında izahat verilmektedir.

İstanbul Üniversitesi Tıb Tarihi Enstitüsün'de bu kitaptan bir nüsha vardır.

İbrahim Efendi, Mehmet Ali için: **Hüve racilün min beledin yükalülehâ kâ kâ âle min bilâdil Arnavûd elleti hiye fi bilâdir Rûmi»** demekle Kavala'nın bir Arnavut şehri olduğunu yazar. (sayfa 28)

Yine İbrahim Efendi Mehmet Ali'nin hususî hayatından bahsederken

«Kâne yuhîbbü lûbüs santraci ve zânımeti ve yümâ fî sühüima hatta yûhassibbü minel bâri anfihimâ velâ kınnehu kâne emilü ile zâmmeti li ennehû yâra ve kâkâhetün fihâ ekser mines santraç hiye luğbetün terkiyyetün tevâfiku meşrabehül cinsî» demekle yani kavalalı Mehmet Ali'nin Türk olduğunu söylemekle de tezada düşer. Bunun sebebi 513 - 520 inci sayfalarda da izah edildiği gibi şudur:

Mehmet Ali'nin 200 kadar Arnavut gönüllüsüyle Kavala'dan Mısır'a gelmiş ve orada Arnavut taburlarına zabitlik etmiş olması Kavala'nın da, kendisinin de Arnavut olduğu zannını doğurmuştur. Bu zannın doğru olmadığını ise yukarıda haber verdiğim sayfalarda uzun uzadıya izah ve isbat etmiş olduğum için burada tekrara lüzum görmüyorum.

1253 te on dört yaşında olduğu halde Lübnan'dan Kahire'ye getirilerek dört sene Tıb tahsil ettikten sonra 1258 (1842) de şahadetname almış ve Avrupa'ya gitmek üzere o sene İstanbul'a gelmiş olan İbrahim adında birisi diyor ki :

«Arnavutköy'üne gelip karaya çıktım. Orada Cebelilübnan emiri Şahabın askerlerinden bir kaçının durduğunu gördüm. Onlar beni ta-

---

Şu kadar varki Mehmet Ali'nin Türk veya Arnavut milletlerden hangisine mensup olduğunu salâhiyetle ve katiyetle söyliyecek biricik âlim ve tarihçimiz İbnülemin Mahmut Kemal İnal'dır. Bu zat; Babıâli'de uzun müddet Mısır'ın da idaresine bakan eyalâtı mümtaze kalemi müdürlüğünde - kendi tâbirince müstemlikât nazırlığında - bulunmuştur, babası Mehmet Emin Paşa Mehmet Ali'nin damadı, Kâmil Paşa'nın yeğeni ve ayni zamanda mühürdarıdır. Büyük anası Hüşyar Hanım Mehmet Ali'nin kızı Zeynep Hanımla birlikte Mısır sarayında büyümüştür. İşte hem bunlardan hem de gerek zengin kütüphanesinde gerek kuvvetli hafızasında teracümü ahvale dair şimdiye kadar görülmemiş ve işitilmemiş kıymetli ve hepsi ehlinden mesmu birçok tarihî malûmat saklamış olmasından dolayı bu tarihçimizin Mehmet Ali hakkında vereceği malûmatın pek mevsuk olacağında zerre kadar şüphe edilemez.

Yukarıda gösterdiğim sayfalardaki mütaleaları yürütürken - kendileri o sırada Mısır'da bulunduğu ve Mısır veliahdi prens Mehmet Ali Paşanın yaptırmış olduğu müzenin tasnifi için oraya çağrıldığı cihetle - ziyaret edip keyfiyeti o zaman soramamıştım. Ahiren İstanbul'a geldiler. Değerli tarihçilerimizden Mükrimin Halil ve muallim - muharrir Hikmet Turhan Dağlıoğlu ile birlikte ziyaretlerine gittiğim sırada meseleyi açtım ve Mehmet Ali'nin Türklüğünü iddia ve isbat ettiğimi söyledim. Teyit ettiler ve **Kâmil Paşanın sadareti** adlı risalelerindeki ifadelerini tekrar ederek dediler ki:

«Arapkirli Kâmil Bey 1249 da İstanbul'dan Mısır'a giderek Mehmet Ali'ye intisap etmiş, Kâmil Bey bir hanedanı kadimin necli necibi olmakla beraber ehliyeti kâmile ve sireti fazla ashabından bulunduğu için Mehmet Ali'nin nazarı teveccüh ve muhabbetini kazanmış, müşarünileyh de onu kendisine damat edineceğini evlâd ve akaribine tebliğ eylemiştir.

Evlâd ve akaribi böyle asıl ve nesli meçhul! bir adamın şerefi sıhriyyete istihkakı olmadığını arz ile o dâhil ümmiye itiraz ve arzusuna muvafakatten iraz eylediler. Mehmet Ali; Kâmilin haseb ve neseb ve iffet ve hasareti de kendisince mücerrep olduğunu, ondan daha münasip damat bulamıyacağını söylediyse de muhalifler gayri makul fikirlerinden dönmediler.

İşte tam bu sırada son söz olarak:

— Hem sizler neyinize o kadar mağrur oluyorsunuz? Sizin babanız da Kavalalı bir reçber Türk değil midir?

Diyerek ve evlâd ve akaribinin muvafakat ve muhalefetine ehemmiyet vermiyerek evlâdı arasında fitneti fevkalâde ve keremi tab ile teferrüd eden üçüncü kerimesi Zeynep Hanımı Kâmil Paşaya tezviç eylediler.»

Bu mütaleaya bu defa ilâve ettikleri bir tek cümle vardır. O da: **Mehmet Ali'nin Kavalalı bir Türk reçber** olduğu fıkrasıdır. Bu cümleyi bu defa zengin hafızalarından mı? yoksa Kâmil Paşa hakkında yazmış ve henüz bastıramamış oldukları **Kemalülkâmil** adındaki eserden mi çıkardılar? Orasını anlıyamadım. Yalnız anladığım bir şey varsa o da Mehmet Ali'nin Türk olduğu tezini müdafaa ederken böyle bir **otoritenin** de bunu teyit ve beni teşvik etmiş olmasıdır.

nıyınca selâmladılar ve emirin konağına götürdüler. Emîr beni güzel karşıladı ve konakta kalmaklığımı emretti. Bir müddet orada kaldım.

Bu sırada konağın kapısı önünde ağlayıp sızlayarak yerlere yatmış bir Rum gördüm. Emirin tabibi uzun müddet bunu tedavi etmişse de faidesi olmamış. Bir kere de benim bakmaklığımı söyledi. Görür görmez böbreklerinde taş olduğunu anladım ve Hakkın inayetiyle ameliyat yaptım. Çıkan taş 45 dirhem ağırlığında idi. Bu muvaffakiyet Emirin hayretini ve takdirini mucip oldu. 14 senedenberi bu adam bu hastalığı çekiyormuş, bütün tabipler tedaviden âciz kalmışlar ve ümidi kesmişler.

Bu ameliyat haberini bu memleketin İslâm tabibi duyunca yanıma geldi, hal, hatır sordu ve beni evine davet etti. Konuşurken bu memlekete gelenin Hekimbaşına şahadetnamesini göstererek tebabet için izin alınması usulden olduğunu söyledi. İstanbul'da çok oturmıyacağımı, Lübnan Emiri Şahab ile Avrupa'ya gideceğimi cevaben söylediımse de Emirin Avrupa'ya gitmiyeceğini ve ne şekilde olursa olsun mutlaka Hekimbaşı ile görüşmek lâzım geldiğini hattâ kendisinin ona geldiğimi haber vermiş olduğunu söyledi.

O sırada Hekimbaşı Abdülhak Molla idi. Gidilecek gün kararlaştırıldı. Galatasaray'daki mektebe gittim, görüştüm, şahadetnamemi de birlikte götürmüştüm. İlmî kifayetimi anlamak istiyordu. Beni muallimler heyeti karşısına çıkarttı. Bunların başında o asrın en meşhur tabiplerinden muallim Nemseli Bernar bulunuyordu.

Hekimbaşı tıbbî, cerrahî ve teşrihî birkaç sual sorulmasını onlardan istedi, sordular. Verdiğim cevapları ve Mısır Tıb mektebinde öğrendiklerimi beğendiler. Bununla beraber: İlim tatbikatla ilerler, doktor olabilmek için tatbikat görmekliğim, ilâç yapmağı öğrenmekliğim ve doktorlarla birlikte hastahanelerde bir müddet hasta muayene eylemekliğim lâzım olduğunu söylediler. Bunun için de Türk ve Fransız dillerini öğrenerek Arapçaya tercüme edilmemiş olan kitapları bu dillerde okumaklığımı tavsiye ettiler. Hekimbaşı bir hafta sonra bir daha gelip kendisini görmekliğimi söyledi. Sekiz gün sonra gittim. Keyfiyeti Babıâli'ye arz ve teklif ettiğini, İstanbul'da kalmaklığıma iradei seniyye çıktığını, bana hükûmetçe geçinecek bir aylık bağlandığını, oturacak bir yerle yiyecek, içecek ve giyeceklerimin hattâ hizmetçimin bile hükûmet tarafından temin edildiğini müjdeledi...

Bu mektepte dört sene kaldım. Derste, muayenede ve ilâç yapmakta muallimlerle birlikte bulundum. Türkçe ile Fransızcayı öğrenmeğe son derece gayret ederek birkaç ay içinde derdimi anlatacak ve okudu-

ğumdan bir mâna çıkaracak kadar meleke peyda ettim. Bu çalışmada böylece devam ederek oldukça elde ettiğim bu dillerde Bernar'ın emrazı umumiyeye ve göz, göğüs, mide ve emsali hastalıklar gibi emrazı hususiyeye dair on iki kadar kitabını okudum. Ve muallim Kalye ile başkalarından da Kimya, Felekiyat, Felsefe, Tabiiyat ve bunlara benzer lüzumlu bilgileri öğrendim...

Dördüncü senenin sonunda imtihan yapıldı. İmtihan gününü Sultan Abdülmecit yanında vezirleri, Şeyhülislâmı olduğu halde Galatasaray'ını şereflendirdiler. Kendileri bilhassa hazırlanmış tahta ve vezirleriyle ötekiler de tahtın arkasındaki koltuklara oturdular.

Hekimbaşı ile mektebin muallimleri - doktor Bernar da bulunduğu halde - tahtın önünde duruyorlardı.

İmtihan olmak üzere beş kişi seçtiler ben de o seçilenler arasında idim. İmtihan olunacak talebe birer birer hükümdarın karşısına geliyordu. Hünkârın önünde yeşil çuha kaplı bir paravana vardı. Vücudu yalnız göğsüne kadar görülüyordu. Bu paravananın önünde bir masa bulunuyordu. Masa üzerinde birçok kâğıtlar duruyordu. Bunlar sorulacak suallerdi.

Hekimbaşı bu kâğıtlardan birisini alıp hükümdara takdim ediyor o da açıp okuduktan sonra Hekimbaşına veriyor, Hekimbaşı :

— Şevketmeab Efendimiz bu kâğıtta yazılı filân meselenin cevabını vermenizi ferman buyuruyorlar.

Diyerek talebeye uzatıyor, talebe de suale bir göz gezdirdikten sonra kâğıdı muallimine takdim ediyordu.

Sualler ve cevaplar Hünkâr ile hazır olanların işitebilecekleri derecede yüksek sesle soruluyor ve veriliyordu. Talebe matlûbe muvafık cevap verirse Hekimbaşı adı hizasına **âlâ**, zayıf ise **ednâ** diye yazılmasını kâtibe emrediyordu. Ve böylece her ilimden birbiri ardısıra beşer sual soruluyordu.

Her beş suale de matlûbe muvafık cevap veren talebe Hünkâra arzediliyor, o da lâyık olduğu rütbeleri ihsan buyuruyordu. Bu sırada Hekimbaşı mensup olduğu dine göre talebenin elini, İslâm ise Kur'an, Hıristiyan ise İncil üstüne ve kendi elini de talebenin eli üstüne koyarak: Meslek ve sınaatinde doğrulukla hareket, devlet ve milletine sadikane hizmet edeceğine, her türlü **menhiyattan çekineceğine**, yalan söylemiyeceğine ve daha buna benzer kelimelerle ve bir tabipte bulunması lâzım olan vasıflarla mukaddes kitabı öptürerek yemin ettiriyordu. Bütün bunlar bittikten sonra talebeye belinde altın yaldızlı (sırmalı) bir toka bulunan uzun bir setre giydiriliyordu.

Talebe bu elbiseyi giydikten sonra Hekimbaşı ile birlikte Hünkârın huzuruna gidiyor, Hekimbaşı tahtın saçaklarını öpüyor, sonra şahadetnameyi bizzat Hünkârın elinden alıp öperek talebeye veriyor o da öpüp başına koyduktan sonra ayrılıyordu.

İşte benim imtihanım da böyle oldu ve binbaşı rütbesiyle taltif edildim.» (sayfa 33 - 35)

Verdiği izahata, gösterdiği tarihlere göre İbrahim Efendi 18 yaşında Kahire ve 22 yaşında İstanbul Tıbbiye mekteplerini bitirmiş ve bu yaşta iken binbaşı rütbesini almış oluyor.

Yine bu izahattan şu anlaşılıyor ki Kahire Tıbbiyesi tebabet tahsilini kısa yollardan giderek şöyle böyle göstermekte, talebeye Fransızca öğretmemekte, İstanbul'unki ise bu tahsili Fransızca ve Türkçe olarak esaslı bir surette vermekte ve ondan dolayı tahsil müddeti uzamaktadır.

İbrahim Efendi Mısır'da tam bir tahsil görmüş olsaydı burada dört sene daha yorulmasına elbette lüzum kalmazdı. Yapılan teklifi kabul ederek dört sene okumağa katlanmış bulunması da bunu gösterir.

İşte Tıb tarihimizde bu noktanın tebarüzi için şu satırları yazmağa mecbur oldum. İbrahim Efendinin her iki mektepte okuduğu dersleri tercümelerini eserine aynen koymuş olduğu şahadetnameleri de gösterir.

13. KAPTAN VE ÇARKÇI MEKTEBİ
1286 (1870)

Tarihçi Lûtfi Efendi 1286 (1870) te Galata'da Perşembe Pazarında Arap Camii içinde yeni bir bina yaptırılarak muvakkaten **Kaptan Mektebi** ittihaz olunduğunu yazar. Fakat başka hiçbir izahat vermez. Ve ondan başka bir eserde bu mektebin izine, geçirdiği terakki ve tekâmül safhalarına rastgelinmez. Bu mektep devam etmiş mi, etmemiş mi? O da belli değildir.

Fakat 22 Teşrinisani 1300 (1884) tarihli bir tezkerei samiyeye göre :

«Seyrisefaine ait olan fünuni bahriyenin tamimi tahsiliyle ahadi tebaai devleti aliyeden dahi sefaini ticariye için kaptanlar yetiştirilmek ve temini seyrisefain, tevsi ve teksiri ticareti bahriye eylemek üzere» bir mektep açıldığı gibi sahiller ahalisine bir kolaylık olmak için de Bartın, Ünye, Sakız, Beyrut, Girit, Trablusgarp, Preveze, Cidde ve Basra gibi yerlerde başkaca birer kaptan mektebi açılacaktı.

Bu karar üzerine biri Heybeliada'da Bahriye mektebinin içinde ayrılan yerde ve o mektebin idaresi altında yatılı; ötekisi Azapkapı'da Havuzlar arkasındaki kârgir binalarda yatısız olmak üzere İstanbul'da iki mektep açıldığı gibi sahiller ahalisine bir kolaylık olmak için de Bartın, Ünye, Sakız, Beyrut, Girit, Trablusgarp, Preveze, Cidde ve Basra gibi yerlerde başkaca birer **Kaptan Mektebi** açılacaktı.

İstanbul'dan başka yerlerdeki mekteplerin açıldığına ihtimal verilemez. Bu evvelâ bir bütçe meselesidir. O müsait olsa da muallim ve mütehassıs meselesidir. Bu düşünce ile hükmedilir ki bu mekteplerin hiçbirisi açılamamıştır. Bu mektepler açılmış olsaydı oralardan çıkanlar İstanbul'a gelerek İstanbul Kaptan mektebindeki programa göre imtihan verecekler, muvaffak olurlarsa şahadetname alacaklar; olamazlarsa müstahak oldukları sınıfa kabul edilerek burada tahsillerini tamamlıyacaklardı.

Yatısız Kaptan mektebinin açılışı sebebine gelince :

«Kaptanlık edenlerin çoğunun seyrüsefer esnasında yapılması lâ-

zım gelen fennî ve bahrî muameleleri bilmedikleri için bazı mevsimlerde bahrî muhataralara duçar olarak bu yüzden de ticareti bahriyeye sekte âriz olduğundan leylî mektepten lüzumu kadar şahadetnameli kaptan yetişinceye kadar mevcut kaptanların mümkün mertebe ıslahı hallerine devam olunmak» kaydiyle açıldığı, binaenaleyh muvakkat, hattâ kurs mahiyetinde olduğu anlaşılır.

Bahriye Mektebi içindeki kaptan mektebinin tedris müddeti dört sene idi. Mektebe Rüşdiye tahsili görmüş olanlar alınırdı. Programı buna mahsus olan nizamnamede gösterilmiştir. [1]

Askerî Bahriye mektebinde yabancı dillerden İngilizce mecburî olarak okutulmasına karşı bu mektepte de Fransızca mecburî ve Rumca ihtiyarî olarak okutulacaktı.

Kaptan mektebinden çıkanlar idarei mahsusa ve Şirketi Hayriye ile tüccar vapurlarında bir müddet hesap memurluk ve yazıcılık ve Ak ve Karadeniz Boğazları dışarısında muhtelif limanlara seyrüsefer ettikten sonra Erkânıharbiyei Bahriye dairesinde imtihanla ehliyeti anlaşılırsa ikinci sınıf kaptan şahadetnamesi alacaklar ve bu şahadetname ile iki sene kadar kaptanlık yaptıktan sonra yine Erkânıharbiyei Bahriye'de imtihan olunarak iktidarı görülürse birinci sınıf kaptanlığa çıkarılıp yine eskisi gibi kaptanlık yapabilecekleri gibi bahis geçen yerlerde açılacak kaptan mekteplerinde Hocalık, donanmada kılavuzluk, hükûmet gemilerinde kaptanlık ve sahil şehirlerde liman reisliği yapabileceklerdi. Şu kadar var ki bu sivil kaptanlar bu hizmetlerde bulunduğu müddetçe bahriye sağ kolağalarına mahsus maaş ve muayyenatı alabileceklerdi.

Azapkapı'daki mektep muvakkat bir kurs mahiyetinde olmakla beraber uzun müddet yaşamıştır.

Sultan Abdulâziz devrinde Bahriye mektebinin dershaneleriyle vapur iskelesi arasındaki meydan üzerine tahtadan büyük bir hünkâr köşkü yapılmıştı. Padişah mektebe geldiği zaman burada istirahat edecekti.

Kaptan Mektebi 1305 (1887) de boş duran bu binaya taşınarak (1904) e kadar burada kaldı. O tarihte kaptan mektebi talebesi Bahriye Mektebine kalbedildi.

Bahriye'deki Mektebin de 1323 (1907) de kapatıldığı görülüyor.

1325 (1909) da Hamit Naci tarafından hususî bir mektep halin-

[1] Zeyli düstur. sayı 4. sayfa: 321.

de Azapkapı'da eski binada tekrar açılıyor. Ve **Millî Ticareti Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mektebiâlisi** adını alıyor biraz sonra oradan çıkarılarak Galata'da Yüksekkaldırım'da bir binaya taşınıyor, 1326 (1910) da Azapkapı'ya geliyor ve 1329 (1913) te Üsküdar'a kaldırılıyor. Bu sıralarda mektep Maarif Nezaretine bağlanıyor, nihayet 1927 de bugün bulunduğu Ortaköy'deki Fer'iyye sarayı binasına yerleşiyor, **Yüksek Deniz Mektebi** adını alıyor. Ve 1928 de idaresi İktisat Vekâletine bağlanıyor, iki sene kadar yatısız şekilde idare ediliyor, 1930 da yatılı oluyor. 1984 senesine kadar ikisi talî ve ikisi yüksek olmak üzere dört sınıftan ibaret bulunuyor. Talî sınıflarına lisenin dokuzuncu sınıfından talebe alındığına göre bu mektepte lisenin on ve on birinci sınıfları dersleri okutulmakta idi denilir. 1934 senesinden sonra talî kısmına bir sınıf daha eklenerek liselerin sekizinci sınıfından talebe alınmağa başlandı ve bu suretle mektep beş sınıfa çıkarıldı. Ve daha sonra yüksek kısmına da bir sınıf ilâve olunarak 3'ü lise, 3'ü yüksek sınıfları havi bir mektep haline getirildi.

Şu halde bu mektepte esas itibariyle lise tahsili verilmekle beraber haftada 17 saat Gemicilik, 12 saat Fabrika, 1 saat Makine Terifatı, 1 saat Motör, 1 saat Resmi Hattı, 1 saat Bahrî Hıfzıssıhha, 6 saat Askerlik ve 16 saat te İngilizce okutulmaktadır.

Talî sınıfları bitiren talebe; sıhhî, ruhî ve bedenî kabiliyet ve heveslerine göre kaptan ve makinist olarak ayrıldıktan sonra yüksek sınıflara devam ederler. Dersler nazarî ve tatbikî olarak tertip edilmiştir. Meselâ öğleden önce okutturulan herhangi bir meslek dersinin vasıtalarında tatbikatı gösterilmek suretiyle nazarî dersler tatbikatiyle de kuvvetlendirilir.

Yüksek sınıflarda okutturulan haftada 18 saat seyrisefain ve kılavuzluk, 14 saat gemicilik, 16 saat fabrika, 15 saat makine ve hidrolik ve 7 saat motör gibi meslekî derslerle beraber Bahrî Tarih, Tabiî ve İktisadî Coğrafya, Fizik, Kimya, Askerlik, Beden Terbiyesi, Deniz Ticaret Hukuku, İktisat, İnşaiyecilik, Bahrî Hıfzıssıhha, Müsellesatı Kürreviye, Tamamî ve Tafazulî, Termo Dinamik, Kuvvei Tahammüliyyei ecsam dersleri de okutturulmaktadır. Mektepte şimdi yabancı dil olarak İngilizce öğretilmektedir.

Yüksek Deniz Ticaret Mektebi İktisat Vekâletinin himmetiyle ilerlemede büyük yollar almış, binası genişletilmiş ve yenilenmiş, tecrübe ve tatbikat için Ertuğrul vapuru mektep gemisi olarak verilmiştir.

Bu türlü teşvik ve himayeyi gören mektep idare ve talim heyeti;

deniz üzerinde çalışan ve ticaret filomuzda yer alan Kâtip, Telsizci, Motörcü, Elektrikçi, Güverte ve Makine Lostromoları, Yağcı, Kamarot, Kocareis gibi sınıf ve meslek erbabı için de kısa devreli birer kurs açmak arzusundadır.

Mektebe küçük tipte yeni fabrika ve laboratuvarlar yapılmıştır. Yine tatbikat için birisi Söğütlü olmak üzere iki küçük vapurla on üç parça deniz nakil vasıtası tahsis olunmuştur. [2]

[2] Deniz mecmuası. Sayı 23.

14. DÂR-ÜLMUALLİMÂT

1286 (1870)

Türk maarifinin doğuşu ve kuruluşu ile yayılma ve ilerleme senelerinde ilk önce askerî ve idarî ihtiyaç dolayısiyle erkeklerin okutulmasına mecburiyet hasıl olmuş olduğu için bu zamanlarda kızların okutulması ile iştigale imkân ve vakit bulunamamıştı.

Fakat gitgide bu zaruret de kendini gösterince 1275 (1858) de evvelâ Kız Rüşdiyeleri açılmıştır. Kız Rüşdiyelerine o taassup devrinde erkek muallimden ziyade kadın muallim tayini lâzım gelmiş ise de bulunamadığı için ister istemez tedrisat yaşlı fakat düzgün ahlâklı erkeklere tevdi edilmiş, bununla beraber kadın muallim mektebine olan ihtiyaç da bir kat daha kendini göstermişti.

Fakat Darulmuallimat ancak 1286 (1870) tarihli nizamnamenin neşrinden sonra açılmıştır.

Bu nizamnamenin 3. ncü faslı Muallim Mekteplerini yüksek mektepler arasında saymakta, 68. inci maddesinde mektebin tesisinin esbabı mucibesi zikredilmekte ve **Kız Mekâtibi Sıbyaniye ve Rüşdiyesine Muallimler yetiştirmek gayesiyle Darülmuallimât**'ın tesis edileceği kaydolunmaktadır.

Teşkilât için de aynı maddede izahat verilmiştir. Mektep, Sıbyan ve Rüşdiye namiyle iki şubeye ayrılmıştır ve her şube biri Müslim, diğeri gayri müslim Rüşdiye Mektepleri için yetiştirilecek muallimlere mahsus olmak üzere ikişer daireye taksim kılınmıştır. Sıbyan şubesinin tahsil müddeti iki, Rüşdiyeninki üç sene itibar olunmuştur. 69. uncu ve 70. nci maddelerde her iki şubede okutulacak derslerin programı vardır. Bu programa göre Sıbyan şubesinde :

Mebadii Ulûmi Diniye (her cemaatin lisanı üzere tedris kılınacaktır. Etfalı gayri müslimenin ulûmi diniye dersleri mevaddı muhtelifei sabikada beyan olunduğu veçhile rüesayi ruhaniye marifetiyle bittayin tedris olunacaktır.) Kavaidi Lisanı Osmanî ve Kitabet, Usulü Talim, her cemaatin kendi lisanı, Risaleyi Ahlâk, Hesap ve Defter tutmak usulü, Tarihi Osmanî ve Coğrafya, Malûmatı Nafia, Musiki, Dikiş ve Nakış.

Rüşdiye şubesinde :

Mebadii Ulûmi Diniye (her cemaatin kendi lisanı üzere tedris olunacaktır. Etfali gayri müslimenin ulûmi diniye derslerinin tayini 69. uncu maddenin hükmüne göre cereyan edecektir).

(68. inci maddede gayri müslim talebenin de resmî mekteplere ithali tasavvur olunmuş ve bu sebeple bu talebeler için muallimler yetiştirmek istenilmiş ise de muhtelif sebepler dolayısiyle bu maddenin tatbiki mümkün olamamıştır.)

Kavaidi Lisanı Osmanî ve İnşa, Arabî ve Farisî, her cemaatin kendi lisanı, İlmî Ahlâk, Tedbiri Menzil, Tarih ve Coğrafya, Mebadii Ulûmi Riyaziye ve Tabiiye, Resim, Musiki, Envaı Ameliyatı Hayyatiye dersleri okutulacaktır.

71 - 72 inci maddelerde idarî kadro tesbit olunuyor. Bu kadroda bir müdire ile, muhtelif ilimler ve fenler için lüzumu kadar muallime ve nakış ustabaşısı ve iki hizmetçi kaydedilmektedir. Ancak kadınlardan muallime yetişinceye kadar yaşlı ve edip olmak şartiyle erkek muallim istihdamına cevaz veriliyor. Müdire 1500, muallime ve ustalar 750, hizmetçiler 150 şer kuruş maaş alacaklardır.

Bu nizamname ancak bir buçuk sene sonra tatbik olunabilmiştir. Evvelâ talebe temini için bir imtihan açılmış ve 8 Şubat 1870 Pazartesi günü Maarif Nazırı Saffet Paşa ile meclisi maarifin idare dairesi âzasından Mecit ve ilmiye dairesi âzasından Mustafa Efendiler hazır oldukları halde 32 kızın **Emsile, Âmeli Erbaa, Coğrafya, İmlâ, Sülüs Yazısı, Resim, Nakış, Hiyatat** (Terzilik) ten imtihanları yapılmıştır.

Eldeki kayıtlara göre bu talebenin hepsi imtihanda muvaffak olmuşlardır. Şu halde sıra mektebin açılmasına gelmiştir. 31 Mart 1286 tarihli meclisikebiri maarif mazbatası mektebin açılışı sebeplerini, ve nizamnamede bahsolunan hükümlerin tatbiki şekillerini şu tarzda anlatır :

«Maarif nizamnamesi iktizasınca inas mekâtibi Sıbyaniye ve Rüşdiyesine muallimeler yetiştirilmek üzere Dersaadette bir **Darulmuallimat** tesisi lâzım gelmiş olmağla bunun için Ayasofya civarında Yerebatan'da bir ahşap konak isticar ve icap eden memurin ve muallimin ve talebe ve hademesi intihap kılınmıştır. İşbu mektepte iktiza eden ulûm ve sanayii talim etmek üzere Kadın Hocalar taharrî olunmuş ise de bulunamadığından şimdilik gösterilen mesagı nizamî veçhile Hocaların ekserisi musin ve edip olmak üzere zükürdan tayin olunmuştur. Darulmuallimatın senevî maaşatı 122400 kuruşa baliğ olup bundan

24000 kuruş mukaddema bâiradei seniyye tayin olunan müdir maaşı olmasiyle meblâğı mezbur tenzil olundukta bu defa müceddeden tahsis kılınacak meblâğ 98400 kuruş demek olur. İşbu **müdir** mektebin mesalihi hariciyesini tesviyeye kâfi ise de umuri dahiliyesine nezaret etmek üzere mutlaka bir **Müdire'nin** lüzumu derkâr olduğundan bu hizmet içun dahi 650 kuruş maaş ile bir kadın tayini tensip kılınmıştır. Nizamnamede muallim ve ustaların maaşları şehrî 750 şer kuruş olmak üzere tahdid olunmuş ise de kaidei tasarrufa riayeten miktarı mezkûr tamamen verilmeyup ifa edecekleri hizmete nisbetle bazılarına dörder ve bazılarına yedişer yüz kuruş tahsis olunup yalnız hizmetleri mühim ve suubetli olan bir muallim ile iki muallimeye sekizer yüz kuruş maaş tayin olunmuştur. Sinleri 15 ile 35 beyninde olmak üzere elli kadar talibe tahrir olunmuş ve bunlar âzayi meclisten müntehap bir heyeti mahsusa marifetiyle badelimtihan kabul kılınmıştır. İşbu talibeler bermucibi nizam nısfiyet üzere Sıbyan ve Rüşdiye şubelerine taksim ile birinci şube şakirdanına otuzar ve ikincisine altmışar Kuruş maaş verilecektir.

Darulmuallimat'ta istihdam olunacak iki hizmetçinin biri erkek ve diğeri kadın olması tensip olunup fakat nizamnamede tahdit olunduğu veçhile 150 şer kuruş maaş ile matlûba muvafık hizmetçi bulunamıyacağından bunlar için lâakal ikişer yüz kuruş maaş verilecek ve bir de derkâr olan lüzumuna mebni kezalik iki yüz kuruş maaş ile bir kapucu dahi alınacaktır.

Nizam iktizasınca her cemaate kendi lisanınca tedris olunmak üzere Darulmuallimat'ın **muhtelit** olması lâzım geliyor ise de şu hal birçok müşkülât ve tekellüfatı dâî olacağından Darulmuallimin hakkında dahi icra olunduğu veçhile şimdilik yalnız İslâm dairesi küşadiyle muallimler ana göre tayin kılınmıştır.

İşbu mektepte hasbennizam fenni musiki talimi dahi iktiza eder ise de talibelerin daha ziyade mühim ve nafi olan sair dersler ile iştigal etmelerine mâni olur mütaleasiyle fenni mezkûr senei aitiyeye tehir kılınmıştır. Birkaç güne kadar her türlü noksanın ikmaliyle Darulmuallimatın küşadı musammem olduğundan reyiâlîi asefanelerine tevafuk eylediği halde müceddeden tahsis olunacak maaşatın resmen küşadı gününden itibaren yürütülmesi hususuna himem.»

MEKTEBİN PROGRAMI

Derslerin adı	Haftada	Hocaların adı
Mebadii Ulûmi Diniye ve Ahlâk	2	Musa Efendi
Kavaidi Lisan ve İnşa	2	

Hesap	3	İsmail Efendi
Nakış ve Ameliyatı Hayyatiyye	4	Eliza Mayno
Resim		Zalker
Hattı Sülüs ve Nesih		Hacı Raşit Efendi
Tarihi Osmanî		
Coğrafya		İsmail Efendi

Mektep 26 Nisan 1870 tarihinde Ayasofya'da bizzat Saffet Paşa hazır bulunduğu halde açılmıştır.

Hükûmetin resmî gazetesi olan Takvimi Vakayi bu mektebin açılışını ve açılırken Maarif Nazırı Saffet Paşanın söylemiş olduğu nutku kayıt ve neşretmiştir. Onları aynen burada bulunduruyorum :

«Şûrayi Devletçe tanzim olunup icrayi ahkâmına iradei seniyyei cenabı padişahî müteallik ve şerefsudûr buyurulmuş olan maarif nizamnamesi ahkâmına tevfikan **İnas Mekâtibi Rüşdiyesi** için evsafı matlûbede muallimler yetiştirilmek üzere bir **Darulmuallimat**'ın tesis ve teşkili lâzım gelerek bunun için Ayasofya civarında tedarik olunan mahallin mektep heyetine vaz'ı zımnında levazım ve mefruşatı mukteziyesi tanzim ve ikmal olunmuş ve icap eden memur ve muallimleri dahi intihâp ve tayin kılınmış olduğundan mahi halin 24 cü Salı günü Maarifi Umumiye Nazırı devletlû paşa hazretleriyle meclisikebiri maarif âzası memurları hazır bulundukları ve Darulmuallimatı mezburenin muallimleriyle intihap olunan talebesi mevcut oldukları halde işbu emri hayrin fevaid ve muhassenatını bu bapta şayan buyurulan inayet ve müsaadei celilei hazreti Padişahinin tahdis ve tahmidini mutazammın müşarünileyh hazretleri tarafından bir nutku beliğ irad ve beyanı mefruzu uhdei ubudiyet olan efzayişi ömrü iclâl ve şevketi cenabı Hilâfetpenahi daavatı seniyesi tekrariyle tezyini lisan olunarak Darulmuallimatı mezburenin küşadı resmisi icra kılınmış ve zikrolunan nutkun berveçhi zir septü terkimine iptidar olunmuştur :

«Taifei nisa hasbelhilka her türlü hürmet ve riayete seza olduğu gibi talim ve terbiyeleri dahi şayanı itinadır. Zira bir çocuk kadem nihadei mehdi vücut olduğu günden mektebe duhulü gününe değin münhasıran validesinin tahtı terbiyesinde bulunduğundan ve o müddette ezhanı etfal her türlü gavailden halî bulunmasiyle işittikleri şeyler sahifei hatırlarında tekarrür eylediğinden bu cihetle validelerin terbiyei etfalde dahli küllileri olduğu derkârdır. Sınıfı ricalin tahsili ilim ve hüner eylemesi lâzımeden olduğu misillû taifei nisanın dahi mehasini zatiyelerini hulliyatı malûmatı mütenevvia ile dahi tezyin eylemeleri icap eder. Evailde havatini İslâmiyeden dekayiki Edebiyata vakıf ve şa-

ire kadınlar zuhur ederek isimleri kütübü edebiyede mastur ve kendileri zekâ ve fetanet ve malûmat ile meşhurdurlar. Avrupa'da dahi pek çok şaire ve müellifeler zuhur edüp telifgerdeleri olan kütübü mutebere elde tedavül etmektedir.

Memaliki şarkiye ahalisinin zükür ve inası akıl ve istidadı zatiyeleri cihetiyle her türlü ulûm ve fununu tahsile ve her nevi hiref ve sanayii derecei kemale isale muktedir oldukları halde şimdiye kadar bu şeylerde geri kalmaları ve hususiyle taifei nisanın bütün ilim ve maarifden bîbehre bulunmaları mücerret fıkdanii vasıtai tahsiliyeden neş'et eylemiştir. Çünkü Memaliki Devleti Âliyede şimdiye kadar inas için derecei saniyede mektepler olmayup kız çocuklar sekizer onar yaşlarına mekâtibi Sıbyaniyeye devam ile harekeli yazı okumağa kasbi iktidar edecek dereceye kadar dururlar ve bazıları dahi hanelerinde eczayi şerife ve ilmühal okumaklığı öğrenip kendilerine bundan ilerisini talim ve tedris edecek vasıtalar olmamakla biçareler o halde kalırlardı.

Halbuki taifei nisanın tahsili ulûm ile tezyini hilkat eylemelerine mâni bir gûna emir ve isir olmayup bilâkis ricalin iktisabı ulûm ve fünun eylemeleri hakkında vâki olan teşvikatın taifei nisaya dahi şumulü olduğu «Taleb'ül İlmî farizatün alâ külli Müslîmin ve Müslîmetin» **(Kadın, erkek her Müslümanın ilim öğrenmesi farzdır.)** hadisişerifi hikmet elifiyle dahi sabittir. Hüsnü terbiye görmüş ve birçok kütüp mütaleasiyle ahvali âleme kesbi vukuf ve malûmat etmiş olan kadınlar kâffei ahvalde muhafazai namus ve itibarları kaziyesi akdemi vezaifi müteretttibeden addedeceklerinde iştibah olunamaz. Birçok sanayi ve maarif vardır ki onların icrasiyle taayyüşe mesturiyeti şer'iye asla mâni değildir. Avrupa'da nice yüz binlerce kızlar ve müteehhiyle kadınlar hanelerinde türlü eşyayi nefise imaliyle taayyüş etmekte oldukları halde İslâm kadınlarının bu misillû sanayii icradan ve bu cihetle onların hasıl edeceği maarifi maddiyeden mahrum olmaları şayanı teessüftür. Darussaltanatı seniyede etfali inasa mahsus mektepler olmadığından bunlar etfali zükûr ile birlikte bulunmakta oldukları halde bazı mertebe mahazır mütaleasiyle geçen sene etfali zükûr ile inas tefrik edilmiş ve sayei maarifvayei hazreti şahânede Dersaadetin mevakii muhtelifesinde yedi adet inas Rüşdiyeleri dahi açılmış olup ancak bunların muallimleri zükûrdan oldukları cihetle sinleri dokuz ve onu mütecaviz olan kızlar hasbelmesturiye bu mekteplerde iki seneden ziyade duramıyacakları ve o müddette ise tahsili malûmatı kâfiye edemiyecekleri derkâr olunduğundan ve bunların Mekâtibi Rüşdiyede dört sene müddet durmaları Hocalarının kendi cinslerinden olmalarına mütevakkıf bulunduğundan bundan böyle gerek Sıbyan ve gerek Rüşdiye mekteplerine muallimler yetiştirilmek üzere bir Darulmuallimat teşkil ve te-

sisi lâzım gelmiş olmasiyle o dahi maarif nizamnamesinin ahkâmı münderecatı iktizasından olduğu üzere bugünkü gün teyemmüen küşadı resminde bulunduğumuz işte bu mekteptir. Ve bunu müteakip mileli gayri müslime inas mektepleri için dahi muallimler yetiştirilmek üzere başkaca sınıflar küşadı mukarrer olduğundan bunun için dahi iktiza eden muallimlerin tedarikine bakılacaktır.» [1]

* * *

Mektebin ilk müdürlüğü **Emin Efendi** uhdesine verilmiştir. Tedris heyetinden Nakış ve Resim Hocası olarak üç kadın vardır.

Müdür	:	Emin Efendi
Musa Efendi	:	Mebadii ulûmi diniye ve ahlâk muallimi
İsmail Efendi	:	Hesap ve coğrafya muallimi
Hacı Raşit Efendi	:	Sülüs muallimi
Hatice Hanım	:	Nakış muallimi
Madam Armik	:	Diğer nakış muallimi
Madam Palker	:	Resim muallimi
Adedi şakirdan	:	45.

1294 (1877) ye kadar bu kadro devam ediyor. Yalnız Musiki muallimi sıfatiyle Refika Hanım, rik'a muallimi sıfatiyle Arif Efendi kadroya ilâve ediliyor. Mösyö Kâz da resim muallimliğine geliyor.

1294 Salnamesinde (sahife 254) aynı kadro ile müdür vekilliği **İsmail Efendi**'ye geçtiği bildiriliyor. Talebe mevcudu 37 dir.

1294 (1877) ye kadar olan kadroların tetkikinden mektepte Türkçe muallimi olmadığı anlaşılıyor. Takvimi Vakayiin 8 ve 11 Rebiülevvel 1287 tarihli ve 1234 - 1235 numaralı nüshalarında şöyle bir ilân görülmüştür :

«Darulmuallimatta haftada 4 gün birer saat kavaidi lisani Osmanî ve inşa talim etmek ve şehri 800 kuruş maaş verilmek üzere bir muallimin lüzumu olduğundan ve **sinni 40'ı mütecaviz bulunmak** meşrut bulunduğundan buna rağbet edenlerin Rebiülevvelin 11 inci Cumartesi ve 13. üncü Pazartesi günü meclisi kebiri maarifin dairei ilmiyesine müracaat etmeleri ilân olunur.»

Yine Takvimi Vakayiin 26 Cemaziyelevvel 1287 tarihli ve 1263 numaralı nüshasında aşağıdaki malûmata tesadüf edilmiştir :

---

[1] Takvimi Vakayi. 25 Muharrem 1287. No. 1217.

«İstanbul'da mevcut Rüşdiye Mektepleri talebesinin mümeyizler huzurunda 15 Temmuz'da imtihanları icra edilmiş ve 25 Cemaziyelevvel Salı günü parlak tevzii mükâfat resmi yapılmıştır.. Bu merasim eski maarif nezaretinin müze ittihaz olunan büyük salonunda yapılmış, bir bölük askerle bir muzika kıtası da iştirak etmiştir. Bütün talebeler salonda toplandıkları sırada Sadrâzam ve sair nazırlar ve yüksek memurlar gelmişler Mahreci Aklâmdan çıkanların şahadetnameleri Sadrâzam ve mükâfatları da Maarif Nazırı tarafından dağıtılmış, **kızlarınkinin dağıtılması da muallimlerine bırakılmıştır.»**

Şu yazışdan bu merasimde kızların hazır bulunmadıkları anlaşılıyor. Yine Takvimin yazışına göre erkek talebelerin harita ve yazıları arasında :

Mekâtibi inas şakirdanının her türlü Dikiş, Nakış, Kanaviçe ve Süzenî işleri ve bunların da yazıları müzehanei mezburun bir tarafına vaz ile enzarı umumiyeye arzolunmuş olduğundan asarı mezkûre huzzarı fiham taraflarından muayene ve müşahede ile cümlesi cidden ve hakikaten mazhari takdir ve tahsin ve hususiyetle bundan birkaç ay evvel küşat olunan Darulmuallimat şakirdanının işbu müddeti kalile zarfında istihsal etmiş oldukları malûmatı ilmiyeleri mukaddemce icra olunan imtihanlarında sahihan bir sureti fevkalâde görülmüş olduğu misillû berveçhi muharrer nihadei mevkii istihsan olan asari sinaiyeleri ancak bir kaç sene zarfında iktisap olunan sanayii nefiseden bulunmasiyle cümle tarafından şayestei kemali aferin olmuştur.»

Mektep programı yine 1294 salnamesine göre şöyledir :

Birinci sınıf	**İkinci sınıf**	**Üçüncü sınıf**
Ulûmi Diniye	Tarihi Osmanî	Arabî
Kıraati Türkiye	Arabî	Farisî
Arabî	Farisî	Nakış
Farisî	Coğrafya	Hesap
Lisanı Osmanî ve imlâ	Hesap	İmlâ ve İnşa
Hesap	İnşayi Türkî	Coğrafya
Resim	Kavaid ve imlâ	Tarihi Osmanî
Sülüs	Sülüs	Sülüs
Rik'a	Rik'a	Rik'a
Dikiş	Resim	Resim
	Makine	Makine

1294 Salnamesine göre mektepte mevcut olan 50 talebeden 8'i Rüşdiye ve 5'i Sıbyan muallimliği şahadetnamesi almıştır.

1872 - 1873 te sınıflar tamamlanmıştır. Sınıf numaraları büyükten küçüğe doğru idi. İlk sınıf 3 ve son sınıf 1 numara alıyordu.

17'si muvaffak ve mezun olmuşlardır. Bunların bir kısmı talebe sayısı 224'ü bulmuş olan İstanbul'daki 6 İnas Rüşdiyesine tayin edilmişlerdir. Bu mezunlar o zamana kadar yalnız Dikiş ve Nakış Hocalıklarından ibaret olan kadim muallimlik inhisarını yıkarak sair sahalarda tedrisata başlıyan ilk kadın muallimlerdir.

1876 - 1877 de mektep müdürlüğüne vekil olarak muallimlerden **İsmail Efendi** geçiyor. Mektep vekili İsmail Efendi ilk muallimlerdendir.

1877 - 1878 de sınıflar (1) den başlıyor ve mevcutları nisbetinde talebelere numara veriliyor. Yalnız bu talebe numaralarının kıymetsizliğini ve itibarda olmadığını aynı sınıfta bulunan aynı isimdeki talebelerin büyüklükleri, semtleri veyahut hususî vasıflarına göre isimler ilâvesinden anlaşılıyor.

1878 - 1879 da müdür vekilliğine **Abdullah Efendi** tayin edilmiş, Rus Harbi dolayısiyle mektepte dersler sekteye uğramış ve mezun verilmemiştir.

1879 - 1880 de aynı arıza ve neticelerinin devam ettiğini tesbit ediyoruz. Bu seneki mühim hâdise bir kadın müdürün **Fatma Zehra Hanımın** mektebin başına getirilmiş olmasıdır. Bu sene kadrosuna usulü tedrisiye muallimi olarak Aristokli Efendinin getirildiği görülüyor. Bu tayin mektebin hakikî gayesine doğru adım atıldığını göstermektedir.

Muallim M. Cevdet der ki :

1297 (1879) tarihi Dârülmuallîmat için mühimdir. Zira ilk defa olarak Usuli Tedris bu sene konmuştur. Bu fennin muallimi Darulmuallimin ve Mülkiye ve Sanayii Nefise mektepleri muallimlerinden Aristokli Efendidir. Maatteessüf bir sene sonra bu ders kaldırılıyor ve uzun müddet talibat usuli tedris ve terbiye görmeden **muallime** olmağa davet ediliyor.

Darulmuallimin ve Darulmuallimat'ta **usul**'ün mevkiini anlamıyan bir memlekette nasıl olurda terbiye dürüst esaslara raptedilebilir? Muallimler ve muallimeler usul bilmiyor ki terbiye etsinler! Nihayet 1308 (1891) tarihinde ve Münif Paşanın Maarif Nazırlığı zamanında Darulmuallimata **fenni terbiye ve usuli tedris** vaz ve muallimeliğe Rıza Tevfik Bey'in refikai fazılası merhume Ayşe Sıdıka Hanım tayin ediliyor.

Bizde **fenni terbiye ve usuli tedris** kadar yetim kalmış bir şubei il-

miye yoktur. Müslümanlardan ve Türklerden filan ve falan ilme müntesip bir hayli zevat, hem zevatı muktedire gösterilebilirken Sati Bey devresine kadar bu fenne salik ve mektepte onu gösteren bu muallimei fazile ile Selim Sabit ve Emrullah Efendilerdir. Ankara Darulmuallimin ve Maarif müdiri esbakı Musa Kâzım Beyden sonra Pedagoji tanımıyoruz [2] ve [3].

1881 - 1882 de mektep iki sene kapalı kaldıktan sonra yeniden okutmaya devam ediyor. Yalnız bu iki yıl kapalı kalış mektebin dört yıl mezun vermemesine sebep olmuştur.

1882 - 1883 te mektepte Rüşdiye ve Sıbyan isimleriyle ikiye ayrılan bir teşkilât yapılıyor. Rüşdiye kısmının başına **Davud Şükrü Efendi** getiriliyor. Aynı sene zarfında 24 mevcutlu bir **Darülameliyat** kısmının açıldığı görülüyor ki Darulmuallimin kısmında da anlatıldığı gibi bunu bir nevi **tatbikat** mektebi sayabiliriz.

1883 - 1884 te **İsmail Hakkı Efendi** müdürlüğe getiriliyor. Bu senelerde tedrisat dağınık bir şekilde devam etmektedir.

1886 - 1887 de numara defterinde o zamana kadar okutulmayan hendese dersi için bir sütun ayrılmışsa da buna hiçbir numara konulmamıştır. Ertesi yıl tezgâh dersi diye bir dersin ihdas edildiğini ve bütün kadın elişlerinin bu ad altında toplandığını görüyoruz.

Bu sebepten 1895 senesine kadar tedrisatın karmakarışık devam ettiği anlaşılıyor. Meselâ: 1890 senesinde mektebin okuma zamanı iki sene olarak kabul edilmiş, fakat ertesi sene buna bir yıl eklenmiştir. Bu iniş ve çıkışı izah edecek bir sebep bulunamıyor.

1891 - 1892 senelerinde sarih olmamakla beraber şube adında bir ilk mektebin tesis edildiğini görüyoruz. Aynı yılda son sınıf derslerine ilâve edilen usulü talim ve terbiye dersleri için tatbikî bir gaye ile mi

---

[2] Tedrisat mecmuası. Sayı: 32.

[3] Ulemadan Mustafa Efendi kızı olan Sıdıka Hanım Beyoğlu'ndaki Zapyon Kız lisesinde okumuş ve 1500 kuruş maaşla Darulmuallimatın Coğrafya, Ahlâk ve Elişleri derslerine tayin edilmiştir. Muallim yetiştirmekle mükellef olan bir mektepte Pedagoji derslerinin bulunmaması kendisinin nazarı dikkatini celp etmiş bunun okutulması için bir lâyiha vermiştir. Bunun üzerine Sıdıka Hanım ayni maaşla bu dersi de okutmağa memur edilmiştir. Bu tedrisatın mahsülü olarak Sıdıka Hanımın yazdığı **Üsulü talim ve terbiye** adlı kitap basılmıştır. Dilimizde bu ilme dair ilk eserlerden birini Darulmuallimat muallimlerinden Sıdıka Hanımın yazmış bulunması dikkate değer. Sıdıka Hanım Rumca ve Fransızcanın edebiyatlarına mükemmelen vakıftı. İngilizce de konuşurdu. Malûmatlı ve münevver bir kadındı. Kendisinin ders okutma usulü de iyi olduğundan talebeye istifade ettirmiştir.

bu ilk mektep kurulmuştur, yoksa muallim kısmına hazırlayıcı eleman yetiştirmek için midir? Bu noktalar anlaşılamıyor.

Mektep kuruluşundan 1313 (1895) senesine kadar olan ilk 25 sene içinde - verilen izahattan da anlaşılacağı üzere - büyük bir karışıklık devresi geçirmiş bulunuyor. Okuma sistemi tabiî ve kat'î yolunu bulmamıştır. Bilhassa ilk senelerdeki tedrisatta Hocalığı alâkadar eden mevzular hiç yoktur. Müteakip senelerde de bu sahada büyük noksanlar görülüyor. Tedrisat müddeti muhtelif fasılalarla sebebi anlaşılmaksızın uzatılmış ve kısaltılmıştır. Muallimler ile idare başında bulunanlarda daimî bir değişiklik vardır. Devletin bünyesine ait haricî tesirler altında tedrisat zaman, zaman inkıtaa uğramıştır. Buna rağmen kuruluşundan itibaren bilhassa tedrisat sahasında yavaş ve intizamsız olmakla beraber zamana uygun bir tekâmüle uğramıştır.

İkinci Devre :

Bu ilk 25 seneyi esas tutarak bundan sonra gelen devreyi ikinci bir devre saymak - tahavvüller dolayısiyle - uygun görünüyor. Bu reformda en büyük âmil o zaman mektebin idaresi başında bulunan **Mehmet Hulûsi Efendi**'dir. Mehmet Hulûsi Efendi o zamana kadar dağınık bir halde bulunan kayıtları toplamıştır. O zamanlardan elimizde kalan tek vesika bir defterdir. Bu zat mektep için Koska'da bir bina temin ettirmiştir ve bir talimatname ile müfredat programı vücude getirilmesine, idarenin ve tedrisatın yoluna girmesine çalışmıştır. Bu maksatla yapılan talimatnamede müdür ve müdirenin, muallimlerin, muavinlerin ve mubassırların vazifeleri mükâfat ve mücazat dereceleri, imtihanlar ve tatiller bütün teferruata varıncaya kadar tesbit edilmiştir. Talimatnamenin Darulmuallimatın her sınıfında okutulacak müfredat programı ile ders hudutları çerçevelenmiştir.

Bu devirde mektepte altı senelik bir ihtiyat kısmı da mevcuttur. Talebe adedi gittikçe artmaktadır. Müteakip senelerde mektebin kadın muallimleri çokluğu teşkil etmekte ve 1297 - 1298 de âzamî haddini bulmaktadır. Bu yükselişte mektebin ilk senelerinde çıkardığı mezunların büyük tesiri olmuştur.

Mektep iyi bir şekilde 1900 senesine kadar aynı surette tedrisatta bulunuyor ve devamlı olarak mezun veriyor. Bu devamlı çalışma neticesinde dışardaki kız mektepleri çoğalmakta ve kadınların tahsil hayatı esaslı olarak terakkiye doğru gitmektedir.

1901 - 1902 de mektep müdürlüğüne din dersleri muallimi **Numan Efendi**'nin geldiğini öğreniyoruz.

1908 - 1909'a kadar tahsilde ve mektebin idaresinde kayde değer bir hâdise bulamıyoruz. Yalnız 1905 - 1906'da iptidaî kısmına ihtiyat adı alan bir **Elifba Sınıfı**'nın eklendiğini görüyoruz.

Üçüncü Devre :

1908 - 1909 yılında Meşrutiyetin ilânı ile her sahada görülen kararsızlıklar burada da tesir yapmaktan geri kalmıyor. Elimizdeki vesikalardan imtihan tarzının sıkı bir kayda tâbi tutulduğu neticesine varıyoruz. Mektep müdürü birkaç senedenberi muavinlik vazifesini yapmakta olan **Sadık Efendi**'dir. Meşrutiyetin ikinci senesinde de aynı kararsızlıklar devam etmektedir. Bu meyanda muallim mekteplerini modern bir şekilde düzeltmek fikirleri ortaya atılmağa başlanmış ve tatbikata da geçilmiştir.

1910 - 1911 yatısız olan Darulmuallimat son yılını yaşamaktadır. Bu ders yılının başlangıcında Fatih'te Çarşamba'da Saip Paşa konağındaki yatılı kız sanayi mektebinde, **Leylî Darulmuallimat**'ın ilk sınıfı açılmıştır. Bu suretle 1873 te ilk mezunlarını veren yatısız Darulmuallimatın 39 yılda çıkardığı muallim sayısı 737 yi bulmuş oluyor.

YATILI DÂR-ÜL MUALLÎMAT :

Yeni açılan Leylî Darulmuallimatın dersleri kız sanayi muallimleri tarafından gösterilmektedir. 1912 kânunusanisinde mektep iki sınıf olarak Çapa'da Derviş Paşa konağına taşınmış, leylî kız sanayi mektebi lâğvedilerek teşkilâtı Darulmuallimata inkılâp etmiştir. Muallimlerin bir kısmı lâğvedilen sanayi mektebinden bir kısmı da yatısız Darulmuallimattan seçilmiştir. Müdürlük leylî kız sanayi müdürü **Hulûsi Bey'in** uhdesine verilmiştir.

1912 - 1913'te mektep müdürlüğüne **Mustafa Refik Bey** getiriliyor. Bir sene sonra Refik Bey'in ölümü üzerine **İsmail Mahir Efendi** müdür oluyor. Mektepte bir de **tatbikat** kısmı açılıyor. Aynı yılda mektepte pedagojik bir faaliyet uyanmağa başlamış ve devamlı şekilde hariçten mektepte konferanslar tertip olunmuştur. İsmail Mahir Efendinin mebus olması üzerine mektep idaresi Bursa maarif müdürü **Hilmi Bey'e** verilmiştir. Hilmi Bey mektebin yeni binada yerleşmesi işlerinde değerli hizmetler görmüştür. Yine bu tarihlerde her iki tatbikat mektebinin bir idare altında bulunmasının idare etmek ve okumak noktasından faydalı olacağı düşüncesiyle Darulmuallimat tatbikat mektebi müdürlüğünün de Darulmuallimin tatbikat müdürü **İhsan Bey** tarafından yapılmasına karar verilmiştir.

1914 - 1915'te neşrolunan müfredat programında müessese : 1) İptidaî kısmı (tatbikat mektebi), 2) İptidaî Darulmuallimat, 3) Ana muallim mektebi, 4) Ana mektebi olarak teşkilâtlandırılmıştır. **İşte Ana muallim Mektebi** de bu teşkilâta dayanarak 1914 - 1915 yılında kurulmuş oluyor demektir. Bu kısım açılması düşünülen ana mekteplerine bir yıl okuma ile muallim yetiştirmek gayesi ile meydana getirilmiştir. Bu sınıfta 42 talebe vardı. 34'ü diploma almışlardı.

Yine bu sene içinde kızların yüksek tahsil görmeleri için bir yüksek mektep açılması takarrür etmiştir. **İnas Darülfünunu** adı verilen bu müessesenin talebeleri Darulmuallimatta kalacak ve muallimleri de buradan maaş alacaklardı.

Bu yıl Temmuz'da Darulmuallimin ve Darulmuallimat için yeni bir nizamname yapılması, bunun tatbikatı ile teferruatı için de 6 Teşrinisani 1916 da 148 maddelik bir talimat yapılmış ve bir müfredat programı vücude getirilmiştir.

Bu nizamnameye teşkilâta, kabul şartlarına, derslere, tedris müddetine ve imtihanlara dair esaslı maddeler konmuştur. Bu nizamnamede Darulmuallimatın **iptidaî, ihzarî** ve **âlî** olmak üzere üçe ayrıldığı tesbit ediliyor.

1915 - 1916 yılında ana muallim mektebinden 56 talebe diploma almıştır.

1916 - 1917 yılında mektebin talebe mevcudunun pek yüksek bir dereceyi bulduğu zannedilir. Bunlardan 803'ü yatılı ve 276'sı yatısızdır.

1917 - 1918 de Ana Muallim kısmından 217 talebe diploma almıştı. Bu yıl Haziranında imtihanların devam ettiği bir sırada Fatih yangını oldu. Mektebin bulunduğu Derviş Paşa konağı tamamen yandı. Artık mektep bütün sınıflarını şimdiki binasına geçirdi. Karşı tarafta yalnız mutbah ile idare memurları için birkaç oda kaldı.

1918 - 1919 da Umumî Harbin son senelerine rastlaması sebebiyle kadroda bir darlık başlangıcı görülüyor. Bir orta muallim mektebi işini görmek üzere bir yıl evvel kurulmuş olan ihzarî kısmı bu yıl ilk mezunlarını veriyor, fakat devamından vazgeçilerek lâğvolunuyor.

Bu yıl Ana Muallim mektebinin de son yılıdır. Ana mekteplerinin bir türlü açılmaması ve ana muallim mektebinden çıkan muallimlerin gittikçe fazla yekûn teşkil etmesi dolayısiyle 1914 - 1915'te kurulan Ana Muallim teşkilâtının lâğvına, 1919'da karar verildi. Bu kısım beş yıllık çalışma sonunda 370 Ana Muallimi diploması vermiştir.

1919 - 1920'de Müdür **Hilmi Bey** Kandilli Kız Sultanisi müdürü olarak mektepten ayrıldı ve yerine **Ahmet Edip Bey** getirildi. Edip Bey beş ay müdürlükte kaldı. Yerini bir hafta için vekil olarak riyaziye muallimi **Rahmi Bey** işgal etti. Teşrinisani sonlarında **Ali Nazıma Bey** müdür oldu.

1921 - 1922 de yine müdürlük mevkiinde değişiklikler görülüyor Mart'ta tayin edilen **Feridun Bey** bu ders yılı başlangıcında ayrılıyor. Yerine yine **Hilmi Bey** getiriliyor. Bu yıl tatbikatın yatı teşkilâtı da lâğvediliyor.

Dördüncü Devre :

1922 - 1923 ders yılı millî her sahada olduğu gibi mektebin tarihinde mühim hâdiselerin meydana geldiği yıldır. İstanbul'da Maarif Nezaretine bağlı olan mektebe gönderilen 5 İkinciteşrin 1338 tarihli bir emirde müessesenin Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâleti ile doğrudan doğruya muhabere etmesi bildiriliyor.

Bu yıl mektebin kadrosu da Vekâletten gönderiliyor. Müdür Hilmi'nin yerine eski nezaret tedrisatı iptidaiye Müdürü **Hüsnü** getiriliyor. Gönderilen bir izahname ile mektebin tesisi maksadına uygun bir şekle sokulması için muallimler meclisi müzakere ve kararları istemiştir. 23 Şubat 1923 tarihli bir emirle de muhaberatın vekâlet yüksek tedrisat dairesiyle yapılması bildirilmiştir.

1923 - 1924 yılı yaz tatilinde muallim muavinleri ile lise mezunlarına **Tatil kursları** açıldı. Bu kurslara 79 muallim muavini ve 97 lise mezunu devam etmiştir.

Bu yıl **orta Darulmuallimat** adlı üç senelik okuma üzerine bir kısmın teşkil edildiği ve bunun **Tabiiyat, Riyaziyat, Edebiyat** ve **Tarih, Coğrafya** bölümlerine ayrıldığı görülüyor.

Bu ders yılı sonunda mektep müdürlüğüne Darülfünun müderrislerinden **Mehmet Emin** getiriliyor. Bu yıl mektebin modern bir yola girdiğini ve inkılâp mânasını idrak ettiğini görüyoruz. Pencerelerdeki kafesler kaldırılmış, konferans salonunda esaslı inşaat ve tertibat vücude getirilmiş bir sinema makinesi tedarik olunmuştur. Bahçe tanzim edilerek jimnastik ve oyun sahaları düzeltilmiş, piyanolar yenileştirilmiş, yanmış olan kütüphane yeniden meydana getirilmeye çalışılmıştır. Tatbikat kısmına ve talebenin muntazam bir ders tatbikatı görmelerine ayrıca ehemmiyet verilmiştir.

Orta Darulmuallimat teşkilâtı kaldırılarak talebesi Yüksek Muallim Mektebine nakledilmiş, mektebin adı da Darulmuallimattan **İstan-**

bul Kız Muallim Mektebi'ne çevrilmiştir. Yine bu yıl içinde bütün tahsil şubelerine teşmil edilen yeni müfredat programı muallim mekteplerine de tatbik edilmiş ve bu programa uygun kitap hazırlanmağa başlanmıştır.

1926 - 1927 de Mehmet Emin Maarif Vekâleti millî talim ve terbiye heyeti reisi olarak Ankara'ya gidiyor. Ve yerine muavin **Mahmut** getiriliyor. Bu ders yılı içinde orta tedrisat mekteplerine ev idaresi muallimi yetiştirmek için bir **İdarei Beytiye Kursu** açıldı.

Yine orta tedrisat mekteplerine jimnastik muallimleri yetiştirmek gayesiyle bir **Beden Terbiyesi Kursu** açıldı.

Bu kursun ilmî idaresine Selim Sırrı getirildi. Bu kurs 1930 yılına kadar dört yıl sürmüştür. Bunlardan başka ilk mektep muallimlerine **Elişleri, Resim, Musiki** kursları açıldı. Bu yılın tatilinde de köy mekteplerine muallim olmak üzere bir **A. Köy kursu** açılmıştır.

İki ay süren bu kurs neticesinde 117 kişi muvaffak olmuştur.

1927 - 1928 de müdür Mahmut İstanbul Erkek Muallim mektebine müdür tayin edilmiş, yerine İstanbul Erkek Muallim mektebi kimya muallimi **Rüştü** getirilmiştir. Aynı yılın birinci kânununda Rüştü'nün vekâlet yüksek tedrisat umum müdürlüğüne tayini dolayısiyle yerine Edirne Erkek lisesi müdürü **Nuri** tayin edilmiştir.

Bu yılda imtihan suallerinde değişiklikler yapılmak üzere hazırlıklara başlandı. İmtihanlar sınıf geçme ve mezuniyet olmak üzere ikiye ayrıldı. Sınıf geçme imtihanları ilk sınıflara ve mezuniyet imtihanları ise 4. üncü ve 5. inci sınıflara mahsustu. Mezuniyet imtihanlarının gayesi bütün tedris hayatı içinde talebenin öğrenebildiklerinin umumî bir bilânçosunu elde etmekti.

1928 - 1929 yılı başlangıcında **Harf İnkılâbına** tesadüf ediyoruz. Mektepte çalışma olanca kuvvetiyle bu yolda başlamış ve çabuk inkişaf etmiştir.

1929 - 1930 yılında Nuri İstanbul Erkek Muallim Mektebi müdürlüğüne tayin edilmiş, yerine de Konya Erkek muallim mektebi müdürü **Halit Ziya** getirilmiştir. Bu ders yılı başında bir yıl evvel kabul edilmiş olan Türk harfleri dolayısiyle Türkçe dersleri okutma müfredat programında bir değişiklik yapılmıştır. Muallim mekteplerindeki Türkçe derslerinin başlıca gayesi şöyle tebarüz ettirilmiştir.

1 — Muallim namzetlerini meramlarını ağızdan ve yazı ile ifade etmeye alıştırmak.

2 — Talebede dinlediği ve okuduğu parçalar üzerinde düşünme ve bedii kıymeti takdir etmek kabiliyetini inkişaf ettirmek, talebeye iyi eserler okuma zevkini vermek ve okumaya değer kitaplar ve çocuk edebiyatına ait eserlerle kendilerinin daimî temasını temin etmek.

Bu iki esaslı gayeden başka Türkçe dersleri talebeye yeni ve daha yüksek zevk menbaları vermek, talebenin gireceği terbiye ve tedris hayatında âzamî muvaffakiyetini temin etmek, talebeye asîl mefkûreler, ilmî, vatanî, kahramanca duygular telkin etmek, seciyesini teşkile yardım eylemek, içtimaî ve millî hayatta daha müsmir ve daha faâl bir ferd olmak üzere yetiştirmek gibi diğer mühim gayelerde taşıyordu.

1927 - 1928 yılında Ankara'da yeni açılan ve muallim mektepleri dördüncü sınıflarına geçmiş talebe ile teşkil edilen **Ana Muallim Mektebi** bu ders yılı başında bu mektebe nakledilerek tedrisata devam edilmiştir.

Yine bu yılda talebeyi mektebin umumî hayatı ile yakından alâkadar etmek, onların ihtiyaçlarını temin eylemek üzere bir **Temsil heyeti** vücude getirildi. Bu heyet talebe tarafından yapılan muayyen bir talimatnameye göre çalışıyordu. Bu yıl tatilinde mektep mezunları 16 Temmuz'da meslek hayatında gördükleri güçlükler hakkında görüşmek üzere **ilk toplantıyı** yapmışlardır.

1930 - 1931 ders yılında mevcut talebe teşkilâtı daha kuvvetlendirilmiş müsamere, spor, kütüphane, estetik grupları gibi kısımlara ayrılarak çalışmağa başlamıştır. Bu ders yılı tatilinde Ankara'da bir **lise ve muallim mektepleri içtimaı** yapılmış ve bu içtimada her iki müessese için hayatî olan meseleler üzerinde konuşulmuştu.

1931 - 1932 yılı beş yıl okuma üzerine kurulmuş olan Muallim Mekteplerinin son yılıdır. Muallim mekteplerinin ilk üç sınıfı orta mekteple bir sayılmış ve şimdiye kadar olan ayrılık kaldırılmıştır. Aynı zamanda 1924 de yapılmış ve o zamandanberi parça, parça tadilâta uğramış olan müfredat programında Türkçe, Tarih Coğrafya, Fen Bilgisi, Riyaziye, Musiki müfredatları bu yıl başında yeniden değiştirilmiştir. Tarih, Yurt Bilgisi, Fen Bilgisi ve Riyaziye kitapları yeniden vücude getirilmiştir. Bu yılda 2 Kânunusanide İstanbul'da bulunan mezunlar için bir **toplantı** yapılmış ve bu toplantıya 600 kadar mezun iştirak etmiştir.

1932 - 1933 yılında Muallim Mektepleri ilk kısmının orta mektep müfredat programlarını aynen tatbiki dolayısiyle bu kısımların bir orta mektep halini aldığını ve bu dereceli mekteplerden çıkanların mes-

lekî sınıflara kabul edildiğini görüyoruz. Aynı zamanda muallim mektepleri meslekî kısmı okuması da üç yıla çıkarılmıştır. Bu yıl mektepten ilk sınıf kaldırılmış ve talebesi Edirne Kız Muallim mektebine gönderilmiştir. İlk iki meslekî sınıf yeni bir müfredat programı ile okumaya başlamıştır. Vekâletçe verilen karara göre ilk kısım sınıfları her ders yılında birer birer kaldırılacaktı. Aynı zamanda Muallim Mekteplerinde bu kaldırılan ilk kısım yerine orta mektep sınıfları açılacağı için burada bir **Orta Mektep** açıldı. Ve bu orta kısmının birinci ve ikinci sınıfları vücude getirildi. Bu yıla kadar üç sınıflı olan tatbikat mektebine bu yıl bir sınıf daha ilâve edildi. Mektebin değiştirilmeye başlanan tahta çatısı bu yılda tamamlandı. **Ana Muallim Mektebi** de lâğvedildi.

Mezunlar toplantısına bu yıl da devam edildi. Eski talebe teşekküllerine ilâveten yeni bir talebe teşekkülü olarak ta bir **kooperatif** vücuda getirildi.

Bu ders yılı sonlarında müdür **Halit Ziya** Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü Müdürlüğüne tayin edilmiş ve yerine Ankara Kız Lisesi eski müdürü **Tezer getirilmiştir.** Muallim Mektepleri teşkilâtında yapılan değişiklik ve meslekî üçüncü sınıfın bulunmaması dolayısiyle bu yıl mezun verilmemiştir.

1933 - 1934 yılında tatbikat kısmına bir sınıf daha eklenerek tam teşkilâtlı bir ilk mektep halini almış, orta ve meslekî kısımların eksik olan son sınıfları tamamlanmıştır. Tadilâta uğratılan talebe teşekküllerine **Kızılay Gençlik Yardım Kolu** da ilâve olunmuştur. Bu yılın sonunda yeni teşkilât ilk mezunlarını vermiştir.

1934 - 1935 ders yılı başında o zamana kadar muallim mektebine müsabaka imtihanları ile talebe almak esası takip olunurken orta mektebi iyi ve pek iyi derecede bitirenler imtihansız olarak muallim mekteplerinin talebe kadrosu nisbetinde Vekâletçe mekteplere dağıtılmışlardır. Bu ders yılı sonunda da o zamana kadar bakalorya imtihanı vermekte bulunan son sınıf talebesi yalnız son sene derslerinden mes'ul tutularak imtihan edilmişlerdir.

1935 - 1936'da teşkilât aynı şekilde devam etmiş, yalnız son sınıf imtihan şekillerinde yine değişiklik yapılmış ve talebe yalnız ders tatbikatı, terbiye tarihi ve tedris usulü derslerinden mecburî imtihana tâbi tutulmuş, diğer derslerden meslekî birinci ve ikinci sınıf talebesi gibi ancak zayıf olan talebe sözlü yoklamaya girmiştir. Aynı zamanda 1936 imtihan talimatnamesine göre numaralar evvelce olduğu gibi 5 esası üzerine değil 10 numara üzerinden verilmeye başlanmıştır.

1935 - 1936 yılında mektebin tatbikat kısmında 173, orta kısmında 379 ve meslekî sınıflarda 312 talebe vardır. Bunların 271'i yatılıdır.

1936 - 1937 ders yılı iptidasında tatbikat kısmı kaldırılmış ve ders tatbikatı civar ilk okullarda yapılmağa başlanmıştır. Bu ders yılında okulda pansiyon tesis edilmiş ve pansiyon kadrosu 34 olarak tesbit edilmiştir.

1937 - 1938 ders yılında mevcut orta okul sınıfları mektep bahçesindeki eski tatbikat binasında açılan **Çapa Kız Orta Okulu**'na nakledilmek suretiyle azaltılmıştır. Bu ders yılında orta kısımda gündüzlü, parasız, yatılı ve pansiyon talebesinin miktarı 140 meslek sınıflarında gündüzlü ve yatılı talebe miktarı 361'dir.

Halen **Kız Öğretmen Okulu**'nda tedrisat 1938 yılında bastırılarak gönderilen «İlk öğretmen okulları programı» na göre yapılmaktadır.

Darulmuallimatın kuruluşundan bugüne kadar geçirmiş olduğu ilerleyiş ve gerileyiş safhaları kronolojik bir şekilde buraya kadar kayıt ve tesbit olundu. Şimdi yine bu yoldan giderek içinde bulunduğu binaları da kayıt ve beyan etmekle bu mektebin tarihini tamamlamış oluruz.

Mektep ilk önce 26 Nisan 1870 de Ayasofya civarında bir binada açılmıştır.

1877 de mektep Sultanahmet'te Yerebatan yakınlarında bir yerde bulunuyor. 1880 - 1881 Salname kayıtlarına göre mektebin Cağaloğlu'nda olduğu anlaşılıyor. Ancak evvelce zikredilen yerlerin birbirine yakınlığı dolayısiyle bir yanlışlık mıdır? Yoksa hakikaten bir nakil mi mevzuubahistir? Bu cihetin kat'î bir şekilde tesbiti kabil olamıyor. Oradan Çarşıkapısın'da Çivicizade konağına nakledilmiştir, ki burası Emine Sultan sarayı olması muhtemeldir.

Oradan da Koska'da Mahrukî zade konağına naklolunmuştur.

Tekrar Koska'da Kazasker Sadık Bey konağı Darulmuallimat ittihaz edilmiştir. Bu konak Ragıp Paşa kütüphanesinin Beyazıt cihetine doğru olan yerde idi.

1894 senesinde Lâleli türbesinin alt tarafında bir konak satın alınmış ve Darulmuallimat buraya nakledilmiştir. Burası 1909 Büyüksaray yangınında yanmıştır.

1910 - 1911 ve gündüzlü Darulmuallimat son yıllarını yaşıyor. Fatih'te Çarşamba'da Saip Paşa konağında kira ile oturan yatılı kız Sanayi mektebi dahilinde yatılı Darulmuallimatın ilk sınıfı açılıyor.

1911 - 1912 ders yılı başında mektep eski maarif nezaretince 11500 liraya satın alınan Çapa'da Derviş Paşa konağına naklettiriliyor. ve **Leylî Darulmuallimat** adı altında açılıyor.

Umumî Harp senelerinde Derviş Paşa konağı esaslı surette tamir edilmiş ve şimdiki Selçuk binası da dahil olduğu halde yeniden ilâveler yapılarak genişletilmiştir.

Bütün bu binalar Derviş Paşa konağı da dahil olmak üzere büyük Fatih yangınında yanması üzerine 1909 - 1910 da başlanmış ve 1914 te bitmiş olan şimdiki yeni binaya geçilmiştir. Yangından sonra tamir edilen eski binaya da Selçuk Kız San'at mektebi yerleşti.

Derviş Paşa konağı tarafında kalan eski binalar arsasının bir kısmı yola kalbedilmesi üzerine bunlara mukabil kalan yerde yeniden bir direktörlük binasiyle hademe kovuşları, mutfak ve çamaşırlık yaptırıldı.

Eski tatbikat binası da 1937 - 1938 yılı başında yeni açılan Çapa Kız Orta Okuluna verildi.

14. KIZ SANAYİ MEKTEPLERİ

1286 (1870)

İmparatorluk devrinde erkek ve kız çocuklarına san'at öğretmek işine ilk önce Tuna valisi Mithat Paşa Rumeli'de başlamıştır. Mithat Paşa bu yola gitmekle hem kimsesiz çocuklara iş bulacak hem memleketin bir kısım küçük san'at ihtiyaçlarını karşılıyacak, hem de orduya lüzumu olan kumaşları ve dikişleri temin edecekti.

İşte bu maksatladır ki Rumeli'deki ordunun elbise ihtiyacını temin için Rusçuk'ta bir fabrika kurmuş, Avrupa'ya adamlar göndererek fabrikanın âlet ve edevatını getirtmiş ve bu fabrikada çalışmak üzere öksüz kızları toplatıp 1280 (1865) te Rusçuk'ta bir **Kız Sanayi Mektebi** açtırmıştı.

Mithat Paşa Tuna'dan çekilip İstanbul'a gelerek Şûrayi Devlet riyasetine geçtiği sırada ve 1284 (1868) de Tuna'daki tecrübelerden de ilham alınarak daha geniş mikyasta bir **Erkek Sanayi Mektebi** açtırmağa muvaffak olduğu gibi yine bu zamanlarda ve 1285 (1869) da Tophanei Amirenin idaresinde bulunan Yedikule'deki fabrikalarda çalışmak ve askere sargı ve çamaşır dikmek ve yetiştirmek üzere bir **Kız Sanayi Mektebi** açılmıştır. Maarif tarihçesine göre (sayfa 114) eski ve metrûk Baruthane binası tamir olunarak mektep ittihaziyle ilk defa 50 kız kaydedilmiştir.

Mektebin bu zamandaki programı iyi bilinemiyor. Fakat herhalde okuyup yazmak öğretmekten ziyade amelî ve sınaî mahiyeti haiz olduğu anlaşılıyor.

Fakat aynı zamanda Maarif Nezareti kızları hem okutmak hem de böyle kaba işler değil daha ziyade onların hususî ihtiyaçlarını karşılıyacak san'atlar öğretmek üzere Sanayi mektebi açmaktan hali kalmamıştır. Ve bu maksatladır ki biri 1295 (1878) de Üsküdar'da ve ötekisi 1296 (1879) da İstanbul'da Aksaray'da, üçüncüsü yine o sene içinde İstanbul'da Cağaloğlu'nda olmak üzere üç kız sanayi mektebi açtırmıştır. Bunlardan ilk ikisi yatısız, üçüncüsü yatılı idi. Bu mektep-

ler bu suretle açıldıktan sonra 17 sene önce Yedikule dışarısındaki Kız Sanayi Mektebi 1302 de lâğvedilip talebesi bu mekteplere getirilmiştir.

Maarif tarihçesinde «Avrupa inas mektepleri nizamatına tevfikan tanzim olunan program mucibince lisan, musiki ve inasa mahsus elişleri talim olunmak üzere Sultan Mahmut türbesi civarında bir mektep tesis olunup senei mezkûre 30 Rebiülevveline müsadif 1 Mart 1296 (1879) da resmi küşadı icra edilmiş» olduğu yazılıdır.

Maarif tarihçesinde (bu mektebin elyevm Bezmiâlem inas sultanisi aksamından olan bina olmak gerekir) denilmekte ise de bu bina eski Darulmaarif ve 1290 da açılan ilk idadi ve 1294 te Mülkiye mektebi tarafından meşgul bulunmasına göre bu mektebin biraz aşağıda bahsolunan hususî inas mektebi olacağını zannederim.

Çünkü yine bu eserde Kız Mekteplerine verilen ehemmiyetin bir nümunesi olmak üzere şu ilân görülmektedir. (sayfa 193)

«Maarif nezareti celilesinin himayei mahsusası tahtında olmak üzere müahharen Dersaadette Babıâli caddesinde 12 numaralı hanede Avrupa usulüne tevfikan küşad olunmuş olan inas mektebine her milletten şakirt alınmaktadır. Nezareti müşarünileyha marifetiyle tanzim olunacak ders cetveli mucibince lisanı Türkîden başka Fransızca ve istenilen diğer bazı Avrupa lisanları ve Coğrafya ve Tarih ve Hesap ve sair fününi nafia ve Hüsnihat ve Musiki ve nisaya mahsus her türlü elişleri talim olunmaktadır.

Mekülât ve meşrubatı mektep hesabına olmak üzere leylî şakirdandan senevî 33 ve mektepte taam edecek neharî şakirdandan 18 ve bilâtaam devam edecek şakirdandan 6 lira ücret alınır. Terbiyei nisa hususunda ehemmiyeti derkâr olan böyle bir mektep terakkicûyanı memleket indinde rehini takdir olarak bundan istifadeye müsaraat edileceği meczumdur.»

İşte bu mektep biraz evvel Türbe yanında açıldığından bahsolunan mektep midir? Belli değil. Çünkü ilk Kız Sanayi mektebinin Sultanahmet'te Tunus'lu Mahmut Paşa konağında açıldığı ve 1307 senesine kadar burada bulunduğu ve ancak o tarihte o binanın Mülkiye Baytar mektebi ittihazı üzerine boşaltıldığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber bu mektebin yahut bu mekteplerin rağbet görmediği ve yürümediği sureti yine Maarif tarihçesinde de kayıtlı ve 11 Nisan 1296 tarihli Vakit gazetesinde görülen makaleden de anlaşılmaktadır.

Bu makaleye göre mektebin «açıldığı tarih olan Mart'tan beri ancak üç kız müracaatla kayıt» olunmuştur.

Bu; o zaman için gayet tabiîdir. Hükûmet açtığı mekteplere devam edenlere üstelik aylık verdiği halde yine kâfi derecede talebe bulunamazken ayda 33 ile 6 lira arasında ücret vermek suretiyle okuyacak talebe elbette bulunamazdı.

* * *

5 Mayıs 1300 (1884) te bu mektepler için 23 maddelik bir nizamname neşredilmiş ve o nizamnameye göre bu mektebe dahilî talebe olarak 75 ve harici talebe olarak da 125 kız alınması kararlaştırılmıştır.

Kız Sanayi Mektebinin umumî idaresi erkeklere mahsus Sanayi mektebi müdürüne ve dahilî idaresi de Ticaret ve Sanayi Nezaretine verilmişti.

Nizamname; mektebin **Etfali inasin iktisabı hüner ve malûmat eylemeleri** maksadiyle açıldığını gösterir. Mektebin tahsil müddeti beş senedir ve ders programı şudur :

BİRİNCİ SINIF

İlim	San'at
Usuli cedide veçhile Elifba, Kur'anı Kerim	Dikiş, El örmesi

İKİNCİ SINIF

Akaidi diniye; Risalei Ahlâk, Yazı	Nakış, Kasnak, Resim

ÜÇÜNCÜ SINIF

Muhtasar kavaidi Osmaniye, İmlâ, Muhtasar ilmi hesap	Kaneva, Biçim, Resim

DÖRDÜNCÜ SINIF

Muhtasar Tarih ve Coğrafya Malûmatı Nafia, Yazı ve İnşa.	Çiçek, Biçim ve dikişin envaı

BEŞİNCİ SINIF

İlmi tedbiri menzil, Hıfzısıhhat	Dikiş ve Resim, Biçimin envaı

Programın altında şu izahat verilmektedir :

İşbu cetvelde gösterilen elişleri sırasında süzeni, oya ve yazma gibi

inasa mahsus sanayii kadimei Osmaniye icra edilecek ve üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflarda bulunan talibata piyano ve musikiî Osmanî talim ettirilecektir.

Kız Sanayi Mektebinin dahilî kısmına münhasıran yetimler alınır ve bunlar mektepçe yedirilir, içirilir ve yatırılırdı. Haricî talebe arasında fakir olanlara da biri yazlık biri kışlık olmak üzere iki senede birer yeldirme ile senede dört çift çorap ve iki çift ayakkabı verilecekti.

Bunlardan başka bütün talebeye ilk sınıfta 20 paradan başlamak ve beşinci sınıfta yüz paraya çıkmak şartiyle gündelik verilecek ve bu paranın yarısı ay başlarında kendilerine yarısı da Emniyet sandığına verilerek şahadetname aldıkları zaman toptan ellerine geçecekti. Bu nizamname ve bu program tatbik olundiyse pek de fenaya benzemez. Fakat bu program aynen tatbik edilememiş olacak ki sonraları bu mektepler için iptidaî ve rüşdî ile birlikte yedi senelik bir tahsili ihtiva eden bir program tanzim olunduğu görülmektedir.

1316 (1900) senesi için yapılmış olan müfredat programına göre bu mekteplerde Kız Rüşdiyelerinde okunan derslerden üstün olarak elişleriyle aşçılık da gösteriliyordu.

Bahsi geçen program şudur :

Elifba ve şifahî malûmat, Kur'anı Kerim maatecvit, Ulûmi diniye,

Kıraat ve imlâ, Kitabet, Kavaid, Arabî, Farisî, Hüsnihat,

Dürusieşya ve malûmatı nafia, Terbiyei bedeniye, Ahlâk, Hıfzıssıhha,

Hesap, Coğrafya, Tarih, Resim, Hendese, El hünerleri.

(El hünerleri arasında halı ve bez dokumakta vardı.)

1316 senesi Maarif Salnamesinde: Cağaloğlu'ndaki Kız Sanayi Mektebinde 86 yatılı ve 94 yatısız ki cem'an 180 ve Aksaray mektebinde hepsi yatısız 156 talebe bulunduğu gösterilmekte ve Üsküdar mektebi için bir rakam bildirilmemektedir.

Bu üç mektebin yerleri, açılış tarihleri, maksatları hattâ terakki ve tekâmül safhaları ayrı yollar takip etmekle beraber yine az çok birbirine benzer cihetleri bulunduğundan ve bugün de **Enstitü** adı altında aynı programı takip etmekte birleştiklerinden bunların hepsini burada birlikte tetkik ederek fakat örnek olmak üzere Üsküdar ile İstanbul Sanayi mektebinin terakki ve tekâmül safhalarına ayrı ayrı temas edeceğim :

A. ÜSKÜDAR KIZ SANAYİ MEKTEBİ :

Türk kadınlarını giyinmek ve süslenmekte başkasına muhtaç olmaktan kurtarmak ve çalışarak para kazandırmak gibi güzel ve iktisadî maksatlarla Üsküdar'da İmrahor'da 1295 (1878) tarihinde Ahmet Vefik Paşa tarafından **Üsküdar Kız Mektebi** adiyle açılan üç sınıflı mektep 1300 (1881) tarihinde Süphi Paşa tarafından **Kız Sanayi Mektebi** haline getirilmiş ve böylece bugünkü **Üsküdar Kız Enstitüsü**'nün temeli kurulmuştur.

İlk açılışında Sanayi sınıflarında 20 - 30 talebe bulunmakta idi. Dersler her gün öğleye kadar o zaman ki Rüşdiye Mekteplerinin programına göre okutulur ve öğleden sonra atelyeler halinde talebe yalnız san'at dersleriyle meşgul olurdu. Amelî dersler: Kasnak, El örgüleri, Kanaviçe, Çorap, (makine ile), Dikiş, Anavata, Dival, Sırma işleri, Halı ve Yün örgüsü idi.

Kız San'at Mekteplerinde altı sınıflık Rüşdiye programları yedi senede tatbik edilirdi.

Mektep ilk açıldığı tarihten 1327 (1911) tarihine kadar Maarif Nezaretine bağlı iken bu tarihten sonra vilâyete devrolunmuştur. Her iki idare zamanında yukarıda yazıldığı gibi öğleden sonra atelyeler halinde çalışan talebe giyim ve tezyin san'atlarının muhtelif şubelerinde mühim tekâmüller göstermiş ve dışardan siparişler almıştır. Masarifi hükûmet tarafından temin edilerek talebeye hazırlattırılan dikiş ve nakışa ait muhtelif parçalar vitrinlerde teşhir suretiyle satışa çıkarılarak muhitini cidden alâkadar etmiştir. 1329 (1912) senesinde vilâyetin Avrupa memleketlerine mümasil açtığı İstanbul Kız Sanayi Mektebi ile tevhit edilerek Üsküdar Kız Sanayi Mektebi lâğvedildi. Bir sene sonra Üsküdar Kız Sanayi Mektebinin ihyasına lüzum görülerek İstanbul'daki Kız Sanayi Mektebinin aynı teşkilâtı ile iptidaî ve talî olmak üzere dokuz sınıftan mürekkep olması lâzım gelen mektep her sene bir sınıf açılmak suretiyle dört senede dokuz sınıflı bir **San'at Mektebi** halinde bugünkü Enstitünün esası vücude geldi. Her iki mektepte Belçika metodunu kabul ve takip ediyor, **Konfeksiyon** ve **Beyaz İşler** şubelerini havi bulunuyordu. 1333 (1916) senesinde idarei hususiye tarafından Üsküdar Kız Sanayi Mektebi için Almanya'dan celbedilen müdür bir sene sonra mütareke ilânı ile siyasî vaziyetin değişmesi üzerine memleketine döndü. Bir müddet sonra binanın kifayetsizliği yüzünden iptidaî sınıfları müstakil bir ilk mektep halinde ayrıldı. Bu suretle mektep yalnız orta kısmından ibaret kaldı. 1336 (1920) senesinde İstanbul vilâyeti tedrisatı iptidaiye meclisi ilk tedrisat ver-

gisinin talî dereceli bir mektebe sarfedilmesini doğru bulmadığı için vilâyet mektebin lâğvına karar verdi. O zamana kadar kırk sene memleketin san'at ve marifetine hizmet etmiş bir mektebin kapanmasına razı olmıyan mektep müdürü Fatma Zekiye ile talim heyetinin Maarif nezdinde yaptığı mütevalî teşebbüsler neticesinde mektep **Üsküdar İnas Sultanisi** adiyle ve sanayi teşkilâtını muhafaza ederek nezarete bağlandı ve ilk kısmı da yeniden tesis edildi.

Mektebin bu suretle adının değişmesi bütçe zaruretinden dolayıdır. Yoksa hakikatte programlarda hiçbir değişiklik olmamıştır. Bu ünvan; Cumhuriyetin ilânından sonra 1927 senesine kadar devam etmiştir. 1926 - 1927 ders senesinde 6 ve 7 inci sınıflarda orta mektep programlarının tatbiki ile mektebin bir orta mektebe istihalesi esası istihdaf olundu. San'at Mektebine ait olarak muvakkaten bırakılan sekizinci ve dokuzuncu sınıflarda her sene bir sınıftan kaldırılması suretiyle iki sene sonra tamamen kaldırılacak ve bu suretle Üsküdar Kız Sanayi Mektebi yerine **Üsküdar Orta Mektebi** vücut bulacaktı. Fakat ikinci senesinde altıncıdan itibaren tekrar san'at sınıfları ihya edildi. Cumhuriyet idaresinin bu mekteplere âzamî ehemmiyet vermesi üzerine Belçika'dan ve Fransa'dan mütehassıslar getirilerek sınıfların sayısı beşe çıkarıldı. Bu suretle bir binada iki mektep aynı zamanda ve aynı idare altında devam ederek Üsküdar orta mektebi üç sene mezun verdikten sonra 1929 - 1930 ders yılı sonunda tamamiyle lâğvedilerek mektep bugünkü şeklini aldı.

1928 senesinden beri hükûmetin memlekette istihsal kuvvetlerinin artması uğrunda sarfettiği büyük emek ve ehemmiyetten âzamî derecede istifade ederek her an yeni yeni tekâmüllere mazhar olmuş ve evvelce ahşap ve harap bir binada ibaret olan ve zaman zaman bir orta mektebi de sinesinde barındıran bugünkü Üsküdar Kız Enstitüsü şimdi muntazam pavyonlardan mürekkep dershaneler, ev idaresi kısımları, kütüphane ve jimnastik salonları, banyo daireleri ve mükemmel sahnesiyle düzgün bir mektep olmuştur.

1928 senesinden sonra mektepte büyük ilerleme hamleleri göze çarpar, 1932 - 1933 ders senesinde talebe moda ve dikiş ihtisas şubelerine ayrılmak ve 1934 - 1935 ders yılında orta mektep mezunlarını da yetiştirmek için hususî sınıflar kurulmak gibi teşkilâtının tevsiine doğru gidilmiştir.

Yine 1934 - 1935 yılında müfredat programında yapılan ıslahat ile san'at mektepleri orta mektep derecesini haiz mektepler sırasına geçmiş ve liseler san'at mektebi mezunlarını da imtihansız olarak almağa başlamışlardır.

Bugünkü vaziyette esaslı bir kültüre dayanan san'at gayesi takip edilmekte olup talebeyi elişçiliğinden entellektüel san'ata yükseltmeğe çalışılmaktadır. Şimdiki halde mektepte biri esas talebeye, biri orta mektep mezunlarına ait hususî sınıflar olmak üzere iki kısım vardır. Fakat sonunda her ikisi de aynı dereceli diplomaya sahip olurlar.

Birinci kısımda ilk mektebi bitiren talebe iki sene umumî dersler gördükten sonra üçüncü sınıfta ihtisas yani moda ve dikiş şubelerine ayrılırlar. Bütün dersler müşterek olmakla beraber çamaşır ve dikişçiler çiçek dersine girmez ve dikişçiler dikişe girdikleri sırada modacılar moda dersine girerler. İkinci kısma gelince: Hususî sınıflara alınan orta mektep mezunları mektebe girerken ihtisas şubesine ayrılırlar. Ve iki senelik muntazam tahsilleri sadece san'at derslerine hasredilmiştir. Mektebin kuruluşundan bugüne kadar geçen zamanlarda ihtiyacın tenevvüü nisbetinde bir tekâmül göze çarpar. İlk açıldığında sadece şahsî giyim ve süs ihtiyaçlarını temin etmek gayesinden doğan mektebe bilâhare memleketin istihsal sahasında bir yer verilerek sadece ferdin şahsî ihtiyaçlarını değil başkalarının istediğini karşılıyabilecek iş çıkarmak iktidarına sahip olması temin edilmiştir. Bilhassa bu ihtiyacı gözeten Türk kültüründe meslekî tedrisatın bir umum müdürlük kurumu ile yer alışı gayenin sadece **Ev Kadını** değil aynı zaman da **Meslek Kadını** da yetiştirmek suretiyle değiştiğini gösterir. Mektebi bitiren bir kız şahsî teşebbüsü sayesinde kendi hayatını kazanabilecek bir iktidara sahip olur. Atelye açmak suretiyle ticarî ve meslekî hayata atılabildiği gibi ev kadınlığını da bir meslek, bir san'at haline getirerek yarınki nesli sağlam ve müreffeh yetiştirmek gayeleri takip edilmektedir.

Mektebin şimdiki durumu kâfi görülmekle beraber memleketin medeniyete doğru baş döndürücü bir süratle ilerlemesi yeni kifayetsizliklere yol açmakta, ezcümle mevcut ihtisas şubelerine bir de **Nakış Şubesi** eklenmesi lüzumu kendini hissettirmektedir.

B. İSTANBUL KIZ SANAYİ MEKTEPLERİ :

İlk zamanlarda Sultanahmet'te Tunus'lu Mahmut Paşa konağında bulunan yatılı Sanayi Mektebi 1307 yılında Vezneciler'de hamam karşısındaki Kırmızı Konağa nakledilmiş ve oradan da 1310 yılında Cağaloğlu'nda Sadaret müsteşarı Tevfik Paşanın konağına, 1325 - 1326 yıllarında meşrutiyeti müteakip Çarşamba'da Saib Paşa konağına ve oradan da 1327 yılında yatılı Kız Sanayi Mektebi Darulmuallimat namiyle Çapa'daki bugünkü Enstitünün bulunduğu yerde Derviş Paşa konağında birleştirilmiş ve büyük Fatih yangını ile beraber Darülmu-

allimatla birlikte yanmıştır. İşte bu tarihten sonra boş kalan Derviş Paşa konağı arsası Maarif Nezaretince satın alınarak San'at Mektebi için bina inşa ettirilmiş ve Aksaray'da Sineklibakkal'da bulunan ve Enstitünün esasını teşkil eden Kız Sanayi Mektebi de bugünkü Enstitü binasına nakledilmiştir.

1329 (1913) senesinde Saraçhanebaşı'nda Kırmızı Konak adiyle maruf binada bulunan yatısız Kız San'at Mektebi aynı semtte Münir Paşa konağında modern bir Kız San'at Mektebi haline getirilmiş ve Avrupa'dan mütehassıs celbedilmişti. Beş sene kadar bu mektebe devam etmiş bulunan mütehassıs Kaf Mayer müdür tayin edilmiş ve ikinci senesinde de Matmazel Zaydel ismindeki Alman mütehassısı tarafından idare edilmiş ve bilâhare Edip, Selânikli Emine, Hatice adlarındaki müdürler idarede bulunmuşlardır. Mütareke esnasında İstanbul Erkek Lisesinin İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine Erkek Lisesi Münir Paşa konağına yerleşmiş ve buradaki San'at Mektebi de Aksaray'da Sineklibakkal'da bulunan Selçuk Kız Sultanisiyle birleşerek **Selçuk Kız San'at Mektebi** adını almış ve Sultanî kısmı da Bezmiâlem Sultanisiyle birleştirilmiştir. Mektebe Selçuk lâkabının verilmesi mahallenin tarihî ismi olan Selçuk Hatun namına izafe edilmesindendir.

1329 (1913) senesinde Kız Sanayi Mekteplerinde okutulan dersler şunlardır: Ulumi Diniye, Türkçe, Hesap, Coğrafya, İlmi Eşya, Hıfzıssıhhat, İdarei Beytiye, Tarih, Usulü Defterî, Fransızca, Hatt, Musiki, Terbiyei Bedeniye, Resim, Biçki - Dikiş, Tamir, Çamaşır Yıkama.

Mektep dört senelik idadi olup mezun talebeler bir sene de muallim muavinliği yaparak muallim olurlardı.

Mektebin ayrıca seyyar kısmı da vardı. Buraya her yaşta hanımlar devam edebilirlerdi. Devam ettikleri sınıf şubelerinden her birinde üç sene okumak mecburî idi.

Mektebe bidayette yalnız ilk mektep mezunları alınır iken talebenin azalması ve orta mektep mezunlarının da müracaatı üzerine ihzarî kısım açılarak orta mektep mezunları da alınmaya başlanmıştır. Programlardaki değişiklik ise bu mektep mezunlarının liselere kabul edilmemesi dolayısiyle programlarına bazı dersler ilâve edilmesinden ibarettir.

Mektebin tahsil derecesi ilk zamanlarda **Rüşdiye** ve Sineklibakkal'da iken **San'at Sultanisi** idi ve bir müddet şimdiki binada bulunduğu sıralarda tahsil derecesi malûm değildi. 1933 ve 1934 yıllarında resmen

orta dereceli San'at Mektebi haline gelmiş ve 1935 yılında da **Enstitü** olmuştur. 1333 ve 1334 (1916) yıllarında mektep Sineklibakkal'da San'at Sultanisi iken Edebiyat, Ahlâk, Terbiye, yağlıboya dersleriyle san'at şubeleri olarak Çamaşır, İş, Dikiş, Moda, Renkli ve Beyaz Nakış şubeleri vardı. 1329 - 1330 (1914) senelerinde San'at Mekteplerine fazla ehemmiyet verilerek Avrupadan Mütehassıs getirilmeğe başlanmış ve birinci defa olarak direktör Kaf Mayer ve dikiş mütehassısı olarak da Hober gelmiş daha sonra matmazel Zaydel gelerek memleketimize san'at yenilikleri getirmişlerdir. 1928 senesinde yine San'at Mekteplerinin ıslahı için Belçika'dan Madam Bokar getirilmiş ve aynı sene enstitüler mezunlarından Avrupaya tahsile talebe gönderilmiştir. Bu tarihten bir kaç sene sonra yine Fransa'dan biri dikişçi ve biri modacı olmak üzere iki mütehassıs daha getirilmiştir.

Enstitünün halihazırda orta tahsil yapacaklar için beş sınıf ve orta mektebi ikmal ederek san'at öğrenmek için gelenlere de ihzarî iki sınıfı vardır.

İlk mektebi bitirip gelenler birinci ve ikinci sınıflarda umumî kültür dersleriyle beraber yedi saat dikiş, iki saat nakış dersi görürler. İkinci sınıfta bu derslere ilâveten ev idaresi ve yemek pişirme ve moda dersleri gösterilir. Talebe üçüncü sınıfta arzusu üzerine dikiş veya moda derslerinden birini seçer. İhtisasını bu şubelerden birisi üzerinde yapar. 3, 4, 5 nci sınıflarda san'at dersleri fazlalaşır. Son sınıfa gelen bir talebe en aşağı haftada 20 saat dikiş ve ihtisası moda olanlar da o nisbette moda dersi görürler. Çıkan talebe orta derecede tahsil ile beraber dikiş veya moda ihtisası olarak mektebi bitirir.

Kuruluşundan bugüne kadar mektebin gayesi: Gerek iyi bir ev kadını ve gerekse hariçte hayatını serbest kazanabilecek meslekî bilgili elemanlar yetiştirmektir. Bunlardan başka bugüne kadar aynı dereceli mekteplere meslek muallimi yetiştirmekte idi. Bugün de Ankara İsmet Paşa Kız Enstitüsünün yüksek kısmına talebe yetiştirmektedir. Eski yıllara nisbetle bugün Enstitünün ders ve çalışma programı hayata daha ziyade uygun ve olgun talebe hazırlamakta ve umumî olarak da orta dereceli bir tahsil vermektedir.

Bugün Enstitüye yalnız ilk okuldan mezun olanlar ve birkaç seneden beri de orta okul mezunları kabul olunmaktadır. Her iki şube için de ilk ve yahut orta okul mezunu olmak şarttır. «Kayıt vesikaları diğer orta tedrisat okullarının aynıdır» herhangi bir Türk talebeyi kabul veya kaydeder. Yalnız ecnebî tabiiyetinde bulunanlar Maarif Vekilliğinin emriyle alınırlar.

Bugün İstanbul'da Selçuk, Üsküdar ve Kadıköy adlarında üç Enstitü vardır.

İstanbul'dan başka Ankara'da, Adana'da, Bursa'da, İzmir'de, Edirne'de, Elâzığ'da, Manisa'da ve Trabzon'da bu çeşitten mektepler vardır. Bunların en mükemmeli Ankara'daki **İsmet Paşa Enstitüsü**'dür.

* * *

1939 senesi Okullar Kılavuzunda **Kız Enstitüleri** hakkında şu malûmat verilmektedir :

Kız Enstitülerinde orta okul müfredat programlarına uygun genel bir kültür verilmekle beraber ev ve meslek kadınlarını hayatta en fazla alâkadar edecek mevzular, daha etraflı ve daha amelî olarak gösterilir.

Bir kadına bütün hayatınca lâzım olacak bilgi ve görgü, kendi işini kendi yapabilmek zevk ve kabiliyeti, aileyi refaha götürecek tarzda bir evi idare etmek kudreti verilmesine çalışılır.

Her talebeye nazarî ve amelî en pratik yollar, en iyi usuller öğretilir, hayatını mesleğiyle kazanabilecek dereceye yükseltmeğe uğraşılır.

Bu okullarda Türkçe, Tarih, Coğrafya, Yurt bilgisi, Fen bilgisi, Matematik, Biyoloji, Defter Tutma, Fransızca, Beden Terbiyesi, Musiki dersleri Ortaokul programlarına göre ve San'at Meslek ve ev kadınlığını alâkadar eden noktalara ayrı bir ehemmiyet verilmek üzere beş yılda okutulur. Umumî, Tezyinî, Meslekî Resim gösterilir, tabiatten stilize nebatat ve hayvanat resimleri, motifleri, krokiler, elbise, şapka, ediven, çanta, eşarp, kemer, yastık, çamaşır, perde, işleme takımları gibi kadın ve salon tezyinat eşyası, kreasyonları yaptırılır, kıyafet tarihi gösterilir.

Nakış; yeni ve eski işlerin, beyaz ve renkli nakışın dantelâ ve halı işlerinin esası, iğnelerin tam tekniği bütün incelikleriyle gösterilir, Millî nakışlarımız, bugünkü zevk ve ihtiyaçlara uygun şekillerde tatbik ettirilir.

Çamaşır, çocuk, kadın ve erkek çamaşırları, biçki ve dikiş öğretilir.

Ev idaresi, çamaşır yıkamak, ütü ve kola yapmak, ev temizliği, yama, tamir ve leke çıkarmak, alış veriş etmek ev işlerini, ev idaresini, ev bütçesini takip ve tanzim etmek gibi bütün hususlar amelî ve nazarî olarak gösterilir. Adabı muaşeret öğretilir. Yemek pişirme, alaturka ve alafranga yemekler, pastacılık, reçel, turşu, konserve, sofra kur-

mak, sofra hizmeti yapmak gibi bütün işler talebeye yaptırılır. Nazariyatı da gösterilir.

Sağlık bakımından ev, giyecek ve yiyecek hakkında bir ev kadınına, bir anneye lâzım olan bilgiler verilir. Çocuk bakımı usulleri öğretilir.

İHTİSAS ŞUBELERİ :

Kız Enstitülerinde talebe, üçüncü sınıftan itibaren istidat ve arzularına göre :

a) Biçki ve dikiş

b) Moda

Şubelerinden birinde ihtisas yapar.

Biçki ve dikiş şubesine ayrılan talebeler; çocuk elbiselerinden başlayarak mantolara kadar bütün kadın elbiseleri üzerinde ihtisas yaparlar. Çantalar, kemerler, deri ve fört işleri, eşarp, yastık, abajur gibi her türlü kadın ve ev tezyinatını da ayrıca görürler.

Talebe herhangi bir yardıma ihtiyaç hissetmeden kendi başına iş yapabilecek derecede yetişmiş olarak okuldan diploma alır.

MÜTEDAVİL SERMAYE ATÖLYELERİ :

Kız Enstitülerinde ve diğer san'at okullarında talebenin fazla mümarese yapabilmesi, iş hayatına hazırlanabilmesi, okulda iken müşteri ile temasa gelebilmesi karşılaşacağı müşkülâtı yenebilmesi için tamamen ticarî mahiyette olmak üzere mütedavil sermaye ile idare edilir birer atölye açılmıştır.

Bu atölyelerde hazır veya sipariş üzerine mütehassıs muallimlerin nezareti altında talebe tarafından meslekî ders programlarına uygun her türlü iş yapılır.

Talebe hem iş öğrenir, hem de para kazanır.

Talebe, yaptığı işin beğenildiğini ve mukabilinde para verilerek satın alındığını gördükçe kendine olan itimadı artacağından ve daha temiz çalışacağından mütedavil sermaye işleri için talebeye saat başına 10 kuruş kadar ücret verilir. Bu ücretler talebe namına bir millî bankaya yatırılır. Tahsilini bitiren talebe mektepten ayrılırken kendi çalışmasından hasıl olan küçük bir sermayeyi elde etmiş olur.

15. DÂR-ÜL FÜNÛNÎ SULTANÎ

1290 (1874)

Maarif Nazırı ve Maarifi Umumiye Nizamnamesinin naşiri olan Saffet Paşa; 1286 (1870) te açtığı Darülfünunun iki sene geçmeden softaların curnalı üzerine kapandığını görünce aynı müesseseyi onların bulunduğu yerden uzak bir muhitte, Galatasaray'da, Hıristiyan bir müdürün ve çoğu Hıristiyan ve Avrupalı muallimlerin eliyle açmak teşebbüsünde bulundu ve Galatasaray Lisesi, Gülhane kışlasında iken Lise müdürü Sava Efendiyi (Paşa) bu işe memur etti. Sava Efendi; yeni Darülfünunu tamamiyle Avrupaî bir şekilde kuracaktı ve kısmen de öyle yaptı. Sava Efendi Darülfünunun lüzum ve faidesinden, açılacak şubelerinden, okutulacak derslerden ve tedris dilinden ve saireden bahis olmak üzere Türkçe bir broşür neşretti. [1]

---

[1] İstanbul'da yedi sene yaşayan bir Darülfünun açan, Türk kültürüne bilhassa İslâm hukukuna dair eserler yazan Sava Paşa'nın Türk Maarif tarihinde birkaç satırlık bir yer işgal etmekte hakkı vardır. Bu zatın hayatını ve hizmetlerini yakından takip etmiş, eserlerini okumuş ve tercüme eylemiş olan avukat Abdurrahman Adil Eren'in **Hadisatı hukukiye ve tarihiye**'de (sayfa 147 - 149) ki yazısını olduğu gibi alıyorum:

Sava Paşa Ulûmi İslâmiyeye pek meraklı idi. Ehli İslâma da pek çok hürmet ederdi. Girit valiliğinde bulunduğu zaman her akşam meclisine ulemayi İslâmiyeyi davet eder, anlar ile muhavere ve münazaradan pek ziyade zevkiyab olur idi. Bu zat evasiti devri Hamidi'de Paris'e çekildi ve orada **Hukuk-u İslâm'da usûl = Mêcthode du droit musulman** ünvanile iki ciltlik bir eser neşreyledi.

Sava Paşa - Fuat Paşa gibi - tabip olarak yetiştiği halde icrayi tebabet etmemiş mesleki siyasiyata, diplomatlığa salik olmuş idi. Hariciye nezaretini ihraz ve idare etmiş bir vezir idi. Memuriyet ve hizmetlerinden biri de Mektebi Sultanî müdüriyetidir. Bu zat Mektebi Sultanî müdiriyetinde bulunduğu zaman orada bir de Mektebi Hukuk tesis etti ve Mektebi Sultaninin diğer dersleri gibi hukukun bazı aksamını Fransızca okutturdu. Fakat Mektebi Hukuk tesis etmekle kalmıyarak kendisi de hukuki İslâmiyeyi tamike koyuldu. Elhak iki eser meydana getirdi ki tarihi adlîi İslâmî yazıldıkta Sava Paşa'nın namı tebcil ve tazim ile zikr ve irat edilmemek mümkün değildir. Bu eserlerin birincisi mehakimi şer'iyyei Osmaniyenin vechi teşekkülüne dairdir. Yani teşkilâtı mehakimi şer'iyyei Osmaniye'dir. Diğeri balâda ismi geçen usuli fikhi İslâmdır.

Sava Paşa teehhül etmemiş idi. Yegâne zevki okumak, yazmak, eser vücude getirmek ve adam yetiştirmek idi. Bu iki eserinden başka bir de **Kanunnamei Ali Osman** tekvim ve tercümesi olmak lâzım geliyor ki elde etmek ve görmek fakire nasip olmamıştır.

Gerek Avrupa'da tatbik edildiği, gerek Maarifi Umumiye Nizamnamesinde tasrih olunduğu gibi Darülfünunun beş şubesi olmak lâzım gelirken tıb şubesinin evvelce açılmış olması ve ilâhiyat şubesinin de mevcut medreseler addedilmiş bulunması daha doğrusu buna hiç el sürülmek istenilmemesi yüzünden bu Darülfünunda ancak **Hukuk, Turuk ve Meabir ve Edebiyat** Fakülteleri açıldı. Turuk ve Meabir, mühendislik şubesi demek olacaksa da burada fen yahut riyaziyat ve tabiiyat şubesi demektir.

Sava Paşa anasıl Yanyalı idi. Bir hemşiresi vardı ki Edirne vali muavini Papadopulos Efendiye tezviç edilmiş idi. Hemşirezadesi olan Hanım da İskender Hoci Efendiye tenkih edilmiştir. Hoci Efendi bu suretle Sava Paşaya damat olmuştur. Bu zat dahi öyle bir kütüphane vücude getirmiş idi ki tarihi Osmanî için bir hazine, bulunmaz bir define idi. Büyükada'da Bahçıvan oğullarından satın alınan haneye ayrıca bir kârgir daire yapılarak kütüphane ittihaz olunmuş idi. İskender Hoci Efendinin vefatından sonra Berlin imparatorluk kütüphanesi el altından bu kütüphaneyi iştira etmiş, Almanya sefaretine naklettirmişti. Fakat mütarekenin araya girmesi üzerine Berlin'e sevke kadir olamıyarak nihayet Felemenk sefareti vasıtasile daha evvelki sene muamelei nakliyesi yapılmıştır.

Sava Paşa kiliseler meselesinde ve İsmetpaşazade Rıza Paşanın Adliye Nezaretinde devlete darıldı. Paris'e çekildi. Noyide bir hane isticar ederek âhır ömrünü orada geçirdi. Kütüphanesini dahi Paris'e nakletmiş idi. Badelvefat kütüphanesinin kâtibi hususisi bulunan bir Fransız'a vasiyet etmiş, kitaplar ve bilcümle evrak ve muharreratı o kâtipte kalmıştır. 1910 - 1911 Paris seyahatı mahdudemde bu kâtibi ve Sava Paşanın kitaplarını çok aramış isem de bulamadım. Bu kütüphanede tarihi Osmaninin birçok cihetlerini tenvir edecek asar ve muharrerat bulunduğuna kaniim Fakat o zaman hasbelmeslek en çok alâkadar olduğum cihet Sava Paşanın asari İslâmiyesini tahrirde esas olan kitapları ve bu kitaplardan istihraç ettiği kuyudat idi.

Sava Paşa **Usuli fikhi İslâm'ı** muallimi Edirne müftüsü Nuri Efendi'nin himmet ve delâletile tahrir ve tertip ettiğini söyler. Bu eserin birinci cildini tercüme ederek ruhsat istihsal etmek üzere Maarif Nezaretine takdim etmiş idim. Encümeni teftiş ve muayenece uzun uzadıya tetkikten sonra Babı Meşihate gönderildi. Ulemadan Halis Efendi merhumun riyaset ettiği **Tetkiki Müellifatı Şer'iyye** nam meclise havale olundu. Halis Efendi halisulkalp bir zat idi. İlminden başka mekârimi ahlâkiyesi ile de maruf idi. İsmetpaşazade Rıza Paşa gibi istikamet ile maruf bir vezirin bezmi sohbetine dahil olabilmesi, o zamanın hükmünce, fezaili ahlâkiyesinin burhanı idi. Bu münasebetle ümit ettim ki Halis Efendi çaresini bulacak ve kitabın neşrine ruhsat verebilecektir. Bir buçuk sene tahkikat ve takibattan sonra bir gün Halis Efendi dedi ki:

— Oğlum, bu kitabın nakilleri nerede? Nakillerini görmedikçe kütübi fikhiyedeki mahallerini bulmadıkça ben bu kitabın neşrine nasıl ruhsat verebilirim?

Senelerce sarfettiğim emek ve beslediğim ümit bir lâhzada mahv ve heba oldu. Sava Paşayı nerede bulmalı? Nuri Efendiyi nerede ele geçirmeli? Hangi zamanı bu işe hasr ve tahsis etmeli. O zaman Paris'e mektup yazmak; Sava Paşa ile muhabere etmek tehlikesiz bir iş değildi. Haydi o da göze aldırılsın, uğraşmağa maddeden vakit yok idi.

Abdurrahman Adil Eren'in haber verdiği eserlerin bibliyografyasını şuraya kaydediyorum:

Yeni darülfünunun mahiyeti ve ötekilerden ayrıldığı noktalar hakkında bir fikir edinebilmek için fakültelerin programını tetkik etmek lâzım gelir. Hukuk Fakültesinde: Usuli fikih, Fürui Fikih, Mileli Kadimede İlmi Hukukun ne halde olduğuna dair malûmatı muhtasara, Fransa'daki kavanini medeniyeye tatbikan Roma Hukuku, Roma Hukukunun usulü, Hukuki Ticariyye ve Bahriye, Usuli Muhakeme, Kavanini Cezaiye ile Usuli Muhakemei Cezaiye, Usuli İdarei Mülkiye, Kavanini Esasiye, Hukuki Milel, Tedbirimüdün.

Sava Efendi bahsi geçen broşürde «Hukuk mektebinde ulûmi saireden mukaddem usul ve füruri fikhin talimi muktazi olduğu bedihiyattan»dır diyor.

Sava Efendi Mektebi Sultanî müdürü olduğu ve bu darülfünun Mektebi Sultani içinde açıldığı sırada mektep binası Topkapı sarayı içinde idi. Sava Efendi mektebin yine eski binasına, Galatasaray'a naklini rica etmiş ve bu rica hükûmetçe de kabul olunmuştu.

Bu muhabere sırasında yazılan 17 Za. 1292 tarihli bir tezkerei samiyede :

«Sureti maruza karini müsaadei inayetadei hazreti şehinşahi buyurulduğu halde heman icrayi iktizasına müsareat kılınacağı ve şu kadar ki mektebi mezkûrda küşad olunan **ilmi hukuk dershanesi**'nin yetiştireceği şakirdan mahakimi nizamiye hidematına ve dava vekâleti mesleğine dahil olacakları cihetle idarei adliyece, ehemmiyeti muktezıyatı haliye ile meşhud olduğundan... İstanbul'un münasip mahallinde bir mektep bulunarak idarei mahsusasına Maarif ve usuli tedrisiyesine Adliye Nezareti tarafından bakılmak üzere anın oraya nakledilmesi...» Teklif edilmiş ve böylece irade de çıkmışsa da bu arzu ve irade

---

I — Le droit musulman expliqué. Paris, Marchal et Billard Ed., 1896 (12,5X18,5) 161 P. 1 tab.

II — Etüde sur la theorie du droit musulman. Paris, Marchal et Billard, 1902, (12x18). 167+185 P. 2 v.

III — Le tribunal musulman. Paris, Marchal et Billard. 1902 (12x18) 180 P.

Bu kitaplar Belediyenin İnkılâp müzesi kütüphanesinde vardır. Bunlardan başka Darülfünuna dair Türkçe bir risalesile Girid'in idaresine müteallik başka bir risalesini de görmüştüm. Damadı İskender Hoci Efendinin bahsi geçen zengin kütüphanesinden İstanbul'da kalmış olan 2000 kadar kitabını İnkılâp müzesine satın almıştım. Arapça, Rumca, Lâtince ve başka Garp dillerinde kıymetli eserlerdir. Sava Paşanın Mektebi Sultanî adlı kitapta resmi vardır.

Türk kültürüne hizmet etmiş olan bu iki Hıristiyan âlimin Paris'te, Berlin'de ve İstanbul'daki kitapları arasında tetkikat yaparak bu mevzuu biraz daha tafsil etmek Türk gençlerine düşen bir vazifedir. İskender Hoci Efendi Türk Tarih Encümeni mecmuasile bazı neşriyatta da bulunmuştu.

1296 (1878) senesine yani Hukuk Mektebi açılıncaya kadar tahakkuk edememiştir.

Turuk ve Meabir Fakültesinde: Hendesei Resmiye, Tefazulî ve Tamamî, İlmi Müsellesat, Cebriâlâ, Topoğrafya, Kimyayi Sınaî, Hikmeti Tabiiye, Hikmeti Sınaî, Makinei Riyaziye Makinei Tatbikî, İlmi Arz, Madeniyat, İlmi Mukavemet ve Metanet, İnşaatı Bahriye, İlmi Seyyalât, Maddî Makineler, Fenni Mimarî, Tahlil ve Taharrîi Ma'deniyat.

Edebiyat Fakültesinde: Edebiyatı Arabiye, Yunaniye, Lâtiniye, Felsefe, Mantık, Tarihi Umumî ve İlmi Esatiri Evvelin, ilmi Asari Atika.

Bu mektebe salnamelerde **Edebiyatı Âliye Mektebi** deniliyor. Ve muallim olarak da: Mantık muallimi Kerim, Rum ve Lâtin Edebiyatı Âliyesi muallimi Karolidis, Asariatika muallimi Jakmo, Hikmet ve Felsefe muallimi Perar'ın adları görülüyor.

Dikkat edilecek mühim bir nokta: Edebiyat Fakültesinde Osmanlı yani Türk Edebiyatı ile Osmanlı ve İslâm tarihlerinin bulunmayışlarıdır. Bunların olmayışı Türk aleyhtarlığı sayılmasa bile mümkün olduğu kadar münakaşaya sebebiyet vermemekten başka neye atfolunabilir?

Bu devirlerde Türkçe yazılmış ve basılmış kitaplar olmadığı için **«kâffei ulûm ve fünunun lisanı resmimizde tedris olunmak üzere muktedir muallimler ve müstevfa kitaplar husule gelinceye kadar** Darülfünunu cedide talim ve taallümün hem Türkçe, hem Fransızca cereyan etmesi kabul edilmişti. Fakat Fransızca okutulan derslere muallim muavinleri tarafından talebeye Türkçe olarak tekrar olunuyordu. Meselâ Edebiyat Fakültesinde Felsefe ile Tarihi Umumî Fransızca; Mantık hem Fransızca hem Arapça ve Hukuk Fakültesinde ise Usuli Fikih ve Fürui Fikih, Hukuki Ticariyye ve Bahriye ile Usuli Muhakeme dersleri Türkçe ve diğerleri Fransızca olarak okutturuluyordu.

Bu tarzdaki tedrisatı ancak Galatasaray Lisesi gibi yabancı dille tedrisatta bulunan yerlerden çıkanlar takip ederek softaların ve dil bilmiyenlerin bu müesseselerin kapısından içeri giremiyecekleri tabiidir.

Programda Lâtin, Rum ve Arap dilleri ve Edebiyatları ile Asariatika gibi dersler bulunuşu ve bir kısım derslerin Fransızca, bir kısmının da Arapça takrir edilişi bu yeni Darülfünun müdavimlerini yalnız Galatasaray'dan çıkanlara hasrettirmiş olduğu için buna **Üniversite** mânasında **Darülfünun** demektense **Galatasaray Lisesinin Yüksek Sınıfları** demek daha doğru olur. Ve işte bu maksatladır ki bu mektebi

bundan evvel geçen **Darülfünun** çerçevesi içine almıyarak ayrı bir müessese olmak üzere burada gösterdim.

Mektebi Sultanî müdürü Sava Efendi'nin 1292 senesinde mektebin tevzii mükâfat resmi sırasında söylemiş olduğu nutuktaki «... Şimdi umuma lisanı şükranla ilân ediyorum ki hayli vakittenberu tesisi arzu olunan Darülfünun derslerinden iki şubesi işbu Mektebi Sultanî dairesinde küşad edilmiş ve bu mektebiâlî Darülfünun heyetine girmek derecelerine gelmiş ve **Mekâtibi Âliyei Sultaniye** ünvaniyle yâd olunmağa şayan olmuştur.» fıkrası da bu mütaleayı teyit eder.

Bu yeni Darülfünun ne kadar devam etmiş, nelere muvaffak olmuş buraları kestirme olarak belli değil. Bununla beraber bir müddet sonra tatile uğramış olacak ki 1295 (1878) de bazı şubelerinin tekrar açılması lüzumuna dair tebliğlere rastgeliyoruz. Meselâ 15 Şevval 1295 - 30 Mart 1294 (1878) tarihli bir ilânda :

«Mektebi Sultanî derununda bulunan Hukuk Mektebinin bu defa yeniden küşadına nezareti celilei maarifçe karar verilerek şehri teşrinievvelin 16 ıncı Pazartesi günü sabahleyin derslere bed ve mübaşeret olunacağından bundan evvel mektebe devam etmiş olan şakirdan ile yeniden devam etmek istiyen olup ta ellerinde matlûbe muvafık şahadetnameleri bulunan talebenin kayıt ve kabulleri için sabahleyin alafranga saat dokuzdan akşam dörde kadar Galatasaray'da mektebi mezkûr kalemine müracaat eylemeleri ve ellerinde şahadetnameleri olmıyanların kayıt ve kabulleri Türkçe ve Fransızca'dan matlûp veçhile imtihan vermeğe mütevakkıf idüği ilân olunur.» denilmektedir. Bu ilânda saatin o zamanda bile alafranga olarak gösterilmiş olması Galatasaray'daki Hukuk Mektebinin velevki zayıf bir ihtimal de olsa bir garp müessesesi şeklinde idare edildiğine delâlet etmez mi?

Galatasaray Hukuk Mektebi tekrar açılırken programında biraz değişiklik yapılmıştır. Meselâ yeni programa Mecelle dersi de konulmuştur. Derslerle muallimlerin adlarını olduğu gibi aşağıya koyuyorum :

Usuli fikih ve mecelle: Muallimi Ahmet Hamdi Efendi, Mecelle: Rauf Efendi. Roma Hukuku: Mösyö Dolis; Roma Hukuku: Mösyö Jakobo; Hukuku Umumiye ve Hukuki Mülkiye: Mösyö Şövalye; Mukaddematı İlmi Hukuk ve İlmi Serveti Milel: Mösyö Karo; Usuli Muhakemei Medeniyye ve Hukuki Cezaiyye: Mösyö Baroçi, Hukuki Ticareti Osmaniye: Nikolaki Efendi.

Bu hukuk mektebi 1297 (1881) senesine kadar devam etmiş olacak ki elde o tarihte müdafaa edilmiş bir tez vardır. Bu mektebi bitiren-

lerden İstanbul'lu Röpen Ohannes Karakaşyan adında birisi doktora tezi olarak **Du Commodat ou pret á usage** yani **iare** yahut **âriyet** veyahut güzel Türkçemizle **ödünç** mevzuunu almış ve bunu hem Türkçe hem de Fransızca olarak Roma Hukukiyle Fransız ve sair garp devletleri kanunlarına ve Osmanlı medenî Kanunu olan Mecelle ahkâmına göre izah ve müdafaa etmiştir. Tezin Türkçesini görmedim, fakat 44 sayfa tutan Fransızca'sını gördüm ve bu risale İnkılâp müzesi kütüphanesinde 1228 numaradadır.

Risalenin ilk sayfasında verilen izahata göre tezin Türkçe müdafaasında muallimlerden Üniversite rektörü İsmail Bey, Üniversite müfettişi Aristokli Efendi, Temyiz Mahkemesi âzasından Rauf Efendi, Meclisi Maarif Reisi Ahmet Hamdi Efendi, Meclisi Maarif âzasından Mehmet Şükrü Efendi bulunmuşlardır.

Fransızca'nın müdafaasında da yine profesörlerden :

Hukuk Fakültesi Reisi ve Duvayyen D'hollys, Le Chevalier, Jakobo, Borozzi, Naom, Bardot, Karo bulunmuşlardır.

Mündericatı ve mukayese tarzı hakkında bir fikir verebilmek için bu tezden (sayfa 7) bir fıkra alıyorum :

«Osmanlı hukukunda **âriyet** muvakkat mukavele **Contrat precaire**'e benzer. Esası İslâm şeriati olan Osmanlı Hukukunun Roma Hukukiyle sıkı bir münasebeti vardır. Onda Jüstinyen sistemlerinin mukaddes şekillerinin ve kullanılış tarzlarının izlerine rastgelinir. (Mecellenin 804 üncü maddesine bakınız).

İmamıâzam Ebû Hanife **âriyet için «Hiye temellüküm menfaati bilâ bedelin»** yani bir menfaate bedelsiz temellüktür der.» [2]

---

[2] Bu kitabın birinci cildinde (sayfa 275) Osmanlı Kanuni Medenisi olan **Mecelle** ile İsviçre'den alınan **Türk Kanuni Medenisi**'nden ve bunalar arasındaki farklardan bahsolunurken: «Eski, yeni kanunlar arasındaki iyi ve kötü cihetleri - Garbin diğer medeni kanunlarile de mukayese ederek «gösterilecek ilmî bir etüde şiddetle ihtiyaç vardır. Temenni olunur ki bu etüdü bir garplı müsteşrik değil bir şarklı mütefekkir yapsın ve son derece bitaraf davransın..» demiştim. İşte size Garp kültürile yetişmiş şarklı bir hıristiyan gencinin İslâm hukuku hakkındaki mukayeseli etüdünden birkaç cümle. Bu anlayışa ve anlatışa göre **İslâm Fıkhı Roma Kanunlarından alınmıştır** ve Bağdat'ta yetişen, Arapçadan başka bir dil bilmeyen **İmamıâzam Ebû Hanife bile kurduğu fıkhi esasları hep Roma Hukukundan almıştır.** Buna imkân ve ihtimal var mıdır?

Frenklerin kurup idare ettikleri ilk İstanbul Hukuk Fakültesinden çıkan bu Hıristiyan gencini mazur görürüm. Çünkü aldığını satıyor. Fakat bu türlü iddiayı yalnız bizim Hıristiyanlar değil birçok Avrupalılar hattâ Garpte tahsil görmüş, yahut Garp kültürü içinde yetişmiş birçok Müslümanlar ve Türkler de ileri sürüyorlar, sürüyor-

Osmanlı Medenî Kanunu olan Mecellenin esasının İslâm fıkhi olduğunda şüphe yoktur. Fakat İslâm fıkhinin yani **şeriat**'in Roma Hukukiyle sıkı bir münasebeti olduğunu ve ondan bazı hükümler ve esas-

---

lar da her türlü fikrî hareketleri ya eski Hintlilere, eski Yunanlılara ve Romalılara veyahut bugünkü garbe ve Hıristiyanlık âlemine mal ediyorlar ve şarktan, İslâm âleminden yeni bir fikir, yeni bir kanun, yeni bir icat çıkabileceğine ihtimal vermiyorlar.

Mevzuu biraz daha açayım: Meselâ şarkta bir filozof daha doğrusu mütesavvıf **Muhiddinî Arabî** çıkmış bilfarz **fenafillah**'tan bahsetmiş. Derhal bu türlü adamlar harekete geçiyorlar. Ve diyorlar: Muhiddini Arabî bu fikri Hintten almıştır. Hindin **Nirvanası** bunun ağzında **fenafillah** olmuştur.

Yine Şarkta meselâ Konya'da **Celâleddin** adında bir Türk filozofu daha doğrusu mütesavvifi yetişmiş, o da bilfarz **vahdeti vücut**'tan bahsetmiş. Ne cesaret. Mevlâna Celâleddin kim oluyor! Bu fikri Yunanilerden ilk önce İskenderiyeli yeni Eflâtun ortaya atmıştır ve Mevlâna ondan almıştır. Yoksa bu; orjinal ve Şark ve İslâm âlemine **mahsus** yeni bir fikir değildir. Derler.

Bu türlü adamlar işi daha ileri götürürler. Meselâ **Kur'an**'ı tetkik ederler. Onda İsa'ya, Musa'ya dair bazı âyetler ve fıkralar görürler. Bunlara benzer âyetlerle fıkraları **İncil**'de ve **Tevrat**'ta da görünce hemen: **Muhammed** Kur'an'ı İncil'den ve Tevrat'tan almıştır derler. Acaba Musa ve İsa kimlerden almışlardır? Orasını söyleyemezler.

Bu türlü mütalealar garpte o kadar kökleşmiştir ki serpintileri şarkı bile istilâ etmiştir. Ben bunu garplılar arasında ilimden ziyade din ayrılığına ve taassuba ve şarklılar arasında da taklide ve gösterişe atfediyorum. Misal mi istiyorsunuz? İşte size en yeni iki misal:

Biliyorsunuz ki bizim doktor Riza Tevfik adında bir filozofumuz var. Bu zat Şarkı da, Garbi de oldukça tetkik etmiş. Ve zannedersem felsefe sahasında epeyce de ileri gitmiş. İşte bu şöhretinden dolayıdır ki Hintli felsefeci Suriye'de kendisini ziyaretle Mevlâna hakkındaki fikirlerini soruyor ve o da bakınız nasıl anlatıyor:

«Mevlâna Şarkın en büyük mistik ve son derecede heyecanlı bir şairidir. Hakkile de filozoftur. Felsefesinin esaslı şekli Neoplatonizm sisteminin ayni gibidir. Dördüncü asrı Milâdide zuhur eden meşhur sofi Jamblicus ve ondan çok evvel gelen büyük filozof Blotinusun en esaslı fikirleri pek heyecanlı ve pek şairane bir ifade ile ve hakikaten âlî bir üslâbla büyük divanında toplanmıştır. Mesnevisinde pek tuhaf hikâyelerde en çetin hikmet meselelerini sûfiye noktai nazarından kinayeli bir tarzda ortaya koymuş ve kendine göre halletmiştir. Hind filozoflarının tarzına benzemez. Meselâ Hindistan'da pek eski zamandanberi Sankiâ felsefesi idealistçe bir pantheisme yani vahdeti vücud sistemi idi. Lâkin onların cümlesi akıl ile hakikati mutlakaya vasıl olabilmek iddiasında ve ümidinde idiler. Yani rasyonalist tarzında felsefe sistemleri idi. Halbuki Mevlâna'nın ve bütün ona benziyen ve peyrev olan büyük şair filozofların usulü ve noktai nazarı tamamen Neoplatonistlerinkine tevafuk ediyordu. Bu sistemde en büyük mebde ve vasıtai marifet aşk idi. Aşk ile hakikati mutlakaya vasıl olmak ancak mümkün idi. Hakikatin bâisi yine aşktı. Elhasıl varlığın sebebi, ruhu, hep aşktı. (Yenisabah G. 7 İkinciteşrin 1939)

Mevlâna'nın Rumca bildiğini hal tercümelerinden bahsenden eserler ve bilhassa kendi divanı ve eserleri göstermektedir. Acaba filozofumuzun adlarını haber verdiği lâtin şairlerinin edebî ve felsefî eserleri tamamen Rumcaya tercüme edilmiş ve onların Konya'da nüshaları bulunmuş da Mevlâna bu fikirleri o eserlerin Rumca tercümelerinden mi almıştır? Ben buna ihtimal vermem. Ve başka vereceklerin bulunacağına da ihtimal vermem.

lar almış bulunduğunu kabul edemeyiz. **Jüstinyen** nasıl bazı ahkâm ve usul koymuş ise **Muhammed** de öylece yani Jüstinyen'in tesiri altında olmıyarak ve ondan istifade etmiyerek bu hükümleri ve usulleri kendi kendine koymuştur.

Bizim filozofumuz bunun doğrusunu bilmez mi? Şüphesiz ki bilir! Fakat onda da bir merak var. Felsefeye ait her fikrin, her nazariyenin, her kanunun esasını eskilerle karşılaştırarak bu hususta derin tetkik ve tetebbüleri bulunduğunu göstermek ister. **Felsefe dersleri** adındaki eserile **Kamusi Felsefe**'si bunu gösterdiği gibi **Hayyam'a** ait Rubailerin tercümesi dolayısile yazmış olduğu uzun tetkik de bunu isbat eder.

Genç ve çalışkan felsefecilerimizden Hilmi Ziya da Mevlâna için: «Nev Eflâtunî felsefesi üzerine işlenmiş iran tasavvuf ve hikmetinin tesirleri Mevlânanın fikirlerine zemin vazifesini görür...» dedikten ve Şarkın, İslâm âleminin pek maruf birkaç mütesavvıfının adını haber verdikten sonra sözüne şöyle devam ediyor:

«Fakat İslâm âleminde 20 sene devam eden mütemadî seyahatler esnasında onun aldığı bu geniş kültür ancak Anadoluda tebellür etmiş ve böylece bir taraftan Arap ve Acem edebiyatları vasıtasile İslâm dinine diğer taraftan da Rumca vasıtasile Yunan medeniyetine bağlanan Mevlâna bu iki medeniyet ve iki hikmet **sagesse** arasında köprü vazifesini görmüştür.

İnsanı **mihrak** olarak alan iran hikmetinden ve iran tasavvufu karşısında varlığı **mihrak** olarak alan Yunan hikmetinden mülhem **nêoplatonisme** cereyanı ve onun islâmi izleri Mevlâna'da karşılaşmıştır. Bununla beraber onda bu ikinci tesirin hâkim bir rol oynadığı görülüyor.» (Türk tefekkür tarihi cilt 2. Sayfa: 194 - 195.)

Şimdi birisi çıksa da Mevlâna Celâleddin'in şu:

«Zerrehâ didem dehân şan cümle bâs,

Gerbe gûyem hurde şân kerded dirâz.»

Beytinde meselâ Pastör'den 500 sene önce mikroptan, onların küçüklüklerini hattâ yedikleri şeyleri yani lokmalarını gördüğünden bahsetmiştir. dese ve beytin mânası da bu kadar açık olsa - ki öyledir - imkânı yoktur garplı ve şarklı muarızlara hakkı teslim ettiremez. Pastör bir cam parçasının yardımı ile mikrobu görür. Fakat Mevlâna esasen görmek âleti olan gözle göremez derler.

Muddeayı teyit için ayni mevzuu Mevlâna'dan önce fakat o kadar kat'î olmıyarak İbni Sina'da söylemiştir, deseniz yine inatlarında ısrar ederler. Çünki bunlar Şarklıdırlar, İslâmdırlar, hele Türktürler, Şarktan, İslâmdan ve Türklerden kâşif çıkmaz, onlar eskiden Yunan ve Romayı, şimdi de ancak garbi taklit ederler. Orijinal bir şey ortaya koyamazlar derler.

Bir kısım garplı, hattâ Rupen gibi şarklı Hıristiyanlar bu iddialarda bulunabilir. ve böyle söyliyebilirler. çünki, Hıristiyandırlar ve mutaassıptırlar. Bunlar tabiatile şarka da, Müslümanlığa da, Türklüğe de aleyhtar bulunurlar.

Halbuki bugün yine bunlar kendi aralarımda ve kendi mütefekkirleri için hiç de böyle düşünmüyorlar ve böyle söylemiyorlar. Gayet munsif davranıyorlar, ilim tarihleri gözden geçirilecek olursa herhangi bir keşiften, herhangi bir ihtiradan yahut her hangi bir nazariye ve kanundan bahsolunurken (bunu şu kadar sene önce yahut ayni zamanda filân memlekette falan âlim de düşünmüş, kısmen veya tamamen bulmuş ise de filândan evvel kanun halinde ortaya koyamadığı anlaşılmıştır) gibi fıkralara rastgelinir.

Bir tek misal de buna vereyim:

Fizikte bir **Maryot kanunu** vardır. Bu kanunu keşfeden Maryot adında bir Fran-

19 Zilkade 1295 - 2 Teşrinisani 1294 (1878) tarihinde aynı tarzda bir ilânda Turuk ve Meabir Mektebi için verilmiş ve «yeniden kayıt olunacaklar için mükemmel diploma veyahut derecei saniyei tah-

---

sız âlimidir. İşte ilim tarihleri ayni kanunu Maryot'tan 14 sene önce irlandalı Boyl'un da keşfetmiş olduğunu yazarlar. Fakat hiçbir Avrupalı kalkıp da Maryot bu kanunu Boyl'dan almıştır, demiyor ve diyemiyor, ayni zamanda, yahut biraz evvel veya sonra ayni fikrin muhtelif adamlardan çıkabileceğini kabul ediyorlar. **Tevarüd** denilen bu hale Edebiyatta çok tesadüf edilir ve bu ediplerce kabul olunur. **Fizik'te** ve Edebiyatta bu kabul edilsin de **Metafizik'te** niçin kabul edilmesin! Neden bir eski yahut yeni Eflâtun'un daha iptidaî zamanlarda bulup ortaya koyduğunu daha ileri bir zaman da bir Muhiddin, bir Mevlâna, bir Bedreddin nihayet bir Bursalı İsmail Hakkı düşünemesin bulamasın ve ortaya koyamasın! Ulûhiyyet, nübüvvet, vahy, ilham ve hads esasları kavranıp kabul edilince bunda halli müşkül bir nokta kalmaz. Etmiyenlerle de bu mevzu etrafında münakaşa caiz olmaz.

Menba bir, tebliğ şeklile vasıtası ayni olunca ayni menbadan her zaman ayni malûmatın intisar edeceğinden şüphe mi edilir? Ayni merkezden ses alan radyo ahizeleri lambaları adedine göre tabiî biraz farklı olarak hep birden ayni sesleri tekrar etmiyorlar mı? Ve ilânihaye de etmiyecekler midir?

Kendi dilinde bile okuyup yazmak bilmeyen **Muhammed'**in incil ve Tevrat'tan iktibasta bulunduğunu iddia etmek en hafif tabirile garazkârlıktır, yalancılıktır.

Büyük mütefekkirler: Peygamberler, mütesavvıflar, filozoflar ve kâşifler ayrı ayrı şahsiyetlerdir. Biri diğerinden fikir almış kimseler değildirler. Bunlar bir şehrin **neyrengi** haritasının **reper'**lerine benzerler. Reperler nasıl belli başlı fakat ayrı ve değişmez noktalar iseler büyük mütefekkirler de insanlar arasında o mevkidedirler.

Bunu maddî bir misalle biraz daha açayım: Meselâ İstanbul'un reperleri: Çamlıca tepesi, Galata ve Beyazıt kuleleri, Ayasofya ve Süleymaniye binaları ve Kız kulesi.. gibi sabit ve göze görünür noktalardır. Galata kulesi yükseklik ve yapılış şeklini kendisinden eski olan Çamlıca tepesinden almadığı gibi Kız kulesi de Beyazıt kulesini örnek ittihaz ederek ortaya çıkmış değildir. Bunların hepsi ayrı ayrı zamanlarda, ayrı ayrı ihtiyaçlarla vücud bulmuş fakat hepsi şehrin reper ihtiyacını teminde birleşmiş ve işe yaramış şeylerdir.

İşte bunlar gibi Hint'te Buda, Çin'de Konfüçyüs, Yunanistan'da eski Eflâtun, İskenderiye'de yeni Eflâtun, Tih Sahrasında Musa, Zeytin dağında İsa, Mekke'de, Muhammed, Şam'da Muhiddin, Konya'da Mevlâna, Fransa'da Dekart, Almanya'da Kant, İngiltere'de Bakon.. ayrı ayrı zamanlarda dünya haritasının muhtelif noktalarında sivrilmiş birer **reper** daha doğrusu birer **rehber'**dirler. Bunların birisini diğerinin tesiri ve sultası altına koymak doğru değildir.

Bir şehrin neyrengi haritasının reperleri karşısında diğer noktaları meselâ her hangi bir binanın biraz yüksek kulesi, bir camiin minaresi, bir evin bacası nasıl silik ve ehemmiyetsiz kalırsa büyük mütefekkirler karşısında felsefe muharrirleri ve felsefe muallimlerile tarihçileri de öyle küçük ve silik kalırlar.

Bu sözlerimle metafizik sahada büyük mütefekkirleri okumanın faidesizliğini iddia etmiyorum. Başlı başına bir meslek ortaya koyamıyan alelâde mütefekkirler ve felsefeciler bunları tetkik ve mütaleaya mecburdurlar. Bunlar o rehberlerden istifade ederler. Fikir ve feyz alırlar. Fakat Çamlıca tepesine mümkün olduğu kadar tırmanabilen ve yaklaşan yahut Galata kulesinin yarısına kadar çıkanlarla Kız kulesinin rıhtımında dolaşanlar arasındaki fark ne ise muhtelif felsefe muharrir, mual-

siliyeyi ikmal ettiklerine dair» şahadetname de istenilmiş ve aksi takdirde imtihan vermeleri lâzım geleceği bildirilmiştir.

---

lim ve tarihçilerinin büyük mütefekkirlerin felsefe sistemlerini kavrama dereceleri arasındaki fark da odur ve o kadardır.

Bu mevzu çok söz götürmekle beraber yeri burası olmadığı için bu kadarla iktifa ediyorum.

Bununla beraber fikir ve edebiyat sahasında muallim Naci'nin de Mütercim adlı eserinde (sayfa 17 - 23). Bu mevzu hakkında güzel bir yazısı vardır. Şimdi kulaklarımıza pek de hoş gelmiyen bazı Osmanlıca terkiplerle yine o dile göre yapılmış olan **cemî**'leri kısmen bugünkü Türkçeye çevirerek birkaç fıkrasını da bırakarak kalanları - yeni neslin de seve seve okuması için - alıp şuraya koyuyorum:

«Her türlü garp eserlerini şark eserlerine tercih ile, dirayetfuruşluğa özenir bir hayli şık beylerimiz bulunduğu malûmdur. Bunlar garp edebî eserlerini de alelıtlak şark edebî eserlerine tercih ederler. Bir Arabın, bir Acemin, bir Türkün eserlerine müreccah veya muadil olmak bunlarca dairei ihtimalin haricindedir. Meselâ Viktor Hugo'nun söylediği iki beyti tanzir edecek ve ondan daha zengin söz söyleyecek bir şairimiz bulunmasını tasavvur etseler bile bulunacağını tasdik edemezler.

Acınacak hallerdendir ki beylerimizin bu fikri şark ve garbin edebî eserlerini tetebbü ve mukayeseden husule gelmiş bir temyizi sahiha müstenit değil bizde hiç bir şey ilerlememiştir! iddiasında bulunanlarımıza tıflane ittibadan neşet eylemiş taklidî bir hükümden ibarettir.

Geçenlerde bunlardan birisile görüşüyorduk. Edebiyattan bahs açıldı. Garp eserlerinden tercüme ettiğimiz parçaları pek ziyade beğenmekte olduğunu söyledikten sonra: Bizde de böyle yüksek şeyler yazar edipler yetişse! yollu vatanperverane bir arzu gösterdi. Kendisinin bu arzusuna iştirak ile beraber elimizdeki İslâm asari kalemiyesi nazarı dikkatten geçilecek olursa içinde hayli yüksek sözler bulunabileceğini, bunları görüp anlıyanlarımız garplıların eserlerini mütalea ile de iştigal ettikleri halde fikirlerine bir kat daha vüs'at ve kuvvet gelmek tabiî olduğunu beyan ettiğimiz sırada tercüme olunan parçalarını en ziyade takdir etmekte olduğu Prüdom'un şu fıkrasını kendisine arzeyledik:

«İnsanların hakikatini anlıyamadıkları Allah hakkında söyledikleri sözleri işittikçe cenabı Hakkı bilişimizin derecesini düşünüyorum ve bakıyorum hep bir marifet noktasında duruyoruz, hiç ilerilemiyoruz.»

Beyefendi Fransız şairinin bu sözünü de pek beğendi, bir de şuna bakınız diyerek aşağıdaki fıkrayı gösterdik:

«İlâhî! Ne büyüksün. Senin hakkında tavsifatımız nihayet buluyor, ömrümüz sonuna eriyor, halbuki henüz senin evsafının evvelinde bulunuyoruz, hiç ilerilemedik.»

Bir mealde olan iki fıkranın birisini beğenip ötekisini beğenmemek bir şeye - cihet tayin etmeden - hem güzeldir, hem çirkindir demek gibi - açık bir tenakuz olacağı için beğimizin bu fıkrayı da tahsin eylediğine hükmediyorsunuz ya! Evet! Bunu da beğendi. Fakat söyliyen kim olduğunu sordu. Şark ediplerinden birisidir dedik. İnanmak istemedi.

— Zannetmem! Ha olabilir! Bunlardan birisi bir Avrupa edibinin fikrinden iktibas ile böyle bir şey yazabilir. Buna diyeceğim yok! Tarzında mütalea yürüttükten sonra mütefekkirane sükût etti.

O «Bu da bir Fransız şairinin sözü olmalıdır. Prüdom'un dediğine pek benziyor. Bir Fransız değil ise yine mutlaka Avrupa ediplerinden birisinindir. Öyle ya! Böy-

Bu Fakülte programlarında da şu sırada bazı tadilât yapıldığı görülüyor. Bunun Hocalarının da Zeki Bey, Lokok Bey, Mösyö Şarl, Garniye, Lanber, Brio oluşu dikkat gözlerini üzerlerine çeker.

Edebiyat Fakültesi hakkında bu sırada bir ilân görülmemesine bakılırsa ya o sırada hâlâ tedrisata devam etmekte idi yahut tekrar açılmasına lüzum görülmemiştir diye hükmedebiliriz.

---

le parlak sözleri ancak Avrupalılar söyliyebilirler. Biz de bunları elimizden geldiği kadar anlardan kaparız sonra hurdefuruşluğa çıkarız.» gibi mülâhazalarda bulunadursun biz önümüzdeki kâğıtlardan birini daha alarak şark eserlerinden olmak üzere şu parçayı da beyefendiye gösterdik:

«Herhangi tarafa kulak veriyorsam hayrete delâlet eder bir sual avazı işitiyorum. Herkes haddince hayretzededir. Bana aşk yolunda hayrete duçar olmamış bir adam gösterebilir misin? »

Öteki fıkralardan daha şairane olduğu için değil mealce onlarla hemen dûşadûş geldiği için beğimiz bunu da beğenmeğe mecbur oldiyse de şark eserlerinden olduğunu tasdikte tereddüt gösterdi...

Böyle bir beyefendinin, gösterdiğimiz fıkralardan hangisinin Sâdi'nin hangisinin Hafız'ın beytlerinin olduğunu farkedememesi müstabat olmadığından bunları tayin eyledikten sonra Prüdom'un fıkrai mazurası Sâdi'nin beytinden alma gibi bir şey olduğunu da söylemeğe cesaret ettik. Beyefendi birdenbire: «Prüdom'un o fıkrasının Sâdi'nin beytinden alınma olduğu neden malûm? Efendim! ne bilirsiniz belki bilâkis Sâdi ondan almıştır..» demesin mi?

Bize hayret geldi! Zira beyin Sâdi'yi bilmediği gibi asarini beğenmekte olduğu Prüdom'u da hiç tanımadığını anladık. Gülerek dedik ki: Ne söylüyorsunuz Mösyö jön Türk Sâdi altı yüz bu kadar senelik bir adamdır. Prüdom ise muasırlarımızdandır. Muasırlarımızdan! Anlıyor musunuz? Altı asır evvel gelmiş, geçmiş olan Sâdi asri hazırın Prüdom'undan nasıl iktibas etmiş olabilir? Deli misiniz? Keşki vehm ettiğiniz gibi mütekaddiminin müteahhirinden marifet iktibas etmesi mümkün olsa da dünyanın bizden sonra edeceği terakkiyattan hemen şimdi iktibas ve istifadeye başlasak! ne âlâ şey! İnsan bilmediği şeyi de biliyor zannedecek hilkatte bir mahlûktur. Bir şeyi evvelce kendi bilip bilmediğini anlamalıdır da onu herkese bildirmeğe sonra kalkışmalıdır. Ne Sâdi'yi, ne de Prüdom'u bilmiyen bir adam hangisinin hangisinden iktibas etmiş olduğunu nasıl bilecek? Ne şarkı, ne de garbi anlamıyan bir bey şark ve garp eserlerinden hangisini racih olduğuna ne ile hükmedecek?

Anlaşılıyor ki meselâ Hafız'ın bir sözünü tercüme edip de Alfred dö Müse'ye isnad ederek size göstersek tahsinihan olacaksınız! Volter'in bir eserini İbni Sina'nın olmak üzere arzeylesek beğenmiyeceksiniz! Tercih temyiz ister, Bir adamın bilmediği bir şeyi yine bilmediği diğer bir şeye tercihe ne hakkı olabilir? Siz esere bakmıyorsunuz ada bakıyorsunuz. Bu halde size söz beğendirmek kolay olur. Şark ediplerinin hemen bütün eserleri şerefi takdirinizi kazanacağından şüphe etmeyiz. Çünkü bunları size karşı Avrupa ediplerine isnad edivermek güç bir şey değildir.

İzahatımız bu dereceyi bulunca yanımızda bir iki de dinleyici bulunduğu cihetle gayet sıkılmış olan genç Beyefendi artık duramıyarak meclise vedâ eyledi.»

Ben de Naci'nin bu sözlerine tek kelime ilâvesine lüzum görmiyerek bahse nihayet veriyorum.

Bununla beraber bu programlar ve bu talebesizlik karşısında bu Fakültelerin tedrisata uzun müddet devam edemiyeceği kestirilebilir. Nitekim Vakit gazetesinde «Maarif Nazırı Münif Efendi hazretlerinin emri üzerine Galatasaray'daki Hukuk Mektebi ile Turuk ve Meabir Mektebinin lâğvedildiği ve buna sebep ise tenkihat olduğu «Mönitör dö Kommers gazetesinde muharrerdir.» tarzında bir fıkra çıkması üzerine Maarif Nezareti bu haberi şu ibarelerle tekzip etmiştir :

«19 Zilkade 1296 tarihiyle gazetenizde Monitör dö Kommers gazetesinden naklen Mektebi Sultanî dahilinde bulunan Hukuk ve Turuk ve Meabir Mekteplerinin lâğvedildiği yazılmıştır. Müahharen icra olunan tenkihat dolayısiyle mezkûr mektepler hakkında bazı müşkülât tekevvün etmişsede sayei... de bakaları çaresi bulunarak kemakân ipka kılınmıştır. Fakat Mühendisini Mülkiye Mektebinin ikinci ve üçüncü sınıflarında şakirt bulunmaması hasebiyle yalnız bu mektebin işbu sınıfları lâğvedilerek yalnız birinci sınıfı bırakılmış ve bimennihitaâlâ ileride bunun hali sabıkına iadesi mümkün olacağını memul bulunmuştur. Tashih ve ilân olunması mütemannadır.» [3]

Şu kadar var ki elde 1297 (27 Temmuz 1881) de müdafaa edilmiş, bir tez mevcut olduğuna göre Hukuk Fakültesini o tarihe kadar devam etmiş sayabiliriz.

[3] Maarifi umumiye nezareti tarihçesi icraat ve teşkilâtı. Sayfa: 188.

16. MÜZE MEKTEBİ

1291 (1874)

«Memaliki Devleti Âliye'de zuhur eden asari atikanın istikşaf ve taharrisiyle mükemmel bir müzehane tanzimi.. ve atik cephanede bulunan asarin desteres olunacaklara ilâveten orada hıfzı...» 1285 (1868) de kararlaştırılmış ve bugünkü müzelerin esasının bu sene içinde kurulmuş olduğunu ileride müze bahsinde tafsilâtiyle göreceksiniz.

Müze kurulup bir hayli eşya toplandıktan ve yenilerini çıkartmak için müracaatlar birbiri ardınca vâkı olduktan sonra gerek hafriyat ve taharriyat yapacak yabancıları kontrol etmek, gerek müze nizamnamesi mucibince onun için de ayrıca hafriyat ve taharriyatta bulunmak.. gibi gayelerle 1291 (1874) de bir de Müze Mektebi açılmasına lüzum ve zaruret görülmüştür.

Maarif Nezaretinin 10 Şevval 1291 - 7 Teşrinisani 1292 (1873) tarihinde Sadarete takdim etmiş olduğu tezkerede bu lüzum ve zaruret şu cümlelerle anlatılmaktadır :

«Malûmi samîi cenabı vekâletpenahileri buyurulduğu veçhile asarı atika ahval ve âdatı mileli sabıkaya kesbi vukuf ve malûmat için bir tarihi kadimi umumî mesabesinde bulunduğundan ve filhakika pek çok dekayiki ahval ve keyfiyata asari mezkûre vasıtasiyle kesbi ıttıla olunduğundan bilcümle Avrupa devletleri; payitaht olan şehirlerinde müze namiyle müstakillen mahaller tahsis ederek ve külliyetlu masarif ihtiyariyle her taraftan asariatika celbedilerek cem edilenleri enzarı âmmeye vaz ile teşhir eylemekte oldukları görülmektedir. Ziri hükûmeti saltanatı seniyede bulunan memalik ve büldan ise asıl asariatikai sahihanın menbaı olup devletçe bu makule şeylere itibar ve itina olunmadığı cihetle otuz kırk senedenberi devletler taraflarından vâkı olan iltimas üzerine ita olunan ruhsat ve mezuniyete mebni memurlar tayin kılınarak şimdiye kadar memaliki mahrusei şahâneden harice hayli asari nefise ihraç ve bundan yirmi sene mukaddem Musul civarında iptida Fransa ve badehu İngiltere devletleri tarafından icra olunan hafriyatta nice asari kıymettar çıkarılıp hezar külfet ve masarif

ile Paris ve Londra müzehanesi için Ayasloğ'da icrayi hafriyatla zahire çıkarılmış olan **Diyan** nam mabedi kadim ve meşhurun kâffei eczayi müterekkibesi numaralar vaz ile sandıklara yerleştirilerek İngiltere'ye gönderilmiş ve elhaletü hazihi mahalli mezkûrde hafriyat ve taharriyat devam etmekte bulunmuş olup gerçi bu defa neşr ve ilân olunan kanun ve nizam ahkâmınca badeizin hafriyat ve taharriyat bazı şerait ile mümkün mertebe tahdit kılınmışsa da bu suret ahad ve efrad taraflarından icra olunacak hafriyyata mahsus olarak devletler tarafından vâkı olacak iltimasatın şimdilik reddi tarafına gidilemeyup bu dahi devleti aliyece bu makule şeylere rağbet olunmamasından ve mümanaate dahi keşfi vukuatı tarihiyeye karşı durulmakta olduğu mânası verilmesinden ihtiraz olunmakta bulunmasından neşet etmekte olmasiyle bu makule iltimasatın savuşturulması devleti aliyenin asari atika hakkında rağbeti seniyyesi âlemin malûm ve meşhudu olmasına ve bu dahi evvelâ **Müzehane** ittihaz olunmak üzere mükellefçe bir ebniye inşa ve tesisine bed ve mübaşeret ve devletçe kemali germiyetle hafriyat icra ettirilmek misillû teşebbüsata mütevakkıf bulunduğuna ve bu mahal her nasılsa hali medeniyetin esbabı mükemmelesinden madud bulunduğundan her ne vakit olsa bir **Müzehane** ile kütüphanei umumî inşasına mecburiyet hasıl olacağı derkâr olmasiyle sayei şevketvayei hazreti şahânede evvelemirde **Müzehane** ve badehu kütüphanei umumî bina ve inşasına müsaadei vakit ve hali temenni ile beraber hafriyat ve taharriyat icrasına nezaret etmek ve antika zuhuru maznun olan mahalleri asar ve emarattan ve takallübat ve tarihiyeden istinbat ile ana göre sevki imalât etmek üzere şimdilik lüzumu miktar adam yetiştirilmesi icabı halden olduğuna ve hali hazine müsait olupta bugünkü gün memaliki şahânenin bir kaç mahallinde hafriyat icrasına teşebbüs olunacak olsa bu hizmeti ifaya muktedir kimse olmayup bunun için hariçten adam celbine lüzum görüneceğine binaen Mektebi Sultani'den Fransızca ve Lâtince ve Rumcayı tahsil ile şahadetname alıp çıkmış olan şakirdanın müsteiddanından veyahut evsafı matlûbeyi cami olduğu halde hariçten on iki nefer şakirt bilintihap bunların her birine şehrî ikişer yüz kuruş maaş tahsisiyle ve iki sene müddetle Müzei Hümayun müdürü Mösyö Detye maiyetine verilerek bir mektebi mahsus teşkiliyle bunlara iki sene asar ve meskükâtı atika fenni dersi verilmesiyle beraber pirinç ve mermerden masnu tesaviri atikanın alçıdan resimleri alınmak usulünün gösterilmesi ve adî resim ile fotoğrafya san'atı talim edilmesi ve mülâzemetle lüzumu miktar talebe bulundurulması ve Müzei Hümayun namına taharrî ve ihraç ettirilecek asari kadimenin emri taharriyat ve hafriyyatına nezaret memuriyetinde yalnız işbu mektepten çıkanların istihdam olunması ve

bazılarının dahi oralarda Müzei Hümayun için asari atika arattırılacak mahal olup olmadığını keşf ve muayene etmek ve ecanib ve ahali taraflarından vukubulacak taharriyata - ücretlerini verdikleri halde - nezaret eylemek ve lüzum göründüğü takdirde maarifin vasıtai icraiyesi olmak üzere bazılarının münasip miktar maaş tahsis olunarak bazı vilâyet merkezlerinde komiser sıfatiyle istihdam edilmesi ve mektepte daimî surette muvazzaf 12 şakirt bulundurularak bunlardan hall vukuunda yerlerine mülâziminden en kıdemli ve ehliyetlisinin geçirilmesi suretleri meclisi maarifte tezekkür edilmiş ve işbu müze mektebinin sureti tertip ve teşkili hakkında 16 maddeyi havi bir kıta nizamname dahi kaleme alınarak leffen takdim kılınmış olmasiyle sureti maruza muvafıki emir ve iradei aliyyei cenabı Sadaretpenahileri buyurulduğu halde lüzumu olan fotoğrafya için ecza ve edevat ve alçı mübayaasiyle asari atika taharrî ve ihraç olunan veyahut olunacak olan mahallerin keşif ve muayenesi zımnında arasıra gönderilecek memurların masarifi rahiye ve sairesine karşılık olarak masarifi müteferrika namiyle senevî 24.000 ve salifüzzikr 12 talebeye verilecek maaşatı seneviye için 28.800 ve tayin kılınacak iki nefer muallim ve bir muavinin maaşı senevileri olmak üzere 1720 kuruş ki ceman 90.000 kuruşun maarif bütçesinde dahil bulunan Müze tahsisatından tesviye ve ifası hususunun Maliye Nezareti celilesine emir ve havale buyurulması babında...»

Sadaretten yazılan arz tezkeresinde de deniliyor ki :

«... Bu makule asar düveli mütemeddine enzarında pek ziyade kıymettar olarak mülki vesii Padişahî ise anların âzamı menabii olduğu halde tedabiri muktaziyesi lâyıkiyle icra olunamamasından dolayı ekserî mesturi ziri türab ve en nefisleri ile Avrupa müzehaneleri ziynetyab olmakta bulunduğu cihetle sayei mehasinvayei hazreti şehinşahide tedbiri küllisine bakılmak için şimdiden öyle bir mektebin küşadı hususi mukaddemei menafi ve muhassenata badî olacağına ve nizamnamei mezburun mevad mündericesi yolunda göründüğü misillû salifüzzikr 90.000 kuruşun tertibi mahsusundan imkânı tesviyesi dahi Maliye Nazırı devletlû Paşa hazretlerinin diğer tezkerei melfufe zeyline muharrer cevabından anlaşıldığına binaen muvafık iradei hazreti şehriyarileri buyurulur ise bermucibi iş'ar ifayi muamelâta iptidar olunacağı...»

Sadaretin bu iş'arı üzerine mektebin açılmasına 24 Ca. 1291 de irade çıkmıştır. Fakat açılmış, devam etmiş ve bir devre olsun talebe çıkarmış mıdır? Burasını tahkik edemedim. O devirde müzecilik pek rağbetli bir meslek olmadığı ve Mektebi Sultani'den alınacağından bahsolunan talebenin Telgraf Mektebine rağbet etmedikleri gibi buna da

yanaşmıyacakları tabiî görüldüğünden bu mektebin talebesizlik yüzünden açılamamış olduğunu zan ve tahmin ediyorum. Fakat ne de olsa böyle bir işin düşünülmüş ve girişilmiş olması Maarif Tarihi için bir kazanç sayılacağından onu da bu eserde bulundurdum.

17. MENŞE-İ KÜTTÂB-I ASKERİ

1292 (1875)

Osmanlı ordusunu **Yeniçeriler** teşkil ettiği zamanlarda ordu ve askerlik işlerinde çalışacak memur ve kâtiplerin nasıl yetiştirilmekte olduğunu kitabın birinci cildinde **Babı Seraskerî Mektebi** başlığı altındaki bahiste anlatmıştım.

1241 (1825) te Yeniçeri ocağı kaldırılıp yerine Seraskerlik teşkilâtı konulduğu sırada gerek Seraskerlik dairesinde gerekse vilâyetlerdeki ordu hizmetlerinde çalışacak memurlar için o devrin zihniyetine göre Arapça ve Farsça Hocaları tayin edilip **şakirt** sıfatiyle bu daireye girmiş olanları okutmamağa başlamışlar ve bir müddet sonra bina dahilindeki dershane bir mektep halini almıştır.

Binanın hangi tarihte bu vaziyeti aldığı kat'î olarak bilinemiyorsa da oraya tayin olunan bazı muallimlerin hal tercümelerindeki kayıtlardan 1293 (1876) da **Menşei Küttabı Askerî** adiyle belli başlı bir mektep halini aldığı anlaşılıyor.

Fakat bu dershaneye asıl bir mektep şekli verilebilmesi ancak 1292 (1875) te mümkün olabilmiştir.

O sene içinde neşrolunan 7 Recep 1292 tarihli ve 14 maddelik bir nizamnameden anlaşılıyor ki :

«Aklâmı Askeriyenin tahtı nesak ve intizama alındığı sırada aklâmı mezkûre için mahreç olmak üzere **Menşei Küttabı Askeriye** namiyle küşad olunan mektebin usuli tedrisiyesinin daha ziyade mucibi istifade olacak derecede tadil ve ıslahı ve şakirdanın sureti ahz ve kabullerinin tahtı tensika ithali lâzım gelerek bademe nizam ittihaziyle hükmü aleddevam mer'iyyülicra tutulmak istenilmiştir.

Bu nizamnameye göre Mülkî ve Askerî Rüşdiyelerden şahadetname almış olanlar bu mektebe alınacaklar, burada üç sene şu dersleri okuyacaklardır: Tatbikatı Kavaidi Arabiye, Baharistan (Farisî) İlmi Heşaptan tadil ve terkibe kadar, Kavaidi Osmaniye, Coğrafyayi Umumî, Tarihi Osmanî, Mebaniyülinşa, Fikih, Türkçe kitabet, Usuli Defterî,

Coğrafyayi Osmanî, Tarihi Umumî, Mecelle ve İdare Nizamnamesi, Hesabı Muamelât, Hüsnihat, İmlâ. Aklâmı Askeriye'de müstahdem ketebeden istek edenlerin ders istimaı için dershaneye girmelerine mümanaat olunmıyacaktır.»

Mektep bu haliyle de 1298 (1880) senesine kadar Babı Seraskerî binası içinde bulunmuş ise de bu tarihten sonra şimdi Eczacı ve Dişçi mektebi ve o zamanlarda jandarma dairesi olan binanın bir kısmına taşınmıştır.

Mektebin buraya taşınmasında ve bir meslek mektebi halini almasında dairei askeriye reisi Senih Efendi'nin büyük himmeti dokunmuş olduğu gibi programının tanziminde de Erkânıharbiye binbaşısı Cemal Bey'in (Müşir, Harbiye Nazırı ve Sadrâzam Ali Riza Paşa'nın kardeşi) gayreti olmuştur.

Mektebin; nizamnamede okutulması gösterilmiş olan programı aynen ve tamamen tatbik edememiş olduğu anlaşılıyor. Son zamanlarda Rüşdiyeyi bitirmiş olanlar mektebe alınırlar ve iki sene okutulurlardı.

Okunan dersler :

Türkçe : Kavait, Kitabet, Belâgat
Farsça : Kavait, Gülistan
Arapça : İzhar, Mantık
Hesap ve usulü defterî
Coğrafya
Hat : Rik'a Yazısı
İdarei Askeriye Nizamnamesi

Şu programa göre mektepte ancak Türkçe doğru okuyup yazmak için Osmanlıca, Farsca ve Arapça okutuluyor, biraz hesapla defter tutmak usulleri gösteriliyor ve dünya ile kendi memleketini tanımak için de Coğrafya öğretiliyor. Mecelle ki o zamanın Medenî Kanunu'dur, fazla görülerek kaldırılmış bulunuyor. İdarei Askeriye Nizamnamesinin okutulmasına gelince bu gayet tabiî bir şeydir.

Mektepten çıkanlara şahadetname vermek usulden değildi. Çıkar çıkmaz hepsi Babı Seraskerî kalemlerine ve ordulara gönderiliyorlar.

Menşei Küttabı Askerî 1908 inkılabına kadar bu vaziyette devam etmiş ve o tarihten sonra kaldırılmıştır.

18. MENŞE-İ MUALLİMİN

1292 (1875)

Türkiye'ye Garp kültürünün ilk defa 1187 (1773) te **Mühendishanei Bahrîi Hümayun** adiyle açılan ve sonra 1210 (1795) te **Mühendishanei Berrîi Hümayûn** adiyle onu takip eden iki Fen Mektebiyle daha sonra 1242 (1826) da **Tıbhane** ve en sonra da 1250 (1834) te **Harbiye** mekteplerinin açılışı ile girdiğini ve bu işte asker muallimlerin önayak olduklarını bu mekteplere ayrılmış olan yerlerde izah etmiştim.

Askerî Mekteplerde yalnız din dersiyle Arapça ve Farsça gibi dil dersleri asker olmıyanlar ve bilhassa medrese mensupları tarafından gösteriliyordu. O tarihlerde bu iki meslek mensubu haricinde ve böyle demek doğru ise, sivil muallim yoktu.

Askerlik bir meslek olduğu gibi muallimlik te ayrı bir meslek olduğundan doğrusu aranırsa Askerî Mekteplerde de askerliğe ait derslerden başkasını muallim olarak yetişmiş olanların okutması lâzım gelirdi. Bu; tabiî ve mantıkî olduğu kadar ordunun muhtaç bulunduğu yüzlerce zabiti de mesleğine iadeye yarıyacağı için askerlik bakımından da yapılması arzu edilir bir iştir. Fakat itiraf etmek lâzım gelir ki tatbiki güç bir iştir.

Bunu böyle düşünen Mekâtibi Askerîye ve Daruşşafaka ders nazırı Süleyman Hüsnü Paşa 1292 (1875) te Askerî mekteplerin tedris vasıtalarından yani asker hocalardan sivil muallim yetiştirmek üzere **Menşei Muallimin** adiyle İdadi ve yüksek derecelerde bir mektep açılmasına teşebbüs etmiş ve açmağa da muvaffak olmuştur.

Menşei Muallimin İdadisi program itibariyle o zamanki Askerî İdadilerin aynıdır. İdadide yabancı dile ve meselâ Fransızca'ya ehemmiyet veriliyordu. Tıpkı şimdiki liselerde olduğu gibi beş sınıf üzerine kurulmuş olan bu idadinin dördüncü sınıfını bitirenler beşinciye geçerken **Edebiyat** ve **Fen** diye iki şubeye ayrılırlardı. Mektepte günde iki saat ders okutulursa da - medrese âdetlerine uymak için - dört ay dersler tatil edilirdi. Çünkü medrese talebesi senede üç ay cerre gider ve bir ay da bayram aralıkları tatili yaparlardı. Menşei Muallimine de-

vam edecek talebenin okumakta oldukları cami derslerini terketmemeleri esas şartlardandı. Şu halde bu mektep talebesi dinî bilgilerini camilerde ve dünyevî bilgilerini burada edineceklerdi. Darulmuallimin ile sonraları Hukuk Mektebine devam eden talebenin çoğu da hep bu suretle medreseye ve camiye devam edenlerdendi. Süleyman Paşa bu yola gitmekle medreseyi hissedilmeksizin mektep haline getirmiş oluyordu.

Menşei Muallimin İdadisini bitirip te onun yüksek kısmına girmek isteyenlerin bir çoğu şimdi olgunluk dediğimiz bir kabul imtihanına tâbi tutulurlardı. Bununla beraber bu mektebin son sınıflarını bitirmiş yahut sivil idadilerde okumuş olanlar da bu imtihanı vermek şartiyle girebilirlerdi.

Menşei Mualliminin yüksek kısmı tahsil müddetleri 2 ile 4 arasında değişmek üzere 11 şubeye ayrılmıştı.

Bu şubelerin adlariyle derslerini - mektebin tahsil derecesi hakkında bir fikir vermiş olmak için - olduğu gibi aşağıya koyuyorum :

TOPOGRAFYA SINIFI
(Müddeti tahsili iki senedir)

Topografya, Müsellesatı Müsteviye, Hendesei Resmiye, Menazır ve gölge, Muhtasar Fenni Mimarî, Envai Resim, Tarama, Topografya Ameliyatı, Tesviye, Hesabatı âdiye ile taksimi arazi, Tesviyei Turuk, Ameliyat, Ecnebi Lisanı.

EDEBİYATI TÜRKİYE SINIFI
(Müddeti tahsili iki senedir)

Mebaniyülinşa, Usuli İnşa, Aşari Müntehabe, Meselüssair, İlâhiyat, Şehnamei Firdevsi, Saib Divanı, Makamatı Harirî Ecnebi Lisanı.

TARİH SINIFI
(Müddeti tahsili iki senedir)

Tarihi Umumî: Kurunuûlâ, Kurunuvusta, Kurunuahire; Tarihi Asır, Devleti Aliye Tarihi Hususisi, İstatistik, Coğrafya Tarihi, Ecnebi Lisanı.

COĞRAFYA SINIFI
(Müddeti tahsili iki senedir)

Coğrafyayi Umumî, Coğrafyayi Tabiî, Coğrafyayi Tarihî, Tabakatülarz, Coğrafyayi Politikî, İlmi Ahvali Bilâd, Tahtiti Arazi, Mürtesemat Bahsi, Ecnebi Lisanı, Tarih, Coğrafya.

RİYAZİYEİ ADİYE SINIFI

(Müddeti tahsili iki senedir)

Cebri âdî ve âlâ, Mükemmel Hendese, Hendesei Halliye, Ecnebi Lisanı, Müsellesatı Müsteviye ve Küreviye, Hesabı Tamamî, Hesabı Tefazulî.

RİYAZİYEİ ADİYE TATBİKATI SINIFI

(Müddeti tahsili üç senedir)

Cebri âdî ve âlâ, Mükemmel Hendese, Hendesei Halliye, Ecnebi Lisanı, Müsellesatı Müsteviye ve Küreviye, Hesabı Tefazulî ve Tamamî, Hendesei Resmiye, Menazır ve Gölge, Mufassal Makinei Âdiye, Hesabat ile Heyet.

RİYAZİYEİ ÂLİYE SINIFI

(Müddeti tahsili üç senedir)

Cebri âdî ve âlâ, Mükemmel Hendese, Hendesei Halliye, Ecnebi Lisanı, Müsellesatı Müsteviye ve Küreviye, Hendesei Resmiye, Hesabı Tefazulî ve Tamamî, Mufassal Hesabı Müsenna ve Hesabı İhtimalî.

RİYAZİYEİ ÂLİYE TATBİKAT SINIFI

(Müddeti tahsili dört senedir)

Cebri âdî ve âlâ, Mükemmel Hendese, Hendesei Halliye, Ecnebi Lisanı, Müsellesatı Müsteviye ve Küreviye, Hendesei Resmiye, Gölge ve Menazır ve Taş Kesimi, Mufassal Hesabı Tefazulî, Hesabı Müsenna ve İhtimalî, Hesabı Âlî, Mufassal Fenni Mimarîi Âlî, Halistik, Fenni Makine, Riyaziyei Âliye, Fenni Heyeti Riyaziye, Taksimi Arazii Âliye.

ULUMİ TABİİYE SINIFI

(Müddeti tahsili dört senedir)

Tabakatülarz, Kimyayi gayri uzvî, Kimyayi uzvî, Mufassal Hikmeti Tabiiye, Hesabı Tefazulî ve Tamamî, Hendesei Halliye, Tahlilî ve Terkibî Kimya, İlmi Madeniyat, İlmi Nebatat, İlmi Hayvanat, Ecnebi Lisanı.

SINIFI SANİ RESSAMLIĞI

(Müddeti tahsili iki senedir)

Hendesei Resmiye, Menazır ve Gölge, Resmi Sınaî Karakalem Resim, Spiya Resim, Çini Resim, Boyalı Resim, Kopya Resim, Modelden Resim, Tabiatten Resim, Tarama ve Yalama ve Müsvedde.

SINIFI EVVEL RESSAMLIĞI
(Müddeti tahsili iki senedir)

Hendesei Resmiye, Menazır ve Gölge, Resmi Sınaî, Karakalem, Spiya Resim, Çinî Boya Resim, Boyalı Resim, Kopya ve Model Resim, Tabiatten Resim, Tasavvurî ve Hayalî Resim, Yağlıboya Resim, Makine Tersimatı, Fenni Teşrih, Hikmeti Tabiiyenin Mufassal Ziya Bahsi, Fotoğrafçılık, Elbise Tarihi.

Şu programa göre Menşei Muallimin o zamanki biricik Muallim mektebi olan ve talebesi yine % 90 medreselilerden ibaret bulunan **Darulmuallimin**'den yüksek olduğu gibi 1316 (1900) da açılan **Darülfünun**'dan da üstündür.

Mektepten çıkanlar birdenbire muallim olamayıp iki sene müddetle muallim muavinliği yapacaklar, bu suretle tecrübe ve tatbikat göreceklerdi. Bu tecrübe devresinde yabancı dilden tercüme yapmak suretiyle ehliyet ve iktidarını gösterememiş olanlar muallim olamıyacaklardı. Muavinlere 500 ile 900 kuruş arasında aylık verilecekti.

Her muallim okuttuğu dersin kitabını telif ve bilhassa tercüme suretiyle vücude getirmek ve Meclisi Maarifi Askerînin kabulüne arzetmek mecburiyetinde idi. Muallimlere bu hizmet ve muvaffakiyetlerinden dolayı ayrıca nakdî mükâfatlar da verilecekti.

Muallimlere ders gruplarının ehemmiyetine göre 1200 kuruştan 3500 kuruşa kadar aylık verilecek ve Hicaz, Yemen, Bağdat ve Trablusgarp gibi uzak vilâyetlere gönderileceklere ayrıca beşer yüz kuruş zam yapılacaktı. Buralara gönderilecek muallimler kur'a ile seçilecekler ve 3 sene hizmetten sonra başka yere kaldırılmasını istiyebileceklerdi. Menşei Mualliminden çıkanlar 15 sene mecburî hizmete tâbi idiler. Ve tekaüt hakları da vardı. On beş seneyi bitirenlerden birinci sınıf muallimler 5000, ikinci sınıf muallimler 4000, üçüncü sınıf muallimler 3000 kuruş maaşlarla yüksek mektepler muallimliklerine, meclisi maarif âzalıklarına tayin olunacaklardı. Buralarda münhal bulunmaz da yine muallimliklerine devam ederlerse birinci sınıfın maaşı 4000, ikincisininki 3000, üçüncüsününki 2800 kuruşa çıkarılacaktı.

Aradan 65 sene geçmiş olduğu halde bugün de muallim yetiştirilmesi ve muallimlerin terfii ve terfihi bu dereceye gelmiş midir? Bilmem!. Fakat herhalde şunu biliyor ve görüyorum ki Süleyman Paşa muallimlik işini, bilhassa medrese talebesine asrî ilim ve fenleri öğretmek usulünü 1908 inkılâbından sonra baş vurulan ve bir semeresi elde edilemiyen medrese ıslahatçılarından çok evvel ve çok iyi düşünmüş ve tatbik etmiştir.

Süleyman Paşa Menşei Muallimini medreselilere tahsiste ne kadar ısrar ve isabet etmişse bu mektebin kaldırılması da yine bu medrese ve medreseliler yüzünden olmuştur.

Hissî İnkılâb'da (sayfa 42 - 44) deniliyor ki :

«Süleyman Paşa maarifin efradı millet arasında intişarını kemali tehalükle temenni ederdi. Vâkıa Mekâtibi Askeriyeyi ve Menşei Muallimini tesis ile ebnayi vatanı beynine neşri ulûmi muktaziye için bir usuli salim vazetmişti. Fakat milleti İslâmiyenin Maarifçe temini istikbali ulemayi İslâmiyenin ulûmi Riyaziye ve Hikemiyede iktisabı terakki ve takaddümlerine meşrut olduğu itikadında bulunduğundan cevamii şerifede ulûmialiye ve âliye tederrüs eden talebeye kudemayi ulemayi kiram hazaratı gibi her fenden behredar olarak yetişmeleri azmiyle ulûmi riyaziye ve tabiiye gösterilmesini fevkalâde arzu ederdi. Şeyhülislâm Hayrullah Efendinin şöhretgir olan gayreti vataniye ve milliyesinden biliştihad talebei ulûmu bu mesleki tahsile sevk için müşarünileyhe müracaatı tasavvur ve sahilhanelerine giderek arzı meram eder...

Hayrullah Efendi Süleyman Paşa'nın maruzatını takdir ve tasdik ile bu bapta bir program tanzimini sipariş ve muavenetin talep eder.»

Bu mektebin biricik mezunu olan Mahmut Esat Efendi 31 Temmuz 1324 (1908) de Tercümanı Hakikat gazetesine yazdığı bir makalede bu bahse temas ederek diyor ki :

«Talebei ulûm denilen zevat namuslu, hamiyetli mücid ve saî bir heyeti muhteremedir. Onlardan vaktiyle devletçe pek çok istifade edilmiş, içlerinden nice eâzam yetiştirmiştir. Son senelerde kendilerinden istifade edilmemesi tahsillerinin icabı zamana göre tadil edilmemesinden, ezmanın tebeddüliyle ahkâmın dahi tagayyür etmemesi kaidesinin feramuş olunmasından naşidir. O çalışmak ne demek olduğunu bilen kanaatkâr, cesur sınıfı muhtereme fününi hazıra tedris edilir ise - merhumu mumaileyhin (yani Süleyman Paşa'nın) Karadağ seferine hini azimetinde mektebin ilk sınıf talebesine son defa irad ettiği nutki vedaide söylediği gibi - içlerinden Eflâtun ve Sokrat gibi adamlar yetişeceği derkâr idi. Lâkin Yunanı kadimin Eflâtun ve Sokrat'ı değil 19 ve 20 inci asırlar medeniyetinin Eflâtun ve Sokratı.»

Menşei Muallimin İdadisinin ilk sınıfına 50 talebe alınmıştı. Bunlar şevk ve hevesle çalışıyorlardı. O sırada Bosna - Hersek isyanının ve sonra da Osmanlı - Rus Harbinin çıkması üzerine evvelâ asker olan Hocaların çoğunun harbe ve talebenin bir kısmının harp dolayısiyle

memleketlerine ve başka yerlere gitmesi suretiyle sınıfların mevcudu azalmış bununla beraber yine tedrisata devam edilmekte bulunmuştu.

Beş sene sonra ilk giren elli talebenin sayısı son sınıfta, altıya inmişti. Bunlardan da yalnız birisi - ki muharririn kendisidir - mektebin âlî kısmını takip etmek istemiş fakat bir talebe için bir sınıf açılması uygun görülemiyerek o zaman Mektebi Harbiye ders nazırı Etem Paşa'nın teklifi ve meclisi maarifi askerinin - başkasına emsal olmamak üzere - ittihaz etmiş olduğu karar üzerine bu bir tek talebe Erkânıharbiye sınıflarına devam ile tahsilini tamamladı ve bu talebeye 22 Eylûl 1300 tarihli bir kıta **Riyaziyatı Âliye Muallimliği** şahadetnamesi verildi. Fakat mektebin diğer sınıfları yine örse boca gidiyordu. Bu gidiş şüphesiz ki memnuniyeti mucip bir şekilde değildi. Fakat ıslah ümidi vardı. Nihayet o sıralarda Mektebi Harbiye Dahiliye Müdürlüğüne tayin edilmiş olan Binbaşı İsmail Bey (sonraları Serhafiye olan Zülüflü İsmail Paşa) Sultan Abdülhamid'e takdim ettiği bir curnalda:

«Süleyman Paşa efkârı muzırra eshabından biridir. Memlekette esasî hürriyet üzerine müesses bir hükûmet teşkil etmek istiyordu. Lâkin ümmetin pişvası olan ulema ile memleketin kuvvei hayatiyesini teşkil eden ordu bu mel'unane fikre iştirak etmedikçe mevkii tatbika vazetmek mümkün değildi. Evvelemirde ilmiye ricaline fünuni hazırayı telkin etmek ve onlarla ordu arasında bir mukarenet husule getirmek lâzım geliyordu. İşbu iki maksadı istihsal için Mekâtibi Askeriyeye muallim yetiştirmek ve talebei ulûma mahsus olmak üzere 1292 tarihinde Menşei Muallimin namiyle bir mektep küşad etti. Hattâ bu mektep talebesinden biri elyevm Mektebi Harbiye'ye devam etmekte ve şimdiden iki sınıf beyninde mukarenet husule gelmektedir.» diyerek mektebin dağıltılmasına sebep olmuştur.

Mahmut Esat Efendi der ki : Bu mektep böyle mahv ve ifna edileceğine ıslah ve tensik olunsaydı o vakitten şimdiye kadar senevî hiç olmazsa haddi vasatî olarak onar kişi yetişseydi fena mı olurdu? Bugün medarisimizde ulûmi şer'iyyeyi fünuni şetta ile mezcetmiş yüzlerce zevat bulunurdu. İlmiye ricali ahalinin mürebbisidir. Onlar vasıtasiyle millete metin bir terbiye verilmiş olmaz miydi? Bugün mekteplerde ulûmi diniye tedrisi için muallimler tayin olunuyor. Emin olmalıdır ki bunların çoğundan faide yerine zarar husule geliyor. Bunlar bu ilmin hikmetine vakıf değillerdir. Muallim ile müteallim arasında iştiraki efkâr yoktur. Avamı nasa söylenilen **İsrailiyat** velevki nakıs bir surette tahsil görmüş bir dimağa yerleştirilemez. İşte o mektebi âliden yetişecek muallimler ezkiyayi ümmete de tedris salâhiyetini haiz olacaktı. Lâkin bunları kimseye isma etmek mümkün dü?»

Medresede Arapçayı, Menşei Muallimin'de Lise derslerini ve Erkânı harbiye'de yüksek riyazî dersleri öğrenen ve yine orada öğrendiği yabancı dillerden Fransızcaya, sonradan bir de İngilizce ekliyen ve daha sonra Hukuk tahsili de yapan Mahmut Esat Efendi'nin şahsiyeti, ilme hizmetleri ve muhtelif mevzularda neşretmiş olduğu her biri birkaç ciltten mürekkep 20 parça eseri gözönüne getirilir ve dediği gibi her sene bu ayarda on adam değil bütün bu müddet içinde on Mahmut Esat Efendi daha yetişmiş olsaydı her halde millî kütüphanemiz çok zenginleşmiş, memleket hiç olmazsa on ilim adamına daha malik olmuş olurdu.

Lisan mektebinin **Hocalara Fransızca okutuluyor, gâvur olacaklar** diye bir curnal üzerine kapatıldığını o devri yaşıyanlardan işitmiş fakat bir vesikaya istinat etmediği için ihtiyatla kaydetmiştim. Şimdi bu mektebin de yine Hocalar yüzünden bir curnalle kapatılmış olması Lisan mektebi hakkındaki curnalı biraz daha kuvvetlendirmiş oldu. Zavallı millet ne ellerde kalmış, ne zihniyetlerle idare olunmuş!

C. Azlık ve Yabancı Mektepleri ve Müesseseleri

C. AZLIK ve YABANCI MEKTEPLERİ ve MÜESSESELERİ

Gayrimüslimlerin Hükûmet Mekteplerine Girişleri :

Osmanlı idaresinde hükûmet; mektep ve müesseselerini kurup idare etmek hususunda yalnız azlıkları değil Türk ve Müslümanları bile serbest bırakmıştı. Bu kitabın birinci cildinde mektep ve medreseler hakkında verilmiş olan izahat bu mevzuu kâfi derecede aydınlatmış olacağı için burada başkaca tafsilâta lüzum görmüyorum.

İstanbul'un fethinden sonra yerli ahali olan Rumlar siyasî hâkimiyetlerini kaybetmekle beraber başlarına **Patrik** adiyle getirilen ruhanî reise; Rum cemaatinin mekteplerini, kiliselerini, hastahanelerini ve darülâcezelerini istedikleri gibi idare etmek salâhiyetini vermiş, evlenme ve boşanma gibi aile hukukunun tatbik ve takibi keyfiyetini bırakmış ve onların bu hususdaki kaza hakkını bile tanımıştı.

Bu devirlerde hükûmet Türk ve İslâm mekteplerinin programlariyle de bugünkünün onda biri derecesinde yakından alâkadar olmadığı için azlıkların mekteplerine ve programlarına da asla karışmıyordu. Bir de İslâm ve Türk mektep ve müesseseleri nasılki hükûmet tarafından değil, zenginler ve hayırsevenler tarafından yapılıp idare olunuyor idiyse azlıklarınki de öyle idi. Ve yine nasılki her camiin yanında bu suretle vücude gelmiş bir mektep veya medrese bulunuyorsa her kilisenin yanında da öylece birer oda mektep ittihaz olunmuştu. Hattâ mektep ve medreselerde tedrisat Hocalar tarafından yapıldığı gibi buralarda da papazlar elinde bulunuyordu.

Hükûmet Rum cemaatine vermiş olduğu Hukuk ve salâhiyetten Ermenileri ve sonraları Musevileri ayırdetmemişti. Bununla beraber Nizamı Cedit, hele Tanzimat devrine gelinceye kadar Türk ve İslâm Maarifinde olduğu gibi bunlarınkinde de belli başlı bir uyanıklığa ve ilerlemeye rastlıyamıyoruz. Yabancılara gelince:

Her ne kadar kapitülâsyonlara dayanılarak yabancılar burada dinî ve propaganda mahiyetinde birçok mektepler açtılarsa da gerek Türklerin, gerek yerli cemaatlerin uyuşukluğu kısmen bunlarda da görülüyordu.

İşte bütün bu yerli unsurlarla yabancı mekteplerinin asıl uyanış

ve ilerleyişlerini ancak Tanzimattan sonra gördüğümüz için burada Tanzimattan öncekilere şöyle bir göz gezdirdikten sonra bugünkü vaziyetlerine kadar kendilerini takip ve bu tafsilâta girişmeden önce de gayri müslimlerin hükûmet mektepleriyle olan münasebetlerine kısaca temas edeceğiz :

Mektepler arasında gayri müslimlere ilk defa kapılarını açan **Tıbbiyedir.** Bu mektepte tedrisatın Fransız diliyle yapılmakta olması, Hocalarından bir kısmının gayri müslim hattâ Avrupa'lı bulunması ve gayri müslimlerin yabancı dillere Türklerden ziyade rağbet ve kabiliyet göstermeleri gibi sebeplerle ve belki de bilhassa Muallim Bernar getirildikten sonra onun tavsiyesiyle bu yola gidildiği zan ve tahmin olunabilir.

Bununla beraber tahmine de lüzum yok. Aşağıda suretini koymuş olduğum 22. Za. 1256 (1840) tarihli vesika bunu şu tarzda anlatır :

«Mektebi Tıbbiyei Adliyei Şahâne'de etfali Müslimin tahsili fünuni hikemiyye etmekte oldukları misillû reayayi devleti âliyeden dahi evlâdini bilâ maaş mektebi mezkûra yazdırmak istiyenler olur ise senede iki defa ihsan buyurulan elbisenin ve yevmiye ita olunan tayinatın bahalarını hini tahrirde peşinen ve beher sene mart iptidasından güzeşte eyyam hesap olunarak tamamen vermek ve kâffei nizamatı mektebe dahil olarak şeraiti lâzımesi icra olunmak üzere ruhsat ita olunması istizanına dair seretıbbayi cenabı cihandarı semahatlû Efendi hazretlerinin bir kıta takriri geçen gece hanei âcizide akdolunan meclisi hasda ledettezekkür Efendiî müşarünileyhin inhası veçhile o makule zeki ve **lisan âşina** reaya evlâdından dahi kendi talepleri ve şeraiti muharrere ile mektebi mezkûre şakirdan alındığı halde sayei şevketvayei şahânede az vakit içinde birçok hazık tabip ve cerrah ve ispençiyar yetişup envai fevait ve menafii mucip ve berminvali muharrer ruhsat itası münasip olacağı ve elyevm bu makule reaya çocukları burada mektepler olmaması cihetiyle Avrupaya gönderilmekte ve bir takım masarif ihtiyar olunmakta olduğundan hazır bu vesile ile o makulelerin memaliki ecnebiyeye gitmelerinin dahi biraz önü kestirilmiş bulunacağı yad ve tezkâr olunmuş...»

Şu vesikaya göre ilk defa Tıbbiye Mektebine gayri müslimler girerken bunlardan elbise ve yiyecek parası alınmak ve kendilerine Müslüman talebe gibi aylık verilmemek suretiyle yine bir ayrılık gözetilmiştir.

İkinci bir ayrılık da Müslim ve gayri müslim talebenin aynı dershanede okuması, aynı koğuşta yatması ve aynı yemekten yemesi mu-

vafık olup olmıyacağı hakkındaki tereddüt ve mütaleadır. Aşağıdaki 22. Ca. 1257 tarihli vesikaya göre bu işin halli Hekimbaşına havale edilmiş o da Hıristiyanlarınkini sudan bir cevapla savuşturmuş yani muvafık şekilde halletmiştir.

«Malûmivalâları olduğu üzere Mektebi Tıbbiyei Adliyei Şahânede tedris olunan Ulûmi Tıbbiyeden sayei şevketvavei hazreti şahânede reayayi devleti âliye çocukları müsteitlerinin dahi istifadeleri zımnında şayan buyurulan müsaadei seniyye mucibince yazılacak reaya çocuklarına mektebi mezkûr tarafından vukubulacak masarife mukabil babaları tarafından ita olunacak iki bin kuruşun sene başında rüyeti, muhasebesiyle icrayi icabına bakılmak üzere maktu hükmüne konulmıyarak mutlak bırakılması ve **mezkûr reaya çocuklarının mektebi mezkûrde bulunan ehli İslâm çocuklariyle muhtelif tedris ve iskân ettirilmemesi** ve bu hususun bir kere de meclisivalâda müzakeresi» Maliye nazırı Saffet Paşa tarafından istenilmiş ve oraca cereyan eden müzakere neticesinde :

«Mübayeneti diniye iktizasınca İslâm çocuklariyle anların muhteliten tedrislerinde mahzur derkâr ise de Seretıbbayi hazreti şehriyarî semahatlû efendi hazretlerinin bu bapta vâkı olan inhasına nazaran mahzuri mezkûru menedecek esbap ve takayyüdat icra olunacağı melhuzattan görünmüş...» denilerek keyfiyet tasvip olunmuştur. Hekimbaşının bulduğu esbap ve takayyüdat: «Mektebi mezbur vasi ve mütehammil olduğundan bunların ayruca dershanede ve koğuşlarda tedris ve iskân ettirilmesi...» nden ibarettir

Fakat Yahudilerinkinin halli o kadar kolay olmamıştır. Müderris Avram Galanti'nin yazışına göre [1] Yahudiler uzun müddet bu işe yanaşmamışlar ve ancak 1263 (1846) da kendileri için ayrıca yemek pişirtilmek suretiyle mektebe talebe göndermişlerdir. 18 Zilkade 1263 tarihli tezkerei samiyede deniliyor ki :

«Yahudi taifesinden bâiradei seniyye mektebi Tıbbiyei Şahâneye alınmış olan 29 nefer çocukların umuri lâzımelerini tesviye etmek ve taamlarını tabh eylemek üzere milletlerinden kalfa tayin olunan Rafael ile aşçıya henüz maaş tahsis kılınmadığından... Rafaele 250 ve aşçıya 150 kuruş bittahsis mersumlara verilecek sade yağa bedel zeyt yağı itası ve lahim tayininin dahi Yahudi kasabı tarafından mübayaa ve iştira olunması.. Muvafıkı iradei seniyyei hazreti şahâne buyurulur ise icrayi icabı...» [1]

---

[1] 646 ıncı sayfadaki hâşiyeye lûtfen bakınız.

Yahudiler 1284 (1868) de Galatasaray Lisesi açıldığı zaman da aynı taassubu göstermişlerdir. Bu mektebin ilk müdürü Mösyö dö Salv o sırada yazmış olduğu makalede:

«Vaktiyle engizisyonun tardetmiş olduğu kısmen İspanya'dan gelmiş olan Yahudiler bir aralık kendilerinin maruz kaldıkları dinî ademi tesamühü muhafaza ederek çocuklarını Hıristiyanların idaresine tevdi edilmiş olan bir İslâm mektebine göndermeğe bir türlü karar veremiyorlardı. Bunlardan en az mutaassıp olanlar mezheptaşları için İbranilerin dinî evamirine tevfikan ayrı yemeklerin ihzar edilmesini talep etmişlerdir ki bu hal esas itibariyle mektebe ithal edilmesi matlûp olan vahdeti anasır fikrini işkâl ve ihlâl edecekti.» [2]

Bu taassup, bu geri fikirlilik yalnız şarktaki İslâm ve Yahudilere mahsustur zannedilmesin. 1284 (1868) de açılan Mektebi Sultani'nin ilk müdürü dö Salv biraz evvel bahsi geçen makalede katolikler ve onların başı olan Papa için de şu cümleleri yazmaktadır :

«Katoliklerde memlekette münteşir bilûmum edyana mensup anasırı yanyana toplayan ve hepsine aynı himayeyi bahşeden bir müesseseye müzaheretten imtina ediyorlardı. Mektebi Sultani'nin küşadından evvel Papa tarafından ittihaz edilen bir karar; katolik ailelerini çocuklarını bu mektebe yazdırmaktan menediyor ve aksi halde kilisenin himayesine mazhar olamıyacaklarını ilân eyliyordu. Bu memnuniyet birkaç ay sonra tecdit edilmiş ve umuma ilân olunmuştu. Katolikler; muhtelif ırkların bir arada bulunması gûya katolik çocuklarının ahlâkına tesir icra edeceğinden korkuyordu. Halbuki mektebin ilk iki senesinde sui hareketlerinden dolayı tardedilen katolik talebenin adedi diğer dinlere mensup talebenin miktarından beş defa daha fazla idi. [3]

1255 (1839) da **Gülhane Hattı** denilen ilk Anayasamızda ne Türk, ne azlık mektep ve müesseselerine dair bir tek kelime yoktur. Şu kadar varki hükümdar; tebaa üzerinden zulmü, işkenceyi, angarye ve müsadereyi kaldırarak kıyafette ve hukukta nazarî de olsa müsavatı kabul ve ilân etmiş olduğu için bu hattın ilânından Türklerden ziyade azlıklar istifade ettiler.

Tıbbiye'den başka bütün mekteplerin kapılarının gayri müslimlere açılması ve aynı zamanda kendi mektep ve müesseselerini de istedikleri gibi kurup idare etmeleri keyfiyeti ancak 1272 (1852) Islahat Fer-

[2] Küçük Türk Tetebbüler, Sayfa: 162.

[3] Mektebi Sultanî. İstanbul — Matbaai Amire 1334 - 1918 (sayfa: 45)

manının neşrinden sonra mümkün olmuştur. O Fermanda şu satırları okuyoruz :

«Ahalisi edyanı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde her bir cemaatin takımı ile sâkin olduğu ayruca mahallede kendi kilise ve hastahane ve mektep ve mezarlıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi ve saltanatı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtibi şahânemin nizamatı mevzualarında gerek yaşça ve gerek imtihanca mukarrer olan şartları ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz devleti aliyemin Mekâtibi Askeriye ve Mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat maarif ve hiref ve sanayia dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu makule mekatibi umumiyenin usuli tedris ve muallimlerinin itihabı; âzası tarafı şahânemden mansup muhtelit bir meclisi maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması...»

Bununla beraber gayri müslimler bu hususiaki müsavatı bilhassa askerlik külfetini kabul etmiyorlardı. Eskisi gibi askerlik yapmadan yaşamak, fakat serbestçe kazanmak, bununla beraber hukukta müsavi Türk vatandaşı olmak istiyorlardı.

Gayri müslimlerin hükûmet mekteplerine, memuriyetlerine bu derece yaklaşması ruhanilerin de işine gelmiyordu.

Bununla beraber görünüşte vaziyetten memnun davranıyorlardı. Hele hükûmetin 1286 tarihli maarif nizamnamesini neşrederek Erkek ve Kız Muallim Mekteplerinde gayri müslimlerin muallimlerini de yetiştirmek istemesi işlerine hiç gelmemişti. Bunu bir nevi **temsil** ve **temessül** sayıyorlardı. Yalnız hem bir meslek, hem bir san'at, hem de iyi bir ticaret vasıtası olan Mülkiye Tıbbiyesiyle Eczacı Mektebinden başkasına rağbet göstermediler. 1293 (1876) Osmanlı - Rus harbinden sonra bilhassa Bulgarlardan gördüğü ihanet üzerine hükûmet de eskisi kadar bu işin üzerine düşmedi. Hele gayri müslimleri Askerî Mekteplerden uzaklaştırmak mecburiyetinde kaldı.

Patrikhaneler bu işlerde mühim dolaplar çeviriyorlar ve cemaatlerini istedikleri gibi idare ve sevk ediyorlardı.

Patrikhanelerin kendi cemaatleri mekteplerine ve maarifine karışacakları esası nizamlarında yazılıdır. Bunlardan Ermeni patrikhanesinin Ermeni mekteplerine ne derece karışmakta olduğu ise o cemaatin nizamnamesinde maarif komisyonu bahsinde şu satırlarla anlatılmaktadır :

«Maarif komisyonu avamdan ve erbabı maariften olarak yedi âza-

dan mürekkep olup vazifesi Ermeni milletinin talim ve terbiyesine nezaret ve millet mekteplerinin bir sureti muntazamada bulunmasına dikkat ve erkek ve kız çocuklarının talim ve terbiyesi zımınında teşekkül eden şirketlere icrayi teşvikat ve muavenet ve mektep Hocalarının ıslahı ahvaline ve iktidarları ile ehil ve erbab Hocalar yetiştirilmesine ve mekâtibi mezkûreye mahsus ders kitapları tedarik olunmasına ikdam ve gayret etmek hususlarından ibarettir. Bu mekteplerde tahsili fünun edenlere şahadetname itası ve ders kitaplarının tayini ve imtihanı senevileri hususları komisyon marifetiyle icra olunur.»

1272 (1855) tarihli fermanın neşrinden sonra yazılmış olan 5 Muharrem 1273 tarihli tezkerei samiye gayri müslimlerin hükûmet mekteplerine girmeleri işlerine dair şu tafsilâtı verir :

«Dersaadetteki tebaai gayri müslimeden mektebi idadiye ve Harbiye ve Bahriye ile Hendesehanei Berîi Hümayun için onar nefer ahzolunması hususuna dair meclisi tanzimattan terkim olunan bir kıta müzekkere manzuri meali mevfuri cenabı Padişahî buyurulmak için arz ve takdim kılındı. Tasmimatı vâkıa ve şerefsudur buyurulan iradei seniyyei hazreti şahâne iktizasınca tebaai gayri müslimeden nüfusi mevcudeye göre bilfiil hizmeti askeriye için alınması lâzım gelen hissei neferat hitamı tahriri cedidden sonra icab ve iktizasına göre ahz olunacak ise de ianei askeriye hakkında sadir olan evamiri aliyenin neşr ve ilân olunması üzerine saltanatı seniyye tebaai gayri müslimeden fiilen hizmeti Askeriye için adam almayıp gûya bütün bütün bedel almak muradi âlisinde olduğuna dair bazı sözler tevellüt etmiş olmasiyle hem bu eracifi tekzip etmek, hem de tebaai merkume hakkında bir eseri lûtfi celili hazreti Padişahî ibraz olunmak üzere şu aralık böyle bir tedbirin icrası lâzım olup keyfiyet zatı valâyi Kapudanî ve Seraskerî ve Tophaneiâmire Müşiri devletlû Paşa hazretleri ile dahi başka başka müzakere olunarak bu mütalea anlar tarafından dahi tasdikbirle tebaai merkumeden mekâtibi mezkûre için usul ve nizamlarına tevfikan ol miktar neferin hemen ahzı merkezi tensipte görünmüş ise de olbapta dahi her ne veçhile emir ve fermanı isabet beyanı hazreti mülûkâne müteallik ve şerefsudur buyurulur ise icrayi mantuki celiline iptidar olunacağı beyaniyle...»

Bununla beraber bu iş bu yüzden sürüklenip duruyordu. 22 Recep 1280 (1863) tarihinde şöyle bir iradei seniyye daha çıktı:

«Velinimeti bîminnetimiz Efendimiz hazretlerinin her sınıf tebaai şahâneleri haklarında bîdiriğ ve şayan buyurulagelen eltafı celile ve hüsni niyyatı feyiz gayatı seniyyei mülûkânelerinin cümlei cemilesinden olmak üzere sunufi tebaa çocuklarının Mekâtibi Askeriye ve Mül-

kiyeye alınarak iktisabı maarif ve malûmat eylemelerine müsaadei seniyyei cenabı şehinşahî sezavar buyurulması muhassenatı asriyyei mülûkâneden ve dahilen ve haricen hüsni tesiri ve fevaidi adideyi mucip mevaddan görünmesiyle ilerude ve icabı hale göre adedi tahdit olunmak üzere bu senelik Rum ve Ermeni ve Ermeni katoliği ve Bulgar milletlerinden sekizer neferden 32 çocuk alınıp bunun on altısının fünuni Harbiye ve Bahriye mektepleriyle Hendesahaneye verilmesi ve nısfı diğerinin Paris'te Mektebi Osmaniye gönderilerek sekizine usuli kavanin ve sekizine dahi hendese ve sair Fünuni Askeriye emir ve fermanı hümayuni hazreti cihandarî şerefşunuh ve sudur buyurulur ise mantuki münifi infaz olunacağı beyaniyle...»

Bu hâdise dahilde olduğu kadar hariçte de iyi tesirler bırakmaktan hali kalmamıştır. İmparatorluk işlerine burunlarını sokmak istiyen bazı yabancı devletler üzerinde bıraktığı tesiri Paris sefirliğinin 6 Za. 1280 (1863) tarihli şu takriri gösterir :

«Mekâtibi Mülkiye ve Askeriyeye tebaai gayri müslime etfalinden dahi beher sene şakirdan ahız ve kabulü hakkında şerefsudur buyurulan iradei seniyyei hazreti Hilâfetpenahî keyfiyeti ve bunlara dair irad buyurulan nutki hümayuni şevketmakruni cenabı şahânenin bir kıta sureti münifesi Paris seferati seniyyesine irsal ve iş'ar kılınmış olması üzerine Fransa devleti umuri ecnebiye nazıriyle mülâkat ederek memaliki mahrusei şahânede anbean icra buyurulmakta olan ıslahatı seniyye ve mühimmeye dair cereyan eden musahabat arasında etfali merkume hakkında şayan ve bîdiriğ buyurulan işbu lûtuf ve ihsani bîadili cenabı mülûkâne ifade ve tebliğ olundukta izharı kemali memnuniyet edilmiş ve hattâ silâhşöranı hassa sınıfı mümtazı için [4] Yanya eyaletinden alınanların mazhar ve nail oldukları şereften dolayı fevkalgâye arzı mefharet ve meserret eylemekte oldukları orada bulunan Fransa konsolosu bilmüşahede tarafına işar eylediğini nazırı müşarünileyh lisanı takdir ve tahsin ile beyan etmiş ve işbu iradei keramet ifadei cenabı mülûkâne muktezayi celili dahi bazı fıkaratı münasebe ile gazetelere derç ve tahrir ettirilerek neşr ve ilân olunmuş idüği ifadatına dair devletlû Cemil Paşa Hazretlerinin varid olan tahriratı tercümesi manzuri âlîi cenabı şahriyarî buyurulmak için arz ve takdim kılındığı beyaniyle...»

Dahilde bıraktığı tesiri de gayri müslimlerin hükûmete takdim etmiş oldukları teşekkürnamelerden öğreniyoruz. Çünkü 6 Za. 1280 tarihli iradei seniyye üzerine Rumlarla Ermenilerin ileri gelenleri, patrik-

[4] Bu teşkilât hakkında üçüncü ciltte **Aşiret Mektebi** bahsinde izahat verilecektir.

leri başta olduğu halde hükûmete ve hükümdara teşekkürnameler takdim etmişlerdi. Yahudilerde hiçbir hareket kaydolunmuyor. Bu teşekkürnameler arasında Filibe ve tevabii metropolidi ile Bulgarların ileri gelenlerinden on bir kişi tarafından gönderilen 5 Şevval 1280 tarihli teşekkürnamede dikkatle üzerinde durulacak cümleler vardır. Ezcümle deniliyor ki :

«Bütün âleme meymenetbahşi vuku olan cülûsi meyamin me'nusi cenabı şehinşahileri ruzi firuzundanberu hemişe mazhar buyurulageldikleri nice nice âtaf ve eşfakı seniyyei padişahilerinin milleti merkume kulları tarafından zerresinin ifası nâkabil (okunamadı)... ve cümlesi hali âcizde oldukları rütbei bedahete mütedahil iken bu defa dahi ihsan alelihsan olmak ve şimdiye kadar hali cahiliyette bulunan Bulgar milletinin mücerret ref ve teb'idi cehaletleri muradı mekârim itiyadiyle bütün milletimize bir nişanei iftiharı alenî bulunmak üzere sekiz nefer talebe kullarının mektebi idadiyei şahâneleri şakirdanı silkine ithali hususuna müsaadei seniyyei cenabı şehriyarileri müteallik ve şerefsudur olup hakkaki işbu inayatı mekârim gayatı cenabı cihandarileri şimdiyedeğin milleti merkume haklarında mebzul buyurulagelen eltafı sabıkai cenabı şehinsahilerine bir ilâvei faika görülmüş olduğundan bu bapta cümle milleti merkume ahali ve fıkrası kulları ne veçhile dairei sıdık ve sadakatte devam ve ne suretle kulluk ve ubudiyet eseri ibrazına sâyi tam eyleyeceklerini bilemeyup cümlesi şaşırup kalmış olduklarından ve şakirdanı merkumenin ahız ve kabulüne müsaadei seniyye erzam buyurulması maddei mekârim ihtivası **milleti merkumenin izalei cehilleriyle ezher cihet mileli saire misillû kesbi refah ve hukuk eyleyeceklerine bir delili kavî ve burhanı celî görünüp atide cümle milletimizin husuli hüsni saadeti hallerini istilzam eyleyecek kâffei metalib ve müstediyatı âcizanelerinin is'af ve teşvigi için ezsernev merhametlû bir kapı** küşad buyurulmuş olduğundan hemişe zilli zalili mekârim delili hazreti mülûkâneleri cümlesi haklarında daim ve berkarar buyurulmak istirham ve istircasiyle milleti merkumenin işbu arzı şükraniyetlerini vekâletimiz hasebiyle atabei felkmertebei cenabı mülûkânelerine min gayri haddin ve liyakatin arz ve takdimine cür'et eyledik.»

Bulgarlar bu işe çok ehemmiyet vererek Tuna vilâyetinde açılan mektepleri yarı yarıya işgal eyledikleri gibi hükûmet merkezindeki mekteplere de her vesile ile talebe gönderdikleri ve bu talebeye gizli talimatlar, çalışma hususunda direktifler verdikleri yukarıdaki teşekkürnâme de bunu açıkça göstermektedir. Ve Bulgarların ileri gelenlerinin yeni yetişecek talebeden çok şeyler bekledikleri anlaşılmaktadır.

1284 (1868) de İstanbul'da açılan Galatasaray Lisesine muhtelif unsurlardan parasız 150 talebe alınmakta idi. Bu Lisenin ilk Fransız müdürü olan Mösyö dö Salv, o sırada Revü de Dömond gazetesine yazmış olduğu bir makalede bu muhtelif unsurlar hakkında birçok mütalea yürüttükten sonra diyor ki :

«En zeki ve en halûk çocukların hangi unsura mensup olduklarını tetkik etmek de faideden hali değildir. Bu iki noktai nazardan Bulgarlar daima birinci mevkii muhafaza ediyorlardı. Onlardan sonra Ermeniler ve en sonra Türkler, Museviler ve nihayet, teessüfle söylerim ki, Lâtin Katolikler geliyordu. Rumlar arasında birkaç iyi talebe olmakla beraber çok fenaları da vardı.»

Bu fıkranın altına Galatasaray'da ilk okuyanlardan, sonra orada Müdürlük ve Osmanlı hükûmetinde maarif nazırlığı yapmış olanlardan Abdurrahman Şeref şu hâşiyeyi yazmıştır :

«İşbu tertipte muharrir zekâ ile sây ve gayreti yekdiğerine karıştırıyor. Evet! Bulgar talebenin sây ve gayretine ve hüsnihal ve hareketine hiç diyecek yoktur. Bunlar geceyi gündüze katarak çalışır ve dersten başka hiçbir şey düşünmez, yaramazlık nedir bilmez, muti ve rızacu idiler. Terakki ve muvaffakiyetlerini şu hasletlerine medyundurlar. Yoksa zekâ dediğimiz cevalânı fikrî onlarda betaetle nümayan idi.» [5]

1293 (1876) da Meşrutiyet ilân olunduğu zaman yine gayri müslimlerin hükûmet mekteplerine girmeleri hakkında üçüncü defa olarak 10 Muharrem 1294 tarihinde şöyle bir iradei seniyye daha çıkmıştır :

«Kanuni esasî iktizasınca tebaai Osmaniyenin kâffesi ahvali mezhebiyeden maada şeylerde hukuk ve vezaifi mütesaviyeyi haiz olup bu esasa müterettip olmak üzere mevkii icraya konulması musammem olan mevaddın biri dahi Mekâtibi Askeriyenin etfali gayri müslimeye meftuhiyeti keyfiyeti olduğundan şeraiti nizamiyesini isbat eden efradı gayri müslime etfalinin evkatı muayyenesinde nisbeti müttehaziye tevfikan Fünuni Askeriye Mekteplerine kabul olunmaları vâkı olan istizanı âlîi hıdıvileri üzerine şerefmüteallik buyurulan iradei seniyyei hazreti Padişahî muktezayi âlisinden olmakla...»

1293 (1876) Osmanlı - Rus harbinden sonra bilhassa Türk mekteplerinden çıkmış olan Bulgar zabit ve doktorların göstermiş oldukları ihanet üzerine Askerî Mekteplerin kapıları gayri müslimlere kapatılmış

---

[5] Mektebi Sultanî. İhsan Sungu. Sayfa: 50. İstanbul — Matbaai Amire. 1918.

ise de Tıbbiye, Eczacı, Sanayii Nefise, Hukuk ve Mülkiye gibi mekteplere girenlere bir şey denilmemiştir.

Mülkiye Mühendis mektebi Topçu Harbiye mektebi içinde bulunduğu için ancak oraya girememişlerdir.

Gayri müslimler bu mektepleri ihtiyar ve takip etmekle Türkler ve Müslümanlar gibi hükûmet kapılarından uzaklaşmış olmuşlarsa da memurluktan ziyade kazanç ve refah temin eden Doktorlar, Eczacılık, Mimarlık ve Avukatlık gibi mesleklere girmişler ve bunları âdeta kendilerine hasr ve tahsis ettirmişlerdir.

Bununla beraber gayri müslimler Tanzimattan sonra hükûmetçe gösterilen müsaadeye dayanarak kendi mekteplerini ihya ve ıslah etmişler, Türklerden ve İslâmlardan daha serbestçe yabancı memleketlere talebe gönderip okutmuşlar, bu yüzden çocuklarını hükûmet mekteplerine girmekten müstağni kılmışlar ve hepsinden üstün olarak da Osmanlı ülkesinde yer yer açılan yabancı ve misyoner mekteplerine devam ederek hayatta daha amelî; daha lüzumlu birer tahsil ve meslek edinmişlerdir.

İşte bu kitabın bu kısmında da bu mevzu etrafında izahat verilecektir.

Bu izahat: Birisi yerli ve yabancı mekteplere, ötekisi yine yerli ve yabancı müesseselere ait olmak üzere iki kısımda verilecektir.

İstanbul mekteplerinden ve dolayısiyle Türkiye Maarif Tarihinden bahseden bir eserde bu mektepler ve müesseseler terk ve ihmal edilemezdi. Dilimizde şimdiye kadar etraflıca ortaya konulmamış olan bu yazılarda ibretle ve hayretle okunacak teşekküllere ve bahislere rastgelinecektir. Ve neticede bugünkü rejimin bu mekteplere ve müesseselere tatbik etmekte olduğu idare sisteminde ne derece haklı olduğu tasdik ve teslim olunacaktır sanırım.

Bu bahisleri; birisi **Mektepler,** ötekisi **Teşekküller ve Müesseseler** olmak üzere ikiye ayırarak öylece tetkik etmeği muvafık buldum, yazıları en salâhiyetli kimselere yazdırdım ve evvelce mütehassıslar tarafından yapılmış ve neşredilmiş olan tetkik ve tetebbülerden de istifade ederek onları aynen aldım.

I
Mektepler

1. RUM MEKTEPLERİ

İstanbul'un belli başlı üç Rum mektebi bulunduğunu tesbit edebiliyoruz. Bunların birisi yalnız ruhanî, ötekisi hem ruhanî, hem cismanî, üçüncüsü de yalnız cismanî ve tâbir doğru ise lâyıktır. Yalnız ruhanî olanı Heybeliada Papaz mektebi, hem ruhanî, hem cismanî bulunanı Fener mektebi, lâyık fakat millî mahiyette görüleni de Kuruçeşme mektebidir.

Burada bu üç mektep hakkında kısaca izahat verilecektir.

A. FENER RUM MEKTEBİ

Fener Rum Mektebi, Rumların İstanbul'da tesis ettikleri en eski mekteptir. Şimdiki bina 1881 tarihinde Rum zenginlerinin topladığı 30 bin küsur altın sarfiyle yapılmış ve yine bu zenginlerin tahsis etmiş oldukları menkul ve gayri menkul servetin geliri ile şimdiye kadar yaşamıştır.

Bu mektep kendisinden sonra açılmış olan diğer Rum Mekteplerine nazaran tedrisat ve intizamca daha yüksek bir seviyede bulunmuş olduğundan kendisine **Rum Mektebi Kebiri** adı verilmiş ise de 14.6.340 tarihli ruhsatnamesinde **Rum Mektebi** diye yazıldığından bu ismin yani Rum Mektebi Kebiri tâbirinin kullanılması İstanbul Kültür Direktörlüğü tarafından menedilmiştir.

Rum cemaatine ait ne kadar cismanî ve ruhanî makam ve müessese varsa onların başında ekseriyetle bu mektepten çıkanlar bulunur, hattâ **Fanaryot** adını taşıyan ve bir çoğu Saray ve Babıâli tercümanı ve Ulah ve Buğdan Voyvodaları sıfatiyle Osmanlı İmparatorluğunda hizmet etmiş olanlar hep bu mektepten yetişiyorlardı.

Mektepte Edebiyat, Felsefe, Din ve daha eskiden Tıb dersleri bile okutuluyordu.

Lozan muahedesinden önce Türkiye'deki bütün Rum mektepleri Patrikhane nizamnamesine göre her ne kadar Patriklere ve Metropolitlere bağlı bulunuyor idiyseler de Fener Mektebi ile Patrikhane arasın-

da ayrı ve hepsinden üstün bir münasebet vardı. Bunun içindir ki mektebin adına **Patriarhiki = Patriarcale** kelimesi ekleniyordu.

Villemain adında (1790 — 1870) bir Fransız müellifi mektebin programını mütalea ettikten sonra ona **Akademi = Academie patriarcale** adını vermeği münasip görmüştür.

18 inci asrın başlarında Osmanlı İmparatorluğunun tarihini yazmış olan Dimitri Kantemir mektebin ehemmiyetinden bahsederken «Muallimleri ilmi ilâhî, felsefe ve tıb tedris eder.» diyor. [1]

Klâsik Yunan ve Lâtin Edebiyatı ile Felsefe derslerine ötedenberi ehemmiyet vermekte olan bu mektep bugün için yalnız Edebiyat kolunu muhtevidir.

Elefterudaki Ansiklopedisinin 11. ci cildinin 982 sayfasında **Rum Mektebi Kebiri** maddesinde deniliyor ki :

«Bu ad, Fener'de tesisinden beri Patrikhane civarında mevcut meşhur ve en büyük Rum Mektebine verilmiştir. Bu mektep, İstanbul'un fethinden evvel mevcut ve Patrikhaneye mensup olan mektebin devamı maksadı ile fetihten sonra Matyo Kamaryoti'nin idaresi altında Patrik Yenadios İsholarios tarafından tesis edilmiştir.

Patrikhanenin yüksek nezareti altında bulunan bu mektep fetihten itibaren 1. ci ve 2. ci asırlarda tahdit edilen Rum kültürünün muhafazasına çalışılmış ve Rum kilisesi ve hattâ Osmanlı devleti hizmetinde temayüz eden bir çok kimseler bu mektepten yetişmişlerdir.

16. cı asırda ve bilhassa Patrik 2. ci Yeremiya zamanında ve Ziğomaladı kardaşlar ve meşhur hekim ve feylesof Leonardo ve meşhur Yorgi Etolos adlarındaki muallim ve müdürlerin başında bulundukları sıralarda bu mektep çok parlak bir devir geçirmiştir.

17. ci asırda dahi müdür Simeon Kavasila, Teofilo Koridaleos, Yani Karyofili ile Aleksandros Mavrokordaton'un devirlerinde çok terakki etmiştir.

18. ci asırda Diyamandis Kisios ve meşhur Evgenios Vulgaris mektebi idare etmişlerdir.

18. ci asrın sonlarına doğru, mektebin müdür ve muallimleri tarafından «Yunan Dilinin Hazinesi» adında mühim bir lûgatin telifi ve tanzimine başlanmıştır.

---

[1] Bu zatın hal tercümesi ve Türk kültürüne hizmeti kitabın birinci cildinin 11 inci sayfasında gösterilmişti.

19. cu asırda bu mektep Türkiye'deki Rumların kültür merkezi olmuş ve bilhassa Felsefe ve Edebiyat dersleri ile sair lise derslerindeki zengin programından istifade etmek için vilayetlerden gelen zengin aile çocukları bu mektebe devam etmişler ve bunların yüzünden Yunan kültürü her tarafa dağılmıştır. Yine bu asırda mektep idaresinde papaz sınıfına mensup tahsil görmüş bazı simalara tesadüf edilmekte ve mütevelli heyetleri de Sen Sinot ve meclisi cismanî âzasından teşkil ve intihap olunmakta idi.

Yunan Büyük Ansiklopedisinin 22. ci cildinin 704 üncü sayfasında bu mektep için şu satırlar okunuyor :

«Bu isim İstanbul'da kâin en büyük Rum Mektebine verilmiştir. Bu mektep İstanbul'un fethinden evvel (1453) Patrikhanenin himayesi altında bulunduğundan ve mesarifi bunun tarafından tesviye edildiğinden dolayı **Patrikhane Mektebi** adiyle de anılmakta idi. Bu mektepte eski Yunan Lisanı, Felsefe, İlâhiyat, Riyaziyat, Fizikî İlimler tedris edilmekte ve buradan çıkan gençlerden bir takımı kilise ve bir kısmı Türk devleti hizmetlerine ve büyük memuriyetlere tayin olunmakta idi. Mezunlarının bir kısmı da muallimlik mesleğine intisap etmekte idiler.

Rum milletinin en maruf muallim ve meşhur müellifleri, birçok patrik ve despotları ve Babıâli büyük tercümanları ve Eflâk ve Buğdan Voyvodaları bu mektepten yetişmişlerdir. [2]

---

[2] Osmanlıların, bilhassa harplerini ve harici siyasetini iyice tesbit edebilmek için yerli ve yabancı gayri müslimlerin yazmış oldukları hususî tarihleri, hatıraları ve seyahatnameleri gözden geçirmek hele bunları Türkçeye terceme etmek çok lüzumlu bir iştir.

Bu türlü terceme ve tetkik olunacak şeylerden birisi de **Divanı Hümayun Tercümanları**'nın hal tercümelerile hizmetleri veya zararlarıdır.

Dört asır kadar hükûmet işlerine karışmış Osmanlı **Sadrâzam, Başkumandan** ve **Reisülküttap**'larile birlikte devletin siyasetini idare etmiş olan **Fener Beyleri** bu sayede kendi cemaatlerine de rehberlik etmişler, onların hükûmet nezdindeki işlerini kolaylaştırmışlar, kiliselerini ve mekteplerini kurmuşlar ve korumuşlar hattâ bizzat idare etmişlerdir.

Osmanlılar İstanbul'u almak ve Bizans İmparatorluğunu dağıtmakla beraber Patrikleri İmparatorların yerine ikame ve devletin harici siyasetini Fener Beylerinin eline teslim etmekle hükûmet içinde hükûmet şeklinde Bizansın ve kendisile birlikte yürütmesine, yaşamasına ve nihayet bu sayede Yunan, Bulgar, Romen ve Sırp hükûmetlerinin yeniden doğuşuna sebebiyet vermişlerdir.

Bundan fazla izahı daha ziyade Siyasî ve Umumî Türk Tarihine ait olan bu bahsi burada bırakarak **Babıâli** yahut **Divanı Hümayun Tercümanları** denilen Fener Beylerine geliyorum.

1921 senesinde İstanbul Belediye meclisinde âza bulunduğu sırada kendisile tanışmış ve o tarihtenberi arkadaşlığından ve ilmî sahadaki konuşmalarından istifade etmekte bulunmuş olduğum avukat Nikolaki Arpacıoğlu'nun verdiği malûmata göre:

İstanbul'un fethinden itibaren şimdiye kadar mektep müdürlüğünde 60 kadar zat bulunmuştur. Bunların en meşhurları, birçok dinî ve edebî eserleri ile maruf Mateos Kamaryotis idi.»

İstematyadi adında bir Rum tarihçisi **Divanı Hümayun Tercümanları** adında bir eser yazmış ve bu eser 1865 te Atina'da basılmıştır. Eserde 1821 tarihine kadar 37 tercümanın hayatı hakkında izahat verilmektedir.

Gerek bu eserden, gerek Osmanlı Tarihlerindeki yazılardan anlaşılır ki tercümanlık Rumlar için şerefli ayni zamanda kârlı bir iş olduğu kadar tehlikeli de bir hizmet, bir memuriyettir. Hemen hemen Sadrâzamlar gibi başı kesilmemiş tercümana da az rastgelinir.

Tercümanlık; soyadlarından da anlaşılacağı gibi ancak beş, altı aile arasında dönüp dolaşmakta olduğundan ve tercümanlığın sonu Eflâk ve Buğdan Voyvodalığı yani bugünkü Romanya Krallığı bulunduğundan bu aileler birbirlerini lekeliyerek yerlerine geçmek istemeleri de tercümanlık için ayrı bir tehlike teşkil etmişti.

Fakat bütün bu tehlikelere rağmen tercümanların haiz oldukları hükûmet memurluğu sıfatından ve bazı hâdiselerde gösterdikleri yararlıklardan istifade ederek şahısları ve aileleri hakkında olduğu kadar bilhassa kendi cemaatleri için de çok faydalı hizmetlerde bulunmuşlardır.

Eseri mütalea ve tetkik eden Arpacıoğlu Nikosi'den başka birden beşe kadar olan tercümanların adlarını kaydetmemiş olmakla beraber bunda büyük bir mahzur görmiyerek kalan 32 sinin adlarını ve tercümanlık yaptıkları seneleri şuraya kaydediyorum:

5	— Aleksandr Giga	1727 - 1740	22	— Manoel Karaca	1788 - 1790
6	— Yani Kalimahi	1740 - 1750	23	— Aleksandr Morozi	1790 - 1792
7	— Mateos Giga	1751 - 1752	24	— Nikola Suços	?
8	— Yani Kalimahi	1752 - 1758	25	— Aleksandr Kalimahi	1794 -
9	— Grigor Aleksandr Giga	1759 - 1764	26	— Yorgi Morozi	1795 -
10	— Yorgi Karaca	1764 - 1765	27	— Kostantin Aleksandr Morozi	1796 - 1799
11	— İskarlatos Karaca	1765 - 1768	28	— Aleksandr Suços	1799 - 1802
12	— Nikola Suços	1768 - 1769	29	— Aleksandr Mihail Suços	1802 - 1807
13	— Mihail Rakoykas	1769 - 1770	30	— Yani Nikola Karaca	1807 - 1808
14	— İskarlatos Karaca	1770 - 1774	31	— Dimitri Morozi	1808 - 1812
15	— Aleksandr İspilanti	1774 - ?	32	— Yani Yorgi Karaca	1812 - 1815
16	— Kostantin Morozi	1774 - 1777	33	— Yakovos Argiroplu	1812 - 1815
17	— Nikola Karaca	1777 - 1782	34	— Mihail Suços	1782 - 1788
18	— Mihail Suços	1782 - 1788	35	— Mihail Kalimahi	1811 - 1818
19	— Aleksandr Mavrokorrato	1783 - 1785	36	— Kostantin Morozi	1821 -
20	— Aleksandr Kalimahi	1781 - 1786	37	— İstavraki Aristarhi	1821 -
21	— Kostantin Galenos	1788 -			

Bu aileler çocuklarını bu maksatla yetiştirirler, onlara birkaç Avrupa dilile birlikte Türkçe, Arapça ve Farsça da öğretirlerdi.

Bahsi geçen esere atfen deniliyor ki:

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı hükûmetinin Avrupa ile münasebeti artmış olduğundan hükûmetler arasındaki temas ve muhabere de çoğalmıştır. İstanbul'a gelen yabancı sefirler ilk önce tercümanlarını da birlikte getiriyorlarmış. Babıâli bunun mahzurunu görerek kendisi için ayrıca tercümanlar istihdam etmek istemiş ve bu vazifeye ilk önce Gasbari adında bir mühtedi tayin olunmuştur.

Fetihten sonra seçilmiş olan birinci Rum Patriki, âlim, Rahip Yenadios bu mektebin müdürü olan Mateos Kamariotisin (Turcograecia P. 187) talebesi idi. Karlofça Konferansında mühim bir rol oynayan ve

---

Gasbari ilk senelerde oldukça yararlık ve doğruluk göstermiş olduğundan mükâfat olarak 1018 (1609) da Mustafa I. tarafından Eflak Beyliğine tayin olunmuştur.

Gasbari burada Lehlilerin yardımını temin ederek hükûmeti metbuası aleyhinde çalışmağa başlamış olduğundan idamına karar verilmiştir. Fakat idam hükmünü tatbik için gönderilen memurun maksadını daha önce anlıyarak kendisi gelenleri öldürmüştür. Bunun üzerine Babıâli Gasbari'yi tedip etmek üzere İskender Paşayı Eflaka göndermiş. İskender Paşa Kırım Hanının da yardımını teminle üzerine yürüyünce Gasbari Lehistan'a kaçmıştır.

Gasbari'nin şu ihaneti üzerine Babıâli Rum münevverleri arasında ahlâk ve seciyyeleri düzgün olanlardan tercüman aramağa başlamış ve Panayot Nikosi ilk Babıâli tercümanı olmuştur.

Panayot Nikosi 1613 te İstanbul'da doğmuş, hususi muallimlerden Arapça, Farsça, İtalyanca ve Lâtince öğrenmiştir. Astronomide ihtisas sahibi imiş. Bu fende birkaç da eseri varmış, hattâ Türkler Nikosi'yi istikbali keşfe muktedir bilirler ve kendisine hürmet ederlermiş.

Nikosi tercümanlığa tayin olunduktan sonra Babıâlide başlı başına bir kalem kurulmuş ve o bu kalemin başına geçirilmiştir.

Nikosi Osmanlı hükûmetinin hizmetine o kadar candan sarılmış ve hükûmet de bunun hizmetine o kadar ihtiyaç göstermiş ki tarihçi Kantemir'e göre Köprülü vezir Nikosi'nin fikrini almadan ve onunla iştişare etmeden hiçbir işe girişmezmiş.

Nikosi'nin ilmî ve dinî mevzular üzerinde yapmış olduğu münakaşa ve mübahasalarda pek meşhur imiş. 1612 Temmuzunda Padişah Eyüp'te bir mevlûd alayı yapmış ve namazdan sonra biraz hava almak üzere maiyetile birlikte Ebussuut Efendi yalısına gitmiştir. Yalının on bin cilt kadar kitabı arasında bir de mücessem küre bulunuyormuş. Padişah Lâtince yazılı olan bu küre hakkında izahat istemiş. Orada bulunan Vanî Efendi ile diğer âlimler bir şey söyliyememişler. Nikosi kürenin ne olduğunu anlattıktan sonra o zaman dünya yüzünde bulunan milletler ve devletlerle nüfusları ve sairesi hakkında verdiği izahat başta Padişah olduğu halde hazır bulunanları memnun etmiş, o derecede memnun olmuşlar ki: Bu kadar âlim ve fazıl bir zatın nasıl olup ta Müslüman olmadığına hayret etmişler.

Nikosi ile Vanî Efendi arasında geçen dinî münakaşalar hakkında Fransa sefareti memurlarından Lakruva'nın başlı başına bir eser yazmış olduğu da bu kitapta verilen izahattan anlaşılmaktadır.

Bu tercümanların kısa da olsa hayatları ve memuriyetleri hakkında burada daha ziyade izahat vermeğe imkân yok. Bunlardan bir tanesi hakkında bu kitabın birinci cildinin 68 inci ve ikinci cildinin 334 ve 737 inci sayfalarında birer münasebetle bahsedilmişti. En meşhurlarından bir diğeri hakkında da burada birkaç kelime söyliyerek sözü kısa kesmek istiyorum.

Bu meşhur tercüman Aleksandr Mavrokordato'dur. Viyana muhasarasında Kara Mustafa Paşa ile birlikte bulunmuş, muhasara bozgunlukla neticelenince Kara Mustafa Paşa Edirne'de idam edildiği gibi tercüman da hapse atılmış ve malı müsadere olunmuştur. Bunun yerine Yakub Ağa adında bir muhtedi tayin olunmuş ise de bu adam cahil ve beceriksiz olduğundan ve Karlofça Muahedesinin müzakere ve imzasında bulunmak üzere muktedir bir tercümana da lüzum görüldüğünden Köprülü Ahmet Fazıl Paşanın zorile hapisten çıkarılmış ve malları da kendisine geri verilip yine eski vazifesine tayin olunmuştur.

mahremi esrar ünvanını alan Aleksandros Mavrokordatos 1665 - 1672 senesine kadar bu mektebi idare ediyordu.

Mektep fetihten evvel de faaliyette bulunmuş ve Büyük Konstantin tarafından tesis olunup Bizans İmparatoru Teofilos'un kayni Vardas tarafından 865 senesinde yeniden hayat verilen Ökümenik Mektebinin (école cecamenique) yani üniversitesinin makamına kaim olmuştur.

Mavrokordato'nun dirayetine misal olarak deniliyor ki: Karlofça muahedesi yapılırken müzakere salonuna ilk önce yedi devletten hangisinin murahhasının gireceği hakkında bir ihtilâf çıkmış, günlerce sürmüş ve nihayet tercümanın teklifi üzerine müzakere salonuna murahhaslar adedince kapılar açarak her murahhas ayni zamanda birer kapıdan girmekle hepsinin dediği olmuş, mesele de yatışmıştır. Muharririn yazışına göre; Mavrokordato'nun bulduğu bu usul sonraları diplomasi âleminde birkaç defa tatbik olunmuştur.

Yine muharririn anlatışına göre 36 toplantı süren muahede müzakeresini Osmanlı hükûmeti namına Mavrokordato idare etmiş ve devleti en az zararla kurtarmağa muvaffak olmuştur. Mukaddes makamlarla Sakız adasının yine Osmanlı idaresinde kalması bunun yüzünden mümkün olmuştur.

Mavrokordato'nun bu muvaffakiyeti Osmanlı hükûmetince o derece memnuniyeti mucip olmuş ki Edirne ve havalisi metropolitlerinin vergileri ile Mikonos ve Milos adalarının varidatı mükâfat olarak kendisine ihsan edilmiş ve Hünkâr tarafından mahremi esrar = Mavrokordatos Oekaparidon ünvanı verilmiştir.

Fransız sefiri Feriol'un Padişah karşısına kılıçla çıkmakta ısrar etmesinden doğan hâdiseyi de Mavrokordato'nun **hâkimâne bir surette** hal ve idare ettiği yazılmaktadır.

Karlofça Muahedesi devletin memnuniyetini mucip olacak surette ve mümkün olduğu kadar daha az zararla bertaraf edilmekte beraber yine birçok yerlerin elden çıkmasile neticelenmiş olmasını Daltaban Mustafa Paşa ele alarak muarrızlara karşı isyan çıkardığı ve bu yüzden Sadarete geçtiği sırada hükûmetçe Mavrokordato Rumeliye kaçırılarak himaye ve muhafaza edilmiş ve isyan yatıştırıldıktan sonra yine İstanbul'a getirilerek vazifesine devam etmiştir.

Daltaban Mustafa Paşa eski bir tâbirle **gâvur** düşmanı olduğu için Mavrokordatoya bu muameleyi yapacağı tabiî idi. Tarih bu paşa için derki: «Avama mensup cahil ve terbiye görmemiş olduğu için Daltaban lâkabile anılan Mustafa Sadrâzam olunca Hıristiyanların ve Yahudilerin elbiselerini değiştirmek, kadınların feracelerini genişletmek gibi mânasız işler yapmıya başladı. Herkesin gözünü yıldırmak için en küçük bir kabahate bin değnek ceza verir ve tekdir edeceği adamlara ağır küfürler savururdu. Şiddet ve azametinden bastığı yeri görmeyen Daltaban nihayet çürük tahtaya bastı. Ve dört ay türlü münasebetsizliklerde bulunduğu Sadrâzamlıktan cellâdın önüne atılarak boğuldu.»

İşte düşmanlarla sulh müzakerelerine ekseriyetle bu türlü cahil, kaba, dünyadan bîhaber vezirler ve başkumandanlar bulunuyordu. Bunların yanında birkaç dil bilen ve garbin siyasetine, ahval ve ahlâkına vakıf olan tercümanların - **lehte ve aleyhte** - oynıyacakları rollerin büyük olacağında elbette şüphe edilemez.

Şu kısa izahat gösterir ki Divanı Hümayun tercümanlarından bahseden bu eser dilimize çevrilmek lâzım gelir. Üniversitede okuyan Rumca bilen gençler için bu; güzel bir tez mevzuu da olabilir. Bu türlü eserler **bitaraf** değil **bir taraflı** olurlar. Binaenaleyh bu eser aynen tercüme edilse ve bahsettiği vak'alar bizim tarihlerimizdekilerle de karşılaştırılırsa Türk tarihine büyük bir hizmet edilmiş olur kanaatindeyim.

Mektebin masarifi önceleri doğrudan doğruya Patrik, Metropolitler ve Rum cemaati tarafından temin ediliyordu. Bazan İstanbul'daki Rum kiliseleri dahi mektebe yardım ediyorlardı. Saray Kürkçübaşısı olan Kesriyeli Manolaki (1688 - 1691) mektebe bina yaptırmış ve idaresi için mühim bir para bırakmıştı. Manolaki maarif sever bir adam olduğundan Türkiye'deki diğer mekteplerine de maddî ve manevî surette yardımlar etmiş ve bazılarını yeniden tesis eylemiştir.

Mektep 1856 tarihinden yani Paris Konferansından önce Patrikhanece seçilen beş Metropolitten mürekkep bir heyet tarafından idare olunuyordu. Patrikhane Nizamnamesi çıkınca bu usul değiştirilerek mektebin heyeti idaresi Patrikhanenin Sen Sinod meclisi âzasından bir Metropolidin reisliği altında Rum Cemaati ileri gelenleri arasından seçilen beş zattan teşekkül etmeye başladı. Lozan Muahedesinden sonra Patrikhane, cismanî vazifesinden tecrid edilmiş olduğundan Metropolit idare heyetinden çekilerek mektebin idaresi sırf cismanî âzalara bırakıldı.

Rum cemaatinin diğer mektepleri dahi cismanî seçme heyetler tarafından idare olunmaktadır.

Fener Mektebiyle diğer Rum Mekteplerinin masraflarının bir kısmı ötedenberi zengin Rumlar tarafından doğrudan doğruya veyahut vasiyetnamelerle terk edilen menkul ve gayri menkul malların faiz ve kiralariyle temin edilmektedir. Kiliselerin fazla varidatı da mekteplerin bütçelerini mümkün olduğu kadar tevzih ediyor.

Senelik bütçesi 25 bin liraya baliğ ve mevcut talebesi 300 ü mütecavizdir. İkisi ilk mekteplerin son iki sınıfına müsavi, üçü orta ve son üç sınıfı da lise sınıflarına muadil olmak üzere sekiz sınıflıdır.

Bu sınıflara giren muallimlerin sayısı 22 ye baliğ olup, bunlardan beşi Türkçe kültür, biri Askerlik dersi ve kalanları Rumca ve saire muallimleridir. Bir direktörü, bir doktoru, üç mubassırı ve iki hademesi vardır.

Bu mektebin Patrikhane ile olan münasebeti Heybeliada'daki Papaz Mektebinin tesisine kadar devam etmiş ve gitgide zayıflayarak bundan 15 - 20 sene evvel büsbütün zail olmuştur.

B. HEYBELİADA PAPAZ MEKTEBİ

Mektebin yerinde Milâdın dokuzuncu asrında patriklik yapan Fotiyos, «Ayatıriyada Manastırı» adı altında papazlara mahsus bir mabet yaptırmıştır.

Bizanslılar zamanında bu tarzda sırf dinî bir mahiyet arzeden bu mabet, İstanbul Fatihinin ortodoks dindarlarına karşı göstermiş olduğu müsaadeden istifade ederek eskisi gibi ortodoks ruhanileri için bir Manastır vazifesini görmüştür.

1844 senesine kadar Türkiye'de yüksek bir teoloji mektebi yok idi. Bu sıralarda devrin ilim sahasında gösterdiği terakkiyattan ortodoks rahiplerinin dahi istifade etmeleri için Mahmut II. zamanında Patrik Yermanosun vâkı müracaati üzerine **Tepe Manastırı** denilen **Ayatriyada Manastırı** yanında bir de mektep yapılmıştır. Tedrisin gayesi bilgili ve münevver ruhaniler yetiştirmektir.

Bu bina bir müddet sonra yanmış, fakat padişahın bir fermaniyle yine yaptırılmıştır.

1894 senesinde zelzeleden yıkılan binanın yeniden yapılmasına izin verilmiş ve hayırseverlerden Pavlos İstefanaki tarafından bugünkü şekilde inşa ettirilmiştir. Binanın iki sene süren yapılması sıralarında mektebin lise sınıfları Fener'deki mektepte ve ihtisas sınıfları da hâlâ mevcut olan Kınalıada tepesindeki Metamorfosis manastırında tedrisata devam etmişlerdir.

Mektep 1844 tarihinden, yani kurulduğundan, 1923 yılma kadar yüksek Ortodoks İlâhiyat mektebi adını taşır. Bu tarihten sonra Birinci derecede orta ihtisaslı Rum rahipleri yetiştiren müessese ânvanını almıştır.

1923 senesine kadar mektebin bütün tedris ve idaresi Patrikhanenin elinde bulunuyordu. Bu tarihten sonra idare şekli değiştirilmiştir.

Mektebin yedi sınıfı vardır. İlk dört sınıfı liselerde okunan bütün Fen Derslerini, son üç sınıf da Ortodoks İlâhiyat İlimlerini okumaktadır. İhtisas sınıflarında 1937 yılına kadar yalnız Türkçe dersi okutulurken bu tarihten beri Maarif Vekilliğinin tensibiyle kültür derslerinden Tarih, Coğrafya, Sosyoloji dersleri de gösterilmeğe başlanmıştır.

Mektep ötedenberi olduğu gibi şimdi de Patrikhaneden aldığı tahsisatla idare olunur.

Mektep yatılıdır ve talebesi parasız bakılmaktadır.

Talebe kabulündeki esas şartları şunlardır :

İhzariye girecek talebenin mutlaka orta okulun ikinci sınıfını bitirmiş olacak ve mektebe elverişli bulunduğuna dair sıhhî ve bilgili durumunu rapor ve muallim heyeti huzurunda isbat etmesi lâzımdır.

Daha yüksek sınıflara girebilmek için yine ona göre sınıf ve bilgi yüksekliğinin bulunması meşruttur.

Mektepte çok talebe yoktur. Ortodoksluğun ruhanî sultanı ve çevresi Millî mücadeleden sonra Türkiye'de küçüldüğünden ve azaldığından mektebin talebesi de o nisbette azalmıştır. Bugün o koca mektepte ancak 60 kadar talebe okumaktadır ve bunların çoğu da Türkiye haricinden meselâ Suriye'den, Yugoslavya'dan, Mısır'dan hattâ Amerika'dan gelen ortodoks ruhanilerdir.

Mektep binası içinde İstanbul Rum Patrikinin yazlık ikametgâhı da vardır. Patrik yazı orada geçirir.

C. KURUÇEŞME ÜNİVERSİTESİ

Kuruçeşme'de Dil - Edebiyat, Hendese - Riyaziyat ve Tıb şubelerini havi bir Rum Darülfününu açılmış olduğunu ilk defa hattâ Rum tarihçilerden de önce şu satırları yazan ortaya koymuştur.

Çünkü İstanbul Rum Mektepleri hakkında yazı yazanlar Fener Rum Mektebinden bahsederken «Uzun müddet Patrikhanenin himayesi altında bulunan bu mektep ekseriya seyyar bir halde veya Patrikhanenin bulunduğu yere yakın bulunuyordu. Hattâ yaz mevsimlerinde Patrik Kuruçeşme'ye ve Adalara gittiği zaman mektep te muvakkaten Adalara ve Boğaziçine naklederdi.» denildiği gibi diğer bir yazıda da bu mektebin 1803 ten 1820 ye kadar münhasıran Kuruçeşme'de bulunduğu bildirilmektedir.

Birkaç yüz talebesi bulunan böyle bir mektebin bir ev eşyası gibi yaz ve kış oradan oraya taşınması kolay şeylerden olmadığından ve esasen buna lüzum da bulunmadığından Rum tarihçilerinin bu mütaleaları esasen Heybeli'de ve Kuruçeşme'de Fener'dekinden başka birer Rum Mektebi bulunmasından veya Patrikin de yazın bazı günlerini buralarda geçirmesinden ileri gelmiştir sanırım. Yoksa bu bakımdan Patrik - eski bir tâbirle söyliyeyim - mektebin **lâzımi gayrimüfariki** değildir.

Esas itibariyle Kuruçeşme'de hastahaneleriyle birlikte büyük bir Rum Mektebi hattâ bir **Rum Üniversitesi** bulunduğu ve bu üniversitenin lâyık mahiyette olarak Patrikhane ile doğrudan doğruya bir münasebeti bulunmadığı, hele Tıbbiye kısmı hükûmetin Resmî Tıb mektebi sayıldığı son günlerde arşivde bulduğum vesikalardan anlaşılmaktadır. Arşivde görülen 1220 tarihli bir vesikada bu mektep hülâsa olarak şu cümlelerle anlatılmaktadır :

«Halâ Buğdan Voyvodasının karındaşı Dimitraşko Moroz Beyzade bundan akdem Kuruçeşme nam mahalde fünuni hendesiyye ve sair maarifin talim ve taallümü zımnında tanzim ve filhakika kuvvetten fiile ihracı matlûp üzere arsei bahriyede teberrü olunan Talimhane ve bundan böyle tertip ve tanzimi lâzım gelen hastahanesine ve tabiphanelerin maslahatı lâzımelerine dair muhtaç olduğu hususatı mühürlü arzuhalle istida eylemek ve o mahallerin cüz'î ve küllî nizamları maddesinde milletçe memur olanlar beyzadei mumaileyhin reyine mütabaat etmek ve mesâkini reaya olan kangı mahalde olursa olsun kezâlik müceddeden hastahane ve fünun ve maarif talimhaneleri inşasına ve gerek kadimden olan hastahanelerin tevsi ve tamir ve termimi maddelerine civarda bulunanların davası bahanesiyle ve sair bu misillû mesaile ile vechen minelvücuh zabitan taraflarından taarruz ve muhalefet ve akçe ve aidat talebesiyle teaddî ve rencide kılınmamak ve her ne bahane ile olursa olsun zabitandan hiçbir ferd hastahaneler derununa duhul etmemek ve marîz ve meyyit duhul ve hurucuna ve nakli hamir ve akakir ve eşyayi varideye müdahale olunmamak şartı ve şurutu saireyi muhtevi balâsı hattı hümayun ile müveşşeh mumaileyhime hitaben evasiti M. 1220 tarihinde mufassal ve meşruh sudur eden emri âlileri...» [3]

Burada bahsi geçen **mufassal ve meşruh emriâlî** bulunmuş olsaydı en geniş malûmatı ondan alacağımız tabiî idi. İleride buna da imkân olacağından şüphe edilemez.

Bu mektebin Patrikhane ile münasebeti olmayışı, lâyık mahiyette bulunuşu, ihtimalki tedrisatta bir takım yenilikler yapmış olması bizzat mutaassıp Rumların da ve belki de ruhanî reislerin de hoşuna gitmemiş olacak ki **bağırıp çağırıyorlar** diye talebesi dövülmüş, Müslümanlar kışkırtılarak tecavüzler yaptırılmıştır. Bunu gösteren ve mektep müessesi Dimitraşko tarafından Babıâliye takdim edilmiş olan bir arzuhal suretini olduğu gibi aşağıya koyuyorum :

Arzıhali kullarıdır ki :

Galata nahiyesine tâbi Kuruçeşme nam karyede bundan akdem marifet ve ihtimamı bendegânem inzimamiyle milletimize mahsus tanzim olunan bir bap talimgâhta hendese ve sair fünun ve maarif tahsili babında cemettirilen reayayi Rum kulları beyninde müsteit bulunanları tahsili elsinei saireye dahi çalıştırıp velinimeti bîminnetimiz olan devleti kavi şevkete İşe yarar mütercim ve hizmetkâr yetiştirilmek kasıt ve niyyeti halisesiyle masarif ve mevanîî külliyeye bakmıyarak leyl

[3] Arşiv dairesi. Muallim M. Cevdet'in Maarif defteri. Numara 1609.

ve nehar sarfı mâhaseli iktidar ve duayi bakayi fer ve şevketi padişahı darâsipah ile evkatgüzar iken **milletimizden bazı eshabı garaz ve fesad ve nefsanî ve hüssad** mahalli mezkûrun nizam haline irası halel sadedince nice evza ve harekâtları aralık rünüma olmaktan halî olmadığından kat'i nazar **ehli İslâmdan dahi bazıları tahrik olunarak** siz bu talimgâhta niçin taallüm ile meşgul olup bağırır ve şematet edersiz ve bu misillû bîesas ve bîmeal nice bahaneler ile fıkarayı şakirdanı aralıkta şetim ve tazyik edegelmeleriyle merahimi raiyetperverilerinden mütezarrıdır ki Kuruçeşme'de vâkı zikrolunan **Milleti Rum Talimgâhı** her veçhile âsûdei mazarrat olup bir kimesne tarafından dahl ve taarruz olunmamak ve talim ve taallüm ile meşgul gerek muallimler ve gerek şakirtler bir veçhile tekdir ve işgal olunmamak ve lâzım gelen tamir ve termim veyahut müceddeden ilâvei ebniyesine zabitan taraflarından akçe mutalebesi veyahut âhur özür ve bahane ile rencide ve veçhen minelvücuh mümanaat olunmamak ve zikrolunan talimgâhın milletçe memur olan mütevellileri taraflarından zabitandan istianet olundukta her veçhile himayet ve sıyanet ve nizamı haline irasi halel sadedinde veyahut kesri iradı zü'mi fasidinde bulunan kimesnelerin tedip ve tenkiline müsaraat olunmak madmelerini mufassalen münderiç ve havi ve bu misillû talimgâhlar ve tıbhaneler üzerine nezareti çakiraneme dair ihsan buyurulan fermanı âlinin muhtevi olduğu şuruta tatbikan iktiza edenlere hitaben ve ledelhace ibraz ve irae olunmak için mütevelliler yedinde ipka şartiyle bir kıt'a emriâlî şerefsuduri babında sadaka ve ihsan devletlû, inayetlû, merhametlû efendim sultanım hazretlerinindir.

22 R. 1220 Bende
Dimitraşko Morozbeyzade

İşte bu vesika Kuruçeşme Mektebinin Patrikhane ile ruhanî heyetler tarafından değil, mütevellilerce idare olunur lâyık bir mektep olduğunu, müessesinin divanı hümayun tercümanlarından yani hükûmet memurlarından Dimitraşko adında bir Rum bulunduğunu açıkça gösterir. [4]

O zamanlarda din ile dünya işlerini ayırmak kimsenin aklına gelmediği için büsbütün de lâyık diyemezsek de herhalde papazlarla ve papaz yetiştirmekle bir alâkası görülemez.

Kuruçeşme Mektebinin Türk kültürü bakımından asıl ehemmiyeti Tıb şubesidir. Zamanın hükümdarı Selim III. Dimitraşko'ya vermiş olduğu evasiti Muharrem 1220 tarihli fermanda: **Asakiri İslâmiyeye ve**

[4] Bu tercümanın hayatı ve hizmetleri ve âkıbeti hakkında bu kitabın birinci cildinin 69 uncu sayfasında izahat verilmiştir. Lûtfen bakınız.

umumen ibadullaha nefi ve faide ve celbi daavatı hayriye edilmek üzere bu mektebin açılmasını irade ettiği ve **kıdavetü sanadidi milletilmesihiyye** Dimitraşkonun bu mektebe hükûmet tarafından **Nazır ve Müdür** nasbolunduğu ve bu Mektepte Tıbdan başka **fünuni hendesiyye** ve sair marifin talim ve taallüm edilmesi yazılıdır. Bu fermanın suretini kitabın bu cildinin 334 - 336 sayfalarına dercederek lâzım gelen mütaleayı da orada yürütmüş olduğum için onları tekrara lüzum görmiyecek yalnız okunmasını tavsiye ile iktifa edeceğim.

Orada da söylediğim gibi bu mektep 1236 (1820) Rum isyanına ve Rum tercümanların Babıâliden uzaklaştırıldığı tarihe kadar yaşamıştır.

2. ERMENİ MEKTEPLERİ

Ermeni Mektep ve müesseselerinin bu şehirde kuruluşu, yaşayış ve ilerleyişini tetkik ve takip etmek Rumlarınkinden ziyade dikkati üzerine çekecek bir mahiyet gösterir. Rumlarınki; yıkılmış bir hükûmet maarifinin başka şekilde devamı, Yunanca gibi dünyanın en eski bir dilinde tedrisat yapılması bakımlarından ne kadar tabiî ve kolay ise; Ermenilerinki hem yeniden bir tedris dili yaratmak, hem de her şeyi yeniden kendi başlarına yapmak gibi güçlüklerle doludur.

Hükûmetsiz ve yardımsız bir cemaatin bu müşkülleri nasıl yenmiş, Tanzimattan önce ve sonra yer yer Ermeni mektep ve müesseselerinin içerde ve dışarda nasıl kurmuş ve idare etmiş olduğunu biraz da ibretle tetkik ve mütalea etmek için Türkiye Maarif Tarihinde bu bahsi bulunduruyorum.

Ermeni Mekteplerini Azadyan adında bir Ermeni muharrir ve mütefekkiri yazmıştır. Yazısında dil ve şive bakımından pek az değişiklikler yaparak ve Türk kültürüne yaptığı hizmetten dolayı kendisine teşekkür ederek hemen olduğu gibi neşrediyorum :

BİRİNCİ KISIM

TANZİMATTAN ÖNCE

(1452 — 1839)

Ermeni unsurunun Türkiye'deki kültür faaliyeti; mektepleri ve kültür müesseseleri hakkında Türkçe bir eser mevcut olmadığı gibi, münhasıran bu mevzudan bâhis Ermenice eser de yoktur. Buna mukabil muhtelif devirlerde çıkan Ermenice kitap, mecmua ve risalelerde Türkiye'deki Ermenilerin kültür faaliyetiyle mektep ve müesseseleri hakkında zengin malûmata tesadüf edilmektedir.

Aralarında dinî mahiyeti haiz kitapların da dahil bulunduğu bu eserlerin ilmî bir şekilde tetkiki neticesinde elde edilen malûmat yalnız Ermeni unsurunun değil, aynı zamanda Türkiye'nin umumî kültür hayat ve faaliyetinin de aydınlanmasına yarayacak kıymetli malzeme teşkil etmektedir.

Bu itibarla, Türkiye'nin umumî kültür hayatiyle yakından alâkadar bulunan Ermeni unsurunun kültür faaliyetinin geçirdiği safhaları ilmî tasnife tâbi tutarken bilhassa istatistiklere ehemmiyet vererek, muhtelif devirlerin faaliyetini bir bakışta ortaya koyacak tablolar tanzim ettik. [5]

İstanbul'un fethinden on sekizinci asrın sonuna kadar uzayan devirde Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde mektep mahiyetinde Ermeni müessesesine tesadüf edilmemektedir.

1790 tarihine kadar Ermeniler arasında daha ziyade dinî tedrisata mahsus bazı müesseselerin mevcudiyeti sabit olmakla beraber, bunlar mevcudiyetlerini sadece şahsî nüfuzlar sayesinde muvakkat müddetler için muhafaza edebilmişlerdir.

Nitekim 1719 tarihinde İstanbul'daki Ermeni Patriği Ohannes Goloda verilen fermanı da, İstanbul'un Sultan Fatih tarafından zaptı üzerine Kumkapı ve civarına yerleşen Ermenilerin **«Mangantz Varjadun»** (Çocuk Terbiye Evi) adı ile bir müesseseye malik bulundukları zikredilmiştir.

«İstanbul Tarihi» adiyle Ermenice bir eserin müellifi bulunan Yeremiya Çelebi Kömürciyan dahi Kumkapı'daki Ermeni Kilisesinin İstanbul Ermenilerinin ilk kültür kaynağını teşkil ettiğini ve bu kilisenin bir köşesinde Mateos adında bir rahibin çocuklara dersler verdiğini kaydetmektedir.

Diğer taraftan 15 inci asrın başlangıcında Bitlis civarında kâin «Amlorti» adındaki Manastır'da da bir mektep tesis edildiği, burada ilâhiyattan başka Felsefe, Mantık okutulduğu kaydedilmektedir.

Bu mektepten çıkanlar memleketin dört bucağına dağılarak yeni mektepler açmışlardır. [6] 1710 da son derece terakki ve inkişaf eden Bitlis mektebi ulûm ve fünun tedrisine de başladığından **Darülfünun** adiyle anılmağa başlanmıştır.

1641 tarihinde de Kigemes Kalanos adında bir Lâtin Rahibi İstanbul'a gelerek, Galata cihetinde Ermeni çocuklarını toplamağa ve bunlara tedrisatta bulunmağa başlamış, hattâ bir müddet Ermeni rahibi kıyafetiyle Patrikhanede bile tedrisatta bulunmuş, fakat bilâhare asıl maksadının katolik propagandası yapmak olduğu anlaşıldığından, faaliyetine devam edememiştir.

---

[5] Azadyanın toplamış olduğu ihsaî malûmat çok kıymetli olmakla beraber bu eserin gayesine ve hacmine göre fazla geldiğinden yalnız hülâsalarının dercile iktifa olunmuştur.

[6] Patrik Ormanyan «Azkabadum» adındaki eserinin ikinci cildi, sayfa 88 - 2484.

1652 tarihinde Hisar dibindeki Ermeni Kilisesinin yanması üzerine Yeremiya Çelebi Kömürciyan yanan kilisenin yerine bir mektep yapmış, fakat müsaade alınmadığından dolayı bu mektep bilâhare yıktırılmıştır.

1707 tarihinde de, Çuğa'lı rahip Asvazadur Kafkasya'da kâin Eçmiyazin Manastırın'dan İstanbul'a muvasalatında ilk defa olarak Ermenice gramer kitabını getirmiştir.

1710 tarihinde Sivas'lı rahip Mihitar İstanbul'a muvasalatında, Beyoğlu'nda bazı çocukları toplayarak tedrisata başlamıştır. 1706 tarihinde de papaz Apraham, Üsküdar'da Surp Haç Kilisesi civarındaki evini mektebe çevirerek ders vermeğe başlamıştır.

1715 tarihinde Patrik Ohonnes Golod Üsküdar'da, Surp Karabet kilisesi civarında, (şimdiki Cemaran Mektebi yerinde) papaz namzetlerine mahsus bir mektep açarak otuz kadar talebeye ilâhiyat ve felsefe tedrisine başlamıştır.

1741 tarihinde Patrik Agop Nalyan bu mektebi Kumkapı'ya nakletmiş ve tedrisatı bizzat deruhte etmiştir. Sonra Patrik Zakariya, rahip Bağdasar ve muallim Boğos 1780 tarihine kadar bu mektepte muallimlik etmişlerdir.

1741 - 1745 tarihlerinde Kumkapı'nın Tülbentçi Hüsamettin mahallesinde Patrik Nalyanın himayesinde bir de **Kız Mektebi** kurulmuştur.

1752 de Erivanlı Simon, Balat'taki Ermeni kilisesinin kâgir odasını mektep haline ifrağ ederek yetişkin talebeye yüksek ilimler tedrisine başlamıştır.

18 inci asrın sonlarında halk tabakaları arasında fikrî uyanış hareketleri baş göstermiştir. Her mahallede kütüphaneler tesis edildiği gibi İstanbul'un her semtinde hususî mekteplerle dershanelerin miktarı çoğalmıştır. Bu meyanda rahip namzedi Mateos ile hemşiresi Prapion tarafından bilâhare tesis edilen Surp Haç Mektebi, Balat'lı Tıbir Sarkis tarafından açılan mektep (1773), muallim Takvaz ile talebesi Serope Minasyan tarafından 1790 tarihinde Beyoğlu'nda tesis edilen mektep zikre değer. Bütün bu mekteplerde tedrisat yolunda gidiyordu. Tahsil arzusunda bulunan çocuklar, dükkânlarda, hanlarda ve evlerde okuyup yazma, kiliselerde de dinî malûmat öğrenirlerdi.

Nihayet 1790 tarihinde Eğinli Şnork Mıgırdıç Amira Miricanyan hükûmetten resmî müsaade almak suretiyle ilk resmî mektebi Kumkapı'nın Fıçıcı sokağında açmağa muvaffak olmuştur. Snork Amira aynı zamanda Langa'daki Surp Lusavoriç ve Balat'taki Surp Hreştaga-

bed mekteplerini tesis etmiştir. Bu tarihlerden sonra İstanbul'daki Ermeni Mektepleri yanlarında yekdiğerini müteakip mektepler kurulmağa başlamıştır. Nitekim Ortaköy'de, Kuruçeşme'de, Samatya'da, Üsküdar'da ve daha birçok semtlerde ilk mektepler açılmıştır. Bu müddet içinde, ayrıca kültür hayatının inkişafını kolaylaştıran muhtelif cemiyetler de kurulmuştur.

1790 tarihinde ileri gelen mekteplerden biri de İzmir'deki Mesropyan mektebidir. Bu mektep Kumkapı Merkez Mektebi ilk mezunlarından şair Hovhan Mirga Vananteçi'nin idaresinde büyük muvaffakiyet göstermiştir. (1798) Kumkapı kilisesi baş papazı ve Kumkapı mektebi Ermenice muallimi Erzurum'lu papaz Mesrop, 1808 tarihinde neşrettiği gramer muhtırasında, Patrik Ohannes Çamaşırcıyan'ın devrinde (1803-1812) İstanbul'un bütün semtlerinde Ermenilerin meccanî cemaat mektepleri açmış bulunduklarını kaydetmektedir.

Bu mekteplerde tatbik edilen tedrisat programı aşağıdaki esasları ihtiva etmekte idi :

1) — Ermenice - Alfabe [7], Kıraat; Dinî Kıraat,
2) — Din - Hıristiyanlığın Esasları, Dualar, ilâh.
3) — Yazı - Alfabe (sıra yazı) Ermenice ve Türkçe senet yazmak.
4) — Hesap yahut rakkam - Türkçe tedris edilirdi ve aşağıdaki dört kısımdan ibaretti :

A) — Kara cümle,
B) — Çıkma,
C) — Zarb
D) — Taksim.

Bundan sonra rublu, buçuklu, çulatalı, zincirli taksim ve ortak payı denilen hesap usulleri tedris edilirdi.

Bu devirlerde lûgat kitabı da mevcut olmadığından devrin âlimleri bildikleri kelimeleri kâğıt parçalarına yazarak Kumkapı kilisesi sokağının köşesindeki börekçinin dükkânı duvarına asarlardı. Bilmedikleri bu kelimenin mânasını anlamak istiyenler Üsküdar'dan, Hasköy'den, Balat'tan, Ortaköy'den ve diğer uzak semtlerden bu dükkâna müracaat ederlerdi.

1820 - 1825 tarihine kadar Ermenice gramer bilenler parmakla gösterilmekte idi. İstanbul'da yalnız Kumkapı mektebinde gramer okutulduğu için İstanbul'un her tarafından talebeler bu mektebe devamla

[7] Kitaplar çok pahalı olduğundan, alfabe saplı tahtalar üzerine yazılırdı. Ayrıca alfabe kitabı mevcut değildi.

Gramer, Hitabet, Mantık öğrenmek suretiyle **âlim, filozof** ünvanlarını alabilirlerdi.

Bu devirde İstanbul'da matbaa vardı. Fakat münhasıran dinî kitaplar tab ve neşrederdi.

1820 yılında Bezciyan Artin Amira Kumkapı'da kabirlere mahsus bir el işleri atölyesi tesis etmiştir.

1824 te Patrik Karabet Kumkapı'daki mektebi himayesine alarak Kirkor Peştemalcıyan'ı müdür tayin etmekle beraber tedrisat programını da ıslah etmiştir. Yeni programda bilhassa Türkçe tedrisata büyük bir ehemmiyet atfedilmiştir. Bu suretle Kumkapı mektebi **Âli Mektep** halini almıştır.

1826 tarihinde zuhur eden Hocapaşa yangınında Kumkapı kilisesiyle beraber Patrikhane ve mektep de tamamen yandığından, Kumkapı mektebi birkaç sene faaliyetini tatil etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Patrik Karabet 10 Temmuz 1824 tarihinde Anadolu'daki Ermeni cemaatine gönderdiği bir tamim ile her vilâyette mektepler açılmasını emrettiğinden Anadolunun en uzak köşelerine varıncaya kadar mektepler tesisine başlanmıştır.

1834 tarihinde Ermeni Patrikhanesi tarafından yapılan bir istatistiğe göre o devirde Anadolunun muhtelif yerlerinde 120 Ermeni Mektebi bulunmakta idi.

Anadolu şehir ve kasabaları arasındaki mekteplerin 4'ü Adapazarı'nda, 3'ü İzmit'te, 3'ü Merzifon'da, 2'si Manisa'da, 2'si Bafra'da, 2'si Kayseri'de, 2'si Eğin'de, 2'si Erzurum'da bulunuyor ve kalan şehir ve kasabalarda da yalnız birer mektep görülüyordu. Bir şehirdeki mektep sayılarının çokluğu aynı zamanda oradaki Ermeni nüfusunun kesafetini de gösterir.

1828'de Bezciyan Artin Amira Kumkapı'daki Bezciyan Mektebinin idaresini istihsal etmiştir. Bu mektep 1830 dan bugüne kadar faaliyetine devam etmektedir.

1828 tarihinde Balat'ta bulunan iki mektebe ilâveten bir de kız mektebi açılmıştır. 1831 - 1832 tarihlerinde İstanbul'daki Ermeni mekteplerinin sayısı göze batacak derecede artmıştır.

1831 tarihinde Patriğin riyaseti altında umumî meclis halinde toplanan esnaf murahhasları, sayısı oldukça çoğalan mekteplerin masraflarını kabul ettiklerine dair senetler imzalamışlardır. Bu karar mucibince sarraflar 1830'da Beyoğlu'nda tesis edilen Erkek ve Kız mektep-

lerinin, meyhaneciler Langa Mektebinin, kuyumcular Topkapı Mektebinin, diğer esnaf da muhtelif semtlerdeki mekteplerin masraflarını vermeği taahhüt etmişlerdi.

Bezciyan'ın ölümünden sonra, Amiralar ile esnaf mümessilleri Patrikhanede tekrar toplanarak kültür mümessillerinin murakabesini 10 amiradan mürekkep bir heyete tevdie karar vermişlerdir.

Bu devirde Hasköy'deki Nersesyan Mektebi bilhassa büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Altı yüz talebesi bulunan ve İstanbul'un en ileri gelen mektebi sayılan bu müessesede her türlü ulûm ve fünunla beraber Ermenice, Türkçe, Fransızca ve İtalyanca da okutturuluyordu.

Okuma arzusu halk arasında gittikçe artıyor, diğer taraftan Avrupaya giden gençler birer birer memlekete dönerek Türkiye'de yüksek mektepler açılması lüzumunu ileri sürüyorlardı. Cemaat mekteplerini bitirenler o devirde açılmağa başlayan Çarkçılık Mektebine ve Tıb fakültesine devam ediyorlardı. Yine bu devirde Katoliklerle Protestanlar İstanbul'da yeniden mektep açmağa başladıklarından Ermeniler de ilk mektep mezunları için yüksek mektepler açmak lüzumunu hissetmişlerdi. Bu ihtiyaç neticesinde ilk olarak Üsküdar'daki **Cemaran Mektebî** açılmıştı. Bu ilk yatılı yüksek mektebin küşad resmi 13 Eylûl 1838 tarihinde büyük merasimle yapılmıştır. Parasız okuyacak talebe için Kudüs'teki Ermeni Manastırı bu mektebe senede 120.000 kuruş tahsis etmişti. Zengin talebeden de senede 3.000 kuruş alınmak suretiyle mektebin bütçesi denk tutulabiliyordu. 1839 tarihinde Cemaran Mektebinin talebe sayısı 50'ye çıkmış bulunuyordu.

Bu zamanlarda talebe kaydiyle tedris usulünü tesbit eden muayyen bir metod mevcut değildi. Ancak 1830 tarihinde Bezciyan Amira tarafından yapılmış olan bir Dahilî Nizamname vardır. Bu Nizamnamenin başlıca maddeleri şunlardı :

1) Muallim mütevellinin muvafakatini almadan talebe kayıt ve kabul edemez.

2) Fakir talebe yalnız okuyup yazma öğrenmek üzere alınır. Gramer ve diğer ilimleri tahsil edebilmek için talebenin kabiliyeti ve hevesi olması lâzımdır.

3) Talebe her sabah derslere başlamazdan evvel kiliseye gidecek ve dinî âyinlere iştirak edecektir. Derslerin sonunda da talebe kilisede dua etmeden evlerine gitmiyeceklerdir.

4) Muallimler talebeyi dayakla değil, sözle terbiyeye çalışmalıdır. Tokat atmak, kulak çekmek, tekme vurmak, yumruklamak yasaktır.

Çocuklara **ulan** diye hitabe etmeyüp her talebe kendi adı ile çağırılmalıdır. Çocuklar da birbirine **kardeş** kelimesiyle hitabe etmelidir.

5) Muallimler şahsî harekâtiyle talebeye örnek olmalıdır.

6) Muallimler misafir kabul etmek veya birisiyle konuşmak suretiyle vakit kaybetmiyerek talebenin dersleriyle meşgul olmalıdır.

7) Dinî tedrisata son derece ehemmiyet vermelidir.

8) Talebenin münhasıran Ermenice konuşmasına ve yabancı kelimeler kullanmamalarına ayrıca ehemmiyet vermelidir.

9) Muallimler çocukları yalan söylememeye, yemin etmemeye, fena kelimeler kullanmamaya alıştırmalıdır.

10) Mütevellinin muvafakatini almaksızın hiçbir kimse çocuğunu mektepten alarak san'ata veremez.

Hemen hemen bütün mekteplerde tatbik edilen bu dahili nizamname ahkâmına muhalif olarak birçok mekteplerde falaka usulü tatbik ediliyordu.

İKİNCİ KISIM

TANZİMATTAN SONRA

(1839 — 1860)

3 Teşrinisani 1839'da ilân edilen Tanzimat Hattı Hümayûnun'dan sonra Ermeniler kültür sahasındaki faaliyetlerine yeniden hız vermişlerdir. Öteki unsurlardan ziyade Tanzimattan istifade eden Ermeniler Devlet hizmetlerine girmeye başlamışlardı. Tanzimattan önce devlet hizmetlerinde bulunan Bezciyan, Düzyan, Dadyan, Balyan gibi kimselerin sayıları mahdut idi. Ancak 1839 tarihinden sonradır ki yüksek devlet mekteplerinin kapıları Ermenilere de açılmış bulunuyordu. Bu sayede gün geçtikçe Ermeni münevverlerinin sayısı çoğalmıştır.

1841 den itibaren Tıbbiyeye gayri müslim talebe kabulüne müsaade edildiğinden oradan çıkan Ermeni gençleri askerî rütbelerle orduda çalışmağa başlamışlardı. Diğer taraftan Avrupa'da tahsil gören gençlerin sayısı çoğaldığından tedrisat usullerinde esaslı değişiklikler yapıldı ve 1840 da ilk defa olarak Kumkapı'da **Lusaviriç** adında bir Kızlar Mektebi açıldı. Bu müessese bir müddet sonra Bezciyan mektebi ile birleştirildi. Bu devirdeki tedrisat programı hakkında bir fikir vermek üzere Üsküdar'daki Cemaran'ın programını gösterebiliriz. Bu programda aşağıdaki derslere rasgelinmektedir :

1 — Ermenice Gramer ve Tahrir
2 — Ermenice, Türkçe ve Fransızca Hüsnü Hat
3 — İlmî, Siyasî ve Tabiî Coğrafya
4 — Hesap
5 — Cebir
6 — Fransızca Gramer, Tahrir ve Mükâleme
7 — Resim
8 — Türkçe Gramer ve Tahrir
9 — Tarih
10 — Hendese
11 — Mantık
12 — Usulü Defterî, Ticaret.

Mektebin idaresi hakkında amiralar ile esnaf arasında çıkan daimî ihtilâflar yüzünden Cemaran 1841 tarihinde kapanmış ve biraz sonra hastahaneye çevrilmiş ise de 1846 da 50 talebe ile yeniden açılmıştır. Ancak para sıkıntısı yeniden baş gösterdiğinden Patrikhane Cemaran'ı Yedikule'deki Ermeni Hastahanesiyle birleştirmek suretiyle iki müesseseyi tek elden idareye karar vermiş ve mektebi Yedikule'ye getirmiştir.

İstanbul'un muhtelif semtlerindeki mekteplerin bütçesini temin etmek üzere her semtte **Mekteplere Yardım Cemiyetleri** kurulmuştur. Bu cemiyetler mekteplere maddî yardımda bulunmakla beraber umumî kütüphane açıyor, kitaplar çıkarıyor ve konferanslar veriyordu. İstanbul'da baş gösteren bu kültür faaliyeti Anadolu'nun her tarafına da süratle sirayet etmiş bulunuyordu.

1846 - 1848 senelerinde hükûmet Maarifin inkişafını temin maksadiyle **Meclisi Maarifi Umumiye**, 1851 tarihinde de **Encümeni Daniş**'i açtığından Avrupa'da tahsil görmüş Ermeni münevverleri de cemaat arasında bu teşkilâtlara benzer teşkilât yapmak üzere 22 Teşrinievvel 1853 tarihinde ileri gelenlerden 14 kişinin iştirakiyle ilk **Maarif Komisyonu**'nu teşkil etmişlerdi.

1858 - 1859 tarihlerinde hükûmet gayri müslim mektepleriyle yakından alâkadar olmıya başlamış, Maarifi Umumiye Meclisine doktor Serviçen, Kaspar Sinapyan, Doktor Paronak Feruhan'ı âza tayin etmişti. Maarif Nazırı Hayrullah Efendi de bizzat Ermeni Mekteplerini gezmiş ve görmüş ve Yedikule'deki Cemaran Mektebinde bir nutuk söyliyerek istidatlı talebeye yardım vâdetmişti. Bu devirde Cemaran'ın talebe sayısı 250 ye çıkmıştı. 1860 da bir buçuk sene içinde Cemaran mektebine kabul edilen talebe miktarı 999'u geçmiş bulunuyordu. Bu

miktarın yarısını Anadolu'dan gelen talebe teşkil ediyordu. Buna rağmen maddî zorluklar yüzünden bu müessese 1861 de kapanmıştır.

1858 - 1859 da Ruhaniler yetiştirmek üzere Yedikule Hastahanesi yanında yatılı bir mektep açılmış fakat 1860'da bu müessese kapanmıştır.

1860'tan önce İstanbul'da 42 Ermeni Mektebi bulunduğu muhtelif Ermeni kaynaklarında görüldüğü halde bu mektepler hakkında hiçbir yerde tafsilâta tesadüf edilememiştir.

Maarifi Umumiye Meclis âzasından Paronak Feruhan tarafından 1859'da tanzim edilen istatistiğe göre 42 mektep talebesinin sayısı 5531'dir (4376 Erkek 1555 Kız).

Bu istatistik şu şekilde tesbit edilmiştir :

Semt	Erkek	Kız	Yekûn	Muallim	Senelik Bütçe	Mülâhazat
Yedikule Hastahanesi	235	21	266	18	75.000	
Hasköy	334	170	504	14	100.000	
Samatya	330	55	385	14	94.000	
Üsküdar, Yenimahalle	276	230	506	12	130.000	
Üsküdar, Selamsız	185	—	185	4	36.000	
Beyoğlu, Karnavula	268	150	418	6	24.000	
Beyoğlu, Kilise Mahallesi	81	—	81	11	80.000	
Kumkapı	264	—	264	6	66.000	
Kumkapı (harici)	187	70	257	7	51.000	
Balat	212	5	217	11	53.800	
Beşiktaş	172	55	227	8	50.000	
Beşiktaş (yalnız) Ekmekçi	110	70	190	4	16.220	
Ortaköy	—	50	50	5	25.000	
Ortaköy, Taşmerdiven	190	—	190	11	90.000	
Yenikapı	165	—	165	7	38.000	
Kadıköy	65	34	99	3	24.000	
Kuzguncuk	82	42	124	8	37.000	
Galata	47	—	47	6	32.000	
Bakırköy	26	—	26	1	3.600	
Narlıkapı	120	50	170	7	24.700	

Maarif Meclisine tevdi edilen bu istatistikte gösterilen miktar haricinde olmak üzere devlet mekteplerinde de birçok Ermeni talebeleri bulunmakta idi. Nitekim 1858 de Patrikhane tarafından hükûmete gönderilen bir mektupta Tıbbiyeye her sene 40 Ermeni talebesi kabulüne müsaade edildiğinden dolayı teşekkür edilmektedir.

24 Mayıs 1860 tarihinde Ermeni cemaatinin işlerini tanzim maksadiyle hazırlanan yeni nizamname amiraların faaliyetine nihayet vererek, cemaat işlerinin seçme mümessilleri tarafından idaresini temin etmiştir. 1863 tarihinde hükûmet tarafından tasdik edilerek **Nizamnamei Milleti Ermeniyan** adı ile düsture geçirilen bu nizamname ile cemaatin din ve dünya işleri birbirinden ayrılmış, mekteplerin idaresi işi de hususî surette teşekkül eden **Maarif Komisyonu**'na havale edilmiştir. İlk maarif komisyonu yukarıda ismi geçen Paronak Feruhan'ın riyasetinde teşekkül etmiştir. Maarif Komisyonu ilk iş olarak bilûmum Ermeni Mekteplerinde tatbik edilmek üzere dahilî bir nizamname yaparak tedris usulünü ıslah ve o zamanın şartlarına uygun bir şekle ifrağ etmiştir.

Maarif Komisyonu tarafından 1871 tarihinde neşredilen istatistiğe göre o tarihte İstanbul'da 18'i erkeklere, 13'ü kızlara ve 17'si de muhtelit olmak üzere 48 Ermeni Mektebi bulunuyordu. Bu mekteplerde 200 erkek ve 24 kadın muallim vazife görüyordu. Talebenin sayısı 5822 (3936 erkek, 1886 kız) olup umumî masarifi bir lira 115 kuruş hesabiyle 1.415.590 kuruşa çıkıyordu.

Sonra 1874 te neşredilen bir istatistiğe göre Anadolu'daki 28 murahhaslık mıntakasında da 469 ilk ve ana mektebi bulunuyordu.

1880 de maddî sebeplerle sayısı gittikçe azalan cemaat mekteplerine mukabil müteaddit hususî mektepler açılmıştır. Nitekim 1859 da yapılan istatistikler cemaat mekteplerindeki 4376 talebenin 1871 de 3936 kişiye indiğini kaydetmektedir. 1887 de bu miktar 3816 ya tenezzül etmiştir. Bu müddet içinde kız talebe miktarının göze çarpacak derecede arttığı da kaydedilmektedir.

1880 sonlarında Rahip Ormanyan tarafından neşredilen rapora göre İstanbul'daki 51 Ermeni mektebinde 3594 erkek ve 1983 kız talebe bulunuyordu ve mekteplerin umumî masrafı 1.035.300 kuruşa baliğ olmuştu. Bu rakkamlara 1886 tarihinde Galata'da tesis edilen Getranagan Mektebinin 80 talebesiyle 55.000 kuruşluk bütçesi ve Yedikule Hastahanesi yanındaki Yetimhane'de 206 muhtelit talebe miktarını eklemek lâzımdır.

Hususî mekteplerin inkişafını göz önünde tutan cemaat erkânı

1882 de Patrik Nurses Varjabetyan'ın riyasetinde toplanmışlar ve bu içtimada 1450 lira toplanarak Galata'daki Getranagan mektebini **Âli Mektep** haline ifrağa karar vermişlerdir. Bu karar ancak 1886 tarihinde tatbik edilmiş ve mektep aynı yılın Eylûl'ünün birinde merasimle açılmıştır.. Tamamiyle Âlî Mektep mahiyetini haiz bulunan Getranagan mektebi muallimleri devrin mütefekkirlerinden mürekkep bulunuyordu. 1891'de ilk mezunlarını verdiği zaman mektebin talebe mevcudu 148 kişiden ibaret bulunuyordu, bütçesi de 176.376,25 kuruşa baliğ olmuştu. Bu paranın 61.991,125 kuruşu talebe aylıklariyle kalanı da mütevelli heyetinin gayretleriyle temin edilmişti. 35 senelik faaliyet devresinde Getranagan mektebinden 197 talebe çıkmış ve mektebe 4.020 talebe devam etmiştir.

1893 tarihinden itibaren maarif komisyonunun mürakabesi altında bulunan İstanbul'daki ve Anadolu'daki bilûmum Ermeni Mektepleri aynı programı tatbik etmişlerdir ve bu vaziyet Cumhuriyetin ilânı tarihine kadar devam etmiştir. 1893 te Maarif Komisyonu Maarif Nezaretinin müsaadesiyle yeni usullerde mektep kitapları tabettirmiştir. Maarif komisyonu tarafından tanzim edilen tedrisat programı 7 - 9, 9 - 11, 11 - 13 yaşındaki talebelere gösterilecek dersleri mufassal surete tesbit etmiştir.

Maarif komisyonu tarafından tanzim edilen istatistikler 1895 ten sonra talebe ve muallim sayısının göze çarpacak derecede azaldığını gösterir : Şöyle ki :

Ermeni Mekteplerinde :

1897 de	3765	talebe	141 erkek ve	58	kadın muallim vardı.
1898 de	4883	»	175 erkek ve	77	kadın muallim vardı.
1899 da	4923	»	181 erkek ve	93	kadın muallim vardı.
1900 da	5351	»	179 erkek ve	103	kadın muallim vardı.

1900 senesinde İstanbul'da bulunan 40 Ermeni Mektebinin aylık bütçesi 83.556 kuruştan ibaret bulunuyordu. Bu paranın 51.353 kuruşu kiliseler sandığından, 26.935 kuruşu da talebe aylıkları ile ve 4.435 kuruşu da ianelerle temin edilmişti.

Yine 1900 tarihinde devlet mekteplerine devam eden Ermeni talebenin sayısı 300 kişiye çıkmış bulunuyordu. Bunun haricinde ayrıca hususî Ermeni Mekteplerinde de 600 erkek ve 340 kız olmak üzere 940 talebe mevcuttu. Bunlardan başka Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan Mekteplerine devam eden Ermeni talebe 285 e (200 erkek ve 85 kız), Ecnebi Mekteplerine devam edenler 380'i erkek ve 460 kız olmak üzere 840 kişiye baliğ olmuştu.

Bu devrin mühim hâdiselerinden biri de Beyoğlu'ndaki Esayan Mektebinin açılışıdır. 1895'te Esayan ailesi tarafından açılan bu mektebe bir de kızlara mahsus kısım ilâve edilmiş, idadî derecesinde 1929 yılına kadar devam etmiş, 1929 yılında kız lisesine tahvil edilmiştir. Ve lise mezunu olmak üzere birçok mezunlar vermiştir. 1934 yılından sonra parasızlıktan dolayı lise kapatılmış ve şimdi kız orta okuluna tahvil edilmiştir.

Yapılan bir istatistikten anlaşıldığına göre Anadolu'nun 57 vilâyet merkezinde 21713'ü kız olmak üzere 81226 talebeli 813 Ermeni ilk mektebi mevcut bulunuyordu. Yıllık bütçelerinin yekûnu 3.960.216 kuruşa baliğ olan bu mekteplerde 1545 erkek ve 539 kadın muallim hocalık ediyorlardı.

Vilâyetlerdeki Hususî İptidaî Mektepleri ile İdadiler, Eytamhaneler, Devlete ait İdadiler ve Katolik, Protestan, Lâtin, Mihitarist, Amerikan, Alman, Fransız mektepleri bu istatistik haricindedir. Bu mekteplerdeki talebe miktarı da ilâve edildiği takdirde Anadolu'daki Ermeni talebe sayısı 96.822 ye çıkar. Bu miktara İstanbul'daki talebe de ilâve edildiği takdirde 1901 - 1902 ders yılı senesinde Türkiyenin her tarafındaki Ermeni talebe sayısının 104.500'e çıktığı görülür.

ÜÇÜNCÜ KISIM

MEŞRUTİYET DEVRİ

(1908)

Meşrutiyetin ilânından sonra memleketin her tarafında Maarif hayatı süratle inkişaf etmiştir. Patrikhane Maarif Komisyonu Anadolu'daki mekteplerle daha yakından alâkadar olmaya başlamış, eski rejim tarafından kapatılan mekteplere yardım cemiyetleri yeniden kurulmuş, çalışmağa başlamıştı.

Diğer taraftan hükûmet de akalliyet mektepleriyle yakından alâkadar olmaya başlamıştı. İlk iş olarak evvelce Maarif Komisyonu tarafından muallimlere verilen ve yalnız Ermenice muharrer bulunan muallimlik vesikalarına bir de Türkçe kısım ilâvesini istedi. Ayrıca mektep açmak hususunda hükûmetten müsaade alınması mecburiyeti de konuldu.

Maarif Komisyonu Türkçe olarak yeni bir tedrisat programı hazırladı ve mahallî makamatı tarafından tasdikinden sonra tatbik edilmek üzere vilâyetlere gönderdi.

1 Mayıs 1910 tarihinde cemaat mekteplerinin dereceleri tesbit edil-

di. Bu tasnif neticesinde mevcut 44 mektepten 19'u iptidaî ve rüşdî, 25'i yalnız iptidaî, Esayan ve Dignantz Mektepleri de idadî kısımları havi mektepler sınıfına ayrıldı.

Meşrutiyet devrinde hükûmet mekteplerine devam eden Ermeni talebe sayısı son derece artmış bulunuyordu. Ermeni talebenin Türkçede zayıf olduğunu göz önünde tutan Maarif Komisyonu devlet mekteplerine girmek istiyen talebeye bir kolaylık olmak üzere meccanî Türkçe kursları açtı. Alınan bu tedbir sayesinde Türkçede kuvvetlenen 51 Ermeni talebenin devlet mekteplerine kaydi temin edilmiştir.

15 Temmuz 1910 da İstanbul'daki Ermeni Mektepleri hakkında Maarif Komisyonu tarafından yapılan bir istatistikten anlaşıldığına göre yukarıda bahsi geçen 44 mektebte mevcut talebenin sayısı 2058'i meccanî olmak üzere 6516 ya çıkmış bulunuyordu. Bu mekteplerde 153'ü kadın ve 166'sı erkek olmak üzere 319 muallim çalışıyordu. Mekteplerin aylık bütçesi 96.878 kuruş tutuyordu. Bu paranın 83.332 kuruşu muallimlere, 8,926 kuruşu hademeye, 5620 kuruşu da muhtelif masraflara tahsis edilmişti. Bunlara mukabil tahsil edilen 100.518 kuruştan 58.436 kuruşu kilise sandıklarından, 31.173 kuruşu talebe ücretlerinden, 10.909 kuruşu da muhtelif ianelerden temin ediyordu.

Bütün bu tafsilâttan anlaşılacağına göre İstanbul Maarif işleri için senede 1.162.536 kuruş yani 10.764 lira sarfediliyordu.

İstanbul'daki Ermeni Mekteplerinden 1908 - 1911 seneleri zarfında 204'ü kız olmak üzere 321 talebe çıkmıştır. Umumî Harpten sonra Türkiye'de Ermeni Mektebi olarak yalnız İstanbul'daki müesseseler kalmıştır.

1920 - 1921 senesinde İstanbul'daki Ermeni talebe sayısı iki misline çıktı. 1921 de neşredilen bir istatistikte İstanbul'da 12.359 kız ve erkek Ermeni talebesi görülmektedir.

Bu yekûn şu tarzda toplanmıştır :

Talebe

7031	Cemaat Mekteplerinde ve Yetimhanelerde
2234	Muhacirin Komisyonu Müesseselerinde
1594	Hususî Mekteplerde
1500	Devlet ve Ecnebi Mekteplerinde
12359	

Patrikhane Maarif Komisyonunun teşekkülü günündenberi cema-

at mekteplerinin son sınıf imtihanları ile muallimlik imtihanları mezkûr komisyonun nezaret ve mürakabesi altında vukubulmakta idi. Maarif Komisyonu tarafından verilen şahadetnameler bilâhare Maarif Nezareti tarafından tasdik edilir idi.

Cumhuriyet rejimi bilûmum azlık mekteplerini doğrudan doğruya Maarif Vekâletinin mürakabesine aldı. Maarif Vekâletinin emri üzerine 1923'te azlık mekteplerindeki muallimler imtihan geçirdiler. Bu imtihana 104 Ermeni muallimi girdi.

Maarif Komisyonu yeni bir tedrisat programı ile bir dahilî nizamname tanzim ederek Vekâletin tasdikine arzetti. Vekâlet tarafından tasdik edilen programla nizamname tatbik edildi. Fakat 1924 te yeni programlar tanzim edildi. Bunlardan biri İstanbul Ermeni ilkokulları müfredatı programı, öteki de İstanbul Ermeni ilkokulları talimatnamesi adını taşımakta olup birincisi 1936 dan, ikincisi de 1937 denberi tatbik edilmektedir.

1924 - 1925 ders yılında 25 Ermeni İlkmektebindeki talebe sayısı 4.963, Hususî Mekteplerdekiler 690, Ecnebi Mekteplerdekiler de 530 kişiyi ki cem'an 6.188 e baliğ olmuştu.

DÖRDÜNCÜ KISIM

CEMİYETLERE VE EŞHASA AİT MEKTEPLER

Eskidenberi gerek İstanbul'da, gerek Anadolu'da Patrikhaneye bağlı bulunmıyan birçok mektepler vardır. Bunlar da iki kısma ayrılmaktadırlar :

A — Cemiyetlere ait mektepler :

1 — **Hayoç Miyaçyal İngerrutyan** cemiyeti bu kurumların başında bulunmaktadır. 1870 tarihinde Araratyan, Tibroçaser, Giligyan adındaki Maarifperverler Cemiyetleri Anadolunun muhtelif yerlerinde 24 mektep açmış bulunuyorlardı. Bu cemiyetler 1880 tarihinde Hayoç Miyaçyal İngerrutyan **Müşterek Ermeni Cemiyeti** adı ile birleşerek masraflarını abonman ve ianelerle temin etmek suretiyle 22 mektep daha açmışlardı. Cemiyet ayrıca Van'da bir de Muallim Mektebi açmış bulunuyordu. Bu suretle müttahit cemiyetin mürakabesi altında 47 kültür müessesesi bulunuyordu. Meşrutiyetten sonra yeniden faaliyete başlayan bu cemiyet 1910 - 1911 tarihlerinde Erzurum, Adana, Muş, Siirt, Trabzon ve diğer birçok yerlerde 84 mektep daha açmıştı. Bu mekteplerde 905'i kız olmak üzere 6442 talebe tahsil görüyordu. Cemiyetin

bütçesi 436.985 kuruştan ibaretti. Cemiyetin faaliyeti umumî harbe kadar devam etti.

2 — Azkaniver Hayuhyaç İngerutyan :

Bu cemiyet 1879 tarihinde Üsküdar'da Matmazel Zabel Hancıyan ile diğer bazı Ermeni kadınları tarafından kurulmuştur. Cemiyetin gayesi kızlara mahsus mektepler açmak ve Anadolu'daki Ermeni kadınlarının tahsiline yardım etmekti. 15 senelik bir faaliyetten sonra sahadan çekilen cemiyet 1908'de tekrar faaliyete başlıyarak Anadolu'da 23 mektep açmış ve bu mekteplerin bütçesini iane toplamak suretiyle temin etmiştir.

3 — Tibraçaser Dignanç İngerutyan :

1879 da Ortaköy'de teşekkül eden bu cemiyet de Anadolu için muallimler yetiştirmek gayesini takip etmiştir. Bu maksatla Ortaköy'de açtığı mektebi sonra Kumkapı'ya naklet̨miştir. (1909). Bu tarihte 135 talebesi olan mektep umumî harpten sonra Fransa'ya nakledilmiştir.

B — Eşhasa Ait Mektepler :

1 — **Nubar Şahnazaryan** — 1866 da Hasköy'de açılmıştır. On senelik hayatında yüksek tahsil görmüş mezunlar vermiştir.

2 — **Berberyan** — Retesos Berberyan tarafından 1876'da yatılı ve yatısız olarak Üsküdar'da Selimiye'de açılmış ve kısa bir müddet içinde büyük bir şöhret kazanmıştır. Müessisinin vefatından sonra faaliyetine devam eden mektep umumî harpten sonra Mısır'a nakledilmiştir.

3 — **Mezburyan** — Mıgırdıç Mezburyan tarafından kızlara mahsus olmak üzere 1870'te Hisar dibinde açılmış, 1879 da Üsküdar'da İcadiye'ye oradan da Kadıköy'üne nakledilmiştir.

4 — **Sanasaryan** — 1881'de Erzurum'da Mıgırdıç Sanasaryan tarafından açılan bu mektepte parasız yatılılar muallimliğe hazırlanır, yatılı talebe ise Alman mektepleri programına göre orta tahsil görürdü. Müessesenin idare heyeti İstanbul'da bulunuyordu. 1914 te Sivas'a nakledilen mektep Umumî Harpte kapanmıştır.

5 — **Meştuciyan** — Kevork Meştuciyan tarafından 1884 te açılmıştır. (yatılı ve yatısız idi). 1895 tarihine kadar iptidaî ve idadî programla faaliyette bulunmuştur.

6 — **Haygazyan** — Mihran Agacanyan tarafından 1885 te Üsküdar'da açılmıştır. Mektep Umumî Harpte kapanmıştır.

dar'da Selimiye'de açılmıştır. Yatılı ve yatısız olan bu mektebin hayatı çok kısa sürmüştür.

7 — **Mizicanyan** — D. Mizicanyan tarafından 1887 de Kumkapı'da yatılı ve yatısız olarak açılan bu mektep münhasıran lisan tedrisatiyle meşgul olmuştur. Fakat hayatı çok kısa sürmüştür.

8 — **Jarankavoraç** — 1888 tarihinde Piskopos Dirtad Balyan tarafından Kayseri'de idadî programına göre tesis edilmiştir. 1915 tarihine kadar faaliyetine devam ederek 201 mezun vermiştir.

9 — **Nigoğosyan** — Agop Nigoğosyan tarafından 1903 tarihinde Pangaltı'da yatılı, yatısız, iptidaî ve idadî kısımlarla açılmıştır. Münhasıran kızlara mahsus olan bu mektep Umumî Harpten sonra faaliyetine nihayet vermiştir.

10 — **Garabetyan** — Bedros Zeki Garabetyan tarafından 1907 de yalnız erkeklere, 1908 tarihinde de kızlara mahsus bir kısım ilâvesi suretiyle açılmıştır. Alî Mektep programı ile faaliyette bulunarak birçok mezunlar yetiştirmiştir.

11 — **Nor Tibros** — 1809 tarihinde Pangaltı'da Ohannes Hintliyan ve Kalost Malatyan tarafından yatılı ve yatısız idadî olarak tesis edilmiştir. 1925 tenberi Ohannes Hintliyan yalnız başına idare etmektedir. Mektep hâlen muhtelit olup ilk derecededir. 1930 - 1931 denberi de İptidaî Mektep halini almıştır.

12 — **Bezazyan** — Boğos Bezazyan tarafından 1908 tarihinde Bakırköy'de iptidaî ve idadî olarak açılmıştır. Fasılasız faaliyetine devam ederek 1926 da bir de lise kısmı ilâve etmiştir. Şimdiye kadar 560 erkek ve kız yetiştirmiştir. 1940'da kapanmıştır.

13 — **Palakaşyan** — Hovnan Palakaşyan tarafından kızlara mahsus olmak üzere 1901 de tesis edilmiş ve on sene yaşamıştır.

14 — **Torosyan** — 1909 tarihinde Kadıköy'ünde Mateos Torosyan tarafından İptidaî Muhtelit Mektep olarak açılmış, Umumî Harpten sonra kapanmıştır.

15 — **Dadyan** — 1910 da Üsküdar'da Selâmsız'da Matmazel Bayzar Dadyan tarafından yatılı ve yatısız kız mektebi olarak açılmıştır. Umumî Harpten sonra Bakırköy'üne nakledilmiş, sonra kapanmıştır.

16 — **Minasyan** — 1911 de Kumkapı'da Langa'da Matmazel Takuhi Baltazaryan tarafından açılmış, mütarekeden sonra kapanmıştır.

17 — **Yeranuhyan** — 1914 te Üsküdar'da Madam Noemi Kirkoryan

tarafından iptidaî ve ana kısımlarla tesis edilmiş ve 1922 de kapanmıştır.

18 — **Kapamacyan** — 1918 de Üsküdar'da İcadiye'de Bay ve Bayan Kapamacıyan tarafından İptidaî ve Âlî kısımlarla açılmış, dört beş senelik faaliyetten sonra kapanmıştır.

19 — 31 — Muhtelif tarihlerde Hamazasbyan (1869) Kurkenyan (1882) Nerzabukyan, (1893) İspantaryan, Askanazyan, Aramyan, Sultanyan, Sureyan, Sucuyan, Kapamacıyan, (1918) Pakraduni (ticaret mektebi) Bülbülyan, Surp Steponos adları ile kısa ömürlü iptidaî ve idadî mektepler de tesis edilmiştir. Hâlâ mevcutlar arasında Kadıköy'ünde Madam Sultanyanın idaresinde Dibar Gırtaran mektebi ile Pangaltı'da Matmazel Mumcıyanın idaresinde Arti Gırtaran mektebi vardır.

Bunlardan başka Hasköy'de de 1866 danberi faaliyetine devam eden ve kızlara mahsus Kalfayan Eytamhanesi vardır. Rahibeler tarafından idare edilmekte olan müessese 72 senedenberi faaliyette bulunmaktadır.

Erkeklere mahsus Şişli'deki Karagözyan Eytamhanesi de san'at ve tedrisat kısımları ile 1912 denberi faaliyette bulunmaktadır. 1922 de Kuzguncuk'ta Karagözyan Hom adı ile açılan Eytamhane bir sene süren kısa bir faaliyetten sonra kapanmıştır.

3. YAHUDİ MEKTEPLERİ

Türkler İstanbul'a geldikleri zaman burada buldukları Yahudilerin sayısı ehemmiyetli bir miktar göstermiyordu. Fakat 1492'de İspanya'dan ve bir müddet sonra Portekiz'den çıkan Yahudiler dünyanın her tarafına dağıldığı gibi bunların bir kısmı da Türkiye'ye geldikten sonra sayıları ve ehemmiyetleri artmıştır.

İspanya'da Araplar yüksek bir medeniyet kurmuşlardı. Bu medeniyet İspanya'daki Hıristiyanları ve Yahudileri tesiri ve nüfuzu altına aldığı gibi garpta da birçok inkılâplara ve yeniliklere sebep olmuştu. Araplar İspanya'dan çekildikten sonra Yahudiler bir müddet orada kalarak İspanyol nüfuzu altına girmişler ve İspanyolcayı ana dil olarak öğrenmeğe mecbur tutulmuşlardı. Arap medeniyetinin izleri bu dil ve bu millet üzerindeki tesirini kaybetmemiş olduğu için İspanyol kültürü içinde yetişen ve yaşayan Yahudiler Türkiye'ye geldikleri zaman oldukça münevver bir kütle idiler. Beraberlerinde matbaayı bile getirmişlerdi. O zamanlarda ilim ve fen ruhaniler elinde bulunduğu için milletin başında bulunan hahamlar en münevver kimselerdi. Fakat İspanya'dan gelen ilk münevverler birer birer hayattan çekildikçe yerlerini dolduran olmadı. Ve Yahudi muharrirlerin iddialarına göre «1629 (1039) 1676 (1087) da yaşamış olan **Şabtay Sevi**'nin mesihlik iddiasiyle ortaya çıkması ve sonra idamdan kurtulmak için İslâm dinini kabul etmesi üzerine «dünya museviliğini altüst etmiş olan bu adamın bırakmış olduğu izler kolay kolay zail olmamış ve Musevilik bahusus bu vak'anın oynadığı sahneyi bizzat görmüş olan Türkiye Musevileri takriben iki asır kadar zilâli cehalet ve taassup altında kalmış gitmiştir.» Gariptir ki İspanya'dan Türkiye'ye gelen Yahudiler iki asır kadar mekteplerinde İbranice, Gramer ve Dinî tedrisattan başka Hesap, Hendese, Tarih ve Coğrafya okuttukları halde Şabtay Sevi'nin mürteci hareketinin tesiri neticesi olarak Tanzimat devrinin bidayetinde mekteplerinde gramersiz İbraniceden maada hesabın yalnız âmalı erbaasını okuturlardı.»

Tanzimatın ilâniyle Türk ve İslâm olmıyan unsurlara karşı gösterilen müsaade ve serbestiden Yahudiler hemen istifade edemediler. Çünkü Yahudilerce yabancı bir dil öğrenmek yabancı bir din kabul et-

mek demekti. Bu hususta Yahudi ruhanilerinin bizim softalardan farklı bir düşünceye malik olmadıkları anlaşılıyor. Kitabın bu bahsinin baş tarafında umumî mütalea olarak yazıldığı gibi bu geri düşünce yüzündendir ki Yahudi çocukları hükûmetçe kendilerine kapıları açılan büyük ve resmî mekteplere girmedikleri gibi yabancı memleketlerdeki Yahudi teşekküllerinin açtıkları mekteplere de rağbet göstermiyorlardı.

Tıbbiye Mektebine açıldığı tarihten 34 sene sonra ilk Yahudi genci girmiştir. Bütün unsurları Türkler ve Müslümanlarla bir arada okutmak maksadiyle açılmış olan Galatasaray Lisesine Yahudilerin girmeyişinin sebeplerini o mektebin ilk müdürü dö Salv'dan alarak bu bahsin baş tarafındaki umumî mütalea kısmına koymuştum.

1875'te **Alliyans İsrailit** İstanbul'da ve daha sonra Türkiye'nin diğer şehirlerinde mektep açmağa başladığı vakit Türkiye Musevi cemaatlerinin şiddetle mukavemetlerine maruz kalmıştı. Hele Kudüs hahamları Alliyans aleyhine kaleme aldıkları bir aforoznameye dinî bir renk vermişlerdi. Alliyans dini batırmağı istihdaf etmediğini isbat etmek için açtığı mektepleri aynı zamanda ibadethane ittihaz etmişti.

Bu suretle Alliyans Mekteplerine devam eden talebe sabahleyin dersten önce ve akşam dersten sonra muallimleriyle birlikte ibadet ederlerdi. 1270 (1854) te ilk Musevi Asrî Mektebi açıldığı ve bu mektepte Türkçe, İbranice ve Fransızca öğretildiği zaman Hahamlar Fransızcanın tahsilini günah sayarak dehşetli propaganda yapmışlar ve mektebi himayesi altına almış olan Yahudi zengini Kamanto'yu aforoz etmişlerdi.

Yine bu zamanlarda Hasköy'de **Şulei Maarif** adiyle açılmış bulunan mektebe Haham yetiştirmek üzere 1895'te ayrıca iki sınıf eklendiği zaman Hahamlar oradan Haham olmak üzere yetişecek çocukların ötekilerden başka bir vaziyette bulunmalarına lüzum göstermişler ve şu şartları ileri sürmüşlerdi :

Evvelâ: Haham sınıflarında Türkçe okunacak fakat **kâfir dili** olan Fransızca okutulmıyacaktır.

Saniyen : Haham olacaklar asrî sınıf rahlelerinde değil, kanapelerde oturacaklardır. Çünkü asrî rahle **Frenk** işidir.

Salisen : Sınıf soba ile değil mangalla ısıtılacaktır.

Nisbeten çok son zaman demek olan bu devirdeki Hahamların şu vaziyetlerinden bizim Hocalardan daha geri oldukları anlaşılıyor. Haham ların şu talepleri, Süleymaniye'de ilk nümune iptidaisini açan Avru-

pa'da tahsil görmüş Selim Sabit Efendi'nin başına gelen hadiseye ne kadar benziyor! Acaba Yahudilerin beş asırdanberi konuşmakta oldukları İspanyolca kâfir dili değil miydi? Ve Türkçede onlara göre öyle değil midir?

İşte başlangıçta bu kadar müşkülâtla ve cehaletle karşılaşmış olan Yahudi mektepleri Tanzimat devrinde diğer unsurlarınki kadar inkişaf edememiştir. Bununla beraber mekteplerinde her unsurdan ziyade Türkçeye yer vermiş olmaları dikkate değer bir mahiyet göstermiştir. [1]

[1] Bu bahsi yazarken müderris Avram Galanti'nin; **Türkler ve Yahudiler, Küçük Türk Tetebbüler** ve **Vatandaş Türkçe Konuş** adlı eserinden istifade ettim.

4. YABANCI MEKTEPLERİ

İstanbul'da azlıklardan başka yabancıların da birçok mektepleri ve müesseseleri vardır. Bunları da bu şehrin mektepleri sırasında Türkiye Maarif Tarihi çevresine almak zaruridir. Bu şehirde asırlarca iyi, kötü bir kültür hayatı yaşamış olan bu mekteplerin başında Katoliklerinki gelir. Protestanlar sonradan bu işe başlamışlardır. Binaenaleyh önce onlarınkinden başlamak lâzım gelir.

A. KATOLİK MEKTEPLERİ

Bu hususta en iyi, en tarihî malûmatın yine o mekteplerde bulunanlardan alınacağı şüphesizdir. Aziz arkadaşım Hüseyin Rüşdü Şahbal'ın delâletiyle aşağıdaki malûmatı Sen Mişel Lisesi muallimlerinden **Frère İmbert Stanislas** adında birisi toplamış ve yazmıştır. Bu zahmet ve yardımlarından dolayı arkadaşımla beraber kendilerine teşekkürü bir vicdan ve irfan borcu bilirim.

Yazıyı hemen hemen aynen neşrediyorum. Bu yola gitmekle hem idarecilere hem maarifçilere bir hizmet etmiş oldum sanıyorum :

HIRİSTİYAN LÂTİN MEKTEPLERİNİN İSTANBUL'A GİRİŞİ :

Türklerin 1453 teki zaferlerinden sonra, Lâtin kiliseleri, her kilise yanında bulunan küçük mekteplerde, Lâtin çocuklarının tahsillerini himayelerine almışlardı.

Bu mekteplerin sayısı ne çok, ne de hayırları bakımından ehemmiyetlidir. Programları Din Dersleri ile Kıraat ve Yazıdan ibaretti. O zamandan gelen bir darbımeseldir ki: Çocuklar (Paterlerini) yani (Esas Hıristiyan duasını) dahi bilmiyorlardı.

1583 senesini beklemeli ki Papa, Pera Hıristiyanlarının arzusu ve Fransız sefirinin tavassutu üzerine, Lâtin çocuklarının tahsili için Jezvitleri göndersin.

1586 da salgın bir hastalık neticesinde kapanan mektep, tam olarak, jezvitlerin geldiği 1609 senesinde açılmıştır. Bu mektep, birçok

inhilâllerden sonra, bugünkü mevkiinde, **Sen Benuva** adiyle devam etmektedir.

1625'te, meşhur Per Jozef dü Tramble'nin isteğiyle, (ki bu Kardinal dö Rişöliyö'nün (Konseye) müşaviri ve 13 üncü Fransız Kralının naziriydi). Kapüsenler tarafından yeni bir mektep daha açılmıştır.

Bu mektepte bugün aynı yerde **Sen Lui** namiyle devam etmektedir.

Bu iki Mektebe ait bazı tarihî notlar :

I — Jezvitler ve Sen Benuva mektebi (1583 - 1851).

1583 — Fransız sefiri Pera Hıristiyanlarının dileklerinin yerine getirilmesi ve çocuklarının okutulması için, Papaya ricada bulunuyor.

1583 — (18 Teşrinisani) Jezvitler gelip yerleşiyorlar. Lâtin talebeler ve birkaç (Şismatik Grek).

Analar, babalar; derslerden istifade maksadiyle çocuklariyle beraber devam ediyorlar.

1586 — Gelen beş Jezvitten 4'ü bulaşıcı hastalıktan ölüyorlar; sınıflar kapanıyor.

1609 — (20 Eylûl) yeni bir takım jezvitler gelip yerleşiyor ve sınıfları açıyorlar.

1609 — (13 K. evvel) sınıflar Subaşılar tarafından basılıyor. Hocalar Paşanın huzuruna sürükleniyor ve Fransız sefirinin ricası üzerine serbest bırakılıyorlar.

1610 — (15 Şubat) Tekrar derse başlanıyor. «Hattâ kitapsız olarak»

Talebe sayısı: Lâtin, Grek ve birkaç Yahudi olmak üzere 50'dir.

Program : Kıraat, Gramer ve Grekçe. Riyaziye, Lisan ve Serbest San'atlar.

Profesörler : Fransız jezvitleri — Kaloyer Grek ve bir Diyakr.

1611 - 1612: Bulaşıcı hastalık geliyor, mektepler kapanıyor, talebeler derslerini Galata'nın haricinde bulunan ve Fransız sefirinin evi olan «Fransız Yuvasında» (ocağında) takip ediyorlar.

1613: Galata'daki Sen Benuva kilisesinin serbest sınıfları için bir ev satın alıyor.

1662: Galata Patriyarşmın yanında, Grek çocuklarının tahsili için bir mektep inşası düşünülüyor.

1664: Jezvitler Grek mekteplerinde ders veriyorlar. «Avam grekçesi ile tedrisat yapıyorlar.» Per Ridolfo bir «Leksikon - Grek» vücude getiriyor.

1673: (5 K. evvel) Kalpak ve bir nevi şark elbisesi giyen jezvitler, yeniden şapka ve ruhanî elbiselerini giyiyorlar.

1693: Kütüphane yanıyor, kitaplar pencerelerden atılarak yangından kurtarılıyor.

Bu sırada Fransızca, Türkçe ve Grekçe tedrisat ve kiliselerde Fransızca, Türkçe ve İtalyanca âyinler yapılıyor.

1702: Ermeni patriarşlar, Marabetlere (kızlara) ve vartabelere (papaz talebeler) Türkçe ders vermelerine müsaade veriyorlar.

1703: Jezvitler tarafından bir matbaa kuruluyor.

1729: Per Krusinski, Büyük Vezir İbrahim Paşa için (Nevşehirli Damat İbrahim Paşa) «Afganistan - Harpleri tarihi» ni (Tarihi Seyyah) adiyle tercüme ediyor. [1]

1773: Jezvit Cemiyetleri kaldırılıyor. Birçoklarının Sen Benuva'da barınmalarına müsaade ediliyor.

1780: (23 K. evvel) Fransa kralının bir emri Sen Benuva'yı Lazarislere bırakıyor. Onlar bu teklifi ancak «Borçlar kapandıktan sonra» kabul ediyorlar.

1783: (19 Temmuz) Lazaristler Sen Benuva'yı işgal ediyorlar. Bu sırada 3 sene kadar mektep kapanmıştır.

1793: (17 Şubat) Galata Voyvodası, (zabita memuru) Sen Benuva'ya Osmanlı tabiiyetinde doğan bir jezviti, Delenda'yı mektebe ekonom seçiyor.

1804: Lazaristler yeni Sen Benuva Kolejini açıyorlar.

Talebeler: Zengin ecnebi tüccarlarının çocuklarıdır.

Program: Fransız liselerininkinin aynı, eski diller tedris ettiriliyor.

1840: Sen Benuva Mektebi Lölö tarafından Bebeğe naklediliyor.

1842: M. Lölö, Fransa'dan, Hıristiyan Mekteplerinden Frerler getirtiyor, Galata'da fakir talebelere sınıflar açılıyor.

---

[1] Per Tadde Krusinski eserin mütercimi değil, müellifidir. Terceme İbrahim Müteferrika'nındır. Bunu eserin mukaddemesinde anlatır ve müellifi metheder. (Bakınız: Türk Matbaacılığı. Selim Nüzhet. Devlet Basımevi. 1939. Sahife 65 - 66).

1843: Sen Benuva Kolejine, Fransa kralı Lui Filip tarafından «Kolej - Ruvayyal» adı veriliyor.

1867: Sen Benuva Bebek'ten tekrar Galata'ya getiriliyor.

KAPÜSENLER VE SEN LUİ MEKTEBİ :

1587: Fransız sefiri Fransız Kapüsenlerinin gelmesi için hükûmetten müsaade alıyor, ilk gelenler hastalıktan ölüyorlar.

1625: Rişölüyö'nün müşaviri Per Jozef dü Tramble tarafından Kapüsenlerin İstanbul'da kat'î olarak yerleşmesi temin olunuyor.

Galata'da Sen Jorj kilisesinin yanında bir mektep açılıyor.

1630 da mektep Galata Mahkemei şeriyesi höcrelerinden bir tanesini işgal ediyor.

1629: Pakttan sonra «Viny dö Perada» yeni bir mektep açılıyor. «Komünita» bu mektep için senede 20 kuruş kira ile, Sinyora Subraha'nın evini tutuyor. O civarın halkı birleşerek 40 kuruş gibi bir para sarfediyorlar.

Bu, mektebe İtalyan ve Fransız çocuklarının kabul edildiğini öğreniyoruz.

1637: Fransa kralı, mektebi büyültmek gayesiyle bir ikametgâh hediye ediyor.

O zaman yazılmış bir eserde denilir ki: «Çocuklarının değil yalnız edebiyatta, fakat aynı zamanda terbiyede ve temiz bir hayat vadisinde ilerlediklerini gören veliler, kuvvet almış ve mektep bu yüzden birinci sınıf Pera ailelerinin çocukları ile dolmuştu.»

1669: (18 Teşrinisani) Şark sefarethanelerine iyi tercümanlar yetiştirmek için, Konsey Ruvayyal dö Frans'ın emirleriyle, 6 Jön dö Lang'ın (dil oğlanı) İstanbul ve İzmir'deki Kapüsenlerin Mekteplerine gönderildiğini görüyoruz.

1673: 1719 de, gönderilecek talebelerin sayısı yılda 12 ye çıkarıldı. Tahsil müddeti 3 sene idi. Tedrisat Türkçe, Farsça, Arapça idi.

1673: «Kolej dö Kapüsen dö Sen Lui» adı altında Jön dö Langlar için bir bina yapılıyor.

10 Temmuz 1710 dan bir K. sani 1726 ya kadar, mektepten 43 talebe çıkmıştı. Bunların bir çoğu pek şöhretli oriyantalist (şarkiyat âlimleri) olmuşlardı.

1736: Kapüsenler resmî surette: İstanbul'da «Anfan dö Lang Koleji» nin direktörü oluyorlar ve bu Fransız talebelerine Grek ve Ermeni talebeleri de karışıyor. Bundan başka, her milletten küçük çocuklar için ayrıca bir mektep daha açılıyor.

1839 DAKİ FRANSIZ LATİN HIRİSTİYAN MEKTEPLERİNİN TABLOSU

Erkek Mektepleri :

Paruvasiyal dö Sen Antuan Mektebi	50		
Büyükdere Parusiyal Mektebi	65		
Paruansiyal dö Sen Mari Mektebi	30	145	
Pera Sen Lui Koleji	69	69	
Galata'da Sen Benuva Koleji	176	176	
Taksim'de Sen Pülşeri Koleji	117	117	
Kolej dö Kumkapı	127		
Fenerbahçe Koleji	32	159	
Kadıköy Sen Jozef Mektebi	296		
Galata'da Sen Piyer Mektebi	238		
Taksim'de Sen Jan Batist Mektebi	246		
Pangaltı'da Sent Espri Mektebi	213		
Beyoğlu'nda Sen Mişel Koleji	93	1086	
Şişli'de Orfelina dö la Pe	98		
Galata'da Orfelina dö la Providans	120		
Galata'da Orfelina Sen Jorj	30		
Üsküdar Orfelinası	12		
Orfelina dö Lartijiana	28	318	
Makriköy Dominiken Mektebi	52		
Adalar Fransisken Mektebi	21		
Büyükdere ve Pera Mektebi	50	123	2294

Kız Mektepleri :

Kolej ve Orfelina dö la Providans	555		
Taksim Mektep ve Orfelinası	496		
Bebek Mektep ve Uvruvarı	80		
Şişli'de Orfelina dö la Pe	50		
Çukurbostan Mektebi	465		
Harbiye'de Artijiana Mektebi	50		
Galata'da Sen Jorj Mektep ve Orfelinası	128		
Üsküdar Mektep ve Uvruvarı	118	1942	
Notr Dam dö Siyon Kolej ve Orfelinası	396		

Pangaltı Meccanî Mektebi	220		
Kadıköy Notr Dam dö Siyon Koleji	153	759	
Bakırköy Mektebi	58		
Yedikule Mektebi	61	119	
Kumkapı Mektebi	95		
Fenerbahçe Mektebi	22	117	
Beyoğlu Sent Mari Mektebi	220		
Adalar Mektebi	80	280	
Beyoğlu Sörler Mektebi	175		
Büyükdere Sörler Mektebi	175	350	3577
Erkek ve Kız Talebelerin Sayısı			5871
Yerli Hıristiyan Talebe			4011
Yabancı Talebe			1860

1912 — 1913

TÜRK — FRANSIZ ANLAŞMASİYLE TANINAN FRANSIZ MEKTEPLERİNİN LİSTESİ

(İstanbul Vilâyetinde)

Pangaltı'da: Notr Dam dö Siyon Pansiyonası
Notr Dam dö Siyon Orfelinave Uvruvarı
Notr Dam dö Siyon Meccanî Mektebi
Şişli'de: Profesiyonel dö garson dö la Pe Meccanî Mektebi
Hıristiyan Frerler Mekteplerinin Meccanî Mektebi :
Orfolina dö Lopital dö la Pe
Ekol de fiy e uvruvar dö la Pe
Feriköy'de: Ekol de fiy de sör jeorijiyenn
Hıristiyan Frerler Mekteplerinin Sen Jan Krisoztom Koleji
Beyoğlunda: Ekolde uvruvar de sör dö Şarite
Hıristiyan Frerler Mekteplerinin Sen Jan Batist Mektebi
Hıristiyan Frerler Mekteplerinin Sen Mişel Koleji
Kolejde Şeminer Sen Lui de Kapüsen
Sen Elizabet de Sör Fransisken Mektebi
Sör Fransisken Orfelinası
Sör dö Şarite'lerin Mektep ve Orfelinası
Per Jeorijiyen Sen jozef Mektebi
Aynalıçeşme: Ekol de sör Fransisken
Galata'da: Sen Piyer de Frer de zekol kretiyenn mektebi
Sen Benuva Lazarist Mektebi
Ekol e uvruvar dö la providans de sör dö Şarite

Kumkapı: Per Asompsiyonist koleji
Sör Asompsiyonist Koleji

Bakırköy: Frer Marist mektebi

Yeşilköy: Ekol de per Kapüsen
Ekol de Frer Marist
Ekol de Sör Fransisken

Bebek: Ekol de Lazarist
Ekol e uvruvar de Sör Şarite

Üsküdar: Ekol de Frer Marist
Ekol e uvruvar de Sör dö Şarite

Haydarpaşa: Sör Asompsiyonistlerin Kolej ve uvruvarı
Hıristiyan Frerler mekteplerinin Sen Lui Koleji

Kadıköy: Ôt etüd Oriyantal de Per Asompsiyonistlerin Enstitüsü
Per Asompsiyonist meccanî mektebi
Notr Dam dö Siyon Kolej ve Orfelinası
Ekol de Sör Fransez dö Lurd
Hıristiyan Frerler Mekteplerinin Sen Jozef Koleji
Hıristiyan Frerler Mekteplerinin Ticarî Enstitüsü

Fenerbahçe: Hıristiyan Frerler Mekteplerinin Meccanî Mektebi
Seminer de Per Asompsiyonist
Sör Asompsiyonist Mektep ve Uvruvarı

Büyükada: Per Fransisken Mektebi

AYNİ ANLAŞMA İLE TANINMIŞ HUSUSİ LÂYIK MEKTEPLER

Şişli: Fransız Lâyik Genç Kızlar Mektebi

Beyoğlu: Erkek Fransız Lisesi (M. For)
Kız Fransız Lisesi

Hamalbaşı: Kız Fransız Mektebi

Kadıköy: Erkek Fransız Mektebi
Ortaköy: Kız Fransız Mektebi
Alî Tedrisat: Ôt etüd Oryantal Enstitüsü
Enstitü Komersiyal
Lise Tedrisatı: 7 Lise veya Kolej
Orta veya ilk Tedrisat: 45 Mektep.

İSTANBUL'DA, HIRİSTİYAN MEKTEPLERİNİN 1840'TAN SONRA AÇILIŞI VE İNKİŞAFI

Her mektebin mufassal tarihini yazmaktansa, aşağıya Frerler mekteplerinin ve Sör dö Şaritlerin, (ki bunların sayısı bütün mekteplerin 2/3 ünü teşkil eder) inkişafı seyrini yazacağız.

Fakir erkek ve kız çocuklarla meşgul olmak için Frer ve Sörler çağırılmış ve mektepler derhal, bakımsız Hıristiyan çocuklariyle dolmuştu.

Kanaatkârca yaşamaları sayesinde, papazların verdiği birkaç kuruşun üzerinden yaptıkları tasarruflarla, Frerler ve Sörler sokaklardan daha çok çocuk toplamak, kurtarmak gayesiyle yeni yeni mektepler açtılar.

Tam bir disiplinle idare olunan bu mekteplerde çocuklar çok çabuk ilerliyorlar, mektepten çıkar çıkmaz hepsi birer birer işe sahip oluyorlardı.

Zengin Hıristiyan ve aynı zamanda Grek ve Ermeni aileleri - Yahudiler de dahil olduğu halde - çocuklarının okutulması için ricada bulunuyorlar ve bu teklifi Frer ve Sörler derhal kabul ediyorlardı. Çünkü, bu suretle hükûmetin ve şehrin henüz meşgul olmadığı daha birçok fakir ve öksüz çocuk kurtarabiliyorlardı.

Mekteplerin programları adetleriyle beraber ağırlaşıyor.. Çocuklar serbest, ticarî, finansiyer ve idarî, mesleklere hazırlatılıyorlardı. Kolejleri parasız mekteplerden ayırıyorlar. Kolejlerde, matematik, usulü defterî, fizik ve tabiî ilimler, resim ve musikî dersleri gösteriliyordu.

Parasız Mektepler hiçbir şey kaybetmiyordu. Çünkü kolejler, artık papazların bir yardımda bulunmamasına rağmen, masrafını koruyordu. Bu mekteplerin programları da inkişaf ediyordu. Bazı noktalarda Liselerininkine erişiyordu. Bu mekteplerden büyük mimarlar, büyük bankacılar yetişiyordu.

Vilâyetlerde bu defa, İstanbul'un menfaatinden istifade etmek istiyorlardı. İnkişafları çabuk olan Pansiyonlar açmalı. Frerler ve Sörler

bunu yine gençliğin istifadesine çeviriyorlar. Kendi müesseselerini islah ederken, bir taraftan da, müzeler, kütüphaneler ve laboratuvarlar açıyorlar. Her pansiyon bir veya birkaç parasız mektebi idare ediyor, bundan başka, çalışkan talebelere, tahsillerini zengin ailelerin çocukları gibi yapabilmeleri için, krediler açıyordu.

Dinî propagandaya gelince: Eğer bu tâbirden; rahiplerin, kanaatkâr, menfaatsiz ve fedakâr yaşayışlariyle, çocuklara ve halka, Hıristiyan ahlâkı ve dini hakkında yüksek bir fikir vermek istedikleri anlaşılıyorsa, böyle fikir beslediklerini itiraf etmelidir.

Eğer, çocukları, ecdatlarının dininden çevirmek gibi kasdî bir sisteme malik oldukları düşünülüyorsa, bunun kadar yanlış bir şey olamaz. Ve nihayet, şu veya bu çocuğun üzerine yapılan tesirleri havi, kat'î ve münferit misaller gösteriliyorsa, bu ancak bir kişinin hatası ile alâkadardır. (ki bu gibi hareketler ilk olarak idarecileri tarafından derhal itiraf edilmişlerdir.) Unutmamalı ki, çocuklarını bu mekteplere kabul ettirmek için ricada bulunan yine gayri Hıristiyan ailelerdir. (ki bunların sayısı daima mahduttu.)

Bu mekteplere en sonra giren Müslümanlardır. Bazı halk sınıfları arasındaki kanaatler ecnebi rahiplere çok gayri müsaitti. İlk defa Müslüman Türklerden bu mekteplere girenler Müşir Fuat Paşa'nın oğullarıdır.

Müşir Fuat Paşa'nın, 8 çocuğunu Kadıköy'deki Sen Jozef Kolejine koyabilmesi için, bütün enerjisini sarfetmesi lâzım gelmişti. Bundan sonra diğer Müslüman aileleri de çocuklarını bu mekteplere gönderdiler. Öyle ki, Müslüman talebelerinin sayısı 1890 1,900 % 15, 1911 % 56, 1926 % 51, 1931 % 64 ve 1939 yüzde 76 ya çıktı. [1]

---

[1] Çocuklarını iyi yetiştirmenin en kestirme yolunun garp kültürü vermek olduğunu ve bunun için de o kültürü Garp dillerinden birisile ve Garplı muallimlerden öğrenmek olacağını takdir ederek onları bu memlekette ilk defa yabancı mekteplerine veren bu Paşa ile oğullarının adlarını da Maarif tarihine kaydetmeden geçemedim.

Müşir Fuat Paşa, Müşir İncir köylü Hasan Paşa'nın oğludur. Her ikisinin resimlerile hal tercümeleri **Meşhur Adamlar Ansiklopedisi**'nde görülür. Yabancı mekteplerde okuyan oğullarına gelince: Onlar da yaş ve devam sırasile şunlardır:

1 — Reşit: Almanya'da askerlik tahsilini tamamlamıştır. Balkan Harbinde şehit olmuştur.
2— Hayreddin: Almanya'da askerlik tahsilini tamamlamıştır, mütekaittir.
3 — İslâm: Ziraatle meşguldur.
4 — Ali: Ticaretle meşguldür.
5 — Esat: Hariciye memuriyetlerinde, sadaret baş tercümanlığında bulunmuştur.
6 — Sait: Umumî Harpte şehit düşmüştür.

1842'DEN 1939'A KADAR, İSTANBUL'DAKİ FRERLER MEKTEPLERİNİN İNKİŞAFLARINA BİR BAKIŞ:

Frerler Cemiyeti (asıl ismiyle, Hıristiyan Frerler Mektepleri) 1680 senesinde Fransa'da Rens'de, zengin Jan Batist dö la Sal adiyle maruf bir rahip tarafından kuruldu. Bu cemiyetin bugün 45 muhtelif ülkeye dağılmış 18.000 âzası ve 365.000 talebesi vardır.

---

7 — Hidayet: Ticaretle meşguldür.

8 — Ahmet: Tıb tahsil etmiştir. Fakat bugün siyasetle meşguldür. Ve Türkiye sefirlerindendir.

Yabancı mekteplerde tedris ve disiplin o zamanki hükûmet mekteplerinden üstün sayılırdı. Müşir Fuat Paşa'nın terbiye, tedris ve disiplin bakımlarından Maarif Tarihine kayda değer şöyle bir hal ve hareketi olmuştur:

Mektep idaresi mevsim icabı olarak talebeye birkaç gün sıra ile ispanak yedirmek mecburiyetinde kalmış. Talebe bunu protesto etmiş ve grev yapmış. İdarece talebe izinsiz bırakılmakla beraber ıspanak yedirmek keyfiyeti yine ceza olarak üç gün daha uzatılmağa karar verilmiş. Keyfiyetten öteki talebe velileri gibi Fuat Paşa da haberdar olunca mektebe gelmiş, fakat onun bu gelişi idareyi epeyce telâşa düşürmüştür.

Çünkü o devirlerde hükûmet mekteplerinde, meselâ Harbiye'de, bu türlü Paşaların çocukları **zadegân sınıfları**'nda okutulmak, ayrı mahalde yemek yedirilmek, ve devamda serbest bırakılmak gibi istisnaî muamelelere tâbi tutuldukları için Fuat Paşanın da çocuklara tatbik edilen cezayı protesto ederek idareyi müahaze ve kendi çocuklarının istisnaî muamele görmesini taleple mektebin disiplinini altüst edeceği zannedilmiştir. Fakat Fuat Paşa hâdiseyi mektep idaresinden dinledikten sonra:

— Başkalarına karışmam, fakat benim çocuklarıma üç gün değil tam bir hafta ıspanak yedirtmenizi rica ederim.

Demekle hem çocuklarına istisnaî muamele yapılmasını isteyen öteki Paşalara güzel bir ders vermiş, hem de yabancıları hayrette bırakacak, ummadıkları ve görmedikleri bir harekette bulunmuştur.

Yabancı Mekteplerinde okuyanlar dinlerini, milliyetlerini kaybederler diye halk arasında bir zan, bir kanaat vardır. Ve uzun müddet bu mekteplere rağbet gösterilmemesi de bundan ileri gelir.

Müşir Fuat Paşa'nın oğulları gerek ilk defa bu mekteplere girmekle, gerek çıkıp hayata atıldıktan sonra yaptıkları hizmetler ve tuttukları yollarla bu mekteplerin pek de o kadar korkulacak birer müessese olmadıklarını göstermiştir. Bundan şu da anlaşılmıştır ki iyi bir aile terbiyesi almış olan bir Türk genci nerede olsa asla yanlış bir yola gidemez. Hele bu sekiz kardeşten pek yakından tanıdığım Esat Fuat Toğay benim bu kanaatimi büsbütün kuvvetlendirmiştir.

Bu zat Umumi Harpten sonra memuriyet hayatını terkederek İsviçre'ye çekilmiş, orada Lozan muahedesi aktedilinceye kadar millî mücadelenin muvaffak olması için

Frerler, ana, ilk, orta, lise, ziraî, ticarî, endüstriyel, profesyonel, teknik, askerî, (B. A. D.) ve hattâ güzel san'atlar mekteplerini idare ediyorlar. Bundan başka, öksüz mektepleri, ahlâk mektepleri ve dejenere veya bırakılmış çocukları yeniden ıslah edici mektepleri var. Bunlar İstanbul'a, 1842 de, Sen Benuva direktörü olan ve fakir Hıristiyan çocuklarına acıyan M. Lölö tarafından davet edilmişlerdir.

Bütün mekteplerin mufassal tarihini yapmaktansa, 100 sene içindeki inkişaf safhalarını hülâsa olarak kaydedebiliriz.

1842: Sen Benuva dahilindeki ilk Parasız Mektebin açılması.
1848: Taksim'de ikinci Parasız Mektebin açılması.
1851: Sen Benuva'nın Yüksekkaldırım'a nakli.
1854: Bu mektebin, Perşembe pazarında, Sen Piyer Anklosuna yeniden nakli.
1857: Kuledibi sokağında Sen Piyer Mektebinin yapılması.
1857: Beyoğlu'nda İmam sokağında bir pansiyonun açılması.
1860: Ermeni çocukları için bir mektebin açılması. Bugün yok.
1863: Pansiyonun İmam sokağından Moda'ya nakli.

- eski bir tâbir ile söyliyelim - **kalen, kalemen, nakden** ve **ilmen** elinden geleni yapmıştır.

Ezcümle bu sırada Fransız muharrirlerinden **Gagston Gaillard**'la birlikte münhasıran şark ve bilhassa Türkiye hakkında neşriyatta bulunan **Orient et Occident** mecmuasını 1922 de çıkartmağa başlamış olduğu gibi Hindistan'da İngilizce çıkan ve çoğu İslâmlar elinde bulunan 63 gazetenin fahrî muhabirliğini de yaparak Türk tezini müdafaaya şark ve İslâm âleminin iltihakını da temine çalışmıştır.

Esat Fuat Toğay; vatanın kurtuluşundan sonra İstanbul'a gelerek Bebek'teki villasına çekilmiş, Türk, İngiliz, Fransız ve Alman dillerinde en iyi kitapları havi bulunan kütüphanesi ile küçük bir şark müzesi denilecek kadar güzel ve zengin olan salonunda vaktini okumak, yazmakla geçirmektedir.

Rusya'da uzun müddet memuriyet vermiş olduğu için pek iyi tanıdığı bu memleket hakkında bir **Rus Tarihi** yazmaktadırlar. Bu tarihin Rusların tarih sahnesine ilk çıktıkları zamana ait olan cildini bugünlerde neşretmek üzeredirler.

Esat Fuat Toğay'ın haftada bir kabul günü vardır. Dostlarından birçok kimse o gün; oraya giderek tatlı bir vakit geçirirler ve ilmî bir hayat yaşarlar. Bu zat her sene bir kaç ay Avrupa'ya ve Mısır'a seyahatler yapar, oralarda da her milletten birçok, ilim adamlarile görüşür; tanışır. Onlar da İstanbul'a geldikleri zaman mutlaka kendisini ziyaret ederler.

İşte bu ziyaretler kabul gününe rastgeldiği zaman Bebeğe devam edenler hem onun hem de ziyaretçilerin ilmî konuşmalarından müşahede ve mütalealarından çok istifade ederler.

Bu kitabın üçüncü cildinde temas edileceği gibi eskiden İstanbul'da bu türlü toplantı yerlerinin sayısını yüzlere çıkarmak mümkündü. Fakat son senelerde birçok içtimaî ve iktisadî değişiklikler yüzünden gitgide bu sayı aşerat hanesinin ortalarına kadar inmiştir sanırım.

Diyebilirim ki bugün İstanbul'da bu mahfel kadar samimi ve ayni zamanda ilmî bir toplantı yeri kalmamıştır.

1867: Pansiyonun Moda'dan tekrar İmam sokağına nakli.
1870: Büyük Beyoğlu yangını. İki Frer mektebi yanıyor.
1870: Kadıköy'ünde Sen Jozef Kolejinin yapılması.
1870: Taksim'de parasız bir Mektebin tekrar açılması.
1871: Pangaltı'da, parasız Sent Espri Mektebinin açılması.
1875: Beyoğlu'nda, Hamam sokağında parasız bir mektebin açılması.
1877: Sen Piyer Mektebinin yanması. Bu mektebin Galata'da yeniden yapılması.
1878: Kadıköy'ünde parasız bir Mektebin açılması.
1886: Beyoğlu'nda Hamam sokağında Sen Mişel Kolejinin yapılması.
1895: Feriköy'ünde, Sen Jan Krisostom Mektebinin açılması.
1898: Haydarpaşa'da Sen Lui Kolejinin açılması.
1903: Kadıköy: Sen Jozef Kolejinde bir Ticarî Enstitünün tesisi.
1904: Bir mühendis ve bir profesyonel mektep açılacaktı.

SEN JOZEF KOLEJİ TİCARET ENSTİTÜSÜ

1903 te tesis edilen ve 1909'te İstanbul'da, Fransız Ticaret Odasının idaresine verilen bu enstitü, gençleri ticarî, finansiyer ve idarî mesleklere hazırlar.

Programı yüksek Avrupa ticaret mekteplerininkinin aynı olmakla beraber şarkın hususî ihtiyaçlarına göre tanzim edilmiştir.

16 yaşını dolduran talebeler kabul edilirler. Fransız bakaloreyasına veya tanınmış başka bir diplomaya sahip bulunmaları şarttır. Aksi takdirde bir giriş (kabul) imtihanı geçirirler.

Tahsil müddeti iki senedir. Ve bir «Ticarî diplomayı» haizdir. İmtihan jürileri, merkezin yüksek maliye delegelerinden müteşekkildir: Osmanlı Bankası, Tütün inhisarları, (Düyunu Umumiye) ve istikraz sandıkları...

Programı :

Moral, Ticaret, Usuli Defterî, Bankacılık, Borsa, Ticarî ve Malî Hesabat, Ticarî Coğrafya, Malî Kurslar, Kimyavî Tahlil, Ticarî ve Bahrî Hukuk, Türk Gümrük Hukuku, Ticaret Tarihi, Siyasî Ekonomi, Stenografî, Daktilo, iki mecburî Lisan, (Fransız ve Türk lisanlarından başka).

Bu kurslar kendi sahalarında spesiyalist olan profesörler tarafından verilir. Bunlardan birisi ve en meşhuru, mütevazî frer Honest'tir.. Büyük bir âlim ve kimyevî tahlil spesiyalistiydi. (1917).

Lise Tedrisatı : (Bakalorya)

Bu tedrisatın mükemmeliyeti ve memleket bakımından hayırlı olması, şu iki müşahededen anlaşılıyor:

1 — Talebeler Bağdat gibi yerden, Trabzon, Selânik ve Üsküdar'a kadar geliyorlar.

2 — Tahsillerinin ikmalinden evvel, bütün talebelerin büyük Türk ve ecnebi firmalarında hazır yerleri vardır.

Bu program Fransız Liselerinin aynıdır. Bakalorya Fransız sefaretinde, Paris üniversitesinden bir delege huzurunda geçirilir. Diploma, son derece ciddî bir imtihandan sonra verilir.

1903'ten 1938'e kadar Sen Jozef Kolejinden yüzlerce talebe, bu çok kıymetli diplomayı almışlardır. Memleketin spesiyalistlere olan ihtiyacı üzerine, muhtelif üniversitelere ve Avrupa yüksek mekteplerine, Türkiye'nin ilerlemesine ilmî bir şekilde çalışmak gayesiyle dağılmışlardır.

SEN JOZEF KOLEJİ «TÜRKÇE» TEDRİSATI :

Ecnebi Mekteplerinde umumiyetle, Türkçeyi ihmal ettikleri söylenirse de, hakikat, Sen Jozef Koleji için bambaşkadır.

Bu tedrisat, 1908 de spesiyalist ve metodik eserler sahibi ve büyük bir kıymeti haiz bulunan biri tarafından yeniden teşkilâtlandırıldı.

Türkçe bütün talebeler için mecburî idi. (yalnız müstesna olarak memlekette pek az kalan diplomat çocukları). Her gün 700 talebeye büyük bir ehemmiyet ve dikkatle ders veriliyordu. Hocaları hep Türk idiler. Eğer harf inkılâbı, kolejin bütün talebelerinin bu teşkilâtı kuvvetlendirmesi, o zaman olsaydı bütün talebe bundan daha çok istifade etmiş olurdu.

SEN JOZEF KOLEJİNİN İÇTİMAÎ MUHİTİ :

Hangi aileler çocuklarını Sen Jozef Kolejine gönderdiler ve gönderiyorlar?

Bu suale cevap vermek için, 20 Nisan 1914 senesine ait şu cetvele bakalım.

Sen Jozef Koleji Talebelerinin Ailelerinin Vaziyetleri :

Prensler	8
Mareşaller ve Generaller	22
Yüksek şahsiyetler	90

Banka direktörleri	30
Sivil memurlar	80
Bankacı ve komisyoncular	80
Tıb doktorları	90
Avukatlar	20
Mühendisler	20
İrat sahipleri	300

SÖR DÖ ŞARİTLERİN KIZ MEKTEPLERİ. BU MEKTEPLERİN İNKİŞAF SEYRİ

Nisan 1838: İlk sörlerin gelişi: M. Lölö tarafından Sen Benuva civarına yerleştiriliyorlar.

9 - 12 - 1839: Providans Mektebinin açılması (Galata)

15 Haziran 1848: Taksim Mektebinin açılması. Pangaltı'ya nakledildi.

1853: Bebek Mektebinin açılması.

19 Nisan 1857: Mektebin tesisi ve Şişli Sulh Hastahanesi Kırım Harbinde, sörlerin Türk askerlerine yaptıkları hizmetlere mükâfaten arazi Sultan Abdülmecit tarafından veriliyor.

1856 - 1857: Gülhane civarında bir mektebin açılması. (kapanmıştır)

Teşrinievvel 1857: Sör dö Şariteler Pangaltı Pansiyonunu Notr Dam dö Siyon Sörlerine bırakıyorlar.

1859: Üsküdar'da bir mektebin açılması. (1860 da kapandı)

1865: Providans mektebinin yanması. Galata.

1869: Çukurbostan Mektebinin ve Orfelinasının açılması. Arazi Sultan Abdülmecit tarafından veriliyor..

1873: Sen Jozef Orfelinasının açılması.

1878: Harbiye'de bir Orfelinanın açılması.

1883: Üsküdar mektebinin yeniden açılması.

B. PROTESTAN MEKTEPLERİ :

Protestan Mektep ve müesseselerinin adlariyle yerlerini etraflıca tesbite imkân bulamadım. Bunlardan en ehemmiyetlisi Rumelihisar'ındaki Robert Kolejle Arnavutköyü'ndeki Kız Kolejidir. Yalnız bunlardan kısaca bahsetmekle iktifa edeceğim :

A. ROBERT KOLEJİ :

Mektep Eylûl 1863 (1279) tarihinde ilk önce Bebek'te ufak bir evde açılmıştır. Bu evde Kırım muharebesi sırasında Türklere yardım etmek maksadiyle gelen Amerikalı misyonerler bulunmakta idi. İşte bunlardan hamlin adına bir misyoner ilk defa bu işte önayak oluyor, ona da ilk defa yardım vâdeden Fransalı Roçild ailesine mensup Nevyork tacirlerinden Mister Hiristifer Rinlender Robert'tir. Robert öldüğü tarih olan 1878 (1295) senesine kadar kolejin bütün masarifini üzerine almış ve servetinin beşte birinin koleje verilmesini vasiyet eylemiş olduğundan 1875 de ölünce veresesi koleje 400.000 dolar (Türk parasiyle 100.000 altın lira) vermiştir. İşte bu para ile Bebek'te Rumelihisarı üzerinde görülen muhteşem ve muazzam âbideler vücude getirilmiş ve o zamana kadar Amerikan Koleji denilirken 1878 den sonra **Robert Kolej** adını almıştır. Mektep için başlangıçta Kuruçeşme sırtlarında bir yer satın alınmışsa da binanın orada yapılması istenilmemiş ve sonra bugünkü yeri tedarik ve temin edilmiştir.

Robert Koleji Fransızca tedrisatta bulunmak üzere hükûmet tarafından Beyoğlu'nda açılan Galatasaray Lisesinden 5 ve Türkçe tedrisatta bulunmak üzere hükûmet ve halkın yardımı ile açılan Darüşşafaka Lisesinden on sene evvel açılmıştır. Bu mekteplerden gerek hükûmetin gerek halkın gözü çok yılmış olduğu, her müessese hükûmet için birer çıban, birer siyasî mesele menbaı olacağı anlaşıldığı için ilk zamanlarda bunların açılmaması için elden gelen gayret esirgenmezdi ve kolaylık gösterenler yahut mektebe yer verenler ve satanlar halk ve hükûmet nezdinde iyi bir gözle görülmezdi. Robert Kolejinin birinci kısmının yerini Ahmet Vefik Paşa evvelâ 16 bin liraya sonra ikinci kısmını da 20 bin lira mukabilinde Amerikalılara satmıştır. [1]

---

[1] Ahmet Vefik Paşa gibi bu memlekette ilk Milliyetçilik ve Türkçülük cereyanla-

Fakat binanın burada yapılmasına da Ruslarla Fransızlar güçlük göstermişler ve hükûmet nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlardır.

1864'te bu mektep için Nevyork'ta bir mütevelliler heyeti teşekkül ederek bu hususta Amerika hükûmetinin de yardımını temine muvaffak olmuş ve siyasî müracaatlar ve teşebbüsler sonunda 1869'da binanın yapılmasına irade çıkartılabilmiştir.

Kolejin mühendis kısmı 1912 de yapılmıştır. Kütüphane ile idare binası da o mektepte okumuş ve Amerika'da zengin olmuş bir Rumun verdiği para ile yapılmıştır.

Lâyik olan Amerikalıların bile bu mektebi tesisteki gayeleri protestanlığın neşri olduğu şüphesizdir. Mektep lâyık bir şekilde idare olunmuş ve olunuyorsa da varidatının mühim bir kısmını protestan-

---

rını uyandırmış ve bu hayatı yaşamış; sefirlik, nazırlık, meb'usluk, meclis reisliği ve Başvekillik gibi en yüksek makamlarda ve memuriyetlerde bulunmuş olan bir ilim ve idare adamının ecnebi mekteplerine karşı hükûmette ve halkta mevcudiyetini yakından görmesi ve bilmesi lâzım gelen fena telâkkiye karşı ne için bu işi yapmış olduğu tetkike değer bir mesele olduğundan tercümei halinde ve tarihte meçhul kalmış olan bu noktayı aydınlatacak şu birkaç satır yazı lüzumsuz sayılmaz sanırım.

Rivayete göre: Ahmet Vefik Paşayı bu tarzda harekete sevkeden hükûmet yüzünden borçlanmış olması ve bu borcun hükûmetçe tesviye edilmemiş bulunması keyfiyetidir. Paşa Paris'te sefir bulunduğu sırada hükûmetin ve milletin haysiyetini korumak maksadile ve yine hükûmetin emrile birçok ziyafetler vermiş fakat bilâhare bütçenin darlığından mı her nedense bu ziyafet masrafları hükûmetçe kabul ve tesviye edilmemiştir. Paşa parayı hükûmetten alamayınca ve muztar kalınca kendi şerefini ve haysiyetini korumak için elinde bulunan boş araziyi Amerikalılara satmış ve ancak bu suretle borçtan kurtulabilmiştir.

Tapu ile mutasarrıf bulunduğu bir toprağı satmaktan hususiyle Ahmet Vefik Paşa gibi büyük bir devlet adamını men'e hükûmet memurları kadir olamadığı için satışa mani olamamışlar ise de zamanın hükümdarı bu satışın intikamını öldükten sonra Ahmet Vefik Paşa'dan almıştır. Şöyle ki:

Ahmet Vefik Paşa öldüğü zaman ölüsünün nereye gömülmesinin arzu ve irade edildiği usulen zamanın hükümdarından sorulmuş Abdülhamit II. den «Kayalar kabristanına defnediniz ki Robert Kolejde çalınan çan sesleri kıyamete kadar kulaklarında çınlasın dursun» tarzında bir irade sadır olarak icra olunmuştur.

Emsali nazırlar, başvekiller ve diğer devlet adamları İstanbul'un büyük cami ve muhteşem türbeleri yanında hususi ve üstü örtülü makberlerde yattıkları halde Ahmet Vefik Paşanın Kaya'lar kabristanında açıkta ve alelâde bir mezara defnedilmiş olmasının sebebi vesaiki işte bu arsa satışı meselesidir.

Bununla beraber diğer bir menbadan gelen rivayete göre: Ahmet Vefik Paşa öldüğü zaman kendisi için memleketin dinî ve içtimaî an'anelerine göre cenaze alayı yapılmamasını, türbeye gömülmemesini ve dört hamal tarafından sırtlanıp hemen en yakın bir yere gömülmesini vasiyet etmiştir.

Rivayetler ne şekilde, vesaikleri ne olursa olsun bugün Ahmet Vefik Paşa evine en yakın bir mezarlık olan Kayalar kabristanında üstü açık alelâde bir mezara gömülmüş bulunmaktadır.

lığı neşreden Amerikan cemiyet ve heyetleri tarafından temin edilmekte olması bu kanaati kuvvetlendirir.

Mektebin ilk müdürü C. Hamlin'dir. Bu adam misyonerlikten çekilerek bu vazifeyi kabul etmiştir. İkincisi G. Washburn, üçüncüsü C. T. Gates, dördüncücü P. Monroe, beşincisi W. C. Wright'tir.

B. KIZ KOLEJİ :

Arnavutköyünde **İstanbul Amerikan Koleji Kız kısmı** adı altında tedrisat yapan bu mektep; Boston Amerikan Kadınlar Cemiyeti tarafından 1871 senesinde önce Üsküdar'da Selâmsız'da, High School adı altında orta dereceli bir mektep olarak açılmıştır. 1890 senesinde dört sınıf ilâve edilerek Lise derecesine yükseltilmiş ve **Konstantinopl Kızlar Koleji** adını almıştır. 1908 senesinde mütevelli heyeti değişerek kolej Massachusets eyaletinde ve o eyaletçe müseccel bir heyetin idaresine geçmiştir.. 1920 senesinde mektebe bir Tıb Fakültesi ilâve edilmiş ise de 1924'te bu şube kaldırılmıştır. Koleje bağlı ve 3 sınıftan müteşekkil bir orta kısım vardır.

1905 te Üsküdar'daki binalardan birinin yanması üzerine mektebin Arnavutköyüne nakli düşünülmüş ve 250 dekar arazi Abdülhamid II. nin iradesi ile satın alınarak 1910'da binaların yapılmasına başlanmıştır. İnşaat 1914 senesinde bitmiş ve mektep Arnavutköy'üne taşınmıştır. İlk müdire Dr. Mary Mills Patrick'dir. 1924 senesine kadar çalışmış, o sene 74 yaşında iken vazifeden çekilmiştir. Yerine Kolejin Edebiyat muallimlerinden Kathryn Nevell Adams tayin olmuş ve 1931 senesinde istifa etmiştir. 1931 - 1932 ders senesinde Dr. Eleanor I. Burns Müdür vekili olarak vazifeyi ifa etmiştir.

1932 de Dr. Paul Monroe Kız ve Erkek kısımları birleştirilerek her ikisine umum müdür olarak tayin olunmuştur.

Bir sene sonra bu da çekilerek yerine Amerikalı müsteşriklerden Dr. W. C. Wright getirilmiştir.

II
Teşekkül ve Müesseseler

1. RUM KÜLTÜR TEŞEKKÜLLERİ VE MÜESSESELERİ

Rum münevverleriyle ileri gelenlerinin alelâde bir toplantı, bir konuşma yeri olmak üzere kurmuş oldukları bir **Klöb**'ün zamanla nasıl bir ilim ocağı, bir milliyet kaynağı olduğunu gösteren aşağıdaki iki yazı birisi o cemiyetin müessislerinden bir Rum, ötekisi de bu türlü yabancı teşekkülleri millî bir gayretle ve ilim aşkiyle senelerce tetkik etmiş olan muallim M. Cevdet tarafından yazılmış. Her iki yazıyı da hemen olduğu gibi neşrediyorum. Cemiyetin müessislerinden Dr. Zoiros Paşa diyor ki :

On dokuzuncu asrın ortalarında İstanbul'un alelıtlak ilmî ve edebî hayatı pek sönüktü. Beyoğlu cadde, sokak ve evlerinin hal ve vaziyeti, halkın ezcümle kadınların kıyafetleri, giyiniş tarzları bambaşka idi. Caddeler dar, sokaklar yamrı yumru idi. Sefarethaneler, konsoloshanelerle zengin Rumların, bazı Ermeni katoliklerinin ve İstanbul'da yerleşmiş olan ecnebilerin mükemmel kâğir evleri ve Avrupanın ikinci ve üçüncü derecedeki otellerini andırır birkaç oteli istisna edilirse bütün binalar tahtadan idi. Ve bittabi bu binalarda konfor namiyle hiçbir şey aranmazdı. Cadde ve sokaklar temiz de değildi.

İslâm olanlarla olmıyanların mahalleleri ayrı yerlerde olduğundan Beyoğlu'nda oturanlar muhtelif din, ırk ve milliyete mensup Hıristiyanlardan ve çoğu Rumlardan ibaretti. Rumlardan sonra Ermeniler ve Ermeni katolikler ve yerlilerle ecnebilerin ihtilâtından husule gelip **Tatlı su frengi** denilen melezler ve ecnebiler Beyoğlu tarafı halkını teşkil ederlerdi.

O devirde Beyoğlu'nda hiçbir Musevi ailesi yoktu.

Şimdi caddelerde görülen kalabalık o devirde yoktu, hele kadınlar nadiren sokağa çıkarlardı. Ecnebi kadınlar ile zengin Rum kadınları kıyafetçe o vakit Fransız modasını takip ederler, öyle giyinirlerdi. Diğer kadınlar entari ve şalvar giyerler ve sokağa ferace ve yaşmakla çıkarlardı.

Şu kadar var ki İslâm kadınları gibi yüzlerini örtmezlerdi.

Musevi kadınlarının feraceleri mutlak olarak siyah kumaştan yapılırdı.

O devirde gezinti yerleri pek mahduttu. Yazın akşamları Beyoğlu'nun ileri gelen aileleri Taksim bahçesinin ilerisinde dar bir sokaktan geçerek Bella Vista denilen kahveye giderler ve ancak kendisine güvenen bazı delikanlılar Küçük Ihlamur'a kadar uzanırlardı.

O devirde Beyoğlu'nda pek çok kahvehane vardı. Bunların o devre göre en asrisi Cafe Riche - Kafe Tortoni - Cafe Valaori idi. Bunlardan yalnız Valaori kahvehanesine Beyoğlunun pek yüksek tabakasına mensup kadınlar nadiren girebilirlerdi. Kahvehanelerin müdavimleri ezcümle kışın bekârlardı.

Music Hats ve Cafe Chantan bu tarihlerden pek çok sonra açılmıştır. O devirde Naom adında Halepli bir Hıristiyan idaresinde Avrupadakilerin ikinci ve üçüncü derecelerinde bir de tiyatro vardı. Bu tiyatroda temsiller Fransızca ve İtalyanca verildiği için müdavimleri bittabi ecnebilerle bu lisanları bilen yerliler idi. Bu tiyatronun müdürü Naom Osmanlı vezirlerinden Hariciye müsteşarlığında ve Cebeli Lübnan mutasarrıflığında bulunan Naom Paşanın babası idi.

Bu tiyatro 1870 tarihindeki büyük yangına kadar muntazam temsillerile halkın mümkün mertebe ruhî gıdasını temine çalışmıştır.

1861 tarihinde bir Yunan dram kumpanyası İstanbul'a gelerek Beyoğlunda temsiller vermiş ve büyük rağbete mazhar olmuş olduğu için bu kumpanya her sene kış mevsiminde İstanbul'a gelirdi. Beyoğlu halkının belli başlı eğlence mahalleri bu sayılan kahvehane ve tiyatrodan ibaret olduğundan ve gerçi kaptan Mihal ve kaptan Vangel adlarındaki kimseler idaresinde muntazam kumarhaneler de var idise de kumar oynamak o devirde şimdiki gibi taammüm etmemiş olduğundan ve müdavimleri ayak takımı kimselerden ibaret bulunduğundan içtimaî mevki sahibi olan hiçbir fert o batakhanelerin önünden bile geçmezdi.

Binaenaleyh halkın münevver tabakasının ruhî ihtiyacını tatmin edecek bir teşekküle şiddetle ihtiyaç hissedildiği zamanda idi ki 1855 tarihinde Kırım muharebesi sırasında İngiliz ve Fransız ordulariyle beraber İstanbul'a gelmiş olan Fransız ve İngiliz doktorları İstanbul'daki meslektaşlariyle elbirliği ederek - ki bunların başında doktor Pincoyye bulunmaktadır - **Cemiyeti Tıbbiyei Şahâne**'nin tesisine muvaffak olmuşlar ve Sultan Mecid'in de himayesini temin ettikten sonra yurda büyük büyük hizmetler yapmışlardı.

Cemiyeti Tıbbiyei Şahâne'de konferanslar Fransızca verildiğinden ve mevzuları yalnız tebabete inhisar ettiğinden, tabip olmıyan münevver Rumlar, İstanbul'da bir **Cemiyeti Edebiye**'nin teşkil ve tesisi lüzum ve ihtiyacını hissederler idi.

Rumların münevver kısmını teşkil eden kimseler uzun kış gecelerinde ailece herhangi bir evde toplandıklarında bütün münakaşa ve mübahaselerinin zeminini böyle ilmî bir cemiyetin tesisi teşkil ederdi.

O devirde Saray doktorlarından ve Mektebi Tıbbiye muallimlerinden Mavro Yaninin Beyoğlu'nda büyük Sakızağacı'nda on beş numaralı pek mütevazi bir halde tefriş edilmiş olan tahta yapılı evi hemen bütün Rum münevverlerinin biricik toplantı yeri idi.

Divanı Hümayun tercümanı Aristarhi'nin kızı olan Madam Mavroyani pek yüksek bir tahsil görmüş ve birkaç yabancı dile vakıf bulunmuş olduğundan ve hastalığı dolayısiyle dışarı çıkamadığından evini şu suretle ilim adamlarının toplantılarına tahsis etmekle kendisi de ilmî mübahaselere karışır ve bu toplantılarda, yapılan münakaşaların sıhhati üzerinde müsbet tesir yaptığını her vakit tekrar eylerdi.

İşte o içtima günlerinin birinde hane sahibi doktor Mavroyani Mektebi Tıbbiye muallimlerinden doktor Zoiros ve Saray doktorlarından ve Mektebi Tıbbiye muallimlerinden doktor Kısonofon Zografos, edip ve müellif Kalyadi, müellif Vasyadis, avukat Zografos ve o devirde İstanbul'da çıkan **Castelia** risalesinin sahip ve müdürü Zografostan ibaret olan bu zümre yine ilmî bir mübahase sırasında oradakilerden Vasyadis Avrupanın pek çok yerlerinde olduğu gibi İstanbul'da **Filolopiki Eterya = Cemiyeti Edebiyye** adı altında bir cemiyet teşkil edilmesini teklif etmiş ve bu teklif derhal kabul edilmiştir.

İşte **Rum Cemiyeti Edebiyesi** 1861 senesi Mart'ının son gecesi **Eliniki Filolopiki Eterya** adı altında fiilen bu suretle teşkil edilmiştir.

Birkaç gün içinde âza sayısı pek çok artmış ve artık Mavroyanın tahta evi içtimalara dar gelmiş olduğundan ikinci ve anı takip eden içtimalara Ağahamamı'nda şimdi Yunan sefarethanesi ittihaz edilmiş olan Kostantinidin'in konağının geniş salonlarında devam edilmiştir. İkinci toplantıda cemiyetin nizamnamesi yapılmış ve bu nizamnameye göre bu teşekkülün dinî ve siyasî hiçbir meselenin maksat ve mevzuuna dahil olamıyacağı noktası bilhassa tasrih kılınmıştır.

Cemiyetin efkârı umumiye karşısında lâyık olduğu kıymeti ve ehemmiyeti nefh ve telkin edebilmesi için reisliğinin o devirde İstanbulun bütün münevver tabakası nezdinde pek büyük ilmî ve içtimaî bir mevkii olan Mektebi Tıbbiye muallimlerinden İstafanaki Karatodori tarafından kabul edilmesi için üç kişilik bir heyet onun evine gönderilmiştir... Heyet; cemiyetin maksadını, aldığı adı arz ve tebliğ edince mumaileyh pek soğuk ve kaba bir tavırla heyetin bulunduğu salonu he-

men terkeylemiş olduğundan gidenler **süt dökmüş kedi gibi** evi terkeylemişlerdir.

Kara Todorinin riyaseti kabul eylemesi cemiyetin yaşaması için bir teminat teşkil edeceğine ve aksi hal ise doğmadan ölmesi demek olacağına mebni âzanın pek müşkül bir vaziyete düştüğü, İstafanaki'nin şu tarz ve hareketi herkes tarafından başka başka tefsir edildiği sırada âzadan Vasyadis onun bu muamelesi cemiyete verilen **Eterya** kelimesi olduğundan ve bu kelime yerine **Silloğos** kelimesi konulursa muhterem ihtiyarın reisliği kabulden çekinmiyeceğini söylemesi üzerine Eterya kelimesi Silloğos'a çevrilerek tekrar nezdine izam edilen ikinci heyet iyi karşılanmış olduktan başka tahmin edildiği gibi reisliği de kabul etmiştir. [1]

Cemiyetin en son aldığı ad; **Elinikos Filolopikos, Sillogos = Rum Cemiyeti Edebiyyesi** olmuştur.

İlk toplantıya riyaset eden mumaileyhin (alfabe) adı altında vermiş olduğu ilk konferansı bütün ilim âleminde büyük akisler yapmış ve alâkalar uyandırmış olduğundan diğer birçok içtimalarda da bu tez üzerinde birçok münakaşalar yapılmıştır.

Azadan her birinin kendi ihtisası dahilinde verdikleri konferanslar ve cemiyetin ilim sahasındaki faydalı çalışmaları memleket hududu dışarısına kadar aksetmiş olduğundan birçok Avrupa akademileriyle ilmî temas temin edilmiş ve birçok akademisyenler bu cemiyete fahrî âza seçilmiş olduğu gibi bilmukabele bu cemiyet âzasından birçoğu da bu yüzden Avrupa akademilerine fahrî âza intihap edilmişlerdir.

Osmanlı vezirlerinden Abdurrahman Sami ve Yusuf Kâmil Paşalarla diğer birçok Osmanlı edipleri bu cemiyetin fahrî âzalığını kabul etmişlerdir.

* * *

Bu cemiyetin müesseslerinden Zoiros Paşanın 1906 da Rum Hastahaneleri heyeti idaresi broşüründe Rumların yalnız bir toplantı yeri mahiyetinde gösterdiği Silloğlar âdeta bir Maarif Nezareti rolünü oynamış, hattâ ondan da büyük işler görmüştür. Bugün bizim Maarif Vekâletimizin, hususî idarelerimizin, Halkevlerimizin, Dil ve Tarih ku-

[1] İstafanaki'nin bu muamelesi; yeni kurulan cemiyet adındaki **Filolopiki Eterya** kelimelerinin Rumların ilk ihtilâl cemiyetleri olan ve Cevdet tarihinde uzun uzadıya bahsi geçen **Etiniki Eterya** cemiyetine ad itibarile benzeyişinden ve bu yüzden Rumlara hükûmetten bir fenalık geleceği korkusundan neş'et etmiş ve istafanaki böyle yapmakla Rumları tehlikeden korumuştur. Bu zatın hayatı, hizmeti ve ailesi hakkında bu kitabın birinci cildinin 70 inci sahifesinde malûmat vardır. Lûtfen bakınız.

rumlarımızın, konservatuvarımızın, müzelerimizin... yapmak istedikleri ve el'an yapmakla meşgul bulundukları millî, edebî ve tarihî tetkiklere şayanı hayrettir ki Rumlar 60, 70 sene önce başlamış ve başarmışlardır. Bunun hakkında muallim M. Cevdet vaktiyle Muallimler mecmuasında çok değerli yazılar yazmıştır. Silloğları bir Türk gözüyle görüp anlamak için bu yazıların bazı parçalarını aşağıya alıyorum:

İstanbul'un fethiyle Rumlar siyasî hâkimiyeti elden kaçırdıktan sonra iktisadî ve ilmî teşekküllere fazla nisbette ehemmiyet vermeğe başladılar. Beyoğlu'nun meşhur Rum Silloğu bu mesainin en son fakat en muazzamlarındandır.

1276 (1860) ta açılan ve Rum tarihinde kemali iftiharla kaydedilen hizmetleri arasında birincisi: Fetihten sonra zamanımıza kadar Rumların hukukî, tabiî, tıbbî ve riyazî ilimlerle tarih, coğrafya ve lisaniyat sahalarında küçük büyük bir iş yapan âlim ve fazıllarının hal tercümelerinden ve eserlerinin tahlillerinden bahis muazzam bir külliyat yaptırması olmuştur.

İkinci hizmeti: Silloğa bağlı asari atika komisyonu vasıtasiyle Anadolu, Rumeli ve İstanbul'daki Rum âbidelerini en küçük teferruatına varıncaya kadar tetkik ettirmesidir. Bu hususta çalışan Rum müdekkikleri arasında Paspati'nin mesaisi Avrupaca bile pek maruftur.

Üçüncü hizmeti: Çalıştırdığı yüzlerce muharrir, âlim ve muhabire yazdırdığı raporları, yapılan müzakerelerin fezlekelerini tamamiyle tab ve neşredişidir.

Düşünmeli ki 1293 (1876) muharebesinden evvel bile bu cemiyetin neşreylediği meşhur senelik mecmua 9 büyük cilt teşkil etmişti.

Dördüncü hizmeti: Anadolu ve Rumelinin hemen tekmil mekteplerinin İstanbul Silloğuna bağlanması, hemen hemen aynı teşkilât ve maksat dahilinde müteaddit müfettişler vasıtasiyle muayyen bir mektep sistemi takip ettirmesidir.

Beşinci hizmeti: Bütün Türkiye Rumlarının hikâyelerini, darbımesellerini, manilerini, bilmecelerini, şarkılarını toplamak ve neşreylemek suretiyle Rum harsinin muhafazasıdır.

Altıncı hizmeti: Yunanistandan ümit edilen hizmeti tamamiyle göremediği halde İstanbul'un pek zengin Rum tüccarı vasıtasiyle elde ettiği cesim sermaye sayesinde Rum halkını Türklerden evvel meccanen talim ve terbiyeye muvaffak oluşudur.

Yedinci hizmeti: Dünyanın her yerinde Yunan tarih ve diliyle uğ-

raşan yabancı âlimler ve eski Yunan eserleri tetkikatı cemiyetleriyle birlikte çalışmak üzere bir ittihad teşkil etmesi ve daimî muhabere ile Avrupanın ilmî ve siyasî efkârını kollamasıdır.

Sekizinci hizmeti: Açılmasına delâlet ettiği mekteplerden başka köylü ve şehirli halkı kiliseler vasıtasiyle tenvire, asrın yeni sistemlerine akıl erdirecek derecede irşada çalışmasıdır.

Dokuzuncu hizmeti: Bütün Yunan hükemasının eserlerini icap ederse yeniden tab'a, bugünkü Rumcaya çevirmeğe çalışması ve bunun için yüz binlerce frank masraf ihtiyarına Rum zenginlerini sevkedebilmesidir.

Onuncu hizmeti: İstanbul'un binlerce liraya mal olan cesim Rum mekteplerini açarak aynı maksat dahilinde tedvire nezaret etmesidir. İstanbul Rum Silloğu bu haysiyetle Yunan devletinden pek çok ziyade nüfuz ve kuvvet sahibi bulunmuştur. Rum zenginleri ve âlimleri bütün dünya darülfünunlarına bile el uzatmışlar ve Avrupanın her mühim ilim merkezinde Yunanlıların ilmî, iktisadî ve siyasî menfaatlerine hizmet eden ve edecek olan adamları doyurmağa çalışmışlardır ve hâlâ çalışıyorlar. Londra, Paris, Berlin ve Viyana darülfünunlariyle akademilerinde Rum parası ile açılmış kürsüler ve tetkikat mahfelleri mevcuttur. Ezcümle meşhur İngiliz Koyenbi Londra Darülfünununda Yunan zenginlerinin vakıf parasiyle açılan kürsüden hasbelhamiyye Türkler lehine söz söylemeğe başlayınca istifaya mecbur kalmıştı.

İstanbul Silloğu tekmil Rumeli ve Anadolu üzerinde kahir ilmî ve edebî bir hâkimiyete, tekmil Avrupa ve Amerika ilim âlemine karşı büyük bir itibara malik olduktan başka kendisinden ayrı çalışan öteki Rum ilim ve terbiye merkezleriyle teşriki mesaiden hiçbir zaman hali kalmamıştır. Bu merkezler: İzmir, Yanya, Kıbrıs ve bilhassa Kahire ve İskenderiye Rum Silloğlarıdır. Bütün bu işleri idare eden Rumların hamiyetli muharrirleri ve âlimleridir. Bunların namusuna itimatla para veren de bilhassa İstanbul ve İngiltere Rum tacirleridir.

Bunlar Atina şehrini bile resmî Yunan hükûmetinin aczi karşısında cesim ve zengin mektepler ve vakıf müesseselerle doldurmuşlardır.

İstanbul Silloğunun Rum mütehassıslarına tertip ettirdiği plân dairesinde Rum İptidaî Mektepleri Fransız ve talî müesseseleri Alman sistemini kabul etmişlerdir.

Fener Rum Mektebi Edebiyat muallimi Bazyadis (Vasyadis) Rum askerî ve ilmi hareketlerini ibda edenler arasında daima sena ile yâdolunur. Bu zat Fransa ve Almanya'da uzun müddet oturmuş ve okumuş

ve Sivastopol muharebesinden sonra Rumluk âlemini tenvire başlamış ve 1276 (1860) ta Silloğun ilk temelini atmıştır.

Osmanlı Hükûmeti son asır içinde tekmil vilâyetlerle sancakların hususî idare ve salâhiyetlerini ellerinden alarak zalim bir merkeziyet usulü yaşatırken Rum teşkilâtçıları İstanbul'a bağlı fakat her yerin hususî ihtiyacına göre elâstikî tertibata malik mahallî cemiyetler, mahallî cemaat idareleri teşkil ettiler ve zengin esnafının etrafına toplandılar.

Ezcümle Osmanlı saltanatının baltası ile yıkılan, devletten zerre kadar hayır ve şefkat görmeden mahvolan **Türk Esnafı Ahiler Cemiyeti**'nin işini onlar yaptılar.

Rumların Silloğlarından başka ayrıca böyle **Kardeş Cemiyetleri** de vardır. Hepsinin Silloğla sıkı alâkası bulunur, âdeta onun göğsünde yaşarlar. İstanbul Rum Silloğu efkâr ve mesaisini her yere tanıtmak ve yaymak maksadiyle gayet mühim bir vakıf sermaye ile neşredilen pek mükemmel bir mecmuaya da maliktir. Ve bugüne kadar muazzam ciltler vücude getirmişlerdir. Mecmuanın bütün garp âleminee tanınmış fazıllar arasında muhabirleri de vardır. Bundan başka Silloğ İstanbul'a bir kerre uğrayan, siyasî ve ilmî bir nüfuza sahip olan her ecnebiden istifade etmiştir.

Dünyanın en meşhur Bizans tarih ve atikiyyat mütehassıslarından profesör Millinken, baba ve oğul meşhur Mortman, Süveyş kanalını açan dö le Seps, Trova harabeleri kâşifi Şilman gibi.

Bakınız bu adamlar bizim İstanbul'da bulundular. Bizim devletimiz, bizim Maarifimiz onlardan istifade edemedi. Rumlar nasıl istifade ettiler? Merhum Hamdi Bey müze namına Mortman'la alâkadar olmasaydı bu büyük allâmenin adını bile işitemiyecektik.

Silloğun Beyoğlu'ndaki muhteşem merkezinden başka İstanbul'un Rum yatağı bulunan diğer yerlerinde de şubeleri vardır :

Beşiktaş'ta Konkord Mahfeli. Kadıköy'ünde Minerva Mahfeli. Üsküdar'da Hırisopolu Mahfeli. Boğaziçi'nde Yeniköy Mahfeli.

Silloğlar daima konferanslar verdirirler, celseler akdettirirler. Bilhassa büyük kıymeti haiz vakıf mükâfatlarla ilmî teşvikatta bulunurlar.

(Muallim M. Cevdet burada Rum tetkikatı için paralar vakf ve tahsis eden sekiz Rum zengininin adını ve hizmetlerini anlatmaktadır.)

1289 (1870) te çıkan Beyoğlu yangını Silloğ binasını tekmil sicilleriyle birlikte mahvetmişse de Rumlar müesseseyi evvelkinden daha mükemmel ve daha muhteşem bir tarzda yeniden yaptılar.

Meşhur Krapanos'un idaresi altında Rum Mektepleri teşkilâtına ve mekteplerine nezaret eden daimî bir heyet kuruldu. Bu heyet Rum Mektepleri için mükemmel asrî ve terbiyevî kitaplar neşrettirdi. Rumca tedrisat kitapları ibret ve hayretle görülecek şeylerdir. Silloğ dört komisyona ayrılır. Edebî, Âsari atika, Fünun ve Maarif ve Mektepler.

(Muallim M. Cevdet bundan sonra büyük kıtada on beş sayfa tutan yazısında bu cemiyetin hizmetlerini, Rum zenginlerinin bu uğurda verdikleri paraları, bu paralarla ortaya çıkarılan eserleri birer birer saymakta ve anlatmakta ve bizim hükûmet ve maarif teşkilâtiyle bile bunların onda birini yapamadığımızı acı acı tenkit etmekte ve sözünü şu cümle ile bitirmektedir:)

Rumların son ihanetleri ve zarurî hâdisat üzerine artık Anadolu ve Rumelinde ne vücutları ne de müesseseleri kalmamıştır. Yalnız İstanbul'da bir de Makedonya, Epir gibi elimizden çıkan memleketlerde faaliyet idame ediyorlar. [2]

Muallim M. Cevdet'in bu sütunlarda nakledemediğim bir formalık yazısını her Türk genci hele her Türk ilim adamı mutlaka okumalıdır. Bütün bu mütaleata ekliyecek bir tek kelime bulmaktan âcizim. Yalnız şunu haber vereyim ki mütareke içinde yaptıkları Türk aleyhtarlığı ve taşkınlık yüzünden Rumların buradaki Silloğu millî hükûmetçe 1923'te kapatılmış ve 50.000 ciltlik kütüphanesi Ankara'ya nakledilmiştir.

Rumların Silloğu ile Türklerin ona benziyen müesseseleri hakkında bir fikir verebilmek için ikisi hakkında birkaç söz söylemek lâzım gelir.

Silloğdan bir sene sonra hükûmetçe açılan **Encümeni Daniş** ancak on sene yaşıyabilmiş ve bu müddet içinde topu topu ikisi de Cevdet Paşa'nın olmak üzere kavaidi Osmaniye ile Cevdet tarihinden başka ilmî bir hizmeti olmamıştır.

Ondan 10 sene sonra açılan ve resmî olmıyan **Encümeni Ülfet** ise milyoner bir Mısır'lı Prensin parasiyle açılmış olduğu halde ancak bir sene kadar dayanabilmiş ve bu müddet içinde de beş on ziyafetten ve tabiî bir sürü kumar partisinden başka bir şey yapmamıştır.

Birisini bir tek unsurunu zengini, tüccarı ve âlimleri el birliğiyle yaşatıyorlar, ötekilerini bir İmparatorluğun kudreti ve kuvveti yaşatamıyor ve ortaya da onun yüzde biri nisbetinde bir eser çıkaramıyor. İşte aradaki fark.

---

[2] Muallimler Mecmuası. Sayı: 2322.

2. ERMENİ KÜLTÜR TEŞEKKÜLLERİ VE MÜESSESELERİ

Ermeniler Türkiye'den başka yerlerde de bulunduğundan ve Türkiyeden garbe giden bazı Ermeniler Venedik'te, Viyana'da daha geniş mikyasta çalışmağa başladıklarından Türkiye'de patrikhane etrafında toplanan Ermeni kültür müesseselerinin yanıbaşında hatta onun ön safında garptakileri görüyoruz. Bu meseleyi uzun emekler sarfiyle tetkik etmiş olan aziz dostum merhum Muallim M. Cevdet kanaatlerini ve buluşlarını Muallimler mecmuasiyle neşretmiş ve sonra bu neşriyatı üzerinde ufak tefek tashihler yapmış olduğundan bu tetkikin bazı parçalarını olduğu gibi alıyorum :

Venedik'te Sen Lazar adını taşıyan bir ada vardır ki hemen iki buçuk asır önce Mihitar adında Sivas'lı bir Ermeni papazına Venedik Âyan meclisi tarafından temlik edilmiştir.

Mihitar ve dervişleri işte burada meşhur Açmiyazin patrikliği derecesinde tanınmış bir dinî müessese ve akademi vücude getirmişlerdir. Bu müessesenin Türkiye, Kafkasya, İran, Hint, Mısır ve Bulgaristan Ermenilerine yaptığı dinî ve terbiyevî hizmet Beyoğlu Rum Silloğundan fazladır ve ondan iki asır önce başlamıştır.

Rumlar terbiye ve irşad işlerini bir noktaya hasr ve hapsetmiyerek nasıl üç, dört belli başlı büyük Silloğlara taksim ve temerküz ettirmişlerse mükemmel bir metodla çalışan Ermeni milleti rehberleri de öyle hareket etmişlerdir.

Hattâ Tanzimattan evvelki Türkler Avrupa irfanından maatteessüf çok çekingen durmakla beraber hars merkezini yalnız İstanbul'dan ibaret bırakmamışlar ve Bursa, Edirne, Manisa, Konya, Kastamonu, Amasya merkezlerine faaliyetlerini dağıtmışlardı. Nasılki İstanbul'da iştihar eden âlimlere ve ediplere yakın o merkezlerde de adamlar yetişmişti.

Ermenilere gelince: Onlar bu eski ve makûl usûl dairesinde kültür işini birkaç merkeze gördürmüşler ve ara yerde ise daima irtibat temin etmişlerdir. Venedik aslî merkezi etrafında İstanbul merkezi, Açmiyazin merkezi, Moskova merkezi, Van Merkezi, Kudüs Merkezi, Amsterdam merkezi, Londra merkezi, ile daireyi ikmal etmişlerdir.

Mihitar on yedinci asrın sonuna doğru Sivas'ta doğmuştur. Erkenden istidadı belli olmuş ve on beş yaşında dinî kisve giyinmiştir. Yirmi yaşında Anadoluyu dolaşarak Ermenileri irşad eylemiştir.

Mihitar Ermenileri Türklere karşı himayeye mazhar etmek için dışardan kuvvet temin etmek istemiş, Roma kilisesi ile Ermeni patrikliğini birleştirmeği zihnine koymuş ve tam 1112 (1700) tarihinde birkaç müridiyle birlikte Sivas'ı terkederek İstanbul'a gelmiş ve ilk kitaplarını da burada bastırmıştır. Onlardan birisi **Hazreti İsa'nın Siyreti**'dir.

Burada rakiplerinin hasedine uğrayınca Yunanistan'da **Mudun** şehrine gitmiştir. Burası o sırada münasebette bulunmak istediği Venedik'lilerin elinde bulunuyordu.

Venedik'liler Mihitarı ve talebesini teveccühle karşıladılar. Papa Kılonun XI. Mihitar tekyesini (manastırını) tasdik etti. Bu cemaate Sen Benuva icazetini verdi.

Türkler **Mudun**'u alıp Venedik'lileri çıkarınca Mihitar ile müritleri de kaçtılar, Venediğe sığındılar (1715), Venedik hükûmetine yalvardılar. Senato Mihitar ve arkadaşlarına **Sen Lazar** adasını verdi. Mihitar bu adada Ermeni kültür müesseselerini kurdu. Bugün görülen dinî ve ilmî müesseseler 1740 ta yani oraya girişlerinden itibaren 25 sene içinde yapılmış ve bitmiştir.

Mihitar 1749 da ölmüştür. Demek ki Ermeni kültürünün Avrupa'da kök tutması için 35 sene çalışmıştır. Kendisi o adadaki meşhur kilisede yatar. Bunun yolunda gidenlere hâlâ **Mihitarist** derler. Beyoğlu'ndaki Ermeni Mektebi de buna mensuptur.

Mihitarın hizmeti pek çoktur. Venedik'te bütün Ermeniliği ihya için kitap yetiştirmek üzere açtığı matbaa değil yalnız Ermenilerin, bütün cihanın meşhur ilim ocaklarındandır. Burada öyle saçma sapan ve hattâ âdî değil, mükemmel kitaplar basılmakta, Avrupanın en meşhur eserleri Ermeniceye tercüme edilmekte, sonra İstanbul ve başka yerlerdeki Ermeni merkezlerine gönderilmekte idi. Biz ise tıbaati Avrupa'da zuhurundan üç yüz sene sonra almıştık.. Halbuki Ermeni ve Rum san'atkârları tıbaat işlerini Venedik ve Roma'da başlar başlamaz koşup almışlardı.

Singapor'dan Madras, Kalküta, Bombay ve İsfahan'a ve oradan da Kudüs, İskenderiye, Venedik, Cenevre, Amsterdam, Moskova, Tiflis, Bakü, Erivan, Varşova, Paris, Londra, Nevyork'a varıncaya kadar Ermeni matbaaları, gazeteleri ve kitapları faaliyettedir. Ermeni tıbaati-

nin 400 üncü senesi 12 sene önce tes'it olundu. 1512 de beş adet Ermenice eser basan ve üzerlerinde adı yazılı olan Agop Ermeni tıbaatinin babasıdır.

Bu irfan vasıtaları arasında en eskisi ve en yükseği şüphesiz **Venedik - Sen Lazar** matbaası ve akademisidir. Bu matbaa Mihitar öldükten sonra da Ermeni âlimlerinden İstanbul'lu **Melişor**'un idaresi altında çalıştı. Biraz sonra bunun ikinci bir şubesi **Viyana**'da açıldı. Ve o vakittenberi bu şubede büyük işler gördü.

Açıldıkları tarihtenberi **Venedik** ve **Viyana** Ermeni Akademileri matbaalarından çıkan eserler Avrupa ile şarkta pek makbuldür.

Harflerinin güzelliği, metinlerin tertibi ve mevzuların iyi seçilişleri, doğru basılışları itibariyle şöhretleri vardır. Avrupada tanınmış olan eserlerin çoğu bu iki merkezde Ermeniceye tercüme edilmişlerdir.

Bu iki akademi ve matbaa her gün fennî, riyazî, tarihî, coğrafî ve dinî eserler basarlar ve şarka yollarlar, oralarda yerleşen Ermeni cemaatlerine bilgi nuru dağıtırlar, en yeni malûmatla, en mükemmel usullerle Ermenileri teçhize vesatet ederler.

Mihitarist papazların birinci hizmetleri böyle yeni ilmî eserler neşir ve tercümesi, ikinci büyük hizmetleri de Ermeni Edebiyatına ve millî tarihine ait eski kitapları tab etmeleridir. Öyle Ermeni müverrihleri vardır ki Türkler herşey gibi o eserleri de ihmal ettikleri halde uzaktan Avrupa âlimleri onları takdir etmişlerdir.

Eski İran ve Anadolu, hattâ Selçuk, Bizans ve Asûr tarihlerini tenvır edecek 1000, 1200, 1500 senelik Ermeni tarihleri vardır. Bilhassa Haçlı seferleri hakkında Arap müverrihlerinden başka Ermeni müverrihleri de mükemmel malûmat vermişlerdir ki Fransız Kitabeler Akademisi bu Ermenice tarih kolleksiyonunu tab'a vesatet etmekle ilme pek büyük hizmet etmiştir.

Ermeni papazlarının başka bir hizmetini de filoloji sahasındaki çalışmaları teşkil eder. Bunlar arasında Venedik Ermeni Akademisinin her Avrupalı âlimi hürmete mecbur eden ölmez eserinden biri **Sen Lazar Kamusu**'dur. Bu kocaman kitap Ermeni dilinin tekmil kelimelerini alır.

İkinci eser avam dilinden havas diline ve havas dilinden avam diline tertip edilen kamustur. Hem bunu Ermeni âlimleri ne vakit yapmışlardır? Tam bir asır evvel!..

Üçüncü eser: Meşhur âlim Üahçan'ın Ermenice - İtalyanca kamu-

sudur. Papazların tarih sahasındaki ilmî hizmetleri de ibret alınacak derecededir. Bunlar arasında Çemiç'in üç cilt Ermeni Millî Tarihi vardır. Meşhur İncici Ermeni coğrafya ve Atikiyyatına dair büyük emekler sarfetmiştir.

Leon Alişan haçlı seferleri sırasında Ermeni millî teşkilâtına ve inzibatına dair meşhur **Antakya Talimatı**'nı Fransızca tercümesiyle birlikte neşir etmiştir. Bu adam Ermeni millî coğrafyası üzerine cidden bir tebehhür mahsulü olan müteaddit ciltler yazmıştır.

Ermeniler iki asır önce Amsterdam'da Ermenice Tevrat ile nice mühim eserleri basan papaz Oskant'ı ehemmiyetle anarlar.

İran'da Çolfa şehrinde Ermeni papazlarından Danyal'ın on dördüncü Luinin himayesini istirham eden bir mektubu vardır ki meydana çıkan Ermeni eserleri arasında ehemmiyetle yâdolunur. Şimdi Paris millî kütüphanesinde Ermenice yazmalar arasında görülen bu mektubun Fransızların hırs gözlerini tâ o vakittenberi İran, Anadolu ve Suriye'ye celbe tavassut eden bir zihniyet mahsulü olmasından ve yazısının güzelliğiyle beraber tezhip itibariyle de fevkâlede bulunuşundan ileri gelir.

Fakat Ermeniler on dördüncü Luiden pek yüz bulamamışlar, bunun üzerine Marsilya'daki meşhur matbaalarını Amsterdam'a nakleylemişlerdir.

Amsterdam merkezi de nice mühim eserler basmıştır. Ermeniler Venedik ve Amsterdam'dan başka Moskova, Tiflis, Açmiyazin, Bakü, Paris, Cenevre, Nevyork ve Londra gibi şehirlerde zengin Ermeni cemaatleri tarafından idare edilen matbaa, kilise, mektepler ve gazeteleri sayesinde Avrupa ve Amerika'nın en can alacak damarlarına hülûl etmişlerdir.

Dilleri Rumlarınki gibi medenî dünyanın tekmil cimnazya veya kollejlerinde okutulmak meziyetine malik olmamışsa da Ermeni tıbaat ve sermayesi pek müessir ve hatırı sayılır görülmektedir. Bilhassa Venedik Akademisi birçok diller bilen muktedir mütercimleri ve müellifleri sayesinde en ileri yabancı dilleriyle ilmî eserler yazdırmış, Ermeni Edebiyatı, efkâr ve metalibatını daima Avrupa ve Amerikaya duyurmuşlardır.

Mihitarist Akademi ve matbaasının iki asırdanberi devam eden neşriyatına ek olarak yazdırdığı bu eserler ilim âleminde medid akisler bırakmıştır.

(Muallim M. Cevdet bundan sonra Ermeni âlim ve muharrirleri-

nin Avrupa dilleriyle neşrettikleri eserler hakkında kıymetli malûmat verdiği, yazılan ve basılan eserleri sayıp döktüğü gibi garp âlim ve muharrirlerinin de Ermeni dil ve kültürü üzerine yazdıkları eserleri birer birer, anlattıktan sonra sözüne devam ediyor:)

Rusya'da Ermeni muharrir ve âlimleri bütün ilmî ve edebî mahfelleri birer suretle sarmışlardır. Petrograd, Moskova Akademilerinde meshur Ermeni âlimleri ve mütefekkirleri vardır, Darülfünunlarda müderrisler mevcuttur. Rusya'nın Ermeni âlimleri arasında Ezof veya Tekalof pek mümtazdırlar. Rusya'da mütemekkin 30 milyon Türk kütlesi içinde türeyen muharrir ve mütefekkirler arasında Rizaeddin, Alimcan, Musa Beykiyef, Mirza Kâzım Bey, Sadri Maksudî, Ayaz İshakî, Ağaoğlu Ahmet, Yusuf Akçura, İsmail Casprenski'den başka hemen kimse Ruslar nezdinde ilmî bir kıymeti haiz değilken üç milyonluk Ermeni mütefekkirleri arasında her türlü nüfuz ve itimadı haiz en az 50 âlim, muharrir ve müderris vardır.

Mihitar'in en feyizli bir tesiri de halkça anlaşılmıyan ıstılahlı, pürüzlü ve kapalı kilise diliyle değil konuşulan Ermeni halk diliyle bir gramer olduğunu zikretmelidir. Zira halk dilinin yazıya, gazeteye, kitaba geçtiği günlerdenberi Ermeni milleti uyanmıştır. Rehberler, vâızlar, muallimler, papazlar, muharrirler halk dilini kullanmak sayesinde her şeyi halka kolayca anlatmağa muvaffak olmuşlardır. Bizim Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Abdulhak Hâmid'in üslûpları ve medrese ile Babıâli lehçeleri halkın idrakinden çok yüksek kalırken Ermeni mütefekkirleri bizimkilerden çok evvel halk gibi söyleyip yazmağa başladılar. Bunlar yüksek dili yüksek tabakaya ve kiliseye bıraktılar Venedik ve Viyana Akademilerinde Mihitar'ın nefhesiyle yetişenler dağınık Ermeni milletini bir camia etrafında toplayıp aynı tarzda düşündürmeğe muvaffak oldular.

(Muallim M. Cevdet burada 50 kadar Ermeni muharrir ve mütefekkirinin hizmetlerini ve eserlerini saydıktan sonra yine sözüne devam ediyor.)

Ermeniler garbin ilim müesseselerinde ve darülfünunlarında iyi ad bırakmışlardır. Hattâ ressamları büyük bir şöhrete maliktirler. Dolmabahçe sarayındaki tablolarını hayretle seyrettiğimiz Ayvazofki, Şahin, Zekeriyan Mahvetyan, Şabanyan, Elhasyan, Tiflisli Başıncaklıyan ile Tadosyan, Van'lı Terlemezyan, Moskova'lı Saryan gibi, Ermeni Oskan efendi bizim Sanayii Nefise Mektebimizde senelerce ders vermiştir. Armanak Bey Türk ve İslâm sanayii nefisesi tarihinin cidden eridir.

Hicrî on üçüncü asrın ortalarından itibaren açılan Tıbbiye, Harbi-

ye, Galatasaray Lisesi, Hukuk, Baytar ve Ziraat Mektepleri ile Darülfünun şubelerinin hepsinde ve devlet dairelerinde bilhassa Adliye, Maarif, Maliye, Ticaret, Ziraat ve Hariciye Nezaretlerinde pek çok Ermeni muallimlere, hukukçulara, mütercimlere, doktorlara, müelliflere rastgeliyoruz. Bu çalışkan millet bizden iki buçuk asır önce tıbaat ve intibah devrine girdiği için ilmî ve içtimaî bir iş yaptığımız vakit Rum ve Yahudi unsurlarla birlikte karşımızda onları bulduk.

(Muallim M. Cevdet burada da Türkiye'de Türk kültürüne hizmet etmiş bir hayli muharrir, müellif ve matbaacıyı gösterdikten ve sonunda da Ermeni olduğu halde Türkçe eser yazan muharrir ve müelliflerden 30 kişinin adını ve eserini haber verdikten sonra son söz olarak diyor ki:)

Görülüyor ya! Türkler, Ruslar, İngilizler, İtalyanlar, Avusturya'lılar, Fransız'lar, Hollanda'lılar ve Amerika'lılar arasında yaşayarak ilmen, edeben, ticaretten, sınaaten daima kendini tanıtan bu çalışkan unsurun müessesatiyle çalışma metodlarını öğrenmek bize borç iken hep ihmal etmişizdir. Fakat (Muallim M. Cevdet) hem seyahat etmiş, hem de tarihî, terbiyevî müesseselerin tetkikinden zevk almış olduğum için bilhassa Rus, Rum, Ermeni, Yahudi irfan ve teşkilâtiyle Türk ve İslâm müesseselerini Türk gençlerine tanıtmağı yirmi yıldır şiar edinmişimdir. Şunu da söylemek lâzımdır: Bu gayretli millet, Avrupa diplomatlarının iğfalatına uyarak o kadar berbat hareket etti ki hem bizi bu kadar ziyana soktu hem de Anadolu ve Rumelideki mevcudiyetine vedâ etmeğe mecbur kaldı. [1]

[1] Muallimler mecmuası. Sayı 23.

3. YAHUDİ KÜLTÜR TEŞEKKÜLLERİ VE MÜESSESELERİ

İki bin küsür senedenberi belli başlı bir hükûmetleri ve derli toplu bir vatanları olmadığı halde dünyanın her tarafına dağılmış, fakat âdeta bir millî hükûmetin ve hududu malûm ve muayyen bir vatanın birleşmiş efradı gibi hattâ onlardan ziyade din ve milliyetlerinde varlık göstermiş bulunan Yahudilerin Türkiye'deki kültür hareketleri bütün dünyadakilere nisbet edilecek olursa pek sönük kalır.

Bu ciheti bir Yahudi âlimi ve müdekkiki olan müderris Avram Galanti'nin eserlerinden naklen ve **Yahudi Mektepleri** bahsinde göstermiştim. **Burada Yahudi** teşekküllerinden yalnız **Alliance İsraelite** denilen **Yahudi Birliği**'nin Türkiye'deki çalışmalarından ve eserlerinden bahsetmekle iktifa edeceğim. Peşin olarak şunu haber vereyim ki Muallim M. Cevdet Muallimler mecmuasiyle (sayı 27 - 28) **Yahudi ruhu ve mesaisi** başlığı altında tam 48 büyük sayfa tutan mühim bir tetkik neşretmiştir. Bu tetkiki her münevver Türkün bilhassa tedrisle alâkadar bulunan her muallimin okuması bence bir vatan borcudur. Yahudilerin ilim, ticaret san'at ve siyaset sahalarında 2000 senedenberi bütün dünyada çevirmekte oldukları dolabı ve ortaya koydukları eserleri bilhassa karakterleri ve seciyeleri ve nihayet beşeriyete hizmetleri veya zararları hakkında bunun kadar etraflı bir tetkike şimdiye kadar Türkçemizde rastlıyamadım.

Bu kıymetli tetkikten yalnız Yahudiyi tarif eden şu birkaç satırı naklettikten sonra memleketimizi alâkadar eden **Allyans** teşekkülerini alacağım.

«Yahudinin en yüksek hasailinden biri her muhite mükemmelen ıntıbak etmesine rağmen Yahudilik muhabbetini kaybetmemesidir. Onun için bunlar daima çift vicdan taşırlar. Bulundukları ve terbiye gördükleri memleketin sadık evlâdına mahsus vicdan; ecdadının ruhuna hürmet eden Musevi vicdanı. Derler ki Yahudi civa gibidir. Hangi kalıba girerse onun şeklini alır. Fakat mahiyetinden bir şey kaybetmez.. Yahudinin pek bariz evsafından biri dinine hürmetidir. Yahudi nerede bulunursa oranın diliyle konuşur. En eski ve en asîl olan İbranî unutulmuştur, konuşulmaz. Onu yalnız hahamlarla münevverler bi-

lirler. Binaenaleyh Yahudiyi muhafaza eden dini ile parasıdır. Yoksa müşterek ve millî konuşma dilinden mahrumdur. Adetâ 32 dillidir. Yahudileri Tevrat ve Talmod âdeta kardeş gibi tutar. Başka milletlerin terbiye ve imtisası karşısında milliyetlerini mahvolmaktan korur.

Hasılı Yahudi; içinde derebeyi, asilzadesi ve bir hükûmet merkeziyesi bulunmıyan, bir sarayı olmayan bir millet olmakla meşhurdur.»

Türkiye'deki Yahudilerin çoğu İspanya'dan gelmiş olduğu için yakın zamana kadar ve hâlâ aralarında o dili konuşmakta ve ehemmiyetsiz olan mekteplerinde de bu dille tedrisatta bulunmakta idiler. Fakat 1276 (1860) ta Fransa'da kurulan **Allyans** İsrailit cemiyeti Fransız dilini bunlara aşılamağa başladığı ve daha sonra Fransızları kıskanan Alman ve İtalyan teşekkülleri de kendi dillerini bunlara öğretmeğe kalkıştığı için beş asır önce İspanya'dan getirmiş oldukları dil ve kültür sönmeğe başlamış ve Yahudiler garbın belli başlı büyük dillerine ve o diller sayesinde garp kültürüne intibaka muvaffak olmuşlardır.

Yahudilerin **Alliyans İsrailit**'i resmî dil (tedris dili) olarak Fransızcayı kabul ve şarkta tamim etmeleri suretiyle Fransız harsına ettikleri hizmet büyüktür. Bu cemiyet 1276 (1860) ta birkaç fedakâr Yahudi tarafından teşkil edilmiştir. Bilhassa Rusya, Türkiye, İran ve şimalî Afrika sahasındaki Yahudileri fikren ve terbiyeten yükselterek garp Yahudileri seviyesine çıkarmağı, şark memleketlerinde Yahudiye bir taarruz olursa derhal Avrupa siyasî kuvvetlerini harekete getirerek medenî efkârı lehlerine kullanmağı maksat edinmiştir.

Bu büyük cemiyet herşeyden evvel terbiye ve tedris işiyle uğraşır. İnsan bir; Paris gibi uzak bir yerden bütün dünya Yahudilerini idareye muvaffak olan bu dâhiyane idareyi düşünüyor, bir de şarkta iki vilâyeti, üç zümreyi, iki şirketi, sekiz kişiyi üç gün bir arada tutmak nimetinin ender göründüğünü gözönüne getiriyor da müteessir oluyor. Sakın bu cemiyeti bizim cemiyetlere kıyas etmeyin. Bu öyle bir cemiyettir ki meselâ Bağdat'taki Yahudi aidatını muntazaman Paris'e yollar, İtalyanın ufak bir kasabasında, İstanbul'un Balat semtinde mukim bir Yahudicik bu merkeze karşı taahhüdünü yapar.

Cemiyetin İstanbul'daki mektebini hepimiz biliriz. Cemiyetin bize siyasî bir zararı olmuştur: Açtırdığı mekteplerde Türkçeyi ihmal etmiştir, hattâ Yahudiceyi (İspanyolcayı) da söndürmüş ve Türkiye Yahudilerini lisan ve hars itibariyle Fransa'ya mal etmiştir. Bunu anlıyan fakat Alman olan diğer Yahudiler de **Alman Allyans Cemiyeti**'ni açarak şarkta kendi dillerini neşirle Yahudilere hizmete çalışmışlardır. Yani Yahudiliğe hizmette her iki cemiyet müttehit ve müttefiktir. Fakat

dil mevzuibahs olunca Alman Yahudisi Almanca'nın Fransız Yahudisi Fransızca'nın neşrini tercih eder. Herhalde ziyan eden biz olduk. Badema tamire çalışmalıyız, başka türlü Türk harsı yayılamaz.

Bu cemiyeti hep Yahudi kuvveti besler. Meşhur milyarder Roçild ile Baron Hirş bu cemiyetin en büyük iki velinimetidir. Mamafih cemiyet bütün Yahudilerin yardımını temine çalışır. Teberrüat ile, sadaka ile, her ay ufak da olsa bir şey vermekle âzayı mükellef tutar.

Allyans Türk maarifçilerini cidden utandıracak amelî metodla hareket etmiştir. Mekteplerini bizimkiler gibi memur ve müstehlik yetiştirir bir şekilde yapmamış, tahsile amelî bir mahiyyet vermiştir. İstemiştir ki çocuk hem tahsil görsün, lisan öğrensin: hem de piyasada ekmeğini kazansın, onun için ayrıca atelyeler de açmıştır. İstanbul başta olduğu halde erkek mekteplerinden başka kız mektepleri ve kız sanayi atelyeleri de ihdas etmiştir:

Edirne, İzmir, Bağdat, Halep, Şam, Selânik, Hemedan, Şiraz, İsfahan, Tahran, Tunus, Cezayir, Trablus.

Ne müthiş bir şebeke değil mi? Allyans aynı şehirlerde erkek çırak mektepleri de açmıştır. Hele Roçild namına Kudüs'te açılan müessese ne kadar Yahudiyi hayata hazırlar.

Bu müessesenin şubelerine bir kerre bakınız:

1 — Marangozluk, 2 — Makine, 3 — Kazancılık, 4 — Dökmecilik, 5 — Dokumacılık, 6 — Boyacılık, 7 — Dantelacılık, 8 — Heykeltraşlık.

Bunlardan başka cemiyetin ayrıca Yafa'da meşhur bir ziraat mektebi ile Tunus'ta bir de çiftlik mektebi vardır. Kudüs ve Yafa amelî mekteplerinden yetişenlerden niceleri Arjantin gibi yerlere giderek rızıklarını çıkarırlar. Bu ne teşebbüs, ne cesarettir!

Yağı, yoğurdu, meyvası bol bir köyü bile istihkar eden gençlerimize mukabil Yahudilerin bu hareketi, büyük bir derstir. Umumî muharebeden evvel Kudüs ve Yafa mekteplerine ekseriyetle Rusya ve Romanya'da tazyik gören gençlerden bir kısmı geliyordu.

İstanbul Yahudilerinden Endülüs'te veya Suriye'de meselâ Nureddini Şehit veya Salâhaddini Eyyübî devirlerinde olduğu gibi İslâm ve Türk harsını almış olanlar azdır.

Avrupa ve Amerika'da Yahudi mahallî terbiyeyi çabucak aldığı halde Alliyans mekteplerinde hâkim lisanın Fransızca veya Almanca olması Türk harsına Yahudilerin ısınamamasına sebep olmuştur. Bununla beraber dilimiz ve terbiyemizle mücehhez olanlar var ise o gi-

biler mutlaka ayrıca Türk Mekteplerine giderek tahsillerini bitirenlerdir. Bunlardan terbiyeci Gad Franko, felsefe tarihi mütercimi Buhur İsrail, müderris Avram Galanti, müderris Mişon, Ventura, meb'us Nesim Mazilyah, şair İsak Firera Efendiler cidden mükemmel bir tahsile maliktirler. Haham başı Naom ve Becerano Efendiler de böyledirler. [1]

---

[1] Yahudiliklerini muhafaza ederek Türk kültürüne hizmet edenlerden bahsedilirken bugün Türkler arasında bulunan ve **Avdetiler, Selânikliler** veya **Dönmeler** denilen unsuru da hatırlamak lâzım gelir. Bu unsur 766 ıncı sayfada müderris Avram Galanti'nin Müslüman olduğundan ve bu yüzden Yahudi kültürünü zâfa uğrattığından bahsettiği **Sabatay Sevi**'nin mensuplarıdır.

Halbuki bu unsurun Tanzimat devrinde Selânik'te ve daha sonra İstanbul'da Türk Mekteplerini ilk defa yenileştiren ve örnek mektepler açan bir unsur olduğunu da 460 - 469 uncu sayfada uzun uzadıya göstermiştim.

Sabatay Sevi bir Yahudi hahamıdır. İzmir'de türemiş, kendisinin mukaddes kitapların geleceğinen bahsettiği **Mesihi mev'ud** olduğunu iddia edecek bir takım taraftarlar peyda etmiş ve bu yüzden Yahudilik âlemini ikiye ayırmıştır.

Nihayet Osmanlı hükûmeti işe el atarak Edirne'de İslâm âlimleri huzurunda yapılan muhakemede Sabatay Sevi'nin bir yalancı, bir düzme Peygamber olduğu anlaşılıp Mehmet IV. nin iradesile idamına karar verilmiştir.

Fakat çok zeki bir Yahudi olan Sabatay Sevi adamlarile birlikte Müslüman olduğunu söyliyerek idamdan kurtulmuş ve **Mehmet Efendi** adını almıştır. İşte aramızda **Dönmeler** dediğimiz kimseler bu zamanda ve bu suretle İslâm dinini kabul eden Yahudilerin torunlarıdır.

Bugün gerek mektepçilik âleminde, gerek ilim ve neşriyat, gerekse ticaret sahalarında kendilerini göstermiş olan bu unsur bu ayrılık hâdisesi yüzünden Yahudileri darıltmış olduğu gibi nedense Müslümanlara da kendisini ısındıramamış ve her iki taraftan güler yüz göremeyince de yaşamak ve kendilerini korumak için aralarında sıkı bir tesanüt husule getirmişler, içlerine yabancı sokmamışlar, kendi aralarında evlenmişler ve işte bu tesanüt ve evlenme keyfiyeti herkesin dikkat gözünü bunların üzerlerine çekmiştir.

Bu unsur hakkında vakit vakit gazetelerde neşriyat ve münakaşalar olur ve lehlerinde, aleyhlerinde risaleler neşredilir. Bu neşriyatın bir kısmının yine o unsura mensup olanlar tarafından yapıldığı gibi aleyhtarları tarafından yapılanlar da vardır. **Dönmelerin mahiyeti** adlı risale ile Macit Karakaş'ın yazıları bu unsurun aleyhindedir. Muharrir Ahmet Emin'in Amerika Darülfünununda tez olarak yazmış ve okumuş ve Türkçesini Vatan gazetesile neşretmiş bulunduğu yazı tarihî ve içtimaî bir etüd idi. Müderris Avram Galanti'nin de bunlar hakkında Fransızca bir eserini görmüştüm.

Meselenin esasına gelince:

İsa'nın ölmiyerek gökte hâlâ yaşadığına ve günün birinde tekrar dünyaya geleceğine yalnız Yahudiler değil -gariptir- bir kısım Müslümanlar da inanırlar. Müslümanlar Kur'an'daki **«Ve mâ katelehu ve ma salebuhu»** ve **«İnnî müteveffike ve rafiuke ileyye»** âyetlerine Kur'an'ın esasına tamamen aykırı ve yanlış mâna vererek bu fikre sapmışlardır. Hattâ bunlar İsa'nın kıyamete yakın bir Cuma günü Şam'da **Emeviyye camii** minaresin-

Allyans şarkta açtırdığı mekteplere lâzım olan muallimleri Paris'teki Yahudi Darulmuallimininde yetiştirir. Buraya sureti mahsusada gittim ve senelerdenberi sarfedilen mesainin aynı plânla ve metodla sevkine hayran oldum.»

---

den ineceğine kadar inanarak bir vakitler Cuma günleri bu cami minaresi altında eğeri üstünde beyaz bir katır - İsa'yı bindirmek için - bile hazır bulundururlarmış.

Dinler ve milletler aslını, esasını ilmî bir metodla araştırmaksızın ne kadar yanlış ve gülünç fikir ve itikatları birbirinden alıp yaşadıklarını bu inanış, bu **Mesihi Mev'ud** akidesi de gösterir.

4. YABANCI KÜLTÜR TEŞEKKÜLLERİ VE MÜESSESELERİ

Türkiye'deki yabancı mektep ve teşekkülleri hakkında umumî kanaat onların pek de lehinde değildir. Çünkü şarkta birbirleriyle rekabet halinde bulunan garp emperyalistlerinin bu mektepler vasıtasiyle memleketimizde bir takım entrikalar çevirmekte, istilâ emelleri beslemekte olduklarını herkes bilir. Siyaset dilinde **Hülûli Muslihane** denilen yolun basamaklarından birisi de budur. Hele Suriye'yi kaybedişimizin saik ve sebeplerinden birisinin bu olduğunda şüphe yoktur. Bununla beraber ben bu meseleyi yakından tetkik etmiş değilim. Bu tetkikatı birer vesile ile daha önce yaymış ve yazmış olan birkaç muharririn mütalealarından istifade edeceğim :

Doktor Nuri Bekir **Şarkta Fransız Mektepleri** başlığı altında yazmış olduğu bir makalede şu mütaleayı yürütüyor :

«Memleketimizin en ehemmiyetli **maarif ve terbiye** meselelerinden birisi şüphe yok ki **Ecnebi Mektepleri ve Tesirleri** meselesidir. Dünyanın hiç bir yerinde Ecnebi Mekteplerinin terbiyei umumiyedeki tesiri ve hâkimiyeti bizdeki kadar büyük değildir. Dünyanın hiçbir yerinde bizdeki kadar çok ve mütenevvi Ecnebi Mektepleri yoktur. Dünyanın hiçbir yerinde Ecnebi Mekteplerine devam eden **evlâdı vatan**'ın miktarı **Millî Mekteplere** müdavim etfalin miktarına nisbetle bizdeki kadar yüksek değildir. Bu sebeple memleketimizdeki ecnebi mekteplerinin ahval ve tesiratı hakkında esaslı malûmat edinmek bizim için bir farize demektir.

Biz ecnebi mekteplerinin hepsi hakkında aynı hükmü verenlerden, onların hepsinin sureti mutlakada aleyhinde bulunanlardan değiliz. Bizim kanaatimizce memleketimizdeki ecnebi mektepleri arasında **gaye** ve **usul** ve binnetice **tesir** itibariyle pek büyük farklar mevcuttur. Ecnebiler tarafından esasen memleketimizde yaşıyan **tebaaları** evlâdının talim ve terbiyesi maksadiyle tesis edilmiş mektepler olduğu gibi bilâkis münhasıran **yerli** vatandaşlarımızı cezb maksadiyle tesis olunmuş mektepler de vardır. Ve bu son kısım arasında **ruhaniler** olduğu gibi **gayri ruhaniler** bilhassa **neşri lisan**'ı gaye ittihaz edenler olduğu gibi **neşrî din** için çalışanlar da vardır. Yine bu ruhanilerin **katolik** mezhebinde olanları bulunduğu gibi **protestan** mezhebinde olanları da vardır.

Gayeleri arasında bu kadar büyük farklar olan bu muhtelif mekteplerin idareleri, talim ve terbiyeleri usulleri arasında da gayet büyük tehalüfler mevcuttur. Onun için bu mektepler hakkında umumî bir hüküm vermek doğru değildir. Bunların her sınıfını, hattâ her birini ayrı ayrı tetkik etmek ve haklarındaki hükmü ona göre vermek lâzım gelir.

Memleketimizde ecnebi mektepleri arasında bir takımı var ki biz onların sureti umumiye ve katiyede aleyhinde bulunuyoruz. Bunlar **Katolik Mektepleri, Frer** ve **Sör Mektepleri**'dir. Bu mekteplerin gayei mahsusaları da, usuli terbiyeleri de fena ve zararlıdır. Bu; Fransa hükûmetinin resmî neşriyatı ile de müsbettir.»

Muharrir bu mukaddemeden sonra Fransa Hariciye Nezaretinin emriyle 1906 da şarktaki 116 Fransız mektebini teftiş etmiş ve verdiği rapor Fransa hükûmetinin resmî gazetesiyle neşredilmiş olan Marsel Şarlo'nun raporunun iki kısmını tercüme ve neşretmek suretiyle buradaki iddia ve kanaatlerini onun mündericatiyle de teyit ve tevsik etmiştir. Raporu maarif işleriyle alâkadar olanların tamamiyle okumaları lâzım gelir. (Terbiye mecmuası sayı 2. Sahife: 59 - 64).

Muharrir Ağaoğlu Ahmet'te 1328 (1912) de çıkan **Hak** gazetesinin 93 ve 107 sayılı ilâvelerinde bu mekteplerden bahsederken şu mütaleada bulunuyor:

Osmanlı İmparatorluğu dahilinde çalışan dinî heyetlere Fransa hükûmeti senede 1.200.000 frank tahsisat vermekte idi. Rusya kendi himaye ettiği mekteplere bu miktara yakın tahsisat verdiği gibi İtalya'da 100.000 frank tahsisat veriyordu... Memaliki Osmaniye'de sair milletlerin ve kavimlerin malik oldukları mekteplerin yekûnu 10 Yüksek, 46 İdadî, 1450 İptidaiyi mütecavizdir. Şu mekteplerin kâffesine 61678 talebe talim ve terbiye ediliyor. Şimdi eğer bir taraftan şu dehşetli yekûna ve yine yalnız Osmanlılığın şark kıt'alarında vaki ve sırf Rum, Ermeni lisanları üzerine teessüs etmiş olan ve Osmanlı hükûmetinin her türlü mürakabesinden âzade kalan 3.500 kadar Rum ve 2.500 kadar Ermeni mektepleri ilâve edilirse ve diğer taraftan işbu rakkamların on iki sene bundan evvelki zamana ait olduğu binaenaleyh o zamandan bu zamana kadar artmış olmaları ve Rumeli cihetinde olup ta şu hesaba alınmamış olan ve hükûmetin mürakabesi altında bulunmıyan ecnebî ve sair mektepleri de nazarı dikkate alınırsa şu dehşetli yekûnun hiç olmazsa 10.000 mektebe kadar yükseleceği ve şu mekteplerde talim ve terbiye edilen talebenin adedi en az yarım milyonu bulacağı teslim edilir... Alelûmum dinî heyetler tarafından tesis edilmiş olan mekteplerde talim ve terbiye edilen çocukların yüzde altmışı

müslümandır. Bunlara mensup oldukları dine ait katiyyen malûmat verilmiyordu. Türkçe gayet sathî bir surette tedris ediliyordu. Bununla beraber İslâm çocukları sabahla akşam bulundukları mektebin ait olduğu mezhebin âyinlerinde hazır bulunmak mecburiyetindedirler. Tedrisat ve talimat öyle bir şekil ve surette icra ediliyor ki bunları yavaş yavaş mensup oldukları milletten ayırıyor, kendilerine şu muhit hakkında bir nefret ve istikrah hissi ilka edilemiyorsa da behemehal bir lâkaydî fikri telkin ediliyor. Bundan başka bunların terbiyesinde en ziyade zahiri alâyişlere dikkat edildiğinden sefahate ve ciddiyetsizliğe alıştırılıyor.»

Ahmet Ağaoğlu'nun verdiği bu malûmatın 1912 de neşredilmesine ve yukarıda söylendiği gibi bunun da o tarihten 12 sene evveline yani İkinci Meşrutiyet devrinin sonlarına tesadüf etmesine göre gerek ikinci meşrutiyette gerek mütareke devrelerinde bu mekteplerin daha ziyade faaliyetlerini arttırdıklarını söylemeğe hacet yoktur.

Yabancı mektep ve müesseseleri işini en son olarak tetkik ve neşreden General Kâzım Karabekir'dir. Yenisabah gazetesinde **Misyonerlerin Faaliyeti** başlığı altında neşretmiş olduğu makalelerde o da bu meseleyi daha etraflıca olarak şöyle anlatır :

Müessir kuvvetlerden mühim biri de misyonlardır. Bunların faal uzuvlarına **Misyoner** denir.

Hıristiyanlığın intişarı, Hazreti İsa'nın Havariyunun (Apôtres) etrafa yayılarak gizli çalışmaları sayesinde mümkün olmuştu. Bunların müfritlerinin de faaliyetleriyle Hıristiyanlık katolik tarzında Avrupa'ya yayıldı ve Romada oturan Papaya ilâhî bir nüfuz verdi. Artık her tarafta kiliseler açık teşkilâtiyle ve ezici bir taassup tahakkümiyle halkı idareye koyulmuştu.

On altıncı asırda uyanış devrinin (Renaissance) terakkileriyle tefekkür ve vicdan hürriyetlerine yol açtığından şimal memleketlerinde katolik taassubuna ve Papanın sonsuz nüfuzuna karşı dinî ve siyasî bir protesto hareketi başladı. Alman asilzadeleri tarafından himaye gören bu kalkıntıya karşı İspanya'da Cizvit'lik [1] teşkilâtı yapıldı. Portekiz ve Fransa'ya da yayıldıysa da protestanlar kanlı muharebeler neticesinde Almanya'da 1555 de protestanlığın meşruiyetini kabul ettirdiler. Bu suretle protestanlık bütün şimalî Avrupa'yı ve İngiltere'yi sar-

[1] Cizvitler (Jesvite) İspanya'da Engizisyon mezalimile İslâmları mahvettikleri gibi oradaki Yahudi ve sair dindekileri de hırpaladılar. Portekiz ve Fransa'ya da sirayet ederek büyük kuvvet bulan bu teşkilâta karşı parlâmento ve üniversite cephe aldı. Evvelâ Portekiz'den, sonra da Fransa'dan tardolundular.

dı, hattâ Fransa'ya da girdi. Katoliklik âleminde husule gelen sarsıntıya karşı Fransa'da da hemen bir reform yapıldı, yani kiliselerin iktisad ve disiplininde ahvalin zarurî kıldığı bazı tadilât kabul olundu.

İşte bu reform devrinden itibaren **Misyonerlik** ortaya çıktı. Katolik ve protestan misyonerleri diye iki çeşid teşkilât işe koyuldu.

a — On yedinci asırda önce Katolik Teşkilâtı görüldü. Roma'da, Papalık makamı Misyonerlerin yetiştirilmesi için, propagandacı rahipler ve muavinler cemiyeti diye bir teşekkül yaptı. Az sonra Paris'te (Ecnebi Misyoner Cemiyeti ve Mektebi) tesis olundu. Burası yeni Havariyun yetiştirmek için bir fidanlıktı!

On sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda katolik misyonerliği büyük bir hız aldı. Kadın ve erkek âzalara malik birçok yeni cemiyetler kuruldu. Artık katolik ve protestan Misyonerliği ilk havariyun gibi gizli din neşrine veya bir asır evvelki gibi mezheb muhafazasına çalışmaktan ibaret olan vazifelerinden tamamiyle ayrılmışlardı. Misyonerlik gayesini ve faaliyet sahasını; artık Avrupa milletlerinin Asya ve Afrika fütühatını kolaylaştırmak için siyasî istilâlara manevî öncülük yapmağa hasretmişti.

Katolik misyonerlerinin büyük bir kısmını Fransa yetiştirmekte ve onların idaresi için büyük bir para sarfetmektedir.

b — Protestan Misyonerler: Bunların her tarafta inkişafı on sekizinci asırda başlamış ve on dokuzuncu asırda müthiş bir hız almıştır. Bugün bu maksatla her Protestan memleketinde birçok cemiyetler tesis olunmuştur. Bunlar kâfir milletler (Hıristiyan olmıyanları dinsiz sayıyorlar) memleketlerinde din neşretmek, oradaki masum çocukları dinsizlikten kurtarmak (yani protestan yapmak!) ve şark mekteplerini bu bakımdan ıslah etmek üzere Misyoner yetiştirmek ve sevk ve idare etmekle meşguldürler.

İngilizlerin teşkilâtı en eski ve en kuvvetlisidir. Daha 1649 da (İngiltere'de Cumhuriyetin ilân olunduğu yıl) Londra'da parlâmento Hıristiyanlığın neşrî için bir cemiyet teşkil etti. 1698, 1792, 1805 tarihlerinde bu cemiyet yeni hızlarla teşkilâtını yaydı. İngiltere, Almanya, İsviçre, Danimarka, Amerika ve Rusya'da 1000 den fazla merkez tesis olundu.

Merkezi Londra'da olan yalnız İngiliz'lerin (Hıristiyanlığın bütün dünyaya neşri) cemiyetleri on dokuzuncu asırda 7000 şube açtı ve 28.000.000 din kitabı bastırdı ve dağıttı. Bu kitaplar bütün dünya dillerine de tercüme olunarak çoğu bedava verildi.

1824 de Fransız protestanları da Paris'te bir (İncil Misyon Cemiyeti) tesis etti.

* * *

Misyonerliğin şu kısa tarihinden sonra bugünkü haline bakalım :

Müstemlekeci devletler kendi müstemlekelerinde başlı başına ve Asya ve Afrika'nın her tarafında rekabet halinde veya nüfuz mıntıkalarına ayrılmış bir halde kendi Misyonerleriyle müthiş faaliyettedirler. Dolgun bütçelerle bu faaliyet günden güne artmaktadır.

Osmanlı memleketlerinin de her tarafına yayılmış olan Katolik ve Protestan Misyonerleri muhtelif şekiller altında çalışırlar. Başlıcalarını kaydediyoruz :

1) Dinî teşkilât, 2) Mektep ve müesseseler, 3) Maskeli teşkilât.

1) Dinî teşkilât; mukaddes kitapları dağıtmak, mecmualar neşretmek, telkinler yapmak; ve insanlık gösterişiyle büyük küçük yardımlar yapmak suretiyle Hıristiyanlığı sevdirmeğe ve yaymıya çalışır. İngiliz'lerin bu maksatla birçok yerlerde ve hattâ Nasturileri bile elde etmek için Musul'la Van arasındaki İmadiye ve Cölemerik'e yakın iki köyde bile (Archbischosp of Camterbury Mission) adiyle birer müesseseleri ve bunların idaresinde birer mektepleri vardır. Bu teşkilât Londra Başpiskoposluk Misyonu olarak faaliyette idi. Amerika'lıların (Bible House) dedikleri İncelevi teşkilâtı da bunun bir nevidir.

Bu türlü teşkilât, Asya'da ve Afrika'da uyanmamış kavimler arasında çok kesif ve faaldir. Ancak İslâm muhitlerde halk arasında umdukları derecede alâka görmemektedirler.

2) Mektep ve müesseseler: Akalliyette bulunan Hıristiyan'ların çocuklarını talim ve terbiye ile tâbiîyetinde bulundukları unsura üstün bir hale getirmeğe, başka dinlere mensup çocukları da Hıristiyan yapmağa ve hiç olmazsa millî ve dinî seciyelerini bozmağa çalışırlar. Bunların telkin vasıtası; mekteplerde dersler ve ibadethaneler; beden terbiyesi ve musiki salonları, kamplar, kıraat salonları, kütüphaneler, pansiyonlar... gibi müesseseler ve teşkilâtlarla da maddî ve manevî yardımdır: Başta Amerikan kolejleri olmak üzere bu maksatla memleketin her tarafında açılmış olan ecnebi mektepleriyle bazı müesseseler gibi. Bu türlü müesseselerin başlıcası Y.M.C.A. (Vaymse) dir. [2]

---

[2] Y.M.C.A. harflerile hülâsa olunan teşekküllerin İngilizcesi «Young Men's Christian Association» dur.

Hıristiyan Genç Erkekler Cemiyeti demek olan bu teşekkülün başlangıcı on yedinci asıra kadar çıkar. Müsbet ilimler ortaya atılınca münevver Hıristiyan gençleri dine

Her devletin Misyoner müesseseleri aynı zamanda Osmanlı memleketindeki Hıristiyan gençlere kendi milletlerinin malî ve ticarî müesseselerinde bol maaşla iş buldukları gibi ayrıca Hıristiyan işçilerine ve köylülerine hariçte ve bilhassa Amerika'da iş bularak orada gözlerini açıyorlardı. Bu suretle kafası ve kesesi boş olarak giden köylüler bile birkaç yıl sonra olgun ve dolgun bir halde memlekete dönüyorlardı. Bilhassa Bulgarlar ve Ermeniler bu suretle az zamanda ihtilâlci bir unsur haline de sokulmuştu!

3) Maskeli teşkilât: Bu teşkilât mensupları; kılık kıyafet, din, dil... gibi kültüre müteallik vasıflar itibariyle içinde bulundukları halktanmış gibi görünürler ve gayelerine ermek için halkın hariminde çalışırlar. Bu maksatla yetiştirildikleri için çok mücehhez ve mahirdirler. Maske altında ve sureti haktan görünerek saf halkı kolayca aldatabilirler. Bunların hedefi; siyasî ve dinî bakımdan temsil ettikleri halkı tefrikaya uğratarak zayıf düşürmek ve terakkiye karşı düşman veya lâkayd bırakarak bu suretle müstemleke halkında aranılan âciz ve mütavaatin devamını temin etmektedir.

Bu maskeli Misyonerler sayesindedir ki henüz uyanmış ırklar uykularından kalkamaz bir hale getirilmiş oluyor ve dünyanın her tarafındaki milyonlarca müstemleke halkı Avrupa devletlerinin bir avuç askeriyle idare olunabiliyor.

Osmanlı devletinin inhilâlinde diğer âmiller arasında bu üç türlü Misyoner teşkilâtının da oynadığı roller bizim için en acı bir misaldir.

---

karşı lâkayıt bulunmağa ve eğlence hayatına fazlaca atılarak sefahate sürüklenmeğe başladılar. Bu felâketin önlenmesi için modern bir cemiyete ihtiyaç görüldü. Bugünkü modern şekli 1844 te Sir George Williams adındaki bir İngiliz tarafından kurulmuştur. Maksat Hıristiyan gençlerini barlardan kurtararak maddî, manevî ve dinî korunmalarını temin etmektir. İzcilik dediğimiz (Boy Scout) dan beklenen de budur.

Y.M.C.A. İngiliz dili konuşan her yerde bulunmaktadır. Orası ister İngilizlerin idaresinde olsun isterse başka bir devletin yurdundaki ticarî kolonisi olsun. Bu cemiyetin 7000 den fazla merkezi ve 1.500.000 âzası vardır.

1857 de erkeklerinkinden ayrı ve müstakil olarak kızlar için de böyle teşekkül yapıldı. Onun remzi de Y.W.C.A. dır ki «Young Women's Christian Association» yani Hıristiyan genç kadınlar cemiyeti demektir.

Cihan harbinde bu cemiyetler itilâf devletlerine çok büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Londra'da muazzam bir merkez binaları bulunduğu gibi uzak şarkta Şanghay gibi yerlerde bile büyük binaları vardır. İstanbul'da Türk mahallesinde. Ayasofyanın tam karşısında bir merkez açmışlar ve bu büyük yarı ahşap binayı son günlerde Metal Depluvayye ile kâgir bir şekle sokmuşlardır.

Hıristiyan gençleri barlardan, meyhanelerden çekip böyle binalarda ve bahçelerinde bedenî, fikrî ve dinî terbiyelerine çalışmaktan ibaret olan insanî maksatlarını Türk gençlerinden de esirgememektedirler!

Siyasî gayelerle bu Misyon teşkilâtı arasındaki münasebetin ne kadar sıkı olduğunu şu hâdiseler de gösteriyor :

a) 1877 de İngiliz Liberal fırkası lideri Lord Gladston'un Avam kamarasındaki nutku cihanı Osmanlı devleti aleyhine kaldırmak için istenilen tesiri yapmış ve Rusya karşısında Osmanlıları bu sefer yalnız bıraktırmıştı. Bu siyaset adamı o meşhur nutkunu irad ederken elinde tuttuğu Kur'anı göstererek :

(Bu kitap yer yüzünde kaldıkça bu batak katliâmı gibi vahşetler de dünyadan eksik olmaz!)

Diye haykırmıştı. Halbuki Batak köyünde ve sair yerlerdeki Bulgar ihtilâlini yapanlar Misyoner teşkilâtının yetiştirdiği Bulgar talebe idi!

b) Cihan Harbi mütarekesinde Lord Corc Türkiye'nin hayatına nihayet vermek fikrinin alemdarlığını yaparken öbür taraftan İngiliz kiliseleri halka şöyle vâzediyordu:

(Türkler Hıristiyanları katliâm ettiler. Türkler Avrupadan kovulmalı) **(Ayasofya tekrar kilise yapılmalıdır.)**

Hıristiyan dedikleri Ermenilerdi. Zavallı Ermenileri ihtilâle sevkeden de yine Misyoner teşkilâtı idi!

c) Misyonerler, yalnız Hıristiyan unsurları Türkler aleyhine ayaklandırmak için çalışmakla kalmıyorlar; Türklerin giriştikleri teceddüd hareketlerini Müslümanlıktan uzaklaşmak mahiyetinde göstermek suretiyle onları din kardeşleri olan Arap ve sair İslâm unsurlarla bile aralarını açmağa uğraşıyorlardı. Yemen isyanlarında âmil olanlar, Hacı Ali, Abdullah Mansur... adlı maskeli misyonerlerdi. Cihan Harbinde Mekke emirine hilâfet ve saltanat makamına karşı isyan ettiren ve çöl Araplarını Türk ordularının yan ve gerilerine saldırtanlar da bu kabîl maskeli misyonerlerdi. Bunlardan maskesini düşüren yalnız Lavrens'di!

Bu misaller daha da sıralanabilir.

Misyoner teşkilâtının iç yüzünü bilmiyen müstemleke halkının esaretten kurtulması şöyle dursun, bu teşkilâta karşı kayıtsız kalan müstakil milletlerin bile âtisi tehdid altındadır :

Devlet adamlarının terakki hamlelerinde attıkları yanlış adımlar ve bu yüzden halkın yaptığı irticalarda hep bu teşkilâtın parmağı aranmalıdır.

Osmanlı camiasını parçalıyan ve ondan müstemlekeler koparan devletlerin siyasî ve askerî muvaffakiyetlerini kolaylaştıran da bu kuvvetlerdi.

Bu niçin böyle oluyor? Çünkü :

Misyonerler müstemlekelerde ve müstemleke olmıya elverişli olan geri memleketlerde reislerin, racaların, Arabistan İmamlarının, Sultanların.. harimine kadar girebilmişlerdir. Kendileri bu başları her hangi bir yola sürüklerken, halk arasına karışan muavinleri de halkı aksi cihete çekip götürür. Bu suretle müsbet ve menfi çekişmeler arasında tefrikaya düşen veya uyuşturulan bir memleketin bir avuç Avrupalı elinde koyun sürüsü gibi güdülmesi veyahut bu hale getirilmesi zor olmaz. Vakit vakit Hindistan'da İslâm ve Mecusî boğuşmalarında, Fas Sultanlarının birbirine düşerek yıllarca iç kavgalarından sonra Fas'ın parçalanıp müstemleke oluşunda, Yemen İmamlarının ve hattâ gûya Hıristiyanların ayak basmaları bile memnu olan Mekke'deki Şeriflerin isyanlarında hep kendilerine hulûl yolunu bulan ve (müşavirhaslık!) rolünü yapan Misyonerlerin himmeti eksik değildir.

Bu makuleden adamlar içinde Osmanlı devletinin hariciyesinde, Babıâlinin diğer dairelerinde tercümanlık ve saire gibi mühim ve devlet esrariyle alâkalı vazifelere geçmek yolunu bulanlar bile vardı. Sadaret mevkiine kadar yükselen birçok mühtediler arasında bu türlü karışık işler deruhte edenlerin bulunmadığını kestirebilir miyiz?!

Misyonerlerin içinde bazıları da muvaffakiyetlerini daha ziyade kolaylaştırmak ve hızlandırmak için, girmiş göründükleri dinin ruhanî vazifelerini bile alabiliyorlardı :

İslâm âleminde son asırlar içinde dinî mesleklere ait teşkilât pek ziyade bozulmuş, dinî neşriyat ta ötedenberi gayri İslâm fikirlerin karışmasına müsait olacak bir kayıtsızlık içinde kalmış olduğundan Misyonerlik bu zaaflardan istifade etmenin yolunu buluyor ve İslâm âlemini kendi içinde kendine mal edilmiş bir takım düşünce ve duygularla sarsıyordu. Daha acısı; Misyonerlik teşkilâtından habersiz olan memleketin öz çocukları içinde bile gafletle Misyonerliğin tefrikacılık ve uyuşturuculuk emellerine uygun bir yol tutanların koyu bir taassup yüzünden teceddüt hareketlerine engel olan veya bu hareketi geciktirenlerin çıkmış olmasıdır. Bu gibiler, kürsülerde vâzlariyle, kitaplariyle yanlış düşüncelerini telkin ederken Misyoner teşkilâtının halk arasında dolaşan muavinleri de telkinlerin saf insanları heyecanlandırmasına çalışıyorlardı. [3]

---

[3] Yeni Sabah. 11 Kânunusani 1939.

MÜHİM BİR TARİH KİTABI

Bu eserin ikinci cildinin 513 - 520 ve 659 - 660 sayfalarında Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın milliyetine temas etmiş ve Arnavutlukla alâkası olmayıp Türk oğlu Türk bulunduğunu iddia ve isbat etmiştim.

O sayfaları yazıp bastırdıktan sonra Üniversite Tarih Doçenti Cavid'in lûtuf ve müsaadeleriyle görüp tetkik edebildiğim **«13 asırda insanlığın ibretleri»** adındaki eserin bu meseleyi bütün açıklığıyle ortaya koymuş olduğunu gördüğüm için bundan evvelki mütaleaları te'yit ve tevsik etmek ve Osmanlı - Mısır tarihinin en can alacak bir noktasını iyice belirtmiş olmak için tekrar bu mevzua gelerek şu mütaleayı bu cilde eklemeye mecburiyet hissettim:

Eserin tamamı görülemediği için basıldığı yerle tarihi hattâ muharriri ilk bakışta belli olmuyor. Bununla beraber bu cihetleri bulup ortaya koymak da güç bir iş değildir. Şöyle ki:

Eser; orta kıtada 208 sayfadır. O kadar mı çıkmış, yoksa daha alt tarafı var mıdır? Anlaşılmıyor. 1290 da İstanbul'da yazılıp basıldığını içindeki bir kayıt gösteriyor. Eksik kalmış eserin kenarına sonraları yazı ile bir takım hâşiyeler ve ilâveler yapılmış. Bu yazıların birisinde Recep 79 da İsmail Paşa Mısır'a vali olup Cemaziyel-âhare 87 denberi fakir İstanbul'da zuhuri merhamete muntazırım.» Denilerek altına 13 Ramazan 93 tarihi ile **Mehmet Arif** yazılmış olmasına göre eserin muharriri de bu olduğuna dair ilk ip ucu elde edilmiş oluyor.

Bir de eserin bir yerinde muharrir; Muhibbinin **«Hülâsatül eser fi âyanil karnil hâdi âşer»** adındaki kitabını bastırdığını söyler. Filhakika bu kitabın başındaki takrizlerle sonundaki yazı onun meclisi ahkâm âzasından Mehmet Arif Paşa tarafından bastırıldığını gösterir. Şu halde muharrir eserini Muhibbininkine Zeyl olarak yazmış ve o; Mısır'ın on birinci Hicrî asrın Arap ricalinin hal tercümelerinden bahsettiği gibi kendisi de on üçüncü Hicrî asrın Türk ricalini yazmıştır demek oluyor.

Yine muharrir eserinin bir yerine yazı ile:

«Cenabı Hak devleti aliyyeyi mürtekiplerden kurtara âmin. Kastamonu'da Abdülnafi Efendi bu fakire galebe edup **cahili fenni irtikâp** bulunduğumuzdan Çangırı mutasarrıflığından 14 Ağustos 94 te infisal ettik» fıkrasını yazmış olduğuna göre Mısırlı **Mehmet Arif** Paşanın oradan İstanbula gelerek Osmanlı hizmetine girdiği de tahakkuk eder.

Yine eserden anlaşıldığına göre: Muharrir; Mehmet Ali ile oğlu İbrahim Paşanın maiyetlerinde uzun müddet çalışmış, onları çok yakından görmüş ve tanımış, kadın tarafından o aileye mensup Halil Efendiye damat olmuş ve Mısır'da birçok yüksek memuriyetlerde bulunmuş bir kimsedir.

Bundan dolayıdır ki Mehmet Ali'nin resmî ve hususî hayatını, bütün oğul, kız ve torunlarını, yakın akrabalarını, bilhassa Kavala'dan gelip Mısır'da birer işte yerleşenleri, sonraları şuradan buradan gelip Mehmet Ali'nin hizmetine girenleri çok iyi tanımış ve tanıdığı gibi yazmıştır.

Eserde bilhassa Mehmet Ali ile oğlu İbrahim Paşa hakkında çok karakteristik sayfalar olduğu gibi üçüncü vali Abbas Paşanın müfrit Türk düşmanlığına, onun zamanında Türkçenin hükûmet dairelerinden ve Türk memurların Mısır'dan nasıl merhametsizce kovulduğuna dair olan satırlarda dikkatle okunacak şeylerdendir.

Muharririn verdiği izahata göre: «Mehmet Ali Kavala'da tevellüt ve yolağası iken orada teferrüd edip Drama kurasından Nusretli nam köyde teehhül etmiştir. S. 5» Mehmet Ali'nin karısı «Amine Hanımı Drama kurasından Nusretlide 6 yaşında iken velisi Ali Bey'e aktetmiş ise de kablezzifaf rakibi vesilesile bir fedayi kurşunu ile idam edilmiş ve bade müddetin Drama nazırı Mehmet Halil Ağanın biraderi Raşit Beyin - hariciye nazırı olan Raşit Paşa'nın ceddidir - delâletile Mehmet Ali Ağaya tezviç olunmuştur. S. 9».

Muharrir Mehmet Ali'nin Kavala'dan Mısır'a gelişini şöyle anlatır:

«Ağo - ki sabık hariciye nazırı Halil Paşa'nın ceddidir - Kavala'da Mümtaz ve Mehmet Ali'den serbaz bulunup lâkin Ağo'nun karındaşı Osman Ağa bir hemec adem olduğundan meclisi maaşerete takrip olunmadığına infial ederek Osman Ağa Agoy'i şekik ve şefik demeyup katl ile Kavala çorbacısı ve Mehmet Ali'nin dayısı Hüseyin Ağanın konağına ihtima (himaye dileyerek iltica etmek) ve bu macera Mehmet Ali ile hempalarının metâi sabrını yağma edup memleket zabitinin hanesidir demeyerek bilhücum Hüseyin Ağa'nın surî men'ine karşı zor ile almışlar ve Kavala'da Kanlı çınara asmışlardır. İşte bu ve beyan olunan esbaptan dolayı Hüseyin Ağa iki gailenin birisi gitti derken Ağo'dan sonra Mehmet Ali **«Bin kişiye bedel»** görünüp ve Hüseyin Ağa Mehmet Ali'yi def'e çare aradığı esnada Mısır seferi açılıp bu gaileden halk perişanı efkâr, Hüseyin Ağa ise yolu bulundu diyerek mesti me'yi mesar olmakla Rumeli valisine **devlet ve millete ilerude kendisinden pek çok hizmet memul olunur** diye valinin görmediği adamın methinde ittira ve **Askerbaşılık** ile kadrini ilâ etmiş imiş. Mehmet Ali ise olvakit nazarında mevlidi olan Kavala Meydanıemel kadar vasi ve vatanından çıkarılmak için öyle desiseli emrin kabulü fikrince mümteni olduğundan meclisi tevcihten çıkmış iken mutekadi Hasan Efendinin işareti üzere terki vatan ve **Bayraktarlık**'la ihtiyari mihan etti. S. 8».

Muharrir bu ibarenin kenarına sonradan «Mehmet Ali Kavala'da Hasan Efendiyi Mısır'da Şerkaviyi takdir ederdi.» fıkrasını yazmıştır.

Muharrir Mehmet Ali'nin ecdadı hakkında diyor ki: «Mehmet Ali'nin kavlince babasının ceddi Konya'dan Kavala'ya gelmiş. Lâkin **Kefri Bittih** nam karyede İbrahim Paşa merhum ile hemsohbet olduğunda şikestedil bulunduğu bir vakte tesadüf ile bazı umuri hariciyeden şikâyeti sırasında: Biz valide cihetinden Kavala'ya Nusretli'den geldiğimizden Rumelide birkaç yüz senedenberi bulunuyoruz demektir. Lâkin pederce bilmem nereden? Arapkir'den. Ve bir müddet sonra ecdadımızdan İbrahim ile Osman Konya'dan Rumeliye geçip ve Mustafa Edirne'de kalmış, İbrahim Kavala'ya giderek çorbacı familyasından teehhül ettiği mukabelede pederde miras tarikile **Yolağası** olmuş imiş dedi. S. 30».

Mehmet Ali'nin hal tercümesinden bahseden sicilli Osmanî gibi eserler onun babasının **Derbend Ağası** olduğunu bildirirler. Ben de buna dayanarak **Derbend** ve **Derbend Ağalığı** hakkında bahsi geçen hâşiyede bir mütalea yürütmüştüm. Mehmet Arif Paşanın bir **Yol Ağalığı**ndan bahsettiğine ve bu rivayet Mehmet Ali'nin oğlundan menkul olduğuna göre daha doğru olmak lâzım gelir. Hattâ bu rivayetten Yol Ağalığının bir nevi zabıta memurluğu

olup babadan evlâda kaldığı da anlaşılıyor. Bu mevzu ve bu tâbirler tarihçilerimiz tarafından tetkik edilip ortaya çıkarılmak lâzım gelir.

Muharrir Mehmet Ali'nin karısından ve çocuklarından bahsederken ilk çocuğunun Tevhide adında bir kız olduğunu ve İbrahim'in kızdan iki sene sonra doğduğunu yazan ve bu kız için **Bikriyyesi** olduğunu ve bikriyyenin bâkir bir kızdan doğan ilk çocuk demek bulunduğunu bilhassa kaydeder ve bu kayıtla da Mehmet Ali'nin Amine Hanımı dul olarak almamış olduğunu ve bundan da biraz sonra bahsedilecek olan İbrahim'in onun üvey değil asıl oğlu bulunduğunu söylemek ister.

Bu mesele Mısır hanedanı tarihi bakımından olduğu kadar hal tercümesi yazanların yanlışlarını düzeltmek hususunda da çok mühim olduğundan muharririn bu baptaki fıkralarını aynen alıyorum.

Muharrir; Musa Paşa'nın Mehmet Ali Paşa yerine Mısır'a ve onun da Selâniğe vali gönderilmek suretile Mehmet Ali'nin Mısır'da yerleşmesine ve tahakkümüne meydan bırakılması hükûmetçe düşünüldüğü ve tatbikatına da geçildiği sırada Kölemenlerle Osmanlı ricali arasında dönen entrikanın muvaffakiyetsizlikle neticelendiğini anlattıktan sonra der ki:

«Kaptan Mehmet Paşa getirdiği Musa Paşayı yine aldığı yere teslim tarafını ihtiyar ve Mehmet Ali sülbî oğlu İbrahim Bey'i rehin suretinde İstanbul'a gönderip şiddeti sadakat ve istikametini bu suretle dahi ikrar etti. Hattâ Küçük Hüseyin Paşanın sabık mühürdarı olup reşid muhafızı iken Mehmet Ali vali olmasile mültefit ve mukarrib olan İbrahim Efendi (muharrir bu adamın Büyük Reşit Paşanın kayınbabası olduğunu da başka bir yerde anlatır) zahirde İbrahim Bey'e lala oldu ki İbrahim Efendi o vakit Mısır'da İstanbul'un **«Cehinetül Ahbar»ı** olmağın İstanbul'da gezecek yerleri gezdirmek İbrahim Efendinin memuriyeti mahsusası idi, bu sebeple İbrahim Bey İstanbul'da ve dört yaş küçük karındaşı Ahmet Tosun Paşa Mısır'da bulunup Hicaz'ın tesviyei umurunu Mehmet Ali taahhüt ettiğine mükâfat olarak Cidde'yi dahi eline geçirdikte valiliği Ahmet Tosun Paşa namına aldığından buralarını bilmiyenler İbrahim Paşayı Mehmet Ali'nin rebibi (üvey oğlu) zannedip İran ve Turan'a kadar böyle belleyenler pek çoktur. İbrahim Paşa ise Mehmet Ali'nin sulbî oğludur. Sahife: 12».

Filhakika İbrahim Paşa Mehmet Alinin üvey oğlu olsaydı devleti sadakatına inandırmağa en muhtaç olduğu bir zamanda asıl oğlunu bırakıp ta üvey oğlunu rehine olarak göndermenin bir kıymet ve mânası kalmazdı. Eserde bir tek noksan görülüyor ve sebebi anlaşılamıyor. Mehmet Alinin kızı Zeynep Hanımla damadı Arapkirli Kâmil Paşadan hiç bahis görülmüyor. Bu; belki eserin yazılmış ve basılmamış, yahut basılmış ta ele geçmemiş olan kısmındadır.

Bir de Abdurrahman Sami Paşa gibi, kardeşi Baki Bey gibi Mehmet Alinin pek yakınlarından olan Türklerden de bahsedilmiyor. Bunlar da belki eserin görülemiyen kısımlarındadır.

İşte eserin gerek buraya alman fıkralarında, gerek bütününde Mehmet Alinin Türk oğlu Türk olup Arnavutlukla zerre kadar âlakası bulunmadığı kat'î surette anlaşılmış oluyor.

Hattâ bu eserde kendilerinden bahsolunan yüzlerce adam arasında Morodan, Giritten gelmiş veya getirilmiş birçok kimseler görüldüğü halde Arnavutluk sayılan Yanya Manastır Kosya ve İşkodra taraflarından gelmiş veya getirilmiş bir tek kimseye rastgelinemiyor. Mehmet Ali Arnavut olsaydı ırkını ve milletini etrafına toplamaz miydi? Nitekim Kavaladakiler hep Mehmet Ali'nin yanına gelmemişler midir?

Buna rağmen Mehmet Ali'nin Arnavutluğu ve Kavala'nın Arnavut memleketi olduğu iddiasile bunların üzerinde duruluşu bir kere daha tetkike değer mahiyettedir:

Bu tıpkı bir takım kimselerin her kalpak giyeni ve Kafkasyadan geleni Çerkes zannettiği; yahut Lazlar Karadenizin Batum'a yakın tarafında ve sahilden içerde pek az bir nüfus oldukları halde Samsun'dan Batum'a kadar dört vilâyet halkının hep **Laz** ve oralarının **Lazistan** sanıldığı gibi Mısır'da da Rumelinin umumiyetle **Arnavutluk** ve oradan gelenlerin de **Arnavut** telâkki edilmiş olmasından veyahut bundan evvelki hâşiyede söylediğim gibi Mehmet Ali'yi başka bir ırktan meselâ Arnavut göstererek böylece bir hattı ric'at temin ettikten sonra Türklere bol miktarda sövüp saymak için kurulmuş siyasî bir dolaptan başka bir şey değildir. İleride tarih bunu daha açık surette elbette meydana koyacaktır.

(İKİNCİ CİLDİN SONU)

FİHRİST

FİHRİST

Takdim III
Müellifin hayatı V
ÖNSÖZ IX

BİRİNCİ CİLT

Birinci Kısım

ARAPLAŞMA VE SKOLASTİK TEDRİS DEVRİ

Devrin izahı 3

I

MEKTEPLER ve MEDRESELER

A. Saray Mektepleri 5

Şehzadegân Mektebi 6
Enderûn Mektebi 11
Meşkhane 25

B. Askerî Mektepler 29

Acemioğlanlar Mektebi 31
Mehterhane 41
Cambazhane 45

C. Askerî Sanat Mektebleri 48

Tophane 48
Kılıçhane 51
Tüfenkhane 54
Humbarahane 56

D. Memur Mektepleri 63

Babıâlî Mektebi 63

Bab-ı Defterdarî Mektebi 74
Bab-ı Fetva Mektebi 77
Bab-ı Seraskerî Mektebi 92

E. Halk Mektepleri 82

Sübyan Mektepleri 82
Eski Medreseler 97
Yeni Medreseler 118

F. Meslek ve İhtisas Medreseleri 139

Dâr-ül Hadîs 140
Dâr-üt tıb 143
Dâr-ül Hendese 147
Dâr-ül Mesnevi 154
Medresetülkuzât 157
Medresetülvaızîn 160
Medresetületimme vel Hutebâ 162
Medresetülirşad 164
Medresetülmütehassisîn 165

G. Meslek ve İhtisas Mektepleri 167

Dâr-ül Kurrâ 169
Nakışhane 173
Mekteb-i Fünûnü Nücûm 192

II

İLİM VE TERBİYE MÜESSESELERİ 195

1 - Mescidler, Camiler, Namazgâhlar 197

Bir konağın selâmlık dairesi 198
Hükûmet konağı ve Mahkeme 198
Konuk yeri 199
Okutma yeri 200
Millet Meclisi 200
Hususî toplantı ve ibadet yeri 206
Umumî toplantı ve konferans yeri 210

2 - Zaviyeler, Tekyeler, Dergâhlar 224

Musîki ve raks yeri 224

Bedenterbiyesi yeri 226
Fikir terbiyesi yeri 229
Konuk yeri 234
İçtimaî yardım yeri 234
Tedavi yeri 235
Tecrid yeri 237
3 - Kütüphaneler 242
4 - Rasadhane 250
5 - Fetvahane 256
6 - Mecelle Cemiyeti 264
7 - Huzur Dershanesi 271
8 - Dâr-ül Hikmetülislâmiye 276
9 - Meclisi Meşayih 280
10 - Diyanet İşleri Müşavere Heyeti 282
11 - İttihad-ı İslâmî Cemiyeti 287
12 - Cemiyet-i Fürkaniye 290
13 - Cemiyet-i İlmiyyei İslâmiye 292
14 - Cemiyet-i Sofiyyei İttihadiye 295
15 - Cemiyet-i Terbiyei İslâmiye 298
16 - Cemiyet-i Sofiyye 299
17 - Tealîi İslâm Cemiyeti 301

III

MEKTEP ve MÜESSESELERİ YAPANLAR ve İDARE EDENLER 303

Vakıf Müesseseleri ... 305

İKİNCİ CİLT 307

İkinci Kısım

GARPLILAŞMA VE YENİLİK DEVRİ 307

Devrin izahı 309

I

NİZAMI CEDİT

yahut

DOĞUŞ VE KURULUŞ SENELERİ 313

A - İlk Askerî Mektepler 315

1 - Mühendishane-i Bahrîi Hümayûn 315
2 - Mühendishane-i Berrîi Hümayûn 325
3 - Tıbhane-i Âmire ve Cerrahhane-i Mâmure 334
4 - Mekteb-i Ulûmi Harbiye 354
5 - Muzika-i Hümayûn Mektebi 369

B - İlk Sivil Mektepler 375

1 - Otodidakt tahsil yolları ve yerleri 375
2 - Rüşdiye Mektepleri 383
3 - Mekteb-i Ulûmi Edebiyye 386
4 - Mekteb-i Maarif-i Adliye 394
5 - Gurebâ Mektepleri 407

II

TANZİMATI HAYRİYE

yahut

GELİŞME VE GENİŞLEME SENELERİ 409

Devrin izahı 411

A - İlk, Orta ve Lise tahsili veren Mektepler 425

1 - Askerî Mektepler 426
2 - Mülkiye Rüşdiyeleri 440
3 - Dâr-ül Maârif 449
4 - Mekteb-i Osmanî 454
5 - Kız Rüşdiyeleri 457
6 - İptidaî Mektepleri 460
7 - Mahrec-i Aklâm 476
8 - Mahrec-i Mekâtibî Askerîye 480
9 - İlk Liseler 481
Mekteb-i Sultanî 481
Dârüşşafaka 487
10 - İlk İdadîler 495
11 - Askerî Rüşdiyeler 501
12 - Hususî Mektepler 508

B - Yüksek Tahsil, Meslek ve İhtisas Mektepleri 511

Devrin izahı 513

1 - Ebe Mektebi 540
2 - Dâr-ül Fünûnî Osmanî 545
3 - Ziraat Mektebi 564
4 - Dâr-ül Muallimîn 571
5 - Orman ve Maden Mektebi 588
6 - Mekteb-i Mülkiye 594
7 - Telgraf Mektebi 620
8 - Mektebi Sanayi 627
9 - Lisan Mektebi 638
10 - Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 649
11 - Eczacı Mektebi 655
Tıb Mektebleri bahsine lüzumlu bir ek 659
12 - Kaptan ve Çarkçı Mektebi 664
13 - Dâr-ül Muallimât 668
14 - Kız Sanayi Mektepleri 686
15 - Dâr-ül Fünûnî Sultanî 697
16 - Müze Mektebi 709
17 - Menşe-i Küttâb-i Askerî 712
18 - Menşe-i Muallimîn 715

C - Azlık ve Yabancı Mektepleri ve Müesseseleri 723

Devrin izahı 725

I

MEKTEPLER 735

1 - Rum Mektepleri 737
Fener Rum Mektebi 737
Heybeliada Papaz Mektebi 742
Kuruçeşme Üniversitesi 745
2 - Ermeni Mektepleri 749
3 - Yahudi Mektepleri 766
4 - Yabancı Mektepleri 769
Katolik Mektepleri 769
Sen Benuva Mektebi 770
Sen Lui Mektebi 772
Fransız Latin Hıristiyan Mektepleri 773
Fransız Mektepleri 774
1840'dan sonra Hıristiyan Mektepleri 776
Frerler Mektepleri 778
Sen Jozef Koleji Ticaret Enstitüsü 780

Protestan Mektepleri 783
Robert Kolej 783
Kız Koleji 785

II

TEŞEKKÜLLER VE MÜESSESELER 787

5 - Rum Kültür Teşekkülleri ve Müesseseleri 789
6 - Ermeni Kültür Teşekkülleri ve Müesseseleri 797
7 - Yahudi Kültür Teşekkülleri ve Müesseseleri 803
8 - Yabancı Kültür Teşekkülleri ve Müesseseleri 808
Mühim Bir Tarih Kitabı 816

HAŞİYELERİN FİHRİSTİ

Atabey ve Lala tabirleri 6
Gülhane meydanı 7
Çadırların çeşitleri 7
Enderûnda rehineler : İskender Bey, Kantemiroğlu 11
Enderûndan yetişenlerin akideleri hakkında bir fıkra 17
Acem ve acemî tâbirleri 31
İstanbul'da Acemioğlanlar Mektepleri 34
Galatasaray Hastahanesi 40
Tuğlar, Rütbeler ve Çaylaklar 43
Kös dinlemiş 44
Tersane tâbirinin aslı 48
Kârhane tabirinin kullanıldığı yerler 48
Yahudihane ve ilk apartmanlar 52
Kızıl elma neresidir? 56
Yeniçeri Gülbenki 56
Kumbaranın manası 57
Kumbaracı Ahmet Paşanın mührü 61
Babıâlî kapısı 63
Mülâzim ve Şakird kimlere denilir? 65
Morozbeyzade kimdir? 69
İki İstafanaki ve aileleri 70
Arabî ayların insiyalleri 80
İstanbul'da ilk defa açılan Sübyan Mektebi 82
Alfabesiz okuma ve neticesi 84
Sübyan Mektepleri Gülbenki 94
Tekyelerde nevbe ve çalınan çalgılar 96
Sahn'ın mânası 97
Sûfî, Sofu, Softa tabirleri ve aralarındaki farklar 98
Hekimbaşı, Başhekim 144
Halife ve Kalfa kimlere denilir? 153
Resim hakkındaki telâkki 173
Salı'nın uğurlu ve uğursuz oluşu 178
Sitinî mi, Sebitî mi? 181

Eşref saat ve Molteke 182
Lihyei şerif 202
Tekbirin İslâm âlemindeki rolü 202
Hatîm indirmenin mahiyeti 203
Ankara'nın hükûmet merkezi olacağını 100 sene önceden haber veren şair 203
Hafta tatilinin tarihçesi 212
İzniâm ve Heybeliada Camii 216
Macarca ve Türkçe'nin yakınlığı 219
Çifte nara mı, Kudüm-ü şerif mi? 225
İhtiyar, yaşlı demek midir? 288
Ülemayi rüsûm hakkında bir fıkra 233
İsim, mahlas ve soyadlarının kullanılış şekilleri 244
Geçinme endeksine yarıyacak bir kayıd 247
Riyaziyede 60 üzerine kurulmuş bir hesap var mıdır? 252
Garplıların Fetvahaneden sordukları meseleler ve kanla neseb ispatı 256
Meşhur Osmanlı Müftüleri kimlerdir? 259
«Kod Sivil» İslâm Fıkhından mı alınmıştır? 264
Bizde iki din münekkidi: Abdullah Cevdet, Hakkı Kılıç ve cenaze namazı meselesi 283
Türk dilinin grameri yok mudur? 330
İlk Tıp Mektebi nerede ve hangi tarihte açılmıştır? 341
Hekim İsmail Paşa 347
Firarî Ahmet Fevzi Paşa 354
Yabancıların hükûmet şeklimize karşı sureti haktan görünüşleri 361
Aşağı tabiri tarihî ve ticarî bir ıstılah mıdır? 370
Milâdî ve Hicrî tarihlerin birbirine tahvili 383
Sinni rüşd 384
Şair Ziya Paşa 389
Şair Şinasi ve sakalın kerameti 391
İrfanî ve Edebî tabirleri neden bozmadır? 398
Baytarla nalbant arasında fark var mıdır? 431
Haddehane mi, haddadhane mi? 437
Maarif Nazırı Kemal Efendi ve Mürteciler 441
İlk Nümune Mektebi nerede açılmıştır? 460
Selanikli İlk Muallim ve Mürebbiler 469
Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ve ailesi Arnavut mudur, Türk müdür? 513
Beykoz sarayı ne maksatla yapılmıştır? 537
İlk Dârülfünûn binası ve mimar Fosati 546

İlimle fen, kanunla nizam ve şeriat arasındaki farklar 547
Cer nedir ve nasıl yapılırdı? 554
Cemaleddinî Efganî 560
Hoca Tahsin Efendi 562
Hoca, Haceği, Havage ile Çelebi tabirlerinin sanat ve ticaretle münasebetleri nedir? 565
Muallim M. Cevdet kütüphanesi 585
Emil Lakuvan Efendi 623
Herif ve Harifane tabirleriyle esnaf teşkilatı arasında münasebet 630
Sanat Mekteplerine Islahhane adını kim vermiştir? 633
İstiklâlden önceki Bulgar nüfusu ne kadardı? 640
Hocalar, Hahamlar ve Hafiyelerle geri fikirlilerin Türk kültürüne yaptıkları zararlar 646
Yine Mısır valisi Mehmet Ali'nin Türklüğü meselesi 659
Türkiye'de ilk kadın terbiyeci 676
Sava Paşa ve Türk kültürüne hizmetleri 697
Şarkta ve İslam âleminde filozof şair ve kâşif yetişmez mi? ... 702
Divanı Hümayûn tercümanları hakkında bir eser 739
İlk defa Yabancı Mekteplerinde okuyan Türk gençleri kimlerdir? 777
Ahmet Vefik Paşa niçin Kayalar Kabristanına gömülmüştür? 783
Dönmeler ve Türk Kültürü 806
Y. M. C. A ve Y. W. C. A Cemiyetlerinin maksat ve gayeleri ... 812
Mehmet Ali Paşanın milliyeti ve ailesi hakkında mühim bir eser 816